श्रीमद् वेदव्यास प्रणीत महाभारतनुं

शान्तिपर्व

ભાગ ૨ જો.

મોક્ષધર્મ પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબાઈ.

કીંમત રૂ. ૬-૮-૦

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતનું

શાન્તિપર્વ.

ભાગ ૨ જો.

મોક્ષધર્મ પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ.

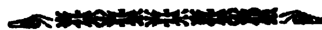
સ્વ૦ રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ, એમણે
શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ પાસે તૈયાર કરાવી
રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલીસીટરની
સાહાય્યથી પ્રસિદ્ધ કરેલું ભાષાંતર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્ત્તા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સ્થલ: કાલબાદેવીરોડ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ–મુંબાઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૭ ઈ. સ. ૧૯૨૧

આવૃત્તિ ૫ મી. પ્રત ૧૦૦૦

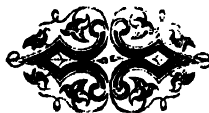
કીંમત રૂ. ૬–૮–૦

અમદાવાદ-શહાપુર, વનમાળી વાંકાની પોળમાં પટેલ હરિભાઇ દલપતરામે
પોતાના 'ગ્રંથોદય' પ્રિ. પ્રેસમાં છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

૩—મોક્ષધર્મ—પૂર્વાર્ધ.

૩—મોક્ષધર્મ—ઉત્તરાર્ધ.

ચુંટી કાઢેલાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

પુસ્તક	રૂ. આ.
સરસ્વતી ચંદ્ર ભાગ ૧—૨—૩—૪	૧૨—૪
ચંદ્રકાન્ત ભાગ ૧—૨—૩	૧૨—૦
નીલમ માણેક ભાગ ૧-૨ ૩-૪-૫-૬-૭-૮	૧૨—૦
મધુરી ભાગ ૧—૨ (સચિત્ર નવલકથા)	૪—૦
વૈદક વિજ્ઞાન ચક્ર વોલ્યુમ્સ ૧—૨	૧૫—૦
શારીર અને વૈદકશાસ્ત્ર	૧૦—૮
ગુજરાતી કુરાન	૨૦—૦
ગુજરાતી મેટીરીયા મેડીકા	૬—૦
ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	૨—૦
પતિવ્રતા સતીઓ (સચિત્ર)	૩—૦
ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ	૨—૮
સ્ટેન્ડર્ડ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	૨૫—૦
ભરૂચાકૃત મીલ એન્જીન, બોઇલર અને ગીઅરીંગ	૨૦—૦
કમર્શીયલ કેલેન્ડર યાને હીંદી વહેપારી પંચાંગ	૧—૮
બસો વર્ષનું પંચાંગ	૩—૮
વ્યાજની જંત્રી	૨—૮
એકસેલસીયર મ્યુઝીક ગાઇડ	૨—૮
પૉકેટ ગુજરાતી ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી	૨—૮
પૉકેટ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી	૨—૮
વહુને શીખામણ	૧—૦
ફીરોઝ મહાલ યાને દોલત (બહુજ રસદાયક નવલકથા) કર્તા જરબાઇ એદલજી પટેલ	૩—૦
ખુબસુરત મક્કાર	૨—૮
દીલ્હીની સુલતાના રજીયાબેગમ	૧—૮
નવલ ગંગા (સચિત્ર)	૩—૮
કાયદાનો શિક્ષક	૧૫—૦
ભોજ અને કાલિદાસ (સચિત્ર)	૪—૦
શીરીનની કહાણી અથવા અંજીરબાગની કતલ	૫—૦
મુશ્કીલ આસાન રમખાણ	૩—૮
રતન કૌજનું રમખાણ	૨—૮
દુઃખી દાદીબા	૫—૦
ગુજરાતી એરેબીયન નાઇટસ	૭—૦
કથા સરિત સાગર વોલ્યુમ્સ ૧—૨	૬—૦
પ્રેકટીકલ એસ્ટ્રોલોજી (હોમીયારકૃત)	૩—૮
ગ્રહ ગણિત	૧—૦
તેજપ્રભા (નવલ કથા)	૨—૦
કરણઘેલો	૨—૦
રજની કાંત	૧—૮
નવી જીંદગી	૨—૮
ઘેલા ઘાંચીનું કુટુંબ	૧—૮
ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ	૧—૮
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર	૧૦—૦
ચરક સંહિતા વોલ્યુમ પહેલું	૫—૦
ગુજરાતી પીનલ કોડ	૮—૮
ધનવાન	૭—૦
બારીસ્ટરની બૈરી	૨—૮
શાંતિપ્રિયા (સચિત્ર નવલકથા)	૨—૮
નિરંજની અથવા વરઘેલી વનિતા ,,	૨—૮
કુસુમ કલા (નોવેલ)	૩—૦
અનંગ વિષ (સચિત્ર નવલકથા)	૨—૮
માનવશાસ્ત્ર અથવા મસ્તક વિદ્યા અને મુખ સામુદ્રિક શાસ્ત્ર	૫—૦
પ્રેકટીકલ સાઇકોલોજી (હોમીયાર કૃત)	
તુલસી કૃત રામાયણ મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર	૮—૦
બહાદુર કલો અને અનાથ તારા	૧—૮
બહાદુર કલો અને પ્રમાદ સુંદરી	૧—૮
કવિતા પ્રવેશ	૧—૪
સ્ત્રીઓની મહત્તા	૨—૦
કાવ્ય દોહન ભાગ ૧, ૨, ૩, ૬, ૭, ૮	૨૧—૦
દયારામ કૃત કાવ્ય મણિમાલા ૧—૨	૩—૦
મણી અને મોહન અથવા ભાગ્યહીન ભાઇ બેહેન	૨—૮
સ્ત્રી ધર્મ ગીતા	૨—૮
આયતા પર કાયતું (સચિત્ર)	૪—૮
દયારામનું જીવન ચરિત્ર	૨—૪

श्रीमहाभारतनुं

शान्तिपर्व.

३ मोक्षधर्म-पूर्वार्ध.

અધ્યાય ૧ લો-બ્રાહ્મણ અને શ્યેનજિત રાજાનો સંવાદ-પિંગલાગીત.

॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ॥
॥ धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે—પિતામહ આપે રાજધર્મ અને તેના અંગભૂત આપદ્ધર્મ આદિ ઉત્તમ ધર્મ કહ્યા. હે રાજન્ ! હવે ગૃહસ્થ વગેરે સર્વ આશ્રમના મનુષ્યોનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ મોક્ષ મને કહેવો ઘટે છે. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે-સર્વ આશ્રમોમાં આચરવા લાયક ધર્મ વેદમાં કહેલા છે પણ તે ધર્મનું ફળ મૃત્યુ થયા પછી પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે અદષ્ટ ફળવાળા ધર્મ કહેવાય છે. પરંતુ પરમાત્મરૂપ વસ્તુમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ તપવડે આલોચન કરવું અને તેથી સાક્ષાત્કાર થવો તે દષ્ટ ફળ છે, કેમકે, પરલોકમાં ગયા પહેલાં-જીવતાંજ તે ફળ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. દષ્ટ ફળ તે જ્ઞાન છે. ત્યારે કોઇ કહેશે કે, તપ કરવું એજ શ્રેષ્ઠ છે ? તો તેનો ખુલાસો એમ છે કે. તપરૂપ ધર્મના ઘણા માર્ગ છે. જેમ કેરીને માટે આંબો વાવનારને કેવળ કેરીજ મળે છે એમ નથી, પણ તેની સાથે છાયા, સુગંધ વગેરે પણ મળે છે, તેમ મોક્ષને અર્થે તપરૂપ ધર્મ આચરનારને સ્વર્ગાદિ ફળ પણ મળે છે અને સ્વર્ગાદિ ફળને માટે ધર્મ કરનારને અંતઃકરણ શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પણ ઉપજે છે અને મોક્ષ પણ મળે છે. એ રીતે ધર્મની કોઇ ક્રિયા નિષ્ફળ જતી નથી. તેમ ધર્મના અનેક રસ્તા હોવાથી કયો ધર્મ આચરવો ? તે વિષે વિવાદ ઉપત્ન થાય છે. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે મનુષ્યને જે ધર્મ વિષે નિશ્ચય થાય છે તે મનુષ્ય, તે ધર્મને કલ્યાણરૂપ માને છે અને બીજાને તેવો માનતા નથી. ૩ પછી તે જેમ જેમ આ તુચ્છ જગતની જાળને જોતો જાય છે, તેમ તેમ તેને તેમાં વૈરાગ્ય ઉપજતો જાય છે, અને તેજ ધર્મદ્વારા અંતઃકરણની શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિશ્ચય જાણવું. ૪ હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે વધતું-ઓછું ઐશ્વર્ય, મોટાઇ, હલકાપણું, નાશ પામવાપણું વગેરે અનેક દોષથી આ જગત પરિપૂર્ણ છે, એવું જાણીને બુદ્ધિમાન પુરૂષે પોતાનો મોક્ષ થાય એવો સદા યત્ન કરવો. ૫

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે–હે પિતામહ ! જ્યારે ધનનો નાશ અથવા પિતા, પુત્ર કે સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે કેવી બુદ્ધિ રાખીને શોકનો ત્યાગ કરવો, તે મને કહો ? ૬ ભીષ્મ કહે છે–જ્યારે ધનનો નાશ થાય અથવા પિતા, પુત્ર કે સ્ત્રી મરી જાય ત્યારે આત્મા સિવાય બીજું સઘળું જગત દુઃખરૂપ છે, એમ ચિંતન કરીને શોકનો નાશ કરવાના ઉપાયરૂપ શમ, દમ આદિને ધારણ કરીને રહેવું. ૭ આ વિષે પણ એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે–સ્યેનજિત નામે એક રાજા હતો. તેનો એકનો એક પુત્ર મરણ પામવાથી તે, શોકવડે બહુ પરિતાપ પામ્યો અને તેથી વિહ્વળ તથા અતિ ખેદાતુર થઇ ગયો. તે વખતે તેનો મિત્ર કોઇ બ્રાહ્મણ હતો તેણે તેને ખેદયુક્ત જોઇને તેની પાસે આવી આ પ્રમાણે વચન કહ્યાં. ૮,૯ તે બોલ્યો કેઃ–તું પ્રીતિના પાશમાં પડીને મૂઢ બની ગયો છે, છતાં હવે પુત્રના શોકથી પુનઃ શા માટે મોહ પામે છે ? તથા તું જાતેજ શોચનીય છે, છતાં બીજાનો શા માટે શોક કરે છે ? તું જાણતો નથી કે, ત્હારી પેઠે બીજા લોકો ત્હારો પણ શોક કરશે અને તેઓનો વળી બીજા લોકો શોક કરશે. ૧૦ હે રાજન્ ! તું, હું અને બીજા લોકો કે, જેઓ ત્હારૂં ઉપાસન કરે છે તે સર્વ, આપણે જ્યાંથી આવ્યા છીએ ત્યાંજ પાછા જવાના છીએ. ૧૧ સ્યેનજિત્ કહે છે કે–હે વિપ્ર ! હે તપરૂપ ધનવાળા ! એવી બુદ્ધિ કયી છે ? એવું તપ કયું છે ? એવી સમાધિ કયી છે ? એવું જ્ઞાન કયું છે અને એવી વિદ્યા કયી છે ? કે, જેને પ્રાપ્ત થવાથી મનુષ્ય ખેદને પામે નહિ. ૧૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–હે રાજન્ ! આ જગતમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારનાં કર્મમાં સર્વ પ્રકારે દુઃખવડે આસક્ત થયાં છે, તેને તું જો. ૧૩ અહંભાવવડે જે પ્રતીત થાય છે, તે આત્મા પણ મ્હારો નથી, તેમ આ સઘળી પૃથ્વી પણ મ્હારી નથી, તેમ બીજા કોઇની પણ નથી, કેમ કે, પરમાત્મસ્વરૂપ હું કેવળ એકજ છું અને તેથી ભિન્ન બીજું સર્વ માયા-કલ્પિત–ઇન્દ્રજાળ સરખું મિથ્યા છે, એવા વિચારથી મને દુઃખ થતું નથી. હું એવીજ બુદ્ધિને ધારણ કરીને નથી તો હર્ષ પામતો કે, નથી શોક પામતો. કયી બુદ્ધિને ધારણ કરવાથી શોક ન થાય ? એવો જે તેં પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર એ છે. ૧૪ (હવે તપ કહું છું.) જેમ મહાસાગરમાં એક કાષ્ઠની સાથે બીજું કાષ્ઠ આવીને મળે છે તથા મળ્યા પછી વળી જેમ જૂદાં પડી જાય છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના સમાગમ અને વિયોગ વિષે પણ જાણવું. ૧૫ એજ પ્રમાણે પુત્ર, પૌત્ર, જ્ઞાતિજન અને બાંધવોનો પણ સમાગમ થયેલો છે, એમ જાણી તેઓની સાથે સ્નેહના બંધનથી બંધાવું નહિ, કેમ કે, સમાગમ થયા પછી તેઓથી નિશ્ચય જૂદા પડવાનું છેજ. ૧૬ ત્હારો પુત્ર ક્યાંથી આવ્યો, તેની તને ખબર નથી, માટે તે ત્હારા અજાણપણામાંથી આવ્યો છે અને પુનઃ ત્હારા અજાણપણામાં ગયો છે, કેમ કે, તે કયાં ગયો ? તેની તને ખબર નથી; તે તને નથી જાણતો કે, તું તેને નથી જાણતો; ત્યારે તું કોણ છે ? અને કોનો શોક કરે છે ? તે મને કહે ? ૧૭ તૃષ્ણારૂપ પીડાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે અને દુઃખરૂપ પીડામાંથી પુનઃ સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખથી વળી પુનઃ દુઃખ ઉપજે છે. એવી રીતે વારંવાર દુઃખનું દર્શન થાય છે. ૧૮ સુખની પછી દુઃખ છે અને દુઃખની પછી સુખ છે. જેમ ગાડીનું ચક્ર (પૈડું) ફરતું હોય, તેમ સુખ અને દુઃખ વારાફરતી ફર્યા કરે છે. ૧૯ તને પ્રથમ સુખ મળ્યું હતું, તેમાંથી તું દુઃખને પામ્યો છે અને વળી પુનઃ તને સુખ મળશે, કેમ કે, દુઃખ કંઈ સદા ચાલુ રહેતું નથી, તેમ

નિરંતર સુખ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૨૦ સુખ તથા દુઃખનું સ્થાન શરીરજ છે માટે પ્રાણી શરીરવડે જે જે કર્મ કરે છે, તેજ દેહવડે તે કર્મને ભોગવે છે. ૨૧ જીવનના હેતભૂત લિંગ શરીર સ્વભાવથી સ્થૂલ શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને સાથે રહીને વર્તન કરે છે, તથા નાશ પણ સાથેજ પામે છે. ૨૨ જેઓનું શરીર અનેક પ્રકારના સ્નેહના પાશવડે વિંટાયેલું છે એવા પુરૂષો પોતાના કાર્યને કરી રહ્યા પેહેલાં, જેમ વેળુની બાંધેલી પાળો પાણીનાં મોજાંથી નાશ પામે છે તેમ નાશ પામે છે. ૨૩ જેમ ઘાંચી તલને ઘાણીમાં ઘાલીને પીલી નાંખે છે, તેનું કારણ સ્નેહ છે, તેમ સૃષ્ટિરૂપી ઘાણીમાં સ્નેહના કારણરૂપ અજ્ઞાનથી ઉપજેલા અવિદ્યાદિ કલેશોવડે સઘળું વિશ્વ પીલાય છે. ૨૪ મનુષ્યને પોતાનાં સ્ત્રી તથા છોકરાંને માટે અશુભ કર્મના બદલામાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે કલેશ સહન કરવા પડે છે તે તેને એકલાનેજ સહન કરવો પડે છે. ૨૫ જેમ વૃદ્ધ થયેલો હાથી કોઇ ભારે કાદવના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય, તેમ સર્વ મનુષ્યો પુત્ર અને સ્ત્રી આસક્ત થઇને શોક-રૂપી કાદવના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. ૨૬ હે રાજન્ ! જ્યારે તેઓની પ્રીતિનાં પાત્ર સ્ત્રી, પુત્ર, જ્ઞાતિ કે, સંબંધીનો નાશ થાય છે ત્યારે તેને દાવાનળ સરખું અત્યંત મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વ દુઃખ અને સુખ તથા જન્મ અને મરણ દૈવને આધીન છે. ૨૭ પુરૂષ, સ્નેહવાળો કે, સ્નેહ વગરનો શત્રુવાળો કે, મિત્રવાળો, બુદ્ધિવાળો કે, બુદ્ધિ વિનાનો હો પરંતુ તેને સુખ તો દૈવબળથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય કે, ગમે તેટલું આનુકૂલ્ય છતાં પણ તૃષ્ણાનો ત્યાગ ન થયો હોય તો સુખ થતું નથી અને કોઇ પણ પ્રકારની અનુકૂળતા ન છતાં પણ તૃષ્ણાનો ત્યાગ થયો હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ સ્નેહી વર્ગ છતાં તે કાંઇ સુખ કરવાને શક્તિમાન નથી કે, શત્રુવર્ગ છતાં તે કાંઇ દુઃખ કરવાને સમર્થ નથી. ધારેલો અર્થ સિદ્ધ કરવાને બુદ્ધિ સમર્થ નથી કે, ધન છતાં તે પણ સુખ કરવાને સમર્થ નથી. ૨૯ બુદ્ધિ હોવાથી ધનનો લાભ થશે એમ કાંઈ નથી, તેમજ મંદતા હોવાથી સમૃદ્ધિ નહિ મળે, એમ પણ નથી. લોકવ્યવહાર કેમ ચાલે છે તેને તો જ્ઞાની પુરૂષજ જાણે છે, બીજા જાણતા નથી. અર્થાત્ જે તત્વજ્ઞાની હોય છે તે તો સંસારને ઝાંઝવાના પાણી જેવો મિથ્યા સમજીને દુઃખથી ખેદ પામતો નથી કે સુખથી હર્ષ પામતો નથી. ૩૦ ગમે તો મનુષ્ય બુદ્ધિમાન હો કે શૂરો હો, મૂઢ હો કે બીકણ હો, આળસુ હો કે દીર્ઘદર્શી હો, અને ગમે તો દુર્બળ હો કે બળવાન હો, પરંતુ દૈવ બળવાળાને સુખ સ્વયમેવ આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તેને માટે કાંઇ યત્ન કરવો પડતો નથી. ૩૧ એક ગાય ઉપર વાછરડાનો, ગોવાળીયાનો, તેના માલિકનો અને ચોરનો પણ સરખોજ હક છે, પરંતુ જે પુરૂષ તેનું દૂધ પીએ, તેનીજ તે ગાય કહેવાય, એ સામાન્ય સત્ય છે. (કહ્યું છે કે, એક માણસની પાસે સો ગાયો હોય, પરંતુ તે માણસ જેનું દૂધ પીએ છે તેજ તેની ગાય છે, ઘરમાં સેંકડો મણ અનાજ ભર્યું હોય તથાપિ જે બશેર અનાજ ખવાય છે તેટલાનોજ તે માલિક છે, તેમજ જે મોટો મહેલ પોતાને માટે બાંધેલો હોય છે તેમાંથી માત્ર અર્ધી શય્યા જેટલી જગ્યાજ તેની છે, બાકીનું સર્વ પારકું એટલે જે ભોગવે તેનું છે.) ૩૨ જે પુરૂષો મૂઢમાં મૂઢ છે અથવા જે પુરૂષો અપાર બુદ્ધિશાળી છે, તેઓજ સુખ પામે છે. પણ નહિ મૂઢ કે નહિ બુદ્ધિમાન એવા મધ્યમ લોકો દુઃખમાં કૂટાય છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહેલા જડ કે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેલા યોગીંદ્ર

એ બન્ને સુખી છે, પરંતુ બીજા લોકો કે જેઓનો દ્વૈતભાવ છે અને જેઓને જગત ભિન્ન ભાસે છે, તેઓ કલેશ પામે છે. ૩૩ ધીર પુરૂષો એમાંની છેલ્લી સ્થિતિમાં રમણ કરે છે, પણ વચલી સ્થિતિમાં આનંદ માનતા નથી; કેમ કે, જ્ઞાનીઓએ તે છેલ્લી સ્થિતિની પ્રાપ્તિને સુખપ્રદ કહેલી છે, પણ પેહેલી તથા છેલ્લી સ્થિતિની વચ્ચે રહેલી મધ્યમ સ્થિતિમાં દુઃખ છે. મધ્યમ સ્થિતિમાં રહીને પણ જેઓને જ્ઞાનથી પોતાને ઓળખવારૂપ સુખ પ્રાપ્ત થયું છે, તેઓ સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વથી રહિત છે અને મત્સર વિનાના છે, તેઓને સ્ત્રીઆદિ અર્થ અને તેના વિયોગ આદિ અનર્થ દુઃખ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. ૩૪, ૩૫ પણ જેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી અને મૂઢતાવાળી અવસ્થાનું ઉલ્લંઘન કરીને કાંઇક સમજણના ઘરમાં આવેલા છે, તેઓ સુખને જોઇ અત્યંત હર્ષ પામે છે અને દુઃખને જોઇને સંતાપ પામે છે. ૩૬ જેઓ સમજણના ઘરમાં આવ્યા નથી એવા મૂઢ પુરૂષો તો, જેમ દેવતાઓ સ્વર્ગમાં આનંદ પામે છે, તેમ મોટા ગર્વની સાથે હમ્મેશાં આનંદમાં રહે છે. તેઓનો પરાભવ થાય છે, તથાપિ તેઓ કામાદિથી ગ્રસ્ત મનવાળા અને સત્ તથા અસતના વિવેકથી રહિત હોવાથી પરમ આનંદ પામે છે. ૩૭ પરંતુ કોઇએ એવા સુખની ઇચ્છા કરવી નહિ; કેમ કે, એવા સુખનું પરિણામ દુઃખ છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધનમાં જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખ સુખનો ઉદય કરનારૂં છે. જે મનુષ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં દક્ષ છે તેને લક્ષ્મીસહિત ઐશ્વર્ય મળે છે, પણ આળસુને કાંઈ મળતું નથી. ૩૮ માટે જે સુખ કે, દુઃખ અથવા પ્રિય કે, અપ્રિય પ્રાપ્ત થાય તેને મનમાં ધીરજ રાખીને સહન કરવું. ૩૯ ઇષ્ટના વિયોગથી શોક ઉપજવાનાં હજારો સ્થાનો છે અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ભય ઉપજવાનાં પણ સેંકડો સ્થાનો (ઠેકાણાં) છે, પરંતુ તે શોક અને ભય મૂઢ માણસના હૃદયમાં દરરોજ વ્યાપે છે, પણ પંડિતના હૃદયમાં વ્યાપતો નથી. ૪૦ જે પુરૂષ ગ્રંથાદિમાંના જ્ઞાનને ધારણ કરવા જેટલી બુદ્ધિવાળો, તેમાંથી ત્યાગ–ભાગ કરવા જેટલી કુશળતાવાળો, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારો, શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થમાં દોષ દૃષ્ટિ ન રાખનારો, બહારની ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખનારો હોય તેને શોક સ્પર્શ કરતો નથી. ૪૧ પંડિતે એવી બુદ્ધિને ધારણ કરીને તથા કામ ક્રોધ વગેરેથી મનનું રક્ષણ કરીને વ્યવહાર કરવો. જેનાથી સંસારનો ઉદય અને અસ્ત (લય) થાય છે, એવા બ્રહ્મને જાણનાર પુરૂષને શોક સ્પર્શ કરી શકતો નથી. ૪૨ જે વડે શોક, પરિતાપ, દુઃખ કે આયાસ થતો હોય તે કદાપિ પોતાના શરીરનું એકાદ અંગ હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો. ૪૩ જ્યારે કોઇ પણ પદાર્થ ઉપર લગાર જેટલી પણ મમતા કલ્પવામાં આવે ત્યારે તે સર્વ પરિતાપ આપનારૂં થઇ પડે છે. ૪૪ માટે પુરૂષ જે જે કામનાને તજી દે છે તે તે કામનાનો ત્યાગ તેને સુખવડે પરિપૂર્ણ કરે છે. જે પુરૂષ કામનાને અનુસરનાર હોય છે તે, તે કામનાનો નાશ થતાં તેની સાથે નાશ પામે છે, ૪૫ માટે સંસારનાં સર્વ કામની પરિપૂર્ણતા થવાથી જે સુખ મળે છે અને જે શ્રેષ્ઠ દિવ્ય સુખ છે તે સર્વ તૃષ્ણાનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતા સુખના સોળમે હિસ્સે પણ નથી. ૪૬ સારૂં કે, માઠું જેવું કર્મ પૂર્વના દેહવડે કર્યું હોય તે કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિમાનને, મૂઢને કે, શૂરાને પણ સુખ–દુઃખ આગળ આવીને ઉભું રહે છે. ૪૭ એજ પ્રમાણે પ્રીતિકર સુખ અને અપ્રીતિકર દુઃખ પ્રાણીને વારાફરતી પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંદેહ નથી. ૪૮ ગુણવાળો પુરૂષ એવી બુદ્ધિ રાખીને તથા

તૃષ્ણાને તજીને સુખવડે રહે છે, માટે સમગ્ર કામનાઓની જુગુપ્સા (નિંદા) કરવી અને ક્રોધનો છેકજ ત્યાગ કરવો. ૪૯ કારણ કે, મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને હૃદયમાં નિવાસ કરનારો કામ, નિત્ય ઉત્પન્ન થનારા પ્રૌઢ મૃત્યુરૂપ છે અને મનુષ્યોનો એજ કામ જ્યારે કોઇક કારણવડે હણાયો (સંપાદન થયો) તો ડાહ્યા પુરૂષો તેનેજ " ક્રોધ " એ પ્રકારે કહે છે. અર્થાત્ કામ અને ક્રોધ કાંઈ જૂદા નથી, પણ એકજ છે. ૫૦ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને સર્વ તરફથી સંકેલી લે છે (પાછાં ખેંચી લે છે) તેમ જ્યારે પુરૂષ સર્વ મનોરથોને ખેંચી લઇને પોતાના મનમાં સમાવી દે છે, ત્યારેજ તેને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિત્સ્વરૂપે આત્મા દશ્યમાન થાય છે અને તે આત્માનેજ જાણવાની આકાંક્ષા કરીને પોતાના આત્માને વિષેજ આનંદ પામે છે. તાત્પર્ય કે, જેમ કાચબાનાં અંગ તેનાથી જૂદાં નથી તથા તેના સ્વાધીનમાં છે, તેમ કામ પણ આત્માથી જૂદો નથી તથા તેનો લય પણ આત્મામાંજ થઇ શકે છે. (સ્થૂલ ઉપાધિ જાગ્રત અવસ્થા), સૂક્ષ્મ ઉપાધિ (સ્વપ્નાવસ્થા) અને કારણોપાધિ (સુષુપ્તિ અવસ્થા) એ ત્રણવડે જેનો ભોગ થઇ શકે છે એવા કામના ત્રણ પ્રકાર છે. સ્થૂલ કામ સંગ વર્જવાથી તજી શકાય છે, સૂક્ષ્મ એટલે વાસનામય કામ વૈરાગ્યની દઢતા કરવાથી તજી શકાય છે. જેમાં એ સર્વ વિષયના સ્મરણનો અભાવ છે એવો કારણમય કામ ગુરૂએ કહેલી યોગસમાધિની રીતિથી તજી શકાય છે. એ તજવાનું કારણ એવું છે કે, હૃદયાકાશરૂપ કારણદેહમાં રહેલા યોગીને સર્વ કામ* આવીને સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે કદાચિત તે યોગી લોભાઇ જઇને તેનો અંગીકાર કરવાથી પાછો જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફસાઇ જાય છે, માટે કારણરૂપ કામને પણ તજવો જોઇએ. એ પ્રમાણે પુરૂષ સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરવાથી આત્માને વિષેજ આનંદ પામે છે. પણ જ્યારે કોઇ પણ વસ્તુને વિષે મમત્વ બુદ્ધિવડે કલ્પના કરે છે ત્યારે તેજ સર્વ કલ્પિત વસ્તુઓ તેને પરિતાપ આપનારી થાય છે. જ્યારે પુરૂષનું મન સ્થિર થાય છે અને ચંચળતાને તજી દે છે ત્યારે તેને કોઇથી ભય રહેતો નથી; કેમકે, લજ્જા, ભય આદિ સર્વ મનનાજ ધર્મ છે. ૫૧ એ પ્રમાણે જ્યારે તે કોઇથી બીતો નથી કે, બીજું કોઈ તેનાથી ભય પામતું નથી, તેમજ જ્યારે તે કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી કે, કોઈ પદાર્થનો દ્વેષ કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.૫૨ મનુષ્યનો આત્મા સત્ય અને અસત્ય, શોક અને આનંદ, ભય અને અભય તથા પ્રિય અને અપ્રિય, એ સર્વનો ત્યાગ કરવાવડે શાંત થાય છે. ૫૩ જ્યારે પુરૂષ ધીર થઇને સર્વ પ્રાણીઓની મન, કર્મ અને વચનવડે હિંસા કરવાનું છોડી દે છે ત્યારે તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૪ નિર્બળ અથવા નીચ ગતિવાળા પુરૂષોએ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો કઠિન છે. પુરૂષ જીર્ણ (વૃદ્ધ-ઘસાયલો) થાય છે પણ તૃષ્ણા જીર્ણ થતી નથી અને જે પ્રાણના અંત સુધી રહેનારા અથવા પ્રાણનો અંત આણનારા રોગ સરખી છે, એવી તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનારાજ સુખી થાય છે. ૫૫ હે રાજન્ ! આ સ્થળે પિંગળાએ કહેલી એક ગાથા કહેવામાં આવે છે. તે ગાથાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, તૃષ્ણાને તજવાવડે પિંગળાને સંકટના સમયમાં પણ સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. ૫૬ " પિંગળા " નામની એક વેશ્યાએ પોતાના (જાર) સ્વામીને મળવાને માટે એક જગ્યાએ સંકેત કર્યો હતો, પણ ત્યાં તે જાર પુરૂષ

---

* અહિં " કામ " એ શબ્દનો અર્થ " ઇચ્છા " જાણવો. સંશોધક.

આવ્યો નહિ તેથી તેના મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થયું અને આશાને તજીને પોતાની બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી. ૫૭ પિંગળા કહે છે કેઃ-હું પૂર્વે ઉન્મત્ત થઇને ઉન્મત્તતારહિત એવા મ્હારા સ્વામીની પાસે ઘણા સમયપર્યંત વસી હતી. પણ તેને મેં સંતાડી રાખેલો હતો તેથી તે મ્હારો રમણ (સ્વામી) મ્હારી પાસે છતાં પણ મને મળ્યો નહિ. તાત્પર્ય કે, કામ-ક્રોધાદિ વિકારવાળી હું નિર્વિકાર એવા આત્માની પાસે ઘણા સમય સુધી વસી હતી, પરંતુ મેં કામ-ક્રોધાદિક અહંકારના ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આત્માને આચ્છાદિત કરી નાંખ્યો હતો, તેથી તે આત્મા મ્હારી પાસે છતાં પણ મને મળ્યો નહિ-મેં જાણ્યો નહિ. ૫૮ હવે એક અવિદ્યારૂપ થાંભલા ઉપર રહેલા તથા ચાર અંતઃકરણ અને પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપ નવ દ્વારવાળા આ દેહરૂપ ઘરને ઢાંકી દઇશ-તે ઉપર હું નજર નહિ કરૂં; કેમ કે, પરમાત્મારૂપ સ્વામીની શોધ લાગ્યા પછી હૃદયાકાશમાં આવેલા ચિન્માત્ર સ્વરૂપને " આ સ્વામી છે " એમ કયી સ્ત્રી માનશે ? કોઈ માનશે નહિ. ૫૯ હવે મેં કામને તજી દીધો છે, માટે ધૂર્ત અને નરકરૂપ એવા કામી પુરૂષો પોતાનાં કામરૂપવડે પુનઃ મ્હારો છળ કરી શકશે નહિ, કેમકે, મેં આત્માનું તત્ત્વ જાણ્યું છે અને મ્હારી અવિદ્યારૂપ નિદ્રા નાશ પામવાથી હું જાગ્રત થઇ છું. ૬૦ દૈવકૃપાથી અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલા કર્મના બળથી જે અનર્થ હોય તેજ અર્થરૂપ થઇ જાય છે. મને સ્વામી ન મળવારૂપ અનર્થ પ્રાપ્ત થવાથી આત્મજ્ઞાનરૂપ અર્થ સિદ્ધ થયો છે એ દૈવબળ છે. હું વિષયરહિત જ્ઞાનરૂપ થઇને જાગ્રત થઈ છું. પણ હવે હું અજિતેંદ્રિય સ્ત્રી નથી. ૬૧ આશાને તજી દેનારા પુરૂષો સુખવડે શયન કરે છે માટે નિરાશાજ પરમ સુખ છે. આ રીતે આશાને તજીને અને નિરાશાને ધારણ કરીને આ પિંગળા સુખવડે સૂઇ રહે છે. ૬૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-બ્રાહ્મણે ઉપર્યુક્ત અને બીજાં પણ એવાંજ હેતુવાળાં ભાષણવડે શ્યેનજિત્ રાજાને આત્મ તત્ત્વમાં સ્થાપિત કર્યો. તેથી તે સુખી થઇને આનંદ પામવા લાગ્યો. " ૬૩

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
पर्यवस्थापितो राजा श्येनजिन्मुमुदे सुखी ॥ ६३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे ब्राह्मणश्येनजित्संवादे पिंगलागीता नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો-પિતા-પુત્રનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालेस्मिन् सर्वभूतक्षयावहे ।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

* યુધિષ્ઠિર કહે છે કે-હે પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીમાત્રનો ક્ષય કરનાર આ કાળ ચાલ્યો જાય છે તેમાં કલ્યાણના સાધનરૂપ શું કરવું, તે મને કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે, હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ પિતા-પુત્રના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં

* પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યું કે, તૃષ્ણાના નાશથી મોક્ષ મળે છે. હવે આ અધ્યાયમાં તૃષ્ણાનો નાશ કરવામાં વિલંબ ન કરવો, એ વાત કહે છે.

આવે છે, તે તું સાંભળ. ૨ હે કુંતીપુત્ર ! સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત એવા કોઈ એક બ્રાહ્મણને એક પુત્ર થયો. તે બહુ બુદ્ધિમાન હતો તથા તેનું નામ પણ "મેધાવી" (બુદ્ધિમાન) હતું. ૩ એક સમયે મોક્ષધર્મના અર્થ જાણવામાં વિચક્ષણ અને લોકસંબંધી તત્વને જાણીને, તેમાંથી ત્યાગ–ભાગ કરવામાં કુશળ એવા પુત્રે સ્વાધ્યાયનો પાઠ કરવામાં પ્રીતિવાળા પોતાના પિતાને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ૪ પુત્ર કહે છે કે, હે પિતા ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય જલદી નાશ થાય છે એમ જાણીને, ધીર પુરૂષે શું કરવું ? તે મને યથાર્થ સંબંધપૂર્વક અનુક્રમથી કહો ! કે, જેથી હું ધર્મને આચરી શકું. ૫ પિતા કહે છે કે, હે પુત્ર ! પ્રથમ બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરીને વેદનો અભ્યાસ કરવો. પછી પિતૃઓને પાવન કરવાને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા–ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો. પછી અગ્નિઓને પોતાના વિષે ધારણ કરીને તથા વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરીને વનમાં જવું અને ત્યાં જઈને મુનિ થવાની ઇચ્છા કરવી. ૬ પુત્ર કહે છે કે, તમે જુઓ છો કે, આ લોકો તો આ રીતે હણાય છે, ચારે બાજુથી ઘેરાઇ ગયેલા છે અને નિષ્ફળ ન થાય એવી જે તૃષ્ણા છે તે આયુષ્ય હરણ કરીને કૃતાર્થ થાય છે. એમ છતાં ધીર વીર પુરૂષની પેઠે, શું બોલો છો ? ૧૭ પિતા કહે છે કે, લોકો શી રીતે હણાય છે ? શાવડે ઘેરાયલા છે ? નિષ્ફળ ન થાય એવી પડે છે એ શું ? અને તું મને જાણે ભયભીત કરતો હોય, તેમ આ શું કહે છે ? તે સમજણ પાડીને કહે. ૮ પુત્ર કહે છે કે, આ સઘળા લોક મૃત્યુથી હણાય છે જરા (ઘડપણ) થી ઘેરાયલા છે અને નિષ્ફળ (મિથ્યા) ન થાય એવી આ દિવસ–રાત્રિયો પડે છે. વારૂ, તમે તેને કેમ જાણતા નથી ? ૯ જે વખતે હું એમ જાણું છું કે, મૃત્યુ કાંઇ પાસે આવીને ઉભું રહેલું નથી, તે વખતે સફળ એવી રાત્રિયો આયુષ્યની ચોરી કરવાને આવે છે અને જતી રહે છે, માટે જ્યારે તે મ્હારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે હું મ્હારૂં હિત કરવાને તત્પર થઇને વ્યર્થ સમય કેમ વીતી જવા દઉં ? ૧૦ જેમ જેમ એક એક રાત્રિ વીતે છે, તેમ તેમ મનુષ્યનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે અને વિચક્ષણ પુરૂષે જે એક દિવસ વીતી ગયો તે વ્યર્થ ગયો, એમ જાણવું. ૧૧ જેમ મત્સ્ય થોડા–છાછરા જળમાં પડેલો હોય, તેને જળ સૂકાઇ જવાના ભયથી શાંતિ ઉપજે નહિ, તેમ બાકી રહેલા અલ્પ અને અનિશ્ચિત આયુષ્યને જોઇને કયા પુરૂષને સુખ ઉપજે ? કેમ કે, મૃત્યુ મનોરથ સંપૂર્ણ થયા પહેલાંજ માણસને આવીને પકડે છે. ૧૨ જેમ આર્તવ પ્રાપ્ત થયેલી ઘેટીના સમાગમને શોધતા અને જેનું મન અન્ય સ્થળમાં ગયેલું છે એવા ઘેટાને વરૂની માદા ઓચિંતી આવીને પકડી જાય છે, તેમ અનેક પ્રકારની કામનાઓને પૂરી કરવામાં ગુંથાયલા અને જેનું મન અનેક પ્રકારના વિષયોમાં ચોંટેલું છે એવા મનુષ્યને મૃત્યુ અચાનક આવીને લઇ જાય છે. ૧૩ તમારૂં કલ્યાણ કરે એવું જે કૃત્ય હોય તેને આજેજ કરો ! પણ તે કૃત્ય કરતા પહેલાં સમય જવા દેશો નહિ; કેમ કે, કરવાનાં કાર્ય પૂરાં થઇ રહ્યા પહેલાંજ મૃત્યુ પ્રાણીને ખેંચવા માંડે છે. ૧૪ જે કામ આવતી કાલે કરવાનું હોય તેને આજ કરો, અને જે પાછલે પહોર કરવાનું હોય તેને પહેલા પહોરે કરો; કેમ કે, આ માણસનું કામ પૂરૂં થયું છે કે, અધુરૂં છે તેની વાટ કાંઈ મૃત્યુ જોવાનું નથી. ૧૫ કોણ જાણે છે કે, આજ કોનું મૃત્યુ થવાનું છે ? માટે યુવાવસ્થા છતાં ધર્મ આચરવાનો અભ્યાસ રાખવો, કેમ કે, જીવતર નાશવંત છે. પણ જો ધર્મ આચર્યો હોય તો, આ લોકમાં કીર્તિ અને પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૬ મનુષ્ય મોહના આવેશમાં પડીને પુત્ર તથા સ્ત્રીને અર્થે ઉદ્યોગ કરે છે તથા કરવા યોગ્ય કે, ન કરવા યોગ્ય કર્મ કરીને તેઓનું પોષણ કરે છે. પણ પુત્ર અને પશુરૂપ સમૃદ્ધિ-વાળા તથા જેનું મન તેઓમાં પ્રીતિયુક્ત થયું છે એવા તે પુરૂષને, જેમ વાઘ ઉંઘતા હરણને લઇ જાય છે તેમ, મૃત્યુ લઇને ચાલતું થાય છે. ૧૭,૧૮ કુત્સિત કર્મ કરીને પોતાની અભિલાષાઓ પૂરી કરવાને મહેનત કરનારા અને કામનાઓ પૂર્ણ નહિ થવાથી અતૃપ્ત એવા પુરૂષને, વાઘ જેમ પશુને ખેંચી જાય તેમ, મૃત્યુ લેઇને ચાલતું થાય છે. ૧૯ "આ કામ તો કર્યું છે પણ આ કામ કરવા જેવું છે; આ બીજું કામ થોડુંક કર્યું છે અને થોડુંક બાકી છે." એ પ્રમાણે આશાઓમાં બંધાઈ રહેલા પુરૂષને કાળ આવીને કબજે કરે છે. ૨૦ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ–ધંધાથી જેઓના, વેપારી, કારીગર, રંગારા, ધોબી, ઘાંચી અને નાણાવટી ઇત્યાદિ નામ પડી ગયાં છે અને તેઓ કરેલા ધંધાનાં પૂરાં ફળને મેળવી રહ્યા નથી, તેટલામાં તો મૃત્યુ ખેતર, દુકાન કે, ઘરમાં આસક્ત થઇને રહેલા પુરૂષોને લઇને ચાલતું થાય છે. ૨૧ દુર્બળ કે, બળવાન, શૂરો કે, કાયર તથા મૂર્ખ કે, વિદ્વાન્ ગમે તે હો પરંતુ તેઓએ પોતાના સર્વ મનોરથો સિદ્ધ કર્યા નહિ હોય, તે પહેલાંજ મૃત્યુ આવીને તેઓને પકડીને લઇ જાય છે. ૨૨ હે પિતા ! મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ અને અનેક કારણથી ઉપજતાં દુઃખો, આ દેહની પાછળ લાગીજ રહેલાં છે છતાં તમે સ્વસ્થ સરખા બેસી શું રહ્યા છો. ૨૩ જે કોઇ જન્મ પામ્યું કે, તેનો અંત આણવાને અંતક (કાળ) તેની પછવાડે ટાંપતોજ ફરે છે અને દેહ ઉત્પન્ન થયો કે, તેને પકડી પાડવાને વૃદ્ધાવસ્થા પછવાડે ચાલતી આવે છેજ. કાળ અને જરા એ બન્ને સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થ માત્રને વળગેલાંજ છે. ૨૪ "ગામમાં નિવાસ કરીને પ્રીતિ કરવી, એ તો મૃત્યુના મુખમાંજ પડવા જેવું છે. અરણ્યમાં નિવાસ કરવો, તે ઇંદ્રિયોરૂપી ગાયોને બાંધવાનો વાડો છે" એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. અર્થાત્ પુત્રાદિના વિષે વૈરાગ્ય પામીને બેસી રહેવું એટલુંજ કરવાનું નથી, પરંતુ તેઓનો ત્યાગ કરીને એકાંતમાં જઇને ધ્યાનાસક્ત થવું. ૨૫ ગામમાં વસીને પ્રીતિ કરવી, એજ મનુષ્યને બંધાવાનું દોરડું છે, માટે જે પુણ્યશાળી પુરૂષો હોય છે તેજ તેને તોડીને ચાલ્યા જાય છે, પણ જેઓએ દુષ્કૃત કર્મ કર્યાં હોય એવા પુરૂષો તેને તોડી શકતા નથી. ૨૬ જે પુરૂષો જીવન અને અર્થને હરણ કરનારા પારધી તથા ચોર વગેરેને સાધનરૂપ ન કરીને માનસિક, વાચિક અને કાયિક કર્મવડે પ્રાણીઓની હિંસા કરતા નથી, તેઓ પ્રાણી-ઓથી બંધન પામતા નથી. અર્થાત્ જેઓની પૂર્વે હિંસા કરી હોય છે તેજ પ્રાણીઓ મનુષ્યને પ્રીતિના પાશથી બાંધીને મુક્તિના માર્ગથી ચૂકાવે છે. ૨૭ યોગસાધના કરનારા પુરૂષ વિના બીજો કોઈ, જરા અને વ્યાધિરૂપ મૃત્યુની સેનાને રોકવાને સમર્થ થતો નથી; કેમ કે. અમૃત (મરણનો નાશ) યોગમાંજ રહેલું છે. માટે પુરૂષે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરનારાં વ્રત–નિયમ આદિનાં આચરણ કરવાં, ચિદાભાસરૂપ જીવનો બ્રહ્મમાં લય કરવો, ગુરૂ અને વેદવાક્યને પ્રમાણભૂત માનવાં તથા સદાકાળ ઇંદ્રિયોનું દમન કરવું, એ રીતે સત્ય યોગથીજ કાળને જીતવો. ૨૮,૨૯ અમૃત (મોક્ષ) અને મૃત્યુ, એ બન્ને દેહમાંજ રહેલાં છે; મોહથી મૃત્યુ અને બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦ માટે હું હિંસા કરનારો નહિ થાઉં, કામ અને ક્રોધને બહાર કાઢી નાંખીશ, સુખ અને દુઃખને સમાન ગણીશ, બીજાને સુખ ઉપજે એવાં કર્મ કરીશ અને હિરણ્યગર્ભની પેઠે મૃત્યુથી છૂટી જઇશ, ૩૧ હવેથી જ્યારે

વેદાધ્યયનને યોગ્ય ઉત્તરાયનનો સમય આવશે ત્યારે હું નિવૃત્તિ માર્ગના અભ્યાસરૂપ શાંતિયજ્ઞને આચરીશ, ઇંદ્રિયોનું દમન કરીશ, ઉપનિષદ્ના અર્થનું ચિંતન કરવારૂપ બ્રહ્મયજ્ઞમાં સ્થિતિવાળો થઇશ, મુનિને યોગ્ય આચરણથી વર્તીશ; પ્રણવનો જપ કરવારૂપ વાણીયજ્ઞ કરીશ; પ્રણવની માત્રાઓને* ઉત્તરોત્તર માત્રામાં લય કરવારૂપ મનોયજ્ઞ કરીશ અને સ્નાન, શૌચ, ગુરૂસેવા વગેરે આવશ્યક ધર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ કર્મયજ્ઞને કરીશ. ૩૨ હિંસાયુક્ત પશુયજ્ઞ કે, જે અનિત્ય (નાશવંત) ફળને આપનારા અને પિશાચના ક્ષેત્રયજ્ઞ+ જેવા છે, તેવા યજ્ઞ મ્હારા સરખા બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે કરવા કેમ યોગ્ય હોય? અર્થાત્ એવા હિંસક યજ્ઞ મ્હારે નજ કરવા જોઇએ. ૩૩ જેનાં વાણી અને મન નિરંતર પરમાત્મામાં સમર્પણ કરેલાં હોય તથા જેનાં તપ, ત્યાગ અને સત્ય, એ પણ બ્રહ્મમાં સમર્પણ કરેલાં હોય તેને સર્વ પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪ વિદ્યા સમાન બીજું નેત્ર નથી, સત્ય સમાન બીજું તપ નથી, પ્રીતિ સમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગ સમાન બીજું સુખ નથી. ૩૫ હું આત્માને વિષે આત્માવડે જન્મ પામ્યો છું, આત્માને વિષે સ્થિતિવાળો છું અને મ્હારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી નથી, કેમ કે, હું તો આત્મારૂપ અને સર્વદા પ્રજા વિનાનોજ છું. વળી હું આત્માના વિષેજ ઉત્પન્ન થઇશ, અર્થાત્ પિતાથી માતાના વિષે ઉત્પન્ન થનાર નથી, અને મને સંતતિ તારનાર નથી, પણ હું મ્હારી શક્તિવડે તરીશ. ૩૬ એકલા રહેવું, સર્વ વિષે સમાન બુદ્ધિ રાખવી, સત્ય પાળવું, પ્રશંસનીય કર્મ કરવું, સ્થિર ચિત્ત રાખવું, મન-વાણી-કર્મવડે હિંસા ન કરવી, સરળતા રાખવી અને સર્વ ક્રિયાઓથી વિરામ લેવો, એના જેવું બ્રાહ્મણનું અન્ય શ્રેષ્ઠ ધન નથી. ૩૭ તમારે ધનને શું કરવું છે? અને તમારા બાંધવો પણ શા કામમાં આવવાના છે? તમારે સ્ત્રીઓથી પણ શું કામ છે? તમે બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ પામીને પણ એમના એમ મરી જશો માટે બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં સંતાઇ રહેલા આત્માની શોધ કરો; તથા તમારા પિતા અને પિતામહો કયાં ગયા, તેનો વિચાર કરો. ૩૮ ભીષ્મ કહે છે—હે રાજન્! પુત્રનું એવું વચન સાંભળીને, પિતાએ જેમ કર્યું તેમ તું પણ સત્ય ધર્મનું આચરણ કરીને વર્તજે. ૩૯

पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा यथाकार्षीत् पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्त्तस्व सत्यधर्मपरायण: ॥ ३९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां पितापुत्रसंवादो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* अ, उ, म्, એ ત્રણ પ્રણવની માત્રાઓ છે. તેમાંથી अ નો લય उ માં કરવો તથા उ નો લય म् માં કરવો, તેને ઉત્તરોત્તર લય કહે છે.

+ જેમ કોઇ પિશાચ, જે જે દેહ પ્રાપ્ત થાય, તે તે દેહને પૂર્વની વાસનાના બળથી જળવડે, અગ્નિવડે કે, ગળે ફાંસો ખાઇને નાશ કરે છે, તેમ હું પણ સર્વ પ્રાણીઓને આત્મારૂપ જાણીને પછી તેઓની હિંસા કરૂં તો તે મ્હારી પોતાનીજ હિંસા કરી એમ થાય. એમાં પિશાચ જે પોતાના દેહનો નાશ કરે છે તેને "ક્ષેત્રયજ્ઞ" કહે છે.

અધ્યાય ૩ જો-લક્ષ્મી (દ્રવ્ય)થી થતા અનાર્થોનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धनिनोऽथाधना ये च वर्तयन्ते स्वतंत्रिण: ।
सुखदु:खागमस्तेषां क: कथं वा पितामह ॥ १ ॥

(મોક્ષનું સાધન યજ્ઞ છે અને યજ્ઞ કરવાનું સાધન ધન છે, માટે નિર્ધન પુરૂષોને તો મોક્ષ દુર્લભ હશે, એમ માનીને) યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે-હે પિતામહ! જે પુરૂષો ધનવાન છે અથવા જે પુરૂષો નિર્ધન છે, છતાં જેઓ પોતાના શાસ્ત્રને અનુસરીને વર્તે છે, તેઓને સુખ અને દુઃખ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત્ મોક્ષ અને સંસાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહો? ૧ ભીષ્મ કહે છે-આ વિષે પણ શાંતિ પામેલા અને મુક્ત થયેલા "શંપાક" નામે બ્રાહ્મણે જે કહેલું છે, તે પુરાતન ઈતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ કોઇ "શંપાક" નામે બ્રાહ્મણ નીચ સ્ત્રી, મલિન વસ્ત્ર અને ક્ષુધા, એ ત્રણથી પીડા પામીને ત્યાગી થયો હતો. તેણે મને પૂર્વે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું કેઃ-આ લોકમાં જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થયો તેને જન્મથી આરંભીને અનેક પ્રકારનાં સુખ અને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩,૪ હવે જો દૈવ મનુષ્યને બેમાંથી એક માર્ગે પમાડે અર્થાત્ સુખ કે, દુઃખ આપે, તો તેણે સુખ પામીને હરખાવું નહિ, કે દુઃખ પામીને પરિતાપ કરવો નહિ. ૫ કેમ કે, તું અકામાત્મા (સંકલ્પરહિત આત્મા) છતાં મનની સાથે તાદાત્મ્ય બુદ્ધિથી પોતાને કામાત્મા સરખો માનીને ધીરજવડે સંસારની ધુંસરીને ઉપાડીને વહે છે અને પોતાનું કલ્યાણ આચરતો નથી. તેનું કારણ એજ છે કે, તું પોતાને વશમાં રાખી શકતો નથી. તાત્પર્ય કે, ત્હારો કબજો ત્હારા ઉપર નથી, માટેજ તું સુખ-દુઃખનો ભોગ થઇ પડ્યો છે. ૬ તું નિષ્કિંચન થઇને જગતમાં ફરીશ તો તેથી તને સુખનો અનુભવ થશે. જે પુરૂષો નિષ્કિંચન હોય છે તેઓ સુખથી સૂઇ રહે છે અને સુખથી જાગે છે. ૭ આ લોકમાં નિષ્કિંચનપણું હિતકારક, કલ્યાણકારક અને ઉપદ્રવ વિનાનું છે. શત્રુ વિનાના માર્ગને ઇચ્છનારા મનુષ્યને માત્ર એજ માર્ગ ઉત્તમ છે. કામી પુરૂષોને એ માર્ગ દુર્લભ છે. એમાં પરતંત્રતા ન હોવાથી સ્વતંત્ર પુરૂષોને તે માર્ગ સુલભ છે. ૮ હું ત્રણે લોકોને જોઉં છું, પણ જે પુરૂષ નિષ્કિંચન, શુદ્ધ અને સર્વ વસ્તુઓથી વૈરાગ્ય પામેલો છે તેની બરોબર હું બીજા કોઇને દેખતો નથી. ૯ નિર્ધનતા અને રાજ્ય, એ બન્નેને ત્રાજવામાં મૂકીને તોળી જોયાં તો, નિર્ધનતામાં ગુણનું વજન વધારે થવાથી રાજ્ય કરતાં પણ નિર્ધનતાનું ત્રાજવું નમી ગયું. ૧૦ નિર્ધનતા અને રાજ્ય, એ બેમાં તફાવત આ પ્રમાણે છેઃ-જેમ મૃત્યુના મુખમાં પડયો હોય, તેમ રાજ્યસમૃદ્ધિવાળો ધનવાન મનુષ્ય નિરંતર ઉદ્વેગમાં રહે છે. ૧૧ પણ ધનનો ત્યાગ કરવાથી જેને અગ્નિ પરાભવ કરી શકતો નથી, અરિષ્ટ પરાભવ કરી શકતું નથી, મૃત્યુ પરાભવ કરી શકતું નથી કે ચોર પણ પરાભવ કરી શકતા નથી, એવા તૃષ્ણારહિત અને મુક્ત થયેલા નિર્ધનને કોઇ પ્રકારનો ઉદ્વેગ નથી. ૧૨ નિરંતર ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરનારા, જમીન ઉપર કાંઈ બિછાવ્યા વિના શયન કરનારા, પોતાના બાહુનુંજ ઓસીકું કરનારા અને શાંતિવાળા નિષ્કિંચન મનુષ્યનાં દેવતાઓ પણ વખાણ કરે છે. ૧૩ ધનવાન પુરૂષ ક્રોધ અને લોભના આવેશથી ભરાઇ ગયેલો બુદ્ધિ વિનાનો, વાંકી દૃષ્ટિવડે જોનારો, સુકાયલા મુખવાળો, વાંકી ભ્રકુટીવાળો અને દુષ્ટ સરખો હોય છે. ૧૪ વળી ધનવાન મનુષ્ય, પોતાનો નીચલો હોઠ દાંતવડે દાબીને તથા ક્રોધ કરીને દારૂણ વચન બોલે છે. એવો ધનવાન મનુષ્ય

કદાપિ સઘળી પૃથ્વી આપી દેવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તથાપિ તેનું મુખ જોવાની કોણ ઇચ્છા કરે ? ૧૫ લક્ષ્મી પોતાની સાથે નિરંતર નિવાસ કરવાથી મૂર્ખ પુરૂષને મોહ પમાડી દે છે અને જેમ વાયુ શરદ્ ઋતુના વાદળાંને ખેંચી જાય છે, તેમ લક્ષ્મી તેના ચિત્તનું હરણ કરી લે છે. ૧૬ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી રૂપનું માન અને ધનનું માન વળગે છે, એટલે એમ માનવા લાગે છે કે, હું તો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલો છું અને સિદ્ધ છું, હું કેવળ મનુષ્યજ નથી. ૧૭ એ પ્રકારે ધન, રૂપ અને કુળ એ ત્રણ કારણોવડે તેના ચિત્તમાં પ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોગમાં આસક્ત થઇને બાપ-દાદાએ સંચિત કરેલું ધન ઉડાડી મૂકે છે. પછી ધનનો ક્ષય થવાથી તે બીજાની સંપત્તિ હરણ કરવાનું શ્રેષ્ઠ માને છે. ૧૮ પછી તે મનુષ્ય રાજાદિએ કરેલી મર્યાદાનો ભંગ કરીને, જ્યાંથી લાગ ફાવે ત્યાંથી ધન હરણ કરે છે, એટલે જેમ પારધીઓ બાણોવડે અહીંથી તહીંથી હરણને રોકે છે, તેમ રાજાઓ તેને અટકાવે છે અને શાસન કરે છે. ૧૯ એ રીતે ધનાદિના લોભથી મનુષ્ય એવાં અને બીજાં પણ-અંગનો છેદ તથા દાહ-વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખને પામે છે. ૨૦ માટે પુત્રાદિની પ્રીતિરૂપ લોકધર્મનો ધિક્કાર કરીને નાશવંત દેહ સાથે પૂર્વના સંસ્કારના બળથી અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારાં પરમ દુઃખનું બુદ્ધિવડે ઔષધ કરવું. અર્થાત્ દેહનાં પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ દુઃખ દેહનેજ ભોગવવાં જોઇએ તથા દેહ અનિત્ય છે અને આત્મા નિત્ય છે માટે, આત્મા તેથી જૂદો છે, એવા જ્ઞાનવડે દુઃખને દૂર કરવાં. ૨૧ ધનાદિનો ત્યાગ કર્યા વિના સુખ મળતું નથી, પરમ તત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી કે નિર્ભયપણે સૂવાતું નથી, માટે તું સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને સુખી થા. ૨૨ એ પ્રમાણે પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં " શંપાક " નામે બ્રાહ્મણે મ્હારા આગળ વર્ણન કર્યું હતું માટે ત્યાગ એજ ઉત્તમ છે, એમ હું માનું છું. ૨૩

इत्येतद्धास्तिनापुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शंपाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शंपाकगीता नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો-દૈવબળ વિના પુરૂષાર્થ વ્યર્થ જાય છે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ ईहमानः समारंभान्यादि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन् सुखमाप्नुयात् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે*-જીવનને નિભાવવા માટે જે ખેતી, વેપાર, યજ્ઞ અને દાન આદિ સમારંભ કરવાની જરૂર પડે છે, તેવા સમારંભ કરવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પુરૂષ ધન ન પામે

* પાછલા અધ્યાયમાં ધનનો ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે તેનો સાર એ છે કે, મોક્ષના સાધનરૂપે ધનની જરૂર નથી, માટે તેને તજવું. પણ જીવન ચલાવવાને તો ધન જોઇએજ, માટે તેવા પુરૂષે ધનને માટે યત્ન કરવો કે, વિરામ પામીને બેસી રહેવું ? જો ધનને માટે યત્ન કરે છે તો તેના ચિત્તમાં વ્યગ્રતા પેસે છે તેથી મોક્ષ સાધન બનતું નથી અને જો યત્ન નથી કરતો તો દેહનો નાશ થવાથી મોક્ષ સાધન બનતું નથી માટે શું કરવું ? એવું આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે.

તો ધનની તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા તેવા પુરૂષે શું કરવું ! કે, જેથી તેને સુખ પ્રાપ્ત થાય ? ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–" હે ભારત ! સમતા, લાભ કે, અલાભ, માન કે, અપમાન વગેરે સર્વમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી, અનાયાસ–ધનાદિના અર્થે શ્રમ ન કરવો, સત્યવચન, નિર્વેદ (વૈરાગ્ય), વિધિત્સા–કર્મ કરવામાં ઇચ્છા ન રાખવી, જે પુરૂષમાં એ પાંચ વાનાં હોય તેને સુખી જાણવો. ૨ વૃદ્ધોએ મોક્ષને અર્થે એ પાંચ પદાર્થોનો આશ્રય કરવાનું કહ્યું છે એજ સ્વર્ગ, એજ ધર્મ અને એજ સર્વોત્તમ સુખ છે. ૩ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યોએ પણ " મંકી " નામે પુરૂષે નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) પામીને જે કથન કરેલું છે તેના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ તને કહું તે સાંભળ. ૪ " મંકી " નામે કોઇ પુરૂષ ધનની ઇચ્છાથી વારંવાર ઉદ્યોગ કરતો હતો પણ વારંવાર તેમાં નિષ્ફળ જતો હતો. પછી કાંઇક ધન બાકી રહ્યું હતું, તેમાંથી તેણે બે વાછરડા લીધા તથા તેઓને પળોટવાને એક ધૂંસરી લીધી. ૫ પછી તે બન્ને વાછરડાને પેલી ધૂંસરી સાથે મજબૂત બાંધ્યા અને પળોટવાને માટે બહાર કાઢી હાંકવા માંડયા. માર્ગમાં એક ઊંટ બેઠું હતું તેને વચમાં રાખીને પેલા બે વાછરડા તેની બન્ને બાજૂએ થઇને એકાએક દોડયા. ૬ તે બે વાછરડા ઊંટની ખાંધ ઉપર ધૂંસરી આવે તે રીતે ચાલ્યા એટલે મોટા વેગવાળો તથા અમર્ષવાળો ઊંટ તે બન્ને વાછરડાને ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યો, તેથી ખભે ત્રાજવાની દાંડી મૂકી હોય તથા બે પાસે બે ત્રાજવાં લટકતાં હોય તેમ તે બન્ને વાછરડાં બે બાજુએ લટકવાં લાગ્યાં. ૭ ઉન્મત્ત ઊંટ બન્ને વાછરડાને લઈ ને જાય છે તેથી વાછરડાં મરી જશે, " એમ વિચારી મંકી આ પ્રમાણે બોલ્યો કે–ગમે તેવો પુરૂષ નિપુણ હોય પણ દૈવે તને જે દ્રવ્ય મળવાનું નિર્માણ કર્યું નથી તે ધન તેને પ્રાપ્ત થવું અશકય છે. તે, ગમે તેવો ઉદ્યોગ શીલ હશે અને " ઉદ્યોગમાંથી નિશ્ચય ફળ મળશે. " એવી ગમે તેટલી શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરતો હશે પરંતુ ફળ મળવું દૈવાધીન છે. ૮,૯ પૂર્વે મેં જે જે ઉદ્યોગ કર્યા તેમાં મને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું નહિ અને ઘણો ઉદ્યોગ કરીને પછી મેં દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થવા માટે આ યત્ન કર્યો ત્યારે આ બે વાછરડાના યોગથી દૈવે મ્હારા ઉદ્યોગને નાશ કર્યો તે જુઓ ! ૧૦ આ ઊંટ કાકતાલીયની પેઠે, અકસ્માત ઉભો થઇને અવળા માર્ગે ચાલ્યો જાય છે તથા મ્હારા બે વાછરડાને ઉપાડીને વિષમ ગતિથી ચાલે છે. ૧૧ મ્હારા વ્હાલા બે વાછરડા, જાણે બે મણિ હોય, તેમ ઊંટની ડોક ઉપર લટકે છે માટે આ ચોખ્ખું દૈવનું કૃત્ય છે. પુરૂષપરાક્રમ હઠવડે થઇ શકતું નથી. ૧૨ લોકો કહે છે કે, પૌરૂષ વિના કાંઇ બનતું નથી, પરંતુ જો કોઇ જગ્યોએ પૌરૂષ માલૂમ પડતું હોય તો, શોધ કરતાં તે પણ દૈવાધીનજ જણાય છે. ૧૩ એટલા માટે સુખને ઇચ્છનારા પુરૂષે વૈરાગ્ય પામવો એજ યોગ્ય છે, કેમ કે, વૈરાગ્યવાળો અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશાનો ત્યાગ કરનારો પુરૂષ સુખવડે સૂઈ રહે છે. ૧૪ અહો ! શુકમુનિએ જનકના ઘરમાંથી નીકળીને અને સર્વ પદાર્થોનો સંગ છોડી દઇને મોટા અરણ્યમાં જતી વખતે બહુ રૂડી વાત કહી છે. ૧૫ (તેણે કહ્યું છે કે)–જે મનુષ્ય સર્વ કામનાઓને સિદ્ધ કરે અને જે મનુષ્ય તે કામનાઓ માત્રને છોડી દે, તો તે બેમાંથી સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરનારા કરતાં તજી દેનારો વધારે ઉત્તમ છે. ૧૬ કેમ કે, જગતમાં જે જે પદાર્થોની ઇચ્છાઓ છે, તે સઘળી ઇચ્છાઓનો પાર પૂર્વે કોઇ પામેલો નથી; માટે જે મંદ પુરૂષ હોય તેનીજ તૃષ્ણા શરીર અને જીવતર ઉપર વધે છે. ૧૭ હે

કામુક !* કાર્ય કરવાની ઇચ્છાઓથી વિરામ પામ, અને શાન્તિને ધારણ કર. આશાએ તને વારંવાર છેતર્યો છે, તો પણ તું તેથી વૈરાગ્ય પામતો નથી. ૧૮ હે વિત્તકામુક ! જો તું એ પ્રમાણે મ્હારી સાથે રમે છે, અને હું જો ત્હારાથી વિનાશ કરવા યોગ્ય હોઉં નહિ તો તું મને લોભની સાથે યોજીશ નહિ. ૧૯ હે ધનકામુક ! તેં જે દ્રવ્યનો સંચય કર્યો તે વારંવાર નાશ પામ્યું માટે હે મૂઢ ! તું ધનની તૃષ્ણાને ક્યારે છોડી દઇશ ? ૨૦ હું ત્હારૂં રમકડું થઇ રહ્યો હતો, તે મ્હારી નાદાની સંભારીને મને વિસ્મય થાય છે, એવો પુરૂષ ધનની ઇચ્છાથી કોઇ વખત પણ બીજાનું દાસત્વ નથી કરતો શું ? કરેજ છે. ૨૧ મ્હારી પહેલાં જે થઇ ગયા અને મ્હારા પછી જે થશે તે સર્વ પણ કોઇ વખત કામનાઓના અંતને પામ્યા નથી અને પામશે પણ નહિ, માટે સર્વ સમારંભને તજીને હવે હું સમજણને પામ્યો છું અને સાવધાન થયો છું. ૨૨ હે કામ ! ત્હારૂં હૃદય નિશ્ચય વજ્રથી ઉપજ્યું હોય તેવું કઠિન છે કે જેથી સેંકડો અનર્થથી વિંટાયા છતાં પણ ફાટીને તેના સો ટુકડા પણ થઇ જતા નથી. ૨૩ હે કામ ! હું તને ઓળખું છું અને તેને શું શું પ્રિય છે ? તે પણ જાણું છું પરંતુ ત્હારૂં જે પ્રિય છે તેની હું ઇચ્છા કરીને મ્હારા આત્મામાં સુખ પામતો નથી. ૨૪ હે કામ ! હું ત્હારા મૂળને જાણું છું કે, તું સંકલ્પમાંથી પેદા થાય છે, માટે હું સંકલ્પજ નહિ કરૂં એટલે તું મૂળમાંથી જ ઉત્પન્ન થઇ શકીશ નહિ. ૨૫ ધનની ઇચ્છા સુખ કરનારી નથી, વારૂ, એમ છતાં ધનની ઇચ્છા કરી, તથાપિ શ્રમ કરતાં પણ તે ધન મળે છે કે, નથી પણ મળતું. મળ્યું તો તેને સાચવી રાખવાને મોટી ચિંતા વેઠવી પડે છે, એમ કરતાં કદાચિત્ મળેલા ધનનો નાશ થયો તો મૃત્યુ જેટલો પરિતાપ થાય છે. ૨૬ ધન મેળવવાને માટે પોતાના દેહને પરાધીન કરવાથી પણ તે ધન નથી મળતું તો તેથી અધિક દુઃખ શું છે ! અને મળ્યું તો, તેથી કાંઇ સંતોષ થાય છે કે ? વળી તેથી અધિક મેળવવાને ફરીને યત્ન કરવામાં આવે છે. ૨૭ હે કામ ! ગંગાના મધુર જળનું જેમ જેમ પાન કરીએ તેમ તેમ તૃષા વધતી જાય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ જેમ જેમ પ્રાપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ તૃષ્ણા વધતી જાય છે. તૃષ્ણા મ્હારો નાશ કરનારી છે માટે તું મને છોડી દે ! કેમ કે, હું જાગ્રત થયેલો છું. ૨૮ મ્હારા દેહમાં જે ભૂતસમુદાય આવીને રહેલો છે, તે ભલે આ દેહમાં સુખથી રહે અથવા જવું હોય ત્યાં જાય. ૨૯ કેમ કે, કામ તથા લોભને અનુસરનારા ભૂતસમુદાય ઉપર મ્હારી પ્રીતિ નથી અને હું પણ એટલા માટે સર્વ કામનાઓને તજીને સત્યરૂપ બ્રહ્મનો આશ્રય કરૂં છું. ૩૦ હું, આ દેહમાં સર્વે ભૂતને જોઇને અને પોતાના મનમાં પણ સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ અહંકાર આદિને જોઇને યોગના વિષયમાં બુદ્ધિને ધારણ કરીશ, જ્ઞાન શ્રવણમાં એકાગ્ર વૃત્તિ કરીશ અને મનને બ્રહ્મના વિષે ધારણ કરીશ. ૩૧ એ રીતે હું આસક્તિનો ત્યાગ કરીને સુખી થઇને તથા નિર્વિકાર થઇને સર્વ લોકમાં ફરીશ કે, જેથી તું મને પુનઃ દુઃખમાં લાવી મૂકવાને શક્તિમાન થઇશ નહિ. ૩૨ હે કામ ! તું જો મ્હારો નાશ કરે તો પછી મ્હારી બીજી ગતિજ નથી, તૃષ્ણા, શોક અને શ્રમ, એ સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાનજ તું છે. ૩૩ બીજા સર્વ દુઃખ કરતાં હું ધનના નાશને મોટું દુઃખ માનું છું કેમ કે, જેનું ધન નાશ થાય છે તેનું તેના જ્ઞાતિજન અને મિત્રો પણ અપમાન કરે છે ૩૪ જે પુરૂષ નિર્ધન થાય છે તેનું

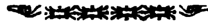
* અહિં સંબોધ આપીને મંકી પોતે પોતાનેજ કહે છે.

હજારો પ્રકારે અપમાન થાય છે. એમ છતાં પણ ધનમાં જે કાંઈ સુખની કળા (ભાગનો ભાગ) રહેલી હોય છે તે પણ દુઃખથી યુક્ત હોય છે. ૩૫ " આ પુરૂષ પાસે ધન છે, " એમ જાણીને ચોર લોકો તેને આગળથીજ મારી નાંખે છે. અથવા અનેક પ્રકારના દંડ દઈને કલેશ પમાડે છે, અને નિરંતર ઉદ્વેગ પમાડે છે. ૩૬ દ્રવ્યની લોલુપતા રાખવી એજ દુઃખ છે, એમ મેં ઘણા સમયથી જાણેલું છે. હે કામ ! તું જે જે પદાર્થોનું આલંબન કરે છે, તે તે પદાર્થોમાં પ્રીતિવાળો થાય છે. ૪૭ તું તત્ત્વને જાણતો નથી અને નાદાન છે તેથી સમજતો પણ નથી કે, તું ધરાય નહિ એવો મને પૂર્ણ થાય નહિ એવો અગ્નિના જેવો છે કે, જેમાં જે હોમવામાં આવે, તે ભસ્મરૂપ થઈ જાય અને અગ્નિ વધતો જાય. તું આ પદાર્થ સુલભ છે કે, દુર્લભ છે ? તેને જાણતો નથી. ૩૮ પણ પાતાળની પેઠે, નહિ પૂરાય એવો તું મને દુઃખમાં નાખવા ઇચ્છે છે. પરંતુ હે કામ ! હવે તું મ્હારામાં ફરી પ્રવેશ કરવાને શક્તિમાન નથી. ૩૯ કેમ કે, દૈવયોગથી મ્હારૂં દ્રવ્ય નાશ થવાથી હું વૈરાગ્યને ધારણ કરીને પરમ નિવૃત્તિને પામ્યો છું અને બીજા મનોરથનું ચિંતન કરતો નથી. ૪૦ મેં આજ સુધી ઘણા કલેશને સહન કર્યા છે અને બુદ્ધિ વિનાના મેં મનમાં કાંઇ સમજણ આણી નહિ. હવે હું ધનનો નાશ થવાથી ઠગાયો છું; તેથી મ્હારા શરીરમાંથી તમામ પરિતાપને દૂર કરીને શયન કરૂં છું. ૪૧ હે કામ ! હું મનની સર્વ વૃત્તિઓનો નાશ કરીને ત્હારો પણ ત્યાગ કરૂં છું, માટે હવે તું મ્હારામાં પુનઃ નિવાસ કરી શકવાનો નથી કે, વિનોદ પણ પામવાનો નથી. ૪૨ જે કોઇ મ્હારો ધિક્કાર કરશે, તેઓના ધિક્કારની હું તેઓને ક્ષમા કરીશ. મને કોઈ મારશે તોપણ હું તેઓને સામો મારીશ નહિ. કોઈ દ્વેષ યુક્ત થઈને મારૂં અપ્રિય કરશે તોપણ હું તેને મનમાં ન લાવીને, તેનું ભલું બોલીશ. ૪૩ હું જે મળશે તે ઉપર નિર્વાહ કરીને નિરંતર તૃપ્ત તથા સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોવાળો રહીશ, પણ તું મ્હારો શત્રુ છે તથા હું ત્હારા મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર નથી. ૪૪ હવે મને વૈરાગ્ય, સુખ, તૃપ્તિ, શાંતિ, સત્ય, દમ, ક્ષમા અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, એ ગુણો પ્રાપ્ત થયા છે, એમ તું જાણ. ૪૫ માટે હું કહું છું કે, કામ, લોભ, તૃષ્ણા, દીનતા વગેરે મનોવિકારોએ મોક્ષના માર્ગે જનારા એવા મ્હારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જવું કેમ કે, હવે મેં બ્રહ્મ વિષે નિવાસ કર્યો છે. ૪૬ હમણાં હું કામ અને લોભનો ત્યાગ કરીને સુખ પામ્યો છું, માટે હવે હું અજિતેંદ્રિય થઇને અને લોભના વશમાં પડીને દુઃખ નહિ પામું. ૪૭ જે પુરૂષ જે જે પદાર્થની કામનાને તજે છે, તે તે પદાર્થ તેના સુખને પૂર્ણ કરે છે. પણ જે નિરંતર કામનાના સ્વાધીનમાં રહે છે, તે માત્ર દુઃખનેજ પામે છે. ૪૮ રજોગુણ કામની સાથે બંધાયલો છે તથા દુઃખ, નિર્લજ્જતા અને અરતિ (અણગમો) વગેરે દુઃખ કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, માટે પુરૂષે તે રજોગુણનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૯ જેમ ઉષ્ણકાળમાં કોઇ પુરૂષ જળના ઠંડા હ્રદમાં (ધરામાં) પેસે, તેમ મેં હવે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હવે હું સર્વ કર્મથી વિરામ પામું છું. દુઃખરહિત થાઉં છું અને કેવળ મને સુખજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૦ જગતમાં જેટલું કામ સંબંધી સુખ છે અને જે કાંઈ દિવ્ય સુખ છે તે સર્વ તૃષ્ણાનો ક્ષય કરવારૂપ સુખના સોળમા ભાગની બરોબર પણ નથી. ૫૧ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય, એ પાંચ કોશ તથા છઠ્ઠો " સાનંદ " નામે સત્વપ્રધાન કોશ, અને સર્વ

અનર્થના બીજરૂપ સાતમો કામ, એ પ્રમાણે હું કામસહિત સાતે શત્રુઓને હણીને, જેનો વધ બની શકતો નથી એવા બ્રહ્મપુરને પામીશ અને ત્યાં રાજાની પેઠે સુખી થઇશ. ૫૨ મંકી એવી બુદ્ધિને ધારણ કરીને વૈરાગ્ય પામ્યો અને સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મરૂપ મોટા સુખને પામ્યો. ૫૩ મંકી વાછરડાંઓનો નાશ થવાથી મોક્ષ પામ્યો તથા તેણે કામના મૂળને કાપી નાંખ્યું તેથી તેને મોટું સુખ પ્રાપ્ત થયું. ૫૪

दम्यनाशकृते मंकिरमृतत्वं किलागमत् ।
अच्छिनत् काममूलं स तेन प्राप्यमहत्सुखम् ॥ ५४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मंकिगीता नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો-બોધ્યગીતા, છ ગુરૂઓનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-આ સ્થળે પણ શમ ગુણને ધારણ કરનારા વિદેહના રાજા જનકે કહેલું પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૧ જનકરાજા કહે છે કે,-જેમ મ્હારા કોશ (ભંડાર) માં અગણિત દ્રવ્ય રાખી મૂકેલું છે, તેમ પંચકોશમાં ગૂઢ થયેલો આત્મા એજ મ્હારૂં સ્વરૂપ છે. એ વિના બીજું સર્વ, જેમ દોરડીમાં સર્પની કલ્પના થાય છે, તેમ મ્હારા વિષે (આત્મામાં) કલ્પિત છે, માટે વસ્તુતઃ મ્હારૂં કાંઈ નથી અને (તેથી) મિથિલા નગરી બળે છે તો તેમાં મ્હારૂં કાંઈ બળતું નથી. (કેમ કે, જેમ ઝાંઝવાના પાણીની નદીવડે ખારભૂમિમાં ભિનાશ ઉપજતી નથી, તેમ અધ્યસ્ત (મિથિલા) ના દોષવડે અધિષ્ઠાન (આત્મા) દૂષિત થતું નથી.) ૨ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યોએ બોધ્ય ઋષિએ વૈરાગ્યને ઉદ્દેશીને કહેલા શ્લોકનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે તે તું સાંભળ. ૩ એક વખતે નાહુષ રાજા, વૈરાગ્યવડે શાંતિ પામેલા અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થયેલા તથા શાંત એવા બોધ્ય ઋષિને પૂછવા લાગ્યા કે-હે મોટા જ્ઞાનવાળા ઋષિ ! શાંતિ થાય એવો મને ઉપદેશ કરો ! તમે કયી બુદ્ધિને ધારણ કરીને, નિવૃત્તિ પામીને તથા શાંત થઇને ફરો છો ? ૪૫ બોધ્ય કહે છે કે, હું કોઇને ઉપદેશ આપતો નથી કે, કોઇને શિષ્ય પણ કરતો નથી, તોપણ હું ઉપદેશનાં લક્ષણ કહું તે સાંભળીને, તું પોતાની મેળે વિચાર કરી જોજે. ૬ પિંગળા, કુતરૂ, સાપ, સારંગપક્ષી (જે વનમાંપોતાના ભોજનનો શોધ કરતું ફર્યા કરે છે તે), તીરઘડો અને કુમારિકા, એ છ મ્હારા ગુરૂઓ છે. ૭ આશા બળવાન છે અને દુઃખ કરનારી છે તથા નિરાશા પરમ સુખને આપનારી છે. માટે આશાને નિરાશા કરીને (આશા છોડીને અને નિરાશા રાખીને) પિંગળા સુખેથી સૂઈ રહે છે.- (હે રાજન્ એ પ્રમાણે પિંગળા પાસેથી " નિરાશા " ગુણ શીખવો.) ૮ એક કૂતરા પાસે માંસ હતું તેને જોઇને જેઓની પાસે નહોતું તે, તેને મારવા લાગ્યા, પછી જ્યારે પેલા કૂતરાએ માંસનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તે સુખી થયું (એ રીતે કૂતરા પાસેથી " ત્યાગ " ગુણ શીખવો.) ૯ ગૃહારંભ કરવો એ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે પરંતુ તેથી કોઈ વખતે

સુખ થતું નથી. જેમ કે, સાપ બીજાએ કરેલા રાફડામાં પ્રવેશ કરીને સુખી થાય છે. ૧૦ જેમ સારંગ પક્ષી વનમાં ભ્રમણ કરીને પોતાનું ભોજન મેળવે છે, તેમ મુનિઓ ભિક્ષાવૃત્તિનો આશ્રય કરીને જેવી રીતે પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન થાય તેમ વર્તે છે અને સુખ મેળવે છે. ૧૧ કોઈ તીરઘડા (તીર બનાવનારા) પુરૂષનું મન તીર બનાવવામાં એટલું ચોટેલું હતું કે, તેની પાસે થઇને રાજાની સ્વારી ગઈ પણ તેને ખબર પડી નહિ. એ તીરઘડાની પેઠે, બ્રહ્મમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું. ૧૨ કોઇ કુમારિકા ડાંગર ખાંડતી હતી, તે વખતે તેના હાથે પેહેરેલી ચૂડીઓ ખખડવા લાગી, તેથી તેણે તે કાઢી નાખીને એક એક રાખી ત્યારે શબ્દ થયો નહિ. માટે હું કુમારિકાના હાથના શંખની ચૂડીઓની પેઠે, એકલોજ ફરીશ કેમ કે, ઘણાના સમાગમથી તેઓમાં નિરંતર કલહ થાય છે અને બે જણ મળે તો તેઓને પરસ્પર વાતચિત પણ થાય છે, એ નિશ્ચય છે, આ ઉપરથી એકાકી (એકલા) રહેવાનો ગુણ ગ્રહણ કરવો. ૧૩

बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संकथनं ध्रुवम् ।
एकाकी विचरिष्यामि कुमारी शंखको यथा ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे बोध्यगीता नाम गुर्जरभाषायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો—આજગર મુનિ અને પ્રહ્લાદનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।
किं च कुर्वन् नरो लोके प्राप्नोति गतिमुत्तमम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે–હે વૃતજ્ઞ ! શોકરહિત થયેલો પુરૂષ કેવા આચરણવાળો થઇને પૃથ્વીમાં ફરે ? અને શું કરીને ઉત્તમ ગતિને પામે ? ૧ ભીષ્મ કહે છે:–આ જગ્યોએ પણ આજગર મુનિ અને પ્રહ્લાદના સંવાદના મહા પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૨ કોઇ એક દૃઢ ચિત્તવાળો, રાગ–દ્વેષાદિ વિકાર વિનાનો તથા બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ પૃથ્વીમાં ફરતો હતો, તેને બુદ્ધિમાન પ્રહ્લાદ રાજા આ રીતે પૂછવા લાગ્યા. ૩ પ્રહ્લાદ કહે છે કે, હે બ્રહ્મન્ ! તમે વિષયવડે ખેંચાયા નથી, દંભાદિ વિનાના છો, દયાવાળા છો, જીતેન્દ્રિય છો, કોઇ કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, સર્વત્ર ગુણને જુઓ છો પરંતુ દોષને જોતા નથી, સત્ય વચન બોલો છો, ગંભીર બુદ્ધિવાળા છો, વિચાર કરીને ત્યાગ–ભોગ કરવામાં કુશળ છો અને તત્વજ્ઞાની છો. એમ છતાં પણ તમે બાળકની પેઠે ચેષ્ટા કરતા ફરો છો. ૪ તમે લાભને માટે ઇચ્છા રાખતા નથી કે, હાનિ થવાથી શોક કરતા નથી. હે બ્રહ્મન્ ! તમે નિરંતર તૃપ્ત સમાન થઇને કોઈ પણ પદાર્થની અવગણના કરતા નથી. ૫ જ્યારે આ સઘળી પ્રજાઓ કામ–ક્રોધાદિ મોટા પ્રવાહમાં ખેંચાઇને ચાલી જાય છે ત્યારે તમે તો અવ્યાકુળ ચિત્તવાળાજ જણાઓ છો તથા ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી કાર્યમાં વૃક્ષની પેઠે વ્યાપાર વિનાના જણાઓ છો. ૬ તમે ધર્મ, અર્થ કે, કામ સંબંધી કાર્યમાં ચિત્તને રાખતા નથી પરંતુ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો અનાદર કરીને અને મુક્ત થઇને સાક્ષીની પેઠે ફરો છો. ૭ હે મુને ! તમારૂં તત્વદર્શન (સિદ્ધાંત) શું છે ? તે સિદ્ધાંતનું મૂળભુત શાસ્ત્ર કયું છે ? તે

શાસ્ત્રના અર્થનું અનુષ્ઠાન કેવું છે ? હે બ્રહ્મન્ ! જો તમે મ્હારૂં કલ્યાણ કરવાનું સ્વીકારતા હો, તો તે મને શીઘ્ર કહો ! ૮. ભીષ્મ કહે છે-એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે પૂછ્યું તે સાંભળીને, જન્મ-જરાદિ લોકધર્મના કારણરૂપ, અવિદ્યા કામ અને કર્મ વગેરેને જાણનાર તથા બુદ્ધિમાન તે મુનિએ અર્થવાળા અને મધુર વચનથી પ્રહ્લાદને આ પ્રમાણે કહ્યું કે-હે પ્રહ્લાદ! પ્રાણીમાત્રની (જગતની) ઉત્પત્તિ, હ્રાસ, વૃદ્ધિ અને વિનાશ કારણહીન અદ્વિતીય બ્રહ્મથી છે, તેને તું જાણ. તે વિષે એવી યુક્તિ છે કે, શૂન્યમાંથી કાંઇ બની શકે નહિ માટે જગતની ઉત્પત્તિ શૂન્યમાંથી સંભવતી નથી. " જગતનેજ અનાદિ " કહેશો તો અચેતન એવાં પ્રધાન, પરમાણુ વગેરેનો કોઇ અધિષ્ઠાતા નહિ હોવાથી તેઓના સમુદાય બને નહિ. " જગતનું કારણ સ્વભાવ છે " એમ માનશો તો, સંસારની મુક્તિ થવી દુર્ઘટ છે, માટે સ્વપ્ન, માયા કે, ઇન્દ્રજાળની પેઠે, જગતને અવિદ્યા કલ્પિતજ માનવું પડશે. અવિદ્યા મિથ્યાભાસ જેવી છે, માટે મિથ્યા છે. જગતમાં બ્રહ્મવિના બીજું કાંઇ છે નહિ અને હું પણ બ્રહ્મરૂપ છું, માટે કોનાથી ભય પામવો ? અને શાની ઇચ્છા રાખવી ? એમ સમજીને હું હર્ષ કે, ખેદને પામતો નથી. ૯,૧૦ જગતમાં જે કાંઇ ઉપજેલું છે, તે સ્વરૂપ સત્તામાંથી ઉત્પન્ન થએલું છે તથા તે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તેમાંજ (વર્તમાન સ્થિતિમાં પણ) રહેલી છે એમ જાણવું તથા તે સર્વનો લય પણ સ્વરૂપસત્તામાંજ થાય છે એમ જાણીને બ્રહ્મલોકનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય. તથાપિ તેના લોભથી સંતોષ માનવો નહિ. ૧૧ હે પ્રહ્લાદ ! આ જગતના પદાર્થોનો પ્રથમ સંયોગ થઇને, પછી વિયોગ થાય છે તેને તું જો. જે ધનાદિનો એકત્ર સંચય થાય છે તેનો પરિણામે વિનાશ થાય છે, માટે તેમાં કોઇ વખત મનને આસક્ત કરવું નહિ. ૧૨ આ સર્વ પદાર્થોને અંતવાળા અને ગુણ યુક્ત જુએ છે તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલયને જાણે છે, તેને પછી શું કરવાનું બાકી રહેલું છે ? અર્થાત્ તેને કાંઇ કરવાનું બાકી નથી, ૧૩ વળી હું મહાસમુદ્રના જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, મોટી કાયા વાળા અને સૂક્ષ્મ કાયાવાળા પ્રાણીઓને ક્રમે કરીને નાશ થતા જોઉં છું. ૧૪ હે અસુરાધિપ ! હું જંગમ, સ્થાવર અને પૃથ્વીમાંથી ઉપજેલા જીવોના નાશને સર્વત્ર દેખું છું. ૧૫ અંતરિક્ષમાં ફરનાર દાનવો અને ઉત્તમ પક્ષીઓ તથા તેવાજ બળવાન પુરૂષોનું પણ મૃત્યુ વખતો વખત આવીને ઉભું રહે છે. ૧૬ આકાશમાં ભ્રમણ કરનારાં નાનાં અને મોટાં તેજને પણ સમય આવ્યે હું પતન થતાં જોઉં છું. ૧૭ એ પ્રમાણે હું સર્વ પ્રાણી માત્રને મૃત્યુ વળગેલું જોઇને, સર્વ સામાન્ય એવા બ્રહ્મસ્વરૂપને પામીને અને કૃતકૃત્ય થઇને સુખે સૂઇ રહું છું. ૧૮ જો દૈવયોગથી મને અતિ શ્રેષ્ટ ભોજન પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો હું તેને પણ ખાઈને આનંદ માનું છું અને વળી કોઇ વખત ઘણા દિવસો સુધી ભોજન કર્યા વિના પણ સૂઇ રહું છું. ૧૯ કોઇ વખત કેટલાક લોકો મને અત્યંત ગુણવાળું ભોજન કરાવે છે, કોઇ વખત ઘણું થોડું મળે છે, કોઈ વખત તેથી પણ થોડું અને કોઇ વખત તો બિલકુલ પણ નથી મળતું. ૨૦ હું કોઇ વખત કાચા દાણા ખાઉં છું, કોઈ વખત ખોળ ખાઇનેજ ચલાવું છું, કોઇ વખત "શાલિ" નામે ડાંગરનો ભાત અને માંસ ભોજનને માટે મને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ સારાંનરતાં ભોજન પણ મળે છે. ૨૧ હું કોઇ વખત પલંગમાં સૂઇ રહું છું અને કોઇ વખત પૃથ્વી ઉપર પણ સૂઇ રહું છું તથા કોઇ વખત મહેલમાં પણ સૂવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ મને કોઇ વખત ઉત્તમ ચીર (રેશમી વસ્ત્ર) પહેરવાને મળે છે. હું કોઇ વખત શણનાં,

કોઇ વખત ક્ષૌમ (અળસી નામે છોડની છાલ)નાં અને કોઈ વખત મૃગચર્મનાં વસ્ત્રને પહેરૂં છું, હું કોઇ વખત ભારે કીંમતનાં વસ્ત્રને પહેરૂં છું. ૨૩ મને દૈવેચ્છાથી ધર્મયુક્ત ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય તો હું, તેની ના પણ પાડતો નથી કે અત્યંત દુર્લભ એવો એ ઉપભોગ ન પ્રાપ્ત થાય તો હું, તેની ઇચ્છા પણ કરતો નથી. ૨૪ એવી રીતે દૃઢ મૃત્યુનો નાશ કરનારૂં, કલ્યાણકારી, શોકને હણનારૂં, પવિત્ર, જેની બરોબરી કોઈ કરી શકે નહિ એવું, જ્ઞાનિ પુરૂષોએ માનેલા બ્રહ્મમાં જેનો પ્રવેશ છે એવું તથા મૂઢ પુરૂષોએ સ્વીકાર કરીને નહિ આચરેલું એવું આ* આજગર વ્રત હું પવિત્ર થઇને આચરૂં છું. ૨૫ વળી મ્હારી બુદ્ધિ આ વ્રત આચરવામાં દૃઢ છે, હું ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઇને આ વ્રતને આચરૂં છું એમ પણ નથી, મ્હારી ગતિ મર્યાદામાં છે, હું ઉત્તમ અધમને જાણું છું. ભય, રાગ, દ્વેષ, લોભ, તથા મોહને મેં છોડી દીધાં છે. એવો હું પવિત્ર થઇને આ આજગર વ્રતને આચરૂં છું. ૨૬ “ મ્હારે આ જોઈએ છીએ અને મ્હારે અમુક જોઇએ છીએ, ” એવી રીતે તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા તથા જેને ધન પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી ખેદ પામેલા લોકોને સારી રીતે જોઇને, અને તત્ત્વબુદ્ધિથી વિચાર કરીને તથા પવિત્ર થઇને હું આ આજગર વ્રતને આચરૂં છું. ૨૭ “ આ દ્રવ્ય મ્હારે પ્રાપ્ત કરવું ” એવી તૃષ્ણાવડે વ્યાપ્ત છતાં, તે દ્રવ્ય નહિ મળવાથી ખેદ પામતા મનુષ્યને જોઇને, મેં તત્ત્વબુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યો છે અને હવે હું પવિત્ર થઇને આજગરવ્રતને આચરૂં છું. ૨૮ મેં જોયું કે આ લોકમાં દ્રવ્યના અર્થે કોઇ દીન પુરૂષ, સજ્જન છતાં પણ અનાર્ય પુરૂષનો ઘણે પ્રકારે આશ્રય કરે છે; તેથી શમ ગુણમાંજ પ્રીતિ કરીને, શાંત થઇને તથા દૃઢ અને પવિત્ર થઇને હું આજગર વ્રતનું આચરણ કરૂં છું. ૨૯ સુખ અને દુઃખ, (દ્રવ્યનો) લાભ અને હાનિ, પ્રીતિ અને અપ્રીતિ તથા મરણ અને જીવન એ સર્વે દૈવના સ્વાધીનમાં છે એમ તત્ત્વથી સમજીને તથા પવિત્ર થઈને હું આજગર વ્રતને આચરૂં છું. ૩૦ મેં ભય, રાગ મોહ અને ગર્વનો ત્યાગ કર્યો છે. ધીરજ, જ્ઞાન તથા બુદ્ધિવડે હું યુક્ત થયો છું તેથી હું શાંત થયેલો છું. માટે દૈવયોગથી જે ફળ આવી મળે છે તેનોજ ઉપભોગ કરનારા અજગરને જોઇને, પવિત્ર એવો હું આ આજગર વ્રતને આચરૂં છું. ૩૧ મ્હારા શયનનો કે, આસનનો કાંઇ નિયમ નથી તથા હું સ્વભાવથીજ બની આવે તેટલો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, નિયમ, વ્રત, શૌચ અને સત્યથી યુક્ત છું. તાત્પર્ય કે, સાધક યોગીની પેઠે, મ્હારે તે બલાત્કારે કરવું પડતું નથી. મને યોગના ફળસમૂહની ઇચ્છા નથી તેથી હું નિરંતર આનંદ પામીને અને પવિત્ર થઇને આ આજગર વૃત્તિનું આચરણ કરૂં છું. ૩૨ ઇચ્છાના વિષય રૂપાદિને જોઈને આત્માથી વિમુખ થયેલા, પરિણામે દુઃખકારક વિષયોની ઇચ્છાવાળા વિષયોથી તૃપ્ત નહિ થયેલા કબજે નહિ રહેનારા અને જેની સમાપ્તિ આત્મામાં છે એવા મનને કબજે રાખવાને જેને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે એવો હું પવિત્ર થઇને આ આજગર વ્રતનું આચરણ કરૂં છું. ૩૩ બુદ્ધિ, વાણી અને મન, એ સર્વની ઉપેક્ષા કરીને તથા તેના વિષે આત્માને પ્રિય સુખ અત્યંત દુર્લભ તથા અનિત્ય છે, એમ સુખની દુર્લભતા અને અનિત્યતાને જોઇને પવિત્ર એવો હું આ આજગર વ્રતને આચરૂં છું. ૩૪ બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાનોએ પોતાની કીર્તિને ફેલાવવાને માટે આત્મતત્ત્વ ઉપર બહુ બહુ તર્ક કર્યા છે. કહે છે કે, આત્મા શૂન્ય છે, કોઈ કહે છે કે આત્મા નિર્વિષય જ્ઞાનવાળો

* આજગરના જેવું આચરણ.

છે, કોઈ કહે છે કે, જડ છે, કોઈ કહે છે કે, બુદ્ધિ વગેરે વિશેષ ગુણુથી હીન છે. કોઇ કહે છે કે, તે સ્વરૂપ સત્તામાત્ર છે અને કોઇ કહે છે કે, ચિન્માત્ર છે. ઇત્યાદિ તે તે સ્થળમાં તેવા તેવા અનેક તર્ક કર્યા છે. તથાપિ સર્વેએ આ આજગર વ્રતને ઘણું શ્રેષ્ઠ માન્યું છે. ૩૫ માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે સિદ્ધ થયેલા આ જગતને બુદ્ધિહીન મનુષ્યોએ આત્માથી ભિન્ન માનીને ગ્રહણુ કરેલું છે. માટે પર્વતની કરાડ ઉપરથી પડીને નાશ પામ વાની જગ્યોની પેઠે તે નાશ કરનારૂં છે, એમ જાણીને હું સંસારમાં ફરૂં છું કેમ કે, જગતનો દેશ, કાળ અને ગુણુ, એ ત્રણેમાં કોઇ જગ્યોએ સીમાડો નથી તથા નાશ અને દોષનો પણુ સીમાડો નથી માટે હું દોષબુદ્ધિ તથા તૃષ્ણાને દૂર કરીને લોકમાં ભ્રમણુ કરૂં છું. ૩૬ ભીષ્મ કહે છેઃ-જે મહાત્મા પુરૂષ આ લોકમાં પ્રીતિને દૂર કરીને તથા ભય, લોભ, મોહ અને ક્રોધને તજીને આજગર વ્રતનું આચરણુ કરશે તે નિશ્ચય આ જગતમાં સુખેથી વિચરી શકશે. ૩૭

अजगरचरितं व्रतं महात्मा य इह नरोनुचरेद्विनीतरागः ॥
अपगतभयलोभमोहमन्युः स खलु सुखी विचरेदिमं विहारम् ॥६॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां अजगरप्रह्लादसंवादो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

અધ્યાય ૭ મો-શિયાળ અને કાશ્યપનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ बांधवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्ठो वदस्व मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે પિતામહ ! તમે આજગર વ્રતરૂપ સ્વાસ્થ્ય લક્ષણુવાળી જે સ્થિતિ કહી તે સ્વાસ્થ્ય લક્ષણુવાળા પુરૂષની સ્થિતિ બાંધવોમાં રહેલી છે, કર્મમાં રહેલી છે, વિત્તમાં રહેલી છે કે, પ્રજ્ઞા (જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ) માં રહેલી છે ? એ હું તમને પૂછું છું, માટે મને કહો ? ભીષ્મ કહે છેઃ-પ્રજ્ઞાજ પ્રાણી માત્રની સ્થિતિ છે અને પ્રજ્ઞાનો લાભજ પરમ લાભ છે. પ્રજ્ઞાજ કલ્યાણુ કરનારી છે અને સત્યપુરૂષોએ પ્રજ્ઞાને સ્વર્ગરૂપ માનેલી છે. ૨ જ્યારે બલિરાજાનું ઐશ્વર્ય નાશ પામ્યું ત્યારે તે તેને પુનઃ પ્રજ્ઞાવડેજ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમજ પ્રહ્લાદ, નમુચિ અને મંકી, એ સર્વ પણુ પ્રજ્ઞાવડે ઐશ્વર્યને પામ્યા છે માટે પ્રજ્ઞાથી અધિક શું છે ? કાંઈ નહિ. ૩ હે યુધિષ્ટિર ! આ વિષે હું તને ઇન્દ્ર અને કાશ્યપના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણુ આપું છું તે સાંભળ. ૪ કોઇ ધનવાન અને ગર્વિષ્ટ વૈશ્યે પ્રશંસનીય વ્રત વાળા ઋષિપુત્ર તપસ્વી કાશ્યપને રથના ધક્કાવડે પાડી નાખ્યા. ૫ રથનો ધક્કો લાગવાથી પડેલા અને પીડિત થયેલા ઋષિએ ક્રોધ પામીને ધીરજ છોડીને કહ્યું કે-હવે હું મરી જઇશ કેમ કે, આ લોકમાં નિર્ધન પુરૂષે જીવવાની કાંઇ જરૂર નથી. ૬ એ રીતે મરવાની ઇચ્છા કરીને બેઠેલા, મૂર્છાવડે કાંઇ શબ્દોચ્ચાર વિનાના, અચેતન સરખા અને ધનમાં જેનું મન લોભાયું છે એવા તે ઋષિને ઇન્દ્ર શિયાળનું રૂપ ધરીને કહેવા લાગ્યો કે-દેવાદિ સર્વ પ્રાણીઓ પણુ સર્વ પ્રકારે મનુષ્ય જાતિમાં જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે છે અને મનુષ્યજાતિમાં પણુ બ્રાહ્મણુપણાની સર્વ કોઇ ઇચ્છા કરે છે. ૭,૮ હે કાશ્યપ ! તું મનુષ્ય છે અને બ્રાહ્મણુ છે, તેમાં વળી શ્રોત્રિય-વેદને ભણેલો છે, એ સર્વે

અત્યંત દુર્લભ વસ્તુઓ તને પ્રાપ્ત થઇ છે, માટે તેને પામીને ત્હારે મૂઢતાથી મરવાને ઇચ્છા કરવા યોગ્ય નથી. ૯ " સર્વ લાભ અભિમાન યુક્ત છે " એવી વેદની શ્રુતિ સત્ય છે. અર્થાત્ " મને આ ધન મળ્યું " એવું અભિમાનજ માત્ર ધન લાભ છે; વસ્તુતઃ કોઇનો પણ ધન સાથે સંબંધ નથી. ૧૦ તું લોભથી પોતાના સંતોષ પામવા યોગ્ય જે આત્મરૂપની અવગણના કરે છે, તે ત્હારૂં આત્મસ્વરૂપ છે. જેઓને પરમેશ્વરે હાથ આપ્યા છે તેઓની કૃતાર્થતા જોઇને અમને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે, તે કેવા ભાગ્યશાળી છે ? કે, પરમેશ્વરે તેઓને હાથ આપ્યા છે. ૧૧ જેઓને હાથ છે તેઓની હું અત્યંત સ્પૃહા કરૂં છું. તને જેમ ધનની સ્પૃહા છે તેમજ અમારે હાથવાળાઓની સ્પૃહા છે કેમ કે, જો હાથ મળે તો તેથી બીજો કોઇ શ્રેષ્ઠ લાભ નથી. ૧૨ હે બ્રહ્મન્ ! અમારે હાથ નથી માટે અમે કાંટાને કાઢી શકતા નથી. ૧૩ પણ જેઓને પરમેશ્વરે દશ આંગળીઓવાળા હાથ આપ્યા છે તે પોતાના શરીર ઉપર બેઠેલાં જીવડાંને દૂર કરે છે તથા કરડતા હોય તેઓનો નાશ કરી શકે છે. ૧૪ તેઓ વૃષ્ટિ, શીત અને તડકાનું નિવારણ કરી શકે છે. વસ્ત્ર, અન્ન, શય્યા અને પંખા વગેરેના ઉપભોગરૂપ સુખને ભોગવી શકે છે. ૧૫ તેઓ બળદ કે, પૃથ્વીના સ્વામી થઇને તેને ભોગવે છે તથા તેઓની પાસે પોતાને વહન કરાવે છે–વાહન કરીને હાંકે છે તથા ઘણા ઉપાયો કરીને તેઓને પોતાના સ્વાધીન કરે છે. ૧૬ હે મુનિ ! જેઓને જીહ્વા નથી તથા હાથ નથી તે દીન અને અલ્પ બળવાળા પુરૂષો, જેવાં દુઃખ વેઠે છે, તેવાં દુઃખ ત્હારે ભોગવવાં પડતાં નથી તે બહુ સારૂં છે. ૧૭ તું શિયાળ નથી, કીડો નથી, ઊંદર નથી, સાપ નથી, દેડકો નથી કે, તું એવીજ બીજી પાપયોનિમાં ઉપજેલો નથી તેજ બહુસારૂં છે. ૧૮ હે કાશ્યપ ! ત્હારે એટલા લાભવડે પણ મનમાં સંતોષ પામવાનો છે; તો પછી તું સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉત્તમ એવો બ્રાહ્મણ છે તેથી તો ત્હારે અધિક સંતોષ પામવો જોઇએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૯ આ જીવડાં મને ખાઇ જાય છે તેઓને શરીર ઉપરથી દૂર કરવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી કેમ કે, મ્હારે હાથ નથી. માટે આ મ્હારી અવસ્થાને તું જો. ૨૦ પણ આત્મહત્યા કરવી, એ તો અકાર્ય છે એમ સમજીને તથા આત્મહત્યા કરવાથી આથી પણ નીચ જાતિમાં મ્હારો જન્મ થાય તે ઠીક નહિ, એમ સમજીને હું આ દેહનો ત્યાગ કરતો નથી. ૨૧ જેટલી પાપયોનિઓ છે તે પૈકી એક પાપયોનિ જે આ શિયાળની જાતિ તેમાં હું જન્મ પામ્યો છું. એથી પણ વધારે પાપી જાતિયો ઘણી છે. ૨૨ કેટલાક માત્ર પોતાનો ઉત્તમ જાતિમાં જન્મ હોવાથીજ સુખી છે અને કેટલાક તેમ છતાં પણ અત્યંત દુઃખી છે, પણ હું કોઇ સ્થળમાં કોઇને પણ અત્યંત સુખી દેખતો નથી. ૨૩ મનુષ્ય પ્રથમ ધનવાન થવાને ઇચ્છે છે, ધનવાન થયા પછી રાજ્યને ઇચ્છે છે, રાજ્ય મળ્યા પછી દેવપણાને ઇચ્છે છે અને દેવપણું મળ્યા પછી ઇન્દ્રપણાને ઇચ્છે છે. ૨૪ કદાચ તું ધનવાન થઇશ તોપણ રાજા કે, દેવ થવાનો નથી અને દેવપણું પામીશ તોપણ તું ઇંદ્ર થવાની ઇચ્છા કરીશ અને ઇંદ્ર થયા પછી પણ તું તેથી સંતોષ પામવાનો નથો. ૨૫ પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ તૃપ્તિ થતી નથી અને તૃષ્ણા, અગ્નિની પેઠે કાંઇ જળથી હોલવાય તેવી નથી. પરંતુ જેમ અગ્નિ સમિધ નાખવાથી વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે, તેમ એક ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ કે, બીજી તૈયાર થાય છે અને એ પ્રમાણે વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે. ૨૬ જેમ તને હમણાં શોક થાય છે તેમ હર્ષ પણ ત્હારાજ

વિષે થાય છે તેમજ સુખ અને દુઃખ એ બન્ને પણ ત્હારાજ વિષે રહેલાં છે; તેમાં શોક શો કરવાનો છે.? ૨૭ સર્વ પ્રકારના કામ અને સર્વ પ્રકારનાં કર્મનું મૂળ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ છે, તેઓને પક્ષીની પેઠે પાંજરામાં પૂરીને–વશમાં રાખીને રહેવું. ૨૮ જેમ બીજા મસ્તકનું છેદન સંભવતું નથી કે, ત્રીજા હાથનું છેદન સંભવતું નથી, તેમ જે છે નહિ તેનાથી ભય ઉપજતું નથી. અર્થાત્ બીજું મસ્તક કે, ત્રીજો હાથ હોયજ નહિ તોપછી, તેનું છેદન તો ક્યાંથીજ થાય ? એ પ્રમાણે આત્માવિના જગતરૂપ વસ્તુ કાંઇ છેજ નહિ તોપછી, જે એકજ છે તેને ભય કોનાથી થાય ! (કોઈ કહેશે કે, અમને શીત–ઉષ્ણ વગેરેના ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે છતાં તમે કેમ કહો છો કે, ભય ન રાખવો ? તો કહેવાનું કે, જેના શરીરની ત્વચા બહેર મારી ગઈ હોય તેને શીત કે, ઉષ્ણનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ બુદ્ધિ આદિ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી કામ (સંકલ્પ) ઉપજતો નથી તો ભય ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય, ?) ૨૯ જેણે એકવાર જેનો અનુભવ કર્યો હોય છે તે વિષે તેને કામના ઉપજે છે, પણ જેણે અનુભવ કર્યો નથી હોતો તેને તે વિષયની કામના ઉપજતી નથી. પછી તેને સ્પર્શ થાય, દર્શન થાય કે, શ્રવણ થાય તોપણ શું ? ૩૦ જો કે મદ્ય અને “ લટ્વા ” નામે (ચકલી) પક્ષીનું માંસ, એ એના કરતાં વધારે સુંદર રસવાળું ભોજન કોઇ જગ્યોએ બીજું નથી છતાં, તું બ્રાહ્મણ છે તેથી તને એના રસનું સ્મરણ થતું નથી. ૩૧ તેમજ હે કાસ્યપ ! પ્રાણી માત્રમાં બીજાં પણ જે ભક્ષ્ય છે અને તેમાંનાં જેનું પૂર્વે તેં ભક્ષણ કર્યું નથી તે તને ન જ સાંભરે. ૩૨ માટે ભક્ષણ કરવું નહિ, સ્પર્શ કરવો નહિ, અને જોવું નહિ, એવો નિયમ જે પુરૂષ રાખે તેજ કલ્યાણકારી છે એમાં સંશય નથી. જેઓને હાથ છે, તેજ બળવાન અને ધૈર્યવાન છે એમ નિશ્ચય જાણવું; પણ અમારે તે નથી માટે દૈવાધીન વસ્તુનો શોક શો કરવો ? મનુષ્યો દૈવબળથીજ મનુષ્યોને દાસ કરે છે અને એક બીજાના કબજામાં પડીને વધ, બંધન અને તેવાજ બીજા અનેક ક્લેશને વારંવાર સહન કરે છે તથા તેઓજ પુનઃ દૈવ અનુકૂળ થતાં રમે છે આનંદ પામે છે અને હસે છે. ૩૩,૩૫ કેટલાક વિદ્વાન અને મનસ્વી પુરૂષો બાહુબળવાળા છતાં પણ નિંદિત, દીનતા ભરેલી અને પાપવાળી વૃત્તિનું સેવન કરે છે, તેઓ બીજી સારી વૃત્તિઓનું સેવન કરવાનો ઉત્સાહ રાખે છે. પરંતુ પોતાના કર્મવડે જે નિર્માણ થયેલું છે તે તેમજ થાય છે. ૩૬,૩૭ ઢેડ અને ભંગીઆ સરખા હીનવર્ણના મનુષ્યો પણ પોતાની જાતિમાં સંતોષ માનીને દેહનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા નથી, તું દૈવની વિચિત્ર માયાને તો જો. ૩૮ હે કાસ્યપ ! કેટલાક પુરૂષો હાથ વિનાના હોય છે તથા કેટલાકને પક્ષાઘાત થવાથી અર્ધે અંગે રહી ગયેલા હોય છે. એવા રોગી પુરૂષોને જોઇને તું પોતાના શરીરવડે સારી રીતે સંપૂર્ણ છે માટે ત્હારે એમ માનવું કે, મને સર્વ પ્રકારનો લાભ મળેલો છે. ૩૯ તને બ્રાહ્મણનો દેહ મળ્યો છે વળી તે, રોગ અને વિકાર વિનાનો છે, સર્વ અંગ ખોડ–ખાંપણ વિનાનાં છે તથા લોકોમાં ત્હારો ધિક્કાર થયેલો નથી. ૪૦ તું ત્હારી બ્રાહ્મણ જાતિથી ભ્રષ્ટ થયો હોય, એવું કોઈ સાચેસાચુ કલંક પણ તને લાગેલું નથી. માટે હે વિપ્રર્ષિ ! તું ઉઠ ! અને ધર્માચરણ કર ! પણ આત્માનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. ૪૧ હે બ્રહ્મન્ ! જો તું મ્હારા આ વચનને સાંભળતો હોય અને તે ઉપર શ્રદ્ધા આવતી હોય તો, તું વેદમાં કહેલા ધર્મના મુખ્ય ફળને પામીશ. ૪૨ તું ત્હાસ સ્વાધ્યાયનું પઠન કર, અગ્નિમાં

હોમ કર અને સાવધાન થઇને સત્ય, દમ અને દાન એ ધર્મનું પાલન કર તથા કોઇની સાથે સ્પર્ધા કરીશ નહિ. ૪૩ જે બ્રાહ્મણો પોતાના સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરે છે, યજ્ઞ કરે છે તથા યજ્ઞ કરાવે છે, તેવા બ્રાહ્મણો શામાટે શોક કરે અથવા શા માટે અયોગ્ય વસ્તુનું ચિંતવન પણ કરે ? ૪૪ જો એવા પુરૂષો વિહારની ઇચ્છા કરે છે તો તેઓને શ્રેષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરૂષો પુષ્યાદિ સારાં નક્ષત્ર, સારી તિથિ અને સારા મુહૂર્તમાં જન્મ પામેલા છે તેઓ યજ્ઞ, દાન અને પ્રજાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે શક્તિ પ્રમાણે યત્ન કરે છે. ૪૫ જે પુરૂષો મૂળ અને આશ્લેષા વગેરે આસુરી નક્ષત્રોમાં, દુષ્ટ તિથિમાં અને દુષ્ટ મુહૂર્તમાં જન્મ પામે છે તે પુરૂષો યજ્ઞ, દાન વગેરે કરતા નથી અને તેથી આસુરી યોનિમાં પડે છે. ૪૬ હું પૂર્વે કુત્સિત વાદ કરનારો પંડિત થઇને હેતુવાદ કરીને કહેતો હતો કે, આકાશાદિ નિત્ય છે અને જેનાથી ધર્માદિ ચાર પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ એવી નિરર્થક તર્કવિદ્યા કે, જેમાં ધર્માદિના દર્શનથી અગ્નિ આદિનાં અનુમાન કરવાનું મુખ્યત્વે કરીને કહેલું છે, તેને પ્રીતિથી પ્રમાણ માનતો હતો અને વેદની નિંદા કરતો હતો. અનુમાન સાથે શ્રુતિનો વિરોધ ન આવતો હોય તોજ તે પ્રમાણ છે, એમ હું વિશેષે કરીને હેતુવાદ કરતો હતો. હું, એવા હેતુવાદ, વેદને યુક્તિઓવડે અપ્રમાણ કહેનારા નાસ્તિકોનું ખંડન કરવા માટે નહોતો કરતો પણ સાધુ પુરૂષોની સભામાં કરતો હતો; વળી હું બહુ કઠોર વાણી બોલનારો તથા બીજાની નિંદા કરીને બોલનારો હતો અને તે પણ જે બ્રાહ્મણો વેદ વાક્યોનાં મનન કરતા હતા તેઓના પ્રત્યે બોલતો હતો. ૪૭,૪૮ હું નાસ્તિક એટલે વેદના પ્રમાણપણાની નિંદા કરનારો હતો;* વળી હું સર્વશંકી એટલે સ્વર્ગાદિ અદૃષ્ટ ફળ સત્ય છતાં પણ તેની શંકા કરનારો હતો. હું મૂર્ખ છતાં " પંડિત છું " એવું અભિમાન રાખતો હતો. હે દ્વિજ ! જે હું શિયાળ થયો છું તે મારા આચરણનુંજ ફળ છે. ૪૯ માટે હું તો એટલુંજ ઇચ્છું છું કે, એક સો રાત્રિ-દિવસોથી પણ એવું કાંઇ બને કે, જેથી હું શિયાળ યોનિમાંથી નીકળીને મનુષ્ય યોનિમાં આવું તથા તેમાં આવીને સંતોષયુક્ત તથા સાવધ થઇને યજ્ઞ, દાન અને તપ કરવામાં પ્રીતિવાળો, જાણવા યોગ્ય વસ્તુનો જ્ઞાતા અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરનારો થાઉં. ૫૦,૫૧ એવું સાંભળીને કાસ્યપ મુનિ વિસ્મય પામીને તે જગ્યાએથી ઉઠયા અને બોલ્યા કે, અહો ! તું ઘણો પ્રવીણ અને બુદ્ધિમાન જણાય છે. પછી કાશ્યપ મુનિએ પોતાના જ્ઞાનવડે દીર્ઘ થયેલા નેત્રથી જોયું (જ્ઞાનવડે જોયું) તો માલમ પડયું કે તે શચીનો સ્વામી અને દેવોનો રાજા ઇંદ્ર છે. (સમજવાનું એ છે કે, દિવ્યજ્ઞાનવાળા કાશ્યપાદિ મુનિઓને પણ કદાચિત્ દેહાભિમાનના આવેશથી આવી બુદ્ધિ થઇ જાય છે તો પછી સાધારણ પ્રાકૃત મનુષ્યની તો વાત જ શી કરવી ! માટે મનુષ્યે દેહાભિમાનના આવેશથી સાવચેત રહેવું ઘટે છે.) ૫૩ પછી તે કાસ્યપ મુનિએ ઇંદ્રનો સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો અને તેની આજ્ઞા લઇને પોતાને ઘેર ગયા. " ૫૪

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५४ ॥

---

* નાસ્તિકનું લક્ષણ મનુસ્મૃતિમાં પણ આ પ્રમાણે છે કે:-**नास्तिको वेदनिन्दकः** । વેદને નહિ માનનાર-નિંદા કરનાર નાસ્તિક છે. "

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शृगालकाश्यपसंवादे गुर्जरभाषायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો-કરેલાં કર્મો અવશ્ય ભોગવવાં પડે છે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ॥
गुरूणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! દત્ત, ઇષ્ટ, તપ* અને ગુરૂસેવા, એ સર્વ શુભ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરીને કાળાંતરે બુદ્ધિના પરિણામરૂપ પ્રજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરનારાં હોય તો તે આચરવા યોગ્ય છે ? એ મને કહો. અને તેમ ન હોય તો પછી સ્વભાવનેજ શરણ થવું યોગ્ય છે કે, કેમ ? તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ-કામક્રોધાદિ અનર્થયુક્ત બુદ્ધિવડે મન પાપકર્મમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેથી પાપકર્મ કરીને કષ્ટ આપનારા નરકાદિ લોકમાં જવું પડે છે. ૨ કેમ કે, કોઇને કાંઇ નહિ આપવાથી તે (નહિ આપનાર) ને કાંઈ પણ મળતું નથી, બીજાને ક્લેશ આપવાથી ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય છે, ભય આપવાથી ભય પ્રાપ્ત થાય છે અને મરણ કરવાથી મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે પાપકર્મ કરનારા વારંવાર દરિદ્ર થઇને જન્મે છે અને મરે છે. ૩ જે પુરૂષો બીજાને આનંદ આપે છે તેઓને તે કર્મથી આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓ બીજાને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી આપે છે તેઓને પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. જેઓ બીજાઓને સુખ પ્રાપ્ત કરી આપે છે તેઓને પણ સુખ મળે છે તથા જેઓ શ્રદ્ધાવાળા, દાનશીલ અને શુભ કર્મ કરનારા હોય છે તેઓ ધનાઢ્ય થાય છે. ૪ જેઓ નાસ્તિક થઇને સ્વેચ્છાચરણથી વર્તે છે તેઓના બન્ને હાથને બાંધીને તેઓનું કર્મ તેઓને મન્દોમત્ત હાથીઓના ઉપદ્રવથી દુર્ગમ તથા સર્પ અને ચોરના ભયથી પરિપૂર્ણ એવા અરણ્યમાં હાંકી દે છે; એથી બીજી શિક્ષા શી જોઇએ ? ૫ જે પુરૂષોને દેવ અને અતિથિઓ પ્રિય છે તથા જેઓ દાનશીલ અને સાધુ પુરૂષો ઉપર પ્રીતિ રાખનારા છે તેઓ જીતેંદ્રિય અને યોગી પુરૂષોના કુશળ માર્ગે થઇને હાથવડે દેખાડેલા અનુકૂળ વિમાનમાં બેસીને જાય છે. ૬ જે પુરૂષો ધર્મને સુખાદિનો હેતુ માનતા નથી તેઓ ધાન્યમાં સડી ગયેલી ડાંગરનાં થોથાં જેવા તથા પક્ષીઓમાં મચ્છર જેવા અધમ છે. શુભ પ્રજ્ઞાનો હેતુ ધર્મ છે તથાપિ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થવી એ પૂર્વ કર્મના આધીન છે માટે " પુરૂષપ્રયત્ન કર્યાથી શું ફળ છે ? " એમ માનવું નહિ. ૭ કેમ કે, જે પુરૂષ અત્યંત ઉતાવળો દોડે છે તેની સાથે પૂર્વ કર્મ પણ ઉતાવળે દોડે છે તથા જે પુરૂષ સૂઇ રહે છે તેની સાથે પૂર્વકર્મ પણ સૂઇ રહે છે. એ રીતે જે પુરૂષ જે જે રીતે પ્રયત્ન કરે છે તે તે રીતે પૂર્વકર્મ તેને વહેલું કે મોડું ફળ આપે છે. ૮ પુરૂષ ઉભો રહે તો પૂર્વનું કર્મ પણ તેની પાસે ઉભું રહે છે, પુરૂષ ચાલે તો કર્મ પણ ચાલે છે; પુરૂષ કર્મ કરે તો પૂર્વકર્મ પણ ફળ આપવારૂપ ધર્મ

* શરણાગતનું રક્ષણ કરવું, પ્રાણી માત્રનો વધ ન કરવો અને દાન કરવું તેને દત્ત કહે છે. અગ્નિહોત્ર, તપ, શૌચ, વેદની આજ્ઞાનું પાલન, અતિથિનો સત્કાર અને વૈશ્વદેવ, એટલાંને ઇષ્ટ કહે છે. આ દત્ત અને ઈષ્ટ ગૃહસ્થના ધર્મ છે. તપ વાનપ્રસ્થનો ધર્મ છે, તથા ગુરૂઓની સેવા બ્રહ્મચારીનો ધર્મ છે.

કરવા લાગે છે. એ પ્રમાણે પુરૂષને પોતાના દેહની છાયાની પેઠે, કર્મ અનુસરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, અનાદિ સંસારમાં અનંત જન્મનાં સારાં કે નરતાં સંચિત કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રારબ્ધ–દેહનાં કર્મ તેને અહંપૂર્વિકા* ન્યાયથી ફળ આપવાને એકેકે–કાળે તૈયાર હોય છે. ૯ તેમાંથી પુરૂષ, પોતાના પુરૂષપ્રયત્નથી જે કર્મનું ગ્રહણ કરી લે, તે કર્મ તેને ફળ–ભોગ આપે છે. જે પુરૂષે જે પ્રકારે પૂર્વે જે કર્મ કરેલું છે તે પોતાનાં કરેલાં કર્મના ફળને તે એકલોજ નિરંતર ભોગવે છે. ૧૦ પોતાના કર્મની ફળરૂપ થાપણુ કે, જે કર્મથી ઉપજેલા અદૃષ્ટે સાચવીને રાખી મૂકી હોય છે, તે પાછી આપવાને કાળ આ સર્વ પ્રાણી સમુદાયને તે થાપણુ તરફ ખેંચ્યા કરે છે. અર્થાત્ કૃતકર્મ કાળયોગે સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ જેમ કોઈ પુષ્પ તથા ફળને કહેતું નથી કે, હવે તમારે ઉત્પન્ન થવાનો સમય આવ્યો છે, છતાં તે પોતાને ઉત્પન્ન થવાનો વખત વીતી જવા દેતાં નથી, તેમજ પૂર્વે કરેલું કર્મ પણ સ્વયમેવ વખત આવ્યે આવીને ફળ આપવાને ઉભું રહે છે. ૧૨ માન કે, અપમાન, લાભ કે, હાનિ તથા ક્ષય કે, ઉદય, એ સર્વ પૂર્વકર્મના બળથી પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે તે કર્મનો ફળભોગ પૂરો થયો કે, સ્વયમેવ નિવૃત્ત થાય છે અને એવીજ રીતે વારંવાર બન્યા કરે છે. ૧૩ પ્રાણી જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથીજ પૂર્વ જન્મનાં કર્મના યોગથી સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને કે, સુખને ભોગવવા માંડે છે. ૧૪ બાળક યુવાન કે, વૃદ્ધ જે સારૂં કે, નરતું કર્મ કરે છે તે કર્મનું ફળ તે અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ જેમ હજાર ગાયોમાંથી વાછરડું પોતાની માતાને શોધી કાઢીને તેને ધાવવા લાગે છે તેમ પૂર્વ કર્મનું ફળ પણ કર્તાને શોધી કાઢીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ જેમ મલિન વસ્ત્ર પ્રથમ જળમાં પલાળી પછી ધોવાવડે શુદ્ધ થાય છે, તેમ વિષય ત્યાગરૂપ ઉપવાસવડે તપ કરનારાઓને મોક્ષસુખરૂપી દીર્ઘ ફળ મળે છે. ૧૭ પુરૂષનાં પાપ તપોવનમાં ઘણા સમય સુધી તપ કરવાવડે (ધર્મથી) ધોવાઈ જાય છે અને જ્ઞાનનો લાભ થવારૂપ મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. ૧૮ જેમ પક્ષીઓનાં પગલાં આકાશમાં જોવામાં આવતાં નથી કે, માછલાંનાં પગલાં જળમાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ જ્ઞાની પુરૂષો બ્રહ્મમાં એકરૂપતા પામે છે તેનાં પણ કાંઇ ચિહ્ન બાહેર જોવામાં આવતાં નથી. ૧૯ પણ હવે બીજાં ઠપકાનાં વચન કહેવાનું કાંઈ કામ નથી કે, અપરાધ કહી બતાવવાનું કામ નથી; પણ માત્ર કુશળતા પ્રાપ્ત થાય એવું તથા મનુષ્યદેહને યોગ્ય હોય તેવું આત્માનું હિત કરવું, એજ સર્વનું કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ બીજી–ત્રીજી વાત પડી મૂકીને છેવટ અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે, સારાં કર્મ કરવાથી સદ્વાસનાનો ઉદય થઇને રૂડી પ્રજ્ઞા–જ્ઞાનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૦

अलमन्यैरुपालंभैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।
पेशलं चानुरूपं च कर्त्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां कृतकर्मफलप्राप्ति-वर्णनं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

* હું પ્રથમ કરૂં, હું પ્રથમ કરૂં, એમ સ્પર્ધા કરવી તેને " અહંપૂર્વિકાન્યાય " કહે છે.

અધ્યાય ૯ મો-ભૃગુ અને ભારદ્વાજનો સંવાદ-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:–હે પિતામહ ! પૂર્વે તમે કહ્યું કે, આત્મા ત્રિવિધ ભેદરહિત અખંડ અને એકરસ છે તથા જગત તો છે જ નહિ, ત્યારે આ સ્થાવર-જંગમ વિશ્વની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઇ ? અને તેનો લય થાય છે ત્યારે પુનઃ ક્યાં સમાઇ જાય છે ? તે મને કહો. ૧ સમુદ્ર, આકાશ, પર્વત, મેઘ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને પવનસહિત આ સઘળા લોકને કોણે ઉત્પન્ન કર્યા ? ૨ સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ ? તેમાં બ્રાહ્મણાદિવર્ણના ભેદ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? તેઓમાં શૌચ અને અશૌચ વિધિ તથા ધર્મ અને અધર્મનો વિધિ કેવી રીતે ઉપજ્યો ? ૩ જીવવાળા પ્રાણીઓનો જીવ કેવો છે ? જે મૃત્યુ પામે છે, તે આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે-એટલે ક્યાં જાય છે ? અને મુક્તિ પામેલા જીવો ક્યાં જાય છે ? મ્હારા એ સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાને તમે યોગ્ય છો. ૪ ભીષ્મ કહે છે:-આ વિષે પણ ભારદ્વાજે ભૃગુઋષિને પ્રશ્ન કર્યા ત્યારે ભૃગુઋષિએ તેમને જે શાસ્ત્ર કહ્યું હતું, તે પુરાતન ઇતિહાસ હું તને કહું છું. ૫ કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર દેદીપ્યમાન અને મોટા તેજસ્વી મહર્ષિ ભૃગુ બેઠેલા હતા તે વખતે, ભારદ્વાજે તેમને પૂછ્યું કે:-સમુદ્ર, આકાશ, પર્વત, મેઘ, પૃથ્વી, અગ્નિ અને પર્વતસહિત આ સઘળા લોકને કોણે નિર્માણ કર્યા ? ૬.૭ સર્વ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ ? તેમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના ભેદ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? તેઓમાં શૌચ અને અશૌચ વિધિ તથા ધર્મ અને અધર્મનો વિધિ કેવી રીતે ઉપજ્યો ? ૮ જીવવાળા પ્રાણીઓનો જીવ કેવો છે ? જે મૃત્યુ પામે છે તે આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં જાય છે, એટલે ક્યાં જાય છે ? અને મુક્તિ પામેલા જીવો ક્યાં જાય છે ? એ સર્વ મને કહેવું ઘટે છે. ૯ એ પ્રમાણે ભારદ્વાજે પોતાના સંશય પૂછ્યા, તે સાંભળીને બ્રહ્માના સરખા તે બ્રહ્મર્ષિએ તેના સર્વ સંશયોને નિવારણ કર્યા. ૧૦ ભૃગુ કહે છે કે:-પૂર્વે અસત્‌થી-અજ્ઞાનથી મન ઉત્પન્ન થયું. તે મન ચિત્તના પ્રતિબિંબથી યુક્ત થયું ત્યારે તેમાં મહર્ષિઓએ જાણેલો એવો એક દેવ પ્રગટ થયો. તે દેવ ઉત્પત્તિ-લય વિનાનો છે. કેમકે, તેનું કારણ અસત્ અજ્ઞાન અનિર્વચનીય છે. તે એક હોવાથી ભેદરહિત અને અજરામર છે. ૧૧ તે દેવને " અવ્યક્ત " કહે છે, કેમ કે, તે સત્-અસત્ વ્યક્તિ વિનાનો છે, શાશ્વત એટલે સદા એકરૂપે રહેનાર છે, અક્ષય તથા જન્મ-વૃદ્ધિ આદિ વિકાર વિનાનો છે. આકાશાદિ ભૂત તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંજ લય પામે છે. ૧૨ તે અવ્યક્તમાંથી સમષ્ટિ જીવરૂપ મહત્તત્વ પ્રકટ થયું, અથવા માનસ અવ્યક્તમાંથી બુદ્ધિ પ્રકટ થઇ, મહત્તત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો તથા ભગવાન અહંકારથી સર્વ ભૂતને ધારણ કરનાર, વિખ્યાત અને સમર્થ આકાશ ઉત્પન્ન થયું. ૧૩ આકાશથી *જળ ઉત્પન્ન થયું અને જળથી અગ્નિ તથા વાયુ ઉત્પન્ન થયા. અગ્નિ અને વાયુના સંયોગથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઇ. ૧૪ પછી સ્વયંભૂ ભગવાને તેજોમય અને દિવ્ય એવું કમળ સરજ્યું, તે કમળમાં વેદથી

---

* ટીકાકાર કહે છે કે, આકાશથી જળ થયું એવો પાઠમાં કહેલો ક્રમ વિવક્ષિત નથી, પણ આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ અને જળથી પૃથ્વી, એવો શ્રુતિમાં કહેલો ક્રમ સમજવો. ભા. ક.

પૂર્ણ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય આદિના ભંડારરૂપ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. અર્થાત્ પંચીકૃત સ્થૂલ-ભૂતથી બ્રહ્માંડરૂપ કમળ ઉપજ્યું અને તેમાં વિરાટ પુરૂષ પ્રકટ થયો. ૧૫ સર્વ પ્રાણીના શરીરરૂપ અને ચાર પ્રકારના પ્રાણી સમુદાય સરજનાર આકાશાદિ પાંચ ધાતુઓ કે, જે " અહંકાર " એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેનેજ બ્રહ્મા જાણવો. ૧૬ પર્વતો વિરાટ્ પુરૂષ (બ્રહ્મદેવ) ના શરીરનાં અસ્થિ છે, પૃથ્વી મેદ અને માંસ છે, સમુદ્રો રૂધિર છે, આકાશ ઉદર છે. ૧૭ પવન નિઃશ્વાસ છે, અગ્નિ તેજ છે, નદીઓ શિરાઓ (નસો)છે, શીતળ અને ગરમ એવા ચંદ્ર અને સૂર્ય પ્રસિદ્ધ નેત્ર છે. ૧૮ આકાશ ઉંચુ માથું છે, પૃથ્વી બન્ને ચરણ છે તથા દિશાઓ હાથ છે, એવો એ વિરાટ્ પુરૂષ સિદ્ધ પુરૂષોએ પણ કષ્ટ વડે જાણી શકાય એવો તથા અચિંત્ય સ્વરૂપ વાળો છે, એમાં સંશય નથી. ૧૯ તેને " ભગવાન " "વિષ્ણુ" અને "અનંત" કહે છે. તેજ સર્વ પ્રાણીનો આત્મા અને સર્વ પ્રાણીના સ્થાનરૂપ છે, અજિતેંદ્રિય પુરૂષો તેને જાણી શકતા નથી. ૨૦ તે સર્વ ભૂતની ઉત્પત્તિના અર્થે અહંકારનો સરજનારો છે તથા તેં મને જેના વિષે પૂછ્યું તથા જેથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે તે એજ છે. ૨૧ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ–આકાશનું, દિશાઓનું, પૃથ્વીનું અને વાયુનું પરિમાણ શું છે ? તે મને યથાર્થ કહીને મ્હારા સંશયને છેદો. ૨૨ ભૃગુ કહે છે કેઃ–સિદ્ધ અને દેવતાઓએ સેવેલું આકાશ અનંત છે. તે અનેક પ્રકારનાં સ્થાનથી વ્યાપ્ત અને રમણીય છે તથા તેનો અંત પામી શકાતો નથી. ૨૩ જ્યાં ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણોને ગતિ પહોંચતી નથી તથા જ્યાં ચંદ્ર અને સૂર્ય દેખાતા નથી ત્યાં અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા, તેજસ્વી અને સ્વયં પ્રકાશમાન દેવતાઓ વસે છે. ૨૪ હે માનદ ! અત્યંત બળવાળા દેવતાઓ પણ આકાશના અંતને જોઇ શકતા નથી; કેમ કે, તે દુર્ગમ તથા અનંત છે, એ પ્રમાણે તું મ્હારા કહેવાથી જાણ. ૨૫ તે દેવતાઓની ઉપર અને તેની પણ ઉપર સ્વયં-પ્રકાશ અને દેદીપ્યમાન દેવતાઓવડે તે અપ્રમેય આકાશ રોકાયલું છે. ૨૬ જેમ ઉંચે આકાશનો પાર નથી, તેમ આસપાસ પણ આકાશનો અંત આવતો નથી. કેમ કે, પૃથ્વી પછી સમુદ્રો છે, સમુદ્રોની પેલી પાર અંધકારના અંતે જળ છે અને જળની અંતે અગ્નિ છે એમ કહેલું છે. ૨૭. પૃથ્વીની નીચે (સૌથી અંતે) રસાતળ છે, રસાતળની અંતે નાગ-રાજાઓ વસે છે, તેઓની અંતે ફરીને આકાશ છે. અને આકાશની અંતે પાછું જળ છે. ૨૮ એ પ્રમાણે જળરૂપી ભગવાન અને આકાશના અંતને આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ જળ અને આકાશ, પુનઃ જળ અને આકાશ વળી પુનઃ જળ અને આકાશ એવી રીતે જળાકાશ માળાના અંતને દેવતાઓ જાણી શકતા નથી. ૨૯ એજ પ્રમાણે અગ્નિ, વાયુ અને જળનો અંત પણ જાણી શકાય તેમ નથી. અગ્નિ, વાયુ, જળ અને પૃથ્વી, એ ચારે તત્ત્વોના વર્ણ પણ આકાશથીજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એટલે જેમ આકાશ રૂપ તથા સ્પર્શ આદિ ગુણથી રહિત છે, તેમ અગ્નિ વગેરે પણ રૂપ તથા સ્પર્શ વગેરે ગુણથી રહિત છે, માત્ર જેઓ તત્ત્વદષ્ટિથી જોતા નથી તેઓને જ તે જૂદા જૂદા ગુણવાળાં જણાય છે. ૩૦ બૌદ્ધ લોકો, જ્યોતિષીઓ અને પૌરાણિકો પૃથ્વી વગેરેના જે પ્રમાણને કહે છે તે તો ત્રૈલોક્યરૂપી સમુદ્રનું પ્રમાણ કે, જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે અને મુનિઓ કહે છે, તે પ્રમાણે કહે છે. નહિ તો, બ્રહ્મ કે, જે અદૃશ્ય તથા અગમ્ય છે તેનું પ્રમાણ કોણ કહી શકે ? કેમ કે, આકાશાદિનું કારણ બ્રહ્મ છે માટે જેનું કારણ અનંત છે તેનું

કાર્ય પણ અનંત હોય, આકાશ સિદ્ધ અને દેવતાઓનો ગમન માર્ગ છે, તે જો પરિમિત હોય તો જેની ઉત્પત્તિ મનથી છે એવા મોટા આકાશને યોગ્ય " અનંત " એવું પ્રખ્યાત નામ પણ કહેવા માત્રજ થાય, ૩૧,૩૩ પરમાત્માનું જે દિવ્યરૂપ લય પામે છે અને ઉદય પામે છે તેનો પાર જાણવાને પરમાત્મારૂપ થયેલો પણ બીજો કયો મનુષ્ય સમર્થ થાય ? તાત્પર્ય કે, જેમ મૃગજળના સ્પર્શનું કે, રસનું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે, તેમ જગત અસત્ હોવાથી તેના પ્રમાણનું જ્ઞાન થવું એ અશક્ય છે. જગત ઉપજ્યું નહોતું ત્યારે હતું નહિ અને લય પામ્યા પછી પણ નથી, ત્યારે જે આદિ અને અંતમાં નથી, તે વર્તમાનકાળમાં પણ નથીજ, એ ન્યાયથી જગત અસત્ છે માટે તેનું પ્રમાણ જાણવાને કોઇ સમર્થ થઇ શકે નહિ. ૩૪ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ કાર્યરૂપ કમળમાંથી સર્વજ્ઞ, સમર્થ, ધર્મમય, સર્વથી પ્રથમ, પ્રજાના પતિ અને સર્વોત્તમ મૂર્તિમાન બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા. ૩૫ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ- બ્રહ્મા જ્યારે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તો તે કમળ બ્રહ્માથી મોટું હોવું જોઇએ અને તમે તો બ્રહ્મદેવને કમળથી પૂર્વે ઉપજેલા કહો છો ! એ મને મોટો સંદેહ છે. ૩૬ ભૃગુ કહે છે કેઃ-માનસ બ્રહ્માની જે મૂર્તિ બ્રહ્માપણાને પામી હતી, તેને આસન કરવાના અર્થે નિર્માણ કરેલી પૃથ્વી " પદ્મ " કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે, બીજમાં અંકુર અને વૃક્ષ બન્ને ઉપજે છે, માટે અંકુર અને વૃક્ષથી બીજ મોટું છે, તેમ " માનસ " નામે ઇશ્વર (હિરણ્યગર્ભ)થી ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રાત્મા અને વિરાટ્, બીજા સૂત્રાત્મા અને વિરાટ્‌ને સરજવાને સમર્થ નથી પણ ચતુર્મુખ બ્રહ્મામાં તો માનસદેવની સઘળી શક્તિ પ્રકટ થયેલી છે, માટે તે સૂત્ર અને વિરાટ્‌રૂપ કમળથી મોટો છે. પણ બીજમાંથી અંકુર અને વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયા પછી ફળ લાગે છે ત્યારે ઝાડમાં ફળ થયું, એમ કહેવાય છે, તેજ રીતે સૂત્ર અને વિરાટ્‌રૂપ કમળમાં બ્રહ્મા થયા, એમ કહેવાય છે. ૩૭ એ કમળની કર્ણિકા મેરૂ છે, તે આકાશમાં ઉંચો વધેલો છે. તેના મધ્યમાં રહેલા જગતના પ્રભુ બ્રહ્મદેવ સર્વ લોકો સરજે છે. ૩૮

कर्णिकां तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः ।
तस्य मध्ये स्थितो लोकान् सृजते जगतः प्रभुः ॥३८॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ-પંચભૂતોત્પત્તિ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।
मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद् ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ-હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! મેરૂની મધ્યે રહેલા સમર્થ બ્રહ્મદેવ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્‌ભિજ્જ પ્રજાની અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિને શી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે ? તે મને કહો ? ૧ ભૃગુ કહે છે કેઃ-હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિને મનવડે સરજે છે. તેણે ભૂતોના સંરક્ષણને માટે પ્રથમ જળ સરજ્યું. ૨ જે જળ સર્વનો પ્રાણ છે, જેવડે

પ્રજા વૃદ્ધિ પામે છે તથા જે જળ પ્રજાનો ત્યાગ કરે તો પ્રજા નાશ પામે છે, તે જળવડે આ સઘળું વિશ્વ વીંટાયલું છે. ૩ પૃથ્વી, પર્વત, મેઘ અને બીજું જે જે કાંઇ મૂર્તિમાન દેખાય છે તે સર્વને જળનીજ પેદાશ જાણવી, કેમ કે, શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે જળનું સ્તંભન થઇને તે, જળ ઘનીભૂત* થવાથી તે સર્વ ઉપજ્યાં છે. ૪ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ– જળ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? અગ્નિ અને વાયુ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? તથા પૃથ્વી શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ ? એ વિષે મને મોટો સંદેહ છે. ૫ ભૃગુ કહે છેઃ–હે બ્રહ્મન્ ! પૂર્વે બ્રહ્મકલ્પમાં બ્રહ્મર્ષિઓની સભામાં મહાત્માઓને આ લોક કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? તે વિષે સંદેહ ઉપજ્યો હતો. જ્યારે તે સંદેહનું નિવર્તન થયું ત્યારે તેઓ ધ્યાન કરીને અને મૌન્ય ધારણ કરીને બેઠા તથા દેવનાં સો વર્ષ સુધી આહારને તજીને માત્ર પવનનું ભક્ષણ કરીને રહ્યા. ૬–૭ પછી તે વખતે આકાશમાંથી દેવવાણી થઇ. ૮ તે બ્રહ્મમય વાણી સર્વના સાંભળવામાં આવી તે વાણી એવી થઇ કે, પૂર્વે પર્વત સરખું નિશ્ચળ અને સૂર્ય–ચંદ્ર વિનાનું અનંત આકાશ, જાણે સૂતેલું હોય તેવું પ્રગટ થયું. ૯ તે આકાશ અંધકારરૂપ હતું તેમાં જાણે બીજો અંધકાર આવીને મળતો હોય, તેમ જળ ઉત્પન્ન થયું. તે જળ તેમાં ભરાવાથી–દબાણ થઇને વાયુ ઉત્પન્ન થયો. ૧૦ જેમ છિદ્ર વિનાના પાત્રમાં શબ્દ થતો નથી પણ જ્યારે તેમાં જળ રેડવામાં આવે છે ત્યારે વાયુથી તેમાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આકાશના મધ્યમાં જે ભાગ જળવડે રોકાયલો છે તે માંહેનો વાયુ સમુદ્રના પૃષ્ઠ ભાગને તોડીને શબ્દ સાથે બહાર નિકળે છે. ૧૧,૧૨ એ રીતે સમુદ્રના દબાણમાંથી ઉપજેલો વાયુ સર્વત્ર ફરે છે અને પછી આકાશરૂપી સ્થાન પામીને પણ શાંતિ પામતો નથી–સ્થિર થતો નથી. ૧૩ તે (આકાશ) વાયુ અને જળના ઘર્ષણથી મહા બળવાન, પ્રકાશિત તેજવાળો તથા ઉંચી જ્વાળાવાળો અગ્નિ આકાશને અંધકારરહિત કરતો ઉત્પન્ન થયો. ૧૪ તે અગ્નિ પવન સાથે મળીને જળને આકાશમાં ફેંકવા લાગે છે ત્યારે વાયુના યોગથી તે જળ ઘન (જાડું–કઠિન) થાય છે. ૧૫ અગ્નિ જ્યારે આકાશમાં ચઢે છે ત્યારે તેમાંથી જે સ્નેહ (આકર્ષણ) રહે છે તે એકીભૂત થઇને પૃથ્વીપણાને પામે છે. ૧૬ પૃથ્વીનેજ સર્વ રસ, સર્વ ગંધ, સર્વ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવી, કારણ કે, તેમાંથી સર્વ કાંઇ જન્મે છે. ૧૭

रसनां सर्वगंधानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते ॥ १७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भूतोत्पत्तिकथनं नाम गुर्जरभाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧ મો–સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ–સ્થાવરમાં પણ પંચભૂતો છે.

भारद्वाज उवाच ॥ य एते धातवः पंच ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।
आवृत्ता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ १ ॥

* ઘનીભૂત એટલે કઠણાશવાળા થવું તે.

ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ–પાંચ ધાતુઓ કે, જેઓને પૂર્વે બ્રહ્મદેવે સરજી છે અને "મહાભૂત" નામવાળી જે ધાતુઓવડે આ લોક વીંટાયલા છે. ૧ તે પાંચનેજ શા માટે ભૂત કહેવાં? કેમ કે, મહામતિ બ્રહ્માએ બીજાં પણ હજારો ભૂત સરજ્યાં છે. ૨ ભૃગુ કહે છે કેઃ–તે મહાભૂત કહેવાય છે તેનું કારણ એવું છે કે, તે પ્રમાણરહિત–અમાપ છે માટે "મહા" કહેવાય છે અને તેનો સંભવ (ઉત્પત્તિ) થયેલો છે માટે "ભૂત" કહેવાય છે. એ પ્રમાણે "મહા" અને "ભૂત' એ શબ્દો મળીને "મહાભૂત" કહેવાય છે. ૩ મનુષ્યનું શરીર પંચમહાભૂતથી બનેલું છે; કેમ કે, તેમાં ચેષ્ટા વાયુનો ભાગ છે, પોલાણ આકાશનો ભાગ છે, ગરમી અગ્નિનો ભાગ છે, દ્રવ (પ્રવાહી) જળનો ભાગ છે અને સમુદાય (કઠિનતા) પૃથ્વીનો ભાગ છે. એ પ્રમાણે પંચમહાભૂતથી સઘળું સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ બનેલું છે. ૪ પાંચ ઇંદ્રિયો પણ પંચમહાભૂતથીજ બનેલ છે. એટલે શ્રોત્ર ઇંદ્રિય આકાશથી, ઘ્રાણ ઇંદ્રિય પૃથ્વીથી, રસનેંદ્રિય જળથી, સ્પર્શ ઇંદ્રિય વાયુથી અને ચક્ષુ ઇંદ્રિય અગ્નિથી બનેલું છે. ૫ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ–જ્યારે સ્થાવર–જંગમ માત્ર પંચમહાભૂતથી યુક્ત છે અને તે પાંચ ધાતુઓ સ્થાવરના શરીરમાં દેખાય છે; ૬ ત્યારે વૃક્ષો કે, જે ગરમી વિનાનાં, ચેષ્ટા વિનાનાં અને ઘનરૂપ છે તેઓના શરીરમાં પાંચ ધાતુઓ દેખાતી નથી તેનું શું કારણ? ૭ વળી તેઓ સાંભળતાં નથી, જોઇ શકતાં નથી, ગંધ, રસ, કે, સ્પર્શને જાણતાં નથી છતાં તેઓને પંચમહાભૂતવાળાં શામાટે કહેવાં જોઇએ? ૮ વૃક્ષોમાં કાંઇ પ્રવાહી પદાર્થ દેખાતો નથી માટે તેમાં જળ નથી, ગરમી દેખાતી નથી માટે અગ્નિ નથી, તેજ પ્રમાણે ભૂમિ કે, વાયુ પણ દેખાતાં નથી. અને આકાશ તો અપ્રમેય–પ્રતીત ન થાય એવું છે: માટે તે વૃક્ષમાં છે, એમ પણ માનવું યોગ્ય નથી. એ રીતે વિચારી જોતાં વૃક્ષો કાંઇ પંચમહાભૂતથી ઉપજ્યાં હોય, એમ જણાતું નથી. ૯ ભૃગુ કહે છે કેઃ–વૃક્ષ ઘન છે તથાપિ તેમાં આકાશ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું. કેમ કે, તેઓમાંથી નિત્ય પુષ્પ અને ફળ પ્રગટ થાય છે તે આકાશ ન હોય તો ક્યાંથી પ્રગટ થાય? ૧૦ વૃક્ષનો વર્ણ કરમાયલો માલૂમ પડે છે તે ગરમીથી છે. વૃક્ષને સ્પર્શ કરવાથી કરમાઇ જાય છે કે, ખરી પડે છે, તેથી તેને સ્પર્શ છે* એમ માલૂમ પડે છે. ૧૧ વાયુ, અગ્નિ કે, મેઘના કડાકાથી વૃક્ષનાં ફળ કે, પુષ્પ ખરી પડે છે એ શબ્દને વૃક્ષ શ્રોત્ર ઇંદ્રિયથી ગ્રહણ કરે છે માટે વૃક્ષો સાંભળે છે. ૧૨ વેલ વૃક્ષને વીંટાય છે તથા સર્વ દિશાએ જાય છે. જેને દૃષ્ટિ ન હોય તેને માર્ગ સૂઝે કેમ? માટે વૃક્ષો જોઇ શકે છે. ૧૩ સારા કે, નરસા ગંધવડે તથા અનેક પ્રકારના ધૂપવડે વૃક્ષો રોગ વિનાનાં અને પુષ્પવાળાં થાય છે માટે વૃક્ષો વાસ લઇ શકે છે. ૧૪ વૃક્ષ મૂળવડે પૃથ્વીમાંથી જળ પીએ છે તથા વૃક્ષને ખરાબ જળથી વ્યાધિ પણ થાય છે, તેમ વૃક્ષને કોઈ વ્યાધિ થયો હોય તો તેના મૂળમાં ઔષધ રેડીને પ્રતીકાર કરવામાં આવે છે, માટે વૃક્ષને રસનેન્દ્રિય પણ છે. ૧૫ વૃક્ષ કમળના નાળ સરખા મુખથી પૃથ્વીમાંથી જળને ઉંચે ખેંચે છે, તેમ પવનને પણ ખેંચે છે. વળી તે, પાદ (મૂળ) વડે જળને પીએ છે માટે તેને "પાદપ" કહે છે. ૧૬ વૃક્ષ સુખ અને દુઃખનું ગ્રહણ કરી શકે છે તથા કાપવાથી પણ તે પાછું ફૂટે છે, તે વૃક્ષમાં મને જીવ માલૂમ પડે છે. એ પ્રમાણે કોઇ જગ્યોએ અચેતનપણું નથી. ૧૭

---

* લાજાળુ–લજ્જાવંતીના છોડમાં એવો ગુણ જોવામાં આવે છે કે, સ્પર્શ કરવાથી તે કરમાઇ જાય છે. — સંશોધક.

તેણે પૃથ્વીમાંથી જે જળને ચૂસેલું હોય છે તેને અગ્નિ અને વાયુ પચાવે છે તથા તેણે કરેલા આહારનો પારિપાક થઇને તેના દેહમાં સ્નેહ અને વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૮ એ રીતે સર્વ જંગમ પ્રાણીઓના દેહમાં પણ પાંચ ધાતુઓ છે કે, જે પ્રત્યેક ધાતુવડે શરીરની સ્થિતિ થાય છે તથા ચેષ્ટાઓ થાય છે. ૧૯ શરીરમાં ત્વચા, માંસ, હાડકાં, મજ્જા તથા સ્નાયુ, એ પાંચનો સમુદાય પૃથ્વીરૂપ છે. ૨૦ શરીરમાં તેજ, ક્રોધ, ગરમી, નેત્ર અને જઠરાનળ, એ પાંચ અગ્નિથી ઉપજેલા પદાર્થો છે. ૨૧ પ્રાણીઓના શરીરમાં શ્રોત્ર (કાન), ઘ્રાણ (નાક), મુખ, હૃદય અને કોઠો, એ પાંચમાં જે પોલાણ રહ્યું છે તે આકાશની પાંચ ધાતુઓ છે. ૨૨ પ્રાણીઓના શરીરમાં કફ, પિત્ત, પરસેવો, વસા અને રૂધિર, એ પાંચ પ્રકારે જળધાતુ રહેલો છે. ૨૩ શરીરમાં વાયુ પાંચ પ્રકારે રહેલો છે. " પ્રાણ " વાયુવડે પ્રાણી એક જગ્યોએથી બીજી જગ્યોએ જાય છે–આવે છે, " વ્યાન " વાયુવડે બીજા પદાર્થનું ગ્રહણ કરે છે–ઉદ્યોગ કરે છે, " અપાન " વાયુવડે ગમન કરે છે, અપાનવાયુ હૃદયમાં રહે છે તથા હૃદયમાં કાર્ય કરે છે, " સમાન " વાયુ સરખા વિભાગ કરે છે. ૨૪ " ઉદાનવાયુ "થી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તથા છાતી, કંઠ, મૂર્ધા વગેરે જૂદાં જૂદાં સ્થાનના યોગથી શબ્દ બોલાય છે. એ પ્રમાણે પાંચ વાયુઓ મનુષ્યોને ચેષ્ટા કરાવે છે. ૨૫ શરીરવાળો પ્રાણી ઘ્રાણરૂપ ભૂમિવડે ગંધ ગુણને જાણે છે, રસનેન્દ્રિયરૂપ જળવડે રસને જાણે છે, તેજરૂપ નેત્રવડે રૂપને જાણે છે, વાયુરૂપ ત્વચાવડે સ્પર્શને જાણે છે અને શબ્દરૂપ આકાશવડે શબ્દને જાણે છે. ૨૬ ગંધ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને શબ્દ, એ પાંચ ગુણ ગંધમય પૃથ્વીમાં રહે છે. હું તને તે ગંધના ગુણ વિસ્તારથી કહીશ. ૨૭ કસ્તુરી વગેરેમાં જે ગંધ રહેલો છે તે " ઇષ્ટ " કહેવાય છે, શબ્દ વગેરેનો ગંધ " અનિષ્ટ " કહેવાય છે, મધુ અને પુષ્પ વગેરેનો ગંધ મધુર છે. મરી આદિમાં કટુ ગંધ છે, હિંગ વગેરેમાં જે ગંધ છે તે " નિર્હારી " કહેવાય છે, કેમ કે, તે સર્વ જાતના ગંધને દબાવી દે છે, અનેક દ્રવ્ય એકઠાં ખાંડવાથી જે વાસ આવે તેને " સંહતગંધ " કહે છે, તરત ઉના કરેલા ઘી વગેરેમાં રહેલા ગંધને સ્નિગ્ધ જાણવો, સરસવના તેલ વગેરેમાં રહેલા ગંધને રૂક્ષ જાણવો તથા ચોખા વગેરેના ગંધને વિશદ જાણવો. ૨૮ એ પ્રમાણે પૃથ્વીના ગંધનો વિસ્તાર નવ પ્રકારનો છે. પૃથ્વીમાં રહેલું તેજ નેત્રવડે જોઇ શકાય છે તથા સ્પર્શ વાયુવડે જાણવામાં આવે છે. ૨૯ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ, એ રસના ગુણ છે. હું તને રસનું જ્ઞાન કહું છું માટે તું મ્હારાથી સાંભળ ! ૩૦ પ્રખ્યાત આત્મજ્ઞાનવાળા ઋષિયોએ રસના બહુ પ્રકાર કહેલા છે. રસ મધુર, લવણ, કડવો, કષાય, ખાટો અને તીખો એમ ૭ પ્રકારનો છે. ૩૧ રસ માત્ર જળમય છે. તેજના ત્રણ ગુણ છે; શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ. ૩૨ તેજવડે રૂપ દેખાય છે અને તે રૂપ ઘણા પ્રકારનાં છે. તેજમાંથી ઉપજેલા રૂપના ગુણનો વિસ્તાર સોળ પ્રકારે કહેલો છે, તે આ પ્રમાણે છે:–લાંબું, ટૂંકું, જાડું, ચોખંડું, ગોળ, ધોળું, કાળું, રાતું, લીલું, પીળું, કઠિન, ચીકણું, લીસું, પિચ્છાયુક્ત, કોમળ અને દારૂણ. ૩૩,૩૪ વાયુનો ગુણ સ્પર્શ છે અને તે સ્પર્શ ઘણા પ્રકારનો છે. સ્પર્શ ગરમ, ઠંડો, શીતળ, સુખદ, દુઃખદ, સ્નિગ્ધ, વિશદ, કરકરો, કોમળ, લીસો, હલકો અને ભારે, એવા સ્પર્શના પ્રકાર છે. શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ વાયુના છે. એ પ્રમાણે વાયુના ગુણ *બાર છે. ૩૫–૩૭

* હલકો–ભારે, એમ એક ગણે તો અગિયાર થાય છે નહિ તો બાર થાય છે.

આકાશનો ગુણ શબ્દ એકજ છે હું તને તે શબ્દનો અનેક પ્રકારનો વિસ્તાર કહીશ. ૩૮ ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત તથા નિષાદ, એ પ્રમાણે આકાશમાંથી થયેલા શબ્દનો સાત પ્રકારનો ગુણ છે. શબ્દ વ્યાપકપણે સર્વત્ર છે તથાપિ નગારાં વગેરેમાં પ્રગટ દેખાય છે. ૩૯,૪૦ મૃદંગ, નોબત, શંખ, મેઘગર્જના તથા રથનો ગડગડાટ વગેરે જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે, તેમજ પ્રાણી કે, જડ વસ્તુનો શબ્દ કર્ણમાં પડે છે, તે સર્વ એકજ શબ્દ છે; પરંતુ તે તે સ્થળમાં જવાથી તેવો તે થાય છે. ૪૧ એ પ્રમાણે આકાશમાંથી ઉપજેલા શબ્દના ઘણા પ્રકાર છે. આકાશમાંથી ઉપજેલા શબ્દને વાયુના ગુણો મળે છે ત્યારે તે પ્રગટ થાય છે. ૪૨ જો વાયુના સ્પર્શાદિ ગુણ અટકાવ વિના શબ્દને મળે તો તે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે અને સ્પર્શાદિ વિષમ સ્થિતિમાં હોય એટલે અટકાવ પામેલા હોય તો શબ્દ જાણવામાં આવતો નથી. તે શબ્દાદિ ગુણો નિરંતર ધાતુઓને તૃપ્ત કરે છે. ૪૩ તે ધાતુઓવડે જળ, અગ્નિ અને વાયુ નિરંતર પ્રાણીના શરીરમાં જાગ્રત રહે છે અને તે, પ્રાણીના દેહના મૂળરૂપ છતાં પ્રાણવાયુને પ્રાપ્ત થઇને રહેલા છે. ૪૪

आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ।
मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ॥ ४४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भृगुभारद्वाजसंवादे गुर्जरभाषायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-પંચ પ્રાણાદિના કર્મોનું વિવેચન.

भारद्वाज उवाच ॥ पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं प्रभो ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે:—હે પ્રભો ! અગ્નિ-તેજ પાંચભૌતિક દેહને પામીને શરીરાભિમાની પ્રકાશમય વિજ્ઞાન ધાતુરૂપ કયે પ્રકારે થાય છે ? તથા વાયુ પણ પાંચભૌતિક દેહને પામીને તથા આકાશમાં રહીને દેહને ચેષ્ટાવાળો કેવી રીતે કરે છે, તે કહો ? ૧ ભૃગુ કહે છે કે:— હે પાપ વિનાના દ્વિજ ! હું તને બળવાન વાયુ પ્રાણીઓના દેહને જેવી રીતે ચેષ્ટાવાળા કરે છે તે તથા વાયુની ગતિ કહીશ. ૨ શરીરનું રક્ષણ કરતો અગ્નિ મસ્તકમાં રહેલો છે અને ત્યાં રહીને શરીરનું પાલન કરે છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ ચિદાત્માના આશ્રયે રહેલો છે તથા શરીરને ચેતનાવાળું કરે છે અને પ્રાણવાયુ મસ્તક તથા અગ્નિ, એ બન્નેમાં રહીને દેહને ચેષ્ટાયુક્ત કરે છે. ૩ એ પ્રમાણે પ્રાણ તથા તેજરૂપ વિજ્ઞાનના સમુદાયરૂપ જીવ, દેહમાંના સર્વ પ્રાણીનો આત્મા છે તથા તેજ ઉપાધિરહિત થવાથી સનાતન પુરૂષ છે અને તેજ ઉપાધિસહિત થવાથી પ્રાણીના મનરૂપ, બુદ્ધિરૂપ, અહંકારરૂપ, પ્રાણીરૂપ અને શબ્દાદિ વિષયરૂપ થાય છે. ૪ એ રીતે શરીરમાં અને બહાર રહેલું સર્વ ઇંદ્રિયાદિ પ્રાણવાયુવડે ગતિમાન થાય છે તથા તે પ્રાણવાયુ જીવપણાને પામ્યા પછી દેહ-ઇંદ્રિયાદિ સર્વ સમાન વાયુવડે ચેષ્ટા પામે છે. અર્થાત્ તે પ્રાણવાયુજ સમાન વાયુરૂપે થાય છે. પ્રાણવાયુ સમાન વાયુરૂપ થઇને ઉદરમાં જઠરના આશ્રયે રહે છે તથા તેજ પાછો બસ્તિના મૂળમાં અને ગુદામાં રહીને મૂત્ર તથા મળનું વહન કરે છે ત્યારે તેને " અપાનવાયુ " કહે છે. ૫,૬ જે

વાયુ ગમનાદિ કર્મ, તે (કર્મ)ને અનુકૂળ ચેષ્ટારૂપી પ્રયત્ન તથા ભાર ઉંચો કરવા આદિ સામર્થ્યરૂપ બળ, એ ત્રણના વિષે રહેલો છે તેને અધ્યાત્મ વિદ્યા જાણનારા પુરૂષો "ઉદાન" કહે છે. ૭ પ્રાણીઓના શરીરોના તમામ સાંધાઓમાં જે વાયુ રહેલો છે તેને "વ્યાન" કહે છે. ૮ જે અગ્નિ ધાતુઓમાં વિસ્તાર પામીને રહેલો છે તેને સમાનવાયુ પ્રજ્વલિત કરે છે, તેથી તે રસ, ધાતુઓ અને વાત, પિત્ત, કફ એવા દોષોને પાચન કરે છે. ૯ (શી રીતે પાચન કરે છે તે કહે છે,) અપાનવાયુ નાભિથી નીચે રહેલો છે તથા પ્રાણવાયુ નાભિની ઉપર રહેલો છે; એ બે વાયુની મધ્યે નાભિમાં સમાનવાયુ રહેલો છે. તે વાયુથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તેથી અન્નનું પાચન થાય છે. તે અન્ન રસાદિ પરિણામને પામીને તથા છેવટે "ઓજ" સંજ્ઞાને પામીને જીવનરૂપ થાય છે. ૧૦ મુખથી આરંભીને પાંચ ઇંદ્રિય સુધી એક મોટું સ્રોત (આંતરડું) છે કે, જેના ઉપલા ભાગની "મુખ" અને નીચલા ભાગની "ગુદા" એવી સંજ્ઞા છે. તેમાંથી બીજી અનેક નાડીઓ નીકળેલી છે તે સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં વ્યાપીને રહેલી છે. ૧૧ પ્રાણવાયુ તે નાડીઓને માર્ગે સઘળા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તથા તેનીજ સાથે ગમન કરનાર જઠરાગ્નિના તેજરૂપ અગ્નિ કે, જે પ્રાણીઓના અન્નને પાચન કરે છે તેનો પણ સઘળા દેહમાં પ્રવેશ થાય છે. ૧૨ જેમ વાયુ અગ્નિને વહન કરે છે, તેમ અગ્નિ વાયુનું પણ વહન કરે છે તેથી અગ્નિ જેને વેગથી વહન કરે છે એવો પ્રાણવાયુ ગુદાના અંત ભાગમાં અથડાઇને પાછો ફરે છે અને ઉપર આવીને, આગળ જે અગ્નિ હોય છે તેને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૧૩ નાભિની નીચે પક્વાશય છે તથા નાભિની ઉપર આમાશય છે અને શરીરના નાભિના મધ્યમાં સર્વ પ્રાણવાયુઓ રહેલા છે. ૧૪ એ પાંચે પ્રાણ હૃદયમાં જઇને, ત્યાંથી શરીરમાં ઉપર, નીચે અને સમાન, આસપાસ ફરે છે તથા નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય, પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, વ્યાન અને એ દશ પ્રાણવાયુઓ નાડીઓના માર્ગે અન્નથી ઉપજેલા રસને દેહમાં લઇ જાય છે. ૧૫ જે યોગી પુરૂષોએ શ્રમને જીત્યો છે, જેઓ ધીર છે અને જેઓની સર્વત્ર સમાન વૃત્તિ છે તેઓનોએ (ઉપર કહેલો) માર્ગ છે. તેઓ એ માર્ગે પ્રાણને આકર્ષીને સુષુમ્ના નાડીના માર્ગે મસ્તકમાં " સહસ્રાર " ચક્ર છે તેમાં આત્માને લાવીને સ્થિર કરે છે તથા પરમાત્માના પદને પામી જાય છે. ૧૬ એ પ્રમાણે પ્રાણીઓના પ્રાણ, અપાન વગેરે સર્વ માર્ગો નિમિત્તભૂત છતાં પ્રાણનિરોધરૂપ યોગસાધન કર્યું હોય તો, જેમ તપેલીમાં મૂકેલો અગ્નિ પ્રકાશ પામે છે, તેમ નિત્ય અને સદ્રુપ એવું બ્રહ્મ પ્રકાશ પામે છે. અર્થાત્ પ્રાણાદિને વહેનારી નાડીઓમાંથી પ્રાણ આકર્ષીને મસ્તક સ્થાનમાં એકત્ર આણવાથી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વિરામ પામે છે તથા ઉપાધિરહિત કેવળ આત્મસ્વરૂપનુંજ ભાન થાય છે. " **अग्निमूर्धा०** " મંત્રનો અર્થ આ અધ્યાયવડે પ્રકાશ કર્યો છે. ૧૭

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।
तस्मिन् समिध्यते नित्यमग्निः स्थाल्यामिवाहितः ॥१७॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजसंवादो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-પંચમહાભૂતથી ભિન્ન જીવના અસ્તિત્વમાં આક્ષેપ.

भारद्वाज उवाच ॥ यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ—જો વાયુજ જીવન ચલાવે છે, વાયુજ દેહને ચેષ્ટાવાળો કરે છે, વાયુજ શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ ક્રિયા ચલાવે છે અને વાયુજ વાણીનો ઉચ્ચાર કરાવે છે તોપછી જેને “ જીવ કહે છે તેનો શો ઉપયોગ છે ? અર્થાત્ એથી તો જીવ છેજ નહિ, એમ થયું. ૧ અગ્નિનો ઉષ્ણતા ગુણ છે, માટે જો અગ્નિ અન્નાદિનું પાચન કરે છે અને અગ્નિજ સ્પષ્ટ કરે છે, ત્યારે જીવ કાંઈ ક્રિયા કરતો નથી, તેથી નિરર્થક છે. ૨ જ્યારે પ્રાણી મરણ પામે છે ત્યારે તેમાંથી જતો જીવ કાંઇ જોવામાં આવતો નથી. માત્ર વાયુજ તે (દેહ) નો ત્યાગ કરે છે અને ઉષ્ણતા નાશ પામે છે. ૩ જો જીવ વાયુમયજ હોય અને તેનો દેહની સાથે સમાગમ વાયુની પેઠે હોય તો વાયુમંડળ (વંટોળિયા)ની પેઠે વાયુઓના સમુદાયની સાથે તે જતો આવતો દેખાવો જોઇએ. ૪ જો વાયુ ઉપાધિ સાથે જીવ યુક્ત થયેલો માનીએ તો તે ઉપાધિ નાશ થયા પછી જીવ છૂટો પડવો જોઈએ, જેમ મોટા સમુદ્રમાં શિલાની સાથે તુંબડું બાંધીને નાખ્યું હોય, પરંતુ પછી તે શિલાનો નાશ થવાથી તુંબડું છૂટું પડીને જળની ઉપર તરી આવે, તેમ જીવ પણ ઉપાધિથી નિર્મુક્ત થવા પછી પૃથક્ માલૂમ પડવો જોઈએ. ૫ જો જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ માનીએ તો, જેમ કૂવામાં નાખેલું જળ અથવા અગ્નિમાં મૂકેલો દીવો (અથવા સમુદ્રમાં પેઠેલી નદી) પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને તદ્રુપ થઈ જાય છે. તેમ જીવ સ્વરૂપથી નાશ થઇને બ્રહ્મરૂપે રહેવો જોઈએ. ૬ આ શરીર પૃથ્વી આદિ પાંચ તત્વથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેમાં પાંચના સમુદાયવિના અન્ય જીવ ક્યાથી સંભવે ? અર્થાત્ પાંચનો એકત્ર સમુદાય તેજ જીવ છે. કેમ કે, ખાટલા ઉપર પુરૂષ સૂતેલો હોય, તેવો દેહમાં જીવરૂપ કોઇ જૂદો પદાર્થ નથી અને જો દેહથી જૂદો હોય તો, જેમ ખાટલાનો એકાદ પાયો કે, ઇસ નાશ થવા છતાં પુરૂષનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહના એકાદ તત્ત્વનો નાશ થવા છતાં પણ જીવનો નાશ થવો જોઈએ નહિ, પણ જેમ ખાટલાના એકાદ અંગનો નાશ થવાથી ખાટલાનો નાશ થાય છે, તેમ દેહમાંના એકાદ તત્ત્વનો નાશ થવાથી બાકીનાં ચારે તત્ત્વનો પણ નાશ થતો જોવામાં આવે છે. માટે ખાટલામાં બેઠેલા પુરૂષની પેઠે દેહના તત્ત્વોથી જીવ જૂદો નથી, પણ પાંચ તત્ત્વોના સમુદાયનેજ “ જીવ ” કહેવો જોઇએ. કેમ કે, જ્યાં સમુદાય નથી ત્યાં જીવ પણ નથી અને જ્યાં સમુદાય છે ત્યાં જીવ પણ માલૂમ પડે છે. ૭ જો પ્રાણી આહાર ન કરે તો જળનું તત્વ નાશ પામે અને તેથી પાંચભૂતના સમુદાયનો ભંગ થવાથી જીવ નાશ પામે છે. તેમજ શ્વાસ બંધ થાય તો વાયુ નાશ પામે; કોઠો ફાટી જાય તો આકાશ નાશ પામે; ભોજન ન કરે તો અગ્નિ નાશ પામે; વ્યાધિ થવાથી અને સોજો ચડવા વગેરેથી પૃથ્વીનું તત્ત્વ પણ નાશ પામે છે. એ પ્રમાણે પાંચમાંથી એકાદ તત્વનો નાશ થાય છે ત્યારે બીજાં તત્ત્વ પણ તેના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ મુખ્ય તત્વોમાં મળી જાય છે અને સંઘાત (સમુદાય) નો નાશ થાય છે. ૮,૯ એ પ્રમાણે પાંચે તત્ત્વો પાંચ પ્રકારે જતાં રહે છે, ત્યારપછી જો જીવ રહેતો હોય તો તે કોઈ વિષયનું ગ્રહણ કરે છે—જાણી શકે છે ? સાંભળે છે ? કે, બોલે છે શું ? અર્થાત્ જીવનું એકે કર્મ તે પછી

માલૂમ પડતું નથી કે, જેથી સંઘાતનો નાશ થયા પછી જીવ "છે" એમ કહી શકાય; માટે પાંચતત્વોના સમુદાયનેજ "જીવ" કહેવો જોઇએ. ૧૦ એ રીતે જ્યારે "જીવ" નામે કોઇ જૂદો પદાર્થ નથી ત્યારે પરલોક પણ મિથ્યા છે માટે " હું આ ગાયનું દાન કરીને મરી જાઉં છું, તેથી પરલોકમાં આ ગાય મને તારશે " એમ સમજીને ગાયનું દાન આપીને મનુષ્ય મરણ પામે છે, પરંતુ તે ગાય કોને તારવાની છે ?. ૧૧ કેમ કે, ગાય ગાયનો આપનાર અને લેનાર એ સર્વ આ લોકમાંજ લય પામી જાય છે ત્યારે તેઓનો પરલોકનો સમાગમ શી રીતે બનશે. ? ૧૨ જે દેહને પક્ષીઓ ખાઇ જાય છે, જે દેહ પર્વતના શિખર ઉપરથી પડી ગયેલો છે તથા જે દેહને અગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરી નાખેલો છે, તે પુનઃ જીવતો શી રીતે થશે ? ૧૩ તમે કહેશો કે, તત્વોના સમુદાયરૂપ દેહનો નાશ થાય છે પણ તેનાં મૂળરૂપ કર્મનો નાશ થતો નથી, માટે મૂળ હોવાથી દેહરૂપ વૃક્ષ પુનઃ નવું ઉગશે, તો તે દૃષ્ટાંત અહીં સંભવતું નથી કેમ કે, નવા વૃક્ષને ઉગવાનું કારણરૂપ બીજ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ નવા દેહને ઉત્પન્ન થવાનું કારણરૂપ કર્મબીજ કોઇ જગ્યોએ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી. માટે કાપી નાખેલા વૃક્ષનાં મૂળ પુનઃ ઉગતાં નથી પરંતુ તેનાં બીજમાંથી નવું વૃક્ષ ઉપજે છે. પણ મરી ગયેલો પ્રાણી પુનઃ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થશે ? ૧૪ શરીર ઉત્પન્ન થવાનું જે પ્રત્યક્ષ બીજ દેખાય છે તે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તેમાંથી નવા દેહ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ વૃક્ષમાંથી બીજ ઉત્પન્ન થયા પછી, તે વૃક્ષ નાશ પામીને પુનઃ ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ પેલા બીજમાંથી નવું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જે મરી ગયા તે નાશ પામતા જાય છે અને તેઓના બીજથી નવી સંતતિ ઉપજતી જાય છે. એ પ્રમાણે બીજમાંથી બીજ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. ૧૫

बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्पारिवर्तते ।
मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्तते ॥ १५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजसंवादे जीवस्वपाक्षेपो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો–જીવાત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય.

भृगुरुवाच ॥ न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १ ॥

ભૃગુ કહે છે કે:–કરેલા દાનનો, કરેલા કર્મનો કે, જીવનો, નાશ થતો નથી; માત્ર શરીરનો નાશ થાય છે અને જીવ તેમાંથી નીકળીને બીજા દેહમાં જાય છે. ૧ જેમ કાષ્ઠનો નાશ થવાથી (કાષ્ઠ બળી જવાથી) તેમાં રહેલા અગ્નિનો નાશ થતો નથી, તેમ શરીરનો નાશ થવાથી તેમાં રહેલા જીવનો નાશ થતો નથી. ૨ ભારદ્વાજ કહે છે કે:–વારૂ, જો અગ્નિની પેઠે જીવનો નાશ નથી થતો એમ તમે કહો, તો મ્હારૂં માનવું એમ છે કે કાષ્ટને બાળી મૂકવા પછી અગ્નિ શાંત થઇ જાય છે અને પછી જણાતો નથી માટે તેનો નાશ થઇ જાય છે. તેવી રીતે જીવનો પણ નાશ થઇ જાય છે. કેમ કે, તે પણ દેહનો નાશ થયા પછી કહીં જોવામાં આવતો નથી. કાષ્ઠ બળી રહ્યા પછી શાંત થયેલો અગ્નિ નાશ

થાય છે એવીજ રીતે હું જાણું છું, કેમ કે, તે પછી તેની ગતિ, પ્રમાણ કે, સ્થિતિ જણાતી નથી. ૩૪ ભૃગુ કહે છે કેઃ–કાષ્ઠનો ઉપયોગ (બાળવામાં) કરી રહ્યા પછી અગ્નિ, પોતાના આશ્રયરૂપ કાષ્ઠનો નાશ થવાથી, પોતે ગ્રહણ થઇ શકે નહિ એવો સૂક્ષ્મ હોવાની તથા આકાશની પેઠે સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી રહેલો અને નિત્ય હોવાથી જણાતો નથી. ૫ તેમજ દેહનો નાશ થયા પછી જીવ પોતાના આશ્રયરૂપ દેહનો નાશ થવાથી, પોતે સૂક્ષ્મ હોવાથી અને આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપી અને નિત્ય હોવાથી માલૂમ પડતો નથી. જો મંથન કરવા પૂર્વે કાષ્ઠમાં અગ્નિ ન હોય તો કાષ્ઠનું મંથન કરવા માત્રથીજ અગ્નિ પ્રકટે છે એમ બને નહિ; પણ કાષ્ઠમાં પૂર્વે અગ્નિ હતો તેજ મંથનથી માત્ર પ્રકટ થાય છે. જેમ તલને કચરવાથી તેમાં રહેલું તેલ પ્રકટ થાય છે. પરંતુ જે પદાર્થમાં તેલ નજ હોય તેને ગમે તેટલો કચરે તોપણ તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી, તેમ જો કાષ્ઠમાં અગ્નિ નજ હોત તો મંથનથી પ્રકટ થાત નહિ. એજ પ્રમાણે જીવ સર્વત્ર છે, માત્ર ભૂતાદિનો સંયોગ થવાથી તે તેમાં પ્રકટ જણાય છે અને સંયોગનો નાશ થવાથી પ્રકટ જણાતો બંધ પડે છે, પરંતુ તેનો કાંઇ નાશ થતો નથી. માટે સમજવું કે, જીવ શરીરનો નાશ થવાથી આકાશની પેઠે રહે છે અને અગ્નિની પેઠે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું ગ્રહણ થઇ શકતું નથી (જણાતો નથી.) ૬ જે અગ્નિ (વિજ્ઞાન) પ્રાણોનું ધારણ કરે છે તેને "જીવ" કહે છે એમ સમજવું, અને વાયુથી અગ્નિની સ્થિતિ દેહમાં થાય છે માટે વાયુજ વિજ્ઞાનમય જીવને ધારણ કરી રાખનારો છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ વાયુનો રોધ કરવાથી તે નાશ પામે છે એટલે અદૃશ્ય થાય છે. શરીરમાં રહેલો તે (વિજ્ઞાનમય) અગ્નિ જ્યારે નાશ (અદૃશ્ય) થાય છે, ત્યારે દેહ અચેતન થઇને પૃથ્વી ઉપર પડે છે તથા પૃથ્વીમાં લય પામી જાય છે. ૮ સર્વ સ્થાવર અને જંગમના દેહની એજ ગતિ થાય છે. એટલે આકાશનો ભાગ આકાશમાં મળી જાય છે, પવન પણ આકાશમાં રહેનાર હોવાથી ત્યાં જાય છે અને અગ્નિ પવનના આધારે રહેલો હોવાથી તે (અગ્નિ) પણ પવનની સાથે જાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ભૂત એકત્ર થઇને રહે છે ત્યારે જળ અને પૃથ્વી એ બન્ને ભૂત પૃથ્વીમાં રહે છે. ૯ મૂર્તિમાન દેહધારીના દેહનાં ત્રણ તત્ત્વ આકાશ, વાયુ અને અગ્નિ મૂર્તિરહિત છે તેથી જ્યાં આકાશ રહે છે ત્યાં પવન રહે છે અને જ્યાં પવન રહે છે ત્યાંજ અગ્નિ પણ રહે છે. ૧૦ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ–હે પાપરહિત મુનિ! શરીરધારીઓના શરીરમાં અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, જળ અને પૃથ્વી રહેલાં છે તે તો સમજાય છે, પણ તેમાં રહેલા જીવનું શું લક્ષણ છે ? તે મને કહો ! ૧૧ પ્રાણીઓનું જે શરીર પંચભૂતથી ઉપજેલું છે, જેને પંચ વિષય ઉપર પ્રીતિ છે અને જે પંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ જ્ઞાનનાં સાધન હોવાથી ચેતન જણાય છે, તે શરીરમાં જીવ કેવો છે ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧૨ માંસ અને રૂધિરના સમુદાયરૂપ તથા મેદ, સ્નાયુ અને અસ્થિના સંચયરૂપ શરીર, જ્યારે નાશ પામે છે, ત્યારે તેમાં જીવ જણાતો નથી. જો પંચભૂતના સમુદાયરૂપ શરીર, જીવ વિનાનું તથા જડ હોય તો શરીરને માનસ પીડા થવાથી તે તેને કોણ જણાવે છે. ? ૧૪ હે મહર્ષે ! જો શરીર જીવ ન હોય, તો મન જીવ છે કેમ કે, કોઇએ કહેલું વચન કાનવડે સંભળાય છે, પણ જો મન વ્યગ્ર હોય તો બન્ને કાન ખુલ્લા છતાં પણ સંભળાતું નથી. માટે તમે મન વિના બીજો " જીવ " કહો છો તે નિરર્થક છે. ૧૫ મનથી યુક્ત એવા નેત્રવડે લોકો સર્વ દૃશ્ય વસ્તુને જૂએ છે; પરંતુ જો

મન વ્યાકુળ હોય તો નેત્ર ઉઘાડાં છતાં પણ તે જોઇ શકાતી નથી. ૧૬ જ્યારે મનુષ્ય નિદ્રાવશ થાય છે ત્યારે નેત્ર છતાં જોતો નથી. નાસિકા છતાં સૂંઘતો નથી, કર્ણ છતાં સાંભળતો નથી, મુખ છતાં બોલતો નથી, જીહ્વા છતાં રસને જાણતો નથી અને ત્વચા છતાં સ્પર્શને જાણતો નથી. ૧૭ વળી શરીરમાં કોણ હર્ષ પામે છે? કોણ ક્રોધ પામે છે? કોણ શોક પામે છે? કોણ ઉદ્વેગ પામે છે? કોણ ઇચ્છે છે? કોણ ચિંતન કરે છે? અને કોણ વાણીનો ઉચ્ચાર કરાવે છે.? ૧૮ ભૃગુ કહે છે કે—શરીરમાં કર્ણ ઇન્દ્રિય પોતાના સજાતીય શબ્દનું શ્રવણ કરે છે. કેમ કે, શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય અને શબ્દ ગુણ બન્ને આકાશના સંબંધવાળાં છે. તેજ પ્રમાણે પાંચે ભૂતમાંથી ઉપજેલું મન પણ એક ઇન્દ્રિય છે, માટે તે પાંચે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે તેથી પાંચે ઇન્દ્રિયોને સાધારણ એવું એક મન શરીરનું વહન કરતું નથી, પરંતુ એક અંતરાત્મા જ શરીરનું વહન કરે છે. તેજ ગંધ, રસ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને બીજા ગુણોને જાણે છે. ૧૯ તે અંતરાત્મા પંચભૂતાત્મક શરીરમાં પાંચે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે તથા સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલો છે. દેહમાંના સુખ અને દુઃખને પણ તે જાણે છે પરંતુ આત્માનો વિયોગ થવાથી દેહ, કાંઇ સુખ—દુઃખને જાણી શકતો નથી. ૨૦ જ્યારે આત્મા દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે શરીરનો અગ્નિ શાંત થઇ જાય છે, ત્યારે તે રૂપને ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને તેમાંના અગ્નિમાં ઉષ્ણતા પણ રહેતી નથી. એમ થાય છે ત્યારે દેહ મરણ પામે છે પરંતુ માત્ર ચેતન તેને તજીને જાય છે; કાંઇ દેહની પેઠે નાશ પામતું નથી. ૨૧ એ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહનો નાશ થાય છે તેમજ સૂક્ષ્મ દેહનો પણ નાશ થાય છે. જેમ સ્થૂલ પંચભૂતથી સ્થૂલ શરીર બનેલું છે, તેમ સૂક્ષ્મ પંચભૂતથી સૂક્ષ્મ શરીર બનેલું છે. સૂક્ષ્મ ભૂત સમુદાયને "જળ" કહે છે. આ સર્વ વિશ્વ એ જળમય છે અને દેહધારીઓના દેહ પણ જળજ છે. તે જળમાં સર્વ જગતમાંના લોકને ઉત્પન્ન કરનારા માનસ બ્રહ્મદેવ રહેલા છે. તેને "સૂત્રાત્મા" કહે છે. અર્થાત્! સૂક્ષ્મ પંચભૂતથી બંધાયલા સૂક્ષ્મ દેહમાં મન રહેલું છે, તે મન સર્વ લોકની કલ્પના કરે છે. તે જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તેને દેખાય છે. ૨૨ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલો સૂત્રાત્મા એ જીવ છે. તેને "ક્ષેત્રજ્ઞ" પણ કહે છે. તે ક્ષેત્રજ્ઞમાં પ્રકૃતિસંબંધી ગુણો મળેલા છે. જ્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ ત્રિગુણાત્મક મૂળ પ્રકૃતિના ઇન્દ્રિયાદિ વિકારોથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે તેનેજ "પરમાત્મા" કહે છે. અર્થાત્ મનની સર્વ કલ્પનાઓ નિર્મૂળ થાય છે ત્યારે જીવ ઉપાધિરહિત થવાથી બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૨૩ તું એ ક્ષેત્રજ્ઞનેજ આત્મા જાણ. તે જ સર્વ લોકના સુખને કરનારો અને સુખરૂપ છે. તે આત્મા પૂર્વે કહેલા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે. જેમ કમળમાં જળનું બિંદુ રહેલું હોય, તેમ તે દેહમાં રહેલો છે. આ દૃષ્ટાંતથી એમ સમજવું કે, કમળમાં જળનું બિંદુ રહેલું છતાં તે, તેથી ભિન્ન અને નિર્લેપ છે તેમ આત્મા પણ દેહમાં રહેલો છતાં તેથી ભિન્ન અને નિર્લેપ છે. ૨૪ તે ક્ષેત્રજ્ઞ નિત્ય અને આનંદરૂપ છે, તે જ પરમાત્મા છે અને તે જ સર્વ લોકનો હિતરૂપ છે એમ તું જાણ! પણ જ્યારે તે આત્મા તમ, રજ અને સત્વ, એ ત્રણ ગુણથી યુક્ત થાય છે ત્યારે તે "જીવ" કહેવાય છે. ૨૫ જ્યારે દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન ચેતનથી સહિત થાય છે ત્યારે તેને "જીવગુણ" કહે છે. તે જીવગુણ (દેહાદિ) *અનેક પ્રકારની

* જેમ નટ દોરીથી બાંધેલી પૂતળીને નચાવે છે તેમ.

ચેષ્ટા કરે છે અને સર્વાત્મક બ્રહ્મ તેને તે તે ચેષ્ટાઓ* કરાવે છે. એ જીવથી અન્ય જે અસંસારી છે તેને "ક્ષેત્રજ્ઞ" કહે છે કે, જે સાતે ભુવનોને પ્રવર્તાવે છે. ૨૬ માટે દેહનો ભેદ થયા છતાં જીવનો નાશ થતો નથી એ સત્ય છે. અને જે "મરી ગયો" એમ કહે છે તે તો મૂર્ખ પુરૂષોનું મિથ્યાવચન છે. જીવ માત્ર એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે અને તેનો દેહ પાંચભૂતમાં મળી જાય છે એટલે તેને બીજો દેહ લેવો પડે છે. દેહભેદ થવાનું એ કારણ છે. ૨૭ એ પ્રમાણે આત્મા સર્વ પ્રાણીઓમાં (ભૂતોમાં) વીંટાયલો રહીને તથા ગૂઢ થઈને ફરે છે, તત્વવેત્તા પુરૂષો સોયના અગ્ર જેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેને જાણે છે. તાત્પર્ય કે, દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં લીન થઇ રહેલો આત્મા દેહેન્દ્રિયના અજ્ઞાનવડે વીંટાયલો છે, તેથી જણાતો નથી; પણ "**अहं ब्रह्मास्मि**" એ વાક્યની કરણરૂપ બુદ્ધિની વૃત્તિવડે તે જણાય છે અને આવરક અજ્ઞાનના નાશપૂર્વક દેહાદિથી તેનો વિવેક કર્યા પછી તે (આત્મા) નો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૮ ડાહ્યો પુરૂષ પૂર્વ રાત્રિમાં અને અપરરાત્રિમાં સૂક્ષ્મ આચાર કર્યા પછી પવિત્ર થઇને યોગવડે તેને જોવા માંડે છે તો તે પોતાના વિષે આત્માના દર્શનને પામે છે. ૨૯ જ્યારે ચિત્ત નિર્મળ થાય છે તથા ચિત્તની પ્રવૃત્તિઓ અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે શુભ અને અશુભ કર્મનો ત્યાગ કરનારો તથા પ્રસન્ન આત્માવાળો પુરૂષ આત્માના વિષે સ્થિતિ કરીને મોક્ષસુખને ભોગવે છે. ૩૦ જરાયુજાદિથી વેષ્ટિત થયેલા શરીરમાં, મનમાં આવિર્ભૂત થયેલો જે અગ્નિ-અગ્નિના જેવો પ્રકાશાત્મા પુરૂષ છે તેને લોકો "જીવ" કહે છે. તેજ આત્મા પ્રજાપતિ (સર્વેશ્વર) છે અને તેથીજ આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ છે. કોઇ કહેશે કે, શું વ્યવહારપક્ષનો આશ્રયકરીને આમ કહો છો ? તો કહેવાનું કે,-ના: અમે અધ્યાત્મ વિદ્યાથી પ્રવૃત્ત થયેલો "**अहं ब्रह्मास्मि**" એવો નિશ્ચય થવાથી એમ કહીએ છીએ. ૩૧

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।
सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि पूर्वार्धे मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जीवस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો-ચાતુર્વર્ણ્યવિભાગ વર્ણન.

भृगुरुवाच ॥ असृजद् ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन् ।
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १ ॥

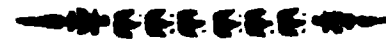
ભૃગુ કહે છે કે:-બ્રહ્માએ પ્રથમ પોતાના સત્ય-સંકલ્પત્વાદિ સામર્થ્યવડે પ્રકટ થયેલા, સૂર્યના તેજ જેવા પ્રજ્વલિત અને પ્રજાના પતિ એવા બ્રાહ્મણોનેજ સરજ્યા. ૧ પછી તેઓને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થવાને માટે સત્ય, યજ્ઞાદિ ધર્મ, કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણાદિ તપ, નિત્ય એવો વેદ, સ્નાનાદિ આચાર અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ શૌચ ઉત્પન્ન કર્યું. ૨ તથા તેજ પ્રમાણે દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, દૈત્ય, અસુર, ઉરગલોક, યક્ષ, રાક્ષસ, નાગ, પિશાચ અને મનુષ્યોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા. ૩ પછી હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને પ્રાણી સમુદાયના બીજા

પણ જે જે વર્ણ આપણા જોવામાં આવે છે તેને તેને નિર્માણ કર્યા. ૪ બ્રાહ્મણનો સાત્વિક ગુણ હોવાથી શ્વેતવર્ણ, ક્ષત્રિયનો રાજસ ગુણ હોવાથી રક્તવર્ણ, વૈશ્યનો રજસ્તમોમિશ્ર ગુણ હોવાથી પાળો વર્ણ અને શૂદ્રનો તમોગુણ હોવાથી કૃષ્ણવર્ણ કર્યો. (એ ગુણના સ્વભાવ એવા છે કે, સત્વગુણ શમદમાદિ સ્વભાવવાળો છે, રજોગુણ પ્રવૃત્તિ-લક્ષણ શૌર્ય અને તેજ આદિ સ્વભાવવાળો છે, રજસ્તમો (મિશ્ર) ગુણ કૃષિ આદિ હીન કર્મની પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો છે અને તમોગુણ આવરણાત્મક, સ્વતઃપ્રકાશહીન, સ્વતઃપ્રવૃત્તિહીન તથા શકટની પેઠે પરપ્રેર્ય સ્વભાવવાળો છે. એ ઉપરથી ચારે વર્ણના સ્વભાવ અને કર્મ સમજવાં.) ૫ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ—જ્યારે ચાર વર્ણની પ્રજાના જાતિ અને સાત્વિકાદિ ગુણ જૂદા જૂદા જણાય છે ત્યારે તો સર્વ વર્ણોમાં વર્ણસંકર થયો હોય તેમ દેખાય છે. ૬ આપણ સર્વ કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, શોક, ચિંતા, ક્ષુધા અને શ્રમ, એ સર્વેનો સરખોજ અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે વર્ણના ભેદ શી રીતે કહેવાય. ? ૭ પરસેવો, મૂત્ર, પુરીષ (ઝાડો), કફ, પિત્ત, રૂધિર, એ સર્વ કાંઇ સર્વે વર્ણોનું જૂદા જૂદા પ્રકારનું નીકળતું નથી. ત્યારે વર્ણમાં ભેદ શાથી ઉત્પન્ન થયો. ? ૮ વળી પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓની જાતિઓ પણ અસંખ્ય છે તથા વૃક્ષાદિક સ્થાવરની જાતિઓ પણ અસંખ્ય છે, તેમજ તેઓના વર્ણ પણ અનેક પ્રકારના છે ત્યારે તેઓના વર્ણનો નિશ્ચય શી રીતે થઇ શકે ? અને તેઓની પેઠે મનુષ્યના વર્ણનો પણ નિશ્ચય શી રીતે થઇ શકે. ? ૯ ભૃગુ કહે છે કેઃ—હે ભારદ્વાજ ! વર્ણમાં કાંઇ વિશેષ નથી. સંપૂર્ણ જગત બ્રાહ્મણ જાતિવાળું છે. કેમ કે, પ્રથમ બ્રહ્માએ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારે તો બ્રાહ્મણોજ સરજ્યા હતા; પણ પછી પોતપોતાનાં કર્મવડે જૂદા જૂદા વર્ણ બંધાયા છે. ૧૦ જે બ્રાહ્મણોને કામભોગ વાહાલો લાગ્યો, તીક્ષ્ણ અને ક્રોધી સ્વભાવના થયા, જેઓને સાહસ કરવું પ્રીતિકર લાગ્યું, જેઓએ પોતાના ધર્મને તજી દીધા અને રજોગુણવાળા થયા, તે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયપણાને પામ્યા. ૧૧ જે બ્રાહ્મણોએ બળદથી નિર્વાહ ચલાવવા માંડ્યો, ખેતીવડે ઉપજીવિકા કરવા માંડી, સ્વધર્મ પ્રમાણે ન આચરવા લાગ્યા અને રજોગુણ તથા તમોગુણથી મિશ્ર પ્રકૃતિના થયા, તે બ્રાહ્મણો વૈશ્યપણાને પામી ગયા. ૧૨ જે બ્રાહ્મણોને હિંસા અને અસત્ય પ્રિય લાગ્યાં, જેઓ લોભી થયા, જેઓ સર્વ કર્મ કરીને જીવિકા ચલાવવા લાગ્યા, જેઓએ શૌચનો ત્યાગ કર્યો અને જેઓ તમોગુણવાળા થયા તે બ્રાહ્મણો શૂદ્રપણાને પામી ગયા. ૧૩ એવા કર્મવડે પૃથક્ થયેલા બ્રાહ્મણો વર્ણાંતરને પામી ગયા છે. પરંતુ તેઓનો ધર્મ, અને યજ્ઞક્રિયા આદિ જે નિત્ય કરવાનાં કર્મ છે તેનો કાંઇ પ્રતિષેધ કરેલો નથી, ૧૪ એ પ્રમાણે ચાર વર્ણ જાણવા. બ્રહ્માએ જેઓના અર્થે પૂર્વે બ્રહ્મમય વેદવાણી નિર્માણ કરી હતી, પરંતુ તેઓ લોભવડે અજ્ઞાનરૂપ તમોભાવને પામી ગયા છે. ૧૫ જે બ્રાહ્મણો વેદમાં કહ્યા પ્રમાણે આચરણ કરે છે તથા નિરંતર વેદ, વ્રત અને નિયમોનું ધારણ કરે છે તેઓના તપનો નાશ થતો નથી. ૧૬ જે હીન બ્રાહ્મણો સર્વ કાર્યને બ્રહ્મસાથે અભેદપણે જાણતા નથી તેઓ તે તે યોનિઓમાં પડીને અનેક પ્રકારની જાતિઓને પામે છે. ૧૭ તે જાતિઓ એવી કે, પિશાચ, રાક્ષસ, પ્રેત, અનેક પ્રકારના મ્લેચ્છ કે, જે જાતિઓમાંના જીવો સ્વચ્છંદપણે આચરણ કરે છે તથા જેઓનું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન નાશ પામેલું છે. ૧૮ પ્રાચીન ઋષિયો પોતાના તપવડે અર્વાચીન પ્રજા કે, જેઓને વેદોક્ત સંસ્કાર થઇ શકે છે તથા જેઓએ પોતાનાંજ વિહિત કર્મ કરવામાં

નિશ્ચય કરેલો છે તેઓને સરજે છે. ૧૯ જે સૃષ્ટિ આદિદેવ (બ્રહ્મા) થકી ઉત્પન્ન થઇ છે, જે નાશરહિત અને અપચય વિનાની છે, જેનું મૂળ બ્રહ્મ છે અને જેનું યોગાનુષ્ઠાનજ પરમ સ્થાન છે તેને બ્રહ્માની માનસી સૃષ્ટિ જાણવી. તાત્પર્ય કે, જેમ રજ્જુમાં સર્પ માત્ર મનથીજ કલ્પેલો હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નાશ કે, અપચય સંભવતો નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ બ્રહ્મદેવે મનવડે સરજેલી હોવાથી તે અક્ષય છે અને અપચય વિનાની છે. ૨૦

आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूला क्षयाव्यया ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतंत्रपरायणा ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वर्णविभागकथनं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો-વર્ણસ્વરૂપ કથન.

भारद्वाज उवाच ॥ ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्‌ ब्रूहि वदतांवर ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ-હે દ્વિજોત્તમ ! હે વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે, શૂદ્ર શાવડે થાય છે, તે કહો ? ૧ ભૃગુ કહે છે કેઃ-જેને જાતકર્મ આદિ અડતાળીસ સંસ્કાર થયા હોય, જે પવિત્ર હોય, જે વેદાધ્યયન કરતો હોય, જે સ્નાન-સંધ્યા-જપ-હોમ-દેવપૂજા-આતિથ્ય (વૈશ્વદેવ,) એવાં છ કર્મ નિરંતર કરતો હોય. ૨ જે બરાબર શૌચ અને આચારને પાળતો હોય, જે બ્રાહ્મણાદિને જમાડયા પછી શેષ રહેલાં અન્નને જમતો હોય, જેને પોતાના ગુરૂ પ્રિય હોય, જે નિત્ય વ્રતયુક્ત રહેતો હોય તથા જે સદૈવ સત્યજ બોલતો હોય, તેને " બ્રાહ્મણ " કહેવો. ૩ વળી જેના વિષે સત્ય, જ્ઞાન, અદ્રોહ, સૌજન્ય, લજ્જા, દયા અને તપ, એવા ગુણો જોવામાં આવે, તેને બ્રાહ્મણ જાણવો. ૪ જે પુરૂષ યુદ્ધાત્મક કર્મ કરતો હોય જે વેદાધ્યયનમાં આસક્તિવાળો હોય, જે બ્રાહ્મણોને દાન આપતો હોય અને પ્રજા પાસેથી કર આદિ ગ્રહણ કરતો હોય, તેને " ક્ષત્રિય " કહે છે. ૫ જે પુરૂષ વેપારાદિના અર્થે પશુઓને લઇને તેમાંથી પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે, જે ખેતી આદિ કરીને તેમાંથી ધન મેળવે છે અને જે પવિત્ર રહી વેદાધ્યયન કરે છે, તેને "વૈશ્ય" કહેવો. ૬ જે પુરૂષ સર્વનું ભક્ષણ કરવામાં પ્રીતિવાળો હોય, જે સર્વ કર્મ કરતો હોય, જે અપવિત્ર રહેતો હોય, જે વેદાધ્યયન ન કરતો હોય અને જે આચાર ન પાળતો હોય, તેને " શૂદ્ર " કહે છે. ૭ જો સત્ય, જ્ઞાન, અદ્રોહ, સૌજન્ય, લજ્જા, દયા અને તપ એ સાત ગુણ શૂદ્રમાં જણાતા હોય અને બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણ વર્ણમાં ન જણાતા હોય, તો તે શૂદ્રને શૂદ્ર ન જાણવો અને બ્રાહ્મણાદિને બ્રાહ્મણાદિ ન જાણવા. ૮ સર્વ ધર્મનું મૂળ ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ છે માટે બ્રાહ્મણે સર્વ ઉપાયવડે ક્રોધ અને લોભનો નિગ્રહ કરવો; એજ સર્વમાં સર્વથી પવિત્ર જ્ઞાન છે અને એજ આત્માનો સંયમ છે. ૯ એ બે વિકાર (ક્રોધ-લોભ) કલ્યાણનો નાશ કરવામાં બળવાન છે માટે જેટલું બને તેટલું સામર્થ્ય કરીને પણ તે બેને (ક્રોધ-લોભ)ને અટકાવવા ઘટે છે. ૧૦ નિરંતર ક્રોધથી લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરવું કેમ કે, ક્રોધ લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, અદેખાઇથી તપનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે, અદેખાઇ

તપનો નાશ કરે છે, માનાપમાનથી વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું કેમ કે, માનાપમાન વિદ્યાનો નાશ કરે છે અને પ્રમાદથી આત્માનું રક્ષણ કરવું, કેમ કે, પ્રમાદ આત્માનો નાશ કરે છે. ૧૧ હે દ્વિજ ! જેના ફળાભિલાષારૂપ સર્વે સમારંભ બંધન વિનાના છે તથા જે અગ્નિમાં હોમ કરે છે કે, બ્રાહ્મણોને આપે છે પરંતુ તેમાં ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેનેજ ત્યાગી અને તેનેજ બુદ્ધિમાન્ સમજવો. ૧૨ માટે બ્રાહ્મણે સર્વ પ્રાણીઓની હિંસાનો ત્યાગ કરીને તથા સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે મિત્રભાવ રાખીને વર્તવું, તેમજ સ્ત્રી, ધન આદિના વિષે મમત્વનો ત્યાગ કરીને પોતાની બુદ્ધિવડે જીતેન્દ્રિય થવું. સંયમવાળા મુનિએ નિરંતર તપ અને દમગુણયુક્ત થઇને અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિર્ભય અને શોકરહિત સ્થાનપ્રત્યે અભિમુખ થઇને રહેવું. ૧૩ તથા જે સ્થાન જીતાયું નથી તે સ્થાન (મોક્ષપદ)ને જીતવાની ઇચ્છા રાખીને પુત્રદારાદિમાંથી આસક્તિને તજીને રહેવું. ૧૪ ઇંદ્રિયોથી જે જે વસ્તુનું ગ્રહણ થઇ શકે એમ છે તે તે "વ્યક્ત" કહેવાય છે, પરંતુ ઇંદ્રિયોથી જે વસ્તુ ગ્રહણ થઇ શકતી નથી તે "અવ્યક્ત" કહેવાય છે. એ અવ્યક્તને જાણવાનો યત્ન કરવો. કેમ કે, તે અવ્યક્ત અતીન્દ્રિય અને સૂક્ષ્મ શરીરવડે ગ્રહણ કરવા જેવું છે. ૧૫ જ્યાં વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં જવું યોગ્ય નથી પણ વિશ્વાસ હોય ત્યાંજ મનને ધારણ કરવું. અર્થાત્ ગુરૂ અને વેદવાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, તેમાં કહેલા અર્થ ઉપર મન રાખવું. સર્વ ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરીને માત્ર મનની સ્થિતિમાં રહેવું. પછી મનને પ્રાણમાં ધારણ કરવું અને માત્ર પ્રાણવડે રહેવું તથા પ્રાણને બ્રહ્મના વિષે ધારણ કરીને માત્ર બ્રહ્મરૂપે રહેવું. ૧૬ એ યોગનું લક્ષણ છે. એ યોગનો હેતુ વૈરાગ્ય છે, માટે વૈરાગ્યથીજ મનની શાંતિ થાય છે અને વૈરાગ્યથી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસુખને પામે છે. વૈરાગ્યથી મનની સ્થિરતા કરીને બ્રહ્મરૂપે રહેવું, એજ "મોક્ષ" નામે પરમ સ્થાન છે. ત્યાં સ્થિતિ કર્યા પછી ધ્યેય, ધ્યાતા કે, ધ્યાન આદિ કાંઇ પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૧૭ એ પ્રમાણે યોગનું નિરૂપણ કર્યા પછી સંક્ષેપમાં યોગાધિકારીનું નિરૂપણ કરે છે કે, બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણમાં જે નિરંતર પવિત્રપણાવડે યુક્ત હોય, સદાચારથી યુક્ત હોય અને પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળો હોય તે યોગનું અનુષ્ઠાન કરવાને અધિકારી થાય છે. (એ અધિકારીનું લક્ષણ છે.) ૧૮

शौचे च सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः ।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणम् ॥ १८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वर्णस्वरूपकथनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો–સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું નિરૂપણ.

भृगुरुवाच ॥ सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः ।
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १ ॥

ભૃગુ કહે છે કે:–વેદ સત્ય છે અને તપ પણ સત્ય છે એટલે તે બન્ને સત્ય વસ્તુરૂપ બ્રહ્મને પમાડનારાં છે. સત્યરૂપ વેદ અને તપ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે, સત્યથીજ લોકનું ધારણ થયું છે અને સત્યથીજ પ્રાણી સ્વર્ગે જાય છે, અર્થાત્ વેદ અને તપથીજ પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત

થાય છે. ૧ સત્યથી વિપરીત અસત્ય અવૈદિક યથેષ્ટાચરણ અને તમોરૂપ અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાન-વડે અજ્ઞાનથી વીંટાયલા પ્રાણીઓને અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનથી વીંટાયલા પ્રાણીઓ પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનને જોઇ શકતા નથી. ૨ સ્વર્ગને "પ્રકાશ" કહે છે અને નરકને "તમ" (અંધકાર) કહે છે. તેવડે આ જગતમાં પ્રાણીઓને સત્ય, અનૃત અને સત્યાનૃત, એવી ત્રણ સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્પર્ય કે, સત્વગુણથી દેવપણું પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્વર્ગ છે, તમોગુણથી તિર્યક્‌યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે તે નરક છે, અને સત્વ તથા તમોગુણના મિશ્રણથી મનુષ્યયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ મનુષ્યયોનિમાં ધર્મ અને અધર્મ, પ્રકાશ અને અપ્રકાશ અથવા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તથા દુઃખ અને સુખ એવી સત્ય અને અસત્યથી ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિઓ રહેલી છે ૪ તેમાં સત્ય તે ધર્મ છે, ધર્મ તે પ્રકાશ (જ્ઞાન) છે અને પ્રકાશ (જ્ઞાન) તે સુખ છે. અર્થાત્ સત્યથી ધર્મ, ધર્મથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ પ્રમાણે અસત્ય તે અધર્મ છે, અધર્મ તે અંધકાર છે અને અંધકાર તે દુઃખ છે. અર્થાત્ અસત્યથી અધર્મ, અધર્મથી અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી દુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ તે વિષે કહ્યું છે કે, પંડિતો મન સંબંધી અને શરીર સંબંધી દુઃખથી તથા પરિણામે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારાં સુખથી વ્યાપ્ત એવી આ લોકસૃષ્ટિને જોઇને મોહ પામતા નથી. ૬ આ સૃષ્ટિમાં તથા પરલોકમાં પણ પ્રાણીઓને જે પુત્રાલિંગનાદિરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિત્ય છે એમ સમજીને ડાહ્યા પુરૂષે સુખને માટે યત્ન કરવો નહિ, પરંતુ ઉપાધિયુક્ત દુઃખથીજ છૂટવાને યત્ન કરવો. કોઇ કહેશે કે, શું સંસારમાં સુખ નથી ? કે, તેને માટે યત્ન કરવાનું ના કહો છો ? તો કહેવાનું કે સુખ છે ખરૂં, પણ પ્રકાશતું નથી. ૭ જેમ રાહુએ ગ્રહેલા ચંદ્રમાના પ્રકાશને બીજાઓ દેખતા નથી, તેમ અજ્ઞાનથી પરાભવ પામેલા પ્રાણીઓ જ્ઞાન (સુખ) ને પણ દેખી શકતા નથી. ૮ સુખ બે પ્રકારનું છે; શારીરસુખ અને માનસ સુખ. આ લોકમાં અને પરલોકમાં જે દૃષ્ટ ફળવાળી અને અદૃષ્ટ ફળવાળી વસ્તુઓની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે સુખને અર્થે છે એમ કહેલું છે. એ સુખથી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગનું ફળ કાંઈ વિશેષ-ભિન્ન નથી. માત્ર ગુણવડે અવશેષ રહેલા કામનો આરંભ ધર્મ અને અર્થને માટે છે, અર્થાત્ કામ (ઇચ્છા-સંકલ્પ) રૂપ હેતુથી ધર્મ અને અર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ધર્મ તથા અર્થનો આરંભ સુખના પ્રયોજનને અર્થે છે. ૯ ભારદ્વાજ કહે છે કેઃ-તમે કહ્યું કે, સર્વ આરંભ સુખને અર્થે છે અને સુખજ સર્વથી પરમસ્થાન છે, તે વાતનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી કેમ કે, અમને નિત્ય સુખનો લાભ થતો નથી. જો કામાદિના આરંભથી ઉપજેલું સુખજ પરમ સુખ હોય તો જેઓને યોગૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે એવા ઋષિઓને અપ્રાપ્ય અને ઇચ્છવાયોગ્ય એ કોઈ વિશેષ ગુણ નથી, તેમ તેવા ઋષિયો તે સુખની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. તપ કરનારા મહર્ષિઓ વિષે સાંભળ્યું છે કે, ત્રણ લોકના કર્તા પ્રભુ બ્રહ્મદેવ એકલાજ વસે છે. તે બ્રહ્મચારી છે અને પોતાની ઇચ્છાને કામ સુખમાં જવા દેતા નથી, વળી પાર્વતીના પતિ ભગવાન મહાદેવે પોતાની સામે કામને આવતો જોઇને, તેને અંગરહિત કરીને શાંતિ પમાડી દીધો. અમે વિશેષ શા માટે કહીએ ? મહાત્મા પુરૂષોએ તે (કામ) નું ગ્રહણ નથી કર્યું તથા તે (કામ) કાંઈ તેઓનો શ્રેષ્ઠ ગુણ હોય તેમ પણ નથી. હે ભગવન્ ! તમે કહ્યું કે, સુખથી બીજું કાંઈ પર નથી, પરંતુ તે વાત ઉપર મને વિશ્વાસ આવતો નથી, લોકમાં જે પ્રવાદ ચાલે છે તેનું તાત્પર્ય બે

પ્રકારનું છે. સુકૃતથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને દુષ્કૃતથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ ભૃગુ કહે છેઃ—અસત્યથી અંધકાર (અજ્ઞાન) પ્રગટે છે, અજ્ઞાનથી ગ્રસ્ત થયેલા પુરૂષો અધર્મનુંજ આચરણ કરે છે, ધર્મનું આચરણ કરતા નથી. અને તેથી ક્રોધ, લોભ, હિંસા તથા અસત્ય આદિ પાપગુણોથી ઢંકાયલા તેઓ આ લોકમાં કે, પરલોકમાં સુખને નથીજ પામતા. તેઓ અનેક પ્રકારના વ્યાધિ, રોગ અને ઉપતાપથી વ્યાપ્ત થઇ જાય છે. તેઓ વધ અને બંધન આદિ કલેશથી અને ક્ષુધા, તૃષા તથા શ્રમ આદિ ઉપતાપથી પરિતાપ પામે છે. વળી તેઓ વર્ષા, વાયુ, અતિશય ઉષ્ણુતા અને અતિશય શીતતાથી ઉપજેલાં ભયંકર શારીર–દુઃખથી પીડાય છે તથા તેઓ બાંધવના કે, ધનના નાશથી કે, ઇષ્ટ જનના વિયોગથી ઉપજેલા માનસ શોકથી પરાભવ પામે છે. તથા તેઓને વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયથી પણ અધિક દુઃખ ઉપજે છે, ૧૧ જે પુરૂષને શારીર તથા માનસ દુઃખ સ્પર્શ કરતાં નથી તે સુખને જાણે છે, તેને સુખનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં તેને તે દુઃખ–દોષ પ્રકટતા નથી. ૧૨ સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખકર પવન વાય છે, ગંધ પણ અતિ સુગંધયુક્ત આવે છે, ક્ષુધા, તૃષા કે, શ્રમ ઉપજતાં નથી, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ બાધ કરતું નથી. ૧૩ સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખજ છે, આ લોકમાં સુખ અને દુઃખ બન્ને છે તથા નરકમાં કેવળ દુઃખજ છે. સુખજ પરમપદ છે. ૧૪ જેમ સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રીરૂપ પૃથ્વી (અવિદ્યા) આ લોકમાં સર્વ કલેશની ક્ષેત્રરૂપ અનુભવવામાં આવે છે, તેમજ સ્વર્ગમાં અનંત કલેશરૂપ સંતાનની ક્ષેત્રરૂપ સ્ત્રીઓ છે. આ લોકમાં જેમ અવિદ્યાયુક્ત મનુષ્ય અનેક કલેશને પામે છે, તેમ સ્વર્ગમાં પણ પ્રજાપતિ અનેક કલેશને પામે છે. આ લોક કરતાં સ્વર્ગમાં વિશેષતા એટલીજ છે કે, આ લોકમાં પુણ્યમય વાસનાનો સમૂહ જન્માંતરનું બીજ છે અને ત્યાં તેજોમય એટલે કેવળ પુણ્યમય બીજ જન્માંતરનું કારણ છે. તાત્પર્ય કે, નિરૂપાધિક સુખજ પરમ પુરૂષાર્થ છે, કાંઇ સ્વર્ગજ પુરૂષાર્થ નથી માટે નિરૂપાધિક સુખને પ્રાપ્ત કરવાને યત્ન કરવો; તે મોક્ષ સાધવા બરોબર છે. ૧૫ એ પ્રમાણે પૂર્વે બ્રહ્મદેવે લોકનું નિર્માણ કરેલું છે, તેમાં પોતપોતાનાં કર્મથી વીંટાયલી પ્રજા અનુવર્તન કરે છે. ૧૬

इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजाः समनुवर्तंते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजसंवादो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો–બ્રહ્મચર્ય–ગૃહસ્થાશ્રમ લક્ષણ.

भारद्वाज उवाच ॥ दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।
तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य वा ॥ १ ॥

ભારદ્વાજ કહે છે કે*:—દાન, ધર્માચરણ, સારી રીતે કરેલું તપ, સ્વાધ્યાય અને અગ્નિમાં કરેલો હોમ, એ સર્વનું શું ફળ છે ? તે કહો. ૧ ભૃગુ કહે છે કે:—અગ્નિમાં હોમ કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે, સ્વાધ્યાયનું પઠન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, દાન કરવાથી નિરંતર ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તપ કરવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે. ૨ હવે દાન બે પ્રકારનું છે, એક પરલોકને અર્થે અને બીજું આ લોકને અર્થે. જે દાન સત્પુરૂષોને આપવામાં આવે છે તે પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે દાન અસત્પુરૂષોને આપવામાં આવે છે તેનું ફળ આ લોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ અસત્પુરૂષોને આપેલું દાન વ્યર્થ જાય છે. જેવું દાન આપવામાં આવે છે તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩,૪ ભારદ્વાજ કહે છે:—કેવા અધિકારીનું ધર્માચરણ કેવું હોય ? અર્થાત્ કોણે કેવા પ્રકારનો ધર્મ આચરવો ? ધર્મનું શું લક્ષણ છે ? તેમજ ધર્મના કેટલા પ્રકાર છે ? તે તમારે કહેવું યોગ્ય છે. ૫ ભૃગુ કહે છે કે:—જે બુદ્ધિમાન પુરૂષો પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેઓને સ્વર્ગના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ જેઓ અન્યથા વર્તે છે તેઓ મોહ (દુઃખ) પામે છે. ૬ ભારદ્વાજ કહે છે કે:—ત્યારે તો પૂર્વે બ્રહ્મર્ષિએ જે ચાર આશ્રમ નિર્માણ કર્યાં છે, તે આશ્રમના જે ધર્મ હોય તે મને કહેવા જોઇએ. ૭ ભૃગુ કહે છે કે:—ભગવાન બ્રહ્મદેવે લોકનું હિત થવા માટે પૂર્વ કાળથીજ ચાર આશ્રમો નિર્માણ કરેલા છે, તેમાં ગુરૂકુળમાં નિવાસ કરવો (બ્રહ્મચર્ય) એનેજ પ્રથમ આશ્રમ કહેલો છે. તે આશ્રમમાં નિવાસ કરનારા બ્રહ્મચારીએ સારી રીતે શૌચ (પવિત્રતા), સંસ્કાર નિયમ અને વ્રતવડે નિયમિત રહેવું, પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે સૂર્ય અને અગ્નિરૂપ દેવતાનું ઉપાસન કરવું, તંદ્રા અને આળસનો ત્યાગ કરવો, ગુરૂને પ્રણામ કરીને તથા વેદનો અભ્યાસ અને તેના અર્થનો વિચાર કરીને આત્માને પવિત્ર કરવો-પોતે પવિત્ર થવું, ત્રણ કાળે-પ્રાતઃ કે મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળે જળનો સ્પર્શ કરવો (સંધ્યાવંદન કરવું). બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અગ્નિનું સેવન કરવું, ગુરૂનું સેવન કરવું, નિત્ય ભિક્ષા માગી લાવીને તે (ભિક્ષા) ગુરૂને નિવેદન કરવી તથા તેમાંથી તેમની આજ્ઞા થાય ત્યારે જમવું, ભિક્ષા વિના બીજું પણ અંતઃકરણપૂર્વક ગુરૂને નિવેદન કરવું, ગુરૂનું વચન અને ગુરૂની આજ્ઞા પાળવામાં અપ્રતિકૂળ થવું તથા આ પ્રમાણે વર્તીને ગુરૂની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા વેદાધ્યયનમા આસક્ત રહેવુ. ૮ આ વિષે એક શ્લોક છે કે, જે બ્રાહ્મણ ગુરૂની આરાધના કરીને વેદની પ્રાપ્તિ કરે છે તેને સ્વર્ગનું ફળ મળે છે તથા તેના મનની ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે. ૯ બ્રહ્મચર્ય પછી ગાર્હસ્થ્ય બીજો આશ્રમ છે, અમે તેનાં સર્વ લક્ષણનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. જેઓએ ગુરૂકુળમાં નિવાસ કરીને તથા સંપૂર્ણ અધ્યયન કરીને પછી બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કર્યું હોય, એટલે કે, સમાવર્તન સંસ્કાર કરીને સ્નાતક થયા હોય, જેઓ સદાચારવાળા હોય, જેઓ સ્ત્રી-પુરૂષ બન્ને મળીને ધર્માચરણ કરવા ઇચ્છતા હોય તથા વિવાહ કરીને ધર્માચરણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું પુત્રજ-ન્માદિ ફળ મેળવવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો યોગ્ય છે. તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, માટે તે આશ્રમમાં ધર્માદિ ત્રિવર્ગનું

---

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે, અસત્યથી અજ્ઞાન પ્રકટે છે. ઇત્યાદિ સાંભળીને ઉદ્વિગ્ન થયેલો ભારદ્વાજ મોક્ષ દુર્લભ છે એમ માનીને તથા ચિત્તની શુદ્ધિદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર પુણ્યનોજ આશ્રય કરવો એમ નિશ્ચય કરીને હવે તે પુણ્ય વિષેનાં ફળ પૂછે છે.

સાધન કરવાની ઇચ્છા રાખવી. અનિંદિત કર્મવડે ધન ગ્રહણ કરવું. ગૃહસ્થે ધન મેળવવાના પ્રકાર આ છે કે, પોતાના વેદાધ્યયનથી પ્રાપ્ત કરેલા સામર્થ્યવડે બ્રહ્મર્ષિએ નિર્માણ કરેલા યાજન (યજ્ઞ કરાવવો), અધ્યાપન (ભણાવવું) અને પ્રતિગ્રહ (દાન લેવું) એ કર્મવડે, મણિ, દિવ્ય ઔષધિ કે, સ્વર્ણાદિની ખાણ પ્રાપ્ત કરવાવડે અથવા અગ્નિમાં હુતદ્રવ્ય હોમીને, પિતૃઓને બળિદાન આપીને કે, નિયમ પાળીને કોઇ દેવતાને પ્રસન્ન કરીને તેની કૃપાવડે ધન પ્રાપ્ત કરવું અને પોતાનું ગાર્હસ્થ્ય ચલાવવું. સર્વ આશ્રમોનું મૂળભૂત ગાર્હસ્થ્ય કહેવાય છે. જેઓ ગુરૂકુળમાં નિવાસ કરે છે, જેઓએ સંન્યસ્ત ધારણ કર્યું છે અને જેઓએ સંકલ્પ કરી વ્રત, નિયમ તથા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનો આરંભ કર્યો છે, તે સર્વને પણ ગૃહસ્થ પાસેથીજ ભિક્ષા, બળિદાન કે, સંવિભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ જેઓ વાનપ્રસ્થ છે તેઓએ ધનાદિ સાધન–સામગ્રીનો ત્યાગ કરવો અથવા ફળ, મૂળ તથા નમાર આદિ ઉપસ્કરનું ગ્રહણ કરવું, એ મુખ્યત્વે તેઓના ધર્મ છે. તે વાનપ્રસ્થ શુભ આચરણવાળા, સારૂં ઉચિત ભોજન કરનારા અને સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનારા થઇને તીર્થ યાત્રા કરવાને માટે તથા દેશ જોવાને માટે પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરે છે. તેઓ જ્યારે કોઇ ગૃહસ્થને ઘેર આવે ત્યારે ગૃહસ્થે ઉઠીને તેઓની સામા જવું, તેઓને નમસ્કાર કરવા, તેઓની સાથે અસૂયારહિત વાણી બોલવી તથા સુખર્થી થઇ શકે એવી રીતે શક્તિ પ્રમાણે તેઓને આસન, સુખકર બિછાનું અને ભોજન આપીને તેઓનો સત્કાર કરવો. ૧૧ એ વિષે એક શ્લોક કહ્યો છે કે, અતિથિ જે પુરૂષોને ઘેરથી આશાભંગ થઇને પાછો જાય છે તે ગૃહસ્થને પોતાનું પાપ આપીને તથા તેનું પુણ્ય લઇને જાય છે. ૧૨ વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને યજ્ઞ કરવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે, પિતૃતર્પણ કરવાથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે; વિદ્યાભ્યાસ કરીને તેનો અર્થ વિચારવાથી તથા તેનું સ્મરણ રાખવાથી ઋષિઓ પ્રસન્ન થાય છે અને પુત્ર ઉત્પાદન કરવાથી પ્રજાપતિ પ્રસન્ન થાય છે. ૧૩ એ વિષે બે શ્લોક કહેલા છે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમભાવ રાખીને એવી વાણી બોલવી કે, જેથી તેઓના કર્ણને આનંદ ઉપજે તથા પરિતાપનો નાશ થાય. વાણીની કઠોરતાનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે કેમ કે, તે નિંદ્ય છે. બીજાની અવજ્ઞા કરવી, અહંકાર કરવો કે, દંભ કરવો, એ પણ નિંદ્ય છે. અહિંસા સત્ય અને અક્રોધ એ સર્વ આશ્રમવાળાને આચરવા યોગ્ય તપ છે. ૧૪,૧૫ ગાર્હસ્થ્યમાં માળાઓ, અલંકાર, વસ્ત્ર અને અભ્યંગનો નિત્ય ઉપયોગ થાય છે, ગીત, વાદિત્ર આદિક કર્ણને સુખ ઉપજાવે છે, નેત્રને આનંદ આપનાર દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય (ચાટવા જેવા), પેય (પીવા જેવા), ચોષ્ય (ચૂસવા જેવા) ભોજનના પદાર્થોનો ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, પોતાના વિહારવડે પોતાને સંતોષ મળે છે તથા કામસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬. એ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં વસતાં વસતાં ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગ તથા તે સાથે સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ એ સર્વથી કૃતાર્થ થઇને જેને તેથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે–જે તેથી વિરામ પામે છે, તે આ લોકનાં સુખને અનુભવીને પછી, " **तत्त्वमसि** " ઇત્યાદિ વાક્યોવડે ગુરૂ પાસેથી બોધ પામેલા પુરૂષો જે ગતિને પામે છે તે ગતિને પણ પામે છે. અર્થાત્ તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ જે પુરૂષ દાણા વીણી લાવીને તેવડે નિર્વાહ ચલાવતો હોય તેને " ઉંચ્છવૃત્તિવાળો " કહે છે. જે ગૃહસ્થો એવા ઉંચ્છવૃત્તિવાળા થઇ સ્વધર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રીતિવાળા હોય છે તથા જેઓએ કામ

સુખનો આરંભ તજી દીધો છે, એવા પુરૂષોને સ્વર્ગ કાંઇ દુર્લભ નથી. ૧૮.

उंच्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्माचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारंभः स्वर्गस्तस्य न दुर्लभः ॥१८॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाज संवादो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો-વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મનું વર્ણન તથા સ્વર્ગનિર્ણય.

भृगुरुवाच ॥ वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोनुसंचरन्ति त्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगा वन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्कलसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शना अस्कन्दितकालबलिहोमानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णवर्षपवनविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूता धृतिपराः सत्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ते ॥ १ ॥

ભૃગુ કહે છે કેઃ-વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં નિવાસ કરનારા પુરૂષો, ઋષિધર્મને અનુસરીને પવિત્ર તીર્થ, નદી, ઝરણો, અત્યંત એકાંત અરણ્યો કે, જેમાં હરિણ, પાડા, વરાહ, વાઘ અને જંગલી હાથીઓ ઇત્યાદિ વસે છે તેમાં તપ કરતા ફરે છે, અથવા એમાંના કોઇ એક સ્થળમાં આશ્રમ બાંધીને વસે છે. તેઓ ગામમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વસ્ત્ર, ભોજન અને ઉપભોગનો ત્યાગ કરે છે, વનમાં ઉત્પન્ન થતી ઓષધિઓ, ફળ, મૂળ અને પાંદડાં, એ તેઓનો વિચિત્ર તથા નિયમિત આહાર હોય છે. એક સ્થળમાં પર્ણકુટી બાંધીને આશ્રમ કરે છે; તેઓ પૃથ્વી, પથ્થર, રેત, કાંકરી, ઝીણી કાંકરીવાળી વેળુ અથવા રાખમાં શયન કરે છે, કાસ, દર્ભ, ચામડું કે, વલ્કલને શરીરપર ધારણ કરે છે, કેશ, દાઢી, નખ અને રોમ વધારે છે, નિયમિત વખતે સ્નાન-સંધ્યા કરે છે, સમયે સમયે પૃથ્વીપર બળિદાન આપે છે, અગ્નિમાં હોમ કર્યા કરે છે, અગ્નિમાં હોમવાનું સમિધ, દર્ભ અને પુષ્પ વીણીને તથા પોતાના આશ્રમને વાળી-ઝુડીને અને સ્વચ્છ રાખીને વિશ્રામ પામે છે, ટાઢ, તાપ, વરસાદ તથા પવન વગેરેને સહન કરવાથી તેઓના શરીરની સઘળી ત્વચા ફાટી ગયેલી હોય છે, તેઓએ અનેક પ્રકારના નિયમ આચર્યા હોય છે, તેઓએ પંચાગ્નિ આદિનું સાધન કર્યું હોય છે, આહાર કમી કરી નાંખ્યો હોય છે, તીર્થોમાં ભ્રમણ કર્યું હોય છે તેથી તેઓના શરીરનું માંસ, રૂધિર, ત્વચા અને અસ્થિ સૂકાઇ ગયેલાં જણાય છે, તેઓ સંતોષવાળા હોય છે અને તેઓ સત્વગુણના યોગથી શરીરને ધારણ કરી રહ્યા હોય છે. ૧ જે પુરૂષ બ્રહ્મર્ષિએ નિર્માણ કરેલી એ વાનપ્રસ્થની નિયમિત ચર્યાને આચરે છે તે પુરૂષ અગ્નિની પેઠે,

દોષને બાળી મૂકે છે તથા દુર્જયલોક (સ્વર્ગાદિ)ને જીતે છે-દુર્જય લોકની તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨ હવે સંન્યાસીઓનો આચાર આ પ્રમાણે છે, જે મનુષ્ય સંન્યાસી થવાનો હોય છે તે અગ્નિનો ત્યાગ કરે છે, દ્રવ્ય, સ્ત્રી તથા શય્યાદિ ભોગ સામગ્રીને છોડી દે છે, પોતે સર્વ વસ્તુ ઉપરથી સ્નેહરૂપી પાશને તોડી નાંખે છે અને સંન્યાસ આશ્રમને ધારણ કરે છે. તે સંન્યાસીઓ માટીનાં ઢેફાંને, પથ્થરને અને સુવર્ણને સમાન ગણે છે, તેઓની બુદ્ધિ, ધર્મ, અર્થ, અને કામની પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત હોતી નથી, તેઓ શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન ઉપર સમાન દૃષ્ટિથી જૂએ છે, સ્થાવર, જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ આદિ સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર વાણી, મન અને કર્મવડે દ્રોહ આચરતા નથી, ઘર કરીને રહેતા નથી, પર્વત, સમુદ્રના કિનારા, વૃક્ષનાં મૂળ અને દેવાલય એવા સ્થળમાં નિવાસને અર્થે ફરતા ફરતા જઇ ચઢે છે, વખતે નગરમાં કે, ગામમાં પણ રહે છે, નગરમાં પાંચ રાતો રહે છે. અને ગામમાં એક રાત રહે છે. તેઓ પોતાના પ્રાણનું ધારણ કરવા માટે (ભિક્ષા માટે) શુદ્ધ રીતે પોતાના ધર્મને પાળનારા કોઇ દ્વિજને ઘેર જઇને ઉભા રહે છે, તેઓ પાત્રમાં પડેલી અયાચિત ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરે છે તથા તેઓ કામ, ક્રોધ, ગર્વ, લોભ, મોહ, દીનતા, દંભ, નિંદા, અભિમાન અને હિંસાથી નિવૃત્ત હોય છે. ૩ એ વિષે શ્લોક કહ્યા છે કે, જે મુનિ સર્વ પ્રાણીને અભયદાન આપીને ફરે છે તેને સર્વે પ્રાણીથી કોઇ સ્થળમાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૪ જે બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રને પોતાના દેહને વિષે આરોપણ કરે છે અને શરીરમાં રહેલા અગ્નિને ઉદ્દેશીને ભિક્ષાવડે પ્રાપ્ત થયેલા હુતદ્રવ્યવડે પોતાના મુખમાં હોમ કરે છે તે બ્રાહ્મણ, જેઓએ અગ્નિચયન કરેલું છે એવા મુનિઓના લોકને-પ્રજાપતિના લોકને પામે છે. ૫ અથવા જે બ્રાહ્મણ પોતાના શરીરમાં રહેલા પ્રાણાગ્નિમાં હોમ કરીને શરીર સંબંધી અગ્નિને-જીવને પોતાના મુખમાં-તેના નિર્ગમસ્થાન બ્રહ્મમાં હોમે છે-લીન કરે છે તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલોકને પામે છે. તાત્પર્ય કે, જીવનો બ્રહ્મ સાથે યોગ-એકતા કરવાથી મુક્તિ થાય છે. જેની બુદ્ધિ સંકલ્પથી રહિત છે-જેના સંકલ્પ નાશ પામ્યા છે એવો જે દ્વિજ પવિત્ર થઇને શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મોક્ષાશ્રમ (સંન્યાસ)નું આચરણ કરે છે તો તે દ્વિજ, કાષ્ઠ વિનાના અગ્નિની પેઠે, શાંત થઇને બ્રહ્મલોકને પામે છે-બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૬ ભારદ્વાજ કહે છે કે:-આ લોકથી અન્ય લોક (સ્વર્ગ) માત્ર સાંભળવામાં આવે છે પણ જોવામાં આવતો નથી-પ્રાપ્ત થતો નથી, માટે મને તે લોકનો સાક્ષાત્કાર થાય એવી મ્હારી ઇચ્છા છે, તો તમારે મને તે કહેવું જોઇએ. ૭ ભૃગુ કહે છે કે:-હિમાલયની ઉત્તર બાજૂ "મેરૂ" નામે પર્વત છે. તે સ્થળ પુણ્યપ્રદ અને સર્વ ગુણથી યુક્ત છે. ત્યાં પવિત્ર, કલ્યાણકર અને ઇચ્છવા યોગ્ય લોક-દેશ છે. તે પ્રદેશને "પરલોક" કહે છે. (આ* શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું છે કે, હિમાલય સરખી નાકની ડાંડીની ઉપર જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશ છે તે ભ્રકુટી અને નાકની વચ્ચેના સાંધા આગળ છે. તે સ્થળ ઘણા પુણ્યવડે પ્રાપ્ત થાય એવું છે. તે રમણીયત્વાદિ ઘણા ગુણથી યુક્ત છે. ત્યાં પાપરહિત, કલ્યાણકર, સત્ય કામ, સત્ય સંકલ્પ અને સર્વ ઇચ્છિત ભોગને ભોગવવાને યોગ્ય પરલોક એટલે પરમાત્મા છે. અર્થાત્ તે સ્થળમાં (દૃષ્ટિ રાખી) ધ્યાન કરવાથી પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે સ્થળમાં પરમાત્માનું સ્થાન છે. એ વિષે મંત્ર શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "બન્ને ભ્રમરની

---

* હવે પૂર્વોક્ત બાબતને ટીકાકાર અધ્યાત્મ અર્થથી ઘટાવે છે.

મધ્યે સુવર્ણરૂપી મેરૂ પર્વત છે" ૭૦ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે "ભ્રમર અને નાસિકાની સંધિમાં અનંત તથા અવ્યક્ત આત્માનું સ્થાન છે." ૭૦) ૮ તે સ્થળમાં, જે મનુષ્યો પુણ્ય કર્મ કરનાર, પવિત્ર, અત્યંત નિર્મળ અંતઃકરણવાળા, લોભ અને મોહ વિનાના હોય છે તેઓ જઈ શકે છે અને ત્યાં ઉપદ્રવરહિત થઇને નિવાસ કરી શકે છે. તાત્પર્ય કે, ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા પુરૂષો ઉપદ્રવ વિના સમાધિ કરી શકે છે. ૯ તે પ્રદેશ સ્વર્ગના સરખો છે. ઉપર્યુક્ત સર્વ ઉત્તમ ગુણો ત્યાં રહેલા છે. તે દેશમાં સમાધિ વખતે જીવાત્મા ઈશ્વર થાય છે અને તેને વ્યાધિઓ સ્પર્શ કરતા નથી. ૧૦ (શ્રુતિમાં કહેલા **आत्ममिथुन, आत्मक्रीड, आत्मरति,** ઈત્યાદિ અર્થ પ્રકટ કરતાં કહે છે કે) તે પ્રદેશમાં ગયેલા પુરૂષને પરસ્ત્રીમાં લોભ નથી. એટલે અનાત્મરૂપ સ્ત્રીના વિષે લોભ નથી પણ પોતાનો આત્માજ તેને સ્ત્રીરૂપ છે, માટે તેમાંજ તે પ્રીતિવાળો રહે છે. ત્યાં આત્માના વિષે ભેદ નથી માટે અન્યોન્ય બંધન થતું નથી. વળી તે સ્થળમાં સર્વ આત્મરૂપ છે માટે દ્રવ્યાદિના વિષે આશ્ચર્ય બુદ્ધિ થતી નથી. ત્યાં અનાત્મરૂપ અધર્મ—અનૃતાદિ નથી કેમ કે, આત્મા સત્યરૂપ છે. વળી ત્યાં સંદેહ પણ થતો નથી કે, દેહાદિ આત્મા છે? કે બીજો કોઈ આત્મા છે? ૧૧ ત્યાં કરેલા કર્મમાત્રનું ફળ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે—પ્રાપ્ત થાય છે—પાન, આસન અને ભોજન આદિ કર્મના સર્વ ફળનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અંતર્ભાવ થાય છે. વળી ત્યાં મહેલ કે, ઘરમાં રહેવારૂપ ફળનો પણ અનુભવ થાય છે. ૧૨ ભ્રકુટીની સંધિમાં રહેલા કેટલાક યોગીઓને સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેઓ સુવર્ણના અલંકારથી અલંકૃત થાય છે. અર્થાત્ એવા કામભોગથી યુક્ત થયેલા મનુષ્યો યોગથી પુનઃ સ્ખલિત થાય છે. ત્યાં માત્ર પ્રાણ ધારણ કરનારા તો કોઈકજ હોય છે. અર્થાત્ સિદ્ધિઓથી ન લોભાઇને સર્વ કામનાઓનો પરમાત્મામાં લય કરવાપણું તો દિવ્ય ભોગમાં પણ કોઇકજ વિરક્ત યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ કેટલાક પુરૂષો મોટા શ્રમવડે પ્રાણ ધારણ કરે છે અર્થાત્ કામનાઓનો ક્ષય કરે છે. કેટલાક યોગના ઐશ્વર્યને પામીને પરોપકારને અર્થેજ પોતાની સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. એવા યોગી વ્યાસ અને નારદાદિને જાણવા. ત્યાં કેટલાક પોતેજ પોતાને ઠગનારા છે એટલે બાહ્ય ભોગવડે યોગથી પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનો નાશ કરનારા છે. માટે કેટલાક ધર્મવાળા સુખી છે અને કેટલાક નૈષ્કૃતિક (પોતાની મેળે પોતાને ઠગનારા) દુઃખી છે. તેવા પુરૂષો નિર્ધન એટલે ક્ષીણ પુણ્યવાળા છે અને ધર્મવાળા ધનવાન એટલે યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મવડે પરોપકારથી થયેલા ધર્મરૂપી ધનની વૃદ્ધિ કરવાવાળા છે. ૧૪ જે પુરૂષો બાહ્યભોગથી આસક્ત થાય છે તેઓને આ લોકમાં શ્રમ, ભય, મોહ, તીવ્ર ક્ષુધા અને દ્રવ્યને અર્થે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પંડિતોજ મોહને પ્રાપ્ત થઇને બાહ્યભોગમાં આસક્ત થતા નથી. ૧૫ આ સ્થળમાં ધર્મ અને અધર્મને ઉત્પન્ન કરનારી બહુ પ્રકારની વાર્તાઓ છે. જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ તે ધર્મને ઉપાદેયરૂપ (ગ્રહણ કરવારૂપ) અને અધર્મને ત્યાગ કરવારૂપ જાણે છે તે પુરૂષ પાપવડે લેપાતો નથી. ૧૬ જે પુરૂષ દંભ રાખીને લોકોને ઠગે છે, ચોરી કરે છે, નિંદા કરે છે, પારકા ઉત્કર્ષને સહન કરતો નથી, બીજાનો ઘાત કરે છે, હિંસા કરે છે, ચાડી કરે છે અને જૂઠું બોલે છે, તેના તપનો નાશ થાય છે. પણ જે જ્ઞાની પુરૂષ એવાં નીચ કર્મનું આચરણ કરતો નથી તેના તપની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૭,૧૮ માટે આ લોકમાંજ ધર્મ અને અધર્મરૂપ કર્મનો વિચાર બહુ પ્રકારે કરવો જોઇએ છીએ. કેમ

કે, સર્વ લોકમાં આ કર્મભૂમિ છે. આ લોકમાં શુભ કે અશુભ જેવું કર્મ કર્યું હશે તેનું તેવું ફળ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થશે. શુભ કર્મવડે શુભ ફળ મળશે અને અશુભ કર્મવડે અશુભ ફળ મળશે. ૧૯ પૂર્વે પ્રજાના પતિ દેવો અને ઋષિઓનો સમુદાય આ લોકમાંજ પોતાને પ્રિય એવું તપ કરીને તથા પવિત્ર થઇને હિમાચળની ઉત્તર બાજુપર આવેલા બ્રહ્મ-લોકને પામ્યા છે. ૨૦ પૃથ્વીનો ઉત્તર ભાગ સર્વ કરતાં વિશેષ પવિત્ર અને શુભ છે. આ લોકમાં–આ ભૂમિમાં પુણ્ય કરનારા મનુષ્યો ત્યાં જન્મ પામે છે–પ્રકટ થાય છે. ૨૧ જે મનુષ્યો યોગને વિષે આદર પામે તો તેને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જે યોગમાં આદર નથી પામતા તો તિર્યક્ યોનિમાં–પશુ આદિની જાતિમાં જન્મ પામે છે અને પૃથ્વીમાં પોતાના આયુષ્યનો ક્ષય કરીને નાશ પામે છે–અધોગતિને પામે છે. ૨૨ જે મનુષ્યો પરસ્પર ભક્ષણ કરવામાં આસકત છે તથા લોભ અને મોહથી યુક્ત છે, તેઓ આ સંસારમાંજ ભમ્યા કરે છે–જન્મ અને મરણ પામે છે પરંતુ તેઓ ઉત્તર દિશામાં જઈ શકતા નથી તથા તેઓથી યોગસાધના બનતી નથી. ૨૩ જે પુરૂષો શમ, દમ તથા ઉપરતિ આદિ ગુણોથી યુક્ત થઇને બ્રહ્મચારી એટલે બ્રહ્મમાંજ કાયા, વાણી અને મનની પ્રવૃત્તિ રાખનારા હોય છે તથા જેઓ ગુરૂનું ઉપાસન કરે છે, તે બુદ્ધિમાન પુરૂષોજ સર્વ લોકના બ્રહ્મલોકમાં જવા–આવવાના માર્ગને જાણે છે. અર્થાત્ તેઓ નિર્ગુણ વસ્તુની પ્રાપ્તિનું દ્વાર સગુણ બ્રહ્મ છે, એમ જાણે છે. ૨૪ એ પ્રકારે મેં વેદમાં પ્રકાશિત કરેલો ધર્મ સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. બુદ્ધિમાન્ તો તેનેજ જાણવો કે, જે લોકોના કર્ત્તવ્ય (ધર્મ) અને અકર્ત્તવ્ય (અધર્મ)ને જાણે છે. ૨૫ ભીષ્મ કહે છે–હે રાજન્ ! એ પ્રકારે પ્રતાપ-વાન ભારદ્વાજને ભૃગુએ કહ્યું તે સાંભળીને, પરમ ધર્મવાળા ભારદ્વાજે વિસ્મય પામીને ભૃગુનો બહુ સત્કાર કર્યો. ૨૬ હે રાજન્ ! પ્રત્યેક આત્મા જગતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તે મેં તને સઘળું કહ્યું. હે મહા બુદ્ધિશાળી રાજન્ ! હવે બીજું શું સાંભળવાની ત્હારી ઇચ્છા છે. ? ૨૭.

एष ते प्रसवो राजन जगत: संप्रकीर्तित: ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूय: श्रोतुमिच्छसि ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां भृगुभारद्वाजसंवादे आश्रमधर्मवर्णनं नाम एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો–આચારવિધિવર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मत: ॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે તાત ! હે પાપરહિત ! હું તેમોએ કહેલા આચારનો વિધિ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે ધર્મને જાણનારા ! તમે સર્વજ્ઞ છો ! એમ મેં માનેલું છે. ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ–અસત્ પુરૂષો દુરાચારી, દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ કરનારા, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને વગર વિચારે કામ કરવામાં પ્રીતિવાળા હોય છે, પણ જેઓ સત્ (સારા) પુરૂષો હોય છે તેઓનું તો આચાર એજ લક્ષણ હોય છે; અર્થાત્ તું પણ આચાર જાણવાની ઇચ્છા કરે

છે માટે સત્પુરૂષ છે. ૨ જે પુરૂષો રાજમાર્ગમાં, ગાયોની વચ્ચે કે, ધાન્યના ઢગલામાં મળ–મૂત્ર કરતા નથી તેઓને સત્પુરૂષો જાણવા. ૩ આવશ્યક શૌચાદિ કર્મ કરીને આચમન કરવું. પછી નદીમાં સ્નાનાદિ કરવું તથા પછી તર્પણ કરવું. એવો મનુષ્યોનો ધર્મ કહેલો છે, પણ આચમન કર્યા સિવાય નદીમાં સ્નાન કરવું નહિ ૪ દરરોજ સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું, સૂર્યોદય થતી વેળાએ શયન કરવું નહિ. પ્રાતઃકાળે પૂર્વાભિમુખ રહીને સંધ્યા કરવી તથા ગાયત્રી જપ કરવો અને સાયંકાળે પશ્ચિમાભિમુખ રહીને સંધ્યા કરવી તથા ગાયત્રી જપ કરવો. ૫ ભોજન કરતા પહેલાં પાંચ અંગોને જળવડે ભીનાં કરવાં, એટલે બે હાથ, બે પગ અને મુખ, એ પાંચ અંગ ધોઇને ભોજન કરવું. પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને ભોજન કરવું, તે સમયે કાંઇ બોલવું નહિ, ભોજન કરવાના અન્નની કે, બીજા ભક્ષ્ય પદાર્થોની નિંદા કરવી નહિ પણ તેમાંથી જે સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ હોય તેનું પ્રથમ ભક્ષણ કરવું. ૬ ભોજન કર્યા પછી હાથ ધોઇને ઉઠવું. રાત્રિયે ચરણ ભીના છતાં સૂઇ રહેવુ નહિ. એ પ્રમાણે દેવોના ઋષિ નારદે આચારનાં લક્ષણ કહેલાં છે. ૭ યજ્ઞાદિ પવિત્ર સ્થળ, ગાડી, દેવ, ગાયનો ગોડો, ચાર માર્ગનો ચકલો, બ્રાહ્મણ, ધાર્મિક પુરૂષ અને દેવાલયને નિરંતર પોતાના જમણા હાથ તરફ રહેવા દઇને ચાલવું. ૮ ગમે તે મનુષ્ય પણ જો પોતાને ઘેર અતિથિરૂપે આવેલો હોય તો તેને તથા દૂત, પોતાના કુટુંબના મનુષ્ય અને ચાકર, એ સર્વને સમાન ભોજન કરાવવું પ્રશંસનીય છે, અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત અતિથિ વગેરેના ભોજન પદાર્થમાં પાકભેદ કરવો નહિ. ૯ મનુષ્યોએ સાંજ અને સવાર, બે વેળાજ ભોજન કરવું, પણ વચમાં ભોજન કરવું નહિ. જો વચમાં ત્રીજીવાર ભોજન કરવામાં આવે તો ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે એવી વેદની આજ્ઞા છે અથવા જે સાંજ–સવાર મળીને બેજ વખત ભોજન કરે છે અને વચમાં ભોજન કરતો નથી તેને ઉપવાસ કર્યા જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ જે અગ્નિમાં હોમ કરવાને સમયે હોમ કરતો હોય, ઋતુકાળમાંજ પોતાની સ્ત્રી સાથે ગમન કરતો હોય અને અન્ય સ્ત્રી સાથે ગમન કરતો ન હોય તે જ્ઞાની પુરૂષને બ્રહ્મચર્યનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ બ્રાહ્મણના જમતા શેષ રહેલું અન્ન, માતાએ પ્રીતિથી આપેલા ભોજનના સરખું અમૃતતુલ્ય છે. જે સત્પુરૂષો એવા અમૃત સરખા ભોજનનું ઉપાસન કરે છે–ભક્ષણ કરે છે, તેઓને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે; (કેમ કે, આહારની શુદ્ધિથી સત્વગુણની શુદ્ધિ થાય છે. સત્વગુણની શુદ્ધિથી સ્મૃતિ નિશ્ચળ થાય છે, સ્મૃતિ નિશ્ચળ થવાથી સર્વ હૃદયગ્રંથિઓ મુક્ત થાય છે અને હૃદયગ્રંથિઓનો મોક્ષ થવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે.) એવા ક્રમથી આહારશુદ્ધિ થવાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૨ જે પુરૂષ યજ્ઞીય (યજ્ઞ કરવા યોગ્ય) વેદી કરવાને અર્થે માટીના ઢેફાને ભાગી નાખનારો હોય, તરણાં કાપનારો હોય, ભક્ષણ માટે યજ્ઞના શેષ માંસને નખવડે ફાડતો હોય, નિત્ય સોમપાન કરનારો હોય અને યજ્ઞાદિ કરીને તેના ફળને ઇચ્છિનારો હોય તેને દીર્ઘ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી–તે મૃત્યુને જીતતો નથી. ૧૩ જે પુરૂષ માંસભક્ષણ કરવાથી નિવૃત્ત થયો હોય તેણે, યજુર્વેદ જાણનારા અધ્વર્યુએ સંસ્કારયુક્ત કરેલા માંસનું પણ ભક્ષણ કરવું નહિ અને જેનો યજ્ઞાદિ કર્મમાં સંસ્કાર થયો ન હોય તે માંસનું તો કદાપિ ભક્ષણ કરવું નહિ તેમજ પૃષ્ઠમાંસ અર્થાત્ શ્રાદ્ધ કરતાં શેષ રહેલું માંસ પણ ખાવું નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે, હિંસાયુક્ત ધર્મ કરવો નહિ. ૧૪ સ્વદેશમાં કે, પરદેશમાં અતિથિ આવે તો તેને ઉપવાસ કરાવવો નહિ,

શુભ કર્મથી ફળ પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ગુરૂઓને નિવેદન કરવું. ૧૫ જ્યારે ગુરૂઓ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે તેઓને આસન આપવુ તથા પ્રણામ કરવા. ગુરૂઓનું પૂજન કરવાથી આયુષ્ય, યશ અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ ઉગતા સૂર્યનું દર્શન કરવું નહિ, પરસ્ત્રીને નગ્ન જોવી નહિ તથા ઋતુ ધર્મમાં આવેલી પોતાના સ્ત્રી સાથે પણ ધર્મયુક્ત મૈથુન એકાંતમાંજ કરવું. ૧૭ ગુરૂ સઘળાં તીર્થનું રહસ્ય છે અને અગ્નિ સઘળા પવિત્ર પદાર્થોમાં રહસ્ય છે. શિષ્ટ પુરૂષોએ જે કર્યું હોય તેને પ્રશસ્ત જાણવું અને જે પદાર્થને ગાયના પૂંછડાનો સ્પર્શ થયો હોય તેને પણ પવિત્ર જાણવો, ૧૮ જ્યારે જ્યારે બ્રાહ્મણ મળે ત્યારે ત્યારે તેને કુશળ પ્રશ્ન પૂછવો તથા દરરોજ સાંજે-સવારે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરવા એવી વેદમાં આજ્ઞા કરેલી છે. ૧૯ દેવાલયમાં, ગાયોની મધ્યે, બ્રાહ્મણોના શ્રૌત કે, સ્માર્ત કર્મના અનુષ્ઠાનમાં સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતાં અને ભોજન કરતાં જમણા હાથને ઉંચો કરવો એટલે સવ્ય ઉપવીત ધારણ કરવું. ૨૦ સાંજે તથા સવારે વિધિપૂર્વક બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, કેમ કે, તેજ વેપારીને સર્વોત્તમ વેપાર (ક્રય-વિક્રય) છે અને ખેડૂતને સર્વ ખેતીઓમાં તેજ ખેતી સ્થિર થાય છે તથા તેથી અનાજના છોડ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથીજ ઇન્દ્રિયોને માટે દિવ્ય સ્ત્રી, અન્નપાન આદિ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ૨૧ બ્રાહ્મણનું પૂજન કેવી રીતે કરવું, તે વિષે કહે છે કે, બ્રાહ્મણને ભોજન આપતી વખતે આપનારે કહેવું કેઃ "**सम्पन्नम् ?**" ત્યારે ભોજન ગ્રહણ કરનાર બ્રાહ્મણે કહેવું કેઃ "**सुसम्पन्नम्**" બ્રાહ્મણને જળ આપતી વખતે દાતાએ કહેવું કેઃ '**तर्पणम् ?**" ત્યારે પ્રતિગ્રહીતાએ કહેવું કેઃ "**सुतर्पणम् .**" દૂધપાક વગેરે નરમ-નરમ અને ખીચડી આપતી વખતે દાતાએ કહેવું કેઃ "**शृतम् ?**" ત્યારે પ્રતિગ્રહીતાએ કહેવું કેઃ "**सुशृतम् .**" એવો પૂજનનો પ્રકાર છે. ૨૨ રોગી મનુષ્ય ક્ષૌર (હજામત) કરાવતો હોય, છીંકતો હોય, સ્નાન કરતો હોય અથવા ભોજન કરતો હોય, તે વખતે બ્રાહ્મણ આવે તો તેને વંદન આદિ કરીને સંતોષ પમાડવો કેમ કે, તેથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૩ સૂર્યની સામે મૂત્ર કરવું નહિ, પોતાની વિષ્ટાને પોતે જોવી નહિ, સ્ત્રીની સાથે શયન કરવું નહિ તથા તેની સાથે એક પાત્રમાં ભોજન કરવું નહિ. ૨૪ પોતાથી જે મોટા હોય તેને ટૂંકારો અથવા નામ દઇને બોલાવવાની રીતિ રાખવી નહિ. જે પોતાનાથી નાના હોય તથા પોતાના સમાન હોય તેઓને ટૂંકારો કે, નામ દઇને બોલાવવામાં દોષ નથી. ૨૫. જેઓના આચરણ પાપયુક્ત હોય છે તેઓના નેત્રાદિના વિકાર ઉપરથી તેઓનું પાપાચરણ જણાઇ આવે છે. તેઓ ઘણા મનુષ્યો આગળ પોતાનાં પાપને સંતાડવા જાય છે, પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક નાશ પામે છે. ૨૬ જે પુરૂષ બહુશ્રુત નથી તે જાણી-બૂઝીને પાપ કરે છે અને પછી તેને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યો પાપને તો દેખતાં નથી પણ દેવતાઓ દેખે છે. ૨૭ પાપવડે ઢાંકેલું પાપ પાપનુંજ અનુવર્તન કરે છે અર્થાત્ પાપી પુરૂષ કરેલા એક પાપને ઢાંકવાને બીજું પાપ (સત્યને છુપાવવારૂપ પાપ) કરે છે અને તે બીજા પાપને ઢાંકવાને ત્રીજું પાપ કરે છે. એમ ઉત્તરોત્તર એક પાપની પછવાડે બીજું પાપ ઉપજતુંજ જાય છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મવડે પ્રકાશિત કરેલો ધર્મ, ધર્મનુંજ અનુવર્તન કરે છે. અર્થાત્ ધાર્મિક પુરૂષ એક ધર્મ કરે છે તથા તે ધર્મને વિશેષ પ્રકાશિત કરવાને બીજો ધર્મ કરે છે, એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ધર્મનીજ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તાત્પર્ય કે, જો પાપ થઇ ગયું હોય તો તેને પ્રકટ કરી દેવું કે, જેથી બીજું

પાપ કરવાનો પ્રસંગ આવો નહિ અને ધર્મ કર્યો હોય તેને ઢાંકવો કે, જેથી મદાદિ દોષ ઉપજે નહિ. ધર્મીએ કરેલો ધર્મ, ધર્મનુંજ અનુવર્તન કરે છે. ૨૮ મૂઢ પુરૂષ પાપ કરે છે અને તેને સંભારતો નથી તથાપિ શાસ્ત્રને દૂર કરીને ચાલનારા તે પાપી પુરૂષને તે પાપ સ્વયમેવ આવીને વળગે છે. જેમ રાહુ ચંદ્રમાને આવીને પકડે છે, તેમ મૂર્ખ પુરૂષને પાપકર્મ આવી પકડે છે. ૨૯ કોઈ પુરૂષ આશાને વશ થઇને દ્રવ્યનો સંચય કરે છે તથા તેનો ઉપભોગ કરવો હોય છે તો મહાકષ્ટવડે તેને વાપરે છે, એવા કૃત્યને પંડિતો વખાણતા નથી કેમ કે, મૃત્યુ કાંઇ પ્રતિક્ષા કરતું નથી કે, આ મનુષ્યે ભોગ ભોગવવાને દ્રવ્ય એકઠું કરેલું તે તેને ભોગવી રહેવા દઉં. ૩૦ સર્વ પ્રાણીઓનો ધર્મ મનવડે આચરવા યોગ્ય છે એમ પંડિતો કહે છે માટે સર્વ પ્રાણીઓનું મનવડે કલ્યાણ આચરવું, ૩૧ ધર્મ એકલા-એજ આચરવાનો છે, ધર્મ આચરવામાં કોઇ સહાય કરી શકતું નથી, “ સ્ત્રી–પુરૂષ બન્નેએ એકઠાં મળીને ધર્મ આચરવો ” એવો શાસ્ત્રમાં વિધિ કહેલો છે ખરો ! પણ ધર્મ કાંઇ તેવા બાહ્યોપચારથી થતો નથી પરંતુ મનથી આચરવામાં આવે છે. માટે જો મનમાં ધર્મ નહિ હોય તો, કેવળ વિધિનું ગ્રહણ કરીને સહાયના યોગથી આચરેલો ધર્મ શું કરશે ? શા કામનો છે ? અર્થાત્ એકલાએ પણ મનવડે ધર્મ આચરવો. ૩૨ મનુષ્યની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ ધર્મ છે. એટલે દેવત્વ અને મનુષ્યત્વ પણ ધર્મવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ અને મનુષ્યને સ્વર્ગમાં–દ્દહ્રાકાશ નામે બ્રહ્મલોકમાં અમૃત એટલે કૈવલ્યનું કારણ પણ ધર્મજ છે તથા ધર્મ કરનારા મનુષ્યો પરલોકની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ ધર્મથીજ નિરંતર સુખ ભોગવે છે. ૩૩

धर्मो योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्मात्तच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ६३ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे आचारविधिर्नाम गुर्जरभाषायां विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

અધ્યાય ૨૧ મો–અધ્યાત્મજ્ઞાનકથન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

*યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—પુરૂષે આત્મા (ચિત્ત) સંબંધી પ્રવૃત્ત થયેલો યોગધર્મ આચરવા જેવો છે એમ શાસ્ત્રમાં ચિંતન કર્યું છે–કહ્યું છે, તે અધ્યાત્મનું શું લક્ષણ છે ? તથા તે કેવા પ્રકારનું છે ? તે હે પિતામહ ! મને કહો. ૧ (પ્રજાની ઉત્પત્તિનું કારણ બ્રહ્મ છે, એ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તમે તો પ્રજાની ઉત્પત્તિનું કારણ માનસધર્મ કહો છો. તે કેમ સંભવે ? એવા આશયથી પૂછે છે કે)–હે બ્રહ્મન્ ! આ સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ

* માનસિક ધર્મ દેવાદિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, એમ પૂર્વ કહ્યું છે, તેથી માનસિક ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તથા તે દેવાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ શીતે થાય છે ? તે વિષે યુધિષ્ઠિર આ અધ્યાયમાં પ્રશ્ન કરે છે.

ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું ? અને પ્રલય કાળમાં કેવી રીતે નાશ પામે છે ? તે મને કહેવું યોગ્ય છે. ભીષ્મ કહે છે કે:–હે કુંતિપુત્ર! અધ્યાત્મ શું છે ? એ વિષે તું મને જે પૂછે છે તે હું તને કહીશ. હે તાત ! તે અધ્યાત્મ અત્યંત કલ્યાણકારી અને સુખ આપનારૂં છે. ૩ અધ્યાત્મજ્ઞાન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયથી આચાર્યોએ બતાવેલું છે. પુરૂષ તેને જાણવાવડે પ્રીતિ અને સુખને પામે છે. તે જાણનારને સર્વ કામનાઓના ફળનો લાભ થાય છે અને તે જ્ઞાન સર્વ પ્રાણીને હિત કરનારૂં છે. ૪ સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં ઉત્પત્તિ અને લયનાં સ્થાન પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને અગ્નિ, એ પાંચ મહાભૂત છે. ૫ જેમ સમુદ્રની લેહેરો સમુદ્રમાંથી ઉપજીને, સમુદ્રમાંજ સમાઈ જાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓ જે મહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ પુનઃ લય પામે છે. ૬ જેમ કાચબો પોતાના અંગને વિસ્તાર પમાડીને પુનઃ ખેંચી લે છે, તેમ ભૂતાત્મા જીવ મહાભૂતને પોતામાંથી ઉત્પન્ન કરીને પુનઃ પોતામાંજ સંહાર કરે છે. ૭ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનાર આત્માએ સર્વ પ્રાણીમાં પાંચ મહાભૂત કરેલાં છે તથા તેના વિષે વિષમપણું ઉત્પન્ન કર્યું છે તેને જીવ દેખતો નથી. ૮ શબ્દ, શ્રોત્ર અને ઇન્દ્રિયોનાં પોલાણ એ ત્રણ આકાશ મહાભૂતથી ઉપજેલાં છે. સ્પર્શ, ચેષ્ટા અને ત્વચા એ ત્રણ વાયુ મહાભૂતથી ઉપજેલાં છે. ૯ રૂપ, ચક્ષુ અને પાક એ ત્રણ તેજ મહાભૂતથી થયાં છે. રસ, ક્લેદ અને જીહ્વા એ ત્રણ જળ મહાભૂતના ગુણ છે. ૧૦ ઘ્રેય (સૂંઘવા યોગ્ય વસ્તુ), ઘ્રાણ (સૂંઘવાનું ઇન્દ્રિય) અને શરીર એ ત્રણ ભૂમિના ગુણ છે. એ પ્રમાણે પાંચ મહાભૂત (તથા તેનો વિસ્તાર) છે તથા મન છઠ્ઠું છે. ૧૧ હે ભારત ! એ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન જીવને જ્ઞાન થવાનાં સાધન છે. સાતમી બુદ્ધિ છે અને આઠમો ક્ષેત્રજ્ઞ છે. ૧૨ ચક્ષુ આદિ ઇંદ્રિયો દર્શનાદિ વિષયને ગ્રહણ કરવાને અર્થે છે. મન સંકલ્પ કરે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ સાક્ષીના પેઠે રહેલો છે. ૧૩ પગના તળિયાથી માંડીને શરીર ઉપર અને નીચે જે સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ જુએ છે તેવડે આ દૃશ્યમાન બહારના પદાર્થ અને શરીરની માંહેના સર્વ પદાર્થ વ્યાપ્ત છે. ૧૪ એ પ્રમાણે પાંચ ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ એ સર્વ, પુરૂષોએ સમગ્ર જાણવા યોગ્ય છે. તમ, રજ અને સત્વ એ ત્રણ ભાવ પણ ઇંદ્રિયોને આશ્રયેજ રહેલા છે. ૧૫ પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિવડે એ પ્રમાણે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણીને તથા ધીમે ધીમે તેના તત્વનો વિચાર કરીને ઉત્તમ શાંતિને પામે છે. ૧૬ બુદ્ધિ સત્વાદિ ગુણોવડેજ વારવાર વિષયાત્મપણાને પામે છે અને વિષયને પામેલી બુદ્ધિ, મન તથા ઇંદ્રિયોને પણ વિષયાત્મપણાને પમાડે છે. પરંતુ જ્યારે તે બુદ્ધિનોજ બાધ કરવામાં આવે ત્યારે ગુણ પણ કયાંથી રહે ? ૧૭ એ રીતે સ્થાવર અને જંગમ સર્વ બુદ્ધિમય છે. બુદ્ધિનો લય થાય છે ત્યારે તે સર્વનો પણ લય થાય છે અને બુદ્ધિ પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે સર્વ પણ પ્રકટ થાય છે, માટે વેદમાં સર્વ જગત્ બુદ્ધિમય કહેલું છે. મન અને બુદ્ધિમાં ભેદ નથી માટે મનવડેજ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય થાય છે એમ કહ્યું છે. ૧૮ તે બુદ્ધિ જે દ્વારવડે જૂએ છે તેને ચક્ષુ કહે છે; જે દ્વારવડે સાંભળે છે તેને શ્રોત્ર કહે છે; જે દ્વારવડે સૂંઘે છે તેને ઘ્રાણ કહે છે; જે દ્વારવડે રસને જાણે છે તેને જીહ્વા કહે છે તથા જે દ્વારવડે સ્પર્શને જાણે છે તેને ત્વચા કહે છે એ પ્રમાણે એકજ બુદ્ધિ વારંવાર વિકાર પામીને પૃથક્ પૃથક્ રૂપને ધારણ કરે છે. જે દ્વારા તે તે વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે તે રૂપ તે (મન) થાય છે. ૧૯,૨૦ જૂદા જૂદા પાંચ વિષયોને

ગ્રહણ કરનારાં પાંચ પ્રકારનાં જે બુદ્ધિનાં અધિષ્ઠાન છે તેને "ઇંદ્રિયો" કહે છે. તે સર્વનો અધિષ્ઠાતા અદૃશ્ય જીવ તેઓને વ્યાપારયુક્ત કરે છે-તેઓની પાસે તે તે ક્રિયાઓ કરાવે છે. ૨૧ જ્યારે પુરૂષરૂપ જીવ દેહમાં સ્થિત થયો હોય છે ત્યારે બુદ્ધિ સત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ભાવોમાં વર્તે છે (સુખરૂપ સત્વ છે, દુઃખરૂપ રજ છે અને મોહરૂપ તમ છે.) તથા તેથી કોઇ વખત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઇ વખત શોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ તેમજ કોઇ વખત આનંદ અને શોકરહિત મુગ્ધ અવસ્થા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારે મનુષ્યોના મનમાં સત્વાદિ ત્રણે ભાવમાં રહેલી બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે તથા મનોદ્વારા ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે. ૨૩ જે પ્રમાણે સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી* નદીઓ પુનઃ સમુદ્રને પામે છે તથા તે વખતે નદીઓની લહેરો સમુદ્રની લહેરોમાં અંતર્ધાન થાય છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિથી ઉપજેલા દેહ, ઇંદ્રિયો અને વિષયો યોગવડે બુદ્ધિમાં લીન થાય છે તે વખતે સંસ્કાર બુદ્ધિમાં અંતર્ધાન થાય છે. કેમ કે, ત્યારે બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બુદ્ધિ સત્વાદિ ગુણાત્મક થાય છે અને વળી જેમ સમુદ્રની લહેરો નદીની લહેરોને દાબી નાંખે છે, તેમ બુદ્ધિ સત્વાદિ ગુણને પણ દાબી નાંખીને સર્વોત્તમપણે વર્તે છે. ૨૪ એ રીતે બુદ્ધિ ગુણમય દેખાવા છતાં ગુણાતીત પણ છે. એ બુદ્ધિ ગુણાતીતપણાને પામે છે તથાપિ મનમાં સત્વાદિ ગુણમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે; જ્યારે પુનઃ તેનો અભ્યુત્થાન કાળ થાય છે ત્યારે પ્રવર્તમાન થયેલા રજોગુણવડે તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પુનઃ ગુણમય થાય છે અને વિશ્વ ભાસે છે. તાત્પર્ય કે, સમાધિકાળમાં બુદ્ધિ સત્તામાત્ર રહે છે અને સત્વાદિ ગુણ તેમાં લીન થઇ ગયેલા હોવાથી વિશ્વ ભાસમાન થતું નથી; જ્યારે સમાધિમાંથી જાગ્રત થવાનો કાળ આવે છે ત્યારે તે ગુણ પુનઃ પ્રવૃત્ત થવાથી બુદ્ધિ ગુણોમાં આવીને વિશ્વને ભાસમાન કરે છે. ૨૫ તે વખતે બુદ્ધિ સઘળી ઇંદ્રિયોને વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, વિષયના સંબંધથી સત્વાત્મિક બુદ્ધિવડે વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રવર્તે છે તથા તમોભાવ એટલે વિષયના અજ્ઞાનથી ઉપજેલો વિષયના વિપર્યાસરૂપ ભાવ પણ પુરૂષમાં રહેલા રાગ (પ્રીતિ) આદિ દોષવડે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ લોકમાં શમ, દમ, કામ, ક્રોધ, ભય અને વિષાદ આદિ જે જે ભાવો છે તે સર્વે સત્વાદિ ત્રણ ગુણમાં પ્રકટ થાય છે. સત્વમાં પ્રીતિ, રજોગુણમાં શોક અને તમોગુણમાં મોહ, એ મુખ્ય ભાવો સમાયલા છે. ૨૬,૨૭ હે ભારત! એ પ્રમાણે બુદ્ધિની સર્વ ગતિનું તને વ્યાખ્યાન કરી બતાવ્યું, માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેને જાણીને સર્વ ઇંદ્રિયોને જીતવી ઘટે છે. ૨૮ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ સદૈવ પ્રાણીઓમાં રહેલા છે કેમ કે, પ્રીતિ, શોક અને મોહ, એ ત્રણ પ્રકારની વેદના પણ સર્વ પ્રાણીઓમાં દેખાય છે. ૨૯ એ વેદનાઓને અનુક્રમથી સાત્વિકી, રાજસી અને તામસી કહે છે. હે ભારત! સત્વગુણ સુખસ્પર્શ છે અને રજોગુણ દુઃખસ્પર્શ છે, તમોગુણ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે સુખ અને દુઃખ એ બન્નેનો સ્પર્શ થતો નથી માટે દેહમાં કે. મનમાં જે કાંઇ પ્રીતિયુક્ત લાગણી થાય તેને સાત્વિક ભાવ છે, એમ કહેવું. ૩૦,૩૧ હવે જે કાંઇ દુઃખયુક્ત અને આત્માને (પોતાના દેહ કે, મનને) અપ્રીતિકર હોય તેવી લાગણી થાય ત્યારે, રજોગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે, એમ જાણવું અને તેનું અનુસંધાન કરવાથી માત્ર દુઃખજ વૃદ્ધિ પામશે એમ જાણીને

* મેઘ-વાદળાં સમુદ્રમાંથી જળ લે છે અને વરસાવે છે તેથી નદીઓ પ્રવર્તે છે. માટે અહીં નદીઓને "સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી" કહી છે. સંશોધક.

તેનું ચિંતન કરવું નહિ. અર્થાત્ દુઃખને દેખીને જાણવું કે, એ રજોગુણનું કાર્ય છે માટે તેથી ક્ષોભ પામવો નહિ. ૩૨ વળી જે મોહયુક્ત, અવ્યક્ત વિષયવાળું, જેનો તર્ક થઇ શકે નહિ એવું અને જે જાણી પણ શકાય નહિ એવું હોય તેને તમોગુણનો પ્રાદુર્ભાવ જાણવો. ૩૩ જ્યારે ઇષ્ટ વસ્તુના શ્રવણ, દર્શન, પ્રાપ્તિ કે, ઉપભોગથી સુખ થાય ત્યારે તેને "પ્રહર્ષ" કહે છે. તે પ્રહર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સુખ અને સારી રીતે ચિત્તનું શાંતપણું એવા ભાવ કોઇક પ્રકારે પણ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને સાત્વિક ગુણ કહેવા. ૩૪ જ્યારે અસંતોષ, પરિતાપ, શોક, લોભ અને અક્ષમા એ કોઇ હેતુથી અથવા હેતુ વિના પણ જોવામાં આવે ત્યારે તેને રાજસ ગુણ કહેવા—રજોગુણનાં એ લક્ષણ છે. ૩૫ જ્યારે કોઇ પણ પ્રકારે અપમાન થાય, મોહ ઉપજે, પ્રમાદ થાય, ઉંઘ આવે કે તંદ્રા (ઉંઘ સંબંધી આળસ) ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને અનેક પ્રકારના તામસ ગુણો જાણવા. ૩૬ જે પુરૂષનું મન દુર્લભ વસ્તુમાં પણ આસક્ત હોય અથવા દીર્ઘદષ્ટિવાળું હોય, અનેક વિષયમાં એકી વખતે પ્રવેશ કરી શકે એવું હોય, કોઇની પાસે કાંઇ પ્રાર્થના કરવામાં સંશયવાળું હોય અને સારી રીતે કબજામાં રાખેલું હોય, તે પુરૂષને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી સમજવો. ૩૭ બુદ્ધિ—સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્ને સૂક્ષ્મ છે પણ તેઓના વચ્ચે જે ભેદ છે તેને તું જો! એક (એટલે બુદ્ધિ—સત્વ) અહંકારાદિ ગુણોને સરજે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ ગુણોને સરજતો નથી, પણ સાક્ષીરૂપે રહે છે. ૩૮ જેમ મચ્છર અને ઉમેંડાનું ફળ (ગુલર) એ બન્ને નિરંતર એકઠાં મળીને રહે છે, તેમ સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ અન્યોન્ય એકઠાં મળીને રહે છે. જેમ મચ્છર ચેતન અને ફળ જડ હોવાથી સ્વભાવે જૂદાં છે, તેમ સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વભાવે ભિન્ન છે ૩૯ પરંતુ જેમ મત્સ્ય અને જળ એકત્ર રહે છે, તેમ સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ એકત્ર રહે છે. જળ વિના મત્સ્ય રહી શકે નહિ, તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ વિના સત્વ રહી શકે નહિ એમ પણ સમજવું. તે બેમાં ભિન્નતા એટલીજ છે કે, જળ મીનને જાણી શકતું નથી કેમ કે, તે જડ છે; પણ મીન ચેતન હોવાથી જળને જાણી શકે છે. ૪૦ તેમ ગુણો એટલે સત્વ (મન) આદિ જડ હોવાથી ક્ષેત્રજ્ઞને અથવા પોતાને જાણી શકતા નથી પણ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપી ચૈતન્ય તે સર્વને સર્વ પ્રકારે જાણી શકે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષ દેહ તથા અહંકારાદિનો દ્રષ્ટા (સાક્ષી) છતાં પણ ઉત્પન્ન કરેલા તે ગુણોને પોતારૂપ (સ્વતાદાત્મ્યને પામેલા) માને છે; પરંતુ દ્રષ્ટા અને દશ્યનો ભેદ માનતો નથી. જેમ હું ગૌર છું, હું કાણો છું, હું કર્ત્તા છું, હું સુખી છું, એમ માને છે. આ પ્રમાણે દ્રષ્ટા અને દશ્યનો સંબંધ મરૂ પ્રદેશ અને મોટા જળના ધરાના જેવો અધ્યાસથી ઉપજેલો છે. ૪૧ ચિદાત્મા (પરમાત્મા) ગુણનો સંગી હોય તો, ઘડામાં ઢાંકેલા દીવાની પેઠે કોઇ પદાર્થને પ્રકાશ કરી શકે નહિ, એવી શંકા કરવી નહિ કેમ કે, ઘડાને કાણાં હોય તો પ્રકાશ જેમ બાહાર જણાય છે, તેમ પાંચ ઇન્દ્રિયો, છઠ્ઠું મન અને સાતમી બુદ્ધિ એ સર્વ ચેષ્ટારહિત તથા જ્ઞાન વિનાનાં છતાં તે દ્વારા દીવાની પેઠે, પરમાત્મા બીજા પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયદ્વારા બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. ૪૨ સત્વ (બુદ્ધિ) ગુણોને સરજે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેને જૂએ છે—જાણે છે. સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞનો એ સંબંધ અનાદિ છે. ૪૩ ક્ષેત્રજ્ઞ અને સત્વનો કોઇ આશ્રય નથી. સત્વ મનને સરજે છે—દેખાડે છે—પ્રકાશે છે, પણ ગુણોને કોઇ વખત સરજતું નથી. ૪ જ્યારે પુરૂષ સત્વની અનેક વૃત્તિઓની લગામોરૂપ ઇન્દ્રિયોને મનવડે સારી રીતે કબજે રાખે છે ત્યારે જેમ ઘડામાં બળતો

દીવો પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા પ્રકાશે છે. ૪૫ જે મુનિ પ્રાકૃત કર્મને તજીને નિરંતર આત્માને વિષેજ પ્રીતિ રાખનારો થાય છે. અર્થાત્ અનન્યનિષ્ઠ થાય છે, તે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા થઇને ઉત્તમ ગતિને પામે છે. તાત્પર્ય કે, તે મુનિ બ્રહ્મરૂપ થઇને મોક્ષને પામે છે. ૪૬ જેમ હંસ પક્ષી જળમાં ફરે છે પરંતુ જળથી લેપાતો નથી, તેમ જેણે આત્મતત્વને જાણેલું છે તેવો સંન્યાસી પ્રાણીઓમાં વસતાં છતાં સ્વાભાવિક કર્મથી લેપાતો નથી. ૪૭ એ પ્રમાણે પુરૂષ આ મા નિર્લેપ છે, એમ પોતાની બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરીને જગતમાં વિચરવું તથા શોક કરવો નહિ, હર્ષ કરવો નહિ, ઇર્ષ્યા રાખવી નહિ અને સમાનપણે વર્તવું. ૪૮ જેમ કરોળિયો પોતાના દેહમાંથી તંતુઓ કાઢે છે અને પુનઃ પોતાના દેહમાંજ સંકેલી લે છે, તેમ ગુણો તંતુઓ જેવા છે, તેને યોગયુક્ત થયેલો આત્મવિદ્ પુરૂષ નિરંતર સ્વભાવમાં સરજે છે અને પુનઃ લય કરે છે. અર્થાત્ પુરૂષ આત્મસ્વરૂપમાં યોગ કરવાવડે દેહ અને ઇન્દ્રિયોની સાથે આત્માનું જે તાદાત્મ્યપણું જાણવારૂપ અધ્યાસ થયેલો છે તેનો ત્યાગ કરીને તથા આત્મસ્વરૂપમાં રહેવા વડે પ્રાણીના તથા ભૌતિક પદાર્થોના ગુણોને પોતાના યોગૈશ્વર્ય બળવડે ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૯ જીવન્મુક્ત પુરૂષ પ્રત્યે પ્રારબ્ધ કર્મની સમાપ્તિ થવાથી દેહેન્દ્રિયાદિ ગુણો નાશ થયા છતાં તે નાશ થતા નથી; કેમ કે, જો ગુણોનો નાશ થતો હોત તો બીજાને તે પ્રતીત ન થવા જોઇએ. તેજ પ્રમાણે ગુણોની નિવૃત્તિ પણ માલૂમ પડતી નથી. માટે પરોક્ષ આત્મતત્વ પ્રત્યક્ષ જગત ઉપરથી અનુમાન કરીને જાણવામાં આવે છે. ૫૦ જીવને અનેક માનનારા પુરૂષો એવો નિશ્ચય કરે છે. જીવને એક માનનારા પુરૂષો કહે છે કે, પોતાના અજ્ઞાનથી ભાસમાન થતા આ પ્રપંચનો નાશ કરવાથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. એ બે મતનો સારી રીતે વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો. ૫૧ દુઃખાદિ બુદ્ધિના ધર્મ ક્ષેત્રજ્ઞમાં દેખાય છે. તથા સત્, ચિત્પણું આદિ ક્ષેત્રજ્ઞના ધર્મ બુદ્ધિમાં દેખાય છે. માટે બુદ્ધ અને ક્ષેત્રજ્ઞનો અન્યોન્યાધ્યાસ તે બુદ્ધિવડે કરેલો ભેદ છે. એ ભેદમય દૃઢ ગ્રંથિને છોડીને એટલે સત્વ (બુદ્ધિસત્વ) અને પુરૂષને ભિન્ન સમજીને સુખથી રહેવું તથા સંશયને છેદી શોક કરવો નહિ. ૫૨ જેમ મલિન પુરૂષો જળથી પૂર્ણ ભરેલી નદીમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે, તેમ મલિન અંતઃકરણવાળા પુરૂષો આ જ્ઞાનરૂપી નદીમાં સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે અને તેઓને ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૩ નદીની પાર જવાની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ, નદીના સામા કાંઠાને જોવા માત્રથીજ કૃતકૃત્ય થતો નથી પણ નૌકાદિ સાધનવડે પાર જવાથી કૃતકૃત્ય થાય છે. પરંતુ આત્મતત્વ તો એવું છે કે, જેને માત્ર જાણવાવડેજ કૃતકૃત્ય થવાય છે. તેમાં બીજા કોઇ સાધનની જરૂર રહેતી નથી. ૫૪ એ પ્રમાણે જેઓ હૃદયાકાશમાં રહેલા કેવળ નિર્વિષય આત્માને જાણે છે તેઓને ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૫ પુરૂષ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણવાથી અને પોતાની બુદ્ધિવડે ધીમેથી તેની પરીક્ષા કરી નિશ્ચય કરવાથી અનંત સુખને પામે છે. ૫૬ જે પુરૂષે ધર્માદિ ત્રિવર્ગને જાણેલો છે તથા તેને *જોઇને પડયો મૂકયો છે અને જેણે શ્રવણ તથા મનનવડે આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને, જે,

* જે કરેલું (કૃતક) છે તે અનિત્ય છે કેમ કે, તે કાર્ય છે " ઘડાની પેઠે " એમ યુક્તિથી તથા " કર્મવડે જીતેલો આ લોક જેમ ક્ષય થાય છે તેમ પુણ્યવડે જીતેલો પરલોક પણ ક્ષય થાય છે, " એમ શ્રુતિથી ત્રિવર્ગને અનિત્ય તથા ક્ષય યુક્ત સમજવો.

મનવડે ધ્યાનશીલ થયો છે તે પુરૂષને તત્વદર્શી જાણવો તથા તેને આત્મદર્શનવડે સર્વ કામનાઓ પ્રાપ્ત થવાથી બીજી કામનાઓમાં આસ્થા રહેતી નથી. ૫૭ જે પુરૂષની ઇન્દ્રિયો કબજામાં રહેતી નથી તથા અનેક જગ્યોએ ફેલાયલી છે તેવા અકૃતાત્મા (અજીતેંદ્રિય) પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયોવડે આત્માનું વિભાગપૂર્વક અવલોકન થતું નથી. કેમ કે, દર્પણમાં જેમ મુખ દેખાય છે, તેમ કેવળ નેત્રવડે આત્મા જોવામાં આવતો નથી. તેમ એકલા શ્રવણવડે સાંભળવામાં પણ આવતો નથી. ૪૦ રૂપાદિમાં આત્મા સંપૂર્ણ નથી એમ વેદમાં કહ્યું છે. માટે જે ઇન્દ્રિયોનો રોધ કરીને આત્માને જૂએ છે તેનેજ તે દેખાય છે. ૫૮ એ જ્ઞાનને જાણીને જ્ઞાની થવું ઘટે છે કેમ કે, એ વિના જ્ઞાનીનું બીજું લક્ષણ શું છે ? કાંઈ નથી. બુદ્ધિમાન પુરૂષો આત્માને જાણીનેજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ૫૯ જેમ દોરડીમાં સાપ ન છતાં સાપ માનવાથી અજ્ઞાનીને ભય થાય છે, તેમ આત્માને જગત ન છતાં જગત માનવાથી અજ્ઞાનીને મોટો ભય થાય છે, તે ભય જ્ઞાનીઓને થતો નથી. કેમ કે, તેઓ જાણે છે કે, આત્માને વિષે જગત ન છતાં માત્ર આરોપ કરેલો છે. અજ્ઞાનનો સંસર્ગ બંધ છે અને અજ્ઞાનનો અસંસર્ગ મોક્ષ છે માટે સર્વ કોઇની સ્વરૂપાત્મિક મુક્તિ તો સમાનજ છે; પણ સંસારરૂપ અજ્ઞાન હોવાથી મુક્તિને વિષે અસમાનતા જણાય છે. ૬૦ જે પુરૂષ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્મ કરે છે તેના પૂર્વનાં કરેલાં સઘળાં કર્મ નાશ થાય છે. જ્ઞાની પુરૂષ કર્મ કરે છે છતાં પૂર્વનાં સંચિત કર્મ અથવા આ લોકનાં ક્રિયમાણ કર્મ તેને સર્વ પ્રકારે અપ્રિય (બંધ) ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તો તે કર્મ મોક્ષ તો કેમજ આપી શકે ? અર્થાત્ કર્મથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી અને નિષ્કામ કર્મ બંધન પણ કરતાં નથી. ૬૧ એ રીતે જ્ઞાનનું ફળ દષ્ટ અદષ્ટ ભયને ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. જે પુરૂષને પરીક્ષા હોય છે તે, કામ-ક્રોધાદિ વ્યસન વડે જર્જર થયેલા લોકનો ધિક્કાર કરે છે. ૬૨ કામ-ક્રોધથી જર્જર થયેલા પુરૂષને તેના નિંદ્ય કર્મવડે આ લોકમાં સર્વ જાતિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે. અર્થાત્ તેવા અજ્ઞાનીનું જીવતર નિંદવાયોગ્ય હોય છે અને મરી ગયા પછી પશુ આદિની જાતિમાં જન્મે છે. તું લોકોમાં પ્રવેશ કરીને જો કે, આતુર પુરૂષો નાશ પામેલા પુત્ર-સ્ત્રી આદિનો અતિ શોક કરે છે અને જેઓ, ઉપાસકોની ક્રમ મુક્તિ અને જ્ઞાનીઓની સદ્યો-મુક્તિ એ બન્નેને સત્પુરૂષોનાં પદરૂપ જાણે છે તેવા સારાસારનો વિવેક કરવામાં કુશળ પુરૂષોને પણ તું જો કે, તેઓ નાશ પામેલા પુત્રદારાદિનો શોક કરતા નથી. ૬૩

लोक आतुरजनान्विराविशन् तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ॥
तत्र पश्य कुशलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं पदं सताम् ॥ ६३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां अध्यात्मकथनं नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો—ધ્યાનયોગનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
यज्ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्षयः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હે પાર્થ ! હવે હું તને ચાર પ્રકારનો ધ્યાનયોગ કહીશ કે, જેને

જાણીને મહર્ષિઓ સદાકાળની સિદ્ધિને પામે છે. (યોગશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના ધ્યાનનાં આલંબન કહેલાં છે; એવાં કે, રેચક અથવા પૂરકના અભ્યાસથી વાયુને સ્થિર કરીને પ્રાણાયામ કરવો તથા મનને તેનું આલંબન આપીને સ્થિર કરવું. કેમ કે, વાયુ સ્થિર થવાથી મન પણ અવશ્ય સ્થિર થાય છે અથવા બીજું આલંબન–બાહ્ય પદાર્થો માંહેના સૂર્ય, ચંદ્ર, તેનાં કિરણ, તેની પ્રતિમા અથવા આભ્યંતર પદાર્થો માંહેના નાસિકાગ્ર, જીહ્વાગ્ર આદિમાંથી કોઇ એક ચિત્તનું આલંબન કરવું અથવા ત્રીજું જાગ્રત અને નિદ્રાના મધ્યમાં જે અસ્મિતા માત્ર ભાસ થાય છે તેનું આલંબન કરવું. અથવા ચોથું–પોતાને જે ઇષ્ટ હોય તે જેમ કે, નીલગ્રીવ, પિતાંબરધારી, ષટ્ચક્ર દેવતા આદિ ગમે તે ઇષ્ટનું મનને આલંબન આપીને સ્થિર કરવું.) ૧ મહર્ષિઓ સદૈવ જ્ઞાનવડે તૃપ્ત હોય છે, તેઓનાં મન નિર્વાણને વિષે પામેલાં હોય છે તથા તેઓ જે પ્રકારે મારૂં ધ્યાન થાય તેમ કરે છે. ૨ હે પાર્થ ! સંસારરૂપ દોષથી મુક્ત થયેલા અને જેઓનો જન્મ લેવારૂપી દોષ ક્ષીણ થઇ ગયો છે એવા સ્વરૂપમાં સ્થિત કરીને રહેલા યોગીઓ પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી ૩ તેઓ શીતોષ્ણાદિનું સહન કરનારા, નિરંતર સત્વમાં એટલે પ્રકાશમાં રહેલા. લોભાદિથી મુક્ત થયેલા અને શૌચ, સંતોષાદિ નિયમમાં રહેલા હોય છે. તેઓ સ્ત્રી આદિના સંગરહિત, પ્રતિપક્ષશૂન્ય (વિવાદશૂન્ય) હોય છે અને તેઓનાં સ્થાન મનને શાંતિ કરનારાં હોય છે. ૪ શાંતિપ્રદ સ્થાનમાં ધ્યાન કરીને ધ્યેય વસ્તુની સાથે એકીભાવને પામેલું મન એકાગ્ર કરવું (એકાગ્ર કરવું એટલે એ ધ્યેય વિષયજ પોતાની આગળ સ્ફુરણાયમાન થાય પણ બીજા શબ્દાદિ વિષયનું સ્ફુરણ થાય નહિ.) એવી રીતે મનને એકાગ્ર કરીને ધારણ કરવાનો ઉપાય એવો છે કે, ધ્યાન કરનારા મુનિએ ઇન્દ્રિય સમુદાયને સંકેલી લઈ, ગોળો કરીને લાકડાની પેઠે સ્થિર બેસીને ધ્યાન કરવું. મનરૂપી કાચબાનાં ઇન્દ્રિયરૂપી અંગ છે. જેમ કાચબો અંગને સંકેલી લઈ ગોળો થઇને બેસે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોને સંકેલી લઇને મનને પણ પિંડીભૂત કરવું. એમ કરવાથી ઇન્દ્રિયો વિષયનો સ્પર્શ કરતી નથી. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોને સંકેલી લેવાની યુક્તિ ગુરૂપાસેથી જાણવી તથા મનને એકાગ્ર કરવું. ૫ ઇન્દ્રિયોને સંકેલી લીધી એવું ત્યારે જાણવું કે, જ્યારે કાનવડે શબ્દ સંભળાય નહિ, ત્વચાવડે સ્પર્શ માલૂમ પડે નહિ, નેત્રવડે રૂપ માલૂમ પડે નહિ, જીભવડે રસ માલૂમ પડે નહિ. ૬ તથા ઘ્રાણ (નાસિકા) વડે સર્વ સૂંઘવાના પદાર્થો જણાય નહિ. યોગને જાણનારા પુરૂષે ધ્યાનયોગવડે પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષયને તજવા અને તેવા વીર્યવાન મુનિએ શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોને મથન કરનાર શબ્દાદિ વિષયની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ. ૭ પછી વિચક્ષણ પુરૂષે શ્રોત્રાદિ પાંચ વર્ગને મનમાં સંકેલી લઇને ભ્રમણ કરતું મન પાંચ ઇન્દ્રિયોસહિત ધ્યેય વિષયમાંજ વળગી રહે એમ કરવું ૮ પ્રથમ વિષયમાં સંચાર કરવાના સ્વભાવવાળા તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંચ દ્વારવાળા, મનને દેહાદિ આલંબનરહિત કરીને તથા ચળ વિષયને વિષે અચળ કરીને ધીરજથી હૃદયાકાશમાં પૂર્વે કહેલાં ચાર પ્રકારનાં આલંબનો પૈકી એકાદમાં સ્થિર કરવું. ૯ એ રીતે ઇન્દ્રિયો અને મનને એકત્ર કરીને તેનો પિંડીભાવ (ગોળો) કરવો, તેજ મેં મુખ્ય ધ્યાનનો માર્ગ વર્ણવેલો છે એટલુંજ કરવાથી કૃતકૃત્યથયા, એમ જાણવું નહિ ૧૦ ધ્યાન કરનારની પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ તથા છઠ્ઠું અંતરંગ મન કે, જે પૂર્વે રોકેલું છતાં અતિ ચંચળ હોવાથી. જેમ મેઘમાં વિજળી ઝબકી ઉઠે છે,

તેમ ઉદ્ભ્રાંત થઇને પાછું સ્ફૂરી ઉઠે છે. ૧૧ જેમ પાંદડામાં રહેલું જળનું ટીપું ચારે બાજૂથી હાલ્યા કરે છે, સ્થિર રહેતું નથી, તેમ ધ્યાનમાર્ગમાં મનની સ્થિતિ પણ જાણવી. ૧૨ પ્રથમ કાંઈક સ્થિર થઇને તે ધ્યાનના માર્ગમાં રહે છે પણ પાછું વાયુના માર્ગને (નાડીઓના માર્ગને) પામીને વાયુના જેવું ચંચળ થાય છે. કેમ કે, યોગમાર્ગની નાડીઓ શુક્લ, નીલ, પિંગળ, રક્ત તથા હરિત એવા અનેક વર્ણની હોય છે. તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપને જોઇને પુનઃ ચલિત થઈ જાય છે. ૧૩ એ રીતે ચિત્ત ભમવા માંડે ત્યારે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારે, શ્રમ થાય તથાપિ નિરૂત્સાહ થઇને તેને છોડી દેવું નહિ પણ ધ્યાન યોગને જાણનારા પુરૂષે આળસને તજીને, બીજાની પ્રત્યે મત્સર મૂકી દઇને તથા ધ્યાય કરીને પુનઃ ચિત્તને ધ્યેય વસ્તુમાં સ્થિર કરવું. ૧૪ પ્રથમ જેણે યોગસાધના કરી નથી અને જેને પહેલવહેલોજ ધ્યાન કરવાનો આરંભ હોય છે તેને પ્રથમ વિચારાખ્ય ધ્યાન, વિવેકાખ્ય ધ્યાન અથવા વિતર્કાખ્ય ધ્યાન થાય છે. (મધ્યમ અધિકારીને વિચારાખ્ય ધ્યાન થાય છે. મનવડે કલ્પેલી પીળાં વસ્ત્રવાળી સૂક્ષ્મ મૂર્ત્તિ આદિમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું તેને " વિચારાખ્ય " ધ્યાન કહે છે. એજ ધ્યાન જ્યારે સ્થૂલ મૂર્ત્તિનું હોય ત્યારે તેને " વિતર્કાખ્ય " ધ્યાન કહે છે, તે અધમ અધિકારીને યોગ્ય છે. જ્યારે એ વિચાર અને વિતર્કનું આલંબન વ્યક્ત હોય છે ત્યારે તે અનુક્રમે મધ્યમ તથા અધમ અધિકારીને યોગ્ય થાય છે, જ્યારે તેજ વિચાર અને વિવેકનું આલંબન અવ્યક્ત હોય છે ત્યારે તે ઉત્તમ અને અત્યુત્તમ અધિકારીને યોગ્ય છે તથા તેને અનુક્રમે " સાનંદ " અને " સાસ્મિત " કહે છે. ગુરૂએ કહેલી યુક્તિ પ્રમાણે જ્યારે અવ્યક્તમાં ચિત્તને ધારણ કરવામાં આવે છે અને એમ કરતાં જ્યારે દેહનું અત્યંત વિસ્મરણ થાય છે ત્યારે " આ સર્વ જગત હું છું " એમ થાય છે અને સર્વાત્મપણું તથા કામપણું વગેરે ઈશ્વરીય ગુણો પ્રકટ થાય છે. એને ઉત્તમાધિકારીનો સાનંદસમાધિ જાણવો. જ્યારે એ સર્વનો લય કરવામાં આવે છે ત્યારે માત્ર અસ્મિતા (હું) રહે છે. એને સાસ્મિતસમાધિ જાણવો. એ પ્રમાણે વિચાર અને વિતર્કનું વિવરણ છે. બુદ્ધિ–સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષને એક સમજવારૂપ હૃદયમાં જે ગ્રંથિ રહેલો છે તેના ભેદને " વિવેક " કહે છે. એટલે બુદ્ધિ જડ છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષ ચેતન છે એમ સમજવું, તેને " વિવેક " કહે છે. તે પરમ વૈરાગ્યવાળો તથા જેની સમગ્ર ભોગની વાસનાઓ નાશ પામી છે એવા પુરૂષને ઐશ્વર્યાદિના આવિર્ભાવ વિના પણ થાય છે. સાનંદ સમાધિનો એમાં અંતર્ભાવ થાય છે. નિદ્રાના આરંભમાં અને જાગ્રતના અંતમાં જે ભાવ થાય છે તેની ભાવના મનમાં કરવાવડે અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, પરંતુ ગુરૂના ઉપદેશ વિના તે સમાધિ (ધ્યાન) દેહાભિમાનવાળાઓને દુર્ગમ અને ક્લેશસાધ્ય છે. એમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્ને આલંબનવાળી પ્રાણાલંબનની ગતિ છે. એ ચારે પ્રકારની યોગવિદ્યાઓમાં વિતર્કાખ્ય ધ્યાન સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને ચૈતન્યવડે અનુગત છે. વિચારાખ્ય સમાધિ (ધ્યાન) સૂક્ષ્મ, કારણ અને ચૈતન્ય ત્રણવડે અનુગત છે, વિવેકસમાધિ કારણ અને ચૈતન્ય એવડે અનુગત છે. છેવટ જેમાં ચૈતન્ય માત્ર અનુગત છે તેને " નિર્બીજસમાધિ " કહે છે. એ કૈવલ્યરૂપ અને ફળભૂત સમાધિ છે માટે તેને સાધનમાં ગણી નથી) ૧૫ સમાધિ કરનાર મુનિના મનમાં ક્લેશ થાય તથાપિ સમાધિ કરવી શરૂજ રાખવી. સમાધિ કરવાથી નિર્વેદ પામતાં નહિ—નિરૂત્સાહ થઇને તેને છોડી દેવી નહિ, પરંતુ તેમાં પોતાનું હિત રહેલું હોવાથી

ફ્રીજ કરવી. ૧૬ ધૂળ, રાખોડી અને સૂકાં અડાયાં છાણાંના ઢગલા પડયા હોય તેમાં જળ છાંટયું કે તરતજ તેના મૂર્તિ આદિ આકાર બની જતા નથી, પણ કાળ અને ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે, તેમ સમાધિ કરવા માંડ્યા પછી કાળક્રમવડે અવશ્ય ફળ થાય છે માટે તે અભ્યાસને પડચો મૂકવો નહિ. ૧૭ જેમ માટી, રાખ અને અડાયાં છાણાંના ભૂકા ઉપર બહુ દિવસ જળ છાંટયા કરીએ તો તે કાંઈક ચિકાશવાળાં થાય છે અને પછી તેના ક્રમવડે મૂર્ત્યાદિ આકાર ધીમે ધીમે કરી શકાય છે તેજ પ્રમાણે ચિત્ત પણ ઘણા સમય સુધી યોગમાં મગ્ન થઈ રહે ત્યારે તેને તત્વાકાર પમાડી શકાય એવું થાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે, ઘણા કાળની સમાધિથી (ધ્યાન કરવાના અભ્યાસથી) ચિત્ત મૂર્તિ આદિ આકારને પમાડવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૮ તેમ થાય એટલે પ્રથમ ઇંદ્રિય સમૂહની ભાવના કરવી. પછી બીજાં અંગની અને અંતે મૂર્તિની ભાવના કરવી. સઘળી મૂર્તિ ઉપર ચિત્ત સ્થિર થાય એટલે તેમાંથી એક એક અંગને ક્રમવાર છોડતા જવું અને પછી રૂપરહિત ચિત્ત-માત્રની ભાવના કરવી. એ રીતે જે જે આલંબન ઉપર ચિત્ત સ્થિર થાય તે તે આલંબનને છોડીને, સીડીનાં પગથીઆં ઉપર ચઢવાની પેઠે, પછીના અંગનું આલંબન કરવું. સર્વ આકારનો વિરામ થાય ત્યારે મન અત્યંત શાંત થાય છે-નિર્વિકલ્પ થાય છે. તાત્પર્ય કે, વિતર્કસમાધિથી વિચાર-સમાધિમાં જવું અને વિચારસમાધિથી સાનંદસમાધિમાં જવું, સાનંદસમાધિથી સાસ્મિતસ-માધિમાં જવું. અને સાસ્મિતસમાધિના અંતમાં કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવો ક્રમ યોગ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૯ હે ભારત ! દરરોજ યોગનો અભ્યાસ કરીને બુદ્ધિ, મન અને પાંચે ઇંદ્રિયો, એ સર્વને પૂર્વે કહેલા ધ્યાનમાર્ગમાં સ્થાપન કરવાથી (એટલે વિલાપન લય કરવાથી) ચિત્ત પોતાની મેળેજ શાંત થઈ જાય છે. ૨૦ જે સુખ ચિત્તનો રોધ કરનારા યોગીને સમાધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ આ લોકમાં પરમ સુખવાળા સર્વાંગસંપન્ન સાર્વ-ભૌમ રાજાના પદથી મળતું નથી. તેમ પરલોકમાં-બ્રહ્માના લોકમાં પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે યોગસાધન કરનારો પુરૂષ તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા સુખવડે ધ્યાન કરવામાં પોતાની મેળેજ પ્રીતિ પામે છે (કોઇને તેમાં આગ્રહ કરવાનું પ્રયોજન નથી) યોગીઓ એ પ્રમાણે યોગસાધન કરીને, દ્વૈતભાવરહિત થઈ કૈવલ્યપદને પામે છે. ૨૨

सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥२२॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां ध्यानयोगकथनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો-જપનું ફળ તથા તેના પ્રકારનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।
नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! તમે ચારે આશ્રમના ધર્મ કહ્યા, રાજધર્મ પણ કહ્યા તથા જૂદા જૂદા પ્રસંગને લાગુ પડતા જૂદા જૂદા ઇતિહાસ પણ કહ્યા. હે મહાબુદ્ધિ-વાળા ! મેં તમારી પાસેથી ધર્મયુક્ત કથાઓને પણ સાંભળી પરંતુ મને એક સંદેહ છે તે તમારે

કરવો જોઈએ. ૨ હે ભારત ! જપ કરનારાઓને શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે? તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું. જપ કરનારાઓનું શું ફળ છે? જપ કરનારા ક્યાં રહે છે? ૩ જેનો જપ કરવો હોય તેનો વિધિ કેવો છે? હે પાપરહિત ! તે સઘળું મને કહેવું ઘટે છે. જાપક એટલે શું સમજવું? જાપક શબ્દવડે શું વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા સમજવા! અથવા ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરનારા-યોગ સાધનારા સમજવા? અથવા યજ્ઞક્રિયા કરનારા સમજવા? ૪ જેને જપ કહે છે તે શું બ્રહ્મયજ્ઞનો વિધિ છે? જપ શું છે? હું તમને સર્વજ્ઞ માનું છું માટે તમે એ સર્વ મને કહો. ૫ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ વિષે આ એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. તે ઇતિહાસ યમ, કાળ અને બ્રાહ્મણને પૂર્વે જે થયું હતું તે સંબંધી છે. ૬ મોક્ષશાસ્ત્રને જાણનારા મુનિઓએ સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર કહેલાં છે તે એમાંથી "સાંખ્ય" નામે વેદાંતમાં તો જપનો ત્યાગ કહેલો છે; કેમ કે, વેદનાં સર્વ વચનનું બ્રહ્મમાં પર્યવસાન થાય છે, પણ ઉપાસનના વિધિમાં થતું નથી. કારણ કે, તે શાંત એટલે નિવૃત્તિપ્રધાન છે અને ઉપાસનામાં માનસક્રિયા કહેલી છે માટે જો તે વચન ઉપાસનાપર હોય તો વેદાંતમાં શાંતત્વ ઘટે નહિ. તેથી વેદવાદ શાંત અને બ્રહ્મમાં પર્યવસાનવાળો છે તેથી તેમાં જપનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. ૭ સમાન દૃષ્ટિવાળા મુનિ જેને સાંખ્ય શાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર કહે છે, તે બન્ને માર્ગમાં જપની અપેક્ષા નથી અને છે પણ ખરી. સાંખ્યમાં "**तत्त्वमसि**" એ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવા માટે ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા મહાવાક્યનો જપ ઉપકારી થાય છે, માટે અપેક્ષા છે અને સાક્ષાત્કાર થયો એટલે જપની અપેક્ષા નથી. યોગમાં આલંબનરૂપે પ્રણવનો જપ ઉપકારી છે માટે જપની અપેક્ષા છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તે ઉપકારી નથી હે રાજન્ ! જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે હું તને આ જગ્યોએ જપનું કારણ કહું છું કે, બન્ને માર્ગમાં મનોનિગ્રહ અને ઇન્દ્રિયજય એજ કારણ છે. અર્થાત્ સાંખ્ય કે, યોગમાં જપ કરવાનો હેતુ મનોનિગ્રહ અને ઇન્દ્રિયોનો જય એજ છે. ૮ જેને સ્વર્ગાદિ કામનાને સિદ્ધ કરવી હોય તેણે જપ કરીને સત્ય પાળવું, અગ્નિની પરિચર્યા કરવી, એકાંત દેશમાં (સ્થળમાં) રહેવું તથા શુદ્ધ આહારાદિનું સેવન કરવું, ધ્યાન કરવું, વિષયમાં દોષ જોવા આદિ તપ કરવું, જીતેલી ઇન્દ્રિયોને તત્વપ્રાપ્તિ થવાની યોગ્યતા કરવારૂપ દમગુણને ધારણ કરવો, ક્ષમા રાખવી, અસૂયા (પારકા ઉત્કર્ષને સહન ન કરવો તે) નો ત્યાગ કરવો, મિત ભોજન કરવું. વિશેષે કરીને બંધન કરનારા વિષયો ઉપર જય મેળવવો, થોડું ભાષણ કરવું અને નિગ્રહ કરેલા મનને વિક્ષેપરહિત કરવું, એ પ્રમાણે વર્તવું તેને કામનાવાળાને સ્વર્ગાદિ ફળ આપનારો "જપયજ્ઞ" કહે છે. હવે નિવર્તક (જપ) યજ્ઞ કહું તે સાંભળ. ૧૦,૧૧ જે પ્રકારે જપ કરનારા બ્રહ્મચારીનાં કર્મની નિવૃત્તિ થાય તે પ્રકારે એટલે નિષ્કામપણે પૂર્વે કહેલાં સત્ય આદિને આચરવાં અને પાછળ કહેલાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ-વિતર્ક અને વિચાર સમાધિનાં આલંબનરૂપ વ્યક્ત, સાનંદ અને સાસ્મિતના આલંબનરૂપ અવ્યક્ત તથા શુદ્ધ ચિન્માત્ર એ અનાશ્રય (નિરાલંબ) એવા નિવૃત્ત માર્ગને ગ્રહણ કરવો. ૧૨,૧૩ નિવૃત્ત માર્ગની પ્રાપ્તિ થવાનો હેતુ આ પ્રમાણે છે:-પુરૂષે, દર્ભના આસન ઉપર બેસીને, હાથમાં તથા મસ્તકપર દર્ભ રાખીને અને ચારે બાજુ તથા મધ્યમાં પણ દર્ભવડે વિંટાઇને રહેવું અને મનને બાહ્ય વિષયથી વેગળું કરવું તથા વિષયોનું ચિંતન કરવું નહિ. તાત્પર્ય કે, કદંબના ફૂલની કળી જેવા હૃદય પિંડમાંથી નીકળેલી

નાડીઓ દર્ભની પેઠે મૂળમાં જાડી અને અગ્રભાગ આગળ સૂક્ષ્મ છે તે અગ્રભાગ હૃદયપિંડને સ્પર્શ કરે છે તથા મૂળથી બ્રહ્માંડને પૂરીને રહેલી છે, તે નાડીઓ નીચે ગયેલી છે માટે આત્મપુરૂષને દર્ભ સમુદાય ઉપર બેઠેલો કહેલો છે, આગળ પ્રસરેલી છે માટે હાથમાં દર્ભવાળો કહેલો છે, ઉપર પ્રસરેલી છે માટે મસ્તકપર દર્ભવાળો કહ્યો છે. ચારે બાજૂ પ્રસરેલી છે માટે દર્ભથી વિંટાયલો કહેલો છે, તે નાડીઓથી હૃદયપિંડમાં પણ ઢંકાયલો છે માટે મધ્યમાં પણ દર્ભથી વિંટાયલો કહ્યો છે. જેમ દીપક પોતાના પ્રકાશદ્વારા ઘડામાં વ્યાપ્ત છે, તેમ પુરૂષ પણ નાડીદ્વારા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. ૧૪ પુરૂષે મનને વિષયથી વેગળું કરવું તથા વિષયનું ચિંતન કરવું નહિ અને મનવડે જીવ તથા બ્રહ્મની સમાનતા કરીને મનને વિષેજ મનને લીન કરવું. ૧૫ એ રીતે જીવ બ્રહ્મની સમાનતાયુક્ત બુદ્ધિ રાખીને મનમાં એમ ભાવના કરવી કે, હું દેહ, તથા ઈન્દ્રિય આદિથી ભિન્ન અને શુદ્ધ બ્રહ્મ છું. એમ ધ્યાન કરતાં હિતકર એવી પ્રણવ ગાયત્ર્યાદિરૂપ સંહિતાનો જપ કરવો. એમ કરતાં ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઈચ્છામાં આવે તો તે જપનો ત્યાગ કરવો અને પછી સમાધિનિષ્ઠ થવું. ૧૬ સંહિતાનો જપ કરવાથી તે જપના બળથી તેને ધ્યાન (સમાધિ) ઉપજે છે કેમ કે, જપવડે તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું હોય છે અને તેણે તપવડે ઇન્દ્રિયોને જીતી હોય છે એવા અને જેનો દ્વેષ નિવૃત્ત થયો છે તથા જે સર્વ પ્રાણીને અભય આપનાર છે એવા યોગી પુરૂષો જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે, તેવીજ ઇચ્છાવાળો તે હોય છે. વળી તેને કોઇ વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ નથી કે, મોહ નથી, તેને શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ બાધ કરતાં નથી અને તે શોક કરતો નથી કે, આસક્તિ રાખતો નથી. તે કર્મ કરતો નથી કે, તેના ફળભોગને ઇચ્છતો પણ નથી, "હું કર્તા છું" એમ અહંકારના યોગવડે કોઇ જગ્યોએ મનને સ્થાપન કરતો નથી; દ્રવ્યાદિ ગ્રહણ કરવામાં ઉદ્યોગી થતો નથી; કોઇનું અપમાન કરતો નથી, તે પોતાને અયોગ્ય એવી કોઇ ક્રિયા કરતો નથી. ૧૭-૧૯ જેણે ધ્યાનક્રિયાનેજ ઉત્તમ માનેલી છે તથા જે તેમાંજ ઉદ્યોગી રહે છે અને તેથી જેને ધ્યાન સિદ્ધ થયેલું છે; ધ્યાનદ્વારા તત્વનિશ્ચય કરવાની જેની ઇચ્છા છે: જે ધ્યાનાલંબનમાં સમાધિ (ચિત્તની એકાગ્રતા) ને ઉત્પાદન કરીને તેને પણ ક્રમવડે તજી દે છે. ૨૦ એ પ્રમાણે જેણે સર્વ આલંબનને તજી દીધાં છે એવો તે પુરૂષ એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા પછી નિર્બીજ સમાધિમાં રહેલા યોગીના સુખને પામે છે. અણિમાદિ સિદ્ધિયો કે, જે યોગના ફળ રૂપ છે તેમાં પણ તે ઈચ્છારહિત થઇને પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયાત્મક લિંગ શરીર કે, જે લોકાંતરમાં જવાનું સાધન છે તેને તજી દે છે, તે બ્રહ્મશરીરમાં પેસે છે-બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૨૧ અથવા જો તે બ્રહ્મશરીરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તો તે યોગી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કૈવલ્યને કે બ્રહ્મલોકને પામે છે, પણ સંસારમાં જન્મ પામતો નથી. ૨૨ તે આત્મતત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાવડે બ્રહ્મભાવરૂપ આત્યંતિક અમૃતનો સારી રીતે અનુભવ કરીને, નિષ્કામ થઇને તથા જરા-મરણરહિત થઇને વિશુદ્ધ આત્માને પામે છે. ૨૩

आत्मबुद्ध्या समास्थाय शांतीभूतो निरामयः ।
अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जापकोपाख्यानं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો-જપ કરનારને ફળ પ્રાપ્તિનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ॥
एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-જપ કરનારાઓને યોગસિદ્ધિદ્વારા જરામરણરાહિત્ય, સ્વેચ્છા પ્રમાણે દેહત્યાગ, બ્રહ્મલોકમાં ગમન અને વિશુદ્ધ કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થવારૂપ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે તમે કહ્યું. તેઓને એવી એકજ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે કે, બીજી કોઈ પણ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે:-હે રાજન્! હે વિભો! હું તને જપ કરનારાઓની ગતિ કહું તે તું ધ્યાન દઇને સાંભળ. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! તે જેવી રીતે અનેક પ્રકારના નરકમાં જાય છે તે હું કહું છું. ૨ જપ કરનારો જે મનુષ્ય પૂર્વે જપ કરવાનું કહ્યું છે તે પ્રકારે જપ કરતો નથી પણ તેનો માત્ર એક દેશ કરે છે (એટલે જપનાં પૂરેપૂરાં અંગનું અનુષ્ઠાન કરતો નથી) તે નરકમાં પડે છે. ૩ જે જાપક શ્રદ્ધારહિત થઇને જપ કરે છે તથા તેમાં આનંદ પામતો નથી કે, પ્રસન્ન પણ થતો નથી તો તે જપ કરનારો નરકમાં પડે છે, એમાં સંશય નથી. ૪ જે પુરૂષો અહંકાર રાખીને જપ કરે છે તેઓ નરકમાં જાય છે. જે પુરૂષ જપ કરીને બીજાઓનું અપમાન કરે છે તે પણ નરકમાં પડે છે. ૫ જે પુરૂષ મોહને આધીન થઇને તથા ફળ વિષે અનુસંધાન રાખીને જપ કરે છે અને તે પુરૂષની પ્રીતિ જે જે ફળમાં હોય છે તે તે ફળને ભોગવવા યોગ્ય દેહને પામે છે. ૬ જે જપ કરનારો પુરૂષ અણિમાદિ ઐશ્વર્યની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રીતિયુક્ત થાય છે તેની એ પ્રીતિજ નરક છે, તેમાંથી તે મુક્ત થતો નથી. ૭ જપ કરનારો, જે જે ઐશ્વર્યની વસ્તુઓમાં મોહિત થઇને તથા તે ઉપર પ્રીતિ રાખીને જપ કરે છે, તે તે વસ્તુઓમાંથી જેના ઉપર તેની પ્રીતિ ચોંટે છે તે તે જગ્યોએ તે જાપક જન્મ પામે છે. ૮ જે પુરૂષની બુદ્ધિ દુષ્ટ ભોગમાં આસક્ત છે, જેની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી નથી અને જેનું મન ચળ છે એવો પુરૂષ જપ કરીને ચળ ગતિને પામે છે અથવા નરકમાં પડે છે. ૯ જે નાદાન જપ કરનારની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ નથી તે મોહ પામે છે અને મોહવડે નરકમાં પડે છે તથા નરકમાં પડીને શોક કરે છે. ૧૦ જે જાપક પુરૂષ "ગમે તેમ થશે તોપણ હું જપ કરીશ" એવો દૃઢ આગ્રહ કરીને જપ કરે છે અર્થાત્ વૈરાગ્યવાન્ ન છતાં પણ બળાત્કારે ભોગનો ત્યાગ કરે છે, તે જપનાં અંગને સંપૂર્ણ કરી શકતો નથી કે, તેને જપનો સંયોગ થઇ શકતો પણ નથી એવો પુરૂષ નરકમાં પડે છે. ૧૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-સ્વાભાવિક પર અને અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપ જે તત્વ, તેમાં રહેલો જાપક પુનઃ શરીરને શા કારણથી પામે છે? ૧૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-બુદ્ધિ કામાદિ દોષવડે વ્યાપ્ત થયેલી હોવાથી જાપકને અનેક નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે, પણ જાપકપણું તો પ્રશસ્તજ છે, તેમાં જે દોષ ઉપજે છે તે દુષ્ટબુદ્ધિથી ઉપજે છે. (અને તેથી જાપક પુનઃ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.) ૧૩

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।
प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जापकोपाख्यानं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો-જાપકોપાખ્યાન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशं निरयं याति जापको वर्णयस्व मे ।
कौतूहलं हि राजन्मे तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-હે રાજન્! જપ કરનારો પુરૂષ કેવા પ્રકારના નરકને પામે છે તે મને કહો. જપરૂપ શુભ કર્મ કરનાર પણ અશુભ નરકને પામે: એ મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે માટે તમારે તેનો ખુલાસો કરવો યોગ્ય છે. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હે નિષ્પાપ! તું ધર્મના અંશથકી જન્મ પામ્યો છે અને સ્વભાવવડે પણ ધર્મિષ્ઠ છે, માટે ધર્મના મૂળરૂપ વેદ અને ધર્મના આશ્રયરૂપ પરમાત્મા, તે બન્નેથી યુક્ત એવું વચન સાવધાન થઇને સાંભળ. ૨ હે તાત! મહા બુદ્ધિવાળા દેવોનાં સ્થાન કે, જે અનેક પ્રકારની આકૃતિવાળાં, અનેક પ્રકારનાં રૂપવાળાં અને અનેક પ્રકારના ફળવાળાં છે. ૩ ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગમન કરનારાં જે દિવ્ય વિમાન અને સભાઓ છે, જે અનેક પ્રકારનાં રમત-ગમતનાં સ્થાન છે, જે સુવર્ણની પદ્મિનીઓ (પદ્મયુક્ત સરોવરો) છે. ૪ જે ચારે લોકપાલનાં, શુક્રનાં, બૃહસ્પતિનાં, દેવોનાં, વિશ્વેદેવોનાં, સાધ્યાદેવોનાં, અશ્વિનીપુત્રોનાં, રૂદ્રનાં, આદિત્યનાં, વસુઓનાં અને બીજા દેવોનાં સ્થાન છે. હે રાજન્! તે સર્વ પરમાત્માનાં સ્થાન સાથે સરખાવતાં નરકતુલ્ય છે-માટે નરક છે. ૫,૬ અર્થાત્ તે સર્વ પરબ્રહ્મના સ્થાનથી કનિષ્ઠ છે. પરમાત્માનું સ્થાન નાશ તથા ભયરહિત છે, નિમિત્તવિના ઉપજેલું એટલે સ્વભાવસિદ્ધ છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશથી રહિત છે, પ્રિયહેતુ અને અપ્રિયહેતુ એ બે હેતુઓથી મુક્ત છે, સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણથી પણ મુક્ત છે, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, વાયુ અને અવિદ્યા એ આઠ વર્ગને " પુર્યષ્ટક " કહે છે એ પુર્યષ્ટકથી પણ મુક્ત છે. વળી તે જ્ઞેય, જ્ઞાન અને જ્ઞાતૃ એ ત્રિપુટીથી પણ મુક્ત છે, દૃષ્ટિ, શ્રુતિ, મતિ અને જ્ઞાન એ ચાર લક્ષણથી પણ તે મુક્ત છે. એજ દૃષ્ટિ આદિના વિષયરૂપ ચાર કારણોથી મુક્ત છે. ૭ઇષ્ટ વિષય લાભથી ઉપજેલું સુખ, પ્રહર્ષ અને તે સુખના ભોગથી ઉપજેલો આનંદ એ બન્નેથી રહિત છે તથા અંતરનું દુઃખ, શોક અને બહારનું દુઃખ-ખેદ એ બન્નેથી પણ રહિત છે. ૮ કાળ કે, જે આદિ-અંતરહિત અખંડ દંડસમાન છે તે પણ જ્યાંથી ઉત્પત્તિ પામે છે; પણ તે કાળ કે, જેની ઉપાધિથી જન્ય વસ્તુ માત્ર ઉપજી છે તે પણ જ્યાં સમર્થ થતો નથી. હે રાજન્! તે કાળનો પણ જે પ્રભુ છે અને સ્વર્ગનો પણ જે ઈશ્વર છે તે પરમાત્માનું તે ધામ છે. ૯ જ્યારે પુરૂષ કેવળ આત્મરૂપને પામે છે ત્યારે તેને તે ધામની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં જઈને તે પુરૂષ શોક કરતો નથી. પરમસ્થાન એવું છે અને તે વિના જે બીજાં કહ્યાં તે સર્વ નરકતુલ્ય છે, ૧૦ એ સર્વ નરકોના સમાન છે તે મેં તને કહ્યાં. પરમાત્માના ઉત્તમ સ્થાનની અપેક્ષાએ દેવાદિનાં સર્વ સ્થાનને નરકતુલ્ય કહેલાં છે. ૧૧

एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्व एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥११॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गूर्जरभाषायां जापकोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો–જાપકોપાખ્યાન–રાજા અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कालमृत्युयमानां ते इक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्य च ।
विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—કાળ,* મૃત્યુ,૧ યમ,૨ ઇક્ષ્વાકુરાજા અને બ્રાહ્મણ એઓનો જે સંવાદ પૂર્વે તપ કહ્યો હતો તે હવે તમારે મને કહેવો જોઇએ. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–આ જગ્યાએ હું સૂર્યનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ અને બ્રાહ્મણ એઓના વૃત્તાંતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તને કહું છું. ૨ વળી કાળ અને મૃત્યુનો વૃત્તાંત પણ સાંભળ. તેઓનો સંવાદ જે રીતે અને જે સ્થાનમાં થયો છે, તે પણ હું તને કહું છું કોઇ એક "પૈપ્પલાદિ" નામે કૌશિક ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. તે જપ કરનારો, ધર્માચરણવાળો, મોટા યશવાળો, હૃદયાદિ ષડંગ અથવા વેદનાં છ અંગને જાણનારો અને મોટી બુદ્ધિવાળો હતો. ૪ તેને વેદનાં છ અંગને વિષે પ્રત્યક્ષ તત્વદર્શનાત્મક વિજ્ઞાન થયું હતું. તે વેદને સંપૂર્ણ જાણતો હતો તથા હિમાલયના મૂળમાં રહેતો હતો. ૫ તે નિયમપૂર્વક વર્તન કરીને નિરંતર સંહિતાનો જપ કરતો હતો એ રીતે તે, બ્રાહ્મણને યોગ્ય ઉત્તમ તપ કરતો હતો. એવા રીતે નિયમ પાળતાં એક, હજાર વર્ષ વીતી ગયાં. ૬ ત્યારે (હજાર વર્ષને અંતે) સાવિત્રીદેવીએ દર્શન આપીને તેને કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન છું આ પ્રમાણે સાવિત્ર દેવીએ કહ્યું તે વખતે તે બ્રાહ્મણ સંહિતાનું આવર્તન કરતો હતો તેથી મૌન રાખીને દેવી પ્રત્યે કાંઇ પણ બોલ્યો નહિ. ૭ ત્યારે તો વેદની માતા સાવિત્રી દેવી વિશેષ પ્રસન્ન થઇ અને તેના ઉપર કૃપા કરીને તેના જપની પ્રશંસા કરી. ૮ પછી જ્યારે સંહિતાનો પાઠ સમાપ્ત થયો ત્યારે તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે ઉભા થઇને દેવીનાં ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર્યા તથા તે ધર્માત્મા આવું વચન બોલ્યો કે,–હે દેવિ! તું મ્હારાપર પ્રસન્ન થઇ છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે તથા મને તેં દર્શન આપ્યું તેથી મ્હારાપર મોટી કૃપા કરી છે; જો તું મ્હારા ઉપર પ્રસન્નજ હોય તો "સંહિતાનો જપ કરવામાં મ્હારૂં મન રમ્યા કરે" એવું વરદાન આપ. ૯,૧૦ સાવિત્રી કહે છે કેઃ હે વિપ્રર્ષિ! હે જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું મ્હારી પાસે શું માગે છે? તથા હું ત્હારૂં કયું ઇષ્ટ સંપાદન કરૂં? તે તું મને કહે, તું જે જે ઇચ્છીશ તે તે તને પ્રાપ્ત થશે. ૧૧ દેવીનું એવું વચન સાંભળીને ધર્મને જાણનારા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,–સંહિતાનો જપ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા ફરી ફરીને વૃદ્ધિ પામો એજ મ્હારૂં ઇષ્ટ છે. હે શુભે! મ્હારા મનની એકાગ્રતા દરરોજ વૃદ્ધિ પામો. તે સાંભળીને દેવીએ મધુર વચનથી કહ્યું કે,–તે સર્વ ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે થશે. ૧૨,૧૩ વળી દેવીએ તેનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી બીજું પણ કહ્યું કે,–જપ કરનારા ઘણાક બ્રાહ્મણો જે નરકમાં ગયા છે તે નરકમાં તું જવાનો નથી (અર્થાત્ સ્વર્ગાદિ તુચ્છ ભોગ તને પ્રાપ્ત નહિ થાય.) પણ સ્વભાવસિદ્ધ અને પ્રશંસાને પાત્ર એવા બ્રહ્મસ્થાનને પામીશ. વળી તેં આ સ્થળમાં મ્હારી પ્રાર્થના કરી છે તેથી હું ત્હારા અર્થે તે બ્રહ્મલોકને સિદ્ધ કરૂંછું માટે તું એકાગ્રચિત્તે નિયમ પ્રમાણે જપ કર, હવે ત્હારી પાસે ધર્મ આવશે તથા તેજ પ્રમાણે કાળ, મૃત્યુ અને યમ, એ સર્વ પણ ત્હારા સમીપમાં આવશે અને આ સ્થળમાં ત્હારો તથા તેઓનો ધર્મ પ્ર-

---

* આયુષ્યનું પરિમાણ કરનારો દેવ. ૧ પ્રાણનો વિયોગ કરનારો દેવ. ૨ પુણ્ય–પાપનું ફળ આપનારો દેવ.

માણે વિવાદ થશે. (ભીષ્મ કહે છે કે) એ પ્રમાણે કહીને ભગવતી સાવિત્રીદેવી પોતાના સ્થાનમાં ગયાં. ૧૪,૧૭. અને બ્રાહ્મણ પણ સદૈવ દમનશીલ થઇને ક્રોધને જીતીને, સત્ય પ્રતિજ્ઞાયુક્ત થઇને અને અસૂયાનો ત્યાગ કરીને જપ કરવા લાગ્યો. એ રીતે જપ કરતાં દેવનાં સો વર્ષ* વીતી ગયાં. ૧૮ સો વર્ષ પછી તે બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણનો નિયમ જ્યારે સમાપ્ત થયો ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા ધર્મે બ્રાહ્મણને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું. ૧૯ ધર્મ કહે છે કે,-હે બ્રાહ્મણ! આ હું ધર્મ, તને મળવાને આવ્યો છું તેને તું જો અને તને જપનું જે ફળ પ્રાપ્ત થયું છે તે હું કહું તે સાંભળ. ૨૦ હે સાધો! તેં દેવલોક અને મનુષ્ય લોક ઉપર જય મેળવ્યો છે, તું સર્વ દેવોનાં સ્થાનનું ઉલ્લંઘન કરીને તેની પેલીપાર જઇશ. ૨૧ હે મુનિ! હવે તું પ્રાણત્યાગ કર અને ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તે લોકમાં જા. તું પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરીને તે લોકને પામીશ. ૨૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-હે ધર્મ! તમોએ કહેલા લોકની સાથે મ્હારે શું પ્રયોજન છે? માટે તમો તમારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જાઓ. હે વિભો! જેમાં ઘણા દુઃખથી મિશ્ર એવું સુખ છે એવા નવા દેહને હું ધારણ કરવા ઇચ્છતો નથી કેમ કે, હું જાપક છું. ૨૩ ધર્મ કહે છે કે,-હે મુનિશ્રેષ્ઠ! ત્હારે આ શરીરને અવશ્ય તજવું પડશે માટે તું સ્વર્ગમાં જા અથવા હે અનઘ! તને બીજા શાના ઉપર રૂચિ છે? તે કહે. ૨૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-હે વિભો! આત્માને તજીને અનાત્મ એવા સ્વર્ગવાસ ઉપર મને રૂચિ નથી. હે ધર્મ! તમે જાઓ; આત્માવિના સ્વર્ગમાં જવાની મને શ્રદ્ધા નથી. ૨૫ ધર્મ કહે છે કે,-તું દેહ ઉપર મનને રાખીશ નહિ, પણ દેહને તજીને સુખી થા. તું દુઃખરહિત લોકમાં જા કે, જ્યાં જઇને તને શોક થવાનો નથી. ૨૬ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-હે મહાભાગ! હું જપ કરીનેજ આનંદ પામું છું. મને સનાતન લોકની પ્રાપ્તિ થાય તો તેનું પણ મ્હારે કાંઇ પ્રયોજન નથી. હે વિભો! દેહસાથે તમે મને સ્વર્ગમાં જવાનું કહો તોપણ મ્હારે જવું નથી. ૨૭ ધર્મ કહે છે કે,-હે દ્વિજ! જો તું શરીરનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતો નથી તો આ કાળ, મૃત્યુ અને યમ ત્હારી પાસે આવેલા છે. તેઓને જો. ૨૮ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હવે યમ કાળ અને મૃત્યુ એ ત્રણે મહાભાગ બ્રાહ્મણની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા. ૨૯ યમ કહે છે કે,-હું યમ, ત્હારી પાસે આવીને તને કહું છું કે, તેં સારી રીતે આચરેલા આ તપ તથા સુચરિત્રની ફળ પ્રાપ્તિ મોટી છે, અર્થાત્ તેનું તને મોટું ફળ મળશે. ૩૦ કાળ કહે છે કે,-હું કાળ, ત્હારી પાસે આવીને કહું છું કે, તેં જે જપ કર્યો છે તેનું જોઇએ તેવું યોગ્ય સર્વોત્તમ ફળ તને પ્રાપ્ત થયું છે, હવે ત્હારે સ્વર્ગમાં જવાનો સમય આવ્યો છે. ૩૧ મૃત્યુ કહે છે કે,-હે ધર્મજ્ઞ! મને તું મુર્તિમાન મૃત્યુ જાણજે. હે વિપ્ર! હું કાળની આજ્ઞાથી આજ તને અહીંથી લઇ જવાને પોતાની મેળે આવ્યો છું. ૩૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-હે સૂર્યપુત્ર યમ! હે મહાત્મા કાળ! હે મૃત્યો! હે ધર્મ! તમે ભલે પધાર્યા! આપની હું શી સેવા ઉઠાવું? ૩૩ ભીષ્મ કહે છે કે,-પછી તે સ્થળમાં એકઠા મળેલા દેવોને અર્ઘ્ય તથા પાદ્ય આપીને, બ્રાહ્મણ પરમ પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો કે,-હું મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે આપની કેવી આજ્ઞા સંપાદન કરૂં? તે કહો. ૩૪ હે વિભો! (તે બ્રાહ્મણ એમ કહેતો હતો તેવામાં) તીર્થયાત્રા કરવા નીકળેલો ઇક્ષ્વાકુ રાજા, જ્યાં આગળ તે સર્વ

---

* આપણી ગણત્રીથી જે બાર માસનું વર્ષ છે તેના છ માસ દિવસના અને છ માસ રાત્રિના મળી આપણું એક વર્ષ તે દેવોનો એક દિવસ થાય છે. સંશોધક.

એકઠા મળેલા હતા ત્યાં આવી ચઢયો. ૩૫ તે રાજર્ષિએ સર્વને ત્યાં જોઇને અને તેઓનું પૂજન કરીને પ્રણામ કર્યો અને પછી તે સર્વને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ૩૬ બ્રાહ્મણે પણ રાજાને પાદ્ય, અર્ઘ્ય અને આસન આપીને તથા કુશળ સમાચાર પૂછીને કહ્યું કે,—હે મહારાજ ! તમે ભલે પધાર્યા ! આ સ્થળમાંથી જે વસ્તુની તમને ઇચ્છા હોય તે મને કહો. હું મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે આપની કયી આજ્ઞાને સંપાદન કરૂં ? તે મને કહો. ૩૭,૩૮ રાજા કહે છે કે,—હું રાજા છું અને તું બ્રાહ્મણ છે. જો તમે યજન—યાજન, અધ્યયન—અધ્યાપન અને દાન—પ્રતિગ્રહ એ છ કર્મમાં સ્થિતિવાળા હો તો તેમાં પ્રતિગ્રહ કરવાનો તમારો ધર્મ છે, માટે હું સુવર્ણ તથા રત્ન આદિ કાંઇક દ્રવ્ય તમને આપું; તેથી તમે જે ઇચ્છા હોય તે મને કહો. ૩૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણ બે પ્રકારના છે અને ધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે. કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા તેઓનો ધર્મ પ્રવૃત્તિયુક્ત હોય છે અને કેટલાક બ્રાહ્મણ તથા તેઓનો ધર્મ નિવૃત્તિયુક્ત હોય છે. હું પ્રતિગ્રહ કરવાથી નિવૃત્તિ પામેલો છું. ૪૦ હે નરાધિપ ! જે બ્રાહ્મણો પ્રવૃત્તિવાળા છે તેઓને દાન આપો કેમ કે, હું તો દાન ગ્રહણ કરતો નથી માટે તમે કહો કે, તમને શું ઇષ્ટ છે ? તથા હું તમને શું આપું ? હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે મને કહો કે, હું તપવડે તમારો કયો અર્થ સિદ્ધ કરૂં ? ૪૧ રાજા કહે છે કેઃ—હું ક્ષત્રિય છું તેથી "આપ" એવું વચન તો કાંઇ જગ્યોએ જાણુતોજ નથી; હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! અમે "યુદ્ધ આપ" એ પ્રકારે બોલનારા છીએ. ૪૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ—તમે પોતાના ધર્મવડે સંતોષ પામેલા છો તેજ પ્રમાણે હે રાજન્ ! અમે પણ અમારા ધર્મવડે સંતોષ પામેલા છીએ. હવે આપણુ બેમાં કાંઇ અંતર રહ્યું નથી, માટે જેવી તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. ૪૩ રાજા કહે છે કેઃ—હે દ્વિજ ! તમે પ્રથમ કહ્યું હતું કે, મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે હું આપીશ. તેથી હું તમારી પાસે માગું છું કે, તમે આ જપનું સઘળું ફળ મને આપો. ૪૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ—તમે કહ્યું હતું કે મ્હારી વાણી સદૈવ યુદ્ધનીજ યાચના કરે છે; હવે યુદ્ધ તો મ્હારી સાથે બનવાનું નથી ત્યારે શામાટે યાચના કરો છો ? ૪૫ રાજા કહે છે કેઃ—બ્રાહ્મણોનું હથિઆર વાણી છે અને ક્ષત્રિયોનું હથિઆર બાહુ છે. હે વિપ્ર ! માટે હું તમારી સાથે આ તીવ્ર વાણીયુદ્ધ માગું છું. ૪૬ બ્રાહ્મણ કહે છે કે, જો એમજ હોય તો અદ્યાપિ પણ મ્હારી તેજ પ્રતિજ્ઞા છે કે, કહો મ્હારી શક્તિ પ્રમાણે હું તમને શું આપું ? હે રાજેંદ્ર ! બોલો, વાર લગાડશો નહિ. મ્હારી પાસે હશે તો હું તે તમને તત્કાળ આપીશ. ૪૭ રાજા કહે છે કે,—જો તમે મને આપવાની ઇચ્છાવાળા હો તો સંહિતાનો જપ કરતાં જે પૂરેપૂરાં સો વર્ષ સુધી જપ કર્યો છે અને તેનું ફળ જે પ્રાપ્ત થયું છે, તે મને આપો. ૪૮ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—બહુ સારૂં, મેં જે જપ કર્યો છે તેનું પરમ અર્દ્ધ ફળ તમે તત્કાળ ગ્રહણ કરો; વિચાર કરવા રહેશો નહિ. હે રાજન્ ! તે ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૪૯ અથવા હે રાજન્ ! જો તમે સંપૂર્ણ ફળને ઇચ્છતા હો તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મ્હારા કરેલા જપનું સઘળું ફળ તમને પ્રાપ્ત થાઓ. ૫૦ રાજા કહે છે કે,—મ્હારે સઘળું ફળ નથી જોઇતું; તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હવે હું જાઉં છું. પણ મેં જે જપનું ફળ તમારી પાસે માગ્યું હતું તેનું શું ફળ છે ? તે મને કહો. ૫૧ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—હું તેની ફળપ્રાપ્તિને જાણતો નથી પણ જે મેં જપ કર્યો છે તે તમને મેં આપ્યો છે અને તે દાનના આ કાળ, ધર્મ, યમ અને મૃત્યુ સાક્ષીઓ છે. ૫૨. રાજા

કહે છે કે,–જો જપથી કરેલા ધર્મનું ફળ જાણવામાં આવે નહિ તો તે મને શો ઉપકાર કરશે ? જો તમે જપવડે કરેલા ધર્મનું ફળ મને કહેતા નથી તો તે ફળ આ બ્રાહ્મણને (તમને)જ પુનઃ પ્રાપ્ત થાઓ; નિશ્ચય, હું તેની ઇચ્છા કરતો નથી. ૫૩ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–હું એકવાર જે બોલ્યો તેથી વિપરીત બીજા વાક્યનો અંગીકાર કરતો નથી. એ ફળ મેં તમને આપ્યું તે આપ્યુંજ. હે રાજર્ષે ! તમારૂં અને મ્હારૂં, બન્નેનું વાક્યજ આ જગ્યોએ પ્રમાણભૂત છે. ૫૫ મેં જપ કરતાં પૂર્વે કોઈ વખત ફળની ઇચ્છા કરી નથી, તેથી હે રાજશાર્દૂલ ! હું જપના ફળને શી રીતે જાણી શકું ? ૫૫ તમે કહ્યું કે "આપ" અને મેં કહ્યું કે " હું આપું. " માટે હવે હું મ્હારી વાણીને દૂષણ પમાડીશ નહિ: તમે પણ સત્યનુંજ રક્ષણ કરો અને સ્થિર થાઓ. ૫૬ હે રાજન્ ! આમ કહું છું છતાં જો તમે મ્હારૂં વચન માનશો નહિ તો મિથ્યા આચરણ કરવાવડે તમને મોટો અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. ૫૭ હે શત્રુને દમન કરનાર ! તમારે મિથ્યા વચન બોલવું યોગ્ય નથી તેમજ હું પણ જે વચન બોલ્યો છું તે વચનને મિથ્યા કરવાને શક્તિમાન નથી. ૫૮ હું પ્રથમજ વગર વિચારે " આપું છું " એ પ્રકારે બોલી ગયો છું. તેથી જો તમે સત્ય પાળતા હો તો વિચાર કર્યા વિનાજ તેને ગ્રહણ કરો. ૫૯ હે રાજન્ ! આ જગોએ તમે આવીને મ્હારી પાસે જપનું ફળ માગ્યું, તે મેં તમને આપ્યું, માટે હવે ગ્રહણ કરો અને સત્યમાં સ્થિર થાઓ. ૬૦ જે મિથ્યા વચન બોલે છે તેને આ લોકમાં કે, પરલોકમાં સુખ મળતું નથી તે પોતાના પૂર્વજને તારી શકતો નથી તો પછી થનારી સંતતિને તો શાનોજ તારી શકે. ? ૬૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! જે પ્રકારે સત્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તારી શકે છે તે પ્રકારે યજ્ઞ, ફળ, દાન અને નિયમો તારી શકતાં નથી. ૬૨ તમે જેટલાં તપ કર્યા હશે તથા હવે પછી કરશો, તેવાં તેવાં સેંકડો કે, લાખો તપ એકઠાં કરો તોપણ તે સત્યના કરતાં અધિક થવાનાં નથી. ૬૩ સત્યજ એકાક્ષર બ્રહ્મ છે, સત્યજ એકાક્ષર તપ છે, સત્યજ એકાક્ષર યજ્ઞ છે અને સત્યજ એકાક્ષર વિદ્યા છે. " સત્યજ વેદમાં જાગ્રત છે. સત્યમાંજ પરમ ફળ રહ્યું છે, સત્યથીજ ધર્મ અને ઇન્દ્રિય દમન પણ થાય છે અને સત્યમાં સર્વ કાંઇ રહેલું છે. ૬૫ સત્યજ વેદ અને વેદાંગ છે, વિદ્યા અને વિધિ છે, સત્યજ વ્રતચર્યા છે અને સત્યજ ૐકાર છે. ૬૬ સત્યજ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર છે. સત્યજ સંતતિ છે, સત્યવડે વાયુ વાય છે તથા સત્યવડે સૂર્ય તપે છે. ૬૭ સત્યવડે અગ્નિ બળે છે, સત્યમાંજ સ્વર્ગ રહેલું છે અને યજ્ઞ, તપ, વેદ, સ્તોત્ર, મંત્ર અને સરસ્વતી એ સર્વ સત્યમાંજ છે. ૧૮ અમે સાંભળ્યું છે કે, એક વખત સત્ય અને ધર્મ એ બેને ત્રાજવામાં મૂકી અને બન્નેમાં અધિક શું છે ? તે જોવાની ઇચ્છાથી તેને તોળી જોતાં, જે તરફ સત્ય હતું તે પાસું વધારે નમ્યું હતું. ૬૯ જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં સત્ય છે અને સર્વ કાંઈ સત્યવડેજ વૃદ્ધિ પામે છે. હે રાજન્ ! એમ છતાં પણ તમે શામાટે અસત્ય કર્મ કરવાને ઇચ્છો છો ? ૭૦ હે રાજન્ ! તમે સત્યમાં સ્થિર ભાવ કરો અને અસત્ય આચરશો નહિ. " આપો " એવા શુભ સત્ય વચનને અસત્ય શા માટે કરો છો ? ૭૧ હે રાજન્ ! જો તમે મેં આપેલાં ફળને ગ્રહણ કરશો નહિ તો ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઇને સર્વ લોકમાં રખડવું પડશે. ૭૨ હે રાજન્ ! જે પુરૂષ " આપીશ " એમ કહીને આપતો નથી અને જે પુરૂષ માગ્યા પછી લેતો નથી, એ બન્ને જણ અસત્યવાદી થાય છે, તે તમારાથી મિથ્યા શ્રેષ્ઠ શકે એમ નથી. ૭૩ રાજા કહે છે

કે,–હે બ્રાહ્મણ! યુદ્ધ કરવું અને રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે એમાં સંશય નથી અને દાન આપવું એ પણ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. ત્યારે હું તમારી પાસેથી દાન કેમ લેઇ શકું? ૭૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–હે રાજન્! મેં તમને દાન લેવાને લલચાવ્યા નથી કે, હું તમારા ઘેર આપવા આવ્યો નથી પણ અહીં આવીને દાન માગ્યા પછી તમે તે શામાટે લેતા નથી? ૭૫ ધર્મ કહે છે કે,–તમે વિવાદ કરશો નહિ, કેમકે, હું ધર્મ તેનું નિરાકરણ કરવાને અહીં આવેલો છું એમ જાણો. બ્રાહ્મણને દાનનું ફળ મળે અને રાજાને સત્યનું ફળ મળે એ યુક્ત છે. ૭૬ સ્વર્ગ +કહે છે કે,–હે રાજેંદ્ર! મને તું પોતાની મેળે આવેલું મૂર્તિમાન સ્વર્ગ જાણજે. તમે વિવાદ કરશો નહિ કેમ કે, તમને બન્નેને સમાન ફળની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૭ રાજા કહે છે કે,–મ્હારે સ્વર્ગનું કામ નથી માટે હે સ્વર્ગ! તું જેમ આવ્યું તેમ જા. જો આ બ્રાહ્મણને સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા હોય તો મેં કરેલા તપના ફળને તે લે. ૭૮ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–મેં બાળકપણામાં અજ્ઞાનતાથી કદાચિત કોઇના આગળ હાથ ધર્યો હોય તો તેને હું જાણતો નથી; પણ હમણાં તો સંહિતાનો જપ કરીને નિવૃત્તિ લક્ષણવાળા ધર્મની ઉપાસના કરૂં છું. ૭૯ હે રાજન્! તમે ઘણા કાળથી નિવૃત્ત થયેલા મને શા માટે લોભાવો છો? હું જેટલું મ્હારૂં છે તેટલાવડેજ કાર્ય કરી લઇશ, પણ હે નૃપ! હું તમારાથી ફળની ઇચ્છા કરતો નથી. ૮૦ કેમ કે, તપ અને સ્વાધ્યાય કરવાના સ્વભાવવાળો હું પ્રતિગ્રહ કરવાથી વિરામ પામેલો છું. રાજા કહે છે કે,–હે વિપ્ર! જો તમે જપના ઉત્તમ ફળનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો આપણ બંનેનું ફળ એકત્ર થઇને આપણને મળે તેમ થાઓ, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. ૮૧ હે વિપ્ર! જો તમે બ્રાહ્મણોએ પ્રતિગ્રહ કરવો અને રાજવંશીઓએ દાન કરવું એવો ધર્મ સાંભળ્યો હોય તો આપણ બન્નેને તે ફળ એકઠું મળો અથવા આપણ બન્નેને તે ફળનો એકત્ર ભોગ મળે, તેમ ન થતાં મ્હારા ફળને માન્ય કરો. જો તમારી મ્હારા ઉપર કૃપા હોય તો મ્હારા કરેલા ધર્મનો તમે અંગીકાર કરો. ૮૨,૮૩ ભીષ્મ કહે છે કે,–પછી વિકૃત વેષવાળા બે પુરૂષ ત્યાં આવીને ઉભા રહ્યા, તેઓનાં વસ્ત્ર મલિન હતા તથા તેઓએ એક બીજાને ઝાલ્યા હતા. તેઓ ત્યાં આવીને સામસામી બોલવા લાગ્યા. ૮૪ એક બોલ્યો કે,–હું ત્હારી પાસે કાંઇ માગતો નથી. ત્યારે બીજો બોલ્યો કે,–તું મ્હારી પાસે માગે છે–મ્હારે ત્હારૂં દેવું છે. આપણ બન્નેને એજ તકરાર છે અને અહીં આ રાજા છે તે આપણો ન્યાય કરશે. ૮૫ પહેલો બોલ્યો કે,–હું સાચું કહું છું કે, ત્હારી પાસે મ્હારૂં કાંઇ લેણું નથી. બીજો બોલ્યો કે,–તું જૂઠું બોલે છે, હું ત્હારા ઋણને ધારણ કરૂં છું. ૮૬ એમ બોલતાં બોલતાં તે *બન્ને જણ અત્યંત તપી ગયા અને રાજાને કહેવા લાગ્યા કે,–અમે બે જે પ્રકારે નિંદિત થઇએ નહિ તે પ્રકારે તપાસ કરો. ૮૭ વિરૂપ કહે છે કે,–હે નરમાં વ્યાઘ્ર જેવા મહીપતિ! એક ગોપ્રદાનના ફળનું મ્હારે વિકૃતનું દેવું છે. તે હું તેને આપું છું પણ તે વિકૃત લેતો નથી. ૮૮ વિકૃત કહે છે કે,–હે નરાધિપ! વિરૂપની પાસે મ્હારૂં કાંઇ નથી. હે રાજન્! એનું બોલવું સત્યના સરખું ભાસે છે ખરૂં, પણ સત્ય નથી. તે તમારા આગળ મિથ્યા બોલે છે. ૮૯ રાજા કહે છે કે,–હે વિરૂપ! આ વિકૃતનું ત્હારી પાસે શું છે? તે મને કહે. હું

+ બ્રાહ્મણના તપના પ્રભાવથી છતાયલું સ્વર્ગ પણ ત્યાં આવ્યું છે. * તે બન્ને જણ કામ અને ક્રોધ હતા, જે પૈકી એકનું નામ "વિરૂપ" અને બીજાનું નામ "વિકૃત" હતું.

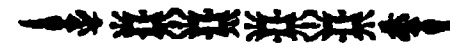
ત્હારી વાતને સાંભળીને જેમ કરવું મ્હારા મનમાં યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશ. ૯૦ વિરૂપ કહે છે કે,-હે રાજન્! હે રાજર્ષિ! હે નરાધિપ! આ વિકૃતનું જે કાંઇ મ્હારી પાસે છે તે હું સઘળું તમને કહું છું. તે તમે ધ્યાન રાખીને સાંભળો. ૯૧ આ વિકૃતે પૂર્વે ધર્મની પ્રાપ્તિ થવા માટે તપ અને સ્વાધ્યાયનું પરિશીલન કરનાર એક બ્રાહ્મણને એક ઉત્તમ ગાયનું દાન કર્યું. ૯૨ મેં તે ગોદાનનું ફળ વિકૃતની પાસે જઇને માગ્યું અને વિકૃતે પણ શુદ્ધ અંતઃકરણવડે મને આપ્યું. ૯૩ પછી મેં મ્હારી પોતાની શુદ્ધિ થવા માટે એક સુકૃત કર્મ કર્યું. તે એવું કે, મેં વાછરડાંવાળી અને ઘણું દૂધ દેનારી બે કપિલા ગાયો ખરીદ કરી. ૯૪ અને હે રાજન્! તે મેં ઉચ્ચ વૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણને વિધિપૂર્વક તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક સમર્પણ કરી. ૯૫ હે પ્રભો! હવે હું તે બે ગાયોનું ફળ લઇને આ વિકૃતને, તેણે આપેલાથી બમણું ફળ આપું છું પરંતુ વિકૃત લેતો નથી. હે પુરૂષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા રાજન્! એ પ્રમાણે અમારો વિવાદ છે. તેમાં કોણ શુદ્ધ છે? અને કોણ દોષવાળો છે? તેનો તમે ન્યાય કરો. ૯૬ હે નૃપ! આ પ્રકારે વિવાદ કરતા કરતા અમે તમારી પાસે આવ્યા છીએ, માટે તમને ઘટે તો ધર્મ કરો કે, અધર્મ કરો; પણ અમારા વાદનો નિર્ણય કરીને અમારૂં સમાધાન કરો. ૯૭ જે રીતે વિકૃતે મને દાન આપ્યું છે તે રીતે જો તે મ્હારી પાસેથી લેવા ખુશી ન હોય તો તમે સ્થિર થઇને અમને જેમ માર્ગ બતાવશો તેમ અમે કરીશું. ૯૮ રાજા કહે છે કે,-હે વિકૃત! વિરૂપ ત્હારૂં દેવું તને પાછું આપે છે તે તું હવે કેમ લેતો નથી? જે રીતે તેણે તને આપવાનું કબૂલ કરેલું છે તે રીતે તું જલદી ગ્રહણ કર. ૯૯ વિકૃત કહે છે કે,-મેં વિરૂપને કહ્યું કે,-"હું આપું છું" અને તેણે કહ્યું કે "હું લઉં છું" એ પ્રમાણે મેં આપ્યું અને તેણે લીધું. હવે તેની પાસે મ્હારૂં કાંઈ લેણું નથી માટે તેની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જાય. ૧૦૦ રાજા કહે છે કે,-વિરૂપ તને આપે છે પરંતુ તું લેતો નથી એ મને બહુ વિષમ જણાય છે. મ્હારા મત પ્રમાણે તું દંડ પામવાને યોગ્ય છે એમાં સંશય નથી. ૧૦૧ વિકૃત કહે છે કે,-હે રાજર્ષિ! મેં એને જે એકવાર આપ્યું તે હવે પાછું કેમ લઉં? જો એમાં મ્હારો અપરાધ હોય તો હે પ્રભો! તમે સ્વામી છો, તમે જે શિક્ષા ફરમાવશો તેને હું સહન કરીશ. ૧૦૨ વિરૂપ કહે છે કે,-હે વિકૃત! હું તને ત્હારૂં ઋણ પાછું આપું છું તેને તું કોઇ પણ પ્રકારે ગ્રહણ નહિ કરે તો ધર્મનું અનુશાસન કરનાર આ રાજા તને શિક્ષા કરશે. ૧૦૩ વિકૃત કહે છે કે,-તેં મ્હારી પાસે આવીને મ્હારૂં ગોપ્રદાનનું ફળ માગ્યું ત્યારે મેં તને તે આપી દીધું છે. હવે તે હું આજ આ જગ્યોએ શી રીતે પાછું લેઈ શકું? માટે હું તને રજા આપું છું કે, તું ત્હારે જવું હોય ત્યાં ચાલ્યો જા. ૧૦૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-હે રાજન્! આ બન્ને જણે જે કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું, માટે મેં જે તમને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે વગર વિચાર્યે ગ્રહણ કરો. ૧૦૫ રાજા કહે છે કે,-જેમ આ બે જણના વિવાદનો નિર્ણય મહા ગહન છે તેમ આ મ્હારા ઉપર આવી પડેલું પ્રસ્તુત કાર્ય પણ મહા ગહન છે. જાપક પોતાના આગ્રહને દૃઢ વળગી રહ્યો છે માટે તેનું હવે કેમ થશે? ૧૦૬ જો આ બ્રાહ્મણે મને આપવાને સંકલ્પિત કરેલા ફળને હું ગ્રહણ કરૂં નહિ તો આજ હું મોટા પાપવડે લેપાયમાન કેમ થાઉં નહિ? ૧૦૭ પછી તે રાજર્ષિએ વિરૂપ અને વિકૃતને કહ્યું કે,-તમારા બેના વિવાદનો નિર્ણય થતાં સુધી તમે બન્ને બેસો, તમે બેઉ મ્હારી પાસે આવ્યા છો તો મ્હારો રાજ-

ધર્મ પણ મિથ્યા થાય, એવું બને નહિ. ૧૦૮ રાજાઓએ પોતાનો ધર્મ પાળવો એ તો નિશ્ચય છે અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ મહાગહન છે, તેણે મ્હારા સરખા અનાત્મમાં આવીને પ્રવેશ કર્યો છે. ૧૦૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–હે રાજન્! તમે જે માગ્યું અને મેં જે આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમારૂં ઋણ હું ધારણ કરૂં છું માટે તે લ્યો. હે રાજન્! જો તમે તેને ગ્રહણ નહિ કરો તો તમને હું શાપ દઇશ એમાં સંશય નથી. ૧૧૦ રાજા કહે છે કેઃ–રાજધર્મને ધિક્કાર છે કે, જેના કાર્યનો આ સ્થળમાં આવોજ નિશ્ચય થયો છે. ૧૧૧ મેં પૂર્વે કોઇ વખત આ હાથને મૂકેલી થાપણ ગ્રહણ કરવાને પ્રસારેલો નથી. તે આજ પ્રસારૂં છું. હે વિપ્ર! મ્હારૂં જે ઋણ તમારી પાસે હોય તે હવે મને આપો. ૧૧૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–જો મેં સંહિતાનો જપ કરીને કાંઇ ગુણ (ફળ) પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તો તે જેટલો હોય તેટલો અને તે વિના પણ જે કાંઇ મ્હારૂં જપ–સંબંધી સુકૃત હોય તે સર્વનો તમે પ્રતિગ્રહ કરો. ૧૧૩ રાજા કહે છે કે,–હે દ્વિજોત્તમ! મ્હારા હાથમાં આજે જળ જે પડ્યું તેનું ફળ આપણને બંનેને સમાન અને સાથેજ પ્રાપ્ત થાઓ અને તમે તે સમાન ફળનો પ્રતિગ્રહ કરો. ૧૧૪ વિરૂપ કહે છે કે,–હે રાજન્! તું અમને બન્નેને કામ તથા ક્રોધ જાણ. અમેજ તને આ કામ કરાવ્યું છે. પણ તેં "સાથેજ પ્રાપ્ત થાઓ" એમ કહ્યું તેથી તેને અને તને સમાન લોકની પ્રાપ્તિ થશે. ૧૧૫ આ બ્રાહ્મણ ત્હારૂં કાંઇ ઋણ ધારણ કરતો નથી અથવા આ વિકૃત મને કાંઇ આપવાનું ધારણ કરતો નથી પરંતુ ત્હારા અર્થે અમે આ જિજ્ઞાસા ઉભી કરી હતી. કાળ, ધર્મ, મૃત્યુ, કામ, ક્રોધ અને તમે બે, એ સર્વ અન્યોઅન્યના સંબંધમાં આવીને ત્હારા દેખતાં કસોટીએ ચઢી ચૂકયા છીએ; માટે પોતાના કર્મવડે જીતેલા જે જે લોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય તે તે લોકમાં તું જા. ૧૧૬,૧૧૭ ભીષ્મ કહે છે કે,–જાપકને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે મેં તને બતાવ્યું. હવે તેઓને જે ગતિ અને સ્થળ પ્રાપ્ત થાય છે તે તથા જાપકે જીતેલા લોક, એ સર્વ હું તને કહું છું. ૧૧૮ સંહિતાનું અધ્યયન કરનાર મનુષ્ય પરમેષ્ટી (બ્રહ્મદેવ)ના લોકને પામે છે, અગ્નિના લોકને પામે છે અથવા સૂર્યના લોકને પામે છે. ૧૧૯ જો તે તૈજસ ભાવવડે (તેજોમય અથવા સ્વરૂપ ભાવવડે) તે લોકમાં રમે છે તો પ્રીતિવડે મોહિત થઇને તેઓના ગુણોને ધારણ કરે છે. ૧૨૦ તેજ પ્રમાણે તે રાગયુક્ત જાપક ચન્દ્રના લોકમાં, વાયુના લોકમાં, ભૂમિ લોકમાં અથવા આકાશમાં તેના ગુણોને ધારણ કરીને વસે છે. ૧૨૧ જો કદાચિત્ તે, અગ્નિના લોક આદિમાં સંશયવાળો થઇને વિરાગ પામે છે અને ઉત્કૃષ્ટ એવા મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે તો પુનઃ ત્યાંથી બ્રહ્માના લોકમાં જાય છે. ૧૨૨ પછી બ્રહ્માના લોકમાંથી તે કૈવલ્ય મુક્તિને પામે છે અને ત્યાં નિષ્કામ, આત્મ બુદ્ધિવાળો તથા અહંકાર-રહિત થયેલો હોવાથી બ્રહ્મભૂત, સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વ વિનાનો, સુખી, શાંત અને દ્વૈતદર્શન વિનાનો થઇને રહે છે. ૧૨૩ બ્રહ્મનું સ્થાન દુઃખરહિત, જરારહિત અને શાંત છે, જ્યાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. તે એક છે અને તેને "અક્ષર" કહે છે. તે સ્થાનને પામે છે. ૧૨૪ તે અક્ષર સ્થાનમાં જે પુરૂષ છે તે પ્રત્યક્ષ, આગમ, અનુમાન અને ચિત્ત એ ચાર લક્ષણવડે હીન છે કેમ કે, તે રૂપ, ગુણ, સંબંધ અને જડત્વાદિથી રહિત છે. વળી તે અશના–પિપાસા (ભૂખ–તરસ), (પ્રાણધર્મ), શોક–મોહ, (ચિત્તધર્મ), જન્મ–મૃત્યુ (દેહધર્મ) એવી છ ઉર્મીઓથી રહિત છે. વળી તે પ્રાણાદિ ષોડશ વર્ગ (પંચ પ્રાણ)

પંચ ભૂત અને મનથી પણ રહિત છે. જાપક પુરૂષ કારણ બ્રહ્મનું અતિક્રમણ કરીને તે પુરૂષને પામે છે. ૧૨૫ કદાચિત્ જાપક પુરૂષના મનમાં વિષયની પ્રીતિ રહેલી હોય અને તેથી તે પરમ પુરૂષને પામવાની ઇચ્છા ન કરતો હોય તો સર્વાત્મક આકાશાખ્ય કારણોનો તે અભિમાની થાય છે અને પછી પોતાના મનવડે તે, જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે તે તે વસ્તુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૬ અથવા જો તે પરમ વૈરાગ્ય પામીને સર્વ લોકને નરકતુલ્ય દેખે છે અને સર્વ વિષયથી સ્પૃહારહિત થાય છે તો મુક્ત થઇને નિર્ગુણ સ્થાનમાં સુખને ભોગવે છે. ૧૨૭ હે મહારાજ! એ પ્રમાણે જાપકની ગતિ જેવી રીતે થાય છે તેવી રીતે આ સર્વ મેં તને વર્ણવી બતાવ્યું. હવે બીજું શું સાંભળવાની ત્હારી ઇચ્છા છે. ૧૨૮

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे जापकोपाख्यानं गुर्जरभाषायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો-જાપકોપાખ્યાન-રાજા અને બ્રાહ્મણની મુક્તિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तस्य भाषिते ॥
ब्रह्मणो वाथवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—વિરૂપે એ પ્રમાણે કહ્યા પછી તે બન્નેએ શો ઉત્તર આપ્યો? તેને બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો કે, રાજાએ હે પિતામહ! તે મને કહો. ૧ અથવા તમે જે સ્થાન કહ્યું ત્યાં તે બન્ને ગયા? અથવા તે બન્નેનો સંવાદ શો થયો? અથવા તે બે જણાએ ત્યાં રહીને શું કર્યું? તે મને કહો. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-પછી તે બ્રાહ્મણે રાજાના વચનને માન્ય કરીને ત્યાં આવેલા ધર્મનું, યમનું, કાળનું, મૃત્યુનું તથા જે બ્રાહ્મણો ત્યાં પ્રથમ હતા તથા જેઓ પછી આવ્યા હતા તે સર્વને મસ્તક નમાવી, પૂજન કરીને (અર્થાત્ તે સર્વને પ્રણામ કરીને) રાજાને કહ્યું કે:-હે રાજર્ષિ! તમે આ ફળવડે યુક્ત થઇને શ્રેષ્ઠપણાને પામો અને હું પણ તમારી આજ્ઞાને પામીને પુનઃ જપ કરીશ. ૩,૫ હે મોટા બળવાળા રાજા! હે પૃથ્વીપતે! મને પૂર્વે દેવીએ વરદાન આપ્યું છે કે, જપ કરવામાં દરરોજ ત્હારી શ્રદ્ધા વધતી જશે. ૬ રાજા કહે છે કે,-હે વિપ્ર! જો એ પ્રમાણે મને ફળ આપવાવડે તમારી જપની સિદ્ધિ નિષ્ફળ થઈ છે તો તમે મ્હારી સાથે ચાલો અને જપનું દાન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુણ્યવડેજ તમારૂં જે ફળ વૃદ્ધિ પામ્યું છે તેને પામો. બ્રાહ્મણ કહે છે કે,-આ જગ્યોએ મેં સર્વની સમક્ષમાં તને જપનું દાન આપવાને અર્થે મોટો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેથી આપણે બન્ને સમાન ફળવાળા થઇને સાથેજ ફળ ભોગવવાનું નક્કી કરી ચૂક્યા છીએ, માટે આપણ બન્નેની ગતિ જ્યાં થશે ત્યાં જઇશું. ૮ એ બન્ને જણનો એવો નિશ્ચય જોઇને દેવોનો ઇશ્વર ઇન્દ્ર, બીજા દેવોને તથા લોકપાળોને સાથે તેડીને તે સ્થળમાં આવ્યો. ૯ સાધ્ય દેવો, વિશ્વ દેવો, વાયુ દેવો, નદીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો અને તીર્થો, તે સ્થળમાં અનેક પ્રકારનાં વાદ્ય બજાવવાનાં વાજીંત્રો લઇને આવ્યાં. ૧૦ અનેક

પ્રકારનાં તપ, *સંયોગવિધિ, વેદ, ૧સ્તોભ, સરસ્વતી, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, હાહા, હુહુ, પોતાના પરિવારસહિત ચિત્રસેન ગંધર્વ, નાગ, સિદ્ધો, મુનિઓ અને દેવના દેવ પ્રજાપતિ તે સ્થળમાં આવ્યા. ૧૧,૧૨ હે વિભો ! સહસ્ર મસ્તકવાળા અચિંત્ય દેવ વિષ્ણુ પણ ત્યાં આવ્યા. તે વખતે આકાશમાં ભેરી અને તુરીઓ વાગવા લાગી. ૧૩ અને તે મહાત્માઓ ઉપર આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. અપ્સરાઓના સમુદાય ચારે બાજુ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. ૧૪ પછી મૂર્તિમાન સ્વર્ગે બ્રાહ્મણની પાસે આવીને કહ્યું કેઃ–હે મહાભાગ ! ત્હારો પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો છે અને હે રાજન્ ! ત્હારો પણ પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો છે. ૧૫ હે રાજન્ ! પછી તે બન્નેએ પરસ્પર ઉપકાર કર્યો હતો તે કારણથી એકત્ર મળીને એકેજ સમયે તે બન્નેએ વિષયનાં કારણભૂત ઇન્દ્રિયનો ઉપસંહાર કરવા માંડ્યો. ૧૬ પ્રથમ મૂળાધાર ચક્રથકી કુંડલિનીનું ઉત્થાપન કરીને તેની ઉપરનાં ચક્રનો જપ કરતાં કરતાં ક્રમવડે તેનું હૃદયમાં જે અનાહત ચક્ર છે તેમાં તેનું સ્થાપન કર્યું અને પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, સમાન અને વ્યાન એ વાયુઓને આકર્ષીને તથા એકત્ર કરીને તેને વિષે મનને ધારણ કર્યું. ૧૭ પછી તેમણે પદ્માસન વાળીને બન્ને ભ્રકુટીની નીચે નાસિકાના અગ્ર ઉપર દૃષ્ટિ રાખી અને પ્રાણાપાનસહિત મનને ભ્રકુટીની મધ્યે આજ્ઞા ચક્રમાં સ્થાપન કર્યું. ૧૮ એ પ્રમાણે જેમણે પોતાના ચિત્તને જીત્યું છે એવા તે બન્ને જણનું શરીર ચેષ્ટારહિત થયું તથા દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ ત્યારે સુષુમ્ણા નાડીના માર્ગે થઇને પ્રાણસહિત મનને મૂર્ધાસ્થાનમાં સ્થાપન કર્યું. ૧૯ તે સમયે મહાત્મા બ્રાહ્મણના બ્રહ્મરંધ્રને ફાડીને એક મહાન્ તેજનું બિંબ નીકળ્યું અને ત્યાંથી સ્વર્ગમાં ગયું. ૨૦ તે વખતે સર્વ દિશાઓમાં સર્વ જણાએ મોટો હાહાકાર કર્યો. પછી તેજના બિંબે દેવોવડે સ્તુતિ કરાતા એવા બ્રહ્મદેવના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૧ હે રાજન્ ! બ્રહ્માએ તે તેજને વિષે અંગુષ્ઠ પ્રમાણવાળા પુરૂષને દેખીને તેનો સત્કાર કર્યો. ૨૨ અને પુનઃ પણ મધુર વચન કહ્યું કે,–યોગીઓને જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેની બરોબર જપ કરનારાઓને ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૨૩ આ સભામાં આવેલા સર્વેએ યોગીના ફળને તો પ્રત્યક્ષ જોયું છે. પરંતુ જાપકને જે ફળ મળે છે તે વિશેષ કહેલું છે. ૨૪ પછી બ્રહ્માએ તેને "મ્હારા વિષે રહે" એમ કહીને બ્રહ્મ અને આત્માના ઐક્યનો બોધ કર્યો અને તે બ્રાહ્મણે પણ દુઃખના કારણરૂપ વ્યષ્ટિલિંગને તજીને મુખને વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૫ જે રીતે બ્રાહ્મણે બ્રહ્માના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેજ રીતે રાજાએ પણ ભગવાન પિતામહના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૬ પછી સર્વ દેવોએ બ્રહ્માને પ્રણામ કરીને કહ્યું કે,–જાપકને જે ફળ મળે છે તે વિશેષ છે. ૨૭ કેમકે, તમે આ યત્ન જાપકને અર્થે કર્યો છે તથા અમે સર્વ પણ જાપકના અર્થેજ આવ્યા છીએ. તમે આ બન્ને જણાનો સમાન સત્કાર કર્યો અને સમાન ફળ આપ્યું. ૨૮ અમે યોગી અને જાપક એ બંનેના અત્યંત મોટા ફળને આજે જોયું. હવે તેઓ સર્વ લોકને અતિક્રમણ કરીને પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જાય. ૨૯ બ્રહ્મા કહે છે કે,–જે પુરૂષ સંહિતાની પેઠે મહાસ્મૃતિનો પાઠ કરે અને ઉત્તમ એવી અનુસ્મૃતિનો પાઠ કરે છે તેઓ પણ એજ વિધિથી મ્હારા લોકને પામે છે એમાં સંશય નથી. તમને જે ઇષ્ટ છે તે હું કહીશ, માટે હે સભા-

* જીવ અને બ્રહ્મનું એકત્વ પ્રતિપાદન કરનારાં વેદાંતશાસ્ત્ર. ૧ સામવેદના ગાનમાં સ્વર પૂરનારા અક્ષરો; જેવા કે "हायि हाहु" ઇત્યાદિ.

સદ્રો ! હવે તમે પોતપોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને પોતાના સ્થાનમાં જાઓ. ૩૧ ભીષ્મ કહે છે કે,-બ્રહ્મદેવ એ પ્રકારે કહીને તેજ સ્થળમાં અંતર્ધાન થયા અને દેવતાઓ પણ રજા લઇને પોતાના સ્થાનમાં ગયા. ૩૨ હે રાજન્ ! તે સર્વ મહાત્માઓ ધર્મનો સત્કાર કરીને તથા ધર્મના જવા પછી મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા, અને પછી પોતાના સ્થાનપર ગયા. ૩૩ હે મહારાજ ! જાપકોનું એવું ફળ છે અને ગતિ પણ એવી છે, મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું તે પ્રમાણે તને કહ્યું. હવે તું બીજું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? ૩૪

एतत्फलं जापकानां गतिश्चैषा प्रकीर्तिता ।
यथा श्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे जापकोपाख्याने गुर्जरभाषायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।
भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-હે પિતામહ ! જ્ઞાનસહિત યોગનું, વેદોનું અને નિયમોનું શું ફળ છે ? તથા સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ બ્રહ્મને શી રીતે જાણવો ? તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ વિષે પણ પ્રજાપતિ મનુ અને મહર્ષિ બૃહસ્પતિના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ તે એવું છે કે, એક સમયે દેવ અને ઋષિના સમુદાયમાં શ્રેષ્ઠ એવા બૃહસ્પતિએ પ્રજાઓમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા પ્રજાપતિ મનુની પાસે જઇને, શિષ્ય ગુરૂને પ્રણામ કરે, તેમ પ્રણામ કર્યો અને આ પ્રમાણે પ્રાચીન પ્રશ્ન પૂછ્યો, કે-હે ભગવન્ ! જે સર્વ જગતનું કારણ છે, જેના નિમિત્તથી કર્મકાંડનો સર્વ વિધિ પ્રવૃત્ત થયો છે, જેના વિષે બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે, એ ફળ જ્ઞાન થવાથીજ પ્રાપ્ત થાય એવું છે અને વેદના મંત્રોવડે પણ જે પ્રકાશમાં આવી શક્યું નથી, તે તત્વ શું છે ? તે મને યથાવત કહો. ૩,૪ ધર્મ, અર્થ અને કામને પ્રતિપાદન કરનારા અર્થશાસ્ત્રને, વેદને અને મંત્રોને જાણનારા મહાપુરૂષો અનેક યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને અથવા ગોપ્રદાનાદિ દાન કરીને જે ફળનું ઉપાસન કરે છે, તે ફળ શું છે ? તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને ક્યા સ્થાનમાં ? તે કહો. ૫ હે ભગવન્ ! જેથી પૃથ્વી, સ્થાવર-જંગમ પદાર્થો, પવન, આકાશ, જળજંતુઓ, જળ, સ્વર્ગ અને દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા છે તે પ્રાચીન વસ્તુ શી છે ? તે મને કહો. ૬ જે વસ્તુનું પ્રથમ મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે, પછી તે, વસ્તુની પ્રાર્થના કરે છે-ઇચ્છા કરે છે અને પછી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ હું તો પરમ પ્રાચીન વસ્તુને જાણુતોજ નથી તો પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ શી રીતે કરૂં ? ૭ હું ઋગ્વેદ, સામવેદના સમુદાય, યજુર્વેદના સર્વ મંત્રો, છંદો, નક્ષત્રની ગતિ (જ્યોતિષ), નિરૂક્ત, કલ્પસહિત વ્યાકરણ અને શિક્ષા, એ સર્વ (વેદ અને વેદાંગ)ને ભણ્યો છું. પરંતુ આકાશાદિ મહાભૂતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ? તે જાણુતો નથી. ૮ માટે તમે મને સામાન્ય અને

વિશેષ શબ્દોવડે તે સર્વ કહો. તમે મને તે સર્વ પણ કહો કે, જ્ઞાનનું ફળ શું છે અને કર્મનું ફળ શું છે? ૯ તેજ પ્રમાણે આત્મા દેહમાંથી નીકળીને પુનઃ બીજા શરીરને શી રીતે પામે છે? તે પણ કહો. મનુ કહે છે કે,—જેને જે વસ્તુ પ્રિય હોય છે તે, તે વસ્તુને સુખ કહે છે અને જે અનિષ્ટ હોય છે તેને દુઃખ કહે છે. ૧૦ "મને ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાઓ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાઓ" એટલા માટે કર્મ વિધિની પ્રવૃત્તિ થયેલી છે. વળી "મને ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બન્ને પ્રાપ્ત થાઓ નહિ." એટલા માટે જ્ઞાનવિધિ (નિષ્કામ કર્મવિધિ) પ્રવૃત્ત થયેલો છે. ૧૧ વેદમાં જે કર્મયોગ કહેલા છે તે સર્વે કામ-પ્રધાન છે. એ કામપ્રધાન કર્મયોગથી જે વિમુક્ત થાય છે તે પરમ સુખ (મુક્તિ) ને પામે છે. સુખની ઇચ્છાવાળો અનેક પ્રકારના વૈદિક અને લૌકિક કર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઇને સ્વર્ગમાં કે, નરકમાં જાય છે. બૃહસ્પતિ કહે છે કે,—ઇષ્ટ એટલે સુખ અને અનિષ્ટ એટલે દુઃખ, એ બેમાંથી સુખ ઇષ્ટ છે માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે અને દુઃખ અનિષ્ટ છે માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એવી પ્રાણી માત્રની ઇચ્છા હોય છે. તે ઇચ્છા, ઇચ્છા કરનાર પુરૂષને કર્મવડે વ્યાપ્ત કરે છે. ૧૨ મનુ કહે છે કે,—જો પુરૂષ એજ કર્મવડે મુક્ત થાય તો પરમ પદને પામે છે અને જે કર્મવિધિ પ્રવૃત્ત થયો છે તે પણ એટલાજ માટે. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનના અર્થેજ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું પણ ક્ષુદ્ર ફળને માટે કરવું નહિ. જે પુરૂષો કામાત્મા હોય છે—કામની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેઓને કર્મયોગ વ્યાપ્ત કરે છે, માટે કામ-વાસનાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવાં તથા પરમ પુરૂષની પ્રાપ્તિ કરવી. ૧૩ આત્મા (ચિત્ત) કર્મવડે રાગાદિ દોષને દૂર કરવાથી આદર્શ (આરસી)ની પેઠે પ્રકાશમાન (શુદ્ધ) થાય છે અને સદસદ્ વિષયને જાણનારો થઇ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ રીતે સુખની ઇચ્છાવાળો એટલે મુમુક્ષુ થયા પછી જ્યારે તે કર્મના માર્ગથી અત્યંત નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે સ્પૃહા-રહિત પરમ બ્રહ્મને પામે છે. ૧૪ આ પ્રજા મન અને કર્મવડે સરજેલી છે. અર્થાત્ મન અને કર્મ એ બેજ જન્મ—મરણરૂપ સંસારને આપનારાં છે તથાપિ તે બેજ સર્વ લોકો જેને સેવે એવા સન્માર્ગ છે. અર્થાત્ તે બેવડેજ મુક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિબોધિત કર્મ નિષ્કામપણે આચરે તો તે શાશ્વતપદને આપનારૂં થાય છે અને સકામપણે આચરે તો અંતવાન ક્ષુદ્ર ફળને આપનારૂં થાય છે. તેમાં મનવડે ફળનો ત્યાગ કર્યો હોય તો શાશ્વત પદનું કારણ થાય છે. સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ કરવાથી કાંઇ ત્યાગ કહેવાતો નથી. ૧૫ જે રીતે રાત્રિના અંતમાં (પ્રભાતમાં) જનાર મનુષ્યનાં નેત્ર, તેના આત્મા સાથે યુક્ત થાય અર્થાત્ નેત્રયુક્ત પુરૂષ પોતાને દોરનારો થાય તો તે, જેમ અંધકારથી વીંટાયલો ન થઇને માર્ગમાં ત્યાગ કરવા જેવું કંટકાદિ દેખી શકે છે, તેમ જ્યારે બુદ્ધિ વિવેકની સાથે યુક્ત થાય છે ત્યારે ત્યાગ કરવા જેવા અશુભ કર્મને જોઇ શકે છે—સમજે છે. ૧૬ જેમ માર્ગમાં સર્પ પડ્યો હોય અથવા દર્ભનાં અગ્ર પડ્યાં હોય અથવા કૂવો હોય, તો તેને જાણવાથી મનુષ્યો તેનો ત્યાગ કરે છે અને અજાણપણાથી કેટલાક તેમાં પડે છે પણ ખરા. એજ રીતે કેટલાક અશુભ કર્મને જાણી તેનો ત્યાગ કરે છે અને કેટલાક અજાણ્યા હોવાથી તેવાં કર્મનું સેવન કરીને દુઃખી થાય છે, માટે જ્ઞાનનું ફળ કેટલું વિશેષ છે? તે તું આ દૃષ્ટાંતથી સમજ. ૧૭ યજ્ઞ—કર્મનું ફળ આ પાંચ વસ્તુઓમાં સમાએલું છે. વિધિ પ્રમાણે યોજેલો સઘળો મંત્ર, સમુદાય, યથોક્ત વિધિપૂર્વક યજ્ઞ, યજ્ઞને યોગ્ય દક્ષિણા, મુખ્ય અન્ન

અને મનની એકાગ્રતા છે. ૧૮ વેદમાં કહેલું છે કે, કર્મ ગુણાત્મક છે. કર્મ મંત્રથી થાય છે માટે મંત્ર પણ ગુણાત્મક છે અને એજ પ્રમાણે વિધિ, વિધેય કર્મ, કર્ત્તા, ફળ અને તેનો ભોક્તા દેહધારી, એ સર્વ ગુણાત્મક છે. "ગુણાત્મક છે" એમાં વિશેષ એટલું જાણવાનું છે કે, ઉપર કહેલાં પ્રત્યેક સાત્વિક, રાજસ અથવા તામસ હોય છે. જેમ વિધેય કર્મ પણ સાત્વિક, રાજસ અને તામસ હોય છે. મંત્ર પણ સાત્વિક, રાજસ કે, તામસ હોય છે. "**अग्निमिळे** ૪૦" સાત્વિક મંત્ર છે "**इषे त्वोर्जे त्वा** ૪૦" રાજસ મંત્ર અને "**सर्वं प्रविश्य हृदयं प्रविश्य** ૪૦" તામસ મંત્ર છે. વિધિ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, આત્મપ્રાપ્તિ થવા માટે યજ્ઞ કરવો તેને સાત્વિક, સ્વર્ગ મળવાને યજ્ઞ કરવો તેને રાજસ અને અભિચાર (મારણ-ઉચ્ચાટનાદિ) કરવાને યજ્ઞ કરવો તેને તામસ વિધિ જાણવો. કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; વિદ્યા, શ્રદ્ધા અને ઉપનિષદ્વડે કર્મના કર્ત્તાને સાત્વિક, વિદ્યાદિથી હીન કર્ત્તાને રાજસ અને દંભવડે કરનારાને તામસ કર્ત્તા જાણવો. ફળ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે, અતિ વીર્યવાન્ ફળને સાત્વિક, વીર્યવાન્ ફળને રાજસ અને વીર્યહીન ફળને તામસ જાણવું. તે ફળનો ભોક્તા પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, સુખી ભોક્તાને સાત્વિક, દુઃખી ભોક્તાને રાજસ અને મૂઢ ભોક્તાને તામસ જાણવો. ૧૯ શબ્દ, રૂપ, રસ, પુણ્યસ્પર્શ, શુભ ગંધ એ સર્વ કર્મનાં ફળ આ લોકમાં રહેલા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં નથી પણ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે આ લોકમાં કર્મ કરીને પરલોકમાં તેને ભોગવવું પડે છે, એવું કર્મનું અદૃષ્ટ ફળ છે તેથી દૃષ્ટ ફળ જ્ઞાનજ શ્રેયસ્કર છે. કેમ કે, જ્ઞાન આ લોકમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેનું ફળ પણ આ લોકમાંજ મળે છે. ૨૦ વળી મનુષ્ય શરીરવડે જે જે કર્મ કરે છે તે તે કર્મનું ફળ પણ શરીરવાળો થઇનેજ ભોગવે છે; શરીરજ સુખનું અને દુઃખનું સ્થાન છે. અર્થાત્ જેનું અશરીરત્વ લક્ષણ છે એવો મોક્ષ શરીરવડે કરેલા કર્મથી સિદ્ધ થતો નથી. ૨૧ પુરૂષ વાણીવડે જે કર્મ કરે છે તેને વાણીવડેજ ભોગવે છે અને મનવડે કર્મ કરે છે તેનુ ફળ મનમાં રહીનેજ ભોગવે છે. ૨૨ ફળની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ, કર્મના ફળમાં મનની આસ્થા રાખીને જેવા જેવા ગુણવાળું કર્મ કરે છે તેવા તેવા ગુણથી યુક્ત થઇને કર્મના શુભ કે, અશુભ ફળને ભોગવે છે. ૨૩ જેમ મત્સ્ય જળમાં પ્રવાહની સાથે જાય છે, તે કાંઇ પોતાની ઇચ્છાથી જાય છે એમ નથી પણ જળના વેગથીજ જાય છે. તેમ પૂર્વે કરેલું કર્મ સ્વભાવથી પુરૂષને આવીને પ્રાપ્ત થાય છે: તેમાંથી તે શુભ કર્મને પામીને સંતોષ પામે છે અને અશુભ કર્મના ફળને પામીને સંતોષ પામતો નથી, એ પણ દેહધારીનો પરમ સ્વભાવજ છે. ૨૪ માટે જેનાથી આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું છે તેને જાણીને આત્મજ્ઞાની પુરૂષો તે જગતનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે-તરી જાય છે. જેનો વેદ માંહેના મંત્રોના શબ્દોવડે પ્રકાશ થયો નથી તે પરમ તત્વ હવે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૫ તે તત્વ અનેક પ્રકારના રસ અને ગંધ વિનાનું છે, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ વિનાનું છે, ગ્રહણ કરી શકાય તેવું નથી, રક્ત, શ્વેત કે, કૃષ્ણ આદિ રંગરહિત છે અને કોઇ યુક્તિમાં આવે તેવું નથી માટે અવ્યક્ત છે. એવું છતાં પણ તેણે પ્રજાઓને ભોગવવાના અર્થે શબ્દાદિ પાંચ પ્રકાર ઉત્પન્ન કર્યા છે. ૨૬ તે સ્ત્રી નથી, પુરૂષ નથી કે, નપુંસક પણ નથી અને તે સત્ (પ્રધાન-પરમાણુ આદિ) નથી, અસત્ (શૂન્ય) નથી કે, સદસત્ (અનિર્વચનીય-માયાશબલ) પણ નથી પરંતુ બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યો જેને જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે

જાૂએ છે તે અક્ષર (અપરિણામી) છે તથા તેનો નાશ થતો નથી એમ તું જાણ. ૨૭

न स्त्री पुमान्नापि नपुंसकं च न सन्न च सत्सदसच्च तन्न ।
पश्यंति यद् ब्रह्मविदो मनुष्यास्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मनुबृहस्पतिसंवादे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

मनुरुवाच ॥ अक्षरात्खं ततो वायुस्ततो ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १ ॥

મનુ કહે છે કેઃ-અક્ષરથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ, જળથી પૃથ્વી અને પૃથ્વીમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. (અહીં સમજવાનું એમ છે કે, માયાસહાય અક્ષરથી જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. કોઇ શંકા કરે કે, જ્યારે અક્ષર પહેલાં કાંઇ નહોતું ત્યારે માયા ક્યાં હતી? અને માયા હતી ત્યારે અક્ષરને અદ્વૈત કેમ કહેવાય? તો તેનું સમાધાન એવું કરવું કે. છીપમાં રૂપાનો ભાસ થવાથી તે (છીપ)માં કાંઇ રૂપું આવતું નથી અને તેથી એમ પણ કહેવાતું નથી કે, છીપની સાથે રૂપું પણ લાગેલુંજ છે. એ દોષ માત્ર જોનારનો છે. તેમજ માયા કાંઈ અક્ષરને વળગેલ પદાર્થ નથી પણ અક્ષરના વિષે અધ્યાસ-મિથ્યા પ્રતીતિ છે.) ૧ જગતની ઉત્પત્તિ કહ્યા પછી તેનો વિપરીત ક્રમે લય કહે છે કે, પૃથ્વીથી ઉપજેલાં શરીરનો જળમાં લય થાય છે, જળનો લય તેજમાંજ થાય છે. તેજનો લય પવનમાં અને પવનનો લય અંતરિક્ષમાં થાય છે. એ પ્રમાણે અંતરિક્ષ સુધી જઇને પછી જેઓના આત્મતત્વના વિષે અક્ષર નથી, જેઓએ આત્મા એજ અક્ષર છે એમ જાણેલું નથી તેઓ ત્યાંથી સંસારમાં પાછા પડે છે. પણ જેઓએ આત્મા એજ અક્ષર છે એમ જાણેલું છે તેઓ માયાશબળની પેલી પાર જઇને પછી ત્યાંથી સંસારમાં પાછા આવતા નથી, પણ પરમ મોક્ષને પામે છે. ૨ તે અક્ષર તત્વ ઉષ્ણ નથી કે, શીત નથી, મૃદુ (કોમળ) નથી કે, તીક્ષ્ણ (કઠોર) નથી, ખાટું નથી કે, તુરૂં નથી તથા મધુર નથી કે, કડવું નથી. વળી તે શબ્દવાળું, ગંધવાળું, કે રૂપવાળું પણ નથી. પણ સર્વરહિત પરમ સ્વભાવવાળું છે. ૩ ત્વચા સ્પર્શને જાણે છે, જીહ્વા રસને જાણે છે, નાસિકા ગંધને જાણે છે. બન્ને કર્ણ શબ્દને જાણે છે, નેત્ર રૂપને જાણે છે, પણ જેઓ અધ્યાત્મ વિદ્યાને જાણતા નથી તેવા મનુષ્યો એ સર્વ ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોના વિષયથી પર એવા અક્ષર તત્વને જાણી શકતા નથી. ૪ માટે ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે રસ વિષયથી રસના-ઇન્દ્રિયનું, ગંધ વિષયથી ઘ્રાણેન્દ્રિયનું, શબ્દ વિષયથી શ્રવણેન્દ્રિયનું, સ્પર્શ વિષયથી ત્વચા ઇન્દ્રિયનું અને રૂપ વિષયથી ચક્ષુઇન્દ્રિયનું નિવર્તન કરીને સ્વરૂપસત્તામાત્ર અક્ષરને જોઈ શકાય છે. ૫ જે કર્તા (પુરૂષ) જે કર્મવડે જે પ્રાપ્ય વસ્તુને ઉદ્દેશીને જે દેશમાં અને જે કાળમાં જે નિમિત્તભૂત સુખ-દુઃખમાં અને સુખદુઃખને અનુકૂળ યત્નનો આરંભ કરે છે અને જેનો આરંભ કરીને રાગ-દ્વેષથી અથવા ઇશ્વરેચ્છાથી (અદૃષ્ટથી) દર્શન તથા ગમન આદિ કર્મ કરે છે, તે સર્વ એટલે કર્તા, કર્મ, કરણ, દેશ,

કાળ, સુખ, દુઃખ, પ્રવૃત્તિ, આરંભ, યત્ન, ગત્યાદિ, રાગ–દ્વેષ અને ઇશ્વરેચ્છારૂપ અદષ્ટ, એ સર્વના સમુદાયનો હેતુ જે ચિન્માત્ર છે તેજ એ સત્તામાત્ર અક્ષર છે. ૬ વ્યાપક ઇશ્વર અને સાધક જીવ છે. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે અને શ્રુતિના મંત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જે પ્રત્યેક પ્રાણીમાં રહેલો છે. જે સર્વનો હેતુ અને પરમાર્થ આત્મસ્વરૂપવડે સર્વને કરનારો છે તેનેજ સર્વનું કારણ જાણવું અને તેના વિના બીજા સર્વને કાર્ય જાણવું. ૭ જેમ કોઇ મનુષ્યે સારી રીતે પુણ્ય કે, પાપ કર્યાં હોય તેથી તે શુભ કે, અશુભ ફળને પામે છે, તેમ શુભ કે, અશુભ જડ શરીરમાં પણ પોતાના કર્મવડે સ્વભાવરૂપ પરમ કારણ જ્ઞાન બંધાયલું છે. જેમ શુભ અને અશુભ પણ સાથે હોય છે, તેમ જડ અને ચેતન પણ સાથે હોય છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી. ૮ જેમ વૃક્ષની ટોચે મૂકેલો દીપ ઘણા પ્રદેશમાં પ્રકાશ આપે છે, તેમ વૃક્ષના મૂળ આગળ મૂકેલો દીપ પ્રકાશ આપતો નથી. તેવીજ રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી દીપ-વૃક્ષની ટોચે મૂકેલા જ્ઞાનરૂપી દીવાવડે પ્રકાશિત થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો જડ છે અને જ્ઞાનરૂપી દીવાના પ્રકાશને આધીન છે. ૯ જેમ કોઇ રાજાના ઘણા પ્રધાન હોય પણ તે રાજાની આજ્ઞાને પામીને બીજાઓને જૂદી જૂદી આજ્ઞાઓ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શરીરમાં પણ જ્ઞાનરૂપ સ્વભાવ એકજ છે પણ તેના આશ્રયવાળી પાંચ ઇન્દ્રિય જૂદો જૂદો પ્રકાશ કરે છે. ૧૦ જેમ અગ્નિ તેને તેજ છતાં જ્વાળા ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રજળે છે અને જાય છે, પવન એકનો એકજ છતાં તેમાં વેગ ઉપજે છે, વધે છે અને બંધ પડે છે. સૂર્ય એકનો એકજ છતાં તેમાંથી કિરણ નીકળે છે, તપે છે અને જતાં રહે છે તથા નદી એકની એકજ છતાં તેમાં જળ આવે છે. વહે છે અને જાય છે. તેમ જ્ઞાનસત્તા સદા કાળ એકની એકજ છતાં શરીર જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે. ૧૧ જેમ કોઇ પુરૂષ કાષ્ઠના ઘર્ષણથી ધુમાડો અને અગ્નિ પ્રકટ થતો સાંભળીને ધારે કે " કાષ્ઠમાં અગ્નિ તથા ધૂમાડો છે, તેને મ્હારે પ્રત્યક્ષ જોવો " પછી તે જોવાને માટે કોહાડી લઈને કાષ્ઠને ચીરે તો તેથી કાંઈ કાષ્ઠમાં ધૂમાડો કે, અગ્નિ માલૂમ પડતો નથી. તેમજ શરીરનાં ઉદર, પગ, હાથ આદિ કોઇ પણ અંગને કાપીને જૂએ તો તેમાં શરીરથી ભિન્ન જે ચેતનતત્વ રહેલું છે તે માલૂમ પડતું નથી. પણ જો તેજ કાષ્ઠનો યોગ કરીને મથન કરે તો તેમાંથી ધૂમાડો અને અગ્નિ નીકળતો માલૂમ પડે છે, તેજ પ્રમાણે કોઈ બુદ્ધિમાન ડાહ્યો પુરૂષ પણ યોગાદિ ઉપાયવડે તેને જોવાનો પ્રયત્ન કરે તો બુદ્ધિ અને આત્મા, બંનેને એક કાળે જોઈ શકે છે. ૧૨,૧૩ જેમ સ્વપ્નમાં કોઈ પુરૂષ પોતાના શરીર (મસ્તક)ને પોતાથી જૂદું થઇને પૃથ્વી-માં પડેલું જૂએ છે, તેજ પ્રકારે પુરૂષ, મન અને બુદ્ધિથી યુક્ત શ્રોત્રાદિ દશ ઇન્દ્રિયો અને પંચ પ્રાણ સહિત સત્તર તત્વના લિંગ શરીરને મરણ સમયે પોતાથી જૂદું જોઇને તથા " આત્માથી (પોતાથી) તે ભિન્ન નથી " એમ ન જાણીને બીજા શરીરને ધારણ કરે છે—એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે. ૧૪ ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, ક્ષય અને મરણ એવા ભાવો-વડે પરમાત્મા યુક્ત થતોજ નથી, પણ સુખ–દુખને આપનારાં કર્મના યોગથી આત્મા શબરૂપ થએલા દેહને તજીને-જોવામાં ન આવે એવી રીતે બીજા દેહમાં જાય છે. ૧૫ (એ પ્રમાણે આત્મા તથા બુદ્ધિને એક જાણવારૂપ ભ્રાંતિથી સંસાર ઉપજે છે એમ કહ્યા પછી તે વસ્તુતઃ અસંગ છે તે વિષે કહે છે) આત્મા નેત્રવડે પોતાના રૂપને જોતો નથી. ત્વચાવડે સ્પર્શ કરતો નથી. ઇંદ્રિયોવડે કોઇ કાર્યને સાધતો પણ નથી. ઇંદ્રિયાદિ ભાવો તે

આત્માને જોઈ શકતા નથી પણ તે આત્મા ઇંદ્રિયાદિ ભાવોને જુએ છે-જાણે છે, અર્થાત્ આત્મા માત્ર સાક્ષી છે. ૧૬ જેમ લોહના ગોળાને અગ્નિમાં નાખ્યો હોય તો તે સમીપમાં રહેલા પ્રજ્વલિત અગ્નિના તાપથી ઉપજેલા રૂપને ધારણ કરે છે, પણ તેથી તે અગ્નિ ગોળાના રૂપ અને ગુણને ધારણ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે આત્માનું રૂપ દેહમાં દેખાય છે. યદ્યપિ લોહનો ગોળો વર્તુલ હોય તો વર્તુલત્વાદિ રૂપ અગ્નિમાં જણાય છે ખરૂં, પણ તે અગ્નિનું રૂપ ન છતાં લોહનું રૂપ છે એમ પંડિતો જાણે છે, તેમ સુખ-દુઃખાદિ દેહના ધર્મ આત્માને વિષે પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે ધર્મ આત્માના ન છતાં દેહના છે એમ પંડિતો જાણે છે. ૧૭ તેજ પ્રમાણે જ્યારે મનુષ્યનો આત્મા દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા અદશ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પૂર્વના દેહને પંચભૂતમાં પડતો મૂકીને તે આત્મારૂપી તેજ બીજા દેહનો આશ્રય કરીને તેના રૂપને ધારણ કરે છે. ૧૮ જીવ એક દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી પોતાની ચારે બાજુ રહેલાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે છે. તેજ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ સત્તર તત્વો પણ પોતપોતાનાં ઉપાદાન કારણમાં જાય છે ખરાં, પણ તે પૂર્વનાં કર્મસહિત-વાસનાયુક્ત હોય છે તેથી એકત્ર થઇને શબ્દાદિ ગુણોને ધારણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, સ્થૂલ દેહનો નાશ થયા છતાં પણ કર્મવડે બંધાયલું સત્તર તત્વાત્મક લિંગ શરીર નાશ થતું નથી, પણ બીજા દેહને ધારણ કરે છે. ૧૯ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય આકાશના શબ્દ ગુણનો આશ્રય કરે છે. ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીના ગંધ ગુણનો આશ્રય કરે છે. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજના રૂપ ગુણનો આશ્રય કરે છે. રસનેન્દ્રિય જળના રસ ગુણનો આશ્રય કરે છે. ત્વચા ઇન્દ્રિય વાયુના સ્પર્શ ગુણનો આશ્રય કરે છે એ રીતે શબ્દાદિ વાસનાસહિત શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો કર્મને વિષે એકત્ર થાય છે. ૨૦ પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય પંચ મહાભૂતમાં વસે છે અને તે પંચમહાભૂત ઇન્દ્રિયોમાં વસે છે અને એ સર્વ મનને અનુસરનારાં છે. મન બુદ્ધિને અનુસરે છે અને બુદ્ધિ સ્વભાવને અનુસરે છે (તેથી અર્થો (વિષયો) નું કારણ ઇન્દ્રિયો, તેનું કારણ મન, મનનું કારણ બુદ્ધિ અને બુદ્ધિનું કારણ ચિદાત્મા એવો ક્રમ છે. માટે સર્વ વાસનાથી વાસિત થયેલી બુદ્ધિમાં સર્વ કાંઈ છે અને તે બુદ્ધિનો વિયોગ થયો નથી માટે ચિદાત્મા વારંવાર જન્મ-મરણને પામે છે). ૨૧ પૂર્વજન્મે જે શુભ કે, અશુભ કર્મ કર્યું હોય તેજ કર્મ નવા દેહમાં ઇન્દ્રિયાદિ ધારણ કરે છે અને જેમ જળજંતુઓ જળના અનુકૂળ પ્રવાહમાં સહજ ગમન કરીને બીજા પ્રવાહમાં જાય છે, તેમ પૂર્વ દેહના સંસ્કારથી ઉત્તમ અને અધમ વિષયોનું અનુવર્તન કરીને મન ઉત્તરોત્તર દેહને ધારણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૨ (જ્યારે એવી રીતે વાસનાસંતતિ ઉત્તરોત્તર ચાલી જાય છે ત્યારે મોક્ષ તો થવાનોજ નહિ ? એમ શંકા કરવી નહિ કેમ કે, અનાદિ કાળના ચાલતા આવેલા ભ્રમને પણ તત્વજ્ઞાનવાળો પુરૂષ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને સમર્થ છે.) જેમ નાવમાં બેસીને જનારા પુરૂષને કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષ સ્થિર છતાં ચાલતાં હોય એમ દૃષ્ટિએ પડે છે, તેમ કૂટસ્થ આત્મા નિર્વિકારી છતાં બુદ્ધિના વિકારથી વિકારયુક્ત જણાય છે. વળી જેમ પુસ્તકના અક્ષર સૂક્ષ્મ હોય તથાપિ ચસ્માના યોગથી મોટા જણાય છે, તેમ કૂટસ્થ આત્મા સૂક્ષ્મ છતાં પણ બુદ્ધિના યોગથી સ્થૂલ-જગતરૂપ જણાય છે, વળી જેમ મનુષ્ય પોતાનું રૂપ જોવાને સમર્થ નથી પરંતુ દર્પણના યોગથી પોતાના રૂપને જોઈ શકે છે, તેમ એકજ પ્રત્યક્વસ્તુને પોતાના અજ્ઞાનવડે કલ્પેલા બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં જોવાથી આકાશાદિ અનેકરૂપે

દેખે છે. (એવી અનાદિકાળની ભ્રાંતિ તત્વજ્ઞાનથી બાધિત થઇ શકે છે, જેમ નાવમાં બેઠેલો પુરૂષ નાવને સ્થિર કરીને જુએ તો તેણે વૃક્ષોમાં જે ચલપણું જોયું હતું તે બાધિત થઇને નિવૃત્ત થાય છે, તેમજ પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરીને આત્મતત્વનો વિચાર કરવાથી સકળ ભ્રમ બાધિત થઇને નિવૃત્તિને પામે છે માટે ભ્રાંતિજ્ઞાનને દૂર કરવાને માટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન કરવો જોઇએ એવું તાત્પર્ય છે.) ૨૩

चलं यथा दृष्टिपथं परैति सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिभाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूपं परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जर भाषायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

मनुरुवाच ॥ यदिंद्रियैस्तूपहितं पुरस्तात्प्राप्तान् गुणान् संस्मरते चिराय ।
तेष्विंद्रियेषूपहतेषु पश्चात्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥१॥

મનુ કહે છે કે:—મનસહિત ઇન્દ્રિયોવડે વ્યાપ્ત એવું જે ચેતન પૂર્વે ઘણા કાળ સુધી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને કાળાંતરે સંભારે છે, તે ચેતન જ્યારે ઇન્દ્રિયો સ્વપ્નકાળમાં લીન થાય છે ત્યારે જ્ઞેય, જ્ઞાન અને જ્ઞાતૃ આત્મક બુદ્ધિરૂપ થઇને રહે છે અને એવી રીતે જે બુદ્ધિરૂપ થઇને રહે છે તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વભાવ (ચિદ્રૂપ) છે. અર્થાત્ ચિદ્રૂપ આત્મા બુદ્ધિથી જૂદો છે. ૧ જેથી તે (આત્મા) એકે કાળે અથવા જૂદે જૂદે સમયે આ જન્મમાં કે, પર જન્મમાં અનુભવેલા ઇન્દ્રિયોના અર્થને (વિષયોને) સ્વપ્નાવસ્થામાં અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલા જોઇને તેઓની ઉપેક્ષા કરતો નથી પણ પ્રકાશ કરે છે તથા જેથી માતા, મેય અને માન, એવી બુદ્ધિની ત્રણે અવસ્થાઓ તે વખતે પરસ્પર વ્યભિચાર પામીને સંચરે છે, તેથી તે એક સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મા સાક્ષીરૂપ છે. તાત્પર્ય કે, સ્વપ્નાવસ્થામાં અતીત અને અનાગત વસ્તુમાત્ર એકે કાળે નજર આગળ દેખાય છે, તે વખતે ઇન્દ્રિયો વિરામ પામેલી હોય છે માટે ઇન્દ્રિયો જોનાર નથી, એ સ્પષ્ટ છે, જો ઇન્દ્રિયો તેને જાણતી હોય તો માત્ર પ્રત્યક્ષ વસ્તુ વિના થઈ ગયલી અને થનારી વસ્તુઓનું જ્ઞાન ન થવું જોઇએ. પણ સ્વપ્નમાં તે થાય છે માટે સ્વપ્નમાં બુદ્ધિજ માતા. મેય અને માનરૂપ થાય છે તથા તે સાક્ષી ચૈતન્યવડે પ્રકાશિત થાય છે-જાણે છે. માટે જાગ્રતની પેઠે સ્વપ્નમાં પણ સાક્ષી ચૈતન્યબુદ્ધિથી ભિન્ન છે એમ સમજવું. ૨ જાગ્રદાદિ બુદ્ધિનાં સ્થાનમાં રજ, સત્વ અને તમ ગુણો રહેલા છે. એ સ્થાનના ગુણો એટલે તેમાં રહેલાં સુખ-દુઃખ આદિ પરસ્પર વિલક્ષણ છે, તેને માત્ર આત્મા જાણનારો છે પણ ભોગવનારો નથી; ભોગવનારી તો બુદ્ધિ છે. જેમ વાયુ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે પણ કાષ્ઠને બાળતો નથી: કાષ્ઠને બાળનારો તો અગ્નિજ છે. તેમ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી બુદ્ધિજ ઇન્દ્રિયથી ઉપજેલા સુખ-દુઃખને ભોગવે છે: આત્મા તો માત્ર બુદ્ધિને ચેતનાયુક્ત-પ્રકાશયુક્ત-જ્ઞાનયુક્ત કરે છે, પણ સુખાદિ ભોગવતો નથી. ઇન્દ્રિયનું પણ ઇન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રકાશ કરનાર આત્મા ઇન્દ્રિયવડે પ્રકાશ

થઈ શકે નહિ. ૩ માટે તે નેત્રવડે પોતાનું રૂપ જોતો નથી, સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવડે પોતાને સ્પર્શ કરી શકતો નથી અને કાનવડે શ્રોત્રગમ્ય શબ્દને સાંભળતો નથી. એમ છતાં પણ જેવડે તેનું જ્ઞાન થાય છે તેનો પણ નાશ થાય છે. અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન વેદાંતશ્રવણ કરવાથી થાય છે અને જ્ઞાન થયું એટલે વેદાંતનો પણ બાધ થાય છે. ૪ શ્રોત્રાદિ પોતે પોતાના આત્માને જોઈ શકતાં નથી, પણ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી આત્મજ્ઞ પુરૂષ તેને જોઈ શકે છે. ૫ જેમ પૂર્વે કોઈ વખત મનુષ્યોએ હિમાલયની બન્ને* બાજુ (પડખાં) અને ચંદ્રમાના પાછલા

" अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ "

स० १. श्लो० १.

ભાવાર્થ:—ઉત્તર દિશામાં દેવતા સ્વરૂપ "હિમાલય" નામનો પર્વતોનો રાજા (પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ) પર્વત છે કે, જે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યો છે જેથી પૃથ્વીને માપવાના દંડના સરખો જણાય છે. ભા. ક.

ભાગને દીઠો નથી માટે "નથી" એમ કહેવાય નહિ. ૬ તેમ પ્રાણી માત્રનો આત્મા કે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે પ્રાણીઓમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે અને તે, નેત્રવડે કોઈ વખત કોઇને જણાયો નથી; તેટલાથી કાંઈ આત્મા "નથી" એમ થતું નથી. ૭ જેમ લોકો ચંદ્રમાં પડેલા જગતના પ્રતિબિંબને કલંક (શશલાંછન) કહે છે, પણ તેઓ જગતનું પ્રતિબિંબ છે એમ જાણતા નથી; તેમજ લોકો બુદ્ધિમાં પડેલા આત્માના પ્રતિબિંબરૂપ આ જગતને જોઇને આત્માને પણ જાણતા નથી; પરંતુ આત્મજ્ઞાન "છે" તે ઉત્પન્ન થયેલું નથી અને તેથી દુઃખનો નાશ નહિ થાય એમ પણ નથી. કોઈ કહેશે કે, જો આત્માજ બ્રહ્મ છે ત્યારે તો અમે તે જાણ્યું; પરંતુ એટલું જાણવાથી અમારા શોકની નિવૃત્તિ કેમ થતી નથી ? તેનો ખુલાસો એવો છે કે, આત્માને સાંભળીને જાણ્યો ખરો, પણ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તેને શાસ્ત્રવડેજ થાય છે. માટે તેને શાસ્ત્રવડે જાણવો એટલે તમારા શોકની નિવૃત્તિ થશે.+ ૮ જેમ પંડિતો કોઈ વૃક્ષને જોઇને તેને મૃત્તિકા માને છે. કેમ કે, તે જ્યારે ઉત્પન્ન થયું નહોતું ત્યારે મૃત્તિકારૂપ હતું અને નાશ થયા પછી પણ મૃત્તિકાજ થનાર છે. હવે પંડિતોએ તે વૃક્ષને મૃત્તિકારૂપ પ્રત્યક્ષ જોયું નથી તથાપિ બુદ્ધિવડે તેને મૃત્તિકારૂપ કહે છે અને તે સત્ય છે. વળી સૂર્યના ઉદયકાળ પહેલાં અને અસ્તકાળ પછી પંડિતો બુદ્ધિવડે એમ કહે છે કે, સૂર્ય દેશાંતરમાં પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી પંડિતો દૂરત્વ દોષથી સૂર્યની ગતિને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી પરંતુ બુદ્ધિવડે જોઇ શકે છે અને તે સત્ય પણ છે. ૯ તેજ પ્રમાણે પંડિતો વૃત્તની પેઠે દુર્લક્ષ્ય

---

* હિમાલયનાં બે પડખાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રમાં ગયાં છે તેથી જોવામાં આવતાં નથી, એમ કલ્પના છે. આ વિષયમાં શ્રીમહાકવિ કાલિદાસ પ્રણીત "કુમારસંભવ નામક પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં" વર્ણન છે કે:—

+ જેમ કોઇ એક રાજાનો "ભર્જુ" નામે વહાલો મંત્રી હતો તે ઘણા દિવસે પરદેશથી ઘેર આવ્યો. તેને જોઇને બીજા પ્રધાનોએ રાજાને કહ્યું કે,—ભર્જુ તો મરણ પામીને બ્રહ્મરાક્ષસ થયો છે અને તે અહીં આવ્યો પણ છે; આવું સાંભળીને પછી રાજાએ જ્યારે તેને દીઠો ત્યારે પોતાની બુદ્ધિના દોષથી પૂર્વે હતો તેવો તેને જાણ્યો નહિ. ઈ૦ ભા. ક.

અને સૂર્યની ગતિની પેઠે દૂરસ્થ આત્માને બુદ્ધિરૂપી દીવાવડે જુએ છે અને પોતાની પાસે રહેલા જ્ઞેયરૂપ પ્રપંચને જ્ઞાન શબ્દવડે કહેવાતા બ્રહ્મને વિષે લય કરવાને ઈચ્છે છે. તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ ઉપાય કર્યા વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૦ જળજંતુઓ ઉપર જીવનારા–મત્સ્યાહારી મનુષ્યો સૂત્રની જાળ ગુંથીને તેવડે મત્સ્યોને પકડે છે. માટે ઉપાય કર્યા વિના કોઈ પણ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૧ જેમ મૃગવડે મૃગનું ગ્રહણ થાય છે, પક્ષીઓવડે પક્ષીઓનું ગ્રહણ થાય છે અને હાથીઓવડે હાથીઓનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ જ્ઞેય બ્રહ્મનું ગ્રહણ તેના સજાતીય જ્ઞાનવડેજ થાય છે. ૧૨ આપણે સાંભળ્યું છે કે; "સાપ સાપના ચરણને જાણે." તેજ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહો વિષે લિંગ દેહમાં રહેલા જ્ઞેય આત્માને બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે જોઈ શકાય છે. ૧૩ ઇંદ્રિયો પણ તે આત્માને ઇંદ્રિયોવડે જાણવાને અશક્ત છે; તેમજ પરાબુદ્ધિ (બુદ્ધિની ચરમાવૃત્તિ) પણ શુદ્ધ બોધસ્વરૂપ આત્માને જોઈ શકતી નથી. ૧૪ જેમ અમાવાસ્યામાં સૂર્યને પામવાથી જ્ઞાપક ઉપાધિરહિત થયેલો ચંદ્રમા જોવામાં આવતો નથી, પણ તેથી તે નાશ પામતો નથી એ સિદ્ધ છે. તેમજ બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ આત્માને પામીને જ્ઞાપક ઉપાધિરહિત થવાથી દશ્યમાન થતી નથી, પણ તેથી તે નાશ પામતી નથી એમ જાણવું. ૧૫ જેમ અમાવાસ્યામાં કલાનો ક્ષય થવાથી ચંદ્રમા પ્રકાશતો નથી, તેમજ કોશ (અન્નમયાદિ) નો ક્ષય થવાથી વૃત્તિરહિત થયેલો આત્મા પણ માલમ પડતો નથી. ૧૬ જેમ ચંદ્રમા આકાશના બીજા ભાગને પામીને પુનઃ પ્રકાશિત થાય છે, તેમજ દેહી (આત્મા) પણ બીજા લિંગ દેહને પામીને પુનઃ દશ્યમાન થાય છે. ૧૭ જન્મ થવો, વૃદ્ધિ પામવું અને ક્ષય થવો, એવી વૃત્તિયો દેહમાં દેખાય છે તે ચંદ્રમંડળની વૃત્તિયો છે; એ વૃત્તિઓ આત્માને લાગુ પડતી નથી. ૧૮ કાળભેદથી શરીરના પરિણામમાં ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ અને ક્ષય આદિનો ફેર પડે છે, તેમ છતાં પણ "તેજ આ દેવદત્ત" એમ શરીરવડે એકપણું સમજાય છે. જેમ અમાવાસ્યામાં ચંદ્રનું અદર્શન થાય છે તથાપિ તે ચંદ્રમા જ્યારે પુનઃ મૂર્તિમાન નજરે પડે છે ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે, આ તેનો તેજ ચંદ્રમા છે, તેમ જીવ એક દેહને મૂકીને બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે તથાપિ તે એકજ છે, એમ સમજવું. ૧૯ જેમ અંધકારરૂપ રાહુ ચંદ્રની પાસે આવતો કે, તેને છોડી દેતો જોવામાં આવતો નથી; તેમ ચિદ્રૂપ દેહીને અચિદ્રૂપ (જડરૂપ) દેહ સ્પર્શ પણ કરતો નથી કે, તજતો પણ નથી. અર્થાત્ દેહ અને દેહીનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે છતાં પણ તે સંબંધ ત્રણે કાળમાં છેજ નહિ. કેમ કે, આત્મા પ્રકાશરૂપ છે તેને અંધકારરૂપ દેહ સ્પર્શ કરવાને શક્તિમાન નથી. ૨૦ જેમ રાહુ અદશ્ય છતાં ચંદ્ર–સૂર્યનો યોગ થવાથી જણાય છે, તેમ દેહી પણ દેહનો સંયોગ થવાથી જણાય છે. ૨૧ જેમ રાહુ ચંદ્ર કે, સૂર્યનો વિયોગ થવાથી જણાતો નથી, તેમ આત્મા પણ શરીરનો વિયોગ થવાથી જણાતો નથી. ૨૨ જેમ અમાવાસ્યામાં સૂર્યની સાથે રહેલો ચંદ્ર નક્ષત્રયુક્ત હોવાથી (નક્ષત્ર ઉપરથી) જાણવામાં આવે છે, તેમ શરીરમાંથી નિર્મુક્ત થયેલો આત્મા પણ કર્મનાં ફળરૂપ બીજા શરીરવડે યુક્ત થાય છે એમ જાણવું. (ત્યારે જાણવામાં આવે છે.) ૨૩.

યથા ચંદ્રો હ્યમાવાસ્યાં નક્ષત્રૈર્યુજ્યતે ગતઃ ।
તદ્વચ્છરીરનિર્મુક્તઃ ફલૈર્યુજ્યતિ કર્મણઃ ॥ ૨૩ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जरभाषायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

અધ્યાય ૩૧ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

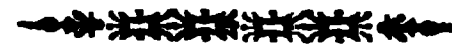
मनुरुवाच ॥ यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १ ॥

મનુ કહે છે કે,—જ્યારે આ સ્થૂલ શરીર શયન કરે છે ત્યારે સ્વપ્નમાં ચેતન, લિંગદેહમાં જઇને સ્થૂળ શરીરથી વિયુક્ત થઇને ફરે છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીને મૃત્યુ પછી સંસાર (બીજો જન્મ) પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઈન્દ્રિયસહિત લિંગ શરીર પણ શયન કરે છે અને કેવળ જ્ઞાન સુષુપ્તિમાં જઇને લિંગ શરીરથી વિયુક્ત થઇને ફરે છે, તે પ્રમાણે મૃત્યુ પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ સમજવી. ૧ જેમ નિર્મળ જળમાં નેત્રવડે રૂપ જોઈ શકાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હોય તો જ્ઞેય-આત્માને બુદ્ધિવડે જોઈ શકાય છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. તે આત્મજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોને જીતવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ પરંતુ જેમ જળ ડોહોળી નાંખેલું હોય તો તેમાં રૂપ દેખાતું નથી, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ વ્યાકુળ થયેલી હોય તો તેમાં જ્ઞાનવડે (બુદ્ધિવડે) જ્ઞેય-આત્મા જોઈ શકાતો નથી. ૩ અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખરૂપ અને જડ, એવા દેહાદિના વિષે નિત્ય, પવિત્ર, સુખ અને ચેતનત્વાદિ અબુદ્ધિ (અવિદ્યા) અજ્ઞાનવડે ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે અબુદ્ધિવડે મન રાગાદિથી આક્રાંત થાય છે. એવી રીતે મન દોષને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જેમાં મન પ્રધાન છે એવા શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિય પણ દોષયુક્ત થાય છે. ૪ ઇન્દ્રિય દૂષિત થવાથી પ્રાણી મોહપૂર્ણ થાય છે તથા વિષયોમાં અત્યંત ડૂબી જાય છે અને પુરૂષ ધર્માધર્મયુક્ત અદૃષ્ટવાળો થઇને વિષયોથી નિવૃત્તિને પામે છે અર્થાત્ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અદૃષ્ટને ભોગવવાને માટે નવો જન્મ ધારણ કરે છે. ૫ જ્યાંસુધી પુરૂષનાં પાપ બાકી હોય છે ત્યાંસુધી તૃષ્ણાનો છેદ થતો નથી. જ્યારે પાપનો નાશ થાય છે ત્યારેજ તૃષ્ણા નિવૃત્ત થાય છે. ૬ વિષયોનો સંસર્ગ રાખીને શાશ્વત વસ્તુઓનો આશ્રય કરવાથી તથા મનવડે અન્યથા કાંક્ષા રાખીને રહેવાથી શ્રેષ્ઠ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૭ જ્યારે પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે ત્યારે પુરૂષોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમ સ્વચ્છ આરસીના પૃષ્ઠ ઉપર પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ બુદ્ધિમાં શુદ્ધ આત્મા જણાય છે. ૮ ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં અનુગત હોય તો તેથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે પોતાના મનવડે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. ૯ ઇન્દ્રિયોનું કારણ મન છે, મનનું કારણ બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનું કારણ જીવાત્મા છે અને જીવાત્માનું કારણ પરમાત્મા છે માટે કાર્યનો કારણમાં લય કરવો. ૧૦ વળી અવ્યક્ત એટલે શુદ્ધ ચિન્માત્રથી જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવાત્મા પ્રકટ થયો છે, તેથી બુદ્ધિ તથા તેથી મન પ્રકટ થયું છે, તે મન શ્રોત્રાદિ ઇદ્રિયો સાથે યુક્ત થઇને સારી રીતે વિષયોને જુએ છે. ૧૧ જે પુરૂષ શબ્દાદિ વિષયોને તથા શબ્દાદિનાં આશ્રયરૂપ આકાશાદિ કારણ શરીરોનો ત્યાગ કરે છે તથા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરને છોડી દે છે તે કૈવલ્ય મોક્ષને પામે છે. ૧૨ જેમ સૂર્ય ઉદય પામીને કિરણને સરજે છે અને અસ્ત પામતાં તેઓનોજ પોતામાં

ઉપસંહાર કરે છે. ૧૩ તેમ આ અંતરાત્મા દેહમાં પ્રવેશ કરીને ઇન્દ્રિયોરૂપી કિરણોવડે ઇન્દ્રિયોના પાંચ ગુણોને (વિષયોને) પામીને પછી જ્યારે અસ્ત પામે છે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોરૂપી કિરણોનો ઉપસંહાર કરે છે. ૧૪ એ રીતે તેણે વારંવાર પ્રવૃત્તિ ધર્મ કરેલો હોવાથી તેનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા માર્ગે તેને વારંવાર લઈ જવામાં આવે છે-મરણ થયું કે, પુનઃ જન્મ આપવામાં આવે છે અને ત્યાં તે પોતાનાં કર્મના ફળને પામે છે. ૧૫ જે પુરૂષ વિષયભોગનો ત્યાગ કરે છે તેના વિષયો-શબ્દાદિની અભિલાષાઓ નિવૃત્ત થાય છે. પરંતુ વાસના મટતી નથી. જ્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે વાસના પણ ટળી જાય છે. ૧૬ જ્યારે કર્મગુણથી હીન થયેલી બુદ્ધિ મનમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે મન પણ સાંજ લય પામીને બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૧૭ મનનો લય થયો એટલે બુદ્ધિ પણ સ્પર્શેન્દ્રિયરહિત, શ્રોત્રરહિત, સ્વાદેન્દ્રિયરહિત, દષ્ટિરહિત, ઘ્રાણરહિત અને અનુમાનવડે અગમ્ય એવા બ્રહ્મતત્વમાં લય પામે છે. ૧૮ એ રીતે ઘટાદિ આકૃતિઓ મન વડે કલ્પેલી છે માટે તે મનમાં લય પામે છે, મન બુદ્ધિમાં લય પામે છે, બુદ્ધિ જ્ઞાનમાં (જીવમાં) લય પામે છે અને જ્ઞાન પરમાત્મામાં લય પામે છે. ૧૯ ઇન્દ્રિયોવડે મન જાણી શકાતું નથી અને મન બુદ્ધિને જાણી શકતું નથી, બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ એવા આત્માને જાણી શકતી નથી, પણ સૂક્ષ્મ એવો આત્મા તે સર્વને જાણી શકે છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ પોતપોતાના કારણને જાણી શકતાં નથી પરંતુ આત્માવડે વ્યાપ્ત સર્વ કારણો કાર્યને જાણી શકે છે. ૨૦.

इंद्रियैर्मनस सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।
न बुद्धिर्बुध्यते युक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति ॥२०॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जरभाषायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

मनुरुवाच ॥ दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्त्तुं यत्नस्तं नानुचिंतयेत् ॥

મનુ કહે છે કેઃ—પૂર્વે કહેલા યોગમાં શરીર કે, માનસ દુઃખરૂપી ઉપઘાત-વ્યવધાન પ્રાપ્ત થાય તો, તેમાંથી જે ઉપઘાત થવાથી યોગાભ્યાસનો યત્ન કરી શકાય નહિ તેનું ચિંતન કરવું નહિ-ઉપાય શોધવો નહિ. અર્થાત્ તેનું ચિંતન ન કરવાવડેજ તેનો પરિહાર કરવો. ૧ તેનું ચિંતન ન કરવું એજ તે દુઃખનું ઔષધ છે. જ્યારે તેનું ચિંતન કરવામાં આવે છે ત્યારે જાણે તે દુઃખ સામું આવે છે અને તે પુનઃ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨ જ્ઞાનવડે માનસ દુઃખનો નાશ કરવો અને ઔષધવડે શારીરિક દુઃખનો નાશ કરવો, એજ વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે, પરંતુ તે દુઃખનો શોક કરીને બાળકની સમાન થવું નહિ. અર્થાત્ બાળકબુદ્ધિ કરીને બેસી રહેવું નહિ. ૩ યૌવન, રૂપ, જીવન, દ્રવ્યનો સંચય, આરોગ્ય અને પ્રિયજન સાથે નિવાસ, એ સર્વ અનિત્ય છે માટે પંડિત પુરૂષે તેમાં લલચાઇને લપટાવું નહિ. ૪ એક જણાએ સઘળા દેશનાં દુઃખનો શોક કરવા યોગ્ય નથીઃ પરંતુ જો કોઇ ઉપાય માલૂમ

પડતો હોય તો શોક કર્યા વગર તે ઉપાયજ કરવો. ૫ જીવનના સમયમાં સુખથી દુઃખ ઘણું છે, એમ નિશ્ચય જાણવું. જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં સ્નેહ કરીને મોહિત થાય છે, તેમાંથી તેને અપ્રિય મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ જે પુરૂષ સુખ અને દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કરે છે તે અનંત બ્રહ્મને પામે છે અને પંડિતો તેને પામીને શોક કરતા નથી. ૭ વિષયો પ્રાપ્ત કરવા સમયે મહા દુઃખ વેઠવું પડે છે; તેનું રક્ષણ કરવા સમયે પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને તેનો નાશ થયો તોપણ તે મહા દુઃખવડેજ સહન કરી શકાય છે માટે તેનો નાશ થાય તો ચિંતન કરવું નહિ. ૮ અહંકારથી આરંભી ઘટાદિ સુધી સર્વ કાંઈ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે મન એ જ્ઞાનનો કોઈ ધર્મ છે એમ જાણવું. કેમ કે, જ્યારે મન જ્ઞાનેંદ્રિયયુક્ત થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ વિષયાકાર વૃત્તિરૂપ થઈને પ્રવર્તે છે. તાત્પર્ય કે, સુવર્ણના જૂદા જૂદા અલંકાર જૂદે જૂદે રૂપે ભાસે છે છતાં, તે સર્વ સુવર્ણજ છે, તેમ વિષયો જૂદા જૂદા ભાસે છે પણ તે સર્વ બુદ્ધિની વૃત્તિયોજ છે. ૯ જ્યારે કર્મથી ઉપજેલા સંસ્કારોસહિત બુદ્ધિ મનમાં પ્રવર્તે છે–બુદ્ધિની વૃત્તિ મનનાત્મક થાય છે ત્યારે ધ્યાનયોગ સમાધિવડે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. તાત્પર્ય કે, જ્યારે વિષયાકાર થયેલી બુદ્ધિની વૃત્તિનો નિગ્રહ કરીને, તેની યોજના બ્રહ્મના મનન ઉપર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થાય છે અને તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. ૧૦ જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળીને જળ પૃથ્વીના નીચલા ભાગ તરફ વહન કરે છે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિ અજ્ઞાનમાંથી નીકળીને ઇન્દ્રિયોની સાથે યુક્ત થઈને રૂપાદિ ગુણોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ જ્યારે તે અજ્ઞાનનું કારણ એવી નિર્ગુણ ધ્યેય વસ્તુ બુદ્ધિની વૃત્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જેમ કસોટી ઉપર સોનાનો કસ કાઢી જોવાથી તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, તેમ બ્રહ્મનું પણ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. ૧૧,૧૨. બ્રહ્મનું જ્ઞાન મનવડે થતું નથી. કેમ કે, તે મન તો ઇન્દ્રિયોની સાથે મળીને વિષયોને બતાવનારૂં છે અને તે પણ જ્યારે વિષય ઇન્દ્રિયોની સમક્ષ હોય છે ત્યારેજ બતાવી શકે છે. પણ બ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે, માટે મન બ્રહ્મને બતાવી શકતું નથી, તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં મન તો પ્રથમથીજ લય પામી જાય છે. ૧૩ માટે ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્વ દ્વારને બંધ કરીને સંકલ્પ માત્રે કરીને મનમાં રહેવું તથા મનનો પણ બુદ્ધિમાં લય કરીને એકાગ્ર થવું–"હું છું" એટલુંજ જ્ઞાન રહે તેમ કરવું. એમ કરવાથી બુદ્ધિની પર એવા જ્ઞાનચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૪ જેમ શબ્દ તન્માત્રાદિ અપંચીકૃત ભૂતનો સુષુપ્તિમાં લય થાય છે ત્યારે તેનાં કાર્ય–પંચીકૃત સ્થૂલ મહાભૂતનો પણ લય થાય છે, તેમ અહંકારમાં બુદ્ધિ લય પામે છે ત્યારે તેનાં કાર્ય–ઇન્દ્રિયોનો પણ સાથેજ લય થઈ જાય છે. કારણનો નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થાય એ સ્પષ્ટ છે. ૧૫ જ્યારે નિશ્ચયરૂપ ધર્મથી યુક્ત થયેલી બુદ્ધિ અહંકારમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે. જેમાં ધ્યાનવડે સત્વના ઉત્કર્ષરૂપ ગુણ આવ્યો છે એવો અહંકાર જ્યારે રૂપાદિમાન્ વિષયોસહિત અવ્યક્ત પ્રકૃતિને પામે છે ત્યારે તે (અહંકાર-મન) સર્વ ગુણોને ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ બ્રહ્મને પામે છે. ૧૬,૧૭ અવ્યક્તનું જ્ઞાન કરવાને બરોબર યોગ્ય દૃષ્ટાંત કહીં પણ છે નહિ; જ્યાં પગલુંજ મંડાતું નથી તે દેશને કોણ પામી શકે? (અહંકારાદિનું ઉપાદાન કારણ "અવ્યક્ત" નામે ત્રણ ગુણનો સમુદાય છે. તે અવ્યક્ત સત્ નથી કેમ કે, બ્રહ્મનું અદ્વૈતપણું સિદ્ધ કરવામાં શ્રુતિવડે બાધિત થયેલું છે. તે અસત્ નથી કેમ કે, તેનું કાર્ય જોવામાં આવે છે. તે સત્ અને અસત્ બંને પણ

થઈ શકે નહિ કેમ કે, તે તો પરસ્પર વિરોધી છે. માટે અવ્યક્ત અનિર્વચનીય છે અને અવ્યક્તના જ્ઞાનવડે બ્રહ્મને પામી શકાય તેમ નથી.) ૧૮ તો તપથી (એટલે ધ્યાનવડે) ઉપજેલા સાક્ષાત્કારવડે, અનુમાનવડે એટલે મનનરૂપ યુક્તિનું અનુસંધાન કરવાવડે, શમ-દમાદિ ગુણોવડે, બ્રાહ્મણાદિ જાતિને ઉચિત ધર્મ પાળવાવડે અને વેદાંત શ્રવણ કરવાવડે અંતરાત્માને શુદ્ધ કરીને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી. ૧૯ જે પુરૂષ તત્વદર્શી થાય છે તે, જેમ અંતરમાં સઘળે બ્રહ્મ દેખે છે તેમ તેને બહાર પણ ભેદબુદ્ધિ રહેતી નથી. કેમ કે, તે વિષયાત્મક ગુણરહિત હોવાથી બહારથી પણ નિષ્પ્રપંચવાળા માર્ગનુંજ અનુવર્તન કરે છે. તેનું કારણ એવું છે કે, મૂળ પ્રકૃતિના તુચ્છપણાથી તથા ગુણોના અભાવથી અતર્ક્ય તથા શુદ્ધ એવા ચિદાત્માને તે, અંદર અને બહાર એકરસ સમજે છે. ૨૦ નિર્ગુણપણાથી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સગુણપણાથી નિવૃત્તિ પામે છે-પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેમ અગ્નિ કાષ્ઠમાં સંચરે છે, તેમ બુદ્ધિ ગુણોમાં સંચરીને તેનો ક્ષય કરે છે. ૨૧ જેમ પાંચ ઇંદ્રિયો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પોતપોતાના કર્મથી મુક્ત થાય છે, તેમ પરમ બ્રહ્મ સદા પ્રકૃતિથી મુક્ત છે. ૨૨ એ પ્રમાણે સર્વ દેહધારીઓ પ્રકૃતિ (અજ્ઞાન) વડે પ્રવૃત્તિને પામે છે તથા સ્વર્ગમાં જાય છે અને જ્યારે અજ્ઞાનથી નિવૃત્તિને પામે છે ત્યારે મોક્ષને પામે છે ૨૩ જીવ, પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, વિષયો, ઇંદ્રિયો, અહંકાર અને અભિમાન (આ આવુંજ છે એવી બુદ્ધિને "અભિમાન" કહે છે) એ ભૂતસંજ્ઞક સમુદાય છે. ૨૪ એ સમુદાયની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રધાનથી છે. અર્થાત્ પ્રથમ સૃષ્ટિ અવ્યાકૃત એટલે માયાશબળ કે, જેને "પ્રધાન" કહેલું છે તેથી થઈ છે. બીજી સૃષ્ટિ પંચ તન્માત્રા, એકાદશ ઇંદ્રિયો અને અહંકાર એટ-લાવડે મૈથુનથી થએલી છે અને તે નિયમપૂર્વક થયેલી છે. ૨૫ ધર્મથી શ્રેયનો ઉત્કર્ષ થાય છે અને અધર્મથી અશ્રેય (અકલ્યાણ) નો ઉત્કર્ષ થાય છે. જે પુરૂષ વિષયમાં પ્રીતિવાળો છે તે પ્રલય કાળે પ્રકૃતિને પામે છે અને વિરક્ત પુરૂષ પ્રકૃતિનો બાધ કરીને આત્મજ્ઞાનયુક્ત થાય છે. ૨૬.

धर्माद्दुत्कृष्यते श्रेयस्तथा श्रेयोऽप्यधर्मतः ।
रागवान् प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत् ।२६॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे मनुबृहस्पतिसंवादे गुर्जरभाषायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો-મનુ અને બૃહસ્પતિના સંવાદની સમાપ્તિ.

मनुरुवाच ॥ यदा तैः पंचभिः पंच युक्तानि मनसा सह ।
अथ तद्द्रक्ष्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १ ॥

મનુ કહે છે કે:—જ્યારે શબ્દાદિ પાંચ વિષયો, પાંચ ઇંદ્રિયો મન અને બુદ્ધિ એ સર્વનો એક સાથે નિગ્રહ કરવામાં આવે છે ત્યારે મણિમાં પરોવેલા દોરાની પેઠે, અનાત્મ ઇંદ્રિયાદિથી આત્મબ્રહ્મ જૂદો જોવામાં આવે છે. ૧ વળી તેજ દોરો (સૂત્ર) સુવર્ણમાં, મોતીમાં, પરવાળામાં અને માટીના તથા રૂપાના મણકામાં તેવોજ શોભે છે. ૨ તેજ પ્રમાણે

જે આત્મા ઇંદ્રિયાદિમાં છે તેજ આત્મા ગાય, ઘોડો, મનુષ્ય, હાથી અને મૃગાદિમાં પણ છે અને તેજ પ્રમાણે કીડા અને પતંગાદિમાં પોતાના કર્મથી જોડાયલો છે. ૩ આત્મા જે જે શરીરવડે જે જે કર્મને કરે છે તે તે શરીરવડે તે તે ભોગવે ફળને છે. ૪ જેમ પૃથ્વી એકરસ છતાં જૂદી જૂદી ઓષધિઓના વિષયને અનુસરે છે, તેમ એકજ બુદ્ધિ જૂદાં જૂદાં પૂર્વ કર્મને અનુસરીને તેવી થાય છે તથા અંતરાત્મા તેને જોનારો-સાક્ષી થઇને રહે છે, અર્થાત્ અંતરાત્મારૂપ સાક્ષી ચેતનથી પ્રકાશ પામે છે. ૫ પ્રથમ વિષયનું જ્ઞાન થયા પછી, વિષયની ઇચ્છા ઉપજે છે અને ઇચ્છા ઉપજ્યા પછી અભિસંધિ (આ અર્થ હું સિદ્ધ કરૂં એવો યત્ન) ઉપજે છે, અભિસંધિ ઉપજ્યા પછી કર્મ ઉપજે છે અને કર્મ ઉપજ્યા પછી ફળ ઉપજે છે. ફળ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, કર્મ જ્ઞેયાત્મક (એટલે "હું" એવા અર્થથી ઉપજેલું) છે, જ્ઞેય જ્ઞાનાત્મક (એટલે જીવરૂપ છે) અને જ્ઞાન સદસદાત્મક એટલે ચિત્ અને જડરૂપ છે. ૭ જ્ઞાન, ફળ, જ્ઞેય અને કર્મોના ક્ષયની અંતે જે દિવ્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે એજ જ્ઞેય વસ્તુમાં સ્થિત થએલું જ્ઞાન છે. ૮ જ્ઞેયનું સ્વરૂપ આવું છે. સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્ ભૂત કે, જેને યોગીઓ જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે જુએ છે અને વિષયમાં બુદ્ધિવાળા મૂર્ખ પુરૂષો આત્માના વિષે રહેલું છતાં જેને દેખતા નથી તે મહતત્વ જ્ઞેય છે. ૯ પૃથ્વીના રૂપથી જળનું રૂપ મોટું છે, જળથી તેજ મોટું છે અને તેજથી પવન મોટો છે. ૧૦ પવનથી આકાશ મોટું છે અને આકાશથી મન મોટું છે. મનથી બુદ્ધિ મોટી છે, બુદ્ધિથી કાળ મોટો છે. ૧૧ કાળથી ભગવાન વિષ્ણુ (શુદ્ધ બ્રહ્મ) કે, જેનાથી આ સકળ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે, તે મોટો છે, તે દેવનો આદિ, અંત કે, મધ્ય નથી. ૧૨ તેનો આદિ, અંત કે, મધ્ય નથી માટે તે અ-વ્યય (અપક્ષયશૂન્ય) છે તે, સર્વ દુઃખનું ઉલ્લંઘન કરીને તેની પેલીપાર વર્તે છે અને દુઃખ તો, જ્ઞાતૃ, જ્ઞેય વિભાગવાળું છે માટે અંતવાન છે. (તેનો અંત તે અવ્યય વિષ્ણુને જાણવાથી થાય છે). ૧૩ તે બ્રહ્મ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને તેનો આશ્રય એજ પરમપદ છે. પુરૂષ તેના ધામને પામીને કાળના કબજામાંથી મુક્ત થઇને મોક્ષ પામે છે. ૧૪ એ મુક્ત પુરૂષો માન અને મેયના વ્યવહારવાળા ગુણોમાં પ્રકાશે છે. એ ગુણોથી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મમાં નિર્ગુણપણાથી પ્રકાશે છે. અર્થાત્ મુક્ત પુરૂષો શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ થાય છે તથા ગુણોમાં સગુણ ભાસે છે અને બ્રહ્મમાં નિર્ગુણ ભાસે છે. એ નિર્ગુણપણાથીજ શમદમાદિ નિવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મ કે, જે નિર્વિકલ્પ છે, તેને જાણવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૫ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મંત્રો લિંગ શરીરના આશ્રયે રહેલા છે પણ ચિદાત્માના વિષે રહેલા નથી અને તેથીજ તે યત્નવડે સાધ્ય થઇને જીહ્વાના અગ્રદ્વારા પ્રવર્તે છે. તેજ કાર-ણથી તે નાશવંત પણ છે. અર્થાત્ અધ્યયનાદિ ધર્મ શરીરના આશ્રયે રહેલો છે માટે નાશવંત છે પણ બ્રહ્મ શરીરના આશ્રયે રહેલું ન હોવાથી અવિનાશી છે. ૧૬ બ્રહ્મનો સંભવ શરીરના આશ્રયે જણાય છે ખરો, પણ તે અધ્યયનની પેઠે યત્નસાધ્ય નથી કેમ કે, અધ્યયન જેમ આદિ, મધ્ય અને અંતવાળું છે, તેમ બ્રહ્મ આદિ, મધ્ય અને અંતવાળું નથી. ૧૭ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. એ સર્વેનો આદિ છે અને જેનો આદિ છે તેનો અંત પણ જેવામાં આવેલો છે; પરંતુ બ્રહ્મનો તો આદિ નથી માટે તેનો અંત પણ નથી. ૧૮ તે અનાદિ છે તથા અનંત છે, માટે તે વ્યાપક અને અવ્યય છે. તે અવ્યય છે માટે દુઃખરહિત છે અને તેથી તેના વિષે માનાપમાનાદિ દ્વંદ્વ ભાવ છે નહિ. ૧૯ મનુષ્યો અદ્ર-

ષ્ટનું (ભાગ્યનું) અવલંબન કરીને ઉપાયરહિત થવાવડે તથા વિષયભોગરૂપી કર્મથી માત્ર નિવૃત્તિ પામવાવડે તે પરમપદ કે, જે ઉપાયવડે પામી શકાય છે તેને જોઈ શકતા નથી. (અદષ્ટનું અવલંબન કરીને ઉપાય ન કરવો તેને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિક તુષ્ટિ કહેલી છે એટલે શાસ્ત્રથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષનો વિવેક થવો તેને (૧) **પ્રકૃતિતુષ્ટિ** કહે છે. સર્વનો વિવેક અનાયાસે થશે માટે તુષ્ટિ રાખવી તેને (૨) **ઉપાદાનતુષ્ટિ** કહે છે. કૈવલ્ય સમય આવ્યે એની મેળે પ્રાપ્ત થશે માટે સમયની પ્રતિક્ષા કરવા રૂપ તુષ્ટિને (૩) **કાળતુષ્ટિ** કહે છે. પૂર્વના પુણ્યના બળથીજ સાક્ષાત્કાર થશે એવી રીતે તુષ્ટિ રાખવી તેને (૪) **ભોગતુષ્ટિ** કહે છે. એ ચાર આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ રાખીને રહેવું અને ઉપાય ન કરવો તેને આ જગ્યોએ અદષ્ટનું આલંબન માનેલું છે. વિષયભોગરૂપી કર્મનો ત્યાગ કરવારૂપ પાંચ બહિસ્તુષ્ટિ પણ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલી છે. જેમ ધન પ્રાપ્ત કરવામાં દુઃખ જોઇને તેથી વિરામ પામવો તે **પરાતુષ્ટિ** છે; રાજા કે, ચોરાદિથી ધનનો નાશ થવાનું દુઃખ જોઇને વિરામ પામવો તે **સુપરાતુષ્ટિ** છે, ભોગથી પણ ધનનો નાશ થવાનું દુઃખ જોઇને વિરામ પામવો તે **પારાપાર** તુષ્ટિ છે, ભોગ પણ ક્ષય પામનારા છે એમ દોષ સમજીને વિરામ પામવો તે **અનુત્તમાંભ** તુષ્ટિ છે તથા ભોગમાં હિંસાદોષ જોવાવડે વિરામ પામવો તે **ઉત્તમાંભતુષ્ટિ** છે. એ પ્રકારે પાંચ બહારની તુષ્ટિઓ છે અને તે રીતે વિષયભોગથી નિવૃત્ત થઇને પણ ઉપાય ન કરવો તેને આ જગ્યોએ “ વિષય ભોગથી માત્ર નિવૃત્તિ પામવી ” એમ કહેલું છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ એ નવ તુષ્ટિઓનું માત્ર અવલંબન કરીને આત્મજ્ઞાન થવાનો ઉપાય કરતો નથી તે પરમપદને જોઇ શકતો નથી, તેને સાક્ષાત્કાર થતો નથી). ૨૦ પ્રાણીઓનો વિષયમાં સંગ સ્વાભાવિક છે, માટે “ હાર્દાકાશ ” નામે બ્રહ્મલોકને પામેલા યોગીઓને “ મધુમતી ” નામે યોગભૂમિમાં માત્ર સંકલ્પથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો દેખાય છે. એવી સ્થિતિમાં તે યોગી મનવડે યોગૈશ્વર્ય સુખની ઇચ્છા કરીને પરમપદને પામતો નથી. ૨૧ કેમ કે, કેટલાક પુરૂષો આ લોકમાં જે જે વિષયોને જુએ છે તે તે વિષયોને ઇચ્છે છે, પણ વિષયની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા નથી કેમ કે, તે નિર્ગુણ છે. ૨૨ જેઓ અતિ મૂઢપણાથી બહારના ગુણોમાં આસક્ત થયેલા છે તેઓ યોગીઓને પામવા યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને શી રીતે પામી શકે ? નજ પામી શકે, પણ તે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને માત્ર અવયવભૂત ગુણોથી અનુમાન કરીનેજ જાણી શકાય છે. ૨૩ અમે તે ગુણોને સૂક્ષ્મ મનવડે જાણી શકીએ છીએ, પણ વાણીથી કહેવાને સમર્થ નથી. કેમ કે, મન જેવો સૂક્ષ્મ વિષય માત્ર મનથીજ ગ્રહણ કરી શકાય છે અને દૃષ્ટિગ્રાહ્ય વિષયનું દૃષ્ટિવડેજ ગ્રહણ કરી શકાય છે. ૨૪ જ્ઞાનવડે બુદ્ધિને નિર્મળ કરીને, બુદ્ધિવડે મનને નિર્મળ કરીને મનવડે ઇંદ્રિયોના સમૂહને નિર્મળ કરીને તે અક્ષરબ્રહ્મને પામી શકાય છે. ૨૫ ધ્યાન પરિપક્વ થવાથી બુદ્ધિની વૃત્તિયોથી રહિત થયેલો અને શ્રવણ-મનન આદિવડે મનથી સમૃદ્ધ થયેલો પુરૂષ કે, જેને પ્રાર્થનાનું પ્રયોજન નથી એવો તે નિર્ગુણ બ્રહ્મને પામે છે. પણ પ્રાર્થનાઓવડે આકુળ થયેલા પુરૂષો-અતિ ઘણી ઇચ્છાવાળા પુરૂષો તે બ્રહ્મને તજી દે છે. જેમ વાયુ લાકડામાં રહેલા અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરતો નથી પણ તજી દે છે, તેમ તેઓ

(૧) અંભ, (૨) સલિલ, (૩) ઓઘ, (૪) વૃષ્ટિ, એવાં આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓનાં નામ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં છે.

પણ અંતરમાં રહેલા આત્માને તજી દે છે. ૨૬ જ્યારે વિષયોનું આત્મામાં પ્રવિલાપન (લય) કરવામાં આવે છે ત્યારે મન બુદ્ધિથી પર બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે, જ્યારે વિષયો પૃથક્ પૃથક્ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે બુદ્ધિથી અવર-ઉતરતા બ્રહ્મલોક સુધીના ઐશ્વર્યને પામે છે. જીવ એજ વિધિથી વિષયમાં આસક્ત થઇને બંધનમાં પડવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તથા વિષયરહિત થઇને મુક્તિને પામે છે. ૨૭ પુરૂષ, આદિ કાળમાં અવ્યક્ત અને આત્મારૂપ છે. મધ્ય કાળમાં દેહાદિ ઉપાધિના યોગથી કર્મના ભોગવાળો દેખાય છે અને જ્યારે અંતકાળે દેહાદિ ઉપાધિ નાશ પામે છે. ત્યારે પુનઃ અવ્યકતપણાને પામે છે. તે આત્મા અકામરૂપ એટલે ઇચ્છારહિત છતાં ઇંદ્રિયોના યોગથી પોતાનામાં વૃદ્ધિ તથા ક્ષય આદિ ભ્રમને દેખે છે. ૨૮ તે ચિદાભાસ લિંગ શરીરને પામીને સર્વ ઇંદ્રિયોથી યુકત થાય છે તથા પંચભૂતને પામીને સ્થૂળ દેહવાળો થાય છે. પણ જ્યાંસુધી બિંબભૂત અંતર્યામી પરમાત્માથી હીન હોય છે, ત્યાં સુધી તેનામાં ગતિ આદિ કરવાનું સામર્થ્ય આવતું નથી અને કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ શકતો નથી. ૨૯ કોઇએ આ પૃથ્વીના અંતને જોયો નથી તથાપિ પૃથ્વી વિભુ દ્રવ્ય નહિ હોવાથી તેનો અંત છે, એમ આપણે જાણીએ છીએ. તેમજ દુઃખનો પણ અંત છે કેમ કે, દુઃખ જન્ય વસ્તુ છે. જેમ વાયુ સમુદ્રમાં પડેલા તૃષ્ણાદિ પદાર્થને પ્રવાહને અનુસરીને ઘણે કાળે પણ પેલે પાર પહોંચાડે છે, તેમ કર્મરૂપી વાયુ સંસાર સમુદ્રમાં પડેલા જીવરૂપી નાવને પણ ચિત્તશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવારૂપ પ્રવાહને અનુકૂળ થઇને પેલેપાર પહોંચાડે છે. અર્થાત્ કર્મવડે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦ જેમ ઉપાધિરહિત સૂર્ય ઉપાધિને પામીને ઉદય તથા અસ્તને પામે છે, તેમ ઉપાધિરહિત આત્મા ઉપાધિને પામીને જન્મ મરણ પામે છે. પણ જ્યારે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે રાત્રિ અને દિવસની પેઠે જન્મ અને મરણને ઉપાધિજન્ય માને છે તથા જ્યારે તેમાંથી સુખત્વાદિ ધર્મવાળો અહંકાર નાશ પામે છે ત્યારે તે, નિર્ગુણ અને અવ્યય બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે. ૩૧ અનાદિ સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખ કોઇ પણ જન્મમાં મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયાં હશે પણ મોક્ષસુખ તો કોઈ વખત પ્રાપ્ત થયેલુંજ નહિ. કારણ કે, જો તે પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે પુનઃ જગતમાં આવેજ નહિ. માટે મોક્ષ-સુખ અનાગત છે, સુકૃત કરનાર પુરૂષોને પામવા યોગ્ય સર્વોત્તમ ગતિ છે, પોતાની મેળે સ્વભાવસિદ્ધ છે, તેમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેમાંજ પુનઃ લય થાય છે માટે તે પ્રભવનિધાન છે, અવ્યય-નાશહીન છે, આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત છે માટે સનાતન છે, મોક્ષસ્વરૂપ છે, નિત્ય છે અને નિશ્ચળ છે. એવી પ્રત્યગભિન્ન વસ્તુનો વિચાર કરવાવડે વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમ (અગૌણ) અમૃતત્વ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨

अनागतं सुकृतवतां परां गतिं स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ॥
सनातनं यदमृतमव्ययं ध्रुवं विचार्य तत् परममृतत्वमश्नुते ॥३२॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मनु-बृहस्पतिसंवादसमापनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો-સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ पितामह महाप्राज्ञ पुंडरीकाक्षमच्युतम् ।
कर्त्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाव्ययम् ॥ १ ॥

(પૂર્વ અધ્યાયમાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી મોક્ષ થાય છે તથા તે બ્રહ્મ “ નિર્ગુણ છે ” એમ કહ્યું છે. હવે પ્રથમ સગુણનું જ્ઞાન થયા પછી નિર્ગુણનું જ્ઞાન થાય છે એમ માનીને પાસે બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણજ “ પરમાત્મા છે ” એમ જાણીને) યુધિષ્ટિર પિતામહ ભીષ્મને પૂછે છે કે,-હે મોટી બુદ્ધિવાળા પિતામહ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પુંડરીક-કમળ સરખાં નેત્રવાળા છતાં પણ અચ્યુત (નાશરહિત) તથા પ્રાણીના કર્ત્તા છતાં પણ ઉત્પત્તિહીન, વ્યાપક, જેનું સ્થાન જીવ સમુદાયમાં છે, જે ઇંદ્રિયોના સ્વામી છે, જેનું વેદવાણી કથન કરે છે અને જે દેહના ધર્મ જરા આદિવડે પરાજિત નથી એવા કેશવ વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. (તાત્પર્ય કે, જે પુંડરીકાક્ષ (દેહધારી) હોય તે અચ્યુત (વિનાશરહિત) કેમ હોઈ શકે ? એવી શંકા આ પ્રશ્નમાં ગુપ્ત રીતે કરેલી છે તથા તેનું સમાધાન એવું છે કે, પૃથ્વી, બીજ, અંકુર વૃક્ષ અને ફળ એવાં પાંચ પરમેશ્વરનાં રૂપ છે તે અનુક્રમે શુદ્ધ, શબળ, સૂત્ર, વિરાટ્ અને વિષ્ણુ જાણવાં. તેમાં વૃક્ષ ઉપર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે તથાપિ તેમાં અનેક બીજ સમાયેલાં હોવાથી તે બીજ અંકુર અને વૃક્ષ કરતાં પણ મહાન છે. એ પ્રમાણે પુંડરીકાક્ષ વિષ્ણુ પણ શબલ, સૂત્ર અને વિરાટ્ કરતાં મહાન છે એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે માટે તેને વિષે અચ્યુતત્વાદિ વિશેષણ સંભવે છે, એવો ભાવ છે.) ૧,૨ ભીષ્મ કહે છે કે,-જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામના વચનથી, દેવર્ષિ નારદના કહેવાથી અને વ્યાસ મહામુનિના કહેવાથી એજ અર્થ સાંભળેલો છે. ૩ હે તાત ! અસિત અને દેવલ ઋષિ, મોટા તપવાળા વાલ્મીકિ ઋષિ અને માર્કંડેય ઋષિ, એ સર્વ પણ શ્રીકૃષ્ણને વિષે મોટા અદ્દ્ભુત મહાત્મ્યનું કથન કરે છે. ૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કેશવ સર્વ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને ધર્મ, એ છ ગુણવાળા-ભગવાન અંતર્યામી પ્રભુ છે. એ મહાપુરૂષ કે, જેના વિષે આ સર્વ વિશ્વ રહ્યું છે, એવા છતાં વિભુ-વ્યાપક છે, એમ બહુ પ્રકારે સાંભળીએ છીએ. ૫ પણ હે મોટા બળવાળા યુધિષ્ઠિર ! બ્રાહ્મણો મહાત્મા શાર્ઙ્ગધન્વા શ્રીકૃષ્ણનાં જે જે કર્મને જાણે છે તે હું તને કહું તે સાંભળ: ૬ હે નરેન્દ્ર ! પુરાણને જાણનારા પુરૂષો ગોવિંદનાં જે કર્મ કહે છે તે કર્મનું હું કીર્તન કરીશ. ૭ મહાત્મા અને પ્રાણી માત્રના આત્મારૂપ પુરૂષોત્તમે વાયુ, અગ્નિ, જળ, આકાશ અને પૃથ્વી, એ મહાભૂતને ઉત્પન્ન કર્યા. ૮ સર્વ પ્રાણીના ઈશ્વર પ્રભુએ પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરીને પછી* મહાત્મા પુરૂષોત્તમે (૧) જળમાંજ પોતાનો નિવાસ કર્યો. ૯ પછી સર્વ (૨) તેજથકી યુક્ત પુરૂષોત્તમ કે, જેણે જળને વિષે શયન કરેલું છે તેણે મનવડે સર્વ પ્રાણીથી આગળ ઉત્પન્ન થયેલા (૩) સંકર્ષણની કલ્પના કરી; એમ

---

* આ ટીકામાં આપેલા અર્થના અનુસારે ભાષાંતર સમજવાથી, બહિઃસૃષ્ટિની પેઠે અંતરની સૃષ્ટિને લાગુ પડતો અર્થ કેમ કરવો ? તે પણ સમજાશે. ભાષાંતરમાં બે અર્થ સાથે કરવાથી સમજનારને ગુંચવણ પડે માટે ત્યાં એક અર્થ બતાવી, બીજો અધ્યાત્મને લગતો અર્થ અત્રે ટુંકમાં જણાવ્યો છે. જેથી વાંચનારને ચાલતા પ્રકરણમાંથી બીજી વાત સમજાઇને ગમ્મત મળશે. ભા. ક.

(૧) જળમય દેહમાં. (૨) વાસનાથકી યુક્ત. (૩) અહંકારની. (૪) હૃદય કમળ.

અમે સાંભળીએ છીએ. તે સંકર્ષણ સર્વ પ્રાણીના આશ્રય છે અને તે થઈ ગયેલાં તથા હવે પછી થનારાં પ્રાણીને ધારણ કરે છે. ૧૦,૧૧ તે મહાત્મા મહાબાહુ પ્રકટ થયા પછી સૂર્યના સરખું એક દિવ્ય (૪) પદ્મ પુરૂષોત્તમની નાભિને વિષે પ્રકટ થયું. ૧૨ હે તાત! તે પદ્મના વિષે સર્વ પ્રાણીના પિતામહ ભગવાન (૫) બ્રહ્મદેવ પ્રકટ થયા તથા પોતાના તેજવડે સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરી. ૧૩ મહાત્મા મહાબાહુ તે બ્રહ્મા પ્રકટ થયા એટલે તમો ગુણવડે સર્વની પૂર્વે પ્રકટ થયેલો (૬) "મધુ" નામે મોટો અસુર ઉત્પન્ન થયો. ૧૪ તે ભયાનક દૈત્ય કે, જેનાં કર્મ પણ ભયાનક હતાં તથા જે બ્રહ્માને ભક્ષણ કરી જવારૂપ ઉગ્ર કર્મ કરવાને તૈયાર થયો હતો; તેનો (૭) પુરૂષોત્તમે વધ કર્યો અને બ્રહ્માનું રક્ષણ કર્યું. ૧૫ હે તાત! તે દૈત્યનો વધ કરવાથી સર્વ (૮) યાદવમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાનને દેવ, દાનવ અને માનવો "મધુસૂદન" કહેવા લાગ્યા. ૧૬ પછી બ્રહ્માએ મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને દક્ષ એ સાત (૯) માનસ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૭ તે સર્વમાં મરીચિ મોટા હતા. તેમણે પોતાના વડા પુત્ર કસ્યપને મનવડે ઉત્પન્ન કર્યો. તે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ તથા રજોગુણી હતો. ૧૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બ્રહ્માએ મરીચિથી પણ મોટા એવા દક્ષ પ્રજાપતિને અંગુઠાથી ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ૧૯ તે પ્રજાપતિને પ્રથમ તેર પુત્રીઓ થઇ હતી તેમાં સર્વથી મોટી દિતિ હતી. ૨૦ હે તાત! સર્વ ધર્મની વિશેષતાને જાણનાર પવિત્ર કીર્ત્તિવાળો અને મોટા યશવાળો મરીચિનો પુત્ર કસ્યપ, દક્ષની સર્વ કન્યાઓનો સ્વામી થયો. ૨૧ હે મહાભાગ! ધર્મને જાણનાર દક્ષ પ્રજાપતિએ કસ્યપને આપેલી તેર કન્યાઓથી નાની બીજી દશ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરીને ધર્મને આપી. ૨૨ હે ભારત! તેમના વિષે ધર્મના પુત્ર વસુઓ, અમાપ તેજવાળા રૂદ્રો, વિશ્વે દેવો, સાધ્યા દેવો અને મરૂત્વાન દેવો થયા. ૨૩ હે મહાભાગ! દક્ષ પ્રજાપતિએ ધર્મને આપેલી દશ કન્યાઓ કરતાં નાની બીજી સત્તાવીશ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી, તેનો સ્વામી ચંદ્રમા થયો. ૨૪ હવે કસ્યપની બીજી સ્ત્રીઓએ ગંધર્વ, અશ્વ, પક્ષીઓ, ગાયો, કિંપુરૂષો, મત્સ્ય, ઉદ્‌ભિજ્જ પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ, એ સર્વને જન્મ આપ્યો. ૨૫ અદિતિએ મોટા બળવાળા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આદિત્યોને જન્મ આપ્યો. તે સર્વમાં સર્વના પ્રભુ તથા જેનાં ગોવિંદ અને વિષ્ણુ નામ છે એવા વામન પણ થયા. ૨૬ તેણે પગલાં ભરવાથી દેવતાઓની લક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામી અને દિતિની આસુરી પ્રજા તથા દાનવો પરાભવ પામ્યા. ૨૭ સઘળી આસુરી પ્રજા દિતિથી ઉત્પન્ન થઇ તેમાં દનુએ વિપ્રચિત્તિ આદિ દાનવોને જન્મ આપ્યો અને દિતિએ મોટા બળવાળા સર્વ અસુરોને જન્મ આપ્યો. ૨૮ પછી મધુસૂદન ભગવાને દિવસ, રાત્રિ, ઋતુઓ પરત્વે કાળ, પહેલો પહોર અને પાછલો પહોર, એ સર્વની કલ્પના કરી. ૨૯ પછી તેણે ધ્યાન કરીને મેઘને ઉત્પન્ન કર્યા તથા સ્થાવર–જંગમ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કર્યા,

(૫) મનસહિત અહંકાર. (૬) યોગવિઘ્ન. (૭) ચિદાત્મા. (૮) સાત્વત=યોગીઓ. (૯) માનસ સૃષ્ટિમાં દેવ અને અસુર બે છે. તેમાં અસુર મોટા અને દેવ નાના છે. તેનો અર્થ એમ સમજવો કે, કામાદિ અસુરો જીવને અનાદિકાળના વળગેલા હોવાથી મોટા છે અને શમ, દમાદિ ગુણો પાછળથી આવેલા હોવાથી નાના છે. કામાદિ અસુરો શમાદિ દેવોને પરાજય કરીને જ્યારે આત્માને મોહપાશથી બાંધે છે ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થતું નથી, પણ જ્યારે વિષ્ણુની સહાય મળે છે એટલે સાત્વિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે શમદમાદિ દેવો પ્રબળ થઇને કામાદિ અસુરોને હરાવીને આત્માને મોહપાશથી મુક્ત કરે છે, ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે.

વળી તેણે મહા તેજવાળી અને સર્વ પ્રાણીસહિત સમગ્ર પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી. ૩૦ હે યુધિષ્ઠિર ! પછી મહાભાગ કૃષ્ણ પ્રભુએ પુનઃ પણ પોતાના મુખથી સેંકડો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૧ હે ભરતર્ષભ ! તેજ પ્રમાણે બન્ને બાહુઓથી સેંકડો ક્ષત્રિયને, ઊરૂઓથી સેંકડો વૈશ્યને અને પગથી સેંકડો શૂદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૨ પછી જેનું મહાન તપ છે એવા ભગવાને, એ રીતે ચારે વર્ણને ઉત્પન્ન કરીને પોતે સર્વ પ્રાણીના અધિષ્ઠાતા-ધાતા (સમષ્ટિ અહંકાર)ને કર્યા. ૩૩ પછી બ્રહ્માને વેદ વિદ્યાના ઉત્પન્ન કરનાર તથા અપાર તેજવાળા કર્યા. પ્રાણી અને માતૃઓના સમુદાયના અધિપતિ વિરૂપાક્ષને સરજ્યા. ૩૪ સર્વ પાપીઓને શિક્ષા કરનાર તથા પિતૃઓમાં સમાનપણે વર્તનાર યમને કર્યા. તે સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપી ભગવાને નિધિઓનું રક્ષણ કરનાર કુબેરને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૫ તેણે સર્વ જળચર પ્રાણીઓના અધિપતિ વરૂણને સરજ્યા. તે પ્રભુએ સર્વ દેવતાઓના અધ્યક્ષ ઇંદ્રને સરજ્યા. ૩૬ તે વખતે મનુષ્યોને જ્યાં સુધી દેહધારણ કરવાની શ્રદ્ધા થતી હતી ત્યાં સુધી તેઓ ઇચ્છા પ્રમાણે જીવતા હતા, પણ તેઓને યમનો ભય નહોતો. ૩૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેઓને મિથુનધર્મ હતો નહિ; પણ તેઓ સંકલ્પ માત્રથીજ સંતતિ ઉત્પન્ન કરતા હતા. ૩૮ હે નરપતિ ! પછી ત્રેતાયુગમાં માત્ર સ્પર્શ કરવાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી હતી; તેઓને પણ મૈથુનધર્મ હતો નહિ. ૩૯ હે રાજન્ ! દ્વાપરયુગની પ્રજામાં મૈથુનધર્મ પેદા થયો અને પછી કલિયુગમાં મનુષ્યોનાં જોડાં બંધાયાં. ૪૦ હે તાત ! એજ ભગવાન સર્વ પ્રાણીનો પતિ તથા અધ્યક્ષ કહેવાય છે. હે કૌંતેય ! હવે ધર્મની અપેક્ષા ન રાખનારા મનુષ્યો કહું તે સાંભળ. ૪૧ હે નરશ્રેષ્ઠ ! દક્ષિણ દેશમાં વસનારા સર્વ આંધ્ર લોકો, ગુહ લોકો, પુલિંદ લોકો, શબર લોકો, ચુચુક લોકો અને મદ્રક લોકો, એ સર્વને અધર્મી જાણવા. ૪૨ હવે ઉત્તર દેશના લોકો પણ હું તને કહું છું. યવન લોકો, કાંબોજ લોકો, ગાંધાર લોકો, કિરાત લોકો અને શબર લોકો. હે તાત ! હે રાજન્ ! એ પાપ કરનારા લોકો કૂતરા તથા ગીધના બાળક જેવા છે અને ધર્મને છોડીને આ પૃથ્વી ઉપર ફરે છે. ૪૩,૪૪ હે તાત ! તેઓ સત્યયુગમાં પૃથ્વી ઉપર ફરતા નહોતા, પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેઓ ત્રેતાયુગપર્યંત વૃદ્ધિ પામતા હતા. ૪૫ પછી ત્રેતાયુગના અંતમાં અને દ્વાપરના આદિમાં જ્યારે બે યુગની સંધિનો સમય આવ્યો ત્યારે ક્ષત્રિયો એક બીજાને સામા બોલાવીને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થતા હતા. ૪૬ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે. એ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદે કહ્યું છે, કેમ કે, તે સર્વ લોકની વાતને જાણનારા છે. ૪૭ હે નરાધિપ ! હે મહાબાહો ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! નારદ પણ શ્રીકૃષ્ણના શાશ્વતપણાને યથાવત્ ઉત્તમ માને છે. ૪૮ એ પ્રમાણે મહાબાહુ આ પુંડરીકાક્ષ કેશવ સત્ય પરાક્રમવાળા અને અચિંત્ય છે પરંતુ કેવળ મનુષ્ય નથી. ૪૯

एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुंडरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे सर्वभूतोत्पत्तिकथने गुर्जरभाषायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો–મરીચ્યાદિના વંશનું વર્ણન તથા દિશામાં રહેતા ઋષિયોનાં નામ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ के पूर्वमासन् पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।
के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:–હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પ્રત્યેક દિશામાં પૂર્વે પ્રજાઓના પતિ કોણ હતા તથા મહાભાગ ઋષિ કોણ કહેલા છે ! તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું મને પૂછે છે, તે સાંભળ. જે દિશામાં પ્રજાપતિ તથા ઋષિ હતા તે હું તને કહું છું. ૨ આદિ, મધ્ય અને અંતના વિષે એક એવા બ્રહ્માજ આદિકાળમાં સ્વયંભૂ ભગવાન એક હતા. તે સ્વયંભૂ બ્રહ્માને સાત મહાત્મા પુત્રો હતા. ૩ તેઓનાં નામઃ–મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને મહાભાગ વસિષ્ઠ; તે સર્વ બ્રહ્માના સરખાજ હતા. ૪ પુરાણોમાં એ સાતને સાત બ્રહ્માજ નિશ્ચય કરેલા છે. હવે હું તને સર્વ પ્રજાપતિઓ કહું છું. ૫ અત્રિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સનાતન બ્રહ્મયોનિ ભગવાન પ્રાચીનબર્હિ હતા તેનાથી દશ પ્રચેતા ઉત્પન્ન થયા. ૬ એ દશ પ્રચેતાઓનો એક પુત્ર “ દક્ષ ” નામે પ્રજાપતિ હતો, તેના લોકમાં “ દક્ષ ” અને “ ક ” એવાં બે નામ કહેવાય છે. ૭ મરીચિનો પુત્ર કશ્યપ હતો, કેટલાક તેને “ અરિષ્ટનેમિ ” કહેતા હતા અને કેટલાક “કશ્યપ” કહેતા હતા. ૮ અત્રિનો ઔરસ પુત્ર વીર્યવાન અને લક્ષ્મીવાન સોમરાજા હતો, જેણે હજાર દિવ્ય યુગ સુધી ઉપાસન કર્યું હતું. ૯ તથા અત્રિનો બીજો પુત્ર “ અર્યમા ” નામે હતો, તેના જે પુત્રો થયા તે સર્વ સ્વામીપણું કરવાને યોગ્ય તથા સૃષ્ટિને વિસ્તાર કરનારા હતા. ૧૦ શશબિંદુને દશ હજાર સ્ત્રીઓ હતી તથા તે દરેક સ્ત્રીને હજાર હજાર પુત્રીઓ થઈ તથા એજ પ્રમાણે તે મહાત્માને દશ લાખ પુત્ર થયા. તે સર્વ બીજા કોઇ પ્રજાપતિને ઇચ્છતા નહોતા. ૧૧–૧૨ પુરાણ જાણનારા બ્રાહ્મણો તો સઘળી પ્રજાને શશબિંદુથી ઉપજેલી કહે છે. વૃષ્ણિ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રજાપતિનો એ મોટો વંશ છે. ૧૩ યશવાળા પ્રજાના પતિઓ એ પ્રમાણે મેં તને કહ્યા. હવે હું તને ત્રણ ભુવનના ઈશ્વર એવા દેવો કહું છું. ૧૪ ભગ, અંશ, અર્યમા, મિત્ર, વરૂણ, સવિતા, ધાતા, મોટા બળવાળો વિવસ્વાન, ૧૫ ત્વષ્ટા, પૂષા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ, એ બાર આદિત્ય કશ્યપના પુત્ર છે. ૧૬ નાસત્ય અને દસ્ર એ બન્ને “ અશ્વિનૌ ” કહેવાય છે. તે મહાત્મા આઠમા આદિત્યના પુત્ર છે. ૧૭ તે આદિત્યો અને પૂર્વે કહેલા દેવતાઓ, એ સર્વ અનેક પ્રકારના પિતૃઓ કહેલા છે. ત્વષ્ટાનો પુત્ર શ્રીમાન્ વિશ્વરૂપ મોટા યશવાળો હતો. ૧૮ વળી અજ, એકપાત્ અહિર્બુધ્ન્ય, વિરૂપા, રૈવત, હર, બહુરૂપ, ત્ર્યંબક, સુરેશ્વર. ૧૯ સાવિત્ર, જયંત, પિનાકી અપરાજિત અને પૂર્વે કહેલા આઠ વસુઓ, એ અને એવા બીજા દેવોનો પ્રજાપતિ મનુ હતો. એ દેવો અને પૂર્વે કહેલા દેવ, એ રીતે બે પ્રકારના પિતૃઓ કહેવાય છે. ૨૦,૨૧ વળી શીલયૌવનથી “ ઋભુ ” નામે દેવોનો ગણ થયેલો છે અને સિદ્ધ તથા સાધ્યથી “ મરૂત્ત ” નામે દેવોનો ગણ થયેલો છે તે પ્રથમથીજ છે. ૨૨ એ પ્રમાણે વિશ્વ દેવો અને બંને અશ્વિનૌની ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. તેમાંથી આદિત્યો ક્ષત્રિય છે. મરૂતો વૈશ્ય છે. ૨૩ અશ્વિનૌ શૂદ્ર છે, તે ઉગ્ર તપ કરે છે. એ “ અંગિરસ ” નામે બ્રાહ્મણ છે એમ નિશ્ચય જાણવું. ૨૪ એ પ્રમાણે

સર્વ દેવોના ચાર વર્ણ કહેલા છે. જે પુરૂષ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને એ દેવોના નામનું કીર્તન કરે છે તે પોતાથી તથા બીજાથી ઉપજેલા સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. યવક્રીત, રૈભ્ય, અર્વાવસુ અને પરાવસુ. ૨૫,૨૬ ઔષનો પુત્ર કક્ષીવાન્, અંગિરાનો પુત્ર બલ, મેધાતિથિનો પુત્ર કણ્વ ઋષિ અને બર્હિષદ. ૨૭ હે તાત ! ત્રણ લોકમાં ગતિવાળા એ સપ્તર્ષિયો પૂર્વમાં રહેલા છે. ઉન્મુચ, વિમુચ, સ્વસ્તિ, વીર્યવાન્, આત્રેય. ૨૮ પ્રમુત, ઇધ્મવાહ, ભગવાન્ દઢવ્રત, મિત્રાવરૂણનો પુત્ર પ્રતાપવાન અગસ્ત્ય. ૨૯ એ બ્રહ્મર્ષિયો નિરંતર દક્ષિણ દિશાએ રહે છે. ઉષંગુ, કવષ, ધૌમ્યનો પુત્ર વીર્યવાન્ પરિવ્યાધ. ૩૦ એકત, દ્વિત અને ત્રિત, એ મહર્ષિયો અને અત્રિનો પુત્ર સમર્થ એવો ભગવાન સારસ્વત. ૩૧ એ મહાત્મા ઋષિયો પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા છે. આત્રેય, વસિષ્ઠ, મહાઋષિ કાશ્યપ. ૩૨ ગૌતમ, ભારદ્વાજ, કૌશિક કુળના વિશ્વામિત્ર તેમજ મહાત્મા ઋચીકનો પુત્ર જમદગ્નિ એ સાત ઉત્તર દિશામાં રહેલા છે. તીક્ષ્ણ તેજવાળા ત્રણે લોકમાં સમર્થ અને મહાત્મા તે ઋષિયો પ્રત્યેક દિશામાં સાક્ષિરૂપ થઇને રહેલા છે તે મેં તને કહ્યા. એ પ્રકારે તે મહાત્માઓ પ્રત્યેક દિશામાં રહેલા છે. ૩૩-૩૫ પુરૂષ તેઓનું કીર્તન કરવાથી સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૩૬ તેઓ જે જે દિશામાં છે તે તે દિશામાં તેઓના શરણે ગયેલો પુરૂષ સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને કલ્યાણયુક્ત પોતાને ઘેર આવે છે. ૩૭

> यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
> मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान् व्रजेत् ॥ ३७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे दिक्स्वस्तिकं नाम गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો-વરાહાવતાર કથા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—હે પિતામહ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા હે ભીષ્મ ! હે નાશરહિત એવા ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણનો સમગ્ર મહિમા હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તેમનું અત્યંત મોટું જે તેજ છે તથા તેમણે પૂર્વે જે અત્યંત મોટું કર્મ કરેલું છે તે સર્વ મને યથાર્થ કહો. ૨ તે પ્રભુએ કયા કાર્યના સ્વભાવવડે તથા કેવી રીતે પશુ યોનિમાં રૂપ ધારણ કર્યું તે હે મહાબળવાન પિતામહ ! મને કહો. ૩ ભીષ્મ કહે છે કે,—પૂર્વે એક વખત હું મૃગયા કરવા ગયો હતો ત્યાં માર્કંડેયના આશ્રમમાં જઇ પહોંચ્યો. તે સ્થળમાં મેં હજારો મુનિઓને બેઠેલા જોયા. ૪ પછી તેઓએ મધુપર્કવડે મ્હારો સત્કાર કર્યો અને મેં તે સત્કારને ગ્રહણ કરીને ઋષિયોને અભિનંદન આપ્યું. ૫ તે સ્થળમાં મહર્ષિ કશ્યપે મનને આનંદ આપનારી આ દિવ્ય કથા કહી હતી તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૬ પૂર્વે દાનવમાં મુખ્ય દાનવો તથા નરક આદિ અનેક મોટા અસુરો ક્રોધ અને લોભથી યુક્ત થઇને બળવડે મદોન્મત્ત થયા હતા. ૭ તેજ પ્રમાણે બીજા પણ યુદ્ધમાં અતિશય

મદવાળા ઘણાક દાનવો દેવોની સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિને જોઇને સહન કરી શકતા નહોતા. ૮ હે રાજન્ ! તે દાનવોથી દેવ તથા દેવર્ષિયોને અતિ પીડા થવા લાગી તેથી તેઓ અહીં-તહીં સંતાતા ફરતા હતા, પણ તેઓને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નહોતી. ૯ દેવોએ જોયું કે, મોટા બળવાળા ભયાનક આકૃતિયોવાળા દાનવોવડે વ્યાપ્ત થયેલી *પૃથ્વી બહુ પીડા પામે છે. ૧૦ પૃથ્વી હર્ષ વિનાની, દુઃખિત અને ભારથી પીડા પામીને ડૂબી જતી દેવોના જોવામાં આવી. ત્રાસ પામેલા અદિતિના પુત્રોએ બ્રહ્માની પાસે જઇને આ પ્રમાણે કહ્યું કે,—હે બ્રહ્મન્ ! દાનવો અમારો સંહાર કરે છે તે અમારાથી શી રીતે સહન કરી શકાય ? ત્યારે સ્વયંભૂ બ્રહ્મદેવે તેઓને કહ્યું કે,—આ કામને માટે જે કરવું જોઇએ તે મેં કરી મૂકેલું છે. ૧૧,૧૨ દાનવો અને અસુરો વરદાન પામીને બળવાળા તથા મદવાળા થયા છે. તેથી તેઓ અવ્યક્ત દર્શનવાળા વિષ્ણુને જાણી શકતા નથી. ૧૩ તે દેવ વિષ્ણુ દેવતાઓથી પણ ધર્ષણ કરી શકાય નહિ એવા +વરાહરૂપને ધારણ કરીને રહ્યા છે. અધમ અને ભયાનક હજારો દાનવો પૃથ્વીની અંદર જ્યાં નિવાસ કરીને રહ્યા છે ત્યાં તે વરાહરૂપી પરમેશ્વર વેગવડે જશે અને તેઓને દબાવી દેશે. એવું બ્રહ્માનું વચન સાંભળીને દેવતાઓ આનંદ પામ્યા. ૧૪,૧૫ પછી જેણે વરાહના રૂપને ધારણ કર્યું છે એવા મોટા તેજવાળા વિષ્ણુએ પૃથ્વીની અંદર પેસીને દિતિના પુત્રો તરફ ગમન કર્યું. ૧૬ પછી સર્વે દૈત્યો આ અલૌકિક પ્રાણીને જોઇને એકઠા મળીને હઠવડે વેગથી તેના સામા ગયા કેમ કે, તેઓ કાળવડે મોહિત થયેલા હતા. ૧૭ પછી તેઓ સર્વેએ મળીને વરાહની સામે દોડીને તે વરાહને ઝાલ્યા તથા ક્રોધથી તે (વરાહ)ને ચારે બાજુ ખેંચવા લાગ્યા. ૧૮ હે વિભો ! દાનવો મોટા શરીરવાળા, મોટા વીર્યવાળા અને અતિશય બળવાળા હતા તથાપિ તે સમયે તેઓ તેને કાંઇ પણ કરવાને સમર્થ થયા નહિ. ૧૯ તે જોઇને દાનવોને મોટો વિસ્મય પેદા થયો અને તેઓના મનમાં ભય ઉપજ્યો તથા તે હજારો દાનવોએ મનમાં એમ માન્યું કે, આપણું જીવિત હવે સંશયમાં આવી પડયું છે. ૨૦ હે ભરતસત્તમ ! પછી યોગના આત્મારૂપ તથા યોગ જેનો સહગામી છે એવા ભગવાન દેવાધિદેવે યોગને ધારણ કરીને એક મોટો નાદ કર્યો. તેથી દૈત્ય અને દાનવો ક્ષોભ પામ્યા. તે નાદવડે સર્વ લોક અને દશે દિશાઓ નાદયુક્ત થઇ. ૨૧,૨૨ તે નાદના ઘોષવડે ત્રણલોક ખળભળી ઉઠયા અને દેવલોકમાં ઇંદ્રાદિ દેવો પણ અત્યંત ત્રાસ પામી ગયા. ૨૩ વળી તે નાદવડે મોહિત થયેલું સ્થાવર-જંગમ સર્વ જગત અત્યંત ચેષ્ટારહિત થઇ ગયું. ૨૪ પછી તેજ નાદવડે ભય પામેલા સર્વ દાનવો વિષ્ણુના તેજથી અત્યંત મોહ પામીને પ્રાણરહિત થઇને નીચે પડયા. ૨૫ રસાતળમાં ગયેલા વરાહે દેવોના શત્રુઓનાં માંસ, મેદ અને અસ્થિઓના ઢગલાઓને પોતાની ખરીયોવડે ફાડી નાખ્યા. ૨૬ આ પ્રમાણે નાદ કર્યો તેથી સર્વ પ્રાણીના વિષે વિરાજમાન, પ્રાણીના અધિપતિ, મહાયોગી, જેની નાભિથી કમળ ઉત્પન્ન થયું છે એવા ભગવાન " સનાતન " કહેવાય છે, ૨૭ પછી સર્વ દેવો પિતામહ બ્રહ્મદેવની પાસે ગયા અને ત્યાં જઇને તે (મહાત્મા) ઓ જગતના પતિ બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે,—હે પ્રભો આ નાદ કેવો ઉત્પન્ન થયો ?

---

* પૃથ્વી શબ્દવડે વાસના બીજોનું ક્ષેત્રભૂત બુદ્ધિ સમજવી. દાનવો એટલે કામ-ક્રોધાદિ સમજવા.

+ વરાહરૂપ " **વરઃ** શ્રેષ્ઠ એવો **અહઃ** યજ્ઞ છે સ્વરૂપ જેનું " એટલે શ્રેષ્ઠ યજ્ઞસ્વરૂપ. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વરાહનું યજ્ઞસ્વરૂપ વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારનું છે.

તે અમે જાણી શકતા નથી. એ નાદ કોનો છે તથા તે નાદ કરનાર કોણ છે ? કે, જેણે સઘળા જગતને વિહ્વલ કરી મૂકયું છે. ૨૮,૨૯ અને દેવ તથા દાનવો પણ તે (નાદ)ના ગર્જનથી મોહ પામી ગયા છે. હે મહાબાહો ! દેવો બ્રહ્માને એ પ્રમાણે કહેતા હતા એટલામાં જેણે વારાહરૂપને ધારણ કર્યું છે તથા જેનું મહર્ષિયો સ્તવન કરે છે એવા વિષ્ણુ પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળ્યા. ૩૦ પિતામહ કહે છે કે,–હે દેવો ! દાનવોના રાજાઓને હણીને આ મોટા બળવાળા તથા મોટા તેજવાળા વિષ્ણુ પૃથ્વીમાંથી બહાર નીકળ્યા છે તેને તમે જુઓ. ૩૧ એ દેવ મહાયોગવાળા પ્રાણના આત્મારૂપ તથા પ્રાણીના વિષે પ્રવેશ કરીને રહેલા છે. તે પ્રાણી માત્રના ઇશ્વર છે, યોગી છે, મુનિ છે તથા આત્માના (દેહોના) આત્મા છે. એ સર્વ વિઘ્નના નાશ કરનાર કૃષ્ણ છે માટે તમે સ્થિર થાઓ. ૩૨ તે અમાપ સામર્થ્યવાળા, મોટા ભોગવાળા અને મોટા પ્રકાશવાળા દેવે અતિ શુભ કર્મ કરીને પોતાના આત્મામાં પ્રવેશ કર્યો છે. ૩૩ જેની નાભિને વિષે પદ્મ થયેલું છે એવા મહાત્મા અને મહાયોગી આ વિષ્ણુ સર્વ પ્રાણીઓને ચેતના આપનાર છે. હે દેવશ્રેષ્ઠો ! તમારે સંતાપ, ભય કે શોક કરવો નહિ. આ વિધિ પ્રભાવ અને સંહાર કરનાર કાળ છે. સર્વ લોકને ધારણ કરનારા તે દેવે આ મહાનાદ કરેલો છે. ૩૫ તે આ મહાબાહુ પુંડરીકાક્ષ (મૂર્તિમાન કૃષ્ણ) છે કે, જેને સર્વ લોકોએ નમસ્કાર કરેલો છે તથા જે સર્વ પ્રાણીના આદિ ઇશ્વર અને અવિનાશી છે. ૩૬

> स एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः ।
> अच्युतः पुंडरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः ॥३६॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे अंतर्भूमिविक्रीडनं नाम गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો–ગુરૂ-શિષ્યસંવાદ, શ્રીકૃષ્ણતત્વવર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतांवर ॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—હે તાત ! હે ભારત ! મને મોક્ષનો પરમ યોગ કહો. હે વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તેને હું યથાર્થ જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,– આ વિષે પણ એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, જેમાં ગુરૂની સાથે શિષ્યનો મોક્ષયુકત સંવાદ કહેલો છે. ૨ કોઇ એક જીતેંદ્રિય, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો, મહાત્મા, તેજનો સમુદાય, ઋષિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આચાર્ય બ્રાહ્મણ પોતાના આસન ઉપર બેઠો હતો. ૩. તે વખતે પરમ બુદ્ધિવાળો, કલ્યાણના અર્થવાળો અને જેનું સારી રીતે એકાગ્રચિત્ત થયેલું છે એવો તેનો શિષ્ય તેના ચરણનો સ્પર્શ કરીને (પ્રણામ કરીને) તથા હાથ જોડીને તેની પાસે બેસીને બોલ્યો,–હે ભગવાન ! જો તમે મ્હારી સેવાથી પ્રસન્ન હો તો મને એક મહાન સંશય થયો છે તેનું વ્યાખ્યાન–સમાધાન કહેવું યોગ્ય છે. હે દ્વિજસત્તમ ! હું કયાં ઉત્પન્ન થયો તથા તમે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા ? તેનું ઉપાદાન કારણ મને સારી રીતે કહો. ૪,૫ વળી સર્વ પ્રાણીઓ સમાન છતાં પણ–તેઓનાં ઉપાદાન કારણ પંચભૂત

સમાન છતાં પણ ક્ષય અને ઉદય વિષમ થઇને કેમ વર્તે છે? ૬ વળી વર્ણાશ્રમના ધર્મથી વ્યવસ્થા સંબંધી જે વચન વેદમાં કહ્યાં છે, જે વચન સ્મૃતિમાં કહ્યાં છે તથા જે વચન વ્યાપક એટલે સર્વ વર્ણાશ્રમ ધર્મને સાધારણ છે તે સર્વનું યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરીને મને કહેવું ઘટે છે કેમ કે, તમે તેને જાણનારા છો. ૭ ગુરૂ કહે છે કે,–હે શિષ્ય! હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તેં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી આ ગુહ્ય પ્રશ્ન કર્યો છે તે વિષે હું તને કહું તે સાંભળ. એ પરમ ગુહ્ય તથા સર્વ વિદ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ અધ્યાત્મ વિદ્યા છે. સર્વે આગમ શાસ્ત્રનું ધન છે. ૮ જગતના બ્રહ્મરૂપ વેદના ઉત્કૃષ્ટ મુખરૂપ ઓંકાર વાસુદેવ છે તે સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, યજ્ઞરૂપ, તિતિક્ષા (સહનતા)–રૂપ, દમરૂપ અને આર્જવ (સરલતા) રૂપ છે. ૯ વેદને જાણ નારા જેને "સનાતન પુરૂષ" કહે છે જેને "વિષ્ણુ" તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા લય કરનાર" કહે છે, જેને "શાશ્વત બ્રહ્મ" કહે છે, તે એ વૃષ્ણિકુળમાં ઉપજેલું બ્રહ્મ છે. હું તને તેના સ્વરૂપને પ્રકાશ કરનાર ઈતિહાસ કહું તે સાંભળ. બ્રાહ્મણોએ અમિત તેજવાળા અને દેવના દેવ વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય બ્રાહ્મણ પાસેથી સાંભળવું, ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિય પાસેથી સાંભળવું, વૈશ્યોએ વૈશ્ય પાસેથી સાંભળવું, અને શૂદ્રોએ ઉદાર દિલવાળા શૂદ્ર પાસેથી સાંભળવું. ૧૦,૧૨ તું પણ તે કલ્યાણકારી મહાત્મ્ય સાંભળવાને યોગ્ય છે માટે હું સર્વોત્કૃષ્ટ કૃષ્ણાખ્યાન તને કહું તે સાંભળ. જેનો આદિ નથી કે, અંત નથી તથા ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેનું લક્ષણ છે એવું કાળચક્રમય ત્રૈલોક્ય સર્વ પ્રાણીના ઇશ્વર વાસુદેવના આધારથી ભ્રમણ કરે છે. હે નરશ્રેષ્ઠ! જેને "અક્ષર, અવ્યક્ત, અમૃત અને શાશ્વત બ્રહ્મ" કહે છે તે સર્વ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ કેશવનાંજ નામ છે. ૧૩,૧૪ તે પરમ અવ્યય પુરૂષ પિતૃઓને દેવોને અને ઋષિયોને, યક્ષોને, રાક્ષસોને, નાગોને, અસુરોને અને મનુષ્યોને સરજે છે. ૧૫ તેજ પ્રમાણે પ્રલયકાળ થયા પછી પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) ને પામીને વેદ, શાસ્ત્રો અને લોકોના સનાતન ધર્મને પણ સરજે છે. ૧૬ જેમ પ્રત્યેક ઋતુ–ઋતુમાં નિયમ પ્રમાણે વૃક્ષોનાં અનેક પ્રકારનાં રૂપ દેખાય છે અર્થાત્ જેમ વસંતમાં આંબાને ફૂલ (મો'ર) આવે છે, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મોગરાને ફૂલ આવે છે છે અને વર્ષા ઋતુમાં કદંબને ફૂલ આવે છે; એ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ષે નિયમ પ્રમાણે અનાજ કરે છે, તેમ પ્રત્યેક યુગે યુગે તે તે ભાવો નિયમ પ્રમાણે થયા કરે છે. એટલે પ્રત્યેક કલ્પે બ્રહ્મા થઇને સૃષ્ટિ ઉપજાવે છે, વિષ્ણુ થઇને પાલન કરે છે અને રૂદ્ર થઇને સંહાર કરે છે. ૧૭ વળી કાળના યોગથી યુગાદિમાં જે જે કાળે જે જે ભાસમાન થાય છે, તે તે પદાર્થનું જ્ઞાન પણ લોકવ્યવહારવડે ઉપજે છે. ૧૮ યુગના અંતમાં ઇતિહાસોસહિત વેદો અંતર્ધાન થઈ ગયા હતા તે વેદોને મહર્ષિયોએ બ્રહ્માના આજ્ઞાથી તપ કરીને પુનઃ પ્રાપ્ત ક્યા હતા. ૧૯ વેદને જાણનારા ભગવાન બ્રહ્મદેવે વેદોને કહ્યા; બૃહસ્પતિયે વેદાંગ કહ્યાં અને જગતના હિતને અર્થે શુક્રાચાર્યે નીતિશાસ્ત્ર કહ્યું. ૨૦ નારદમુનિ ગાંધર્વ વેદને જાણતા હતા તથા ભારદ્વાજ ધનુર્વિદ્યાને જાણતા હતા તેથી તેમણે લોકના હિતના અર્થે પ્રકાશ કરી ગાર્ગ્યમુનિ દેવર્ષિનાં ચરિત્રને જાણતા હતા અને કૃષ્ણાત્રેયમુનિ ચિકિત્સા શાસ્ત્રને જાણતા હતા, તે તેમણે કહ્યાં. ૨૧ તાર્કિક, વૈશેષિક કાપિલ તથા પાતંજલ આદિ અનેક ન્યાયતંત્ર તે તે અનેક વાદીઓએ કહ્યા છે પણ યુક્તિ, વેદ અને પ્રમાણવડે તેમાં જે કહ્યું છે તે તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ તેમાં બ્રહ્મ મુખ્ય ન હોવાથી તે ઉપાસનાજ કરવા યોગ્ય છે, પણ તે વેદાંતપ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ નથી. ૨૨ કેમ કે, તે ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ અનાદિ છે તેને દેવો

કે, ઋષિયો પણ જાણતા નહોતા. જગતને ધારણ કરનારા ભગવાન પ્રભુ નારાયણજ તેને જાણતા હતા. ૨૩ એ દુઃખના સર્વોત્તમ ઔષધને નારાયણથી ઋષિયોના સમુદાયે તથા મુખ્ય એવા દેવ અને અસુરોએ જાણ્યું તથા તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન રાજર્ષિયોએ જાણ્યું. ૨૪ જ્યારે પ્રકૃતિ અનેક પ્રકારના ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમાં જ્યારે આત્મા-પુરૂષ અધિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે ધર્મ અને અધર્મ, એ હેતુયુક્ત જગત પ્રવર્તે છે. ૨૫ જેમ એક દીવામાંથી બીજા અનેક દીવાઓ, તેલ અને દીવેટના હેતુથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ ધર્મ અને અધર્મ અથવા પાપ અને પુણ્યના હેતુથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તથા જેમ એક દીવામાંથી અનેક દીવા થયા છતાં મૂળ દીવામાં કાંઈ ઘટાડો થતો નથી, તેમ પ્રકૃતિ પણ અનંત છે માટે તેમાંથી કાંઇ ઘટાડો થતો નથી. ૨૬ પ્રથમ અવ્યક્ત પુરૂષથી કર્મના હેતુવડે બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) ઉપજે છે. બુદ્ધિથી અહંકાર અને અહંકારથી શબ્દ તન્માત્રારૂપ આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશથી સ્પર્શ તન્માત્રારૂપ વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ વાયુથી રૂપ તન્માત્રારૂપ અગ્નિ ઉપજે છે અને અગ્નિથી રસ તન્માત્રારૂપ જળ ઉપજે છે. જળથી ગંધ તન્માત્રારૂપ પૃથ્વી ઉપજે છે. એ પાંચ તન્માત્રાઓ તથા અવ્યક્ત, મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ આઠ મૂળ પ્રકૃતિયો છે; આ જગત એ આઠમાં રહેલું છે. ૨૮ જ્યારે એ પ્રકૃતિ વિકારને પામે છે ત્યારે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ વિષયો અને એક મન, એમ સોળ તત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૯ શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જીહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે; પગ, ગુદા, ઉપસ્થ, હાથ અને વાણી એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. ૩૦ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ સંકલ્પરૂપ વિષયો મનથી ઉપજેલાં છે, એમ જાણવું કેમ કે, તે સર્વમાં મન વ્યાપક છે. ૩૧ જેમ રસનું જ્ઞાન કરવું હોય ત્યારે તેજ મન જીહ્વારૂપે થાય છે અને વાણી બોલવી હોય ત્યારે તેજ મન વાક્ (વાણી)-રૂપે થાય છે. તેમ અનેક પ્રકારનાં ઇંદ્રિયવડે વ્યક્ત થયેલું મહત્‌થી આરંભીને ઘડા સુધી સર્વ મનજ છે. ૩૨ એ સોળ તત્વને દેહમાં વિભાગવડે રહેલાં સોળ દૈવત જાણવાં તથા દેહમાં રહેલા જ્ઞાનકર્તા આત્માનું ઉપાસન કરે છે એમ જાણવું. ૩૩ તેજ પ્રમાણે જીહ્વામાં સોમનો ગુણ જાણવો, ગંધમાં પૃથ્વીનો ગુણ જાણવો, શ્રોત્રમાં આકાશનો ગુણ જાણવો, નેત્રમાં અગ્નિનો ગુણ જાણવો અને સ્પર્શમાં વાયુનો ગુણ જાણવો. એ રીતે સર્વ ભૂતમાં સર્વકાળે તે તે દેવોના ગુણોને જાણવા. ૩૪ મન સત્વ ગુણનું કાર્ય છે અને સત્વ અવ્યક્તનું કાર્ય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે સત્વને સર્વ ભૂતના આત્મારૂપ જાણવું તથા સત્વનેજ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો કેમ કે, તેજ જ્ઞેયપણાથી સર્વ ભૂતમાં રહેલું છે. ૩૫ તે સર્વ ભાવો સચરાચર જગતનું વહન કરે છે તથા તે ભાવો, જેને પ્રકૃતિથી પર "કૂટસ્થ" કહે છે તેવા પ્રવૃત્તિશૂન્ય કૂટસ્થ પુરૂષના આશ્રયે રહેલા છે. ૩૬ એ મહાન આત્મા ઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ, દેહ અને પ્રાણ એ નવ વિષયની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં દ્વારવાળા તથા શબ્દાદિ ભાવયુક્ત દેહમાં વ્યાપીને શયન કરે છે માટે તે "પુરૂષ" કહેવાય છે. ૩૭ તે પુરૂષ જરા તથા મરણરહિત છે, જે જે ભાવ મૂર્તિમાન છે તથા જે જે ભાવ અમૂર્ત છે, તે બન્નેવડે તે બતાવી શકાય છે. અર્થાત્ તે કાર્ય અને કારણનો આત્મા છે. વળી તે વ્યાપક તથા સર્વસત્વાદિ ગુણુવાળો, દુર્લક્ષ્ય અને સર્વ પ્રાણી તથા સત્વાદિ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન છે. ૩૮ જેમ દીવો ઉપાધિવશાત્ નાનો કે, મોટો થાય છે પણ પ્રકાશરૂપે સરખોજ રહે છે, તેમ સર્વ જંતુઓમાં ઉપાધિ-

વશાત્ તે ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે છતાં જ્ઞાનાત્મારૂપે સરખોજ છે. ૩૯ જેવડે શ્રોત્ર પોતાના વેદ્ય શબ્દ વિષયને જણાવે છે અને તેને જે જાણે છે, તેમજ જેવડે ચક્ષુ પોતાના વેદ્ય રૂપ વિષયને જણાવે છે અને તેને જે જાણે છે, તેનું કારણ આ દેહ છે, પણ સર્વ કર્મનો કર્ત્તા તો તેજ છે. અર્થાત્ શબ્દાદિ વેદન કર્મનું કારણ–નિમિત્ત માત્ર–આ દેહ છે, પણ દેહ કાંઇ જાણનારો નથી; જાણનારો તો દેહમાં રહેલો કર્ત્તાજ છે. ૪૦ જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહેલો છે પણ તે કાષ્ઠને કાપવાથી જણાતો નથી, તેમ દેહમાં આત્મા રહેલો છે પણ તે દેહને ફાડીને જોવાથી જણાતો નથી; તે તો માત્ર યોગસાધન વડેજ જણાય છે. ૪૧ જેમ ઉપાયવડે કાષ્ઠનું મથન કરવાથી કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ જણાય છે, તેમ શરીરમાં રહેલો આત્મા યોગવડેજ જણાય છે. ૪૨ જેમ નદીમાં જળ યુક્ત થઇને નિરંતર ચાલ્યાં આવે છે અને જેમ સૂર્યમાંથી સતત કિરણો ચાલ્યાં આવે છે, તેમ કર્મ પરંપરાથી દેહ પણ ઉત્પન્ન થતા ચાલ્યા આવે છે, અર્થાત્ યોગ વિના દેહનો સંબંધ જૂદો થઇ શકતો નથી. ૪૩ જેમ પાંચ ઇંદ્રિયોસહિત આત્મા સ્વપ્નમાં જાય છે, તેમજ આત્મા દેહનો ત્યાગ કરીને પણ બીજા દેહમાં જતો જોવામાં આવે છે. તે તેનું ગમન શાસ્ત્ર દૃષ્ટિવડે અથવા યોગના અભ્યાસવડે જોવામાં આવે છે અન્યથા જણાતું નથી. ૪૪ કર્મવડે પૂર્વ શરીરનો બાધ થઇને કર્મવડેજ બીજું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાનાં કરેલાં બળવાન કર્મવડેજ આત્માને બીજા સ્થળમાં જવાનું બને છે. ૪૫ આત્મા જેમ એક દેહમાંથી (તે દેહને તજીને) બીજા દેહને પામે છે, તેમ પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાણીઓનો સમુદાય પણ બીજા દેહને પામે છે, તે હું તને કહીશ. ૪૬.

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते ।
तथान्यं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥४६॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો–ગુરૂ–શિષ્યના સંવાદનો અનુવાદ.

भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।
अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી ચાર પ્રકારનાં છે, તે સર્વની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી છે અને નાશ પણ અવ્યક્તમાં છે એમ કહેલું છે. અર્થાત્ તેની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય છે તથા તેનો નાશ થઇને તે ક્યાં જાય છે ? તે બંને, જેમ એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં કરેલો પ્રવેશ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, તેમ જોવામાં આવતાં નથી. તેનું કારણ એવું છે કે, ઉત્પત્તિ અને નાશ મનના કલ્પેલા ધર્મ છે (કેમકે, વસ્તુતઃ ઉત્પત્તિ–નાશ છેજ નહિ) અને તે મનનું લક્ષણ અવ્યક્ત છે. લક્ષણ અવ્યક્ત હોવાનું કારણ એવું છે કે, તે અવ્યક્ત આત્મામાં કલ્પેલું છે. અર્થાત્ અવ્યક્ત આત્માજ મન છે, એમ મનાયલું છે માટે મન પણ અવ્યક્ત છે તથા તેના કલ્પેલા ઉત્પત્તિ–નાશ રૂપ ધર્મ પણ અવ્યક્ત

છે. એમ છતાં પણ તે મધ્યે અવ્યક્ત નથી. ૧ જેમ પીપળાના ઝીણા બીજમાં મોટું વૃક્ષ સમાયલું છે તે અવ્યક્ત છે અને તેમાંથી પીપળો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે વ્યક્ત થાય છે અને અંતે નાશ થાય છે ત્યારે પુનઃ તે મૃતિકાદિમાં મળી જઇને અવ્યક્ત થાય છે, તેમ ઉત્પત્તિ અને નાશ અવ્યક્ત છતાં તે બેની મધ્યે દેહાદિ વ્યક્ત જણાય છે. ૨ જેમ લોહ સ્વભાવે જડ છતાં લોહચુંબક પાષાણને દેખીને તેના તરફ ખેંચાઇ જાય છે, તેમ દેહ વ્યક્ત થયો એટલે જેઓનો પૂર્વ સંસ્કાર હેતુ છે એવાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મ, અધર્મ આદિ ભાવો અને બીજું પણ અવિદ્યા, અસ્મિતાદિ જે હોય તે સર્વ તે દેહ પ્રત્યે ખેંચાઈ જાય છે–દેહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ તેજ પ્રમાણે અવિદ્યામાંથી ઉપજેલા કામ, કર્મ, વાસના દેહ, ઇંદ્રિય આદિ અચેતન ભાવો અને ચેતન બ્રહ્મરૂપ કારણમાંથી ઉપજેલા સત્વ, ચિત્વ તથા આનંદત્વ આદિ ભાવો, એ સર્વ એકત્ર થઇને દેહને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ પ્રથમ જીવ વિના જ્યારે પૃથ્વી નહોતી, આકાશ નહોતું, સ્વર્ગ નહોતું પ્રાણી નહોતાં, ઋષિયો (પ્રાણ) નહોતા, દેવ (શમાદિ) નહોતા કે, અસુર (કામાદિ) નહોતા ત્યારે અજ્ઞાનોપાધિ જીવને પૃથ્વી આદિ તત્વો પ્રાપ્ત થયાં નહોતાં અને પાછળથી પણ તે જીવને વળગેલાં નથી. અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ તત્વ જીવથી સદા વેગળાંજ છે. ૫ તથાપિ તે જીવને માયાના કાર્યથી " હું પૃથ્વી આદિ તત્વથી યુક્ત છું " એમ ભાસે છે. તે માયાનું કાર્ય અનાદિ, નિત્ય, વિદ્વાન, અવિદ્વાન સર્વને સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું, મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, અનિર્વચનીય અને પૂર્વવાસના જેનું લક્ષણ છે, એવું કહેલું છે. ૬ તે જીવનું સ્વરૂપ વાસનારૂપ કારણોથી યુક્ત થઇને અનેક પ્રકારના કર્મનો સંગ્રહ કરે છે. અર્થાત્ પૂર્વની વાસનાઓવડે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા તે કર્મવડે તેમાં તદાકારપણું પ્રાપ્ત થઇને નવીન વાસના ઉપજે છે. એ વાસનાવડે પુનઃ કર્મ ઉપજે છે. એમ કર્મનો સંગ્રહ કરાવનારૂં આદિ અંતરહિત એક મોટું ચક્ર ફરવા માંડે છે. ૭ તે ચક્રમાં અવ્યક્ત–વાસના સમુદાય નાભિ છે, દેહ, ઇંદ્રિય આદિ વ્યક્ત, આરા છે, જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ વિકાર, ગોળ ફરતાં પૂઠીઆં જોડાઇને થયેલો પરિધ (નેમિ) છે તથા સ્નિગ્ધ રજોગુણ, ચક્રને ફરવાનો અક્ષ–આંસ (ધરી) છે તેના ઉપર બેઠેલો ક્ષેત્રજ્ઞ ભ્રમણ કરે છે. એવું એ ચક્ર નિશ્ચળ છે. ૮ તે, રજોગુણથી આક્રાંત થયેલા સ્નિગ્ધ ચક્રને ફેરવીને, જેમ તેલી તલને લઇને કચરી નાખે છે, તેમ અજ્ઞાનથી ઉપજેલા ભોગ આપીને આખા જગતને પોતાના આંસ ઉપર લઇને કચરી નાંખે છે. ૯ તે સમુદાયાત્મક ચક્ર અહંકારનું ગ્રહણ કરીને તૃષ્ણાથી કર્મ કરે છે; એ કર્મવડે દેહ અને અજ્ઞાનનો યોગ થવાનો હેતુ વધારે પ્રબળ થાય છે. ૧૦ જેમ બે મલ્લનો સંયોગ થાય છે, તેમ કારણ (અજ્ઞાન) કાર્ય (દેહ) ની પાસે જતું નથી કે, કાર્ય (દેહ) કારણ (અજ્ઞાન)ની પાસે જતો નથી; પણ કાર્યની વ્યક્તિના અર્થે (દેહ પ્રકટ થવા અર્થે) અદૃષ્ટાદિ સહાયવાળો કાળજ હેતુરૂપ થાય છે. તાત્પર્ય કે, જેમ કારણરૂપ મૃત્તિકામાંથી કાર્યરૂપ ઘટ ઉત્પન્ન કરવાને કર્તાના વ્યાપારની અપેક્ષા રહે છે, તેમ અહીં થતું નથી, પણ ભોગને આપનારાં કર્મને ઉદ્બોધન કરવામાં કાળ હેતુરૂપ થાય છે. કાળવડે કર્મ ઉદ્બોધિત થયાં એટલે દેહરૂપ કાર્ય વ્યક્ત થાય છે. ૧૧ પૂર્વે કહેલી આઠ પ્રકૃતિયો અને સોળ વિકાર કર્મના યોગથી પરસ્પર એકબીજા સાથે એકત્ર થઇને આત્મા–પુરૂષમાં અધિષ્ઠિત થાય છે. અર્થાત્ તે આત્મ–પુરૂષરૂપી અધિષ્ઠાનમાં પ્રતીત થાય છે. ૧૨ જેમ વાયુથી ઉડેલી ધૂળ અવશ થઇને વાયુ

લઈ જાય ત્યાં જાય છે, તેમ કર્મરૂપ હેતુ અને પૂર્વ પ્રજ્ઞા તથા અવિદ્યારૂપી બળથી યુક્ત જીવ રાજસ અને તામસ ભાવોવડે, ક્ષેત્રજ્ઞનું અનુસરણ કરીને લોકાંતરમાં જાય છે. ૧૩ જેમ વાયુ ધૂળને ઉડાડીને લઈ જાય છે તેથી વાયુ ધૂળવાળો કહેવાય છે પણ ધૂળ કાંઈ વાયુને સ્પર્શ કરતી કે, વાયુ ધૂળને સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ મહાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષ તે પૂર્વોક્ત ભાવવડે મિશ્ર થતો નથી કે, ભાવને ક્ષેત્રજ્ઞ સ્પર્શ કરતો નથી. ૧૪ જેમ વાયુ અને ધૂળનું અંતર સમજવામાં આવે છે, તેમ ડાહ્યો પુરૂષ સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞના અંતરને જાણે અને દેહના વિષે જે તાદાત્મ્યપણાનો અભ્યાસ થઈ ગયો છે તેને છોડીને "દેહ તથા આત્મા જૂદા છે" એ જાણવાનો અભ્યાસ કરે તો તે પુનઃ પ્રકૃતિના કાર્યમાં પડે નહિ. ૧૫ કેટલાક કહે છે કે, આત્મા અણુ અને સ્વભાવબદ્ધ છે. કેટલાક કહે છે કે, આત્મા દેહ જેવડો છે, કેટલાક કહે છે કે, આત્મા વિભુ છતાં સ્વભાવબદ્ધ છે તથા કેટલાક કહે છે કે, આત્મા અસંગ છે. એમાંથી ખરૂં શું અને ખોટું શું? તેનો સંદેહ ભગવાન ઋષિયે (વેદ મંત્રે) કાપી નાખ્યો છે. એટલે વેદમાં કહ્યું છે કે "આત્મા-પુરૂષ અસંગ છે" તેથી એ સંદેહ રહેતો નથી. પણ વેદમાં તો એમ પણ કહેલું છે કે "સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજ્ઞ કરવો" ત્યારે ત્યાં આત્મા સંગવાળો દીસે છે, તેનું શું સમજવું? તેનો ખુલાસો એવો છે કે, એ વાક્યમાં ક્રિયાવડે નિષ્પાદન કરેલા લક્ષણને ઘટે તેવી ક્રિયા કરવાનુંજ માત્ર કહેલું છે. અર્થાત્ જેમ વેદમાં કહ્યું છે કે "સ્વરાજ્ય ઇચ્છિનારા રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવો." હવે આ વચનથી હરકોઈ રાજા રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકે, એ વાત ખરી પણ યજ્ઞ કરતી વખતે જ્યાં સુધી તેનો અભિષેક થાય નહિ ત્યાં સુધી તે યજ્ઞ-કર્મ કરવાને યોગ્ય ગણાય નહિ. યજ્ઞ કરી રહ્યા પછી યજ્ઞનું ફળ પ્રાપ્ત થાય તે વખતે તો તે "અભિષેક કરેલો રાજા હોવો જોઇએ" એવો કાંઈ નિયમ નથી. એટલે ક્રિયા કરતી વખતે તેણે અભિષેકયુક્ત થવું પણ ફળપ્રાપ્તિ વખતે અભિષેકકર્મ તજી દેવું એવો અર્થ થવો જોઇએ. એજ પ્રમાણે મુમુક્ષુ પુરૂષે પણ "હું કર્તા" એમ સંગવાળા થઇને મોક્ષનું સાધન કરવું પણ તે (સાધન) નું ફળ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે "હું કર્તા" એમ તજી દઇને અસંગ રહેવું. ૧૬ જેમ અગ્નિમાં શેકેલાં બીજ પુનઃ ઉગતાં નથી, તેમ જ્ઞાનવડે દગ્ધ થયેલા અવિદ્યાદિ કલેશ આત્માને પુનઃ વળગતા નથી, ૧૭.

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥१७॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

અધ્યાય ૩૯ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

भीष्म उवाच ॥ प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपलभ्यते ।
तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે,-જેમ કર્મનિષ્ઠ પુરૂષોનો આ પ્રવૃત્તિ લક્ષણ ધર્મ જોવામાં આવે છે, તેમ વિજ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા પુરૂષોને વિજ્ઞાન વિના બીજું કોઇ તત્વ પસંદ પડતું નથી. ૧

વેદને જાણનારા જે પુરૂષો વેદમાં કહેલા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં તથા શમ-દમાદિ ધર્મમાં અધિકાર પ્રમાણે નિષ્ઠાવાળા હોય છે તેવા તો દુર્લભ છે. તેથી વેદમાં કહેલા ધર્મનાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ બે પ્રયોજનમાંથી મોક્ષ, એ મહત્વનું પ્રયોજન હોવાથી વિશેષ બુદ્ધિમાન પુરૂષો સ્તુતિપાત્ર એવા નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષમાર્ગને ઇચ્છે છે. ૨ પૂર્વે સત્પુરૂષોએ કર્મનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિ માર્ગનું ગ્રહણ કરેલું છે માટે તે માર્ગે વર્ત્તન કરવું નિંદ્ય નથી કેમ કે, આ નિવૃત્યાત્મક બુદ્ધિવડે વર્તવાથી ઉત્તમ ગતિ (મોક્ષ) પમાય છે. ૩ શરીરના અભિમાનવાળો મનુષ્ય એ નિવૃત્તિમાર્ગનું ગ્રહણ ન કરે તો રજોગુણના અને તમોગુણના ક્રોધ-લોભ આદિ ભાવવડે યુક્ત થઇને મૂઢપણાથી સર્વ પરિગ્રહને ધારણ કરે છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે, વેદોક્ત કર્મ ત્યાગજ કરવાનાં કહ્યાં છે. ૪ કેમ કે, દેહનો સંબંધ મૂકવાની ઇચ્છાથી કોઇ અશુભ કર્મ આચરવું યોગ્ય નથી, પણ વેદોક્ત શુભ કર્મ કરીને સ્વર્ગાદિ લોકની ઇચ્છા તજવી તથા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું દ્વાર કરવું. ૫ જેમ લોઢામાં મળેલા સોનાને તપાવ્યું હોય તથાપિ શોભતું નથી, તેમ કર્મવડે જેનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં નથી એવા પરિપક્વ નહિ થયેલા પુરૂષના વિષે વિજ્ઞાન શોભતું નથી. અર્થાત્ જેણે રાગાદિ દોષ ઉપર જય મેળવ્યો નથી તેને કહેલું બ્રહ્મજ્ઞાન નિષ્ફળ જાય છે. ૬ જે પુરૂષ ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને કામ તથા ક્રોધને અનુસરીને અધર્મ આચરે છે તે અનુબંધસહિત નાશ પામે છે. ૭ માટે મોક્ષને ઇચ્છનારા પુરૂષે શબ્દાદિ વિષયોમાં અતિ પ્રીતિ કરીને વર્તવું નહિ કેમ કે, એ આદિ ગુણોવડે વિષયોમાંથી પરસ્પર ક્રોધ, હર્ષ અને ખેદ ઉપજે છે. સત્વથી હર્ષ, રજોગુણથી ક્રોધ અને તમોગુણથી ખેદ ઉપજે છે. ૮ આ દેહ પંચભૂતથી તથા સત્વ, રજ અને તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયો છે. તેમાં આત્મા અવિકારી છે અને મન વિકારી તથા જડ છે, તો મનુષ્ય કોની સ્તુતિ કરે છે અને શું બોલીને કોની નિંદા કરે છે ? ૯ મૂર્ખ પુરૂષોજ સ્પર્શ, રૂપ, રસ આદિ ગુણોમાં આસક્તિ કરે છે તથા પોતાની અવળી બુદ્ધિથી દેહને પૃથ્વીનો વિકાર છે એમ સમજતા નથી. ૧૦ જેમ મૃત્તિકામય ઘરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને મૃત્તિકાથીજ લીંપવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થયેલો આ દેહ મૃતિકાના વિકારરૂપ ધાન્યવડે નાશ થતો નથી. (એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?). ૧૧ મધ, તેલ, દૂધ, ઘી, માંસ, મીઠું, ગોળ, ધાન્ય, ફળ, મૂળ અને જળ એ સર્વ મૃતિકાના વિકાર છે. ૧૨ જેવી રીતે સંન્યાસી પુરૂષ વનમાં રહીને મિષ્ટાન્નાદિ પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરતો નથી તથા માત્ર દેહનો નિર્વાહ થઇ શકે એવું ગામમાંથી મળેલું અન્ન કે, જે સ્વાદરહિત હોય છે તથાપિ તેને ગ્રહણ કરે છે. ૧૩ તેજ પ્રમાણે સંસારરૂપી વનમાં રહેલા પુરૂષે મોક્ષના શ્રમમાં તત્પર રહીને જેમ રોગી ઔષધને ખાય, તેમ દેહનિર્વાહને માટે આહાર લેવો. તાત્પર્ય કે, રસ વિષયને જીતવો. ૧૪ પછી સત્ય, બહારનું તથા અંતરનું શૌચ (પવિત્રતા), સરળતા, વૈરાગ્ય, અધ્યયનાદિનું તેજ, મન જીતવાનું શૌર્ય, શાસ્ત્ર શ્રવણથી ઉપજેલી બુદ્ધિ, કલેશ સમયે પણ ચિત્તને ધારણ કરવાનો યત્ન (ધૃતિ). ક્ષમા, મન અને તપ, એ ગુણોવડે ઉદાર ચિત્તવાળા પુરૂષે સર્વ વિષયાત્મક ભાવોને નિવૃત્ત થયેલા જોઇને તથા શાંતિ ઇચ્છીને ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરવો; કેમ કે, સંયમ ન કરવાથી પ્રાણીઓ સત્વ, રજ અને તમ, એ ગુણોવડે મોહિત થઇને અજ્ઞાનથી ચક્રની પેઠે અત્યંત ભ્રમણ કરે છે. ૧૫,૧૭ માટે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષની સારી રીતે

પરીક્ષા કરવી અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખનો તથા અહંકારનો ત્યાગ કરવો. ૧૮ કેમ કે, મહાભૂતો, ઇંદ્રિયો, સત્વ રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો અને ઇશ્વરસહિત ત્રણે લોક, એ સર્વ અહંકારને વિષે રહેલું છે. ૧૯ જેમ આ લોકમાં કાળ નિયમિત પણે ઋતુ-ઋતુના ગુણોને પ્રકટ કરે છે, તેમ અહંકારજ સર્વ પ્રાણીમાં કર્મની પ્રવૃત્તિ કરનારો છે. ૨૦ અહંકાર ત્રિગુણાત્મક છે, તેમાંથી તમોગુણી અહંકાર મોહ પમાડનાર અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને અપ્રકાશાત્મક છે; રાજસ ગુણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો છે તથા સત્વ-ગુણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરીને બંધન કરનારો છે. એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણનાં સર્વ કાર્યને જાણવાં. ૨૧ વળી હું સત્વ, રજ અને તમોગુણનાં વિશેષ કાર્ય કહું તે સાંભળ. પ્રસન્નતા, હર્ષથી ઉપજેલી પ્રીતિ, અસંદેહ, ધૃતિ અને સ્મૃતિ, એને સત્વ ગુણનાં કાર્ય જાણવાં. હવે રજો-ગુણ તથા તમોગુણનાં કાર્યને સાંભળ. ૨૨ કામ, ક્રોધ, પ્રમાદ (મહેરબાની), લોભ, મોહ, ભય, થાક, ખેદ, શોક, અપ્રીતિ, માન ગર્વ અને અનાર્યપણું, એ પ્રમાણે દોષની ગુરૂતા અથવા લઘુતાની પરીક્ષા કરીને પછી દરરોજ વિચાર કરવો કે, મ્હારામાં અમુક દોષ કેટલો હતો, કેટલો ઘટયો અને કેટલો રહ્યો છે ? એ પ્રમાણે પોતામાં તે દોષની સ્થિતિનો વિચાર કરવો. ૨૩,૨૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-પૂર્વે મુમુક્ષુ પુરૂષોએ કયા દોષને મન-વડે તજેલા છે ? કયા દોષને બુદ્ધિવડે શિથિલ કરેલા છે ? કયા દોષ તજી શકાતા નથી ? કયા દોષ તજ્યા છતાં પુનઃ પુનઃ આવે છે ? અને કયા દોષ મોહથી ઉત્પન્ન થયા છતાં નિષ્ફળ છે ? ૨૫ કયો દોષ કયા હેતુથી પ્રબળ થશે તથા કયા હેતુથી કયો દોષ નિર્બળ થશે ? એમ પંડિતે વિચારવું. હે પિતામહ ! હે તાત ! એ મને સંશય છે, તેનું તમે નિવારણ કરો. ૨૬ ભીષ્મ કહે છે કે.-દોષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાવડે જેનો આત્મા શુદ્ધ થયો છે એવો પુરૂષ મુક્ત થાય છે. જેમ લોઢાની બેડીને લોઢાની ધાર નાશ કરે છે તથા પછી તે ધાર પણ ખંડિત થઇ જાય છે, તેમ ધ્યાનાદિવડે સંસ્કારયુક્ત થયેલી બુદ્ધિ પુરૂષના અનાદિ અવિદ્યાદિ દોષોનો નાશ કરીને પછી તે પણ શાંત થઈ જાય છે. ૨૭ રજો-ગુણ, તમોગુણ અને શુદ્ધ સત્વગુણ, એ ત્રણે ગુણ પ્રાણીને દેહ આપવામાં બીજરૂપ છે. ૨૮ પણ જેણે ચિત્તને જીત્યું છે તેવા પુરૂષને તે સત્વગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સાધ-નરૂપ છે. માટે ઇન્દ્રિયજિત પુરૂષે રજોગુણ અને તમોગુણનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે, રજ અને તમોગુણથી નિર્મુક્ત થયેલો સત્વગુણ નિર્મળ થાય છે. ૨૯ * કેટલાક પુરૂષો બુદ્ધિને વશ કરવાને " મંત્રવાળું યજ્ઞાદિ કર્મ દુષ્કૃત છે " એમ કહે છે. તેઓના મતથી જપાદિ સાધ-નજ બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવામાં ઉત્તમ માર્ગ છે. પણ અમારા મતથી તો તે મંત્રવાળું યજ્ઞાદિ કર્મ વૈરાગ્યનો હેતુ છે તથા શુદ્ધ ધર્મનો રક્ષણ કરવાનો પણ હેતુ છે. વૈદિક કર્મમાં પણ રાજસ અને તામસ કર્મ કે, જે કામ તથા ક્રોધ આદિનાં હેતુરૂપ છે એવા કર્મનો ત્યાગ કરવો અને શમાદિનાં હેતુરૂપ સાત્વિક કર્મનું સેવન કરવું. ૩૦ કેમ કે, રજોગુણવડે મનુષ્યને અધર્મયુક્ત કાર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને રજોગુણવાળો પુરૂષ અત્યંત અર્થવાળાં કાર્યનું તથા સર્વ કામનું સેવન કરે છે, ૩૧ તમોગુણવડે હિંસાવિહાર (મૃગયાદિ)માં આસક્ત અને તંદ્રા તથા નિદ્રાથી યુક્ત થયેલો પુરૂષ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં કનિષ્ઠ તથા લોભયુક્ત કર્મનું સેવન કરે છે, ૩૨ સત્વગુણમાં રહેલો પુરૂષ સાત્વિકગુણનો આશ્રય કરીને રહે છે તેથી તે

* સાંખ્ય મતવાળા.

શુદ્ધ એવા સાત્વિક ભાવોને જૂએ છે. તે પુરૂષ નિર્મળ, લક્ષ્મીવાન તથા શ્રદ્ધા અને વિદ્યા યુક્ત થાય છે. ૩૩

सत्वस्थः सात्विकान् भावान् शुद्धान् पश्यति संश्रितः ।
स देही विमलः श्रीमान् श्रद्धाविद्यासमन्वितः ॥३३॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

અધ્યાય ૪૦ મો–અધ્યાત્મવિદ્યા–ગર્ભવાસ કથન.

भीष्म उवाच ॥ रजसा साध्यते मोहस्तमसा भरतर्षभ ॥
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां सादनाच्छुचिः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રજોગુણ અને તમોગુણવડે મોહ ઉપજે છે તથા ક્રોધ, લોભ, ભય અને ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ગુણોને શાંત કરવાથી પુરૂષ પવિત્ર (નિર્મળ) થાય છે, ૧ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ, અક્ષય, અવ્યય, વ્યાપકશીલ, અવ્યક્ત આકૃતિ, વાળા, સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રવેશ કરનારા અને દેવના વિષે શ્રેષ્ઠ એવા પરમાત્મા દેવને જાણવા. ૨ એ દેવની માયાથી જેઓની ઇન્દ્રિયો રૂપાદિવડે જડ થઈ છે અને તેથીજ જેઓનું જ્ઞાન નાશ થયું છે એવા વિવેકહીન મનુષ્યો બુદ્ધિના વિકૃલવપણાથી અથવા બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી ચિત્તના વિક્ષેપરૂપ ક્રોધને પામે છે. ૩ ક્રોધ થયો એટલે–ચિત્તમાં વિક્ષેપ થયો એટલે કામ (વિષયમાં અભિલાષા) પ્રાપ્ત થાય છે, કામ ઉત્પન્ન થયો એટલે લોભ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે પછી =માન, +ગર્વ તથા ×અહંકાર અને તે પછી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. ૪ ક્રિયાથી સ્નેહનો સંબંધ થાય છે અને સ્નેહ થયો એટલે પછી શોક ઉપજે છે. એ રીતે સુખ–દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયાનો આરંભ કર્યો એટલે તેને જન્મ–મરણનો સ્વીકાર કરવોજ પડે છે. ૫ જન્મ થયો એટલે જેની ઉત્પત્તિ વીર્ય અને રૂધિરથી છે તથા વિષ્ઠા અને મૂત્રનો જ્યાં કાદવ થઈ રહેલો છે તથા જ્યાં રૂધિરની ઉત્પત્તિ થવાવડે મલિનતા થઇ રહેલી છે એવા ગર્ભવાસને પામે છે. ૬ તૃષ્ણાવડે પરાજય પામેલો અને ક્રોધાદિ ભાવોવડે બંધાયલો જે પુરૂષ તે ભાવોને તરી જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તેણે સ્ત્રીઓને સંસારરૂપી વસ્ત્રના તાંતણાઓને વહન કરનારા કાંડલાના જેવી જાણવી. જેમ સાળવી કાંડલામાં કોકડીનો તાર પરોવીને વસ્ત્ર વણે છે, તેમ પુરૂષ સ્ત્રીરૂપી કાંઠલામાં પરોવાઇને સંસારરૂપી વસ્ત્રમાં વણાય છે. ૭ જેમ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રજ્ઞને બાંધે છે, તેમ સ્ત્રી સ્વભાવવડેજ સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવાના ક્ષેત્રરૂપ છે અને પુરૂષો ક્ષેત્રજ્ઞ જેવા છે, માટે તેમાં બંધાય છે. તેથી જે ડાહ્યા પુરૂષો હોય તેઓએ વિશેષ કરીને તેમનું અનુસરણ કરવું નહિ ૮ શત્રુને મારવાને માટે મંત્રમયી જે શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેને " કૃત્યા " કહે છે, તેવીજ એને ભયાનક રૂપવાળી કૃત્યા સમજવી. અવિચક્ષણ પુરૂષોને તે મોહ પમાડે છે. જેમ મૃત્તિકામાં સૂક્ષ્મરૂપે ઘડા રહેલા છે, તેમ રજોગુણમાં ઢંકાયલી ઇન્દ્રિયોની તે સનાતન મૂર્તિ છે. ૯

= પોતાના વિષે પૂજ્યબુદ્ધિ. + ઉચ્છૃંખલપણું. × બીજાને તુચ્છ ગણવાપણું.

માટે સ્ત્રીઆત્મક પ્રીતિરૂપ બીજમાંથી જંતુઓ (પ્રાણીઓ) ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પોતાનાજ દેહમાંથી મનુષ્ય સંજ્ઞા વિનાના જૂ તથા લીખ આદિ જીવોને " પોતાના નથી " એમ માનીને કાઢી નાંખે છે, તેમ મનુષ્ય સંજ્ઞાવાળા તથા " પોતાના છે " એમ માનેલા પુત્ર નામના કૃમિને પણ તે બહાર કાઢી નાખે છે. ૧૦ વીર્યવડે અથવા રસવાળા દેહમાંથી સ્વભાવવડે કર્મયોગે જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ કર્મયોગે વીર્યવડે મનુષ્ય થાય છે તથા સ્વભાવયોગે રસવડે જૂ, લીખ, કૃમિ આદિ થાય છે. પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષે તેમાં આસક્ત ન થતાં તેની ઉપેક્ષા કરવી ઘટે છે. ૧૧ સત્વગુણ રજોગુણમાં લીન થાય છે અને રજોગુણ તમોગુણમાં લીન થાય છે. તે અજ્ઞાનરૂપી તમોગુણનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન અધિષ્ઠાનમાં અજ્ઞાનનો અધ્યાસ થવાથી તે બુદ્ધિ અને અહંકારનું જ્ઞાપક (જણાવનારૂં–લક્ષણ) થાય છે. ૧૨ એ બુદ્ધિ અને અહંકારયુક્ત અજ્ઞાનને દેહીઓને દેહની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં બીજરૂપ જાણવું અને દેહરૂપ કાર્યનું અધિષ્ઠાનરૂપ જ્ઞાન તે " જીવ " નામે કાર્ય જાણવું. તે જીવ કાળયુક્ત કર્મવડે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. ૧૩ જેમ જીવ મનવડે દેહધારી થઇને સ્વપ્નમાં રમે છે તેમજ જેમાં કર્મબીજ ભરેલાં છે એવા ગુણોવડે તે દેહધારી જીવ માતાના ઉદરમાં જઇને પણ રમે છે–રહે છે. ૧૪ બીજરૂપ કર્મવડે તથા પ્રીતિયુક્ત ચિત્તવડે અહંકારથી જે જે ઇન્દ્રિયની પ્રેરણા થાય છે તે તે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ વીર્ય અને રૂધિરના સંયોગથી ગર્ભમાં પ્રથમ માંસનો ગોળો બને છે. પછી પૂર્વની વાસનાના યોગથી જે જે વિષયનું તે સ્મરણ કરે છે તે તે વિષયને ગ્રહણ કરનારૂં ઇંદ્રિય તેને પ્રકટ થાય છે. ૧૫ શબ્દની ભાવના કરનારા આત્માને શબ્દની પ્રીતિથી શ્રોત્ર ઇંદ્રિય પ્રકટ થાય છે, રૂપના રાગથી ચક્ષુ ઇંદ્રિય પ્રકટ થાય છે, ગંધની ઇચ્છાથી ઘ્રાણેંદ્રિય પ્રકટ થાય છે. ૧૬ સ્પર્શની ઇચ્છાથી ત્વચા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન, એ પાંચ પ્રાણોને આશ્રયે રહેલો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે દેહનિર્વાહ ચાલે છે. ૧૭ જ્યારે કર્મથી ઉપજેલાં શરીરનાં અંગ સારી રીતે બની જાય છે ત્યારે જેના આદિ અને અંતમાં તથા મધ્યમાં પણ શારીર અને માનસ દુઃખ રહેલાં છે એવા દેહથી વીંટાયલો દેહી અવતાર પામે છે, ૧૮ દેહ અને ઇંદ્રિયાદિનો ગર્ભમાં અંગીકાર કરેલો હોવાથી દુઃખનું આદિથી ગ્રહણ કરેલું છે અને તે દેહમાં અભિમાન બંધાવાથી દેહની પેઠે જન્માંતરનું દુઃખ વૃદ્ધિ પામે છે એજ પ્રમાણે મરણથી પણ તે દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે. માટે તે દુઃખના હેતુઓનો નિરોધ કરવો. કેમ કે, નિરોધને જાણનારો મુક્ત થાય છે. ૧૯ ઇંદ્રિયો રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પણ તેમાંજ પામે છે. માટે જ્ઞાની પુરૂષે શાસ્ત્રદષ્ટિથી બરાબર પરીક્ષા કરીને વર્તન કરવું. અર્થાત્ રજોગુણરૂપ પ્રવૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી ઇંદ્રિયોનો નિરોધ થાય છે અને ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી દુઃખનો નિરોધ થાય છે. ૨૦ તૃષ્ણાહીન પુરૂષની જ્ઞાનેંદ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પામીને પણ તે (તૃષ્ણાહીન) પુરૂષના પ્રત્યે જતી નથી. એ રીતે ઇન્દ્રીયો ક્ષીણ થઇ ગઈ એટલે જીવ પુનઃ દેહને ધારણ કરતો નથી. ૨૧.

[illegible]ाद्रियार्थान्नोपसर्पत्यतर्षुलम् ।
हीनैश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

અધ્યાય ૪૧ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા-બ્રહ્મચર્ય નિયમ.

**भीष्म उवाच ॥ अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।
तद्विज्ञानाच्चरन् राजन् प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥१॥**

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે રાજન્! હું તને ઇન્દ્રિયને જીતવાનો ઉપાય કહું છું. તેનું શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી બરાબર જ્ઞાન પામીને શમાદિ ગુણો ધારણ કરવાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ૧ સર્વ પ્રાણીમાં પુરૂષ (મનુષ્ય) શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને બ્રાહ્મણોમાં પણ જેઓ મંત્રને જાણનારા છે તેઓને શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. ૨ તે બ્રાહ્મણો સર્વ પ્રાણના આત્મારૂપ, સર્વજ્ઞ, સમાન દૃષ્ટિવાળા, વેદશાસ્ત્રને જાણનારા અને જેઓએ તત્વાર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે એવા હોય છે. ૩ જેમ નેત્ર વિનાનો કોઈ પુરૂષ માર્ગમાં સંકટને પામે છે, તેમ જ્ઞાન વિનાનો પુરૂષ પણ લોકમાં સંકટને પામે છે. માટે જ્ઞાનવાળા પુરૂષો શ્રેષ્ઠ છે. ૪ તેઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે માત્ર ધર્મનીજ ઇચ્છાથી ધર્મોની ઉપાસના કરે છે, પણ તેઓને મોક્ષ વિના અન્ય ફળની આશા હોતી નથી. તેઓના ગુણો આ પ્રમાણે હોય છે. ૫ તે ધર્મજ્ઞ બ્રાહ્મણો વાણી, દેહ અને મનનું શૌચ (પવિત્રતા), ક્ષમા, સત્ય, ધૃતિ અને સ્મૃતિ એવા શુભ ગુણોને સર્વ ધર્મમાં જણાવે છે. ૬ વળી બ્રહ્મચર્ય એટલે યોગધર્મ બ્રહ્મનું રૂપ છે, તેથી તે સર્વ ધર્મ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે; તેઓ બ્રહ્મચર્યવડે પરમ ગતિને પામે છે. ૭ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિય, એમ સત્તર તત્વાત્મક લિંગ શરીરના સંયોગ વિનાનું અને તેથી શબ્દ, સ્પર્શાદિ વિષયરહિત છે. (બ્રહ્મસ્વરૂપ) જ શ્રોત્ર ઉપાધિવડે શ્રવણ એટલે શબ્દાનુભવરૂપ છે અને ચક્ષુ ઉપાધિવડે રૂપાદિ અનુભવરૂપ છે. ૮ જેમાં વાણીવડે માત્ર કથન પ્રવૃત્ત થયેલું છે એવા પાપરહિત બ્રહ્મચર્યની સ્થિતિ માત્ર મનવડેજ છે. તે વિષયેંદ્રિયોથી હીન છે. અર્થાત્ શબ્દથી માત્ર કહેવામાંજ આવે એવી સવિકલ્પકાવસ્થા બ્રહ્મચર્ય છે. તે બ્રહ્મચર્યનો બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરવો. ૯ જે પુરૂષ બ્રહ્મચર્યને સારી રીતે આચરે છે તે બ્રહ્મલોકને પામે છે, મધ્યમ રીતે આચરનાર દેવલોકને પામે છે અને નિકૃષ્ટ રીતે આચરનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ થાય છે. ૧૦ બ્રહ્મચર્ય અત્યંત કઠિન છે, માટે હું તને તેનો ઉપાય કહું તે સાંભળ. બ્રહ્મચર્ય આચરવા ઇચ્છનાર બ્રાહ્મણે કામાદિ રજોગુણ ઉત્પન્ન થાય કે, વૃદ્ધિ પામે તો તેનો નિગ્રહ કરવો—તેને ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ કે, વધવા દેવો નહિ. ૧૧ તેઓએ સ્ત્રીઓની કથા સાંભળવી નહિ કે, નગ્ન સ્ત્રીઓને જોવી નહિ (કેમ કે, તેમનું દર્શન થવાથી કોઈ પણ પ્રકારે દુર્બળ બ્રહ્મચારીઓના મનમાં રજોગુણ (કામાદિરૂપ) પ્રવેશ કરે. ૧૨ જો કામાદિમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તો *પ્રાજાપત્ય (કૃચ્છ્ર) વ્રત આચરવું. વીર્યની વૃદ્ધિ થવાથી અત્યંત પીડા થાય તો

* ત્રણ દિવસ ત્રણ દંતકાર માત્ર ખાવું, ત્રણ દિવસ સાંજે ખાવું, ત્રણ દિવસ અયાચિત ખાવું અને ત્રણ દિવસ ન ખાવું તેને "પ્રાજાપત્ય કૃચ્છ્ર" કહે છે.

જળમાં પેસવું, સ્વપ્નમાં વીર્યપાત થાય તો મનવડે ત્રણવાર ÷અઘમર્ષણ મંત્રનો જપ કરવો. ૧૩ વિચક્ષણ પુરૂષે મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા, રજોગુણમય પાપી કામને નિરંતર જ્ઞાનયુક્ત મન રાખવાવડે બાળી નાખવો. ૧૪ જેમ શરીરમાં રહેલા મળમાત્રને શરીરમાં દૃઢ બંધનથી બાંધેલો છે, તેમ આત્માને પણ દેહરૂપી દૃઢ બંધનથી બંધાયેલો જાણવો. ૧૫ મનુષ્યોએ ભક્ષણ કરેલા રસ તેના શરીરના વાત, પિત્ત અને કફ, એ દોષોને, રક્તને, ત્વચાને, માંસને, સ્નાયુને, અસ્થિને, મજ્જાને અને સમગ્ર દેહને નસોના સમુદાયના માર્ગે તૃપ્ત કરે છે. ૧૬ દેહમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોના ગુણને વેહેનારી દશ ધમનિઓ (નાડીઓ) છે અને તેમાંથી બીજી હજારો ઝીણી ઝીણી નસો ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૭ એ રીતે જેમ નદીઓ જળ લાવીને સમુદ્રમાં નાખે છે તથા તેને તૃપ્ત કરે છે, તેમ આ શિરા (નાડીઓ) રૂપ નદીઓ કામાદિ રજોગુણરૂપ જળથી ભરેલી થઇને દેહરૂપી સમુદ્રને તૃપ્ત કરે છે. ૧૮ હૃદયની મધ્યે એક શિરા મનોવહા નામે છે. તે મનુષ્યનાં અંગોમાંથી સંકલ્પવડે વીર્યને લાવીને ઉપસ્થદ્વારા બહાર કાઢે છે. તે એક શિરાની પાછળ સમગ્ર શરીરને તપાવનારી-ગરમ કરનારી બીજી અનેક શિરાઓ છે, તે ગરમીનું વહન કરતી બન્ને નેત્ર સુધી જાય છે. ૧૯,૨૦. જેમ દૂધમાં અંતર્ધાન થયેલા ઘૃતને રવૈયાવડે મંથન કરીને બહાર કાઢવામાં આવે છે, તેમ દેહમાં રહેલા, પોતાની ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પરૂપી રવૈયાવડે સ્ત્રીનું દર્શન તથા સ્પર્શન આદિ મંથન કરીને વીર્યને બહાર કાઢવામાં આવે છે. ૨૧ સ્વપ્નમાં સ્ત્રીસંગનો અભાવ છતાં પણ મન સ્ત્રીના રાગને પામે છે તેથી મનોવહા નાડી દેહમાંથી સંકલ્પથી ઉપજેલા વીર્યને ઉત્પન્ન કરે છે-બહાર કાઢે છે. ૨૨ મહર્ષિ ભગવાન્ અત્રિ વીર્યની ઉત્પત્તિને જાણે છે. અન્નરસ, મનોવહા નાડી અને સંકલ્પ એ ત્રણ તેનાં બીજ (ઉત્પત્તિનાં કારણ) છે. તેનો દેવતા ઇન્દ્ર છે માટે તે ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. ૨૩ જે પુરૂષો અનુલોમ-પ્રતિલોમ ગમનવડે પ્રાણીઓમાં વર્ણસંકર કરનારી વીર્યની ગતિને જાણે છે તથા તેનો વિચાર કરીને, વૈરાગ્યને પામે છે તેઓના દોષ દગ્ધ થાય છે અને તેઓની પુનઃ દેહોત્પત્તિ થતી નથી. ૨૪ મનવડે એટલે શાસ્ત્રના યોગબળથી સત્વાદિ ગુણોને સમાન કરીને-નિર્વિકલ્પકપણાને પામીને, માત્ર દેહ નિર્વાહને અર્થેજ કર્મ કરનારો જે પુરૂષ (બાહ્ય-પ્રવૃત્તિશૂન્ય) અંતકાળે પ્રાણોને સત્ય લોકને પમાડનારી સુષુમ્ણા નાડીના માર્ગે ચઢાવીને દેહને તજે છે તે પુરૂષ પણ મુક્ત થાય છે. ૨૫ જીવન્મુક્તિ આપનારો જ્ઞાન માર્ગ એવો છે કે, વિશ્વાત્મક મનનું જ્ઞાન થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે. તે મનજ જગતરૂપે થઇને પ્રકાશે છે. જેમ સ્વપ્નમાં મન અનેક પ્રકારના આકારને ધારણ કરે છે, તેમજ જાગ્રતના આકારને પણ મનવડેજ કલ્પેલા સમજવા, મહાત્માઓએ પ્રણવ મંત્રનું ઉપાસન કરીને સિદ્ધ કરેલું મન અનાદિ વાસનારહિત, પ્રકાશવાળું, સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિવાળું થાય છે. ૨૬ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારૂં મન છે માટે તેનો નાશ કરવાને પાપરહિત કર્મ કરવું અને રજોગુણ તથા તમોગુણનો ત્યાગ કરીને યથેષ્ટ ગતિને પામવું. ૨૭ યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન વૃદ્ધાવસ્થામાં દુર્બળતાને પામી જાય છે અને બુદ્ધિ કાળવડે પરિપકવ થઇને સંકલ્પ મનના બળનો સંહાર કરે છે. ૨૮ માટે મનુષ્ય દેહેંદ્રિયાદિ બંધનથી વ્યાપ્ત એવા અતિશય વિકટ સંસારમાર્ગને ઉલ્લંઘીને તથા તેમાં જે જે દોષ જોવામાં આવતા જાય તે તે દોષનું પણ

÷ " ऋतं च सत्यं चा० " એ મંત્ર આઘમર્ષણ છે.

ઉલ્લંઘન કરીને મોક્ષને પામે છે. ૨૯

क्षुर्दुर्गमिव पंथानमतीत्य गुणबंधनम् ।
यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો–અધ્યાત્મવિદ્યા–યોગીના નિયમો.

भीष्म उवाच ॥ दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जंतवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પ્રાણીઓ કોઈ દિવસ પૂર્ણ થાય નહિ એવા ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત થઇ દુઃખને પામે છે, પણ મહાત્મા પુરૂષો તે વિષયોમાં આસક્ત થતા નથી, તેઓ તો પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને પામે છે. ૧ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષે લોકને જન્મ મૃત્યુ અને જરા (વૃદ્ધા) નાં દુઃખવડે, વ્યાધિયોવડે તથા મનમાંહેના સંતાપવડે વ્યાપ્ત થયેલા જોઇને મોક્ષના અર્થે પોતાની યોજના કરવી. ૨ વાણી, મન અને શરીરવડે નિરંતર પવિત્ર રહેવું, અહંકાર રાખવો નહિ, મનમાં શાંત રહેવું, આત્મજ્ઞાની થવું, ભિક્ષા માગીને દેહનો નિર્વાહ કરવો તથા કોઇની અપેક્ષા ન રાખીને સુખથી ફરવું અથવા પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાવડે પણ મનની આસક્તિ થવાનો ભય હોય તો " જગત પોતપોતાના કર્મનાં ફળને ભોગવે છે " એમ જાણીને તેમાં પણ ઉપેક્ષા કરવી–અર્થાત્ તેવી દયા પણ કરવી નહિ. ૩,૪ જે પ્રાણીએ જે પુણ્યકર્મ કે, પાપકર્મ કર્યું હોય તે, તે કર્મના ફળને ભોગવે છે, માટે બુદ્ધિ અને કર્મવડે શુભ કર્મજ કરવાં. ૫ શુભ કર્મ એવાં છે કે, કોઇ જીવની હિંસા કરવી નહિ, સત્ય વચન બોલવું, સર્વ પ્રાણીઓ સાથે સરળપણે (ભોળે ભાવે) વર્તવું, ક્ષમા રાખવી અને કૃપા કરવી. એટલા ગુણ જેનામાં હોય છે તે સુખી થાય છે. ૬ માટે " આ સર્વ આત્મારૂપ છે " એવી શાસ્ત્રીય બુદ્ધિવડે રાગ–દ્વેષરહિત થયેલા મનને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમ રાખવું. જે સર્વ પ્રાણીને સુખ ઉત્પન્ન કરનારા પરમ ધર્મને આચરે છે તે સુખી થાય છે. ૭ જે પુરૂષ દુઃખમાંથી નીકળવાનું જાણતો હોય તેને " સર્વજ્ઞ " કહેવો અને તે સુખી થાય છે માટે રાગ–દ્વેષ વિનાનું સ્થિર મન સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવું. ૮ કોઇનું અનિષ્ટ ચિંતન કરવું નહિ, પોતાને યોગ્ય ન હોય તેવી વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ; નાશ પામેલા કે, ભાવી સ્ત્રી–પુત્રાદિનું ચિંતન કરવું નહિ; જેવી રીતે પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય નહિ તેવી રીતે જ્ઞાનના સાધનમાં મનનું આરોપણ કરવું, તેમજ વેદાંત વચનનું કથન તથા ચિંતન આદિ કરવાથી અથવા મૌન ધારણ કરીને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલી કાળ પ્રતીક્ષા કરવારૂપ બોધતુષ્ટિ ધારણ કરવાથી અથવા યમનિયમાદિ યોગનાં અંગનો પ્રયોગ (યોજના) કરવાથી મન જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯ સૂક્ષ્મ ધર્મની તપાસ રાખીને તથા સત્ય વાક્ય બોલવાની ઇચ્છા રાખીને સત્ય અને અહિંસાયુક્ત તથા અપવાદરહિત વાણી બોલવી. ૧૦ વળી શાઠયથી હીન, કઠોરતારહિત, નિર્દયતા (દુષ્ટત્વ) રહિત, પિશુનતા (ચાડીઆપણા)

થી રહિત તથા ઉપયોગ જેટલું સ્વસ્થ ચિત્તથી બોલવું. ૧૧ આ લોકનો અને પરલોકનો સર્વ અર્થ વાણીવડેજ બંધાયલો છે માટે સારીજ વાણી બોલવી. જે બોલવું તે બુદ્ધિવડેજ અનુગૃહીત મનથી બોલવું. અર્થાત્ મનમાં આવે તેટલું બોલવું નહિ. પણ બુદ્ધિવડે બોલવાનો વિવેક કરીને પછી બોલવું. જો વૈરાગ્ય હોય તો પોતે કરેલું હિંસાદિ તામસ કર્મ પણ કહી દેવું કેમ કે, પાપ કે, પુણ્યનું પોતાના મુખથી કથન કરવામાં આવે તો તે નાશ પામે છે. ૧૨ જે રજોગુણયુક્ત સાધનોથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે આ લોકમાં દુઃખ પામીને અંતે નરકમાં પડે છે. માટે મન, વાણી અને શરીરવડે પોતાના ધૈર્યને છોડવું નહિ. જેમ ચોર લોકો ઉત્તમ માંસનો ભાર લઇને નાસતા હોય અને તેઓ જે માર્ગે જવાથી રાજસેવકોથી પકડાઈ જાય, તેવા માર્ગને (પ્રતિકૂળ) જાણ્યા છતાં તેજ માર્ગે જાય તો, બંધનમાં આવી પડે છે. તેમજ મૂર્ખ પુરૂષો અવિદ્યાના કર્મની ચોરી કરીને–તેને લઇને અવિદ્યાના સેવક સરખા કામાદિ જે માર્ગે હોય તે માર્ગે જન્મ–મરણરૂપ સંસારનો ભય સમજીને પણ ચાલ્યા જાય તો, તેઓ પણ બંધનમાં પડે છે. ૧૪ પણ જેમ ચોર લોકો તે માંસના ભારને નાખી દઇને, પોતાને કલ્યાણકારી દિશામાં ચાલ્યા જાય તો તેઓને કાંઈ ભય રહેતો નથી, તેમ મનુષ્ય રજોગુણનાં અને તમોગુણનાં કાર્યને તજી દે તો તે પણ કલ્યાણને પામે. ૧૫ જે પુરૂષ સંદેહ વિનાનો, ઈચ્છા વિનાનો, સર્વ પરિગ્રહથી મુકત, એકાંતમાં ફરનારો, સૂક્ષ્મ ભોજન કરનારો, *તપસ્વી, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો, જ્ઞાનવડે જેના, કલેશ દહન થયેલા છે એવો, યોગનાં અંગનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પ્રીતિ રાખનારો અને બુદ્ધિવાળો હોય તે પોતાના મનનો રોધ કરવાથી પરમ મોક્ષ પદાર્થને પામે છે. ૧૬,૧૭ જે પુરૂષ ધીરજવાળો અને બુદ્ધિવાળો હોય છે તે નિઃસંશય બુદ્ધિનો નિગ્રહ કરી શકે છે. તેમજ બુદ્ધિવડે મનનો નિગ્રહ કરે છે તથા મનવડે પોતાની ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે તથા મનને વશ કરે છે ત્યારે તે અવસ્થામાં તેને ઇંદ્રિયો પ્રકાશ થાય છે તથા હર્ષ પામીને યોગી (ઈશ્વર) માં પ્રવેશ કરે છે. ૧૯ જેનું મન ઇંદ્રિયોરૂપ દેવતાઓની સાથે એકાત્મપણાને પામેલું છે તેવા પુરૂષને બુદ્ધિસત્વ પ્રકાશમાન થાય છે. જ્યારે મન આદિ સર્વ દૂર થાય છે અને માત્ર એક બુદ્ધિ રહે છે, ત્યારે તે પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે; અર્થાત્ તે બુદ્ધિસત્વમાં ઐશ્વર્ય પ્રકાશમાન દેખાય છે. ૨૦ અથવા જો તેને ઐશ્વર્ય પ્રકાશમાન થાય નહિ તો યોગતંત્રમાં કહેલા નિરોધપ્રધાન યત્નોવડેજ ઉપક્રમ કરવો. અર્થાત્ સત્ય સંકલ્પ આદિ ભાવોની ભાવના કરવી નહિ, પણ અસ્થૂલત્વાદિ ભાવોની ભાવના કરવી. કેમ કે, યોગતંત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા યોગને આચરતાં જે રૂપવડે વિશિષ્ટ (વિશેષયુક્ત–સવિશેષ) વૃત્તિ થાય છે તેને આચરવું. ૨૧ એવા યોગીએ દાણા, બાકળા, ખોળ, શાક, જવના લોટની ઘેંસ, સાથવો, મૂળ, ફળ અને ભિક્ષામાં જે મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરવો; પણ યોગૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને, તે વડે જીવવું નહિ. ૨૨ તે યોગી જે દેશમાં અને જે કાળમાં જેવો આહારનો નિયમ કરવાથી સાત્વિક કહેવાય, તે તે દેશ–કાળની પરીક્ષા કરીને તેની પ્રવૃત્તિને અનુસરવું. ૨૩ જે કર્મ પ્રવૃત્ત થયું હોય તેને એકાએક રોકીને યોગમાં અંતરાય કરવો નહિ, પણ તે કર્મને જ્ઞાનથી યુકત કરીને ધીમેથી અગ્નિની પેઠે પ્રદીપ્ત કરવું. ૨૪ તેમ કરવાથી સૂર્યની પેઠે જ્ઞાન (બ્રહ્મ) પ્રકાશી નીકળે છે, જેનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાન છે એવું અજ્ઞાન ત્રણે

* મન અને ઇંદ્રિયોની એકાગ્રતા, એ પરમ તપ છે.

લોકમાં સર્વોપરિ થઇને વર્તે છે, અર્થાત્ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં અજ્ઞાન વ્યાપીને રહ્યું છે. તેમજ બુદ્ધિને અનુગત જે જ્ઞાન છે; તેને અજ્ઞાન નીચે ખેંચી પાડે છે. તાત્પર્ય કે, આત્માદિ બુદ્ધિરૂપ અવિપર્યયપણે જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે છે છતાં, જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાની મલિનતાને લીધે પ્રકાશ પામતું નથી. ૨૫ આત્મા જાગ્રદાદિ ત્રણે અવસ્થાથી જૂદો છતાં તેને જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાસહિત ગણવાથી શાશ્વત અને ઉપાધિરહિત પરમાત્માને દૂષિત કરીને તેને જાણી શકતો નથી. પણ જે પુરૂષ તે એમાંથી આત્માને પૃથક્ જાણે છે તે વૈરાગ્યવડે મોક્ષને પામે છે. ૨૬ વળી તે પુરૂષ કાળને તથા જરા-મરણને જીતીને વિનાશરહિત સનાતન બ્રહ્મરૂપી અમૃત (મોક્ષ) કે, જેને અક્ષર કહે છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે-મોક્ષને પામે છે. ૨૭.

वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

भीष्म उवाच ॥ निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-નિષ્કામ બ્રહ્મચર્ય પાળવાને ઇચ્છતા બ્રહ્મચારીએ નિદ્રામાં સ્વપ્નના દોષને જોઇને તેનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો, કેમ કે, તેમાં મોહાદિ દોષ છે. ૧ પ્રાણી સ્વપ્ન (અવિદ્યા)માં રજોગુણ અને તમોગુણથી પરાજયને પામે છે અને જેમ બીજો દેહ પ્રાપ્ત થયો હોય, તેમ પોતાના મૂળ દેહ પ્રત્યે સ્પૃહારહિત થઇને ફરે છે. ૨ વિચારને અર્થે જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિરંતર જાગરણની જરૂર છે અને જેને વિજ્ઞાન થયું છે તે તો નિરંતર જાગેજ છે. ૩ આ જગ્યોએ કોઈ સંશય કરે કે, સ્વપ્નમાં દશ્યમાન દેહાદિ પદાર્થ સત્ય છે કે, અસત્ય છે? તે વખતે ઇંદ્રિયો લય પામી જાય છે તથાપિ દેહી દેહવાળો હોય, તેમ જણાય છે તે સત્ય છે કે, અસત્ય છે? સત્ય કહેશો, તો તેનો બાધ થઇ શકે નહિ અને એમ કહેશો કે, જાગ્રતમાંહેના દેહાદિજ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારે દેખાય છે; તો તેટલાવડે સ્વપ્ન કોઈ વિષયજ નથી એમ થઇ શકતું નથી. જેમ જળની ઉપર એકત્ર થઇને રહેલા સૂર્યનું તેજ નેત્ર ઉપર પડીને ત્યાંથી પરાવર્તન પામીને પાછું જળ ઉપર પડે છે, તેથી જળની ઉપર રહેલો સૂર્ય પણ મુખ આગળ હોય તેમ જળની નીચે દેખાય છે. પણ સ્વપ્નમાં ઇંદ્રિયો લય પામેલી હોય છે, તેથી પ્રતિબિંબ છે એમ જણાતું નથી. નહિ તો પ્રતિબિંબ પડતી વખતે જેમાં પ્રતિબિંબ પડેલું છે તે અને મુખ આગળના બીજા પદાર્થો જેમ દેખાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં બાહ્ય દેશાદિ પણ દેખાત. માટે સ્વપ્નમાં જોયેલો ભાવ સત્ય નથી કે, અસત્ય પણ નથી. જો અસત્ય હોત તો સસલાનાં શીંગડાં અસત્ય હોવા છતાં જેમ દેખાતાં નથી તેમ દેખાત નહિ. ૪ એવી રીતે કહે-

નારા પૂર્વપક્ષીનો ઉત્તર કહીએ છીએ કે, એ વિષે યોગેશ્વર હરિ જાણે છે તથા મહર્ષિયો ઉત્પત્તિસહિત તેને વર્ણવે છે. અર્થાત્ યોગીનો સંકલ્પ માત્રજ સ્વપ્નમાં દેખાતો ભાવ છે, વસ્તુતઃ તેનો અભાવજ છે. ૫ સર્વ પ્રાણીઓના જાણવામાં છે કે, ઇંદ્રિયો જાગ્રતના શ્રમથી શ્રમિત થઇને, જ્યારે વિરામ પામે છે ત્યારે સંકલ્પાત્મક સ્વભાવવાળું મન વિરામ ન પામતાં, જે જે સંકલ્પને કરે છે તેને પંડિતો "સ્વપ્ન" કહે છે. ૬ તેના વિષે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત એવું છે કે, કાર્યમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા પુરૂષના મનનો જાગ્રત અવસ્થામાં જેવો સંકલ્પ અને જેવું મનોરથનું ઐશ્વર્ય છે, તેવુંજ મનોગત ઐશ્વર્ય સ્વપ્નનું પણ છે. અર્થાત્ જાગ્રતમાં જે જે મનોરથ થાય છે તે તે મનોરથનો ઇંદ્રિયોના વિક્ષેપવડે રૂડે પ્રકારે ભાસ થતો નથી, પણ સ્વપ્નમાં ઇંદ્રિયોનો વિક્ષેપ ન હોવાથી જાગ્રતમાં જોતા હોઇએ તેમ, વિષયોનું રૂડે પ્રકારે ભાન થાય છે એટલોજ મનોરથ તથા સ્વપ્નમાં અંતર છે. ૭ સકામ પુરૂષ અનંત જન્મના પ્રાચીન સંસ્કારથી સ્વપ્નાદિ ઐશ્વર્યને પામે છે. એવી રીતે કે, ઉત્તમ પુરૂષ (સાક્ષી ચૈતન્ય) મનમાં અંતર્ધાન થયેલા સર્વ ભાવને એટલે માતૃ, માન અને મેયસ્વરૂપ મનને જાણે છે, સાક્ષીને વિક્રિયારૂપ ભોક્તૃત્વ નથી, પણ સાક્ષ્ય પદાર્થને પ્રકાશ માત્ર કરવાનું છે. જે વિક્રિયાવાન પ્રમાતા છે તે તો દૃશ્ય કોટિમાં હોવાથી ભોક્તા પણ છે. ૮ સત્વાદિ ગુણોમાંથી પ્રાચીન કર્મવડે સત્વ, રજ કે, તમ, જે જે ગુણ ઉપસ્થિત થાય અને વળી મન જે સમયે જે કર્મવડે સંસ્કારયુક્ત થયું હોય, તે સમયે સૂક્ષ્મ ભૂતો તે તે સ્ત્રી આદિ આકારને સ્વપ્નમાં નિવેદન કરે છે. ૯ સ્વપ્નમાં એ રીતે મનનો આકાર નિવેદન થયો એટલે રાજસ, તામસ કે, સાત્વિક ગુણો, તે પછીના સુખાદિ રૂપનો ઉદય થવાને યોગ્ય હોય તે રીતે તેની પાસે આવે છે—પ્રકટ થાય છે. ૧૦ પછી અજ્ઞાનથી વાત, પિત્ત અને કફ એવા ત્રણ ધાતુથી બનેલા દેહને તે જુએ છે. અને તે રજોગુણ તથા તમોગુણને પામેલા ભાવોવડે તે સ્વપ્નમાંના દર્શનને તજી શકતો નથી, માત્ર યોગથીજ તે તજી શકાય છે. ૧૧ નિર્મળ ઇંદ્રિયોસહિત મન જે ભાવની કલ્પનાને કરે છે તે ભાવને સ્વપ્નમાં મન હર્ષ પામીને જુએ છે. ૧૨ મન પ્રતિઘાત—શૂન્ય અને સર્વ પ્રાણીમાં વ્યાપક છે. તેને આત્મપ્રભાવથી જાણવું કેમ કે, આકાશાદિ સર્વ દેવતાઓ આત્મા (દેહ)ના વિષે છે. ૧૩ મનમાં અંતર્ધાન પામેલા સ્વપ્નદર્શનના દ્વારભૂત મનુષ્યના સ્થૂલ દેહને આશ્રયે સત્ તથા અસત્રૂપ અવ્યક્ત—માયાશબલમાં સર્વ પ્રાણીનો આત્મરૂપ અને અહંકારમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો આત્મા શયન કરે છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં અહંકાર આદિ શુદ્ધ સાક્ષીમાં લીન થાય છે. ૧૪ જે પુરૂષ મનવડે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્ય આદિ ઈશ્વરી ગુણનો સંકલ્પ કરે અને તેને તે પ્રાપ્ત થાય તેને ચિત્તનો પ્રસાદ (નિર્મળતા) જાણવો. કેમ કે, સર્વ દેવતાઓ આત્માના (મનના) વિષે છે; અર્થાત્ શુદ્ધ મનજ ઈશ્વર છે. ૧૫ વિષયાદિને જોનારૂં મન એવું થાય છે અને તમ (વિષયાદિકના આલોચન)થી પાર ગયેલું મન સૂર્યના જેવું જ્ઞાન સત્તારૂપ થાય છે. જીવમાં ત્રણ લોકની પ્રકૃતિ રહેલી છે અને તે ત્રણ લોકની પ્રકૃતિની અંતે મહેશ્વર છે—અર્થાત્ જીવ કારણ બ્રહ્મ છે અને કારણભૂત તમની અંતે તો તેજ જીવ મહેશ્વર એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ છે. ૧૬ દેવતાઓએ અગ્નિહોત્રાદિ તપ કરેલું છે અને અસુરોએ તપને નાશ કરનારૂં દંભ, દર્પ આદિ તમ આચરેલું છે. માટે દેવ અને અસુરના હેતુથી પ્રજાપતિયે બ્રહ્મને ગુપ્ત કરેલું છે. તે રજોમય અને તમોમય પુરૂષોથી પ્રાપ્ત થઇ શકે

તેવું નથી. તે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૧૭ દેવ અને અસુરોના ગુણ સત્વ, રજ અને તમ છે; તેમાંથી સત્વ ગુણો દેવોના છે અને બાકીના બે ગુણો અસુરોના છે. ૧૮ સાત્વિક અને અસાત્વિક ભાવો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન બ્રહ્મ છે. વળી તે અમૃત એટલે બીજા કોઇ જ્ઞાનથી બાધ કરી શકાય તેવું નથી, તે સ્વયંપ્રકાશ અને વ્યાપક છે. ધ્યાનાદિવડે સંસ્કારયુક્ત થયેલા ચિત્તવાળા જે પુરૂષો તેને જાણે છે તે પરમગતિને પામે છે. ૧૯ બ્રહ્મ તત્વદર્શી પુરૂષો વાચ્ય વૃત્તિવડે સગુણસ્વરૂપ અને લક્ષણા વૃત્તિવડે નિર્ગુણસ્વરૂપ બ્રહ્મને યુક્તિસહિત કહેવાને (પ્રતિપાદન-કરવાને) શક્તિમાન છે; અથવા યોગનાં આઠ અંગમાંના પ્રત્યાહાર અંગવડે તે અક્ષર બ્રહ્મ જાણી શકાય છે માટે વિષયોથી ઇંદ્રિયોનું આકર્ષણ કરીને બ્રહ્મને જાણવાનો યત્ન કરવો. ૨૦

हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।
प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम गुर्जरभाषायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

અધ્યાય ૪૪ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

भीष्म उवाच ॥ न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयम् ।
व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्वं संप्रोक्तं परमर्षिणा ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-પરમ ઋષિ નારાયણે કહેલાં સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બે દૃષ્ટાંત તથા સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મભાવ એ બે સિદ્ધાંત મળીને ચાર કે, જેમાંના બે વ્યક્ત તત્વ છે અને બે અવ્યક્ત તત્વ છે તેને જે જાણતો નથી તે પરબ્રહ્મને જાણતો નથી. ૧ જે વસ્તુ મૃત્યુના મુખમાં પડે છે તેને વ્યક્ત કહેવું અને મૃત્યુના મુખમાં નહિ પડનાર એવું અમૃત પદ છે તેને અવ્યક્ત કહેવું. તેમાંથી પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ નારાયણ ઋષિયે (વેદે) કહેલો છે. ૨ તે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મમાંજ સચરાચર ત્રૈલોક્ય રહેલું છે: અર્થાત્ બ્રહ્માંડના અધિપતિપણાની યોગ્યતા સુધી સર્વ કર્મનાં ફળ છે. દેહ, ઇંદ્રિય અને અહંકાર સુધી સર્વનો બાધ કરવારૂપ નિવૃત્તિધર્મ અવ્યક્ત છે અને તેજ શાશ્વત બ્રહ્મ છે. ૩ પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવ રજોગુણમય હોવાથી તેમણે પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ કહેલો છે, પ્રવૃત્તિ એટલે પુનઃ સંસારમાં આવવું તે અને નિવૃત્તિ એટલે પરમગતિ થવી કે, જ્યાંથી પુનઃ આવવું પડે નહિ. ૪ જે મુનિ નિરંતર મુક્તિ અને સંસારને નિશ્ચયવડે જોવાને ઇચ્છતો હોય, અર્થાત્ સંસારથી મુક્તિ ભિન્ન છે, અનિત્ય વસ્તુ કરતાં નિત્ય વસ્તુ જૂદી છે, એમ જાણતો હોય, જે નિરંતર જ્ઞાનતત્વનુંજ મનન કરતો હોય તથા જે નિવૃત્તિને પરમ આનંદ માનતો હોય; તે મુનિ પરમગતિને પામે છે. ૫ તત્વનો વિચાર કરનાર પુરૂષે અવ્યક્ત (પ્રધાન)ને અને ક્ષેત્રજ્ઞ (પુરૂષ) ને જાણવા, એ અવ્યક્ત અને પુરૂષ, એ બેથી ત્રીજું અત્યંત શ્રેષ્ઠ તત્વ ઈશ્વર છે. ૬ વિચક્ષણ પુરૂષે તે તત્વને બાધ્યત્વ-અબાધ્યત્વ લક્ષણથી વિશેષ જાણવું. અર્થાત્ જેનો બાધ થઈ શકે તે ગુણોનો

અભ્યાસ કરીને તે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો. ૭ એ વિના પ્રધાન અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્ને અનાદિ, અનંત અને લિંગરહિત છે. વળી બન્ને નિત્ય, જેનો મૂઢ પુરૂષથી પરિહાર થઇ શકે નહિ એવાં અને મહાનથી પણ મહાન છે. એ પ્રમાણે બન્નેના સમાન ધર્મ કહ્યા. હવે તે બે (પ્રકૃત્તિ અને પુરૂષ)ના જે જૂદા જૂદા ધર્મ છે તે કહીએ છીએ. ૮ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો તથા ત્રણ ગુણયુકત છે અને ક્ષેત્રજ્ઞનું લક્ષણ તેથી વિપરીત એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન કરવી તથા નિર્ગુણપણું છે. ૯ વળી તે ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રકૃતિ અને તેના વિકારનો દ્રષ્ટા છે તથા ગુણરહિત છે. હવે ક્ષેત્રજ્ઞ અને ઇશ્વરનું સાધર્મ્ય કહીએ છીએ. તે બન્નેને જણાવનારૂં કાંઇ ચિહ્ન નહિ હોવાથી તે બન્ને અગ્રાહ્ય છે તથા અત્યંત વિવિક્ત (એકલા) છે. ૧૦ પ્રકૃતિ અને ઇશ્વર એ બન્નેથી જીવ જૂદો છે. કેમ કે, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક કર્મની નિષ્પત્તિ તેનાથી બને છે માટે તે શાસ્ત્રાદિનો નિયોજ્ય છે. (પ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) જડ હોવાથી નિયોજ્ય થઇ શકે નહિ.) અને ઇંદ્રિયોવડે કર્મ કરે છે માટે તે કર્તા છે. (ઇશ્વરમાં કર્તાપણું છે નહિ) માટે એ બન્નેના સંયોગથી જીવનું જીવત્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે. એ રીતે જેની સંયોગ લક્ષણ ઉત્પત્તિ છે એવો જીવ ઇંદ્રિયાદિ સાધનોવડે જેમ જેમ કર્મ કરે છે તેમ તેમ તે યોનિમાં જન્મ આપનાર કર્મસહિત તેનું ગ્રહણ થાય છે. એ પ્રમાણે કર્તા–જીવ વ્યવહારની દષ્ટિવડે જોતાં–ત્રીજો જણાય છે તથાપિ તે દશ્ય કોટિમાં નથી. માત્ર "હું કોણ" "તે આ" એવી શબ્દની સંજ્ઞાજ જૂદી કહેવામાં આવે છે. જેમ કર્ણ પોતાને "કુંતીસુત" ન જાણીને પૂછે છે કે "કુંતીસુત કોણ છે?" પછી જ્યારે તેને સૂર્ય કહે છે ત્યારે તે સમજે છે કે "કુંતીસુત હું છું" એજ પ્રમાણે અજ્ઞાની પુરૂષ પૂછે છે કે "બ્રહ્મ શું છે?" પણ જ્ઞાની તો જાણે છે કે "બ્રહ્મ હું છું." એમ એકજ વસ્તુમાં ઉપાધિ ભેદથી–જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃત ભેદથી જૂદા જૂદા શબ્દોનો પ્રત્યય (સંજ્ઞા–ભાસ) થાય છે, એજ પ્રમાણે દશ્યમાં પણ "તે આ છે" એવી રીતે એકજ વસ્તુમાં "દૂર" અને "પાસે" એવા ઉપાધિથી બે શબ્દનો પ્રત્યય થાય છે. એજ પ્રમાણે જીવ અને ઇશ્વર જૂદા ન છતાં ઉપાધિવશાત્ જૂદા જૂદા બે શબ્દનો પ્રત્યય થાય છે. ૧૧ જેમ આપણે કહીએ છીએ કે "પાઘડીવાળા માણસે ત્રણ વસ્ત્ર પહેર્યા છે" તથાપિ આપણે પાઘડીવાળાથી પાઘડીને જૂદી સમજીએ છીએ, તેમ દેહી, સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહથી વીંટાયલો છતાં આપણે તેને તેથી ભિન્ન સમજવો. ૧૨ માટે પૂર્વે કહેલા અનાદ્યંતત્વ, ચિજ્જડત્વ, અસંહતત્વ અને કર્તૃત્વ, એ ચાર હેતુવડે વીંટાયલું પુરૂષ અને પ્રકૃતિનું સાધર્મ્ય તથા જીવ અને ઇશ્વરનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય જાણવું કે, જેથી સિદ્ધાંત સમયે મોહ પામે નહિ. ૧૩ જે દેહધારી એ ચાર વસ્તુને જાણ્યા પછી દિવ્ય લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે મનથી પવિત્ર રહીને શરીરસંબંધી તથા ઇંદ્રિયસંબંધી–શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન આદિ ઉગ્ર નિયમોવડે તપ કરવું. ૧૪ ત્રણે લોકમાં અંતર્ભૂત થઇને રહેલા સૂર્યવડે ત્રણ લોક તપથી વ્યાપ્ત છે. આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ તપવડે પ્રકાશે છે. અર્થ એવો છે કે, ત્રણે દેહ (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ) તેની અંદર રહેલા ચૈતન્ય પ્રકાશવાળા આત્માના યોગબળવડે વ્યાપ્ત છે. હૃદયાકાશમાં સૂર્યાદિ પણ યોગ બળવડે ભાસમાન થાય છે. ૧૫ તપ–(યોગ)નું ફળ જ્ઞાન છે. લોકમાં તપ શબ્દનો એવો અર્થ છે; પણ રજોગુણ અને તમોગુણને નાશ કરનારૂં

કર્મ–વૈરાગ્યપૂર્વક, વેદાંતશ્રવણનેજ "તપ" કહે છે. ૧૬ બ્રહ્મચર્ય પાળવું* અને હિંસા કરવી નહિ, એ શારીરિક તપ છે તથા વાણી અને મનને નિયમમાં રાખવું, એ માનસ તપ કહેવાય છે. ૧૭ વિધિને જાણનાર બ્રાહ્મણ પાસેથી અન્ન ગ્રહણ કરવું એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આહારના નિયમથી પુરૂષનું રાજસ ગુણરૂપી પાપ નાશ પામે છે. ૧૮ વળી તેથી પુરૂષની ઇંદ્રિયો વિષયથી વૈરાગ્ય પામે છે, માટે આહાર જેટલુંજ અન્ન લેવું; પણ ધનાદિ તો શિષ્ટ પુરૂષ પાસેથી પણ ન લેવું. ૧૯ સ્વસ્થ (રોગાદિથી રહિત) મનુષ્ય યોગયુક્ત મનવડે ધીમે ધીમે (ક્રમવડે) જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ્ઞાન અંતકાળે બળોત્કર્ષવડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. કહેવાનો આશય એવો છે કે, વિષ્ણુના અનુગ્રહથી દેવતાઓને અમૃત પ્રાપ્ત થયું અને રાહુએ તે (અમૃત) કપટવડે પ્રાપ્ત કર્યું, એવી કથા આદિપર્વમાં છે. તે જગ્યોએ એ આખ્યાયિકાનું સ્વાર્થમાં તાત્પર્ય નથી, માટે તે ઉપરથી કોઇ વિધેય અર્થ સમજવો જોઇએ. તે એવો છે કે, યથોક્ત સાધનનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સાત્વિક વૃત્તિવાળા મુક્તિને પાત્ર થાય છે. અસાત્વિક પણ મરણકાળે મોક્ષક્ષેત્રમાં રહીને મુક્તિને પામે છે. જેમ પુરાણોમાં કહે છે કે, કાશીમાં મૃત્યુ પામનારને રૂદ્રના મુખથી તારક બ્રહ્મનો ઉપદેશ થવાથી તેનો મોક્ષ થાય છે. અર્થાત્ અંતકાળે અતિ યત્નવડે કાશીમાં નિવાસ કરી ઈશ્વરના ઉપદેશથી જ્ઞાન સંપાદન કરીને મોક્ષ પમાય છે. ૨૦ કોઇ દેહધારી બાહ્યેંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ વિનાનો થઇને દેહને તજે; અર્થાત્ સમાધિમાં રહીને સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરે તોપણ, તે પુરૂષ દેહવાન થઇને શબ્દાદિ સૂક્ષ્મ વિષયોના કાર્યરૂપ સૂક્ષ્મ દેહમાં રહે છે, જે પુરૂષ વૈરાગ્યવડે સૂક્ષ્મ ભોગમાં પણ સ્પૃહા વિનાનો હોય તે કારણ શરીર–(પ્રકૃતિ)માં લીન થાય છે, પણ પરપુરૂષને પામતો નથી. તાત્પર્ય કે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી મુક્ત થયેલો યોગી તત્કાળ મોક્ષ પામે છે. સ્થૂલ માત્રથી રહિત થઇને વિદેહપણાને પામે છે અને સ્થૂલ–સૂક્ષ્મ બન્નેથી રહિત થઇને પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. એ બન્ને યોગીઓ મોક્ષ પામવા જતાં વચમાંજ લયવડે પરાભવ પામીને નિર્વિકલ્પ સ્થાનનો અનુભવ કરે છે, માટે તેમનો અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ સંસારનો હેતુ થાય છે. ૨૧ જે, દેહ પડતા સુધી અપ્રમાદ રાખીને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણે દેહનો ત્યાગ કરે છે તેનો મોક્ષ થાય છે કેમ કે, અનાદિ અજ્ઞાન એ ત્રણે દેહનો હેતુ છે અને તે અજ્ઞાનનો નાશ થયા વિના પ્રાણીઓનું જન્મ–મરણ ટળતું નથી. ૨૨ શુદ્ધ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે (મનુષ્ય)ને ધર્માધર્મ લાગુ પડતા નથી, અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી પૂર્વ પાપનો નાશ થાય છે અને પછીથી લાગુ પડનારાં પાપનો સંયોગ થતો નથી; એ રીતે આગામી જન્મના કારણનો અભાવ થવાથી મુક્તિ થાય છે. પણ જેઓ પ્રકૃતિથી દેહ સુધી ગમે તેમાં આત્મબુદ્ધિ કરીને રહે છે તેઓની બુદ્ધિ મહદાદિ ભાવોનો નાશ અને ઉત્પત્તિમાંજ રહે છે. તાત્પર્ય કે, વિપર્યસ્ત બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને મોક્ષ મળતો

---

* બ્રહ્મચર્ય આઠ પ્રકારથી પાળવાનું છે. તે આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. "स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ સ્ત્રીનું (૧) સ્મરણ કરવું, (૨) કીર્તન કરવું, (૩) ક્રીડા કરવી, (૪) દર્શન કરવું, (૫) ગુપ્ત ભાષણ કરવું, (૬) વિચાર કરવો, (૭) નિશ્ચય કરવો અને (૮) ક્રિયા (સમાગમરૂપ) કરવી. આ આઠ પ્રકારનું અબ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. તેનો ત્યાગ કરવો. સંશોધક.

નથી. ૨૩ જે યોગીઓ ધૃતિવડે દેહને ધારણ કરીને બુદ્ધિવડે ચિત્તને વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે, તેઓ અન્નમય કોશનો ત્યાગ કરીને સૂક્ષ્મત્વવડે પ્રાણેંદ્રિયાદિનું આત્મપણે ચિંતન કરે છે. ૨૪ એ પ્રમાણે પ્રાણમય કોશનો ત્યાગ કરીને મહાભૂતનું ચિંતન કરે છે તે પછી મનનું, તે પછી બુદ્ધિનું અને પછી મહત્તત્વ અને અવ્યક્તનું અનુક્રમે ઉપાસન કર્યા પછી બુદ્ધિવડે પોતાની મેળેજ બોધ પામીને પરપુરૂષને પામે છે. અન્યથા કોઇકજ યોગી શાસ્ત્રાચાર્યના ઉપદેશને પામીને તથા યોગવડે બુદ્ધિને શુદ્ધ કરીને આશ્રયરહિત પરમ પુરૂષને પામે છે. ૨૫ કેટલાક ધારણાના વિષયભૂત કૃષ્ણાદિકે યુક્ત અથવા તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધે યુક્ત અથવા સેવ્ય સેવક ભાવે યુક્ત આત્માનું ઉપાસન કરે છે. કેટલાક અવિદ્યા શબળનું ઉપાસન કરે છે. કેટલાક વિદ્યુતની પેઠે એકવાર પ્રકાશિત થયો તે થયોજ, એવા બ્રહ્મલોક–અક્ષરનું ઉપાસન કરે છે. ૨૬ એ સર્વ મહાત્માઓ નિરંતર (સતત) ઉપાસનારૂપ તપથી પાપરહિત થઇને ક્રમે કરીને અથવા તત્કાળ પરમગતિને પામે છે. ૨૭ એ સોપાધિક બ્રહ્મના ઉપાધિસહિત વિશેષણને શાસ્ત્ર દષ્ટિવડે હેય બુદ્ધિથી જોવાં અને સ્થૂલ દેહના અધ્યાસરહિત અવ્યકતના લયના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને પરમ (છેવટનું) તત્વ જાણવું. ૨૮ જેઓ વિરાટનો ત્યાગ કરીને મનને ધારણામાં આસક્ત કરે છે–ધ્યાન કરે છે, તેઓ હાર્દાકાશથી અન્યતર સૂત્રાત્માને પામે છે. ૨૯ જેઓ વેદમાં કહેલા કોઇ પણ ઉપાસનથી યુક્ત હોય છે તેઓ રાગાદિથી રહિત થઇને અને બ્રહ્મભાવને પામીને મૃત્યુ લોકથી મુક્ત થાય છે તથા પછી ઉત્તમ ગતિને પામે છે. એ રીતે વેદને જાણનારા પુરૂષોએ જેમાં બ્રહ્મજ પ્રાપ્તિ સ્થાન છે એવો ધર્મ કહ્યો છે. ૩૦ અને જેમ જ્ઞાનનું ઉપાસન કરનારા પરમગતિને પામે છે, તેમ તેઓ પણ પરમગતિને પામે છે. જેઓને રાગાદિથી રહિત પરોક્ષ પરંતુ દઢ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પણ પોતાના વૈરાગ્ય પ્રમાણે ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૩૧ જેઓ સર્વ ઐશ્વર્યયુક્ત, જન્મરહિત, દિવ્ય અને જેની અવ્યક્ત સંજ્ઞા છે એવા વિષ્ણુને શુદ્ધ ભાવથી શરણ જાય છે, જેઓ જ્ઞાનથીજ તૃપ્ત રહીને વિષયાદિની પ્રાર્થના કરતા નથી. ૩૨ અને પોતાનામાં " તે વિષ્ણુ રહ્યા છે " એમ જાણે છે, તે પણ નાશરહિત થઇને પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી તથા વિકારરહિત " અક્ષર " નામે પરમ સ્થાનને પામીને આનંદ પામે છે. જગત્ " રજ્જૂમાં સર્પ દેખાય તેવું છે " પણ ખરૂં અને તે સર્પ મિથ્યા હોવાની પેઠે, નથી પણ ખરૂં. એવું મિથ્યા છતાં તૃષ્ણાનું બંધાયેલું સઘળું જગત ચક્રની પેઠે ભ્રમણ કરે છે એમ જાણવું એજ સંક્ષેપમાં વિજ્ઞાન છે. અર્થાત્ અનિર્વચનીય જગતને મિથ્યા જાણીને તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો. ૩૪ જેમ કમળના દાંડાનો તંતુ સઘળા દાંડામાં વ્યાપી રહેલો છે, તેમ તૃષ્ણારૂપી તાંતણો દેહમાં અનાદિથી વ્યાપી રહેલો છે. ૩૫ જેમ વસ્ત્રને તૂણનાર (રફુગર) સોયથી વસ્ત્રમાં દોરો ભરી લે છે, તેમ સંસારરૂપી સૂત્ર તૃષ્ણારૂપી સોયવડે ભરી લેવામાં આવે છે. ૩૬ જે પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિના વિકાર અને સનાતન પુરૂષ, એને યથાર્થ જાણે છે તેની તૃષ્ણા નાશ પામે છે તથા તે મુક્ત થાય છે. ૩૭ જગતની ગતિરૂપ ભગવાન નારાયણ ઋષિએ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરીને આ મોક્ષનું સાધન સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ૩૮

प्रकाशं भगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् ।

भूतानामनुकंपार्थं जगाद जगतो गतिः ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे वार्ष्णेयाध्यात्मकथनं नाम गुर्जरभाषायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

અધ્યાય ૪૫ મો-ચાર્વાક વગેરે મતનું ખંડન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ जनको मिथिलाधिपः ।
जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે વૃત્તજ્ઞ ! મોક્ષને જાણનાર મિથિલાનો રાજા જનક ક્યા આચરણથી માનુષ ભોગનો ત્યાગ કરીને મોક્ષને પામ્યો, તે કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–આ વિષે એક પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે અને તેમાં આચરણને જાણનાર જનક રાજા જે આચરણવડે મોક્ષને પામ્યો તેનું કથન કરેલું છે. ૨ જનકના વંશમાં થયેલો "જનદેવ" નામે મિથિલામાં રાજા હતો તે દેહપતન થયા પછી બ્રહ્મને પ્રાપ્તિ કરવાના ધર્મનું ચિંતન કરવામાં યુક્ત હતો. ૩ તેના ઘેર નિરંતર સેંકડો આચાર્ય રહેતા હતા. તેઓ ઉપાસનાના જૂદા જૂદા ધર્મને બતાવતા હતા તથા જૂદા જૂદા આશ્રમમાં રહેતા હતા. ૪ તે આચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે "આત્મા દેહમાંથી નીકળીને પરલોકમાં જાય છે તથા ત્યાંથી બીજો જન્મ ધારણ કરે છે" એ વિષે આત્મતત્વનો નિશ્ચય કરવામાં તથા વેદમાં નિષ્ઠાવાળો તે રાજા અત્યંત સંતોષને પામતો નહોતો, કેમ કે, વેદમાં જે કહ્યું હતું તેથી તે તાર્કિકાદિ આચાર્યોનું કહેવું જૂદું હતું. ૫ એવામાં "પંચશિખ" નામે કોઇ કાપિલેય મુનિ સઘળી પૃથ્વીમાં પર્યટન કરતો કરતો મિથિલામાં આવી પહોંચ્યો. ૬ તેણે સર્વ ત્યાગધર્મના તત્વજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરીને તેના પ્રયોજનનો સારી રીતે નિશ્ચય કર્યો હતો. વળી તે સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વ ભાવથી રહિત હતો અને તેને કાંઇ પણ સંશય રહ્યો નહોતો. ૭ ઋષિયોમાં તે એકજ અનેક પ્રકારના કામથી વ્યાપ્ત નહિ થયેલો કહેવાતો હતો તથા તે અત્યંત દુર્લભ અને શાશ્વત એવું અપાર સુખ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત કરી આપવાને ઇચ્છતો હતો. ૮ સાંખ્યાચાર્યો જેને પ્રજાના પતિ મહર્ષિ "કપિલ" કહે છે તેજ પોતે પંચશિખનું રૂપ ધારણ કરીને જગતને વિસ્મય પમાડે છે એમ હું માનું છું કેમ કે, તે એવોજ હતો. ૯ આસુરી મુનિનો પ્રથમ શિષ્ય કે, જેને "ચિરંજીવી" કહે છે, જે પંચનદ પ્રદેશમાં એક હજાર વર્ષનો યજ્ઞ આરંભીને બેઠેલો હતો. ૧૦ જેના સમીપમાં કપિલ મતને અનુસરનારૂં મોટું મુનિમંડળ બેઠેલું હતું તથા જેણે ત્યાં આગળ પરમાર્થ તત્વને કહ્યું હતું તે આ પંચશિખ હતો. તે પંચશિખ પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપી નદીઓના મૂળરૂપ મનમાં નિષ્ણાત હતો; અર્થાત્ ત્યાગ–ભાગ કરવામાં કુશળ હતો. "પાંચરાત્ર" નામે વિષ્ણુતત્વ પ્રકાશક તંત્ર અથવા યજ્ઞમાં વિશારદ હતો. ૧૧ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશને જાણતો હતો તથા શાસ્ત્રમાં કહેલાં પંચકોશનાં ઉપાસનને કરતો હતો. શાંત, દાંત (દમ–ગુણ યુક્ત) ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષા (સહનતા)વાળો અને સમાહિત (એકાગ્ર) એવી રીતે પાંચ ગુણવાળો હતો. પાંચના સમુદાયથી અધિક, સર્વોપરી બ્રહ્મને "પંચશિખ" કહે છે. તે પંચશિખ–બ્રહ્મને જાણનારો હોવાથી તે પણ "પંચશિખ" કહેવાતો હતો. તે પંચશિખે કપિલમતાનુસારી મુનિમંડળને પુરૂષરૂપે રહેલા અવ્યક્ત બ્રહ્મનું પરમ તત્વ કહ્યું

હતું. ૧૨ જેણે યજ્ઞરૂપ તપ કરી રહ્યા પછી આત્મજ્ઞાનના અર્થે આસુરિ મુનિને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો હતો અને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા પંચશિખે તેમની પાસેથી ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞની બાધ્યત્વ અને અબાધ્યત્વરૂપ સ્પષ્ટતા જાણી હતી. ૧૩ જે એક અક્ષર બ્રહ્મ અનેકરૂપે દેખાય છે તે અવ્યય બ્રહ્મનું આસુરિ મુનિએ તે મંડળમાં પ્રતિપાદન કર્યું. ૧૪ પંચશિખ તે આસુરિ મુનિનો શિષ્ય હતો. જે માનવી સ્ત્રીએ તેને પોતાના દૂધવડે ઉછેર્યો હતો, તે કુટુંબવાળી સ્ત્રી "કાપિલા" નામે બ્રાહ્મણી હતી. ૧૫ તે તેનો પુત્ર થઇને તે સ્ત્રીને ધાવતો હતો તેથી તે "કાપિલેય" કહેવાય છે. તેની બુદ્ધિ પરમાર્થને વિષે નિષ્ઠાવાળી હતી. ૧૬ એ પ્રમાણે કાપિલેયનો જન્મ તથા તે સર્વોત્તમ સર્વજ્ઞપણાને શી રીતે પામ્યો અને તેનું કાપિલેય નામ શા માટે પડયું? તે સર્વ એવી રીતે મને ભગવાન માર્કંડેયે કહ્યું હતું. ૧૭ તે ધર્મજ્ઞ પંચશિખે જનકરાજાને સર્વ આચાર્યોના વિષે સમાન બુદ્ધિવાળો જોઇને તેને ઉત્તમ જ્ઞાન કહ્યું. ત્યાં જઇને પ્રથમ તેણે તેના સો આચાર્યોને હેતુઓ (યુક્તિવાદ) વડે મોહિત કર્યા. ૧૮ કાપિલેયનું જ્ઞાન સાંભળીને જનક તો તેમાં અત્યંત આસક્ત થયો અને તેનો ભક્ત થઇને તથા પોતાના સો આચાર્યોને મૂકીને પંચશિખનીજ પાછળ ચાલ્યો–તેના વચન પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. ૧૯ તે જોઇને ધર્મવડે પ્રણામ કરતા તથા જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવાને પરમ સમર્થ એવા જનકને સાંખ્યમાં જે મોક્ષનું કથન કહેલું છે તે પ્રમાણે પરમ મોક્ષ કહ્યો. ૨૦ પ્રથમ તેણે જનકને કહ્યું કે,–જન્મના વિષે દુઃખરૂપ દોષ છે માટે ત્યાજ્ય છે, એમ કહીને પછી કહ્યું કે,–યજ્ઞાદિ કર્મના વિષે દોષ છે કેમ કે, ક્ષય પામે છે અને એટલા માટે તે પણ ત્યાજ્ય છે. એમ કહીને પછી કહ્યું કે,–બ્રહ્મલોકપર્યંત સર્વ પણ દોષયુક્ત છે કેમ કે, તેમાં દુઃખ અને ક્ષય થવાપણું છે માટે તે પણ ત્યાજ્ય છે. એ રીતે જાતિ અને કર્મના વિષે તથા તેના ફળના વિષે રાજાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૧ વળી પંચશિખે કહ્યું કે,– જેના અર્થે ધર્મનો સંસર્ગ કરવાનો છે તથા જેના અર્થે ધર્મનું ફળ ઇચ્છવું છે તે સર્વ વિશ્વાસ નહિ કરવા જેવો મોહ માત્ર છે કેમ કે, તે સર્વ નાશવંત, ચંચળ અને અનિશ્ચિત છે. ૨૨ દેહાદિ નાશવંત અને દુઃખરૂપ છે તેના વિષે આત્મબુદ્ધિ કરવારૂપ મોહને સ્પષ્ટ કરવાને લૌકાયતિક (નાસ્તિક) મત કહીને તેનું ખંડન કરે છે. **લૌકાયતિક કહે છે કે,** પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુના પરમાણુઓ કે, જેઓ અનુક્રમે કઠિન, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને પ્રેરક સ્વભાવવાળા છે તેઓજ એકત્ર થઇને મદ* શક્તિની પેઠે ચૈતન્ય શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. એવી શક્તિ ઘટાદિમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેનું કારણ સ્વભાવ છે. એ પ્રમાણે તેઓ સત્ આત્માને "અસત્" કહે છે અને અસત્ દેહને "સત્" કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે, દેહરૂપ આત્માનો નાશ થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે અને સર્વ લોક તેને જુએ છે, એમ છતાં "દેહથી પર કોઈ આત્મતત્વ છે." એમ જેઓ શાસ્ત્રના પ્રમાણથી કહે છે, તેઓ લોકવિરૂદ્ધ આગમ (શાસ્ત્ર) પ્રમાણવાદી થઇને હારેલાજ છે. ૨૩ આત્માનો અભાવ થવો એ આત્માનું મૃત્યુજ છે. વળી તેને કલેશ થવો, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવી, રોગ થવો, એ પણ અંશભાગે મૃત્યુજ છે. જેમ ઘરનો નબળો હોય તે ભાગ વહેલો નાશ થાય તો તે પણ અંશતઃ ઘરનોજ નાશ છે, તેમ રોગાદિથી એકાદ ઇંદ્રિયનો નાશ થવો એ પણ

* બે ચાર ઔષધો વાટીને પાણીમાં એકત્ર ભરી રાખવાથી જેમ તેમાં બે ચાર દિવસ જતાં માદકશકિત ઉપજે છે તેમ.

આત્માનું અંશતઃ મૃત્યુજ છે. એમ છતાં પણ જેઓ મોહથી આત્માને દેહથી પર માને છે તે મત શ્રેષ્ઠ (બરાબર) નથી. ૨૪ "યજ્ઞાદિ કરવાથી સ્વર્ગાદિ મળે છે" તેનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, જેમ "આ રાજા અજર થાઓ, અમર થાઓ" એવો આશીર્વાદ આપવામાં આવે છે, તેમ "તું યજ્ઞ કર, દાન કર, તને સ્વર્ગ મળશે, વૈભવ પ્રાપ્ત થશે." એ પણ આશીર્વાદ છે, માટે જે લોકમાં પ્રાપ્ત થતું નથી તે જો મળતું હોય તો, તે એવીજ રીતે છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધશ્રુતિમાં જે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એવું ભિન્ન સમજવું જોઇએ. ૨૫ જો "પરલોક છે" એમ કહેશો તો વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થઇ શકતું નથી માટે અનુમાન પણ નિરર્થક છે. જો "પરલોક નથી" એમ કહેશો તો લોકમાં પરલોક ગમનાદિ વ્યવહાર ચાલે છે તેનો નિશ્ચય શાને આશ્રયે કરવો? ૨૬ માટે આગમપ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણ એ બન્નેનું મૂળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. જો પ્રત્યક્ષથી આગમપ્રમાણ વિરૂદ્ધ હોય તો તે દૂષિત છે અને અનુમાનની તો ઉત્પત્તિજ પ્રત્યક્ષમાંથી છે માટે તે પણ જો પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોય તો કાંઇ પ્રમાણ નથી. ૨૭ માટે ગમે ત્યાં અનુમાન પ્રમાણવડે ઇશ્વર, અદષ્ટ (સ્વર્ગાદિ) કે, નિત્ય આત્મા એમાંથી કોઇ પણ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનો તમે યત્ન કરતા હો તો તે યત્ન કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. નાસ્તિકોના મતમાં તો શરીરથી ભિન્ન જીવ છેજ નહિ. ૨૮ જેમ વડના બીજમાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ, મૂળ, ત્વચા, રૂપ, રસ આદિ સર્વ અંતર્ભાવ પામીને રહ્યાં છે, તેમ વીર્યમાં પણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા શરીરનો આકાર આદિ ગુણો અંતર્ધાન થઇને રહેલા છે. જન્મકાળે તેના તેજ સર્વ પ્રકટ થાય છે અથવા જેમ એકજ જાતનાં ઘાસ–જળનો ચારો કરનારી જૂદી જૂદી ગાયોનાં દૂધ, ઘી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવનાં થાય છે અથવા બહુ દ્રવ્યના ચૂર્ણને બે ત્રણ રાત્રિ આથી મૂકવાથી માદકશકિત ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે વીર્યથી ઉપલબ્ધ અને ઉપલબ્ધિના અંશ અથવા ભૂતોના સંયોગથી ચૈતન્ય ઉપજે છે. જેમ બે કાષ્ઠનો સંયોગ (ઘર્ષણ) કરવાથી તે કાષ્ઠને પ્રકાશ કરનારો અગ્નિ ઉપજે છે, તેમ ભૂતોના યોગથી પણ તે ભૂતોને પ્રકાશ કરનારૂં ચૈતન્ય ઉપજે છે; અથવા તાર્કિકના મત પ્રમાણે આત્મા (દેહ) અને મન બન્ને જડ છતાં, તેમના યોગથી અજડ એવું સ્મૃત્યાદિ જ્ઞાન ઉપજે છે, તેમ અહિં પણ જડના યોગથી ચૈતન્ય ઉપજશે. એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલું ચૈતન્ય, જેમ લોહચુંબક લોઢાને ચલિત કરે છે તેમ, ઇંદ્રિયસમુદાયને લિપ્ત કરશે અને પૃથ્વીના અંશમાં રહેલા જાતિના ભેદથી કાર્યની પણ વિચિત્રતા થશે. જેમ સૂર્યકાંત મણિના યોગથી સૂર્યનાં કિરણો અગ્નિને પ્રસવે છે અને તે જળાદિનું શોષણ કરે છે, તેમ ભૂતસમુદાયથી ઉપજેલા ચૈતન્યને ભોક્તૃત્વ લાગુ પડશે માટે શરીરથી ભિન્ન જીવ નથી. ૨૯ (આ પ્રમાણે પંચશિખે જનકને લોકાયતિક મત કહીને તેનું ખંડન કરતાં કહ્યું કે,) જો દેહજ આત્મા હોત તો મરી ગયેલા દેહમાં પણ આત્મા હોવો જોઇએ અને જે તે મરતાં પહેલાં ક્રિયા કરતો હતો, તેમ તેણે મરી ગયા પછી પણ ક્રિયા કરવી જોઇએ. પરંતુ તેમ થતું નથી માટે દેહધર્મ ચૈતન્ય નથી, તેમજ લૌકાયતિક શીતજ્વરની નિવૃત્તિનાં અર્થે મંત્રથી પ્રતિપાદન કરેલી દેવતાઓની પ્રાર્થના કરે છે. તે દેવતાઓ જો ભૂતમયી હોય તો ઘટાદિની પેઠે દેખાવી જોઇએ. સૂક્ષ્મ શરીર કે, જે લોકાંતરમાં ગમન કરે છે તેનો તો લૌકાયતિક સ્વીકાર કરતા નથી. તેમજ ભૂતાવેશ વિષે જોઇએ, તો જેના શરીરમાં ભૂત પેસે છે તેના શરીરને તે

વખતે પીડા કરવાથી દેહવાળા પ્રાણીને કષ્ટ થતું નથી પણ ભૂતનેજ થાય છે કેમ કે, તે વખતે દેહાભિમાની ભૂત હોય છે. તે ભૂતના ગયા પછી જેનો દેહ હોય છે તેને પીડા થાય છે. માટે દેહ આત્મા નથી, કેમ કે, પ્રત્યક્ષથી એ સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ છે. વળી " કરેલાં કર્મનો ભોગવ્યા સિવાય નાશ નથી " અને " જે કર્મ કર્યા નથી તે પ્રાપ્ત થતાં નથી " એવો સિદ્ધાંત છે માટે જો દેહજ આત્મા હોય તો દેહનો નાશ થવાની સાથે કૃત કર્મનો પણ નાશ થાય તથા દેહ ઉત્પન્ન થવાની સાથે અકૃત કર્મ પણ લાગુ પડે, માટે દેહ આત્મા નથી. ૩૦ વળી લૌકાયતિક કહે છે કે, જડે જડના સંયોગથી અજડજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; તે ખોટું છે. કેમ કે, તેઓએ અગ્નિ આદિ પ્રકાશના જે જે હેતુઓ કહ્યા છે તે સર્વે જડમાંથી જડનીજ ઉત્પત્તિ કરી શકે છે; પણ અજડની ઉત્પત્તિ કરી શકતા નથી. કેમ કે, જો મૂર્ત્તિમાન જડ પદાર્થથી મૂર્તિરહિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઇ શકતું હોય તો પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતોમાંથી આકાશ પણ ઉત્પન્ન થાત; અર્થાત્ કાર્યનું કારણની સાથે સામાન્ય–સરખાપણું સઘળે જોવામાં આવે છે. જેમ ઘડાનું મૃત્તિકા સાથે સામાન્ય–સરખાપણું મૂર્ત અને અમૂર્ત કે, જે અત્યંત વિલક્ષણ છે તેમાં સંભવતુંજ નથી, વળી જડ એવા આત્મા (દ્રવ્ય) અને મન (દ્રવ્ય)ના યોગથી અજડ (જ્ઞાન) ઉપજે છે એમ તર્ક મતવાળા કહે છે, તે પણ બરાબર નથી, કેમ કે, દૃશ્ય (જડ)થી દ્રષ્ટા (જ્ઞાન)ની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. ૩૧ એ પ્રમાણે લૌકાયતિક મતનું ખંડન કરીને બૌદ્ધ મતનું ખંડન કરવાને પ્રથમ તેનો ઉપન્યાસ કરે છે. કેટલાક **બૌદ્ધો કહે છે કે,**–અવિદ્યા, કર્મ અને તૃષ્ણા તથા લોભ અને મોહ, તેમજ અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન. નામ, રૂપ, ષડાયતન (દેહ), સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવના, દુઃખ, દુર્મનસ્તા, એ દોષોનું સેવન દેહાંતર પ્રાપ્તિ થવાનું કારણ છે. રૂપ, વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર, એ પાંચ સ્કંધાત્મક આધ્યાત્મિક સંઘાત આ લોક અને પરલોકમાં ગમનાગમન કરે છે. ૩૨ અવિદ્યારૂપી ક્ષેત્રમાં પૂર્વે કરેલા કર્મરૂપી બીજને તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહરૂપ જળ સીંચવાથી ઉપર કહેલા સંઘાતને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે. શયનમાં કે, પ્રલયકાળે તે અવિદ્યાદિકલાપ સંસ્કારરૂપે ગૂઢ રહે છે. જ્યારે મરણ ધર્મવાન એવો દેહ નાશ પામે છે ત્યારે તેજ અવિદ્યાકલાપમાંથી બીજો દેહ ઉત્પન્ન થાય છે; તે અવિદ્યાકલાપને જ્ઞાનવડે દગ્ધ કરવામાં આવે, ત્યારે દેહનો મોક્ષ થાય છે. ૩૩,૩૪ **એવી રીતે બૌદ્ધ મતને પ્રદર્શિત કરીને તેને દૂષિત કરે છે કે,** જ્યારે સ્વરૂપવિજ્ઞાન, જાતિવિજ્ઞાન, પુણ્ય–પાપવિજ્ઞાન અને બંધ–મોક્ષવિજ્ઞાન બૌદ્ધવાદીના મતથી જૂદાં જૂદાં અને ક્ષણિક છે ત્યારે એકજ પુરૂષના વિષે " તે આ પુરૂષ છે " એને અભેદ વિજ્ઞાન કેમ થાય? કેમ કે, પ્રથમ કાળમાં જોયેલા ઘટનું વિજ્ઞાન વર્તમાનકાળમાં જોયેલા ઘટના વિજ્ઞાનથી જૂદું છે અને એ રીતે પ્રથક્–પ્રથક્ હોવાથી ભોગ–મોક્ષાદિ પણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત્ તેથી મુમુક્ષુ જૂદો, સાધન કરનારો જૂદો અને મુક્ત પણ જૂદો એમ થશે. ૩૫ વળી એમ ક્ષણિક વિજ્ઞાન હોવાથી દાન, વિદ્યા અને તપના બળમાં શી રીતે પ્રીતિ ઉપજે? કેમ કે, અન્ય વિજ્ઞાને આચરેલું કર્મ અન્ય વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થશે અને એ રીતે સર્વ કર્મ કોઇ કરશે અને કોઈ ભોગવશે. ૩૬ વળી એકના કરેલા કર્મથી બીજો દુઃખ કે, સુખને પામશે એ પ્રમાણે કોઇ દુઃખી, બીજાના કર્મથી સુખી અને સુખી બીજાના કર્મથી દુઃખી થશે. આ રીતે દૃશ્ય અને

અદૃશ્ય સુખ-દુઃખનો નિર્ણય કેમ થઇ શકે ? ૩૭ કદાપિ એમ કહેશો કે, એકના જ્ઞાનથી બીજાનું જ્ઞાન જૂદું છે, સરખું નથી, માટે એકની જ્ઞાનધારાજ સજાતીય છે; તો ઉત્પન્ન થએલા સદૃશ જ્ઞાનનું ઉપાદાન શું છે ? " પૂર્વજ્ઞાન ઉપાદાન છે " એમ કહેશો તો તે થઇ શકે નહિ કેમ કે તે ક્ષણિક હોવાથી તે પછીનું બીજું જ્ઞાન ઉત્પાદન કરવામાં તેનો વ્યાપાર થઈ શકે નહિ. જો " પૂર્વ જ્ઞાનનો નાશ " કહેશો તો સાંબેલાવડે નાશ કરેલા શરીરમાંથી બીજું શરીર નીકળવું જોઇએ, કેમ કે, એક જ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે બીજું જ્ઞાન નવું ઉપજે છે. માટે પૂર્વજ્ઞાનયુક્ત દેહનો ભંગ થયો તથાપિ બીજા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિની સાથે નવો દેહ પણ ઉપજે. ૩૮ જેમ ઋતુ, સંવત્સર, કળિયુગ, શીત, ઉષ્ણ, પ્રિય તથા અપ્રિય, એ સર્વ ઉત્પન્ન થઇને નિવૃત્તિને પામે છે તથા પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ્ઞાનધારા અનંત હોય તો મોક્ષ પણ પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ પાછો નિવૃત્તિને પામે. એ પ્રમાણે અનેક દોષથી યુક્ત હોવાથી ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદ અયુક્ત છે. ૩૯ વારૂ ત્યારે વિજ્ઞાનોનો આશ્રય એવો કોઇ સ્થિર આત્મા છે " એવા તર્કમતનો ઉપન્યાસ કરીને કહે છે કે,-જેમ ઘરનો નબળો નબળો ભાગ પડતો જાય છે અને તેથી અંશતઃ ઘર નાશ પામતું જાય છે, તેમ જરાવસ્થાથી અને વિનાશ કરનારા મૃત્યુથી વ્યાપ્ત દેહ પણ નાશ પામતો જાય છે. તાત્પર્ય કે, વિજ્ઞાન ધર્મ ક્ષણિક છે માટે વિજ્ઞાન ધર્મવાળો આત્મા પણ ક્ષણિક હોવો જોઇએ. કેમ કે " ધર્મનો આશ્રય કરનાર ધર્મી પણ તેનીજ પેઠે વિકારને પામે " એવો નિયમ છે. વિજ્ઞાન ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે એટલે આત્મા પણ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામવો જોઇએ. ૪૦ ઇંદ્રિયો, મન, વાયુ, રૂધિર, માંસ તથા અસ્થિ, એ સર્વ એક પછી એક નાશ પામે છે અને અંતે પોતાના ભૂતમાં મળી જાય છે. ૪૧ તમે એમ કહેશો કે બુદ્ધ્યાદિ ગુણોના આશ્રય વિનાનો આત્મા શુદ્ધ છે. આત્મા અકર્તા અને અભોક્તા છે. જો એમ હોય તો તેને દાન તથા ધર્મ આદિનાં ફળની પ્રાપ્તિ થશે નહિ અને દાન તથા ધર્મ આદિને પ્રતિપાદન કરનારા વેદનાં વચન તથા લૌકિક વ્યવહાર, એ સર્વ વ્યર્થ થશે. ૪૨ એ પ્રમાણે મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક તર્કમાં યુક્તિવડે " આ છે " " તે છે " એમ કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાંના કોઈ એકનો પણ નિશ્ચય થઇ શકતો નથી. ૪૩ એ વાદીઓ તે તે વિષયનો વિચાર કરે છે અને તે તે અનેક મતની પછવાડે દોડે છે; તેમાંથી એકાદ વિષયમાં તેઓની બુદ્ધિ પ્રવિષ્ટ થઇને સ્થિર થાય છે તથા તેમાંજ વૃક્ષની પેઠે જીર્ણ થઇ જડ ઘાલે છે. ૪૪ એ પ્રમાણે જેમ માહાવત હાથીઓને આમ-તેમ ખેંચી જાય છે, તેમ અર્થવાળાં અને અર્થ વિનાનાં શાસ્ત્રોવડે સર્વ પ્રાણીઓ આમ તેમ ખેંચાઇને દુઃખ પામે છે. ૪૫ એ સર્વ વાદીઓમાંહેના ઘણાક શુષ્ક જ્ઞાનવાળા થઇને તથા મનને સુખ ઉત્પન્ન કરનારા દ્રવ્યને ઇચ્છીને અતિ મોટાં દુઃખને પામે છે તથા અવશ થઇને પોતાના ઇચ્છિત પદાર્થનો ત્યાગ કરીને મૃત્યુના વશમાં પડે છે. ૪૬ નાશવંત દેહવાળા તથા અનિશ્ચિત જીવિતવાળા પુરૂષને ભિન્ન પરિગ્રહવાળા બાંધવોથી શું ફળ છે ? માટે જે પુરૂષ એ સર્વનો ત્યાગ કરીને એક ક્ષણમાં ચાલ્યો જાય છે તે મૃત્યુ પામીને પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી. ૪૭ પૃથ્વી, આકાશ, જળ, અગ્નિ તથા વાયુ પણ સદા શરીરનું રક્ષણ તો અન્નાદિ દ્વારા કર્યા કરે છે, એવું જોઇને પણ આ વિનાશવાળું શરીર કે, જેમાંથી શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી તે ઉપર પ્રીતિ કેમ થાય ? ૪૮ એ પ્રમાણે જનક રાજા ભ્રમ કે ઠગાઇ રહિત તથા વૈદિક છતાં

પણ કર્મકાંડની પેઠે માયાસહિત નહિ એવું, અત્યંત વિકારરહિત તથા આત્મસાક્ષિક વચન સાંભળીને વિસ્મય પામ્યો, તથા પુનઃ પણ પૂર્વપક્ષ કરવાનો આગળ પ્રમાણે આરંભ કર્યો. ૪૯

इवमनुपधिवाक्यमच्छलं परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पंचशिखवाक्ये पाखंडखंडनं नाम गुर्जरभाषायां पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

અધ્યાય ૪૬ મો–જનક રાજા અને પંચશિખનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ जनको जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–પરમર્ષિ પંચશિખે “ જનદેવ ” નામના જનકને જગતનું અનિર્વચનીયપણું સંભળાવ્યું, તે સાંભળીને તેણે પુનઃ પણ મરણ થયા પછી મોક્ષ કેવી રીતે મળે છે અથવા જન્મ શી રીતે મળે છે ? તે વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૧ જનક કહે છે કે,–હે ભગવન્ ! જ્યારે સંસાર દોરડીમાં જોયેલા સર્પની પેઠે મિથ્યા છે, ત્યારે પરલોક સંજ્ઞા પણ કોઇને રહી નહિ અને જ્યારે પરલોક મિથ્યા છે ત્યારે અજ્ઞાન કે, જ્ઞાન બન્ને નિરર્થક છે. અથવા જેમ મૂર્છા પામેલાને જ્ઞાન નથી હોતું તેમ મોક્ષ પણ અત્યંત વિસ્મૃતિરૂપ હોય તો જ્ઞાન કે અજ્ઞાનથી શું ફળ છે ? ૨ હે દ્વિજોત્તમ ! જો એમ હોય તો સર્વનો નાશજ થયેલો છે. ત્યાં સાવધ કે, અસાવધ પુરૂષ વિશેષ શું કરી શકશે ? ૩ જો મોક્ષ થયા પછી ત્યાં દિવ્યાંગના આદિ પ્રાણીનો સંસર્ગ ન હોય અને તે સંસર્ગ જ્યાં હોય તે સ્વર્ગ જેવાં વિનાશી સ્થાન હોય ત્યારે આ લોક કરતાં ત્યાં વિશેષ કાંઈ ન હોવાથી શા ફળ માટે શો નિશ્ચય કરવો ? અને એમ કરેલો નિશ્ચય શી રીતે ઘટે ? માટે અવિનાશી મોક્ષ સ્વર્ગસુખ છે અને તે અનિર્વચનીય છે. ૪ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પંચશિખ તે રાજાને અંધકારમાં ઢંકાએલા પુરૂષ જેવો અથવા ભ્રાંતિ પામેલા રોગી જેવો જોઇને પોતાનાં વચનોવડે તેને પુનઃ શાંતિ ઉત્પન્ન કરીને બોલ્યો કે,–આ જગતનું પર્યવસાન નાશમાં નથી કે, સ્થિતિમાં નથી, પણ આ જગત અવિદ્યાવડે આત્મામાં આરોપિત કરેલું છે. જેમ દોરડીમાં સર્પનો આરોપ કરેલો મિથ્યા છે તેમ એ પણ મિથ્યા છે. આ શરીર, ઇંદ્રિયો અને મનનો સમુદાય જૂદો જૂદો છતાં કર્મના વિષે એક બીજાને આશ્રયે રહેલો છે. એ સર્વનો આત્મામાં આરોપ છે તે દૂર કરવાથી સર્વ અનર્થની નિર્વૃત્તિ થઇને કંઠમાં રહેલા વિસ્મૃત મણિની પેઠે, સ્વરૂપાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫–૬ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર ધાતુઓ પાંચ છે; આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી તે ધાતુઓ સ્વભાવવડે એકત્ર થાય છે અને સ્વભાવવડે વિયુક્ત થાય છે. ૭ શરીરમાં જે પોલાણ છે તે આકાશ છે, પ્રાણ છે તે વાયુ છે, ગરમી છે તે અગ્નિ છે, રૂધિરાદિ પ્રવાહી છે તે જળ છે તથા અસ્થિ આદિ જે કઠિન છે તે પૃથ્વી છે. વળી શરીર પણ જરાયુજ આદિ અનેક પ્રકારનું છે. ૮ શરીરમાં જ્ઞાન, ગરમી અને વાયુ, એ ત્રણ કાર્યનો સંગ્રહ કરનારો ગણ છે. એમાંથી ઇંદ્રિયાદિ સર્વ નીકળેલાં છે. તેમાં

ઇંદ્રિયો, ઇંદ્રિયોના અર્થ, અર્થને પ્રકાશ કરવાપણાનો સ્વભાવ, ઘટાદિ આકારવાળી વૃત્તિરૂપ ચેતના અને સંકલ્પરૂપ મન, એ જ્ઞાનનાં કાર્ય છે. પ્રાણ, અપાન તથા વ્યાન આદિ વાયુઓ વાયુનું કાર્ય છે; ભક્ષણ કરેલા અથવા પાન કરેલા પદાર્થોને પાચન કરીને ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી તથા ધાતુઓ આદિ ઉત્પન્ન કરવી, તે ઉષ્ણતાનું કાર્ય છે. ૯ શ્રવણેંદ્રિય, ત્વચા, જીહ્વા, ચક્ષુ અને ઘ્રાણ, એ પાંચ ઇંદ્રિયોના ગુણોનું ઉપાદાન કારણ મન છે. ૧૦ તેમાં વિજ્ઞાનયુક્ત ચેતના ત્રણ પ્રકારની છે. સુખચેતના, દુઃખચેતના અને સુખ–દુઃખરહિત ચેતના. અર્થાત્ જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ જેમાં પડેલું છે એવી ચેતના વૃત્તિ વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, ત્યાગ કરે છે અને ઉપેક્ષા કરે છે, એવાં ત્રણ કર્મવાળી છે. ૧૧ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ તથા તેઓની મૂર્તિઓ (રૂપાશ્રય દ્રવ્ય) એ છ ગુણ મરણ સુધી જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરાવનારાં છે. અર્થાત્ વિષય અને ઇંદ્રિયના યોગથી જ્ઞાન (પ્રમા) ઉપજે છે. ૧૨ તે શ્રોત્રાદિવડે કર્મ કરવાથી સ્વર્ગાદિ મળે છે, કર્મનો ત્યાગ કરવાથી બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ તત્વના અર્થનો નિશ્ચય કરવાથી મોક્ષ મળે છે. તે તત્વનિશ્ચયનેજ શ્રેષ્ઠ “ મોક્ષનું બીજ ” કહે છે, તેનેજ “ બુદ્ધિ ” કહે છે તેનેજ “અવ્યય” કહે છે અને તેનેજ “મહત્” કહે છે. ૧૩ જે પુરૂષ આ ગણના સમુદાયને આત્મબુદ્ધિથી જૂએ છે–અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મદૃષ્ટિ રાખે છે તે અસમ્યક્ દૃષ્ટિવાળો કહેવાય છે તથા તેને અનંત દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે શમતું નથી. ૧૪ જ્યારે પુરૂષ આત્માથી ભિન્ન સર્વને અનાત્મારૂપે જૂએ છે ત્યારે “ હું ” પણ નથી અને “ મ્હારૂં ” પણ નથી, ત્યારે જે દુઃખનો વિસ્તાર પ્રતીત થાય છે તેનું અધિષ્ઠાન શું છે ? કેમ કે, આત્મા અસંગ છે અને અહંકાર મિથ્યા છે. માટે દોરડીના સાપના ભયની પેઠે, તે દુઃખનો વિસ્તાર પણ અધિષ્ઠાન–પાયા વિનાનો છે. ૧૫ આ જગ્યાએ ત્હારા મોક્ષને અર્થે *“ સમ્યગ્વધ ’ નામે સર્વોત્તમ ત્યાગશાસ્ત્ર હું તને કહીશ. ૧૬ જેઓ મુક્તિને અર્થે નિરંતર ઉદ્યોગી હોય તેવા પુરૂષોએ પણ સર્વ કર્મનો તથા ધનાદિનો ત્યાગજ કરવો જોઇએ કેમ કે, જે પુરૂષ ત્યાગવિના શાંતિ આદિ રાખીને મોક્ષને અર્થે યત્ન કરતા હોય તેઓને અવિદ્યાદિરૂપ ન સહી શકાય એવો માત્ર કલેશ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ત્યાગજ છે. ૧૭ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરાવવા નિમિત્ત યજ્ઞ કર્માદિનો ઉપદેશ કરેલો છે, ભોગનો ત્યાગ કરાવવાને વ્રતોનો ઉપદેશ કરેલો છે, સુખનો ત્યાગ કરવાના નિમિત્તથી તપનો ઉપદેશ કરેલો છે અને સર્વનો ત્યાગ કરાવવાને યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે; કેમ કે, સર્વ ત્યાગરૂપી યોગજ ત્યાગની પરિસીમા છે. ૧૮ તે સર્વ ત્યાગનો પ્રકાર–ભેદરહિત માર્ગ હું તને કહું છું: તેથી દુઃખનો નાશ થશે. પણ અન્યથા–ત્યાગ વિના તો દુર્ગતિજ પ્રાપ્ત થશે. (ભાલ્લવી શાખાના બ્રાહ્મણો તો કહે છે કે, સર્વ કોઇને સર્વોત્તમ મોક્ષ–સાધન જોઇએ તો ત્યાગજ છે; ત્યાગ કરતાં કરતાંજ જ્ઞેય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે અને ત્યાગ કરનારનેજ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે.) પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને છઠું મન કહીને પછી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને છઠું બળ (પ્રાણ) એ સર્વે ચિત્તમાં (બુદ્ધિમાં) છે એ હું તને કહીશ. અર્થાત્ એ સર્વે બુદ્ધિમાં છે માટે બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી એ સર્વનો ત્યાગ થાય છે. ૧૯,૨૦ બે હાથને કર્મેન્દ્રિય જાણવું, બે પગને ગતીંદ્રિય જાણવું, લિંગને જનનેંદ્રિય અથવા

---

* “ વધ ” સંજ્ઞાનો અર્થ ગુણાકાર થાય છે. તેથી સમ્યગ્વધ સારી રીતે ગુણાકાર, અર્થાત્ જેમાં વારંવાર તત્વોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે એવું સાંખ્યશાસ્ત્ર.

આનંદેંદ્રિય જાણવું, મળત્યાગ કરવામાં ગુદેંદ્રિય જાણવું. ૨૧ શબ્દ વિશેષનો ઉચ્ચાર કરવા માટે વાક્ઇંદ્રિય જાણવું એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયયુક્ત છઠું મન છે. એ પ્રમાણે અગીયાર ઇંદ્રિયોને જાણીને બુદ્ધિરહિત મનને તજવું. અર્થાત્ મનને તજવાથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો ત્યાગ થાય છે અને બુદ્ધિને તજવાથી પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયોનો ત્યાગ થાય છે. ૨૨ શ્રવણ ઇંદ્રિય કરણ, શબ્દ વિષય અને શ્રવણક્રિયા, અર્થાત્ શ્રવણક્રિયા નિષ્પન્ન કરવાને શ્રોત્ર, શબ્દ અને ચિત્ત, એ ત્રણ ઉપયોગી છે. તેમજ ત્વચા, સ્પર્શ અને ચિત્ત, એ ત્રણ સ્પર્શનક્રિયા કરવામાં ઉપયોગી છે. એજ રીતે દર્શનક્રિયામાં ચક્ષુ, રૂપ અને ચિત્ત, રસગ્રહણ ક્રિયામાં જીહ્વા, રસ અને ચિત્ત તથા ગંધગ્રહણ ક્રિયામાં ઘ્રાણ, ગંધ અને ચિત્ત ઉપયોગી છે. ૨૩ એ પ્રમાણે પાંચ ત્રિક (ત્રણનો સમુદાય) શબ્દાદિ જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ કરે છે, જેથી કારણ કર્મ અને કર્તારૂપ ત્રણ પ્રકારનો ભાવ જૂદા જૂદા અર્થરૂપે ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રત્યેક ભાવ ત્રણ ત્રણ રૂપે રહેલો છે. ૨૪ સાત્વિક, રાજસ અને તામસ, એવા તેના ત્રણ પ્રકાર છે; તે ભાવોમાં હર્ષાદિ સર્વને સાધનારા ત્રણ પ્રકારના અનુભવ રહેલા છે. ૨૫ ઇષ્ટશ્રવણથી હર્ષ, ઇષ્ટદર્શનથી પ્રીતિ, ઇષ્ટ પ્રાપ્તિથી આનંદ, ઇષ્ટની ભેટથી સુખ અને ચિત્તની શાંતતા, એ લક્ષણ વૈરાગ્યથી, સ્વભાવથી, કે, ઇષ્ટલાભથી ઉપજેલાં હોય તથાપિ સાત્વિક ગુણનાં છે. ૨૭ અસંતોષ, પરિતાપ, શોક અને અક્ષમા, એ રજોગુણનાં લક્ષણ છે તથા તે પણ સ્વભાવથી કે, કોઇ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં જોવામાં આવે છે. ૨૭ ગમે તે કારણથી અવિવેક, મોહ, પ્રમાદ, નિદ્રા અને તંદ્રા, એ લક્ષણ પ્રવૃત્ત થાય તો તેને તમોગુણ જાણવો. ૨૮ હવે જો શરીરમાં કે, મનમાં કાંઇ પ્રીતિયુક્ત ભાવ વર્તતો હોય તો તે વખતે સાત્વિક ભાવ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું તથા તેને રાખીને રજોભાવ તથા તમોભાવનો ત્યાગ કરવો. ૨૯ જો મનમાં કાંઇ અસંતોષયુક્ત કે, પોતાને અપ્રીતિ કરે એમ વર્તતું હોય તો તે વખતે રજોગુણ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. ૩૦ જો શરીર કે, મનમાં કાંઇ મોહયુક્ત વર્તતું હોય તે જાણવામાં ન આવતું હોય કે, તે વિષે કાંઈ તર્ક પણ પહોંચતો ન હોય તો તે વખતે તમોગુણ પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. ૩૧ શ્રોત્ર એ આકાશનું આશ્રિત ભૂત છે અને શબ્દ શ્રોત્રનો આશ્રિત છે; માટે શ્રોત્ર અને શબ્દ એ બન્ને પરંપરાવડે તો આકાશજ છે, તથાપિ શબ્દનું વિજ્ઞાન થવાથી આકાશ અને શ્રોત્ર એ બન્ને વિજ્ઞાનના વિષય થતા નથી, તેમ શબ્દ આકાશ અને શ્રોત્રથી જૂદો પણ નથી, માટે શબ્દનું વિજ્ઞાન થવાથી આકાશ અને શ્રોત્ર એ અજ્ઞાનના પણ વિષય થતા નથી. પણ શબ્દ આકાશનો ગુણ છે તથા શ્રોત્ર આકાશનું કાર્ય છે, માટે શ્રોત્રાદિનો લય કરવાથી શબ્દ અને આકાશ કે, જે તેથી ભિન્ન નથી તેનો પણ લય થશે. શ્રોત્રાદિ ચિત્તથી જૂદાં નથી માટે ચિત્તનો લય કરવાથી શ્રોત્રાદિ સર્વનો લય થશે. ચિત્ત પણ બુદ્ધિથી જૂદું નથી માટે બુદ્ધિનો લય થવાથી સર્વનો લય થશે. ૩૨ એજ પ્રમાણે ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા, નાસિકા તથા સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ સર્વનો લય ચિત્તમાં તથા ચિત્તનો લય બુદ્ધિમાં કરવો. ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોના વિષયો મળીને દશે પોતપોતાનાં કર્મ એકી વખતે કરે છે તથા અગિયારમું મન તે સર્વમાં અનુગત છે તથા એકી વખતે તે સર્વનું જ્ઞાન કરનાર બારમી બુદ્ધિ છે. ૩૩,૩૪ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે બારે ભાવ એકેકે કાળે પ્રવર્તતા નથી તથાપિ " આત્માનો તેમાંથી નાશ થાય છે " એમ સમજવું નહિ. જ્ઞાતૃ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રણે જે વખતે એકેકે કાળે

ભાસમાન થાય છે. તે આત્માનું વાસ્તવ તત્વજ નથી. અયુગપદ્દભાવ (એકેકે કાળે બહુનો ભાસ ન થવો) એજ આત્માનું વાસ્તવિક તત્વ છે. આત્મા અનેક ભાવોને એકેકે કાળે જાણે છે એવો જે વ્યવહાર છે તે લૌકિક છે. જેમ વ્યવહારમાં યુગપદ્દભાવ મિથ્યા છે તેમ સ્વપ્નમાં યુગપદ્દભાવ દેખાય છે તે પણ મિથ્યા છે. ૩૫ પૂર્વે જોયેલા કે, સાંભળેલા ભાવોને સૂક્ષ્મ ઇંદ્રિયો તથા મન પુનઃ ચિંતન કરીને તેનો વિષયમાં સંગ કરવાની ભાવના કરે છે તથા સ્વપ્નદર્શી પુરૂષ સાત્વિકાદિ ત્રણ ગુણોસહિત તે ભાવનાને અનુસરે છે, તેને "સ્વપ્ન" કહે છે. ૩૬ તમોગુણવડે હણાયલા ચિત્તની પ્રવૃત્તિ પ્રકાશાત્મક આત્માને ખેંચી લઇને મોક્ષની પેઠે અનંતપણારહિત અવસ્થામાં લાવીને તેને દેહમાં વિરામ પમાડી દે છે-પૂર્વે કહેલા યુગપદ્દભાવનો ઉચ્છેદ કરે છે, તેને "તામસ સુખ" કહે છે તથા તે સુખનો અનુભવ સુષુપ્તિમાં થાય છે. ૩૭ કૈવલ્ય સુખ પણ સુષુપ્તિના સરખુંજ છે પરંતુ પ્રકાશાત્મક છે. જે સુખ વેદબોધિત આનંદ બ્રહ્મયુક્ત છે કે, જેમાં દ્વૈત-દુઃખ જોવામાં નથી આવતું, તથા જેમાં અવ્યક્ત તમોભાવ જેવું કાંઇ હોય નહિ (યદ્યપિ વસ્તુતઃ તમોભાવ નથી તથાપિ દ્વૈત-દર્શનના અભાવની સમતાથી જેમાં જ્ઞાતૃ આદિ વિભાગ છે નહિ) તેમ અદ્વૈતદર્શન માત્ર છે તે સુખને "કૈવલ્ય સુખ" કહે છે. ૩૮ મોક્ષમાં પણ અહંકારથી માંડીને ઘડાપર્યંત દશ્યમાન ગુણ કેટલાકને પોતાના કર્મના હેતુથી પ્રતીત થઇને વજ્રના પાંજરાની પેઠે, આવિર્ભૂત થાય છે અને કેટલાકને ત્રણે કાળમાં હોતોજ નથી. ૩૯ પૂર્વે કહેલાં ભૂતાદિ સમાહારને અધ્યાત્મચિંતકો "ક્ષેત્ર" કહે છે તથા મનમાં જે ભાવસ્થિત છે તેને "ક્ષેત્રજ્ઞ" કહે છે. એ પ્રમાણે સર્વ ભૂતો અનાદિ કાળની અવિદ્યારૂપ કાર્યવડે કર્મને વશ થઇને સ્વભાવથી વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે. ૪૦ તો ઉચ્છેદ કોનો ? તથા શાશ્વત પણ કોણ ? અથવા શાશ્વત આત્માનો ઉચ્છેદ કેમ થાય ? તાત્પર્ય કે, ભૂતાદિ સમુદાયનો સ્વરૂપે કરીનેજ અભાવ છે તો તેનો ઉચ્છેદ સંભવતો નથી, તેમ આત્મા શાશ્વત છે માટે તેનો પણ ઉચ્છેદ સંભવતો નથી. ૪૧ જેમ નાની નદીઓ મોટા નદમાં સમાઇને પોતાનાં નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરે છે અને તે મોટા નદ પણ સમુદ્રમાં સમાઇને પોતાનાં નામ તથા રૂપનો ત્યાગ કરે છે, તેજ પ્રમાણે મહત્‌થી આરંભીને ઘટપર્યંત રહેલાં સર્વ સત્વોનો ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમવડે લય થાય છે, અર્થાત્ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મમાં લય પામે છે, સૂક્ષ્મ કારણમાં લય પામે છે અને કારણ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. ૪૨ એ પ્રમાણે જીવ ઉપાધિમિશ્ર હોવાથી દર્પણમાં દેખાતા મુખની પેઠે તેનું ગ્રહણ થાય છે ખરૂં, પરંતુ જ્યારે તે ઉપાધિરહિત થાય ત્યારે તેની સંજ્ઞા (આ હું "દેવદત્ત છું" એમ ગ્રહણ) કેમ કરીને સંભવે ? ૪૩ મોક્ષ પામવાની ઇચ્છાવાળો જે પુરૂષ આ વિદ્યાને જાણે છે તથા સાવધ થઇને આત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે શમાદિ સાધનમાં તત્પર થાય છે, તે પુરૂષ, જેમ કમળનું પત્ર જળથી સીંચાયા છતાં જળથી લેપાયમાન થતું નથી, તેમ અનિષ્ટ એવાં કર્મફળથી લેપાતો નથી. ૪૪ જ્યારે પ્રાણી પ્રજાના નિમિત્તથી અને દેવતાઓના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયેલાં અનેક દૃઢ બંધનોમાંથી મુક્ત થઇને સુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે પંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇંદ્રિયાત્મક લિંગ શરીરરહિત થઇને સર્વોત્તમ ગતિને પામીને મુક્ત થાય છે. ૪૫ પુરૂષ "**તત્વમસિ**" મહાવાક્યનો બોધ થવાથી અને વેદમાં કહેલાં શમદમાદિ આચરવાથી જરા અને મરણનો ભય તજીને સૂઈ રહે છે, અર્થાત્ તેને જરા-મૃત્યુનો ભય રહેતો નથી. તથા

એ પ્રમાણે જ્યારે તેનાં પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય થાય છે તથા તે પુણ્ય-પાપનાં ફળરૂપ સુખ–દુઃખ નાશ પામે છે ત્યારે માત્ર અસ્મિતા બુદ્ધિતત્વમાં રહીને તથા ત્યાં આસક્ત ન થઇને–હાર્દાકાશગમ્ય સગુણ બ્રહ્મનો આશ્રય કરીને નિર્લેપ તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મને જૂએ છે. ૪૬ જેમ કરોળિયો પોતે ઉત્પન્ન કરેલા તાંતણાના ઘરમાં રહે છે, તેમજ જીવ પણ અવિદ્યાને વશ થઇને પોતાના કરેલા કર્મના ઘરમાં રહે છે. જેમ કરોળિયો પોતાના તાંતણાના ઘરનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જીવ પણ કર્મથી મુક્ત થઇને દુઃખનો ત્યાગ કરે છે અને જેમ માટીનો ગોળો વેગથી પથ્થર સાથે પછડાયો હોય તો તેના ચૂરેચૂરા થઇ જાય છે, તેમ તેનાં કર્મબંધન પણ નાશ પામે છે. ૪૭ જેમ “રૂરૂ” નામે મૃગ જૂના શીંગડાને તજી દે છે તથા જેમ સર્પ જૂની ત્વચાને તજી દઇને જોવામાં ન આવે તેમ ચાલ્યો જાય છે, તેમ મુક્ત થયેલો પુરૂષ દુઃખને તજી દે છે. ૪૮ જેમ આસક્તિ વિનાનું પક્ષી જળમાં પડતા ઝાડને તજીને ઉડી જાય છે, તેમ સુખ–દુઃખને તજીને લિંગરહિત થયેલો મુક્ત પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ૪૯ આ પ્રમાણે જ્ઞાન થવાથી મૈથિલ રાજાએ પોતાના નગરને અગ્નિવડે બળતું જોઇને પોતેજ કહ્યું હતું કે,–મિથિલા નગરી બળે છે તેમાં મ્હારૂં કાંઇ બળતું નથી. એ પ્રમાણે પંચશિખ આચાર્યે કહેલા આ મોક્ષજ્ઞાનને સાંભળીને તથા તેથી તે રાજાએ સમગ્ર જગતને મિથ્યા જોઇને પરમાર્થનો નિશ્ચય કર્યો અને શોકરહિત તથા પરમ સુખી થઇને વર્તવા લાગ્યો. ૫૦,૫૧ હે રાજન્! જે આ મોક્ષના નિશ્ચયનો પાઠ કરશે તથા નિરંતર તેનો વિચાર કરશે તે પુરૂષ, જેમ મૈથિલ રાજા કપિલના શિષ્ય પંચશિખને પામીને મુક્ત થયો, તેમ દુઃખરહિત થઇને ઉપદ્રવોનો અનુભવ નહિ કરે તથા મુકત થશે. ૫૨

इमं हि यः पठति च मोक्षनिश्चयं महीपते सततमवेक्षते तथा ।
उपद्रवाज्ञानुभवत्यदुःखितः प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे पंचशिखवाक्यं नाम गुर्जरभाषायां षटचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૪૭ મો–દમ–બાહ્યેંદ્રિયનિગ્રહની પ્રશંસા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयात् ॥
किं कुर्वन् निर्भयो लोकः सिद्धश्चरति भारत ! ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:–હે ભારત! મનુષ્ય શું કરીને સુખને પામે તથા શું કરીને દુઃખને પામે? તેમજ શું કરીને ભયરહિત થઇને સિદ્ધ થઇ ફરે? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–વેદાધ્યયનમાં એકાગ્ર થયેલા વૃદ્ધો સર્વ વર્ણને અને વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણને દમ (ઇન્દ્રિયદમન કરવાનો ગુણ) રાખવાની પ્રશંસા કરે છે. ૨ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોને દમન કરી નથી તેના કોઇ કર્મની બરાબર સિદ્ધિ થતી નથી. ક્રિયા, તપ અને સત્ય, એ સર્વ દમમાં રહેલું છે. ૩ દમ તેજને વધારે છે અને દમ પવિત્ર ગુણ છે. જે પુરૂષ દમશીળ છે તે પાપરહિત અને ભયરહિત થઇને મહત્ પદાર્થ (મોક્ષ) ને પામે છે. ૪ દમગુણથી યુકત પુરૂષ સુખથી શયન કરે છે, સુખથી જાગે છે અને સુખથી લોકમાં વ્યવહાર કરે છે તથા તેનું મન પણ

પ્રસન્ન રહે છે. ૫ દમવડે તેજને ધારણ કરાય છે, દમવડે રાજસ ગુણને જીતી શકાય છે તથા દમવડે કામાદિ ઘણા વિકારોને આત્માથી પૃથક્ જાણવામાં આવે છે. ૬ જેમ પ્રાણીઓને વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુઓથી સદૈવ ભય રહે છે, તેમ દમ ગુણ વિનાના પુરૂષોથી પણ પ્રાણીઓને સદા ભય ઉત્પન્ન થયા કરે છે. બ્રહ્મદેવે એવા અદાંત (દમ ગુણ વિનાના) પુરૂષોને અટકાવવાને માટે રાજાને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૭ સર્વ આશ્રમોમાં દમજ મુખ્ય છે; તે આશ્રમોના ધર્મ પાળવામાં જે અધિક ફળ છે, તે દમ ગુણવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ જેઓને દમ ગુણ ઉપજ્યો છે તેઓનાં લક્ષણ કહું છું:–અદીનતા, અસંરંભ (અભિનિવેશનો અભાવ), સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું. ૯ અક્રોધ, સરળતા, લૌકિક અર્થના અતિ ભાષણનો અભાવ, અભિમાનનો અભાવ, ગુરૂપૂજા, અસૂયાનો ત્યાગ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા, ચાડીઆપણાનો અભાવ. ૧૦ રાજાદિની વાર્તાનું વર્જન, મિથ્યા ભાષણનો અભાવ, સ્તુતિ કે, નિંદાનો ત્યાગ, મોક્ષના અર્થવાળા થઇને સુખ–દુઃખાદિના અનુભવમાં તે પછીના વખતની આશા ન રાખવી અર્થાત્ જે સમયે જે સુખ–દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં તે ભોગવવાં પણ તે પછી "મને અમુક સુખ પ્રાપ્ત થાય" એમ ઇચ્છા ન રાખવી. એવાં લક્ષણ દમ ગુણવાળા પુરૂષનાં હોય છે. ૧૧ વળી દમ ગુણવાળો મનુષ્ય કોઇની સાથે વૈર કરતો નથી, શઠતા છોડીને બીજાનો સત્કાર કરે છે, કોઇ નિંદા કે, સ્તુતિ કરે તેથી વિષાદ કે, હર્ષ ન પામતાં સમાન મન રાખે છે, સારાં આચરણ રાખે છે, શીળ ગુણથી સંપન્ન હોય છે, ચિત્તને શુદ્ધ રાખે છે, ધીરજવાળો હોય છે તથા તેણે કામાદિ દોષને જીતેલા હોય છે. ૧૨ એવો દમગુણવાળો પુરૂષ લોકમાં સત્કાર પામીને મૃત્યુ પામ્યા પછી સ્વર્ગમાં જાય છે, વળી તે પુરૂષ સર્વ લોકને દુકાળમાં દુર્લભ અન્નાદિ આપીને આનંદ પામે છે તથા સુખી થાય છે. દમગુણયુકત સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં ઉદ્યોગી હોય છે તથા કોઇ મનુષ્યોનો દ્વેષ કરતો નથી. જળના મોટા ધરાની પેઠે ક્ષોભ પામતો નથી, પણ પોતાના મનમાં જ્ઞાનવડે તૃપ્ત રહીને પ્રસન્ન થાય છે. ૧૪ જેને સર્વ પ્રાણીઓથી સદૈવ અભય હોય છે તથા સર્વ પ્રાણીઓને જેનાથી સર્વદા અભય હોય છે એવો દમગુણવાળો બુદ્ધિમાન પુરૂષ સર્વ કોઇએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ૧૫ મોટો અર્થ સિદ્ધ થયો હોય તથાપિ તે હર્ષ પામતો નથી કે મોટું સંકટ ઉત્પન્ન થયું હોય તથાપિ તે શોકને પામતો નથી એવો અપાર બુદ્ધિવાળો બ્રાહ્મણ દમગુણયુકત કહેવાય છે. ૧૬ જે સદૈવ વેદનું અધ્યયન કરનારો, સતપુરૂષોએ આચરેલા માર્ગનું સેવન કરનારો, પવિત્ર અને દમ ગુણવાળો પુરૂષ હોય છે તે પોતાનાં દમગુણયુકત કર્મવડે મોટા ફળને ભોગવે છે. ૧૭ અસૂયા ગુણનો ત્યાગ, ક્ષમા, શાંતિ સંતોષ, મધુર વચન બોલવાપણું, સત્ય, દાન અને અનાયાસ, એ કાંઈ દુરાત્મા પુરૂષોનો માર્ગ નથી, પણ દમગુણવાળા પુરૂષનો માર્ગ છે. ૧૮ કામ, ક્રોધ, લોભ, બીજાની ઇર્ષ્યા તથા પોતાની વડાઇનું કથન, એ દુરાત્મા પુરૂષોનો માર્ગ છે. બ્રહ્મચર્ય આચરનાર, ઇંદ્રિયજીત અને જેનું વ્રત પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે એવા બ્રાહ્મણે આ ઘોર અંધકારરૂપ સંસારમાં પરાક્રમ કરીને કામ અને ક્રોધને વશ કરવા તથા દેહનું પતન થવાના કાળની વાટ જોતાં જોતાં, ઉપદ્રવ થવા છતાં પણ ઉપદ્રવરહિત હોય તેમ મનને દઢ રાખીને વ્યવહાર કરવો. ૧૯–૨૦

विक्रम्य घोरे तमसि ब्राह्मणः संशितव्रतः
कालाकांक्षी चरेल्लोकान् निरपाय इवात्मवान् ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां दमप्रशंसायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

અધ્યાય ૪૮ મો–અમૃતપ્રાશી કોને કહેવો ?

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुंजते हविः
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,–હે પિતામહ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વ્રતદીક્ષા ધારણ કરીને દેવતાને આપતાં શેષ રહેલા હવિ તથા માંસમદ્યાદિનું પૂર્વ કહેલા–બે પ્રકારના તંત્રમાં કહેલા સ્વર્ગ–પુત્રાદિ કામના અર્થે ભક્ષણ કરે છે તે યુકત છે કે, અયુકત છે ? તે કહો; અર્થાત્ “ પ્રાણી માત્રની હિંસા કરવી નહિ ” એમ વેદમાં કહેલું છે અને પશુ હોમવાનો વિધિ પણ વેદમાં કહેલો છે તે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે કે, નહિ, તે કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે–જેઓ વેદમાં નહિ કહેલાં વ્રતને ધારણ કરીને કાર્ય સિદ્ધ કરવાને અર્થે માંસ તથા મદ્યનું ભક્ષણ કરે છે તેઓ તો આ લોકમાં પણ અધોગતિને પામેલા છે તથા પરલોકમાં પણ અધોગતિને પામે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષો વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે દીક્ષા લઇને ફળની પ્રીતિવાળા થઇને માંસ–મદ્યાદિનું સેવન કરે છે તેઓ સ્વર્ગમાં જઇને પછીથી અધોગતિને પામે છે. ૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,–કેટલાક પુરૂષો ઉપવાસ કરીને દેહપીડા કરવી તેને “તપ” કહે છે. હે મહારાજ ! તેને “ તપ ” કહેવું કે, ન કહેવું ? તો જો તમે બીજો પક્ષ સ્વીકાર કરતા હો તો પછી કોને તપ કહેવું તે કહો ? ૩ ભીષ્મ કહે છે કે,–કેટલાક પુરૂષો એક માસ કે, એક પક્ષ સુધી ઉપવાસ કરવા તેને “ તપ ” માને છે, પણ તેથી આત્મવિદ્યામાં વિઘ્ન થાય છે માટે સત્પુરૂષો તેને “ તપ ” માનતા નથી. ૪ આત્મવિદ્યાને ઉપકાર કરનારૂં તપ આ પ્રમાણે છેઃ–સર્વ પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરનારાં કર્મનો ત્યાગ કરવો તથા સર્વ પ્રાણીઓનું આરાધન કરવું એટલે પ્રાણીઓ જેમ પ્રસન્ન રહે તેમ કરવું તેને ઉત્તમ “તપ” કહે છે. કદાચિત્ તેવો પુરૂષ ત્યાગી ન હોય પણ ગૃહસ્થ હોય તથાપિ એ પ્રમાણે આચરણ કરે તો તેને સદા ઉપવાસી અને સદા બ્રહ્મચારી જાણવો. ૫ તેનેજ સદૈવ મુનિ અને તેનેજ વૈશ્વદેવની અંતે પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિનું દેવની પેઠે પૂજન કરનારો જાણવો, હે ભારત ! જે ગૃહસ્થ ધર્મને અર્થે એવું તપ કરતો હોય તેને સદૈવ જાગ્રત જાણવો. ૬ વળી તે તપ કરનારાએ સદૈવ માંસભક્ષણ કરવું નહિ, સદા પવિત્ર રહેવું, સદા અમૃતનું ભોજન કરવું, સદૈવ દેવતા અને અતિથિનું પૂજન કરવું. ૭ સદા વિઘસાશી (દેવો અને પિતૃઓના અવશેષને જમનાર) થવું, સદૈવ અતિથિને ભોજન કરાવવાના વ્રતવાળા થવું; સદૈવ શ્રદ્ધાયુક્ત થવું તથા સદૈવ દેવતા અને બ્રાહ્મણને પૂજનારા થવું. ૮ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે–સદા ઉપવાસી કેવી રીતે થવાય ? સદા બ્રહ્મચારી કેવી રીતે થવાય ? વિઘસાશી કેવી રીતે થવાય ? અને સદૈવ અતિથિના વ્રતવાળા કેવી રીતે થવાય ? ૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પ્રાતઃકાળનું ભોજન તથા સાયંકાળનું ભોજન, એ બેની વચમાં જે કાંઈ ભક્ષણ કરતો નથી તેને સદા ઉપવાસી જાણવો. ૧૦ જે ત્રૈવર્ણિક (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય) ઋતુકાળમાં સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે અને બીજે સમયે નથી કરતો તેને સદા બ્રહ્મચારી જાણવો. જે પુરૂષ સદા જ્ઞાનનિષ્ઠ છે

તેને સદા સત્યવાદી જાણવો. ૧૧ જે પુરૂષ વૃથામાંસભક્ષણ કરતો નથી તેને અમાંસાશી (માંસ ભક્ષણ નહિ કરનાર) જાણવો. જે નિત્ય દાન કરે છે તેને સદા પવિત્ર જાણવો. જે દિવસે સૂતો નથી તેને સદા જાગનારો જાણવો. ૧૨ હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષ, પોતાના પોષ્યવર્ગ તથા અતિથિના ભોજન કર્યા પછી જમે છે તે કેવળ અમૃત જમે છે એમ જાણવું. ૧૩ જે બ્રાહ્મણ અતિથિ આદિકે ભોજન ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી જમતો નથી તે સ્વર્ગને જીતે છે. ૧૪ જે પુરૂષે દેવ, પિતૃ અને અતિથિને આપતાં શેષ રહેલા અન્નને જમે છે તેને "વિઘસાશી" કહે છે. ૧૫ તેઓને બ્રહ્માના સ્થાનમાં અનંત લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા તેઓ અપ્સરાઓ સહિત દેવરૂપ થઇ અનંત લોકોમાં વિચરે છે. ૧૬ જે પુરૂષો દેવતા અને પિતૃઓની સાથે ભોજન કરે છે તેઓ પુત્ર અને પૌત્રસહિત વિનોદ કરે છે તથા તેઓને સર્વોત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

देवताभिश्च ये सार्धं पितृभ्यश्चोपभुंजते
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां अमृतप्राश्नीको नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

અધ્યાય ૪૯ મો-પ્રહ્લાદ અને ઈંદ્રનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन् शुभं वा यदि वाशुभम्
पुरुषं योजयत्येव फलयोगेन भारत ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:–હે ભારત ! આ લોકમાં શુભ કે, અશુભ કર્મ જે પુરૂષને ફળના યોગથી યોજે છે તેનો કર્તા પુરૂષ છે કે, નહિ ? એવો મને સંશય છે. હે પિતામહ ! હું તે સંશયનું યથાર્થ નિરાકરણ તમારાથી સાંભળવાને ઈચ્છું છું. અર્થાત્–કણાદ મતવાળા તાર્કિકો પુરૂષને "કર્તા" કહે છે; કપિલ મતવાળા સાંખ્યો "અકર્તા" કહે છે. જો કર્તા માનીશું, તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે નહિ, કેમ કે, સ્વાભાવિક કર્તૃત્વનો અગ્નિની ઉષ્ણતાની પેઠે, આશ્રય નાશ થયા વિના નાશ સંભવતો નથી. જો પુરૂષને અકર્તા માનીશું તો જડ દેહ કાંઇ પ્રેરણા કરી શકતો નથી અને ચેતનને કર્તૃત્વ નથી એમ શાસ્ત્ર કહે છે, માટે શાસ્ત્ર અનર્થક થાય એવો સંશય પડે છે. ૧,૨ ભીષ્મ કહે છે કે:–હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ પ્રહ્લાદ અને ઇંદ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ એક વખતે પ્રહ્લાદ એકાંતમાં બેઠો હતો. તેની બુદ્ધિ જોવાને ઈન્દ્ર તેની પાસે ગયો. તે *પ્રહ્લાદ ફળની ઇચ્છાથી રહિત હતો, તેણે પાપનો નાશ કર્યો હતો અથવા કામને દૂર કર્યો હતો, તે ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને ઘણો વિદ્વાન્ હતો, તે આળસરહિત, ગર્વરહિત, સાત્વિક ગુણવાળો અને પોતાને યોગ્ય એવા શમાદિ ધર્મમાં આસક્ત હતો. નિંદા અને સ્તુતિ એ બન્ને તેને સમાન હતાં, તે દમગુણયુક્ત થઇને એકાંત ઘરમાં બેઠેલો હતો, તે સ્થાવર–જંગમ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિરૂપ અપરિણામી પરમાત્માને જાણતો હતો, તે પ્રિય

* તત્વજ્ઞાનીઓમાં જે લક્ષણ હોવાં જોઇએ તે પ્રહ્લાદના નિમિત્તે કહે છે.

વસ્તુની પ્રાપ્તિથી હર્ષને પામતો નહોતો કે, અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિથી ક્રોધને પામતો નહોતો. તે સુવર્ણ અને માટીનું ઢેફું, એ બન્નેમાં સમાન દૃષ્ટિથી જોતો હતો, તે આનંદરૂપ ચિન્માત્ર આત્માને વિષે કુતર્કથી પરાભવ ન પામતાં, ધીર સરખો હતો. તેણે નિશ્ચય કરવાના તત્વનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પ્રાણીમાત્રમાં "પર કોણ અને તેથી અવર (નીચો) કોણ ?" તેને તે જાણતો હતો. તે સર્વજ્ઞ તથા નિર્વિશેષ દર્શનવાળો હતો. એવો પ્રહ્લાદ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને એકાંતમાં બેઠો હતો, ત્યાં ઇન્દ્ર તેની બુદ્ધિને જાણવાની ઇચ્છાથી તેની પાસે જઇને બોલ્યો કે,–જે ગુણોવડે આ લોકમાં કોઇ પણ પુરૂષ સર્વ પુરૂષોમાં માનવંતો થાય–માન પામે, તે સઘળા ગુણો ત્હારામાં સ્થિર થયેલા છે એમ મને જણાય છે. ૪–૯ છતાં પણ ત્હારી બુદ્ધિ (ઉપર ઉપરથી જોતાં) બાળકના સરખી દિસે છે. વારૂ, તું આત્માને જાણનારો છે ત્યારે અમને કહે કે, તેં આત્મજ્ઞાનને અર્થે વિશેષ પ્રશસ્ત સાધન શું માનેલું છે ? ૧૦ તું પાશવડે બંધાયો, સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયો, શત્રુઓના વશમાં આવી પડયો અને લક્ષ્મીરહિત થયો પણ હે પ્રહ્લાદ ! તું શોક કરવા યોગ્ય દશાનો શોક કરતો નથી. ૧૧ હે પ્રહ્લાદ ! તું પોતાનું દુઃખ જોઇને પણ સ્વસ્થ સરખો દેખાય છે, તે જ્ઞાનવડે કે ધીરજવડે ? તે મને કહે. ૧૨ એ પ્રમાણે ઇંદ્રના વચનને સાંભળીને જેણે નિશ્ચય કરવા યોગ્ય તત્વનો નિશ્ચય કરેલો છે એવા ધીર પ્રહ્લાદે મધુર વચનથી પોતાના જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન કરવા માંડતાં આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩ પ્રહ્લાદ કહે છે કે,–જે પુરૂષ, પ્રાણીઓને ભોગ તથા અપવર્ગ (સ્વર્ગ–મોક્ષ) સિદ્ધ કરી આપનારી અનુલોમ અને પ્રતિલોમ પરિણામવાળી મૂળ પ્રકૃતિ કે, જે કર્તૃ, કરણ અને ક્રિયારૂપ છે તેને આત્માથી જૂદી જાણતો નથી તેને મૂર્ખપણાવડે જડતા ઉપજે છે, પણ જે તેને આત્માથી જૂદી જાણે છે તેને જડતા ઉપજતી નથી. ૧૪ સર્વ ભાવ તથા અભાવ સ્વભાવવડેજ પ્રવૃત્ત થાય છે, ભોગ અને અપવર્ગરૂપ પુરૂષાર્થ કાંઇ છે નહિ. અર્થાત્ જેમ ગાભણી ગાયના બાવલામાં સ્વભાવથી દૂધ ભરાય છે–તેને પ્રેરકની કાંઇ જરૂર રહેતી નથી, તેમ સર્વ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિવડેજ બને છે. હવે જ્યારે પ્રકૃતિજ કર્મને કરનારી છે ત્યારે તેનો ભોક્તા પુરૂષ (આત્મા) હોય એ ન્યાયયુક્ત નથી, માટે પુરૂષ ભોક્તા ન થતાં પ્રકૃતિજ ભોગવનારી થાય છે.૧૫ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુરૂષાર્થનોજ સંભવ નથી તો પછી કોઈ કર્તા નથી એ પણ સિદ્ધ છે. પુરૂષ કાંઇ કર્તા નથી પરંતુ તેને અવિદ્યાથી માત્ર કર્તાપણાનું અભિમાન ઉપજે છે. ૧૬ જે પુરૂષ પોતાને સારા કે, માઠા કૃત્યનો કરનાર માને છે તે પુરૂષની બુદ્ધિ તત્વને નહિ જાણનારી અને દોષવાળી છે એમ હું માનું છું.૧૭ હે શક્ર ! જો પુરૂષજ કર્તા હોય તો તે પોતાના કલ્યાણ માટે જે જે ઉપકર્મ કરે છે તે સઘળા સિદ્ધ થવા જોઇએ. ૧૮ પણ પૂર્વે એવું કોઇ વખત થયું નથી. આપણા જોવામાં તો એમ આવે છે કે, પુરૂષો યત્ન કરીને પણ જે અનિષ્ટને સંપાદન કરવાને ઇચ્છતા નથી તે અનિષ્ટ તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને જે પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ ન થતાં નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે પછી પુરૂષાર્થનું ફળ ક્યાં રહ્યું ? ૧૯ વળી કેટલાક પુરૂષોને અનિષ્ટ વસ્તુની નિવૃત્તિ અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ પ્રયત્ન વિના સ્વયમેવ સ્વભાવથી સિદ્ધ થયેલી જોવામાં આવે છે. ૨૦ કેટલાક ઘણા રૂપવાન તથા બુદ્ધિમાન પુરૂષો રૂપ વિનાના તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો પાસેથી ધન મળવાની ઇચ્છા કરતા દેખાય છે. ૨૧ જો પુરૂષને સ્વભાવથી પ્રેરિત થયેલાં શુભ અને અશુભ સર્વ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે તો "હું સુખી છું,

હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું." એવું અભિમાન શા માટે કરવું જોઇએ? ૨૨ મોક્ષ અને આત્મજ્ઞાન એ સર્વ પણ સ્વભાવથીજ થાય છે એવું મ્હારૂં નિશ્ચય માનવું છે. કેમ કે, બંધ પણ અસત્ છે ત્યારે મોક્ષ પણ અસત્ છે, હું એથો બીજે પ્રકારે માનતો નથી. ૨૩ કેટલાક શુભ અને અશુભ ફળના યોગને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો માને છે, પણ હું તમને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્વ વિષય કહું તે સાંભળો. ૨૪ જેમ કાગડો ભાતના દાણા ખાતો ખાતો, તે બીજાને પ્રકાશ કરે છે એ તેનો સ્વભાવ છે, તેમ સર્વ પ્રકારનાં કર્મ સ્વભાવને માત્ર પ્રકાશિત કરે છે, કાંઈ પ્રેરણા કરતાં નથી. ૨૫ જે મનુષ્ય માત્ર વિકારનેજ જાણે છે પણ તે વિકારોના પરમ ઉપાદાન બ્રહ્મને જાણતો નથી તેને મૂર્ખપણાથી જડતા પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જે પર પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મને જાણે છે તેને સ્તંભ થતો નથી. ૨૬ જે આત્મજ્ઞાની પુરૂષ આ લોકના સર્વ ભાવોને સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા સમજે છે તેને દર્પ કે, માન શું કરશે? ૨૭ હે ઇન્દ્ર! હું સમગ્ર ધર્મના વિધિને જાણું છું તથા પ્રાણીની અનિત્યતાને પણ જાણું છું, માટે હું શોક કરતો નથી કેમ કે, આ સર્વ અંતવાન છે; અને એટલા માટે હું મમત્વ વિનાનો, અહંકાર વિનાનો, પ્રાર્થના વિનાનો, વાસના વિનાનો, સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળો અને દેહાદિના અભિમાન વિનાનો થઇને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જોઉં છું. ૨૮,૨૯ હે ઇન્દ્ર! આત્મજ્ઞાની, દમગુણયુકત, તૃષ્ણારહિત અને પ્રાર્થના વિનાનો હું છું તેથી મને કોઈ પ્રકારનો શ્રમ થતો નથી તથા હું સર્વ લોકને અપાયરહિત જોઉં છું. ૩૦ હું વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારી પ્રકૃતિમાં અને તેના વિકારરૂપ ધર્મ અને અધર્મનાં ફળરૂપ સુખ–દુઃખમાં પ્રીતિ નથી રાખતો, દ્વેષ પણ નથી રાખતો; તેમજ હું મ્હારો કોઈ દ્વેષ કરનારો અથવા પુત્ર–મિત્રાદિક કે, જે "મ્હારો" હોય તેવાને પણ દેખતો નથી. ૩૧ સ્વર્ગ, મૃત્યુ કે, પાતાળમાં કોઇ પણ કાળે મ્હારી કામના છે નહિ, તેમ જ્ઞેય, બુદ્ધિ કે, જ્ઞાન, એઓની સાથે પણ મ્હારે કાંઈ કામ નથી. ૩૨ ઇન્દ્ર કહે છે કે,–હે પ્રહ્‌લાદ! જે ઉપાયથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તથા જે ઉપાયથી શાંતિ મળે તે ઉપાય તું મને સારી રીતે કહે? કેમ કે, હું તને એજ વાત પુછું છું. ૩૩ પ્રહ્‌લાદ કહે છે કે, હે ઇન્દ્ર! પુરૂષ સરળતાથી, સાવધાનપણાથી, બુદ્ધિની નિર્મળતાથી અને વૃદ્ધોની સેવા કરવાથી મોક્ષ પામે છે. ૩૪ સ્વભાવથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, સ્વભાવથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તું જે કાંઇ જુએ છે તે સર્વ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫ એ પ્રકારે દૈત્યના રાજા પ્રહ્‌લાદે કહેલું જ્ઞાન સાંભળીને ઇન્દ્રને વિસ્મય થયો તથા હે રાજન્! પ્રસન્ન થઇને તેના વચનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. પછી ત્રણ લોકનો સ્વામી ઇન્દ્ર દૈત્યપતિ પ્રહ્‌લાદનું પૂજન કરીને તથા આજ્ઞા લઇને પોતાના સ્થાનમાં ગયો. ૩૭

स तदाभ्यर्च्य दैत्येंद्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः ।

असुरेंद्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शक्रप्रह्लादसंवादो नाम गुर्जरभाषायां एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

અધ્યાય ૫૦ મો–બલિરાજા અને ઇંદ્રનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदंडविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,–હે પિતામહ ! જેની રાજ્યલક્ષ્મી નાશ પામી છે તથા જે કાળના દંડથી કચરાયો છે–વિપત્તિથી ગ્રસ્ત થયેલો છે એવા રાજાએ કેવી બુદ્ધિ રાખીને પૃથ્વીમાં ફરવું જોઇએ તે મને કહો ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–આ વિષે પણ ઇન્દ્ર અને વિરોચનના પુત્ર બલિના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ એક સમયે ઈન્દ્ર સર્વ અસુરોને જીતીને બ્રહ્માની પાસે ગયો અને તેણે હાથ જોડી તથા પ્રણામ કરીને બલિરાજાની વાત પૂછી કે,–હે બ્રહ્મન્ ! જે એક વખત યાચકોને ધન આપતો હતો પણ તે ઓછું થતું નહોતું તે બલિરાજા આજે મને જડતો નથી. હે બ્રહ્મન્ ! બલિ ક્યાં છે ? તે તમે મને કહો. ૩,૪ તે બલિ વાયુ, વરૂણ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિરૂપ થઇને પ્રાણીઓમાં ફરતો હતો તથા જળ પણ પોતેજ થતો હતો. તે બલિ હમણાં ક્યાં છે ? તે હું જાણતો નથી. હે બ્રહ્મન્ ! બલિરાજા ક્યાં છે ? તે મને કહો. બલિ પોતેજ સૂર્ય થઇને આથમતો હતો તથા દિશામાં પ્રકાશ કરતો હતો. ૬ તેમ આળસ વિનાનો તેજ યોગ્ય સમયે વરસાદ વરસાવતો હતો, તે બલિ મને જડતો નથી. હે બ્રહ્મન્ ! મને બલિ બતાવો. ૭ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ–હે ઇન્દ્ર ! તું મને પૂછે છે તે સારૂં કહેવાય નહિ; પણ પૂછ્યું તો અસત્ય બોલવું જોઇએ નહિ માટે તે બલિ હું તને બતાવું છું. ૮ હે ઈન્દ્ર ! ઊંટમાં, બળદમાં, ખરમાં અથવા ઘોડામાં જે પ્રાણી સૌથી મોટો હોય અને શૂન્ય ઘરમાં રહેતો હોય તે બલિ છે એમ તું જાણજે. ૯ ઇન્દ્ર કહે છે કેઃ–હે બ્રહ્મન્ ! જો શૂન્ય ઘરમાં મને બલિનો સમાગમ થાય તો તેને હું મારૂં કે, ના મારૂં ? તે વિષે મને આજ્ઞા આપો. ૧૦ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ– હે ઇન્દ્ર ! તું બલિની હિંસા કરીશ નહિ, બલિ વધને યોગ્ય નથી. ત્હારે ઇન્દ્રપદની ઇચ્છા હોય તો તેને જે ન્યાય હોય તે પૂછવું, પણ તેનો વધ તો કરવો નહિ. ૧૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–ભગવાન્ બ્રહ્મદેવનું એવું વચન સાંભળીને લક્ષ્મીવડે વીંટાયલો ઇન્દ્ર ઐરાવત ઉપર બેસીને પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યો. ૧૨ પછી ફરતાં ફરતાં ભગવાન્ બ્રહ્માએ જેમ કહ્યું હતું તેમ ખરના વેષને ધારણ કરનારો અને એકાંત ઘરમાં સ્થાન કરીને રહેલો બલિરાજા ઇન્દ્રના જોવામાં આવ્યો. ૧૩ ઈન્દ્ર કહે છે કેઃ–હે દાનવ ! હવે તું ખરયોનિને પામીને છાલાં ખાઇને નિર્વાહ કરે છે ? તું આવી અધમ જાતિમાં આવી પડયો છે. છતાં આ શોક કરવા યોગ્ય દશાનો શોક કરતો નથી; તેથી મને આશ્ચર્ય લાગે છે. ૧૪ મ્હારા શત્રુઓનો વંશ લક્ષ્મી અને મિત્રોથી રહિત થયો છે તથા તેનું વીર્ય અને પરાક્રમ નાશ પામ્યું છે. પણ તેઓની પૂર્વે ન જોયેલી એવી દશા જોઇને મને ખેદ થાય છે. ૧૫ હે બલિ ! તું હજારો વાહન સાથે પોતાના જ્ઞાતિજનને સાથે લઇને સર્વ લોકમાં પોતાના પ્રતાપને વિસ્તાર પમાડતો ફરતો હતો તથા અમારી ગણના પણ કરતો નહોતો. ૧૬ તું જેઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એવા બીજા દૈત્યો પણ ત્હારી આજ્ઞામાં રહેતા હતા. ત્હારા ઐશ્વર્યના સમયમાં ખેડયા વિના પૃથ્વીમાંથી પાક ઉપજતો હતો. ૧૭ પણ આજ તને આ સંકટ આવી પડયું છે એ શોક કરવા જેવું છતાં તું તેનો કેમ શોક કરતો નથી ? સમુદ્રના પૂર્વ કાંઠા ઉપર રહીને જગતને

જાણે ગળી જતો હોય તેવો તું, જ્યારે પોતાના જ્ઞાતિજનને નિત્ય વિભાગ પાડી આપતો હતો, તે વખતે ત્હારૂં મન કેવું હતું ? હે દાનવેશ્વર ! જ્યારે હજારો દેવાંગનાઓ લક્ષ્મીવડે પ્રકાશમાન થઇ રહેલા ત્હારા વિહારમાં અનેક વર્ષ સુધી નૃત્ય કરતી હતી તથા તે સર્વ દેવાંગનાઓએ કમળના હાર પેહેરેલા હતા અને સુવર્ણના સરખી કાંતિવાળી હતી, ત્યારે ત્હારૂં મન કેવું હતું અને આજ કેવું છે ? ત્હારૂં છત્ર અત્યંત મોટું, સોનાનું તથા રત્નથી જડેલું હતું. ૧૮-૨૧ તે સ્થળમાં છ હજાર ગંધર્વો સાત પ્રકારે નૃત્ય કરતા હતા. તું યજ્ઞ કરતો હતો ત્યારે પશુને બાંધવાનો સ્તંભ (યૂપ) ઘણો મોટો અને સોનાનો હતો. ૨૨ તથા તેં જે સ્થળમાં દશ કરોડ ગાયોનું દાન કર્યું હતું અને તે પછી નિત્ય તું હજાર ગાયોનું દાન આપતો હતો. હે દૈત્ય ! તે વખતે ત્હારી બુદ્ધિ કેવી હતી ? ૨૩ જે વખતે બળવાન પુરૂષે ફેંકેલી *શમ્યાના વિધિવડે તું સઘળી પૃથ્વીમાં યજ્ઞ કરતો કરતો સઘળી પૃથ્વીનું ગ્રહણ કરીને ફરતો હતો હે વખતે ત્હારૂં હૃદય કેવું હતું ? ૨૪ હે અસુરાધિપ ! હમણાં હું ત્હારા છત્રને, બન્ને ચામરને, સોનાની ઝારીને કે, બ્રહ્માએ આપેલી માળાને દેખતો નથી. ૨૫ બલિ કહે છે કે,-હે ઇન્દ્ર ! તું મ્હારી સોનાની ઝારીને, મ્હારા છત્રને, મ્હારા ચામરને અને બ્રહ્માએ આપેલી માળાને દેખતો નથી. ૨૬ તું મને *ગુફામાં સંતાડેલાં મ્હારાં તે રત્નો વિષે પૂછે છે, પણ જ્યારે મ્હારો વખત આવશે ત્યારે હું તને તે દેખાડીશ. ૨૭ હમણાં તું સમૃદ્ધિવાળો થઇને જેની સમૃદ્ધિ હમણાં નાશ પામી છે તેની આગળ પોતાની બડાઇનું કથન કરે છે તે ત્હારા યશને અને કુળને અનુરૂપ નથી. ૨૮ જે પુરૂષો આત્મજ્ઞાની, જ્ઞાનવડે તૃપ્ત, ક્ષમાવાળા અને બુદ્ધિમાન છે તેઓ સમૃદ્ધિ સમયે હર્ષ પામતા નથી કે, દુઃખમાં શોક પામતા નથી. ૨૯ હે ઇન્દ્ર ! તું પ્રાકૃત બુદ્ધિવડે હમણાં મ્હારી પાસે પોતાની પ્રશંસા કરે છે, પણ હમણાં જેવી મ્હારી અવસ્થા છે તેવી આગળ ઉપર ત્હારી અવસ્થા થશે, ત્યારે તું આમ બોલીશ નહિ. ૩૦

त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकत्थसे
यदाहमिव भावी स्यास्तदा नैवं वदिष्यति ॥ ३० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे बलिवासवसंवादो नाम गुर्जरभाषायां पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

અધ્યાય ૫૧ મો-ઇંદ્ર અને બલિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत्
निश्वसंतं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत ॥ १ ॥

---

* મૂળ તરફ સ્થૂલ અને ટોચ તરફ સૂક્ષ્મ એવા છવીશ આંગળના દંડને "શમ્યા" કહે છે, તે શમ્યાને એક બળવાન પુરૂષ ફેંકે અને તે જ્યાં પડે ત્યાં યજ્ઞ કરવો; વળી ત્યાં યજ્ઞ પૂરો થાય ત્યારે ત્યાંથી તે શમ્યા ફેંકવી તે જ્યાં પડે તે સ્થળમાં યજ્ઞ કરવો. તેને "શમ્યાક્ષેપ વિધિ" કહે છે. બલિરાજાએ એ પ્રમાણે સઘળી પૃથ્વીમાં યજ્ઞ કર્યા હતા, તે અહીં કહ્યું છે.

* મૂળ પ્રકૃતિમાં અંતર્ધાન થયેલાં.

ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે ભારત! પછી ઇન્દ્રે સારી રીતે ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય એ માટે પુંફવાડા મારતા નાગ જેવા બલિરાજાને પુનઃ પણ હસતાં હસતાં આવી રીતે કહ્યું. ૧ ઈન્દ્ર કહે છે કે,–હે બલિ! તું પોતાના જ્ઞાતિજનસહિત હજારો વાહનો લઇને સર્વ લોકમાં પોતાનો પ્રતાપ જણાવતો જણાવતો તથા અમારી ગણના પણ નહિ કરતો જતો હતો. ૨ તે આજ પોતાની આવી અત્યંત દીન અવસ્થાને જોઇને શોક કરે છે કે, નથી કરતો? પૂર્વે તું સર્વે લોકોને પોતાના સ્વાધીનમાં થયેલા જોઇને અપાર આનંદને પામતો હતો ત્યારે હવે આ બહારથી ત્હારી પડતી દશા થઇ છે તેને જોઇને, તું શોક કરે છે કે, નથી કરતો? ૩–૪ બલિ કહે છે કે,–હે ઇન્દ્ર! હું આ લોકમાં કાળના વારાફેરાના સ્વભાવથી સઘળું અનિત્ય સમજીને શોક કરતો નથી કેમ કે, આ સઘળું અંતવાન છે એ નિશ્ચય જાણું છું.૫ હે દેવાધિપ! પ્રાણીઓના દેહ અંતવાન છે તેથી હું તેનો શોક કરતો નથી. હે ઈન્દ્ર! મને આ ખરપણું પ્રાપ્ત થયું છે તે મ્હારા અપરાધથી થયું નથી પણ કાળના પર્યાયથી પ્રાપ્ત થયું છે. ૬ શરીર અને જીવિત એ બન્ને જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બન્ને સાથેજ વૃદ્ધિ પામે છે અને સાથેજ નાશ પામે છે. ૭ હું આ ખરપણું પામીને કેવળ અવશ થયો નથી કેમ કે, હું દેહ ધર્મવડે પરાભવ પામેલો નથી, અર્થાત્ આત્મા અસંગ છે એમ જાણું છું: ત્યારે એવી રીતે જાણનારા મને શું દુઃખ ઉત્પન્ન થવાનું હતું? ૮ હે વજ્રધારી! જેમ નદીઓની છેવટની ગતિ સાગર છે તેમ પ્રાણીઓની છેવટની ગતિ મૃત્યુ છે. ૯ જે પુરૂષો એ રીતે રૂડે પ્રકારે જાણતા નથી તેઓ મોહને પામે છે. જે પુરૂષો એ પ્રકારે નહિ જાણવાથી રજોગુણને આધીન થઇને મોહમાં આસક્ત થાય છે, તેઓ સંકટને પામીને દુઃખી થાય છે તથા તેઓની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. ૧૦ જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન છે તે સર્વ દુઃખનો નાશ કરે છે, તેઓમાંથી કામ, મોહાદિ પાપ દૂર થાય છે તથા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એટલે મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી મલિનતાને દૂર કરીને પ્રસન્ન થાય છે. ૧૧ જે પુરૂષો બુદ્ધિરૂપી સત્વ ગુણમાંથી નીકળીને રજોગુણ તથા તમોગુણવડે પરાભવને પામે છે તેઓ વારંવાર જન્મ ધારણ કરે છે અને જન્મ લીધા પછી કામાદિ વિષયોથી પ્રેરિત તથા દીન સરખા થઇને પરિતાપ પામે છે. ૧૨ મને ભલે અર્થસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાઓ કે, અનર્થ પ્રાપ્ત થાઓ, જીવિત પ્રાપ્ત થાઓ કે, મરણ પ્રાપ્ત થાઓ, સુખરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાઓ કે, દુઃખરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાઓ, પણ તે માંહેના કોઇનો હું દ્વેષ કરતો નથી કે, કોઇને ઇચ્છતો પણ નથી. ૧૩ જે દેહાત્મવાદી એવું જાણે છે કે, હું હણું છું, તો તેથી તે હણેલાનેજ હણે છે કેમ કે, દેહ જડ હોવાથી હણાયલોજ છે અને આત્મા ચેતન હોવાથી હણાતો નથી. જે પોતાને દેહથી અન્ય જાણીને "હું કર્તા" એવા અભિમાનવાળો થઇને એમ જાણે છે કે, હું હણનારો છું અને અન્યને હણું છું, તો તે પણ હણાએલો છે કેમ કે, તે આત્મારૂપે પોતાને માને છે તથાપિ દેહની પેઠે, તે દૃશ્ય છે માટે જડ છે. એ રીતે દેહાત્મવાદી અને બુદ્ધ્યાત્મવાદી, એ બેમાંથી એકકે જાણતા નથી કે, કોણ હણે છે અને કોણ હણાય છે; અથવા જે હણે છે અને જે હણાય છે તે બેમાંથી એકકે આત્મતત્વને જાણનારો નથી. ૧૪ હે ઇન્દ્ર! જે કોઈ પુરૂષ શત્રુને હણીને તથા તેને જીતીને પોતાને આત્મારૂપે જાણે છે તે આત્મા નથી પણ આત્માભાસ છે કેમ કે, આત્મા તો સદૈવ અકર્તા છે, જે કર્તા છે તેજ કરે છે. ૧૫ લોકની ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્ને કોણ

કરે છે? જે એમ કહે છે કે, હું કરૂં છું, તો તે પણ કાર્ય છે અને તેનો પણ કર્તા બીજો છે. અર્થાત્ મન એ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય કરનારૂં છે અને મનનો પણ કર્તા બીજો છે. ૧૬ સર્વ પ્રાણીઓ પૃથ્વી, અગ્નિ, આકાશ, જળ અને પાંચમો વાયુ, એ પાંચ મહાભૂતમાંથી પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનો શોક શો કરવો? ૧૭ ભલે, કોઇ ઘણી વિદ્યાવાળો હો અથવા થોડી વિદ્યાવાળો હો, બળવાન હો અથવા દુર્બળ હો, દર્શનીય (રૂપવાન) હો અથવા કદરૂપો હો તથા ભાગ્યશાળી હો અથવા હીનભાગ્ય હો, પણ સર્વને ગંભીર એવો કાળ પોતાના તેજવડે ગ્રહણ કરે છે. એમ સઘળું જગત કાળના વશમાં પ્રાપ્ત થયેલું છે એમ હું જાણું છું તો મને શાનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય? ૧૮,૧૯ કાળે જેને બાળેલું છે તેનેજ મનુષ્ય બાળે છે, કાળે જેને હણેલો છે તેનેજ પુરૂષ હણે છે; જે પ્રથમથીજ નાશ થયેલું છે તેનોજ તે નાશ કરે છે અને જે પ્રાપ્ત થવાનું છે તેનેજ તે પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૦ કાળરૂપી મહાસાગરમાં બેટ નથી તો કિનારો શાનો હોય અને પેલીપાર પણ ક્યાંથી હોય? હું કાળરૂપી દિવ્ય વિધિના અંતને વિચારીને જોઉં છું પણ દેખતો નથી. ૨૧ હે શચીપતે (ઇન્દ્ર)! જો મ્હારા દેખતાં કાળ પ્રાણીઓનો નાશ ન કરતો હોત, તો મને હર્ષ ગર્વ કે, ક્રોધ થાત. ૨૨ મને છાલાં ખાનાર ગધેડાનું રૂપ ધારણ કરીને એકાંત ઘરમાં વસેલો જોઇને, મ્હારી પાસે આવીને તું મ્હારી નિંદા કરે છે. ૨૩ પણ હું તો ધારૂં તેટલાં અનેક પ્રકારે પોતાનાં રૂપને કરી શકું એમ છું અને તે રૂપ એવાં ભયંકર છે કે, જેને જોઇને તું મ્હારી પાસેથી તરત નાસી જાય. ૨૪ કાળ સઘળું ગ્રહણ કરે છે અને કાળ સઘળું આપે છે, કાળેજ સર્વ કરેલું છે, માટે હે ઇન્દ્ર! તું પુરૂષપરાક્રમનો ગર્વ કરીશ નહિ. ૨૫ હે ઇન્દ્ર! પૂર્વે હું ક્રોધ પામતો હતો ત્યારે ત્રણે લોક વ્યથિત થતા. હે ઇન્દ્ર! વૃદ્ધિ થવી અને હ્રાસ (ઘટાડો) થવો એ આ લોકનો સનાતન ધર્મ છે તેને હું જાણું છું. ૨૬ તું પણ એજ પ્રમાણે જાણ અને વિસ્મય પામીશ નહિ. ઐશ્વર્ય અને તેનું પ્રકટ થવું એ કોઇ વખત સ્વાધીનમાં નથી. ૨૭ પહેલાં કુમાર અવસ્થામાં ત્હારૂં જેવું ચિત્ત હતું તેવુંજ હમણાં પણ છે, અર્થાત્ ત્હારામાં બાળક બુદ્ધિ છે. પણ હે ઇન્દ્ર! તું વિચાર કરીને જો અને આત્માને વિષે સ્થિતિવાળી બુદ્ધિ રાખ. ૨૮ હે વાસવ! દેવ, મનુષ્યો, પિતૃઓ, ગંધર્વો, ઉરગ તથા રાક્ષસો, એ સર્વ મ્હારા સ્વાધીનમાં હતા તે તું જાણે છે. ૨૯ મ્હારી બુદ્ધિની અદેખાઇ કરીને મોહ પામેલા પુરૂષો "જે દિશામાં વિરોચનનો પુત્ર બલિ છે તે દિશાને પણ નમસ્કાર હો" એમ કહીને મ્હારે શરણે આવતા હતા. ૩૦ હે ઇન્દ્ર! મ્હારો આજ ભ્રંશ થયો છે તેથી હું તેનો શોક કરતો નથી, પણ સર્વને શાસન કરનાર ઈશ્વરના વશમાં રહેલો છું. ૩૧ આ મ્હારી બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. તેં એમ જોયું છે કે, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલો, રૂપવાન અને પ્રતાપવાળો પુરૂષ પોતાના પ્રધાનસહિત દુઃખથી જીવે છે; એ એમજ બનવાકાળ છે. ૩૨ તેમ તેં એવું પણ જોયું છે કે, દુષ્કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, મૂઢ અને દુષ્ટ પુરૂષ પોતાના પ્રધાનોસહિત સુખથી જીવે છે; એ એમજ બનવાકાળ છે. ૩૩ હે ઇંદ્ર! પવિત્ર અને રૂપવાળી સ્ત્રી દુષ્ટ ભાગ્યવાળી જોવામાં આવે છે અને હીન લક્ષણવાળી તથા કદરૂપી સ્ત્રી શ્રેષ્ઠ ભાગ્યવાળી જોવામાં આવે છે. ૩૪ હે ઇન્દ્ર! તું ઐરાવતના ઉપર બેસવાની દશાને પામ્યો છે અને અમે આજે ગધેડાની જાતિમાં પ્રવેશ કરવાની દશાને પામ્યા છીએ, તે દશા અમારી કરેલી નથી તેમ હે ઇન્દ્ર! ત્હારી પણ કરેલી નથી. હે ઇન્દ્ર! આ

ફળ મ્હારા કરેલા કર્મનું છે એમ પણ નથી. સમૃદ્ધિ મળવી કે. સમૃદ્ધિ નાશ થવી એ કાળક્રમનું કૃત્ય છે, અર્થાત્ કરેલાં કર્મ પણ કાળની અપેક્ષા કરીનેજ ફળ આપે છે. ૩૫,૩૬ તથાપિ દેવનો રાજા થઇને શોભતો, શ્રીમાન અને પ્રકાશમાન તું આજે મ્હારા ઉપર આવીને ગર્જના કરે છે તે જો કાળનું કરેલું ન હોય અને તેજ કાળ મ્હારૂં આક્રમણ કરીને રહેલો ન હોય તો ભલે, તું વજ્રસહિત સામો આવે, તો પણ હું આ જગ્ગોએ તને એક મૂકીથી પાડી નાંખું. ૩૭,૩૮ પણ હમણાં મ્હારે પરાક્રમ કરવાનો વખત નથી પણ શાંતિ રાખવાનો વખત આવ્યો છે. કાળ સર્વની સ્થાપના કરે છે અને કાળ સર્વનું પાચન કરે છે. ૩૯ દાનેશ્વરો જેનું પૂજન કરે છે એવો હું ગર્જના કરતો અને પ્રતાપને વિસ્તારનારો હતો. તેની પાસે પણ કાળ આવ્યો તો તે બીજા કોની પાસે નહિ જાય? ૪૦ હે દેવરાજ! તમારામાંના મહાત્મા બાર આદિત્યનાં તેજને મેં એકલાએ ધારણ કર્યાં હતાં. ૪૧ હે ઇન્દ્ર! હું જળને ધારણ કરતો હતો તથા વરસાવતો હતો. ૪૨ હું ત્રણે લોકને તપાવતો હતો તથા પ્રકાશ કરતો હતો. હુંજ સંરક્ષણ કરતો હતો તથા લૂંટી પણ લેતો હતો. હું આપતો હતો અને હું લઇ લેતો હતો. હું બાંધતો હતો અને હુંજ છોડતો હતો. એ પ્રમાણે હું લોકોમાં સમર્થ અને ઐશ્વર્યવાળો હતો. ૪૩ હે અમરાધિપ! તે બધું મ્હારૂં ઐશ્વર્ય આજ જતું રહ્યું છે અને કાળની સેનામાં ડૂબી ગયેલા મને તે માંહેનું કાંઈ દેખાતું નથી. ૪૪ હે શચીપતે! હું કર્તા નથી, તું કર્તા નથી કે, બીજો પણ કોઇ કર્તા નથી. હે ઇન્દ્ર! કાળના ક્રમે કરીને સ્વયમેવ લોકોનું રક્ષણ થાય છે અને સંહાર પણ થાય છે. ૪૫ વેદને જાણનારા લોકો તે કાળને "આયુષ્ય" કહે છે, માસ અને પખવાડીઆં તેનું ઘર છે, દિવસ અને રાત્રિથી તે ઘર બંધ થયેલું છે, ઋતુ તેનું દ્વાર છે અને વાયુ તેનું મુખ છે અથવા કેટલાક (તાર્કિકાદિ) તે કાળને માસાદિવડે ઉપલક્ષિત "દ્રવ્ય વિશેષ" કહે છે. એ કાળનું અધિષ્ઠાન "માયાશબલ છે" એમ કહે છે. તે દિવસ, રાત્રિ અને ઋતુ એ સંજ્ઞાઓથી વીંટાયલું છે. વસંતાદિ ઋતુમાં કરવાને વેદમાં કહેલું ધ્યાન તથા જ્યોતિષ્ટોમ આદિ કર્મ જેનું દ્વાર એટલે પ્રાપ્તિ–સાધન છે તથા વર્ષ જેનું મુખ છે એવો કાળ માત્ર નિર્વિષય ધ્યાનવડેજ ગમ્ય છે. એ પ્રમાણે આયુ (બ્રહ્મ) ને પ્રતિપાદન કરનારા ઉપનિષદ્‌ને જાણનારા લોકો કહે છે. ૪૬ "આ સર્વ જગત કાળરૂપ છે તેનો બુદ્ધિથી વિચાર કરવો તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે," એમ કેટલાક કહે છે. એ વિચાર પંચ કોશસંબંધી છે તથા શ્રુતિમાં પ્રત્યેકને પાંચ પ્રકારનો કહેલો છે એમ હું જાણું છું. ૪૭ તે બ્રહ્મ, મહાસમુદ્ર જેવું ગંભીર, ગહન, અનાદિ, અનંત, અક્ષર અને જગતરૂપે ક્ષર છે. ૪૮ જે પુરૂષો તત્વદૃષ્ટિવાળા છે તેઓ બ્રહ્મને નિરૂપાધિ છતાં બુદ્ધિ–સત્વમાં પ્રવેશ કરીને ઉપાધિયુક્ત થયેલું દેખે છે. અર્થાત્ જો જીવજ ઉપાધિરહિત હોય તો તે બ્રહ્મ છે. ૪૯ આત્મા બ્રહ્મરૂપ છતાં અવિદ્યાવડે પંચ મહાભૂત સંબંધી વિપર્યાસ (વિપરીતપણા)ને પોતાના વિષે દેખે છે. પણ તે સર્વ અવિદ્યાવડે પ્રકાશેલું છે માટે તેને આત્માને વિષે માનવું નહિ કે, જેથી પુનઃ અવિદ્યાકૃત સંસાર ઉત્પન્ન થાય નહિ. ૫૦ બ્રહ્મજ સર્વ પ્રાણીઓની ગતિ છે, તેને પામવાનો યત્ન કરવાનું પ્રયોજન નથી કેમ કે, તે નિત્ય પ્રાપ્ત છે. દોડવાથી જે પાછળ રહી જતું નથી અને ઉભા રહેવાથી જે કાઢી નંખાતું નથી એવું તે બ્રહ્મ છે; અર્થાત્ તે નિત્યપ્રાપ્ત, અહેય અને અવિકારી છે. ૫૧ તેને પાંચે ઇન્દ્રિયો પાંચે પ્રકારે (પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને

સ્મૃતિથી) જોઇ શકતી નથી. કેટલાક તેને " અગ્નિ " કહે છે અને કેટલાક " પ્રજાપતિ-કાળાભિમાની સૂત્રાત્મા " કહે છે. ૫૨ તેઓ તે કાળને એક છતાં " ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિવસ, ક્ષણ, પૂર્વાહ્ણ, પરાહ્ણ, મધ્યાહ્ન અને મુહૂર્ત " એવી રીતે અનેક પ્રકારે કહે છે. આ સર્વ જગત જેના વશમાં છે તે કાળને તું એવો જાણજે. ૫૩,૫૪ હે વાસવ ! હે શચીપતે ! બળ અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અનેક સહસ્ર જે ઇન્દ્રો થઇ ગયા છે તેવો તું પણ એક ઇન્દ્ર છે. ૫૫ હે શક્ર ! તું અતિશય બળવાન, દેવોનો રાજા અને બળવડે સમર્થ છે તથાપિ જ્યારે કાળ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે જેનું વીર્ય મોટું છે એવો કાળ તને પણ બાંધી લેશે. ૫૬ કાળ સર્વનું ગ્રહણ કરે છે માટે હે ઇન્દ્ર ! તું સ્થિર થા. હું, તું અને પૂર્વે જે થઇ ગયા તે સર્વે પણ તે (કાળ)ને દૂર કરી શકીએ તેમ નથી. ૫૭ તું જે રાજ્યલક્ષ્મીને પામીને એમ ધારે છે કે, આ અનુત્તમ રાજ્યલક્ષ્મી મ્હારેજ વિષે રહેલી છે, તે મિથ્યા છે કેમ કે, લક્ષ્મી એક સ્થળમાં રહેતી નથી. ૫૮ હે દેવાધિપ ! તે હજારો ઉત્તમ ઇન્દ્રોના વિષે પૂર્વે રહેલી છે અને તે એક વાર મ્હારે વિષે પણ રહેલી હતી, તે ચંચળ રાજ્યલક્ષ્મી મ્હારો પણ ત્યાગ કરીને હમણાં તને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૫૯ માટે હે ઇન્દ્ર ! પુનઃ તું એ પ્રમાણે કરીશ નહિ, ત્હારે તો શાંત થવું ઘટે છે, કેમ કે, એ રાજ્ય-લક્ષ્મી તને પણ એવોજ (પૂર્વે થઇ ગએલા ઇન્દ્રના જેવોજ) જાણીને ઉતાવળે બીજા પાસે જશે. ૬૦

मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवं विधं ज्ञात्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ६० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बलिवासवसंवादो नाम एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

અધ્યાય ૫૨ મો-લક્ષ્મી અને ઇંદ્રનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ शतक्रतुरथापश्यद् बलेर्दीप्तां महात्मनः ।
स्वरूपिणीं शरीराद्धि निष्क्रामंती तदा श्रियम् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—પછી ઇંદ્રે મહાત્મા બલિરાજાના શરીરમાંથી નીકળતી મૂર્તિમાન પ્રકાશિત રાજ્યલક્ષ્મીને જોઇ. ૧ ભગવાન ઇંદ્ર તેજવડે પ્રકાશિત તે લક્ષ્મીને જોઇને વિસ્મય પામ્યો તથા તેથી જેનાં નેત્ર ઉત્ફુલ્લ થયાં છે એવા ઇંદ્રે બલિને પૂછ્યું. ૨ ઇંદ્ર કહે છે કેઃ-હે બલિ ! આ પોતાના તેજવડે પ્રકાશિત, ચોટલાવાળી, જેણે હાથમાં બાજુબંધ પહેર્યા છે એવી અને સુંદર દેખાતી, આ કોણ ત્હારા શરીરમાંથી નીકળીને ઉભી છે ? ૩ બલિ કહે છે કે,—એ આસુરી છે, દૈવી છે કે, માનુષી છે તેને હું જાણતો નથી; હે ઇંદ્ર ! ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તો તું તેને પૂછ અથવા ન પૂછ; ગમે તેમ કર. ૪ ઇંદ્ર કહે છે કેઃ-હે બાલે ! સુંદર રૂપવાળી તથા ચોટલાવાળી ! બલિરાજાના શરીરમાંથી નીકળેલી તું કોણ છે ? હે નિર્મળ હાસ્યવાળી સ્ત્રી ! હું તને જાણતો નથી માટે ત્હારૂં નામ શું છે તે કહે ? ૫ હે સુંદર ભ્રુકુટીવાળી સ્ત્રી ! પોતાના તેજવડે મને પ્રકાશ કરતી અને આ ઉત્તમ દૈત્યને તજીને

નીકળેલી તું કોણ છે ? એ હું તને પૂછું છું માટે મને કહે. ૬ લક્ષ્મી કહે છે કે,—મને વિરોચન જાણતો નથી કે, વિરોચનનો પુત્ર આ બલિ પણ જાણતો નથી; અને "વિધિત્સા" કહે છે તથા મને "દુઃસહા" પણ કહે છે. ૭ હે ઇંદ્ર ! મને "ભૂતિ" અને "લક્ષ્મી" પણ કહે છે તથા મને "શ્રી" પણ કહે છે. હે ઇંદ્ર ! તું મને જાણતો નથી કે, સર્વ દેવો પણ જાણતા નથી. ૮ ઇંદ્ર કહે છે કે:—હે દુઃસહે ! તું બલિના શરીરમાં ઘણા કાળ સુધી રહેલી છે તથાપિ હમણાં તેને તજી દે છે તે શું મ્હારા અર્થે કે, બલિના અર્થે તે મને કહે ? ૯ લક્ષ્મી કહે છે કે:—ધાતા કે, વિધાતા મને કોઇ પ્રકારે ધારણ કરવાને સમર્થ નથી. હે ઇંદ્ર ! સમય આવ્યો એટલે હું તેના શરીરમાંથી નીકળી છું. હે શક્ર ! તેની તું અવગણના કરીશ નહિ. ૧૦ ઇંદ્ર કહે છે કે:—હે શિખંડિનિ ! તેં બલિને શા માટે અને કેવી રીતે તજ્યો તથા હે નિર્મળ હાસ્યવાળી ! શું કરવાથી તું મ્હારો ત્યાગ નહિ કરે ? તે મને કહે ? ૧૧ લક્ષ્મી કહે છે કે:—હું સત્યમાં, વ્રતમાં, દાનમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં અને ધર્મમાં રહેલી છું. બલિ રાજા તેથી વિમુખ થયો છે. ૧૨ પ્રથમ બલિરાજા બ્રાહ્મણોનું પાલન કરનાર, સત્યવાદી અને જીતેંદ્રિય હતો. પણ પછીથી તેણે બ્રાહ્મણોની ઇર્ષ્યા કરવા માંડી તથા પોતે ઉચ્છિષ્ટ છતાં ઘૃતનો સ્પર્શ કર્યો. ૧૩ બલિરાજા સદા યજ્ઞ કરતો હતો પણ તેમાં મ્હારૂંજ પૂજન કરતો હતો અને કાળવડે પીડિત થયેલો તથા જેનો કાળ આવી રહેલો છે એવો મૂઢાત્મા તે, લોકોને પોતાનાં પરાક્રમ કહી બતાવતો હતો. ૧૪ હે ઇંદ્ર ! તેથી હું તેનાથી દૂર થયેલી છું અને હવે ત્હારામાં નિવાસ કરીશ. ત્હારે મને ત્હારા તપવડે અને પરાક્રમવડે સાવધ થઇને ધારણ કરી રાખવી જોઇએ. ૧૪ ઇંદ્ર કહે છે કે:—હે કમળમાં રહેનારી લક્ષ્મી ! દેવ, મનુષ્યો અને સર્વે પ્રાણીઓમાં એવો કોઇ પુરૂષ નથી કે, જે એકલો તને સહન કરી શકે. ૧૬ લક્ષ્મી કહે છે કે,—દેવ, ગંધર્વ, અસુર કે, રાક્ષસ, એમાંથી કોઇ પણ એવો નથી કે, જે મને એકલો સહન કરવાને શક્તિમાન હોય. ૧૭ ઇંદ્ર કહે છે કે:—હે શુભે ! તું નિરંતર મ્હારા વિષે કેવી રીતે રહી શકે ? તે તું મને કહે, હું ત્હારા કહેવા પ્રમાણે કરીશ, માટે જે સાચું હોય તે ત્હારે મને કહેવું જોઇએ. ૧૮ લક્ષ્મી કહે છે કે:—હે દેવેંદ્ર ! જે રીતે હું ત્હારા વિષે નિરંતર રહું, તે ઉપાય તને કહું તે સાંભળ. વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તું મ્હારા ચાર વિભાગ કર. ૧૯ ઇંદ્ર કહે છે કે:—હે લક્ષ્મી ! મ્હારી જેટલી શક્તિ અને જેટલું બળ હશે તે પ્રમાણે હું ધારણ કરીશ તથા કોઈ વખત ત્હારૂં ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. ૨૦ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર પૃથ્વીજ મનુષ્યોને ધારણ કરવાને સમર્થ છે. તેજ ત્હારા એક ચરણને સહન કરવાને સમર્થ છે એમ હું માનું છું. ૨૧ લક્ષ્મી કહે છે કે:—જે મ્હારો ચરણ પૃથ્વી ઉપર રહેલો છે તે મેં આ પૃથ્વી ઉપર સ્થાપન કર્યો. હે ઇંદ્ર ! હવે મ્હારા બીજા ચરણને સ્થિર કરવાની જગ્યા બતાવ. ૨૨ ઇંદ્ર કહે છે કે:—મનુષ્યોમાં જળજ પ્રવાહી થઇને સર્વત્ર ભ્રમણ કરે છે, માટે તેજ ત્હારા બીજા ચરણને સહન કરો. જળજ ત્હારા ચરણને સહન કરવાને સમર્થ છે. ૨૩ લક્ષ્મી કહે છે કે:—મેં આ મ્હારો બીજો ચરણ જળમાં સ્થાપન કર્યો. હે ઇંદ્ર ! હવે મ્હારા ત્રીજા ચરણને સ્થિર કરવાની જગ્યા બતાવ. ૨૪ ઇંદ્ર કહે છે કે:—વેદ, યજ્ઞ અને દેવો જેના વિષે રહેલા છે, તે અગ્નિ ત્હારા ત્રીજા ચરણને સારી રીતે ધારણ કરશે. ૨૫ લક્ષ્મી કહે છે કે:—મ્હારો ત્રીજો ચરણ મેં અગ્નિમાં સ્થાપન કર્યો. હે ઇન્દ્ર ! હવે મ્હારા ચોથા ચરણને સ્થિર કરવાની

આત્મા બતાવ. ૨૬ ઈંદ્ર કહે છે કેઃ–મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર અને સત્યવાદી જે સજ્જન પુરૂષો છે તે ત્હારા ચોથા ચરણને સહન કરો. સત્પુરૂષો ત્હારા ચરણને સહન કરવાને સમર્થ છે. ૨૭ લક્ષ્મી કહે છે કેઃ–જે મ્હારો ચરણ, તેં સત્પુરૂષોમાં ધારણ કરવાને કહ્યો, તે આ મેં ધારણ કર્યો. હે ઈંદ્ર! એ પ્રકારે પ્રાણીમાં મૂકેલા મ્હારા ચરણને તું ધારણ કર; અર્થાત્ પૃથ્વીમાં વિત્ત, જળમાં તીર્થાદિ પુણ્ય, અગ્નિમાં યજ્ઞાદિ ધર્મ અને સત્પુરૂષોમાં વિદ્યા, એ ચાર લક્ષ્મીના ચરણ છે. તેનો નાશ અનુક્રમે ચોરી, કામ, અપવિત્રતા અને શમાદિ ગુણનો ત્યાગ, એ ચારવડે થાય છે. ૨૮ ઈંદ્ર કહે છે કેઃ–આ રીતે મેં તને સ્થાપન કરી છે, માટે પ્રાણીઓમાંથી જે કોઇ તને હણશે તેને હું શાસન કરીશ, આ મ્હારા વચનને સર્વએ સાંભળવું. પછી લક્ષ્મીએ તજેલો દૈત્યનો રાજા બલિ બોલ્યો. ૨૯ બલિ કહે છે કેઃ–સૂર્ય, જેટલા કાળ સુધી પૂર્વ દિશામાં તપશે, તેટલા કાળ સુધી દક્ષિણ દિશામાં તપશે અને તેટલા કાળ સુધી પશ્ચિમ દિશામાં તપશે તથા તેટલાજ કાળ સુધી ઉત્તર દિશામાં તપશે. ૩૦ જ્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્ન કાળે અસ્ત નહિ પામે ત્યારે દેવ તથા અસુરનું પુનઃ યુદ્ધ થશે અને તે વખતે હું તમને જીતીશ. ૩૧ હે ઈંદ્ર! જ્યારે સૂર્ય એક સ્થળમાં રહીને સર્વ લોકોને તાપ કરશે ત્યારે દેવ અસુરનું યુદ્ધ થશે, તેમાં હું તને જીતવાનો છું. (એનો અર્થ એવો છે કે, મેરૂ ઉપર મધ્ય ભાગે બ્રહ્મલોક છે તથા તેની ચારે બાજુ પૂર્વમાં ઇંદ્રની, દક્ષિણમાં યમની, પશ્ચિમમાં વરૂણની અને ઉત્તરમાં કુબેરની પુરીઓ છે. હવે સૂર્ય ઇંદ્રની પુરીમાંથી નીકળીને સર્વદા મેરૂને ડાબી બાજૂ રાખીને (તેની) પ્રદક્ષિણા કરે છે. જે વખતે સૂર્ય પૂર્વમાં તપતો હોય તે વખતે દક્ષિણમાં સૂર્યોદય, પશ્ચિમમાં મધ્યરાત્રિ અને ઉત્તરમાં અસ્તનો સમય હોય છે; તથાપિ ચારે પુરીઓમાં સૂર્ય તપે છે એમ કહેવાય. બીજું એ ધ્યાનમાં રાખવું કે, ભાસ્ય (પ્રકાશવા યોગ્ય વસ્તુ)ની અપેક્ષાએ "ભાસકત્વ" કહેવાય છે. જો ભાસ્ય ન હોય તો ભાસકત્વ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી જે પુરીનો ઉચ્છેદ (નાશ) થાય ત્યાં સૂર્ય તપતો નથી એમ કહેવાનો વ્યવહાર છે. હવે બલિએ કહ્યું કે, જેટલો કાળ સૂર્ય પૂર્વમાં તપે છે તેટલો કાળ દક્ષિણમાં તપે છે, એટલે જેટલા કાળમાં પૂર્વની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે તેથી બમણા કાળમાં દક્ષિણની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે. એ પ્રમાણે બીજી પુરીઓના ઉચ્છેદનો કાળ પણ બમણો–બમણો સમજવો. જેમ બ્રહ્માના એક દિવસના સોળ ભાગ કરીએ તો તેમાંના એક ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી ઇંદ્રની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે, બે ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી યમની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે, ચાર ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી વરૂણની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે અને આઠ ભાગ સુધી સૂર્ય તપ્યા પછી કુબેરની પુરીનો ઉચ્છેદ થશે. એ પ્રમાણે ચારે પુરીઓનો ઉચ્છેદ થશે એટલે સૂર્યને જોનાર અને નહિ જોનાર અથવા ઉદય અને અસ્ત કહેનાર કોઇ રહેશે નહિ; માટે તે સર્વદા મધ્યમાં રહેલા બ્રહ્મલોકોનેજ પ્રકાશ કરશે તથા ત્યાં સદા મધ્યાહ્નજ રહેશે. (કેમ કે, સૂર્ય ચારે બાજૂ ફરે તથાપિ બ્રહ્મલોકને તો સદાકાળ સરખોજ પ્રકાશ મળે) માટે બલિએ કહ્યું કે,–જ્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્નના સમયે અસ્ત પામશે નહિ તથા જ્યારે એક સ્થળમાં રહીને સર્વ લોકને તાપ કરશે, તે વખતે (બ્રહ્માના મધ્યાહ્ન વખતે) વૈવસ્વત મનુ અધિકારથી ભ્રષ્ટ થશે તથા સાવર્ણિ મનુ થશે, તે વખતે બલિ ઈંદ્ર થશે અથવા વૈવસ્વત મનુના કાળના આઠ ભાગ કરીને તેમાં પાછળ કહ્યું તેમ સર્વ પુરીનો ઉચ્છેદ થયા પછી

મન્વંતર બદલાશે ત્યારે બલિ ઇંદ્ર થશે.) ૩૨ (એ રીતે મન્વંતરના પહેલાજ અષ્ટમાંસમાં પોતાના રાજ્યનો ઉચ્છેદ (પૂર્વમાં ઇંદ્રની પુરી અને તેનો ઉચ્છેદ પ્રથમ) થવાનો સાંભળીને કર્મના ફળરૂપ ઇંદ્રપદને નિત્ય માનીને કોપેલો ઇંદ્ર બોલ્યો). ઇંદ્ર કહે છે કે,–બ્રહ્માએ મને આજ્ઞા કરી છે કે, મ્હારે તને હણુવો નહિ તેથી હે બલિ ! હું ત્હારા મસ્તકમાં વજ્ર મારતો નથી. ૩૩ હે દૈત્યરાજ ! તું ત્હારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જા; ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ; અર્થાત્ ત્હારે કાંઇ ભય રાખવો નહિ. સૂર્ય મધ્યાહ્નમાં રહીને કોઇ દિવસ તપવાનો નથી. ૩૪ બ્રહ્મદેવે સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ પૂર્વથીજ નિર્માણ કરી મૂકેલો છે તેથી સત્યવડે તે, પ્રજામાં તપતો નિરંતર ભ્રમણ કરે છે. ૩૫ છ માસ સુધી તેનું ગમન ઉત્તરમાં થાય છે તથા છ માસ સુધી દક્ષિણમાં થાય છે. તેથી સૂર્ય લોકોને શીતળતા તથા ઉષ્ણતા આપતો ચાલ્યો જાય છે. ૩૬ ભીષ્મ કહે છે કે:–હે ભારત ! એ પ્રકારે ઇંદ્રે દૈત્યના રાજા બલિને કહ્યું, તે સાંભળીને તે દક્ષિણ દિશામાં ગયો તથા ઇંદ્ર ઉત્તર દિશામાં ગયો. એ પ્રમાણે બલિ રાજાએ અનહંકાર સંજ્ઞક વાક્ય કહ્યું તે સાંભળીને ઇન્દ્ર આકાશમાં ચઢયો; અર્થાત્ બલિનાં વાક્ય અહંકારરહિત નહોતાં પરંતુ તેમાં કાંઇક અહંકાર હતો માટે તેને અનહંકાર સંજ્ઞક કહ્યાં છે. તાત્પર્ય કે, આ જગ્યોએ ત્રણ પક્ષ બતાવ્યા છે. જેવા કે, જે અહંકારરહિત હોય તેને જગતનો એકકે કાળે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે. જેમ પુરાણોમાં પ્રલયકાળે મેરૂ ઉપરની ચારે પુરીઓનો ઉચ્છેદ એકકે કાળે કહ્યો છે, તેમ સાહંકારને જગતનો ઉચ્છેદ છેજ નહિ. જેમ ઇન્દ્રના મતથી પુરીઓનો ઉચ્છેદ નથી તેમ અને સાહંકાર છતાં વિવેકીને ક્રમે કરીને જગતનો નાશ થાય છે. જેમ બલિના મતથી પુરીઓનો ઉચ્છેદ ક્રમે કરીને છે તેમ. ૩૭ છેવટે બલિનું વચન સાંભળીને–એટલે જગતનો નાશ ક્રમે કરીને જાણીને ઇન્દ્ર ઉત્તર દિશામાં ગયો–એટલે શ્રુતિ–યુક્તિ બળવડે વિચાર કર્યો તથા આકાશમાં ગયો–હાર્દાકાશમાં ગયો. ૩૮

इत्येतद् बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम् ।
वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे श्रीसन्निधानो नाम गुर्जर-भाषायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

અધ્યાય ૫૩ મો–ઇન્દ્ર અને નમુચિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

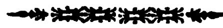
ભીષ્મ કહે છે કે:–હે યુધિષ્ઠિર ! અનહંકારપણા વિષે ઇન્દ્ર અને નમુચિના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૧ ક્ષોભ ન પમાડી શકાય એવા સમુદ્રના સરખા અક્ષોભ્ય, પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિ–લયને જાણનાર અને લક્ષ્મીથી હીન એવા નમુચિને બેઠેલો જોઇને ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું કે:–હે નમુચિ ! તું પાશવડે બંધાયો, સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયો, શત્રુઓના તાબામાં આવી પડ્યો અને લક્ષ્મીથી હીન થયો: છતાં હે નમુચિ ! તું

શોક કરે છે કે, નથી કરતો ? ૨-૩ નમુચિ કહે છે કેઃ-જે શોકનું નિવારણ થઇ શકે એમ નથી તે શોકવડે શરીર પરિતાપ પામે છે, શત્રુઓ હર્ષ પામે છે તથા તેથી દુઃખ મટતું નથી એટલા માટે હું શોક કરતો નથી. ૪ હે ઇન્દ્ર ! આ સઘળું અંતવાન એટલે છેવટે નાશ પામનારૂં છે, સંતાપથી રૂપ નાશ પામે છે અને સંતાપથી લક્ષ્મી પણ નાશ પામે છે. ૫ હે દેવેશ્વર ! સંતાપથી આયુષ્ય અને ધર્મ બન્ને નાશ પામે છે, માટે શોકથી ઉપજેલું દુઃખ દૂર કરીને જ્ઞાની પુરૂષે પોતાના મનવડે આત્મસ્વરૂપ એવા કલ્યાણનું ચિંતન કરવું. જ્યારે જ્યારે પુરૂષ કલ્યાણમાં મન કરે છે ત્યારે ત્યારે તેના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થાય છે એમાં સંશય નથી. ૬,૭ જગતનો શાસ્તા એકજ પુરૂષ છે, બીજો શાસ્તા નથી. તે ગર્ભમાં સૂતેલા પુરૂષને શાસન કરે છે. તે શાસ્તા પુરૂષ મ્હારી જેમ જેમ યોજના કરે છે તેમ તેમ જેમ જળ નીચાણ પ્રદેશમાંથી વહે છે તેમ, સ્વભાવવડે હું ઉપસ્થિત થયેલી દશાને વહન કરૂં છું; અર્થાત્ અંતર્યામી પુરૂષ મને જેમ પ્રેરણા કરે છે તેમ હું વર્તું છું: તેમાં મ્હારે શોક કરવાનું શું કારણ છે ? ૮ હું બંધ અને મોક્ષને જાણું છું તથા તે બેમાં જ્ઞાનથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવું એ ઉત્તમ છે, એમ પણ હું જાણું છું. તથાપિ ધર્મયુક્ત શ્રેષ્ઠ આશાઓના નિમિત્તથી કર્મ કરીને અંતર્યામી પરમાત્મા મને જેમ યોજે છે તેમ હું વહન કરૂં છું. ૯ જેવી જેવી રીતે પ્રાણીને કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની હોય છે તેવી તેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે અને જે વસ્તુ જેમ બનવાની નિર્માણ કરી હોય છે તેમજ બને છે. ૧૦ ધાતા પ્રાણીને જે જે ગર્ભમાં નાંખે છે ત્યાં ત્યાં પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે, પણ પ્રાણી જ્યાં જન્મ લેવાને ઇચ્છે છે ત્યાં જન્મ ધારણ કરી શકતો નથી. ૧૧ જે ભાવ મને હમણાં પ્રાપ્ત થયો છે તે પ્રમાણે મ્હારૂં ભવિતવ્ય (બનવાકાળ) હતું; એ પ્રકારે જેને જે ભાવ પ્રાપ્ત થવાનોજ છે તે ભાવ તેને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જોઇને હું કોઈ વખત મોહને પામતો નથી. ૧૨ પ્રાણીઓ કાળના ક્રમમાં આવેલાં સુખ-દુઃખવડે હણાય છે તેમાં કોઈ તેના યોજના કરનારો નથી, માત્ર તે દુઃખનો દ્વેષ કરનારો જે મનુષ્ય પોતાને કર્તાપણાના અભિમાનવાળો માને છે એજ દુઃખ છે. ૧૩ ઋષિયો, દેવો, મોટા અસુરો, વેદત્રયી જાણવામાં વૃદ્ધ થયેલા પુરૂષો અને વનમાં રહેનારા મુનિયો, એમાંથી કોને કોને આપદાઓ નથી અનુસરતી ? પરંતુ લોકોમાં જેઓ સદસદ્ વસ્તુના વિવેકને જાણનારા છે તેઓ ભ્રમયુક્ત થતા નથી-તે આપદાઓથી ભય પામતા નથી. ૧૪ જે પંડિત હોય છે તે ક્રોધ નથી પામતો કે, આસક્ત નથી થતો, તેમ શોક નથી કરતો કે હર્ષ નથી પામતો, તેજ પ્રમાણે અતિશય દુર્નિવાર્ય દુઃખમાં પડીને શોચતો પણ નથી. પરંતુ હિમાલય પર્વતની પેઠે સ્વભાવથીજ અચળ રહે છે. ૧૫ પરમ અર્થસિદ્ધિ જેને મોહ પમાડતી નથી, તેમ સમય આવ્યે સંકટ પણ જેને મોહ પમાડતું નથી, જે પુરૂષ મધ્યમ રીતે રહીને સુખ અને દુઃખ, બન્નેનું સેવન કરે છે તેને "ધુરંધર પુરૂષ" જાણવો. ૧૬ પુરૂષને જે જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે તે અવસ્થામાં પરિતાપ ન પામતાં આનંદ માનવો, એ રીતે શ્રમ-દુઃખને કરનારો, વૃદ્ધિ પામેલો, સંતાપરૂપ મનોવિકાર શરીરમાંથી નાશ કરવો. ૧૭ જે સદસ્ (શ્રૌત સમાજ) પરિષત્ (સ્માર્ત સમાજ) કે, સભા (લૌકિક સમાજ) કે, જેમાં ગયા છતાં, તે સદસ્, પરિષત્ અથવા સભા ધર્માધર્મ કે, ન્યાયાન્યાયનો નિર્ણય કરીને સર્વદા અભય નથી આપતી તેને "સદસ્, પરિષત્ કે, સભા" કહેવી નહિ. પણ જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ

તેમાં ધર્મના તત્વનો નિર્ણય કરે છે તેનેજ "સભ્ય" (શ્રેષ્ઠ) જાણવો. અર્થાત્ ધર્મના તત્વનો નિર્ણય કરવો પણ કઠિન છે તો બ્રહ્મતત્વનો નિર્ણય કઠિન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? ૧૮ બુદ્ધિમાન પુરૂષનાં કૃત્યનો મર્મ જાણવો કઠિન છે. ડાહ્યો પુરૂષ મોહ ઉપજવાનું સ્થાન હોય ત્યાં પણ મોહ પામતો નથી. વૃદ્ધ ગૌતમ ગૃહસ્થાશ્રમથી ભ્રષ્ટ થયો તથા દુઃસહ આપત્તિને પામ્યો તથાપિ મોહને પામ્યો નથી. તાત્પર્ય કે, તું ગૌતમની સ્ત્રીને જોઇને મોહ પામી ગયો તથા તેં વ્યભિચાર કર્યો, પણ ધન્ય છે! ગૌતમને કે, જેણે પોતાની સ્ત્રીને શાપ દઈ શિલા બનાવી દીધી* પણ તેવી સ્ત્રીનો અંગીકાર કરી ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલતો રાખવા ઇચ્છા ન કરી? ૧૯ આવી રીતે નમુચિએ માર્મિક મહેણું મારીને ઇન્દ્રને એવું સમજાવ્યું કે, હું ત્હારા જેવો અજિત ચિત્તવાળો નથી પણ જીતેંદ્રિય છું. અલભ્ય એવી ચિત્તની સ્થિરતા મંત્રવડે, બળવડે, વીર્યવડે, બુદ્ધિવડે, પૌરૂષવડે, શીલવડે કે, ધનસંપત્તિવડે પ્રાપ્ત થતી નથી, તો તેમાં શોક કરવાનું શું કારણ છે? ૨૦ મને જન્મ આપનારાએ મ્હારા માટે પૂર્વથી જે આવુંજ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે તો હું પણ તેજ આચરીશ: મૃત્યુ મને શું કરશે? ૨૧ પુરૂષને જે સુખ કે, દુઃખ મળવાનું હોય છે તેજ મળે છે, જે સુખ કે, દુઃખ જવાનું હોય છે તેજ જાય છે અને જે પામવાનું હોય છે તેજ પામે છે. ૨૨ જે માણસ એ વાતને સારી રીતે જાણીને મોહ પામતો નથી તથા સર્વ પ્રકારનાં દુઃખમાં વ્યથિત થતો નથી તેજ માણસને સર્વ પ્રકારના ધનવાળો જાણવો. ૨૩

एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः ।
कुशली सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शक्रनमुचिसंवादो नाम त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

અધ્યાય ૫૪ મો–બલિ અને ઇંદ્રનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि
बंधुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽथवा पुनः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:–હે રાજન્! જ્યારે પુરૂષ કઠિન સંકટમાં ડૂબી જાય તથા તેના બંધુઓનો અથવા તેના રાજ્યનો પણ નાશ થાય ત્યારે તે પુરૂષે શું કરવું શ્રેય છે? તે

* આ સ્થળે જાણવા જેવી બાબત છે કે, ઘણા ગ્રંથોમાં "ગૌતમના શાપથી અહલ્યા શિલા–પથ્થર થઇ ગઇ." એવી કથા આવે છે. પરંતુ વાલ્મિકીય રામાયણમાં તેવી કથા નથી. તેમાં તો માત્ર ગૌતમે પોતાની પત્ની અહલ્યાને શાપ દેતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે "**वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन् वसिष्यसि ॥** બાળકાંડ, સર્ગ ૪૮, શ્લોક ૩૦. ભાવાર્થ:–"તું ભસ્મમાં શયન કરનારી, આહાર નહિ કરનારી અને માત્ર વાયુનું ભક્ષણ કરનારી થઇને તપ કરીશ તથા સર્વ પ્રાણીઓને અદૃશ્ય થઇને આ આશ્રમમાં વસીશ." વળી ગૌતમના શાપથી ઇંદ્રનાં વૃષણ તૂટી પડયાં હતાં. અન્યત્ર "સહસ્ર ભગવાળો થયો" એવી કથા જોવામાં આવે છે. શોધક દૃષ્ટિથી જોતાં વાલ્મિકીયમાં વર્ણેલી કથા સત્ય ભાસે છે. સંશોધક.

કહો. ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમેજ અમારા સર્વોત્તમ વ્યાખ્યાન કરનારા છો માટે એ હું તમને પુછું છું તથા તમારે પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો ઘટે છે. ૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે રાજન્ ! જે પુરૂષ પોતાના પુત્ર, સ્ત્રી અને ધન એ સર્વથી રહિત થયો હોય અને જે કઠિન સંકટમાં ડૂબી ગયો હોય તેણે ધીરજ રાખીને સર્વ સહન કરવું એજ શ્રેયસ્કર છે.૩ જે પુરૂષ ધીરજથી યુક્ત હોય છે તેનું શરીર જલદી ઘસાઇ જતું નથી. શોક ન કરવાનો સ્વભાવ રાખવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉત્તમ આરોગ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ શરીરના આરોગ્યવડે પુનઃ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હે તાત ! જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ સાત્વિક વૃત્તિને ધારણ કરીને રહે છે તેને ઐશ્વર્ય, ધૈર્ય અને કર્મને વિષે દ્દઢતા પ્રાપ્ત થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યોએ પણ હું તને બલિ અને ઇન્દ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઈતિહાસનું દૃષ્ટાંત પુનઃ પણ કહું છું. પૂર્વે જ્યારે દેવ અને અસુરનું યુદ્ધ થયું તથા દૈત્ય અને દાનવોનો ક્ષય થયો. ૫–૭ જ્યારે વામને ત્રણ લોકનું આક્રમણ કરીને ઇન્દ્રને રાજ્ય આપ્યું અને ઇન્દ્ર દેવતાઓના રાજા થયો, જ્યારે દેવતાઓના યજ્ઞ થવા લાગ્યા અને ચારે વર્ણ વ્યવસ્થાપૂર્વક વર્તવા લાગી. ૮ જ્યારે ત્રણે લોક સમૃદ્ધિવાન થયા અને બ્રહ્મદેવ પ્રસન્ન થયા ત્યારે રૂદ્રો, વસુઓ, આદિત્યો, બન્ને અશ્વિની–કુમાર, ઋષિયો, ગંધર્વો, સર્પ, રાજાઓ સિદ્ધો અને બીજા દેવોથી વીંટાયલો સમર્થ ઇન્દ્ર, ચાર દાંતવાળા, સારી રીતે કબજામાં રાખેલા તથા શોભાયમાન એવા હસ્તીઓના રાજા ઐરાવત ઉપર બેસીને ત્રણ લોકમાં ફરવા નીકળ્યો. ૯–૧૦ ફરતાં ફરતાં કોઇક સમયે ઇન્દ્રે સમુદ્રના તટ ઉપર કોઈ એક પર્વતની ગુફામાં વિરોચનના પુત્ર બલિને દીઠો, તેને જોઇને તેની પાસે ગયો. ૧૧ દૈત્યનો રાજા બલિ, દેવના રાજા ઇન્દ્રને ઐરાવતની પીઠ ઉપર બેઠેલો તથા દેવતાઓના સમૂહથી વીંટાયલો જોઇને મનમાં શોક પામ્યો નહિ કે, તેને દુઃખ પણ ઉત્પન્ન થયું નહિ. પોતાના શત્રુની રાજ્યલક્ષ્મીને જોઇને બલિને કાંઈ વિકાર થયો નહિ તથા પૂર્વની પેઠેજ તે ભય પામ્યા વિના બેસી રહ્યો. ૧૨ તે જોઇને ગજરાજ ઐરાવત ઉપર બેઠેલા ઇન્દ્રે બલિને આ પ્રમાણે કહ્યું કેઃ–હે દૈત્ય ! મને જોઇને ત્હારા મનમાં દુઃખ ઉપજતું નથી તે ત્હારા શૌર્યવડે, વૃદ્ધોનું સેવન કરવાવડે અથવા તપના પ્રભાવવડે ? આવી રીતે મનને નિર્વિકાર રાખવું તે સર્વથી દુષ્કર છે. ૧૩–૧૪ હે વિરોચનના પુત્ર ! શત્રુઓએ તને વશ કર્યો છે તથા સર્વોત્તમ અત્યંત સ્થાનમાંથી હીનસ્થાનમાં આણ્યો છે; હવે તું શાનો આશ્રય કરીને શોક કરવા જેવી દશાનો શોક કરતો નથી. ૧૫ પ્રથમ તેં સ્વજાતિના પુરૂષોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદને ભોગવ્યું છે, સર્વોત્તમ મોટા ભોગ ભોગવ્યા છે અને હવે શત્રુઓએ ત્હારાં રત્ન અને રાજ્ય લઈ લીધાં છે, તથાપિ તું શોક કેમ નથી કરતો ? તે કહે. ૧૬ ત્હારા બાપદાદાઓના જે રાજ્યાસન ઉપર પૂર્વે તેં અધિકાર ભોગવ્યો છે, તે (રાજ્યાસન)ને આજ શત્રુઓએ લઇ લીધું છે તથાપિ તું તેનો શોક કેમ કરતો નથી ? ૧૭ તને વરૂણના પાશથી બાંધ્યો, વજ્રવડે હણ્યો તથા ત્હારી સ્ત્રીઓ અને ત્હારૂં ધન લઇ લીધું, એટલું એટલું કર્યા છતાં પણ તું શોક કેમ કરતો નથી ? તે કહે. ૧૮ ત્હારી લક્ષ્મી નાશ પામી છે અને ત્હારો વૈભવ પણ જતો રહ્યો છે, તથાપિ તું તેનો શોક કરતો નથી એ મહાદુષ્કર કાર્ય છે. ત્રણ લોકના રાજ્યનો પોતાની પાસેથી નાશ થયેલો જોઇને ત્હારાથી બીજો કોણ જીવવાનો પણ ઉત્સાહ રાખે ? ૧૯ ઇન્દ્ર એ પ્રમાણે તેનો પરાભવ કરીને એવાં તથા બીજાં પણ અનેક

કઠોર વચન બોલ્યો, બલિયે તેને સુખેથી સાંભળ્યાં તથા તે વિરોચનના પુત્રે કાંઇ પણ ગભરાયા વિના જવાબ દીધો. ૨૦ બલિ કહે છે કે,–હે ઇન્દ્ર ! તેં મને અત્યંત વશ કરેલો છે; હવે તું મ્હારા આગળ પોતાનાં વખાણુ કરે તેથી શું ફળ છે ? હે પુરંદર ! હું તને વજ્ર ઉગામીને ઉભો રહેલો જોઉં છું. ૨૧ તું પૂર્વે અશક્ત હતો પણ હવે ઘણા ઘણા યત્ન કરવાથી તું ઇન્દ્ર થયો છે. ત્હારા વિના આવી ક્રૂર વાણી બીજો કોણ બોલે. ૨૨ જે પુરૂષ શક્તિમાન છતાં પણ હાથ આવેલા પરાક્રમી શત્રુ ઉપર દયા કરે છે તેનેજ "પુરૂષ" કહે છે. ૨૩ બે જણ વિવાદ કરીને યુદ્ધ કરતા હોય ત્યાં જય–પરાજયનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી, પણ છેવટે તેમાંથી એક જય પામે છે અને બીજો પરાજય પામે છે. ૨૪ હે દેવશ્રેષ્ઠ ! "મેં મ્હારા પરાક્રમવડે સર્વે પ્રાણીઓના ઇશ્વરને જીત્યો છે" એવું કહેવાનો સ્વભાવ ત્હારે રાખવો ઘટિત નથી. ૨૫ હે ઇન્દ્ર ! હે વજ્રધારી ! તું આવા રાજ્યપદને પામ્યો છે અને અમે ત્હારાથી પરાજય પામીને આવી દશાને પામ્યા છીએ તે કાંઈ અમારૂં કૃત્ય નથી કે, ત્હારૂં પણ નથી. ૨૬ જેવો તું આજ છે તેવો હું પૂર્વે હતો તથા અમે જેવા હમણાં છીએ તેવો તું પાછો થવાનો છે; માટે "કોઇથી ન થાય એવું કર્મ મેં કર્યું છે" એમ માનીને તું બીજાની અવગણના કરીશ નહિ. ૨૭ હે ઇન્દ્ર ! પુરૂષ કાળક્રમવડે સુખ અને દુઃખમાં પડે છે. તને આજ ઇન્દ્રત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તે પણ કાળક્રમવડેજ, પણ કાંઇ ત્હારા પોતાના કૃત્યથી પ્રાપ્ત થયું નથી. ૨૮ જ્યારે મ્હારો ઉદયકાળ આવશે ત્યારે મને પણ તે કાળ યોગ્યપદને પમાડશે અને તને પણ આ કાળ યોગ્ય પદે પમાડવાને લઇ જશે; તેથી જેવો તું આજ છે તેવો હું નથી અને આજ અમે જેવા છીએ તેવો તું પણ નથી. ૨૯ માતા–પિતાની સેવા, દેવતાઓનું પૂજન, બીજો કોઇ ગુણ કે, સારૂં આચરણ પણ કાળે પીડેલા મનુષ્યને સુખ ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી. ૩૦ કાળવડે પીડાયેલા પુરૂષનું રક્ષણ કરવાને વિદ્યા, તપ, દાન, મિત્રો કે, બાંધવો શક્તિમાન નથી. ૩૧ પુરૂષો હજારો ઉપાય કરે તથાપિ જે અનર્થ અવશ્ય આવવાનોજ છે–પ્રાપ્ત થવાનો છે તેને બુદ્ધિબળ સિવાય સહન કરવાને શક્તિમાન નથી. ૩૨ કાળક્રમવડે હણાયલા પુરૂષનો રક્ષણ કર્તા કોઈ છે નહિ. હે ઇન્દ્ર ! તું જે પોતાને કર્તા માને છે તે મોટું દુઃખ છે. ૩૩ જો તું કર્તા હોત તો ત્હારો કોઇ કર્તા હોત નહિ; પણ જેથી કર્તાનો પણ કરનારો છે તેથી કર્તા પણ ઇશ્વર (સમર્થ) નથી. ૩૪ મેં તને કાળે કરીને જીત્યો છે અને હું ત્હારાથી કાળવડે જીતાયો પણ છું. જેઓ ગમન કરનારા છે તે સર્વમાં કાળજ સર્વોત્તમ ગતિ કરનારો છે અને કાળજ પ્રજાને ગતિમાન કરે છે. ૩૫ તું સાધારણ પ્રાકૃત મનુષ્યના જેવી બુદ્ધિ રાખીને આ પ્રલય (પ્રલયરૂપ કાળ) ને પણ જાણતો નથી. કેટલાક પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળા પુરૂષો તને પોતાના કર્મવડેજ શ્રેષ્ઠતા પામેલો સમજે છે, પણ તું તેઓના જેવી પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો થઇને "આ કાળનું કૃત્ય છે" એમ કેમ જાણતો નથી ? ૩૬ "સર્વ લોકની કાળવડે પ્રવૃત્તિયો થાય છે" એમ જાણવા છતાં પણ અમારા સરખો પુરૂષ કાળવડે હણાઇને કેમ શોક કરે, મોહ પામે અથવા ભ્રમિત થાય ? ૩૭ નિરંતર કાળવડે વીંટાયલા મ્હારા સરખાની અથવા મ્હારી બુદ્ધિ દુઃખ પામીને, ભાગી ગયેલા નાવની પેઠે, ડૂબી જાય છે. ૩૮ હે ઇન્દ્ર ! હું, તું અને બીજા પણ જે દેવોના રાજાઓ થશે તે સર્વ હજારો ઇન્દ્ર જે માર્ગે ગયા છે તે માર્ગે જશે. ૩૯ તું પણ જે હમણાં દુર્ધર્ષ તથા સર્વોત્તમ લક્ષ્મીવડે દેદીપ્યમાન જણાય છે, પણ

જ્યારે કાળનો પરિણામ આવશે ત્યારે મ્હારી પેઠેજ તે કાળ, તેને પણ પોતાના ફેરામાં લઇ લેશે. ૪૦ કાળવડે અનેક સહસ્ર ઇન્દ્રો તથા દેવતાઓ પણ પ્રત્યેક યુગમાં નાશ પામી ગયા છે. માટે કાળનું અતિક્રમણ કોઇથી થઇ શકે એમ નથી. ૪૧ તું આ ઇન્દ્રપદને પામીને જાણે સર્વ પ્રાણીઓના ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મદેવનું સનાતન પદ પામ્યો હોય ના ! એમ પોતાને બહુ કરી માને છે. ૪૨ પણ આ સ્થાન અચળ કે, અનંત નથી, તેમ બીજા કોઇનું સ્થાન પણ અચળ કે, અનંત નથી પણ તું જે માને છે કે, આ મ્હારૂં ઇન્દ્રપદ અચળ અને અનંત છે, એ ત્હારી નાદાની છે. ૪૩ હે સુરેશ્વર ! જે ત્હારા ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતો તેના ઉપર કાળથી નિરંતર વીંટાયલો તું વિશ્વાસ રાખે છે અને જે અનિશ્ચિત છે તેને નિશ્ચિત માને છે. ૪૪ " આ મ્હારી રાજ્યલક્ષ્મી છે " એમ તું મોહથી તેની ઇચ્છા રાખે છે, પણ એ ત્હારી નથી, અમારી નથી કે, બીજા કોઇની પણ નથી કેમ કે, તે સદાકાળ સ્થિર રહે એવી નથી. ૪૫ રાજ્યલક્ષ્મી બીજા અનેકની પાસે જઇને પછી તેઓનું અતિક્રમણ કરીને ત્હારી પાસે આવી છે. હે ઇન્દ્ર ! એ ચંચળ રાજ્યલક્ષ્મી ત્હારી પાસે પણ થોડો સમય રહીને, ગાય જેમ વાડાને છોડીને જતી રહે છે, તેમ વળી બીજાની પાસે જશે એણે એટલા રાજા લોકોનું અતિક્રમણ કર્યું છે કે, તેની મ્હારાથી ગણત્રી થઇ શકતી નથી. ૪૬-૪૭ અને હે ઇંદ્ર ! હવે પછી પણ ત્હારા કરતાં બીજા ઘણા એવા થશે કે, જેઓનું અતિક્રમણ કરીને તે ચાલી જશે. જેઓએ વૃક્ષ, ઔષધિ, રત્નો, પ્રાણીઓ, વન અને ખાણો સહિત આ પૃથ્વીને પૂર્વે ભોગવી છે તેઓને હું હમણાં જોઉં છું-સ્મરણ કરૂં છું. ૪૮ પૃથુ, ઐલ, મય, ભયંકર નરકાસુર, શંબરાસુર. ૪૯ અશ્વગ્રાવ, પુલોમા, સ્વર્ભાનુ અમિતધ્વજ, પ્રહ્લાદ, નમુચિ, દક્ષ, વિપ્રચિત્તિ, વિરોચન. ૫૦ હીનિષેવ, સુહોત્ર, ભૂરિહા, પુષ્પવાન, વૃષ, સત્યેપ્સુ, ઋષભ, બાહુ, કપિલાશ્વ, વિરૂપક. ૫૧ બાણ, કાર્તસ્વર, વહ્નિ, વિશ્વદંષ્ટ્ર, નૈઋતિ, સંકોચ, વરીતાક્ષ, વરાહ, અશ્વ, રૂચિપ્રભ. ૫૨ વિશ્વજિત્, પ્રતિરૂપ, વૃષાંડ, વિસ્કર, મધુ, હિરણ્યકશિપુ અને કૈટભ. ૫૩ એ વિના પણ અનેક દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો તથા બીજાઓ પૂર્વે થઇ ગયા તે તથા તેઓની પૂર્વે થઇ ગયા તે અને જે દૈત્યેંદ્રો, દાનવેંદ્રો અને બીજાઓને અમે સાંભળ્યા છે તેઓ સર્વ દૈત્યેંદ્રો પૃથ્વીને તજીને ગયા છે. ૫૪,૫૫ કાળે એ સર્વને હણ્યા છે. કાળજ સર્વથી બળવત્તર છે. તું એકલોજ કાંઈ સો યજ્ઞ કરનારો નથી. પણ તે સર્વેએ સો સો યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું યજન કર્યું છે. ૫૬ તે સર્વ દૈત્યો ધર્મપરાયણ, નિરંતર યજ્ઞ કરનારા, આકાશમાં ગમન કરનારા, સન્મુખ રહીને યુદ્ધ કરનારા. ૫૭ કવચને ધારણ કરનારા, હાથમાં પરિઘ (નામે આયુધ)ને ઝાલનારા, સેંકડો માયાને ધારણ કરનારા, ઇચ્છામાં આવે તેવાં રૂપ ધારણ કરનારા. ૫૮ સંગ્રામમાં ઉતરીને પરાજય પામ્યા હોય એમ સાંભળવામાં નહિ આવેલા, સત્યવ્રતને પાળનારા, ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ગતિ કરનારા. ૫૯ વેદમાં કહેલાં વ્રતને પાળનારા. બહુશ્રુત, સમર્થ પોતાના ઇચ્છેલા ઐશ્વર્યને પામેલા, ૬૦ પણ તેથી ઐશ્વર્યના મદરહિત, પાત્ર જોઇને યોગ્ય દાન કરનારા, અદેખાઇ વિનાના, ૬૧ અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર યથા-યોગ્ય દયા રાખનારા હતા. તેઓ સર્વ દક્ષની પુત્રીના પુત્રો હતા તથા પ્રજાપતિના વંશ-માંના હતા. ૬૨ તેઓ સર્વ પ્રતાપવાળા તથા તેજસ્વી હતા, પણ તે સર્વનો કાળે સંહાર કર્યો છે. હે ઇંદ્ર ! તું જ્યારે આ પૃથ્વીને ભોગવીને ત્યાગ કરશે ત્યારે તું પોતાના શોકને

કબજામાં રાખી શકવાનો નથી. તું કામભોગથી ઇચ્છાને તજી દે તથા લક્ષ્મીથી થયેલા ગર્વને પણ છોડી દે કેમકે, એમ કરવાથી જ્યારે ત્હારા રાજ્યનો નાશ થશે ત્યારે તું શોકને સહન કરવાને શક્તિમાન થઇશ. તું શોક સમયે શોચ કરીશ નહિ અને હર્ષ સમયે ખુશી થઇશ નહિ. ૬૩–૬૫ જે થઇ ગયું તેનો તથા હવે પછી જે થશે તેનો ત્યાગ કરીને જે તને હમણાં પ્રાપ્ત થયું છે તેવડે નિર્વાહ કર; અર્થાત્ ભૂતકાળનું ચિંતન અને ભાવિકાળની ઇચ્છાને છોડી દે. આળસરહિત કાળે મ્હારા સરખા સદા ઉદ્યોગી મનુષ્યને પકડી લીધો. ૬૬ તો હે ઇંદ્ર ! મ્હારા વચનની ક્ષમા કરજે, પરંતુ થોડા વખતમાં તે કાળ તને પણ આવીને પકડશે. હે દેવેંદ્ર ! મને ત્રાસ પમાડીને તું વાણીવડે મ્હારાં છોડાં પાડે છે–દુ:ખ દે છે. ૬૭ અને હું મનને કબજે રાખીને બેસી રહ્યો છું. ત્યાં તું પોતાને મોટો માને છે, પણ એમ સમજ કે, કાળ પ્રથમ મ્હારી પાસે આવ્યો છે અને હવે ત્હારી પછવાડે દોડે છે. ૬૮ હે દેવેંદ્ર ! કાળે પ્રથમ મને હણ્યો છે; તેથી તું ગર્જના કરે છે, પણ સંગ્રામમાં હું જે વખતે ક્રોધ પામું, તે વખતે મ્હારી સામે ઉભો રહેવાને ત્રણ લોકમાં કોણ સમર્થ છે ? ૬૯ પણ હે ઇંદ્ર ! મ્હારાથી બળવાન કાળ પ્રાપ્ત થયો છે તેથી તું આ જગ્યોએ ઉભો રહ્યો છે. એક હજાર વર્ષ હજી પૂરાં થવાં જોઇએ. ૭૦ કેમ કે, હું મોટા તેજવાળો છું પરંતુ મ્હારાં અંગ સારી સ્થિતિમાં નથી. હું ઇંદ્રના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયો અને સ્વર્ગનો તને ઇંદ્ર કર્યો છે. ૭૧ આ અત્યંત વિચિત્ર જીવલોકમાં હમણાં તું કાળના ક્રમવડે સેવન કરવા યોગ્ય થયો છે; નહિ તો શું કરીને તું ઇંદ્ર થયો અને શું કરીને અમે પદભ્રષ્ટ થયા ? ૭૨ કાળજ કર્તા અને વિકર્તા (વિપરીત કર્તા) છે, બાકીનું બીજું સર્વ નકામું છે. માટે જે જ્ઞાની પુરૂષ હોય તેણે નાશ, વિનાશ, ઐશ્વર્ય, સુખ, દુ:ખ જન્મ તથા મરણ આદિ પામીને હર્ષ ન પામવો કે, શોક પણ ન કરવો, હે ઇંદ્ર ! તું મને જાણે છે અને હું તને પણ જાણું છું. ૭૩–૭૪ હે કાળથી લજ્જારહિત થયેલા ! તું મ્હારા આગળ બડાઈ શું કરે છે ? ત્હારા જાણવામાંજ છે કે, પૂર્વે મ્હારૂં પરાક્રમ કેવું હતું ? સંગ્રામમાં મેં કેવું પરાક્રમ કરેલું હતું ? એટલુંજ દૃષ્ટાંત બસ છે. હે શચીપતે ! પૂર્વે મેં આદિત્યો, રૂદ્રો, સાધ્યા દેવો, વસુઓ અને મરૂતો, એ સર્વને જીત્યા છે. હે ઈન્દ્ર ! ત્હારા જાણવામાં છે કે, જ્યારે દેવ અને અસુરોનું યુદ્ધ થયું ત્યારે મેં સંગ્રામમાં વેગથી એકઠા મળેલા દેવોને નસાડ્યા હતા. સંગ્રામમાં મેં ત્હારા મસ્તક ઉપર વન, વનવાસી, શિખર અને અધિત્યકાસહિત પર્વતો વારંવાર નાંખ્યા હતા; તેથી તે પર્વતો ભાગી ગયા હતા. હું શું કરવાને સમર્થ નથી ? પણ કાળનું અતિક્રમણ થઇ શકે એમ નથી. ૭૫–૭૯ તું વજ્રધારી છે તથાપિ એક મુક્કીવડે તને મારી નાંખવાનો મ્હારામાં ઉત્સાહ નથી એમ ન જાણતો. પણ આ મ્હારે પરાક્રમ કરવાનો સમય નથી પરંતુ આ ક્ષમા કરવાનો કાળ છે. ૮૦ અને હે ઇન્દ્ર ! તેથીજ હું ત્હારાથી સહન ન કરી શકાઉં એવો છતાં પણ ત્હારા બોલવાને સહન કરૂં છું ! હું આજ એવી દશામાં છું કે, જેનો કાળ પરિણામ પામ્યો છે, જે કાળરૂપી અગ્નિથી વીંટાયલો છે, જે કાળના પાશથી બંધાયલો છે અને જેણે મનને નિયમમાં રાખ્યું છે તેના આગળ તું આવીને પોતાનાં વખાણ કરે છે. પણ આ કાળો અને ભયંકર પુરૂષ કે, જેનું લોકો ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી તે, જેમ પશુને દોરડાથી બાંધે છે, તેમ મને બાંધીને ઉભો રહ્યો છે. લાભ અને અલાભ, સુખ તથા દુ:ખ, કામ અને ક્રોધ, જન્મ તથા મરણ, વધ અને બંધન

તથા મોક્ષ, એ સર્વ કાળવડે પ્રાપ્ત થાય છે. હું કર્તા નથી કે, તું પણ કર્તા નથી, પણ સમર્થ કર્તા એવો કાળ, જેમ ઝાડ ઉપર આવેલા ફળને પકવે છે તેમ મને પણ પકવે છે. એક પુરૂષ જે કર્મ કરીને કાળવડે સુખને પ્રાપ્ત કરે છે તેજ કર્મને બીજો પુરૂષ કાળવડે કરીને દુઃખથી મુક્ત થાય છે. કાળને જાણનાર પુરૂષને કાળ સ્પર્શ કરે ત્યારે તેણે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૮૧–૮૬ હે ઈન્દ્ર ! હું તેથી શોક કરતો નથી, તેમ શોક કરવાથી કાંઇ સહાય મળે તેમ પણ નથી. જો શોક કરનારનો શોક, દુઃખને ખેંચી લેતો નથી અથવા શોક કરવાથી દુઃખને મટાડવાનું સામર્થ્ય પણ આવતું નથી. ૮૭ તો તેજ કારણથી હું આજ શોક કરતો નથી. એવાં બળિરાજાનાં વચન સાંભળીને "પાક" નામના અસુરને શાસન કરનાર, હજાર નેત્રવાળો ભગવાન ઇન્દ્ર ક્રોધને સમાવીને આ રીતે બોલ્યો કેઃ–જેણે હાથમાં વજ્ર લઇને ઉગામ્યું છે એવા મને અને વરૂણના પાશોને પોતાના મુખની આગળ જોઇને કોની બુદ્ધિ વ્યથિત થાય નહિ ? સર્વને હણનારા મૃત્યુની પણ બુદ્ધિ વ્યથિત થાય. એમ છતાં પણ તત્વને જાણનારી અને સ્થિર એવી ત્હારી બુદ્ધિ વ્યથિત થતી નથી. ૮૮–૯૦ સત્ય પરાક્રમવાળા હે બલિ ! નિશ્ચય તું આજ ધૈર્યવાન હોવાથીજ વ્યથિત થતો નથી. શરીરને ધારણ કરનારો કયો પુરૂષ જગતને કાળવડે ગતિમાન થયેલું જોઇને શરીર તથા દ્રવ્યમાં વિશ્વાસ કરવાનો ઉત્સાહ રાખે ? હું પણ એજ રીતે આ લોકને નાશવંત તથા કાળરૂપી ઘોર, ગુપ્ત, નિરંતર ગતિમાન અને પરિણામવાળા અગ્નિમાં નાંખેલો જાણું છું. જેને કાળે સ્પર્શ કર્યો છે તેને કોઇ પુરૂષ તેને તજી શકે એમ નથી. ૯૧–૯૩ હું પણ એવીજ રીતે આ લોકને નાશવંત જાણું છું. સૂક્ષ્મ અને મહત્ સર્વ પ્રાણી તેમાં રંધાઇ જાય છે. કાળનો કોઈ નિયામક નથી તથા તે સદા સાવધાન રહીને પ્રાણીઓને રાંધ્યા કરે છે,–પરિણામને પમાડે છે–નાશ કરે છે. ૯૪ નિવૃત્તિ નહિ પામનારા કાળના સ્થાનમાં પહોંચેલો કોઈ પ્રાણી છૂટતો નથી. દેહધારી પ્રાણીઓ અસાવધ છે અને તેમાં કાળ સાવધ રહીને જાગે છે. ૯૫ તે કાળ પ્રયત્નવડે પણ દૂર થયો હોય એમ પૂર્વે કોઇએ જોયું નથી. તે પ્રાચીન, સનાતન અને સર્વ પ્રાણીઓનો સાધારણ ધર્મ છે. ૯૬ કાળનો પરિહાર થઈ શકતો નથી અને તેનું ઉલ્લંઘન પણ થઇ શકતું નથી. જેમ વ્યાજવટું કરનારો મનુષ્ય મુદ્દલ રકમમાં વ્યાજને મેળવતો જાય છે, તેમ કાળ પણ રાત્રિ, દિવસ, માસ, ક્ષણ, કાષ્ઠા, લવ અને કળા, એ સર્વને એકત્ર કરતો જાય છે. "હું આ કામને આજ કરીશ" અને "બાકીના કામને કાલે કરવાનો છું." એ પ્રમાણે કહેનારા પુરૂષને કાળ; જેમ નદીનો વેગ ઝાડને લઇ જાય છે, તેમ લઈ જાય છે "અરે ! મેં એને હમણાંજ દીઠો હતો; એ શાથી મરી ગયો." કાળ જેને લઇ જાય છે તેના વિષે લોકો એમ બોલતા સંભળાય છે. ભોગ, સ્થાન, ઐશ્વર્ય અને દ્રવ્ય, એ સર્વ નાશ પામે છે, કાળ આવીને જીવલોકના જીવતરને લઈ જાય છે, કોઇ પદાર્થ ઉચ્ચતાને પામે છે અને જ્યાં સુધી તે ત્યાંથી પડતો નથી ત્યાં સુધી તે પદાર્થજ છે, અર્થાત્ પડ્યો એટલે તેનો અભાવ થાય છે. ૯૭–૧૦૧ એ રીતે સર્વ કાંઈ અનિત્ય અને અનિશ્ચિત છે તેમાં કોઇ પણ વ્યવસાય કરવો એ દુષ્કર છે, એમ જાણીને તત્વને જાણનારી ત્હારી અચળ બુદ્ધિ વ્યથા પામતી નથી. ૧૦૨ બળવાન કાળે આક્રમણ કરીને આ લોકને પાચન કરવા માંડ્યા છે તેમાં હું પૂર્વે હતો એટલું મનથી પણ જાણી શકાતું નથી. ૧૦૩ તે કાળ નાના અને મોટા સર્વને એવા તો ફેંકી દે છે

કે, તે જાણવામાં પણ આવતું નથી. લોકો ઇર્ષ્યા, અભિમાન, લોભ, કામ, ક્રોધ, ભય, સ્પૃહા, મોહ અને અહંકારમાં આસક્ત થઇને મોહને પામે છે. તું તો પદાર્થના તત્વને જાણનારો, વિદ્વાન, જ્ઞાની અને તપસ્વી હોવાથી, જેમ હાથમાં રહેલા આમળાને જોઈ શકાય છે, તેમ કાળને અત્યંત સ્પષ્ટ જુએ છે. હે વિરોચનપુત્ર ! તું કાળના ચારિત્ર્યના તત્વને જાણનાર, સર્વ શાસ્ત્રમાં વિશારદ, કૃતાત્મા અને જ્ઞાનીઓએ સ્પૃહા કરવા જેવો છે. તેં બુદ્ધિવડે આ સર્વ લોકને જાણેલા છે એમ હું માનું છું. ૧૦૪–૧૦૭ તું સર્વ જગ્યાએ વિહાર કરે છે તથાપિ મુક્ત છે કેમ કે, કોઇ જગ્યાએ આસક્ત થતો નથી. તું જીતેંદ્રિય છે તેથી તને રજોગુણ કે, તમોગુણ સ્પર્શ કરતો નથી. ૧૦૮ તું પ્રીતિ અને સંતાપ બન્નેથી રહિત આત્માનું ઉપાસન કરનારો છે. તને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મિત્રભાવવાળો, વૈર વિનાનો અને શાંત મનવાળો જોઇને ત્હારા વિષે મ્હારી બુદ્ધિ દયાવાળી થઈ છે. ત્હારા સરખા બોધને પામેલા પુરૂષને બંધનમાં પડેલો છતાં, હું હણવા ઇચ્છતો નથી કેમ કે, સૌજન્ય એ પરમ ધર્મ છે તથા ત્હારા ઉપર મને કૃપા ઉપજી છે. કાળક્રમથી આ વરૂણના પાશ કે, જેથી તને બાંધેલો છે તે પ્રજાઓના ઉપચારવડે છૂટી જશે. હે મહાસુર ! ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ, જ્યારે વહુ વૃદ્ધ સાસુની પાસે કામ કરાવશે. ૧૦૯–૧૧૨ જ્યારે પુત્ર મોહ (મૂઢતાથી)થી પિતાને કામ બતાવીને મોકલશે, જ્યારે શૂદ્રો બ્રાહ્મણોની પાસે પગ ધોવરાવશે. ૧૧૩ જ્યારે શૂદ્રો નિર્ભય થઇને બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરશે, જ્યારે પુરૂષો વિજાતીય યોનિમાં બીજ મૂકશે. ૧૧૪ જ્યારે કાંસાનાં વાસણ વાપરવામાં ભેળસેળ થશે, જ્યારે કુપાત્ર પુરૂષોવડે બલિ આપવામાં આવશે અને જ્યારે ચારે વર્ણની સમગ્ર પ્રજા અમર્યાદ થશે. ૧૧૫ ત્યારે ત્હારો એક એક પગ ક્રમે કરીને છૂટો થશે. અમારાથી ત્હારે ભય રાખવો નહિ, પણ તે સમયની વાટ જો. તું પીડારહિત, સ્વસ્થ ચિત્તવાળો, રોગરહિત અને સુખી થા. ૧૧૬ જેણે ગજરાજનું વાહન કરેલું છે એવો ઇંદ્ર બલિરાજાને આમ કહીને પાછો વળ્યો તથા દેવાધિપતિ ઇન્દ્ર સર્વ અસુરોને જીતીને ત્રણ લોકમાં એકજ રાજા થયો અને હર્ષવડે આનંદ પામ્યો. ૧૧૭ મહર્ષિયો તે ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કેમ કે, તે સર્વ સ્થાવર–જંગમ પ્રાણીનો ઇશ્વર હતો; અગ્નિ ઇશ્વર છતાં પણ યજ્ઞમાં તેના માટે હવ્યનું તથા અર્પણ કરેલા અમૃતનું વહન કરતો હતો. ૧૧૮ વળી સર્વ સ્થાનમાં રહેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોએ જેની સ્તુતિ કરેલી છે, તેથી જે પ્રસન્ન થયેલો છે તથા ક્રોધ ઉતરી જવાથી જેનું ચિત્ત શાંત થયું છે અને જેનું તેજ વિશેષ પ્રકાશિત છે એવો દેવોનો ઇશ્વિર ઇન્દ્ર પોતાના સ્થાનમાં–સ્વર્ગમાં જઇને હર્ષ પામ્યો. ૧૧૯

द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो विदिप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।
प्रशांतचेता मुदितः स्वमालयं त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥११९॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां बलिवासवसंवादो नाम चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અધ્યાય ૫૫ મો-લક્ષ્મી-ઈન્દ્ર સંવાદ. લક્ષ્મી આદિ ઐશ્વર્ય કેવા સ્થળમાં રહે છે?

युधिष्ठिर उवाच ॥ पूर्वरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ ! હે રાજન્ ! પુરૂષનો ઉદય થવાનો હોય કે, પરાભવ થવાનો હોય તેનાં પૂર્વરૂપ (આગમચથી જણાતાં લક્ષણ) કેવાં હોય છે ? તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ. તેં આ પ્રશ્ન બહુ સારો કર્યો છે. જે પુરૂષનો ઉદય થવાનો હોય અથવા પરાભવ થવાનો હોય તેનું મનજ તેનાં પૂર્વરૂપને કહે છે. ૨ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યાએ પણ હું તને લક્ષ્મીની સાથે થયેલા ઇન્દ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું. ૩ નારદ મુનિ કે, જે અત્યંત તપના સમૂહના બળથી ઉત્તમ અને અધમ બન્ને લોકને જોઈ શકતા હતા, જે બ્રહ્મલોકમાં વસનારા ઋષિઓની બરાબર હતા, જે બ્રહ્માના સરખા અમાપ અને પ્રકાશિત તેજવાળા હતા, જે પાપરહિત હતા, જે મોટા તપવાળા હતા અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં ફરતા હતા, ૪,૫ તે નારદ મુનિ કોઇ એક સમયે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને પવિત્ર જળનો સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છાથી ધ્રુવના દ્વારથી નીકળેલી આકાશગંગાને કિનારે ગયા તથા ત્યાં જઇને સ્નાન કર્યું. ૬ તે સમયે “ શંબર ” અને “ પાક ” નામના અસુરને હણનાર વજ્રધારી હજાર નેત્રવાળો ઇન્દ્ર પણ દેવ અને ઋષિયોએ સેવેલી તે નદીને કિનારે આવ્યો. ૭ પછી બન્ને જણાએ તે નદીમાં ઉતરીને તથા સ્નાન કરીને સંક્ષેપમાં મંત્રનો જપ કર્યો, પછી સૂક્ષ્મ સુવર્ણની રેતીવાળા નદીના તટ ઉપર બેઠા. ૮ તે બન્ને તે સ્થળમાં બેસીને, પવિત્ર કર્મવડે ખ્યાતિ પામેલી તથા દેવર્ષિયોએ અને મહર્ષિયોએ કહેલી કથાઓ એક બીજાને કહેવા લાગ્યા. ૯ તથા પૂર્વે પોતાને શું બન્યું હતું ? તે પણ એકચિત્ત થઇને એક બીજાને કહેતા હતા, પછી તે બન્ને જેના કિરણોનો સમુદાય પ્રસરેલો છે એવા ઉદય પામતા સૂર્યના પૂર્ણમંડળને જોઇને ઉભા થયા તથા ઉપસ્થાન કર્યું સૂર્ય ઉદય થતો હતો તેની ચારે બાજુ જાણે બીજો સૂર્ય ઉદય પામતો હોય અથવા જાણે કોઈ તેજનું બિંબ ઉદય પામતું હોય તેવી કાંતિવાળું એક તેજનું મંડળ આકાશમાં દેખાયું. હે ભારત ! પછી તે તેજ તેઓના સમીપમાં આવતું દેખાયું. ૧૦–૧૨ આકાશને વિષે રહિને ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરતું, પોતાની કાંતિવડે અપ્રતિમ શોભતું અને પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગરૂડે રચેલું તે વિમાન હતું. ૧૩ તે વિમાનમાં યોગ્ય શોભાવાળી અપ્સરાઓ આગળ બેઠેલી હતી. તેમાં સર્વથી મોટી સૂર્યના સરખી કાંતિવાળી, સૂર્યનાં તેજની કિરણો સરખી, જેણે નક્ષત્ર સરખા અલંકારને ધારણ કરેલા છે એવી, જેણે મોતીની માળા પહેરેલી છે એવી, કમળમાં રહેનારી અને સાક્ષાત કમળના પત્રમાં બેઠેલી લક્ષ્મીને તે બન્ને જણાએ જોઇ. ૧૪–૧૫ સ્ત્રીઓમાં સર્વોત્તમ એવી તે લક્ષ્મી વિમાનના શિખર ઉપરથી ઉતરીને, જ્યાં દેવર્ષિ નારદ તથા ઇન્દ્ર બેઠા હતા તે તરફ ચાલી. ૧૬ ઇન્દ્ર તેને આવતી જોઇને, ઉઠીને તેની સામે ગયો તથા નારદ પણ ઇંદ્રની પાછળ ગયા. ઇન્દ્રે તેની પાસે જઇને તથા બન્ને હાથ જોડીને દેવીને નિવેદન કર્યું કે,–હું ઇન્દ્ર છું. ૧૭ પછી સર્વ વિધિને જાણનાર ઇંદ્રે તેનું સારી રીતે પૂજન કર્યું, હે રાજન્ ! પછી દેવના રાજા ઇંદ્રે લક્ષ્મીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૮–ઇન્દ્ર કહે છે કેઃ–હે સુંદર હાસ્યવાળી સ્ત્રી !

તું કોણ છે અને શા કારણથી અહીં આવી છે ? હે સુંદર ભ્રકુટીવાળી સ્ત્રી ! તું ક્યાંથી આવે છે અને હે શુભે ! ત્હારે ક્યાં જવું છે. ? ૧૯ લક્ષ્મી કહે છે કેઃ—પુણ્યવાન ત્રણે લોકમાં સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રાણીઓ મને પોતાની કરી લેવાની ઇચ્છાથી અત્યંત પરિશ્રમ કરીને યત્ન કરે છે. ૨૦ તે હું સૂર્યના કિરણથી પ્રફુલિત થયેલા કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી છું. સર્વ પ્રાણીઓના અભ્યુદયના અર્થે મને ઉત્પન્ન કરી છે. ૨૧ મને "પદ્મા, શ્રી અને પદ્મમાલિની" કહે છે. હે બલસૂદન ! હે ઇન્દ્ર ! હું લક્ષ્મી છું, હું ભૂતિ (ઐશ્વર્ય) છું. શ્રદ્ધા, મેધા, સન્નતિ, વિજિતિ (વિજય), સ્થિતિ, ધૃતિ, સિદ્ધિ અને ત્હારો વૈભવ, તે પણ હુંજ છું. હુંજ સ્વાહા, સ્વધા, પ્રણામ, નિયમ અને સ્મૃતિ છું. ૨૨,૨૩ હે બલસૂદન ! વિજય કરતા રાજાઓની સેનાને મોખરે, ધ્વજાઓમાં, ધર્મશીલ પુરૂષોના નિવાસસ્થાનોમાં, ધર્મશીલ રાજાઓના દેશમાં, ધર્મવાળા નગરમાં અને વિજયવાળો શૂર પુરૂષ કે, જે સંગ્રામમાં પાછો ન વળે એવો હોય તેનામાં સદૈવ રહું છું. ૨૪,૨૫ વળી હું, જે પુરૂષ ધર્મશીલ, મોટી બુદ્ધિવાળો, બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનારો, વિનયવાળો અને દાન કરવાના આચરણવાળો હોય તેનામાં સદૈવ વસું છું. ૨૬ સત્ય અને ધર્મના બંધારણવાળી હું પૂર્વે અસુરોમાં વસતી હતી, પણ હવે તેઓને વિપરીત થયેલા જાણીને ત્હારા વિષે નિવાસ કરવાની મ્હારી રૂચિ થઇ છે. ૨૭ ઇન્દ્ર કહે છે કેઃ—હે સુંદરમુખી ! દૈત્યો કેવા આચરણવાળા હતા ત્યારે તું તેઓમાં રહેતી હતી ? અને હવે તેઓમાં તેં એવું શું જોયું ? કે, જેથી દૈત્ય અને દાનવોને છોડીને તું અહીં આવી છે ? ૨૮ લક્ષ્મી કહે છે કેઃ—જ્યારે દૈત્યો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા હતા, જ્યારે તેઓ ધૈર્યથી ચલિત થયા નહોતા અને જ્યારે તેઓની ઇચ્છા સ્વર્ગના માર્ગમાં જવાની હતી, ત્યારે હું તેઓને વિષે રહેલી હતી. ૨૯ જ્યારે તેઓ દાન કરતા હતા, વેદાદિકનું અધ્યયન કરતા હતા, યજ્ઞ કરતા હતા, પિતૃ અને દેવતાઓનું પૂજન કરતા હતા, ગુરૂ અને અતિથિનો સત્કાર કરતા હતા તથા જ્યારે સત્યને પાળતા હતા ત્યારે હું તેઓમાં નિવાસ કરતી હતી. ૩૦ જ્યારે તે અસુરોનાં અંતઃકરણ નિર્મળ હતાં, તેઓએ સ્ત્રીઓને જીતી હતી (અર્થાત્ કામને જીત્યો હતો), તેઓ અગ્નિમાં હોમ કરતા હતા, ગુરૂઓનુ સેવન કરતા હતા, બહારની ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરતા હતા, બ્રાહ્મણનું સેવન કરતા હતા, તેઓએ ક્રોધને જીત્યો હતો, તેઓ નિરંતર દાન કરતા હતા, બીજાનો ઉત્કર્ષ જોઇને પરિતાપ પામતા નહોતા, પોતાના પુત્ર, પ્રધાન અને સ્ત્રીઓનું પોષણ કરતા હતા, ઇર્ષ્યા કરતા નહોતા. ૩૨ અમર્ષ રાખીને એક બીજાની સ્પૃહા કોઇ વખત કરતા નહોતા, બીજાની સમૃદ્ધિ જોઇને કોઇ દિવસ સંતાપ નહિ પામનારા અને ધીર હતા. ૩૩ તેઓ દાતાર હતા, સંગ્રહ કરનારા હતા, સજ્જન હતા, તેઓની લાગણી કોમળ હતી, તેઓની મેહેરબાની મોટા ફળને આપનારી હતી. તેઓ સરળ સ્વભાવવાળા, દૃઢભક્ત અને જીતેંદ્રિય હતા. ૩૪ તેઓના સેવક અને પ્રધાનો નિરંતર સંતોષ પામેલા રહેતા, તેઓ કૃતજ્ઞ અને પ્રિય વચનને બોલનારા હતા, જેને જેટલું ઘટે તેટલું તેને માન અને દ્રવ્ય આપનારા હતા, લજ્જાવાળા અને નિયમપૂર્વક આચરણ કરનારા હતા. ૩૫ જ્યારે પર્વ આવે ત્યારે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે સ્નાન કરીને તથા સુંદર ચંદનાદિનો લેપ કરીને સારા અલંકારને ધારણ કરતા હતા, ઉપવાસ અને તપ કરતા હતા, બ્રહ્મવાદી સરખા જણાતા હતા. ૩૬ તેઓ સૂતા હોય અને સૂર્ય ઉગ્યો હોય એમ થવા દેતા નહોતા. (તેઓ સૂર્યો-

દય પૂર્વે જાગતા હતા) અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં સુઇ જતા નહોતા, રાત્રિમાં દહીં તથા સાથવાને નિરંતર વર્જતા હતા. ૩૭ તે બ્રહ્મવાદીઓ કહીં જતા હોય ત્યારે મધ કે, ઘૃતને જોઇને જતા હતા, તેઓ મંગળ વસ્તુઓનાં પણ દર્શન કરતા હતા તથા બ્રાહ્મણોને પણ પૂજતા હતા. ૩૮ તેઓ સદા ધર્મયુક્ત બોલતા હતા, સદૈવ પ્રતિગ્રહ કરતા નહોતા, રાત્રિના અર્ધભાગ જેટલો સમય સુઇ રહેતા હતા, દિવસે સૂતા નહોતા. ૩૯ તેઓ દીન, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, માંદા અને સ્ત્રીઓના ઉપર દયા કરવાનું તથા તેઓના અર્થે પોતાના ઉત્પન્નમાંથી વિભાગ કાઢવાનું પસંદ કરતા હતા. ૪૦ તેઓ ત્રાસ પામેલાને, વિષાદ પામેલાને, ઉદ્વેગ પામેલાને, ભયથી પીડાયલાને, વ્યાધિવાળાને, કૃશને જેનું ધન હરણ થયું હોય તેને અને સંકટવડે પીડાતાને નિરંતર આશ્વાસન આપતા હતા. ૪૧ તેઓ ધર્મ પ્રમાણેજ વર્તતા હતા પણ પરસ્પર હિંસા કરતા નહોતા, એક બીજાને કામ પડે તો સહાય કરતા હતા. ગુરૂ અને વૃદ્ધોનું ઉપાસન કરતા હતા. ૪૨ તેઓ પિતૃ, દેવ અને અતિથિને યથાયોગ્ય પૂજતા હતા તથા તેઓના જમતાં શેષ રહેલું અન્ન જમતા હતા, તેઓમાંના કેટલાક નિરંતર સત્ય અને તપને ધારણ કરીને અતિશય સ્વાદવાળું અને સુંદર ભોજન જમતા નહોતા, તેઓ પરસ્ત્રીની સાથે ગમન કરતા નહોતા, તેઓ જેમ પોતાના પ્રત્યે દયા રાખીને વર્તતા હતા તેમ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખીને વર્તતા હતા. ૪૩, ૪૪ તે આકાશમાં (કલ્પિત સ્ત્રી આદિમાં), પશુઓમાં, વિજાતીય યોનિમાં અને પર્વદિવસમાં કોઈ વખત પોતાના ઇન્દ્રિયનો વિસર્ગ કરતા નહોતા (અયોગ્ય સમયે અને દિવસે મૈથુન કરતા નહિ.) ૪૫ હે પ્રભો ! તેઓમાં ત્યાગ, દાન, દક્ષતા, આર્જવ ઉત્સાહ, અનહંકાર, પરમ સૌહૃદ (મૈત્રી), ક્ષમા ૪૬ સત્ય, નિત્યદાન, તપ, પવિત્રતા, કરૂણા, કોમળ વાણી, મિત્રોનો દ્રોહ ન કરવો એ સર્વ ગુણ હતા. ૪૭ નિદ્રા, નિદ્રા સંબંધી આળસ, અપ્રીતિ, અસૂયા (સામાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવાનો ગુણ.) બેદરકારી, નિઃસ્નેહપણું, ખેદ, સ્પૃહા (ખુશામત,) એવા ગુણો તેઓમાં હતા નહિ. ૪૮ હું પૂર્વે એવા ગુણવાળા દાનવોમાં પ્રજાની ઉત્પત્તિનું ગ્રહણ કરીને, અનેક યુગ જતાં સુધી વસતી હતી. ૪૯ પછી કાળ બદલાવાની સાથે દાનવોના ગુણ પણ બદલાઇ ગયા એટલે તેઓ કામ અને ક્રોધને વશ થયા અને તેઓમાંથી ધર્મ નીકળી ગયો, તે મેં જોયું. ૫૦ પછી જ્યારે સભાસદો અને વૃદ્ધો તેઓને કથા કહેતા હતા, ત્યારે અધમ ગુણવાળા તે દાનવો વૃદ્ધોને હસતા હતા તથા તેઓના માનના ઉત્કર્ષને સહન કરતા નહોતા. ૫૧ વળી જુવાનીઆઓ વૃદ્ધોને આવતા જોઇને ઉભા થઇને નમસ્કાર પણ કરતા નહોતા અને પૂર્વની પેઠે સત્કાર પણ નહોતા કરતા. ૫૨ પિતા વ્યવહાર ચલાવવાને શક્તિમાન છતાં પણ પુત્ર, સર્વનો સ્વામી થઇને વ્યવહાર ચલાવતો હતો તથા તેઓ રાજસેવક નહિ છતાં રાજસેવક થઇને નિર્લજ્જપણે પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરતા હતા. ૫૩ વળી જેઓ અધર્મયુક્ત નિંદ્ય કર્મવડે ઘણા દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરતા હતા તેવા દ્રવ્ય ઉપર દાનવોની ઇચ્છિા થવા લાગી ૫૪ તેઓ રાત્રિયે ઘાંટા કાઢી બોલતા હતા તથા તેઓની હોમશાળાઓમાં અગ્નિ મંદ તેજથી બળતો હતો. પુત્રો પિતાઓનું (આજ્ઞાનું) ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા અને સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગી. ૫૫ તે દાનવો માતા, પિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરૂ, એઓના ગુરૂપણાને પસંદ કરતા નહોતા તથા પોતાના બાળકોનું પાલન કરતા નહોતા. ૫૬ ભિક્ષુને ભિક્ષા અને દેવતાઓને બલિ

આપ્યા વિના અન્ન જમતા હતા. તેમજ પિતૃ, દેવ, અતિથિ, અને ગુરૂનું પૂજન કર્યા વિના તથા વિભાગ કાઢ્યા વિના જમતા હતા. ૫૭ તેઓના રસોઇઆઓ મન, વાણી અને કર્મવડે પવિત્રતા પાળતા નહોતા, તેઓનું ભોજન (રસોઇ) ઢાંકયું થતું નહોતું. ૫૮ કાગડા તથા ઉંદરડા ખાય તેવી રીતે તેઓનાં ધાન્ય વેરાયલાં હતાં. તેઓ દૂધને ઉઘાડું મૂકી રાખતા હતા તથા ઉચ્છિષ્ટ છતાં ઘૃતને સ્પર્શ કરતા હતા. અર્થાત્ ભોજન કરતાં ઉચ્છિષ્ટ મુખથી ઘૃતને સ્પર્શ કરતા હતા. ૫૯ તેઓના ઘરની મુખ્ય સ્ત્રી કોદાળી, દાતરડું. પેટી, કોઠીઓ, પરચુરણ ઘરનો સામાન, કાંસાનાં વાસણ, દ્રવ્ય અને બીજા સાહિત્યની તપાસ રાખતી નહોતી. ૬૦ તેઓનાં કોટ–કિલ્લાઓ અને ઘર વગેરે પડી જતાં હતાં પરંતુ સુધરાવતા નહિ. પશુઓને આંગણે બાંધ્યા પછી તેઓને ઘાસ–પાણી નાંખીને આદર કરતા નહિ. ૬૧ બાળકો જોઇ રહેતાં છતાં પોતે ભક્ષ્ય પદાર્થને ભક્ષણ કરતા હતા. તેમજ તે દાનવો પોતાના સઘળા પોષ્ય વર્ગને પોષણ કર્યા વિના એકલા જમતા હતા. ૬૨ તેઓ કેવળ પોતાનાજ અર્થે દૂધપાક, ખીચડી, માંસ, માલપૂડા તથા જલેબી આદિ ભોજન રંધાવતા હતા અને યજ્ઞાદિ નિમિત્ત વિના વૃથા માંસનું ભક્ષણ કરતા હતા. ૬૩ તેઓ સૂર્ય ઉગ્યા પછી શય્યામાંથી ઉઠતા હતા તથા પ્રભાત કાળમાં ઉંઘતા હતા. દિવસે અને રાત્રિયે ઘેરેઘેર તેઓમાં કલહ થતા હતા. ૬૪ અનાર્ય પુરૂષો આર્ય પુરૂષને બેઠેલો જોઇને, તેની પાસે બેસીને તેનું સેવન કરતા નહોતા. જેઓ બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમમાં રહીને ધર્મને સાધતા હતા. તેઓનો અનાશ્રમી અને વિધર્મી પુરૂષો દ્વેષ કરતા હતા તથા તે વિધર્મી પુરૂષો પોતપોતામાં પરસ્પર પણ દ્વેષ કરતા હતા. ૬૫ પ્રજામાં વર્ણસંકરતા થતી હતી. કોઇ પવિત્રતા પાળતું નહોતું, જે બ્રાહ્મણો વેદને જાણનારા હતા અને જેઓ વેદને જાણનારા નહોતા એમ સ્પષ્ટ હતું. ૬૬ તે બન્નેમાં બહુમાન અને અવમાનજ નિરંતર વિશેષ હતો: અર્થાત્ તેઓ માત્ર માનને અર્થે વેદાધ્યયન કરતા હતા, ધર્મના અર્થે નહિ. સ્ત્રીઓ હાર, આભૂષણ કે, વસ્ત્રાદિ ગયાં કે છે તેની તજવીજ રાખતી નહિ. ૬૭ પુરૂષો દાસીઓ રાખીને તેને સેવતા હતા અને તે રખાત સ્ત્રીઓ દુર્જન મનુષ્યોએ આચરવા જેવાં કર્મ આચરતી હતી. સ્ત્રીઓ પુરૂષના વેષે ફરતી હતી અને પુરૂષો સ્ત્રીના વેષને ધરતા હતા. ૬૮ તેઓ રમત, ગમત અને સ્ત્રીસેવન આદિ વિહારમાં પરમ હર્ષ પામતા હતા. સમર્થ પુરૂષોએ યોગ્ય વારસોને જે વારસો આપેલો હોય તે અથવા જે કાંઇ દાન ધર્મના કારણથી વંશપરંપરા ધર્માદા આપેલું હોય તેને તેઓ પાળતા નહોતા અને કદાચિત પાળવાનો સંભવ હોય તો, શ્રદ્ધા વિના પાળતા હતા. કાંઇ વખતે કોઇ મિત્રે પોતાના મિત્ર પાસેથી રૂપિયા ઉછીના કે, કરજે લીધા હોય અને જ્યારે તેનો હાથ તાણમાં હોવાથી તે રૂપિયાની બાબતમાં શક પડે તો, એક વાળના અગ્રના કરોડમા હિસ્સા જેટલા સ્વાર્થ માટે તેના દ્રવ્યનો નાશ કરતા હતા. આર્યવર્ણના પુરૂષોમાં પણ પારકું ધન હરણ કરવાની રૂચિવાળા તથા દુકાન માંડીને વેચવા–સાટવાનો રોજગાર કરનારા થયા હતા. શૂદ્રો તપોધન થયા હતા અર્થાત્ શૂદ્રો છતાં તપ કરતા હતાં. કેટલાક શૂદ્રો વ્રતને ધારણ કરીને અને કેટલાક મિથ્યા વ્રતને ધારણ કરીને વેદનું અધ્યયન કરતા હતા. ૬૯–૭૨ શિષ્ય ગુરૂની સેવા કરતો નહોતો. કોઇ ગુરૂ શિષ્યનો મિત્ર થતો હતો. વિવાહાદિ પ્રસ્તુત થઇ રહ્યા પછી શ્રમિત થયેલાં હોય તેવાં વૃદ્ધ પિતા અને વૃદ્ધ માતા ઘરમાં સ્વામિત્વ (અધિકાર) વિનાનાં થઇને

પુત્રોની પાસે અન્ન માગતાં હતાં. ૭૩ તે દાનવોમાં જેઓ વેદને જાણનારા, જ્ઞાની અને ગંભીરાઇમાં સમુદ્ર સરખા હતા. ૭૪ તેઓ ખેતીઆદિ કર્મ કરવામાં આસક્ત થયા તથા જેઓ મૂર્ખ હતા તેઓ શ્રાદ્ધને જમતા થયા. જેઓએ પોતાના પુત્રો–શિષ્યોને ગુરૂઓને ઘેર અધ્યયન કરવાને મોકલ્યા ન હોય તેઓને ઘેર જઇને ગુરૂઓ કુશળ પ્રશ્ન પૂછતા હતા તથા તેઓને પોતાની શાળામાં મોકલવાની ક્રિયા કરતા હતા. વહુ સાસુ અને સસરો બેઠાં હોય, તેમના આગળ ઉભી રહીને ઘરના માણસોને શિખામણ દેતી હતી, પોતાના સ્વામીને પણ શિખામણ દેતી હતી અને પોતાની પાસે બોલાવીને વાત કહેતી હતી. પિતા પ્રયત્નથી પણ પોતાના પુત્રનું મન રાખતો હતો અથવા ક્રોધના આવેશથી તેઓને વિભાગ આપીને જૂદા કરતો હતો અને પોતે દુઃખથી નિવાસમાં રહેતો હતો. અગ્નિમાં બળી જવાથી અથવા ચોર કે. રાજાઓએ હરણ કરવાથી ધનને નાશ પામેલું જોઇને મિત્ર અથવા અન્ય કે, જેઓની તેણે સંભાવના કરી હોય તેવા પુરૂષો પણ દ્વેષથી હસતા હતા. તેઓ કૃતઘ્ન, નાસ્તિક, પાપી, ગુરૂની સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ રાખનારા થયા હતા. તેઓ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવામાં પ્રીતિવાળા, મર્યાદારહિત અને નષ્ટ તેજવાળા થયા હતા. તેઓ કાળ બદલાતાં એવા એવા અનાચાર કરવા લાગ્યા હતા. ૭૫–૮૦ માટે હું હવે દાનવોમાં રહીશ નહિ, એવી મ્હારી બુદ્ધિ છે. હે ઇંદ્ર ! એ માટે મને સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયેલી જોઇને મ્હારૂં અભિનંદન કર. ૮૧ હે દેવેશ્વર ! તું મ્હારૂં પૂજન કરીશ એટલે બીજા દેવતાઓ મને અગ્રેસર કરશે. જ્યાં હું જઇશ ત્યાં મ્હારા સરખી તેજસ્વી, મ્હારા જેવા ગુણોવાળી અને મ્હારા વિષે જેમણે પોતાને અર્પણ કરેલી છે એવી સાત દેવીઓ તથા આઠમી “ જયા ” નામની દેવી આવીને નિવાસ કરશે. એ સાતનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ–શ્રદ્ધા, ધૃતિ, આશા, ક્ષાંતિ, વિજિતિ, સન્નતિ, અને ક્ષમા. ૮૨–૮૩ હે ઇન્દ્ર ! એ સર્વમાં સર્વથી મુખ્ય “ વૃત્તિ ” નામની આઠમી છે. તે દેવીઓ અને હું, અસુરોનો ત્યાગ કરીને તમારા (દેવતાઓના) દેશમાં આવ્યાં છીએ. ૮૪ દેવતાઓનો અંતરાત્મા ધર્મનિષ્ઠ છે માટે અમે દેવતાઓમાં નિવાસ કરીશું. એ પ્રમાણે દેવીનું વચન સાંભળીને દેવર્ષિ નારદ તથા વૃત્રાસુરને હણનાર ઇન્દ્ર તેને પ્રસન્ન કરવાને અર્થે અભિનંદન આપવા લાગ્યા. પછી, સુગંધયુક્ત, સુખકર સ્પર્શવાળો અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને સુખ ઉપજાવનાર એવો અગ્નિનો મિત્ર પવન દેવતાઓના માર્ગમાં વાવા લાગ્યો. તે સમયે લક્ષ્મીસહિત બેઠેલા ઇન્દ્રને જોવા માટે પવિત્ર અને ઇષ્ટ એવા સ્થળમાં દેવતાઓ આવેલા હતા. ૮૫–૮૮ પછી સહસ્ર નેત્રવાળો તથા દેવતાઓનો સ્વામી ઇન્દ્ર, સ્ત્રીઓની સાથે તથા મહર્ષિ અને મિત્ર એવા નારદની સાથે અશ્વયુક્ત રથમાં બેસીને સત્કારયુક્ત દેવની સભામાં ગયો. ૮૯ પછી વજ્રને ધારણ કરનારા ઇન્દ્રના તથા લક્ષ્મીદેવીના મનોગત ભાવને જાણીને, જેનું પૌરૂષ દેવતાઓએ જાણેલું છે એવા નારદે, તે વખતે “ મહર્ષિયો સહિત શિવ આવ્યા છે ” એમ લક્ષ્મીને કહ્યું. ૯૦ તે સમયે પિતામહ બ્રહ્મદેવના સ્થાનમાં તેજોમય અંતરિક્ષમાંથી અમૃતની વૃષ્ટિ થઇ. બજાવ્યા વિના દુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં તથા દિશાઓ નિર્મળ થઇને પ્રકાશવા લાગી. ૯૧ તે સમયે મેઘ પણ ઋતુ પ્રમાણે અનાજ તથા વનસ્પતિ આદિમાં વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો, કોઇ પણ ધર્મના માર્ગથી ચલાયમાન ન થવા લાગ્યું, પૃથ્વી પણ અનેક રત્નની ખાણોથી અલંકૃત થવા લાગી અને દેવતાઓના નિવાસ સ્થાનમાં સુંદર ધ્વનિયુક્ત જયનાં વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યાં. ૯૨ મનુષ્યો પણ પુણ્ય

કરનારાઓના માર્ગમાં રહેનારા—પુણ્ય કરનારા તથા સ્વતંત્ર અંતઃકરણવાળા થઇને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં શોભવા લાગ્યા. મનુષ્ય, દેવ, કિન્નર, યક્ષ અને રાક્ષસ, એ સર્વ પ્રસન્ન મનવાળા તથા સમૃદ્ધિવાળા થયા. ૯૩ પવનથી કંપિત થયેલા વૃક્ષથી પણ અકાળે પુષ્પ પડતાં નહોતાં; તો ફળ તો શાનાંજ પડે ? ગાયો દૂધ આદિ રસને આપનારી તથા કામદુર્ઘાઓ થઈ હતી અને કોઇના મુખમાંથી કઠોર વાણી નીકળી નહોતી. ૯૪ એ રીતે જે પુરૂષો સર્વ કામને આપનારા ઈન્દ્રાદિ દેવોએ કરેલી આ લક્ષ્મીની પૂજાનો પાઠ બ્રાહ્મણની સભામાં રહીને કરશે તેઓના મનોરથ સફળ થશે તથા તેઓ લક્ષ્મીને પામશે. ૯૫ હે કૌરવશ્રેષ્ઠ ! તેં મને જે પૂછ્યું હતું, તે ઉદય અને પરાભવનું સર્વોત્તમ નિદર્શન મેં તને અથેતિ કહી સંભળાવ્યું છે. હવે ત્હારે તત્વની પરીક્ષા કરીને તેને જાણવું યોગ્ય છે. ૯૬

त्वया कुरूणां वर यत्प्रचोदितं भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ॥
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया परीक्ष्य तत्त्वं परिगंतुमर्हसि ॥ ९६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे श्रीवासवसंवादो नाम गुर्जरभाषायां पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

અધ્યાય ૫૬ મો—જૈગીષવ્ય અને અસિત મુનિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं शील: किं समाचार: किं विद्य: किं पराक्रम: ॥
प्राप्नोति ब्रह्मण: स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—બ્રહ્મનું સ્થાન કે, જે પ્રકૃતિથી પર અને નિશ્ચળ છે તેને કેવા શીળવાળો, કેવા આચારવાળો, કેવી વિદ્યાવાળો અને કેવા પરાક્રમવાળો પુરૂષ પામે છે ? તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,—જે પુરૂષ મોક્ષધર્મમાં નિયમવાળો, થોડું ભોજન કરનારો અને જીતેંદ્રિય હોય તે પ્રકૃતિથી પર એવા બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨ હે ભારત ! આ સ્થળમાં પણ જૈગીષવ્ય અને અસિતના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત કહું છું. ૩ એક સમયે મહા જ્ઞાનવાળા, ધર્મના તત્વને જાણનારા તથા ક્રોધ અને હર્ષરહિત એવા જૈગીષવ્ય મુનિને અસિત નામવાળા દેવલે* પૂછ્યું. ૪ દેવલ કહે છે કેઃ—હે જૈગીષવ્ય ! તમને કોઈ પ્રણામ કરે તો તમે પ્રસન્ન થતા નથી અને કોઈ નિંદા કરે તો કોપ પામતા નથી માટે તે તમારી બુદ્ધિ કેવી છે ? એવી બુદ્ધિ તમને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ ? અને તે બુદ્ધિ રાખવામાં તમારો શો હેતુ છે તે કહો ? ૫ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—એ પ્રમાણે દેવલના પૂછવાથી તે મહાતપસ્વી મુનિયે સંદેહરહિત પુષ્કળ અર્થયુક્ત પદવાળું અને પવિત્ર મહા વાક્ય આ પ્રમાણે કહ્યું. ૬ જૈગીષવ્ય કહે છે કેઃ—હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! જે સર્વોત્તમ ગતિ છે, જે સર્વથી છેલ્લી સીમા છે અને જે પુણ્ય કર્મવાળા પુરૂષોની શાંતિ છે, તે મોટી શાંતિ વિષે હું તને કહીશ. ૭ હે દેવલ ! તે શાંતિવાળા મનુષ્યો નિંદા કરનારા પુરૂષો પ્રત્યે સમાન બુદ્ધિ રાખે છે. જે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તથા પોતે જે શુભકર્મ કર્યું હોય તેને ગુપ્ત રાખે છે. ૮ તેઓને કોઇ અહિત વચન કહે તો તેઓ તેના પ્રત્યે અહિત કે, હિત બોલતા નથી. તે બુદ્ધિવાળા પુરૂષો પોતાને

* "અસિત" અને "દેવલ" એ બન્ને નામ એકજ વ્યક્તિનાં છે.

મારવા આવેલા પુરૂષને મારવાની ઇચ્છા કરતા નથી. ૯ તેઓ અપ્રાપ્ત વસ્તુનો શોચ કરતા નથી, પણ જે સમયે જે પ્રાપ્ત થયું હોય તેજ તેઓ કરે છે. તેઓ જે વસ્તુ થઇ ગઇ હોય તેનો શોચ કરતા નથી તથા ભવિષ્યકાળને માટે પ્રતિજ્ઞા પણ કરતા નથી. ૧૦ હે દેવલ! કોઇ કામથી કોઇ અર્થનું પૂજન કરવાનું તેઓને પ્રાપ્ત થાય તો; શક્તિમાન અને વ્રતવાળા તેઓ પોતાની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે તેનું પૂજન કરે છે. ૧૧ તેઓની પ્રજ્ઞા પરિપક્વ હોય છે, તેઓ મોટા બુદ્ધિમાન હોય છે અને તેઓએ ઇન્દ્રિયો તથા ક્રોધને જીત્યો હોય છે, તેઓ મન, કર્મ કે, વચનવડે કોઇ સ્થળમાં કોઇનો અપરાધ કરતા નથી. ૧૨ તેઓ ઇર્ષ્યારહિત થઇને અન્યોઅન્યની હિંસા કોઇ પણ સમયે કરતા નથી. તે ધીર પુરૂષો પારકી સમૃદ્ધિને જોઇને કોઇ વખત પરિતાપ પામતા નથી. ૧૩ તેઓ કોઇ વખત બીજાની નિંદા કે, અત્યંત પ્રશંસા કરતા નથી, તેઓ નિંદા અને પ્રશંસાવડે વિકાર પામતા નથી. ૧૪ તેઓ સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત હોય છે, કોઈના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, હર્ષ પામતા નથી કે, અપરાધ પણ કરતા નથી, ૧૫ તેઓએ પોતાના હૃદયની ગ્રંથિને છોડી નાખેલી હોય છે, તેઓ પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરતા ફરે છે, તેઓના કોઇ બાંધવો હોતા નથી પરંતુ તેઓ કોઇના બાંધવ નથી હોતા એમ નહિ. ૧૬ તેઓના કોઇ શત્રુઓ હોતા નથી અને તેઓ પણ કોઇના શત્રુ હોતા નથી. જે પુરૂષો નિરંતર એ પ્રમાણે વર્તે છે તેઓ સર્વ કાળ સુખવડે જીવે છે. ૧૭ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! જેઓ ધર્મ પ્રમાણે પોતાનું વર્તન કરે છે તેઓ સુખી થાય છે. પણ જેઓ ધર્મના માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે તેઓ હર્ષને પામે છે અને ઉદ્વેગને પણ પામે છે. ૧૮ હું પણ તે માર્ગમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યો છું માટે હું કોની અને કયે પ્રકારે અસૂયા કરૂં? તેમજ મ્હારી કોઈ નિંદા કરે કે, સ્તુતિ કરે તોપણ હું ક્યા હેતુવડે હર્ષ પામું. ૧૯ મનુષ્યો જેની પાસેથી જે ઇચ્છે છે તેની પાસેથી તે પામે, પણ નિંદા કે, પ્રશંસાવડે મ્હારે તો હ્રાસ-વૃદ્ધિ (વધારો-ઘટાડો) કાંઇ થવાનો નથી. ૨૦ જે તત્વને જાણનારો હોય તેણે અપમાન પામીને તે (અપમાન)થી અમૃતની પેઠે તૃપ્ત રહેવું અને જેમ ઝેરથી ઉદ્વેગ થાય છે, તેમ માનથી ઉદ્વેગ પામીને તે (માન) થી દૂર રહેવું. ૨૧ જે પુરૂષનું અપમાન થાય છે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નિર્ભય થઇને સુખવડે સુએ છે તથા તે સર્વ દોષથી મુક્ત થાય છે. પણ જે અપમાન કરે છે તે સમજીને પશ્ચાત્તાપને પામે છે. ૨૨ પરમગતિની ઇચ્છા કરનારા અને બુદ્ધિવાળા પુરૂષો આ વ્રતને ગ્રહણ કરીને સુખ પામે છે. ૨૩ જીતેંદ્રિય પુરૂષ સર્વ સ્થાનમાંથી સર્વ યજ્ઞોના ફળનું ગ્રહણ કરીને પ્રકૃતિથી પર બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨૪ એવી રીતે જેને પરમ ગતિ પ્રાપ્ત થઇ છે તેના પદને દેવો, ગંધર્વો, પિશાચો કે, રાક્ષસો પણ અનુસરી શકતા નથી. ૨૫

नास्य देवा न गंधर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥२५॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां जैगीषव्यासितसंवादे षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

અધ્યાય ૫૭ મો–વાસુદેવ અને ઉગ્રસેનનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनंदिता ॥
गुणैः सर्वैरुपेतश्च कोन्वस्ति भुवि मानवः ॥१॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–આ પૃથ્વીમાં સર્વ પ્રાણીઓનું અભિનંદન કરનાર, સર્વ લોકને પ્રિય અને સર્વ ગુણોવડે યુક્ત એવો મનુષ્ય કોણ છે. ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેં પૂછ્યું તે હું તને નારદના સંબંધમાં ઉગ્રસેન અને વાસુદેવનો સંવાદ થયો હતો તે કહું છું. ૨ ઉગ્રસેન કહે છે કેઃ–નારદના ગુણનું કથન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે માટે તે "ગુણવાળો છે" એમ હું માનું છું; માટે નારદમાં એવા કયા ગુણ છે ? તે મને કહો કેમ કે, હું તમને પૂછું છું. ૩ વાસુદેવ કહે છે કે,–હે કુકુર દેશના અધિપતિ ! હે નરાધિપ ! નારદના જે ગુણોને હું સારા માનું છું તે હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળો. ૪ નારદને પોતાના ઉત્તમ આચરણ માટે અહંકાર નથી કે, જે તેના દેહને પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે, તેમજ જેવું વેદમાં કહ્યું છે તેવુંજ તેનું આચરણ છે અને તેવુંજ તેનું અધ્યયન છે માટે નારદ સર્વત્ર પૂજાય છે. ૫ અપ્રીતિ, ક્રોધ અને ચપળતા એ અવગુણો સંબંધી ભય નારદને નથી કેમ કે તે અવગુણો તેનામાં છે નહિ; વળી તે દીર્ઘસૂત્રી નથી તથા શૂરો છે માટે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૬ નારદની પાસે બેસીને તેનું ઉપાસન કરવું યોગ્ય છે કેમ કે, કામથી કે, લોભથી તેના વચનમાં વિપરીતપણું ઉપજતું નથી માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૭ તે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના વિધિ તથા તેના તત્વને જાણે છે. તે ક્ષમાશીલ, શક્તિમાન અને જીતેંદ્રિય છે, તેમજ સરળ અને સત્યવાદી છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૮ તે તેજવડે, યશવડે, બુદ્ધિવડે, જ્ઞાનવડે, વિનયવડે, જન્મવડે અને તપવડે વૃદ્ધ છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૯ તે ઉત્તમ શીલવાળો, નિરંતર સુખથી શયન કરનારો, સારૂં ભોજન કરનારો (નિયમિતાદિ ગુણવાળું), સારા આદરવાળો, પવિત્ર, સારૂં વચન બોલનારો અને ઇર્ષ્યા વિનાનો છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૧૦ તે બીજાનું કલ્યાણ કરવામાં યત્નવાળો છે, તેનામાં પાપ નથી અને તે બીજાનો અનર્થ જોઇને પ્રસન્ન થતો નથી, માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૧૧ વેદ, શ્રુતિયો અને આખ્યાનોમાંથી તે અર્થને શોધી કાઢે છે–જાણે છે, તેમજ તે સહનશીલ તથા અવજ્ઞા પામે એવો નથી, માટે તે સર્વત્ર પૂજાયલો છે. ૧૨ તે સર્વત્ર સમભાવ રાખે છે માટે કોઇને પ્રિય નથી તેમ કોઈ પ્રકારે કોઇને અપ્રિય પણ નથી, વળી મનને અનુકૂળ આવે તેવું બોલનારો છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજાયલો છે. ૧૩ તે બહુશ્રુત અને વિચિત્ર કથાઓને જાણનારો, પંડિત, લાલચુ નહિ એવો, શઠતા વિનાનો, દીનતારહિત, ક્રોધરહિત અને લોભરહિત છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજાયલો છે. ૧૪ કોઇ પદાર્થ માટે, ધન માટે કે, કામ માટે તેણે કોઇ વખત પૂર્વે પણ કજીયો કર્યો નથી તથા તેના દોષ ઉચ્છિન્ન થયેલા છે માટે તે સર્વત્ર પૂજાયલો છે. ૧૫ તે દૃઢભક્તિવાળો, અનિંદિત અંતઃકરણવાળો, વેદને જાણનારો, સૌજન્યવાળો અને મોહરૂપી દોષરહિત છે માટે તે સર્વત્ર પૂજાયલો છે. ૧૬ તે સર્વ સંગથી રહિત છે છતાં આસક્ત હોય તેવો જણાય છે, તેને બહુ મોટા સંશય નથી તથા તે બોલવામાં હોશીઆર છે માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૧૭ તે કામના અર્થ ચિંતન કરતો નથી, કોઇ વખત પોતાની પ્રશંસા

કરતો નથી, કોઈ વખત બીજાની ઇર્ષ્યા કરતો નથી તથા તેનાં વચન કોમળ છે માટે તે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૧૮ તે લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં ચિત્તને જુએ છે ખરો, પણ તેની નિંદા કરતો નથી, વળી તે સંસર્ગ વિદ્યામાં કુશળ છે માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૧૯ તે કોઈ પ્રકારનું દુઃખ-સુખ પ્રાપ્ત થાય પણ તેની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, પોતાની નીતિવડે જીવન ચલાવે છે, પોતાના સમયને મિથ્યા જવા દેતો નથી અને તેણે પોતાના મનને વશમાં રાખેલું છે માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૨૦ તેણે શ્રમ કરેલો છે, તેણે દૃઢજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે સમાધિથી તૃપ્ત થતો નથી, નિરંતર ઉદ્યોગી છે તથા સર્વદા સાવધ રહે છે, માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૨૧ તેને બીજો કોઇ કલ્યાણના માર્ગે યોજે છે ત્યારે તે લજ્જા પામતો નથી પણ તે માર્ગમાં યુક્ત થાય છે તથા બીજાની ગુહ્ય વાતને ઉઘાડી કરતો નથી માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૨૨ તે દ્રવ્યનો લાભ થાય તેથી હર્ષ પામતો નથી તથા લાભ થાય નહિ તેથી વ્યથિત થતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે અને તે કોઇ વસ્તુમાં આસક્ત નથી, માટે તે સર્વત્ર પૂજાય છે. ૨૩ તે સર્વ ગુણથી સંપન્ન, દક્ષ, પવિત્ર, નિર્વિકારી, કાળને જાણનાર તથા પ્રિયને જાણનાર છે, માટે તેને કોણ પ્રિય નહિ કરે ? અર્થાત્ સર્વ કોઇ તેનું પ્રિય કરશે. ૨૪

तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमनामयम्
कालज्ञं च प्रियज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वासुदेवोग्रसेन-संवादो नाम सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો-શુકદેવના પ્રશ્નનો વ્યાસે આપેલો ઉત્તર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ आद्यंतं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव
ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-હે કૌરવ ! સર્વ પ્રાણીઓનો આદિ અને અંત તથા ધ્યાન, કર્મ, કાળ અને પ્રત્યેક યુગમાં આયુષ્ય, એ સર્વ હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧ વળી સમગ્ર લોકોનું તત્વ તથા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને પણ જાણવાને ઇચ્છું છું. પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) અને લય બ્રહ્મમાંથીજ થાય છે કે, બીજા કશામાંથી થાય છે ? એ કયાંથી થાય છે ? ૨ સત્પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે ભીષ્મ ! જો તમે અમારા ઉપર કરૂણાજ રાખો છો તો એ મ્હારા પ્રશ્નના ઉત્તર કૃપા કરીને આપો. ૩ પૂર્વે તમે મને ભૃગુ ઋષિયે ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણને કહેલી પવિત્ર કથા કહી હતી તે સાંભળીને મ્હારી બુદ્ધિ ઉત્તમ થયેલી છે. ૪ મ્હારી બુદ્ધિ ઉત્તમ ધર્મવાળી અને અલૌકિક સ્વરૂપમાં સ્થિતિવાળી થયેલી છે માટે પૂર્વે તમે સંક્ષેપમાં કહેલી કથાને વિસ્તારથી જાણવાના હેતુથી હું તમને પૂછું છું; તો તમારે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૫ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-આ સંબંધમાં વ્યાસ મુનિયે પોતાના પુત્રે કરેલા પ્રશ્નથી તેને જે કહ્યું હતું તેનો પુરાતન ઇતિહાસ હું તને

કહું છું. ૬ વ્યાસના પુત્ર શુક મુનિયે ૭ અંગ* અને ઉપનિષદ્સહિત સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કર્યું તથા ધર્મના વ્યાખ્યાનમાં ઉપયોગી એવાં ષડ્દર્શનનું+ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને નૈષ્ઠિક કર્મ આચરવાની ઇચ્છા કરી. ૭ તથા તે પછી દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ કે, જેના ધર્મ અને અર્થ સંબંધી સમગ્ર સંશય છિન્ન થયેલા છે, તેને શુક મુનિયે આ સંદેહ નિવેદન કર્યો. ૮ શ્રીશુક કહે છે કેઃ–આ સકળ પ્રાણીના સમુદાયનો કર્તા કોણ છે ? વળી કાળના જ્ઞાનવડે જેની સ્થિતિ કહેલી છે તે ઈશ્વર કોણ છે ? અર્થાત્ ઇશ્વર અવિદ્યાવડે જીવ ભાવને પામીને ક્યા ધર્મથી કેવા ભાવને ભોગવે છે ? તથા બ્રાહ્મણનું કૃત્ય શું છે ? તે મને કહો. ૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–સર્વજ્ઞ, જ્ઞાની અને સર્વ ધર્મને જાણનારા વ્યાસ મુનિયે પુત્રનો એવો પ્રશ્ન સાંભળીને તેને ભૂત અને ભવિષ્યસહિત સર્વ જ્ઞાન કહ્યું. ૧૦ વ્યાસ કહે છે કેઃ–જ્યારે કાંઇ નહોતું ત્યારે આદિ અને અંત વિનાનું, જન્મરહિત, જરા (પરિણામ–વિકાર) રહિત, નિશ્ચળ અથવા સ્થિર, અવિનાશી, જેનો તર્ક કરી શકય નહિ એવું અને જે જાણવામાં ન આવે એવું બ્રહ્મ હતું. કોઇ કહેશે કે, જેનો તર્ક થઇ શકતો નથી તથા જે જાણવામાં આવતું નથી તે " છે " એમ શા ઉપરથી જાણવું ? તેનો ખુલાસો એવો છે કે, જેમ મનુષ્ય દર્પણદ્વારા પોતાના મુખને જોઇ શકે છે, તેમ પરમાત્માને પણ બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલોજ જોઇ શકાય છે અને તેથી તથા વ્યતિરેકના પ્રકારથી આત્માને જાણી શકાય છે. ૧૧ ઇશ્વરનું કાળરૂપે પ્રતિપાદન કરેલું છે તેમાં એમ સમજવાનું છે કે, કાળનું કાંઈ સ્વરૂપ કહી શકાતું નથી કે, તે જાણવામાં આવતું નથી માટે અવ્યક્ત છે, તેમ ઈશ્વર પણ અવ્યક્ત છતાં મનના કલ્પેલા ભાવવડે વ્યક્ત થાય છે. (કાળ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે કહી બતાવે છે કે) નેત્ર મીંચીને ઉઘાડતાં જેટલી વાર લાગે તેને " નિમેષ " કહે છે. પંદર નિમેષની એક કાષ્ઠા થાય છે. ત્રીસ કાષ્ઠાની એક કળા થાય છે અને ત્રીસ કળા તથા એક કળાનો એક દશાંશ મળીને એક મુહૂર્ત થાય છે. ૧૨ ત્રીશ મુહૂર્તનો એક દિવસ–રાત્રિ થાય છે, એવી સંખ્યા મુનિઓએ બાંધેલી છે. ત્રીશ રાત્રિ દિવસનો એક માસ થાય છે તથા બાર માસનો એક સંવત્સર થાય છે. ૧૩ એક સંવત્સરમાં બે અયન હોય છે. કાળની ગણના જાણનારા પુરૂષો તેમાંના એકને " ઉત્તરાયન " અને બીજાને " દક્ષિણાયન " કહે છે. ૧૪ મનુષ્યલોકમાં સૂર્ય રાત્રિ અને દિવસના વિભાગ કરે છે. પ્રાણી

---

* વેદનાં ૭ અંગ જેવાં કે, છંદ, કલ્પ, જ્યોતિષ, નિરૂક્ત, શિક્ષા અને વ્યાકરણ, આ ૭ અંગોનું વર્ણન પાણિનીય શિક્ષામાં આ પ્રમાણે છે.

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुनिरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

છંદ વેદના ચરણ છે. કલ્પ હાથ છે, જ્યોતિષ ચક્ષુ સ્થાને છે, નિરૂક્ત કર્ણ છે, શિક્ષા નાસિકા છે અને વ્યાકરણ મુખ છે. સંશોધક.

+ ૭ દર્શન–૭ શાસ્ત્ર જેવાં કે. ન્યાય, વૈશેષિકન્યાય, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, યોગ અને સાંખ્ય. ગૌતમપ્રણીત ન્યાયશાસ્ત્રમાં સોળ પદાર્થોનું વર્ણન છે, કણાદપ્રણીત વૈશેષિક ન્યાયશાસ્ત્રમાં સપ્ત પદાર્થોનું વર્ણન છે, જૈમિનિપ્રણીત પૂર્વમીમાંસામાં કર્મકાંડનું વર્ણન છે, વ્યાસપ્રણીત ઉત્તર-મીમાંસામાં વેદાંતવિષયક જીવ–બ્રહ્મનું વર્ણન છે, પતંજલિપ્રણીત યોગશાસ્ત્રમાં યમ–નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગ સાધનનું વર્ણન છે અને કપિલપ્રણીત સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તત્વોનું વર્ણન અને પ્રકૃતિ–પુરૂષનું વિવેચન છે. આ ૭ શાસ્ત્રો છે એને વેદનાં " ઉપાંગ " કહે છે. સંશોધક.

માત્રને રાત્રિ નિદ્રા કરવાને માટે નિર્માણ કરી છે અને દિવસ કર્મ કરવા માટે નિર્માણ કર્યો છે. ૧૫ એક માસ એ પિતૃઓનો રાત્રિ-દિવસ છે, તેમાંથી શુકલપક્ષ (એક પખવાડીયું) પિતૃઓનો દિવસ છે તેમાં તેઓ કર્મની ચેષ્ટા કરે છે તથા કૃષ્ણપક્ષ (એક–બીજું પખવાડીયું) રાત્રિ છે તેમાં તેઓ નિદ્રા કરે છે. ૧૬ મનુષ્યોનું એક વર્ષ એ દેવતાઓનો રાત્રિ–દિવસ છે; તેમાં રાત્રિ તથા દિવસનો વિભાગ આ પ્રમાણે છેઃ–ઉત્તરાયન દેવનો દિવસ છે અને દક્ષિણાયન દેવની રાત્રિ છે. ૧૭ જીવ લોકના રાત્રિ–દિવસ જે પૂર્વે કહેલા છે તેજ પ્રમાણે, તેનાં વર્ષની ગણના કહ્યા પછી હું બ્રહ્માના રાત્રિ–દિવસ કહીશ. અર્થાત્ જીવનાં રાત્રિ–દિવસના પ્રમાણથી બ્રહ્માના રાત્રિ–દિવસનું પ્રમાણ બનાવીશ તથા તેજ પ્રમાણે સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કળિયુગ, એ ચારે યુગોનાં જૂદાં જૂદાં વર્ષ પણ કહીશ. ૧૮,૧૯ દેવનાં ચાર હજાર વર્ષનો "કૃતયુગ*" કહેવાય છે તથા ચારસો વર્ષનો સંધિકાળ અને તેટલાજ વરસનો સંધ્યાંશ એટલે ચારસો વરસનું બે યુગ વચ્ચેનું અંતર ગણાય છે. ૨૦ કૃતયુગ પછીના બીજા યુગોમાં યુગકાળ, સંધ્યાંશકાળ ચોથે ચોથે ભાગે ઘટતો જાય છે. (એટલે ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ ત્રણ હજાર વરસનું, તેથી ત્રણસો વરસની સંધ્યા અને ત્રણસો વરસનો સંધ્યાંશકાળ જાણવો; દ્વાપર યુગનું પ્રમાણ બે હજાર વર્ષનું, તેની બસો વરસની સંધ્યા અને બસો વરસનો સંધ્યાંશ જાણવો તથા કળિયુગનું પ્રમાણ એક હજાર વર્ષનું, તેની સો વરસની સંધ્યા અને સો વરસનો સંધ્યાંશ જાણવો. એ પ્રમાણે દેવનાં બાર હજાર વરસ થવાથી એક ચોકડી અથવા ચારયુગનો સમૂહ થાય છે.) ૨૧ એ સર્વ કાળનાં રૂપ છે અને તે સનાતન લોકને ધારણ કરે છે. હે તાત ! કાળ નામે ચતુર્યુગાત્મક એ જીવનું સ્વરૂપ આદિ અને અંતરહિત છે તથા મનરૂપી ઉપાધિવડે ચાર પ્રકારનું ભાસે છે, તેમ છતાં પણ "તે સર્વ વિકારરહિત બ્રહ્મ છે" એમ બ્રહ્મવેત્તા મુનિયો જાણે છે. ૨૨ સત્યયુગમાં સઘળો ધર્મ ચતુષ્પાદ એટલે ચાર પાયાવાળો અર્થાત્ સંપૂર્ણ હતો. અધર્મવડે તેમાં કોઈ પ્રકારનો ઉપદેશ હતો નહિ અને તેવા વેદની તેમાં પ્રવૃત્તિ હતી. અર્થાત્ સત્યયુગમાં કેવળ ધર્મયુક્ત વેદની પ્રવૃત્તિ હતી. ૨૩ સત્યયુગ પછીના યુગોમાં અનુક્રમે ધર્મનો એક એક પાયો કમી થતો ગયો તથા તેની જગ્યોએ ચોરી, જૂઠ અને કપટ, એવા અધર્મના પાયા ઉપજતા ગયા. ૨૪ સત્યયુગમાં પ્રજા રોગ વિનાની હતી તથા તેમના સર્વ અર્થ સિદ્ધ થતા હતા. તે યુગની પ્રજાનું આયુષ્ય ચારસો વર્ષનું હતું. ત્રેતાયુગથી તેમાં પણ ચોથે ચોથે ભાગે ક્ષય થતો ગયો. અર્થાત્ પછીના યુગોમાં રોગ પ્રસરતા ગયા, અર્થની સિદ્ધિ પણ ન્યૂન થવા લાગી અને આયુષ્ય પણ ત્રણસો, બસો તથા સો વરસનું થયું. ૨૫ એજ પ્રમાણે વેદનો અભ્યાસ અથવા વેદનાં વચનોનું માહાત્મ્ય, આયુષ્ય, આશીર્વાદ અથવા કલ્યાણકારી વસ્તુ અને વેદનું ફળ એ પણ પ્રત્યેક યુગમાં ઘટતું ગયું એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૨૬ સત્યયુગના ધર્મ જૂદા છે, ત્રેતાયુગના જૂદા છે, દ્વાપરના જૂદા છે અને કલિયુગમાં પણ મનુષ્યોના ધર્મ જૂદા છે. એ રીતે યુગના ઘટાડાના પ્રમાણમાં ધર્મનો પણ ઘટાડો થવાથી પ્રત્યેક યુગના ધર્મ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. ૨૭ સત્યયુગમાં તપને શ્રેષ્ઠ કહેલું છે, ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાનનેજ ઉત્તમ કહ્યું છે, દ્વાપરયુગમાં યજ્ઞનેજ ઉત્તમ કહ્યો છે અને કલિયુગમાં કેવળ દાનનેજ ઉત્તમ કહેલું છે. ૨૮ એ પ્રમાણે ચાર યુગ બાર હજાર વર્ષના થાય છે

* "સત્યયુગ, કૃત્યયુગ તથા આદિયુગ" એ નામો એકજ યુગનાં છે.

એવા ચાર યુગ એક હજાર વખત થઇ જાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. ૨૯ અને તેટલાજ વખત સુધીની બ્રહ્માની એક રાત્રિ થાય છે. તે રાત્રિના આરંભમાં ઇશ્વર એવા બ્રહ્મદેવ યોગ નિદ્રાવડે સૂઇ જઇને ધ્યાન કરે છે એટલે વિશ્વનો પ્રલય થાય છે અને રાત્રિના અંતમાં જાગ્રત થાય છે ત્યારે વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩૦ જે પુરૂષો એ પ્રમાણે એક હજાર યુગ સુધીના બ્રહ્મદેવના દિવસને જાણે છે અર્થાત્ બ્રહ્મદેવની કલ્પનાવડે ઉત્પન્ન થયેલા જગતને જાણે છે તથા જે પુરૂષ એક હજાર યુગ સુધીની બ્રહ્મદેવની રાત્રિને જાણે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મદેવની કલ્પનાના પ્રતિસંહાર (કલ્પનાના બંધ પાડવા) ને પ્રલયને જાણે છે તે અહોરાત્ર (રાત્રિ–દિવસ) અથવા ઉત્પત્તિ–પ્રલયને જાણનારા પુરૂષ કહેવાય છે. ૩૧ સ્વતઃ નિર્વિકાર છતાં પણ બ્રહ્મારૂપ જીવ રાત્રના અંતમાં જાગ્રત થયા પછી માયાવડે પોતાના રૂપને વિકારયુક્ત કરે છે. તે પ્રથમ મહાભૂત (અહંકાર) ને ઉત્પન્ન કરે છે. અહંકારથી આકાશાદિ પંચભૂતાત્મક મનને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ કાળ અને આકાશ આદિ સર્વ કેવળ મનનાંજ સ્વરૂપ છે અને જાગ્રત તથા નિદ્રાજ સૃષ્ટિ અને પ્રલય છે. ૩૨

प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षय्यं क्षयाक्षये ।
सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥३२॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૯ મો–જગદુત્પત્તિ વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ॥
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजंगमम् ॥१॥

વ્યાસમુનિ કહે છે કેઃ–*મહત્તત્વ અથવા જેને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિતત્વ કહેલું છે તેજ સૂક્ષ્મ વાસનામય બીજ છે. એ વાસનામય બીજ એક છતાં જ્યારે તે પ્રકટ થાય છે—સ્ફુરી આવે છે ત્યારે તેમાંથી સ્થાવર અથવા નિત્ય–ચેતન અને જંગમ અથવા અનિત્ય–અચેતન જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ બ્રહ્માના દિવસના આદિ ભાગમાં બ્રહ્મા જાગ્રત થઇને માયાવડે જગતને ઉત્પન કરે છે, તે એવી રીતે કે, સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં મહત્તત્વ થાય છે, પછી તત્કાળ તે મહત્તત્વ પંચ ભૂતાત્મક મનરૂપે થાય છે. તાત્પર્ય કે, મન, મહત્તત્વ, મતિ, બ્રહ્મા, પૂર્વબુદ્ધિ, ખ્યાતિ, ઈશ્વર, પ્રજ્ઞા, સંવિત્, ચિતિ અને સ્મૃતિ, એ સર્વ શબ્દો મનના સમાન અર્થવાચક (પર્યાય) છે. માટે જ્યારે મન કલ્પના કરવાને તત્પર થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મા (મન)ના દિવસનો આદિભાગ અથવા પ્રારંભ છે. તે મન માયા એટલે ભ્રાંતિરૂપ જ્ઞાનવડે અથવા વાસનાવડે જગતને સરજે છે. જગત સર્વ યદ્યપિ એકે કાળે ઉત્પન્ન થયેલું દેખાય છે તથાપિ તેનો ક્રમ છે, તે એવો કે, પ્રથમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ મહત્તત્વ પ્રકટે છે. તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વ્યક્ત નથી હોતી માટે તેને "અવ્યક્ત" કહે છે. એ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત મન

* કોઇ કહેશે કે,–જગત તો પ્રથમથીજ હતું પણ તે જાણવામાં નહોતું તેને આપણે ઇંદ્રિયોના યોગથી જાણીએ છીએ; ત્યારે તેને મનથી ઉત્પન્ન થયેલું કેમ કહો છો ? એ સંદેહનું નિરાકરણ કરવા માટે હવે વ્યાસ મુનિ કહે છે.

ઉપજે છે. તે મન આકાશાદિ પંચમહાભૂતરૂપે થાય છે, એટલે આકાશાદિ પંચમહાભૂત પ્રતીત થાય છે. ૨ પ્રકાશાત્મક ચિદાત્માનો પરાભવ કરીને એટલે તેના ઉપર માયાનું આવરણ કરીને, અર્થાત્ "હું એક છું તે બહુરૂપે થાઉં=" એમ પ્રાર્થનાત્મક અને "હું જગતરૂપે છું કે, બ્રહ્મરૂપે છું ?" એમ સંશયાત્મક થઇને; ઇશ્વર (મનથી) +સાત ભાવોને સરજે છે. તે મન આત્માથી દૂર જનારૂં (એટલે જગતરૂપ ઉપજનારૂં) અને ઘણા રૂપને ધારણ કરનારૂં છે. ૩ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી પ્રેરિત કરેલી સૃષ્ટિને મન વિકારયુક્ત કરે છે. તે મનથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો શબ્દ ગુણ છે. ૪ આકાશ વિકાર પામે છે ત્યારે સર્વ ગંધનું વહન કરનારો, પવિત્ર અને બળવાન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વાયુનો સ્પર્શ ગુણ છે. ૫ વાયુ વિકાર પામે છે ત્યારે તેમાંથી પ્રકાશમાન તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેજ કાંતિમાન વીર્યરૂપે થાય છે અને તેનો ગુણ રૂપ છે. ૬ તેજ વિકાર પામે છે ત્યારે તેમાંથી રસાત્મક જળ ઉત્પન્ન થાય છે. જળમાંથી ગંધ ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાય છે. ૭ પૂર્વ ભૂતોના સર્વ ગુણો ઉત્તરોત્તર ભૂતમાં આવે છે. એટલે આકાશ એકજ-શબ્દગુણવાળું છે. વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ આવે છે. તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ આવે છે. જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ આવે છે. પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ, એ પાંચ ગુણ આવે છે. તેમાંથી જે ભૂત જેટલા કાળ પર્યંત જે રૂપે રહે છે તેટલા કાળ પર્યંત તે ગુણવાળું કહેવાય છે. એ વ્યવસ્થા સૂક્ષ્મ ભૂતોની જાણવી. સ્થૂલ ભૂતોમાં તો પંચીકરણ થયા પછી સર્વ ભૂત પાંચ ગુણયુક્ત થાય છે. ૮ કેટલાક મૂખ પુરૂષો જળમાં ગુલાબ વગેરેના ગંધને જાણીને, મૂર્ખતાથી જળને "ગંધવાળું" કહે છે, પણ તે તેઓની ભૂલ છે, ગંધ તો માત્ર પૃથ્વીનોજ ગુણ છે છતાં તે ગંધ જળ તથા વાયુમાં દેખાય છે તે માત્ર પૃથ્વીના સંસર્ગથીજ. ૯ મહત્, અહંકાર અને પંચભૂત, એ સાત પ્રકારના ભાવ કે, જે અનેક પ્રકારના વીર્યવાળા છે તે જૂદા જૂદા થઇને જ્યાં સુધી એકઠા મળ્યા નહોતા ત્યાં સુધી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકયા નહીં. ૧૦ પછી વ્યાપક એવા તે સર્વ એકત્ર થઇને એક બીજાનો આશ્રય કરીને રહ્યા તથા પુર એટલે શરીરને ધારણ કર્યું અને પુરૂષરૂપે થયા તથા તેઓનું એક નામ "પુરૂષ" એવું પડયું. ૧૧ પંચ સ્થૂલ ભૂત, દશ ઇન્દ્રિયો અને મન એવાં સોળ તત્વથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. એ શરીર ઉપર કહેલાં ભૂતોના પરસ્પર આશ્રયથી ઉપજેલું છે તથા તેમાં પોતપોતાનાં કર્મસહિત મહાભૂતો પ્રવેશ કરે છે, તાત્પર્ય કે, પ્રત્યેક પુરૂષનાં ભિન્નભિન્ન કર્મની સૂક્ષ્મ વાસનાથી વાસિત થયેલી સૂક્ષ્મબુદ્ધિ આત્મામાં લીન થઇને રહેલી હોય છે, તે સૃષ્ટિ સમયે પ્રકટ થાય છે અને સોળ તત્વોના મિશ્રણથી પુરૂપરૂપે બને છે. ૧૨ (એ રીતે સ્થૂળ શરીરમાં લિંગ શરીરનો પ્રવેશ કર્યા પછી, તેમાંજ ચૈતન્યનો પ્રવેશ થાય છે તે વિષે કહે છે કે)-જગતનો આદિ કર્તા પોતાની ઉપાધિરૂપ માયાના એક દેશમાંથી ઉપજેલાં ભૂતોને ગ્રહણ કરીને તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ તે રૂપે જાય છે. એમ પ્રવેશ કરવાનું કારણ એજ કે, તેથી તે જ્ઞાનમય તપનું આલોચન કરી શકે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, પરમેશ્વર તે તે ઉપાધિને અનુસરે છે તેનું કારણ એવું છે કે, તેથી તેને

= एकोहं बहुस्याम । એ શ્રુતિ પ્રમાણે

+ મહત્તત્વ, અહંકાર અને આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત, એમ સાત.

પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે તે ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરીને જીવભાવને પામેલા પ્રજાપતિને "બ્રહ્મા" કહે છે. ૧૩ તે બ્રહ્મા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓને તથા દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓને સરજે છે. ૧૪ વળી તે બ્રહ્માએ ચૌદ લોકને, નદીઓને, સમુદ્રોને, દિશાઓને, પર્વતોને, વનસ્પતીઓને, મનુષ્યોને, કિન્નરોને, રાક્ષસોને, પક્ષીઓને, પશુઓને, મૃગોને અને સર્પોને પણ સરજ્યાં છે. વળી તેમણે આકાશાદિ તથા ઘટાદિને પણ સરજ્યાં. ૧૫ એ રીતે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણી આદિનાં જે જે કર્મ પૂર્વની સૃષ્ટિમાં હતાં તે તે કર્મ તેઓને પછીની સૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયાં અને પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીઓને તે તે કર્મ એવીજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ પૂર્વ સૃષ્ટિમાં જેનો સ્વભાવ હિંસા કરવાનો હોય, તે પછીની સૃષ્ટિમાં પણ હિંસા કરવાના સ્વભાવવાળોજ થાય છે. તેમજ જે કોમળ કે, ક્રૂર સ્વભાવનો ધર્મી કે, અધર્મી, સાચો કે, જૂઠો, જેવો હોય તેવોજ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમ કે, તેઓ પૂર્વ જન્મની તે તે વાસનાઓથી વાસિત થયેલા હોવાથી તેઓને તેવા તેવા ગુણ અનુકૂળ થયેલા હોય છે અને તેથી તેઓ તે તે ગુણને પામે છે. ૧૭ જગતરૂપી ઈન્દ્રજાળને વિસ્તાર પમાડનાર બ્રહ્મા આકાશાદિ મહાભૂતોમાં, રૂપાદિ ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં અને દ્રવ્યની આકૃતિયોમાં ભિન્ન ભિન્નપણું ઉત્પન્ન કરે છે તથા જીવોને વિનિયોગ એટલે ભોક્તભાવ તથા ભોગ્યભાવરૂપ સંબંધ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮ કેટલાક મીમાંસક પુરૂષો ધાતા (બ્રહ્મદેવ) ને " કર્મ " કહે છે, એટલે તેઓ એમ કહે છે કે, પુરૂષનું સામર્થ્ય કર્મના વિષેજ રહેલું છે માટે કર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. કેટલાક દૈવજ્ઞ (જોશીઆદિ) પુરૂષો તેને "દૈવ" કહે છે. એટલે આદિત્ય આદિ ગ્રહોજ શુભ કે, અશુભ ફળને આપનાર છે. કેટલાક આકાશાદિ ભૂત સંબંધી વિચાર કરનારા પુરૂષો (સ્વભાવવાદી સાંખ્ય વગેરે) સ્વભાવને શુભાશુભ ફળ આપનારાં માને છે. ૧૯ કેટલાક પુરૂષો એમ કહે છે કે, પુરૂષપરાક્રમ, દૈવની ઇચ્છાથી બનેલું કર્મ અને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થએલું ફળ, એ ત્રણે એકજ છે, એમાં કાંઇ જૂદું પાડી શકાય એમ નથી. ૨૦ આર્હત અથવા જૈન મતવાળા પુરૂષો " ભૂતાદિના અનેકપણાનું કારણ આ પ્રમાણેજ છે " એમ વિશેષપણું બતાવીને કહેતા નથી. અર્થાત્ " તેનું કારણ કહી શકાય તેવું નથી " એમ કહે છે તથા તેઓ " ભૂતાદિના અનેકપણાનું કાંઈ કારણ નથી " એમ પણ કહેતા નથી. અર્થાત્ તેનું કારણ નથી એમ પણ નહિ. તાત્પર્ય કે, ભૂતાદિ જે અનેક જૂદાં જૂદાં દેખાય છે તેનું કારણ " દૈવ છે કે, કર્મ છે ? " એમ પૂછવાથી તે એમાંથી અમુકનો નિર્ણય કરીને કહેતા નથી. દૈવ અથવા કર્મ એ બેમાંથી એકને કારણરૂપે સિદ્ધ કરી શકાતું નથી કે, અસિદ્ધ પણ કરી શકાતું નથી કે, તેમ " તે બન્ને એકઠાં મળીને કારણરૂપ છે " એમ પણ કહેવાતું નથી, તેમ " તે બન્ને પણ કારણ નથી " એમ પણ કહેવાતું નથી. પણ જેઓ સત્વસ્થ એટલે રજોગુણ તથા તમોગુણ તથા તમોગુણરહિત અંતઃકરણમાં સંપ્રજ્ઞાત સમાધિરૂપ અવસ્થામાં રહેલાં છે તેવા યોગીઓ સર્વત્ર સમાન એવા બ્રહ્મનેજ કારણરૂપે દેખે છે. દૈવજ્ઞ પુરૂષો જગતના અનેકપણાનું કારણ " કાળ છે " એમ કહે છે. પરિણામવાદી સાંખ્યના મતથી સ્વભાવ કારણ છે. કર્મવાદી મીમાંસકના મતથી નિયતિ (નિયમ) કારણ છે. અનિયમ વાદી જૈનોના મતથી યદચ્છા (એની મેળે બનવાપણું) કારણ છે. લોકાયતિક (ચાર્વાક) ના મતથી પૃથ્વી આદિ ભૂત કારણ છે. તટસ્થ ઇશ્વર વાદીઓના મતથી પુરૂષ કારણ છે. એમ જૂદા જૂદા અનેક મત છે. પરંતુ સત્વસ્થ એવા યોગીઓએ જગતની વિચિ-

એવાનું કારણ "બ્રહ્મ" કહ્યું છે. ૨૧ એ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન તપ છે. તપજ પ્રાણીને કલ્યાણ આપનારૂં છે. તપનું મૂળ શમ અને દમ છે, મનુષ્ય મનવડે જેની ઇચ્છા કરે છે તેને શમ અને દમવડે પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૨ જે ભૂત જગતને સરજે છે—અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપી ભૂતને તપવડે પામી શકાય છે. જ્યારે પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે ત્યારે તે બીજા સર્વ ભૂતનો પ્રભુ થાય છે. ૨૩ ઋષિયો તપવડે રાત્રિદિવસ વેદનું અધ્યયન કરે છે અને ભગવાન સ્વયંભૂએ તપવડેજ પરમેશ્વર પાસેથી વેદવિદ્યાને પ્રાપ્ત કરીને, શિષ્ય-પ્રશિષ્ય ક્રમે કરીને પ્રવર્તાવી છે. ૨૪ વળી બ્રહ્મદેવે ઋષિયોનાં નામ તથા વેદમાં જે જે ઉત્પત્તિ કહેલી છે તે તથા વેદમાં કહેલાં કર્મ એ સર્વની પ્રવૃત્તિ તપવડે કરી છે. ૨૫ બ્રહ્મદેવે વેદના શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીનેજ પ્રથમ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી છે તથા ઋષિયોનાં નામ અને વેદમાં જે સૃષ્ટિ કહેલી છે તે સર્વ વેદ શબ્દના ઉચ્ચારણવડે ઉપજાવેલી છે. ૨૬ જ્યારે પ્રલય કાળનો અંત થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ પ્રાણી તથા પદાર્થોની બ્રહ્મદેવે, નામ, ભેદ, તપ, કર્મ, યજ્ઞ, આખ્યા, એકાલોક, અપરાલોક, શુદ્ધાલોક અને સિદ્ધિ એ દશને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેથી આત્માની સિદ્ધિ (મુક્તિ) થાય છે. તાત્પર્ય કે, આત્માની (પોતાની) મુક્તિ નામ આદિ દશ ક્રમેથી કહેલી છે. હવે એ દશ ક્રમનું વિવરણ કરે છે. **નામ** એ વેદાધ્યયનનો ભેદ છે. નામવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ વેદાભ્યાસ કરવાથી મુક્તિ મળે છે તેને દશ પૈકીનું એક સાધન સમજવું. **ભેદ** એ બીજું સાધન છે. તેનો અર્થ એવો છે કે, પુરૂષ જ્યારે પત્ની કરે છે ત્યારે પોતાના અંગના બે ભેદ કરે છે અને તેથી પત્ની અર્ધું અંગ થાય છે એ પ્રમાણે સ્ત્રી-પુરૂષ બે ભેદ-એક અંગના થાય છે માટે તેને " ભેદ " કહે છે. તાત્પર્ય કે, ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળવાવડે પણ મુક્તિ મળે છે. **તપ** એ ત્રીજું સાધન છે. કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ વ્રત કરવાં તેને " તપ " કહે છે અને તે તપ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ધારણ કરીને આચરવાનાં હોવાથી વાનપ્રસ્થ આશ્રમના ધર્મ પાળવા એ મુક્તિનું ત્રીજું સાધન છે. ચોથું સાધન **કર્મ** છે. કર્મ એટલે સંધ્યા ઉપાસન આદિ સમજવું. પાંચમું સાધન **યજ્ઞ** છે. યજ્ઞ એટલે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞ જાણવા. છઠ્ઠું સાધન **આખ્યા** એટલે કીર્તિ છે. તળાવ ખોદાવવાં અને ઘાટ બંધાવવા વગેરે કર્મ કીર્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં છે તથા તે દ્વારા ધર્મ થાય છે માટે તે પણ મુક્તિનું સાધન છે. આલોક એટલે ધ્યાનાદિમાં જોવું. આલોક ત્રણ પ્રકારના છે માટે સાતમો આઠમો અને નવમો પ્રકાર આલોક છે. વેદાદિમાં કહેલા યજ્ઞનાં અંગનું ધ્યાન કરવું તે વિરાટ્ આદિનું ધ્યાન કહેવાય છે. તે વિરાટ્દૃષ્ટિ એકાદૃષ્ટિ અથવા **એકાલોક** સાતમું સાધન છે. એજ પ્રમાણે દેહને વિષે રહેલા પ્રતીક (પ્રતિનિધિ)નું ધ્યાન કરવું તે અપરાદૃષ્ટિ અથવા **અપરાલોક** આઠમું સાધન છે, વિદ્યા દહરાદિ અહંગ્રહનું ઉપાસન કરવાવડે શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે **શુદ્ધાલોક** નવમું સાધન છે. પછી " કૈવલ્ય " નામે **સિદ્ધિ** પ્રાપ્ત કરવી તે દશમું સાધન છે. એ પ્રમાણે વેદમાં મુક્તિનાં દશ સાધન કહેલાં છે. ૨૭ વેદોક્ત કર્મમાં વેદવાદી પુરૂષોએ જે ગહન બ્રહ્મને પ્રસ્તાવાદિ દેવતારૂપે કહેલું છે અને જેને ઉપનિષદમાં અતિશય સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે તે બ્રહ્મ પૂર્વે કહેલા નામાદિ દશ ક્રમવાળા યોગવડે જાણવામાં આવે છે. ૨૮ દેહના અભિમાની જીવને જે આ સૃષ્ટિમાં પોતાનાથી બીજા પદાર્થો જૂદા દેખાય છે તેનું કારણ કર્મ છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કે, સમાધિમાં જ્યારે કર્મ વિરામ પામે છે ત્યારે દ્વૈતપણું દેખાતું નથી. એ દ્વૈતપણે સુખ-દુઃખ, શીત-

ઉષ્ણ તથા માન—અપમાન આદિ દ્વંદ્વ (જોડાં) વાળું છે અને તે, કર્મના યોગથી ભાસમાન થાય છે. પણ જ્યારે તત્વમસ્યાદિ વાક્યવડે આત્માનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અર્થાત્ પોતેજ આત્મા છે એમ જાણે છે; ત્યારે વિજ્ઞાનરૂપ બળથી જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ થાય છે. ૨૯ બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ જાણવા જેવાં છે. તેમાંનું એક સ્વરૂપ શબ્દબ્રહ્મ છે અને બીજું પરબ્રહ્મ છે. પ્રણવ એટલે ઓંકારને "શબ્દબ્રહ્મ" કહે છે અને તે ઓંકારની ત્રણ માત્રાથી પર જે તુરીયબ્રહ્મ છે તેને "પરબ્રહ્મ" કહે છે. જે પુરૂષ શબ્દબ્રહ્મમાં કુશળ છે એટલે પ્રણવનું ઉપાસન કરવામાં કુશળ છે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૦ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરવા માટે ક્ષત્રિયાદિ યજ્ઞ કરે છે, તેમાં ક્ષત્રિયો પશુઓની હિંસારૂપ યજ્ઞ કરે છે. વૈશ્યો ડાંગર આદિ ધાન્યનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરે છે. શૂદ્રો ત્રણે વર્ણની સેવારૂપ યજ્ઞ કરે છે અને બ્રાહ્મણો તપરૂપી યજ્ઞ કરે છે. ૩૧ સત્યયુગમાં એ યજ્ઞનો વિધિ (એટલે નહિ પ્રવૃત્ત થયેલા કર્મને પ્રવર્તાવવારૂપ વિધિ) હતો નહિ કેમ કે, ત્યારે તે સર્વ વિધિ સ્વતઃસિદ્ધ હતા. ત્રેતાયુગમાં તે યજ્ઞનો વિધિ કરવો પડ્યો. દ્વાપર યુગમાં તે યજ્ઞો નાશ પામવા લાગ્યા અને કળિયુગમાં તો નાશ પામી ગયા. તાત્પર્ય કે, સત્યયુગમાં પુરૂષો ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. ત્રેતાયુગમાં ધર્મના અનુષ્ઠાનનો આરંભજ કરતા હતા. દ્વાપરયુગમાં ધર્માનુષ્ઠાનની માત્ર ઇચ્છાજ કરતા હતા અને કળિયુગમાં તો પ્રજા ધર્માનુષ્ઠાનથી વિમુખ થઇ જવા લાગી. ૩૨ સત્યયુગમાં મનુષ્યો અદ્વૈતમાં સ્થિતિવાળા હતા, તેઓ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ તથા વેદથી પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય યજ્ઞ, એ સર્વને દ્વૈતરૂપ જાણીને અને તેના સ્વર્ગાદિ ફળને પણ અનાત્મભૂત—નાશવંત જોઇને તપવડે યોગમાંજ આસક્ત થતા હતા. ૩૩ ત્રેતાયુગમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ ધર્મમાં સ્વયમેવ થતી નહોતી, તેથી વેદ, યજ્ઞ, વર્ણ અને આશ્રમ, એ સર્વનો ઉપદેશ કરનારા—ધર્મમાં પ્રવર્તાવનારા મોટા બળવાળા ઋષિયો પ્રકટ થયા હતા અને તેઓ સ્થાવર તથા જંગમ સર્વને સર્વ પ્રકારે ધર્મનો ઉપદેશ આપી નિયમમાં રાખતા હતા. ૩૪ એ પ્રમાણે ત્રેતાયુગમાં વેદ, યજ્ઞ અને વર્ણાશ્રમના ધર્મ એકત્ર થયા હતા તથા દ્વાપરયુગમાં આયુષ્યનો રોધ થવાથી તે ધર્મનો ભ્રંશ થવા લાગ્યો હતો. ૩૫ કળિયુગમાં તો જેમાં ધર્મ પીડાને પામ્યો છે એવા યજ્ઞસહિત સમગ્ર વેદ કોઇકજ જગ્યોએ જોવામાં આવે છે અને કોઇ જગ્યોએ જોવામાં આવતા પણ નથી: અર્થાત્ સઘળા વેદ તથા તેમાં કહેલા યજ્ઞ પણ ક્વચિત્ જણાય છે અને ક્વચિત્ નથી જણાતા તથા એકલા વેદની પણ તેજ દશા થયેલી છે; તેજ પ્રમાણે તેમાં કહેલા ધર્મ પણ નાશ પામ્યા છે તથા કેટલાકનું મરડી—મચરડીને રૂપાંતર કરી નાંખ્યું છે. ૩૬ સત્યયુગમાં ધર્મના ચાર પાદ કહેલા છે. તે હમણાં પણ જીતેંદ્રિય તપસ્વી (યોગનિષ્ઠાવાળા) અને વેદાંતને જાણનારા બ્રાહ્મણોમાં દેખાય છે માટે તે બ્રાહ્મણોજ સત્યયુગરૂપ છે. ૩૭ ત્રેતાયુગમાં બ્રાહ્મણો પોતાના આચારાદિ ધર્મનું ઉલંઘન ન કરીને અગ્નિહોત્રાદિ આચરનારા, વેદનું પઠન કરનારા, વેદમાં કહેલા યજ્ઞાદિ ધર્મસહિત એકાદશી આદિ વ્રતને આચરનારા અને તીર્થ ક્ષેત્રાદિમાં જઇને ધર્મ આચરનારા હતા. વળી તેઓ યજ્ઞાદિ કર્મ સ્વર્ગાદિ ફળની પ્રાપ્તિ માટે કરતા હતા. દ્વાપરમાં આ લોકના સુખ—પુત્રાદિને માટે યજ્ઞ વગેરે કરતા હતા અને કળિયુગમાં શત્રુમારણ આદિ ફળ માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરતા હતા. ૩૮ જેમ વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિના યોગથી સમગ્ર સ્થાવર—જંગમ

પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને અતિ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ પ્રત્યેક યુગમાં ધર્મ અને અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે તથા ક્ષય પામે છે. તાત્પર્ય કે, વર્ષાઋતુમાં વૃષ્ટિ થવાથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રાણી તથા વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કૃતાદિ યુગમાં સ્વાભાવિક રીતે ધર્મની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. ત્રેતાયુગમાં સ્વાભાવિક રીતે ધર્મના ક્ષયનો આરંભ થઇને અધર્મની ઉત્પત્તિ થવા માંડે છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગમાં જાણવું. ૩૯ જેમ પ્રત્યેક ઋતુ બદલાતાં તે તે ઋતુનાં ચિહ્ન (શીત, ઉષ્ણ આદિ)નો ફેરફાર થાય છે, તેમ એકજ ઇશ્વર સૃષ્ટિ કાળમાં બ્રહ્મા થઇને જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તથા વિષ્ણુ થઇને જગતની સ્થિતિ કરે છે અને રૂદ્ર થઇને સંહાર કરે છે. તાત્પર્ય કે, જેમ યુગ અને ઋતુઓ એકજ કાળનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ થઇને પ્રજામાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મને ઉપજાવે છે, તેમ એકજ ઇશ્વર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે થઇને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને ક્ષય કરે છે. ૪૦ જેનો આદિ અને અંત નથી એવો કાળ ચાર યુગ આદિ જૂદાં જૂદાં રૂપને ધારણ કરે છે, પ્રજાને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંહાર કરે છે; તે સર્વ મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. ૪૧ તેજ કાળ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્દભિજ્જ એવા ચાર પ્રકારના રૂપને ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે, તે ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીને ધારણ કરે છે તથા પોષણ કરે છે, તેમનાં સ્થાનરૂપ થાય છે તથા તે કાળનાજ સ્વભાવથી સુખ-દુઃખાદિ અનેક દ્વંદ્વ તેઓ (પ્રાણીઓ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૨ કાળ પ્રાણીઓનો માત્ર આત્માજ છે એમ નથી, પણ તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિરૂપ, દર્શ (અમાવાસ્યા) આદિ કાળરૂપ, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયારૂપ, યજ્ઞાદિનો પ્રકાશ કરનાર વેદરૂપ, યજ્ઞાદિનું અનુષ્ઠાન કરનાર કર્તારૂપ, દેહાદિ કાર્યરૂપ અને ક્રિયાના ફળ (સ્વર્ગ) રૂપ પણ છે; અર્થાત્ એ સર્વ કાળાત્મા પુરૂષનાંજ રૂપ છે. હે પુત્ર ! તું જે મને પૂછે છે તે સર્વ મેં તને કહ્યું છે. ૪૩

सर्गकालक्रिया वेदाः कर्ता कार्यक्रियाफलम् ।
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો-પ્રલયવર્ણન.

व्यास उवाच ॥ प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेहनि ॥
यथेदं कुरुतेध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः ॥ १ ॥

* વ્યાસમુનિ કહે છે કેઃ—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવામાં દિવસ વીતી ગયા પછી જ્યારે રાત્રિ પડે ત્યારે-રાત્રિના આરંભમાં બ્રહ્મદેવ આ વિશ્વને જેવી રીતે અત્યંત સૂક્ષ્મ કારણ અવસ્થાને પમાડે છે તેને "પ્રત્યાહાર" અથવા "પ્રલય" કહે છે. એ પ્રલય કેવી રીતે થાય છે ? તે હું તને કહીશ. ૧ સંકર્ષણના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની જ્વાળાઓમાંહેની સાત જ્વાળાઓ તથા આકાશમાં રહેલાં સૂર્યનાં કિરણ વિશ્વને બાળી નાખે છે, તે વખતે સઘળું જગત જ્વાળાઓવડે ભરાઇને બળવા માંડે છે. ૨ પ્રથમ પૃથ્વી ઉપર જે

* ગયા અધ્યાયમાં જગતની ઉત્પત્તિ કહીને હવે તેનો પ્રલય કહે છે.

સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓ હોય છે તે લય પામે છે અને તે સર્વ પૃથ્વીરૂપ થઈ જાય છે. ૩ જ્યારે સર્વ સ્થાવર-જંગમનો લય થાય છે ત્યારે પૃથ્વી વૃક્ષ વિનાની તથા તૃણ વિનાની થવાથી કાચબાની પીઠ જેવી જણાય છે. ૪ પૃથ્વીના ગંધ ગુણને જ્યારે જળ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ગંધરહિત થયેલી પૃથ્વી જળમાં લય પામે છે. જેમ ઘી ઉષ્ણ જળમાં ઓગળી જાય છે, તેમ જળમાં ઓગળી ગયેલી પૃથ્વી જળરૂપ થયા પછી સર્વ જગ્યોએ કેવળ જળ-જળાકાર થઇ રહે છે. તે જળમાંથી મોટાં મોટાં મોજાં ઉઠે છે તથા મોટા મોટા ઘુઘવાટા થાય છે. તે સઘળા વિશ્વને પૂરીને ચારે બાજૂ પ્રસરે છે, ૫-૬ હે તાત ! પછી જ્યારે અગ્નિ જળના રસ ગુણનું શોષણ કરી લે છે ત્યારે રસહીન થયેલું જળ પણ અગ્નિમાં લીન થઇને રહે છે. એ રીતે સર્વત્ર અગ્નિ-અગ્નિજ થઇને રહે છે. ૭ એ પ્રમાણે આકાશના મધ્યમાં રહેલા સૂર્યને અગ્નિની જ્વાળાઓ ઢાંકી દે છે ત્યારે જ્વાળાઓવડે ભરાઇ ગયેલું સઘળું આકાશ પ્રકાશમાન થઈ રહે છે. ૮ પછી જ્યારે વાયુ અગ્નિના રૂપ ગુણનું હરણ કરે છે ત્યારે અગ્નિ શાંત થઇને વાયુમાં મળી જાય છે. (જેમ એક દીવો પ્રચંડ વાયુના વેગથી વાયુમાં મળી જઇને અદૃશ્ય થઇ જાય છે. તેમ આ મહા અગ્નિ પણ મહા બળવાન વાયુમાં મળીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે) ત્યારે મોટો વાયુ વાવા માંડે છે. પછી વાયુ દશે દિશાઓમાં દોડે છે. ૧૦ જ્યારે આકાશ વાયુના સ્પર્શ ગુણને ગળી જાય છે અર્થાત્ જ્યારે વાયુ આકાશમાં મળી જાય છે ત્યારે વાયુ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને વર્ણ વિભાગ વિનાનું કેવળ ધ્વનિવાળું માત્ર આકાશ રહે છે. ૧૧ એવી રીતે નાદવાળું આકાશ કે, જેને રૂપ નથી, રસ નથી, ગંધ નથી કે, આકૃતિ નથી તથા જે સર્વ લોકમાં ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થોમાં શબ્દાયમાન થાય છે, તે માત્ર રહે છે. ૧૨ આકાશનો ગુણ શબ્દ છે તે મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. મન અવ્યક્ત (સૂક્ષ્મ) છતાં આકાશાદિરૂપે વ્યક્ત થએલું છે માટે આકાશ મનમાં લય પામે છે. એ મનના લયને બ્રહ્માની સૃષ્ટિનો પ્રલય જાણવો. અથવા પરમાત્માના મનથી બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થયા છે માટે મનને વિષે આકાશાદિ સૃષ્ટિના લયને બ્રહ્મદેવની સૃષ્ટિનો લય જાણવો. મનથી વિરાટ્‌ની કલ્પના થયેલી છે માટે વિરાટ્‌નો લય પણ મનમાંજ થાય છે. ૧૩ પછી "હું" એવા અભિમાનવાળું મન સીમાવિનાના જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, ધર્મ આદિ આત્માના ગુણમાં પ્રવેશ કરે છે તથા તેને ચંદ્રમા ગળે છે. અહીં હિરણ્યગર્ભના સમષ્ટિ મનને ચંદ્રમા કહ્યો છે માટે વ્યષ્ટિ મન સમષ્ટિ મનમાં લીન થાય છે, એમ સમજવું, એ રીતે વ્યષ્ટિ મન સમષ્ટિ મનમાં લીન થયા પછી સમષ્ટિ મન રહે છે. ૧૪ તે "ચંદ્રમા" નામે સમષ્ટિ મનને ઘણા કાળે ઉપાધિરૂપ સંકલ્પ વશ કરે છે કેમ કે, વિચારાત્મક ચિત્તની વૃત્તિનો સંકલ્પ ગળી જાય છે, તે સંકલ્પનો નિરોધ કરવો મહા કઠિન છે તથા સંકલ્પનો નિરોધ થવો એજ અનુત્તમ જ્ઞાન છે. (આમાં સમજવાનું એ છે કે, જેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તેણે પ્રણવ એટલે **ओम्**કારરૂપી બીજા બ્રહ્મનું ઉપાસન કરવું. **अ, उ, म्= ओम्** છે. તેમાં સ્થૂલ ભૂતાત્મક વિરાટ્ **अ**કાર છે. સ્થૂલ ભૂત (આકાશાદિ)નો પ્રલય મનમાં થાય છે એમ જે પાછળ કહ્યું છે તે **अ** કારનો પ્રલય **उ** કારમાં કરવા બરોબર છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ "સ્થૂલ ભૂત મનમાંથી ઉપજેલાં છે માટે તેમાં લય પામે છે" એમ વિચારીને મનોમાત્ર રહે છે તે યોગીએ **अ** કારનો **उ** કારમાં લય કર્યો છે અને તે ઐશ્વર્યવાળો યોગી થાય છે. **उ** કારરૂપ મન અથવા જેને

"ચંદ્રમા કે, સમષ્ટિ મન" કહેલું છે, અથવા જેને "સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ શરીર" પણ કહેવામાં આવે છે તેનો લય કારણરૂપ મ્ કાર અથવા સંકલ્પમાં થાય છે. અર્થાત્ સમાધિ કરનાર યોગી મનનો લય સંકલ્પમાં કરીને સંકલ્પમાત્ર રહે છે, તે વખતે તેને "હું" એવું ભાન રહેતું નથી, પણ કાંઇક અતિ સૂક્ષ્મ કલ્પના રહે છે. તે સૂક્ષ્મ કલ્પના અથવા મ્ કારનો લય અર્ધમાત્રામાં થાય છે તથા તેનેજ સર્વોત્તમ જ્ઞાન માનેલું છે.) ૧૫ એ જ્ઞાનનો લય કાળમાં થાય છે તથા તે કાળને **अर्द्धमात्रा** કહે છે. "બળ" નામે તે કાળને શક્તિ ગળે છે. અર્થાત્ અર્ધમાત્રાની ઉપર બિંદુનાદ શક્તિ છે કે, જેને યોગીઓ "શાંત" કહે છે અને અર્ધમાત્રારૂપ કાળનો તેમાં લય થાય છે. એ બળ શક્તિને કાળ ગળે છે અને તે કાળને વિદ્યા વશ કરે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, યોગી સમાધિ કાળમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહનો તુરીય અવસ્થામાં લય કરીને, તે તુરીય અવસ્થાનો લય "બળ" નામે શક્તિને વિષે કરે છે. પણ "હું છું" એટલો જીવપણાનો અનુભવ રહેવાથી કાળ કે; જેને અર્ધમાત્રા કહે છે, તેમાં તે લીન થાય છે. કેમ કે, "હું છું" એમ જીવનો અનુભવ થયો એટલે "બ્રહ્મ નથી" એવો પણ અનુભવ થાય છે એમ માનવુંજ જોઇએ પણ તેટલાથી પરાજય ન પામનારા યોગીના કાળને વિદ્યા એટલે "બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત કાંઈ છે નહિ" એવો બોધ વશ કરે છે. અર્થાત્ પછી તેને "હું બ્રહ્મ છું" એમ ભાન થાય છે અને તે આત્મારૂપે રહે છે. ૧૬ (યોગીઓ આત્મભાવને કેમ પામે છે? તેનો ક્રમ કહે છે કે,) જ્યારે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે વિદ્યા કાળને વશ કરે છે ત્યારે આકાશનો ઘોષ અથવા બિંદુનાદ શક્તિનો તુરીયપદરૂપ આત્મામાં લય કરે છે. એ બિંદુનાદ શક્તિનો લય જે સ્થાનમાં થાય છે તે અવ્યક્ત અને પરમબ્રહ્મ છે. તેજ સર્વોત્તમ અને નિત્યતત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણી માત્ર બ્રહ્મમાં લય પામીને કેવળ બ્રહ્મ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે તેને પ્રલય જાણવો. ૧૭ એ પ્રમાણે મેં તને રૂડે પ્રકારે કહ્યું છે; એમાં કાંઇ સંશય નથી. પરમાત્મસ્વરૂપ યોગી પુરૂષો વિદ્યાની અત્યંત ઉત્કંઠાવાળા શિષ્યને જોઇને એ તત્વનો ઉપદેશ કરે છે. તે મેં તને કહ્યું છે. ૧૮ એ પ્રમાણે એક હજાર મહાયુગના આદિ સમયમાં દિવસ અને તેની અંતે રાત્રિ પણ એક હજાર મહાયુગની થાય છે, તેમાં વારંવાર બ્રહ્મા સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે અને લય કરે છે તથા એથી એમ સમજવાનું છે કે, બ્રહ્માએ દિવસે કરેલી સૃષ્ટિ એ બ્રહ્મનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે તથા **ओम्** કારરૂપ છે. યોગીઓ એ પ્રણવના ઉપાસનાના સાધનથી અવ્યક્ત બ્રહ્મને પામે છે, એ બ્રહ્માની રાત્રિ તથા સૃષ્ટિનો પ્રલય છે. ૧૯

एवं विस्तरसंक्षेपौ ब्रह्माव्यक्ते पुनः पुनः ।
युगसाहस्रयोरादावहोरात्रस्तथैव च ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

અધ્યાય ૬૧ મો-દાન મહાત્મ્ય વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १ ॥

*વ્યાસમુનિ કહે છે કે:—ભૂત સમુદાયમાં જેની યોજના કરેલી છે તે તત્વ મેં તને કહ્યું; હવે બ્રાહ્મણનું કર્ત્તવ્ય શું છે ? તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૧ બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ પામેલા બાળકને જાતકર્મ આદિ દક્ષિણાવાળાં કર્મની ક્રિયા ઉપવીત આપ્યા પહેલાં કરવી તથા ઉપવીત આપ્યા પછી વેદમાં પારંગત એવા આચાર્ય પાસે જઇને તથા ગુરૂની સેવામાં આસકત થઇને તેણે સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કરવું. પછી ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આદિથી સંતોષ પમાડીને તે (ગુરૂ)ના ઋણમાંથી મુકત થવું અને યજ્ઞને જાણનારા તે બ્રાહ્મણે ઘેર પાછા આવવું. ૨,૩ આચાર્યની આજ્ઞા લઇને બ્રહ્મચર્યાદિ ચારમાંહેના એક આશ્રમને વિધિપૂર્વક શરીર પડતાં સુધી અંગીકાર કરીને રહેવું. અર્થાત્ કદાપિ આશ્રમહીન રહેવું નહિ. ૪ જો તેને પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે સ્ત્રીસહિત રહેવું એટલે લગ્ન કરવું અથવા તેવી ઇચ્છા ન હોય તો બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવું અથવા યતિ (સંન્યાસી)ના ધર્મને આચરીને વનમાં કે, ગુરૂની સમીપમાં રહેવું. ૫ એ સર્વ ધર્મનું મૂળ ગૃહસ્થાશ્રમ છે કેમ કે, એના વિષે ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારા ગૃહસ્થના મળ પરિપકવ થઇને તે ગૃહસ્થ દાનાદિ કર્મવડે સર્વત્ર સિદ્ધિને પામે છે. ૬ ગૃહસ્થ પુરૂષ કે, જેણે વેદનું અધ્યયન કરેલું હોય તેણે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને તથા યજ્ઞ કરીને દેવ, પિતૃ અને મનુષ્ય એ ત્રણેનાં ઋણમાંથી મુકત થવું. એવી રીતે કે, પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને પિતૃના ઋણમાંથી, યજ્ઞ કરીને દેવના ઋણમાંથી તથા દાનાદિ કરીને મનુષ્યના ઋણમાંથી મુકત થવું. તે પછી વૈદિક કર્મોવડે પવિત્ર થયેલા ગૃહસ્થે બીજા આશ્રમોમાં જવું. ૭ બીજો આશ્રમ ધારણ કરીને પૃથ્વીમાં જે સર્વથી અતિશય પવિત્ર સ્થાન હોય તેમાં જઇને વસવું તથા ઉત્તમ યશમાં પ્રમાણભૂત થવાને ત્યાં રહીને યત્ન કરવો. અર્થાત્ વેદોકત ધર્મ આચરીને યશ પ્રાપ્ત કરવો. ૮ અતિશય મોટાં તપ કરવાથી, વિદ્યાનું પારાયણ કરવાથી, યજ્ઞ કરવાથી અથવા દાન કરવાથી બ્રાહ્મણોના યશની વૃદ્ધિ થાય છે. ૯ જે પુરૂષની સત્કીર્ત્તિ પૃથ્વી ઉપર જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી તે પુરૂષ પુણ્ય કરનારાઓના લોકને ભોગવે છે. ૧૦ બ્રાહ્મણે બીજાને અધ્યયન કરાવવું તથા અધ્યયન કરવું, બીજાને યજ્ઞ કરાવવા તથા યજ્ઞ કરવા. કોઇની પાસેથી વૃથાદાન લેવું નહિ અથવા વૃથાદાન આપવું નહિ. (અપાત્ર પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો કે, અપાત્રને દાન આપવું તે વૃથાપ્રતિગ્રહ અને વૃથાદાન કહેવાય છે. અધ્યયન કરાવવું વગેરે ૭ કર્મ બ્રાહ્મણનાં છે.) ૧૧ કોઇને યજ્ઞ કરાવ્યાથી, શિષ્ય પાસેથી અથવા કન્યાથી જો અતિશય ધન પ્રાપ્ત થાય તો, તેવડે યજ્ઞ કરવો અથવા દાન કરવું, પણ તે ધનનો ઉપભોગ એકલાએ કોઇ પણ પ્રકારે કરવો નહિ. ૧૨ જે બ્રાહ્મણ ઘર બાંધીને રહેતો હોય, અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી હોય, તે પુરૂષ જો દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગુરૂઓના અર્થે પ્રતિગ્રહ કરે તો તે તેણે સુખેથી કરવો કેમ કે, દેવ તથા ઋષિ વગેરેથી બીજું કોઇ મોટું તીર્થ નથી. ૧૩ જેઓ અંતરમાં રહેલા કામ, ક્રોધ તથા લોભ આદિ શત્રુઓવડે પરિતાપ પામેલા હોય તથા પોતાની શકિત પ્રમાણે ઉદય પામવાને ઇચ્છતા હોય, તેવા વૃદ્ધ, રોગી અને ભૂખે મરતા મનુષ્યોને પોતે પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યમાંથી પોતાની શકિત ઉપરાંત પણ આપવું. ૧૪ વળી જેઓ યોગ્યતાવાળા અને કુળ, શીળ, રૂપ અને વિદ્યા આદિથી પરિપૂર્ણ હોય તેઓને કાંઇ પણ આપવું અયોગ્ય

---

* પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી સાંખ્ય અને યોગનું નિરૂપણ કરવાને માટે પ્રથમ તે શાસ્ત્રનો કેવો અધિકારી જોઇએ ? તેનું વર્ણન બે અધ્યાયવડે કરે છે.

તથી કેમ કે, "ઉચ્ચૈઃશ્રવા" નામે અશ્વ સત્પુરૂષ (ઇંદ્ર)ને પણ આપ્યો હતો અને તે તેણે લીધો હતો એમ આપણે જાણીએ છીએ. ૧૫ વળી એક સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને મોટા વ્રતવાળા બ્રાહ્મણે, કોઈ એક મનુષ્યને તેની ઇચ્છા મુજબ શાંત કરીને તથા પોતાના પ્રાણ આપીને તેના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેથી તે બ્રાહ્મણ સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૧૬ સાંકૃતિના પુત્ર રંતિદેવે મહાત્મા વસિષ્ઠને ઉષ્ણ તથા શીત જળ આપ્યું હતું તેથી તે સ્વર્ગ લોકમાં પૂજાય છે. ૧૭ અત્રિગોત્રનો "ઇંદ્રદમન" નામે રાજા હતો, તેણે પાત્ર જોઇને અનેક પ્રકારનું ધન આપ્યું હતું તેથી તે બુદ્ધિમાન રાજા અનંત લોકમાં એટલે સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૧૮ ઉશીનરના પુત્ર શિબિ રાજાએ બ્રાહ્મણના અર્થે પોતાનાં અંગ તથા પ્રિય એવો પોતાનો ઔરસ પુત્ર અર્પણ કર્યો હતો તેથી તે આલોકમાંથી સ્વર્ગમાં ગયેલો છે. ૧૯ કાશીના રાજા પ્રતર્દને બ્રાહ્મણને પોતાનાં બન્ને નેત્ર આપ્યાં હતાં તેથી તે હજી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અતુલ કીર્ત્તિને ભોગવે છે. ૨૦ "દેવાવૃધ" નામે રાજાએ પરમ સમૃદ્ધિવાળું (ભારે મૂલનું) સોનાની આઠ સળીઓવાળું એક દિવ્ય છત્ર આપ્યું હતું (દાન કર્યું હતું) તેથી તે પોતાના દેશસહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૨૧ અત્રિના પુત્ર સાંકૃતિયે પોતાના શિષ્યોને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તેથી અત્યંત તેજસ્વી તે સાંકૃતિ સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૨૨ પ્રતાપી અંબરીષ રાજાએ બ્રાહ્મણોને અગિયાર અબજ ગાયો આપી હતી તેથી તે પોતાના દેશસહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૨૩ સાવિત્રીએ દિવ્ય એવાં બે કુંડળ તથા જનમેજયે પોતાનું શરીર અર્પણ કર્યું હતું, તેથી તે બન્ને ઉત્તમ લોકને પામ્યાં હતાં. ૨૪ વૃષાદર્ભિયે સર્વ રત્ન આપી દીધાં હતાં તથા યુવનાશ્વ રાજાએ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીઓ અને રમણીય મહેલ આપી દીધો હતો તેથી તે બન્ને સ્વર્ગ લોકને પામીને ત્યાં રહેલા છે. ૨૫ વિદેહના પુત્ર નિમિયે બ્રાહ્મણોને દેશ આપ્યો હતો, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે બ્રાહ્મણોને પૃથ્વી આપી હતી અને ગય રાજાએ નગરોસહિત પૃથ્વી આપી હતી. ૨૬ જ્યારે વૃષ્ટિ થઇ નહિ અને દુષ્કાળ પડયો ત્યારે જેમ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રજાપતિ પ્રજાને જીવાડે, તેમ વસિષ્ઠ મહામુનિયે સર્વ પ્રાણીઓને જીવાડયાં હતાં. ૨૭ કરંધમનો પુત્ર કૃતાત્મા મરૂત હતો, તેણે અંગિરા મુનિને કન્યા આપી હતી તેથી તે તત્કાળ સ્વર્ગને પામ્યો હતો. ૨૮ પાંચાલ દેશનો રાજા મહા બુદ્ધિમાન "બ્રહ્મદત્ત" નામે હતો તેણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને શંખપર્યંત ભંડાર આપ્યો હતો તેથી તેને ઉત્તમ લોક પ્રાપ્ત થયા હતા. ૨૯ "મિત્રસહ" નામે રાજાએ મહાત્મા વસિષ્ઠને પોતાની પ્રિયા દમયંતી આપી હતી તે દમયંતીસહિત સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૩૦ મોટા યશવાળા "સહસ્રજિત્" નામે રાજર્ષિયે બ્રાહ્મણના અર્થે પોતાના પ્રિય પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો હતો તેથી તે સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૩૧ "શતદ્યુમ્ન" નામે રાજા "મુદ્ગલ" નામે ઋષિને સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુઓથી પરિપૂર્ણ સુવર્ણનું ઘર આપીને સ્વર્ગમાં ગયો હતો. ૩૨ જગતમાં જેનું નામ પ્રકાશિત છે એવો "શાલ્વ" નામે પ્રતાપી રાજા ઋચીક મુનિને રાજ્ય આપીને સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૩૩ "લોમપાદ" નામે સમર્થ રાજર્ષિયે ઋષ્યશૃંગ મુનિને પોતાની પુત્રી શાંતા આપી હતી તેથી અત્યંત વિસ્તારવાળા સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થો તેને પ્રાપ્ત થયા હતા. ૩૪ "મદિરાશ્વ" નામે રાજા "હિરણ્ય હસ્ત" નામે બ્રાહ્મણને અત્યંત સુંદર એવી કન્યા આપીને દેવ લોકોથી સ્તુતિ કરાતા એવા લોકને પામ્યો હતો. ૩૫ "પ્રસેનજિત્"

નામે મોટા તેજવાળા રાજાએ વાછરડાંસહિત એક લક્ષ ગાયોનું દાન કર્યું હતું તેથી તે સર્વોત્તમ લોકને પામ્યો હતો. ૩૬ આ વર્ણવેલા અને બીજા પણ કેટલાક શિષ્ટાત્મા તથા જીતેંદ્રિય મહાત્મા પુરૂષો દાનવડે તથા તપવડે સ્વર્ગને પામેલા છે. ૩૭ તથા તેઓની કીર્તિ જ્યાં સુધી પૃથ્વી રહેશે ત્યાં સુધી સ્થિર થયેલી છે. એ સર્વ દાન કરવાથી, યજ્ઞ કરવાથી તથા પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાથી સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૩૮

तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

અધ્યાય ૬૨ મો–અધિકારીનું લક્ષણ.

व्यास उवाच ॥ त्रयी विद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथांगत ।
ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोथर्वणस्तथा ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:—બ્રાહ્મણે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ તથા અથર્વવેદના મૂળાક્ષરાત્મક વર્ણ અને સ્વરસહિત, અક્ષરસહિત તથા વેદનાં ૭ અંગોએ સહિત વેદમાં કહેલી કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનરૂપ ત્રણ વિદ્યાઓનું અવલોકન નિરંતર કરવું. ૧ કેમ કે, એ વિદ્યાઓમાં અને બ્રાહ્મણનાં ૭ કર્મને વિષે સ્થિતિવાળા ભગવાન રહેલા છે. વળી જે બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન કરવામાં કુશળ છે તથા જેઓ અધ્યાત્મવિદ્યામાં કુશળ છે એવા સત્યવાળા મહાભાગ બ્રાહ્મણો જગતની ઉત્પત્તિ અને લયને જાણી શકે છે. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણે ધર્મનું આચરણ કરવું તથા શિષ્ટ પુરૂષોએ માન્ય કરેલાં કર્મ કરવાં. ૨–૩ વળી બ્રાહ્મણે પ્રાણીઓને પીડા ન થાય તેવી રીતે પોતાની જીવિકા ચલાવવી. તેણે સત્પુરૂષો પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, શિષ્ટ થવું અને શાસ્ત્રોમાં કુશળતા સંપાદન કરવી. ૪ બ્રાહ્મણે સ્વધર્મ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરીને સત્વ ગુણવાળા કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમવાળો થઈને પોતાનાં ષટ્કર્મ આચરે છે તેને બ્રાહ્મણ જાણવો. ૫ બ્રાહ્મણે નિરંતર શ્રદ્ધા રાખીને પંચ મહાયજ્ઞવડે દેવાદિનું પૂજન કરવું. તેણે સંતોષી, સાવધ, દમ ગુણથી યુક્ત, ધર્મને જાણનારા, જીતેંદ્રિય થવું તથા હર્ષ, મદ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે, જે બ્રાહ્મણ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળો હોય છે તે કલેશને પામતો નથી. દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, તપ, લજ્જા, સરળતા અને દમ, એ ગુણોવડે તેજની વૃદ્ધિ થાય છે, તેનું પાપ કમી થાય છે—નાશ પામે છે. જેનું પાપ નાશ પામ્યું છે એવો, બુદ્ધિમાન, અલ્પ આહાર કરનારો અને જીતેંદ્રિય બ્રાહ્મણ કામ તથા ક્રોધને જીતીને બ્રહ્મના પદને પામે છે. બ્રાહ્મણે અગ્નિ અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું, દેવતાઓને પ્રણામ કરવો. ૬–૯ મિથ્યા વાણીનો ત્યાગ કરવો અને અધર્મયુક્ત હિંસાને વર્જવી. બ્રાહ્મણની વૃત્તિ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી છે. ૧૦ બ્રાહ્મણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કર્મ કરવાં કેમ કે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી કર્મ કરવાથી કર્મની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સંસારરૂપ નદી કે, જે પાંચ ઇંદ્રિયોરૂપ જળથી ભરેલી હોવાથી ભયાનક, લોભરૂપી

કિનારાવાળી હોવાથી અત્યંત દુસ્તર (તરવાને કઠિન) અને ક્રોધરૂપી કાદવથી જેની પાર ન જઈ શકાય અથવા જેને તરવાની હામ ન ભીડી શકાય એવી છે, તે સંસારરૂપ નદીને બુદ્ધિમાન પુરૂષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાવડે તરી જાય છે. બુદ્ધિમાન પુરૂષે અત્યંત મોહ પમાડનારા કાળને નિરંતર તૈયાર થઇ રહેલો જોવો. ૧૧,૧૨ સઘળું જગત, જેનું બળ અટકાવી શકાય નહિ તેવું વિધાતાએ નિર્માણ કરેલું છે, એવા સ્વભાવરૂપી ઝરામાં ગુંચાઇને મોહ પામે છે. (કાળરૂપી મોટા જળના પ્રવાહનું વર્ણન કરે છે.) તે પ્રવાહ એવો છે કે, જેમાં વર્ષરૂપી મોટાં વમળ થયાં કરે છે, જેમાં માસરૂપી લહેરો ઉઠે છે, જેનો ઋતુરૂપી વેગ છે, જેમાં પખવાડીઆંરૂપી વેલા અને ઘાસ તણાય છે, જેમાં નિમેષ અને ઉન્મેષરૂપી ફીણ તરે છે, જેમાં દિવસ અને રાત્રિરૂપી જળ ભરેલું છે, જેમાં કામરૂપી ભય ર મગર છે, જેમાં વેદ અને યજ્ઞરૂપી નાવ ફરે છે, જેમાં ધર્મરૂપી બેટ છે તથા જે બેટમાં પ્રાણીઓને અર્થ અને કામરૂપી જળ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં સત્ય વચન અને મોક્ષરૂપી સામો કિનારો છે, જેમાં હિંસારૂપી વૃક્ષ તણાયાં જાય છે, જેના મધ્યમાં યુગરૂપી મોટો ધરો છે અને જેની બહુધા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ થયેલી છે એવો કાળરૂપી મોટો જળનો સમુદાય છે, અને તે વિધાતાએ સરજેલાં પ્રાણીઓને યમલોક પ્રત્યે ખેંચી જાય છે. ૧૪-૧૭ બુદ્ધિમાન અને ધીર પુરૂષો એ કાળરૂપી મોટા સમુદ્રને બુદ્ધિરૂપી નાવવડે તરી જાય છે; પણ જેઓ પોતાના મનને વશમાં રાખી શકતા નથી તથા જેઓને બુદ્ધિરૂપી નાવ પ્રાપ્ત થયું નથી એવા પુરૂષો શું કરવાના છે? અર્થાત્ તેઓ તે કાળરૂપી મહાસાગરને તરી શકવાના નથી. ૧૮ બુદ્ધિમાન પુરૂષજ તેને તરી શકે છે. નિર્બુદ્ધ પુરૂષો તરી શકતા નથી; એ વાત યથાર્થજ છે કેમ કે, જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ હોય છે તે દૂર રહીને પણ સર્વ સ્થાનમાં ગુણ ક્યા છે અને દોષ ક્યા છે? તેને જોઇ શકે છે. ૧૯ જે અલ્પ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ કામાત્મા એટલે કામના વિષે આસક્ત છે તથા જેનું મન નિર્બળ છે તે સંશયને પામે છે તેવો બુદ્ધિહીન પુરૂષ કાળ મહાસાગરને તરી શકતો નથી કેમ કે, જે ઉદ્યોગ ન કરતાં બેસી રહે છે તે તેની પાર જતો નથી. ૨૦ તે કાળ મહાસાગરમાં પડેલા જે પુરૂષને વેદ અને યજ્ઞરૂપી નાવ હાથ નથી લાગતું તે પુરૂષ મોહ પામીને (કર્ત્તવ્યશૂન્ય થઇને) મોટા દોષનો સંગ્રહ કરે છે-અર્થાત્ દોષયુક્ત થાય છે. જ્ઞાની છતાં જે પુરૂષને કામરૂપી મગરે પકડેલો છે તો, તે જ્ઞાન પણ તેને નાવરૂપે તારનારૂં થતું નથી; અર્થાત્ કામવાસનાયુક્ત પુરૂષ જ્ઞાની છતાં પણ ડુબે છે. ૨૧ એટલા માટે વિચક્ષણ પુરૂષે કાળ મહાસાગરમાંથી તરી નીકળવાને યત્ન કરવો. (હવે તરી નીકળવાનો ઉપાય એજ છે કે) મનુષ્યે બ્રાહ્મણ થવું-અર્થાત્ બ્રાહ્મણને યોગ્ય ધર્મથી વર્તવું. બ્રાહ્મણ નિર્મળ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને ત્રણ વેદને જાણનારો તથા દાન, યજ્ઞ અને અધ્યયન, એવાં ત્રણ કર્મને કરનારો હોવો જોઇએ કેમ કે, તેવો બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાનરૂપી નાવવડે કાળ મહાસાગરમાંથી તરીને પેલીપાર જાય છે. ૨૨,૨૩ જે પુરૂષ જાતકર્માદિ સંસ્કારને પામેલો છે (અથવા જેને પૂર્વના સંસ્કાર ઉદય થયેલા છે), જેણે બહિરિંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરેલો છે, જે સદૈવ નિયમમાં રહે છે તથા જેણે પોતાના મનને કબજામાં રાખેલું છે તેમજ જે બુદ્ધિમાન છે તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં તત્કાળ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪ જે એવા બ્રાહ્મણો હોય તેઓના પ્રત્યે ગૃહસ્થે ક્રોધ કરવો નહિ તથા તેઓની અસૂયા પણ કરવી નહિ અને ગૃહસ્થ પુરૂષે પૂર્વે કહેલા ધર્મના

વિષે ક્રોધ અને અસૂયાનો ત્યાગ કરીને વર્તવું તથા નિરંતર પંચ મહાયજ્ઞ કરીને દેવાદિનું પૂજન કરવું અને યજ્ઞ કરતાં શેષ રહેલું અન્ન જમવું. ૨૫ તેણે સત્પુરૂષો જે ધર્મને આચરતા હોય તે ધર્મનું આચરણ કરવું અને શિષ્ટ પુરૂષો જે કર્મ કરતા હોય તે કર્મ કરવું કોઇને પીડા થાય નહિ, એવી રીતે અનિંદ્ય કર્મથી પોતાની જીવિકા સંપાદન કરવી. ૨૬ જે પુરૂષ વેદવિદ્યા અને વિજ્ઞાનના તત્વને જાણતો હોય, જે શિષ્ટ પુરૂષોએ કહેલા આચાર પ્રમાણે વર્તતો હોય, જે વિચક્ષણ હોય, જે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયાને જાણનારો હોય, જેનાં કર્મમાં દુરાચારનું મિશ્રણ ન થયું હોય અર્થાત્ જે શુદ્ધ કર્મને કરનારો હોય, જે ક્રિયાવાળો, શ્રદ્ધાવાળો, દમગુણવાળો, જ્ઞાની, અસૂયારહિત અને ધર્મ તથા અધર્મના ભેદને સમજનારો હોય, તે પુરૂષ સર્વ દુસ્તરને તરી જાય છે. ૨૭,૨૮ જે બ્રાહ્મણ સંતોષવાળો, સાવધાન, દમગુણયુક્ત, ધર્મને જાણનારો, ચિત્તને જીતનારો તથા હર્ષ, મદ અને ક્રોધરહિત હોય તે કોઇ વખતે કષ્ટ પામતો નથી. ૨૯ એ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી બ્રાહ્મણની વૃત્તિ છે; જે બ્રાહ્મણ એ વૃત્તિથી વર્તીને તથા જ્ઞાનવાન થઇને કર્મ કરે છે તે સર્વ સ્થાનમાં સિદ્ધિને પામે છે. ૩૦ વિચક્ષણ પુરૂષ ધર્મની ઇચ્છાથી આ લોકમાં અધર્મ કરે છે, તથા અધર્મના જેવો ધર્મ જણાતો હોય તેને પણ તે નાખુશીથી આચરે છે. ૩૧ પણ જે " હું ધર્મ કરૂં છું " એમ જાણીને અધર્મ કરે છે અને " હું અધર્મ કરૂં છું " એમ જાણીને ધર્મ કરે છે તે મૂર્ખ પુરૂષ તે બન્ને કર્મને ન જાણીને જન્મ પામે છે તથા મરણ પામે છે–તેનો મોક્ષ થતો નથી. ૩૨

धर्मं करोमीति करोत्यधर्ममधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभे बालः कर्मणी न प्रजानन् स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

અધ્યાય ૬૩ મો–જ્ઞાનપ્રશંસા.

व्यास उवाच ॥ अथ चेद्रोचयेदेतद्दुह्येन स्रोतसा यथा ॥
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् प्लववान् भवेत् ॥ १ ॥

વ્યાસ મુનિ કહે છે કે:–પાછળ (બે અધ્યાયમાં) કહેલા સાધનનું સંપાદન કર્યા પછી, હવે જે શાંતિરૂપ કૈવલ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે તે જો પ્રીતિકર હોય તો જ્ઞાનવાળા થવું, અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. કેમ કે, મનુષ્ય જ્ઞાનરૂપી નાવ વિના કાળરૂપી અથવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે અને ઉપર આવે છે તથા એવી સ્થિતિમાં પ્રવાહથી તણાયો પણ જાય છે. માટે જ્ઞાનરૂપી નાવમાં બેસીને સંસાર સમુદ્રને તરી જવો. ૧ જે પુરૂષોએ જ્ઞાનવડે નિશ્ચય કરેલો છે તે જ્ઞાનરૂપી નાવવડે અજ્ઞાની પુરૂષોને તારે છે, પણ અજ્ઞાની પુરૂષો પોતે તરી શકતા નથી કે, તેઓ બીજાને પણ કોઇ પ્રકારે તારી શકતા નથી. ૨ માટે જેનાં રાગાદિ દોષ છિન્ન થયેલા હોય તથા જે સ્ત્રીસંગથી મુક્ત થયેલો હોય તેવા મુનિયે દેશ, કર્મ, અનુરાગ, અર્થ, ઉપાય, અપાય, નિશ્ચય, ચક્ષુ, આહાર, સંહાર, મન અને દર્શન, એવા બાર યોગ કરવા. (તે બાર યોગનું વિવેચન કરે છે કે:–

સ્મશાન, પવિત્ર, કાંકરી–અગ્નિ–રેતી આદિ જ્યાં ન હોય તેવા તથા શબ્દ–જળ–આશ્રય આદિથી મનને અનુકૂળ હોય તેવા સ્થાનમાં આસન કરવું તેને "દેશયોગ" કહે છે. આહાર–વિહાર નિયમિત રાખીને, કર્મની ચેષ્ટાઓને નિયમિત રાખીને તથા જાગવું અને ઊંઘવું પણ નિયમિત રાખીને યોગ કરવો તેને "કર્મયોગ" કહે છે. સારા શિષ્યને પાસે રાખવો તેને "અનુરાગયોગ" કહે છે. દ્રવ્ય (કાષ્ઠ, જળ આદિ અનુકૂળતા માટે) પાસે રાખવું તે "અર્થયોગ" કહેવાય છે. આસનાદિનો યોગ કરવો તેને "ઉપાયયોગ" કહે છે. પ્રીતિ વગેરે કમી કરવી તેને "અપાયયોગ" કહે છે. ગુરૂ અને વેદના વચનમાં નિશ્ચિત ફળ બુદ્ધિ રાખવી તેને "નિશ્ચયયોગ" કહે છે. નેત્રાદિને નિયમમાં રાખવાં તેને "ચક્ષુયોગ" કહે છે. શુદ્ધ આહાર લેવો તેને "આહારયોગ" કહે છે. સ્વાભાવિક વિષયની પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરવો તેને "સંહારયોગ" કહે છે. સંકલ્પ–વિકલ્પને સમાવવા તેને "મનોયોગ" કહે છે. અને સંસારમાં જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધતા તથા રોગ વગેરે દુઃખરૂપી દોષને દેખીને વૈરાગ્ય રાખવો તેને "દર્શનયોગ" કહે છે. મુમુક્ષુ પુરૂષે આ બાર યોગને અનુસરવા.) પછી જે પુરૂષ ઉત્તમ જ્ઞાનની ઈચ્છા રાખતો હોય તેણે પોતાની બુદ્ધિવડે વાણી અને મન, એ બેને કબજામાં રાખવાં તથા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનવડે આત્માનો–જીવભાવનો લય કરવો. જે, શાંતિ એટલે કૈવલ્યને ઇચ્છતો હોય તેણે એ રીતે કરવું. તાત્પર્ય કે, પાછળ કહેલા બાર ગુણોથી યુક્ત અધિકારીએ યોગસાધન આ રીતે કરવું. વાણી આદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને તજીને માત્ર મનવડે રહેવું અને મન પણ "વિષયની કલ્પના કરવાના સ્વભાવવાળું છે." એમ નિશ્ચય કરીને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિસ્વરૂપે રહેવું એટલે મનનો બુદ્ધિમાં લય કરવો, એનેજ "ઉત્તમ જ્ઞાન" કહે છે. અર્થાત્ તે કાળે ઇન્દ્રિયો અને મનથી અતિરિક્ત માત્ર કર્તા વિષયનુંજ જ્ઞાન રહે છે. ૩,૪ બુદ્ધિનો આત્મામાં લય કરવો એટલે બુદ્ધિનું કાર્ય તજીને "હું આત્મા માત્ર છું" એવા ભાવથી રહેવું. એમ આત્મસ્વરૂપે રહેવાથી કૈવલ્યરૂપ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જે ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ આદિનો દૃષ્ટા એટલે જાણનારો હોય છે અર્થાત્ જ્ઞાની હોય છે તે પુરૂષ ભલે મહાદારૂણ કર્મ કરનારો, સર્વ વેદને જાણનારો, બ્રાહ્મણ છતાં વેદને નહિ જાણનારો, યજ્ઞ કરનારો, ધાર્મિક, અત્યંત પાપ કરનારો, પુરૂષોમાં વાઘ જેવો શૂરો અથવા ક્લેશ–યુક્ત હોય એટલે, ગમે તેવો હોય તથાપિ જરા–મરણરૂપ મહાદુર્ગમ સમુદ્રને તરી જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાની મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારનાં પાપ નડતાં નથી. ૫,૭ એ પ્રમાણે યોગવડે શાંતાત્માની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી એજ યોગનું સાધન કરનારો પુરૂષ યોગને જાણવાની ઈચ્છા રાખનારો હોય–યોગનો અભ્યાસ કરનારો હોય તથાપિ કર્મકાંડનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે છે, અર્થાત્ યોગનું સાધન કરવાની ઈચ્છાવાળો પરોક્ષ જ્ઞાનવાળો છતાં પણ પોતાના કર્મનો ત્યાગ કરવાથી દોષને પામતો નથી તો પછી જે પુરૂષ યોગનું સાધન કરે છે તે દોષને નજ પામે, એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૮ (અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવા માટે યોગનો ઉપદેશ કરતાં તેને રથના રૂપકથી વર્ણવીને કહે છે કે–) યોગ એ એક રથ છે ધર્મ તે (રથ)નું ઉપસ્થ અથવા સારથીને બેસવાની પાટલી છે, લજ્જા અથવા અકાર્યથી નિવૃત્તિ, વરૂથ અથવા રથનું રક્ષણ કરનાર લાકડાનો કઠેરો છે, પૂર્વે કહેલા ઉપાય અને અપાય (બાર સાધનમાં ગણાવેલા) એ ઉધો છે, અપાન વાયુ રથની ધરી છે, પ્રાણ વાયુ ધુંસરી છે, બુદ્ધિ તેનો હડો છે, જીવ તેનું નાડણ છે. ૯ સાવધાનતા તેના

ધરીના છેડા આગળનાં સુંદર વાંકાં લાકડાં છે (જેના ઉપર રહીને ધરીના છેડા મજબૂત રહે છે), આચારનું ગ્રહણ તેનાં ચક્ર છે, દર્શન, સ્પર્શન, ઘ્રાણ (ગંધ ગ્રહણ) અને શ્રવણ, એ ચાર ઘોડા જોડેલા છે. ૧૦ પ્રજ્ઞા, જેમાં ચક્રના આરા ખોસેલા હોય છે તે નાભડી છે અથવા શમાદિ નાભિ એટલે રથીને બેસવાનો મધ્ય ભાગ છે, સર્વ શાસ્ત્ર તેનો પરોણો છે, જ્ઞાન હાંકનારો સારથી છે, ધીર એવો ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ) તેમાં બેઠેલો છે, શ્રદ્ધા અને દમ એ બે આગળ દોડનારા સેવક છે. ૧૧ ત્યાગ તેની પાછળ દોડનારો કુશળ સેવક છે, પવિત્રતા જેનો માર્ગ છે એવો તે રથ ધ્યેય વસ્તુની એકતાનતા લક્ષ્ય તરફ જાય છે–તે રથને એ પામવાનું સ્થાન છે. તે રથમાં જીવ બેઠેલો છે અને તે દિવ્ય રથ જીવને લઇને બ્રહ્મલોકમા જઇને શોભે છે. ૧૨ જે પુરૂષ યોગરથને જોડીને અક્ષરની પાસે જવાની ઈચ્છાથી ઉતાવળો થતો હોય તેને માટે હું ઉતાવળે પહોંચાડનારૂં સાધન (અંતરંગ સાધન) કહું છું. ૧૩ યોગ કરનારા પુરૂષે આસનાદિ સિદ્ધ કરીને તથા યમ નિયમાદિથી યુક્ત થઇને ધારણા કરવી. ચિત્તને એક વિષયમાં સ્થાપન કરવું તેને "ધારણા" કહે છે. એ ધારણા વિષયોના અનેક ભેદ હોવાથી અનેક પ્રકારની છતાં તેના સાત પ્રકાર છે કે, જેમાં સર્વ ભેદનો સમાવેશ થાય છે. સૂર્યમંડળ, ચંદ્રમંડળ અને ધ્રુવમંડળ આદિ દૂર પદાર્થોની ધારણા કરવી અથવા પાસેના એટલે નાકનો અગ્ર ભાગ, ભ્રૂકુટિનો મધ્ય ભાગ તથા કંઠનો ખાડો ઇત્યાદિ પદાર્થોની ધારણા કરવી તથા તે વિના બીજી પણ ધારણાઓ છે; તે સર્વનો સાત ધારણાઓમાં અંતર્ભાવ થવાથી સાત ધારણાઓ કહેલી છે. પાંચ ભૂત તથા અહંકાર અને અવ્યક્ત એ સાત ધારણાના પ્રકાર છે. ૧૪ પ્રથમ પૃથ્વીની, પછી વાયુની, પછી જળની, પછી તેજની, પછી આકાશની, પછી અહંકારની અને પછી અવ્યક્તની ધારણા ક્રમપૂર્વક બુદ્ધિવડે કરવાથી પૃથ્વી આદિનું ઐશ્વર્ય ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે. (દેહના વિષે પંચભૂત અને અહંકાર તથા અવ્યક્તની ધારણા કરવી હોય તો–પગથી તે ઘૂંટણ સુધીના ભાગને પૃથ્વી જાણીને પૃથ્વીની ધારણા કરવી: ઘૂંટણથી ગુદા સુધી જળનું સ્થાન જાણીને જળની ધારણા કરવી, ગુદાથી હૃદય સુધી અગ્નિનું સ્થાન જાણીને અગ્નિની ધારણા કરવી અને એજ પ્રમાણે હૃદયથી બન્ને ભ્રમરના મધ્ય ભાગ સુધી વાયુનું સ્થાન જાણીને વાયુની ધારણા કરવી તથા બન્ને ભ્રમરના મધ્ય ભાગથી તે મસ્તકના અંત સુધી આકાશનું સ્થાન જાણીને આકાશની ધારણા કરવી. ધારણા કરવાનો પ્રકાર એવો છે કે, પૃથ્વીમાં વાયુને લકાર બીજસહિત સ્થાપન કરીને તે સ્થળમાં ચાર મુખવાળા અને સૃષ્ટિના કારણરૂપ બ્રહ્મદેવનું ધ્યાન કરવું, એ પ્રકારે પાંચ ઘડી ધ્યાન કરવાથી પૃથ્વીનો જય થાય છે. જળના સ્થાનના વિષે વકાર બીજસહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને ચાર હાથવાળા, સુંદર હાસ્ય કરતા, નિર્મળ સ્ફટિકના જેવા શુભ્ર અને પીળાં વસ્ત્રને ધારણ કરનારા ભગવાન નારાયણદેવનું તે સ્થળમાં પાંચ ઘડી ધ્યાન કરવાથી સર્વ રોગથી મુક્ત થવાય છે. અગ્નિના સ્થાનમાં રકાર બીજસહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને તે સ્થળમાં ત્રણ નેત્રવાળા, વરદાનને આપનારા, ઉગતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, સઘળે શરીરે ભસ્મ ધારણ કરનારા અને અત્યંત પ્રસન્ન રૂદ્રદેવનું સ્મરણ કરીને પાંચ ઘડી ધ્યાન કરવાથી ધ્યાન કરનાર પુરૂષ અગ્નિથી દાઝતો નથી. વાયુના સ્થાનમાં યકાર બીજસહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને ઉપર કહેલા રૂદ્રદેવના જેવા ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી વાયુની પેઠે તે, આકાશમાં ગતિવાળો થાય છે. આકાશમાં હકાર બીજસહિત વાયુનું સ્થાપન કરીને

તે સ્થાનમાં આકાશ જેવા નિરાકાર મહાદેવનું બિંદુરૂપે એક મહૂર્ત ચિંતન કરવું. એ પાંચે ધારણાઓમાં લકારાદિ બીજ કહ્યાં છે ત્યાં અનુક્રમે અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અને બિંદુ મૂકવાં. અવ્યક્તધારણામાં નાદનું ધ્યાન કરે; તથા અહંકારધારણામાં સ્થૂલ દેહના સંગનો અભિમાન તજીને "હુંજ આ સઘળું વિશ્વ છું" એમ અભિમાન કરવું. યોગી અવ્યક્તધારણા પછી શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. ૧૫ યોગી જ્યારે યોગસમાધિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને જે અનુભવ જે પ્રકારનો ક્રમથી થાય છે તે કહું છું તથા પોતાના દેહના વિષે ધ્યાન કરનારા પુરૂષને યોગ સંબંધી ભૂમિકાની જળ આદિ જે સિદ્ધિયો પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કહું છું. ૧૬ યોગી, ગુરૂએ કહેલી યુકિતવડે સ્થૂળ દેહનો અધ્યાસ તજતી વખતે સૂક્ષ્મપણાથી આવાં રૂપને જુએ છે. એટલે-તે પૃથ્વીના સ્થાનમાં ધ્યાન કરે છે ત્યારે તે શિયાળામાં પડતો ધૂમસ જેમ આકાશમાં વ્યાપ્ત થયો હોય તેના સરખું દેખે છે. (એની રીતિ આ પ્રમાણે છે:-શમદમાદિથી સંપન્ન થઇને એકાંત જગ્યાએ સ્થિર આસનપર સુખેથી બેસીને પ્રથમ પ્રાણાયામ કરવા. પછી ગુરૂએ કહેલી યુકિતવડે સ્થૂળ દેહના સંગનો ત્યાગ કરવો. પછી ચરણથી તે ઘૂંટણ પર્યંત પૃથ્વીનું સ્થાન છે, તેમાં ચિત્તની ધારણા કરવી. એમ ધારણા કરતાં કરતાં તે સ્થાન અંતર્ધાન થઇ જઇને તેની જગ્યાએ માત્ર ધૂમસ દેખાશે. ત્યારે એવું દેખાશે કે, દેહના ઘૂંટણ સુધીનો ભાગ જાણે ધૂમસમાં ડૂબી ગયેલો છે અને ઉપરનો ભાગ દેખાય છે એને "ભૂમિનો જય" કહે છે. એ પ્રમાણે પૃથ્વીનો જય થયા પછી જળના સ્થાનમાં એટલે ઘૂંટણથી તે ગુદા સુધીના અંગમાં ચિત્તની ધારણા કરતાં કરતાં ધૂમસ અને ઘૂંટણથી ગુદા સુધીનું સ્થાન અંતર્ધાન થાય છે તથા ગુદા સુધી શરીર કલ્પાંત સમુદ્રના જળમાં ડૂબેલું હોય તેવું દેખાશે. એ રીતે થાય તેને જળમાં "પૃથ્વીનો લય" કહે છે તથા "જળનો જય"] કહે છે. એ પ્રમાણે આગળ પણ ભૂતનો લય અને જય સમજવો.) ૧૭,૧૮ જળનો જય થયા પછી ગુદાથી હૃદય સુધીના અંગમાં ચિત્તની ધારણા કરવી. તેથી હૃદય સુધીનું અંગ તથા જળ અંતર્ધાન થઇને અગ્નિના રૂપનો પ્રકાશ થાય છે તેથી હૃદય સુધી રાતા અંધકારમાં ડૂબેલો પુરૂષ દેખાશે એને "જળનો અગ્નિમાં લય" તથા "અગ્નિનો જય" કહે છે. ૧૯ પછી હૃદયથી તે ભૃકુટી સુધીની ધારણા કરવાથી ભૃકુટી સુધી નીચેનું અંગ તથા અગ્નિ અંતર્ધાન થઇને માત્ર વાયુના ઝપાટા ભાસે છે, માટે કહ્યું છે તે તેજ વિરામ પડ્યા પછી વૃક્ષ, મહેલ, પર્વત આદિમાં જે શસ્ત્રની પેઠે જાય છે એવો માત્ર વાયુ પ્રકાશ થાય છે તથા તે વાયુમાં જેમ કરોળિયો પોતાનો તાંતણો આકાશમાં અદ્ધર ફેંકીને તે ઉપર ચઢે છે, તેમ ભૃકુટીથી ઉપરનો ભાગ વાયુમાં નિરાધાર તરતો દેખાય છે એમ સકળ વાયુમય દેખાય છે તેને વાયુમાં "અગ્નિનો લય" અને "વાયુનો જય" કહે છે. ૨૦ તેજનો સંહાર અને વાયુનો જય થયા પછી વાયુ સંબંધી સૂક્ષ્મરૂપ એટલે રૂપાદિહીન સ્વરૂપ શ્વેત ગતિને પામે છે. અર્થાત્ વાયુનો લય આકાશમાં થાય છે. પ્રવૃત્તિના આવરણરૂપ રજોગુણ અને તમોગુણ એવા મળ તેમાં નથી માટે તે પ્રકાશમય અને સ્વચ્છ છે તથા તેથીજ તેને "શ્વેત" કહેલું છે-વાયુનો જય થયા પછી પૂર્વે જે ભૃકુટીથી મસ્તકના અંત સુધીનો ભાગ દેખાતો હતો તે અને વાયુ, એ સર્વ અંતર્ધાન થઇને માત્ર નીલ વર્ણવાળું તથા પોલાણરૂપ આકાશ દેખાય છે. તે આકાશ બ્રહ્મરૂપ થવાને ઇચ્છનારા યોગીને પ્રસન્ન કરનારૂં સ્થાન છે કેમ કે, તે

સ્થળમાં ભૂતજય સંપૂર્ણ થાય છે. ૨૧ જે પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો જય કર્યા પછી તેથી જે ફળ થાય છે તે હું કહું છું, સાંભળ, જ્યારે યોગી પૃથ્વીનો જય કરે છે–પૃથ્વી તત્વનો જય કરવામાં સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે પૃથ્વી સંબંધી ઐશ્વર્યને પામીને તેથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ૨૨ વળી તે પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવ જેવો–ક્ષોભ ન પમાડી શકાય તેવો થઇને પોતાના શરીરમાં પ્રજાને સરજે છે. જ્યારે તે વાયુનો જય કરે છે ત્યારે તે પોતાની એક અંગુઠાથી, આંગળીથી, હાથથી કે, પગથી એકલોજ પૃથ્વીને કંપાવે છે. આકાશનો જય કરવાથી આકાશરૂપ થઇને આકાશમાં સવર્ણપણાને લીધે પ્રકાશે છે. તથા તેની ઇચ્છા હોય તો તે અદૃશ્ય પણ થઈ જાય છે. જળ ભૂતનો જય કરવાથી તે પોતાની મરજીમાં આવે તો સર્વ જળાશયને પી જવાને સમર્થ થાય છે. ૨૩–૨૪ અગ્નિનો જય કરવાથી તે યોગીને અગ્નિના રૂપનું દર્શન થતું નથી અથવા તેની ઇચ્છાથી અગ્નિ શાંત થઇ જાય છે. જો "હું છું" એવા અહંકારના વિષે ધારણા કરે અને અહંકારનો જય થાય તો પૃથ્વી આદિ પંચભૂત કે, જે અહંકારમાં સમાયલાં છે તેનો પણ જય થાય છે. ૨૫ આત્મારૂપ બુદ્ધિની ધારણા કરીને, તેનો જય કરવાથી પંચભૂત અને અહંકાર, એ છનોએ જય થાય છે. એવી સાત ધારણાઓ કરનાર યોગી ઐશ્વર્યવાન્ થાય છે તથા "સંશય–વિપર્યયરૂપ દોષરહિત હું સર્વેશ્વર અને સર્વજ્ઞ છું" એવું જ્ઞાન તેને પ્રકાશે છે. ૨૬ તેજ પ્રમાણે યોગી વ્યક્ત જીવને અવ્યક્ત બ્રહ્મરૂપે જાણે છે અને બુદ્ધિના કાર્યરૂપ આ સર્વ વ્યક્ત લોકને વીસરી જાય છે. તાત્પર્ય કે, જીવને બ્રહ્મરૂપે જાણે છે. ૨૭ હું તને તે અવ્યક્તનું પ્રતિપાદન કરનારી વિદ્યા વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળ. પણ તે પેહેલાં સાંખ્ય-શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્યક્તનું નિરૂપણ કરૂં છું તે ધ્યાનમાં રાખ. ૨૮ મૂળ પ્રકૃતિ, મહત આદિ સાત વિકૃતિઓ, સોળ વિકાર અને એક પુરૂષ એવી રીતે પચીસ તત્વ સાંખ્ય અને યોગ બન્નેમાં સરખાં છે; પરંતુ તેમાં જે ફેરફાર છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૯ જે જન્મે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, જીર્ણ થાય છે અને મરે છે, એવાં ચાર લક્ષણથી યુક્ત હોય તેને "વ્યક્ત" કહે છે. ૩૦ તેથી જે ઉલટા ગુણવાળું દ્રવ્ય હોય તેને "અવ્યક્ત" કહે છે. વેદમાં અને વેદાંતમાં પણ એ આત્મા (જીવ અને બ્રહ્મ) કહેલા છે. ૩૧ (કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ છે અને કારણરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ છે અને કારણરૂપ ઉપાધિવાળો ઇશ્વર છે, એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેને અનુસારે જીવેશ્વરનો વિભાગ બતાવે છે કે)–જન્મ આદિ ચાર લક્ષણવાળો, મહત્તત્વ–અવ્યક્ત-પંચ તન્માત્રા–એકાદશ ઇન્દ્રિયો–પંચભૂત–એવી ઉપાધિવાળો, ધર્મ–અર્થ–કામ–મોક્ષ એવા ચાર વર્ગના અર્થવાળો અને વ્યક્ત એવો જીવ છે તથા અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે માયા ઉપાધિવાળો ઇશ્વર છે. એ જીવ અને ઇશ્વર બંને ચેતન તથા જડ છે. અર્થાત્ ચિદ્–ચિદાત્મક છે. ઇશ્વર બિંબરૂપ છે અને જીવ પ્રતિબિંબરૂપ છે, બુદ્ધિ–સત્વ જીવનું સ્વરૂપ છે અને ચિદાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે. જે પુરૂષો વિષયમાં રાગ (પ્રીતિ) વાળા છે તેઓના મતથી વેદમાં કહેલો (સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલો) જીવ–ઇશ્વરનો ભેદ તત્વથી છે–ખરેખરો છે; પણ જેઓ જ્ઞાની પુરૂષ છે તેઓના મતથી તે ભેદ બિંબ પ્રતિબિંબ જેવો છે. એટલે જેમ બિંબ સત્ય અને પ્રતિબિંબ મિથ્યા છે તેમ જીવ મિથ્યા અને ચિન્માત્રજ સત્ય છે. ૩૨ સાંખ્ય મતવાળા ઉત્પત્તિના વિપરીત ક્રમથી વિષયોનો લય કરે છે અને અંતે આત્મારૂપે રહે છે. એ પ્રમાણે

જે પુરૂષને તત્વજ્ઞાન થાય છે તે જીવન્મુક્ત થાય છે. ૩૩ જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ કહે છે કે, જીવન્મુક્ત મનુષ્યના મનમાં અહંકાર તથા મમત્વ રહેતું નથી, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન આદિ દ્વંદ્વ પણ તેને ભામતાં નથી, તેના સઘળા સંશય નાશ થયેલા હોય છે, તે ક્રોધ કરતો નથી કે, દ્વેષ પણ કરતો તથી. મિથ્યા (અસત્ય) વચન બોલતો નથી. ૩૪ કોઈ નિંદા કરે અથવા મારે તો તે સર્વને મિત્ર જાણીને નનું અશુભ ચિંતવતો નથી. વાણીવડે, મનવડે કે, કર્મવડે કોઇને દંડ કરતો નથી, અર્થાત્ કોઇના પ્રત્યે કઠોર ભાષણ ઉચ્ચારતો નથી, કોઇનું અનિષ્ટ ચિંતવતો નથી કે, કોઇને શરીરવડે પીડા ઉત્પન્ન કરતો નથી. ૩૫ કીડીથી આરંભીને બ્રહ્માપર્યંત સર્વ જીવના વિષે સમાનબુદ્ધિવાળો હોય છે. કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી તેમ કોઈ પદાર્થનો દ્વેષ પણ કરતો નથી-માત્ર ગમે તેવી રીતે પોતાના દેહનો નિર્વાહ કરીનેજ આનંદમાં રહે છે. કોઇ વસ્તુમાં તેની લાલસા ચોંટતી નથી, કોઇ વસ્તુથી તેના મનને પીડા ઉત્પન્ન થતી નથી; તેણે પોતાના મનને તથા ઇંદ્રિયોને નિરંતર કબજામાં રાખેલાં હોય છે, તે કોઇ કાર્યની ઇચ્છાવાળો હોતો નથી તેમ તે, સદા તુચ્છ વેષવાળો પણ હોતો નથી, તેનાં મન તથા ઇન્દ્રિયો સર્વદા વિક્ષિપ્ત એટલે અનેક વિષયોમાં ભમતાં (અનેકાગ્ર) હોતાં નથી, તેને કોઈ મનોરથ સંપાદન કરવાનો પણ હોતો નથી, અર્થાત્ તે સત્ય સંકલ્પવાળો હોવાથી તેના સર્વ મનોરથો સિદ્ધજ થયેલા હોય છે, પણ તે સંકલ્પ તો કરતોજ નથી. ૩૭ સર્વ પ્રાણીને સમાન ગણીને તેઓના પ્રત્યે સમાનભાવ-મિત્રભાવ રાખે છે. માટીના ઢેફાને, પથરાને અને સોનાને સમાન ભાવથી જુએ છે. તેને પ્રિય અને અપ્રિય બન્ને સમાન હોય છે. તે ધીર અને પોતાની સ્તુતિ તથા નિંદામાં સમાન હોય છે. ૩૮ સર્વ ઇચ્છાઓમાં નિસ્પૃહ હોય છે, બ્રહ્મચર્યમાં દઢ વ્રતવાળો છે તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઇની હિંસા કરતો નથી. ઉપર્યુક્ત જે સાંખ્યમતનો પુરૂષ હોય છે તે મુક્તિને પામે છે. ૩૯ એ રીતે સાંખ્યમતથી મુક્તિ કહીને યોગના મતથી જે કારણોથી મુક્તિ થાય છે તે પણ કહું છું તે સાંભળ. જે યોગી યોગનાં ઐશ્વર્યરૂપ અણિમાદિ સિદ્ધિયોને પરમ વૈરાગ્યના બળથી ઉલ્લંઘન કરીને પાર જાય છે-તે સિદ્ધિયોરૂપ યોગના ઐશ્વર્યમાં લોભાતો નથી તે મુક્ત થાય છે. (આ ઉપરથી સાંખ્ય અને યોગમાં જે તફાવત છે તે જાણવામાં આવે છે. એવી રીતે કે, અણિમાદિ પદાર્થો યોગના મતથી સત્ય છે પરંતુ વૈરાગ્યના બળથી તેને તજી દઇને પાર જવાનું છે, પણ સાંખ્યના મતથી તો, છીપોલીમાં જેમ રૂપાનો ભાસ અસત્ય દેખાય છે, તેમ અણિમાદિ સિદ્ધિયો વગેરે અસત્ય છે માટે તેનો બાધ કરીને જ્ઞાની મુક્તિ પામે છે. યોગ મતવાળાનું માનવું એમ છે કે, પ્રધાન તત્વ સત્ય છે માટે તેનાથી ઉપજેલા તમામ પદાર્થો સત્ય છે, પરંતુ સાંખ્યના મતથી પ્રધાનાદિ સર્વ પ્રપંચ માયામય હોવાથી અસત્ય છે. એ પ્રમાણે સાંખ્ય અને યોગના વિષે જે ભિન્નપણું દેખાય છે તે, શાસ્ત્રનું કથન કરનારા આચાર્યની કહેવાની ઇચ્છાના ભિન્નત્વથી દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ પરિણામે તે એમાં કાંઇ તફાવત નથી કેમ કે, બ્રહ્મને પામવારૂપ ફળ બન્નેથી થાય છે. ૪૦ મેં તને એ જૂદા જૂદા કથન કરવાના ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી સાંખ્ય અને યોગરૂપ બુદ્ધિ કહી તેમાં કાંઇ સંશય કરવા જેવું નથી. કેમ કે, પુરૂષ એ પ્રમાણે વર્તવાથી સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વથી રહિત થઇને બ્રહ્મને પામે છે. ૪૧ (તથા મન અને કર્મવડે તે એમાંથી ગમે તે માર્ગે ચિત્તની યોજના કરવાથી બ્રહ્મની પણ પેલી પાર

જાય છે. અર્થાત્ ગમે તે વર્ણનો પુરૂષ સાંખ્ય અને યોગનો ઉપદેશ પામીને તેનો અનુસાર કરવાથી મુક્તિને પામે છે, કાંઇ બ્રાહ્મણજ પામે અને બીજી વર્ણના પુરૂષોનો તેના વિષે અધિકાર નથી એમ નહિ.)

इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः
एवं भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्मणं चाधिगच्छति ॥ ४१ ॥
(कर्मणा मनसा युक्तो ब्रह्माणं चातिवर्तते)

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गूर्जरभाषायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

અધ્યાય ૬૪ મો–ચાર્વાકાદિ મત સમીક્ષા.

व्यास उवाच ॥ अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शांतिमात्मनः
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કેઃ–યોગ અને સાંખ્ય એ બેમાં સાંખ્ય શ્રેષ્ઠ છે, માટે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતા પુરૂષે ધીરજ રાખીને અને આત્મને શાંતિ આપનાર જ્ઞાનરૂપી નાવને ગ્રહણ કરીને (જ્ઞાન)નોજ આશ્રય કરવો. ૧ શ્રી શુક કહે છે કેઃ–તમે જે જ્ઞાનનો આશ્રય કરવાનું કહો છો તે જ્ઞાન મ્હારે કયા પ્રકારનું જાણવું? રજ્જૂ–સર્પ ન્યાયથી માત્ર અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને તથા તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આત્મનિષ્ઠ થવું કે, ધ્યાન કરવાવડે જેમ ઇવડો ભમરી થાય છે, ધ્યેય વસ્તુની સરૂપતા પામવારૂપ યોગને આચરવો? અથવા "આત્માનો નાશ થાય છે" એમ શૂન્યવાદી અને ચાર્વાકાદિયે માનેલી નિવૃત્તિનો આશ્રય કરવો? માટે જેથી જન્મ અને મરણ તરી જવાય એવો માર્ગ કયો છે? તે કહો. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે કે, નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે? તે કહો. ૨ વ્યાસ કહે છે કેઃ–જે પુરૂષ "અધિષ્ઠાન સત્તાવિના સ્વભાવથીજ અહંકારાદિ ઉત્પન્ન થઇને ભાસમાન થાય છે" એમ માને છે તથા જેઓ બુદ્ધિવડે તર્ક કરીને ત્યાગ–ભાગ કરવામાં કુશળ ન છતાં અનુમાન કરે છે તેઓ કોઈ તત્વને પામી શકતા નથી. (એ રીત શૂન્યવાદીઓનું ખંડન થાય છે, તે સમજાવવા માટે પ્રથમ તેઓના ભિન્ન ભિન્ન મત જણાવીએ છીએ) મીમાંસક આચાર્યોનો એવો મત છે કે "હું" એવો અનુભવ થવાની સાથે જડ અહંકાર અને તેનો પ્રકાશ બન્ને સમજાય છે માટે અહંકાર અને તેનો પ્રકાશ કરનારી ચેતનસત્તા એ બન્ને આત્મા છે. તાર્કિક આચાર્યોનો એવો મત છે કે "અહમ્ (હું)" નો અર્થ આત્મા છે અને પ્રકાશ આત્માનો ગુણ છે તથા તે, ત્રણ ક્ષણ સુધી રહે છે. સાંખ્ય આચાર્યોનો એવો મત છે કે,–નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપજ આત્મા છે અને "અહમ્" અર્થ આત્મા નથી તથા તેમાં પણ આત્મા અને અનાત્મા બન્ને તાત્વિક (સત્ય) છે. લૈકાયતિક (ચાર્વાક) નું માનવું એવું છે કે, અનાત્મા (જડ) જ સ્થિર છે, ચિદાત્મા (ચૈતન્ય આત્મા) તો દેહનો નાશ થવાથી નાશ પામે છે. વેદાંતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે, આત્મા સત્ય છે અને અનાત્મા મિથ્યા છે. શૂન્ય વાદીઓનું માનવું એવું છે કે, આત્મા અને

અનાત્મા બન્ને નથી. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતોનું વર્ણન કરીને, હવે તેમાં પ્રથમ શૂન્યવાદીઓના મતને ખોટો ઠરાવે છે કે, આત્મા ન હોય તો જ્ઞાન નિરર્થક થાય, કેમ કે, જ્ઞાનરૂપી અધિષ્ઠાન વિના અહંકારાદિ પોતાના સ્વરૂપે કરીનેજ પ્રકાશ થાય છે, એમ માનવું સયુક્તિક નથી. કેમ કે, આ પ્રત્યક્ષ જગત મિથ્યા ભ્રમ છે, એવું તો શૂન્યવાદીએ માનવું પડે છે અને અધિષ્ઠાન વિના તેવો ભ્રમ સંભવતો નથી; અર્થાત્ જ્યારે જગત ભ્રાંતિરૂપ છે ત્યારે તે ભ્રાંતિ કયા પદાર્થને જોઇને થાય છે ? તે કહેવું જોઇએ. પણ શૂન્યવાદીઓ તે કાંઇ બતાવી શકતા નથી માટે તેઓ બુદ્ધિહીન છતાં પોતાના શિષ્યોને અસત્ય યુક્તિયોથી રંજન કરે છે; તેથી શૂન્યવાદ અત્યંત તજવા જેવો છે. ૩ હવે લૌકાયતિક મતનું ખંડન કરે છે કે, જેઓ "કેવળ સ્વભાવથીજ જગત ઉત્પન્ન થયું છે" એમ માને છે, તેઓ મુંજના ઘાસની અંદર રહેલા સળિયાને પણ જોતા નહિ હોય; અર્થાત્ મુંજ અથવા શરકટના ઉપર છોડું હોય છે તેને ઉકેલવાથી માંહે રહેલી સળી દેખાય છે, એ સળીને તેઓ પ્રત્યક્ષ દેખતા નથી માટે તે "નથી" એમજ સ્વભાવવાદી લૌકાયતિક કહેતા હશે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કેઃ—લૌકાયતિકના મતમાં પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે. તેઓ અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે કબૂલ રાખતા નથી. તેઓ કહે છે કે, જેમ દૂધમાંથી દહીં થવાનું કારણ સ્વભાવ છે, તેમ જગત ઉત્પન્ન થવાનું કારણ પણ સ્વભાવજ છે; ઇશ્વર વગેરે અદષ્ટ (દીઠામાં ન આવે એવું) કોઇ કારણ છે નહિ, કેમ કે, જો હોત તો તે જોવામાં આવત. પણ ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી માટે તે "છે" એમ માનવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી. એવા તેઓના મતને દૂષિત કરે છે કે,—શરકટના છોડામાં ઢંકાઇ રહેલી સળી પ્રત્યક્ષ દેખાતી નથી માટે તે "નથીજ" એમ કહેવાશે શું ? નહિજ કહેવાય. તેમ કોઇ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જોવામાં ન આવે માટે તે "નથી" એમ કહેવાય નહિ અને તેજ રીતે જગતનો કર્તા ઈશ્વર જોવામાં ન આવે તેથી તે "નથી" એમ ન કહેવાય. માટે ચાર્વાકો જે એમ માને છે કે, પ્રત્યક્ષ વિના બીજાં પ્રમાણ નથી એ વાત ભૂલ—ભરેલી છે. તેમજ શૂન્યવાદીઓ માને છે કે, સ્વભાવથીજ શૂન્યમાં જગતરૂપ ભ્રાંતિ જણાય છે તથા લૌકાયતિક પણ માને છે કે, સ્વાભાવથીજ દેહાદિ ઉપજે છે. એ બન્ને પક્ષ નિરર્થક છે. માટે જે અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો તે બન્ને પક્ષનો આશ્રય કરીને સ્વભાવને જગતનું કારણ માનીને વર્તે છે તેઓને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૪,૫ કેમ કે, સ્વભાવ એ માત્ર મનથી કલ્પેલું મોહનું કાર્ય છે. અર્થાત્ તે માત્ર મૂઢ પુરૂષોએ મનથી કલ્પેલો છે. **સ્વસ્ય** એટલે પોતાનો, **ભાવ** એટલે સત્તા અથવા કારણ તે સ્વભાવ કહેવાય છે તથા પોતાનું અને બીજાઓનું જે કારણ તે પરિભાવ કહેવાય છે, પણ એટલાજ ઉપરથી જે અવસ્તુરૂપ સ્વભાવને કારણ માનીને નિવૃત્તિ પામે છે તેઓનો નાશ થાય છે. સ્વભાવ અને પરિભાવ શું છે ? તે હું તને તત્વથી કહું છું તે સાંભળ. ૬ જો લૌકાયતિકના કહેવા પ્રમાણે ક્ષીરદધિ ન્યાયથી એટલે જેમ દૂધમાંથી દહીં સ્વયમેવ ઉપજે છે, તેમ જગત બનતું હોય તો, ખેતી વગેરે અને રસોઈ વગેરે સર્વ કર્મ નિરર્થક થાત. તેની પણ ઉત્પત્તિ સ્વભાવથીજ થવી જોઈતી હતી પણ તેમ નથી. બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ ખેતી વગેરે કર્મ, ધાન્યને એકઠું કરવાનું કર્મ, વાહન, આસન અને ઘર વગેરે ઉત્પન્ન કરવાનાં કર્મ પોતાની બુદ્ધિથી શોધી કાઢેલાં છે તથા તેજ પ્રમાણે રમત—ગમ્મત કરવાનાં સ્થળ અને સાધન, ઘર બાંધવાનાં સાધન, રોગનાં કારણ અને તેનાં ઔષધ, એ

સર્વ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ પોતાની બુદ્ધિવડે શોધી કાઢીને તેની યોજના યોગ્ય સ્થાનમાં કરી છે તથા તે તે વિષયના જ્ઞાનવાળા પુરૂષો તે તે કર્મને કરે છે. ૭,૮ બુદ્ધિજ પુરૂષોને ધન પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને બુદ્ધિજ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. રાજાઓ રાજ્ય ભોગવે છે તે પણ પોતપોતાની બુદ્ધિના પ્રમાણમાં ભોગવે છે—અર્થાત્ અધિક બુદ્ધિવાળા અધિક ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ૯ પ્રાણીઓમાં જડ શું છે અને ચેતન શું છે? અર્થાત્ ચિદાત્મા અને માયાનો વિવેક પણ જ્ઞાનવડે થાય છે. હે તાત! એ બન્નેમાં બાધ કરી શકાય એવું શું છે તથા જેનો બાધ થઇ શકે નહિ એવું તત્ત્વ શું છે? એ પણ વિદ્યારૂપ બુદ્ધિની વૃત્તિવડે સમજાય છે. માયિક પદાર્થોના લયનું સ્થાન પણ વિદ્યાજ છે. માટે જગતનું કારણ સ્વભાવ નથી પણ વિદ્યા—માયા છે અને તેનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાનસ્વરૂપ ચિદાત્મા છે, એમ તાત્પર્ય છે. ૧૦ (એ પ્રમાણે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ બુદ્ધિમાંથી થાય છે અને પ્રલય પણ બુદ્ધિમાંજ થાય છે એમ જણાવીને વ્યાવહારિક ઉત્પત્તિપ્રલયનું નિરૂપણ કરે છે કે,) અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારની છે. મનુષ્ય તથા પશુ આદિ જરાયુજ કહેવાય છે, પક્ષી તથા સર્પ આદિ અંડજ કહેવાય છે, ઘાસ તથા વનસ્પતિ આદિ ઉદ્ભિજ્જ કહેવાય છે અને જૂ તથા લીખ વગેરે સ્વેદજ કહેવાય છે. ૧૧ એ ચાર પ્રકારના જીવોમાંથી સ્થાવર જીવો કરતાં જંગમ જીવો શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, વિશેષે કરીને તેઓમાં ચેષ્ટા કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. ૧૨ જંગમ જીવોમાં બે પ્રકાર છે, બે પગવાળા અને બહુ પગવાળા. તેમાં બહુ પગવાળા જીવો કરતાં બે પગવાળા યદ્યપિ ઘણા પ્રાણીઓ છતાં તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૩ બે પગવાળા જીવોમાં પણ બે પ્રકાર છે, એક પૃથ્વીમાં ફરનારા "પાર્થિવ" અને આકાશાદિમાં ફરનારા "ખેચર" તેમાં ખેચર બે પગવાળા જીવ કરતાં બે પગવાળા પાર્થિવ જીવો શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, તેઓ અન્ન ખાય છે. ૧૪ પાર્થિવ બે પગવાળા પણ બે પ્રકારના છે, મધ્યમ અને ઉત્તમ. તેમાં ઉત્તમ કરતાં મધ્યમ શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, તેઓ જાતિ અને ધર્મને ધારણ કરનારા છે. ૧૫ એ મધ્યમ પણ બે પ્રકારના છે, ધર્મજ્ઞ અને અધર્મજ્ઞ. તેમાં ધર્મજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, કાર્ય તથા અકાર્યનો વિવેક કરી શકે છે. ૧૬ ધર્મજ્ઞમાં પણ બે પ્રકાર છે, વેદજ્ઞ (વેદને જાણનાર) અને અવેદજ્ઞ. તેમાં વેદજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, તેઓમાં વેદ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. ૧૭ વેદજ્ઞ પુરૂષો પણ બે પ્રકારના છે, પ્રવક્તા અને અપ્રવક્તા. તેમાં પ્રવક્તા એટલે વેદનું પઠન કરનારા શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, તેઓ વેદમાં કહેલા સર્વ ધર્મને ધારણ કરે છે. ૧૮ વેદના પ્રવક્તાઓ ધર્મ, ક્રિયા અને ફળસહિત સમગ્ર વેદોને જાણે છે તથા ધર્મસહિત સમગ્ર વેદ પ્રવક્તાઓમાંથી નીકળેલા છે. ૧૯ પ્રવક્તાઓ પણ બે પ્રકારના છે, આત્મજ્ઞ (આત્માને જાણનારા) અને આત્માને ન જાણનારા. તેમાં આત્મજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, તેઓ જન્મ અને અજન્મને જાણી શકે છે. અર્થાત્ તેઓ જન્મ થવાના હેતુઓને તથા જન્મ નહિ થવાના હેતુઓને જાણે છે. ૨૦ એ પ્રમાણે જેઓ પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ ધર્મને જાણે છે તેને સર્વજ્ઞ (સર્વને જાણનારો) જાણવો, તેનેજ ત્યાગી, સત્ય સંકલ્પવાળો તથા સત્ય, પવિત્ર અને સામર્થ્યવાળો જાણવો. ૨૧ જે પુરૂષ વેદ શાસ્ત્રમાં કુશળ હોય તથા જેણે પરમાત્માનો નિશ્ચય કરેલો હોય, તેમજ જેનાં સમગ્ર કર્મની બ્રહ્મજ્ઞાનના વિષે સમાપ્તિ થઇ હોય, તેનેજ દેવો "બ્રાહ્મણ" કહે છે. ૨૨ જ્ઞાનવાળા પુરૂષો અંતરમાં રહેલા પરમાત્માને તથા બહાર રહેલા પરમાત્માને જાણે છે, તે પરમાત્માને

મંત્રરૂપે અને યજ્ઞના દેવતારૂપે જાણે છે. હે તાત! તેઓનેજ બ્રાહ્મણો અને દેવો જાણવા. ૨૩ તેઓના વિષે આ ઉત્પન્ન થયેલું વિશ્વ અને સઘળું જગત રહેલું છે. તેઓના મહાત્મ્યરૂપ પદાર્થની બરોબર બીજું કાંઇ છે-નહિ. ૨૪ તેઓ આદિ, અંત, નાશ અને સર્વ કર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને ચારે પ્રકારના સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વર તથા સ્વયંભૂ છે અથવા બ્રહ્મદેવની કરેલી ચારે પ્રકારની સૃષ્ટિના ઈશ્વર છે. ૨૫

आद्यन्ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।
चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशाः स्वयंभुवः ॥ २५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

અધ્યાય ૬૫ મો–નાસ્તિકમત નિરાકરણપૂર્વક યુગ ધર્મ વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिद्ध्यति ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કેઃ–પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી અર્થાત્ નિત્ય એવી બ્રાહ્મણની એજ વૃત્તિ-વર્તન છે કે, તેણે જ્ઞાનયુક્ત થઇને સર્વ કર્મ કરવાં, કેમ કે, જ્ઞાનવાન પુરૂષજ કર્મ કરીને સર્વત્ર સિદ્ધિને પામે છે. તાત્પર્ય કે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના કરેલાં કર્મ અંતવાન હોવાથી મોક્ષફળને આપતાં નથી. ૧ જો તે કર્મમાં સંશય ન હોય તો તે કરેલું કર્મ સિદ્ધિને આપે છે. હવે સંશયનું સ્વરૂપ કહે છે કે, શું કર્મ સ્વભાવથીજ નિત્ય છે કે, કર્મથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થાય છે માટે તે પણ કામ્ય કર્મ છે? જો કર્મ નિત્ય હોય તો તે કામ્ય કર્મ કહેવાય નહિ. કેમ કે, કામ્ય કર્મ તો અંતવાન હોવાથી અનિત્ય છે. જો કર્મ કામ્ય હોય તો ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે નહિ. ૨ હવે જો પુરૂષને બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારૂં કર્મ હોય તો, તેજ કર્મને બતાવનારો વેદવિધિ પણ નિત્યવિધિ થાય; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનના અર્થે કરેલાં કર્મથી નિત્યકર્મની પણ સિદ્ધિ થાય છે. આ જગ્યાએ કર્મની ઉત્પત્તિ અને ઉપલબ્ધિ એવા બે હેતુઓ છે. સ્ત્રીસંગ્રહ કરવો એ કામ્ય કર્મ છતાં તે સ્ત્રીથી યજ્ઞસિદ્ધિ પણ થાય છે. કામના અર્થે એક સ્ત્રી કરવી અને યજ્ઞના અર્થે બીજી સ્ત્રી કરવી એમ કાંઈ શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી નથી માટે કામ્ય એવા સ્ત્રીસંગ્રહથી યજ્ઞકર્મ પણ થાય એમ સમજવામાં આવે છે એ ઉપપત્તિ છે. ઉપલબ્ધિ (પ્રાપ્તિ) એવી છે કે, ખેરના લાકડાનો યજ્ઞસ્તંભ કરવો એ સર્વ યજ્ઞના સમાન છતાં કામ્ય યજ્ઞ પણ તેનાથી સિદ્ધ થાય છે એ રીતે કામ્ય અને નિષ્કામ બન્ને પ્રકારનાં કર્મ તને ઉપપત્તિ અને ઉપલબ્ધિસહિત કહું છું તે સાંભળ. ૩ કેટલાક કહે છે કે, કર્મનું કારણ પુરૂષપરાક્રમ છે, કેટલાક દૈવ એટલે ગ્રહો અથવા કાળને વખાણીને કહે છે કે, દૈવજ કર્મનું કારણ છે, કેટલાક કહે છે કે, સ્વભાવ એટલે સ્વરૂપની સત્તા માત્ર કર્મનું કારણ છે, કેટલાક કહે છે કે, દૈવ એટલે દૃષ્ટાદૃષ્ટ યત્ન, કાળ અને સ્વભાવ, એ ત્રણને અનુસરીનેજ પૌરૂષકર્મ ફળ આપે છે, માટે પુરૂષપરાક્રમ અથવા પૌરૂષકર્મ દૈવની સહાયથી અથવા સ્વભાવની સહાયથી ફળ આપે છે, એકલું કાંઈ

કરવાને સમર્થ નથી, કેટલાક કહે છે કે, દૈવ, કાળ અને સ્વભાવ એ ત્રણ એકત્ર મળે છે ત્યારેજ પૌરૂષકર્મ ફળ આપનારૂં થાય છે, "પૌરૂષકર્મ ફળદાયક છે" એવો મીમાંસકનો મત છે. "કાળ (દૈવ) બળવાન છે" એવો દૈવજ્ઞનો મત છે અને "સ્વભાવ બળવાન છે" એવો શૂન્યવાદી તથા લૌકાયતિકનો મત છે. ૪,૫ આર્હત મતવાળા (જૈન) "જગતને આવું છે, આવું નથી, બન્ને નથી અને નહિ, બન્ને નથી" એમ કહે છે. એમાં જૈન લોકો જે સર્વત્ર સપ્ત ભંગીઓ (વિકલ્પ) બતાવે છે તેનો સમાવેશ કરેલો છે. એવી રીતે કે, ૧ જગત છે, ૨ જગત નથી, ૩ જગત છે અને નથી, ૪ જગત છે અને અવક્તવ્ય છે, ૫ જગત નથી અને અવક્તવ્ય છે, ૬ જગત છે અને નથી તથા અવક્તવ્ય છે, ૭ જગત અવક્તવ્ય છે. એવી સાત ભંગીઓ (વિકલ્પ) જૈનના મતમાં છે. એ સર્વ પક્ષોમાંથી સ્વભાવવાદીઓનો મત તુચ્છ છે કેમ કે, તેઓના કહેવા પ્રમાણે સ્વભાવથીજ ઉત્પત્તિ હોય તો કૃતહાન એટલે કરેલા કર્મનો નાશ અને અકૃતાભ્યાગમ એટલે નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થવારૂપ દોષ* ઉપજે છે. આર્હત મત પણ તુચ્છ છે કેમ કે, બંધ અને મોક્ષ એ વસ્તુ માત્રનું સ્વરૂપ છતાં "તેમાં છે અને નથી" એવો વિકલ્પ કરવો ઉચિત નથી. માટે વ્યવહાર પક્ષે જોઇએ તો દૃષ્ટાદૃષ્ટ યજ્ઞ, કાળ અને સ્વભાવ, એ ત્રણના સહાયથી પૌરૂષકર્મ ફળદાતા બને છે એવો સમુચ્ચય પક્ષજ ઠીક છે અને પરમાર્થપક્ષે જોઇએ તો સમાન દૃષ્ટિવાળા યોગી પુરૂષો બ્રહ્મનેજ જગતના કારણરૂપે માને છે તેઓનોજ મત શ્રેષ્ઠ છે. ૬ કર્મના વિષે આવા સંશય ઉપજવાનું કારણ પાપ છે કેમ કે, જ્યારે સત્યુગમાં મનુષ્યો તપસ્વી, શાંત અને સત્વમાં સ્થિતિવાળા હતા ત્યારે તેઓને એવા સંશય થતા નહોતા, પણ ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિમાં પાપનો અંશ ભળવાથી સંશયવાળા થયા છે. ૭ સત્યયુગમાં મનુષ્યો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એ પ્રમાણે વેદમાં ત્રણ ભેદ જોતા નહોતા તથા કામ અને દ્વેષને તજીને તપ એટલે જ્ઞાનનું ઉપાસન કરતા હતા. ૮ એટલા માટે જે પુરૂષ તપ તથા ધર્મવડે યુક્ત છે અને જે નિત્ય જ્ઞાનરૂપ તપ આચરે છે તેજ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય પુરૂષ છે કેમ કે તે પુરૂષ મનથી જે જે કામનાઓને ઇચ્છે છે તે સર્વ જ્ઞાનરૂપ તપવડે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ તપ એટલે જ્ઞાનવડે પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ થાય છે. બ્રહ્મને જગત ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે માટે તે જ્ઞાની પુરૂષ પણ તેવા સામર્થ્યવાળો થાય છે. માટે બ્રહ્મરૂપ થયેલો જ્ઞાની પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓનો ઇશ્વર થાય છે. ૧૦ (શુકે એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, જ્ઞાન શબ્દથી વિદ્યા, કર્મ, કે, આત્મનાશ એ ત્રણમાંથી શું સમજવું? તેમાંથી છેલ્લાનો ઉત્તર તો સ્વભાવવાદનું ખંડન કરીને કર્યો કે, આત્મનાશ જ્ઞાન નથી. હવે કર્મ પણ જ્ઞાન નથી તે સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે,) વેદમાં જે પ્રસ્તાવાદિ કર્મરૂપે બ્રહ્મ કહ્યું છે તેને વેદના જાણનારાઓ પણ જાણતા નથી, પણ વેદાંતમાં તો તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહ્યું છે. કર્મના યોગથી એટલે ભાવનારૂપ ઉપાસના કરવાથી, જેમ કીડો ભમરીના રૂપને પામે છે, તેમ પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે એમ કહેવું સયુક્તિક નથી કેમ કે, ભાવનાવડે બીજે દિવ્ય જન્મ પામ્યા છતાં પણ જે જન્ય છે તે અનિત્ય છે. એમ અનિત્યપણું લાગુ થાય છે. ૧૧ ક્ષત્રિયો મોટા સમારંભ કરીને યજ્ઞ કરે છે, વૈશ્યો અન્નાદિ

---

* સૃષ્ટિવિદ્યા જાણનારા પણ એમજ કહે છે કે, જગતમાં જે છે તેનો નાશ નથી અને જે નથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી.

આપીને યજ્ઞ કરે છે, શૂદ્રો સેવા કરીને યજ્ઞ કરે છે અને બ્રાહ્મણો જપ કરીને યજ્ઞ કરે છે. ૧૨ કર્મના વિષે નિષ્ઠાવાળો તથા સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનારો પુરૂષ "દ્વિજ" કહેવાય છે, તે બીજાં કર્મ કરે કે, ન કરે તથાપિ સર્વ પ્રાણી ઉપર મૈત્રીભાવ રાખનારા પુરૂષને "બ્રાહ્મણ" જાણવો. ૧૩ ત્રેતાયુગના આરંભમાં વેદ, યજ્ઞ, વર્ણ અને આશ્રમ સંપૂર્ણ હતા, પણ પછીથી જેમ જેમ આયુષ્ય ઓછું થતું ગયું તેમ તેમ વેદાદિનો પણ દ્વાપરાદિ યુગોમાં હ્રાસ થતો ગયો. અર્થાત્ દ્વાપરયુગમાં તેના વિભાગ કરવાની જરૂર પડી. ૧૪ દ્વાપરયુગમાં તથા કળિના આરંભમાં વેદનો નાશ થવા લાગ્યો અને કળિયુગના અંતમાં તો વેદ કોઈ જગ્યોએ દેખાય છે અને કોઈ જગ્યોએ નથી પણ દેખાતો. ૧૫ તે યુગમાં અધર્મથી પીડાયલો ધર્મ નષ્ટ થઇ જાય છે તેજ પ્રમાણે ગાય, પૃથ્વી, જળ અને ઔષધિઓના રસ પણ નષ્ટ થાય છે. ૧૬ કળિયુગમાં અધર્મવડે વેદ અંતર્ધાન થાય છે તથા વેદમાં કહેલા ધર્મ, આશ્રમ આદિ પણ અંતર્ધાન થાય છે. મનુષ્યો આ યુગમાં સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓને વેચે છે, યજ્ઞનાં ફળને વેચે છે તથા દ્રવ્ય લઇને વેદ ભણાવે છે. ૧૭ જેમ વરસાદ વરસવાથી પૃથ્વીમાંથી થયેલા સર્વ પ્રાણીની પુષ્ટિ થાય છે, તેમ વેદ પણ પ્રત્યેક યુગમાં યમ-નિયમાદિ યોગનાં અંગની પુષ્ટિ કરે છે. ૧૮ કાળનું નાનાપણું (ભિન્ન ભિન્નપણું) અનાદિ છે અને અનંત છે, એ નિશ્ચય છે: એ મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. કાળ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ કરે છે. અર્થાત્ કાળનું નાનાપણુંજ જીવનાં સ્વરૂપ છે અને કાળજ આત્માનું સ્વરૂપ છે. ૧૯ જે સર્વ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને લયનું સ્થાન છે તેજ યમ એટલે નિયંતા છે. તે યમરૂપી સર્વાંતર્યામી આત્માના વિષે લય થવા પછી સર્વ પ્રાણી બ્રહ્મભાવેથી રહે છે પણ વિકારયુક્ત ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી રહેતાં નથી. ૨૦ હે તાત! એ પ્રમાણે તું મને જે પૂછે છે તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ધારણ, વેદ, કર્તા, કાર્ય અને ક્રિયાનું ફળ, એ સર્વ કાળ છે. એ સર્વ મેં તને કહ્યું. માટે અજ્ઞાનકૃત જીવપણાનો બાધ કરીને બ્રહ્મભાવને પ્રકાશ કરનારૂં જ્ઞાનજ છે, એમ જાણવું. ૨૧

सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलम् ।
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

અધ્યાય ૬૬ મો—મોક્ષવર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तोभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम् ।
मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—એ પ્રમાણે વ્યાસે કહેલું જ્ઞાન સાંભળીને શુકે મહર્ષિ (વ્યાસ)ના ઉપદેશની પ્રશંસા કરી અને પછી મોક્ષધર્મરૂપ અર્થવાળો આ પ્રશ્ન પૂછવાનો આરંભ કર્યો. ૧ શુક કહે છે કેઃ—જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન, વેદને જાણનારો, યજ્ઞ કરનારો, જીતેંદ્રિય અને

અસૂયારહિત હોય તે પ્રત્યક્ષ અનુમાનવડે ન જાણી શકાય એવા અલૌકિક બ્રહ્મને શી રીતે જાણે? ૨ તપવડે, બ્રહ્મચર્યવડે, સર્વસ્વત્યાગ કરવાવડે કે, બુદ્ધિવડે તે બ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે? અથવા સાંખ્ય કે, યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જાણવામાં આવે છે? એ હું તમને પૂછું છું તે મને કહો. ૩ વળી પુરૂષો જે ઉપાયથી મન તથા ઇન્દ્રિયોના એકાગ્રપણાને પ્રાપ્ત કરી શકે તે તમે મને કહો. ૪ વ્યાસ કહે છે કેઃ—કોઈ પુરૂષ વિદ્યા અને તપ પ્રાપ્ત કર્યા વગર, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યા વગર અને સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યા વગર સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૫ બ્રહ્મદેવની સર્વ સૃષ્ટિયોમાં મહાભૂત એ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિ છે, તે મહાભૂત દેહધારીઓના શરીરમાં રહેલાં છે, અર્થાત્ મૂઢ શરીરાભિમાની જીવ તે મહાભૂતના વિષે આત્મબુદ્ધિ કરી બેઠેલા છે. ૬ દેહના વિષે પૃથ્વી તત્વ રહેલું છે, જળ તત્વથી શરીરમાં સ્નેહ ઉપજ્યો છે, અગ્નિ તત્વથી બન્ને નેત્ર ઉપજેલાં છે, વાયુ તત્વથી પ્રાણ, અપાન આદિ વાયુ ઉપજ્યા છે, આકાશ તત્વ નેત્ર, કાન આદિ પોકળ ભાગમાં રહેલું છે. ૭ જેમ રાજાના રથને ચલાવનારા સારથીરો હોય છે, તેમ પાદ ઇન્દ્રિયના દેવતા વિષ્ણુ છે, હાથના દેવતા ઇન્દ્ર છે અને કોઠામાં અગ્નિ દેવતા છે કે, જે ભોજનની ઇચ્છા કરે છે. એ ઉપરથી સમજવું કે, રાજાના રથનો જય, પરાજય ઇત્યાદિનો અભિમાની રાજા હોવાથી તેનું સુખ–દુઃખ જેમ રાજાને થાય છે તેમ પાદાદિ ઇન્દ્રિયોનો અભિમાની જીવ હોવાથી જીવનેજ તેનો ફળભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ઇંદ્રિયના દેવોને અભિમાન ન હોવાથી તેઓને ફળભોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું સ્થાન કાન છે અને દિશાઓ તેની દેવતા છે, વાક્ ઇંદ્રિયનું સ્થાન જીહ્વા છે અને તેની દેવતા સરસ્વતી છે. એજ પ્રમાણે બીજાં ઇંદ્રિયનાં સ્થાન તથા દેવતા જાણવા. ૮ દેહનું પોષણ કરવાને અને આહારની સિદ્ધિ થવાને કર્ણ, ત્વચા, ચક્ષુ, જીભ અને નાસિકા એ દર્શનીય ઇન્દ્રિયો નિર્માણ કરેલાં છે. ૯ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના અર્થ અથવા વિષય છે તેને ઇંદ્રિયોથી નિરંતર જૂદાજ જાણવા. ૧૦ જેમ સારથી ઘોડાઓને વશમાં રાખે છે, તેમ મન ઇંદ્રિયોને વશમાં રાખીને પ્રેરણા કરે છે તથા તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિ ઉપાધિવાળો જીવ સદૈવ તે મનને પ્રેરણા કરે છે. ૧૧ એ સર્વ ઇંદ્રિયોનો રાજા મન છે તેથી તેની ઉત્પત્તિ કરવામાં તથા લય કરવામાં અર્થાત્ તેને નિશ્ચેષ્ટ કરવામાં તથા તેને કાર્યમાં વ્યાપૃત કરવામાં માનસબુદ્ધિ ઉપાધિયુક્ત જીવજ સમર્થ છે. ૧૨ ઇંદ્રિયો, ઇંદ્રિયોના અર્થ, સ્વભાવ, બુદ્ધિની વૃત્તિ, મન, પ્રાણ, અપાન અને જીવ એ સર્વ નિરંતર દેહમાંજ રહેલાં છે, તે કર્મનો ઉદય થવાથી સ્વપ્નની પેઠે પ્રકટ થાય છે. બુદ્ધિના વિષે સ્વપ્નના દેહની પેઠે દેહ રહેલો છે માટે દેહ એ બુદ્ધિ–સત્વનો આશ્રય થઈ શકે નહિ. ૧૩ તેમ ગુણ, શબ્દ અને ચેતના એ પણ બુદ્ધિ–સત્વનો આશ્રય નથી. પણ અનાદિ વાસના તે સત્વનું કારણ છે. “આ સાત્વિક છે, આ રાજસ છે” એમ ગુણ બુદ્ધિના ધર્મ છે, એમ વ્યવહારમાં જોવામાં આવે છે પણ વસ્તુતઃ સત્વાદિ ગુણ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. ૧૪ એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણ સત્તર તત્વથી ઉપજેલા લિંગશરીરમાં પાંચ ઇંદ્રિય, પાંચ વિષય અને સ્વાભાવાદિ છ ગુણ મળીને સોળ ગુણોએ વીંટાયલા આત્માને ચેતના–મનવડે પોતાના વિષે જૂએ છે. ૧૫ આત્મા નેત્રવડે દેખાતો નથી તથા સઘળી ઇંદ્રિયોવડે પણ જાણવામાં આવે એવો નથી, પણ મનરૂપી દીવાવડે મહાન આત્મા પ્રકાશિત થાય છે. ૧૬ તે આત્મા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ

વિનાનો તથા નિર્વિકાર છે. તે શરીર વિનાનો અને ઇંદ્રિય વિનાનો છતાં શરીરમાં રહેલો છે. ૧૭ જે પુરૂષ મૃત્યુ ધર્મવાળા સર્વ દેહોના વિષે અવ્યક્તપણે રહેલા આત્માને ગુરૂ તથા વેદનાં વાક્યથી જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૮ જ્ઞાની પુરૂષો વિદ્યા અને કુળવાળા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચાંડાલમાં સમાન બુદ્ધિવાળા હોય છે.* ૧૯ એક મહાન આત્મા કે, જેણે સર્વ જગતને વિસ્તાર્યું છે તે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના વિષે વ્યાપી રહેલો છે. ૨૦ જ્યારે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓના વિષે આત્માને જુએ છે તથા આત્માના વિષે સર્વ પ્રાણીઓને જુએ છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મારૂપ તે પુરૂષ બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૨૧ વેદની જેટલી વાણી છે તેટલો સઘળો આત્મા છે. અર્થાત્ શબ્દ બ્રહ્મ છે અને સઘળી વેદવાણી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારી છે, જે પુરૂષ નિરંતર એ પ્રમાણે જાણે છે તે મોક્ષને પામે છે ૨૨ બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે તથા સર્વ પ્રાણીઓના વિષે રહેલો છે. તેને પામવાને દેવમાર્ગ કે, પિતૃમાર્ગ છે નહિ. માટે દેવતાઓ પણ સ્થાન વિનાના બ્રહ્મનું સ્થાન ખોળવામાં મોહ પામી ગયા છે. તાત્પર્ય કે, આકાશતુલ્ય વિભુ આત્મા છે, તેને મરણ પછી પમાતું હશે ? એવી કલ્પના કરવી નિરર્થક છે. ૨૩ (જેમ એક ગામથી બીજે ગામ જવાનો માર્ગ હોય છે, તેમ મરણ પામ્યા પછી પ્રાણ નીકળીને બ્રહ્મમાં મળી જશે, એવી કલ્પના કરવી મિથ્યા છે. માત્ર જીવતાં જે બ્રહ્મરૂપ થાય છે તેજ બ્રહ્મને પામે છે.) જેમ આકાશમાં ચાલનારા પક્ષીઓનો અને જળમાં ચાલનારાં માછલાંનો માર્ગ જણાતો નથી, તેમ આત્માને જાણનારા પુરૂષોનો પણ માર્ગ જણાતો નથી. ૧૪ કાળ સર્વ પ્રાણીમાત્રને પોતાની મેળે પોતાના વિષે પરિણામ પમાડે છે પણ તે કાળ જેના વિષે પરિણામ પામે છે તે આત્માને આ લોકમાં કોઇ જાણતું નથી. ૨૫ તે બ્રહ્મ ઉંચે, આડે કે, નીચે નથી, વચમાં પણ નથી અને ઇંદ્રિયો તેને કોઇ જગ્યોએ કોઇ પણ પ્રકારે ગ્રહણ કરી શકતી નથી. (આ ઉપરથી અમુક સ્થાનમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત અસત્ય ઠરે છે.) ૨૬ આ સર્વ લોક મુક્ત પુરૂષના સ્વરૂપમાં રહેલા છે, તેની બહાર કાંઈ નથી. જો ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું બાણ સદાકાળ તેની તે દિશામાં ચાલ્યું જાય તથાપિ બ્રહ્મને પહોંચી શકે નહિ; અર્થાત્ બ્રહ્મની ગતિ પ્રાપ્ય નથી. ૨૭ જો કોઇ પદાર્થ મનના સરખો વેગવાળો હોય તથાપિ તે, જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મના અંતને પામી શકશે નહિ. બ્રહ્મ સર્વ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તેમ બ્રહ્મથી બીજો સ્થૂલ પદાર્થ પણ નથી. ૨૮ બ્રહ્મ સર્વ તરફ હાથ પગવાળું, સર્વ તરફ નેત્રવાળું, મસ્તકવાળું, મુખવાળું અને સર્વ તરફ કર્ણવાળું છે તથા સર્વને વીંટીને રહેલું છે. ૨૯ . તે બ્રહ્મ અણુથી પણ અણુરૂપ છે, મોટાથી પણ મોટું છે તથા સર્વ પ્રાણીઓના અંતર ભાગના વિષે રહેલું છતાં જોવામાં આવતું નથી. ૩૦ અક્ષર અને ક્ષર એ બે પ્રકાર આત્માનાજ છે. સર્વ પ્રાણીના વિષે જે આત્મા દેખાય છે તે આત્માનો ક્ષર-ભાવ છે અને જે આત્માનું દિવ્ય સત્સ્વરૂપ છે તે અક્ષરભાવ છે. ૩૧ સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રાણીનો ઇશ્વર સ્થિર, ઉપાધિ દોષથી પરાભવ નહિ પામેલો અને સ્વતંત્ર છતાં પણ નવ દ્વારવાળા દેહને પામીને

* " સમાન બુદ્ધિવાળા હોય છે " એનો એવો અર્થ છે કે, તે સર્વમાં આત્મબુદ્ધિ સમાન રાખે છે; એટલે પોતાના આત્માને જેવું સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વ જણાય છે તેવું સર્વને જણાય; એવી બુદ્ધિવાળા હોય છે. સંશોધક.

અતિમાન થાય છે. ૩૨ ગમન, ભંગ તથા વિકલ્પ* આદિ ધર્મવાળા શરીરનું તથા અહંકારાદિ ભાવોનું ગ્રહણ કરવાવડે તત્વજ્ઞાની પુરૂષો આત્માને "હંસ" કહે છે. (કેમ કે, જે અતિમાન છે તેને હંસ નામ આપેલું છે.) ૩૩ એ હંસ શબ્દવડે જે જીવ નામે અક્ષર બ્રહ્મ કહ્યું છે તેજ કૂટસ્થ અક્ષર છે, જ્ઞાની પુરૂષ તે (કૂટસ્થ અક્ષર)ને પામીને પ્રાણ એટલે દેહત્યાગ કરવાના સાધનને તજે છે; અર્થાત્ મરણ અને જન્મને તજે છે. તાત્પર્ય કે, જીવ-બ્રહ્મની એકતા કરવાથી જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪

हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ॥ ३४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

અધ્યાય ૬૭ મો-યોગ સાધન વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्वतः ।
सांख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-હે સત્પુત્ર ! તેં પૂછ્યું તેથી મેં તને તત્વથી સાંખ્યજ્ઞાનસહિત શાસ્ત્ર યથાવત્ કહ્યું. ૧ હવે હું યોગશાસ્ત્ર સંબંધી ત્હારા સઘળા કાર્યને પાર પાડીશ-યોગશાસ્ત્ર સંબંધી ત્હારી સઘળી જીજ્ઞાસા પૂર્ણ કરીશ માટે તે યોગશાસ્ત્રને સાંભળ. હે તાત ! બુદ્ધિ, મન તથા ઇંદ્રિયોનું એકપણું તથા તે સર્વનું સર્વવ્યાપક આત્માની સાથે એકપણું, એજ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. અર્થાત્ ઘટાદિ વૃત્તિયોનું દ્વાર ઇંદ્રિયો અને દુઃખાદિ વૃત્તિયોનું દ્વાર મન, એ સર્વનું બુદ્ધિસ્વરૂપે અવસ્થાન (સ્થિતિ)-બુદ્ધિની વૃત્તિયોનો નિરોધજ યોગના મતમાં સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે, પણ अहब्रह्मास्मि એવું બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ જ્ઞાન નથી. શિષ્યે ચિત્તને જીતીને, બાહ્યેંદ્રિયોને જીતીને, ધ્યાનયુક્ત-ધ્યાનના અભ્યાસવાળા થઇને, આત્મામાંજ પ્રીતિવાળા થઇને, શાસ્ત્રના તત્વને જાણીને, યમ-નિયમાદિ આચરીને તથા યોગ સંબંધી દોષનો ત્યાગ કરીને ઉપર્યુક્ત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું; અર્થાત્ યોગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા પુરૂષે પ્રથમ મનને જીતવું, પછી ઇંદ્રિયોને જીતવી વગેરે ઉપર કહેલા ગુણયુક્ત થવું. પંડિત પુરૂષોએ યોગના દોષ પાંચ કહેલા છે. ૨-૪ પાંચ દોષનાં નામ-કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને પાંચમી નિદ્રા. શમ ગુણવડે ક્રોધને જીતવો, સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાવડે કામને જીતવો. ૫ ધીર પુરૂષે બુદ્ધિના સેવનવડે (નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિના અભ્યાસવડે) નિદ્રાને જીતવી, ધીરજવડે શિશ્ન તથા ઉદરનું રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ ખાવાની લોલુપતા તથા વ્યભિચારાદિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, તેને ધીરજથી દબાવવી. નેત્રવડે હાથપગનું કંટક આદિથી રક્ષણ કરવું. ૬ મનવડે નેત્ર અને કર્ણનું રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ અભિલાષાસહિત પરસ્ત્રી આદિનું દર્શન-શ્રવણ થવા દેવું નહિ. ધ્યાનાદિવડે તથા યજ્ઞાદિ કર્મવડે મન અને વાણીનું રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ ધ્યાન અને યજ્ઞાદિ કર્મમાં મન અને વાણીની પ્રેરણા કરવાથી તે

* આ મનુષ્ય છે આ પશુ છે એવી કલ્પનાને "વિકલ્પ" કહે છે.

અવળે માર્ગે જતાં અટકશે. સાવધાન રહેવાવડે ભયને તજવો અને બુદ્ધિમાન પુરૂષના સેવનવડે દંભનો ત્યાગ કરવો. ૭ યોગ કરનારે પ્રથમ એ પ્રમાણે યોગના દોષને નિરંતર સાવધાન રહીને જીતવા તથા નિરંતર અગ્નિનું અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું. દેવતાઓને પ્રણામ કરવો. ૮ કામપ્રધાન વાણીનો ત્યાગ કરવો તથા જે વાતચિત હિંસાયુક્ત હોય કે, મનનો ભંગ કરનારી હોય તેનો પણ ત્યાગ કરવો. (એ પ્રમાણે બુદ્ધિનો માત્ર નિરોધ કરવાથી મુક્તિ થતી હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાનનું શું પ્રયોજન છે ?" એવી શંકાનું નિરસન કરવા માટે પ્રથમ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ કહે છે કે,)—જેને "બ્રહ્મ" કહે છે તે તેજોમય (જ્ઞાનમય) વીર્ય (બીજ) છે. આ સર્વ વિશ્વ એ બીજનો સાર છે. ૯ આ દશ્યમાન સર્વ સ્થાવર—જંગમ તે પરમ તત્વથી થયેલું છે. તે બ્રહ્મરૂપ તેજની વૃદ્ધિ ધ્યાનાદિથી થાય છે. (તે ધ્યાનાદિ કયાં કયાં છે ? તે જાણવાને માટે કહે છે કે,) ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, લજ્જા, સરળતા, ક્ષમા, પવિત્રતા, આચારની રૂડે પ્રકારે શુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, એ દશવડે તેજ વધે છે, પાપનો નાશ થાય છે. ૧૦,૧૧ સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે અને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. યોગ સિદ્ધ કરનારાએ ધ્યાનાદિ દશ આચરવાં. વળી જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં અને પદાર્થોમાં સમાન બુદ્ધિને રાખે છે, ઇશ્વરેચ્છાથી જે પ્રાપ્ત થાય તેવડે નિર્વાહ ચલાવે છે. ૧૨ જેનાં પાપ નાશ થયેલાં છે, જે તેજસ્વી થયેલો છે, જે અલ્પ આહાર કરે છે, જેણે ઇંદ્રિયોને જીતેલી છે અને જેણે કામ તથા ક્રોધને વશ કરેલા છે તે પુરૂષ મહત્તત્વના લય સ્થાનરૂપ પ્રકૃતિને વશ કરવાને ઇચ્છે છે. અર્થાત્ યોગીએ ઉપર્યુક્ત ગુણ રાખી બ્રહ્મપદને પામવાની ઇચ્છા રાખવી. ૧૩ (હવે યોગનો અભ્યાસ કરવાની રીતિ કહે છે કે,) સાવધાનીથી મન તથા ઇંદ્રિયોનું એકાગ્રપણું કરીને, આગલી રાત્રે તથા પાછલી રાત્રે મનને બુદ્ધિમાં ધારણ કરવું. અર્થાત્ મનને સંકલ્પરહિત કરવું. ૧૪ જેમ પખાલનાં છિદ્રમાંથી જળ નીકળે છે તેમ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી છિદ્રવાળા પ્રાણીના ઇન્દ્રિય નામના છિદ્રમાંહેથી બહાર ટપકે છે—બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર પ્રસરે છે અને તેથી મનનું એકાગ્રપણું થતું નથી માટે યોગને જાણનારા પુરૂષે, જેમ મચ્છીમાર જાળને કરડી ખાય તેવાં માછલાંને પ્રથમ પકડીને લઇ લે છે, તેમ મનને પ્રથમ વશ કરવું. મનને વશ કર્યા પછી શ્રોત્રા, ચક્ષુ, જીહ્વા અને નાસિકા ઇન્દ્રિયને વશ કરવાં. ૧૫,૧૬ યોગીએ એ સર્વ ઇન્દ્રિયોને કબજે કરીને, તેને મનમાં ધારણ કરવી અને પછી સંકલ્પનો નાશ કરીને મનને બુદ્ધિમાં ધારણ કરવું. ૧૭ યોગી પુરૂષે પાંચે ઇન્દ્રિયોનું ધ્યેય વસ્તુ સાથે અનુસંધાન કરીને તેનું મનમાં સ્થાપન કરવું. એટલે પછી જેમ કાષ્ટ વિનાનો અગ્નિ સ્વયમેવ શાંત થાય છે, તેમ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન પણ સ્વયમેવ બુદ્ધિમાં લય પામશે. ૧૮ તે સર્વ બુદ્ધિમાં લય પામ્યાં એટલે તે, સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી મલિનતાનો સ્વયં ત્યાગ કરશે અને મહતતત્વરૂપ બ્રહ્મનો પ્રકાશ થશે. પછી જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિની શિખા ધૂમાડા વિનાની હોય, તેમ મળરહિત, સૂર્યના સરખો પ્રકાશવાળો અને આકાશમાંના વીજળીના અગ્નિના જેવો તેજસ્વી આત્મા બુદ્ધિના વિષે ભાસમાન થશે. અર્થાત્ "હું છું" એટલુંજ માત્ર ભાન રહે અને તે વિના બીજું કાંઇ ભાસમાન થાય નહિ; એનું નામજ બ્રહ્મપ્રકાશ છે. એ આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે તે સર્વ સ્થળમાં જણાય છે. ૧૯,૨૦ એ આત્માને મહાત્મા બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો જૂએ છે. જે પુરૂષો ધીરજવાળા, મોટી બુદ્ધિવાળા

અને સર્વ પ્રાણીઓના હિતના વિષે પ્રીતિવાળા છે તે આ આત્માને જુએ છે, ૨૧ એ પ્રમાણે જે પુરૂષ રાગાદિને તજીને, પ્રશંસનીય નિયમ પાળીને તથા એકાંતમાં એકલો બેસીને નિર્યમિત કાળ સુધી (૭ માસ સુધી) યોગ સાધના કરે છે તે પુરૂષ અક્ષરની સમાનતાને પામે છે—અસ્મિતા ("હું છું" એવા ભાન) રહિત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને પામે છે. ૨૨ યોગમાં જે વિઘ્ન ઉપજે છે તેનો ત્યાગ કરવો. વિઘ્ન આ પ્રમાણે છેઃ—યોગમાં કોઈ વખત પ્રમોહ થાય છે એટલે ધ્યેય વસ્તુનો લય થઇ જાય છે, કોઇ વખત ભ્રમ થાય છે એટલે ન હોય તે જોવામાં આવે છે, કોઇ વખત આવર્ત થાય છે એટલે ધ્યેય વસ્તુનું યથાવત્ ધ્યાન થતું નથી, વળી નાસિકાથી દિવ્ય ગંધનું ગ્રહણ કરવાની શક્તિ આવે છે, કાનથી દૂરના શબ્દ સંભળાય છે, નેત્રથી દૂરનું દર્શન થાય છે, તેમજ જીહ્વા અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયોથી પણ એવાંજ અદ્દભુત કર્મ બને છે. શીત અને ઉષ્ણ સ્પર્શના વિષે પણ એવી અદ્દભુત શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુની પેઠે આકાશગમન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ સકળ શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન થાય એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, દિવ્ય સ્ત્રી આદિ ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સર્વ સિદ્ધિયો યોગના બળથી પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તેને વિઘ્નતુલ્ય સમજીને તેનો અનાદર કરવો અને તત્વવેત્તા યોગી પુરૂષે આત્માના વિષેજ પ્રીતિ રાખવી. કેમકે, તે સર્વ સિદ્ધિયો બુદ્ધિવડે કલ્પેલી છે. ૨૪ યોગી પુરૂષે પ્રાતઃકાળમાં પ્રથમ રાત્રિમાં અને પાછલી રાત્રિમાં યોગનો અભ્યાસ કરવો તથા સર્વદા નિયમમાં રહેવું. વળી પર્વતના શિખર ઉપર, જેનાં મૂળ બંધાયલાં હોય તેવા વૃક્ષ ઉપર અથવા વૃક્ષની પાસે બેસીને યોગનો અભ્યાસ કરવો. ૨૫ જેમ ધનાદિ સાહિત્યની કામનાવાળો પુરૂષ તે ધનાદિનું ચિંતન કરે છે, તેમ યોગીએ ઇન્દ્રિય સમુદાયને કબજામાં રાખીને તથા એકાગ્ર થઇને અવિનાશી એવી આત્મ વસ્તુનું નિત્ય ચિંતન કરવું અને મનને યોગથી ઉદ્દગમ કરવું નહિ. ૨૬ વિષયવાસનાથી મુક્ત પુરૂષે જે ઉપાયથી ચંચળ મનને નિયમમાં આણી શકાય તે ઉપાયનું નિરંતર સેવન કરવું. અર્થાત્ વ્યક્ત આલંબન આપીને કે, અવ્યક્ત આલંબન આપીને મનને વશ કરવું. તાત્પર્ય કે, સાકારનું ધ્યાન કરીને મનને વશ કરવું અથવા નિરાકારનું ધ્યાન કરીને મનને વશ કરવું અને તે ધ્યાન એટલે સુધી કરવું કે, જેથી મન ધ્યેય વસ્તુમાંથી ચલાયમાન થાય નહિ. ૨૭ યોગી પુરૂષે પોતાને વસવા માટે પર્વતની શૂન્ય ગુફાઓ, દેવાલય, કે, શૂન્ય ઘર શોધી કાઢીને ત્યાં જવું તથા એકાગ્ર થવું. ૨૮ વાણી, કર્મ અથવા મનવડે ધન દારાદિનો પરિગ્રહ કરવો નહિ. પણ સર્વ પદાર્થની ઉપેક્ષા કરવી, આહારમાં નિયમિત થવું અને પ્રાપ્ત તથા અપ્રાપ્ત વસ્તુમાં સમાન બુદ્ધિ રાખવી. ૨૯ કોઇ પુરૂષ સ્તુતિ કરે અથવા નિંદા કરે તથાપિ યોગીએ તે બન્નેના ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખવી અને બેમાંથી એકેનું શુભ ચિંતન કે, અશુભ ચિંતન કરવું નહિ. ૩૦ વળી યોગીએ લાભ મેળવીને હર્ષ પામવો નહિ કે, લાભ ન મળવાથી ચિંતા કરવી નહિ, પણ વાયુની પેઠે સર્વ પ્રાણીના વિષે સમાન, આસક્તિરહિત અને સ્થાનરહિત થઇને વર્તવું. ૩૧ એ પ્રમાણે સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિવાળા અને સ્વસ્થ ચિત્તવાળા સત્પુરૂષને નિરંતર યોગ સાધન કરતાં છ માસે પ્રણવરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રકાશ થાય છે. ૩૨ યોગી પુરૂષે સુવર્ણની પ્રાપ્તિ કરવાને અનેક પ્રકારની વેદનાઓથી પીડાયલી સઘળી પ્રજાને જોઇને, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગથી વિરામ પામવું તથા માટીનું ઢેકું અને સુવર્ણ એ બન્નેમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને વર્તવું. કદાચિત્ સુવર્ણ

પ્રાપ્ત થાય તથાપિ સત્પુરૂષે તેથી વિરામ પામવો પણ મોહ પામવો નહિ. ૩૩ આ યોગ માર્ગમાં હીનવર્ણનો શુદ્ર અથવા ધર્મની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી પણ અધિકારી થઇ શકે છે અને આ માર્ગવડે પરમગતિને પામી શકે છે. અર્થાત્ તત્વમસ્યાદિ વાક્યાર્થના વિચારરૂપ સાંખ્યમાં તો ત્રૈવર્ણિકનોજ અધિકાર છે પણ યોગમાં તો સર્વનો અધિકાર છે. ૩૪ સત્પુરૂષો મન અને બુદ્ધિયુક્ત સ્થિર ઇન્દ્રિયોવડે જેને જુએ છે, જે સ્વરૂપ નામ અને રૂપ વિનાનું છે, તેજ સ્વરૂપ જન્મહીન છે. જન્મરહિત છે એનું કારણ કે, તે પ્રાચીન છે વળી તેનો ક્ષય થતો નથી માટે જરારહિત છે. તે સર્વ ભાવ અને વિકારથી રહિત છે માટે સનાતન છે. તે નિત્ય અને એક વસ્તુની યોગી પુરૂષને પ્રાપ્તિ થાય છે. તે વસ્તુ અણુથી પણ અણુ હોવાથી દુર્લક્ષ્ય છે, તે મોટાથી પણ મોટી હોવાથી અનંત છે. જે પુરૂષે પોતાના ચિત્તને જીતેલું છે, તે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિવડે તે મુક્ત વસ્તુને જોઈ શકે છે. ૩૫ બુદ્ધિમાન પુરૂષ મહાત્મા વ્યાસ મહર્ષિયે યથાવત્ કહેલાં વચન (સાંખ્ય અને યોગ સંબંધી વચન)ને મનવડે વિચારીને એટલે ગુરૂના વચનથી સાંભળ્યા પછી તેના શબ્દ અને અર્થનો વિચાર કરીને અને પોતાની મેળે યુક્તિવડે પરીક્ષા કરીને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવી બ્રહ્મની સમાનતાને જગતનો લય થતા સુધી પામે છે-અર્થાત્ યોગવિદ્યાવડે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પુરૂષ બ્રહ્મલોકમાં જઇને બ્રહ્મના જેવા ભોગને ભોગવે છે તથા સૃષ્ટિનો લય થયા પછી બ્રહ્મદેવની સાથે તેની મુક્તિ થાય *છે. પરોક્ષ જ્ઞાની ને અક્ષરના સાત્મ્યપણાને પામે છે એ પૂર્વે કહેલુંજ છે. ૩૬

॥ इदं म.र्षिवचनं महात्मनो यथावदुक्तं मनसानुदृश्य च ॥
॥ अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसात्मतां प्रयांति चाभूतगतिं मनीषिणः ॥ ३६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો-બ્રહ્મવિદ્યાવડે શાશ્વત સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

शुक उवाच ॥ यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥
॥ कां दिशं विद्यया यांति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १ ॥

શુક કહે છે કેઃ—" કર્મ કરવાં " એવું વેદનું વચન છે (જેમ " આ લોકમાં કર્મ કરીને સો વરસ સુધી જીવવાની આશા રાખવી+ ઇ. ") અને " કર્મનો ત્યાગ કરવો" એવું પણ વેદનું વચન છે. (જેમ " કર્મવડે, ધનવડે કે, પ્રજાવડે મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી,

---

* શ્રુતિમાં પણ આવોજ ભાવાર્થ છે કે, " ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यंति सर्वे ! કલ્પ પછી તેઓ મુક્ત થાય છે. " મુક્તમાંથી પુનરાવૃત્તિને માનનારા આવાક્યનો અર્થ " મુક્તિમાંથી જીવ પાછો આવે છે " એવા તાત્પર્યમાં કરે છે. સંશોધક.

+ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं ५ समाः । એ શ્રુતિનો અર્થ. સંશોધક.

એકલા ત્યાગથીજ ઘણાક મુક્તિને પામી ગયા છે* ૬૦ ') ત્યારે કર્મનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મવિદ્યા જાણવાથી કેવી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મ કરવાવડે કેવી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે? ૧ તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું માટે તે મને કહો. કર્મનો ત્યાગ અને કર્મનો વિધિ એ બન્ને પ્રતિકૂળ હોવાથી પરસ્પર વિરૂપ માલૂમ પડે છે. ૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—એ પ્રમાણે પુત્રનું વચન સાંભળીને પરાશરના પુત્ર વ્યાસે પોતાના પુત્ર શુકને કહ્યું કેઃ—ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને કર્મમય તથા વિદ્યામય છે તેનું હું ત્હારી આગળ નિરૂપણ કરીશ. ૩ હે વત્સ ! જે જે ગતિ કર્મવડે અને વિદ્યાવડે પ્રાપ્ત થાય છે તે એકચિત્તે સાંભળ. એ બન્ને વચ્ચે આકાશ જેટલો અનંત અંતર છે. ૪ " ધર્મ છે " એવો આસ્તિકનો પક્ષ છે, તે (આસ્તિક)ને કોઇ કહે કે,—ધર્મ નથી, તેથી તે જેવું આસ્તિકને ક્લેશ ઉપજાવનારૂં થાય તેવો ત્હારો આ પ્રશ્ન મને ક્લેશ ઉપજાવનારો છે. ૫ વેદની જેમાં સ્થિતિ છે એવા આ બે માર્ગ છે, એક પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ અને બીજો નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ. તેમાં પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનો સમાવેશ નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મમાં કરેલો છે. ૬ પ્રાણી કર્મવડે બંધનને પામે છે અને વિદ્યાવડે મુક્તિને પામે છે માટે પરમ તત્વને જાણનારા યોગી પુરૂષો કર્મ કરતા નથી. ૭ કર્મ કરીને મૃત્યુ પામ્યા પછી, સોળ તત્વનો મૂર્તિમાન દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યા જાણીને મૃત્યુ પામ્યા પછી નિત્ય, અવ્યક્ત તથા વિકારરહિત આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ જે પુરૂષો અલ્પ બુદ્ધિવાળા થઇને પોતાની અલ્પબુદ્ધિમાંજ પ્રીતિવાળા છે તેઓ કર્મની પ્રશંસા કરે છે તથા તેવડે સ્ત્રી આદિને રંજન કરીને અને તેની વાસનાઓથી વાસિત થઇને સેંકડો દેહને પામે છે. ૯ જે પુરૂષો ધર્મના વિષે નિપુણ છે તથા જેઓને પરમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેઓ જેમ નદીમાંથી જળ પીનારો કૂવાને વખાણતો નથી, તેમ કર્મની પ્રશંસા કરતા નથી. ૧૦ કર્મ કરીને તેનું ફળ સુખ કે દુઃખ અને જન્મ કે મરણ પુરૂષને મળે છે અને વિદ્યાવડે તો એવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે કે, જે સ્થાનમાં ગયા પછી તે શોક કરતો નથી. ૧૧ વળી જે સ્થાનમાં ગયા પછી તેનું મૃત્યુ થતું નથી, જન્મ થતો નથી, પુનઃ જન્મ થતો નથી અથવા પુનઃ દેહાદિરૂપે રહેનોજ નથી. તે સ્થાન બ્રહ્મવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ જે સ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ, અવ્યક્ત, અચલ, કૂટસ્થ નિત્ય, અવ્યાકૃત—અવિસ્પષ્ટ, અનાયાસ ક્લેશ વિના પ્રાપ્ત થાય એવું મોક્ષ સ્વરૂપ આ જે દ્વૈતરહિત આત્મા છે તે સ્થાન બ્રહ્મવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ જે સ્થાનમાં સુખ—દુઃખાદિ દ્વંદ્વથી બાધ થતો નથી, જે સ્થાનમાં માનસ કર્મવડે પણ બાધ થતો નથી, જે સ્થાનમાં નિરંતર સર્વના વિષે સમાન અને મિત્રાભાવ રહેલો છે તથા જે સ્થાનમાં મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત થાય છે તે સ્થાન અથવા તે સ્થિતિ બ્રહ્મવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪ હે તાત ! વિદ્યામય પુરૂષ જૂદો છે અને કર્મમય પુરૂષ જૂદો છે, જેમ કર્મ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ચંદ્રમા છે. તેની કળા પ્રતિદિન વધીને પાછી પ્રતિદિન ક્ષય થાય છે તથા અમાવાસ્યાના દિવસે પંદર કળાઓ ક્ષીણ થઇને એકજ કળા બાકી રહે છે, તેમ કર્મ કરનારાઓનું ઐશ્વર્ય પ્રથમ વૃદ્ધિ પામીને પાછું ક્ષીણ થઇ જાય છે. ૧૫ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ આકાશમાં વાંકા સુતરના તાર જેવા નવા ચંદ્રમાને જોઇને એ ચંદ્રમાનું દ્દષ્ટાંત બૃહદારણ્યકમાં વિસ્તારથી કહેલું છે. ૧૬ તેથી અનુમાન થાય

* न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः । એ શ્રુતિનો અર્થ.

છે કે, અગિયાર ઇન્દ્રિયાત્મક આ વિરાટ્દેહ પણ કર્મરૂપી કળા અને ધન, અન્ન આદિ સાહિત્યથી ભરેલો છે, તે જાણે મનોમય સૂત્રાત્મા આપણા દેહાદિવડે મૂર્તિમાન થયેલો છે. હે તાત ! તું એ મૂર્તિમાન વિરાટ્ દેહને પણ સાત્વિક રાજસ અને તામસ એવાં ત્રિગુણાત્મક કર્મવડે ચંદ્રમા જેવો જાણ-એટલે તે પણ ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ તથા ક્ષય ગુણવાળો છે એમ સમજ. ૧૭. જેમ કમળમાં જળનું બિંદુ રહેલું છતાં કમળથી અલગ છે, તેમ વિરાટ્-દેહમાં જે દેવ રહેલો છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવો. એ ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષે યોગવડે ચિત્તને જીતેલું છે. અર્થાત્ જેણે યોગવડે ચિત્તને જીતેલું છે તે પુરૂષ પોતાના આત્માને જીવરૂપે નહિ, પણ ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે જુએ છે. ૧૮ તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્વગુણ, એ ત્રણ જીવના ગુણ છે, માટે જીવને ગુણાત્મક સમજવો. અર્થાત્ કર્તૃત્વાદિ ધર્મ આત્માના ગુણ નથી, માટે અજ્ઞાનથી પુરૂષ જ્યાં સુધી આત્મામાં કર્તૃત્વાદિ ગુણના ધર્મનો આરોપ કરે છે ત્યાં સુધી આત્માને જીવરૂપે જુએ છે, પણ જ્યારે જીવને વિજ્ઞાનરૂપે જુએ છે એટલે જીવમાં વિજ્ઞાન ધર્મનો આરોપ કરે છે ત્યારે જીવને આત્મારૂપે જુએ છે. જ્યારે આત્માને ચૈતન્ય સત્તારૂપે જુએ છે ત્યારે આત્માજ પરમાત્મા છે એમ જાણવું ૧૯ દેહ અચેતન છતાં, જ્યારે ચેતનાયુક્ત થાય છે ત્યારે તેને જીવના ગુણયુક્ત એટલે “ સચેતન ” કહે છે. તે સચેતનપણું જીવનો ગુણ છે. જીવ સર્વ દેહને ચેષ્ટાયુક્ત કરે છે તથા જીવયુક્ત કરે છે. એ જીવથી પર વસ્તુ તે છે કે, જેણે ભૂર્લોક, ભુવર્લોક આદિ સાત લોકની કલ્પના કરેલી છે, એમ ક્ષેત્રને જાણનારા યોગીઓ કહે છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સદ્, ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. જેમ ક્રિયાવડે એક ગામથી બીજે ગામ જવાય છે, તેમ (ગમનની પેઠે) તે બ્રહ્મ ક્રિયાપ્રાપ્ય નથી પણ જ્ઞાન-પ્રાપ્ય છે. માટે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના વિષે જ્ઞાન અને કર્મનું એકત્રપણું ઘટતું નથી. ૨૦

॥ सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते जीवयते च सर्वम् ॥
॥ ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

અધ્યાય ૬૯ મો-બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મ.

शुक उवाच ॥ अक्षरात्प्रभृति यः सर्गः सहजानीन्द्रियाणि च ॥
॥ बुद्ध्यैश्वर्याभिसर्गोऽयं प्रधानमात्मनः श्रुतम् ॥ १ ॥

શુક કહે છે કેઃ—પ્રધાન પુરૂષથી આરંભીને ચોવીશ તત્વાત્મક સૃષ્ટિ ઇશ્વરથી થયેલી છે અને વિષયોસહિત ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ બુદ્ધિના ઐશ્વર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્તમ સૃષ્ટિ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. અર્થાત્ ભૂતમયી સૃષ્ટિ ઇશ્વરે કરેલી છે તે સર્વને સાધારણ છે અને પ્રત્યેક પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિથી જે સૃષ્ટિ કલ્પેલી છે તે જીવકૃત સૃષ્ટિ છે અને તે પ્રત્યેક પુરૂષને અસાધારણ છે. એ વાત પૂર્વે તમારા કહેવાથી મ્હારા જાણવામાં આવી છે. ૧ હવે પુનઃ પણ આ લોકમાં યુગ યુગના અનુસારે સત્ય પુરૂષોનું આચરણ કેવું હોય છે તથા સત્પુરૂષો કયા આચરણવડે જગતમાં વર્તે છે ? તે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૨ વેદમાં એમ

કહેલું છે કે, કર્મ કરો અને કર્મ તજો. ત્યારે કર્મ કરવાં તે શું અને કર્મ તજવાં તે શું? તે હું શી રીતે જાણી શકું? માટે તે મને કહેવું ગોગ્ય છે. ૩ હું લોકોના આચરણની રીતિને જાણીને, ગુરૂના શાસનથી પવિત્ર થઇને અને ધર્માનુષ્ઠાન કરીને મ્હારી બુદ્ધિને સંસ્કારયુક્ત કરીશ તથા મુક્ત થઇને વૃદ્ધિક્ષયરહિત આત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીશ. ૪ વ્યાસ કહે છે કેઃ–બ્રહ્મદેવે જે પ્રમાણે પ્રથમથીજ મનુષ્યોની વૃત્તિ નિર્માણ કરેલી છે તે વૃત્તિ પ્રમાણે પૂર્વે થઇ ગયેલા મહર્ષિયોએ આચરણ કરેલું છે. અર્થાત્ કર્મનો યોગ જ્ઞાન સાથે મુક્તિપ્રાપ્તિમાં થતો નથી પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ કર્મનુ આચરણથઇ શકે છે. ૫ મહર્ષિયો બ્રહ્મચર્ય-રૂપ કર્મવડે ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત કરે છે તથા પોતાના કલ્યાણના હેતુરૂપ યજ્ઞાદિને મનવડે આત્મામાં આરોપણ કરે છે. ૬ તે ઋષિયો વનમાં રહીને ફળ તથા મૂળનું ભોજન કરે છે, અત્યંત મોટું તપ કરે છે, પવિત્ર તીર્થોમાં ફરે છે તથા પ્રાણીઓની હિંસા કરતા નથી. ૭ તેઓ સાંબેલાનો શબ્દ ન સંભળાય તથા ધૂમાડો ન થતો હોય તે વખતે–તેવા ઘરમાં સમય પ્રાપ્ત થવાથી ભિક્ષા કરે છે અથવા વાનપ્રસ્થ થઇને વનમાં આશ્રમ બાંધીને રહે છે તથા ત્યાં ધૂમાડો અંતર્ધાન થયા પછી ભોજન કરે છે, એવી રીતે આચરણ કરીને બ્રહ્મલોકને પામે છે. ૮ તે ઋષિયો કોઇની સ્તુતિ કરતા નથી કે, કોઇને નમસ્કાર કરતા નથી, શુભ અને અશુભ બન્નેનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં એકલા ફરે છે તથા જે મળે તેવડે ભોજન કરીને તૃપ્ત રહે છે. ૯ શુક કહે છે કેઃ–એ તો ખરૂં, પણ "કર્મ કરવું" અને "કર્મ ન કરવું" એવી રીતે વેદનું વચન લોકના કહેવા પ્રમાણે વિરૂદ્ધ દેખાય છે. તેમાંથી એ બન્ને વાક્ય જો પ્રમાણ હોય તો તે શાસ્ત્ર પરસ્પર વિરોધી હોવાથી શાસ્ત્રજ નથી. ૧૦ જો બન્ને વચન અપ્રમાણ હોય તો શાસ્ત્રજ અપ્રમાણ ઠરશે. એમાંનું એક વાક્ય પ્રમાણ હોય તો બીજું અપ્રમાણ વાક્ય કહેનારૂં શાસ્ત્ર પણ પ્રમાણ કહેવાય નહિ. માટે બન્ને વિરૂદ્ધ વાક્યો શી રીતે પ્રમાણ થઇ શકે? તે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હું એટલું સાંભળવાને ઇચ્છું છું કે, કર્મની સાથે જ્ઞાનનો અવિરોધ થઇને મોક્ષપ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? ૧૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–ગંધવતી (સત્યવતી)ના પુત્ર, અત્યંત તેજવાળા વ્યાસે પોતાના પુત્રનું એવું વચન સાંભળીને તથા તેના વાક્યની પ્રશંસા કરીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૨ વ્યાસ કહે છે કેઃ–બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને ભિક્ષુક, એ સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આચરણ કરે તો ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૧૩ અથવા કોઇ પુરૂષ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે એ ચારે આશ્રમનું સેવન કરે તથા કામ અને દ્વેષથી રહિત થાય તો તેની બુદ્ધિ પરમાત્માના વિષે યોગ્ય થાય છે. ૧૪ બ્રહ્મને પહોંચવાને ચાર આશ્રમરૂપ ચાર પગથીઆવાળી નીસરણી છે, પુરૂષ તે નીસરણી ઉપર ચઢીને બ્રહ્મલોકમાં સન્માનને પામે છે. ૧૫ ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ એવા પુરૂષે પોતાના આયુષ્યનો ચોથો ભાગ બ્રહ્મચર્યમાં ગાળવો તથા કોઇની અસૂયા (પરોત્કર્ષ ન સહન થવો તેને અસૂયા કહે છે) કર્યા સિવાય ગુરૂની પાસે અથવા ગુરૂના પુત્રની પાસે નિવાસ કરીને રહેવું. ૧૬ (ગુરૂના ઘેર નિવાસ કરવાની રીતિ આ પ્રમાણે છે.) દર્ભની સાદડી ઉપર કે, પૃથ્વી ઉપર પથારી કરીને સૂઇ રહેવું તથા સર્વની પહેલાં જાગવું. જાગ્યા પછી શિષ્યે અથવા દાસે ગુરૂના ઘરનું જે કામ કરવા જેવું હોય તે સર્વ કરવું. સર્વ કામ ચપળતાથી પૂરૂં કરીને ગુરૂની પાસે જઇને ઉભા રહેવું. બ્રહ્મચારીએ (શિષ્યે) ગુરૂના ઘેર જે કર્મ ચાકરને કરવાં ઘટે તે સર્વ કર્મ કરવાં યોગ્ય છે માટે ચાકરની પેઠે સર્વ

આજ્ઞાઓને મસ્તકપર ચઢાવવી અને " મને અમુક નથી આવડતું " કે " મ્હારાથી અમુક નહિ થાય " એમ કહેવું નહિ. સર્વ કર્મમાં કુશળ થવું. ૧૭,૧૮ જ્યારે ગુરૂનાં ઘરનાં સમગ્ર કર્મ પૂરાં થાય ત્યારે અભ્યુદયના ઇચ્છાવાળા શિષ્યે, પછી ગુરૂની પાસે અધ્યયન કરવું. ૧૯ શિષ્યે ચતુર થવું અને કોઇના ઉપર અપવાદ મૂકવાની ટેવ ન રાખવી. ગુરૂ જ્યારે જ્યારે બોલાવે ત્યારે ત્યારે તેમની પાસે હાજર રહેવું. શિષ્યે નિરંતર પવિત્ર, ડાહ્યા અને ગુણવાન થવું. ગુરૂને પ્રિય હોય તેવું વચનજ બોલવું. શિષ્યે જીતેંદ્રિય થઇને તથા સ્થિર ચિત્તવાળા થઇને નેત્રવડે ગુરૂનાં દર્શન કરવાં. ૨૦ ગુરૂએ ભોજન કર્યું ન હોય તો ભોજન કરવું નહિ, ગુરૂએ જળપાન આદિ પાન ન કર્યું હોય તો કાંઈ પીવું નહિ, ગુરૂ બેઠા ન હોય તો બેસવું નહિ તથા ગુરૂ સુતા ન હોય તો સુવું નહિ. ૨૧ હાથ ચત્તા રાખીને જેમ કોમળ સ્પર્શ લાગે તેમ ગુરૂના ચરણને બન્ને હાથવડે ચાંપવા. જમણા હાથવડે જમણો ચરણ અને ડાબા હાથવડે ડાબો ચરણ ચાંપવો. ૨૨ ગુરૂને પ્રથમ પ્રણામ કરીને બોલવું કે,-હે ભગવન્! મને અધ્યયન કરાવો, હે ભગવન્! આ કામ મેં કર્યું છે અને આ કામ હું કરવાનો છું. ૨૩ હે મહારાજ! હવે વળી તમે જે કામની આજ્ઞા કરશો તે કરીશ. એ પ્રમાણે સર્વ કર્મ વિષે ગુરૂની આજ્ઞા લઇને તથા યથાયોગ્ય ગુરૂને નિવેદન કરીને ગુરૂનાં કાર્ય કરવાં અને કાર્ય કર્યા પછી " સર્વ કાર્ય કર્યાં છે " એવી રીતે ગુરૂને નિવેદન કરવું. એ રીતે વર્તન કરતાં જ્યારે અધ્યયન પૂરૂં થાય અને બ્રહ્મચારીનું કૃત્ય સમાપ્ત થાય ત્યારે જે રસ અને જે ગંધનું બ્રહ્મચારી સેવન કરતા નથી તે સર્વ રસ અને ગંધનું બ્રહ્મચારીએ ગુરૂકુળમાં નિવાસ પૂરો કર્યા પછી સેવન કરવું, એવો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિશ્ચય કરેલો છે. વળી બ્રહ્મચારીના જે નિયમો શાસ્ત્રમાં વિસ્તારથી કહેલા છે તે સર્વ નિરંતર પાળવા તથા નિરંતર ગુરૂની પાસે રહેવું. એ પ્રમાણે ગુરૂની પ્રીતિ સંપાદન કરને પછી શિષ્યે ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તેવી ભેટ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ગુરૂને આપીને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ આદિ આશ્રમમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે જવું અને તેમાં કહેલાં કર્મ કરવાં. એવી રીતે વેદમાં કહેલાં વ્રત અને ઉપવાસ કરતાં આયુષ્યનો ચોથો ભાગ વીતી જાય ત્યાં સુધી ગુરૂકુળમાં નિવાસ કર્યા પછી ગુરૂને વિધિ પ્રમાણે ગુરૂદક્ષિણા આપીને પોતાના ઘેર પાછા જવું. ૨૪-૨૯ ઘેર ગયા પછી ધર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીસહિત યત્નવડે અગ્નિનું ઉત્પાદન કરીને-અગ્નિહોત્ર ધારણ કરીને આયુષ્યના બીજા ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી તથા વ્રત આદિનું આચરણ કરનારા થવું. ૩૦

धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद् व्रती ॥ ३० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गुरूपानुगमे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

અધ્યાય ૭૦ મો-ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ.

व्यास उवाच ॥ द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनाहृत्य सुव्रतः ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કેઃ-ધર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલી સ્ત્રીસહિત અગ્નિને ધારણ કરીને રૂડી રીતે વ્રત આચરનારા પુરૂષે આયુષ્યના બીજા ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી થઇને ઘેર રહેવું. ૧ પંડિતોએ ગૃહસ્થની વૃત્તિયો ચાર પ્રકારની કહેલી છે. *કુસૂલધાન્ય પ્રથમ વૃત્તિ છે અથવા બીજો પ્રકાર એ છે કે, ગૃહસ્થે ઘડા ભરીને અન્નનો સંચય કરવો તથા તે થઇ રહે ત્યારે બીજું પ્રાપ્ત કરવું. ૨ અશ્વસ્તન વૃત્તિનો ત્રીજો પ્રકાર છે. એટલે એક દિવસ ચાલે એટલા અન્નનો સંચય કરવો. ચોથો પ્રકાર કાપોતી વૃત્તિ અથવા શિલોચ્છ વૃત્તિ છે એટલે ખરવાડ વગેરેમાંથી ખેડૂતો ધાન્ય લઈ ગયા પછી, પડી રહેલા દાણા વીણીને તેવડે પોતાનો નિર્વાહ કરવો. જો ધર્મ પ્રમાણે આચરવામાં આવે તો, એ ચાર પ્રકારમાંથી પહેલા કરતાં બીજો ઉત્તમ છે, તેથી ત્રીજો ઉત્તમ છે અને તેથી ચોથો ઉત્તમ છે, એટલે તેથી સર્વોત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ ગૃહસ્થોમાંથી કોઇ ગૃહસ્થ યજ્ઞ કરવો, યજ્ઞ કરાવવો, અધ્યયન કરવું, અધ્યયન કરાવવું તથા દાન આપવું અને લેવું, એવાં છ કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે અને વળી અન્ય ગૃહસ્થ યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન કરવું તથા દાન કરવું, એ ત્રણ કર્મવડે નિર્વાહ કરે છે. વાનપ્રસ્થ અધ્યયન અને દાન એ બે કર્મ કરે છે. તથા ચતુર્થાશ્રમવાળો પુરૂષ પ્રણવનું ઉપાસન કરીનેજ નિર્વાહ કરે છે. ૪ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આચરવા યોગ્ય મોટાં મોટાં વ્રત શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે, તેમાંનાં કેટલાંક આ સ્થળે કહીએ છીએ. ગૃહસ્થે પોતાનાજ અર્થે અન્ન રાંધવું નહિ. યજ્ઞાદિ કર્મના પ્રયોજન વિના મિથ્યા પશુનો વધ કરવો નહિ. ૫ બકરા વગેરે પ્રાણીનું અથવા પીપલા વગેરે વનસ્પતિનું છેદન યજુર્વેદના મંત્ર વિના કરવું યોગ્ય નથી; અર્થાત્ યજ્ઞના અર્થેજ મંત્રપુરઃસર તેનું છેદન થવું જોઇએ, પણ માત્ર ભક્ષણના અર્થે તેનું છેદન થવું યોગ્ય નથી. ગૃહસ્થે કોઇ વખત દિવસે શયન કરવું નહિ, તેમ પહેલી રાત્રિએ અને પાછલી રાત્રિએ પણ શયન કરવું નહિ. ૬ ભોજનના જે બે સમય મુકરર કરેલા છે તે વિના વચમાં કાંઇ ભક્ષણ કરવું નહિ. ઋતુ પ્રાપ્ત થયા પછી સોળ દિવસ સુધી સ્ત્રીઓને ઋતુકાળ ગણાય છે તે ઋતુકાળ સિવાય સ્ત્રીને પોતાની પાસે મૈથુનાર્થે બોલાવવી નહિ. ગૃહસ્થના ઘરમાં આવેલો બ્રાહ્મણ પૂજન પામ્યા વિનાનો તથા ભોજન કર્યા વિનાનો રહેવો જોઇએ નહિ. વળી ગૃહસ્થે અતિથિયોનું પૂજન કરવું. ૭ જે અતિથિઓ નિરંતર હવ્ય તથા કવ્યને ધારણ કરે છે, જે અતિથિયો વેદવિદ્યામાં અને વ્રતમાં પારંગત છે તથા જેઓ શ્રોત્રિય અને ચારે વેદમાં પારંગત છે તે અતિથિયોનું પૂજન કરવાથી દેવતાઓ તથા પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે. ૮ જે અતિથિયો સ્વધર્મથી જીવન કરનારા હોય, દમગુણયુક્ત હોય, ક્રિયાવાળા હોય અને તપસ્વી હોય તે અતિથિયોના પૂજનના અર્થે હવ્ય અને કવ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૯ જે પુરૂષે દંભના અર્થે+ નખ, લોમ આદિ વધાર્યા હોય, જે પુરૂષ પોતાના ધર્મને પ્રસિદ્ધ કરવાનું બહાનું ધારણ કરીને ફરતો હોય, જેણે શાસ્ત્રવિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય તથા જેણે ગુરૂની સાથે ઠગાઇ કરી હોય તેવા તથા ચાંડાલાદિ સર્વ પ્રાણીઓનો આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિભાગ છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થ પાસેથી તેઓને ટુકડો મળવો જોઇએ. વળી જેઓ અન્ન રાંધતા નથી એવા બ્રહ્મચારી

---

* કુસલ એટલે કોઠીઓ ભરીને ગૃહસ્થે અન્ન સંચય કરવું તથા તેવડે કુટુંબનો નિર્વાહ કરવો એ ગૃહસ્થની પ્રથમ વૃત્તિ છે.

+ એટલે કે, પોતે જે કાંઇ અનુષ્ઠાન-જપ વગેરે કરતો હોય તેની પ્રસિદ્ધિના અર્થે. સંશોધક.

તથા સંન્યાસી વગેરેને પણ ગૃહસ્થે અન્ન આપવું. ૧૦,૧૧ ગૃહસ્થ પુરૂષે નિરંતર યજ્ઞ કરીને ભોજન કરવું કેમ કે, તે અમૃત ભોજન કહેવાય છે. યજ્ઞનું શેષ અમૃત છે અને હવિ (હુતંદ્રવ્ય) સહિત ભોજન કરવું તે પણ અમૃત છે. ૧૨ ગૃહસ્થે વિઘસાશી થવું. પોતાના પોષ્ય વર્ગને ભોજન કરાવ્યા પછી જે ભોજન કરે છે તે "વિઘસાશી" કહેવાય છે અને યજ્ઞ કરતાં શેષ રહેતા અન્નને "અમૃત" કહે છે. ૧૩ ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીના વિષેજ આસક્ત થવું, તેણે ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને કબજામાં રાખવી તથા કોઇની મોટાઈ જોઇને અદેખાઈ કરવી નહિ. વળી ગૃહસ્થ પુરૂષે ઋત્વિક, પુરોહિત, આચાર્ય, મામો, અતિથિ, આશ્રિત, વૃદ્ધ, બાળક, રોગી, વૈદ્ય, જ્ઞાતિજન, સંબંધી, બાંધવ, માતા, પિતા, સગોત્ર સ્ત્રીઓ, ભાઇ, પુત્ર, પોતાની સ્ત્રી, દીકરી અને દાસવર્ગ, એટલાની સાથે વિવાદ (તકરાર) કરવો નહિ કેમ કે, તેમાંથી કલહ ઉપજે છે, માટે એટલાઓની સાથે જે સંવાદ કરતો નથી, તે સર્વ પાપથી મુકત થાય છે. ૧૪-૧૬ એટલાઓવડે જે જય પામે છે તે સર્વ લોકને જીતે છે એમાં સંશય નથી. આચાર્ય બ્રહ્મલોકનો સ્વામી છે. પિતા પ્રજાપતિના લોકનો સ્વામી છે. ૧૭ અતિથિ ઇંદ્ર લોકનો સ્વામી છે. ઋત્વિજ દેવલોકનો સ્વામી છે. કુળની સ્ત્રીઓ અપ્સરાના લોકની અધિષ્ઠાત્રી છે. જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ વિશ્વેદેવોના લોકની અધિષ્ઠાત્રીઓ છે. ૧૮ સંબંધી અને બાંધવો દિશાઓના સ્વામી છે. માતા અને મામા આદિ પૃથ્વીના સ્વામી છે. બાળક, રોગી, વૃદ્ધ અને કૃશ આકાશના સ્વામી છે. ૧૯ મોટો ભાઇ પોતાના પિતાની બરોબર છે. પોતાનાં સ્ત્રી અને પુત્ર પોતાનાં અંગ છે. સેવકવર્ગ પોતાની છાયા છે અને દીકરી પરમ દીનસ્વરૂપ ગાય સમાન છે. અર્થાત્ એ સર્વનું તે પ્રમાણે ગણીને પોષણ કરવું. ૨૦ અને એટલાજ માટે એ સર્વમાંથી કોઇ એક, બે કે, સર્વ મળીને ગૃહસ્થ પુરૂષનો અધિક્ષેપ કરે-ઠપકો દે કે, આળ આપે તો ક્રોધથી તપી ન જતાં સહન કરવું. જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં આસકત હોય, વિદ્વાન હોય, ધર્મશીળ હોય તથા જેણે શ્રમને જીતેલો હોય તેવા ધર્મવાળા પુરૂષે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ દ્રવ્યના અર્થે કરવાં નહિ કે, બીજા પણ એવા ધર્મ દ્રવ્યના અર્થે આચરવા નહિ. ગૃહસ્થની ત્રણ વૃત્તિયો છે તેમાંથી ઉત્તરોત્તર વૃત્તિયો અત્યંત કલ્યાણકારી કહેલી છે. એ વૃત્તિયોનું આચરણ કર્યાથી ચાતુરાશ્રમ્યનું ફળ મળે છે. અભ્યુદયની ઇચ્છાવાળાએ એ વૃત્તિયોના જેમ નિયમો કહેલા છે તેમ વર્તવું. ૨૧-૨૩ તથા કુંભધાન્ય (ઘડો ભરીને ધાન્ય રાખવું). દાણા વીણીને ખાવું અથવા યદચ્છાથી મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરવો. જે દેશમાં એવા યોગ્ય પુરૂષો વસતા હોય તે રાજ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૪ એવો પુરૂષ પોતાના પૂર્વના દશ પિતામહ પુરૂષોને તથા પોતાની પછી થનારા દશ પુરૂષોને પવિત્ર કરે છે. જે પુરૂષ મનમાં કલેશ પામ્યા વિના ગૃહસ્થની તે વૃત્તિયોને અનુસરે છે. ૨૫ તે માંધાતા આદિ ચક્રવર્તી રાજાઓના સરખી ઉત્તમ ગતિને પામે છે અથવા જીતેંદ્રિય પુરૂષો જે ગતિને પામે છે તેવી તેઓની ગતિ થાય છે. ૨૬ ઉદાર મનવાળા ગૃહસ્થ લોકોને સ્વર્ગલોક હિતકર છે માટે તેઓને વિમાન-યુક્ત અત્યંત રમણીય સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭ ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિયમ પ્રમાણે સ્થિતિ કરીને વર્તનારા પુરૂષને સ્વર્ગલોક મળે છે કેમ કે, બ્રહ્મદેવે સ્વર્ગલોકની ઉત્પત્તિનું કારણ ગૃહસ્થાશ્રમને ઉત્પન્ન કર્યો છે માટે જે પુરૂષ, તે આશ્રમને અનુસરે છે તે પુરૂષ, ક્રમે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમને પામ્યા પછી સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય છે. ૨૮ એ ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં શ્રેષ્ઠ પરમ

ઉદાર ત્રીજો આશ્રમ કહ્યો છે. તે આશ્રમ શરીરનું શોષણ કરીને અસ્થિ તથા ચર્મમાત્ર શરીરને ધારણ કરનારા, વનમાં રહેનારા તપસ્વી કે, જેઓ વનમાં રહીને તથા તપ કરીને દેહનો ત્યાગ કરે છે તેઓનો છે. હું તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમના ધર્મ તને કહું તે સાંભળ. ૨૯

अतः परं परममुदारमाश्रमं तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं श्रृणुष्व संश्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

અધ્યાય ૭૧ મો–વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમ ધર્મનિરૂપણ.

भीष्म उवाच ॥ प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिभिः ।
तदनंतरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १ ॥

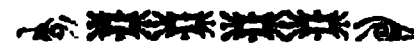
ભીષ્મ કહે છે કે:–બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કહેલી ગૃહસ્થની વૃત્તિ મેં તને કહી, હે યુધિષ્ઠિર! તે પછી વ્યાસે શુક મુનિને જે કહ્યું તે હું તને કહું છું, તે સાંભળ. ૧ પૂર્વે કહેલી ગૃહસ્થવૃત્તિમાં પણ સ્ત્રીસહિત વ્રત કરવાનાં કહેલાં છે તેથી જેઓ ખેદ પામીને, ગૃહસ્થાશ્રમનો પણ તિરસ્કાર કરીને તથા ત્રીજી કાપોતી (કપોતની પેઠે દાણા વીણી ખાવાની) વૃત્તિનો પણ તિરસ્કાર કરીને ત્રીજો વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરીને રહે છે તેઓની વૃત્તિ હું તને કહું છું. હે પુત્ર ! ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ, ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રથમ અંગીકાર કર્યા પછી જેમાં પુરૂષ પ્રવૃત્ત થયેલો છે એવા તથા જેઓએ પવિત્ર દેશમાં નિવાસ કરેલો છે એવા સર્વ લોકના તથા સર્વ આશ્રમના આશ્રયરૂપ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વર્તનારના ધર્મ હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨–૩ વ્યાસ કહે છે કે:–ગૃહસ્થ પુરૂષ જ્યારે પોતાના શરીર ઉપર કરચલીઓને તથા વાળને ધોળા થયેલા દેખે, તેમજ જ્યારે પુત્રના પુત્રને દેખે ત્યારે તેણે (ગૃહસ્થે) વનમાં જઇને નિવાસ કરવો. ૪ પોતાના આયુષ્યના ત્રીજા ભાગમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરીને ત્યાં વસવું અને ગૃહસ્થાશ્રમ ધારણ કરતી વખતે જે અગ્નિ લીધેલો હોય તે અગ્નિનું તથા દેવતાઓનું સેવન કરવું. ૫ વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ નિયમમાં રહેવું તથા નિયમિત આહાર કરવો. પોતાના આહારના છ વિભાગ કરીને તે માંહેના પાંચ દેવ, પિતૃ, અતિથિ, ભૂત તથા જંતુઓને આપીને છઠ્ઠા ભાગનું પોતે ભોજન કરવું. સાવધ રહેવું. આળસ્યાદિથી કર્મનો લોપ કરવો નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં જેવા અગ્નિહોત્ર, ગાયો અને યજ્ઞનાં સર્વ અંગ હતાં તેવાંજ આ આશ્રમમાં પણ રાખવાં. ૬ આ આશ્રમમાં પણ પંચ મહાયજ્ઞ કરવા અથવા અગ્નિહોત્ર, દર્શશ્રાદ્ધ, પૂર્ણમાસી શ્રાદ્ધ, ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ અને પશુયાગ ઇત્યાદિ યજ્ઞ કરવા તથા હળવડે નહિ ખેડેલાં ડાંગર, જવ, નમાર વગેરે પવિત્ર હુતદ્રવ્યની આહુતિ આપવી. ૭ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પણ ગાર્હસ્થ્યની પેઠે જીવિકાના અર્થે ચાર વૃત્તિયો કહેલી છે. કેટલાક વાનપ્રસ્થાશ્રમવાળા તત્કાળ અન્ન લાવીને નિર્વાહ કરે છે, કેટલાક એક માસ ચાલે તેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે છે. ૮ કેટલાક એક વરસ ચાલે તેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે છે અને કેટલાક બાર વરસ ચાલે તેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ ઉપર્યુક્ત

સંગ્રહ અતિથિનું પૂજન કરવાને માટે અથવા યજ્ઞ કરવાને માટે કરે છે. ૯ તેઓ વર્ષાઋતુમાં આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીને તપ કરે છે, હેમંતઋતુમાં જળમાં પ્રવેશ કરીને તપ કરે છે, ગ્રીષ્મઋતુમાં પંચાગ્નિ તાપે છે અને નિરંતર નિયમિત ભોજન કરે છે. ૧૦ કેટલાક પૃથ્વી ઉપર લોટે છે, કેટલાક ચરણની એડી ઉપર કે, અંગુઠા ઉપર ઉભા રહે છે, કેટલાક એક સ્થળમાં બેસી રહીને જે અન્ન આકાશવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર નિર્વાહ કરે છે, કેટલાક ત્રણ કાળ સ્નાન કરે છે. ૧૧ કેટલાક દાંતનેજ ખાંડણી–સાંબેલું માનીને અનાજને ઝાડક્યા ખાંડ્યા વિનાજ ભક્ષણ કરીને ચલાવે છે. કેટલાક પથરાવડે ફળ, મૂળ કે, અનાજને છૂંદીનેજ ભક્ષણ કરે છે. કેટલાક દાંતનેજ ઘંટી માનીને આખું અનાજ ચાવીને નિર્વાહ કરે છે, કેટલાક શુક્લપક્ષમાં એકવાર જાવળી (રાબડી) અને કઢીજ પીએ છે. ૧૨ કેટલાક કૃષ્ણપક્ષમાં પીએ છે, કેટલાક દૈવયોગથી જે મળ્યું તેનુંજ ભક્ષણ કરીને ચલાવે છે, કેટલાક મૂળ ખાઇને, કેટલાક ફળ ખાઇને અને કેટલાક દૃઢ વ્રતવાળા વાનપ્રસ્થ પુરૂષો પુષ્પ ભક્ષણ કરીને ચલાવે છે. ૧૩ એ રીતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા પુરૂષો યથાન્યાય નિર્વાહ કરે છે. બુદ્ધિમાન વાનપ્રસ્થ દીક્ષાવાળા પુરૂષોની એવી બીજી પણ અનેક પ્રકારની દીક્ષાઓ છે. ૧૪ ચોથા આશ્રમમાં કહેલો ઉપનિષદોક્ત ધર્મ સર્વ આશ્રમમાં સાધારણ છે, તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પણ સાધારણ છે. તે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં તથા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સાધારણ ધર્મ છે. (એ ધર્મ એવો છે કે, શાંત, દાંત, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાયુક્ત (સહનશીલ) અને એકાગ્ર થઇને આત્માના વિષેજ આત્માને જોવો.) ૧૫ હે તાત ! આ યુગમાંજ સર્વ અર્થને જાણનારા બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મને અંગીકાર કર્યો છે તેથી તે સર્વ વર્ણમાં સાધારણ થઇ ગયો છે. અગસ્ત્ય, સપ્ત ઋષિયો, મધુચ્છંદ, આઘ્નમર્ષણ, સાંકૃતિ, સુદિવાતંડી, યથાવાસ, અકૃતશ્રમ, અહોવીર્ય, કાવ્ય, તાંડ્ય, મેધાતિથિ, બુધ, બળવાન, કર્ણનિર્વાક, શૂન્યપાલ અને કૃતશ્રમ ઇત્યાદિ ઋષિયોએ વાનપ્રસ્થ ધર્મને આચર્યો છે તથા તેથી તેઓ સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૧૬–૧૮ હે તાત ! ઉગ્ર તપ કરનારા તથા ધર્મના વિષે નિપુણતાને જાણનારા ઋષિયોમાંથી પ્રત્યક્ષ ધર્મવાળા અનેક ભિક્ષુ સમુદાય તથા બીજા પણ ઘણા બ્રાહ્મણો વનમાં ગયા છે. વૈખાનસ, વાલખિલ્ય, સૈકત અને બીજા પણ ઘણા કર્મ કરીને તથા કષ્ટ વેઠીને નિરંતર ધર્મને પાળતા હતા, ઇંદ્રિયજીત હતા અને તે સર્વ ઋષિયો કે, જેઓના સંકલ્પ સિદ્ધ થતા હતા એવા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિવાળા તેઓ વનમાં ગયા અને ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે. ૧૯–૨૧ એ ઉત્તમ ગતિ કયી છે ? એમ પૂછશો તો,—નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓથી ભિન્ન જે તેજના સમુદાય દેખાય છે તે એઓનાં સ્થાન છે. હવે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં તપ કરતાં કરતાં જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર છેક ક્ષીણ થઇ જાય તથા વ્યાધિવડે શરીર પીડિત થાય ત્યારે આયુષ્યના ચોથા ભાગમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવો. પછી એક દિવસમાં સાધ્ય થાય એવી પ્રાજાપત્ય કે, ત્રૈધાતવી ઇષ્ટિ કરવી તથા સર્વ વેદ એકજ દક્ષિણા કલ્પવી. પછી જીવત્શ્રાદ્ધ કરવું અને આત્માના વિષે સ્થિતિ કરવી. તેમજ પોતાના આત્માવડેજ વિરામ પામવો અને પોતાનોજ આશ્રય લેવો. અર્થાત્ સ્ત્રી આદિથી આનંદ મેળવવાની કે, રાજા આદિથી આશ્રય મેળવવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. પછી આત્માના વિષે સર્વ અગ્નિનું સમારોપણ કરીને સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો. જો ત્યાગ કરવા જેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો તત્કાળ થઇ શકે તેવા બ્રહ્મયજ્ઞ, ઇષ્ટિયો, દર્શ, પૌર્ણમાસ, મિત્રવિંદાદિક યજ્ઞ સર્વદા કરવા

અને એ યજ્ઞ જ્યાં સુધી યજ્ઞ કરનારાને આત્મયજ્ઞ (યોગાભ્યાસ) પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી કરવા. જ્યાં સુધી દેહનો પાત થાય ત્યાં સુધી ગાર્હપત્ય અગ્નિને હૃદયમાં ધારણ કરવો, અન્વાહાર્ય અગ્નિને મનમાં ધારણ કરવો અને આહવનીય અગ્નિને મુખમાં ધારણ કરવો. અર્થાત્ અગ્નિનો ત્યાગ કરીને તે (અગ્નિ) ને પોતાના દેહના વિષે કલ્પવો તથા પ્રાણાગ્નિહોત્ર વિધિથી પ્રાણાદિ પંચ વાયુને યજુર્મંત્રવડે પાંચ કે, છ આહુતિયો આપીને ભોજન કરવું. ભોજન કરવાના અન્નને નિંદવું નહિ. ૨૨–૨૬ પછી વાનપ્રસ્થે કેશ, લોમ અને નખ મુંડાવી નાંખવા. એ રીતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાંથી કર્મવડે પવિત્ર થયેલો પુરૂષ ચતુર્થાશ્રમમાં જઈ શકે છે. ૨૭ જે દ્વિજ સર્વ પ્રાણીને અભયદાન આપીને સંન્યસ્ત ધારણ કરે છે તેને તેજોમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે તથા મરણ પછી મુક્તિને પામે છે. ૨૮ સંન્યાસ આશ્રમમાં રહેલો આત્મજ્ઞાની પુરૂષ અત્યંત શીલવૃત્તિવાળો, જેનાં પાપ જતાં રહ્યાં છે, જે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ કાંઈ કર્મ કરવાને ઇચ્છતો નથી, જેને ક્રોધ કે, મોહ નથી તથા જેણે સંધિ અને વિગ્રહ બન્નેનો ત્યાગ કરેલો છે એવો ઉદાસીન વૃત્તિવાળો થાય છે. ૨૯ સંન્યસ્ત ધારણ કરનારો પુરૂષ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (અચૌર્ય), બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, એવા પાંચ યમ તથા શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન, એવા પાંચ નિયમ પાળતાં ક્લેશ પામતો* નથી તથા સંન્યાસી શાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે મંત્રપુરઃસર શિખા અને યજ્ઞોપવીતને જળમાં નાંખીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં પરાક્રમવાળો થાય છે. તે પોતાની ઇચ્છિામાં આવે ત્યાં સુધી જીવીને તત્કાળ મુક્તિને પામે છે અથવા ક્રમે કરીને મુક્તિને પામે છે. કેમ કે, તે આત્માને જાણનારો હોય છે તથા ધર્મમાં તત્પર અને જીતેન્દ્રિય હોય છે માટે તેને યથેષ્ટ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૩૦ એ રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછી પરમ શ્રેષ્ઠ, જેમાં અત્યંત ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે એવો, ત્રણે આશ્રમોની અપેક્ષાથી સર્વોપરી, ઉત્તમ અને છેલ્લામાં છેલ્લી સર્વોત્તમ ગતિરૂપ ચતુર્થાશ્રમ સર્વથી મોટા કહેલો છે. એ આશ્રમનું હું તને નિરૂપણ કરી બતાવું છું તે તું સાંભળ. ૩૧

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणैरधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तिमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रयं शृणु प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

* પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં જે અષ્ટાંગ યોગ સાધન બતાવ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ આ બે યમ તથા નિયમ વર્ણવેલા છે. "**तत्राऽहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः** " ॥ સંશોધક.

અધ્યાય ૭૨ મો-જ્ઞાનીનાં લક્ષણ.

श्रीशुक उवाच ॥ वर्तमानस्तथैवात्र वानप्रस्थाश्रमे यथा ।
योक्तव्योत्मा कथं शक्त्या वेद्यं वै कांक्षता परम् ॥ १ ॥

*શ્રી શુક કહે છે કેઃ-વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જેમ વર્તવાનું કહેલું છે તેમ યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને વર્તતાં પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આત્માનો યોગ શી રીતે કરવો ?-પરમ તત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા છતાં પણ વાનપ્રસ્થે પરમાત્માને શી રીતે જાણવો ? (એ શંકા છે.) ૧ વ્યાસ કહે છે કેઃ-બ્રહ્મચર્ય અને ગાર્હસ્થ્ય એ બે આશ્રમથી સંસ્કાર પામીને તથા અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં યોગનો અભ્યાસ કરવો. હું તને તેનો સરળ માર્ગ કહું છું કે, સંસ્કાર પામેલા પુરૂષે જે પરમ અર્થને સિદ્ધ કરવાનો છે તે હવે તું એક ચિત્તથી સાંભળ. ૨ નિસરણીરૂપ પહેલા ત્રણ આશ્રમમાં રહીને ચિત્તના અપરિપક્વ દોષને પરિપક્વ કરીને-તજીને સર્વોત્તમ સંન્યસ્ત આશ્રમમાં જવું કેમ કે, તે આશ્રમ સર્વ આશ્રમથી શ્રેષ્ઠ છે. ૩ માટે ત્હારે પણ હું જે રીતિ કહું છું તેને સાંભળવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું. સંન્યસ્ત લીધા પછી એકલાએજ ધર્માચરણ એટલે યોગસાધના કરવી, પણ પોતાના યોગરૂપી કાર્યની સિદ્ધિના અર્થે બીજાની સહાયની અપેક્ષા રાખવી નહિ. ૪ જે પુરૂષ સર્વત્ર આત્માને જોઇને સર્વત્ર એકલો ફરે છે તે પુરૂષનું કાંઈ જતું નથી કેમ કે, તે સર્વમાં પોતાને વ્યાપક દેખે છે તથા તેનું કાંઈ કમી થતું નથી કેમ કે, તેને અક્ષય મોક્ષ સુખ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. તેણે અગ્નિનો અને ઘરનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તથા અન્નના અર્થેજ ગામમાં જાય છે. ૫ નિર્વાહ સમાધાનવાળા તે મુનિયે-સંન્યાસીએ બીજા દિવસના માટે અન્નનો સંગ્રહ કરવો નહિ; તેણે થોડું ખાવું તથા એકવાર જમવું. ૬ જેની પાસે જળ પીવાને એક કપાળ (કાચલું અથવા ખપ્પર) હોય, ઝાડનાં મૂળમાં રહ્યો હોય, કાષાયવસ્ત્ર પહેરેલું હોય, સાથે અન્ય સોબતી ન હોય અને જેને સર્વ પ્રાણીઓ વિષે પ્રીતિ કે, દ્વેષ ન હોય તેને ભિક્ષુ જાણવો. ૭ જેમ ત્રાસ પામેલા હાથીઓ ખાડામાં પડે છે ત્યાંથી પાછા નીકળવા પામતા નથી, તેમ જેના પ્રત્યે નિંદાયુક્ત વાણી કહ્યા પછી તે નિંદા કરનાર પ્રત્યે પાછી આવતી નથી-અર્થાત્ જેની નિંદા કર્યા છતાં તે નિંદા કરનારને નિંદતો નથી તે પુરૂષને એ કૈવલ્યાશ્રમ (સંન્યાસાશ્રમ)માં વસવાને યોગ્ય જાણવો. ૮ એવો પુરૂષ કોઈ વખત કોઇ પણ મનુષ્યનું અને તેમાં વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું અવાચ્ય (ન કહેવા જેવું કર્મ કે, વચન) જોતો નથી કે, સાંભળતો પણ નથી તથા પોતે પણ પોતાના મુખથી તેવું અવાચ્ય કોઇ પણ પ્રકારે બોલતો નથી. ૯ (ત્યારે તે શું બોલે છે ? એમ પૂછો તો,) જે વચન બ્રાહ્મણનું હિત કરનારૂં હોય તેવુંજ વચન તે નિરંતર બોલે છે તથા તે યોગી કોઈ પોતાની નિંદા કરતો હોય તેને સાંભળીને પણ પોતાના સંસારરૂપી રોગની ચિકિત્સા કરતો છાનોમાને બેસી રહે છે. ૧૦ જે પોતે એક છતાં તેનાવડે આકાશ સર્વકાળ સંપૂર્ણ ભરાયલું રહે છે તથા જે પોતે એક ન છતાં મનુષ્ય સમુદાયથી વ્યાપ્ત જગત શૂન્યરૂપ

---

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું કે, વાનપ્રસ્થ આશ્રમવાળાને તીવ્ર વૈરાગ્ય ન હોય તો તેણે યજ્ઞ કરીને અગ્નિનું ઉપાસન કરવું તથા આત્મજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવું. પરંતુ "યજ્ઞ કર્મમાં ગૂંથાયલા પુરૂષને આત્મજ્ઞાન થવું અશક્ય છે" એમ માનીને શ્રીશુક પૂછે છે.

દેખાય છે તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" કહે છે. અર્થાત્ જે આત્માને જાણે છે તે એમ જાણે છે કે, આ સકળ વિશ્વ હું-આત્માજ છું. કે, જે રૂપાદિને ધારણ નથી કરતો એમ વિચાર કરીને જગતને જુએ છે ત્યારે જગત મિથ્યા હોવાથી શૂન્યરૂપ દેખે છે. દેવો તેનેજ "બ્રહ્મજ્ઞ" જાણે છે. ૧૧ જે પુરૂષને ગમે તે મનુષ્ય વસ્ત્રથી ઢાંકે લે કે, ભોજન કરાવે છે અને જે ગમે ત્યાં સૂઇ રહે છે તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" કહે છે. ૧૨ જે પુરૂષ સાપથી બીતો હોય તે, મનુષ્યોના જથામાં રહેવાથી બીહે છે, નરકથી બીતો હોય તે, સ્વાદિષ્ટ અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનથી બીહે છે તથા મડદાથી બીતો હોય તે, સ્ત્રીથી બીહે છે. તેને દેવતાઓ "બ્રહ્મજ્ઞ" જાણે છે. ૧૩ જે માન આપવાથી હર્ષ પામતો નથી કે, અપમાન કરવાથી ક્રોધ પામતો નથી તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને ભય થતો નથી તે પુરૂષને દેવતાઓ "બ્રહ્મજ્ઞ" જાણે છે. ૧૪ જે પુરૂષ મરણની પણ ઇચ્છા કરતો નથી તેમ જીવવાની પણ ઇચ્છા કરતો નથી; પરંતુ જેમ ચાકર પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા શી થાય છે ? તે સાંભળવાને વાટ જોઇ ઉભો થઇ રહે છે તેમ કાળનીજ વાટ જુએ છે. ૧૫ જેનું ચિત્ત દોષથી વ્યાપ્ત થયેલું હોતું નથી તથા જેની વાણી પણ દોષથી વ્યાપ્ત થયેલી હોતી નથી તથા જે સર્વ પાપથી મુક્ત થયેલો હોય છે એવા અજાતશત્રુને ભય ક્યાંથી હોય ? ૧૬ સર્વ પ્રાણીઓથી જેને નિરંતર નિર્ભયતા હોય છે તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને નિર્ભયતા હોય એવા મોહથી મુક્ત થયેલા ત્યાગી પુરૂષને કોઇ પણ સ્થાનમાંથી ભય થતો નથી. ૧૭ જેમ મનુષ્ય તથા અશ્વ આદિ ચરણથી ચાલનારાં સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં હાથીના પગલામાં અંતર્ધાન થઇ જાય છે, તેમ ઇંદ્રિયાદિનાં સર્વ સ્થાન કૌંજર (હાથીના અથવા સમાધિસ્થ યોગી)ના પદના વિષે અંતર્ધાન થાય છે. ૧૮ એજ પ્રમાણે સર્વ ધર્મ અને અર્થનું અંતર્ધાન અહિંસામાં થાય છે. માટે જે મનુષ્ય હિંસા કરતો નથી તે નિરંતર અમૃતરૂપ થઇને વસે છે. અર્થાત્ અહિંસારૂપ સંન્યાસયોગથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ જે પુરૂષ હિંસા કરતો નથી, સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિવાળો છે, જે સત્ય વચન બોલે છે, જે ધૃતિ-ધીરજ રાખે છે, જેણે ઇંદ્રિયો નિયમમાં રાખેલી છે અને જેણે સર્વ પ્રાણીઓને શરણ આપેલું છે, તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૦ એ પ્રમાણે આત્માનુભવવડે તૃપ્ત થયેલા, નિર્ભય અને અપેક્ષારહિત યોગી પુરૂષને મૃત્યુ અતિક્રમણ કરતું નથી પણ તે, મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે. અર્થાત્ મૃત્યુ તેનો પરાભવ કરી શકતું નથી પણ તે, મૃત્યુનો પરાભવ કરી શકે છે. ૨૧ જેને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરમાં "હું" એવું અભિમાન નથી તેથી જે સર્વ આસક્તિયોથી મુક્ત છે તથા તેથીજ જે આકાશની પેઠે નિર્લેપ થઇને રહેલો છે એવો મૂર્તિરહિત, જ્ઞાતૃ-જ્ઞેય-જ્ઞાન એ ત્રણ પ્રકારથી રહિત હોવાને લીધે જે કેવળ એકજ છે તથા શાંત છે એવા મુનિને દેવતાઓ "બ્રહ્મજ્ઞ" જાણે છે. ૨૨ જેનું જીવતર ધર્મના અર્થે છે એટલે યોગશાસ્ત્રમાં જે ધર્મમેઘનામે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહ્યો છે તેનાથી ઉપજેલા પુણ્યના અર્થે છે તથા જેનો ધર્મ તેના સમીપ રહેનારા ભક્તોને અર્થે છે અને જેના દિવસ-રાત્રિયો એટલે સમાધિ અને વ્યુત્થાન પુણ્યના અર્થે એટલે લોકની શિક્ષાના અર્થે છે તેને દેવતાઓ "બ્રહ્મવેત્તા" કહે છે. ૨૩ જે પુરૂષ અભ્યુદયની વાસના રાખતો નથી તથા તેથી કાર્યનો આરંભ કરતો નથી, નમસ્કાર કે, સ્તુતિથી ઉપજતા સુખની વાસના રાખતો નથી; તેમજ સર્વ બંધનોથી મુક્ત થયેલો છે તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" કહે છે. ૨૪ સર્વ

પ્રાણીઓ સુખથી આનંદ પામે છે તથા દુઃખથી ત્રાસ પામે છે, માટે તેઓને ભય ઉત્પાદન કરવાથી જેના મનમાં ખેદ ઉપજતો હોય એવા શ્રદ્ધાવાળા મુનિએ કર્મ કરવાં નહિ. ૨૫ કેમ કે, કર્મ માત્રમાં હિંસા તો રહેલીજ છે. સર્વ પ્રાણીઓને અભય દક્ષિણા આપવારૂપ દાન સર્વ દાન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે જે મનુષ્ય હિંસામય ધર્મનો ત્યાગ કરે છે તે મોક્ષને પામે છે તથા સઘળી પ્રજાથી તે વિશેષ અભયપણાને પામે છે. ૨૬ એવો મુનિ વાનપ્રસ્થની પેઠે વિકાસેલા મુખમાં "**प्राणाय स्वाहा**" ઇત્યાદિ મંત્રોવડે આહુતિયોનો હોમ કરતો નથી, પણ ઇંદ્રિય તથા મન આદિને આત્માના વિષે હોમે છે–આત્મામાં તેનો લય કરે છે. (તેનો પ્રકાર એવો છે કે,–) ચરાચર પ્રાણીમાત્રની નાભિ ત્રૈલોક્યાત્મા વૈશ્વાનરનું સ્થાન છે. એ પ્રાણીમાત્રનાં મસ્તકથી હડપચી સુધીનું અંગ વૈશ્વાનરનું અંગ છે; અથવા નાભિથી હૃદય સુધીનું અંગ તેનું છે એવા બે પક્ષ છે. કેટલાક કહે છે કે, મસ્તકથી હડપચીપર્યંતના અંગમાં વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરવું અને કેટલાક કહે છે કે, નાભિથી હૃદયપર્યંતના અંગમાં વૈશ્વાનરનું ઉપાસન કરવું. એ બન્ને મત કૃતાકૃત છે, આ સઘળું જગત વૈશ્વાનરરૂપ છે માટે ગમે ત્યાં તેનું ઉપાસન કરવું, એજ ઠીક છે. ૨૭ જે પુરૂષ નાભિથી હૃદયપર્યંત પ્રાદેશમાત્ર સ્થાનમાં આવિર્ભૂત (પ્રકટ થયેલું) જે ચિન્માત્ર તત્વ છે તેમાં પ્રાણનો લય કરે છે તેને આત્મયાજી–આત્મારૂપ યજ્ઞ કરનારો જાણવો (વાનપ્રસ્થની પ્રાણાહુતિમાં અને યોગીની પ્રાણાહુતિમાં જે ફેર છે તે આથી સમજાય છે.) એ રીતે જે મનુષ્ય પ્રાણથી ઉપલક્ષિત થયેલા સઘળા પ્રપંચને–સઘળા પ્રાણમય જગતને આત્મામાં લીન કરે છે–આત્માવિનાં બીજા જગતને દેખતો નથી તેણે આત્મારૂપ અગ્નિહોત્ર કર્યો છે એમ જાણવું. તે આત્મારૂપ છે માટે આત્મામાં હોમ થયો એટલે દેવસહિત સર્વ જગત તૃપ્ત થાય છે. કેમ કે, આત્મામાં સર્વ જગતનો સમાવેશ છે. ૨૮ જેઓ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણ દેહનાં વિષે વ્યાપી રહેનાર અથવા ત્રણ લોકને ધારણ કરનાર તથા ત્રણ ગુણથી વીંટાયલા ઈશ્વરને તથા સર્વ ઉપાધિરહિત અત્યંત સૂક્ષ્મ પરમાત્મપણાના ભાવને જાણે છે તેઓ સર્વ લોકમાં પૂજ્ય ગણાય છે અને સમર્થ એવા દેવતાઓ પણ તેઓની સ્તુતિ કરે છે તથા તેઓ સ્વર્ગલોકને પામે છે. ૨૯ સર્વ વેદ, યજ્ઞાદિ, વેદ્ય, કર્મકાંડ આદિ વિધિ, સમગ્ર નિરૂક્ત (શબ્દવડેજ માત્ર સમજવામાં આવે એવું પરલોક આદિ) અને આત્માનું સત્ય સ્વભાવપણું, એ સર્વને શરીરાત્મ પ્રત્યગ્ રૂપના વિષેજ છે એમ જે પુરૂષ જાણે છે તે પુરૂષનું સેવન કરવાને દેવતાઓ પણ નિરંતર સ્પૃહા કરે છે. ૩૦ જે પુરૂષ પૃથ્વી ઉપર બેઠેલા, આકાશમાં પણ પહોંચી ગયેલા, માપ વગરના અને સુવર્ણમય પક્ષીને જાણે છે તેની દેવતાઓ પણ ઇચ્છા કરે છે. તે પક્ષી ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, ઇંડામાં છે, પીંછાવાળું છે, અંતરિક્ષમાં રહેલું છે, ભોગ્ય આત્માના વિષે રહે છે તથા તે પ્રકાશનાં કિરણોથી પ્રકાશિત છે. એ બ્રહ્મ પક્ષી મોદ અને પ્રમોદ તેની બે પાંખો છે તથા પક્ષીની પેઠે અસંગ છે માટે તેને "પક્ષી" કહેલું છે. તે પૃથ્વીમાં, આકાશમાં અને સર્વ જગ્યોએ વ્યાપ્ત છે, અપ્રમેય છે, સુવર્ણમય છે એટલે ચિન્મય છે, બ્રહ્માંડની મધ્યે પ્રકટ થયેલું છે તથા ઇંડામાં એટલે દેહમાં છે. પક્ષીને જેમ પીંછાં હોય છે તેમ અનેક અંગ દેવતાઓથી "બ્રહ્મ" પણ યુક્ત છે. તે પક્ષીનું મસ્તક અગ્નિ છે, આકાશ નાભિ છે અને પૃથ્વી ચરણ છે એમ વેદમાં પણ કહ્યું છે. કિરણની પેઠે પસાર પામે એવાં ચક્ષુ, શ્રોત્ર આદિ ઇંદ્રિયોથી તે પ્રકાશિત છે. તે ભોગ્ય

આત્મા એટલે દેહના વિષે રહે છે. તે બ્રહ્મરૂપ પક્ષીને જાણનારાની દેવતાઓ પણ સ્પૃહા કરે છે. ૩૧ વળી બુદ્ધિરૂપી ગુફાના વિષે કાળચક્ર મૂકેલું છે તે નિરંતર ભ્રમણ કરે છે. તે જૂનું પણ થતું નથી. ૭ ઋતુઓ તેની નાઈડી છે. બાર માસરૂપી તેના બાર આરા છે. દર્શ તથા સંક્રાંતિ આદિ પર્વ તેનાં પર્વ એટલે સંધાયલા અવયવો છે. જે ચક્રના મુખ ઉપર આ સઘળું વિશ્વ ઉપર જાય છે અને નીચે આવે છે તથા તે કાળચક્ર જગતના આયુષ્યને કાપતું ચાલ્યું જાય છે. ૩૨ જે (આત્મા) આનંદરૂપ છે તે જગતનું શરીર છે. તે સર્વ લોકનો ઇશ્વર થઇને વર્તે છે. તે આનંદરૂપ આત્માના વિષે આપેલું બલિદાન દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે તથા તે દેવો તૃપ્ત થઇને મનુષ્યના મુખને પામીને તેને તૃપ્ત કરે છે. અર્થાત્ પ્રાણાદિનું આત્મામાં પ્રવિલાપન કરવાથી સર્વ આત્મારૂપ જગત અને દેવતાઓ તૃપ્ત થાય છે—આનંદરૂપ ભાસે છે. ૩૩ જે પુરૂષ પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મ પરમાત્મપણાને પામતો નથી અને વાત, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરમય ઉપાધિરૂપે રહે છે તે તેજોમય, નિત્ય અને પ્રાચીન એવા આત્માના તત્વને જાણ્યા છતાં ઉપાધિનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, તો નિર્ભય એવા અનંત લોકને પામે છે. એવા પુરૂષથી પ્રાણીઓ કોઈ વખત ત્રાસ પામતાં નથી અને પ્રાણીઓથી તે પણ કોઇ વખત ત્રાસ પામતો નથી. ૩૪ જે બ્રાહ્મણ પોતે નિંદા કરવા યોગ્ય ન થઇને અન્યની નિંદા કરતો નથી તે પરમાત્માને જોઈ શકે છે. જે પુરૂષનો મોહ નાશ પામેલો છે તથા જેનાં પાપ નાશ પામેલાં છે તે પુરૂષ આ લોકમાં રહીને અથવા પરલોકમાં જઇને ભોગ ભોગવવા યોગ્ય લોકને પામતો નથી તેનો મોક્ષ થાય છે. ૩૫ જે પુરૂષ જીવન્મુક્ત થાય છે તેને ક્રોધ કે, મોહ હોતો નથી, તેને માટીનું ઢેફું તથા સુવર્ણ બન્ને સમાન હોય છે, તેના પંચકોશ નાશ પામ્યા હોય છે, તેણે સંધિ અને વિગ્રહ તજી દીધેલા હોય છે, તે નિંદા અને સ્તુતિથી દૂર થયેલો હોય છે, તેને પ્રિય અને અપ્રિય હોતું નથી તથા તે ભિક્ષુ થઇને ઉદાસીનની પેઠે ફરે છે. ૩૬

अरोषमोहः समलोष्ठकांचनः प्रहीणकोशो गतसंधिविग्रहः ।
अपेतनिंदास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

અધ્યાય ૭૩ મો—જ્ઞાનદશા વર્ણન.

व्यास उवाच ॥ प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः ।
न चैनं ते प्रजानंति स तु जानाति तानपि ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:—પ્રકૃતિના વિકાર કે, જે દેહ, ઇંદ્રિય તથા મન આદિ છે તેઓએ ક્ષેત્રજ્ઞને કર્તારૂપ અને ભોક્તારૂપ બનાવી દીધો છે, એમ છતાં પણ પ્રકૃતિના વિકારો ક્ષેત્રજ્ઞને જાણતા નથી પણ ક્ષેત્રજ્ઞ તે વિકારોને જાણે છે. ૧ જેમ સારથી સારી પેઠે કબજામાં રાખેલા અને દૃઢ એવા ઉત્તમ અશ્વોવડે ગમનરૂપ કાર્ય સાધે છે, તેમ ક્ષેત્રજ્ઞ છઠ્ઠા મનસહિત

ઇંદ્રિયોવડે સર્વ કાર્યને સાધે છે. ૨ ઇંદ્રિયોથી તેના વિષયો સૂક્ષ્મ છે, વિષયોથી મન સૂક્ષ્મ છે, મનથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે અને બુદ્ધિથી મહાન્ આત્મા સૂક્ષ્મ છે, મહાન્ આત્માથી અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ છે, અવ્યક્તથી અમૃત (મોક્ષગતિ–આનંદસ્વરૂપ) સૂક્ષ્મ છે અને અમૃતથી સૂક્ષ્મ કાંઈ છે નહિ. એ અમૃતજ સર્વની પરિસીમા છે અને એજ સર્વોત્તમ ગતિ છે. ૩-૪ એ પ્રમાણે આત્મા સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે રહેલો છે તે બહિર્દષ્ટિવાળાને પ્રકાશમાન થતો નથી, પણ સૂક્ષ્મદર્શી પુરૂષો અત્યંત સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવડે તેને જુએ છે. ૫ યોગી પુરૂષ છઠ્ઠા મનસહિત પાંચ ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોના વિષયોને બુદ્ધિવડે મહત્તત્વરૂપ અંતરાત્મામાં લીન કરીને ધ્યેય, ધ્યાન અને ધ્યાતૃરૂપ ત્રિપૂટીનું ચિંતન કરે છે. ૬ તે ચિંતન અથવા ધ્યાનવડે બાહ્ય વૃત્તિથી વિરામ પામીને "હું બ્રહ્મ છું" એવા વાક્યથી ઉપજેલી બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ વિદ્યાથી મનને સંસારયુક્ત કરીને પછી ઈશ્વરભાવનો પણ ક્ષય કરે છે તથા અત્યંત શાંતાત્મા થઇને અમૃત પદ (કૈવલ્ય)ને પામે છે. ૭ મનુષ્ય સર્વ ઇંદ્રિયોને વશ થઇને પોતાની સ્મૃતિને ચલાયમાન કરે છે–ઇંદ્રિયોને વશ થાય છે એટલે તેની બુદ્ધિ ચલાયમાન થાય છે તથા ઇંદ્રિયોને પોતાના આત્માનો ભોગ આપીને મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે છે. ૮ માટે સર્વ સંકલ્પનો નાશ કરીને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાં ચિત્તનો નિવેશ કરવો–ચિત્તને સ્થાપન કરવું. સત્વ (સૂક્ષ્મબુદ્ધિ)માં ચિત્તનું સારી રીતે સ્થાપન થયું એટલે કાળને પણ નાશ કરી શકે છે; પણ કાળ કાંઈ તેનો નાશ કરી શકતો નથી. ૯ યોગી પુરૂષ ચિત્તને નિર્મળ કરવાવડે આ લોકમાં શુભાશુભ કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે. જેનો આત્મા (ચિત્ત) નિર્મળ થયો છે તે આત્માના વિષે સ્થિતિ કરીને અનંત કાળના સુખ–આત્માનંદરૂપ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે–ભોગવે છે. ૧૦ ચિત્તના પ્રસાદ (નિર્મળતા)નું લક્ષણ એવું છે કે, જેમ મનુષ્ય સ્વપ્ન (ઉંઘ)માં સુખથી સૂઈ રહે છે તથા જેમ દીવો વાયુ વગરના પ્રદેશમાં પ્રકાશ કરતો છતાં હાલતો નથી, તેવી ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે. ૧૧ એ પ્રમાણે પહેલી રાત્રિયે તથા પાછલી રાત્રિયે આત્માનો પરમાત્મામાં યોગ કરનારો પુરૂષ કે, જે અલ્પ આહાર કરે છે તથા જેનો આત્મા (મન) અત્યંત શુદ્ધ થયેલો હોય છે તે પોતાના સ્વરૂપને આત્માના વિષે જુએ છે. ૧૨ હે પુત્ર ! આ અનુશાસનરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ વેદનું રહસ્ય છે તથા કેવળ અનુમાન પ્રમાણથીજ સિદ્ધ કરેલું અથવા શાસ્ત્રનાં વચનોથીજ નિશ્ચય કરેલું નથી, પણ આત્માના અનુભવનું શાસ્ત્ર છે. ૧૩ સર્વ પ્રકારનાં ધર્માખ્યાનમાં તથા સર્વ પ્રકારનાં સત્યાખ્યાનમાં જે સારભૂત છે તથા દશહજાર ઋગ્વેદના મંત્રનું મંથન કરીને કાઢેલું અમૃત તે આ છે. ૧૪ જેમ મંથન કરવાથી દહીંમાંથી માંખણ અને કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ તત્વરૂપે નીકળે છે, તેમ મેં વિદ્વાનોનું જ્ઞાન પુત્રને અર્થે તત્વરૂપે કાઢ્યું છે. ૧૫ હે પુત્ર ! ત્હારે આ અનુશાસનરૂપ શાસ્ત્ર સ્નાતકોને કહેવું, પણ જેઓનું ચિત્ત શાંત થયું નથી, જેઓ દમગુણયુક્ત નથી તથા જેઓ તપસ્વી નથી તેઓને આ જ્ઞાન કહેવું નહિ. ૧૬ તેમજ જે પુરૂષ વેદને જાણતો ન હોય, વેદ નહિ જાણનારા પુરૂષને અનુસરનારો હોય, બીજાના ઉત્કર્ષને સહન કરી શકતો ન હોય, સરળ રીતે ચાલતો ન હોય તથા ગુરૂએ કહેલી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો ન હોય તેને આ જ્ઞાન કહેવું નહિ. ૧૭ વળી જે તર્કશાસ્ત્રવડે હણાઈ ગયેલો હોય અને ચાડીઓ હોય તેને પણ આ જ્ઞાન કહેવું નહિ. જેનાં આચરણ પ્રશંસા કરનાર તથા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય હોય તેવા પુરૂષને તથા પોતાના વહાલા પુત્રને, શિષ્યને કે, અનુસાર-

નારાને આ રહસ્ય ધર્મરૂપ શાસ્ત્ર કહેવું, પણ બીજા કોઇને કોઇ પણ પ્રકારે કહેવું નહિ. ૧૮-૧૯ જો કોઇ મનુષ્ય રત્નથી ભરેલી આ સઘળી પૃથ્વી આપવાને તત્પર થાય અને વળી કોઈ અન્ય મનુષ્ય આ જ્ઞાન આપવા તત્પર થાય તો, તે બેમાંથી આ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે એમ તત્વવેત્તા પુરૂષે જાણવું. ૨૦ આથી પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અત્યંત ગુહ્ય છે, તે શાસ્ત્ર અતિમાનુષ (મનુષ્યની સમજ શક્તિની બહાર) છે. મહર્ષિઓ તે શાસ્ત્રને જાણે છે તથા વેદાંતમાં તેનું કથન કરેલું છે. ૨૧ તું જો મને તે પૂછતો હોય તો હું તને કહીશ. ૨૨ હે પુત્ર! તું ત્હારા મનમાં જેને શ્રેષ્ઠ માનતો હોય તથા તને કોઇ પણ સ્થળમાં સંશય હોય તો તે તું મને પૂછ. આ હું ત્હારી પાસેજ છું. હે પુત્ર! હવે હું તને પુનઃ શું કહું? અર્થાત્ તું મને પ્રશ્ન કર કે, જેથી ત્હારી ઇચ્છા શું સાંભળવાની છે? તે જાણીને તદનુસાર હું તને કથન કરૂં. ૨૩

यच्च ते मनसि वर्तते परं यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित् ।
श्रूयतामयमहं तवाग्रतः पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने त्रिसप्ततमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

અધ્યાય ૭૪ મો–અધ્યાત્મવિદ્યા.

शुक उवाच ॥ अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे ।
यदध्यात्मं यथा वेद भगवन् ऋषिसत्तम ॥ १ ॥

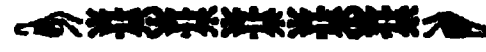
શુક કહે છે કેઃ–હે ભગવન્! હે ઋષિસત્તમ! અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શું છે? તમે તેને જેવી રીતે જાણો છો તેવી રીતે મને પણ વિસ્તારથી કહો. આત્માની આઠ પુરીઓ સંબંધી જ્ઞાન અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં કથન કરેલું હોય છે. તે આઠ પુરીઓનાં નામ. (૧) કર્મેન્દ્રિયો, (૨) જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૩) મન આદિ ચતુષ્ટય, (૪) પંચપ્રાણ, (૫) પંચભૂત, (૬) કામ, (૭) કર્મ, (૮) અવિદ્યા, એ સર્વ મને વિસ્તારથી કહો. ૧ વ્યાસ કહે છે કેઃ–હે તાત! જેને પુરૂષનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહે છે તે હું તને કહીશ. તે અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા તને કહું તે સાંભળ. ૨ જેમ સમુદ્રમાં લહેરો હોય છે, તેમ પ્રાણીના સમુદાયમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એવાં પાંચ મહાભૂત છે. ૩ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને પ્રસારીને પુનઃ પાછાં ખેંચી લે છે, તેમ મહાભૂત નાનાં ભૂતમાં રહીને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરે છે. ૪ એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ અલ્પ ભૂતમય છે અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય દેહની માંહિજ કહેવામાં આવે છે. ૫ ભૂતની ઉત્પત્તિ કરનારા ઇશ્વરે પાંચજ મહાભૂત ઉત્પન્ન કરેલાં છે તથાપિ તેઓના દેહમાં દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ રૂપથી વિષમપણું ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ વિષમપણું થવાનું કારણ એવું છે કે, મનુષ્ય મરણ કાળે જે જે ભાવનું ચિંતન કરીને મરે છે–જેમાં તેની વાસના યાવજ્જીવિત દૃઢ થયેલી હોય છે તે તે ભાવને પામે છે. ૬ શુક કહે છે કેઃ–એ વિષમપણું શરીરોમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે તેને કેવી રીતે જાણવું? તેમાંનાં કેટલાંક ભૂત ઇંદ્રિયરૂપે થયાં છે તથા કેટલાંક ભૂત

ઇંદ્રિયોના ગુણરૂપ છે, એ પ્રમાણે સ્વરૂપનો ભેદ છે અને ગુણનો પણ ભેદ છે, તે ભેદને શી રીતે જાણવો ? ૭ વ્યાસ કહે છે કેઃ-તે સર્વ હું તને યથાર્થ ક્રમથી કહીશ, માટે તું એકાગ્ર થઇને સાંભળ. ૮ શબ્દ, શ્રોત્ર તથા દેહનાં છિદ્ર એ ત્રણે સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તથા તેઓના વિષય જૂદા જૂદા છે એ ગુણનો ભેદ છે. એ પ્રકારે સર્વ ઠેકાણે સ્વરૂપભેદ અને ગુણભેદ જાણવો. શબ્દ, શ્રોત્ર અને છિદ્રો, એ ત્રણ આકાશથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. પ્રાણ, ચેષ્ટા અને સ્પર્શ એ ત્રણ વાયુના ગુણ છે. ૯ રૂપ, ચક્ષુ અને વિપાક, એ ત્રણ પ્રકારનો અગ્નિ છે. રસ, રસન (ઇન્દ્રિય) અને સ્નેહ, એ ત્રણ જળના ગુણ છે. ૧૦ ઘ્રેય (સૂંઘવાનો પદાર્થ,) ઘ્રાણ (સૂંઘવાની ઇન્દ્રિય) અને શરીર, એ ત્રણ પૃથ્વીના ગુણ છે. ઇન્દ્રિયોના સમુદાયસહિત પાંચ ભૂતનો વિકાર એટલો જાણવો. ૧૧ વાયુથી સ્પર્શ ગુણ ઉપજ્યો છે, જળથી રસગુણ ઉપજ્યો છે, તેજથી રૂપગુણ ઉપજ્યો છે, આકાશથી શબ્દગુણ ઉપજ્યો છે અને પૃથ્વીથી ગંધગુણ ઉપજ્યો છે. ૧૨ સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મન, નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ અને પૂર્વવાસનાત્મક સ્વભાવ, એ ત્રણ પણ ભૂતમાંથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે કેમ કે, તેઓ પણ સત્વાદિ ગુણોથી શ્રોત્રાદિ કાર્યસ્વરૂપને પામેલાં છતાં શબ્દાદિ ગુણોનું અતિક્રમણ કરતાં નથી. આ જગ્યોએ એવો આશય છે કે, જે ઇન્દ્રિય જે અર્થનું ગ્રહણ કરનારૂં હોય છે તે તેના ગ્રાહ્યના સજાતીય ગુણનો આશ્રય કરનારૂં હોય છે. જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયરૂપ અર્થનું ગ્રહણ કરનારૂં છે માટે તે રૂપના, સજાતીય તેજનો આશ્રય કરનારૂં છે; માટે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજમાંથી થયેલું છે એમ કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ અને પૂર્વવાસનારૂપ અહંકાર એ ત્રણે ભાવ પાંચે વિષયનું ગ્રહણ કરનારા છે માટે પાંચે વિષયનાં સજાતીય પાંચ ભૂતમાંથી તેઓની પણ ઉત્પત્તિ થયેલી છે એમ જાણવું. મનસહિત ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિજ છે. ૧૩ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને પ્રસારીને પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે પુનઃ ખેંચી લે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને પણ ઉત્પન્ન કરીને પુનઃ ખેંચી લે છે. ૧૪ જે ચરણના તળિયાથી આરંભીને મસ્તક પર્યંત સઘળા શરીરને વિષે "હું" એવો અનુભવ કરે છે તે બુદ્ધિનું સ્વરૂપ છે. તે કૃત્યમાં બુદ્ધિ ઉત્તમતાથી રહેલી છે. ૧૫ બુદ્ધિજ શબ્દાદિ ગુણપણાને પામે છે અને બુદ્ધિજ ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. છઠ્ઠા મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે. બુદ્ધિ ન હોય તો શબ્દાદિ ગુણ પણ કયાંથી હોય ? ૧૬ પુરૂષના શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે, છઠ્ઠું મન છે, સાતમી બુદ્ધિ છે અને આઠમો ક્ષેત્રજ્ઞ છે. ૧૭ ચક્ષુ બહારના પદાર્થને જુએ છે, મન તે ઉપર સંશય ઉઠાવે છે, બુદ્ધિ તેનો નિશ્ચય કરે છે અને તેનો સાક્ષી ક્ષેત્રજ્ઞ છે, એમ કહેલું છે. ૧૮ રજ, તમ અને સત્વ, એ ત્રણ ગુણ ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા છે અને દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણીઓમાં સમાનપણે રહેલા છે અને તેઓને કાર્ય ઉપરથી ઓળખવા, તેમાં જે આત્માના વિષે પ્રીતિયુક્ત લાગે છે, શાંત હોય છે તેમ અતિશય શુદ્ધ લાગે છે તેને સત્વગુણ જાણવો. ૧૯-૨૦ જે દેહમાં અથવા મનમાં સંતાપયુક્ત લાગે છે તેને મનમાં રજોગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે એમ જાણવું. ૨૧ મનમાં જે મોહ (મૂઢતા) યુક્ત થાય તથા તે શું થાય છે ? એની સ્ફુટતા થઇ શકતી ન હોય તેમજ જે જાણવામાં ન આવે અને તર્કમાં પણ ન આવે એવું થતું હોય તેને તમોગુણ જાણવો. ૨૨ અકસ્માત એટલે કોઇ પણ નિમિત્ત વિના અથવા કોઇ પણ નિમિત્તથી મનમાં અતિહર્ષ, પ્રીતિ,

આનંદ, સમતા અને ચિત્તની સ્વસ્થતા પ્રવર્તે ત્યારે સાત્વિકગુણ પ્રવર્ત્યો છે એમ જાણવું. અર્થાત્ એ સર્વ સત્વગુણનાં લક્ષણ છે. ૨૩ અભિમાન, મિથ્યા ભાષણ, લોભ, મોહ અને અક્ષમા, એને રજોગુણનાં ચિહ્ન જાણવાં તથા તે પણ સત્વગુણનાં લક્ષણની પેઠે નિમિત્તથી કે, નિમિત્ત વિના પણ પ્રવર્તે છે. ૨૪ તેમજ મોહ, પ્રમાદ (અસાવધપણું-બેકાળજી), નિદ્રા, તંદ્રા (ઉંઘ સંબંધી આળસ), અજ્ઞાન અથવા અજાણપણું-કોઇ કહે તે છતાં ન જાણવાપણું, એ લક્ષણો નિમિત્તથી કે, નિમિત્ત વિના-ગમે તેવી રીતે પણ પ્રવૃત્ત થાય તો તેને તામસગુણની પ્રવૃત્તિ જાણવી. ૨૫

तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तंद्रा प्रबोधिता ।
कथं चिदभिवर्तन्ते विज्ञेया तामसा गुणाः ॥ २५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

અધ્યાય ૭૫ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

व्यास उवाच ॥ मनः प्रसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी ।
हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-મન, સંકલ્પમાત્રથી પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, બુદ્ધિ તે (પદાર્થ)નો નિશ્ચય કરે છે અને અહંકાર "તે પદાર્થ અનુકૂળ છે કે, પ્રતિકૂળ છે" તે જાણે છે, એ પ્રકારે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું બુદ્ધિનું ત્રિવિધપણું જાણવું-અર્થાત્ બુદ્ધિના એવા ત્રણ પ્રકાર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૧ ઇન્દ્રિયોથી વિષયો સૂક્ષ્મ છે, મનથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે અને બુદ્ધિથી આત્મા સૂક્ષ્મ છે. ૨ બુદ્ધિજ મનુષ્યનો આત્મા છે. બુદ્ધિજ સ્વયમેવ જ્યારે આત્મામાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે (બુદ્ધિ)જ મનરૂપે થાય છે. ૩ ઇન્દ્રિયો જુદી જુદી છે માટે બુદ્ધિ પણ જુદે જુદે રૂપે થાય છે. તે જ્યારે સાંભળવાનું કામ કરે છે ત્યારે "શ્રોત્ર" કહેવાય છે અને જ્યારે સ્પર્શ કરવાનું કામ કરે છે ત્યારે "સ્પર્શેન્દ્રિય" કહેવાય છે. ૪ તેજ પ્રમાણે જ્યારે જોવાનું કામ કરે છે ત્યારે "ચક્ષુ ઇન્દ્રિય' કહેવાય છે અને જ્યારે રસ ગ્રહણ કરવાનું કામ કરે છે ત્યારે "રસનેંદ્રિય" કહેવાય છે અને જ્યારે સુંઘવાનું કામ કરે છે ત્યારે "ઘ્રાણેન્દ્રિય" કહેવાય છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિજ જુદે જુદે પ્રકારે વિકારને પામે છે. ૫ એ પ્રમાણે વિકારને પામેલી બુદ્ધિનાં રૂપને "ઇન્દ્રિયો" કહે છે. તેના વિષે અદૃશ્ય એવા ક્ષેત્રજ્ઞની સત્તા રહેલી છે. પુરૂષ વિષે રહેલી બુદ્ધિ નિરંતર ત્રણમાંથી એક ભાવમાં રહે છે. ૬ બુદ્ધિ કોઇ વખત આનંદને પામે છે, કોઈ વખત શોકને પામે છે અને કોઇ વખત આનંદ કે, શોક બેમાંથી એકકે નથી હોતું, એ ભાવસ્વરૂપ બુદ્ધિ ત્રણે ભાવનો લય કરીને વખતે પોતાની સત્તાથીજ વર્તે છે. ૭ જેમ મોટા મોટા તરંગવાળો નદીઓનો સ્વામી સમુદ્ર ભરતી વખતે નદીઓના તરંગને દાબી નાખે છે, તેમ નિરોધ સમયે આનંદમય, શોકમય કે, આનંદ-શોકરહિત, એ ક્રમથી સાત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવોને બુદ્ધિ દાબી નાખે છે; અર્થાત્ તેનું ત્રિવિધપણું પ્રકટ ભાસમાન થતું નથી. ૮ જ્યારે

બુદ્ધિ કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે, મનરૂપે થાય છે પણ વસ્તુતઃ બુદ્ધિ વિના બીજું કોઈ તત્વ દેહમાં રહેલું નથી કેમ કે, ઇન્દ્રિયગોલકરૂપ જે ઇન્દ્રિયોનાં અધિષ્ઠાન છે તે પણ બુદ્ધિમાં છે, પણ તેનાથી જૂદાં નથી. રૂપાદિ જ્ઞાનને " મેધા કહે છે, તે મેધામાં સ્થાપન કરેલા ઇન્દ્રિયો " મેધ્ય " કહેવાય છે. એ મેધ્ય સર્વ ઇન્દ્રિયોને સમગ્ર જીતવી. ૯ જે જે ઇન્દ્રિયની પાછળ જ્યારે જ્યારે બુદ્ધિ જાય છે ત્યારે ત્યારે વિભાગ નહિ પામેલી બુદ્ધિ સંકલ્પાત્મક મનમાં રહેલી હોય છે અને તેથી બુદ્ધિવડે અનુગ્રહીત કરેલું ઇન્દ્રિય સંકલ્પથી ઉપજેલા ઘડાનું ગ્રહણ કરે છે. ૧૦ એ પ્રમાણે રૂપાદિ વિષયોને પણ પ્રથમ મન કલ્પે છે અને પછી બુદ્ધિવડે અનુગ્રહીત ઇન્દ્રિયદ્વારા તેનું ગ્રહણ થાય છે. માટે સર્વ સાત્વિકાદિ ભાવો દેહમાં રહેલા છે તે મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ત્રણે વિષે અર્થને અનુસરીને પ્રવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ રથના આરાઓ તેના પૈડાના પૂંઠીઆને અનુસરીને પ્રવૃત્ત થાય છે-પૂંઠીઆના ફરવાથી આરા ફરે છે, તેમ રૂપાદિ જે અર્થને અનુસરીને મન આદિ પ્રવૃત્ત થાય છે તે પ્રમાણે " સાત્વિક, રાજસ કે, તામસ " કહેવાય છે. ૧૧ કોઇ કહેશે કે, વિષયોના સ્વરૂપની સત્તાનો અભાવ છે ત્યારે ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ આદિ તથા તેથી ઉપજેલું ઘટાદિ જ્ઞાન શી રીતે થાય ? તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, સત્તા અથવા સત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે. છીંપમાં રૂપું ભાસે છે તે રૂપાનું સત્વ પ્રાતિભાસિક કહેવાય. ઘડાનું સત્વ વ્યાવહારિક કહેવાય અને બ્રહ્મનું સત્વ પારમાર્થિક કહેવાય. તે સત્વને ક્રમથી સત્, સત્તર અને સત્તમ કહીએ છીએ. હવે વિષયો પણ સત્તમ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે માટે તે પણ સત્તમ છે. બુદ્ધિ સત્તમ ઇન્દ્રિયોવડે એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા વિષયોસહિત ઇન્દ્રિયોવડે મન દીવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે. કહેવાનું એ છે કે, જેવો જેવો અકસ્માત યોગ થાય તે પ્રમાણે ઉદાસીન થઇને ફરનારાં ઇન્દ્રિયોના સાધનથી સત્તમ બ્રહ્મને આવરણ કરનારા અજ્ઞાનનો મનવડે નાશ કરવો. એમ કરવાથી સત્તમ બ્રહ્મ સ્વતઃ પ્રકાશમાન થાય છે અને વિષયો તેમાં અધ્યસ્ત છે એમ જોવામાં આવે છે. જેમ ઇન્દ્રિયોવડે છીંપ જોયા પછી " તે રૂપું છે " એવો આવરણરૂપ ભ્રમ, ઇન્દ્રિયોથી નાશ કર્યો એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા રૂપાપણાનો નાશ ન થતાં પણ તેમાં છીંપ ભાસમાન થાય છે અને તેથી રૂપું તેમાં અધ્યસ્ત છે તે સ્વયં જોવામાં આવે છે. માટે અધિષ્ઠાનનું ગ્રહણ કરવું એજ ઇન્દ્રિયોના અન્વય-વ્યતિરેકનો ઉપક્ષય છે. એ પ્રમાણે ઘટાદિના અધ્યાસ વિષે ઇન્દ્રિયદ્વારા મનવડે સત્તમ બ્રહ્મનું આવરણ કરનારા અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા આકાશાદિ ભાવ જે સત્તમથી જૂદા નથી તેવડે-તે રૂપે સત્તમ બ્રહ્મ સ્વયમેવ પ્રકાશ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિય સત્તમનોજ પ્રકાશ કરનારૂં છે, આકાશાદિ તો દોરડીમાં સાપની પેઠે, માત્ર અવિદ્યાથી કે, સાક્ષિથી ભાસમાન થનારાં છે, તાત્પર્ય કે, વિષયોના સ્વરૂપના સત્વનો અભાવ છતાં પણ-વિષયો વસ્તુતાએ સત્ય ન છતાં પણ જેમ અજ્ઞાનવડે દોરડીમાં સર્પ પ્રતીત થાય છે તેમ બુદ્ધિ વિષે અવિદ્યાવડે વિષયનાં સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે. ૧૨ તે જ્ઞાનનું ફળ એવું છે કે, આ જગત એવી રીતે બુદ્ધિ કલ્પિત છે એમ જાણીને, જેમ સ્વપ્નામાંના ધનનો નાશ થવા પછી જાગેલો પુરૂષ શોકાદિને પામતો નથી તેમ, ડાહ્યો પુરૂષ અપ્રિય થવાથી શોક કરતો નથી કે, પ્રિય થવાથી હર્ષ પામતો નથી, તે નિરંતર અદેખાઇ વિનાનો રહે છે. ૧૩ વારૂ, જો એમજ હોય એટલે ઘટાદિ સર્વ આત્મામાંજ અધ્યસ્ત હોય તો ઘટાદિને જાણનારા પુરૂષે પણ

બ્રહ્મને જાણ્યુંજ છે; ત્યારે શ્રવણાદિ સાધનનો શો ઉપયોગ છે ? એમ શંકા કરનારે જાણવું કે, ભલે, ઇન્દ્રિયો નિર્દોષ હોય તથાપિ તે ઇચ્છિત વિષયમાં ગોચર થયેલાં હોય છે ત્યારે અદૃઢ પુરૂષ તેઓને કબજામાં રાખી શકતો નથી અને તેથી પ્રવૃત્ત થાય છે. એવી રીતે કબજામાં ન રહેતાં કામ્ય વિષય તરફ પ્રવૃત્ત થયેલાં ઇન્દ્રિયોથી આત્માનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. પણ જેમ દીવો કરવાથી ઘટાદિ આકૃતિનો પ્રકાશ થાય છે તેમ, મનવડે જ્યારે ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાની રાશો સારી રીતે ખેંચીને પકડી રાખે છે ત્યારે આત્માનો પ્રકાશ થાય છે—આત્માનો પ્રકાશ ઇન્દ્રિયોના સંયમથી થાય છે. ૧૪,૧૫ જેમ રાત્રિનો અંધકાર જવાથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ બ્રહ્મજ્ઞાન વિષે પણ સમજવું. એટલે અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ થવાથી આત્માનો પ્રકાશ થાય છે. ૧૬ કોઇ કહેશે કે, યોગી પુરૂષો પણ બીજાઓની પેઠે ઇન્દ્રિયોવડે વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેઓને બ્રહ્મનો પ્રકાશ કેમ થાય ? તેના સમાધાન માટે કહે છે કે, જેમ જળનું પ્રાણી જળમાં ફરે છે છતાં જળથી લેપાતું નથી, તેમ મુક્ત થયેલા આત્માવાળો યોગી પુરૂષ ગુણ તથા દોષવડે લેપાતો નથી. ૧૭ એજ પ્રમાણે દૃઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ કે, જેણે મનને વશ કરેલું છે તે વિષયોને ભોગવવા છતાં પણ આસક્તિ ન હોવાથી તેમાં કોઇ પ્રકારે લેપાતો નથી. ૧૮ જે પુરૂષ પૂર્વનાં કર્મનો સંન્યાસ–ત્યાગ કરીને સર્વદા આત્મા વિષેજ પ્રીતિ રાખે છે—આત્માનું ધ્યાન કરીને તદાકાર થાય છે તથા સર્વ પ્રાણીનો આત્મારૂપ જે પુરૂષ ભોગ્ય વર્ગમાં આસક્તિ રાખતો નથી. ૧૯ તેની બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો વગેરે બ્રહ્માકાર થાય છે તથાપિ ચિત્ અને અચિત્‌નું ઐક્ય બની શકતું નથી. અર્થાત્ આત્મા તો સર્વદા વિષયોને જાણે છે પણ વિષયો આત્માને જાણતા નથી. ૨૦ તે જડ અને આત્માથી ભિન્ન છે એમ તેની બુદ્ધિ વિષે રહે છે. જડ અને ચેતનનો ભેદ જાણ્યા પછી સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ કહું તે સાંભળ. ૨૧ ક્ષેત્રજ્ઞ વિષયોનો દૃષ્ટા તથા સાક્ષી છે અને સત્વ વિષયોનો સ્રષ્ટા–બનાવનારો છે. સૂક્ષ્મ એવા ક્ષેત્રજ્ઞ અને સત્વમાં એજ અંતર છે. એ બેમાંનો એક ગુણો (વિષયો)ને સરજે છે અને એક ગુણોને સરજતો નથી. એ બન્ને પ્રકૃતિવડે જૂદા થયેલા છે—જૂદા જણાય છે, નહિ તો તેઓ સર્વદા એકજ છે. ૨૨ જેમ મત્સ્ય જળમાં છે તથાપિ જળથી ભિન્ન છે. અથવા જેમ મચ્છર અને ઊમેડું એ બન્ને જોડાયલાંજ છે તથાપિ ભિન્ન છે, તેમ સત્વ પુરૂષમાં ક્ષેત્રજ્ઞ છે, પરંતુ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે. ૨૩ અથવા "મુંજ" નામે ઘાસમાં–સરકટમાં ઇષીકા હોય છે તે મુંજથી જૂદી હોય છે અને તેની સાથે એક પણ છે, તેમજ સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ અન્યોન્યમાં રહેલા છતાં જૂદા છે અને એકત્ર પણ છે. ૨૪

इषीका वा यथा मुंजे पृथक् च सह चैव च ।
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुंर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

અધ્યાય ૭૬ મો-અધ્યાત્મવિદ્યા.

व्यास उवाच ॥ सृजते तु गुणान् सत्वं क्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति ।
गुणान् विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:-આગળ કહ્યા પ્રમાણે સત્વ ગુણોને-વિષયોને સરજે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેનો અધિષ્ઠાતા થઇને જાણે છે, સત્વાદિ ગુણો વિકારને પામે છે તે સર્વને ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વર ઉદાસીન-તટસ્થપણે રહીને જૂએ છે ? ૧ જ્યારે ઈશ્વર કાંઇ કરતો નથી ત્યારે ગુણોમાં વિકાર કોણ ઉત્પન્ન કરે છે ? એ શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, જેમ કરોળીઓ પોતાના શરીરમાંથી સૂત્ર કાઢીને તેની જાળ બનાવે છે, તેમ સ્વભાવવડે સત્વાદિ ગુણોમાં વિકાર સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે સર્વ વિષયોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨ એ ગુણો તત્વજ્ઞાનવડે અદર્શનને પામ્યા છતાં ઘટાદિની પેઠે નિવૃત્ત થતા નથી, પણ રજ્જુમાં સર્પની પેઠે બાધિત થાય છે. કારણ કે, ઘડો નાશ થયા પછી પણ તેનાં ઠાચલાં આદિ રૂપમાં માલૂમ પડે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે, અહીં ઘડો ભાગેલો છે, પણ ગુણોનો નાશ થયા પછી તેવું કાંઇ રહેતું નથી માટે ગુણોનો નાશ થતો નથી પણ બાધ થાય છે. કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે, પરંતુ કેટલાક તાર્કિક આદિ તો દુઃખાદિ આત્માના ગુણોની અત્યંત નિવૃત્તિજ માને છે તથા એજ પ્રમાણે સાંખ્યાદિ પણ સંસારના હેતુ દૃષ્ટિ અને દૃશ્યનો સંયોગ યદ્યપિ અનાદિ છે તથાપિ તેનો નાશ માને છે. ૩ એ બન્નેનો વિચાર કરીને પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો, એ વિધિ પ્રમાણે એટલે નિવૃત્ત (નાશ) અથવા બાધ એમાંના ગમે તે નિશ્ચિત પક્ષથી આત્માનો સિદ્ધાંત કરવો તેથી મહાન્ એવો આત્માનો આશ્રય પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ આત્મા અનાદિ છે તથા અનંત છે. તે આત્માને જાણીને મનુષ્યે નિરંતર જગતમાં ક્રોધ ન રાખતાં, હર્ષ ન કરતાં તથા ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરીને નિરંતર ફરવું-વર્તવું. ૫ એ પ્રમાણે બુદ્ધિનાં ચિંતન રૂપ હૃદયની દૃઢ ગ્રંથિનો નાશ થવાથી જેના સમગ્ર સંશય છેદાઇ ગયા છે એવા પુરૂષે શોક ન કરતાં સુખથી રહેવું. ૬ જેમ કોઇ મૂર્ખ મનુષ્ય પૃથ્વી ઉપરથી જળવડે સંપૂર્ણ ભરેલી નદીમાં પડે તથા તેમાં નીચે જાય અને ઉપર આવે એમ ડૂબકાં ખાઇને કલેશ પામે, તેમ સંસારરૂપી નદીને તરી જવાની વિદ્યા વિનાના અજ્ઞાની પુરૂષો પણ તેમાં ડૂબકાં ખાતાં કલેશ પામે છે. પણ જે ડાહ્યો પુરૂષ હોય છે તે જળ અને સ્થળના ભેદને સમજીને સ્થળમાં ફરે છે અને જળમાં પડતો નથી, તેમ જે જ્ઞાની પુરૂષ કેવળ જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ કલેશને પામતો નથી. ૭,૮ એ પ્રમાણે પુરૂષ પ્રાણીઓના જન્મ અને મરણને જાણીને તથા તેના વિષે વિષય ભાવને જોઇને સર્વોત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૯ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ જન્મનું સાફલ્ય છે અને તે વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું કર્ત્તવ્યજ છે. બ્રાહ્મણે આત્મજ્ઞાની થવું એજ સંપૂર્ણ મોક્ષનું સાધન છે. ૧૦ આત્માને જાણીને બુદ્ધ-જ્ઞાની તથા શુદ્ધ-પુણ્ય-પાપહીન થવું એ સિવાય બુદ્ધ અથવા શુદ્ધનું બીજું શું લક્ષણ છે ? અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનજ બુદ્ધનું લક્ષણ છે. આત્માને જાણવાવડે બુદ્ધિમાન પુરૂષો કૃતકૃત્ય થઇને મુક્ત થાય છે. ૧૧ મૃત્યુ પામ્યા પછી પરલોકમાં જે અજ્ઞાની પુરૂષોને મોટો ભય ઉત્પન્ન થાય છે; તેવો મોટો ભય જ્ઞાની પુરૂષોને ઉપજતો નથી, જ્ઞાની પુરૂષને જે સનાતન ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ ગતિ કોઇને પ્રાપ્ત થતી નથી. ૧૨ કેટલાક લોકો સ્ત્રી આદિ ભોગને દોષાક્રાંત જોઇને પણ પોતાને

તે પ્રાપ્ત નહિ થવાથી શોક કરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાની પુરૂષો ભોગને દોષાક્રાંત જોઇને તેની ઉપેક્ષા કરે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષો તેને ઇચ્છે છે; એ બેમાં મોટો અંતર છે. તેમાં જે પુરૂષો જ્ઞાની છે તે, તેવા ભોગને જોઇને શોક કરતા નથી કેમ કે, તેઓ તત્વવેત્તા હોવાથી તેમાં સત્ય શું છે અને મિથ્યા શું છે ? તેને જાણે છે. ૧૩ એવો જ્ઞાની પુરૂષ જે કર્મ કરે છે તે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરે છે અને તેથી તે કર્મ તેનાં પ્રાચીન કર્મનો નાશ કરનારાં થાય છે, કર્મવડે સર્વ કર્મનો ઉચ્છેદ થાય છે એમ તો નથી, પણ તે બન્ને—આ જન્મમાં કરેલું અને પરજન્મમાં કરેલું કર્મ જ્ઞાની પુરૂષને પ્રિયફળ કે, અપ્રિયફળ ભોગને આપતું નથી; અર્થાત્ જ્ઞાની પુરૂષનાં કર્મ પાપ-પુણ્યરૂપ ફળને ઉત્પન્ન કરતાં નથી, તેથી તે કર્મ કરે છે છતાં તે કર્મથી તેને બંધન થતું નથી. ૧૪

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं तच्च निर्नुदति यत्पुरा कृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

અધ્યાય ૭૭ મો-અજ્ઞાન નદીનું વર્ણન.

शुक उवाच ॥ यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे ॥ १ ॥

શુક કહે છે કેઃ—આ લોકમાં જે ધર્મથી અન્ય ઉત્તમ ધર્મ નથી તથા જે ધર્મ સઘળા ધર્મથી વિશેષ ગુણવાળો છે તે ધર્મ મને કહો. ૧ વ્યાસ કહે છે કેઃ—જે ધર્મ સર્વથી પ્રાચીન અને ઋષિયોએ સ્થાપન કરેલો છે તથા જે સર્વ ધર્મથી વિશેષ ગુણવાળો છે તે હું તને આ જગ્યોએ કહું છું તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૨ ઇન્દ્રિયો તોફાની છે માટે યત્નવડે તેને બુદ્ધિથી નિયમમાં રાખવી, તે ઇન્દ્રિયો બાળકની પેઠે ચારે બાજુ નાસભાગ કરનારી છે માટે, પિતા જેમ પોતાના બાળકોને વશ રાખે છે, તેમ પુરૂષે ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવી. ૩ મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા એજ પરમ તપ છે, તેજ સર્વ ધર્મથી મોટો ધર્મ છે અને તેજ ઉત્તમ ધર્મ છે. ૪ માટે પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિવડે છઠ્ઠા મનસહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર કરીને તથા આત્મા વિષે તૃપ્ત થઇને-કોઇ પણ પ્રકારની ઇચ્છા-રહિત થઇને બેસવું તથા ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય, એ ત્રણમાંથી એકેનું ચિંતન કરવું નહિ. ૫ એમ કરતાં જ્યારે ઇન્દ્રિયો બાહ્ય અને આભ્યંતર વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થઇને પર-બ્રહ્મરૂપ સર્વના અધિષ્ઠાન વિષે સ્થિર થશે ત્યારે તું સ્વયમેવ શાશ્વત આત્માનું દર્શન કરી શકીશ. ૬ જેવો ધૂમાડારહિત અગ્નિ હોય, તેવો તે સર્વનો આત્મા અને મહાત્મા છે તેને તું જોઇશ, બુદ્ધિમાન અને મહાત્મા બ્રાહ્મણો એ આત્માને જોઇ શકે છે. ૭ જેમ પુષ્પ અને ફળવાળું મોટું વૃક્ષ કે, જેને અનેક શાખાઓ હોય, પણ તે વૃક્ષ જાણતું નથી કે, મ્હારાં પુષ્પ ક્યાં છે અને મ્હારાં ફળ ક્યાં છે ? ૮ તેમ હું ક્યાંથી આવ્યો અને ક્યાં જઇશ ? તે આત્મા જાણતો નથી. આત્મા વૃક્ષની પેઠે જડ છે માટે તેને બુદ્ધિ જાણવી.

પણ બીજો એક અંતરાત્મા છે તે સર્વ વસ્તુને જોઇ શકે છે. ૯ તે અંતરાત્મા પ્રકાશિત જ્ઞાનરૂપી દીવાવડે સ્વયમેવ પોતાને જોઇ શકે છે. માટે તું પણ ઉપાધિરહિત થા, તેથી તું સર્વને જાણનારો થઇને પોતાના આત્માને પણ જોઈ શકીશ. ૧૦ અને જેમ સાપ પોતાની કાંચળીને ઉતારી મૂકે છે, તેમ તું પણ સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને પરમ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિને પામીશ તથા તને જીવન્મુક્ત સુખ પ્રાપ્ત થશે. ૧૧ અજ્ઞાનરૂપી એક મોટી નદી છે—તેના પ્રવાહ ચારે બાજુ નીકળીને વહે છે, તે મહાઘોર છે અને સર્વ લોકને પોતાના પ્રવાહ સાથે તાણી જાય છે, તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી મગર છે, મનના સંકલ્પરૂપી કિનારા છે, લોભ અને મોહરૂપી ઘાસથી તેના કાંઠા છવાયલા છે, કામ અને ક્રોધરૂપી તેમાં પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ—માછલાં તથા સર્પ આદિ છે, સત્યરૂપી તીર્થ છે, અસત્યરૂપી જળનો ક્ષોભ છે અને ક્રોધરૂપી કાદવ છે, એવી ઉત્તમ નદી છે. તેની ઉત્પત્તિ અવ્યક્તમાંથી છે અથવા તેની ઉત્પત્તિ વ્યક્ત નથી એટલે કોઇને સ્પષ્ટ જણાતી નથી. તે ઘણી ઉતાવળથી વહન કરે છે તથા અદઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોથી તે તરી શકાય તેવી નથી. કામરૂપી મગરવડે તે ભરાઈ ગયેલી છે. એવી નદીને તું બુદ્ધિરૂપી નાવથી તરી જા. ૧૨,૧૪ વળી તે નદી સંસારરૂપી સમુદ્રને મળે છે અને વાસનારૂપી પાતાળના જળ સુધી ઉંડી છે તેથી તરી શકાય તેવી નથી. હે તાત ! તે સ્વયં જન્મ પામેલી છે અથવા આત્મામાંથી જન્મ પામે છે અને તેમાં જીહ્‌વાના રસાદિ વિષયોરૂપી અથવા રસગ્રહણ કરનારા જીહ્‌વા ઇન્દ્રિયરૂપી આવર્તવમળ છે. તે નદીને તરી જવું બહુ કઠિન કામ છે. જે પુરૂષોએ પોતાના મનને વશ કરેલું હોય છે, જેઓ ધીરજવાળા હોય છે અને જેઓ બુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓ એ નદીને તરી જાય છે. એ નદીને જે પુરૂષ તરી ગયો તે પુરૂષને સર્વ તરફથી મુક્ત થયેલો જાણવો, તેનેજ જીતેન્દ્રિય, આત્મજ્ઞ અને પવિત્ર જાણવો. ૧૫,૧૬ તું જ્યારે ઉત્તમ બુદ્ધિ રાખીને તે નદીને તરીશ ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થઇશ અને ત્યારેજ સર્વ સંસારને તરીશ તથા ત્હારો આત્મા પાપરહિત થઇને નિર્મળ થશે. તું જ્ઞાનરૂપ પર્વત ઉપર ચડીને, ક્રોધ તથા હર્ષને તજીને તથા સજ્જનતા રાખીને ત્હારી નીચે પૃથ્વી ઉપર ચાલતાં પ્રાણીઓને જો. ૧૭,૧૮ એ રીતે તું સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને લયને જોઈ શકીશ. પંડિતો તે પુરૂષનેજ સર્વ પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે તથા તત્વને જાણનારા તથા ધર્મવાળા મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ મુનિયો યોગવડે અજ્ઞાનરૂપી નદીને તરી જવારૂપ ધર્મને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માને છે. ૧૯ હે પુત્ર ! સર્વત્ર વ્યાપક આત્માના જ્ઞાનનું આ શાસ્ત્ર છે તે ત્હારે હિત ઇચ્છનારા, અનુસરનારા તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા શિષ્યને કહેવું. ૨૦ આ આત્મજ્ઞાન જે મેં તને કહ્યું છે તે સર્વ જ્ઞાનથી અત્યંત ગુહ્ય છે. હે તાત ! જેમાં આત્મા સાક્ષીરૂપ વર્ણવેલો છે એવું આ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું છે. ૨૧ એ જ્ઞાનરૂપ આત્મા પુરૂષ નથી કે, સ્ત્રી નથી તેમ નપુંસક પણ નથી. તે સુખ અને દુઃખથી રહિત છે તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપ—ત્રણે કાળોમાં સત્ બ્રહ્મ છે. ૨૨ તે જ્ઞાનને જાણ્યા પછી કોઇ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ પુનઃ જન્મ પામતા નથી. જેને જન્મ નથી એવા આત્માની પ્રાપ્તિના અર્થે એ યોગધર્મ કહેલો છે. ૨૩ યદ્યપિ જૂદા જૂદા તંત્રકારોએ પોત—પોતાના તંત્રને અનુસારે જગતની ઉત્પત્તિના પ્રકાર જૂદા જૂદા કહેલા છે તથાપિ સર્વ વાદીઓએ શમાદિ ગુણયુક્ત પુરૂષના સુષુપ્તિની પેઠે સુખ—દુઃખના સંપર્કરહિત અવસ્થાનને મુક્તિ માનેલી છે. વળી કેટલાક વાદીઓ દેહના નાશને “ મુક્તિ ” કહે છે,

કેટલાક શૂન્ય ભાવને, કેટલાક દુઃખના નાશને કેટલાક લિંગના ભંગને, કેટલાક અવિદ્યાની નિવૃત્તિને, કેટલાક સ્વરૂપસ્થિતિને અને કેટલાક પરમાનંદની પ્રાપ્તિને "મુક્તિ" કહે છે. તે સર્વ શબ્દ માત્રવડે જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ છે. માટે સર્વ મતનું જે પ્રકારે મુક્તિમાં પર્યવસાન આવે તે પ્રકારે મ્હારાં આ વચનોનું પણ મુક્તિમાં પર્યવસાન થાય છે, તેથી જે મેં કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. હે પુત્ર! તે સર્વ મત છે, પરંતુ તેમાં ફળનો વિરોધ નથી માટે પરિણામે એકજ છે. તેથી સર્વ તંત્રવાળાને આ શાસ્ત્ર પણ ગ્રહણ કરવા જેવું છે કેમ કે, તેઓના ફળની સાથે આ શાસ્ત્રનું ફળ વિરોધી નથી. ૨૪ માટે પ્રીતિયુક્ત, ગુણવાળા, દમગુણયુક્ત અને સારા પ્રેમવાળા પુત્રે પ્રશ્ન કર્યો હોય તો, આ સ્થળમાં જે શાસ્ત્ર મ્હારા પુત્રને કહ્યું છે તે શાસ્ત્ર યથાર્થ કહેવું: અર્થાત્ પ્રીતિયુક્ત વગેરે ગુણવાળા અધિકારીના પૂછવાથી ગુરૂએ આ શાસ્ત્ર તેને પ્રીતિપૂર્વક કહેવું. ૨૫

तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन पुत्रेण सत्पुत्रदमान्वितेन ।
पृष्टो हि संप्रीतिमता यथार्थं ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे शुकानुप्रश्ने गुर्जरभाषायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો–અધ્યાત્મજ્ઞાન.

व्यास उवाच ॥ गंधान्रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा नालंकारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।
मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छेत् स वै प्रचारः प्रश्यतो ब्राह्मणस्य ॥१॥

વ્યાસ કહે છે કેઃ–બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે સુગંધવાળા અને રસવાળા પદાર્થોની ઇચ્છા કરવી નહિ; અથવા તે તે ગંધ તથા રસ આદિ વિષયોનો ત્યાગ પણ કરવો નહિ અર્થાત્ વિષયોનો રાગ–દ્વેષ ન કરવો પરંતુ ઉદાસીનતા રાખવી. તેજ પ્રમાણે માન, કીર્તિ અને યશની પણ ઇચ્છા ન કરવી. કેમ કે, બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મનિષ્ઠનો એવો વ્યવહાર છે. ૧ બ્રાહ્મણે બ્રહ્મચર્ય પાળીને સર્વ વેદનું અધ્યયન કરવું. પરંતુ માત્ર ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને જે જાણે છે તેને મુખ્ય બ્રાહ્મણ જાણવો નહિ. ૨ ત્યારે કોને બ્રાહ્મણ જાણવો? જે સર્વ પ્રાણના વિષે પોતાના જ્ઞાતિજન જેવી મમતા અને દયા રાખે છે તે પુરૂષને સર્વજ્ઞ અને સર્વ વેદનો જ્ઞાતા જાણવો. વળી જે બ્રાહ્મણ કામનારહિત છે તે કોઇ વખત મરતો નથી તથા તેવા અકામપણાવડે તે "બ્રાહ્મણ નથી" એમ થતું નથી. અર્થાત્ જે નિર્દય અને સકામ છે તેને "વેદને જાણનારો" અને "બ્રાહ્મણ" કહેવો નહિ, પણ જે સદય અને નિષ્કામ છે તેનેજ "વેદને જાણનારો" અને "બ્રાહ્મણ" જાણવો. ૩ અનેક પ્રકારની ઇષ્ટિયો કરવાથી અને ભારે દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞ કરવાથી પણ જો તે પુરૂષ દયા અને નિષ્કામપણાને અનુસરતો નહિ હોય તો તેને કોઇ પ્રકારે બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૪ જ્યારે પુરૂષ કોઇથી ભય પામતો નથી અને તેનાથી બીજો કોઇ ભય પામતો નથી, તેમજ જ્યારે તે કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી કે, કોઇ પદાર્થનો દ્વેષ કરતો નથી, ત્યારે તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૫ જ્યારે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે મન, કર્મ અને વચનવડે

બ્રહ્મભાવના કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૬ જગતમાં કામબંધનજ એક બંધન છે, આ લોકમાં બીજું બંધન નથી. જે પુરૂષ કામરૂપી બંધનથી મુક્ત થયો તે બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૭ જે પુરૂષ કામરૂપી બંધનથી મુક્ત થાય છે તે પુરૂષ, જેમ ધૂમાડાના વાદળાંથી ચંદ્રમા મુક્ત થઇને નિર્મળ ભાસે છે, તેમ નિર્મળ થાય છે અને તે ધીર પુરૂષ કાળની પ્રતીક્ષા કરીને ધીરજથી દિવસ નિર્ગમન કરે છે. ૮ જેમ નદીઓ, નિશ્ચળ સ્થિતિવાળો રાત્રિ–દિવસ જે જળથી ભરાયા કરે છે તેવા સમુદ્રમાં આવીને મળે છે તથા તેમાં લય પામી જાય છે, તેમ જે ધીર પુરૂષ પ્રત્યે સઘળા કામ પ્રાપ્ત થઇને તથા પ્રવેશ કરીને લય પામે છે તે પુરૂષ શાંતિને પામે છે. પણ જે કામની અભિલાષાવાળો છે તે શાંતિ પામતો નથી. ૯ જે પુરૂષમાં સર્વ કામ લય પામે છે તેવા પુરૂષ (યોગી)ને માત્ર સંકલ્પથી સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે માટે કામથી મનોહર તો તેજ પુરૂષ છે; પણ સ્વર્ગાદિ કામની કામનાવાળો પુરૂષ તેવો નથી કેમ કે, સ્વર્ગને પામ્યા પછી પણ "સંયોગના અંતે વિયોગ છે" એ નિયમથી તે પુનઃ સ્વર્ગથી પડે છે. ૧૦ વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે, દમનું રહસ્ય દાન છે, દાનનું રહસ્ય તપ છે. ૧૧ તપનું રહસ્ય ત્યાગ છે, ત્યાગનું રહસ્ય સુખ છે, સુખનું રહસ્ય સ્વર્ગ છે અને સ્વર્ગનું રહસ્ય શમ છે. તે શમજ બુદ્ધિ પ્રસાદરૂપ સત્વ છે. ૧૨ તે સત્વ શોક અને તમ (અજ્ઞાનાંધકાર કે, મોહ) ને કોહોવરાવી નાખનાર છે તથા તૃષ્ણાસહિત સંતાપને પણ કોહોવરાવી નાખનાર છે. એ શાંતિ લક્ષણ ઉત્તમ સત્વને સંતોષવડે ઇચ્છવું–સંતોષથી તે સત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. સંતોષવાળો શોકરહિત, મમતારહિત, શાંત, પ્રસન્નાત્મા અને અદેખાઇ રહિત–એ છ લક્ષણથી યુક્ત જે પુરૂષ હોય તે જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થઇને મોક્ષને પામે છે. ૧૩,૧૪ એ પ્રમાણે મુક્તનાં લક્ષણ કહીને મુક્તિનું સાધન કહે છે કે, સુખ અને સ્વર્ગરૂપ ફળનો ત્યાગ કરીને પૂર્વે કહેલાં સત્ય, દમ, દાન, તપ, ત્યાગ અને શમ એ છ ગુણોના રાજસ અને તામસ પ્રકાર વર્જીને તથા સાત્વિક પ્રકાર ગ્રહણ કરીને શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન અથવા આગમ, અનુમાન અને અનુભવ એ ત્રણ પ્રકારવડે પ્રાપ્ત કરેલા (જાણેલા) આત્માને જીવતાં છતાંજ આ શરીરમાં રહેલો છે એમ જે જાણે છે તે પૂર્વોક્ત મુક્ત લક્ષણને પામે છે. ૧૫ અધ્યાત્મજ્ઞાન અકૃત્રિમ એટલે ઉત્પન્ન કરેલું નથી અને તેથીજ તે નાશ થાય એવું પણ નથી; તે સ્વભાવસિદ્ધ છે અને ગુણાધાન તથા મલાપકર્ષણરૂપ સંસ્કારહીન છે: એ પ્રમાણે જે અધ્યાત્મરૂપ સુકૃત–પુણ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે તે અવિનાશી સુખને ભોગવે છે. ૧૬ કેવળ શાસ્ત્રથી અધ્યાત્મજ્ઞાન થયું એટલે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી; બીજા પણ સાધનની અપેક્ષા છે. તે સાધન એવું છે કે, મનને પ્રચારરહિત કરીને તથા સર્વ બાજુથી તેને ખેંચી લાવીને એકાગ્ર કરીને પુરૂષ આત્મસ્વરૂપમાં જે તુષ્ટિ પામે છે, તે તુષ્ટિ બીજે પ્રકારે પ્રાપ્ત થતી નથી, અર્થાત્ મનની એકાગ્રતા કરવાનો અભ્યાસ કરવો. ૧૭ જેવડે ભોજન કર્યા વિના તૃપ્તિ થાય છે, જેવડે દ્રવ્ય મળ્યા વિના સંતોષ થાય છે અને જેવડે સ્નેહ વિના (વગર ઘી ખાધે) બળ આવે છે તેને જે જાણે છે તેને "વેદને જાણનારો" કહેવો. અર્થાત્ બ્રહ્મને જાણવાવડે તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે માટે બ્રહ્મને જાણનારોજ વેદને જાણનારો કહેવાય છે. ૧૮ જે બ્રાહ્મણ સારી રીતે ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરીને તથા તેનો નિરોધ કરીને બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે તેને આત્માના વિષે પ્રીતિવાળો કહે છે. ૧૯ જેમ ચંદ્રનું શરીર પ્રથમ ક્ષીણ

થઇને પછી વૃદ્ધિને પામે છે, તેમ પરમતત્વ (બ્રહ્મ)ના વિષે એકાગ્ર કરેલું તથા દિવસે દિવસે કામ ક્ષીણ થવાથી નિશ્ચય થયેલું મન સર્વ રીતે વધારે સુખ પામતું જાય છે. ૨૦ સ્થૂલ પૃથ્વી આદિ તથા એકાદશ ઇંદ્રિયોને "વિશેષ" કહે છે: પંચ તન્માત્રાઓ અને બુદ્ધિ એઓને "અવિશેષ" કહે છે. જે મુનિ તે અવિશેષ ભૂત એટલે પંચ તન્માત્રાઓ તથા બુદ્ધિ અને ગુણો એટલે મહત્ તથા અવ્યક્ત, એઓનો ત્યાગ કરે છે તે (મુનિ)નું દુઃખ, જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકાર સહેજ દૂર થાય છે, તેમ સહેજ દૂર થાય છે. ૨૧ એ રીતે જેણે કર્મનું, ગુણનું અને ઐશ્વર્યનું ઉલ્લંઘન કરેલું છે, તેમજ જે વિષયમાં આસક્ત નથી એવા બ્રાહ્મણને જરા અને મૃત્યુ પામી શકતાં નથી; અર્થાત્ તે, જરા અને મૃત્યુને પણ ઉલ્લંઘી જાય છે. ૨૨ તે દયાવાળો થઇને સર્વથી વિરક્ત હોય છે, તે રાગદ્વેષ શૂન્ય થઇને સ્થિર થાય છે તથા શરીરમાં રહેલો છતાં ઇંદ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના અર્થ (વિષયો)ને અતિક્રમણ કરીને વર્તે છે. ૨૩ તે પુરૂષ સર્વના પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મને પામે છે તેથી કાર્યરૂપ અવ્યક્તનું અતિક્રમણ–ઉલ્લંઘન કરે છે અને એ રીતે પરમપદ પામેલા પુરૂષને પુનઃ જન્મ લેવો પડતો નથી. ૨૪

कारणं परमं प्राप्य अतिक्रांतस्य कार्यताम् ।
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परं पदम् ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

અધ્યાય ૭૯ મો–અધ્યાત્મજ્ઞાન.

व्यास उवाच ॥ द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।
वक्ता गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् ॥ १ ॥

વ્યાસ કહે છે કે:–માનાપમાનાદિ દ્વંદ્વ, અર્થ તથા ધર્મ એ સર્વનું જેણે સેવન કર્યું છે એવો શિષ્ય જો મોક્ષતત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળો હોય તો ગુણવાન આચાર્યે તેને પ્રથમ આ મહા અધ્યાત્મ જ્ઞાન શ્રવણ કરાવવું. ૧ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ પાંચ ભૂતમાં સર્વનો સમાવેશ થાય છે. ભાવ, અભાવ અને કાળ, એ સર્વનો પણ એ પાંચ ભૂતમાં સમાવેશ થાય છે. કણાદના મતથી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ એવા સાત પદાર્થ કહ્યા છે. તેમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન, એ નવ દ્રવ્ય કહ્યાં છે. તેમાંથી "કાળ" નામે કાંઇ પદાર્થ નથી કેમ કે, અતીત અને અનાગતાદિ વ્યવહારનો હેતુ કાળ છે પરંતુ તે કાંઇ નૂતનત્વ, પુરાણત્વાદિની પેઠે વસ્તુ નથી. માત્ર દ્રવ્યના વિષે રહેલી અતીતત્વાદિ અવસ્થાથી તેવો વ્યવહાર માત્ર થાય છે. માટે કાળ દ્રવ્ય નથી, દિશા પણ દ્રવ્ય નથી કેમ કે, સૂર્યની ઉપાધિથી આકાશમાંજ પૂર્વ આદિ કલ્પના કરેલી છે માટે આકાશ વિના દિશા કાંઇ જૂદું દ્રવ્ય નથી. મન પણ જૂદું દ્રવ્ય નથી કેમ કે, શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયની પેઠે, તે જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે તેના સજાતીય દ્રવ્યમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે એમ પાછળ સિદ્ધ કરેલું છે. મન પાંચે વિષ-

યને ગ્રહણ કરે છે માટે પાંચે ભૂતમાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે: અર્થાત્ મન પંચભૂતથી પૃથક્ દ્રવ્ય નથી. ગુણ ચોવીશ છે તે પણ આશ્રય વિના રહી શકતા નથી. ગુણોનાં આશ્રયભૂત પંચભૂત છે માટે પંચભૂત વિના એકલા ગુણોનો સંભવ નથી તેથી તે પૃથક્ દ્રવ્ય નથી. કર્મ પણ દ્રવ્યનીજ એકાદ હાલવા ચાલવાની અવસ્થા છે માટે કર્મ પણ પૃથક્ પદાર્થ નથી. સદસત્ વ્યવહારના હેતુને “સામાન્ય” કહે છે, અધિષ્ઠાનની સત્તાથીજ સદસત્ વ્યવહારની કલ્પના થાય છે માટે સામાન્ય પણ પૃથક્ પદાર્થ નથી. નિત્ય દ્રવ્યના વિષે વૃત્તિવાળા વિશેષ અનંત છે, એમ કહેલું છે તેથી વિશેષની કલ્પના પણ મિથ્યા છે. કેમ કે, સર્વત્ર એક આત્મા વિના બીજું કાંઇ નિત્ય દ્રવ્ય છેજ નહિ ત્યારે કણાદ કહે છે, તેમ નિત્ય દ્રવ્યના વિષે વૃત્તિવાળા અનંત વિશેષ તો ક્યાંથીજ હોય? વળી સમવાય જેમ દ્રવ્યમાં રહેલો છે, તેમ રૂપાદિ પણ સમવાય વિનાજ દ્રવ્યમાં રહેશે માટે સમવાયની કલ્પના કરવી પણ નિરર્થક છે. અભાવ પણ કાંઇ વસ્તુ નથી: માટે ભાવ, અભાવ અને કાળ એ સર્વનો પાંચ ભૂતમાંજ સમાવેશ થાય છે. ૨ આકાશ અવકાશાત્મક છે, શ્રોત્ર ઇંદ્રિય આકાશમય છે. તેનો ગુણ શબ્દ છે. એ રીતે શરીરના સ્વરૂપને પ્રકાશ કરનારા વેદ વાક્યને જાણનારા પુરૂષે આકાશ મહાભૂતમાંથી ઉપજેલા શ્રોત્ર ઇંદ્રિયનો ગુણ શબ્દ જાણવો. ૩ ચરણ ઇંદ્રિય વાયુમય છે, પ્રાણ અને અપાન પણ વાયુમય છે. સ્પર્શ વાયુની ઇન્દ્રિય છે તથા સ્પર્શ ગુણ વાયુમય છે.૪ તાપ, પાક, પ્રકાશ, જ્યોતિ અને નેત્ર, એ સર્વ અગ્નિતત્વમય છે. અગ્નિનો ગુણ રૂપ છે તથા તે રાતું, ગૌર કે, કાળુ હોય છે. ૫ ક્લેદ (ભિનાશ), ક્ષુદ્રતા (માંહે પેસીને પાર્થિવ અવયવને છૂટાં કરવાનો ગુણ) અને સ્નેહ, એ ત્રણ જળના ગુણ કહેલા છે. શરીરમાં રૂધિર, મજ્જા, વસા અને બીજું પણ જે કાંઇ સ્નિગ્ધ જોવામાં આવે છે તે સર્વ જલાત્મક છે. ૬ રસન ધર્મવાળું જીહ્વા જળનું ઇન્દ્રિય છે. રસ જળનો ગુણ છે. સમુદાયાત્મક પૃથ્વીનો ધાતુ છે. શરીર, હાડકાં, દાંત, નખ, મૂછ, રોમ, કેશ, શિરા, સ્નાયુ, ચર્મ, એ સર્વ પૃથ્વીનાં રૂપ છે. ઘ્રાણ તેની ઇન્દ્રિય છે અને તેનું સ્થાન નાસિકા છે. ૭,૮ ગંધ ઘ્રાણ ઇન્દ્રિયનો વિષય છે અને તે પૃથ્વીમય છે. એ ભૂતોમાંથી ઉત્તરના (પછીના) ભૂતમાં પૂર્વ (પ્રથમ) ભૂતના ગુણ હોય છે, તેથી આકાશમાં શબ્દ ગુણ, વાયુમાં શબ્દ, સ્પર્શ એ ગુણ; તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ત્રણ ગુણ; જળમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ ચારગુણ અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગંધ પાંચ ગુણ છે. ૯ તેમજ સર્વ પ્રાણીઓમાં અવિદ્યા, કામ અને કર્મ ગુણો હોય છે, એ સર્વ ગુણો પાંચ ભૂતના સમુદાયનો વિસ્તાર છે એમ મુનિયો કહે છે. પાંચ ભૂત, ભાવના, જ્ઞાન, કર્મ એમ આઠ, નવમું મન, દશમી બુદ્ધિ તથા અગિયારમો આત્મા એટલાથી શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૦ અગિયારમો અનંત આત્મા સર્વથી પર છે, બુદ્ધિનો સ્વભાવ નિશ્ચય કરવાનો છે. મનનો સ્વભાગ સંશય કરવાનો છે. આત્માને કર્મનો સંયોગ થવાથી તે “જીવ છે” એમ અનુમાન થાય છે. એ જીવને “ક્ષેત્ર” કહે છે. ૧૧ કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર, કળિ, એ કાળનાં સ્વરૂપ છે. એ કાળાત્મક સર્વ ભાવોવડે-પુણ્ય-અપુણ્ય આદિ સંસ્કારાત્મક ભાવોવડે સર્વ પ્રાણીમાત્ર યુક્ત છે, એમ જે જુએ છે તથા તે સ્વરૂપતઃ નિર્મળ છે, એમ જે જાણે તે પુરૂષ મોહયુક્ત કર્મનું સેવન કરતો નથી. ૧૨

॥ एभिः कालात्मकैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम् ॥
॥ पश्यत्यकलुषं कर्म स मोहं नानुवर्तते ॥ १२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

અધ્યાય ૮૦ મો-અધ્યાત્મક કથન.

व्यास उवाच ॥ शरीराद्विप्रयुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणाम् ।
कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः ॥ १ ॥

* વ્યાસ કહે છે કેઃ-જીવ સ્થૂલ શરીરથી મુક્ત થયેલો છતાં પણ સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહેલ હોય છે. એવા સૂક્ષ્મ જીવને પણ યોગશાસ્ત્રને જાણનારા યોગીઓ શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મવડે-યોગના અનુષ્ઠાનવડે સમાધિમાં સાક્ષાત જુએ છે. ૧ લિંગ દેહના અસ્તિત્વ વિષે માત્ર વિદ્વાનોનો અનુભવજ પ્રમાણ નથી; યુક્તિ પણ છે. એવી કે, જેમ આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણો સજડ છતાં પણ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતાં નથી; પરંતુ ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે તે દસ્યમાન થઇને અતિશય સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે. તેમ અતિ માનુષ સત્વ-લિંગાત્મા સ્થૂલ દેહથી મુક્ત થઇને અનેક લોકમાં ફરે છે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરી શકાતો નથી પણ યોગીઓ ગુરૂએ કહેલી યુક્તિથી તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. ૨ જેમ સૂર્યનાં કિરણો પ્રત્યેક જળના પાત્રમાં જૂદાં જૂદાં રૂપયુક્ત દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક જૂદા જૂદા દેહમાં સત્વપ્રધાન લિંગાત્મા જૂદો જૂદો ભાસે છે. ૩ એમ સૂક્ષ્મ સત્વો શરીરથી મુક્ત થાય છે ત્યારે સત્વને જાણનારા જીતેન્દ્રિય યોગીઓ તેને પોતાના સત્વ (આત્મા)વડે જુએ છે. ૪ તે યોગીઓ પ્રધાન પુરૂષ કે, જે જગતનું કારણ છે તેનાથી જગતને ભિન્ન જાણતા નથી તથા પોતાના વિષે ચિંતન કરેલું-કલ્પેલું જે કર્મરૂપી રજ-કામાદિ વ્યસન છે તેનો પણ તેઓએ ત્યાગ કરેલો હોય છે. એવા સર્વ યોગીઓ ગમે તો નિદ્રિત હોય કે, જાગ્રત હોય પરંતુ લિંગ શરીર તેઓના સ્વાધીનમાં રહે છે. ૫ જે રીતે દિવસે તેજ રીતે રાત્રિયે અને જે રીતે રાત્રિયે તેજ રીતે દિવસે યોગી પુરૂષોને નિરંતર લિંગાત્મા વશ રહે છે. એ યોગી પુરૂષોનો લિંગાત્મા નિરંતર સૂક્ષ્મ એવા સાત ગુણોવડે-મહત્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાવડે મુક્ત થઇને ઇન્દ્રાદિ લોકમાં ફરે છે તથા ત્રણે કાળમાં તે મિથ્યા છે માટે સદા અનિત્ય છે તથાપિ વ્યવહાર પક્ષે અજર અને અમર છે. ૬,૭ એ પ્રમાણે યોગીઓને સૂક્ષ્મ દેહ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમજ નથી પણ મૂઢ પુરૂષોને પણ તેવો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે કે, મન અને બુદ્ધિથી પરાભવ પામેલો પુરૂષ સ્વપ્નામાં પોતાના દેહને અને બીજાના દેહને સ્થૂલથી ભિન્ન જુએ છે તથા સ્વપ્નમાં પણ સુખ અને દુઃખને જાણે છે. ૮ એ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પુરૂષ દુઃખ અને સુખને પામે છે, તે અવસ્થામાં પણ તે ક્રોધ અને લોભવડે દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. ૯ અથવા ઘણા ધનને પ્રાપ્ત કરીને ખુશ પણ થાય છે. તે અવસ્થામાં પણ તે

* આગળ કહ્યા પ્રમાણે પંચભૂત, અવિદ્યા, કામ, કર્મ, મન અને બુદ્ધિ, એ દશના સમુદાયને "ક્ષેત્ર" કહે છે. તેથી ભિન્ન આત્મા અગિયારમો છે. પણ તે દશમાં અંતર્ગત છે તે બતાવવાને કહે છે.

પુણ્ય કરે છે અને પોતે જીવતો હોય તેમ સર્વને જુએ છે. ૧૦ એ પ્રમાણે જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાણી વસે છે, તેમ ગર્ભમાં શયન કરે છે, અગ્નિના મધ્યમાં ગર્ભરૂપે રહે છે તથા દસ માસ સુધી માતાની કૂખમાં વસે છે, તથાપિ તે અન્નની પેઠે પચી જતો નથી એ આશ્ચર્ય છે; અથવા તેની દૃષ્ટિયે ગર્ભસ્થાનમાં અગ્નિ આદિનો અભાવ છે માટે તે જઠરાગ્નિ આદિથી દુઃખ પામતો નથી. ૧૧ એ પ્રમાણે પરમેશ્વરના અંશરૂપ જગતના આત્માને સર્વ મૂર્તિયોના હૃદયસ્થાનમાં રહેલો છતાં તમોગુણ અને રજોગુણથી આવિષ્ટ પુરૂષો દેખાતા નથી ૧૨ આત્માને જોવાનો એજ માર્ગ છે કે, જેઓ તે આત્માને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેઓ તેને યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિથી જોઈ શકે છે તથા એ રીતે આત્માને જોઇને તેઓ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, ત્રણે શરીરનું ઉલ્લંઘન કરે છે. અર્થાત્ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરીને જેઓ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરને તજે છે-તેની પેલી પાર જાય છે તેઓ આત્માને પામે છે. સંન્યાસીઓનો સંન્યાસ ધ્યાનના અર્થેજ છે. બીજા આશ્રમવાળાઓને પણ કર્મના અવકાશમાં ધ્યાન કહેલુંજ છે. શાંડિલ્ય મુનિ આ સમાધિ વખતના શમને-સર્વ વૃત્તિયોના ઉપશમાત્મક ભાવને "યોગ" કહે છે. ૧૩,૧૪ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના અર્થ, મન, બુદ્ધિ, મહત્તત્વ, અવ્યક્ત અને પુરૂષ, એ સાત સૂક્ષ્મને જાણે છે તથા સર્વજ્ઞપણું, તૃપ્તિ, અનાદિ બોધ, સ્વતંત્રતા, અલુપ્ત દૃષ્ટિ અને વિભુની અનંત શક્તિ, એ ષડંગ "મહેશ્વર" કહેવાય છે તેને જાણે છે, તે ત્રિગુણાત્મક અજ્ઞાનના અત્યંત પરિણામના વિષે રહેલા પરબ્રહ્મને સાક્ષાત જુએ છે. ૧૫

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडंगं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्मानुपश्यति ॥ १५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

અધ્યાય ૮૧ મો-અધ્યાત્મજ્ઞાન.

व्यास उवाच ॥ हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कंधो विधित्सापरिषेचनः ॥ १ ॥

*વ્યાસ કહે છે કેઃ-હૃદયરૂપી ભૂમિના વિષે વિચિત્ર કામનારૂપી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે મોહરૂપી બીજથી ઉત્પત્તિ પામેલું છે, ક્રોધ અને માન એ બે તેની મોટી શાખા છે, વિધિત્સા એટલે કર્મ કરવાની ઇચ્છા તેની ચારે બાજુ મોટો ક્યારો છે. ૧ અજ્ઞાનરૂપી તેનાં મૂળ છે તેના આધારથી તે વૃક્ષ ટકી રહેલું છે. પ્રમાદરૂપી જળનું તેને સિંચન કરવામાં આવે છે, અસૂયારૂપી તેનાં પાંદડાં છે, પૂર્વનાં કરેલાં દુષ્કૃતરૂપી તેનો સાર (વૃક્ષનો અંતર્ગત મધ્ય ભાગ) છે ૨ સંમોહ અને ચિંતારૂપી તેની પાંખડીઓ છે, શોકરૂપી તેની ઉપશાખાઓ છે, ભયરૂપી તેના અંકુર છે. મોહ પમાડનારી તૃષ્ણારૂપી વેલોથી વીંટાયલો

* ગયા બે અધ્યાયવડે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરથી આત્માનો વિવેક કરીને હવે મૂળ અજ્ઞાનથી પણ તેનો વિવેક કરવાનો આરંભ કરે છે.

છે. ૩ અને અત્યંત લોભી અને ફળની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો લોઢાના પાસથી યુક્ત થઇને તેની આસપાસ વીંટાઇને તે ફળ આપનારા મહાવૃક્ષનું ઉપાસન કરે છે. દૃઢબંધન કરનારાં શરીર અથવા વાસનાને લોઢાના પાશ સમજવા. ૪ જે પુરૂષ તે પાશને વશ કરીને એટલે વાસનાઓને જીતીને વૃક્ષને ખેંચે છે-કામનો નાશ કરે છે. તે પુરૂષ સુખ અને દુઃખથી મુક્ત થઇને (વૈષયિક સુખ તે પણ દુઃખજ ગણાય છે) તે બન્ને દુઃખના અંતને પામે છે. ૫ પણ મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો સ્ત્રી આદિ જે સાધનોવડે કામરૂપી વૃક્ષને વૃદ્ધિ પમાડે છે તેજ સ્ત્રી આદિ સાધનો, જેમ વિષની ગાંઠ રોગીનો નાશ કરે છે તેમ, તે વૃદ્ધિ કરનારનો નાશ કરે છે. ૬ પરંતુ જે પુણ્યવાન પુરૂષ છે તે યોગજન્ય પ્રસાદથી નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શ્રેષ્ઠ તરવારવડે કામરૂપી વૃક્ષનું બળાત્કારે છેદન કરી નાંખે છે. ૭ એ પ્રમાણે જે કેવળ કામનું નિવર્તન કરી જાણે છે તથા કામશાસ્ત્રને બંધનકર્તા જાણે છે તે સર્વ દુઃખને ઉલ્લંઘન કરી જાય છે. ૮ શરીર એક નગરરૂપ છે અને તેમાં રાજ્ય કરનારી રાણી બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનો સ્વભાવ તત્વનિર્ણય કરવાનો છે. એવી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો અર્થચિંતક પ્રધાન મન છે તે પણ તેજ (શરીર) નગરમાં રહે છે. ૯ મનદ્વારા બુદ્ધિના ભોગના અર્થે વિષયરૂપી ધનને આપનારી ઇન્દ્રિયો નગરવાસી મનુષ્યો છે. એ ઇંદ્રિયોરૂપી પૌરજન (નગરવાસી પુરૂષ)ને પાળવાને મનની મોટી ક્રિયા પ્રવૃત્તિ છે; એટલે યજ્ઞ, દાન, ક્ષેત્ર, આરામ આદિ દૃષ્ટાદૃષ્ટ ફળ આપનારી ક્રિયાઓની પ્રવૃત્તિ તે ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાના અર્થે કરે છે. તેમાં રાજસાહંકાર એ બે મોટા દોષરૂપી મનના કારભારી છે. તે દોષ મનની કરેલી ઇન્દ્રિયોનું પાલન કરવારૂપ ક્રિયાને ઉલટી કરી નાંખીને મલિન કરી નાંખે છે તેથી તે ક્રિયાનું ફળ સુખ-દુઃખરૂપ મિશ્ર મળે છે. એ પ્રમાણે દોષયુક્ત મન પ્રધાને મેળવેલું ફળ નગરના અધિપતિ-મન, બુદ્ધિ અને અહંકારસહિત પૌરજન-ઇંદ્રિયો ભોગવે છે. ૧૦ એમ થાય છે એટલે પછી તે બે ઉન્મત્ત કારભારી જેવા દોષ પરસ્ત્રીગમનાદિ નિષિદ્ધ માર્ગે તે સુખાદિરૂપ અર્થને પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે. એવી રીતે રાજસાહંકાર અને તામસાહંકાર બળવાન થાય છે એટલે બુદ્ધિ કે, જે પ્રથમ દુર્ધર્ષ એટલે શુદ્ધ સત્વમય હોય છે તે પણ મનની સાથે દોષયુક્ત-મલિન થાય છે. ૧૧ બુદ્ધિ પણ રાજસ અંધકારયુક્ત થઇ એટલે ધર્મ-અધર્મને યથાર્થ જાણી શકતી નથી તથા તામસ અહંકારથી અધર્મનેજ ધર્મ જાણે છે. મન દુષ્ટ થયું એટલે ઇન્દ્રિયોરૂપી પૌરજન પણ દોષયુક્ત થઇને ત્રાસ પામેલા નગરવાસી લોકોની પેઠે કોઇ જગ્યોએ સ્થિરતા પામતા નથી. એજ પ્રમાણે દોષ પામેલી બુદ્ધિ પણ જેના અર્થે ધન પુત્રાદિ જે અર્થને હિતકર માનીને તેનું ચિંતન કરે છે તેજ અર્થ અનર્થરૂપ થઇને તેને દુઃખકારક થાય છે અને તે અર્થ પણ નાશ પામે છે. ૧૨ અર્થ નાશ થયા પછી બુદ્ધિસહિત મન જે અર્થનું સ્મરણ કરે છે તે તેને ખેદકારક થાય છે કેમ કે, તે અર્થ તેને પ્રાપ્ત થતો નથી તેથી મન પરિતાપને પામે છે. મનના તાપથી બુદ્ધિ પણ પરિતાપને પામે છે. કેમ કે, જ્યારે સંકલ્પરૂપી મન બુદ્ધિથી જૂદું થાય છે ત્યારે તે કેવળ " મન " કહેવાય છે, વસ્તુતઃ એ બુદ્ધિ અને મન જૂદાં ન હોવાથી સંકલ્પાત્મક મન તપે છે એટલે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ પણ તપેજ છે. ૧૩ કોઇ કહેશે કે, બુદ્ધિ અને મન તો જડ છે; તે પરિતાપને પામે તેમાં આત્માને શું લાગે-વળગે ? તેનું સમાધાન આપતાં કહે છે કે,-બુદ્ધિમાં આત્મા પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો છે. તે આત્માને માત્ર દુઃખનુંજ ફળ આપનારો બુદ્ધિમાં રહેલો રજોગુણ વીંટી લે

છે. તેથી પરિચ્છેદ, પરિતાપ આદિ બુદ્ધિના ધર્મ આત્મામાં હોય તેમ દેખાય છે. એમ થાય છે એટલે મન રજોગુણની સાથે મિત્રતા કરે છે-પ્રવૃત્ત થવાને તત્પર થાય છે. રજોગુણની સાથે એકત્ર મળેલું મન આત્માને અને પૌરજનને-ઇન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં કરીને રજોગુણને સ્વાધીન કરે છે-દુઃખમાં નાંખે છે. જેમ દુષ્ટ પ્રધાન રાજાને અને પૌરજનને સ્વાધીન કરીને શત્રુને અર્પણ કરે છે, તેમ રજોગુણયુક્ત મન પણ આત્મા, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને બાંધીને રજોગુણના વશમાં નાંખે છે. અજ્ઞાનકૃત કુરાજ્યની એવી દુર્વ્યવસ્થા થાય છે, તે આ રૂપકથી બતાવ્યું છે. ૧૪

> तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतम् ।
> तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

અધ્યાય ૮૨ મો-પંચમહાભૂતાદિના ગુણોનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ भूतानां परिसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय ।
द्वैपायनमुखाद् भ्रष्टं श्लाघया परयानघ ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હે પુત્ર! હે નિષ્પાપ! શ્રીવ્યાસ મહામુનિના મુખમાંથી નીકળેલી આકાશાદિ ભુતોની ગણના "મને ધન્ય છે કે, મેં આવું અધ્યાત્મ સાંભળ્યું" એમ પોતાની અતિ સ્તુતિ કરીને પુનઃ પણ સાંભળ. ૧ એ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખી (અજ્ઞાનથી આવૃત્ત નહિ માટે) કાંતિવાળા વ્યાસે ધૂમસમાન તેજવાળા (ઢંકેલા અગ્નિ સરખા) શુક મુનિને કહ્યું કે,-હે પુત્ર! તેમાંથી અજ્ઞાનનો નાશ કરનારૂં શાસ્ત્ર હું તને પણ કહું છું. ૨ આત્મા સ્થૂલ, અણુ, હ્રસ્વ કે, દીર્ઘ છે નહિ પણ તેવા ગુણો ભૂતોમાં રહેલા છે, એ રીતે આત્માનું નિર્ગુણત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી આદી ભૂતોના ગુણોનું કથન કરે છે કે, સ્થિરતા, ગુરૂતા, કઠિનતા, ધાન્યાદિ ઉત્પત્તિરૂપ પ્રસવાર્થતા, ગંધ, વિશાળતા, ગંધ ગ્રહણ કરવારૂપ શક્તિ, સંઘાત (અવયવે અવયવનું વળગી રહેવાપણું), મનુષ્યાદિને આશ્રય આપવાપણું અને ધૃતિ (ધારણ કરવાપણું), એ પૃથ્વીના ગુણ છે. ૩ શીતળતા, કલેદ (બીજા પદાર્થને ભીનું કરવાનો ગુણ), દ્રવત્વ, સ્નેહ સૌમ્યતા, જીભમાંથી અમી ટપકાવવાનો ગુણ, ઝમવું, બરફ, કરા, રૂપસમુદાય થવો અને પાર્થિવ પદાર્થનું પાચન, એટલા જળના ગુણ* છે. ૪ દુર્ધર્ષપણું, જ્વલન કર્મ, તાપ, પાક, પ્રકાશન, શોક, રોગ, હલકાશ અથવા શીઘ્ર ગામિત્વ, તીક્ષ્ણતા તથા નિરંતર ઉપર જવાના ગુણ, એટલા અગ્નિના ગુણ છે. ૫ અનુષ્ણ અને અશીત સ્પર્શપણું, વાક્ઇન્દ્રિયમાં સ્થાન કરીને રહેવું, ગમનાદિમાં સ્વતંત્રતા, બળ, શીઘ્રતા, મૂત્રાદિનો મોક્ષ કરવાપણું, ઉત્ક્ષેપણાદિ કર્મ, શ્વાસોચ્છ્વાસાદિ ચેષ્ટા, પ્રાણરૂપે ચિદ્દનું ઉપાધિપણું અને જન્મ-મરણ એ વાયુના ગુણ છે. ૬ શબ્દ, વ્યાપકપણું, છિદ્રતા આશ્રયત્વનો અભાવ (બીજા કોઇને આશ્રય ન આપવાપણું), અનાલંબનત્વ (બીજા કોઇના આશ્રયથી ન

* બીજા ભૂતોના દશ દશ ગુણ છે તેટલા જળના ગણાવ્યા નથી તથાપિ સ્વાદિ ઉમેરવાથી દશ થાય છે.

રહેવાપણું), અવ્યક્તપણું, અવિકારીપણું, અપ્રતિઘાતીપણું (બીજાને આઘાત ન કરવાપણું) શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાન કારણ તે છે માટે ભૂતપણું, દેહાંતર્ગત છિદ્રોમાં તે છે માટે વિકૃતત્વપણું, એ ગુણો આકાશના છે. એ રીતે પાંચ ભૂતોના સ્વરૂપમાં લક્ષિત કરેલા ગુણો પચ્ચાસ છે. ૭,૮ ધૈર્ય, ઉત્પત્તિ–ત્યાગ–ભાગની કુશળતા, સ્મરણ, વિસર્ગ–ભ્રાંતિ, કલ્પના, ક્ષમા, વૈરાગ્યાદિ સત્, રાગ–દ્વેષાદિ અસત્ અને અસ્થિરપણું એ નવ મનના ગુણ છે. ૯ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ એવી વિશેષ વૃત્તિયોનો નાશ, ઉત્સાહ, ચિત્તની સ્થિરતા, સંશય, પ્રતિપત્તિપ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ વૃત્તિ, એ પાંચ બુદ્ધિના ગુણ છે. ૧૦ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ! ઇન્દ્રિયો જડ છે માટે તેના ગુણો પણ જડ છે એ તો ઠીક; પણ મન અને બુદ્ધિ પણ જડ છતાં તેમાં ધૈર્ય અને ઉપપત્તિ આદિ ચેતનના ગુણો શી રીતે દેખાય છે? માટે પાંચ ગુણવાળી બુદ્ધિ કેવી રીતે છે તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોના ગુણ પણ કેવી રીતે છે? એ સર્વ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મને કહો. ૧૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પચાસ ગુણ ભૂતોના અને પાંચ ગુણ બુદ્ધિના તથા પાંચ ભૂત એ પણ બુદ્ધિનાજ ગુણો છે, એમ કરીને સાઠ ગુણ બુદ્ધિના કહેલા છે. તે ગુણો ચૈતન્યવડે મિશ્ર છે. હે પુત્ર! એવી ભૂતની વિભૂતિ (વૈભવ) અક્ષરે સરજેલી છે અને તેને નિત્ય કહેતા નથી. ૧૨ માટે જગતની ઉત્પત્તિ આદિ વિષયમાં બીજા વાદીઓએ વેદવિરૂદ્ધ કથન કરેલા વાદ કે, જે મેં તને જણાવ્યા છે તે સર્વ વિચાર કરતાં દોષયુક્ત જણાય છે; અર્થાત્ તે યુક્તિપુરઃસર કથન કરેલા છે છતાં યુક્તિવિરૂદ્ધ છે–વેદમાં કહેલો મતજ સરસ અને યુક્તિયુક્ત છે. તેથી હે પુત્ર! હવે તું આ જગ્યોએ મેં કહેલા નિત્યસિદ્ધ એવા બ્રહ્મના સકળ તત્વને મ્હારી પાસેથી પામીને બ્રહ્મસંબંધી ઐશ્વર્યથી શાંતબુદ્ધિવાળો થા–નિવૃત્તિ પામ. ૧૩

तत्पुत्र चिंताकलिलं तदुक्तमनागतं वै तव संप्रतीह।
भूतार्थतत्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भव शांतबुद्धिः ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

અધ્યાય ૮૩ મો–સૃષ્ટિનો નાશ કરવાને બ્રહ્માએ ક્રોધાગ્નિ પ્રકટ કર્યો.

युधिष्ठिर उवाच ॥ य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले।
पृतनामध्य एते हि गतसंज्ञा महाबलाः ॥ १ ॥

*યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કેઃ–જે આ રાજાઓ હમણાં સંજ્ઞારહિત થઇને સેનાની મધ્યે

---

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, બુદ્ધિ શાંત થવી એજ કલ્યાણકર છે. જો એમ હોય તો "મૃત્યુ અત્યંત વિસ્મરણ છે" એમ કહેલું છે માટે મૃત્યુ થયા પછી એની મેળે શાંતિ થશે, ત્યારે તે સાધવાને આટલો બધો પ્રયાસ કરવાનું શું કારણ છે? એ શંકા સાથે કહે છે કે, મરણ–જન્મ તો એક ગામથી બીજે ગામ જવા જેવું છે, તેથી કાંઇ સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી, જો થતો હોય તો કરેલા કર્મનો નાશ અને નહિ કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ લાગુ પડે છે અને વિસ્મરણ થાય છે તે તો માત્ર સ્થૂલ દેહનું થાય છે. એનો નિર્ણય કરવા માટે આ અધ્યાયમાં મૃત્યુ અને પ્રજાપતિના સંવાદનું વર્ણન છે.

પૃથ્વી ઉપર સૂતેલા છે તેઓ મોટા બળવાળા હતા. ૧ તે માંહિના એક એક વીરનું બળ મહા ભયાનક હતું, કેટલાકમાં તો દશહજાર હાથીનું બળ હતું. તેઓને તેઓના સરખા તેજવાળા અને બળવાળા પુરૂષોએ સંગ્રામમાં હણ્યા છે. ૨ તેઓ એવા તો પરાક્રમવાળા, તેજવાળા તથા બળવાળા હતા કે, તે (પ્રાણી)ઓને સંગ્રામમાં હણે એવા બીજા કોઇને મેં જોયા નથી. ૩ એમ છતાં પણ એ મોટા બુદ્ધિવાળા પુરૂષોના પ્રાણ જતા રહ્યા છે અને તેઓ પૃથ્વી ઉપર પડેલા છે. જેઓના પ્રાણ ગયા છે એવા તે પુરૂષોના વિષે "મૃત્યુ પામ્યા" એ શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૪ ઘણું કરીને ભયાનક પરાક્રમવાળા આ રાજાઓ મૃત્યુ પામ્યા છે, તે જોઇને મને એક સંશય થાય છે કે, એ "મરી ગયા" એવી સંજ્ઞા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? ૫ એ મૃત્યુ કોણ? એ મૃત્યુ ક્યાંથી ઉપજ્યું અથવા આવ્યું? એ મૃત્યુને કોણે મોકલ્યું? કે, જેથી એ સર્વ પ્રજાને લઇ જાય છે. હે દેવસમાન પિતામહ! તે તમે મને કહો. ૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે તાત! પૂર્વે કૃતયુગમાં "અનુકંપક" નામે રાજા હતો તેને સંગ્રામમાં શત્રુઓએ કબજે કર્યો હતો કેમ કે, યુદ્ધમાં તેનું વાહન ક્ષીણ થઈ ગયું હતું—થાકી કે, ભાગી ગયું હતું. ૭ તેનો એક પુત્ર "હરિ" નામે હતો તે નારાયણ સરખો બળવાન હતો તેને પણ તેના પાયદળસહિત તથા સેનાસહિત સંગ્રામમાં શત્રુઓએ હણ્યો. ૮ એથી શત્રુના વશમાં પડેલો તે અનુકંપક રાજા વળી પુત્રના શોકથી યુક્ત થઇને અધિક શોકવાળો થયો. એવામાં દૈવની ઈચ્છાથી તે શાંતિરહિત રાજાએ પૃથ્વી ઉપર ફરતા નારદ મુનિને દીઠા. ૯ તે નરપતિએ, નારદ મુનિને જોઇને "પોતાને શત્રુએ પકડ્યો છે તે તથા સંગ્રામમાં પોતાનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે." તે સર્વ જેમ બન્યું હતું તેમ કહ્યું. ૧૦ રાજાનું વચન સાંભળીને તપરૂપી ધનવાળા નારદે પુત્રના શોકને નાશ કરનારૂં આ આખ્યાન તેને કહ્યું. ૧૧ નારદ કહે છે કેઃ—હે રાજન્! હે પૃથ્વીપતિ! આજ હું તને મોટું વિસ્તારવાળું આખ્યાન જેવું બન્યું છે તેવું અને મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવું કહું છું; તે તું સાંભળ. ૧૨ પૂર્વે મોટા તેજવાળા પિતામહ બ્રહ્મદેવે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી, પણ તે પ્રજા અતિશય વૃદ્ધિ પામી તથા અતિ ઘણી થઇ ગઈ તેને જોઇને બ્રહ્મદેવને ઠીક લાગ્યું નહિ. ૧૩ હે રાજન્! પ્રાણીઓ જગતમાં એટલાં બધાં વ્યાપી ગયાં કે, કોઈ જગ્યાએ સૂક્ષ્મ પણ અંતર—ખાલી જગ્યા જોવામાં આવતી નહોતી. હે નૃપ! ત્રણે લોક એવા સજડ ભરાઈ ગયા કે, પછી તેમાં શ્વાસ લેવાની પણ જગ્યા રહી નહિ. ૧૪ હે ભૂપતે! તે જોઇને પ્રજાપતિના મનમાં જગતનો સંહાર કરવા સંબંધી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ. પછી બ્રહ્મદેવે બહુ બહુ વિચાર કર્યો પણ જગતનો સંહાર કરવાના હેતુરૂપ કારણ પ્રાપ્ત થયું નહિ. ૧૫ એટલે બ્રહ્મદેવને ક્રોધ થયો તે ક્રોધથી તેમનાં મુખાદિ છિદ્રોમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તે અગ્નિવડે બ્રહ્મદેવે સર્વ દિશાઓને બાળવા માંડી. ૧૬ પછી ભગવાન બ્રહ્મદેવના કોપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ આકાશને, પૃથ્વીને, સ્વર્ગને અને ચરાચર જગતને બાળવા માંડ્યું. ૧૭ પિતામહ બ્રહ્મદેવ કોપ્યા એટલે જંગમ અને સ્થિર સર્વ પ્રાણી તેના ક્રોધના મોટા વેગથી બળવા લાગ્યાં. પછી અહિંસાનેજ જટાની પેઠે મસ્તકપર ધારણ કરનાર, અહિંસાને માન્ય કરનાર, વેદ અને યજ્ઞના પતિ, શત્રુના વીરને હણનાર—અર્થાત્ પરાક્રમી દેવ શિવ સર્વ લોકને બળતા જોઇને બ્રહ્માને શરણે ગયા. ૧૮,૧૯ પ્રજાનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી શંકર બ્રહ્મદેવની પાસે ગયા, તેને જોઇને તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મદેવ જાણે હમણાં સળગી ઉઠશે એવા ક્રોધરૂપ થઇને

સદાશિવ પ્રત્યે બોલ્યા કે:-હું આજ ત્હારો કયો મનોરથ પૂર્ણ કરૂં ? તું વરદાન પામવાને યોગ્ય છે એમ હું માનું છું. હે શંભો ! હું ત્હારા હૃદયમાં જે હશે તે ત્હારૂં પ્રિય આજ કરીશ. ૨૦,૨૧

करवाण्यद्य कं कामं वरार्होसि मतो मम ।
कर्त्ता ह्यस्मि प्रियं शंभो तव यद् हृदि वर्तते ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मृत्युप्रजापति-संवादोपक्रमे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

અધ્યાય ૮૪ મો—મૃત્યુ-મોતની ઉત્પત્તિ.

स्थाणुरुवाच ॥ प्रजासर्गनिमित्तं मे कार्यवत्तामिमां प्रभो ।
विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा मा कुप्यासां पितामह ॥ १ ॥

શિવ કહે છે કે:-હે પ્રભો ! પ્રજાની સૃષ્ટિના નિમિત્તથી આ મ્હારૂં કાર્ય છે એમ તમે જાણો. તમેજ આ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે માટે હે પિતામહ ! તમારે પ્રજાઓના ઉપર કોપ કરવો યોગ્ય નથી. ૧ તમારા તેજથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિવડે પ્રજાઓ સર્વ સ્થાનમાં દગ્ધ થાય છે; એ રીતે દગ્ધ થતી પ્રજાઓને જોઇને મને કરૂણા ઉત્પન્ન થાય છે માટે હે જગતના પ્રભો ! એઓના ઉપર કોપ કરશો નહિ. ૨ પ્રજાપતિ કહે છે કે:-હું કોપ કરતો નથી તેમ પ્રજાની ઉત્પત્તિ ન થાય એવી પણ મ્હારી ઇચ્છા નથી; પરંતુ પૃથ્વી ઉપર ભાર ઓછો થાય માટે સંહાર કરવાની જરૂર છે એમ જાણીને હું તેમ કરૂં છું ૩. હે મહાદેવ ! આ પૃથ્વીદેવી ભારવડે જળમાં ડુબી જાય છે તેથી તે ભારથી પીડાઇને મને નિરંતર પ્રેરણા કરતી હતી કે, મ્હારા ભારનો સંહાર કરો. ૪ પછી તેનો ભાર ન્યૂન કરવાને માટે પ્રજાનો સંહાર કરવો જોઇએ, તે વિષે મેં બહુ વિચાર કર્યો પણ મને આ વૃદ્ધિ પામેલી પ્રજાનો સંહાર કરવાનો કોઇ ઉપાય જડયો નહિ ત્યારે મને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ૫ શિવ કહે છે કે:-હે દેવના ઇશ્વર ! એમ સંહાર કરવાના અર્થે તમે ક્રોધ ન કરતાં પ્રસન્ન થાઓ અને સ્થાવર તથા જંગમ સર્વ પ્રજાઓ તમારા ક્રોધવડે નાશ ના થાઓ. ૬ સર્વ સરોવરો, સર્વ ઘાસ-વેલાઓ, સ્થાવર અને જંગમ ચાર પ્રકારનો ભૂતસમુદાય, એ સર્વ ભસ્મવસાત્ થઇ ગયું છે તથા સર્વ જગતમાં પ્રલય વર્તી રહ્યો છે. હે સાધો ! હે ભગવન્ ! તમે પ્રસન્ન થાઓ, એટલુંજ હું વરદાન માગું છું. ૭,૮ આ પ્રજાઓ એકવાર નાશ પામી એટલે તે કોઇ પ્રકારે પણ પુનઃ આવશે નહિ. માટે હે પિતામહ ! તમારો ક્રોધ નિવૃત્તિ પામો અને તમારા તેજવડે પ્રાણીઓના હિતની ઇચ્છાથી બીજો કોઇ ઉપાય શોધી કાઢો કે, જેથી આ સર્વ પ્રાણીઓ દગ્ધ થાય નહિ અને પ્રજાઓની સંતતિ ઉખડી જઇને અભાવને પણ પામે નહિ. હે લોકના ઇશ્વરના ઇશ્વર ! તમે મ્હારી યોજના અહંકારના અધિષ્ઠાતૃપણામાં કરેલી છે. ૯.૧૧ તથા હે જગન્નાથ ! આ સ્થાવર અને જંગમ જગત તમારાથી ઉત્પન્ન થએલું છે. માટે હે મહાદેવ ! હે પિતામહ ! હું તમને પ્રસન્ન કરીને મૃત્યુ પામી-પામીને પુનઃ ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રજા માગું છું. ૧૨ નારદ કહે છે કે:-શિવનું એવું વચન સાંભળીને જેણે વાણી તથા મનને નિયમમાં

સમેલાં છે એવા બ્રહ્મદેવે પોતાના તેજનો પોતાના આત્માના વિષે પુનઃ ઉપસંહાર કર્યો. ૧૩ પછી લોકોએ પૂજેલા ભગવાન બ્રહ્મદેવે અગ્નિનો ઉપસંહાર કરીને પ્રજાની પ્રવૃત્તિ–જન્મ અને નિવૃત્તિ–મરણની કલ્પના કરી કે, જેથી પ્રજાનો પૃથ્વીમાંથી છેક નાશ પણ ન થાય તેમ અત્યંત ભાર પણ ન થાય. ૧૪ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા તે અગ્નિનો બ્રહ્મદેવ ઉપસંહાર કરતા હતા તે વખતે તે મહાત્માનાં સમગ્ર છિદ્રોમાંથી એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ. ૧૫ તે સ્ત્રીએ રાતું અને કાળું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું તથા નેત્રનું પૃષ્ઠ અને નેત્રની માંહેનો ભાગ પણ તેનો કાળો હતો. તેણે દિવ્ય કુંડળ પહેર્યાં હતાં તથા તે દિવ્ય અલંકારથી અલંકૃત થયેલી હતી. ૧૬ તે કન્યા બ્રહ્મદેવનાં શરીરનાં છિદ્રોમાંથી નીકળીને દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલી. તેને જગતના ઈશ્વર એવા તે બન્ને દેવોએ દીઠી. ૧૭ હે રાજન્ ! સર્વ લોકના આદિ બ્રહ્મદેવે તેને જતી જોઇને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે,–હે મૃત્યો ! આ પ્રજાનો તું નાશ કર. ૧૮ જગતનો સંહાર કરવાની બુદ્ધિથી ક્રોધ પામીને મેં ત્હારૂં ચિંતન કર્યું છે તેથી તું ઉપજી છે, માટે તું જડ અને પંડિત સર્વ પ્રજાઓનો સંહાર કર. ૧૯ હે સ્ત્રી ! તું સારા–માઠાનો કે, નાના–મોટાનો ભેદ રાખ્યા વિના સામાન્ય રીતે સઘળી પ્રજાનો મ્હારી આજ્ઞાથી સંહાર કર, તેથી તું પરમ કલ્યાણને પામીશ. ૨૦ બ્રહ્મદેવે આવાં વચન મૃત્યુને કહ્યાં તેથી જેણે કમળની માળા ધારણ કરેલી છે એવી તે દેવી મૃત્યુ અતિશય દુઃખિત થઇને વિચાર કરવા લાગી તથા જાણે અશ્રુપાત કરતી હોય તેવી જોવામાં આવી. ૨૧ હે રાજન્ ! મૃત્યુનાં અશ્રુપાત થવાથી સર્વ પ્રાણીનો એકેકે કાળે ક્ષય ન થાઓ ! એવા વિચારથી બ્રહ્મદેવે તેનાં આંસુ પોતાના બન્ને હાથવડે ગ્રહણ કર્યાં તથા મનુષ્યોના હિતના અર્થે પુનઃ પણ તેની પાસે એજ પ્રાર્થના કરી. ૨૨

पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वर ।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव ह ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मृत्युप्रजापति संवादो नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

અધ્યાય ૮૫ મો–બ્રહ્મા અને મૃત્યુનો સંવાદ.

नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमबला सात्मनैवायतेक्षणा ॥
उवाच प्रांजलिर्भूत्वा लतेवावर्जिता तदा ॥ १ ॥

નારદ કહે છે કેઃ–વિશાળ નેત્રવાળી તે સ્ત્રી (મૃત્યુ) પોતાની મેળેજ પોતાના દુઃખને દૂર કરીને–આંસુ લોહી નાખીને, સરળ થઇને તથા બ્રહ્મદેવની આગળ બન્ને હાથ જોડીને બોલી કે,–હે વચન બોલનારા પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! તમોએ સરજેલી મ્હારા સરખી સ્ત્રી સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરનારી તથા ક્રૂર કર્મ કરનારી કેમ થાય ૧,૨ હું અધર્મથી ભય પામું છું માટે મને કોઈ ધર્મયુક્ત કાર્યની આજ્ઞા કરો. હું ભય પામેલી છું તેને તમે જુઓ અને મ્હારા ઉપર કલ્યાણયુક્ત દૃષ્ટિ કરો ૩. હું બાળકને, વૃદ્ધને અને આયુષ્યના મધ્યમાં આવેલાં પ્રાણીઓને અપરાધ કર્યા સિવાય હરણ કરીશ નહિ–નાશ કરીશ નહિ. હે

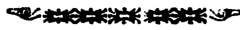
પ્રાણીઓના ઇશ ! તમને નમસ્કાર છે; તમે મ્હારા ઉપર કૃપા કરો ૪. હું મનુષ્યોના [મિત્ર] પુત્રોને, મિત્રોને, ભાઇઓને, માતાઓને અને પિતૃઓને નાશ કરીશ નહિ કેમ કે, જો હું નાશ કરૂં તો તેઓના સંબંધી મને શાપ દેશે તેથી ભય પામું છું. ૫ જેઓનાં સગાં-વહાલાં મરણ પામ્યાં હોય તે દીન મનુષ્યોના નેત્રની ભિનાશ મને અનંત કાળસુધી દહન કરે તેથી હું અત્યંત ભય પામું છું માટે તમારા શરણે આવી છું. ૬ હે દેવ ! યમના સ્થાનમાં પાપકર્મ કરનારાઓને યાતના ભોગવવામાં આવે છે; માટે હે વરદ ! હે પ્રભો ! હું તમારી કૃપા માગું છું તેથી મ્હારા ઉપર કૃપા કરો. ૭ હે લોકના પિતામહ ! તમારી પાસેથી મ્હારી એટલીજ કામના પરિપૂર્ણ થાઓ તથા હે મહેશ્વર બ્રહ્મદેવ ! તમને પ્રસન્ન કરવાના અર્થે હું તપ કરવાને ઇચ્છું છું. ૮ પિતામહ કહે છે કેઃ-હે મૃત્યો ! મેં પ્રજાઓનો સંહાર કરવાના હેતુથી ત્હારી કલ્પના કરી છે-મેં તને ઉત્પન્ન કરી છે; માટે જા અને સર્વ પ્રજાઓનો સંહાર કર. વિચાર કરીશ નહિ. ૯ મેં તને એટલાજ માટે ઉત્પન્ન કરી છે માટે એ તો એમજ થશે; બીજે પ્રકારે થવાનું નથી. હે પાપરહિત અને નિર્દોષ અંગવાળી સ્ત્રી ! મેં જે પ્રમાણે વચન કહ્યું છે તે પ્રમાણે તું કર. ૧૦ હે મહાબાહો ! હે શત્રુઓનાં નગરને જીતનાર રાજા ! બ્રહ્મદેવનું એવું વચન સાંભળીને મૃત્યુ કાંઇ બોલી નહિ તથા ભગવાન પિતામહની સામે નીચું જોઇને ઉભી રહી. ૧૧ બ્રહ્માએ તેને પુનઃ પુનઃ એ પ્રમાણે કહ્યું તથાપિ તે સ્ત્રી (મૃત્યુ) જાણે મરી ગયેલી હોય તેમ, છાનીમાની ઉભીજ થઈ રહી એટલે દેવતાઓના ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર બ્રહ્મદેવ પોતાની મેળે પોતાના આત્માના વિષે પ્રસન્ન થયા તથા હાસ્ય કરીને તે લોકાધીશ્વરે સર્વ લોક તરફ જોયું. ૧૨-૧૩ કોઇથી પરાજય ન પામેલા ભગવાન બ્રહ્માનો રોષ નિવૃત્ત થયો એટલે તે મૃત્યુ કન્યા બ્રહ્મદેવની પાસેથી ગઇ એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૪ હે રાજેંદ્ર ! તે કન્યા પ્રજાનો સંહાર કરવાની વાતનો અંગીકાર ન કરીને ઉતાવળે નાસી જતી હોય તેમ, માયાના અંતર્વર્તિ ગોતીર્થમાં ગઇ. ૧૫ તે દેવીએ ત્યાં જઇને પંદર પદ્મ વર્ષ સુધી એક ચરણથી ઉભાં રહી અત્યંત કઠિન તપ કર્યું. ૧૬ તે દેવી ત્યાં રહીને પરમ કઠિન તપ કરતી હતી તેવામાં મહા તેજસ્વી બ્રહ્મદેવે તેને પુનઃ પણ આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કે,-હે મૃત્યો ! મ્હારૂં વચન માન અને પ્રજાનો સંહાર કરવાનું અંગીકાર કર. પણ હે તાત ! મૃત્યુએ ઉતાવળથી તે વચનનો અનાદર કરીને પુનઃ પણ સાત પદ્મ વર્ષ સુધી એક ચરણથી ઉભા રહીને તપ કર્યું. હે માનદ ! વળી પુનઃ પણ તેર પદ્મ વર્ષ સુધી તેજ પ્રમાણે તપ કર્યું. હે તાત ! પુનઃ પણ દશહજાર પદ્મ વર્ષ સુધી મૃગોની સાથે ફરીને તપ આચર્યું. હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા રાજન્ ! વળી તે મૃત્યુ દેવીએ વીસ હજાર વર્ષ સુધી વાયુનો આહાર કરીને તપ કર્યું તથા પુનઃ પણ તેટલાંજ વર્ષ સુધી ઉત્તમ પ્રકારે મૌન ધારણ કરીને રહી. ૧૭-૨૦ હે રાજન્ ! એક હજાર અને આઠ પદ્મ વર્ષ સુધી જળમાં રહીને તપ કર્યું. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તે પછી તે કન્યા ગંડકી નદીના કીનારે ગઇ અને ત્યાં પણ વાયુ તથા જળનો આહાર કરીને પુનઃ તપ કરવા લાગી. પછી તે મહા ભાગ્યવતી સ્ત્રી મૃત્યુ ગંગા કીનારે ગઇ અને ત્યાં તપ કર્યું તથા ત્યાંથી મેરૂ પર્વતના વિષે ગઇ અને લાકડાની પેઠે કેવળ ચેષ્ટા રહિત થઇને પ્રજાનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી તપ કર્યું, ત્યાંથી હિમાચળના શિખર ઉપર કે, જ્યાં દેવતાઓએ યજ્ઞ કર્યો હતો ત્યાં ગઈ તથા હે રાજેંદ્ર ! ચરણના એક અંગુઠા ઉપર

ઉભાં રહીને તેણે એક નિખર્વ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને યત્નવડે પિતામહને પ્રસન્ન કર્યા. ૨૧-૨૪ પછી સર્વ લોકોની ઉત્પત્તિ તથા નાશના કરનાર બ્રહ્મદેવ તે સ્થળમાં આવીને તેને કહેવા લાગ્યા કે-હે પુત્રી ! તું આ શું કરે છે ? હવે તું મ્હારૂં વચન માન્ય કર. ૨૫ એવું ભગવાન પિતામહનું વચન સાંભળીને મૃત્યુએ કહ્યું કે-હે દેવ ! હું પુનઃ પણ તમારી કૃપા માગું છું કે, હું પ્રજાનું હરણ કરીશ નહિ. ૨૬ પછી બ્રહ્મદેવે તેને અધર્મથી ભય પામેલી તથા પુનઃ પણ કાલાવાલા કરતી જોઇને તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો તથા આ પ્રમાણે વચન કહ્યું કેઃ-હે મૃત્યો ! મ્હારી આજ્ઞાથી પ્રજાનો સંહાર કરતાં તને અધર્મ થવાનો નથી. માટે હે શુભે ! તું પ્રજાનો સંહાર કર. હે ભદ્રે ! આ સ્થળમાં મ્હારૂં કહેલું વચન મિથ્યા થવાનું નથી. ૨૭-૨૮ આ સ્થળમાંજ સનાતન ધર્મ ત્હારા વિષે પ્રવેશ કરશે તથા હું અને બીજા દેવો નિરંતર ત્હારા હિતમાં આસક્ત રહીશું. ૨૯ વળી મ્હારા મનવડે ઇચ્છેલું એક બીજું વરદાન તને આપું છું કે, પ્રજા વ્યાધિથી પીડા પામીને નાશ પામશે તેથી લોકો મરણનો દોષ ત્હારા ઉપર નાખશે નહિ. ૩૦ હે મૃત્યો ! પુરૂષના વિષે તું પુરૂષરૂપે થઇશ અને સ્ત્રીના વિષે સ્ત્રીરૂપે થઇશ; તેમજ નપુંસકના વિષે નપુંસકરૂપે થઇશ. ૩૧ હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળીને મૃત્યુએ પુનઃ પણ હાથ જોડીને દેવોના ઇશ્વર અવિનાશી મહાત્મા બ્રહ્મદેવને સંહાર કરવાની ના કહી. ૩૨ તેથી બ્રહ્મદેવે પુનઃ કહ્યું કે-હે મૃત્યો ! મનુષ્યોનો સંહાર કર. હે શુભે ! હું ચિંતન કરીશ કે, જેથી તને અધર્મ ઉત્પન્ન થાય નહિ. ૩૩ હે મૃત્યો ! ત્હારાં અશ્રુનાં જે બિંદુઓ મ્હારા જોવામાં આવ્યાં તથા જેને મેં ત્હારા એ હાથ વડે ઝીલી લીધાં હતાં તે અશ્રુનાં બિંદુઓ ભયાનક રૂપવાળાં વ્યાધિરૂપ થઇને સમય પ્રાપ્ત થયે મનુષ્યોનો સંહાર કરશે. ૩૪ જ્યારે સર્વ પ્રાણીઓનો અંતકાળ પાસે આવે ત્યારે તું કામ અને ક્રોધને એકત્ર કરીને પ્રેરણા કરજે. એ પ્રમાણે કરવાથી તું સમાન વૃત્તિ-વાળી રહીશ અને તને અધર્મ પ્રાપ્ત થશે નહિ; પરંતુ અત્યંત ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. ૩૫ એ પ્રમાણે કરવાથી તું ધર્મનું પાલન કરી શકીશ અને પોતાના આત્માને અધર્મમાં ડુબાડીશ નહિ; માટે તું આ પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારને પસંદ કર તથા કામની યોજના કરીને આ લોકમાં સર્વ પ્રાણીઓનો સંહાર કર. ૩૬ એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી તે "મૃત્યુ" નામની સ્ત્રીએ બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાનો લોપ કરવાથી તથા તેના શાપથી ભય પામીને પ્રજાનો સંહાર કરવાની હા કહી અને તે દિવસથી પ્રાણીઓના અંતકાળના વિષે કામ તથા ક્રોધને મોકલીને-તેઓને મોહ પમાડીને-મૂર્ચ્છિત કરીને તેઓના પ્રાણોનું હરણ કરવા લાગી. ૩૭ મૃત્યુનો અશ્રુપાત થવાથી બ્રહ્માએ જે અશ્રુઓનાં બિંદુઓ ઝીલી લીધાં હતાં તે સર્વ રોગ થઇને સર્વ મનુષ્યોના શરીરને જીવિતના અંતકાળે પીડા ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યાં. માટે હે અનુકંપક રાજન્ ! તું બુદ્ધિવડે બોધ પામીને ત્હારા મરણ પામેલા પુત્રનો શોક કરીશ નહિ. ૩૮ જ્યારે જીવતરનો અંત આવે છે ત્યારે સર્વ જીવો પરલો-કમાં જાય છે તથા ત્યાંથી આવીને પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે જેમ મનુષ્ય સુષુપ્તિમાં ઉંઘીને જાગે છે ત્યારે ઉંઘતા પહેલાંની વાસનાઓમાં પુનઃ તત્પર થઇને તે પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ હે રાજસિંહ ! સર્વ મનુષ્યો પોતાનો અંતકાળ આવ્યેથી મૃત્યુને પામે છે તથા દેવની પેઠે પુનઃ જન્મ પામે છે. ૩૯ (એ રીતે મૃત્યુ કોણ છે તથા મૃત્યુ કોનાવડે ઉપજે છે ? એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર કહીને હવે મૃત્યુ કોનું થાય છે ? એ પ્રશ્નોનો

ઉત્તર કહે છે કે,)–ભયાનક નાદવાળો, અને મોટા બળવાળો વાયુ સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણુ-રૂપ છે તે અનેક પ્રકારના દેહમાં રહેલો છે, માટે વાયુજ સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ટ દેવ છે. ૪૦ જ્યારે દેવતાઓના પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તેઓ મનુષ્યપણાને પામે છે અને જ્યારે મનુષ્યોના પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તેઓ દેવપણાને પામે છે. માટે સર્વ દેવતાઓ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય થાય છે અને સર્વ મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ દેવપણાને પામે છે. એથી રાજાઓમાં સિંહ જેવા ત્હારા પુત્રનો તું શોક કરીશ નહિ કેમ કે, ત્હારો પુત્ર સ્વર્ગને પામીને આનંદ ભોગવે છે. ૪૧ હે રાજન્! એ પ્રમાણે પ્રજાઓનું મૃત્યુ નિર્માણ કરેલું છે તે જ્યારે જ્યારે જે જે પ્રાણીનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યારે તે તે પ્રાણીનો યોગ્ય રીતે સંહાર કરનારૂં થાય છે અને તેનાં અશ્રુપાત એ વ્યાધિયો છે તે પણ સમય પ્રાપ્ત થયે પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે. ૪૨

एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां प्राप्ते काले संहरंती यथावत्
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः प्राप्ते काले संहरंतीह जंतून् ॥ ४२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मृत्युप्रजापतिसंवादे पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥८५॥

અધ્યાય ૮૬ મો–ધર્મસ્વરૂપ નિર્ણય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रतिविशंकिताः
कोय धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—આ સર્વ લોકો ધર્મના સ્વરૂપના વિષે શંકાવાળા છે, માટે હે પિતામહ! ધર્મ તે શું છે–તેનું લક્ષણ શું છે? તથા ધર્મ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? તે મને કહો. ધર્મ આ લોકના અર્થે છે કે, પરલોકના અર્થે છે? અથવા ધર્મ બન્ને લોકના અર્થે છે? હે પિતામહ! તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–સદાચાર, સ્મૃતિ અને વેદ, એવું ત્રણ પ્રકારનું ધર્મનું લક્ષણ છે. વળી અર્થ (પ્રયોજન) એ પણ ધર્મનું ચોથું લક્ષણ છે એમ પંડિતો કહે છે. ૨ ધર્મના અર્થે હિતકર જે વચનો છે તેનો પંડિતો ન્યૂનાધિક ભાવવડે તથા વિપરીત ભાવવડે પણ નિશ્ચય કરે છે. ૩ જેમ ગૃહસ્થાશ્રમીનો મોક્ષ નથી કેમ કે, વિષયલંપટ પુરૂષોજ ગૃહસ્થાશ્રમને ઇચ્છે છે, સંન્યાસમાં પણ મોક્ષ નથી કેમ કે, આળસુ પુરૂષો સંન્યાસને ગ્રહણ કરે છે, ઈત્યાદિ. માટે સત્ય જોતાં વિક્ષેપ વગરના ચિત્તવાળા દ્દઢ પુરૂષને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ જનક તથા વસિષ્ઠ આદિની પેઠે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા મનુષ્યોને વેદાંત શ્રવણાદિમાં પ્રત્યક્ષ વિક્ષેપ થાય છે માટે સંન્યાસ ધર્મ યોગ્ય છે. એ રીતે લોક વ્યવહારનો નિર્વાહ થવાને માટે ધર્મનો નિયમ કરેલો છે. ૪ ધર્મ આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં પણ સુખ આપનારો છે. માટે જ્યાં સુધી ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી પાપી પુરૂષ પાપવડે યુક્ત થાય છે ૫ પાપી પુરૂષ કોઇ પણ આપત્તિમાં પડીને પાપ ન કરે અથવા અધર્મ કરનારો પુરૂષ કોઈ આપદામાં પડીને અધર્મ ન કરે તો તેથી તે પાપથી મુક્ત થતો નથી. ધર્મનું સ્થાન આચારમાં છે માટે આચારનો આશ્રય

કરીને તું ધર્મને જાણીશ. પુરૂષ બીજાના પાપને જુએ છે પણ પોતાના પાપને જોતો નથી. ૬ જેમ ધર્મમાં સ્થિતિવાળો ચોર બીજાનું ધન ચોરી લે છે. તથા તેવડે ધર્મ કરે છે, પરંતુ ચૌર્ય કર્મરૂપી અધર્મથી મુક્ત થતો નથી અથવા પોતાના પાપકર્મને જોતો નથી. વળી જેમ ચોર, દેશની અરાજ્યસ્થિતિમાં બીજાનું ધન હરણ કરીને આનંદ કરે છે પણ બીજાને એમ કહેતો નથી કે, મેં પાપકર્મ કર્યું છે. ૭ પણ જ્યારે તેજ પુરૂષ (ચોર)નું ધન બીજો કોઇ લઇ જાય છે ત્યારે તે, રાજાની ઇચ્છા કરે છે—રાજા પોતાનું રક્ષણ કરે એમ ઇચ્છા કરે છે અને પોતાના ધનવડે જેઓ સંતોષ પામેલા છે તેઓની સ્પૃહા કરે છે કે, મને મ્હારૂં ધન તેઓ પાછું આપે તો ઠીક. ૮ તેઓ નથી આપતા ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારની શંકા રાખ્યા વિના પવિત્રના જેવો થઇને રાજદ્વારમાં ફરીયાદ કરવા જાય છે તથા પોતાના અંતરાત્માના વિષે કોઇ પ્રકારનું દુશ્ચરિત જોતો નથી, એમ છે તથાપિ સત્યનું વચન ઉત્તમ છે: સત્ય કરતાં બીજું કાંઇ ઉત્તમ નથી, સત્યવડે સઘળા લોકનું ધારણ થએલું છે અને સર્વ કાંઇ સત્યના વિષે રહેલું છે, માટે સત્યજ સર્વોત્તમ ધર્મ છે. ૧૦ પાપ કરનારા નિર્દય પુરૂષો પણ પોતપોતામાં સત્યને મધ્યમાં રાખીને એક—બીજાનો દ્રોહ કરતા નથી તથા તેથીજ તેઓનામાં તકરાર ઉઠતી નથી. એવી રીતે તેઓ સત્યના આશ્રયથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. ૧૧ તે પાપીઓ પણ અરસ્પરસ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને વર્તે, તો તેઓ નિશ્ચય નાશ પામે. વળી બીજાનું ધન હરણ કરવું નહિ એ પણ સનાતન ધર્મ છે. ૧૨ કેટલાક બળવાન પુરૂષો એમ માને છે કે, એ ધર્મ નિર્બળ પુરૂષોએ પ્રવર્તાવેલો છે. પણ જ્યારે તેઓના પ્રત્યે દૈવ પ્રતિકૂળ થાય છે એટલે તેઓ પોતેજ નિર્બળ થઇ જાય છે ત્યારે તેઓ પણ એમ કહે છે કે, બીજાનું ધન બળાત્કારે હરણ ન કરવું એ ધર્મ છે. ૧૩ કોઇ પુરૂષ સદાકાળ બળવાન કે, સદાકાળ સુખી રહેતો નથી માટે ત્હારે કુટિલતાવાળી બુદ્ધિ કદાપિ કરવી નહિ. ૧૪ સરળ બુદ્ધિવાળા નિર્બળ પુરૂષને અસાધુ પુરૂષથી, ચોરથી કે, રાજાથી ભય નથી કેમ કે, તે કોઇને કાંઇ પણ પીડા ઉત્પન્ન કરતો નથી તેથી તે પવિત્ર થઇને નિર્ભયપણે વસે છે. ૧૫ જે પુરૂષ ચોર હોય છે તે ગામમાં આવેલા હરણની પેઠે, સર્વ પાસેથી શંકાશીલ દૃષ્ટિથી જુએ છે તથા પોતે અનેક પ્રકારે પાપ આચર્યું હોય છે તેથી બીજી જગોએ પણ પાપબુદ્ધિથી જુએ છે. ૧૬ પરંતુ જે મનુષ્ય પવિત્ર હોય છે તે સર્વકાળ નિર્ભય થઇને તથા આનંદ પામીને સર્વ સ્થાનમાં ફરે છે અને પોતાનું કોઇ પણ દુશ્ચરિત બીજાના વિષે જોતો નથી. ૧૭ વળી દાન કરવું એ ધર્મ પણ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત પુરૂષોએ કહેલો છે. ધનવાન પુરૂષો એમ જાણે છે કે, એ ધર્મ કૃપણ પુરૂષોએ પ્રવર્તાવેલો છે. ૧૮ પણ જ્યારે દૈવ પ્રતિકૂળ થાય છે અને એ ધનવાન પુરૂષોજ દીન થઇ જાય છે ત્યારે એ ધર્મ તેઓનેજ પસંદ પડે છે. કેમ કે, આ લોકમાં કોઇ સર્વકાળ ધનવાન રહેતું નથી કે, સર્વકાળ સુખી પણ રહેતું નથી. ૧૯ (એ રીતે ધર્મના અનેક પ્રકાર કહ્યા પછી ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ કહે છે કે),—જે કર્મ બીજા પુરૂષો પોતાના પ્રત્યે કરે નહિ એમ જે પુરૂષ ઇચ્છતા હોય, તેઓએ તે કર્મ બીજા પુરૂષો પ્રત્યે કરવું નહિ, એનું નામ ધર્મ છે. કેમ કે, તે કર્મ જેવું પોતાને અપ્રિય લાગે છે તેવું બીજાને પણ અપ્રિય લાગે એમ સમજવું. ૨૦ જે પુરૂષ પરસ્ત્રીનો જાર હોય તે અન્ય તેવા (જાર)ને શું કહેવાને યોગ્ય છે ? કેમ કે, તે પોતેજ દોષવાળો છે. પણ જ્યા-

તેનો સ્વભાવ એવો છે કે, બીજાને જો તે જારપણામાં આસક્ત જુએ તો સહન કરી શકે નહિ, એમ હું માનું છું. અર્થાત્ પોતાનો દોષ તેની નજરમાં આવતો નથી પરંતુ સામાનો તેવો દોષ નજરે ચઢે છે. ૨૧ જે માણસ જીવતરને ઇચ્છતો હોય તેણે બીજાનો ઘાત કેમ કરાવવો ? નજ કરાવવો જોઇએ. જેવું જેવું આપણે પોતાનું ઇચ્છીએ તેવું તેવું સામાનું પણ ઇચ્છવું, એ ધર્મ છે. ૨૨ જેટલા ધનની જરૂર હોય તે કરતાં અધિક ધન જેટલું હોય તેવડે બીજા ધન વગરના મનુષ્યોનો નિર્વાહ કરવો, એજ કારણ માટે વિધાતાએ વ્યાજ–વટંતરનો ધંધો પ્રવર્તાવેલો છે. અર્થાત્ જો વ્યાજવૃદ્ધિનો ધંધો કરવો તો ગરીબ લોકોનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે કરવો પણ કેવળ ધનના વધારા માટે કરવો નહિ. ૨૩ જેથી દેવતા સન્મુખ થાય એવા માર્ગથી આચરણ કરવું એટલે દમ, દાન, દયા આદિ રાખવાં અથવા જ્યારે જ્યારે લાભ–પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ત્યારે ધર્મમાં સ્થિતિ કરવી એ સારી વાત છે. ૨૪ સર્વ વસ્તુઓ સામ ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઇ હોય તે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી છે, એમ પંડિતો કહે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! અથવા તેનું લક્ષણ સાંભળ. જે પોતાને પ્રિય લાગે તે ધર્મ છે એમ જાણીને બીજા પ્રત્યે તેમ કરવું અને જે પોતાને અપ્રિય લાગે છે તે બીજાને પણ અપ્રિય લાગશે એમ જાણીને તે બીજા પ્રત્યે ન કરવું. ૨૫ લોકો દયાપ્રધાન ધર્મને ગ્રહણ કરે માટે વિધાતાએ પૂર્વથી તે ધર્મ નિર્માણ કર્યો છે તથા સૂક્ષ્મ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવાને માટે સત્પુરૂષોનું ઉત્તમ ચારિત્રજ નિયમિત કર્યું છે–અર્થાત્ જ્યાં ધર્માધર્મની શંકા પડે ત્યાં સત્પુરૂષોનું આચરણ જોઇને વર્તવું તથા બીજી જગ્યોએ તો જેમાં દયા મુખ્ય છે, એજ ધર્મ છે એમ જાણવું. ૨૬ હે કુરૂકુળમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે તને ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું, માટે ત્હારે કોઇ પણ પ્રકારે કુટિલપણાની બુદ્ધિ કરવી નહિ. ૨૭

धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथंचन ॥ २७ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने धर्मलक्षणे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

અધ્યાય ૮૭ મો–ધર્માધર્મ વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सूक्ष्मं साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्तिमे [illegible] ब्रूयामनुमानतः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–તમે સૂક્ષ્મ અને નિયમિત તથા વેદથીજ જાણી શકાય એવા ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું તે ઠીક છે, પરંતુ મને અનુમાનથી એક સ્ફુરણા ઉપજી છે તે હું તમને કહું છું. ૧ મ્હારા હૃદયમાં જે અનેક પ્રશ્ન હતા તે સઘળાનો ઉત્તર તમે આપ્યો છે; તથાપિ હે રાજન્ ! હું મ્હારા કુતર્કનો નિગ્રહ કરી શકતો નથી તેથી વળી પુનઃ પ્રશ્ન કરૂં છું. ૨ આ શરીરવાળો પ્રાણી પોતાની મેળેજ આત્માને જીવાડે છે, સરજે છે અને મારે છે. તેથી તમે જે કહ્યું કે, અન્યને સુખ કે, દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી ધર્મ કે, અધર્મ ઉત્પન્ન થઇને કાળાંતરે જીવને સુખ–દુઃખ આપનારો થાય છે તે માત્ર વેદવચનથી જાણી શકાય છે, પણ હે ભારત ! તેટલાથી તેનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી કેમ કે, અનાદિથીજ

સુખાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ) કારણથી સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રમાણે જગતની વિચિત્રતા માલૂમ પડે છે ત્યારે વૈદિક ધર્મ કે, જે અદૃષ્ટ છે તેની કલ્પના કરવાની શી જરૂર છે? ૩ વળી બીજી રીતે પણ વૈદિક ધર્મનું ધર્મત્વ ખંડન કરી શકાય છે; તે એવી રીતે કે, વેદમાં સુખી પુરૂષના ધર્મ જૂદા કહ્યા છે અને દુઃખી પુરૂષના ધર્મ પણ જૂદા કહેલા છે. હવે આપદાઓની કાંઈ ગણુતરી નથી ત્યારે આપદામાં પડેલા પુરૂષના ધર્મ પણ અનંત હોવા જોઇએ તથા જ્યારે એમ હોય ત્યારે વેદમાં પણ તે અનંત ધર્મની ગણુના કરી બતાવવી અશક્ય હોવાથી વૈદિક ધર્મ દુર્જ્ઞેય છે. ૪ વળી તમે સદાચારને ધર્મ કહો છો તો સદાચાર પાળનારને સત્પુરૂષ કહેવા અને સત્પુરૂષ આચરે તેને "સદાચાર" જાણવો એ રીતે તેમાં સાધ્ય અને અસાધ્યનો વિવેક થઈ શકતો નથી માટે સત્પુરૂષનું આચરણ પણ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણ નથી. ૫ વળી (પ્રાકૃત–શૂદ્રાદિ પુરૂષ વેદાંતાદિને ધર્મ બુદ્ધિથી સાંભળે છે, યદ્યપિ શૂદ્ર વેદ સાંભળે તો તેના કાનમાં સીસું કે, લાખ રેડવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે) ધર્મના રૂપથી પ્રાકૃત પુરૂષો અધર્મ આચરતા પણ જોવામાં આવે છે, તેમ અપ્રાકૃત–બ્રાહ્મણાદિ પુરૂષો અધર્મરૂપે ધર્મનું આચરણ કરતા પણ જોવામાં આવે છે. (જેમ અગસ્ત્યે પોતે અપ્રાકૃત છતાં પણ દંડકારણ્યને શાપ આપવારૂપ અધર્મ કર્યો હતો. એ રીતે ભ્રષ્ટ પુરૂષોમાં શિષ્ટનાં લક્ષણુ જોવામાં આવે છે તથા શિષ્ટ પુરૂષોમાં ભ્રષ્ટનાં લક્ષણુ જોવામાં આવે છે, માટે સદાચાર (સત્પુરૂષોનો આચાર) પણ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણુ નથી કેમ કે, તેથી ધર્મનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી) ૬ કાળભેદવડે ધર્મમાં પણ ફેરફાર કરી નાખનારા વેદ પણ ધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં શ્રદ્ધા રાખવા જેવા નથી કેમ કે, શાસ્ત્રમાં કુશળ પુરૂષોએ એવું પ્રમાણુ બતાવેલું છે કે, વેદનાં વચનો પણ દરેક યુગમાં ઓછા ઓછા ધર્મ આચરવાનું કહે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૭ તેમાં કહ્યું છે કે, કૃતયુગના ધર્મ જૂદા છે, ત્રેતાયુગના ધર્મ જૂદા છે, દ્વાપરયુગના ધર્મ જૂદા છે અને કળિયુગના ધર્મ જૂદા છે. અર્થાત્ દરેક યુગમાં મનુષ્યોની શક્તિના પ્રમાણુમાં ધર્મ ઠરાવ્યા છે. ૮ "વેદનું વચન સ્મૃતિથી બળવત્તર છે માટે તે સત્ય છે" એમ કહેવું માત્ર લોકસંગ્રહના અર્થે (લોક રંજનના અર્થે) હોય એમ જણાય છે. કેમ કે, સ્મૃતિયો વેદમાંથી નીકળીને સર્વત્ર પ્રસરેલી છે, માટે સ્મૃતિયોજ પ્રમાણુ છે. ૯ જો સ્મૃતિઓ સઘળીજ પ્રમાણુ હોય તો, તે પ્રમાણુજ છે, પણ "જ્યાં શ્રુતિના વચનને બાધ ન આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિ પ્રમાણુ છે અને શ્રુતિના વચનને બાધ આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિ અપ્રમાણુ છે" એમ કહેશો તો સ્મૃતિ અપ્રમાણુજ છે. કેમ કે, સ્મૃતિનું પ્રમાણુ સાપેક્ષ છે એટલે સ્મૃતિને પ્રમાણુ ઠરાવવાને વેદના પ્રમાણુની અપેક્ષા રહે છે. હવે જ્યાં સ્મૃતિ અને શ્રુતિ એ બેનો વિરોધ હોય ત્યાં એક સ્મૃતિને અપ્રમાણુ કરી ત્યારે સઘળી સ્મૃતિયો પણ અપ્રમાણુ ઠરે છે. એ રીતે પ્રમાણુ પણ અપ્રમાણવડે વિરૂદ્ધ હોય તો પછી તેને "શાસ્ત્ર" નામ કેમ સંભવે? ૧૦ કોઇ ધર્મ કરતું હોય તેમાં બળવાન અને દુરાત્મા આવીને જે વિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે તે વડે ધર્મની વ્યવસ્થા (મર્યાદા) પણ નાશ પામે છે.* ૧૧ અમે ધર્મનું તત્વ એ પ્રમાણે જાણીએ છીએ અથવા કોઇના કહેવાથી એ પ્રમાણે

* જનમેજયના અશ્વમેધમાં ઇન્દ્રના અપરાધથી અશ્વમેધની સંસ્થાનો લોપ જોવામાં આવ્યો છે. ભા. ટી.

જાણીએ છીએ અથવા નથીજ જાણતા અથવા તે અમારાથી જાણી શકાય તેવુંજ નથી, કાંતો ધર્મનું તત્વ અમારી ધાર કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે અથવા કાંતો પર્વત કરતાં પણ મોટું છે. ૧૨ ધર્મનું તત્વ પ્રથમ ગંધર્વનગર જેવું દેખાય છે પણ જ્યારે વિદ્વાનો તેની સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષા કરે છે ત્યારે તે પુનઃ જોવામાં આવતુંજ નથી. જેમ "ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારને અક્ષય્ય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અમે સોમનો રસ પીએ અને અમર થઈએ." ઇત્યાદિ વેદનાં વચનો ગંધર્વનગરની પેઠે પ્રથમ અદ્ભુત જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે વિદ્વાનો તે ઉપર સૂક્ષ્મ વિચાર કરે છે કે, જે કૃતક (ઉત્પન્ન કરેલું) છે તે અનિત્ય છે કેમ કે, તે કાર્ય છે. જે જે કાર્ય હોય છે તે તે અનિત્ય છે; જેમ ઘડો કાર્ય છે અને તે અનિત્ય છે તેમ. તેમજ "જેમ આ લોકમાં કર્મથી એકત્ર થએલા લોકનો ક્ષય થાય છે તેમ પરલોકમાં પણ કર્મથી એકત્ર થએલા લોકનો ક્ષય થાય છે," ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ-પૂર્વક ઉપનિષદમાં જ્યારે જુએ છે ત્યારે તે અદર્શન થાય છે—તુચ્છ જેવું થઇ જાય છે. ૧૩ હે ભારત! જેમ વાવ કે, કૂવાની પાસે પશુઓને જળ પાવાનો હવાડો કર્યો હોય તેમાંથી નીકો બાંધીને ખેતરમાં કે, ક્યારડામાં જળ લઇ જવામાં આવતું હોય તો તે જળ અખંડ વહેતું જણાય છે ખરૂં, પણ હવાડામાંનું જળ ઓછું થતાં થતાં છેવટે બંધ થઇને તે નીકો સૂકાઇ જાય છે, તેમ વૈદિક ધર્મ પણ ક્ષીણ થતો થતો કળિયુગના અંતમાં જોવામાં આવશે નહિ એવી ભવિષ્ય વિષે સ્મૃતિ છે. ૧૪ (ધર્મ શી રીતે ક્ષીણ થશે? તે ઉપપાદન કરી બતાવે છે કે,) કેટલાક કામનાથી ધર્મ આચરશે, કેટલાક, "પોષણ કરનારને ભણાવવું જોઇએ." ઇત્યાદિ ઇચ્છાઓને વશ થઇને ધર્મ આચરશે અને કેટલાક બીજાં કારણથી એટલે યજ્ઞાદિના ઉદ્દેશથી ધનપ્રાપ્તિ થાય એવાં કારણથી ધર્મ આચરશે; એ રીતે બીજા પણ કેટલાક લોકો દાંભિક તથા શ્રદ્ધારહિત થઇને મિથ્યા ધર્માચરણ કરશે. કેટલાક મૂઢ દૃષ્ટિથી એમ કહે છે કે, કામનાસહિત કરેલો ધર્મજ ધર્મ છે, નિષ્કામ કાંઇ છે નહિ માટે નિષ્કામ ધર્મ છે નહિ અથવા ધર્મજ નથી. એવું બોલનારાઓનાં વચનને સત્પુરૂષો "લવારો" કહે છે તથા તેઓને ઉન્મત્ત કહીને હસે છે. ૧૫-૧૬ દ્રોણાચાર્યાદિ મોટા પુરૂષોએ બ્રહ્મધર્મનો ત્યાગ કરીને રાજધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો માટે એવો કાંઇ આચાર નથી કે, એકથી સર્વનું હિત થાય. જે આચારવડે એક પુરૂષ શ્રેષ્ઠતાને મેળવે છે તેજ આચારવડે બીજા પુરૂષને પીડા થાય છે. જેમ શમાદિ બ્રાહ્મણના ગુણ ધારણ કરવાથી વિશ્વામિત્રનો અભ્યુદય થયો અને તેજ શમાદિ ગુણ ધારણ કરવાથી જમદગ્નિને સહસ્રાર્જુ-નથી પીડા ઉત્પન્ન થઈ. તેમજ તેજ આચારવડે વસિષ્ઠાદિ પુરૂષો સમાનરૂપે પણ જણાય છે. એટલે બીજાને બાધ કરે છે, પોતે બાધ પામે છે અને નથી પણ પામતા. એવી રીતે સર્વ આચારની અનેકાગ્રતા પ્રત્યેક સ્થળમાં જોવામાં આવે છે. ૧૭-૧૯ (એવી રીતે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સદાચાર ધર્મનો નિર્ણય કરવામાં પ્રમાણ નથી એમ કહીને યુધિષ્ઠિર પોતાનો મત કહે છે કે,) અનાદિકાળથી પ્રવૃત્ત થયેલા સ્વભાવવડેજ સુખ—દુઃખ અને કાર્યાકાર્યની વ્યવસ્થા થાય છે પણ શ્રુતિ આદિથી પ્રમાણ થયેલા ધર્મવડે વ્યવસ્થા થતી નથી માટે પંડિતો ચિરકાળથી ચાલતા આવેલા તે ધર્મને પૂર્વથી "ધર્મ" કહે છે તથા તે પૂર્વથી ચાલતા આવેલા આચારવડે અનંત કાળ સુધીની ધર્મની મર્યાદા થાય છે. ૨૦

चिताभिः ...: कविभिः पूर्वं धर्मं उदाहृत:
तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां शुकानुप्रश्ने सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો-તુલાધાર વૈશ્ય અને જાજલિ મુનિનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હવે " સુખાદિની વ્યવસ્થામાં સ્વભાવ નિયામક છે કે, ધર્મ નિયામક છે " એ વિચારના સંબંધમાં તુલાધારે જાજલિની સાથે ધર્મના પ્રમાણના અંગે જે વચન કહ્યાં હતાં, તે પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૧ " જાજલિ " નામે વનમાં ફરનારો મહા તપસ્વી (વાનપ્રસ્થ) બ્રાહ્મણ સમુદ્રકાંઠે તપ કરતો હતો. ૨ તે જાજલિ નિરંતર નિયમમાં રહેતો હતો, નિયમિત આહાર કરતો હતો, ચીર (વલ્કલ) અને મૃગચર્મ પહેરતો હતો તથા મસ્તકપર જટા ધારણ કરતો હતો. તે બુદ્ધિમાન જાજલિ મુનિયે ઘણાંક વર્ષ સુધી શરીરપર કાદવ અને મળને ધારણ કરીને તપ કર્યું. ૩ હે રાજન્! તે મહા તેજસ્વી અને જળમાં નિવાસ કરનારો મુનિ કે, જેના મનના સરખો વેગ હતો તે વિપ્રર્ષિ જાજલિ કોઈક વખત સર્વ લોકને જોતો જોતો ફરતો હતો. ૪ એ રીતે સમુદ્રના અંત સુધી વન અને જંગલસહિત પૃથ્વીને જોઇને પુનઃ પોતાના સ્થાનમાં આવ્યો તથા પોતાના જળવાસમાં રહીને એકવાર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ લોકમાં સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પ્રાણીઓમાં કોઇ પણ મ્હારા સમાન નથી કે, જે જળમાં અને આકાશ માર્ગે મ્હારી બરોબર ગમન કરી શકે. ૫-૬ અથવા એવો કોઇ નથી કે, રાક્ષસોથી અદૃશ્ય રહીને તથા જળની માંહે બોલીને ગમન કરી શકે. (જાજલિને એવી સિદ્ધિ તપોબળથી પ્રાપ્ત થઇ હતી તેથી એમ કહેતો હતો.) તે વખતે પિશાચોએ તેને કહ્યું કે, ત્હારે એમ બોલવું યોગ્ય નથી-ત્હારે એવો ગર્વ કરવો યોગ્ય નથી. ૭ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! વણિકનો ધર્મ આચરનાર " તુલાધાર " નામે એક મોટા યશવાળો વાણીઓ કાશીમાં રહે છે, તે ત્હારાથી વિશેષ સામર્થ્યવાળો છે તે પણ ત્હારી પેઠે બોલવાને યોગ્ય નથી, તો તેનાથી અલ્પ સામર્થ્યવાળો તું આવું બોલે તે કેમ સંભવે ? અથવા તે વાણીઓ છતાં પણ ગર્વ કરતો નથી તો ત્હારે શમાદિ ગુણવાળા બ્રાહ્મણ થઇને ગર્વ કરવો કેમ ઘટે ? ૮ એ પ્રમાણે ભૂતોનું વચન સાંભળીને મહાતપસ્વી જાજલિ બોલ્યો કે,-હું તે મોટી બુદ્ધિવાળા યશસ્વી તુલાધારને જોવાને ઇચ્છું છું. જાજલિનું એવું વાક્ય સાંભળીને રાક્ષસોએ તે ઋષિને સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢયો અને કહ્યું કે,-હે દ્વિજ ! આ માર્ગે થઇને તું કાશીએ જા. ૯-૧૦ એ પ્રમાણે ભૂતોનું વચન સાંભળીને જાજલિ મુનિ ઉદાસ થઇને કાશીએ ગયો અને ત્યાં જઇ તુલાધારને મળ્યો અને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-હે તાત ! જાજલિ મુનિયે એવું શું દુષ્કર કર્મ કર્યું હતું ? કે, જેથી તે પરમ સિદ્ધિને પામ્યો હતો ? ૧૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-તે જાજલિ મુનિ અત્યંત ઘોર તપ કરતો હતો. એ મહાતપસ્વી બ્રાહ્મણ સાયંકાળે

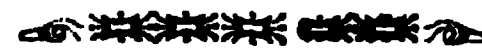
અને પ્રાતઃકાળે સ્નાન તથા આચમન કરીને પોતાનું બ્રાહ્મ કર્મ કરવામાં પ્રીતિવાળો હતો. ૧૩ તે જાજલિ અગ્નિનું સારી રીતે ઉપાસન કરતો હતો તથા નિરંતર સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતો હતો. જાર્જલિ મુનિ વાનપ્રસ્થાન વિધિને જાણનારો થઇને કીર્તિવડે પ્રકાશિત હતો. ૧૪ જાર્જલિ વનમાં તપ કરતો હતો પણ એના મનમાં એમ થતું નહોતું કે, હું ધર્મવાન છું અર્થાત્ હજી મેં કાંઇ ધર્મ સંપાદન કર્યો નથી એમ તેનું મન નિરાભિમાન રહેતું હતું. વર્ષાઋતુમાં તે આકાશ સામાં નેત્ર કરીને સુઇ રહેતો હતો. હેમંત ઋતુમાં જળમા આશ્રય કરતો હતો. ૧૫ ઉષ્ણકાળમાં વાયુ તથા તડકાને સહન કરતો હતો પરંતુ તેને ધર્મ પ્રાપ્ત થયો નહિ—હું ધર્મવાન છું એવું માન ઉપજ્યું નહિ. તેણે પૃથ્વીપર કષ્ટવડે જેટલા પ્રકારની શય્યાઓ થઇ શકે તેટલા પ્રકારે કરી—અર્થાત્ અનેક પ્રકારે તેણે કષ્ટયુક્ત આસન અને શયન કર્યું. ૧૬ પછી કોઇક કાળે તે જાજલિ મુનિ વર્ષાઋતુમાં આકાશ સામે જોઇને શયન કરી રહ્યો હતો તથા આકાશમાંથી પડતા જળને વારંવાર પોતાના મસ્તકવડે ગ્રહણ કરતો હતો. ૧૭ હે પ્રભો ! તેથી તેની જટા પલળી ગઇ અને પરસ્પર ગુંથાઇ ગઇ. એવી જટા સાથે તે નિરંતર અરણ્યમાં જતો હતો તેથી પોતે મળયુક્ત તો હતોજ, પણ તેથી વધારે મલીન થતો ગયો અને જટા પણ મેલથી ભરાતી ગઇ; અથવા તે નિર્મળ—નિષ્પાપ મુનિ મળયુક્ત થતો ગયો. ૧૮ પછી કોઇક વખત મહા તપસ્વી જાજલિ આહાર કર્યા વિના માત્ર વાયુનું ભક્ષણ કરીને તથા એકાગ્ર થઇને કાષ્ઠની પેઠે ઉભો રહ્યો અને તે સ્થળમાંથી કોઇ દિશા તરફ હાલ્યો ચાલ્યો પણ નહિ. ૧૯ હે ભારત ! જાર્જલિ પૃથ્વીમાં દાટેલા કાષ્ઠના થાંભલાની પેઠે, ચેષ્ટાહીન થઇને તપ કરતો હતો તેવામાં કોઇ બે ચકલાંએ તેના મસ્તક ઉપર જટામાં માળો ઘાલ્યો. ૨૦ તેને જાણીને બ્રહ્મર્ષિ જાજલિ મુનિ મહા દયાવાન હતા તેથી તેમણે પોતાની જટામાં ઘાસ અને તાંતણા આદિ ઘાલીને માળો બનાવતાં તે બે નર—માદા, ચકલા—ચકલીને નિવારણ કર્યા નહિ. ૨૧ મહા તપસ્વી મુનિ પોતાના સ્થાનથી ચલાયમાન થતા નહોતા તેથી તે બંને દંપતી તે સ્થાનમાં "સુખ મળશે" એમ વિશ્વાસ રાખીને રહ્યાં. ૨૨ એમ કરતાં વર્ષાકાળ વીતી ગયો અને શરદઋતુ આવી એટલે મુનિના વિશ્વાસથી તે બન્ને ચકલા—ચકલીએ કામથી મોહિત થઇને ગર્ભાધાન વિધિનો આરંભ કર્યો. ૨૩ તથા હે રાજન્ ! બન્ને પક્ષીએ સમય આવ્યે ઋષિના મસ્તકપર ઇંડાં મૂક્યાં. તેજસ્વી અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વ્રતવાળા મુનિયે તે જાણ્યું ખરૂં. ૨૪ પણ મહા તેજસ્વી જાર્જલિ પોતાના સ્થાનથી ચલિત થયા નહિ કેમ કે, "ધર્મ સંપાદન કરવો" એવું નિરંતર તેમના મનમાં રહેલું હતું અને અધર્મ કરવો તેમને પસંદ નહોતો. ૨૫ હે વિભો ! પછી તે બન્ને પક્ષી દરરોજ ચારો કરી આવીને તથા હર્ષ પામીને વિશ્વાસથી તેમના મસ્તક ઉપર રહેતાં હતાં. ૨૬ એમ કરતાં ઇંડાં પુષ્ટ થયાં અને તેમાંથી બચ્ચાં ઉત્પન્ન થયાં તે પણ ત્યાંજ મોટાં થવા લાગ્યાં પણ જાજલિ પોતાના સ્થાનમાંથી ચલાયમાન થયા નહિ. ૨૭ જેણે વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા ધર્માત્મા જાર્જલિ મુનિ ચકલાનાં ઇંડાનું રક્ષણ કરીને ચેષ્ટા વિના તથા એકાગ્ર થઇને તેજ પ્રમાણે ઉભા થઇ રહ્યા. ૨૮ એમ કરતાં કાળાંતરે તે બચ્ચાંને પાંખો આવી, ત્યારે પણ મુનિયે જાણ્યું કે, હવે ચકલાંનાં બચ્ચાંને પાંખો આવી છે. ૨૯ પછી તેજ સ્થળમાં તે બચ્ચાં લગાર મોટાં થયાં તેઓને જોઇને નિયમ તથા વ્રતવાળા અને બુદ્ધિમાનમાં અથવા મનન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે મુનિ

અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૩૦ પછી તે બચ્ચાં-પક્ષી મોટાં થયાં ત્યારે પણ તેઓને જોઇને મુનિને મોટો હર્ષ થયો તથા પક્ષીઓ પણ નિર્ભય થઇને પોતાનાં સંતાનસહિત ત્યાં વસતાં હતાં. ૩૧ પછી જ્યારે તેઓને પાંખો પૂરેપૂરી આવી રહી ત્યારે ઉડવા લાગ્યાં અને પાછાં આવીને માળામાં પેસી જવા લાગ્યાં. એવી રીતે તે પક્ષી દરરોજ ઉડીને બહાર જતાં હતાં તથા સાંજે આવીને પાછાં પોતાના માળામાં પેસતાં હતાં, એટલું થયું તથાપિ જાજલિ મુનિ પોતાના સ્થાનથી ચલાયમાન થતા નહોતા. ૩૨ કોઇ વખત તે પક્ષીઓ એક વાર બહાર જઇને પાછાં માળામાં આવતાં હતાં અને પાછાં બહાર જતાં હતાં એમ તે વારંવાર કરતાં હતાં તથા કોઇ વખત પોતાનાં માતા-પિતા (ચકલા-ચકલી) વિના એકલાં બહાર જતાં હતાં. તોપણ જાજલિ ચલાયમાન થતા નહોતા. ૩૩ હે રાજન્! તે પક્ષીઓ દિવસે બહાર જઇને સાંજે પાછાં પોતાના તેજ માળામાં નિવાસ કરવાને આવતાં હતાં. ૩૪ તે પક્ષીઓ કોઇ વખતે પાંચ દિવસ સુધી આકાશમાં ઉડીને જતાં હતાં અને છઠ્ઠે દિવસે પાછાં આવતાં હતાં તોપણ જાજલિ પોતાના સ્થાનથી ચલિત થતા નહોતા. ૩૫ એમ કરતાં જ્યારે પક્ષીઓના પ્રાણ પ્રબળ થયા-હવામાં ઉડવાની શક્તિ વધતી ગઈ ત્યારે તે સર્વ પક્ષીઓ ઉડી ગયાં અને ઘણા દિવસ સુધી પાછાં આવ્યાં નહિ. ૩૬ હે રાજન્! કોઇ વખત પક્ષીઓ ઉડી જતાં હતાં અને એક મહિના સુધી પાછાં આવતાં નહોતાં તથાપિ જાજલિ મુનિ ત્યાંજ સ્થિર ઉભા રહેતા હતા. ૩૭ એક વખત તે પક્ષીઓ ઉડી ગયાં અને તે પુનઃ દેખાયાંજ નહિ, ત્યારે જાજલિના મનમાં મોટો વિસ્મય ઉત્પન્ન થયો અને તેમના મનમાં થયું કે, મેં ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો માટે હું હવે સિદ્ધ થયો, એવી રીતે ગર્વે તેમના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૮ નિયમિત વ્રતવાળા જાજલિ મુનિયે એવી રીતે પક્ષીઓને ઉડી ગયેલાં જોઇને પોતાના વિષે માન ભરેલી દૃષ્ટિથી જોયું તથા પોતાને માન આપીને મનમાં અત્યંત પ્રસન્ન થયા. (તેમના મનમાં થયું કે, મ્હારા મસ્તક ઉપર પક્ષીઓએ માળો ઘાલ્યો, બચ્ચાં જણ્યાં અને તે મોટાં થઇને ઉડવા શીખ્યાં તથા પરિપક્વ વયને પામીને ઉડી પણ ગયાં તથાપિ હું ચલાયમાન થયો નહિ માટે મને ધન્ય છે, મેં ખરેખરો ધર્મ સિદ્ધ કર્યો છે તથા મ્હારા જેવો બીજો ધર્મવાન કોઇ નથી. એવી રીતે જાજલિ પોતાના મનમાં પ્રસન્ન થયા). ૩૯ પછી તે મોટા તપવાળા મુનિયે નદીમાં સ્નાન કરીને-જળનો સ્પર્શ કરીને અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો-હોમ કર્યો તથા ઉદય પામતા સૂર્યનું ઉપસ્થાન કર્યું. ૪૦ પછી "મ્હારા મસ્તક ઉપર ચકલાં ઉત્પન્ન થઇ મોટાં થયાં." એમ મનમાં ગર્વ કરીને જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ જાજલિયે આકાશ સામું જોયું અને બન્ને બાહુ થાબડીને ભારે નાદ કર્યો તથા મોટેથી બોલ્યો કે,-મેં ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે એમાં ફેર નથી. ૪૧ જાજલિનો શબ્દ થયા પછી આકાશમાંથી વાણી થઈ તેને જાજલિએ સાંભળી. તે વાણી એવી થઇ કે,-હે જાજલિ! ત્હારો ધર્મ તુલાધારની બરોબર નથી. ૪૨ હે દ્વિજ! કાશીપુરીમાં મોટી બુદ્ધિવાળો "તુલાધાર" નામે વાણીઓ રહે છે તે પણ ત્હારી પેઠે બોલવાને યોગ્ય નથી, તો તું શી ગણત્રીમાં છે. ૪૩ આ વાણીને સાંભળીને તેમને ક્રોધ થયો તથા હે રાજન્! તે મુનિ તુલાધારને જોવાની ઇચ્છાથી પૃથ્વીમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા તથા જ્યાં સાંજ પડતી ત્યાં રાતવાસો રહીને બીજે દિવસે પુનઃ માર્ગે ચાલતા હતા. ૪૪ એમ કરીને ઘણે દિવસે વારાણસી (કાશી) નગરમાં પહોંચ્યા તથા દુકાન ઉપર ગ્રાહકોને

માલ વેચતા તુલાધારને જોયો. ૪૫ ભંડોળ (જે મૂળ ધન ઉપર વેપાર કરેલો હોય તે પૂંજી) ઉપર નિર્વાહ કરનાર તે તુલાધાર પણ બ્રાહ્મણને આવતો જોઈને મનમાં અત્યંત આનંદ પામ્યો અને ઉભો થયો તથા તેનું આગત સ્વાગત કરીને તેનો સારો સત્કાર કર્યો. ૪૬ તુલાધાર કહે છે કેઃ—હે બ્રહ્મન્! તું આવતો હતો તે વખતથી હું તને જાણું છું એમાં કાંઈ સંશય નથી, પણ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હું તને જે વચન કહું તે સાંભળ. ૪૭ તેં સમુદ્રના નીચાણના પ્રદેશમાં અથવા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર રહીને તપ કર્યું છે, પરંતુ તે પહેલાં કોઈ વખત તેં ધર્મની સંજ્ઞા-ધર્મનું લક્ષણ કોઈ પ્રકારે પણ જાણ્યું નથી. ૪૮ હે વિપ્ર! પછી તપ કરતાં કરતાં તું જ્યારે સિદ્ધ થયો ત્યારે ત્હારા મસ્તક ઉપર પક્ષીઓ જન્મ પામ્યાં તથા તેં તેઓની સંભાવના કરી. ૪૯ હે દ્વિજ! જ્યારે તેઓને પાંખો આવી અને અહીંથી-તહીં ચારો કરવા લાગ્યાં ત્યારે તેં પોતાના મસ્તક ઉપર ચકલાં ઉત્પન્ન થવાથી "મને મોટો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો" એમ માન્યું. ૫૦ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! પછી તેં મ્હારા સંબંધી આકાશવાણી સાંભળી તેથી તું અમર્ષના વશમાં પડીને અહીં આવ્યો છે. હે દ્વિજસત્તમ! હવે હું ત્હારૂં શું પ્રિય કરૂં? તેની મને આજ્ઞા કર. ૫૧

खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम ।
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।
करवाणि प्रियं किन्ते तद् ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ५१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधारजाजलिसंवादे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અધ્યાય ૮૯ મો-તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ-કામ્યકર્મ નિષેધ.

भीष्म उवाचः ॥ इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता ।
प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपतांवरः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—બુદ્ધિમાન તુલાધારે એ પ્રમાણે કહ્યા પછી જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને બુદ્ધિમાન જાજલિ આવું વચન બોલ્યા. ૧ જાજલિ કહે છે કેઃ—હે વણીકપુત્ર! સર્વ પ્રકારના રસ, સર્વ પ્રકારના ગંધ, વનસ્પતિયો, ઔષધીઓ તથા ઔષધીઓનાં મૂળ અને ફળ વેચતાં વેચતાં-અર્થાત્ નહિ વેચવા જેવા પદાર્થ વેચવાના દોષવાળો છતાં પણ તને નિષ્ઠાવાળી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા! એ સર્વ તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું? તે સઘળું તું મને કહે. ૨-૩ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—એ પ્રકારે યશવાળા બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળીને, ધર્મ તથા અર્થને તત્વથી જાણનારા વૈશ્યે ધર્મનાં સૂક્ષ્મ તત્વ કહેવા માંડ્યાં. ૪ તુલાધાર કહે છે કેઃ—હે જાજલે! હું રહસ્યસહિત સનાતન ધર્મને જાણું છું. તે ધર્મનું રહસ્ય એવું છે કે, સર્વ પ્રાણીનું હિત કરવું. તથા સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રભાવ રાખવો, એજ ધર્મ પ્રાચીન છે એમ સર્વ લોક જાણે છે. ૫ હે જાજલિ! પ્રાણીઓનો દ્રોહ કર્યા સિવાય અથવા તેઓનો અલ્પ* દ્રોહ કરીને જે વૃત્તિ ચલાવવી એજ પરમ ધર્મ છે તથા

* સંકટમાં અલ્પદ્રોહ કરીને વૃત્તિ ચલાવવી અથવા મનુષ્યની જીવિકા પ્રાણીઓનો દ્રોહ કર્યા સિવાય ચાલતી નથી માટે અલ્પદ્રોહ કરવો કહ્યો છે. ભા. ક.

તેવડે હું જીવું છું. ૬ હું જૂદાં કરેલાં કાષ્ઠ તથા ઘાસવડે આ ધંધો ચલાવીને નિર્વાહ કરૂં છું. હે વિપ્રર્ષે ! હું અળતો (લાખનો રસ), કમળકાષ્ઠ, સપેત તપખીર તથા કસ્તૂરી આદિ સારા–આઠા સુગંધી પદાર્થો અને લવણુ આદિ મદ્ય વર્જીત અનેક પ્રકારના રસ એવા ઘણા પદાર્થોને બીજાની પાસેથી ખરીદ કરૂં છું અને કપટ રાખ્યા વિના લોકોને વેચાતા આપું છું. ૭–૮ હે જાજલિ! જે પુરૂષ સર્વનો મિત્ર હોય તથા જે સર્વના હિતમાં મન, કર્મ અને વચનવડે પ્રીતિવાળો હોય તે ધર્મને જાણે છે, એમ જાણવું. ૯ હું કોઇની સાથે પ્રીતિ કરતો નથી કે, કોઇની સાથે વિરોધ પણ કરતો નથી. હું કોઇનો દ્વેષ કરતો નથી કે, કોઇની ઇચ્છા પણ રાખતો નથી, હે જાજલે ! તું મ્હારા વ્રતને જો: હું સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સમાન વૃત્તિ રાખીને વર્તું છું. હે જાજલે! મ્હારૂં ત્રાજવું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન રહેલું છે. ૧૦ હું બીજાઓનાં કૃત્યની નિંદા નથી કરતો કે, સ્તુતિ પણ નથી કરતો; કેમ કે, હે વિપ્રેંદ્ર ! જેમ આકાશના રંગ ઘડી ઘડીમાં અનેક તરેહના થઇ જાય છે, તેમ આ જગતમાં પણ લોકોના રંગ ઘડી ઘડીમાં બદલાયા કરે છે તથા વિચિત્ર છે. ૧૧ હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ જાજલિ ! એ પ્રમાણે સર્વ લોકો ઉપર સમાન બુદ્ધિવાળો તથા જેના મનમાં માટી, પથ્થર અને સોનું સમાન છે એવો મને જાણ. ૧૨ જેમ આંધળા, બહેરા અને મૂગા કે, જેઓનાં ઇન્દ્રિયદ્વાર દૈવે બંધ કરેલાં છે તે માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇને જીવે છે, તેમ હું સર્વ દેખું છું તથાપિ તેઓની પેઠેજ વર્તું છું. ૧૩ જેમ વૃદ્ધ, રોગી અને જેઓનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું છે એવા પુરૂષો વિષયોમાં નિસ્પૃહ હોય છે તેમ અર્થ, કામ અને ભોગ વિષે મ્હારી પણ સ્પૃહા નાશ પામેલી છે. ૧૪ જ્યારે પુરૂષ કોઇથી ભય પામતો નથી તથા કોઇ પુરૂષ તેનાથી ભય પામતો નથી, તેમજ જ્યારે નથી દ્વેષ કરતો કે, નથી ઇચ્છા કરતો ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૫ જ્યારે પુરૂષ કોઇ પણ પ્રાણી ઉપર મન, કર્મ કે, વચનવડે પાપભાવના કરતો નથી ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૬ જગતમાં તે વિના બીજો કોઇ ધર્મ થયો નથી, થવાનો નથી કે, થશે પણ નહિ, પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓને જે અભય આપે છે તેજ અભયપદને પામે છે. ૧૭ જેમ લોકો મૃત્યુના મુખથી ઉદ્વેગ પામે છે, તેમ સર્વ લોક જેનાથી ઉદ્વેગ પામે છે તે પુરૂષ ક્રૂર વાણીવાળા તથા કઠોર દંડવાળા યમરાજથી મોટા ભયને પામે છે. ૧૮ જેઓ વૃદ્ધ છે, જેઓને પુત્ર અને પૌત્ર છે અને જેઓ હિંસા કરતા નથી એવા મહાત્માનાં આચરણને જોઇને અમે તે પ્રમાણે આનંદ પામીએ છીએ. મૂઢ પુરૂષોએ સત્પુરૂષનાં આચરણથી મોહિત થઇને વેદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પરંપરાગત ધર્મને તજી દીધો છે. શ્રેષ્ઠ પુરૂષ આપત્તિમાં પડવાથી અનાચાર કરે છે; તેના અનાચારને જોઇને, તેના બીજા સઘળા સારા આચારનો પણ મૂર્ખ પુરૂષો ત્યાગ કરે છે. કેવળ મૂર્ખ પુરૂષો ત્યાગ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ વિદ્વાન, તપસ્વી અને બળવાન પણ તેથી મોહ પામે છે. ૧૯–૨૦ હે જાજલિ ! જે, સત્પુરૂષોએ આચરેલા ધર્મને અનુસરે છે તેને ધર્મ તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે જે પુરૂષ સત્પુરૂષોની સાથે દ્રોહ વિનાની બુદ્ધિથી વર્તે છે તથા દમગુણયુક્ત રહે છે તેને જલદીથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ જેમ નદીમાં દૈવયોગે કાષ્ઠ તણાતું જતું હોય તેને દૈવયોગે બીજા કાષ્ઠનો સમાગમ થાય છે, તેમાં વળી બીજાં કાષ્ઠ આવીને પરસ્પર વળગે છે અને તેમાં ઘાસ, કાષ્ઠ, છાણાં આદિ એકઠાં થાય છે તથા તે સર્વનો સંયોગ જેમ દૈવયોગથી થાય છે તેમ વિયોગ પણ

દૈવયોગે થાય છે, એજ પ્રમાણે આ લોકમાં સત્પુરૂષો, પિતા, માતા, ભ્રાતા આદિનો સંયોગ અને વિયોગ દૈવથી થાય છે, એમ માનીને હર્ષ–શોક કરવો નહિ. ૨૨–૨૩ હે મુનિ ! જેનાથી કોઈ પણ પ્રાણી કોઇ વખત કોઇ પણ પ્રકારે ઉદ્વેગ પામતું નથી તે પુરૂષને સર્વદા સર્વથી અભય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪ હે વિદ્વન્ ! જેમ જળાશયના કાંઠાપર ભૂંકતા વરૂથી સર્વ જળચર પ્રાણીઓ ઉદ્વેગ પામે છે, તેમ જેનાથી સર્વ જંતુઓ ઉદ્વેગ પામે છે તેને સર્વ તરફથી ભય સમજવો. ૨૫ એ રીતે સર્વને અભયદાન આપવું શ્રેષ્ઠ છે માટે જે સહાયવાળા હોય, જે દ્રવ્યવાળા હોય અને જે સામર્થ્યવાળા હોય તેઓએ પોતાનું બને તેટલું કરીને સર્વ પ્રાણીને અભય આપવું; કેમ કે, અભયદાન ઐશ્વર્યનો હેતુ છે તથા પરલોકને પમાડનારૂં છે. અભયદાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૨૬ તેથી પંડિતો અભયદાન આપનારાને “ઉત્તમ” કહે છે. જેઓના હૃદયમાં બહારનું અલ્પ સુખ લીટીની પેઠે, કોતરાયલું હોય, તેઓએ કીર્ત્તિ માટે પણ અભયદાનરૂપી ધર્મ કરવો. જેઓ કુશળ હોય તેઓએ સમગ્ર જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણીને તેના અર્થે પણ અભયદાન કરવું. ૨૭ તપ કરવાથી, યજ્ઞ કરવાથી, દાન કરવાથી અને વેદાંતાદિ વાક્યોનું ચિંતન કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફળ અભયદાનરૂપ ધર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ આ લોકમાં જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાનરૂપી દક્ષિણા આપે છે તેને સર્વ યજ્ઞનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પણ અભય દક્ષિણા પામે છે. ૨૯ કેમ કે, પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવારૂપ ધર્મથી અન્ય એકે શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી. હે મહામુનિ ! જે ધર્મથી કોઇ વખત કોઇ પણ પ્રાણીને કોઇ પણ પ્રકારે ઉદ્વેગ થતો નથી, તે ધર્મ આચરનાર પુરૂષને સર્વ પ્રાણીથી અભયની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૦ જેમ ઘરમાં સાપ ભરાયો હોય તેથી ઘરમાં વસનારાં મનુષ્યો ઉદ્વેગ પામે છે, તેમ હિંસા કરનાર પુરૂષ આ લોકમાં કે, પરલોકમાં સુખ ન પામીને ધર્મને પણ પામતો નથી. ૩૧ જે પુરૂષ આત્માને જાણે છે તે સર્વત્ર આત્મા વિના બીજું કાંઇ જોતો નથી તથા પોતાને પણ સર્વનો આત્મા જાણે છે. એ રીતે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મારૂપે જાણનારો પુરૂષ કોને મારે અને શાવડે મારે ? એવા બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષના માર્ગને વિષે દેવતાઓ પણ મોહ પામે છે. કેમ કે, તેને બ્રહ્માના લોક આદિ પદની પણ વાસના નથી માટે તેના પદની ઇચ્છા કરનારા દેવોને પણ તેનો માર્ગ દુર્લભ થઇ પડે છે. ૩૨ સર્વ દાનથી અભય આપવાનું દાન ઉત્તમ કહેલું છે. હે જાજલિ ! એ હું તને સાચું કહું છું માટે તું તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખ. ૩૩ (અભયદાનની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા અર્થે કામ્ય કર્મની નિંદા કરીને તુલાધાર બોલ્યો કે,)–કામ્ય કર્મ કરનાર પુરૂષ પ્રથમ સારા ભાગ્યવાળો થઇને–સ્વર્ગાદિ લોકને પામીને પુનઃ હીન ભાગ્યવાળો થાય છે–મૃત્યુ લોકમાં પડે છે તથા તેના સત્કર્મનો ક્ષય થયેલો જોઇને મનુષ્યો તેની નિરંતર નિંદા કરે છે. ૩૪ હે જાજલિ ! સૂક્ષ્મ ધર્મ કાંઈ કારણ વિનાનો હોય નહિ, અર્થાત્ અભયદાનાત્મક સૂક્ષ્મ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ એટલે તે ધર્મ કરવાનું ફળ ન હોય એમ નથી. વેદમાં જે યજ્ઞાદિ સ્થૂલ ધર્મનું કથન કરેલું છે તે બ્રહ્મ તથા સ્વર્ગાદિ પામવાને માટે કરેલું છે; અર્થાત્ શમ–દમાદિ ધર્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિને અર્થે છે તથા યજ્ઞાદિ ધર્મ સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને અર્થે છે અને યજ્ઞાદિ સ્થૂલ ધર્મથી પણ અહિંસારૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મ થાય છે. ૩૫ અહિંસા ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે તથા તેમાં અપવાદ બહુ છે માટે તે જાણી શકાતો નથી, પરંતુ વેદના હિંસક યજ્ઞના વિધિમાં પણ “ અહિંસા

શ્રેષ્ઠ છે" એમ સ્થળે સ્થળ જોવામાં આવે છે તેથી અહિંસારૂપ શ્રેષ્ઠ આચાર સમજવામાં આવે છે. ૩૬ તું જે એમ કહે છે કે, અળતો, પદ્મકાષ્ઠ આદિ નહિ વેચવા જેવા પદાર્થને તું કેમ વેચે છે? તે વિષે કહું તે સાંભળ. જે પુરૂષો પશુઓના વૃષણને કાપી નાખે છે, જેઓ તેઓનાં નાક વીંધે છે, જેઓ તેઓને બાંધે છે અને દામે છે-દોરડાવડે દામણુ ઘાલે છે, જેઓ તેઓની પાસે ઘણો બોજો વહેવરાવે છે અને જેઓ પ્રાણીઓને હણીને ભક્ષણ કરે છે, તેઓની નિંદા તું કેમ નથી કરતો? અને હું, જેમાં હિંસા નથી એવો લાક્ષારસ અને પદ્મકાષ્ઠાદિ વેચું છું તેની નિંદા કરે છે. વળી મનુષ્યો મનુષ્યોને દાસભાવે ભોગવે છે. ૩૭,૩૮ તથા પોતાનો કોઈ વધ કરે, બંધન કરે અથવા પોતાને કોઈ અટકાવી રાખે, તેથી જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે જાણવા છતાં પણ બીજાઓનો વધ, બંધન અને નિરોધ (કેદ) કરીને રાત્રિ-દિવસ તેઓની પાસે કામ કરાવે છે અથવા તેઓને પીડા કરે છે. ૩૯ જેઓનાં પાંચ ઇંદ્રિયોમાં તથા પાંચ ભૂતોમાં આદિત્ય, ચંદ્રમા, વાયુ, બ્રહ્મા, પ્રાણ, યજ્ઞ અને યમ દેવતાઓ વસે છે તેવાં જીવતાં પ્રાણીઓને પણ મનુષ્યો વેચે છે તો મરી ગયેલાંને વેચે એમાં તો શું આશ્ચર્ય? બકરો, અગ્નિ, વરૂણ, ઘેટો, સૂર્ય, ઘોડો, પૃથ્વી, વિરાટ્, ગાય, વાછરડું અને સોમ (રસ), એટલાં વેચવાથી ધર્મની સિદ્ધિ થતી નથી. તેને પણ લોકો વેચે છે તો પછી હે બ્રહ્મન્! તેલ, ઘી, મધ અથવા બીજાં ઔષધો વેચવામાં શો દોષ છે? જે પશુઓ મચ્છર અને ડાંસ આદિથી રહિત જગ્યામાં સુખે કરીને વૃદ્ધિ પામ્યાં હોય તથા તેઓ પોત-પોતાની માતાને પ્રિય છે, એમ જાણીને પણ લોકો તેને અનેક પ્રકારે આક્રમણ કરીને જે સ્થળ ઘણા ડાંસ અને મચ્છરથી વ્યાપ્ત હોય તથા જ્યાં બહુ કાદવ હોય ત્યાં લઈ જાય છે તથા તેઓને ગળે ઝૂંસરી મૂકીને ભાર ખેંચાવે છે અને પીડિત કરે છે; અર્થાત્ યજ્ઞને અર્થે પણ વિધિ વિના પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય તો તે પણ દોષાવહ છે તો યજ્ઞના અર્થ વિના પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય તે દોષાવહ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? ૪૦-૪૪ એવી રીતે પશુઓને હણવારૂપ કર્મથી, ગર્ભહત્યાનું પાપ વધારે છે એમ હું માનતો નથી. કેટલાક લોકો કૃષિ (ખેતી)ને સારી માને છે પણ તે વૃત્તિ પણ પરમ દારૂણ છે. ૪૫ ખેતી કરનારો મનુષ્ય, જેના મુખમાં લોહ જડેલું છે એવા એક કાષ્ઠ (હળ-ચવડા) વડે પૃથ્વીને અને પૃથ્વીમાં રહેનારા સર્પાદિ પ્રાણીઓને હણે છે તથા હે જાજલિ! ગાડે જોડેલા બે બળદ હોય છે તેઓને તું જો. ૪૬ વેદમાં "અઘ્ન્યા" (હણવાને નહિ યોગ્ય) એવું ગાયનું નામ છે તેને હણવાને કોણ યોગ્ય છે? કોઈ મનુષ્ય કદાચિત્ પોતાનું બાણ વ્યાઘ્ર આદિ પશુને હણવાને છોડે અને તે જો અજાણતાં ગાયને વાગે તો તેથી પણ મોટું પાપ થાય છે તો પછી જાણી-જોઈને ગોવધ કરનારને જે પાપ થાય તેમાં તો પૂછવાનું જ શું છે? ૪૭ પૂર્વે ઋષિયોએ અને યોગીઓએ નહુષ રાજાને એમ કહ્યું હતું કે, તેં ગાયને હણી છે તેથી પોતાની માતાને હણ્યા બરોબર પાપ કર્યું છે તથા તેં વૃષભને હણ્યો છે તેથી પ્રજાપતિને હણ્યા બરોબર પાપ કર્યું છે. ૪૮ હે નહુષ! તેં અકાર્ય કર્યું છે માટે અમે ત્હારે અર્થે પીડા પામીશું. પછી હે જાજલિ! જેમ ઋષિયોએ પૂર્વે ઇંદ્રની બ્રહ્મહત્યા સ્ત્રી આદિમાં ઋતુસ્રાવ ઇત્યાદિ રૂપે વહેંચી નાખી હતી; તેમ નહુષે કરેલો ગોવધ પણ મહાભાગ ઋષિયોએ એકસો એક રોગરૂપે પૃથ્વીમાં વહેંચી નાખ્યો. ૪૯ ઋષિયોએ નહુષને કહ્યું કે, ગોવધ કરનારો મનુષ્ય ભ્રૂણહત્યા કરનારો છે, કેમ કે, ગોવધ

કરનારાને સ્મૃતિમાં ભ્રૂણહત્યારો કહેલો છે, માટે અમે ત્હારૂં હુતદ્રવ્ય અગ્નિમાં હોમીશું નહિ. ૫૦ મહાત્મા અને તત્વાર્થને જાણનારા સર્વ શાંત ઋષિયોએ તથા પતિઓએ એમ કહીને પોતાના તપોબળથી નહુષને ગોહત્યા કરનારો છતાં "બુદ્ધિપૂર્વક હત્યા કરનારો નથી" એમ કહ્યું તથા પ્રમાદથી કરેલા તેના દોષને સર્વ લોકોમાં રોગરૂપે વહેંચી નાખ્યો. ૫૧ એ રીતે પ્રમાદથી થયેલ ગોવધનો પણ એટલો બધો દોષ છે કે, જેથી તે અદ્યાપિ લોકોને રોગરૂપે પીડે છે તો પછી બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા ગોવધનો દોષ મોટો હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? ૫૨ હે જાજલિ ! તું આવા અકલ્યાણકારી અને ભયાનક આચારને અંધપરંપરા કેવળ આચરે છે પણ તેમાં કુશળ થઇને જાણતો નથી કે, તેનું કારણ શું છે? અર્થાત્ "મધુપર્કાદિમાં ગવાલંભ કરવો." એવું પરાપૂર્વથી ચાલતું આવેલું છે માટે તું પણ તેમ કરે છે, પરંતુ મહર્ષિઓએ ગોવધ અટકાવવાને તે આચાર કરેલો છે તેમ તું જાણતો નથી. જો જાણે તો તને માલૂમ થાય કે, હિંસા કરવાથી કેવું મોટું પાપ થાય છે? એ રીતે પ્રત્યેક ધર્મનું કે, આચારનું કારણ જાણીને ધર્મ કરવો પણ ગતાનુગતિક થવું નહિ. હે જાજલિ ! કોઇ મને મારે અથવા કોઇ મ્હારી સ્તુતિ કરે તે વિષે પણ હું તને કહું તે સાંભળ. ૫૩ તે એમ છે કે, તે બે (નિંદાકર્તા અને સ્તુતિકર્તા)માં મને કોઇ વહાલો-અળખામણો નથી, પરંતુ તે બન્ને સમાન છે. બુદ્ધિમાન પુરૂષો આ પ્રકારના ધર્મને વખાણે છે. ૫૪ તે ધર્મ ઉપપત્તિથી સંયુક્ત છે તથા યતિઓ તે ધર્મનું સેવન કરે છે, તેમજ ધર્મશીલ પુરૂષો નિરંતર તે ધર્મને નિપુણ દૃષ્ટિથી જુએ છે. ૫૫

उपपत्त्या हि संयुक्तो यतिभिश्चैव सेव्यते
सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपलक्षितः ॥ ५५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधार-जाजलिसंवादे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥८९॥

અધ્યાય ૯૦ મો-તુલાધાર અને જાજલિનો સંવાદ-મોક્ષધર્મપ્રશંસા.

जाजलिरुवाच ॥ अयं प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते ॥ १ ॥

જાજલિ કહે છે કેઃ-તેં ત્રાજુડીઓ ઝાલતાં (અથવા ત્રાજુડીઓ ઝાલી માટે) આ ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે કે, જેથી કૃષિ આદિને દૂષણ આપવાથી સ્વર્ગનું દ્વાર તથા પ્રાણીઓની જીવનવૃત્તિ એ બન્ને બંધ થાય છે. ૧ ખેતીવડે અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તું પણ તેથીજ જીવે છે. હે વાણીઆ ! પશુઓના ખાતરવડે ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા મનુષ્યો પણ પશુઓ વડેજ જીવે છે. ૨ યજ્ઞ પણ તેથીજ થાય છે. પરંતુ તું તો એમ કહે છે કે, સર્વ યજ્ઞ હિંસાત્મક છે માટે અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરવાના બ્હાનાથી તું યજ્ઞની પણ નિંદા કરીને નાસ્તિકના સરખાં વચન બોલે છે. માત્ર ખેતીનોજ ત્યાગ કરે તો આ લોક જીવેજ નહિ. ૩ તુલાધાર કહે છે કેઃ-હે જાજલિ ! હિંસા કર્યા સિવાય પ્રાણીઓની વૃત્તિ કેમ ચાલે? તે હું તને કહીશ. અર્થાત્ મ્હારા જેવો રોજગાર કરીને અથવા વાનપ્રસ્થની પેઠે, વનફળ આદિથી નિર્વાહ કરીને જીવિકા ચલાવી શકાય છે, તો પછી જેમાં હિંસા

આદિ દોષ રહેલા છે તેવી ખેતી શા માટે કરવી ? એમ હું કહું છું. માત્ર ખેતીને દૂષણ આપવાથી હું નાસ્તિક થઇ જતો નથી કે, તેથી મેં યજ્ઞની નિંદા કરી એમ પણ કહેવાતું નથી હું યજ્ઞની નિંદા કરતો નથી, પણ એમ કહું છું કે, યજ્ઞ કરીને પણ યજ્ઞના ભોક્તા પરમાત્માને જે જાણે તેવો પુરૂષ દુર્લભ છે. ૪ બ્રાહ્મણને આચરવારૂપ યજ્ઞ (યોગ)ને તથા જે પુરૂષો તે યજ્ઞ (યોગ)ને જાણનારા છે તેઓને મ્હારો નમસ્કાર છે. બ્રાહ્મણો યોગયજ્ઞરૂપ પોતાના યજ્ઞનો ત્યાગ કરીને જ્યોતિષ્ટોમાદિ ક્ષત્રયજ્ઞ-હિંસામય યજ્ઞ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. ૫ હે બ્રાહ્મણ ! લોભીઆ, દ્રવ્યના લાલચુ અને નાસ્તિક પુરૂષોએ અર્થ-વાદરૂપ વેદનાં વચન ન જાણીને સત્યના આભાસ જેવું અસત્ય પ્રવર્તાવ્યું છે, અર્થાત્ હિંસામય યજ્ઞ કરવાનું જે કથન કરેલું છે તે અર્થવાદરૂપ છે. ૬ હે જાજલિ ! “ યજ્ઞ કરીને આ આપવું, ફલાણું આપવું, દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે, જે વધારેમાં વધારે દક્ષિણા આપવાને સમર્થ હોય તે જો તેથી ઉતરતી દક્ષિણા આપે તો તે નિંદાય છે. શાસ્ત્રમાં કહેલી દક્ષિણા ન આપવાથી અકલ્યાણકારી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે” ઇત્યાદિ સર્વ વાતો અર્થવાદ છે તથા તેવો વાદ લોભી અને ધન ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા-વાળા પુરૂષોએ પ્રવર્તાવેલો છે. ૭ (એ પ્રમાણે ક્ષત્રયજ્ઞની નિંદા કરીને બ્રાહ્મણયજ્ઞનું સ્વરૂપ કહે છે,)-જ્યારે સુકૃતવડે (પાપ ન કરવાવડે) પ્રાપ્ત કરેલા હુતદ્રવ્યથી દેવતાઓ સંતોષ પામે છે ત્યારે હિંસાત્મક હુતદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે ? સુકૃતવડે પ્રાપ્ત કરેલું હુતદ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે, એક તો નમસ્કારરૂપ હવિ (હુતદ્રવ્ય) છે, કેમ કે, નમસ્કારને વેદમાં યજ્ઞ કહ્યો છે. બીજું સ્વાધ્યાયનું પઠન કરવારૂપ હુતદ્રવ્ય છે કેમ કે, સ્વાધ્યાયના પઠનને વેદમાં યજ્ઞ કહ્યો છે અને ત્રીજું જવ, ડાંગર આદિ ઓષધિઓ હુતદ્રવ્ય છે કેમ કે, તેવડે હોમ કરવાનું વેદમાં કહેલું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દેવતાઓનું પૂજન કરી શકાય છે. ૮ પણ અસ-ત્પુરૂષો કે, જેઓ સકામબુદ્ધિથી *ઇષ્ટ, પૂર્તાદિ કરીને દેવનું યજન કરે છે તેઓને પોતાના જેવુંજ લોભિયું સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે. લોભી યજમાન કે, ઋત્વિજ હોય તેથી સંતાન લોભિયું પ્રાપ્ત થાય છે અને યજમાન કે ઋત્વિજ સમાન બુદ્ધિવાળા હોય તો તેઓને સમાન બુદ્ધિવાળું સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ જેવો યજમાન તથા જેવા ઋત્વિજ હોય છે તેવીજ પ્રજા થાય છે. જેમ આકાશમાંથી નિર્મળ જળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ યજ્ઞ કરવાથી નિર્મળ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦ હે બ્રહ્મન્ ! અગ્નિમાં નાખેલી આહુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે તથા અન્નથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧ પૂર્વે પ્રજાઓ અત્યંત શ્રદ્ધાવાળી થઇને યજ્ઞ કરતી હતી તેથી ફળની આશા ન રાખ્યાં છતાં પણ તેઓને સર્વ કામ્ય ફળ પ્રાપ્ત થતાં હતાં. જેમ આપસ્તંબ કહે છે કે, મનુષ્ય જે ફળની આશાથી આંબાનું વૃક્ષ રોપે છે તેને ફળના સાથે અનિચ્છિત છાયા અને સુવાસ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી જે યજ્ઞાદિ કરે છે તેને કામ્યફળ વગર ઇચ્છાએ પણ મળે છે. તેમ પૂર્વે પણ નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારી પ્રજાને પૃથ્વી વગર ખેડયે પાક આપતી હતી તથા જગતનું શુભ થાઓ, એવું ચિંતન કરવાથી વેલાઓ ઉત્પન્ન થઇ ફળવાન થતા હતા. ૧૨ તેઓ યજ્ઞ કરતા હતા પણ કર્મનું ફળ કર્તાને મળે છે, એમ જોતા નહોતા-ઇચ્છતા નહોતા. જે પુરૂષો યજ્ઞનું ફળ છે કે,

* ઇષ્ટ એટલે પશુ સોમાદિ યજ્ઞ અને પૂર્ત એટલે તળાવ ખોદાવવાં આદિ કર્મ. ભા. ક.

નથી ? એવી શંકાવાળા થઇને કોઇ પણ પ્રકારે યજ્ઞ કરે છે તે પુરૂષો અસાધુ, ધૂર્ત, લોભી અને દ્રવ્યના પ્રયોજનવાળા થાય છે, જે પુરૂષ પ્રમાણ અને શુભ એવા વેદને અપ્રમાણ અને અશુભ કહે છે તે પુરૂષ અશુભ કર્મ કરનારા અને પાપી પુરૂષોના લોકને પામે છે. ૧૩–૧૪, અથવા જે મનુષ્ય પ્રમાણ કે, અપ્રમાણ પણ અશુભ કર્મને કરે છે તે પણ અશુભ કર્મ કરનારા અને પાપી પુરૂષોના લોકને પામે છે. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે પુરૂષ સદૈવ પાપી અને અજ્ઞાની રહે છે તેની કદાપિ મુક્તિ થતી નથી. ૧૫ (એ પ્રમાણે ફળની આશા રાખ્યા સિવાય કરેલા કર્મની પ્રશંસા કરીને તથા દાંભિક અને કુતર્કી પુરૂષોની નિંદા કરી વિદ્વાન્ પુરૂષો કેવા વિચારથી કર્મ કરે છે તે કહે છે) જે બ્રાહ્મણ હોય છે તે, કર્તાપણાનું અભિમાન તથા ફળની અભિલાષાને તજીને "વેદોક્ત કર્મ કર્ત્તવ્ય છે" એમ સમજીને તે વેદોક્ત કર્મ કરે છે. તે એમ સમજે છે કે, યજ્ઞાદિ કર્મમાં ઋત્વિક્, હુતદ્રવ્ય, મંત્ર, અગ્નિ આદિ સર્વ ઉપસ્કર બ્રહ્મજ છે. લોકમાં બ્રહ્મવિના બીજું કાંઇ છેજ નહિ, તેથી હું "યજ્ઞનો કરનારો છું" એવું તે અભિમાન રાખતો નથી. ૧૬ વિદ્વાન્ પુરૂષે કરેલું કર્મ અપૂર્ણ–ખોડવાળું હોય તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ છે એમ અમે વેદમાં સાંભળીએ છીએ. તેમજ આત્મજ્ઞાની પુરૂષે કરેલા કર્મનો કૂતરા તથા ભૂંડ આદિથી ઉપઘાત થાય તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ મૂઢ પુરૂષે કર્મ સાંગોપાંગ કરેલું છતાં પણ તે કામ્ય બુદ્ધિથી કરેલું હોય તો શ્રેષ્ઠ નથી. કર્મનો ઉપઘાત થવાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે તે પણ કામ્ય કર્મ માટેજ છે; કેમ કે "આ ઉપઘાત થવાથી અમુક કર્મનો નાશ થયો" એવી જેની બુદ્ધિ થાય છે તેનું સમાધાન પ્રાયશ્ચિત્ત વિના થતું નથી, પરંતુ જેને ફળાભિસંધિ છે નહિ તેથી જે ઉપઘાતસહિત કે, ઉપઘાતરહિત કર્મને પણ ઇશ્વરાર્પણ કરી બેઠો છે તેને પ્રાયશ્ચિત્તનું શું પ્રયોજન છે. ? ૧૭ (એવી રીતે વિદ્વાનના કર્મયજ્ઞની પ્રશંસા કરીને બીજા યજ્ઞ વિષે કહે છે કે,) કેટલાક પુરૂષો સત્ય પાળવારૂપ યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક પુરૂષો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવારૂપ યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક પુરૂષો પરમ પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાના લોભરૂપ યજ્ઞ કરે છે–આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવારૂપ યજ્ઞ કરે છે, કેટલાક પુરૂષો ધનાદિ વિષયોમાં તૃપ્તિ પામીને–વૈરાગ્ય પામીને વૈરાગ્ય રાખવારૂપ યજ્ઞ કરે છે અને કેટલાક પુરૂષો જે મળે તે બીજાને આપી દેવારૂપ યજ્ઞ કરે છે. એ સર્વ મનુષ્યો ઇર્ષ્યાવિનાના હોય છે. તેઓ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના તત્વને જાણનારા હોય છે તથા યોગરૂપી યજ્ઞ વિષે સ્થિતિવાળા હોય છે. તેઓ નિરંતર પ્રણવનો જપ કરે છે તથા બીજાઓને સંતોષ પમાડવારૂપ કર્મ કરે છે. ૧૮, ૧૯ એમ ઃ ? સર્વ દેવતામય છે અને તે બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ વિષે રહેલો છે. હે જાજલિ ! બ્રહ્મવેત્તા નિરંતર બ્રહ્માનંદમાં તૃપ્ત રહે છે અને બ્રહ્મવેત્તા તૃપ્ત થયો એટલે સર્વ દેવો પણ તૃપ્ત થાય છે. ૨૦ જેમ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના રસથી તૃપ્ત થયો હોય તેને કોઇ મનુષ્ય બીજા રસ લાવી આપે તો તે, રસને લગાર પણ ઇચ્છતો નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપી રસવડે તૃપ્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તાને સુખ આપનારી નિત્ય તૃપ્તિ રહે છે. ૨૧ એવી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનો હેતુ ધર્મ છે. કેમ કે, જે મુનિયો હોય છે તેઓ એક ધર્મનોજ આશ્રય કરે છે, ધર્મમાંજ સુખ માને છે તથા તેઓએ સમગ્ર કાર્ય અને અકાર્યનો નિશ્ચય કરેલો હોય છે. છતાં પણ અમારા સૂત્રાત્મા પ્રાણથી પ્રાણાદિનું ઉત્પત્તિ સ્થાન ભૂતાત્મા છે એવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો જ્ઞાની વિચાર કરે છે. ૨૨ કેટલાક પુરૂષો કે, જેઓ જ્ઞાનવાળા અને વિજ્ઞાનવાળા

હોય છે, જેઓ સંસાર સમુદ્રને તરીને પેલીપાર જવાને ઇચ્છનારા હોય છે અને જેઓ સાત્વિક વૃત્તિવાળા હોય છે તેઓ અતિશય પુણ્ય અને ફળને આપનારા, પુણ્યવાન પુરૂષોથી યુક્ત અને જ્યાં જઇને પછીથી શોક કરવો પડતો નથી એવા બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨૩,૨૪ તેઓ સ્વર્ગને ઇચ્છીને ધનવડે બ્રહ્મનું યજન કરતા નથી; પરંતુ સત્પુરૂષોના માર્ગને અનુસરીને હિંસારહિત યજ્ઞ કરે છે. ૨૫ તેઓ વનસ્પતિ, ઓષધિઓ, ફળ અને મૂળવડે યજ્ઞ કરે છે તથા ધનરૂપ ફળની ઇચ્છાવાળા લોભી ઋત્વિજો તેઓને યજ્ઞ કરાવતા નથી. ૨૬ એવા બ્રાહ્મણો પોતાના આત્માનેજ યજ્ઞ સામગ્રી કલ્પીને યજ્ઞ કરે છે; અર્થાત્ તેઓ લોકના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી સર્વ કર્મની સમાપ્તિ કરીને માનસિક યજ્ઞ કરે છે. ૨૭ એ રીતે ધનના લોભી ઋત્વિજો તેઓને યજ્ઞ કરાવતા નથી કે, તેઓ તેવા ઋત્વિજોની ઇચ્છા પણ કરતા નથી, ત્યારે તે લોભી ઋત્વિજો ફળની ઇચ્છાવાળા અસાધુ પુરૂષોને યજ્ઞ કરાવે છે. સત્પુરૂષો તો પોતાના ધર્માચરણવડે પ્રજાને સ્વર્ગ પમાડે છે. હે જાજલિ ! હું એમ જાણીને સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખું છું. ૨૮ હે મહામુનિ ! બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો ધુમ–રાત્રિ આદિ પુનર્જન્મ આપનારા જે માર્ગનું સેવન કરે છે તથા અર્ચિ–દિવસ આદિ અપુનર્જન્મ આપનારા માર્ગનું સેવન કરે છે–અર્થાત્ તેઓ સકામ બુદ્ધિથી કે નિષ્કામ બુદ્ધિથી જે માર્ગનું ઉપાસન કરે છે તે માર્ગે વિમાનમાં બેસીને જાય છે. “કર્મવડે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાનવડે દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે” એમ વેદમાં કહ્યું છે, એજ અર્થ અહીં જણાવેલો છે. હે જાજલિ ! કર્મ કરનાર અને જ્ઞાની એ બન્ને દેવયાન (વિમાન)માં બેસીને પરલોકમાં જાય છે પણ તેમાંથી એક (કર્મ કરનાર)ને પુનઃ આ લોકમાં આવવું પડે છે તથા બીજા (જ્ઞાની)ને આવવું પડતું નથી. ૨૯,૩૦ જ્ઞાનીઓના સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે માટે તેઓને અર્થ ગાડાં પોતાની મેળે જોડાય છે તથા તેઓ યજ્ઞ સામગ્રીને પોતાની મેળે વહન કરે છે, તેમજ તેઓની ગાયો પોતાની મેળે દોહોવાય છે. કેમ કે, તેઓ મનમાં જે ઇચ્છે છે તે તેઓને સિદ્ધ થાય છે. ૩૧ તેઓ યજ્ઞ કરવાના હોય છે ત્યારે પોતાની મેળેજ મનઃકલ્પિત યજ્ઞ સ્તંભનું ગ્રહણ કરીને સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરે છે. માટે જે પુરૂષ એવી રીતે યોગાભ્યાસવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળો થયેલો હોય છે તે મધુપર્કમાં ગાયની હિંસા કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૩૨ હે બ્રહ્મન્ ! માટે જેઓ તેઓના જેવા સિદ્ધિવાળા નથી તેઓ પશુ બીજ આદિ પશુ કે, ઓષધિઓનો વધ કરીને યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે “ત્યાગજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે” એમ જાણીને હું તને ત્યાગીનાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. ૩૩ જે કોઇનું ભલું–ભુંડું ઇચ્છતો નથી, જે ગૃહાદિનો આરંભ કરતો નથી, જે કોઇની પાસેથી નમસ્કાર કે, સ્તુતિને ઇચ્છતો નથી, જેનો આત્માનંદ ક્ષય પામતો નથી તથા જેનાં કર્મ ક્ષય પામ્યાં છે તેને દેવતાઓ “બ્રાહ્મણ” કહે છે. ૩૪ હે જાજલિ ! જે પુરૂષ કોઇને જ્ઞાનાદિનું શ્રવણ કરાવતો નથી, જે દેવાદિનું પૂજન કરતો નથી, જે બ્રાહ્મણાદિને કાંઇ આપતો નથી તથા જે કામ્ય વૃત્તિની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે તે કયી ગતિને પામશે ? અર્થાત્ તે પિતૃલોકના માર્ગે પણ નહિ જાય. પરંતુ જ્યારે તે ઉપર કહેલાં ત્યાગીનાં લક્ષણ રાખીને યજ્ઞ નારાયણ પરમાત્માનું સેવન કરશે ત્યારેજ સદ્દગતિને પામશે. ૩૫ જાજલિ કહે છે કેઃ–હે વણિક ! તેં જે આત્મયજ્ઞ કરનાર મુનિયોનું રહસ્ય કહ્યું તે અમે સાંભળ્યું નથી, કેમ કે, તે તત્વ પરમ ગહન છે અને તે માટેજ હું તને પૂછું છું. પૂર્વના જે આચાર્યો થઇ ગયા તેઓએ

તે યોગધર્મનું અવલોકન કાં તો કર્યું નહિ હોય અથવા કર્યું હશે તો તે ધર્મને અત્યંત રહસ્ય જાણીને અથવા "સર્વ કોઇ તેને આચરી શકશે નહિ" એમ જાણીને તે ધર્મનું લોકોમાં સ્થાપન નહિ કર્યું હોય? વારૂ, તેં જેમ કહ્યું તેમ મંદબુદ્ધિવાળા પુરૂષો આત્મારૂપી યજ્ઞભૂમિમાં યજ્ઞ કરી શકે તેમ નથી ત્યારે હે વણિક! તેઓ કયા કર્મવડે સુખને પામે? તે તું મને કહે? કેમકે, હે મહાભાગ! હું ત્હારા ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા રાખું છું. ૩૬,૩૭ તુલાધાર કહે છે કેઃ—જે પુરૂષો દાંભિક હોય તેઓને અંતર્યજ્ઞ કરવો યોગ્યજ નથી, પણ જેઓ શ્રદ્ધાવાળા છે તેઓને તો એકજ યજ્ઞ કરવાવડે બાહ્ય યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે. તેઓ ઘીવડે, દૂધવડે, દહીંવડે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક બાર વાર હુતદ્રવ્ય ગ્રહણ કરીને, શરવો પૂર્ણ કરીને "सप्त ते अग्न समिधः" એ મંત્રવડે હોમ કરવાથી અથવા વિશેષે કરીને શ્રૌતયજ્ઞના વિધિ પ્રમાણે હોમ કરવાથી યજ્ઞનું ફળ પામે છે, જેઓથી આવું થઇ ન શકે, તેઓએ ગાયના પૂંછડાવડે પિતૃતર્પણાદિ કરીને, ગાયના શૃંગ ઉપર અભિષેક કરીને, ગાયની ખરીની મૃત્તિકાવડે સ્નાન કરીને અને તેવાજ બીજા વિધિથી ગાયનું સ્પર્શન આદિ કરીને પોતાના પાપનો નાશ કરવો. તેઓને તેટલાવડે પણ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. ૩૮. આ પ્રમાણે પશુહિંસારહિત ઘૃતાદિ દ્રવ્ય દેવતાને અર્થે યોજે અને યજ્ઞ કરનારને સ્ત્રી ન હોય તો મનઃકલ્પિત સ્ત્રી (શ્રદ્ધારૂપી) કરીને યજ્ઞ કરે તથા "અત્યંત સેવન કરવા યોગ્ય દૈવત યજ્ઞજ છે" એમ માને, તો તેને યથાવત્ યજ્ઞ-(વિષ્ણુ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૯. પુરોડાશ સર્વ પશુઓમાં મેધ્ય કહેવાય છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે "જે પુરૂષ પુરોડાશવડે યજ્ઞ કરે છે તે સર્વ પ્રકારના પશુમેધથી યજ્ઞ કરે છે એમ જાણવું" (એ રીતે શ્રદ્ધાવાળા અજ્ઞાની પુરૂષોના યજ્ઞનું વર્ણન કરીને વિદ્વાનોના યજ્ઞનું કથન કરે છે કે,) હે જાજલિ! વિદ્વાન પુરૂષને સર્વ નદીઓ સરસ્વતી જેવી પવિત્ર અને તીર્થરૂપ છે તથા સર્વ પર્વતો પુણ્યવાન પ્રદેશ છે. ૪૦ આત્માજ તેને સર્વોત્તમ તીર્થ છે, માટે તું અમુક પ્રદેશનો અતિથિ થઇશ નહિ. અર્થાત્ "અમુક સ્થળમાં યજ્ઞ કરવાથીજ ફળ થશે અને અમુક પ્રદેશમાં યજ્ઞ કરવાથી ફળ નહિ થાય" એમ માનીશ નહિ હે જાજલિ! એ પ્રમાણે જે પુરૂષ આવા ધર્મ આચરતાં પ્રત્યેક ધર્મનું કારણ જાણીને પછી તેનું આચરણ કરે છે તે ઉત્તમ લોકને પામે છે.૪૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—એ પ્રમાણે નિરંતર સત્પુરૂષોએ જેનું સેવન કર્યું છે તથા જે ઉપપત્તિ (યુક્તિ) વડે યુક્ત છે, એવા આ પ્રકારના ધર્મની તુલાધાર પ્રશંસા કરે છે—તુલાધારે પ્રશંસા કરી. ૪૨

एतानीदृशकान् धर्मान् तुलाधारः प्रशंसति ।
उपपत्त्याभिसंपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ॥ ४२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधारजाजलिसंवादे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

અધ્યાય ૯૧ મો—તુલાધાર અને જાજલિના સંવાદની સમાપ્તિ.

तुलाधार उवाच ॥ सद्भिर्वा यदि वासद्भिः पंथानमिममास्थितं ॥
॥ प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १ ॥

તુલાધાર કહે છે કેઃ–સત્પુરૂષો અથવા અસત્ પુરૂષો જે માર્ગે ગયા છે તે માર્ગ કયો છે ? તે તું સારી રીતે પ્રત્યક્ષ કરી જો; તેથી તને સમજાશે કે, આ માર્ગ સારો છે અને આ માર્ગ સારો નથી. અર્થાત્ તેથી તું જાણી શકીશ કે, અહિંસાધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. ૧ આ ઘણાં પક્ષીઓ ચારે બાજૂ ભ્રમણ કરે છે તેમાંનાં કેટલાંક ત્હારા મસ્તક ઉપર ઉત્પન્ન થયેલાં પક્ષીઓ (તે જાતિનાં) છે તથા કેટલાક બાજ અને બીજી જાતિનાં પક્ષીઓ છે. હે મહા બ્રહ્મન્ ! તે પક્ષીઓ પોતપોતાનાં તે તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતી વખતે હાથ–પગ અને પાંખો આદિ સર્વ દેહનો સંકોચ કરીને પ્રવેશ કરે છે તેને તું જો અને તેઓને બોલાવીને ધર્મનું તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કર. ૨,૩ તેં તે પક્ષીઓની સંભાવના કરી છે માટે તું તેઓનો પિતા છે અને તેથી તેઓ ત્હારી પણ સંભાવના કરશે. હે જાજલિ ! નિશ્ચય તું તેઓનો પિતા છે માટે તું પોતાના પુત્રોને બોલાવીને પૂછી જો. ૪ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પછી તે જાજલિએ પક્ષીઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં તેથી તે પક્ષીઓ તેની પાસે આવ્યાં અને અહિંસારૂપ ધર્મના વિશ્વાસથી નિઃશંકપણે ઉત્તર આપવા લાગ્યાં કેઃ–હે બ્રહ્મન્ ! અહિંસા આદિ કરેલું કર્મ આલોકમાં અને પરલોકમાં પ્રત્યક્ષ ફળ આપે છે. પણ જો તે અહિંસાનો નાશ થયો–અર્થાત્ હિંસા ઉત્પન્ન થઇ તો તે શ્રદ્ધાનો નાશ કરે છે અને તે અશ્રદ્ધા વિશ્વાસઘાતીનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ તેં અમારી હિંસા ન કરી તો અમને ત્હારો વિશ્વાસ –શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને અમે ત્હારી પાસે આવ્યાં; એ અહિંસાનું પ્રત્યક્ષ ફળ છે. પણ હિંસારૂપ કર્મ શ્રદ્ધા–વિશ્વાસનો નાશ કરે છે. તું પક્ષીઓની હિંસા કરતો હોત તો અમે ત્હારી પાસે આવત નહિ. ૫,૬ જે પુરૂષો લાભાલાભમાં સમાન બુદ્ધિવાળા છે, જેઓને શ્રદ્ધા છે, જેઓ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારા છે, જેઓની વૃત્તિ શાંત છે તથા જેઓ “યજ્ઞ કરવો છે” એવી ઇચ્છાથી યજ્ઞ કરે છે પણ “કર્તા હું છું” તથા “યજ્ઞનું ફળ મને પ્રાપ્ત થાઓ” એવા વિચારથી યજ્ઞ કરતા નથી તેઓએ યજ્ઞ ન કરવો એમ કાંઇ નથી, પરંતુ તેઓએ તો યજ્ઞ કરવોજ. ૭ હે દ્વિજ ! પ્રકાશરૂપ ચિદાત્મા–સંબંધી શ્રદ્ધા સૂર્યની પુત્રી છે એટલે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ ધર્મવાળા સત્ત્વની પુત્રી હોય તેવી છે. તે શ્રદ્ધા પુરૂષનું રક્ષણ કરનારી છે તથા તેને વિશુદ્ધ જન્મ આપનારી છે. વાણી અને મન તેનાથી બહાર છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા નિશ્ચયાત્મક છે અને મન સંકલ્પાત્મક છે માટે શ્રદ્ધા અંતરંગ છે અને મન બહિરંગ છે. તાત્પર્ય કે, જપ, ધ્યાન અને ધર્મથી પણ શ્રદ્ધા શ્રેષ્ઠ છે. ૮ હે ભારત! મંત્રાદિના ઉચ્ચારમાં સ્વર કે, વર્ણાદિના વિપર્યાસથી જે કર્મ નષ્ટ થયું હોય તેનું શ્રદ્ધા રક્ષણ કરે છે તથા વ્યગ્ર મનવડે કરેલું ધ્યાનાદિ નષ્ટ થયું હોય તેને પણ શ્રદ્ધા પરિપૂર્ણ કરે છે. પણ શ્રદ્ધાવડે છિન્ન થયેલાં વાણી અને મનને યજ્ઞાદિ કર્મ પરિપૂર્ણ કરવાને સમર્થ નથી; અર્થાત્ શ્રદ્ધાસહિત ભણેલા મંત્ર, કરેલું કર્મ કે, ધરેલું ધ્યાન વ્યંગ છતાં પણ પરિપૂર્ણ થાય છે પણ શ્રદ્ધારહિત કરેલું કાંઇ પણ પરિપૂર્ણ થતું નથી. ૯ આ જગ્યાએ શ્રદ્ધાની અધિકતા વિષે પ્રાચીન વિદ્વાનો, પૂર્વે બ્રહ્માએ કહેલી ગાથાનું વર્ણન કરે છે, તેમાં પવિત્ર પણ શ્રદ્ધા વિનાના અને અપવિત્ર પણ શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષની વાત છે. ૧૦ એક વખતે દેવતાઓ યજ્ઞકર્મમાં શ્રોત્રિય પરંતુ કૃપણ અને અનાજ વેચનારો (કણીઓ) પરંતુ ઉદાર, એ બેના ચિત્તને સમાન માનતા હતા. ૧૧ એ બન્નેના ચિત્તને સમાન વિચારીને દેવતાઓએ તેમના અન્નની સમાન કલ્પના કરી તેથી પ્રજાપતિયે તેઓને કહ્યું કે,–આ કલ્પના

તમે વિષમ કરી છે. ૧૨ કેમ કે, જે ઉદાર છે તેનું અન્ન શ્રદ્ધાવડે પવિત્ર છે અને જે કૃપણ છે તેનું અન્ન અશ્રદ્ધાવડે હણાયલું છે. દાણા વેચનાર છતાં પણ તે ઉદાર છે માટે તેનું અન્ન ભોજન કરવા યોગ્ય છે, પણ શ્રોત્રિય છતાં કૃપણ છે માટે તેનું અન્ન ભોજન કરવા જેવું નથી. ૧૩ જે પુરૂષ અશ્રદ્ધાવાળો છે તે એકલોજ દેવતાઓને બલિદાન આપવાને યોગ્ય નથી તથા "તેનું અન્ન ખાવું નહિ" એમ ધર્મને જાણનારા કહે છે. ૧૪ અશ્રદ્ધા પરમ પાપ છે અને શ્રદ્ધા તે પાપથી મૂકાવનારી છે. જેમ સર્પ જીર્ણ થયેલી (જૂની) ત્વચા (કાંચળી)નો ત્યાગ કરે છે, તેમ શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષનું પાપ નાશ પામે છે. ૧૫ પવિત્ર પુરૂષો શ્રદ્ધાસહિત જે નિવૃત્તિને પામે છે તે સર્વથી મોટી છે. જે પુરૂષના આચરણમાં રાગાદિ દોષ હોય નહિ એવો શ્રદ્ધાવાન પુરૂષ સર્વદા પવિત્રજ છે. ૧૬ શ્રદ્ધાવાળા પુરૂષને તપવડે શું કાર્ય છે, આચરણનું શું કામ છે અને આત્માનું પણ શું કામ છે? એવો પુરૂષ તો શ્રદ્ધામયજ હોય છે, તેમાંથી જેવા પ્રકારની તે શ્રદ્ધા રાખતો હોય છે તેવા પ્રકારનો તે થાય છે. જો સાત્વિકી, રાજસી કે, તામસી શ્રદ્ધાવાળો હોય છે તો તે પુરૂષ સાત્વિક, રાજસ કે, તામસવૃત્તિવાળો થાય છે. ૧૭ હે મુનિ! એ પ્રમાણે ધર્મનાં તત્વને જાણનારા મુનિયોએ ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે અને અમે પણ તે ધર્મની જિજ્ઞાસા કરતા હતા તેથી તેવા ધર્મજ્ઞ મુનિઓના કહેલા ધર્મશાસ્ત્રથી તેને અમે પામ્યા છીએ. ૧૮ હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તું શ્રદ્ધા રાખ. તેથી પર વસ્તુ તને પ્રાપ્ત થશે. હે જાજલિ! જે પુરૂષ વેદના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારો છે તથા જે તેમાં કહેલા અર્થને કરવાના નિશ્ચયરૂપ શ્રદ્ધા રાખનારો છે, તે પુરૂષને ધર્માત્મા જાણવો તથા તે પુરૂષ પોતાના શ્રદ્ધાયુક્ત માર્ગમાં રહ્યો હોય તો તેનેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ જાણવો. ૧૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–એવો સંવાદ થયા પછી થોડા વખતમાં તુલાધાર અને જાજલિ, એ બન્ને હાર્દાકાશાખ્ય બ્રહ્મને પામીને યોગૈશ્વર્યવડે ક્રીડા કરવા લાગ્યા તથા પોતે કરેલાં કર્મવડે પ્રાપ્ત કરેલા પોતપોતાના નિવાસ સ્થાનમાં ગયા. (અથવા–એવો સંવાદ થયા પછી થોડા વખતમાં તે બન્ને પરલોકમાં ગયા તથા પોતપોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા સ્થાનમાં જઇને રહ્યા.) એ પ્રમાણે તુલાધારે જાજલિ મુનિને ઘણા પ્રકારે ધર્મનું કથન કર્યું તથા જાજલિએ પણ તેણે કહેલો સનાતન ધર્મ સારી રીતે જાણ્યો–પ્રાપ્ત કર્યો. હે કૌંતેય! જેનું બળ પ્રખ્યાત છે એવા તુલાધારનાં વચન સાંભળીને તે બ્રાહ્મણ જાજલિ શાંતિજ પામી ગયો. એ રીતે તુલાધારે યથાયોગ્ય દૃષ્ટાંત આપીને બહુ માન્ય અર્થવાળું ભાષણ કર્યું હતું. હવે તું બીજું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે? ૨૦-૨૩

॥ एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम् ।
॥ यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां तुलाधारजाजलिसंवादे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

અધ્યાય ૯૨ મો-વિચખ્યુગીતા-હિંસાયજ્ઞનિષેધ.

**भीष्म उवाचः ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥
॥ प्रजानामनुकंपार्थं गीतं राज्ञा विचख्युना ॥**

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-વિચખ્યુ રાજાએ પ્રજાઓના ઉપર દયા કરવાને અર્થે અહિંસાની સ્તુતિ અને હિંસાની નિંદા વિષે જે કહ્યું હતું તે સંબંધી પુરાતન ઇતિહાસનું દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૧ એક વખત વિચખ્યુ રાજાએ યજ્ઞ કરવાની જગ્યાએ જ્યાં ગાય બાંધી હતી ત્યાં એક આખલાના દેહને કાપી નાખેલો જોયો તથા ગાયો અત્યંત બરાડા પાડતી હતી તે પણ જોયું. વળી તે કર્મ કરનારા નિર્દય બ્રાહ્મણોને પણ જોયા. ૨ આ સઘળું જોઇને તે એક નિશ્ચયયુક્ત વચન બોલ્યો કે,-આ લોકમાં ગાયોને કલ્યાણ હો; અર્થાત્ કોઇએ ગાય કે, બળદનો યજ્ઞના અર્થે વધ કરવો નહિ. એ રીતે જે વખતે બળદની હિંસા પ્રવૃત થઇ હતી તે વખતે તેણે એવું આશીર્વચન કહ્યું. ૩ તે બોલ્યો કે,-હિંસાયુક્ત યજ્ઞ ક્ષત્રિયોનો છે અને તે વિના બીજા યજ્ઞ બ્રાહ્મણે કરવાના છે એવી શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે. તે વ્યવસ્થાની મર્યાદાને તોડીને અત્યંત મૂઢ, "બ્રહ્મ છે નહિ" એમ બોલનારા અને "આત્મા દેહ છે કે, બીજો કોઇ? બીજો કોઈ હોય તો તે કર્તા છે કે, અકર્તા, અકર્તા હોય તો એક છે કે, અનેક? એક છે તો સંગવાળો છે કે, અસંગ?" એવા સંશયવાળા તથા યજ્ઞાદિદ્વારાજ ખ્યાતિને ઇચ્છનારા પુરૂષોએ યજ્ઞાદિ કર્મમાં પશુ આદિની હિંસા કરવી એમ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ૪ બહિર્વેદીના વિષે અને જ્યોતિષ્ટોમાદિ સર્વ કર્મમાં પુરૂષો પોતાની કામના ભરેલી ઇચ્છાઓથીજ પશુની હિંસા કરે છે, પણ કાંઇ શાસ્ત્રમાં તેમ કરવાનું કહેલું નથી, કેમ કે, ધર્માત્મા મનુ કે, જે સર્વ વેદના અર્થ તથા તત્ત્વને જાણનારો હતો તેણે અહિંસાનેજ શ્રેષ્ઠ કહેલી છે. ૫ માટે જ્ઞાની પુરૂષે શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રમાણનું બળાબળ જોઇને ધર્મ કરવો કેમકે, ધર્મની ગતિ બહુ સૂક્ષ્મ છે. પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓમાંથી કોઇની પણ હિંસા નજ કરવી એ સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. ૬ કોઇ કહેશે કે, ગૃહસ્થથી પંચસૂના* (પાંચ વધસ્થાનનું પાપ) તજવું બની શકે તેમ નથી તેનું કેમ કરવું? તો-ગામના સમીપમાં વાસ કરીને તથા પ્રશસ્ત (વખાણવા લાયક) આચરણ કરીને ભિક્ષાના અર્થે ગામમાં પેસવું; અર્થાત્ સંન્યાસી થવું. વળી તેણે ફળ શ્રુતિઓનો ત્યાગ કરવો તથા આચારને અનાચાર કરવો-ગૃહસ્થના આચારને તજી દેવો. જેઓ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના મનુષ્યો હોય છે તેઓજ ફળની ઇચ્છા રાખીને કર્મ કરે છે. ૭ જો મનુષ્ય યજ્ઞ, વૃક્ષ અને યૂપ ઇત્યાદિને ઉદ્દેશીને તે બહાને મિથ્યા માંસ ભક્ષણ કરે છે તો તે ધર્મ કોઇ પણ પ્રકારે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય નથી. ૮ યજ્ઞમાં સુરા, મત્સ્ય, મદ્ય, માંસ, આસવ, તલમિશ્ર ભાત (તલ-ચોખાની ખીચડી)

---

* ગૃહસ્થ મનુષ્યને પોતાને ઘેર સદાય પાંચ હિંસાસ્થાન છે તે એવાં કે **कण्डणी पेषणी चुल्ली उदकुंभोऽथ मार्जनी । पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदंति ॥** ભાવાર્થઃ -દાળ વગેરે છડવાનો ખાડણીઓ, અનાજ દળવાની ઘંટી, રસોઇ કરવાનો ચૂલો, પાણીઆરૂં અને સાવરણી આ પાંચ ગૃહસ્થને ત્યાં હિંસાસ્થાન છે કેમ કે, તે તે સ્થળમાં સૂક્ષ્મ જીવોની પણ હિંસા થવાનો સંભવ છે અને તેથીજ ગૃહસ્થ સ્વર્ગને પામી શકતો નથી" એ પંચસૂનાની નિવૃત્યર્થે શાસ્ત્રમાં દરરોજ પંચમહાયજ્ઞ કરવાને કહેલું છે. સંશોધક.

એ સર્વ ધુર્ત લોકોએ પ્રવર્તાવેલું છે; વેદમાં એવી કલ્પના કરીજ નથી. ૯ માનવડે, મોહવડે અને લોભવડે ભોગ ભોગવવાની લોલુપતાથી ઠગ લોકોએ એવું કલ્પી કાઢેલું છે કેમ કે, જે સાચા બ્રાહ્મણો હોય છે તેઓ તો સર્વ યજ્ઞમાં વિષ્ણુનેજ યજે છે. ૧૦ વિષ્ણુનું પૂજન કરવાને મદ્યાદિની જરૂર નથી, પરંતુ દૂધપાક, પુષ્પ અને સુગંધ આદિથી પૂજન કરવાનું કહેલું છે તથા તેના અર્થે યજ્ઞના કામમાં આવે એવાં પવિત્ર વૃક્ષ પણ કહેલાં છે. ૧૧ વિષ્ણુના પૂજનના અર્થે બીજું પણ જે કરવું હોય તે સર્વ પરમ ઉદારતાથી તથા શુદ્ધ ભાવથી અત્યંત ચોખ્ખાઇ પાળીને અને સારી રીતે શોધન કરીને-શુદ્ધ કરીને કરવું અને જે તે પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલું હોય છે તેનોજ સર્વદા વિષ્ણુ અંગીકાર કરે છે. ૧૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-આપત્તિ શરીરનું શોષણ કરે છે અને શરીર આપત્તિનો નાશ કરે છે, એમ છતાં અત્યંત હિંસારહિત થનાર પુરૂષની આપદાઓ કેમ નાશ પામે તથા તેનાથી કર્મનો આરંભ પણ કેમ થાય? અને કર્મનો આરંભ થાય નહિ ત્યારે દેહનો નિર્વાહ પણ કેવી રીતે થાય? ૧૩ ભીષ્મ કહે છે કે:-જેમ વર્તવાથી શરીર ગ્લાનિ પામે નહિ તથા મૃત્યુના વશમાં આવી પડે નહિ તેવી રીતે કર્મના વિષે ધર્મનું આચરણ કરવું, પણ ધર્મના અર્થે શરીરનો નાશ કરવો નહિ, જે સમર્થ હોય તેણે ધર્મ આચરવો. ૧૪

यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा ।
तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां विचक्नुगीतायां द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

અધ્યાય ૯૩ મો-કોઈ પણ કાર્ય ઘણું વિચારીને કરવું-તે વિષે ચિરકારીનું આખ્યાન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथचिरेण वा ॥
॥ सर्वथा कार्यदुर्गेस्मिन् भगवान् परमो गुरुः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-એ રીતે જ્યારે અહિંસા ધર્મ અવશ્ય આચરવા યોગ્ય છે, ત્યારે ગુરૂ આદિના વચનથી સર્વ પ્રકારે કાર્યની મુશ્કેલી આવી પડે-હિંસાદિ કર્મ કરવું પડે ત્યારે ત્યાં ઉતાવળે અથવા ઘણીવારે પણ કાર્યની પરીક્ષા શી રીતે કરવી? અર્થાત્ જ્યાં હિંસાકાર્ય વિના ચાલેજ નહિ એવા સંકટમાં તે કાર્ય ધીમે ધીમે અથવા તત્કાળ પણ શી રીતે સાધવું? તમે કહેશો કે, ગુરૂજનની તેવી આજ્ઞા ન માનવી તો ગુરૂ એજ શ્રેષ્ઠ ભગવાન છે માટે ગુરૂજનની આજ્ઞા માનવીજ પડે. એવા વખતે કેમ કરવું? તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ જગ્યાએ પણ પૂર્વે આંગિરસ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચિરકારીના વૃત્તાંતના ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ હે ચિરકારક (ઘણીવારે કાર્ય કરનાર) ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે ચિરકારી! ત્હારૂં પણ કલ્યાણ થાઓ. જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ વિચાર કરીને ઘણીવારે કર્મ કરનાર હોય છે તે પોતાના કામમાં અપરાધ કરતો નથી-ભૂલ ખાતો નથી. ૩ ગૌતમનો "ચિરકારી" નામે એક મોટી બુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો, તે કાંઈ કામ કરવું હોય

શી; સમજીને અને બહુ વિચાર કરીને કામ કરતો હતો. ૪ તે કોઇ પણ અર્થનો વિચાર ઘણીવારે કરી રહેતો હતો, તે ઘણીવારે જાગતો હતો, ઘણીવારે સૂતો હતો તથા કાંઇ કામ કરવું હોય તો તેમાં પણ ઘણીવારે કામમાં પ્રવૃત્ત થવાના સ્વભાવવાળો હતો તેથી સર્વ લોકો તેને "ચિરકારી એટલે ઘણીવારે કરનાર" એ નામથી ઓળખતા હતા. ૫ એનું ચિરકારીપણું જોઇને કેટલાક હલકા બુદ્ધિવાળા તથા ટુંકી દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો તેને આળસુ થઈ ગયેલો તથા બુદ્ધિ વિનાનો કહેતા હતા. ૬ હવે એક વખત એમ થયું કે, ચિરકારીના પિતા ગૌતમે કોઇ વખત પોતાની સ્ત્રી અહલ્યાનો વ્યભિચાર જોયો તેથી ક્રોધ કરીને બીજા પુત્રોને આજ્ઞા નહિ કરતાં ચિરકારીનેજ આજ્ઞા કરી કે,–આ મ્હારી માતાને તું મારી નાખ. ૭ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને જપ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાભાગ ગૌતમ કાંઇ વિચાર કર્યા વિનાજ વનમાં ચાલ્યા ગયા. ૮ હવે પુત્ર તો સ્વભાવથીજ ચિરકારી હતો તેથી તેણે ઘણીવારે "વારુ, તેમ કરીશ" એમ કહ્યું. અને પછી પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રથમ ઘણીવાર સુધી વિચાર કરવા લાગ્યો કે મ્હારે મ્હારા પિતાની આજ્ઞા શી રીતે પાળવી? અને માતાને શી રીતે ન હણવી ? હું આ ધર્મસંકટમાં અસત્ પુરુષોની પેઠે શી રીતે ડુબી શકું નહિ ? ૯–૧૦ પિતાની આજ્ઞા એ પરમ ધર્મ છે અને માતાનું રક્ષણ કરવું એ પણ મ્હારો ધર્મ છે તથા પુત્રપણું સ્વતંત્ર નથી, માટે તે મને શી રીતે પીડા કરે નહિ. ૧૧ પોતાની મા અને વળી સ્ત્રી, તેનો વધ કરીને કદાપિ કોઇ સુખી થતો નથી. તેમ પિતાની આજ્ઞાનું અપમાન કરીને પણ પ્રતિષ્ઠા કોને મળે ? ૧૨ પિતાની અવજ્ઞા ન કરવી એ યોગ્ય છે તથા માતાનું રક્ષણ કરવું પણ યોગ્ય છે. તે બન્ને યોગ્ય છે પરંતુ અહિં તો બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ થઇ પડયાં છે. હવે હું તે બન્ને ધર્મનું ઉલ્લંઘન શી રીતે ન કરી શકું ? ૧૩ વેદમાં કહે છે કે, પોતાના ગોત્રનું શીલ અને આચરણનું ધારણ કરી રાખવા માટે તથા કુળનું ધારણ કરી રાખવા માટે પિતા પોતાના આત્માને સ્ત્રીના વિષે ધારણ કરીને તેનાથી જન્મ પામે છે. ૧૪ માટે મને મ્હારા પિતાએ તથા મ્હારી માતાએ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન કર્યો છે તેનું જ્ઞાન મને કેમ ન હોય ? એ બન્ને મ્હારી ઉત્પત્તિનાં હેતુ છે એમ હું જાણું છું. ૧૫ પિતા જાતકર્મ સંસ્કાર કરતી વખતે તથા ઉપનયન કરતી વખતે "**अश्मा भव, परशुर्भव**" એટલે "પથ્થર સરખો તું અચ્છેદ્ય થા અને ફરશીની પેઠે મ્હારા શત્રુઓનો છેદનારો થા' એમ કહે છે તેજ માત્ર પિતાના ગૌરવ (મહત્તા)નો નિશ્ચય દૃઢ થવાને પરિપૂર્ણ છે (બસ છે) ૧૬ પિતા સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુરૂ છે તથા પરમ ધર્મસ્વરૂપ છે, તે પોષણ કરે છે તથા અધ્યયન કરાવે છે. પિતા જે કહે છે તેજ ધર્મ વેદમાં નિશ્ચિત કરેલો છે. ૧૭ પુત્ર માત્ર પિતાને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, પરંતુ પિતા તો પુત્રનું સર્વ કાંઇ છે કેમ કે, પિતા એકલોજ પુત્રને શરીર આદિ સર્વ આપવા જેવા પદાર્થો આપે છે. ૧૮ માટે પિતાનું વચન માન્ય કરવું યોગ્ય છે અને તે ઉપર કોઈ વખત વિચાર કરવા રહેવું નહિ કેમ કે, જે પિતાની આજ્ઞા પાળે છે તેનાં પાપ નાશ થાય છે અને તે પવિત્ર થાય છે. ૧૯ પુત્રને ઇચ્છિત વસ્ત્ર આપવામાં, ઇચ્છિત ભોજન આપવામાં, વેદાધ્યયન કરાવવામાં, સર્વ લોકમાં ચાલતા વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં, ગર્ભાધાનાદિ સર્વ સંસ્કાર કરવામાં તથા ચૌળ અને ઉપવીત સંસ્કાર આપવામાં પિતા ધર્મસમાન છે, પિતા સ્વર્ગસમાન છે તથા પિતાજ પરમ તપ છે. જો એક પિતાજ પ્રસન્ન થાય તો તેને સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે.

૨૦,૨૧ પિતા આનંદ પામીને પુત્રને જે આશીર્વાદ આપે છે તે સર્વ સફળ થાય છે. પિતા જે કર્મ પસંદ કરે છે તે કર્મ પુત્ર કરે એટલે તેનાં સર્વ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ ચૂકે છે. ૨૨ પુષ્પ દીંટામાંથી ખરે છે અને ફળ વૃક્ષ ઉપરથી પડે છે. પરંતુ પિતા કલેશ પામવા છતાં પણ સ્નેહથી પુત્રનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. ૨૩ એ તો મેં પુત્ર પ્રત્યે પિતાનું ગૌરવ કેટલું છે? તેનો વિચાર કર્યો. પિતા કાંઇ નાનુંસૂનું સ્થાન નથી. હવે માતા વિષે મ્હારે વિચાર કરવાનો છે. ૨૪ મ્હારા દેહમાં મનુષ્યપણું આપનાર જે આ પાંચ ભૂતનો સમુદાય છે તેનો હેતુ મ્હારી માતા છે. જેમ અગ્નિનો હેતુ અરણી છે, તેમ પુત્રનો હેતુ માતા છે. ૨૫ પુરૂષોને માતાનો દેહ અરણીના સ્થાને છે કેમ કે, તેજ ઉત્પત્તિ કરનારી છે. સર્વ દુઃખને પામેલા પુરૂષોનું નિવૃત્તિ સ્થાન તેની માતા છે. માતા હોય તો પુત્ર સનાથ કહેવાય છે પણ માતા મરણ પામી હોય તો છોકરાં અનાથ કહેવાય છે. ૨૬ પુરૂષ ભલે લક્ષ્મીરહિત થયેલો હોય તથાપિ જે પોતાના ઘેર જઇને “ઓ મા” એમ માતાને બોલાવીને બેસે છે—જેની માતા જીવતી હોય છે, તે શોક કરતો નથી કે, તેને વૃદ્ધપણું ખેંચતું નથી—જલદી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૨૭ જે પુરૂષને પુત્ર હોય અને તેના પણ પુત્ર હોય તથાપિ જે પુરૂષે પોતાની માતાનો આશ્રય કર્યો હોય—તેની માતા જીવતી હોય તો, તે પુરૂષને ભલે સો વર્ષ પૂરાં થયાં હોય તથાપિ તે બે વર્ષના બાળકની પેઠે, માતાના આગળ વર્તી શકે છે. ૨૮ પોતાનો પુત્ર સમર્થ હો કે, અસમર્થ હો, તે સૂકાઇ ગયેલો હો કે, પુષ્ટ હો તથાપિ માતા તેનું રક્ષણ કરે છે. બીજું કોઈ વિધિપૂર્વક પોષણ કરતું નથી. ૨૯ જ્યારે પુત્રનો પોતાની માતાથી વિયોગ થાય છે ત્યારેજ તે વૃદ્ધ થાય છે, ત્યારેજ તે દુઃખિત થાય છે અને ત્યારેજ તેને જગત શૂન્ય થાય છે. ૩૦ માતાના સરખી બીજી છાયા નથી, માતાના સરખી બીજી ગતિ (શરણ) નથી, માતાના સરખું બીજું રક્ષણ નથી અને માતાના સરખું બીજું વહાલું નથી. ૩૧ માતા પુત્રને કૂખમાં ધારણ કરી રાખે છે તેથી તે “ધાત્રી” કહેવાય છે, જન્મ આપે છે માટે “જનની” કહેવાય છે, બાળકના અંગની વૃદ્ધિ કરે છે માટે “અંબા” કહેવાય છે તથા વીર પુત્રને જન્મ આપે છે તેથી “વીરસૂ” કહેવાય છે. ૩૨ માતા બાળકની સેવા કરે છે માટે “શુશ્રૂ એટલે સેવા કરનારી” કહેવાય છે. જે પુરૂષનું મસ્તક મેદ અને મજ્જા આદિનો નાશ થવાથી સૂકા તુંબડા જેવું રસ્તામાં રખડતું ન હોય તેવો ચેતનાવાળો કોઇ પણ પુરૂષ માતાના એવા અવ્યવહિત દેહને હણે નહિ. ૩૩ જે વખતે માતા અને પિતાના પ્રાણ (ઉપસ્થેન્દ્રિય)નો યોગ થાય છે તે વખતે માતા અને પિતા જે અભિલાષ કરે છે તે અભિલાષની યથાર્થતા માતાના વિષેજ રહે છે. ૩૪ માતા પુત્રનું જે ગોત્ર જાણતી હોય તેજ ખરૂં ગોત્ર છે તથા માતા પોતાના પુત્રને જે કહે તેજ તે છે. માતા ગર્ભનું ધારણ કરવાના સંબંધથી પુત્ર ઉપર પ્રીતિ અને સ્નેહ કરે છે; માટે પુત્રે તેના પ્રત્યુપકારના બદલામાં માતા ઉપર પ્રીતિ અને સ્નેહ કરવો, પણ વસ્તુતઃ પ્રજા તો પિતાનીજ ગણાય, માટે પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. ૩૫ પુરૂષ જ્યારે સ્ત્રીનું પાણિગ્રહણ કરે છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, હું ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણના વિષે સ્ત્રીનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ; એમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી જે પુરૂષો પરસ્ત્રી પ્રત્યે જાય છે તો તે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય નથી. અર્થાત્ પૂજન કરવા યોગ્ય નથી. તાત્પર્ય કે, જે પિતા એવો હોય તે પિતાની આજ્ઞા માનવી નહિ. પણ મ્હારો

પિતા તો તેવો નથી માટે મ્હારે તેની આજ્ઞા માનવીજ જોઇએ. ૩૬ (ત્યારે પિતાની આજ્ઞાથી માતાને હણવી કે કેમ ?) પણ પુરૂષ સ્ત્રીનું ભરણ-પોષણ કરે છે તેથી "ભર્તા" કહેવાય છે અને પાલન કરે છે તેથી "પતિ" કહેવાય છે; પણ જ્યારે તે પુરૂષ ભરણ-પોષણરૂપ તથા રક્ષણ કરવારૂપ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરીને પોતાની ભાર્યા કે, પત્નીના પ્રાણ હરવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તેને ભર્તાપણાના કે, પતિપણાના ગુણથી રહિત માનીને ભર્તા કે, પતિ જાણવો નહિ. અર્થાત્ એવા ગુણહીન અને ઉન્મત્તના સરખી આજ્ઞા કરનારા મ્હારા પિતાની આજ્ઞા મ્હારે માનવી નહિ. ૩૭ (કોઇ કહેશે કે "વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને તો હણવીજ જોઇએ કેમ કે, તેમ ન કરે તો કુળમાં વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય.") તો એવી રીતે વ્યભિચાર કરવામાં સ્ત્રીનો અપરાધ નથી પણ પુરૂષનોજ અપરાધ છે. કેમ કે, જો કોઇ પુરૂષ સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરનારજ ન હોય તો વ્યભિચાર દોષ ઉપજેજ નહિ. માટે પરસ્ત્રી સમાગમરૂપ મોટા દોષને આચરનારો પુરૂષજ અપરાધી થાય છે. ૩૮ (કોઇ કહેશે કે "સ્ત્રીએ પણ બીજા પુરૂષની પ્રાર્થના કબૂલ રાખી માટે તે પણ અપરાધી થાય છે.") જો એમ હોય તોપણ મ્હારી માતાનો તેમાં અપરાધ નથી. કેમ કે, સ્ત્રીઓને સ્વામી પરમ દૈવત કહેલું છે. મ્હારી માતા પોતાના સ્વામીના જેવો વેષ કરીને આવેલા ઇન્દ્રને જોઇને-ઇન્દ્રને ન ઓળખતાં તેને પોતાનો સ્વામી જાણીને તેણે પોતાનું શ્રેષ્ઠ શરીર તેને અર્પણ કર્યું માટે મ્હારી માતાનો તેમાં અપરાધ નથી, તથા તેથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થઇને કુળમાં વર્ણસંકર થવાનો નથી માટે તે વધ પામવાને પણ યોગ્ય નથી. ૩૯ સ્ત્રીઓ સર્વ કામમાં પુરૂષને આધીન હોય છે, તેમનું અંગબળ અલ્પ હોય છે તથા પુરૂષો તેમના ઉપર બળાત્કાર કરીને પણ વ્યભિચાર કરી શકે છે. એવી રીતે સર્વ કાર્યમાં પરાધીન હોવાથી સ્ત્રીઓનો અપરાધ નથી પણ પુરૂષોજ અપરાધી થાય છે. ૪૦ વળી જે મૈથુનજન્ય તૃપ્તિના અર્થે ઇન્દ્રપ્રત્યે વચન* કહેલું છે, તે વચન સંભારી આપનાર ઇન્દ્રનેજ વ્યભિચારનો અધર્મ થાય છે, મ્હારી માતાને થતો નથી, માટે મ્હારી માતા વધને યોગ્ય નથી. ૪૧ એ પ્રમાણે એક તો સ્ત્રી, તેમાં વળી માતા અને તેમાં વળી પતિવ્રતાના ધર્મને આચરનારી તેથી અત્યંત ગૌરવવાળી એવી માતાને વિવેક વિનાના પશુઓ પણ અવધ્ય (વધ નહિ કરવા યોગ્ય) જાણે તો પછી, હું તો વિવેકી બ્રાહ્મણ છું તે જાણું એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૪૨ સર્વ દેવતાઓ એક સ્થાનમાં મળે તે સર્વની તુલ્ય પિતા છે એમ પંડિતો કહે છે અને પુત્ર માતાને મનુષ્યલોક તથા દેવલોક એ બન્નેના સમુદાય તુલ્ય માનીને સ્નેહથી માતાની પાસે જાય છે; અર્થાત્ પિતાને સંતોષ પમાડવાથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય છે અને માતાને સંતોષ પમાડવાથી આ લોક તથા પરલોક બન્ને સુખાવહ થાય છે. ૪૩ એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેના ઠંડા સ્વભાવ (ઉતાવળે કામ ન કરવાના સ્વભાવ)થી ઘણો વખત વીતી ગયો અને તેના પિતા વનમાંથી પાછા ઘેર પણ આવ્યા. ૪૪ ચિરકારીને આજ્ઞા કરીને ગયા પછી મહા બુદ્ધિમાન ગૌતમ, તપ કરવાને

---

* એ વિષે એવી આખ્યાયિકા છે કે, ત્વષ્ટાના પુત્ર ત્રિશિરાને ઇન્દ્રે હણ્યો તેનો તૃતીયાંશ સ્ત્રીઓમાં આર્તવરૂપે ધારણ કરેલો હતો. તે વખતે સ્ત્રીઓએ વરદાન માગ્યું હતું કે, અમે જ્યાં સુધી સંતાન જણી શકીએ ત્યાં સુધી અમને પુરૂષનો સંગ હો. એ સ્ત્રીઓએ કહેલા વચનને ઇન્દ્રે સંભારી આપ્યું હતું તેથી જાણી-બુઝીને વ્યભિચાર કરનાર ઇન્દ્રને અધર્મ છે પણ અજાણપણે છેતરાયલી ચિરકારીની માતાને અધર્મ નથી એવો અર્થ છે.

ગયા હતા, તેટલા વખતમાં વિચાર કરીને જોયું તો "પોતાની પત્ની વધ કરવાને યોગ્ય નથી" એમ જણાયું. ૪૫ ત્યારે ગૌતમ પોતાના અધ્યયનના બળથી તથા ક્રોધનો પરાજય કરવાથી ચિત્તને સ્થિર કરીને પશ્ચાત્તાપ પામવા લાગ્યા તથા દુઃખવડે અત્યંત સંતાપ પામીને અને નેત્રમાં આંસુ આણીને બોલ્યા કે,–મ્હારા આશ્રમે ત્રણ લોકનો રાજા ઇન્દ્ર અતિથિનું વ્રત ધારણ કરીને તથા બ્રાહ્મણનો વેષ લઇને આવ્યો હતો. તેને મેં વચનવડે શાંત કર્યો તથા આગત–સ્વાગત કરીને સત્કાર કર્યો. મેં જેમ ઘટે તેમ તેને અર્ધ્ય, પાદ્ય આદિ પણ નિવેદન કર્યું. મેં એમ જાણ્યું કે, મ્હારા આદર–સત્કારથી અતિથિ પ્રસન્ન થઇ મ્હારા ઉપર સ્નેહ કરશે માટે મેં તેને એમ કહ્યું કે:–હું તમારો સેવક છું. એમ છતાં પણ ઇન્દ્રની લોલુપતાથી મ્હારી સ્ત્રીને દૂષણ લાગ્યું, તેમાં મ્હારી સ્ત્રી અહલ્યાનો અપરાધ નથી. ૪૬–૪૯ એ રીતે સ્ત્રી અપરાધી નથી તેમ હું પણ અપરાધી નથી અને તેવીજ રીતે દેવતાઓનો સ્વામી તથા માર્ગે જનાર પ્રવાસી ઇન્દ્ર પણ અપરાધી નથી. કેમ કે, માર્ગે જતાં ઇન્દ્ર આશ્રમમાં આવ્યો અને અહલ્યાને જોઇને તેનું મન ચળ્યું તથા તેમાંથી આવું કૃત્ય નીપજ્યું, તેમાં ઇન્દ્ર બિચારો શું કરે?* એમાં ધર્મનો અપરાધ ઇન્દ્રે કર્યો નથી, પણ પ્રમાદ માત્ર અપરાધી થાય છે. ૫૦ સંકટ ઇર્ષ્યાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેલું છે અને તે ઇર્ષ્યાથી ઊર્ધ્વરેતા મુનિઓ પણ સંકટમાં પડેલા છે. હું પણ ઇર્ષ્યાથી ક્ષોભ પામીને દુષ્કૃતરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છું. ૫૧ પતિવ્રતા સ્ત્રી કે, જેને મેં પાણિગ્રહણ કરી લાવીને મ્હારા આશ્રમમાં વસાવી છે તથા જેનું મ્હારે ભરણ–પોષણ કરવું યોગ્ય છે તેથી જે મ્હારી ભાર્યા થયેલી છે, તેને વ્યસનીપણાથી હણીને મેં પાપકર્મ કર્યું છે તેમાંથી મને કોણ તારશે? ૫૨ બીજા પુત્રોને આજ્ઞા નહિ કરતાં મેં પ્રમાદથી અતિ ઉદારબુદ્ધિવાળા ચિરકારીને વધ કરવાની આજ્ઞા કરી છે, પણ આજ જો તે ખરેખરોજ ચિરકારી (મોડું કામ કરનારો) થાય તો તે આ પાપથી મ્હારૂં રક્ષણ કરે. ૫૩ હે ચિરકારી! ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ. હે ચિરકારી! ત્હારૂં કલ્યાણ છે જો આજ તું ચિરકારી થાય તો ખરેખરો ચિરકારી છે. ૫૪ હે ચિરકારી! મ્હારૂં અને ત્હારી માતાનું તથા તે સાથે મેં જે તપ કર્યું છે તે સર્વનું તું આજ રક્ષણ કર તથા ત્હારૂં પણ પાપથી રક્ષણ કર અને તું ચિરકારી થા. ૫૫ તું જન્મથી ચિરકારી છે અને ત્હારૂં ચિરકારીપણું ત્હારી અત્યંત બુદ્ધિવડે છે. એ ત્હારૂં ચિરકારીપણું આજ તને સફળ થાઓ તથા આજ તું ચિરકારી થા. ૫૬ ત્હારી માતાએ ત્હારી ચિરકાળ (ઘણા કાળ) સુધી આશા રાખી હતી તથા ચિરકાળ (ઘણા કાળ) સુધી તને ગર્ભમાં ધારણ કરી રાખ્યો હતો. હે ચિરકારિક! માટે ત્હારૂં ચિરકારીપણું આજ સફળ કર. ૫૭ હે ચિરકારી! તું રડતો હોય તો અમે બન્ને તને ઘણીવારે છાનો રાખી શકતાં હતાં. અમે ઘણી વાર તને હાથમાં ઝાલી રાખતાં ત્યારે ઘણીવારે તું ઉંઘતો હતો. એ રીતે અમારા બેના ચિર સંતાપ (લાંબા વખત સુધીનાં દુઃખ) સામું જોઇને તું આજ ચિરકારી થજે. ૫૮ હે રાજન્! એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખ પામીને ગૌતમ મહર્ષિ ઘેર ગયા તે વખતે પોતાના ચિરકારી પુત્રને પોતાની પાસે આવતો

* "યોગધર્મમાં જે પ્રમાદ થાય છે તે ઇંદ્રિયો નહિ જીતાવાથી થાય છે, તેમ ઇંદ્રનો અહીં પણ તેવો પ્રમાદ છે માટે તે અપરાધી નથી" મુનિએ એવું દ્વેષરહિતપણાવડે તત્વ દૃષ્ટિથી કહ્યું છે, પણ વ્યવહારપક્ષે તે સમજવું નહિ.

જોઇને પણ ચિરકારી પોતાના પિતાને આવતા જોઇને પરમ દુઃખ પામ્યો અને હાથમાંનું હથિયાર મૂકી દઇને, પિતાના બન્ને ચરણ આગળ મસ્તક નમાવીને તેમ(પિતા)ને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યો. ૬૦ ગૌતમે પોતાના પુત્રને મસ્તક નમાવીને પૃથ્વી ઉપર પડેલો જોયો તથા પોતાની પત્નીને પણ લાજવડે *પાષાણરૂપ થઇ ગયેલી જોઇ તેથી તે પરમ હર્ષ પામ્યા. ૬૧ તે મહાત્માએ પછી પોતાની પત્નીનો સંસર્ગ કર્યો નહિ અથવા તેને પાષાણરૂપમાંથી જાગ્રત કરી નહિ, તથા આશ્રમમાં રહેલા તે મુનિએ એકાંતમાં જઇને પુત્રનું પણ સમાધાન કર્યું. ગૌતમે વિચાર કર્યો કે, મ્હારો પુત્ર એકાંતમાં છતાં પણ આશ્રમમાં રહેલા તેણે મ્હારી પત્નીનો વધ કર્યો નથી માટે એ પુત્ર સાવધાન છે. પુત્રના હાથમાં શસ્ત્ર છતાં "તું ત્હારી માતાનો વધ કરજે" એમ આજ્ઞા આપીને હું મ્હારા કર્મને અર્થે વનમાં ગયો હતો, તે વખતે વધરૂપ અનર્થ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો પણ પુત્ર વિનયવાળો હોવાથી તે સંપૂર્ણ થયો નથી. ૬૨-૬૩ વળી પુત્રને પોતાના ચરણમાં નમેલો જોઇને પિતાને એમ પણ વિચાર થયો કે, આણે શસ્ત્રગ્રહણ કરવારૂપ જે ચપળતા કરી છે તેને પુત્ર મ્હારા ભયથી ઢાંકે છે. ૬૪ પછી પિતાએ ઘણીવાર સુધી પુત્રનાં વખાણ કર્યાં, ઘણીવાર સુધી તેનું મસ્તક સૂંઘ્યું, ઘણીવાર સુધી બન્ને હાથે તેને ભેટ્યો તથા પછી કહ્યું કે,—હે પુત્ર! ચિર જીવ—લાંબી ઉમ્મરવાળો થા. ૬૫ એ પ્રમાણે તે મોટા જ્ઞાનવાળા ગૌતમ પ્રીતિ અને હર્ષના સમુદાયથી યુક્ત થઇને તથા પોતાના પુત્રને અભિનંદન આપીને આ વચન બોલ્યા. ૬૬ હે ચિરકારિક! ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ. તું ઘણા કાળ સુધી ચિરકારી થા. હે સૌમ્ય! એ કર્મના વિષે ઘણા કાળ સુધી તું દુઃખી ન થઇને ત્હારૂં કામ ઘણા કાળ સુધી કર. ૬૭ તે વખતે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વિદ્વાન્ એવા ગૌતમ વિચાર કરીને બહુકાળે કાર્ય કરનારા ધીર પુરૂષોના ગુણને ઉદ્દેશીને એક ગાથા પણ બોલ્યા હતા. ૬૮ તે એવી કે, કોઇની સાથે મિત્રતા બાંધવી તો ઘણા-કાળે બાંધવી તથા કરેલી મિત્રતાનો ત્યાગ કરવો હોય તો ઘણા કાળે કરવો, કેમ કે, ઘણા-કાળે કરેલી મિત્રતા ઘણાકાળ સુધી ટકી રહે છે. ૬૯ પ્રીતિ કરવામાં, ગર્વ કરવામાં, અભિમાન કરવામાં, દ્રોહ કરવામાં અને પાપકર્મ કરવામાં જે ચિરકારી હોય, તે વખણાય છે. ૭૦ જેઓ પોતાના બાંધવો, મિત્ર, ચાકર અને સ્ત્રીજન, એઓના અવ્યક્ત (સ્પષ્ટ નહિ જણાતા) અપરાધમાં ચિરકારી (ઘણીવાર સુધી વિચારીને પછી કરનારા) હોય છે, તેઓ વખાણવા યોગ્ય છે. ૭૧ હે ભારત! એ પ્રમાણે ગૌતમ મુનિ પોતાના પુત્રના કર્મ (માતાનો વધ નહિ કરવારૂપ કર્મ) થી અને તેના ચિરકારીપણાથી પ્રસન્ન થયા. ૭૨ એજ પ્રમાણે પુરૂષે પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રથમ વિચાર કરીને તથા ઘણીવારે તેનો નિશ્ચય કરીને વર્તવું કેમ કે, તેથી મનમાં ઘણાકાળ પર્યંત પરિતાપ થાય તેવું કર્મ બનતું નથી. ૭૩ જે પુરૂષ પોતાના ક્રોધને ઘણીવાર સુધી દબાવી રાખે છે તથા કરવાના કર્મને ઘણા કાળ સુધી મુલતવી રાખે છે તેનાથી પસ્તાવો થાય એવું કોઇ કર્મ બનતું નથી. ૭૪ વૃદ્ધ પુરૂષોનું સેવન ઘણા કાળ સુધી કરવું, ઘણા કાળ સુધી તેમની પાસે બેસીને તેમનું સેવન કરવું, ઘણા કાળ સુધી ધર્મનું સેવન કરવું તથા તત્વનું શોધન પણ ઘણા કાળ સુધી કરવું. ૭૫ જે પુરૂષ ઘણા કાળ સુધી વિદ્વાનોની પાસે બેસે છે, જે પુરૂષ ઘણા કાળ સુધી શિષ્ટ પુરૂષોનું સેવન કરે છે અને જે પુરૂષ ઘણા કાળ સુધી આત્માનો સંયમ કરે છે તે

* બીજા ગ્રંથોમાં એમ લખેલું છે કે, ગૌતમના શાપથીજ અહલ્યા પાષાણરૂપ થઇ ગઇ હતી.

પુરૂષ ઘણા કાળ સુધી અવજ્ઞા પામતો નથી. ૭૬ કોઇ મનુષ્ય ધર્મયુક્ત વચન બોલતો હોય અને તેમાં આપણને કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર પણ ઘણે કાળે આપવો, કેમ કે, એમ કરવાથી આપણે ઘણા કાળ સુધી પરિતાપને પામતા નથી. ૭૭ એ રીતે ઘણા પછી અત્યંત મોટું તપ કરનારા ગૌતમ મુનિ તે આશ્રમમાં ઘણાં વર્ષ નિર્ગમન કરીને પછી પુત્રસહિત સ્વર્ગમાં ગયા. ૭૮

॥ उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः ।
। समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ७८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां चिरकारिकोपाख्याने त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

અધ્યાય ૯૪ મો-દ્યુમત્સેન અને સત્યવાન્‌નો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किंचित्प्रघातयेत् ॥
॥ पृच्छामिं त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-એ પ્રમાણે અહિંસા એજ ધર્મ અને હિંસા એજ પાપ હોય તો દંડ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોનો દંડ કરનારા રાજાએ પ્રજાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? અને કોઇની હિંસા કેવી રીતે ન કરવી ? અર્થાત્ દંડ ન કરે તો પ્રજાનું રક્ષણ થાય નહિ અને દંડ કરે તો હિંસા થાય ત્યારે તેણે કેવી રીતે વર્તવું ? સત્પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે પિતામહ ! એ હું તમને પુછું છું. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-આ જગ્યાએ પણ સત્યવાન્ રાજા સાથે દ્યુમત્સેનના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૨ અમે સાંભળ્યું છે કે, અપરાધીઓને પિતાની આજ્ઞાથી વધ કરવાને લઇ જવામાં આવતા હતા તેને જોઇને, સત્યવાને પૂર્વે કોઇએ નહિ કહેલું એવું વચન કહ્યું હતું; અર્થાત્ " દંડ કરવા યોગ્ય પુરૂષોનો પણ દંડ કરવો નહિ " એમ તેણે કહ્યું હતું. ૩ તે બોલ્યો કે,-દંડ્ય (દંડ કરવાને યોગ્ય) પુરૂષોનો દંડ કરવાથી ધર્મ અધર્મપણાને પામે છે અને અધર્મ ધર્મપણાને પામે છે. કેમ કે, જેને વધ કહેલો છે તેજ ધર્મ થાય એમ બનવું સંભવિત નથી. કેમ કે, વધ તો પ્રત્યક્ષ અધર્મ છે; તેનેજ ધર્મ કહેવા જેવું વ્યાઘાત દોષવાળું બીજું વચન નથી. ૪ પુત્રનાં એવાં વચન સાંભળીને તેનો પિતા દ્યુમત્સેન બોલ્યો કે,-જ્યારે અપરાધીનો પણ વધ કરવો નહિ તેને તું ધર્મ કહે છે ત્યારે અધર્મ કોને કહેવો ? હે સત્યવાન્ ! દંડ કરવા યોગ્ય પુરૂષોનો વધ કરવામાં ન આવે તો ચોર લોકો પ્રજાને હણે અને પ્રજામાં ધર્મની અને વર્ણની ભ્રષ્ટતા થાય. ૫ વળી જેમાં અધર્મ મુખ્ય છે એવા કળિકાળમાં "એ મ્હારૂં છે" એવી રીતે કોઇનું પણ કોઇ વસ્તુ ઉપર સ્વામિત્વ રહે નહિ તથા તીર્થગમન અને વેપાર આદિ લોકનો વ્યવહાર પણ અટકી પડે, પરંતુ જો તું હિંસા ન કરવાથી પણ ભ્રષ્ટ થાય નહિ એમ જાણતો હોય તો મને કહે. ૬ સત્યવાન કહે છે કેઃ-ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણે વર્ણને બ્રાહ્મણના કબજામાં સોંપવી. તે બ્રાહ્મણ તેને ધર્મના પાશવડે બાંધી લેશે અને ધર્મના પાશવડે બંધાયલી તે ત્રણે વર્ણની પ્રજા ધર્મ આચરી શકશે, એટલુંજ નહિ

પણ સૂત–માગધ આદિ પ્રતિલોમ તથા અનુલોમ જાતિઓ પણ તેઓને જોઇને ધર્મ આચરશે. ૭ તે પ્રજામાંથી જે પુરૂષ બ્રહ્માના વચનનું ઉલ્લંઘન કરે તે (પુરૂષ)ને બ્રાહ્મણે રાજાની હજુરમાં મોકલવો અને કહેવું કે:–આ પુરૂષ મ્હારૂં વચન સાંભળતો નથી માટે રાજાએ તે પુરૂષ ઉપર પોતાનો દંડ ધારણ કરવો. ૮ શાસ્ત્રમાં શરીરનો ભેદ કર્યા સિવાય જે શાસન બતાવેલું હોય તે કરવું; પણ કર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું યથાવિધિ અવલોકન કર્યા વિના બીજે પ્રકારે એટલે શરીરનો ભેદ કરવારૂપ શાસન કરવું નહિ. ૯ રાજાઓ, એક ચોરનો નાશ કરતાં સાથે બીજા નિરપરાધીઓનો પણ વધ કરે છે, કેમ કે, એક ચોર કે, જે અપરાધી હોય છે તેનું મૃત્યુ થવાથી તે (ચોર)ની સ્ત્રી, માતા, પિતા તથા પુત્ર આદિ જેઓ તેના ઉપર આધાર રાખીને જીવતાં હોય છે તેઓનો પણ વધ થાય છે, માટે જ્યારે રાજાને કોઇ બીજો પુરૂષ અપરાધ કરે ત્યારે એકના અપરાધથી ઘણાનો વધ કરવો અઘટિત છે, એ સારી પેઠે વિચારી રાખવું. ૧૦ કેમ કે, પુરૂષ દુર્જન છતાં કોઈ વખત સજ્જનના સમાગમથી તે દૂર્જન સજ્જન થાય છે, તેમજ દુર્જનથી કોઇ વખત સારી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧ માટે દુર્જનનો પણ મૂળમાંથી વધ કરવો નહિ, કેમ કે, મૂળમાંથી વધ કરવો એ સનાતન ધર્મ નથી. વળી વધ કર્યા વિના પણ કરેલા કર્મનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી શકાય છે. ૧૨ તે એવી રીતે કે, તે (ગુન્હેગાર)નું સર્વસ્વ હરણ કરવા વગેરેનો ભય દેખાડવો, તેને બાંધવો અને વિરૂપ કરવો એ પ્રકારે તેને શિક્ષા કરવી. પણ જેથી તેનાં સ્ત્રી–પુત્રાદિ ભૂખે મરણ પામે એમ કરવું નહિ, અથવા જો તેઓ પુરોહિતની સભામાં જાય તો દંડ કરવો નહિ. ૧૩ એટલે જો તે ચોર લોકો શરણની ઇચ્છા કરીને પોતાના પુરોહિતની પાસે જાય અને તેને કહે કે, હે બ્રહ્મન્! અમે પુનઃ પાપ કરીશું નહિ. ૧૪ એમ ક્ષમા માગનારો ચોર છોડી દેવાને યોગ્ય છે; એવી બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા છે. જે બ્રાહ્મણે દંડ અને મૃગચર્મ ધારણ કર્યાં હોય તથા જેણે મુંડન કરાવ્યું હોય તેવો બ્રાહ્મણ પણ અપરાધી હોય તો શિક્ષા પામવાને યોગ્ય છે. ૧૫ જે પુરૂષ મોટો અપરાધ કરે તેને મોટી શિક્ષા થવી યોગ્ય છે અને જે પુરૂષ એક અપરાધ કર્યા પછી પુનઃ પણ તેવો અપરાધ કરે તે પુરૂષ પણ મોટી શિક્ષા પામવાને યોગ્ય છે અને તે વખતે તે પહેલાંની પેઠે પુરોહિતની સભાને શરણે જાય તથાપિ તેને છોડી દેવો યોગ્ય નથી. ૧૬ દ્યુમત્સેન કહે છે કે, જે જે સમયે પ્રજાઓને નિયમમાં રાખી શકાય છે તેટલા તેટલા કાળ સુધી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે અને જ્યાં સુધી લોકો ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાઓ ધર્મના બંધનમાં રહે અને તું કહે છે તેમ થાય. પણ જ્યારે ચોરલોકનો વધ થાય નહિ ત્યારે સર્વ પ્રજાઓ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરે. પૂર્વના અને તેની પૂર્વના લોકો સારી રીતે શાસન કરી શકાય તેવા હતા. ૧૭–૧૮ તે મનુષ્યો કોમળ, અલ્પદ્રોહ કરનારા, અધિક સત્વવાળા અને અલ્પ ક્રોધવાળા હતા. પૂર્વે સત્યયુગમાં અપરાધીને "તને ધિક્ક છે" એટલું કહેવું એજ દંડ હતો, પછી ત્રેતાયુગમાં વાણીવડે અપમાન કરવું એ દંડ થયો. ૧૯ પછી દ્વાપરયુગમાં અપરાધીની મીલકતનું હરણ કરવું એ દંડ થયો અને કળિયુગમાં વધ કરવો એ દંડ છે. એક જણનો વધ કરવાથી પણ સર્વ લોકોને કબજામાં રાખવા અશક્ય છે માટે ચોરના પક્ષના સર્વનો વધ કરવો પડે છે. ૨૦ ચોર લોકો મનુષ્યોના કે, દેવોના પણ નથી તેમ ગંધર્વ કે, પિતૃઓના પણ નથી તથા આ લોકમાં કોઇ

કોઇનું છે પણ નહિ, માટે ચોરનો વધ કરવાથી તેની ભાર્યા આદિનું કાંઇ જતું નથી. ૨૧ વળી ચોર લોકોને મર્યાદામાં વર્તાવી શકાતા નથી. તેઓ શ્મશાનમાંથી શબના અલંકારરૂપ પદાને પણ ચોરી લે છે, પિશાચથી હણાયેલા મનુષ્યે (જેને પિશાચ વળગ્યું હોય તેણે) મૂકેલા તે (પિશાચ)ના બળિને પણ લઈ લે છે એવા તે અજ્ઞાન અને મૂઢ બુદ્ધિવાળા હોય છે. તેઓને દેવતાના સોગંદ આદિથી પણ નિયમમાં કોણ રાખી શકે ? ૨૨ સત્યવાન કહે કે, જો એમ કરીને પણ તમે તેઓને હિંસાથી રક્ષણ ન કરી શકતા હો—અર્થાત્ તેઓને સારા માર્ગે ચલાવીને (સારા પુરૂષ કરીને) તેઓના વધથી તેઓને બચાવી ન શકતા હો તો કોઈ યજ્ઞ કરીને તેઓનો અંત કરવો; અર્થાત્ સર્વમેધ યજ્ઞ કરીને વધ કરવા યોગ્ય જે પુરૂષો રાખી મૂકયા હોય તેઓનો તેમાં વધ કરવો કે, જેથી તેઓનું પણ કલ્યાણ થાય—સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય. ૨૩ રાજાઓ લોકોનો વ્યવહાર રૂડી રીતે ચલાવવાને પરમ તપ કરે છે. તે રાજાઓ જ્યારે પોતાના દેશમાં ચોરને જુએ છે ત્યારે લાજ પામે છે તથા લોક વ્યવહારને અર્થે પોતાની પ્રજાઓ નિર્દોષ રહે એમ ઇચ્છીને પિતૃઓની પેઠે તપસ્વી થાય છે. ત્રાસવડે પ્રજા સારાં આચરણવાળી થાય છે માટે રાજાઓ દુષ્ટ પુરૂષોને ત્રાસ આપે છે. રાજા કાંઇ સ્વેચ્છાવડે—પોતાની ગમ્મતને અર્થે દુષ્ટ પુરૂષોનો નાશ કરતો નથી, એ રીતે જોતાં રાજા બહુધા પુણ્યવડેજ પ્રજાનું શાસન કરે છે. ૨૫ રાજા જ્યારે પુણ્યવડે પ્રજાનું શાસન કરે છે ત્યારે પ્રજા પણ પુણ્યવાળાં કર્મ કરે છે તથા એ પ્રમાણે પુણ્યથી પુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને લોકો તે પ્રમાણે વર્તે છે. કારણ કે, મોટા પુરૂષના આચરણને જોઇને તે પ્રમાણે વર્તવાનો લોકોનો સ્વભાવ છે. ૨૬ જે પુરૂષ પોતાના મનને વશ રાખ્યા સિવાય બીજાને વશમાં રાખવાને ઇચ્છે છે તેને સર્વ વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોએ જીતેલો જોઇને મનુષ્યો હસે છે; માટે રાજાએ સારાં આચરણ કરીને પ્રજાને સુધારવી. ૨૭ જે પુરૂષ દંભ કે, મોહથી રાજાની સાથે અઘટિત ચાલતો હોય તેને સર્વ ઉપાયવડે શિક્ષા કરવી કેમ કે, તેમ કરવાથી તે પાપથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. ૨૮ જે પુરૂષને દુષ્કૃત કર્મનો અટકાવ કરવો હોય તેણે પ્રથમ તો પોતાનાજ મનને કબજે રાખવું તથા પોતાનો બાંધવ કે, પુત્ર પણ તેવું દુષ્કૃત કરે તો તેને મોટો દંડ કરીને શાસન કરવું. ૨૯ જે સ્થળમાં પાપ કર્મ કરનારો નીચ પુરૂષ મોટા દુઃખને પામતો નથી તે સ્થળમાં પાપ વૃદ્ધિને પામે છે અને ધર્મનો હ્રાસ (ઘટાડો) થાય છે. ૩૦ હું જે પ્રમાણે કહું છું તે પ્રમાણેજ દયાવાળા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ કહેલું છે તથા હે પુત્ર ! પૂર્વે થયેલા પિતામહોએ પણ મને એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો છે. ૩૧ કૃતયુગમાં રાજાએ પ્રજાનું આશ્વાસન કરીને તથા અત્યંત દયા રાખીને જય મેળવવો. એ પ્રજાનું શાસન કરવાનો પ્રથમ કલ્પ છે. ૩૨ ત્રેતાયુગમાં ધર્મનો એક ચતુર્થાંશ ઓછો કરીને રાજ્ય ચલાવવું. દ્વાપરમાં ધર્મના બે ચતુર્થાંશ ઓછા કરવા તથા તે પછીના કળિયુગમાં એકપાદ ધર્મથી રાજ્ય ચલાવવું. ૩૩ જ્યારે કળિકાળ પ્રાપ્ત થાય છે અને રાજાઓનાં આચરણ ભ્રષ્ટ થાય છે ત્યારે કાળના બળથી ધર્મની સોળમી કળા રહે છે. ૩૪ હે સત્યવાન્ ! હવે પ્રથમ કલ્પ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતાં પ્રજાના ધર્મની મિશ્રતા થાય ત્યારે મનુષ્યોનાં આયુષ્ય, શક્તિ અને કાળ ઉપર વિચાર કરીને યથાયોગ્ય દંડ આપવો. ૩૫ જેમ આ લોકમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને અર્થે સત્પુરૂષો સર્વના ફળરૂપ જ્ઞાનનો ત્યાગ કરતા નથી, તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના ઉપર દયા કરવાને અર્થે અહિંસારૂપ ધર્મનો પણ ત્યાગ કરવો નહિ એમ મનુએ કહેલું છે. ૩૬

॥ सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत् ।
॥ भूतानामनुकंपार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां द्युमत्सेनसत्यवत्संवादे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

અધ્યાય ૯૫ મો–ગોકુપિલીય–કપિલ અને સ્યુમરશ્મિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अविरोधेन भूतानां योगः षाड्गुण्यकारकः ॥
॥ यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ ! જે ધર્મમાં પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના *ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણ અથવા +ઉત્પત્તિ આદિ પ્રકૃતિના છ ગુણને ઉત્પન્ન કરનારો યોગ થાય તથા જે ધર્મ ગૃહસ્થને અને યોગીને સમાન રીતે કલ્યાણકારી હોય તે ધર્મ મને કહો. ૧ ગૃહસ્થ ધર્મમાં ×પંચસૂના અનિવાર્ય છે અને યોગમાં હિંસાનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કહેલો છે. એ બન્ને ધર્મ સમાન રેષાપર ચાલ્યા જાય છે. એટલે તત્વનિષ્ઠાવાળો મુનિ ન્યાયથી ધન પ્રાપ્ત કરીને અને તેવડે અતિથિ, પિતૃ અને દેવતાનું પૂજન કરીને નિર્વાહ કરે છે તથા સત્યવાદી થઇને વર્તે છે અને યોગી પણ પ્રાણાયામ કરીને તથા ધારણા કરીને પાપનો નાશ કરે છે અને પ્રત્યાહાર તથા ધ્યાનવડે સંસર્ગ અને ઐશ્વર્યના ગુણોને પણ તજે છે. એ રીતે ગૃહસ્થ અને યોગી સમાનપણે પોતાનું કલ્યાણ સાધે છે. હે પિતામહ ! એ બેમાંથી વધારે ઉત્તમ માર્ગ કયો છે ? ૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–એ બન્ને ધર્મ મોટા છે, એ બન્ને ધર્મ આચરવાને પરમ કઠિન છે, એ બન્ને ધર્મ મોટું ફળ આપનારા છે અને એ બન્ને ધર્મ સત્પુરૂષોએ આચરેલા છે. ૩ હે પાર્થ ! એ બન્ને ધર્મ પ્રમાણ છે તે હું તને આ જગ્યોએ બતાવું છું માટે ધર્મના તત્વ વિષે ત્હારા સંશયનો નાશ થાય એવી રીતે તું તેઓને સાંભળ. ૪ હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળમાં પણ કપિલ અને વૃષભના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે તે તું સાંભળ. ૫ અમે સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે નહુષ રાજાને ઘેર ત્વષ્ટા આવ્યો હતો તેને મધુપર્ક આપવા અર્થે નહુષે પ્રાચીન, સનાતન અને નિશ્ચળ એવા વેદને જોઇને વધ કરવાના અર્થે એક ગાય આણી. ૬ અને ગાયને વધ કરવાને તૈયાર કરી હતી તેવામાં અદીન આત્માવાળા, સત્વ ગુણમાં સ્થિતિવાળા, સંયમમાં પ્રીતિવાળા, જ્ઞાનવાન અને નિયમિત ભોજન કરનારા કપિલ મુનિએ તે (ગાય)ને જોઈ. ૭ ગાયને જોઇને ધર્મના વિષે સ્થિતિવાળા તથા જેને કોઇ તરફનો ભય નથી એવા કપિલ મુનિ સત્‌યુક્ત, દૃઢ અને સત્ય એવી ઉત્તમ બુદ્ધિને ધારણ કરીને વારંવાર બોલ્યા કેઃ– અરે ! આ કર્મ વેદનું છે. આ આજ્ઞા વેદની છે. ૮ તે સાંભળીને "સ્યૂમરશ્મિ" નામે ઋષિ પોતાના યોગ બળથી તે ગાયમાં પ્રવેશ કરીને કપિલ પ્રત્યે બોલ્યા કેઃ—અહો ! જ્યારે

* સમસ્ત ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, યશ. લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને ધર્મ. એ ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણ છે.

+ ઉત્પતિ, પ્રલય. જન્મ, મરણ, વિદ્યા અને અવિદ્યા. એ છ જ્ઞાનને "ઉત્પત્તિ આદિ છ ગુણ" કહે છે.

× ખાંડણીઓ, ઘંટી, ચૂલો, પાણીઆરું અને સાવરણી. એ પાંચ હિંસાનાં સ્થાન છે તેને "પંચસૂના" કહે છે.

વેદનું કર્મ આવું છે ત્યારે બીજા ક્યા ધર્મ તેવા નથી ? અર્થાત્ આ ગૃહસ્થધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર કર્મકાંડ જેમ પ્રમાણુ છે તેમ યતિધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર જ્ઞાનકાંડ પણુ પ્રમાણુ છે. માટે એક બીજાના ધર્મને નિંદવો યોગ્ય નથી. ૯ જે પુરૂષો તપસ્વી, ધૃતિવાળા અને વેદમાં કહેલા વિજ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા હોય છે તે પુરૂષો વેદમાં કહેલાં સર્વ વચનને ઋષિપરંપરા પ્રાપ્ત થયેલા તથા જ્ઞાનાત્મા પરમેશ્વરનાં વચન માને છે; અર્થાત્ વેદનો એક અક્ષર પણુ અપ્રમાણુ નથી. ૧૦ પરમેશ્વરને કોઈ પ્રકારની તૃષ્ણા નથી, કોઈ પ્રકારનો પરિતાપ કે, શોક નથી, કોઇ પ્રકારની પ્રાર્થના નથી કે, સર્વ સ્થળમાં કોઇ પ્રકારનો આરંભ કરતો નથી; ત્યારે તેને વેદમાં વિષમ વચન શા માટે કહેવું પડે ? અર્થાત્ વેદનાં સર્વ વચન વિષમતારહિત અને સર્વ ધર્મને સમાન છે માટે તે સર્વ વચન પ્રમાણુ છે. પણુ જ્ઞાનકાંડની અપેક્ષાથી કર્મકાંડ અપ્રમાણુ છે કે, કર્મકાંડની અપેક્ષાથી જ્ઞાનકાંડ અપ્રમાણુ છે એવું વેદમાં નથી. ૧૧ કપિલ કહે છે કે:—હું વેદની નિંદા કરતો નથી કે, વેદમાં વિષમ વચન છે એમ પણુ કહેવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી પણુ જૂદા જૂદા આશ્રમવાળાઓનાં કર્મનો અર્થ એક છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૨ સંન્યાસી પરમપદને પામે છે, વાનપ્રસ્થ પણુ પરમપદને પામે છે અને ગૃહસ્થ તથા બ્રહ્મચારી પણુ પરમપદને પામે છે. ૧૩ એ ચારે માર્ગ દેવયાન એટલે દેવલોકમાં લઇ જનારા તથા સનાતન છે. એમાંથી કયો મોટો અને કયો નાનો છે ? તે તેના ફળ ઉપરથી જાણુવામાં આવે છે. એવી રીતે કે, સંન્યાસી મોક્ષને પામે છે, વાનપ્રસ્થ બ્રહ્મલોકને પામે છે, ગૃહસ્થ સ્વર્ગલોકને પામે છે અને બ્રહ્મચારી ઋષિના લોકને પામે છે. ૧૪ એ પ્રમાણે સર્વ અર્થને જાણીને વેદમાં કહેલા સ્વર્ગાદિ ફળને આપનારા યજ્ઞ કરવા એમ વેદમાં કહેલું છે તથા બીજી સિદ્ધાંતદર્શક શ્રુતિ એવી પણુ છે કે, સ્વર્ગાદિ ફળને આપનારા કર્મનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે, ત્યાગજ પરમ શ્રેયસ્કર છે. ૧૫ માટે કર્મનો આરંભ ન કરવાથી દોષ ઉપજતો નથી પણ કર્મનો આરંભ કરવાથી મોટો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ કહેશે કે, કર્મવિધિ અને ત્યાગવિધિ એ બેમાંથી વધારે બળવત્તર વિધિ કયો છે તે જાણુવું કઠિન છે. કેમ કે, બન્ને માર્ગમાં નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે. ૧૬ તો, અહિંસા શાસ્ત્રવિના બીજું કોઇ હિંસાશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ ફળવાળું અને ઉત્તમ હોય અને તે વેદશાસ્ત્રમાં કહેલું પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારૂં નહિ પણુ વ્યવહારપક્ષે પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારૂં હોય, તે તમે કહો. અર્થાત્ વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં તો હિંસા કરવાથી પણુ સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે એવું કહેલું છે, પરંતુ તે આપણે વેદમાં કહ્યાથીજ જાણીએ છીએ તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી. પણુ યોગનું ફળ તો પ્રત્યક્ષ છે. જેમ આપસ્તંબે કહ્યું છે કે, યોગીઓને સંકલ્પસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેઓ દૂરની વસ્તુને જોઇ શકે છે અને મનવેગે ગમન કરી શકે છે ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ ફળ યોગથી જણાય છે. વળી શ્રુતિ પણુ તેને બીજા આશ્રમો કરતાં શ્રેષ્ઠ કહે છે. અનુમાન યુક્તિથી પણુ બીજા આશ્રમો કરતાં યોગાશ્રમ શ્રેષ્ઠ જણાય છે. જેમ કે, દોરડીમાં સર્પની પ્રતીતિ મિથ્યાજ્ઞાનથી થાય છે, તેમ જગતમાં આત્માનું બંધન પણુ મિથ્યાજ્ઞાનનું કાર્ય છે, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. માટે અજ્ઞાનનો નાશ થવાથીજ બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ દોરડીમાં જણાતા સાપથી ભય પામેલા મનુષ્યને હજાર વાર ગંગાસ્નાન કરાવવાથી પણુ તે ભયની નિવૃત્તિ થવાનો સંભવ નથી, તેમ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉપજેલા બંધનની નિવૃત્તિ પણુ હજારો યજ્ઞ કરવાથી થવાની

નથી, પરંતુ અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે અજ્ઞાનનો બાધ કરવાથી બંધનની નિવૃત્તિ થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે, પરમાત્માનું જ્ઞાન થવાથી હૃદયની ગ્રંથિ તૂટી જાય છે, સર્વ સંશય કપાઇ જાય છે અને કર્મનો નાશ થાય છે. માટે તત્વજ્ઞાનરૂપ ફળ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ (શાસ્ત્ર) એ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મનું ફળ તો માત્ર વેદના વચન ઉપરથીજ જાણવામાં આવે છે. કર્મફળ પ્રત્યક્ષ કે, અનુમાનથી જાણી શકાતું નથી. માટે કર્મવિધિ અને ત્યાગવિધિમાં બળવાન વિધિ કયો છે? એ સહેલાથી જાણી શકાય એમ છે, અર્થાત્ ત્યાગ-વિધિજ બળવાન છે, પણ હિંસામય કર્મવિધિ બળવાન નથી. વેદમાં કોઇ સ્થળે ગૃહસ્થ ધર્મની અધિક પ્રશંસા કરી છે, તે અધિકારીની શ્રદ્ધા થવા માટેજ કરી છે. માટે અમારા સમજવામાં છે કે, અહિંસા શાસ્ત્ર વિના પ્રત્યક્ષ ફળવાળું બીજું શાસ્ત્ર નથી પણ તમારા જાણવામાં જો કોઇ વેદશાસ્ત્ર વિના પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારૂં હિંસાશાસ્ત્ર હોય તો કહો. ૧૭ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કે:-"સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે યજ્ઞ કરવો" એવું વેદનું વચન નિરંતર સાંભળવામાં આવે છે તથા પ્રથમ ફળની કલ્પના કરીને પછી યજ્ઞનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે-યજ્ઞનો આરંભ કરવામાં આવે છે. ૧૮ "બકરો, ઘોડો, ઘેટો, ગાય, પક્ષિઓના સમુદાય અને ગામમાં ઉત્પન્ન થનારી અને અરણ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી ઓષધિઓ તથા પશુઓ, એ સર્વ પ્રાણનું અન્ન છે" એમ વેદમાં કહેલું છે. ૧૯ અને "તે અન્ન સાંજે તથા સવારે રોજ ઉપયોગમાં આવે છે" એમ પણ કહેલું છે. "પશુઓ અને ધાન્ય એ યજ્ઞનાં અંગ છે" એમ પણ વેદમાં કહેલું છે, ૨૦ એ સર્વને પ્રજાપતિએ યજ્ઞસાહિત્ય કલ્પેલાં છે તથા સમર્થ પ્રજાપતિએ તેવડે યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કર્યું હતું. ૨૧ "તે યજ્ઞમાં એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ સાત સાત પ્રકારના પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરવા" એવું વેદમાં કહ્યું છે. તે સાત પ્રકારના ગ્રામ્ય પશુઓ અને સાત પ્રકારના આરણ્ય પશુઓ આ પ્રમાણે છે. ગાય, બકરો, મનુષ્ય, ઘોડો, ઘેટો, ખચ્ચર અને ગધેડો, એ સાત ગ્રામ્ય પશુ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે તથા સિંહ, વાઘ, વરાહ, મહિષ (પાડો), હાથી, રીંછ અને વારણ, એ સાત આરણ્ય પશુઓ કહેલા છે, તે પણ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. તે સર્વથી ઉત્તમ સંજ્ઞાવાળું પશુ મનુષ્ય પણ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. ૨૨ પ્રાચીન એવા બ્રહ્માદિ ઋષિઓએ અને નારાયણાદિએ તે યજ્ઞકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે, માટે "હું યજ્ઞના અર્થે બકરો, ઘોડો કે, પુરૂષ આદિનો વધ કરવાને શક્તિમાન છું" એમ જાણતાં છતાં કયો પુરૂષ તેનો શોધ નહિ કરે? ૨૩ આ રીતે યજ્ઞમાં હિંસા કરવાનો દોષ નથી પણ યજ્ઞમાં હોમેલાં પશુ, મનુષ્ય, વૃક્ષ અને ઓષધિઓસહિત યજમાન સ્વર્ગને પામે છે. જપાદિથી પ્રાપ્ત થયેલું સ્વર્ગનું સુખ અલ્પ છે અને તેવા યજ્ઞથી થયેલા વિસ્તાર ભરેલાં સ્વર્ગ સુખને આપી શકતાં નથી. ૨૪ યજ્ઞનાં સત્તર અંગ છે, તે આ પ્રમાણે:-ઓષધિઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, વેલીઓ, ઘૃત, દૂધ, દહીં, હુતદ્રવ્ય, પૃથ્વી, દિશાઓ, શ્રદ્ધા, કાળ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, યજમાન અને ગૃહપતિ અગ્નિ, એ સત્તર યજ્ઞનાં અંગ છે. ૨૫-૨૬ "તે સર્વ યજ્ઞનાં અંગ છે તથા યજ્ઞ એ સર્વનું મૂળ છે" એમ વેદમાં કહ્યું છે. બળદનો હોમ કરીને યજ્ઞ કરવો હોય તો ઘૃત, દૂધ, દહીં, છાણુ-દહીં મિશ્ર દૂધ, બળદનું ચર્મ, વાળ, શીંગડું અને ચરણ એટલાથી થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક યજ્ઞમાં જેને જે જોઇએ તે શ્રુતિમાં કહેલું છે. તેવડે તે યજ્ઞ કરવો. ૨૭,૨૮ તે સર્વ સાહિત્ય એકઠું મળે છે તથા તેની સાથે

દક્ષિણા જેઓને આપી છે એવા ઋત્વિજ હોય છે ત્યારે તે સર્વના ગુણ એકત્ર કરવાના ન્યાયથી તેઓને એકત્ર કરીને યજ્ઞ પૂરો થાય છે. ૨૯ તે સર્વ યજ્ઞના અર્થેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે તથા તે સંબંધી વેદમાં યથાર્થ વચન કહેલાં છે અને એજ પ્રમાણે પૂર્વના સર્વ મનુષ્યો પ્રવૃત્ત થયેલા છે. ૩૦ જે પુરૂષ "યજ્ઞ કરવો મ્હારો ધર્મ છે" એમ જાણીને ફળની આશારહિત થઇ યજ્ઞનો આરંભ કરે છે તેને હિંસાનો દોષ લાગતો નથી, તે કોઇનો દ્રોહ કરતો નથી કે, તેવા કર્મનો આરંભ કરવાનો દોષ પણ તેને લાગતો નથી. ૩૧ યજ્ઞમાં જે જે યજ્ઞનાં અંગ કહેલાં છે તે ક્રમ પ્રમાણે અને વિધિપુરઃસર યોજેલાં હોય તો તે પરસ્પર ધારણ કરે છે. ૩૨ જેમાં વેદની સ્થિતિ થયેલી છે તેવાં વેદવચન આર્ષ (ઋષિ) પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે એમ હું જાણું છું તથા વિદ્વાન પુરૂષો પણ યજ્ઞમાં કહેલા બ્રાહ્મણ-મંત્રોનો વિચાર કરીને તેમજ જાણે છે. ૩૩ વેદ બ્રાહ્મણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા તે બ્રાહ્મણને અર્પણ કરેલો છે, સર્વ જગત યજ્ઞની પછવાડે છે તથા સર્વ જગતની પાછળ યજ્ઞ પણ છે. ૩૪ વેદનું ઉત્પત્તિસ્થાન **ओम्** (પ્રણવ) છે. માટે યથાશક્તિ કરેલા જેના યજ્ઞમાં એ પ્રણવપૂર્વક **नमः स्वाहा, स्वधा,** અને **वषट्** એવા ઉચ્ચારની યોજના થાય છે તેને ત્રણે લોકમાં ભય નથી, એ પ્રમાણે વેદ, સિદ્ધો, મોટા ઋષિઓ, ઋગ્વેદના મંત્રો, યજુર્વેદના મંત્રો, સામવેદના મંત્રો અને વિધિવડે યોજેલા **हायिहावु** ઇત્યાદિ સામગાનમાં પૂરવાના અક્ષરો–સ્તોભ, એ સર્વ કહે છે. જે પુરૂષમાં એ સર્વ હોય તેને "દ્વિજ" જાણવો. ૩૫–૩૭ વળી બ્રાહ્મણ અગ્નિને ધારણ કરતી વખતે જે ભાવ (દેવ ભાવ)ને પામે છે, સોમનો રસ કાઢતી વખતે જે ભાવ (સ્વર્ગના અધિપતિપણા)ને પામે છે અને બીજા મોટા મોટા યજ્ઞો કરતી વખતે જે ભાવને પામે છે, તે સર્વ જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી સંપન્ન એવા તમો પણ જાણોજ છો. ૩૮ હે બ્રહ્મન્! માટે યજ્ઞ કરવો અને યજ્ઞ કરાવવો એમાં કાંઇ વિચારવા જેવું નથી. સ્વર્ગવિધિથી જે યજ્ઞ કરે છે તેને પરલોકમાં ગયા પછી મોટું સ્વર્ગ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯ જે પુરૂષો યજ્ઞ કરતા નથી તેઓને આ લોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ પરલોકમાં પણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી એવો નિશ્ચય છે, પણ જે વેદમાં કહેલા અર્થવાદને સમજે છે તેને બન્ને વાતો, એટલે યજ્ઞથી ફળ મળે છે તે તથા મુમુક્ષુને ધર્મમાં રૂચિ ઉપજાવવાને સ્તુતિપૂરક વચન કહેલાં તે, બન્ને પ્રમાણ છે. ૪૦

नायं लोकोस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः ।
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ४० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गोकापिलीये पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

અધ્યાય ૯૬ મો–ગોકપિલીય–કપિલ અને સ્યૂમરશ્મિનો સંવાદ.

कपिल उवाच ॥ एतावदनुपश्यंतो यतयो यांति मार्गगाः ॥
॥ नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः ॥ १ ॥

કપિલ કહે છે કેઃ—વેદમાં યજ્ઞાદિના ઉપકારક જે અર્થવાદ કથન કરેલા છે તે તથા આત્મજ્ઞાન સંબંધી અર્થવાદ સમાન નથી. કેમ કે, યોગીઓ દસ્ય બ્રહ્માંડને કર્મના ફળ·

રૂપે જુએ છે તથા તેઓ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થતા પહેલાંજ સવિશેષ અવસ્થામાં રહીને પરમાત્માને પામે છે, તેવા યોગીઓને સર્વ લોકમાં કોઇ ભોગ્ય પદાર્થમાં મિથ્યા સંકલ્પપણું નથી. અર્થાત્ તેઓના સર્વ સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે. ૧ તેઓ સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત હોય છે તથા તેઓએ કોઇ વસ્તુ પ્રાર્થના કરવા જેવી ન હોવાથી કોઇને નમસ્કાર પણ કરતા નથી. તેઓને પ્રાર્થનારૂપી બંધન નથી. તેઓ જ્ઞાની, સર્વ પાપથી મુક્ત થયેલા, પવિત્ર અને નિર્મળ થઇને ફરે છે. ૨ તેઓએ મોક્ષને વિષે, ત્યાગને વિષે નિશ્ચય કરેલો હોય છે. તેઓ બ્રહ્મરૂપ, બ્રહ્મમય અને બ્રહ્મ વિષેજ સ્થિતિવાળા હોય છે. ૩ તેઓ શોકરહિત અને રજોગુણ વિનાના હોય છે અને તેથી તેઓને સનાતન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવી ઉત્તમ ગતિને પામીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં શું પ્રયોજન છે? ૪ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કે,-યદ્યપિ સર્વની એજ પરિસીમા છે અને એજ પરમ ગતિ છે તથાપિ ગૃહસ્થનો આશ્રય કર્યા વિનાનો એકકે આશ્રમ છે નહિ. ૫ જેમ સર્વે પ્રાણીઓ માતાનો આશ્રય કરીને જીવે છે, તેમ બીજા આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ૬ ગૃહસ્થજ યજ્ઞ કરી શકે છે અને ગૃહસ્થજ તપ કરી શકે છે. સુખની ઇચ્છાવાળો જે કાંઇ ચેષ્ટા કરે છે-જે કાંઇ અલ્પ ધર્મ કરે છે તે ધર્મના ફળરૂપ સુખનું મૂળ ગૃહસ્થાશ્રમજ છે. ૭ સર્વ પ્રાણવાળા પ્રાણીઓ પ્રજાની ઉત્પત્તિને જોઇને સુખ પામે છે, તે પ્રજાની ઉત્પત્તિ ગાર્હસ્થ્ય વિના બીજા એકકે આશ્રમમાં નથી. ૮ વળી જે ઘાસ, ધાન્યો અને બીજી સોમ-પૂતિકાદિ ઓષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું મૂળ પણ ગાર્હસ્થ્ય છે, કેમ કે, ગૃહસ્થના કરેલા યજ્ઞવડે વૃષ્ટિ થવાથી વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને વનસ્પતિરૂપ પ્રાણથી બહાર કાંઇ છે નહિ; અર્થાત્ ઓષધિઓજ પ્રાણ છે-જીવન છે અને તેની ઉત્પત્તિ ગૃહસ્થ ધર્મથી થાય છે માટે ગૃહસ્થ ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. ૯ "ગૃહસ્થાશ્રમથી મોક્ષ નથી મળતો" એવી વાણી કોની સત્ય થઇ શકે? અર્થાત્ નિશ્ચય ગૃહસ્થાશ્રમથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છેજ. જે પુરૂષો શ્રદ્ધા વિનાના, બુદ્ધિ વિનાના, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ન જોનારા, પ્રતિષ્ઠા વિનાના, ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાને અશક્ત, આળસુ, પોતાના કર્મથી પરિતાપ પામેલા અને મૂર્ખ હોય છે તેઓજ "સંન્યાસાશ્રમ ધારણ કરવામાં પરમ શાન્તિ છે" એમ જાણે છે. ૧૦,૧૧ ભગવાન બ્રાહ્મણ ત્રણ લોકનો હેતુ અને સનાતન તથા નિશ્ચલ મર્યાદારૂપ છે તે જન્મથીજ પૂજનને પામે છે. ૧૨ બ્રાહ્મણો વિષે ગર્ભાધાનથી પહેલાં મંત્રોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા સ્વર્ગાદિ સિદ્ધ કરવાને, વૃષ્ટિ આદિ સિદ્ધ કરવાને પણ મંત્રોનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૩ વળી દાહક્રિયા કરતાં, શ્રાદ્ધાદિ કરતાં, ગાય, કે પશુઓનાં દાન કરતાં તથા પિંડને જળમાં ડુબાવતાં પણ મંત્રોનીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૪ જ્વાળાવાળો અગ્નિ, ક્રવ્યાદ (માંસરૂપ બલિને લેનાર) અને પિતૃઓ પણ મૃત્યુ પામેલા પ્રીત્યર્થ આપેલું બલિદાન મંત્રસહિત હોય છે તો તેનો સ્વીકાર કરે છે, માટે સર્વનું કારણ મંત્ર છે. ૧૫ મનુષ્યો જન્મ પામીને પિતૃ, દેવ અને બ્રાહ્મણના દેણદાર થાય છે. તે દેવામાંથી મુક્ત થવારૂપ કર્મ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવાં પડે છે અને તેવાં કર્મ કરવાની આજ્ઞા વેદમાં વારંવાર કરેલી છે. છતાં પણ તેવાં કર્મનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્યનો મોક્ષ ક્યાંથી થાય? ૧૬ માટે વેદનાં વચનના અજ્ઞાનરૂપ (અશરીરપણાં રૂપ) મોક્ષનું લક્ષણ લક્ષ્મી વિનાના અને આળસુ પંડિતોએ પ્રવર્તાવેલું છે, તે સત્યના સરખું દેખાતું છતાં અસત્ય છે. ૧૭ જે બ્રાહ્મણ વેદ-

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે યજ્ઞ કરે છે તથા બીજાઓના મનોરથ પૂર્ણ કરીને તૃપ્ત થઈને પોતાના યજ્ઞોવડે પશુઓસહિત સ્વર્ગમાં જાય છે તથા પાપી પુરૂષો (યમદૂત) તેને ખેંચી જતા નથી. ૧૮ પુરૂષ વેદોની નિંદા કરવાથી, શઠપણું રાખવાથી મહત્પદને પામતો નથી, પણ વૈદિક કર્મ કરવાવડે તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯ કપિલ કહે છે કેઃ—બુદ્ધિમાન પુરૂષે ચિત્તની શુદ્ધિ થવાને દર્શશ્રાદ્ધ, પૌર્ણમાસશ્રાદ્ધ, અગ્નિહોત્ર અને ચાતુર્માસ્ય ઈત્યાદિ કર્મ કરવાં કેમ કે, તે સનાતન ધર્મ છે, પણ હિંસાયુક્ત કર્મ ન કરવાં. ૨૦ તમે કહો છો કે, સંન્યાસ ધર્મ આળસુઓએ કલ્પેલો છે તો, જેઓ કર્મનો આરંભ કરતા નથી તેઓજ અત્યંત ધૈર્યવાન છે. કેમ કે, વૈરાગ્યના બળથી તેઓએ કામને જીતેલો છે તથા તેજ કારણથી તેઓ પવિત્ર છે એટલે પ્રીતિઆદિ મળથી રહિત છે અને બ્રહ્મરૂપ થયેલા છે. તમે કહો છો કે, ત્રણ પ્રકારનાં ઋણ આપ્યા વિના મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી તો, સંન્યાસીઓ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે કેમ કે, દેવતાઓ અમૃતની ઇચ્છા કરે છે તથા બ્રહ્મજ્ઞાનજ અમૃતરૂપ છે. ૨૧ તમે કહ્યું કે, યજ્ઞ કરનાર મનુષ્ય પશુઓ સહિત સ્વર્ગમાં જાય છે પણ મોક્ષ વિષે તો ગમન અત્યંત વિરૂદ્ધ છે. કારણ કે દેવતાઓ પણ સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ તથા સર્વ પ્રાણીના દ્રષ્ટા બ્રહ્મના માર્ગ વિષે મોહ પામે છે. કેમ કે, બ્રહ્મને પામવાનો, એક ગામથી બીજે ગામ જવાના માર્ગ જેવો માર્ગ નથી તથા દેવતાઓ તેવો માર્ગ શોધે છે; અર્થાત્ બ્રહ્મ સર્વનો આત્મા હોવાથી તેનું ગમન સંભવતું નથી તો માર્ગ ક્યાંથીજ હોય ? તે આત્મા પદ વિનાનો પુરૂષ છે, અર્થાત્ તે ગતિ કરતો નથી. ૨૨ વિદ્વાનો ગુરૂના વચનવડે તેને વિરાટ, સૂત્રાત્મા અંતર્યામી અને શુદ્ધ, એવા ચાર પ્રકારનો જાણે છે, માટે ઉપાધિસહિત આત્મા અને ઉપાધિરહિત આત્મા, એવું આત્માનું દ્વૈવિધ્ય (દ્વિવિધપણું) કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. કોઇ કહેશે કે, એ સર્વનો આત્મા છે માટે સર્વદા પ્રાપ્તજ થયેલો છે તો, બાહુ, વાણી, ઉદર અને ઉપસ્થ એ ચાર જાણે ઢાંકવાનાં દ્વાર હોય, તેમ તેને ઢાંકનારાં છે; અર્થાત્ બાહુરૂપ કર્મેન્દ્રિય, વાણીરૂપ વાગિન્દ્રિય, રસરૂપ રસનેન્દ્રિય અને ઉપસ્થરૂપ સ્પર્શેન્દ્રિયવડે આત્મા ઢંકાઈ રહેલો છે. પ્રાણી ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં લુબ્ધ થઇને આત્માને તેનો નિયંતા જાણતો નથી, માટે આત્મા સર્વત્ર છતાં સર્વને પ્રાપ્ત નથી. વળી દેહ, ઈન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિરૂપ ચાર આત્માનાં મુખ તે ભોગની પ્રાપ્તિનાં સાધન છે. એથી પણ આત્મા કર્માદિવડે ઢંકાયેલો હોવાથી ભોક્તૃત્વાદિરૂપે તેનું અન્યથા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે માટે તે ઢંકાયેલો જણાય છે. ભાવાર્થ કે, આત્મા ભોક્તા છે એમ વિપરીત જ્ઞાન થવાથી આત્માના સત્ય સ્વરૂપને અજ્ઞાનીઓ જાણી શકતા નથી. માટે કર્મેન્દ્રિય, વાગિન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને ઉપસ્થેન્દ્રિયનો સંયમ કરીને તે આત્માને જાણવો. ૨૩ સંયમ કરવાનો માર્ગ એવો છે કે, બુદ્ધિમાન પુરૂષે પાસાવડે રમવું નહિ, બીજાનું ધન લેવું નહિ, વર્ણસંકરનું હવિષ્યાન્ન લેવું નહિ અને ક્રોધ કરીને પ્રહાર કરવો નહિ એવી રીતે ચરણ અને હાથનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું—ચરણ કે, હાથવડે દુષ્કર્મ કરવું નહિ. ૨૪ કોઇને ગાળો દેવી નહિ, મિથ્યા ભાષણ કરવું નહિ, ચાડીઆપણું કરવું નહિ, પારકી કુથલી કરવી નહિ, સત્ય વચન બોલવું, થોડું બોલવું અને સાવધ રહેવું. એમ કરીને વાણીદ્વારનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું—વાણીવડે દુષ્કર્મ કરવું નહિ. ૨૫ ઘણા ઉપવાસ કરીને ભૂખે મરવું નહિ, ઘણું ભોજન કરવું નહિ. કોઈ વિષયમાં લલુતા રાખવી નહિ. સત્પુરૂષોની સાથે સમાગમ

કરવો તથા દેહનો નિર્વાહ કરવા માટેજ આહાર લેવો પણ સ્વાદ માટે નહિ. એમ કરીને ઉદરદ્વારનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. ૨૬ હે વીર ! લગ્નવિધિથી જેની સાથે સંબંધ થયો છે તે વિના બીજી સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવો નહિ, ઋતુપ્રાપ્તિ થયા પછી સોળ દિવસ સુધી "ઋતુકાળ" કહેવાય છે તે વિના બીજી વખતે સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો નહિ અને એકપત્નીવ્રત ધારણ કરવું. એમ કરીને ઉપસ્થદ્વારનું રક્ષણ કરવું. ૨૭ હે દ્વિજ ! જે બુદ્ધિમાન પુરૂષનું ઉપસ્થ, ઉદર, બાહુ અને વાણી, એ ચાર દ્વારનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે તે પુરૂષનાં તે દ્વાર સફળ થાય છે. ૨૮ પણ જે પુરૂષ તે દ્વારનું રક્ષણ કરતો નથી તેનાં તે દ્વાર નિષ્ફળ થાય છે. તે પુરૂષને તપ કરીને શું કામ છે અને યજ્ઞ કરીને પણ શું કામ છે ? તેમજ તેને આત્માની સાથે પણ શું કામ છે ? અર્થાત્ તેને તપ, યજ્ઞ અને આત્મજ્ઞાન ફળ આપતાં નથી. ૨૯ જેણે ઉત્તરીય વિના વસ્ત્ર પહેરેલું છે, જે પાથર્યા વિના શયન કરે છે તથા જે પોતાના બાહુના ઉશીકા ઉપર સૂઈ રહે છે, તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" જાણે છે. ૩૦ જે મુનિ સુખ-દુઃખરૂપી વાડીમાં એકલો ફરે છે તથા જે બીજાને સુખ-દુઃખ આપવાનો વિચાર કરતો નથી તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" જાણે છે. ૩૧ જે પ્રકૃતિ તથા વિકૃતિ શું છે ? તેને તથા આ સર્વ જગતને જાણે છે અને સર્વ પ્રાણીઓની ગતિને પણ જાણે છે તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" કહે છે. ૩૨ જેને સર્વ પ્રાણીઓથી અભય છે તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ ભયરહિત છે, તેમજ જે સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ છે તેને દેવતાઓ "બ્રાહ્મણ" કહે છે. ૩૩ જેઓ ઉપર્યુક્ત લક્ષણવાળા બ્રાહ્મણને ઓળખતા નથી તથા દાન અને યજ્ઞક્રિયાની ફળરૂપ ચિત્તની શુદ્ધિને પણ જાણતા નથી તે મૂઢ પુરૂષો ગુરૂ આદિએ કહેલા બ્રહ્મજ્ઞાનનો અનાદર કરીને સ્વર્ગાદિ ફળમાં પ્રીતિ કરે છે. ૩૪ જેનો આશ્રય કરીને આશ્રમમાં રહેલા પ્રાણીઓને પોતાનાં કર્મસહિત સંસારરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરનાર વેદાંત શ્રવણ આદિ તપ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સદાચારનો આશ્રય કરીને અનાદિ, સનાતન (મુમુક્ષુ પુરૂષોએ નિત્ય અનુષ્ઠેય), જેનું ફળ વ્યભિચારી (ચંચળ) નથી એવું ધર્મ વિષે સંક્ષિપ્ત રીતે કથન કરેલું, આપદારહિત, ધર્મના આચારરૂપ તથા જેથી સાવધાનપણું અને કામાદિવડે પરાજય ન પામવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫, ૩૬ જેનાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ કર્મ પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારાં છે, જે કર્મ પરમેશ્વરપણાને આપનારાં છે તથા જેનાં કર્મ અવિનાશી છે તેવું યોગરૂપી તપ આચરવાને અશક્ત પુરૂષો ગુણ રહિત (નિષ્ફળ) અને અનૈકાંતિક (વ્યભિચારી-ચંચળ) યજ્ઞાદિ કર્મમાં આશક્ત થાય છે. યજ્ઞનાં કાર્ય જાણવાં ઘણાં કઠિન છે અને તે જાણ્યાં તો આચરવાં કઠિન છે અને તે આચર્યાં તો તેનું ફળ અંતવાળું (નાશવંત) છે, હે સ્યૂમરશ્મિ ! તેને તું પણ જાણે છે. ૩૭, ૩૮ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કેઃ-હે ભગવન્ ! વેદમાં કર્મ કરવાની તથા કર્મ તજવાની એવી બન્ને પરસ્પર વિરૂદ્ધ આજ્ઞાઓ કહેલી છે માટે તે બેમાંથી એકનું ગ્રહણ કરતાં વેદનાં પ્રામાણ્યને હાનિ પહોંચે છે. તો તે હાનિ જેવી રીતે ન પહોંચે, અર્થાત્ જેવી રીતે વેદ પ્રમાણરૂપ રહે અને જેવી રીતે ત્યાગ પણ સફળ થાય, અર્થાત્ વેદમાં કહેલાં ત્યાગનાં વચન પણ પ્રમાણ થાય, એવી રીતે એ બન્ને માર્ગને સ્પષ્ટ કરીને મને કહો. ૩૯ કપિલ કહે છે કેઃ-કર્મ માર્ગના આશ્રયે રહેલા તમે પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સ્થિતિવાળા થઇને ઘટાદિને પ્રત્યક્ષ જુઓ છો અને એજ

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી તમે જે સુખાદિના અનુભવરૂપ તત્વનું ઉપાસન કરો છો, તે સુખાદિના અનુભવનું આ લોકમાં શું સ્વરૂપ છે? તે જુઓ. ૪૦ (કપિલનું એવું વચન સાંભળીને સુખાદિ અનુભવની પરીક્ષા કરવાને અશક્ત સ્યૂમરશ્મિએ પ્રતિવાદીપણાનો ત્યાગ કરીને કહ્યું). સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કેઃ—હે બ્રહ્મન્! હું "સ્યૂમરશ્મિ" તત્વજ્ઞાનની જિજ્ઞાસાથી આ ગામમાં પ્રવેશ કરીને અહીં આવ્યો છું. મને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છે માટે પ્રશ્ન કરૂં છું પરંતુ વાદ કરીને પોતાના પક્ષની દૃઢતા કરવા માટે પ્રશ્ન કરતો નથી. ૪૧ માટે તમો ભગવાન્ આ મહા કઠિન સંશયનું છેદન કરો. કેમ કે, તમે સુખાદિ અનુભવને પ્રત્યક્ષ જુઓ છો અને તેથી બ્રહ્મના માર્ગ વિષે રહેલા છો; તમે જેનું ઉપાસન કરો છો તે અત્યંત પ્રત્યક્ષ વસ્તુ શી છે? ૪૨ મેં વેદવિરોધી લૌકાયતિક આદિનાં શાસ્ત્રવિના વેદને પ્રમાણ માનનારાં બીજાં શાસ્ત્ર જોયાં છે, અર્થાત્ હું ઉત્તરમીમાંસા અને પૂર્વમીમાંસા, સાંખ્ય તથા પાતંજલ શાસ્ત્રને જાણું છું, એ શાસ્ત્રોનું આચરણ આશ્રમધર્મને અનુસરીને કરવું. તેમાં પણ બન્ને મીમાંસાશાસ્ત્ર સિદ્ધ છે અને સાંખ્ય તથા પાતંજલ કાંઇક અંશે વેદથી વિરૂદ્ધ છે; એટલે સાંખ્યમાં અહિંસારૂપ ધર્મ વખાણ્યો છે તથા યોગમાં ચિત્તનો નિરોધ વખાણ્યો છે તેથી એ બન્ને યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનને બાધ કરનાર છે. વારૂ, પંચભૂતનો જય કરવાથી યોગીઓને પણ અજરપણું, અમરપણું વગેરે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું મૂળ પણ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષજ છે. તેનું સમાધાન એ છે કે, શરીર કે, જે પ્રત્યેક ક્ષણે પરિણામ પામનારૂં છે તે અજર અને અમર થાય એ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનથી વિરૂદ્ધ છે, માટે જે દિવ્ય ભોગની પ્રાપ્તિ આદિ સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ અને અવિરૂદ્ધ હોય તેજ સિદ્ધિ છે. ૪૩, ૪૪ (એ પ્રમાણે સ્યુમરશ્મિ પોતાનો મત કહી બતાવીને કપિલનો મત જાણવાના હેતુથી શિષ્યભાવ પ્રકટ કરે છે કે,)—જેમ એક નાવની સાથે બાંધેલી બીજી નાવ હોય તે, પહેલી નાવ કે, જે પ્રવાહમાં તણાય તેની સાથે તણાય છે; તેમ હે વિપ્ર! મને અંધપરંપરાથી કર્મરૂપ નૌકા પ્રાપ્ત થયેલી છે તથા તે કર્મની સાથે બાંધેલી છે. અર્થાત્ કર્મથી કર્મ ઉપજે છે અને કર્મ બંધન કરનારૂં છે માટે તે કર્મ કુબુદ્ધિવાળાને શી રીતે તારશે? હે પ્રભો! હું તમારે શરણે આવ્યો છું અને અધિકારી છું માટે સર્વથી પ્રત્યક્ષ સુખાનુભવ કહો. ૪૫ તમે કહેશો કે "આત્માને જાણે તે શોકને તરે+ છે" એ તું પણ ભણ્યોજ છે, અથવા નિર્દ્વંદ્વ ઇત્યાદિ ગુણવાળા યોગીઓ બ્રહ્મને જાણે છે એ મેં પણ કહ્યું છે ત્યારે હવે તેથી વધારે શું ભણવાનું છે? એમ નથી, કેમ કે, મ્હારા જોવામાં તો કોઇ પણ પુરૂષ ત્યાગી, સંતુષ્ટ, શોકરહિત, આધિરહિત, કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી રહિત સંગરહિત અને કર્મરહિત જોવામાં આવતો નથી. ૪૬ તમે પણ અમારી પેઠેજ હર્ષ પામો છો અને શોક કરો છો તથા સર્વ પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયોના જેવા વિષયો છે તેવા તમારે પણ છે. ૪૭ એ પ્રમાણે ચારે વર્ણના લોકો અને ચારે આશ્રમમાં રહેલા લોકોની પ્રવૃત્તિ સુખાદિ અર્થ માટે છે માટે તે એક સુખના આધારે રહેલા સર્વ વર્ણાશ્રમમાંથી કયો વર્ણ અને કયો આશ્રમ હાનિરહિત છે? ૪૮ કપિલ કહે છે કેઃ—વૈદિક કે, અવૈદિક જે જે શાસ્ત્ર મોક્ષશાસ્ત્રના જે જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે તે તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે તે અર્થનું અનુષ્ઠાન સફળ થાય છે. તાત્પર્ય કે, ગમે તે શાસ્ત્રના પક્ષમાં રહીને પણ શમાદિનું અનુ-

---

+ "तरति शोकमात्मवित्। આત્મજ્ઞાની શોકથી મુક્ત થાય છે." સંશોધક.

ધ્યાન કરવાથી સર્વ દોષથી શૂન્ય આત્માસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૯ જે પુરૂષ શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનને અનુસરે છે તેને યથોક્ત સાધનના અનુષ્ઠાનથી ઉપજેલું જ્ઞાન સર્વ સંસારરૂપ બંધનનો નાશ કરે છે, પણ જ્ઞાન વિના વેદમાં કહેલી પ્રવૃત્તિ પણ પ્રજાને જન્મ—મરણરૂપ પ્રવાહમાં નાખીને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૦ તમે (કર્મમાર્ગી) જ્ઞાની છો અને સર્વ પ્રકારે વિઘ્નરહિત છો એ વાત ખરી, તથાપિ તમારામાં શમાદિ સાધનની ન્યૂનતા છે માટે "દ્વૈતદર્શન વિના સર્વત્ર એક આત્માજ જોવો" એવું એકાત્મજ્ઞાન તમારામાંથી કોઇનેજ ઉપજે છે. ૫૧ તમારામાંહેના કેટલાક શાસ્ત્રને યથાર્થ ન જાણીને વાદના બળથી જય મેળવે છે તથા કામ અને દ્વેષથી પરાભવ પામીને અહંકારને સ્વાધીન થાય છે. ૫૨ તેઓ શાસ્ત્રના તત્વને યથાર્થ ન જાણીને શાસ્ત્રમાં કહેલી બ્રહ્મ વસ્તુની ચોરી કરે છે—"બ્રહ્મ નથી" એમ કહે છે. તેથી તેઓને "શાસ્ત્રચોર" કહીએ છીએ. વળી તેઓ દંભ અને મોહના સ્વાધીનમાં પડીને શમાદિ સાધનનો આરંભ કરતા નથી. ૫૩ તેઓ પોતેજ બ્રહ્મ વિદ્યામાં નિર્ગુણપણું જુએ છે અને તેના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય આદિ ગુણોને ન જાણીને બીજાને પણ જણાવી શકતા નથી. એ તમોમય શરીરવાળા અંતે પાછા તમોમય શરીરને સ્વાધીન થાય છે—વારંવાર દેહને ધારણ કર્યા કરે છે. ૫૪ જે પ્રાણીની જે પ્રકૃતિ હોય છે તે પ્રકૃતિના વશમાં રહીને તે વર્તે છે તથા તેવા પુરૂષનો ક્રોધ, દંભ, અસત્ય, મદ, દ્વેષ અને કામ એવા પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો નિરંતર વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે. ૫૫ પણ જે યોગી પુરૂષો હોય છે તેઓ "પ્રકૃતિના ગુણને બંધન કરનારા છે," એમ જાણીને તથા શુભાશુભ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આદિમાં આસક્ત થાય છે. ૫૬ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કેઃ—હે બ્રહ્મન્! મેં કર્મનાં જે વખાણ અને સંન્યાસની નિંદા કહી હતી તે પણ શાસ્ત્રમાંથીજ કહેલી હતી કેમકે, શાસ્ત્રને જાણ્યા વિના વાણીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૫૭ વેદમાં કહ્યું છે કે, જે આચાર ન્યાયયુક્ત છે તે સર્વ શાસ્ત્ર છે ને જે આચાર ન્યાયયુક્ત નથી તે સર્વ અશાસ્ત્ર છે. ૫૮ "કોઇ પણ કર્મની પ્રવૃત્તિ શાસ્ત્રવિના છે નહિ" એવું વેદમાં કહેલું છે; પણ વેદવચનથી જે વિરૂદ્ધ છે તે અશાસ્ત્ર છે. ૫૯ કેટલાક પુરૂષો કે, જેઓનો ગર્વ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, જેઓની બુદ્ધિ અજ્ઞાનથી હરણ થયેલી છે તથા જેઓ તમોગુણથી વીંટાયેલા છે તેઓ આ લોકને શાસ્ત્રથી રહિત જુએ છે—તેના વિષે આદર કરે છે તથા શાસ્ત્રમાં કહેલા દોષ—જેવા કે, કૃતનો નાશ અને અકૃતની પ્રાપ્તિ આદિને જોતા નથી અને અમારી પેઠે શોક કરે છે. શીત, ઉષ્ણ આદિ ઇન્દ્રિયોના અર્થ તો પશુ, પામર અને પંડિત, એ સર્વને સમાન છે. ૬૦ તેમ ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ એક વસ્તુના આલંબન ઉપર રહેલી છે, તે વસ્તુ સુખ છે અને તે પણ તમારે સર્વની સાથે સમાન છે. એમ છતાં પણ સર્વ પ્રકારે તમે તેનો સિદ્ધાંત કરી આપ્યો છે અને તે સિદ્ધાંત કરવામાં તમોએ શક્તિમાન થઇને શાસ્ત્રનું અનંતપણું સિદ્ધ કર્યું છે. તમે ત્યાગ—ભોગ કરવામાં કુશળ છો તેથી તમોએ અમોને શાંતિ આપી છે. ૬૧, ૬૨ યદ્યપિ તમોએ આત્મા વિષે સ્થિતિ રાખીને વર્તવાનું કહ્યું તથાપિ તે દુષ્કર છે. કેમ કે, સર્વ પ્રકારે કૃતકૃત્ય થઇને, દેહ માત્રનો આશ્રય કરીને, મનને જીતીને તથા ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને વર્તવાને કોણ શક્તિમાન છે ? અર્થાત્ સંન્યાસ વિના મોક્ષ દુષ્પ્રાપ્ય છે. ૬૩ જેનાથી ન્યાયશાસ્ત્ર દૂર રહેલું છે તથા જે સર્વ લોકની નિંદા કરે છે એવો પુરૂષ વેદવચનનો આશ્રય કરીને "મોક્ષ છે".

એમ કહેવાને યોગ્ય છે; અર્થાત્ ગૃહસ્થ થઈ તથા કર્મકાંડ કરીને માત્ર વેદવચનથી મોક્ષ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, પણ સંસારનો ત્યાગ કરીને વેદવચનથી મોક્ષ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ૬૪ કારણ કે, કુટુંબના અંગે વળગેલું દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, પ્રજાવૃદ્ધિ અને આર્જવ આદિ કર્મની સાથે મોક્ષસિદ્ધિ કરવી દુષ્કર છે. ૬૫ જો એમજ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમીનો મોક્ષજ થાય નહિ. માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારને અને યજ્ઞકર્મરૂપ કાર્યને ધિક્કાર છે કેમ કે, તે નિરર્થક શ્રમ છે. એ રીતે કર્મકાંડની વ્યર્થતા થવાની સાથે જેઓ કર્મકાંડને વ્યર્થ જાણે છે તેઓને નાસ્તિકતાનો દોષ પણ લાગે છે તથા વેદની ક્રિયાઓ નિરર્થક થાય છે. હે ભગવન્! તે કર્મકાંડનો એ પ્રકારે નાશ થાય તે યોગ્ય નથી કેમ કે, સર્વ વેદના વચનની એકવાક્યતા થયા વિના તે પ્રમાણ ગણાય નહિ. માટે કર્મકાંડની અનંતતા સાંભળવાને હું ઉતાવળથી ઇચ્છા કરૂં છું. ૬૭ માટે હે બ્રહ્મન્! હું શિષ્ય થઈને તમારી પાસે આવ્યો છું માટે તમે મને વેદની એકવાક્યતા શી રીતે થાય? અર્થાત્ કર્મકાંડને અને જ્ઞાનકાંડનો પરસ્પર વિરોધ શી રીતે દૂર થાય? તે કહો. તમે જે રીતે મોક્ષને જાણો છો તે રીતે હું તમારી પાસેથી જાણવાને ઇચ્છું છું. ૬૮

॥ तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपपन्नोऽस्म्यधीहि भोः ।
॥ यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम् ॥ ६८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गोकपिलीये षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

અધ્યાય ૯૭ મો–ગોકપિલીય–કપિલ અને સ્યૂમરશ્મિનો સંવાદ.

कपिल उवाच ॥ वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः ॥
॥ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ॥ १ ॥

કપિલ કહે છે કેઃ—સર્વ લોકમાં વેદ પ્રમાણ છે અને વેદને વ્યર્થ ગણ્યા નથી. બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે. એક શબ્દબ્રહ્મ એટલે કર્મકાંડ અને બીજું પરબ્રહ્મ એટલે આત્મસ્વરૂપ. ૧ જે પુરૂષ શબ્દબ્રહ્મમાં કુશળ હોય તે પરબ્રહ્મને પામે છે. અર્થાત્ કર્મકાંડથી ચિત્તશુદ્ધિ કર્યા પછી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વેદમાં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારવડે જે શરીરની ઉત્પત્તિ કહેલી છે તેને વેદના મંત્રોવડે સંસ્કારયુક્ત કરવામાં આવે છે. ૨ જ્યારે એ રીતે શરીર શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવિદ્યાને પાત્ર થાય છે, એવી રીતે કર્મ મોક્ષમાં ઉપયોગી છે માટે તે અંતવાન નથી એમ જાણ. તે કર્મ કોઇ રીતે અંતવાન નથી તે હું તને કહું છું. યજ્ઞથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તે સ્વર્ગની પેઠે માત્ર શાસ્ત્રથીજ જાણવામાં આવે એવી નથી અથવા પર્વતવહ્નિની પેઠે અનુમાનથી જાણવામાં આવે તેવી પણ નથી, પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને સ્વમેવ જાણી શકાય તેવી છે. ૩ જે પુરૂષો યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને કોઇ પ્રકારના ફળની આશા ન રાખતા હોય તથા જેઓ "યજ્ઞાદિ કર્મ ધર્મ છે" એટલુંજ જાણીને યજ્ઞ કરતા હોય, જેઓ "પ્રાપ્ત કરેલા ધનનો સારે માર્ગે વ્યય કરવો" એમ જાણીને યજ્ઞ કરતા હોય, જેઓ લોભી ન હોય, જેઓ રાગ–દ્વેષથી રહિત હોય અને જેઓ "ઉત્પન્ન કરેલા ધનને તીર્થ (સત્પાત્ર)માં પ્રતિપાદન કરવું" એમ જાણતા

હોય તેઓને યજ્ઞ ચિત્તશુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે. ૪, ૫ જેઓ સર્વદા પાપકર્મ કરતા ન હોય, જેઓ કોઈ વખત યજ્ઞાદિ કર્મ કરતા હોય, જેઓના મનના સંકલ્પ સિદ્ધ થતા હોય, જેઓનો જ્ઞાનનો નિશ્ચય અત્યંત શુદ્ધ હોય. ૬ જેઓ કોઇના ઉપર ક્રોધ ન કરતા હોય, જેઓ કોઇની અસૂયા ન કરતા હોય, જેઓ અહંકાર ન રાખતા હોય, જેઓ અદેખાઇ ન કરતા હોય, જેઓનો નિષ્ઠા જ્ઞાનના ઉપાયરૂપ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણમાં હોય, જેઓનાં જન્મ, કર્મ અને વિદ્યા, એ ત્રણવાનાં શુદ્ધ હોય અને જેઓ સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં આસક્ત હોય તેઓને તીર્થસ્વરૂપ જાણવા. ૭ પોતાના કર્મમાં આદરવાળા એવા ગૃહસ્થો ઘણા થયા છે. એવા જનકાદિ ધર્મયુક્ત રાજાઓ અને યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ યથાવિધિ વર્તનારા બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો પૂર્વે થયા છે. ૮ તેઓ સર્વના વિષે સમાન બુદ્ધિવાળા, આર્જવવાળા, સંતુષ્ટ, જ્ઞાનના નિશ્ચયવાળા, સત્યસંકલ્પાદિ ધર્મના પ્રત્યક્ષ ફળવાળા, પવિત્ર અને નિરૂપાધિક બ્રહ્મ વિષે શ્રદ્ધાવાળા હતા. ૯ વળી તેઓએ પ્રથમ યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને પોતાના આત્માને સંસ્કારયુક્ત કરેલો હતો, તેઓ યથાવિધિ વ્રત આચરતા હતા અને અતિ સંકટમાં પણ તેઓ એકત્ર થઇને ધર્મ આચરતા હતા ૧૦ પૂર્વે તેઓ એકત્ર થઇને ધર્મ આચરતા હતા તેમાં તેઓને એ ધર્માચરણ સુખરૂપ હતું તથા તેઓને કોઇ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નહોતું. ૧૧ તેઓ સત્ય ધર્મનો આશ્રય કરીને કોઇથી લગાર પણ ભય પામતા નહોતા. તેઓ પોતાની બુદ્ધિને અનુસરતા નહોતા પણ શાસ્ત્રને અનુસરતા હતા. તેઓ ધર્મના કામમાં કપટ કરના નહોતા. ૧૨ તેઓ ધર્મ કાર્યમાં જે વિધિ સર્વોત્તમ હોય તેનેજ આચરતા હતા તેથી તેઓને કોઇ વખત કોઇ પણ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત છેજ નહિ પણ "જેઓ ધર્મ આચરવાને અશક્ત હોય છે તેઓનેજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે" એવું વેદમાં કહેલું છે. ૧૪ પ્રાચીન કાળમાં એવા ઘણા બ્રાહ્મણો થઈ ગયા છે તે સર્વ યજ્ઞ કરનારા, વેદમયી વિદ્યામાં વૃદ્ધ થયેલા, પવિત્ર, સદાચરણવાળા, યશવાળા, નિત્ય યજ્ઞ કરનારા, પ્રાર્થનારૂપ બંધનથી રહિત અને જ્ઞાનવાળા હતા. તેઓના કામ અને ક્રોધ દૂર થયેલા હતા, તેઓના આચાર અને કર્મ અન્યથી આચરી શકાય નહિ તેવા હતા, તેઓ પોતાનાં કર્મવડે વખણાયલા હતા, તેઓ સ્વભાવવડે પ્રશંસા પામવા યોગ્ય હતા, તેઓ સરળ વર્તણુંકવાળા હતા, તેઓમાં શમ ગુણ નિરંતર વાસ કરીને રહેલો હતો અને તેઓ પોતાના કર્મમાં યથાવિધિ વર્તતા હતા, તેથી તેઓના યજ્ઞ, વેદ, યથાશાસ્ત્ર કર્મ, શાસ્ત્ર અને સમય સમયના સંકલ્પ, એ સર્વ ક્રમ પ્રમાણે અનંત હતાં, એવી સનાતન શ્રુતિ અમે સાંભળી છે. તેઓ દીનતારહિત અને સત્વવાળા હતા તથા તેઓનો આચાર અને કર્મ અન્યથી આચરવાં કઠિન હતાં, એવા તેઓ પરિપૂર્ણ થયા હતા તેથી તેઓનું તપ અવિદ્યાનું નિવર્તન કરવાને શક્તિવાળું થયું હતું. એવા પુરૂષો આપત્સમય વિના અન્ય સમયમાં સ્વસ્થપણે જે આચરણ કરતા હતા તેને "સદાચાર" કહે છે. તે સદાચાર સાવધાનયુક્ત અને કામ—ક્રોધાદિથી પરાભવ પામેલો નહિ હતો. ૧૫–૨૧ તે (સદાચાર)ને વિષે કોઇ પણ વર્ણમાં અપૂજ્યનું પૂજન તથા પૂજ્યનું અપૂજન એવો વ્યતિક્રમ હતો નહિ. પ્રાચીન, સનાતન અને નિશ્ચળ સદાચારરૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મને આચરવાને અશક્ત પુરૂષોએ તે એકજ સદાચારરૂપ આશ્રમના ચાર ભાગ પાડ્યા, તેને "ચાર આશ્રમ" કહે છે. જેમ માનસિક વ્યભિચારને અટકાવવાને અસમર્થ બ્રહ્મચારીઓએ ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કર્યો, તેમાં યજ્ઞાદિ

કર્મ કરવાથી માનસિક દોષ સાધારણ રીતે પક્વ થયા એટલે જેમાં વૈરાગ્યનો ભાગ ઘણો છે એવા વાનપ્રસ્થ આશ્રમનો અંગીકાર કર્યો, તે આશ્રમમાં દોષો સારી રીતે પક્વ થયાં એટલે સંન્યસ્ત ધારણ કર્યું; એ રીતે ચઢતા ક્રમે ચાર આશ્રમો ઉપજેલા છે. ૨૨ સત્પુરૂષો તે સદાચારને ઘરમાંથી નાકળીને પ્રાપ્ત કરે છે—સંન્યાસ ધારણ કરીને વિધિપૂર્વક સદાચારને પામે છે અને પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક પુરૂષો ઘરમાંથી નીકળીને વનમાં જાય છે વાનપ્રસ્થ થાય છે અને કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીનેજ સદાચારને પાળે છે તથા કેટલાક બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીનેજ સદાચાર પ્રમાણે વર્તે છે. અર્થાત્ ગમે તે આશ્રમમાં રહીને પણ સદાચારવાળા પુરૂષનો મોક્ષ થાય છે. જેઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને સદાચારને પાળે છે તે બ્રાહ્મણો આકાશમાં તેજોમય થઇને રહેલા દૃષ્ટિએ આવે છે. ૨૩–૨૪ તેઓ આકાશમાં અનેક તારાના સમુદાય તથા અનેક નક્ષત્ર સરખા દેખાય છે. અગસ્ત્ય તથા વસિષ્ઠ આદિ ગૃહસ્થો વૈરાગ્યથી બ્રહ્મભાવને પામેલા છે. ૨૫ તેઓ પુનઃ સંસારમાં આવે છે તથાપિ પાપરૂપ યોનિપ્રવેશાદિ દુઃખથી લેપાતા નથી પણ જેમ પ્રાણી એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જાય છે, તેમ તેઓ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૬ એજ પ્રમાણે ગુરૂનું સેવન કરનાર અતિ દૃઢ નિશ્ચયવાળો બ્રહ્મચારી પણ કોઇ વખત પાપકૃત્યથી લેપાતો નથી. એ પ્રમાણે આચરણ કરનારને "બ્રાહ્મણ" જાણવો અને તે વિના બીજાને તો માત્ર "નામનાજ બ્રાહ્મણ" *જાણવા. ૨૭ કેમ કે, મનુષ્ય સારા–માઠા કર્મવડેજ "બ્રાહ્મણ" અથવા "બ્રાહ્મણક (નામનો બ્રાહ્મણ)" કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જેઓના રાગાદિ દોષ પરિપક્વ થયેલા છે તેઓને "**त्वं**" પદના અર્થનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ઉપજેલા આનંત્ય (બ્રહ્મભાવ)થી તથા "**तत्त्वमसि**" વાક્યના અર્થના વિજ્ઞાનરૂપ શ્રુત–અધ્યયનથી સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ થાય છે એવી સનાતન શ્રુતિ અમે સાંભળી છે. એવી રીતે જેઓની તૃષ્ણા દૂર થયેલી છે તથા જેઓએ શુભાશુભનો કે, નિત્યાનિત્યનો નિર્ણય કરેલો છે એવા મુમુક્ષુ પુરૂષોને જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના અભિમાની (ક્રમે) વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ કરતાં ચોથા પરમાત્મા પુરૂષ વિષે જે ઉપનિષત્ વિદ્યા છે તેમાં કહેલો શમ, દમ, તપ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન આદિ સર્વ વર્ણાશ્રમનો સાધારણ ધર્મ માન્ય છે, એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે. સિદ્ધ થયેલા અને મનને જીતનારા બ્રાહ્મણો તે પૂર્વોક્ત ધર્મને નિરંતર સાધે છે અને તે ધર્મથી શુદ્ધ થયેલા બ્રાહ્મણો તુરીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે. અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનનું શ્રવણ પણ સંન્યાસમાંજ વિક્ષેપ વિના બને છે. ૨૮–૩૦ યતિનો ધર્મ સનાતન, નિત્ય, જેમાં મોક્ષ આપનારી બ્રહ્મવિદ્યા રહેલી છે એવો અને જેનું મૂળ સંતોષ છે, ત્યાગ જેનો આત્મા છે તથા જ્ઞાન જેનું અધિષ્ઠાન છે એવો છે. ૩૧ વળી તે ધર્મ ગમે તે આશ્રમના ધર્મની સાથે મિશ્ર કરીને આચરી શકાય એવો છે માટે મુમુક્ષુઓ તેને બીજા આશ્રમમાં રહીને અથવા કેવળ સંન્યાસ આશ્રમમાં રહીને પોતપોતાના વૈરાગ્ય પ્રમાણે આચરે છે. એ ધર્મ વણિક અને પારધી આદિ સર્વને કલ્યાણનો હેતુ છે માટે તે માર્ગે તમે જાઓ, જાઓ; માત્ર જે પુરૂષ દુર્બળ એટલે સંસારમાં પ્રીતિવાળો છે તેનાથી એ

* મનુસ્મૃતિમાં પણ આવાજ ભાવાર્થનો શ્લોક છે કેઃ—"**यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः। यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति॥** ભાવાર્થઃ—લાકડાનો હાથી, ચામડાનો મૃગ અને ભણ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણઃ આ ત્રણે ફક્ત નામધારીજ છે." સંશોધક.

માર્ગે થાકી જવાય છે, માટે જે પુરૂષ પવિત્ર (રાગાદિ દોષથી રહિત) હોય છે તે બ્રહ્મનું પદ ઇચ્છીને સંસારથી મુક્ત થાય છે. ૩૨ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કેઃ–જે પુરૂષો પ્રાપ્ત થયેલા ધનવડે ભોગને ભોગવે છે, દાન કરે છે, યજ્ઞ કરે છે, ધારણ કરે છે કે, પ્રતિગ્રહ ગ્રહણ કરે છે અથવા ત્યાગ રાખીને રહે છે; ૩૩ એ સર્વમાંથી મૃત્યુ પામ્યા પછી સર્વોત્તમ પ્રકારે સ્વર્ગને જીતનારો કોણ છે? અર્થાત્ ગાર્હસ્થ્યમાં કે, સંન્યાસમાં યથોક્ત આચારવાળા પુરૂષનો નિવૃત્તિ ધર્મ યદ્યપિ સમાન છે તથાપિ મૃત્યુ પામ્યા પછી તેઓના કલ્યાણમાં કાંઈ તફાવત છે કે નહિ? હે બ્રહ્મન્! આ મ્હારા પ્રશ્નનો યથાર્થ ઉત્તર આપો. ૩૪ કપિલ કહે છે કેઃ–વ્યવહારમાં ધનાદિનું ગ્રહણ કરવું, એ સર્વ સારૂં છે તથા તેમાં ગુણ પણ રહેલા છે તથાપિ ત્યાગીના સરખું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી એ તો તું પણ જાણે છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થ અને ત્યાગીને મોક્ષ તો સમાન છે તથાપિ ત્યાગીને દૃષ્ટ સુખ (પ્રત્યક્ષ અથવા આ લોકનું સુખ) અધિક છે. ૩૫ સ્યૂમરશ્મિ કહે છે કેઃ–તમે જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા છો અને ગૃહસ્થના કર્મમાં નિશ્ચયવાળા છો તથા સર્વ આશ્રમની સ્થિતિનું મોક્ષરૂપ ફળ તો એક છે એમ તમે કહો છો. ૩૬ ત્યારે જ્ઞાન તથા કર્મ એ બન્ને સમાન મહત્તાવાળાં ગણીએ તો કાંઇ તફાવત રહેતો નથી અને બન્નેમાંથી એક વિશેષ મહત્તાવાળું હોય તો તે કયું? હે ભગવન્! એ મને યથાન્યાય અને યથાવત્ (જેમ હોય તેમ) કહો. ૩૭ કપિલ કહે છે કેઃ–કર્મ માત્ર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરની શુદ્ધિ કરનારાં છે અને જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાધન અને સર્વોત્તમ ગતિરૂપ છે. તેનો ક્રમ એવો છે કે, કર્મવડે રાગાદિ દોષ પરિપક્વ થયા પછી બ્રહ્માનંદનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી ઉપજીને મનમાં ઠસે છે. ૩૮ પછી સૌજન્ય, ક્ષમા, શાંતિ, અહિંસા, સત્ય, સરળતા, અદ્રોહ, અનભિમાન, લજ્જા, સહનતા અને શમ, એ ગુણો પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૯ તે ગુણો બ્રહ્મના માર્ગરૂપ છે તથા તે ગુણોવડે પર વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે વિદ્વાન પુરૂષે પોતાના મનથી જાણવું કે, કર્મવડે દોષની શુદ્ધિ થયા પછી વૈરાગ્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૪૦ માટે સર્વ પ્રકારે શાંત, અત્યંત શુદ્ધ, જ્ઞાનના નિશ્ચયવાળા અને સંતોષી બ્રાહ્મણો જે અહંકારરહિત ગતિને પામે છે તેને “ પરમ ગતિ ” કહે છે. ૪૧ એ પરમગતિનું લક્ષણ જેમાં કહેલું છે તે વેદ, કર્મ અને બ્રહ્મના સ્વરૂપ વેદિતવ્ય (જાણવાનું) તથા કર્મનું અનુષ્ઠાન અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન, એ સર્વને જે જાણે તેને “વેદવિત્” કહેવો. અન્ય સર્વને ધમણની પેઠે શ્વાસ લેનારા જાણવા. ૪૨ વેદવિત્ બ્રાહ્મણો સર્વને જાણે છે કેમ કે, તેઓ વેદને જાણે છે અને વેદમાં સર્વ રહેલું છે. (વર્તમાન કાળમાં) જે છે તથા (ભૂત અને ભવિષ્યમાં) જે નથી, તે સર્વની સ્થિતિ અથવા સ્વરૂપતત્વ વેદમાં છે. ૪૩ સર્વ શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપતત્વ એકજ છે. જે જગત પ્રતીતિકાળમાં છે અને બાધકાળમાં નથી; તે જગતનું સ્વરૂપતત્વ એકજ છે; અર્થાત્ જગત જ્ઞાનીઓને દેખાય છે છતાં માયાનગરની પેઠે તેઓનાં મન તે છેજ નહિ અને અજ્ઞાનીને જગત અત્યંત અસત્ છતાં પણ વજ્રના પાંજરાની પેઠે અતિશય દૃઢપણે છેજ. જે પુરૂષ સતરૂપ બ્રહ્મને અને અસતરૂપ જગતને જાણે છે તેવો તત્વજ્ઞ તો નિર્વિશેષ લયસ્થાનને અંત અને સવિશેષ લયસ્થાનને મધ્ય જાણીને તેને તત્વરૂપે એકજ જાણે છે. ૪૪ (એ રીતે બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષની સમાધિ અને વ્યુત્થાન દશા વિષે કહે છે કે,) વેદમાં જેની સ્થિતિ કથન કરેલી છે તે સર્વની પ્રાપ્તિ ત્યાગદશામાં એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં થાય છે. અર્થાત્ ખેતર, વાડી, ઘર, પશુ, પત્ની,

પુત્ર, શરીર, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ સર્વનો અનુક્રમે ત્યાગ કરવાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય છે તથા તેમાં આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. વ્યુત્થાન દશામાં જેની મોક્ષમાં સ્થિતિ છે એવો સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે "મનુષ્યના સો આનંદની બરાબર એક ગંધર્વનો આનંદ છે" અને એમ કહેતાં છેવટે કહ્યું છે કે, "શ્રોત્રિય અને કામથી નહિ હણાયલા પુરૂષને તે બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે" તે શ્રુતિઓમાં સર્વત્ર શ્રોત્રિયત્વ અને અકામહતત્વ અનુગત છે. તેમાં શ્રોત્રિયત્વ સર્વત્ર સમાન છે અને અકામહતત્વ આનંદના ઉત્કર્ષને બતાવનારૂં છે. એ અકામહતત્વ કે, જેને સંતોષ કહેલો છે, તે સર્વ આનંદમાં અનુગત છે માટે બ્રહ્મવેત્તાની વ્યુત્થાન દશા તે આનંદની પરિસીમા છે. ૪૫ (મોક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે):–મોક્ષ અબાધિત છે, સત્ય એટલે મૂર્ત અને અમૂર્ત અપ્રપંચાત્મક છે. તે સર્વનું આત્મા છે માટે વિદિત (જાણેલું) છે. વળી સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પોતપોતાના દેહ વિષે તાદાત્મ્ય બુદ્ધિ (તે આત્મા હું છું એવી બુદ્ધિ) કરી બેઠા છે માટે તેઓને વેદિતવ્ય (જણાવવા જેવું) છે, તે સર્વ એટલે ખોડ–ખાંપણ વિનાનું પૂર્ણ છે, તે સુખરૂપ છે, તે સર્વોત્કૃષ્ટ શિવરૂપ એટલે શાંત છે, તે ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે માટે તે "બ્રહ્મ" કહેવાય છે, જેનાથી અવ્યક્તની ઉત્પત્તિ છે એવું તે છે, પરિણામરહિત છે માટે અવ્યય છે અને વળી અસંગ છે. મોક્ષનું એવું સ્વરૂપ છે. ૪૬ ઇન્દ્રિયોનો જય કરવાના સામર્થ્યને "તેજ" કહે છે. અપકાર કરનારના ઉપર પણ ક્રોધ ન ઉપજવાના ગુણને "ક્ષમા" કહે છે. નિષ્કામપણાવડે સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યથી વિરામ પામવાને "શાંતિ" કહે છે. એ રીતે તેજ, ક્ષમા અને શાંતિ એ ત્રણ દુઃખાદિ વિકારને ઉત્પન્ન નહિ કરનારાં તથા શુભ છે. તેમજ અકૃત્રિમ, જગતના કારણરૂપ અથવા આકાશની પેઠે અસંગ, નિત્ય, એકરૂપ અને અવિનાશી બ્રહ્મ છે. બુદ્ધિરૂપી નેત્રવાળા પુરૂષો તેજ આદિ સર્વ (ત્રણ) કારણથી જે અકૃત્રિમ આદિ બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મને તથા બ્રહ્મને જાણનારા તે બ્રહ્મવેત્તાને નમસ્કાર છે. ૪૭

तेजः क्षमा शांतिरनामयं शुभं तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
एतैः सर्वैर्गम्यते बुद्धिनेत्रैस्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ॥ ४७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां गोकापिलीये सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

અધ્યાય ૯૮ મો–કુંડધારોપાખ્યાન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसंति भारत ॥
॥ कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કેઃ–*હે ભારત! વેદ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરૂષાર્થને વખાણે છે તેમાંથી કયા પુરૂષાર્થનો લાભ વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે? હે પિતામહ! તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–આ સ્થળમાં પૂર્વે કુંડધારે પોતાના ભક્ત ઉપર પ્રીતિથી જે ઉપકાર

---

* હવે આ અધ્યાયમાં મોક્ષધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાને જે અશક્ત હોય તેને ત્રિવર્ગમાંથી કયો શ્રેષ્ઠ છે? એ જાણવાના હેતુથી યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન છે.

કર્યો હતો તેનો પુરાતન ઇતિહાસ હું તને કહીશ. ૨ કોઇક બ્રાહ્મણ બહુજ નિર્ધન હતો તેણે પોતાના મનની કામના પૂર્ણ થવાને ધર્મ આચરવાનો વિચાર કરી યજ્ઞ કરવાનું ધાર્યું. પણ યજ્ઞ માટે ધન નહોતું તેથી તેણે ધનને અર્થે અત્યંત કઠિન તપ કર્યું. ૩ "દેવતાઓનું પૂજન કરવાથી ધન મળશે" એવો નિશ્ચય કરીને તેણે દેવતાઓનું પૂજન કર્યું. પરંતુ ભક્તિવડે દેવતાઓનું પૂજન કરવાથી પણ ધન મળ્યું નહિ ૪ ત્યારે તેને ચિંતા થઇ કે, મનુષ્યોએ જડ નહિ કરી નાખેલો એવો કયો દેવ હશે કે, જે મને શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય? એવામાં તેણે પોતાના સૌમ્ય મનથી પોતાની પાસે દેવના અનુચર "કુંડધાર" નામે મેઘને સ્થિર રહેલો જોયો. ૫, ૬ તે મહાબાહુ કુંડધારને જોઇનેજ તેના ઉપર બ્રાહ્મણની પ્રીતિ થઇ અને તેણે વિચાર્યું કે, આ દેવ મ્હારૂં શ્રેય કરશે કેમ કે, આનું શરીર શ્રેય કરે એવું છે. ૭ આ કુંડધાર નિરંતર દેવની પાસે રહે છે તથા બીજા મનુષ્યોથી વીંટાયલો નથી માટે મને ઉતાવળે પુષ્કળ ધન આપશે. ૮ પછી બ્રાહ્મણે ધૂપ, સુગંધ, પુષ્પની ઉત્તમ માળાઓ અને અનેક પ્રકારનાં બલિદાનથી તેનું પૂજન કરવા માંડયું. ૯ પછી થોડા વખતમાં તે મેઘ પ્રસન્ન થયો તથા તેનો ઉપકાર કરવામાં નિયમવાળી આવી વાણી બોલ્યો કે,—જે પુરૂષે બ્રહ્મહત્યા કરી હોય, મદ્યપાન કર્યું હોય, ચોરી કરી હોય કે, વ્રતભંગ કર્યો હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સત્પુરૂષોએ ઠરાવ્યું છે પણ કૃતઘ્નનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઠરાવ્યું નથી. ૧૦, ૧૧ આશાનો પુત્ર ધર્મ છે, અસૂયાનો પુત્ર ક્રોધ છે, ઠગાઇનો પુત્ર લોભ છે, પણ કૃતઘ્નતાને પ્રજા ઉત્પન્ન થવી યોગ્ય નથી. ૧૨ પછી રાત્રિમાં તે બ્રાહ્મણ જ્યાં દર્ભની સાદડી ઉપર સૂઇ રહ્યો હતો ત્યાં કુંડધારના પ્રભાવથી સ્વપ્નમાં તેણે સર્વ પ્રાણી માત્રને જોયાં. ૧૩ શમ, તપ અને ભક્તિવડે ભોગવર્જિત એવા શુદ્ધ ચિત્તવાળા બ્રાહ્મણે કુંડધારની ભક્તિના પ્રત્યયરૂપ સ્વપ્નને રાત્રિમાં જોયું. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર ! તેણે સ્વપ્નમાં જોયું કે, દેવતાઓમાંનો એક મોટા તેજવાળો મહાત્મા મણિભદ્રદેવ દેવની આજ્ઞાથી તેમની પાસે ફળ માગવા આવેલા પુરૂષોને નિવેદન કરતો હતો. ૧૫ ત્યાં દેવતાઓ, શુભકર્મયુક્ત સજ્જનોને રાજ્ય અને ધન આપતા હતા અને અશુભ કર્મવાળા દુષ્ટજનનાં રાજ્ય તથા ધનાદિને લઇ લેતા હતા. ૧૬ હે ભરતર્ષભ ! તે સ્થળમાં મોટી કાંતિવાળો કુંડધાર સર્વ દેવોના દેખતાંજ તે (દેવો)ની આગળ પૃથ્વીપર પડયો; અર્થાત્ પ્રણામ કર્યા. ૧૭ પછી દેવોના કહેવાથી ઉત્તમ સ્વભાવવાળા મણિભદ્રે, પૃથ્વીપર પડેલા કુંડધારને કહ્યું કે,—હે કુંડધાર ! તું શું ઇચ્છે છે ? ૧૮ ત્યારે કુંડધાર બોલ્યો કે,—જો દેવતાઓ મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય, તો આ એક બ્રાહ્મણ મ્હારો ભક્ત છે. હું તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ઇચ્છું છું. જેથી તેના સુખનો ઉદય થાય. ૧૯ પછી દેવતાઓના વચનથી મણિભદ્રે મોટા તેજવાળા કુંડધારને પુનઃ આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૨૦ મણિભદ્ર કહે છે કે,—હે કુંડધાર ! ઉઠ, ઉઠ, ત્હારૂં કલ્યાણ થાઓ, તું કૃતકૃત્ય થઇને સુખી થા, જો આ બ્રાહ્મણ ધનની ઇચ્છા કરતો હોય તો તેને ધન આપો. ૨૧ આ ત્હારો મિત્ર બ્રાહ્મણ, જેટલું ધન માગતો હોય તેટલું અસંખ્ય ધન હું દેવતાઓના વચનથી આપવાને તૈયાર છું. ૩૨ હે યુધિષ્ઠિર ! પછી કુંડધારે "મનુષ્યપણું ચંચળ અને નાશવંત છે" એમ વિચારીને "બ્રાહ્મણે તપ કરવું એજ શ્રેયસ્કર છે" એમ નિશ્ચય કર્યો. ૨૩ કુંડધાર કહે છે કે,—હે ધન આપનારા દેવ ! હું આ બ્રાહ્મણને અર્થે ધનની યાચના કરતો નથી પણ તમે બ્રાહ્મણ ઉપર બીજો અનુગ્રહ કરો એમ હું ઇચ્છું છું. ૨૪ હું મ્હારા ભક્તને રત્નથી સંપૂર્ણ

ભરેલી પૃથ્વી અથવા મોટો રત્નનો ભંડાર મળે એવી ઇચ્છા રાખતો નથી, પણ આ બ્રાહ્મણ ધાર્મિક થાય એટલું ઇચ્છું છું. ૨૫ આ બ્રાહ્મણની બુદ્ધિ ધર્મમાં રમણ કરો તથા ધર્મ ઉપરજ પોતાનું જીવતર ગાળો તથા તેના મનમાં ધર્મજ મુખ્ય થાઓ એટલો અનુગ્રહ તેના ઉપર થવો જોઇએ એમ હું માનું છું. ૨૬ મણિભદ્ર કહે છે કેઃ—ધર્મનું ફળ રાજ્ય છે તથા અનેક પ્રકારનાં સુખ છે, માટે પોતાના શરીરને ક્લેશ આપ્યા વિના તે ધર્મનાં ફળને સદૈવ ભોગવો. ૨૭ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—પછી મોટા યશવાળા કુંડધારે વારંવાર દેવતાઓ પાસેથી બ્રાહ્મણ માટે ધર્મનીજ પ્રાર્થના કર્યા કરી ત્યારે દેવતાઓ તેનાપર પ્રસન્ન થયા. ૨૮ મણિભદ્ર કહે છે કેઃ—હે કુંડધાર ! સર્વ દેવતાઓ ત્હારા ઉપર તેમજ આ બ્રાહ્મણ ઉપર પણ પ્રસન્ન થયા છે માટે આ બ્રાહ્મણ નિશ્ચય ધર્માત્મા થશે અને બુદ્ધિને ધર્મને વિષે ધારણ કરશે. ૨૯ હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે બીજાઓને દુર્લભ એવું મનવાંચ્છિત વરદાન પામીને, જેણે કાર્ય કરેલું છે એવો મેઘ પ્રસન્ન થયો. ૩૦ પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે પોતાની આજુબાજુ તથા મુખની આગળ નાખેલાં સૂક્ષ્મ એવાં રેશમી ચીર જોયાં પણ તે તેને જોઇને વૈરાગ્યને પામ્યો. ૩૧ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—આ પુરૂષ સત્કર્મને જાણતો નથી ત્યારે બીજો કોણ સુકૃતને જાણશે ? માટે હું વનમાં જઇશ અને ત્યાં ધર્મવડે જીવતર ચલાવીશ. ૩૨ ભીષ્મ કહે છે કે,—પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ દેવતાઓની કૃપાથી ઉપજેલા વૈરાગ્યવડે વનમાં ગયો તથા ત્યાં જઇને તેણે અત્યંત મોટા તપનો આરંભ કર્યો. ૩૩ તે બ્રાહ્મણે દેવતાઓ તથા અતિથિને અર્પણ કરતાં વધેલાં ફળ અને મૂળનું ભોજન કરવા માંડયું તથા હે મહારાજ ! તેની બુદ્ધિ ધર્મ વિષે દૃઢ થઇ. ૩૪ પછી તે બ્રાહ્મણે મૂળ અને ફળ સર્વનો આહાર મૂકી દીધો અને માત્ર પાંદડાં ખાઇને નિર્વાહ કરવા માંડયો; પછી તે બ્રાહ્મણે પાંદડાંનું ભોજન પણ તજી દીધું અને માત્ર જળનુંજ પાન કરવા માંડયું. ૩૫ પછી ઘણાં વર્ષ સુધી તે વાયુનું ભક્ષણ કરીને રહ્યો, પણ તેના પ્રાણ ક્ષય પામ્યા નહિ એ આશ્ચર્ય સરખું થયું. ૩૬ ધર્મ વિષે શ્રદ્ધા રાખનારા તથા ઉગ્ર તપ કરનારા તે બ્રાહ્મણને ઘણે કાળે દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ. ૩૭ પછી તેને એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇ કે, હું કોઇના ઉપર પ્રસન્ન થઇને જો ધન આપું તો મ્હારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ. ૩૮ આવા વિચારથી તેનું હૃદય હર્ષ પામ્યું અને આનંદયુક્ત મુખથી તેણે પુનઃ તપનો આરંભ કર્યો તથા તે સિદ્ધ પુરૂષ જેને સર્વથી પરમ તત્વ માનતો હતો તેનું તેણે પુનઃ ચિંતન કરવા માંડયું. ૩૯ પછી તેને એવો વિચાર થયો કે, જો હું—કોઇના ઉપર પ્રસન્ન થઇને રાજ્ય આપું તો તે અલ્પ કાળમાં રાજા થાય અને મ્હારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ. ૪૦ હે ભારત ! પછી તે બ્રાહ્મણના તપના યોગથી અને તેની પ્રીતિથી પ્રેરાયલા કુંડધારે તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું. ૪૧ હે રાજન્ ! જ્યારે તેને કુંડધારનાં દર્શન થયાં ત્યારે તેણે યથાવિધિ તેનું પૂજન કર્યું તથા પરમ વિસ્મય પામ્યો. ૪૨ પછી કુંડધાર બોલ્યો કે,—તને ઉત્તમ એવાં દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં છે માટે હે વિપ્ર ! તેવડે તું રાજાઓની ગતિ તથા બીજા સર્વ લોકને જો. ૪૩ પછી તે બ્રાહ્મણે પોતાના દિવ્ય ચક્ષુવડે દૂરથી હજારો રાજાઓને નરકમાં ડૂબેલા જોયા. ૪૪ કુંડધાર કહે છે કેઃ—તેં મ્હારૂં ભાવથી પૂજન કર્યું છે, છતાં જો તું દુઃખ પામે તો તેમાં મેં ત્હારૂં શું હિત કર્યું ? તથા મેં ત્હારા ઉપર શો અનુગ્રહ કર્યો ? ૪૫ વારૂ, હજી તું પુનઃ જો, જો, કે, મનુષ્યે કામ ભોગની ઇચ્છા કેમ

કરવી ! તે તને જણાશે. સ્વર્ગનું દ્વાર સદૈવ રોકાયલું છે અને મનુષ્યોમાં તો તે વિશેષે રોકાયલું છે. ૪૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પછી તેણે જોયું તો કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, મદ, નિદ્રા, તંદ્રા અને આળસવડે સ્વર્ગનાં દ્વારને રોકાયલાં દીઠાં. ૪૭ ત્યારે કુંડધાર કહે છે કેઃ–આ કામાદિ પુરૂષોએ સ્વર્ગાદિ લોકનાં દ્વારને રોકેલાં છે કેમ કે, દેવતાઓને મનુષ્યોથી ભય છે, અને તેથીજ તેઓ દેવતાના વચનથી મનુષ્યોને નિરંતર વિઘ્ન કર્યા કરે છે. ૪૮ દેવતાઓની આજ્ઞા વિના કોઇ ધાર્મિક થઇ શકતો નથી, પણ તું જે પોતાના તપવડે ધન તથા રાજ્ય બીજાને આપવાને શક્તિમાન થયો છે તે દેવનીજ કૃપા છે. ૪૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પછી તે ધર્માત્મા બ્રાહ્મણે કુંડધાર મેઘના આગળ પોતાનું મસ્તક નમાવીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો અને કહ્યું કે–તમે મ્હારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે. ૫૦ પહેલાં કામ અને લોભથી દોરાઇને તમારો સ્નેહ ન જાણતાં મેં જે તમારો અવગુણ લીધો હોય તેની મને ક્ષમા કરવી ઘટે છે. ૫૧ પછી કુંડધારે કહ્યું કે,–એ સર્વ મેં તને ક્ષમા કર્યું છે. એમ કહીને કુંડધાર તે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠને પોતાના બાહુઓથી ભેટીને તેજ સ્થળમાં અંતર્ધાન થયો. ૫૨ પછી કુંડધારની કૃપાથી તપવડે સિદ્ધિને પામેલો તે બ્રાહ્મણ સર્વ લોકમાં ફરવા લાગ્યો, તે આકાશમાં ગમન કરવા લાગ્યો. તે જે અર્થનો સંકલ્પ કરતો હતો તે અર્થ સિદ્ધ થતો હતો. ૫૩ તેમજ ધર્મ, શક્તિ તથા યોગથી જે પરમગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૫૪ દેવતા, બ્રાહ્મણો, સત્પુરૂષો, યક્ષ, મનુષ્ય અને ચારણ આદિ સર્વ ધાર્મિક પુરૂષોનું પૂજન કરે છે પણ ધનવાન કે, કામી પુરૂષનું પૂજન કરતા નથી. ૫૫ હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હારી પ્રીતિ ધર્મમાં છે તેથી દેવતાઓ ત્હારા ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન છે એમ જાણવું. ધર્મમાં કોઈક અનિર્વાચ્ય સુખની કળા રહેલી છે તથા ધર્મમાં પરમ સુખ રહેલું છે. ૫૬

॥ सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः ।
धर्मे सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ॥ ५६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां कुंडधारोपाख्याने अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

અધ્યાય ૯૯ મો–યજ્ઞમાં થતી હિંસા અશાસ્ત્રીય છે.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ ! જેનો ચિત્તની શુદ્ધિરૂપ કે, ઇશ્વરની પ્રસન્નતારૂપ અર્થ છે એવા ઘણા પ્રકારના યજ્ઞ અને તપમાંથી, જે યજ્ઞ સુખ અને ધનને અર્થે નહિ પણ કેવળ ધર્મને અર્થે કરવાનો કહેલો છે તે કેવો હોય ? તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પૂર્વે યજ્ઞ કરવાને અર્થે ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું જે વૃત્તાંત બન્યું હતું તે નારદે કહેલું છે. તે વિષયનો પ્રાચીન ઇતિહાસ હું તને કહીશ. ૨ નારદ કહે છે કેઃ–અધિક ધર્મવાળો શ્રેષ્ઠ વિદર્ભદેશમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે દાણા વીણી લાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો તેથી “ ઉચ્છવૃત્તિ ” એવા નામથી પ્રખ્યાત હતો. તે બ્રાહ્મણે એક વખત મનમાં યજ્ઞ કરવાનો

નિશ્ચય કર્યો. ૩ પછી તેણે વનમાં જઇને ભોજન માટે સામો પ્રાપ્ત કર્યો તથા શાક માટે કડવી અને રસરહિત પણ તપ વડે સ્વાદુપણાને પામેલી “ સૂર્યપર્ણી ” અને “ સુવર્ચળા ” નામે વનસ્પતિની ભાજી પ્રાપ્ત કરી. ૪ હે શત્રુઓને તાપ પમાડનાર યુધિષ્ઠિર ! એટલાવડેજ તેણે જેથી સર્વ પ્રાણીમાત્રની હિંસા ન થાય તથા સ્વર્ગ મળે એવો યજ્ઞ મૂળ અને ફળવડેજ સંપૂર્ણ કર્યો અને સિદ્ધિને પામ્યો. ૫ તે બ્રાહ્મણની વ્રતવડે કૃશ થયેલી અને પવિત્ર સ્ત્રી “ પુષ્કરધારિણી ” નામે હતી તે યદ્યપિ પતિના કહેવા પ્રમાણે કરતી હતી તથાપિ “ સત્ય ” *નામનો તેનો સ્વામી કે, જે અહિંસાપ્રધાન યજ્ઞ કરતો હતો તેને તે અનુકૂળ નહોતી. ૬ પરંતુ “ સ્વામી શાપ દેશે ” એવા ભયથી તેના સ્વભાવનું અનુવર્તન કરતી હતી. તે સ્ત્રી મોરનાં ખરી પડેલાં પીછાંથી ગૂંથેલું વસ્ત્ર પહેરતી હતી, એમ કહે છે. ૭ તેણે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાથી યજ્ઞનું ફળ ન ઇચ્છીને એક યજ્ઞ કરવા માંડ્યો. ૮ હવે તે વનમાં તે બ્રાહ્મણની પાસે (પડોશમાં-વનમાં) એક મૃગ રહેતો હતો તે, સત્ય બ્રાહ્મણની પાસે જઇને બોલ્યો કે,-અરે ! તેં આ દુષ્કૃત કર્મ કરવા માંડ્યું છે. ૯ કેમ કે, મંત્રના અંગભૂત પશુનો હોમ કર્યા વિના તેં આ યજ્ઞ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી. માટે મને તું અગ્નિમાં હોમીને અને યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરીને સ્વર્ગમાં જા. એમ કરવાથી તું પ્રશંસા પામીશ. ૧૦ પછી સૂર્યમંડળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી પણ પ્રત્યક્ષરૂપે તેની પાસે આવી અને કહેવા લાગી કે,-મ્હારા અર્થે ત્હારે આ પશુને યજ્ઞમાં હોમવો જોઇએ ત્યારે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,-હું પશુનો વધ કરનાર નથી કેમ કે, એ હરણ આ વનમાં વસે છે માટે મ્હારો પાડોશી છે અને પાડોશીને હણવાનો દોષ છે. ૧૧ એવું બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળીને “ યજ્ઞમાં દુશ્ચરિત શું છે ? ” તે જોવાને ગઈ હોય તેમ, તે સાવિત્રી દેવી રસાતળને જોવાના હેતુથી યજ્ઞના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને અંતર્ધાન થઇ. ૧૨ સાવિત્રીના ગયા પછી હરિણે, હાથ જોડીને પુનઃ સત્ય બ્રાહ્મણની પ્રાર્થના કરી કે,-તું મને યજ્ઞમાં હોમ. ત્યારે સત્ય બ્રાહ્મણે તેને આલિંગન કરીને કહ્યું કે,-તું અહીંથી જા. ૧૩ તેથી તે હરિણ આઠ પગલાં જઇને પાછો વળ્યો અને બોલ્યો કે,-હે સત્ય ! ભલા, તું મ્હારો વધ કર, હું યજ્ઞમાં વધ પામીને સદ્ગતિને પામીશ. ૧૪ હું તને દિવ્ય નેત્ર આપું છું, તેવડે તું દિવ્ય અપ્સરાઓ અને ગંધર્વોનાં વિચિત્ર વિમાનને જો. ૧૫ પછી બ્રાહ્મણે ઘણીવાર સુધી વિમાન અને અપ્સરા આદિને જોયાં તથા તેથી સ્વર્ગના વૈભવ માટે તેનું મન લલચાયું અને પાસે ઉભેલા મૃગને જોઇને તથા તેનો વધ કરીને સ્વર્ગવાસ પ્રાપ્ત કરી લેવાના વિચારે મનને પ્રબળ કર્યું. ૧૬ પરંતુ તે કાંઇ સાધારણ હરિણ નહોતો, એ તો ધર્મ કોઇ કારણથી મૃગરૂપ થઇને ઘણા વર્ષથી વનમાં રહેલો હતો, તેણે એ રીતે યજ્ઞમાં દેહ સમર્પીને પોતાનો છુટકો કરી લીધો, પરંતુ એ કાંઇ યજ્ઞનો સત્ય અને ઉત્તમ વિધિ નથી, કેમ કે, તેમાં હિંસા થઇ છે. ૧૭ હવે આ રીતે હિંસાત્મક યજ્ઞ કરવાથી તે સત્ય બ્રાહ્મણનું મોટું તપ નાશ થયું, માટે હિંસા કરવી એ કર્મ યજ્ઞીય નથી. ૧૮ પછી ભગવાન ધર્મે તેને યજ્ઞ કરાવ્યો તથા તપ વિષે ઉત્તમ એવી તેની સ્ત્રીનું પણ સમાધાન થયું કે, હિંસાત્મક યજ્ઞ શ્રેષ્ઠ નથી. ૧૯ માટે અહિંસાજ સઘળો ધર્મ છે અને હિંસાધર્મ તો ઉપર આખ્યાયિકામાં કહ્યો તેવો તપનો નાશ કરનાર છે. બ્રહ્મવાદી પુરૂષોનો ધર્મ એજ છે, એ હું તને સત્ય કહું છું. ૨૦

* “ ઉંછવૃત્તિ ” અને “ સત્ય ” એ બન્ને નામ એકજ વ્યક્તિનાં છે.

अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाविधः ।
सत्यं तेऽहं [illegible] यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां यज्ञहिंसा निंदा नाम नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

અધ્યાય ૧૦૦ મો–ધર્મમાર્ગ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।
केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર *પૂછે છે કેઃ–પુરૂષ પાપી કેમ થાય છે અને ધર્મ કેમ કરે છે? તેમજ કયા ઉપાયવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા કયા ઉપાયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે? ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–તેં સર્વ ધર્મને જાણેલા છે તથાપિ તું પ્રજામાં ધર્મની સ્થિતિ થવાને માટે પૂછે છે તો મોક્ષ, વૈરાગ્ય, પાપ અને ધર્મ, એ સર્વની ઉત્પત્તિ હું તને કહું તે સાંભળ. ૨ હે ભરતર્ષભ! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તે વિષય પ્રાપ્ત થયો એટલે તેના વિષે કાંતો પ્રીતિ કે, કાંતો દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩ હવે જો પ્રીતિ કે, દ્વેષ ઉપજ્યો તો પુરૂષ તે પ્રાપ્ત કરવાને કે, તજવાને યત્ન કરવા માંડે છે અને મોટા કર્મનો આરંભ કરે છે. તેમજ ઇષ્ટ એવા રૂપ તથા ગંધનો અભ્યાસ કરવા માંડે છે. ૪ પછી તેને તે વિષયમાં પ્રીતિ થાય છે અને તે પછી અપ્રિય વિષયમાં દ્વેષ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી લોભ ઉપજે છે અને પછી મોહ ઉપજે છે. ૫ એ પ્રમાણે લોભ અને મોહથી પરાભવ પામેલા તથા રાગ (પ્રીતિ) અને દ્વેષથી યુક્ત પુરૂષની બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર થતી નથી, પણ જે જે ધર્મ કરે છે તે તે કપટથી કરે છે. ૬ તેવો પુરૂષ કોઇ પણ નિમિત્તથીજ ધર્મને આચરે છે અને નિમિત્તથીજ દ્રવ્યને પણ ઇચ્છે છે અને તેવા નિમિત્ત અથવા કપટથી અર્થની સિદ્ધિ થઈ એટલે, હે કુરૂનંદન! તે દ્રવ્યમાંજ પોતાની બુદ્ધિને આસક્ત કરે છે. ૭ તથા પછી પાપ કરવાની બુદ્ધિ કરે છે. હે ભારત! સ્નેહીઓ અને પંડિતો તેને વારે છે. ૮ તથાપિ તે શાસ્ત્રમાં કહેલા ન્યાયપૂર્વક ઉત્તર શોધી કાઢીને તેઓને બતાવે છે અને પાપકર્મ કર્યે જાય છે. એવા પુરૂષને પ્રીતિ તથા મોહથી ત્રણ પ્રકારનો અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯ એટલે, તે પાપનું ચિંતન કરે છે (માનસિક), પાપ વચન બોલે છે (વાચિક) અને પાપ કર્મ કરે છે (કાયિક). તે અધર્મ માર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે તેના દોષને સત્પુરૂષો જાણે છે. ૧૦ પણ જેઓ તેના જેવાજ શીલવાળા હોય છે તેઓ તે પાપકર્મવાળાની સાથે મિત્રતા રાખે છે. એવો પુરૂષ આ લોકમાં સુખ પામતો નથી તો પછી પરલોકમાં તો સુખ ક્યાંથીજ પામે? ૧૧ પાપાત્મા પુરૂષ એવો હોય છે. હવે ધર્માત્મા પુરૂષ વિષે સાંભળ. ધર્મ વિષે કુશળ પુરૂષ જેમ જેમ બીજાનું હિત કરે છે તેમ તેમ કુશળ ધર્મવડે તેને પોતાની ઇચ્છિત ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ જે પુરૂષ પોતાની બુદ્ધિવડે પ્રથમથીજ રાગ–મોહ આદિ દોષને દેખે છે તે પુરૂષ સુખ–

---

* અહિંસા ધર્મજ વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ કરવાના દ્વારથી મોક્ષનો હેતુ છે એમ નિશ્ચય કરીને ધર્મથી વિરૂદ્ધ પાપની ઉત્પત્તિનો ત્યાગ કરવાને માટે આ અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિર પૂછે છે.

દુઃખનો વિવેક કરવામાં કુશળ થઇને સત્પુરૂષોનું પણ સેવન કરે છે. ૧૩ એવા પુરૂષની સત્પુરૂષોના સહવાસથી તથા અભ્યાસથી ધર્મબુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે તથા તે ધર્મમાં આનંદ માને છે અને ધર્મ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ૧૪ એવો પુરૂષ ધર્મવડે ધનને પામે છે એટલે ધનવડે ધર્મનાજ મૂળનું સિંચન કરે છે. ૧૫ તથા જ્યાં જ્યાં ગુણને જુએ છે તેની તેનીજ વૃદ્ધિ કરે છે. એ પ્રમાણે પુરૂષ ધર્માત્મા થાય છે અને તેને તેના જેવોજ ધર્માત્મા મિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ એ પ્રમાણે તે પુરૂષ મિત્ર તથા ધનનો લાભ પામીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનંદ પામે છે. હે ભારત! પુરૂષ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધ, એ પાંચે વિષયો ઉપર સ્વામિત્વપણાને પામે છે એનેજ ધર્મનું ફળ કહે છે—અર્થાત્ ધર્મનું ફળ એજ છે કે, ઇન્દ્રિયોને પોતાના સ્વાધીન કરવી: અથવા ધર્મનું ફળ એ છે કે, તેને શબ્દાદિ વિષયો માત્ર સંકલ્પથી સિદ્ધ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર! તે પુરૂષ સંકલ્પસિદ્ધિરૂપ ધર્મના ફળને પામીને હર્ષ પામતો નથી, પણ તેથી તૃપ્તિ પામીને પોતાના જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવડે વૈરાગ્ય પામે છે. જ્યારે જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો પુરૂષ કામ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ વિષયોમાં આનંદ માનતો નથી તથા મનને વાસિત કરતો નથી ત્યારે તે કામથી મુક્ત થાય છે, પણ ધર્મને છોડતો નથી. ૧૭, ૨૦ તે પુરૂષ સ્વર્ગાદિ લોકોને પણ નાશવંત જાણીને ધર્મનાં ફળ સ્વર્ગાદિની ઇચ્છા કરતો નથી. પછી તે મોક્ષને અર્થે યત્ન કરે છે પણ તે મોક્ષનાં સાધન પ્રાપ્ત કર્યા વગર યત્ન કરતો નથી. ૨૧ જ્યારે પુરૂષ ધીમે ધીમે વિષયોમાંથી વૈરાગ્ય પામતો જાય છે અને પાપકર્મનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે પુરૂષ ધર્માત્મા થાય છે અને ઉત્તમ મોક્ષને પામે છે. ૨૨ હે તાત! હે ભારત! તું મને જે પૂછે છે તે પાપ, ધર્મ, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ વિષે મેં તને કહ્યું. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર! માટે તું ગમે તેવી સ્થિતિમાં રહીને પણ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થા કેમ કે, હે કૌંતેય! જે પુરૂષો ધર્મમાં સ્થિતિવાળા છે તેઓને સદાકાળની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪

॥ तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
धर्मे स्थितानां कौंतेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ २४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां प्राश्निको नाम शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

અધ્યાય ૧૦૧ મો—મોક્ષનો ઉપાય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः ॥
॥ तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે પિતામહ! તમે મોક્ષ, ઉપાયથી પ્રાપ્ત કરવાનો કહ્યો છે તે મોક્ષ, ઉપાય કર્યા સિવાય પ્રાપ્ત થતો નથી. હે ભારત! તે ઉપાયને હું યથાન્યાય સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે:—હે અર્થને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય મોટી બુદ્ધિવાળા! હે પાપરહિત! સાંભળેલા અર્થની પરીક્ષા કરી જોવાને યોગ્ય દર્શન એટલે પોતાની બુદ્ધિના સાક્ષીપણારૂપ ઉપાય ત્હારા વિષેજ તેં યોજેલો છે કે, જેવડે તું નિરંતર ધર્માદિ સર્વ અર્થને શોધે છે. એ ઉપાય બે પ્રકારનો છે. એક પ્રવૃત્તિરૂપ અને બીજો નિવૃત્તિરૂપ. તેમાં

સાધ્ય ધર્મના વિષે જે કરવાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને "પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાય" કહે છે, અને માત્ર આવરણ જવાથી જ્ઞાન માત્રમાં સ્થિતિ થાય છે તેને "નિવૃત્તિરૂપ ઉપાય" કહે છે, જેમ ઘડાને બનાવવો હોય તે વિષે જે બુદ્ધિ યોજવી તે પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાય છે અને ઘડો ઉત્પન્ન થયા પછી જે બુદ્ધિ થવી તે નિવૃત્તિરૂપ ઉપાય છે. એજ પ્રમાણે શમ, દમ આદિ નિવૃત્તિધર્મ પ્રાપ્ત થયા એટલે યજ્ઞાદિ પ્રવૃત્તિધર્મનું કાંઇ કારણ નથી કેમ કે, નિષ્કામ યજ્ઞ–યાગાદિકર્મ ચિત્તની શુદ્ધિ દ્વારા નિવૃત્તિના હેતુઓ છે. ૩ પૂર્વ સમુદ્રમાં જવાનો જે માર્ગ છે તે માર્ગે જવાથી પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ જવાતું નથી, તેમ મોક્ષનો પણ એકજ માર્ગ છે તે હું તને વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળ. ૪ ક્ષમાવડે ક્રોધનો નાશ કરવો, સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાવડે કામનો નાશ કરવો, આળસ આદિનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક ભગવાનના ધ્યાન આદિ સાત્વિક ધર્મનું સેવન કરવાવડે નિદ્રાનો નાશ કરવો. ૫ સાવધાનપણે વર્તીને લોકાપવાદથી ઉપજેલા ભયનું રક્ષણ કરવું, त्वं પદના અર્થ (ક્ષેત્રજ્ઞ)ના વિષે મનની ધારણા કરીને પ્રાણવાયુને જીતવો–રોકવો, ઇચ્છા, દ્વેષ અને સ્ત્રીની અભિલાષારૂપ કામને ધીરજવડે રોકવાં. ૬ વિપરીત જ્ઞાનરૂપભ્રમ, અજ્ઞાનરૂપી સંમોહ અને અનેક કોટિને સ્પર્શ કરનારા જ્ઞાનરૂપ સંશય કે, જેને "આવર્ત" કહે છે તે, એ ત્રણનો તત્વના અભ્યાસવડે નાશ કરવો. વળી તત્વજ્ઞ પુરૂષે નિદ્રા એટલે અનનુસંધાન (ધ્યેય પદાર્થમાં વૃત્તિ ન ચોંટવી તે) અને પ્રતિભા એટલે અન્યાનુસંધાન (ધ્યેય પદાર્થ કરતાં બીજાના વિષેજ ચિત્તની વૃત્તિ ચોંટવી તે) એ બે દોષનો નાશ જ્ઞાનાભ્યાસવડે કરવો. (ધ્યેય વસ્તુનું કથન, તેનુંજ ચિંતન, તેનોજ એક બીજાને બોધ અને તેજ એક પરમતત્વ, એમ માનવું તેને પંડિતો "જ્ઞાનાભ્યાસ" કહે છે.) ૭ શ્લેષ્મ તથા [illegible] આદિ ઉપદ્રવ અને જ્વર, અતિસાર આદિ રોગ, એ બન્નેને હિતકારક સાત્મ્ય (માફક આવે તેવું) અને (નિયમિત) ભોજનવડે નાશ કરવા સંતોષવડે લોભ અને મોહને જીતવા. વિષયોને તત્વ દર્શનવડે એટલે તેઓમાં રહેલા અનર્થને જોવાવડે તજવા. ૮ દયાવડે અધર્મને જીતવો અને પાલન કરવાવડે ધર્મને જીતવો. આવતા સમયનું ચિંતન ન કરવાવડે આશાને જીતવી અને અભિલાષ તજવાવડે દ્રવ્યને જીતવું. ૯ સર્વ પદાર્થને અનિત્ય જાણવાવડે સ્નેહને તજવો તથા પંડિત પુરૂષે વાયુનો નિગ્રહ કરવારૂપ યોગવડે ક્ષુધાને જીતવી અને કરૂણાવડે મનનું માન જીતવું તથા સંતોષવડે તૃષ્ણાને જીતવી. ૧૦ ઉદ્યોગવડે તંદ્રા (આળસ)ને જીતવી, નિશ્ચય (વેદ વચનના વિશ્વાસ)વડે વિપરીત તર્કને જીતવો, મૌન રાખવાવડે બહુ ભાષણ કરવાની ટેવને જીતવી તથા શૂરપણાવડે ભયને તજવો. ૧૧ એ પ્રમાણે યોગનાં અંગ જાણવાં. હવે યોગનો ક્રમ કહું છું. પ્રથમ વાણી આદિ બાહ્ય ઇંદ્રિયોના વ્યાપારને તજીને મનવડે રહેવું. મન પણ વિષયની કલ્પના કરે છે તેને તજીને બુદ્ધિના સ્વરૂપમાં તેને ધારણ કરવું. (અર્થાત્ સંકલ્પ–વિકલ્પને છોડી દેવા. જ્ઞાન ચક્ષુવડે બુદ્ધિનો લય કરવો. એટલે શુદ્ધ त्वं પદના અર્થના જ્ઞાનનું ચિંતન કરીને તેમાં બુદ્ધિનો લય કરવો. તે જ્ઞાનનો પણ આત્માવબોધમાં એટલે "આ આત્મા બ્રહ્મ છે" એવા બોધના વિષે લય કરવો અને આત્માવબોધરૂપ બુદ્ધિની વૃત્તિનો પરમ ચૈતન્ય પ્રકાશના વિષે લય કરવો અને શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે રહેવું. ૧૨ એ રીતે પવિત્ર કર્મ કરનારા પુરૂષે શાંત મનથી યોગની ક્રિયાને જાણીને આદરવી તથા જ્ઞાનીઓ જેને પાંચ યોગદોષ કહે છે તેને તજવા. ૧૩ એ પાંચ દોષનાં નામઃ–કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને નિદ્રા. એ પાંચ યોગદોષનો ત્યાગ કરીને તથા વાણીનો નિગ્રહ કરીને સાધનવડે યોગનો અભ્યાસ કરવો. ૧૪ યોગના વિષે ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, લજ્જા, નમ્રતા,

ક્ષમા, પવિત્રતા, આહારશુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોનો સંયમ. ૧૫ એટલાવડે તેજ વધે છે અને પાપનો નાશ થાય છે. વળી સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે અને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૬ તેજસ્વી અને જેનું પાપ નાશ થયું છે એવો પુરૂષ ઇંદ્રિયોનો જય કરીને, લઘુ (થોડો) આહાર કરીને તથા કામ અને ક્રોધને પોતાના સ્વાધીન કરીને પોતાના આત્માને બ્રહ્મપદના વિષે પમાડવાને ઇચ્છે છે અર્થાત્ તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૧૭ મોક્ષનો નિર્મળ અને પવિત્ર માર્ગ આ છે. વેદાંતશ્રવણનો અભ્યાસ કરવાથી મૂઢપણાનો ત્યાગ, વૈરાગ્યથી અસંગપણું, સંતોષ, ક્ષમા અને દૃઢતાથી કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ, અદૈન્ય (પરિપૂર્ણ મનોરથપણું), અનુદીર્ણત્વ એટલે ગર્વ આદિ અહંકાર–રહિતપણું, નિર્ભયપણું, અવ્યવસ્થિતિ એટલે એક જગ્યાએ ઘર કરીને નહિ રહેવાપણું. ૧૮ તથા કામથી વિપરીતપણે એટલે નિષ્કામપણે વાણી, કાયા અને મન, એ ત્રણનો નિયમ, એ મોક્ષનો નિર્મળ અને પવિત્ર માર્ગ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, યોગ નિષ્કામ કરવો પણ યોગથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિયોને ઇચ્છવી નહિ. ૧૯

एष मार्गोहि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः ।
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां योगाचारानुवर्णनं नाम एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ જો–મોક્ષનો ઉપાય.

भीष्म उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
॥ नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—આ મોક્ષ વિષયમાં દેવલ અસિત ઋષિની તથા નારદ ઋષિની વચ્ચે થયેલા સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૧ એક વખતે નારદે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને વૃદ્ધ એવા દેવલ મુનિને પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૨ નારદ કહે છે કેઃ–હે બ્રહ્મન્ ! આ સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ કયાંથી ઉત્પન્ન થયું તથા પ્રલય થયા પછી કયાં જાય છે ? તે મને કહો. ૩ અસિત કહે છે કેઃ– સમગ્ર પ્રાણીઓની બુદ્ધિરૂપી વાસનાવડે પ્રેરેલો પરમાત્મા સમય આવ્યે જેનાવડે આ સર્વ પ્રાણીને સરજે છે તેને ભૂતચિંતક વિદ્વાનો પાંચ મહાભૂત કહે છે. ૪ આત્માએ પ્રેરેલો કાળ એ પાંચ મહાભૂતમાંથી ભૂતો (પ્રાણી આદિ)ને સરજે છે, “ તે પ્રાણીથી પર ચેતન ઇશ્વર તથા અચેતન પ્રધાન ભિન્ન છે ” એમ જે કહે છે તે નિશ્ચય અસત્ય બોલે છે એમ જાણવું. ૫ હે નારદ ! એ પાંચને અનાદિ કાળના, પરિણામશૂન્ય તથા આદ્યંતશૂન્ય જાણવા. અર્થાત્ જેમ સ્વપ્નમાં હાથી ઉત્પન્ન થતો નથી કે, નાશ થતો નથી, તેમ ભૂત પણ ઉત્પત્તિ અને નાશરહિત છતાં જે ઉત્પત્તિ–નાશ જણાય છે તે જોનારાની માત્ર ભ્રાંતિ છે. એ સર્વે મહત્તત્વ એટલે બુદ્ધિ- સત્વના તેજના રાશિ હોય તેવા છે–અર્થાત્ સત્વપ્રધાન બુદ્ધિનાં કાર્ય છે તથા તે પાંચની સાથે સ્વભાવથીજ યુક્ત થયેલા કાળને પણ છઠ્ઠો જાણવો. ૬ તે પાંચનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ–જળ, અંતરિક્ષ, પૃથ્વી, વાયુ અને અગ્નિ છે. ભૂતથી બીજું કાંઇ શ્રેષ્ઠ હતું નહિ. કેમ કે, જે જે કાંઈ દૃશ્ય છે તે સર્વ ભૂતમય છે. માટે એ

વિષે સંશય રાખવો નહિ. ૭ એ ૭ કોઇ ઉત્પત્તિથી કે, કોઈ યુક્તિથી સત્ થઇ શકે એમ નથી, માટે તેઓને અસત્ કહેવામાં કાંઈ સંશય રાખવા જેવું નથી. કેમ કે, સર્વત્ર કાર્યરૂપ જગતમાં તે છએ પ્રવેશ કરેલો છે એમ તું જાણે છે. તથા જે બુદ્ધિસત્વમાંથી પ્રકટ થયેલાં છે તેને પણ "અસત્ એટલે અજ્ઞાન છે" એમ તું જાણે છે. કેમ કે, તને "હું અજ્ઞાન છું" એવો અનુભવ થાય છે. ૮ પાંચ ભૂત, કાલ, ભાવ (પૂર્વ સંસ્કાર) અને અભાવ (અજ્ઞાન) એ આઠ અનાદિ નિરંતર છે તથા પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનાં સ્થાન છે. ૯ પ્રાણીઓ તે આઠના વિષે અભાવપણાને પામે છે, પ્રાણીઓ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામીને પણ તેમાં પાંચ પ્રકારમાં વેહેંચાઇ જાય છે. (કોઈ કહેશે કે, દેહનો લય તો પંચભૂતમાં થાય તે સંભવિત છે પણ જીવ ચૈતન્યનો અંશ હોવાથી તેનો લય પંચભૂતમાં થવો સંભવિત નથી.) એનું સમાધાન એવું છે કે, જેમ જળરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી ચંદ્રના બિંબનો નાશ થયોજ કહેવાય છે, તેમ બુદ્ધિસત્વરૂપ ઉપાધિનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થયો સમજવો. ૧૦ પ્રાણીના દેહમાં દેહ પૃથ્વીમય છે, શ્રોત્ર આકાશથી ઉપજેલું છે, ચક્ષુ અગ્નિથી ઉપજેલું છે, ગતિ વાયુથી ઉપજેલી છે અને રૂધિર જળથી ઉપજેલું છે. ૧૧ નેત્ર, નાસિકા, કાન, ત્વચા અને જીભ, એ ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના પાંચે વિષયનું ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન કરનારી છે, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે, ૧૨ રૂપના વિષે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો દર્શન ગુણ છે, શબ્દના વિષે કર્ણ ઇન્દ્રિયનો શ્રવણ ગુણ છે, ગંધના વિષે નાસિકા ઇન્દ્રિયનો ઘ્રાણ (ગંધ) ગુણ છે અને રસના વિષે જીહ્વા ઇન્દ્રિયનો રસન ગુણ છે, એ રીતે પાંચ વિષયોમાં પાંચે ઇન્દ્રિયોના પાંચ ગુણ ઉત્પત્તિવડે જાણવા. ૧૩ રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ, એ પાંચ વિષયો તથા તેના ગુણને પાંચ ઇન્દ્રિયો પાંચ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રહણ કરે છે. ૧૪ રૂપ, ગંધ, રસ. સ્પર્શ, શબ્દ અને તેના ગુણો, એ સર્વને ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી પણ ક્ષેત્રજ્ઞ ઇન્દ્રિયોરૂપ સાધનથી તેઓને જાણે છે. ૧૫ ઇન્દ્રિયોથી ચિત્ત પર છે, ચિત્તથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને બુદ્ધિથી ક્ષેત્રજ્ઞ પર છે. ૧૬ પ્રથમ પ્રાણી, ઇન્દ્રિયોના સાધનથી વિષયોને જૂદા જૂદા જાણે છે. પછી મનવડે તેનો વિચાર કરે છે તથા બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરે છે. બુદ્ધિમાન ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષ ઇન્દ્રિયોવડે પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થોનો નિશ્ચય કરે છે, માટે બુદ્ધિ પણ ઇન્દ્રિય છે. ૧૭ એ રીતે અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને જાણનારા પુરૂષો ચિત્ત, પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને આઠમી બુદ્ધિ, એ આઠને "જ્ઞાનેન્દ્રિય" કહે છે. ૧૮ ચરણ, હાથ, ગુદા, લિંગ અને મુખ. એને "કર્મેન્દ્રિય" કહે છે તે પણ તું સાંભળ. ૧૯ બોલવાને માટે તથા ભોજનના માટે મુખ છે, ગમન કરવાને માટે બે ચરણ છે, કામ કરવાને માટે બે હાથ છે. ૨૦ ગુદા અને લિંગ એ બે ઇન્દ્રિય મળ-મૂત્ર આદિનો ત્યાગ કરવારૂપ સમાન કર્મ કરે છે. તેમાંથી ગુદા અન્નથી થયેલા મળનો ત્યાગ કરે છે તથા ઉપસ્થ (લિંગ) એ કામ સંબંધી (વીર્ય)નો ત્યાગ કરે છે. એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય, વિના છઠ્ઠું બળ એટલે પાંચ પ્રાણને પણ ઇન્દ્રિયરૂપ ગણેલા છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયોના ગુણ, એ સર્વ મેં તને શાસ્ત્ર પ્રમાણે કહ્યાં છે. ૨૨ એ પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થાની પરીક્ષા કરીને હવે સ્વપ્ન અવસ્થાની પરીક્ષા કરતાં કહે છે કે, જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાના કર્મથી શ્રમિત થઇને વિરામ પામે છે ત્યારે પ્રાણ વિના બીજી ઇન્દ્રિયો પોતાના કર્મનો ત્યાગ કરે છે તેથી પુરૂષ નિદ્રાવશ થાય છે. ૨૩ ઇન્દ્રિયો વિરામ પામ્યા છતાં જો મન વિરામ પામતું નથી તો તે એકલું વિષયોનું સેવન કરે છે તેને "સ્વપ્નદર્શન" જાણવું. ૨૪ જે વાસનામય સાત્વિક, રાજસ અને તામસ વિષયો જાગ્રતમાં પ્રસિદ્ધ છે

તેજ સાત્વિક આદિ વિષયો સ્વપ્નમાં પણ ભોગપ્રદ કર્મયુક્ત થાય છે, અર્થાત્ જાગ્રતનીજ વાસનાઓ કર્મનાં ફળ આપવા તત્પર થઇને સ્વપ્નમાં પણ ભાસમાન થાય છે. ૨૫ સાત્વિક વૃત્તિવાળા પુરૂષના સ્વપ્નમાં આનંદ, કર્મની સિદ્ધિ, જ્ઞાન, પરમ વૈરાગ્ય, એ વિષયોનું સ્મરણ થાય છે. એજ પ્રમાણે રાજસ અને તામસ પુરૂષનાં સ્વપ્ન પણ જાણવા સાત્વિક, રાજસ કે, તામસ પુરૂષોમાંથી ગમે તે પુરૂષમાં જે વાસનામય ભાવો જે કર્મની ગતિના આશ્રયે રહેલા હોય છે, સ્મૃતિ તેજ ભાવોનો આશ્રય કરે છે; અર્થાત્ પૂર્વે કરેલાં સાત્વિકાદિ કર્મના સંસ્કાર-બળથી પુરૂષને સ્વપ્નામાં તેવા તેવા ભાવનું સ્મરણ થાય છે અને તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છતાં પણ ભોગને આપનારા કર્મના બળથી પ્રત્યક્ષની પેઠે દેખાય છે. ૨૫ જાગ્રતમાં તે સ્વપ્નભાવનો નાશ થાય છે અને જાગ્રતનો નાશ સ્વપ્નમાં થાય છે તથા સ્વપ્ન અને જાગ્રત એ બન્ને ભાવનો નાશ સુષુપ્તિમાં થાય છે. સુષુપ્તિમાં જાગ્રત તથા સ્વપ્નનો નાશ થાય છે ખરો, પણ તે આત્યંતિક નાશ ન હોવાથી પુનઃ જાગ્રતમાં કે, સ્વપ્નમાં જઇને કર્મભોગ ભોગવવા પડે છે. પણ એ બન્ને (જાગ્રત અને સ્વપ્ન) સદાકાળ સુધી નિવૃત્તિ થાય તો એ નિત્ય સુષુપ્તિજ મોક્ષ છે અને તે ઇચ્છા કરવા યોગ્ય છે કેમ કે, જે જાગ્રત અને સ્વપ્નભાવનો સુષુપ્તિમાં થોડા કાળસુધી નાશ થઈ શકે છે તેનો અનંત કાળસુધી પણ લય થશે. પૂર્વે કહેલાં -ચિત્ત, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય. મન, બુદ્ધિ, પાંચ કર્મેંદ્રિય અને સાત્વિકાદિ ત્રણ ભાવ, એ સત્તર ભોગ્ય છે તથા અઢારમો જીવ ભોક્તા છે. જેમ અગ્નિમાં ગરમી છે, તેમ જીવ પણ એ સત્તર ભાવોમાં તાદાત્મ્ય એટલે તદ્રૂપપણાને પામી ગયો છે, પરંતુ એ સત્તર ભાવો નાશ કરી શકાય તેવા છે અને તેમાં રહેલો અઢારમો આત્મા અવિનાશી છે. ૨૮ કોઈ કહેશે કે, ભોક્તા પણ વિકારવાન દેખાય છે તો તેને અવિનાશી કેમ કહેવાય ? તેનું સમાધાન એવું છે કે, અવિદ્યાસહિત પ્રાણીઓના અષ્ટાદશ ગુણ ભોગ્ય વર્ગ છે અને તે દેહી-(જીવ) નો આશ્રય કરીને રહેલા છે-જ્યારે દેહીનો દેહથી વિયોગ થાય છે ત્યારે તેઓ પણ શરીરસહિત નાશ પામે છે. અર્થાત્ દેહી પણ અવિદ્યાથી ભોગ્યવર્ગમાં અંતર્ભૂત ગણાય છે. ૨૯ પણ ખરૂં જોતાં તે ભોગ્ય પદાર્થનો અનુભવ કરનાર હોવાથી વિનાશવંત દેહાદિથી જૂદો અને અવિનાશી છે; અથવા પાંચભૂતનો સમુદાય એ શરીર છે અથવા એક અનુભવ, શરીરસહિત અઢાર ગુણ અને ગરમીસહિત વીસ ગુણોનો સમુદાય જે પંચમહાભૂતથી ઉપજેલો છે તે શરીર છે. તે શરીરમાં બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ અનુભવ ક્ષેત્રજ્ઞ નથી પણ માતૃ, મેય અને માન, એ સર્વને પ્રકાશ કરનારો અખંડ જ્ઞાનરૂપ જે અનુભવ તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે. ૩૦ તે ક્ષેત્રજ્ઞ વાયુ-(પ્રાણ વાયુ) સહિત આ શરીરને ધારણ કરે છે, પ્રાણ વાયુ તો તે પ્રતાપયુક્ત ક્ષેત્રજ્ઞનું દેહનો ભેદ કરવામાં એક નિમિત્ત માત્ર છે. જેમ મુદ્દગર ઘડાને ફોડવાને નિમિત્તમાત્ર છે, ફોડનાર તો પુરૂષ છે, તેમ દેહને ધારણ કરવાને અને મૃત્યુ પમાડવાને પ્રાણવાયુ પણ નિમિત્ત માત્ર છે. ૩૧ એજ રીતે પ્રાણાદિ નિમિત્તથી કોઇક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઇક દેહ નાશ પામે છે. જ્યારે તે પુણ્ય પાપ ભોગવી રહે છે ત્યારે દેહ નાશ પામે છે અને સંચિત પુણ્ય-પાપથી પ્રેરાઇને સમય આવ્યે દેહને ધારણ કરે છે ૩૨ એ પ્રમાણે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં જાય છે. જેમ પુરૂષ એક ઘર જૂનું થાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરીને બીજા ઘરમાં જાય છે, તેમ જીવ પણ કાળની પ્રેરણાથી બીજા દેહમાં જાય છે. ૩૩ જે પુરૂષો બુદ્ધિમાન અને નિશ્ચયવાળા હોય છે તેઓ તેથી પરિતાપ પામતા નથી પણ જે પુરૂષો દીન અને દેહના સંબંધને વળગી રહેલા હોય છે તેઓ મૃત્યુથી પરિતાપ પામે છે. ૩૪ આત્મા કોઇનો નથી અને આત્માનું કોઈ છે નહિ.

એ તો નિરંતર એકલો છે અને માત્ર શરીર સુખ-દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. ૩૫ પ્રાણી કોઈ વખત જન્મતો નથી કે, મરતો પણ નથી, માત્ર એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહમાં જાય છે અને કોઈ વખત પરમ ગતિને પણ પામે છે. ૩૬ પ્રાણીનો દેહ પુણ્ય અને પાપથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તે કર્મનો ક્ષય થવાથી દેહનો પણ ક્ષય થતો જાય છે. એ પ્રમાણે દેહીનો દેહ ક્ષીણ થાય છે એટલે બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૩૭ પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય કરવાના અર્થે સાંખ્યનું જ્ઞાન કથન કરેલું છે. જ્યારે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાનને અનુસરવાથી પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જીવ બ્રહ્મભાવને પામીને પરમગતિને પામે છે, તે પંડિતો શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જુએ છે.

॥ पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते ।
तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम् ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां नारदासितसंवादे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

અધ્યાય ૧૦૩ જો-વિદેહરાજા અને માંડવ્ય ઋષિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः ॥
॥ अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—ક્રૂર અને પાપ કર્મ કરનારા અમોએ અર્થ (ધનાદિ) ના લોભથી ભાઇઓ, પિતૃઓ, પૌત્રો, જ્ઞાતિઓ, સ્નેહીઓ અને પુત્રોને હણ્યા છે. ૧ હે પિતામહ! હું અર્થના અર્થે ઉત્પન્ન થયેલી આ તૃષ્ણાનો ક્ષય શી રીતે કરૂં? તૃષ્ણાએજ અમારી પાસે પાપ કર્મ કરાવ્યું છે. ભીષ્મ કહે છે કેઃ-આ વિષે પણ વિદેહ રાજાએ પોતાને પ્રશ્ન કરનારા માંડવ્ય પ્રત્યે કહેલા પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૩ વિદેહ રાજાએ કહ્યું કે,-મ્હારૂં આ લોકમાં કાંઈ છે નહિ, તેથી હું અત્યંત સુખમાં જીવું છું. આ મિથિલા નગરી સળગી જાય છે તેમાં મ્હારૂં કાંઇ સળગતું નથી. ૪ જે પુરૂષો વિવેકી છે તેઓને તો બ્રહ્મલોક પર્યંતના વિષયો પ્રાપ્ત થયા છતાં દુઃખજ છે અને જેઓ વિવેકી નથી તેઓને તો તે વિષયો પ્રાપ્ત ન થાય છતાં પણ મોહને પમાડે છે. ૫ જગતમાં જે કામ-સંબંધી સુખ છે, અને જે મહત્ સુખ છે તે સર્વ સુખ, તૃષ્ણાનો ક્ષય કરવાથી ઉપજેલા સુખની સોળમી કળાને પણ યોગ્ય નથી. ૬ જેમ બળદ મોટો થતો જાય છે તેમ તેનું શીંગડું પણ વધતું જાય છે, તેમ તૃષ્ણા પણ વધતા દ્રવ્યની સાથે વધતી જાય છે. ૭ જો આ જગતમાં કાંઇ પણ વસ્તુ "મ્હારૂં" એમ માનીને મમતા કરી તો તેનો નાશ થવાથી તેજ વસ્તુ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે. ૮ અનેક પ્રકારના કામાદિ વિષયયોને અનુસરવું નહિ કેમ કે; કામમાં પ્રીતિ એજ દુઃખ છે. કદાચિત દ્રવ્ય મળે તો ધર્મ કરવો પણ દ્રવ્યની ઇચ્છા કરવી નહિ. કેમ કે, જેને દ્રવ્યની ઇચ્છા ધર્મ કરવાના અર્થે થાય છે તેના કરતાં તે માટે દ્રવ્યની ઇચ્છા ન રાખવી એજ ઉત્તમ છે. જેમ ચરણ કાદવમાં બોળીને ધોવા કરતાં, તેમાં ન બોળવો એજ શ્રેષ્ઠ છે. ૯ જ્ઞાની પુરૂષે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પોતાના સમાન બુદ્ધિ રાખવી કેમ કે, એમ કરવાથી તે કૃતકૃત્ય અને અત્યંત શુદ્ધ આત્માવાળો

થઇને સર્વનો ત્યાગ કરે છે. ૧૦ જે પુરૂષ સત્ય અને અસત્ય, શોક અને આનંદ, પ્રિય અને અપ્રિય તથા ભય અને નિર્ભયતા આ દ્વંદ્વનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષ શાંત અને વિકારરહિત થાય છે. ૧૧ કુબુદ્ધિવાળા પુરૂષોથી તૃષ્ણા તજાતી નથી તથા જેમ જેમ પુરૂષ ક્ષીણ થતો જાય છે, તેમ તેમ તૃષ્ણા ક્ષીણ થતી નથી તથા જે પ્રાણનો અંત થતા સુધી રહેનારા રોગ જેવી છે તે તૃષ્ણાનો જે પુરૂષ ત્યાગ કરે છે તેજ સુખી થાય છે. ૧૨ જે ધર્માત્મા પુરૂષ ચંદ્રના સરખા નિર્મળ અને વિકાર વિનાના પોતાના ચરિત્ર (સદાચાર) ને જુએ છે તે આ લોકમાં સુખ અને કીર્તિ મેળવીને પણ સુખ પામે છે. ૧૩ વિદેહ રાજાનું આવું વચન સાંભળીને, તે માંડવ્ય બ્રાહ્મણ આનંદ પામ્યો તથા તેના વચનનો સત્કાર કરીને મુક્ત થયો. ૧૪

राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्द्विजः ।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं मांडव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां मांडव्यजनकसंवादे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

અધ્યાય ૧૦૪ થો-પિતા-પુત્રસંવાદ-કામ્ય કર્મના ત્યાગ વિષે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतभयावहे ॥
॥ किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે એવો આ કાળ વીતી જાય છે તેમાં પ્રાણીએ શું કલ્યાણ સાધવું ? તે મને કહેો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–આ વિષે પણ પિતા અને પુત્રના સંવાદરૂપ ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે; હે યુધિષ્ઠિર ! તે તું સાંભળ. ૨ હે પાર્થ ! સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત એવા કોઇક બ્રાહ્મણને એક બુદ્ધિમાન પુત્ર હતો તથા તેનું નામ પણ “ મેધાવી ” હતું. ૩ તે પુત્ર મોક્ષધર્મમાં વિચક્ષણ હતો. તેણે મોક્ષધર્મમાં અવિચક્ષણ તથા સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત એવા પોતાના પિતાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪ પુત્ર કહે છે કેઃ–હે તાત ! મનુષ્યોનું આયુષ્ય ઉતાવળે નાશ થાય છે એમ જાણતાં છતાં ધીર પુરૂષે શું કરવું યોગ્ય છે ? હે પિતા ! મને અનુક્રમે તે સંબંધી યથાર્થ યુક્તિ કહો કે, જેથી હું તે ધર્મનું આચરણ કરૂં. ૫ પિતા કહે છે કેઃ–હે પુત્ર ! પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ ધારણ કરીને વેદનું અધ્યયન કરવું, પછી ગૃહસ્થ થઇને પિતૃઓને પવિત્ર કરવા માટે પુત્રોની ઇચ્છા કરવી તથા અગ્નિધારણ કરીને વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા, પછી વનમાં જઇને મુનિ થવાની ઇચ્છા કરવી–વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો. ૬ પુત્ર કહે છે કેઃ–લોકો આ રીતે નિરંતર હણાયલા છે અને સર્વ પાસેથી વીંટાયલા છે, વળી નિષ્ફળ ન થાય તેવા તેઓ, મનુષ્યો ઉપર નિત્ય નિત્ય પડતું નાખે છે; એમ છતાં પણ તમે આ ભયાનક જેવું વચન શું બોલો છો ? ૭ પિતા કહે છેઃ–લોકો શી રીતે હણાયલા છે ? શાનાથી વીંટાયલા છે ? નિષ્ફળ ન થાય એવું અહીંઆં શું પડે છે ? તું જાણે, મને ભય પમાડતો હોય તેમ આ શું કહે છે ? ૮ પુત્ર કહે છે કેઃ–મૃત્યુવડે લોકો હણાયલા છે, વૃદ્ધાવસ્થાવડે તે સર્વ વીંટાયલા છે, રાત્રિ અને

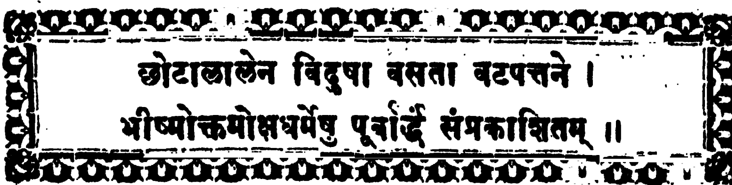
દિવસ રોજ રોજ પડે છે, છતાં પણ તમે કેમ સમજતા નથી ? ૯ જ્યારે હું એમજ જાણું છું કે, મૃત્યુ આવ્યું એટલે ક્ષણવાર ઊભું રહેવાનું નથી, તો પછી જ્ઞાનવડે રક્ષિત થયેલો ન થઇને જગતમાં ફરતાં હું વાટ જોઇને કેમ બેસી રહું ? ૧૦ એક રાત્રિ વીતે છે તેમ આયુષ્ય ઘટતું જાય છે તેથી, જેમ થોડા જળમાં માછલું હોય, તેમ કયો પુરૂષ સુખ પામે ? અર્થાત્ જેમ થોડા જળમાંથી રાત્રિ-દિવસ જળ વહ્યા કરતું હોય તેમાં રહેલા મત્સ્યને સુખ થતું નથી, તેમ થોડા આયુષ્યમાં રાત્રિ-દિવસરૂપે કાળ ચાલ્યો જાય છે તો તેથી પુરૂષને સુખ કેમ થાય ? ૧૧ જે મનુષ્યનું મન ફૂલ વીણનારની પેઠે સુખાદિ પ્રાપ્ત કરવામાં ગુંથાયલું હોય અને તે તે કામનાઓ તેને પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તથાપિ મૃત્યુ તે વખતે આવીને ઉભું રહે છે. ૧૨ મનુષ્ય એમ ધારે છે કે, આ કામ કાલે સવારે કરીશું, આ કામ પહેલે પહોર કરીશું અને અમુક કામ પાછલે પહોર કરીશું પણ મૃત્યુ એમ જોતું નથી કે, આણે કામ પૂરૂં કર્યું છે કે, નથી કર્યું ? ૧૩ માટે જેથી કલ્યાણ થાય એવું હોય તે કાર્ય તમે આજેજ કરો. કલ્યાણ સાધતા પહેલાં તમારો ઘણો કાળ વીતી જાય એમ તમે કરશો નહિ. કોણ જાણે છે કે, આજ કોનો મૃત્યુકાળ થવાનો છે ? ૧૪ મૃત્યુ, કાર્ય પૂરાં કરી રહ્યા પહેલાંજ પુરૂષને ખેંચવા માંડે છે, માટે યુવાન છતાંજ ધર્મશીલ થવું કેમ કે, જીવતરને કાંઇ નિમિત્ત નથી. મૃત્યુના આગળ કાંઇ નિમિત્ત બતાવ્યે ચાલે તેમ નથી. ૧૫ ધર્મ કાર્યથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનંત કાળ સુધી આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ જે પુરૂષ મોહવડે વીંટાયલો છે તે પુત્ર અને સ્ત્રીના અર્થે નિરંતર ઉદ્યોગમાં ગૂંથાયલો રહે છે અને કાર્ય કે, અકાર્ય કરીને પણ તેઓને સંતુષ્ટ કરે છે. પણ જેમ જળના પૂરનો જબરો પ્રવાહ સૂતેલા વ્યાઘ્રને પણ ખેંચી જાય છે, તેમ મૃત્યુ કાર્યમાં અસાવધ પુરૂષને ખેંચી જાય છે. પુરૂષ પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવાની તજવીજ કરતો હોય છે અને જે જે કામ તેને પ્રાપ્ત થયાં છે તેટલાંથી તે તૃપ્ત થયો નથી એટલામાં, જેમ વરૂ ઘેટાને લઈ જાય છે, તેમ મૃત્યુ તેને ઉપાડીને ચાલતું થાય છે. "આ કાર્ય કર્યું છે અને આ કાર્ય કરવાનું છે; આ બીજું કાર્ય થોડું કર્યું છે અને થોડું કરવાનું છે," એ પ્રમાણે વિચારથી યુક્ત પુરૂષને મૃત્યુ લઈ જાય છે. જે કર્મ કરીને હજી તો તેનું ફળ પણ મેળવ્યું નથી એવા ખેતર, દુકાન કે, ઘરમાં આસક્ત થયેલા પુરૂષોને મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલતું થાય છે. ગમે તો દુર્બળ હો કે, બળવાન હો, ગમે તો બુદ્ધિમાન, શૂરો, જડ કે, કવિ હો અને તેણે ગમે તો પોતાના સર્વ મનોરથના વિષય પ્રાપ્ત ન કર્યા હો તથાપિ મૃત્યુ તેને ખેંચીને લઇ જાય છે. જો મનુષ્યોથી મૃત્યુ, જરા (ઘડપણ), વ્યાધિ અને અનેક કારણથી ઉપજતાં દુ:ખનો ત્યાગ થઇ શકે એમ નથી તો તમે સ્વસ્થની પેઠે કેમ બેસી રહ્યા છો ? મનુષ્ય જન્મ પામ્યો એટલે કાળ આવીને તેનો અંત કરે છે અને દેહધારણ કર્યો એટલે જરા (જીર્ણ થવારૂપ વિકાર) તેને વળગે છે. ૧૬-૨૩ "જરા" અને "મૃત્યુ" નામના બે ભાવવડે સ્થાવર અને જંગમ સર્વ પદાર્થો યુક્ત થયેલા છે. મૃત્યુની સેના આવતી હોય તેને સત્ય વિના કોઇ પણ મનુષ્ય કોઇ પણ વખત બળાત્કારથી બાધ કરી શકતો નથી: માત્ર સત્યજ તેને અટકાવે છે. સત્યમાં મોક્ષ રહેલો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, ગામમાં રહેનારા પુરૂષની ગામ ઉપર જે પ્રીતિ થાય છે એ મૃત્યુનું ઘર છે. ૨૪,૨૫ અને અરણ્ય એ દેવતાઓનું નિવાસ સ્થળ છે. ગામમાં રહીને સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનાદિ ઉપર જે પ્રીતિ કરવી તે પ્રીતિ નથી, પણ પ્રીતિ કરનારને બાંધવાનો બંધ છે. ૨૬ પુણ્યશાળી પુરૂષો તે બંધને કાપીને જાય છે, પણ દુષ્કર્મવાળા પુરૂષો તે (બંધન)ને કાપી શકતા નથી. જે પુરૂષ મન,

વાણી અને કર્મવડે પ્રાણીઓની હિંસા કરતો નથી. ૨૭ તથા તેના જીવતર ચલાવવાના પદાર્થોનું હરણ કરીને નાશ કરતો નથી તે પ્રાણીઓવડે બંધાતો નથી. માટે મનુષ્યોએ સત્યના વ્રતવાળા, સત્યના આચારવાળા અને સત્ય વ્રતજ પરમ શરણ છે એમ માનનારા થવું. ૨૮ વળી સત્યનીજ ઇચ્છા રાખવી, સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિવાળા થવું તથા ઇંદ્રિયોનું દમન કરવું અને એ રીતે સત્યવડેજ અંતક એટલે મૃત્યુને જીતવું. અમૃત (મુક્તિ) અને મૃત્યુ એ બન્ને દેહમાંજ રહેલાં છે. ૨૯ મોહથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્યવડે અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું કામ અને ક્રોધથી રહિત થઇને સત્યનો આશ્રય કરીશ અને સુખવડે કુશળ થઇશ તથા એવી રીતે અમર થયેલો હું મૃત્યુનો ત્યાગ કરીશ. હું શાંતિયજ્ઞમાં પ્રીતિવાળો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારો અને બ્રહ્મયજ્ઞમાં સ્થિતિવાળો મુનિ થઇશ. ૩૦,૩૧ તથા ઉત્તરાયનમાં વાણી, મન અને કર્મવડે તેવાજ યજ્ઞ કરીશ. પરંતુ મ્હારા સરખો બ્રાહ્મણ હિંસાયુક્ત યજ્ઞો કરવાને શી રીતે યોગ્ય છે ? અર્થાત્ હું હિંસાયુક્ત યજ્ઞ કરીશ નહિ. ૩૨ જે પુરૂષ જ્ઞાની હોય તે પિશાચની પેઠે અંતવાન એવા ક્ષેત્રયજ્ઞ કેમ કરે ? હે પિતા ! હું આત્માવડે આત્માના વિષે ઉત્પન્ન થયેલો છું અને આત્માના વિષે રહેલો છું, માટે હું આત્મારૂપ યજ્ઞ કરીશ. મને પ્રજા (સંતતિ) શું તારવાની છે ? અર્થાત્ પુત્ર ઉત્પન્ન કરીને તેનાવડે હું મુક્તિ પામું એમ થવાનું નથી, હું મુક્તિને સ્વયમેવજ પ્રાપ્ત કરીશ. જે પુરૂષમાં વાણી અને મન સર્વદા સારી રીતે એકાગ્ર કરેલાં હોય તથા તપ, ત્યાગ અને યોગ પણ સારી રીતે ધારણ કરેલા હોય તે પુરૂષ તે તપ, ત્યાગ અને યોગવડે સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાસમાન બીજું નેત્ર નથી અને વિદ્યાસમાન બીજું ફળ નથી. ૩૩-૩૫ પ્રીતિ (રાગ) સમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગસમાન બીજું સુખ નથી. શમતા, સત્યતા, શીલ વિષે સ્થિતિ, ઇંદ્રિયોને દંડ કરવો, સમતા રાખવી અને સર્વ ક્રિયાઓથી વિરામ પામવું, તેના જેવું બ્રાહ્મણને બીજું ધન નથી. ૩૬,૩૭ હે બ્રાહ્મણ ! જે તું મરવાનો છે તેને ધન, બાંધવ અને સ્ત્રીઓવડે શું ફળ છે ? માટે યોગરૂપી ગુફામાં આત્માનો પ્રવેશ કરવાનું ઇચ્છ અથવા વાસનામય ગુફામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા આત્માને તેમાંથી બહાર કાઢવાની ઇચ્છા કર. તું વિચાર તો કર કે, ત્હારા પિતા અને પિતામહ એ સર્વ ક્યાં ગયા ? ૩૮ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે રાજન્ ! પુત્રનું એવું વચન સાંભળીને પિતાએ પણ તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું, માટે તું પણ સત્યધર્મમાં પરમ આસક્ત થઇને તેમજ વર્તન કર. ૩૯

पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत् पिता नृप ।
तथात्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायण: ॥ ३९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां पितापुत्रसंवादो नाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ मोक्षधर्मपूर्वार्द्ध संपूर्णम् ॥

छोटालालेन विदुषा वसता वटपत्तने ।
भीष्मोक्तमोक्षधर्मेषु पूर्वार्द्धं संप्रकाशितम् ॥

श्रीमहाभारतनुं
शान्तिपर्व.

३ मोक्षधर्म-उत्तरार्ध.

અધ્યાય ૧૦૫ મો-સંન્યાસધર્મ વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं शीलः किं समाचारः किं विद्यः किं परायणः।
॥ प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! જે સ્થાન પ્રકૃતિથી પર અને અવિચળ છે એવા બ્રહ્મના સ્થાનને કેવા સ્વભાવવાળો, કેવા આચારવાળો, કેવી વિદ્યાવાળો અને શાને વિષે પરમ આસક્તિવાળો પુરૂષ પામે છે? ૧ ભીષ્મ કહે છે કે—જે પુરૂષ મોક્ષ ધર્મ વિષે આસક્ત હોય, જે પવિત્ર અન્નનો આહાર કરતો હોય, જે જીતેંદ્રિય હોય તે પુરૂષ પ્રકૃતિથી પર અને અવિચળ એવા બ્રહ્મના સ્થાનને પામે છે. ૨ વળી જે મુનિ લાભ અને અલાભમાં સમાન બુદ્ધિવાળો હોય તથા કામ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તેની અપેક્ષા કરનારો ન હોય તેવા પુરૂષે પોતાને ઘેરથી નીકળીને સંન્યાસ ધારણ કરવો. તેવા પુરૂષે પોતાના નેત્રથી, મનથી કે, વાણીથી કોઇને દૂષણ આપવું નહિ, તેણે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષમાં પણ કોઇને અથવા પોતાને દૂષણ લાગે તેવું વચન કોઈ પણ કાળે બોલવું નહિ. ૪ કોઇ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ, પણ સર્વની સાથે મિત્રભાવ રાખીને વર્તવું, તથા જીવતર પામીને કોઇની સાથે વૈર કરવું નહિ. ૫ કોઇ નિંદા કરે તો તે નિંદાને સહન કરવી, કોઇનું અપમાન કરવું નહિ, કોઈ મનુષ્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન કરનારૂં વચન કહે તથાપિ તેનું પ્રિય બોલવું અને કોઇ મનુષ્ય ગાળો દે તથાપિ તેનું કુશળ ઇચ્છવું. ૬ મનુષ્યના સમુદાયમાં જઇને અનુકૂળ કે, પ્રતિકૂળ કાંઇ કહેવું નહિ. ભિક્ષાવૃત્તિવડે નિર્વાહ કરવા છતાં પણ પ્રથમથી નિશ્ચય કરી રાખેલા સ્થળે જઇને ભિક્ષા કરવી નહિ. લોકો પોતાની ઉપર ધૂળ નાખે કે, ધિક્કાર કરે તથાપિ પોતાના ધર્મ વિષે અચળ થઇને વર્તવું. ઉપર ઉપરથી કોઇને સારૂં લગાડવાનાં વચન પણ કહેવાં નહિ. વળી પુરૂષે કોમળ એટલે દયાવાળા થવું. પોતાને વિષે ક્રૂરપણે વર્ત્તનારાની સાથે પણ ક્રૂરપણું કરવું નહિ. નિર્ભય થઇને વર્તવું અને પોતાના મુખથી પોતાનાં વખાણ કરવાં નહિ. ૮ જે વખતે રસોડામાંથી ધૂમાડો બંધ થાય, તે વખતે ખાંડણીઆમાં સાંબેલાનો શબ્દ ન થતો હોય, જે વખતે અંગારા છાંટી નાખ્યા હોય, જે વખતે મનુષ્યો ભોજન કરતા હોય તથા જે વખતે પાત્રમાં સકળ ભોજન પીરસાઇ રહ્યું હોય તે વખતે મુનિએ મૌન ધારણ કરીને ભિક્ષા લેવાનો આરંભ કરવો. ૯ જેટલા અન્નવડે પોતાનો આહાર

સંપૂર્ણ થાય તેટલા અન્નની પણ ઇચ્છા ન કરતાં જેટલાથી માત્ર પ્રાણનું ધારણ થઇ શકે તેટલાજ અન્નની ઇચ્છા કરવી. અર્થાત્ અન્નાદિને વિષે પણ આદર કરવો નહિ તોપછી વસ્ત્રાદિમાં તો આદર ન જ કરવો, એમાં શું આશ્ચર્ય છે? અન્નાદિ ન મળે તેથી ખેદ પામવો નહિ તથા મળે તો હર્ષ પણ પામવો નહિ, ૧૦ વળી જે ચંદન અને હાર આદિનો લાભ સર્વ પુરૂષોને પ્રાપ્ત થતો હોય, તેવા સાધારણ લાભની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ તથા કોઇ સારી રીતે પૂજન અર્ચન કરીને ભોજન કરવા લઈ જાય તો જવું નહિ. એવી રીતે પૂજન પામીને જે લાભ થાય તે લાભની નિંદાજ કરવી. ૧૧ અન્નના દોષ બતાવીને તેની નિંદા ન કરવી અથવા તેના ગુણ જોઇને તે (અન્ન)નાં વખાણ પણ ન કરવાં. વળી મુનિએ પોતાને શયન કરવાનું સ્થળ તથા બેસવાનું સ્થળ નિરંતર એકાંતમાંજ પસંદ કરવું. ૧૨ સૂનું ઘર, વૃક્ષનું મૂળ, અરણ્ય અને ગુફા એવા એકાંત વાસ પસંદ કરવા. વળી પિશાચના જેવી અજ્ઞાતચર્યાનું આચરણ કરીને, આત્માને વિષેજ પ્રવેશ કરવો. ૧૨ યોગને અનુસરવાવડે તથા સંગનો ત્યાગ કરવાવડે નિશ્ચળ અને અવિનાશી બ્રહ્મમય થવું. તેમજ કર્મવડે સુકૃત અને દુષ્કૃતની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૧૪ નિરંતર મનમાં તૃપ્ત રહેવું, સારી રીતે–અત્યંત સંતુષ્ટ રહેવું તથા નિરંતર પ્રસન્ન એટલે નિર્મળ મુખવાળા તથા નિર્મળ ઇન્દ્રિયોવાળા રહેવું. મુનિએ કોઇનો ભય રાખવો નહિ, નિરંતર પ્રણવનો જપ કરવો, મૌનવ્રત પાળવું અને પરમ વૈરાગ્ય રાખવું. ૧૫ તેણે એમ જાણવું કે, આ ભૂતમય શરીરનો ઘણાકાળ સુધી અભ્યાસ કરેલો છે તથા પ્રાણીઓ જન્મે છે અને મરે છે, એવું જોઇને સ્પૃહા રાખ્યા વિના સર્વને સમાન બુદ્ધિથી જોઇને ભાત આદિ પાકા અન્નથી કે, ફળ–મૂળ આદિ કાચા આહારથી માત્ર દેહને ધારણ કરી રાખવો. વળી જે પુરૂષ પોતાના આત્માવડે આત્માને વિષે–પોતાના મનમાં શાંત થયેલો હોય તેણે જે આહાર મળે તે ઉપર નિર્વાહ કરીને ઇન્દ્રિયોને જીતવી. ૧૬ તપસ્વી પુરૂષે વાણીના વેગને, મન તથા ક્રોધના વેગને, હિંસાના વેગને, ઉદરના વેગને અને ઉપસ્થના વેગને સહન કરવા તથા કોઇએ કરેલી નિંદાથી હૃદયમાં દુઃખ લગાડવું નહિ. ૧૭ કોઈ વખાણ કરે અથવા કોઈ નિંદા કરે તો બન્ને વિષે સમાન બુદ્ધિ રાખીને મધ્યસ્થપણે રહેવું, કેમ કે, સંન્યાસીના આશ્રમ વિષે એ વ્રત સર્વથી પવિત્ર છે. ૧૮ એવા મહાત્મા પુરૂષે સર્વ પ્રકારથી ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું અને સર્વ સ્થાનમાં સંગરહિત રહેવું. વળી તેણે પોતાના પૂર્વાશ્રમમાં રહેલા આપ્ત વર્ગમાં કદી ફરવું નહિ. સૌમ્ય ધારણ કરવું. ઘર કરીને રહેવું નહિ અને પરમાત્મામાં એકાગ્ર થવું. ૧૯ વાનપ્રસ્થ અને ગૃહસ્થ, એ બન્નેમાંથી કોઇનો પણ સંગ કરવો નહિ. જે આહારાદિ કરવાનો પ્રથમથી નિશ્ચય ન કરી રાખ્યો હોય તે આહારાદિ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ અને તે પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષિત થવું નહિ. ૨૦ જે પુરૂષ આત્માને જાણીને એ સર્વ ધર્મનું આચરણ કરે છે તેને સંન્યાસીના ઉપર્યુક્ત ધર્મ મોક્ષ આપે છે, પણ જે પુરૂષ આત્માને જાણ્યા વિના સંન્યાસીના ધર્મનું આચરણ કરે છે તેને તો કેવળ શ્રમજ છે. ૨૧ હારિત મુનિ કહે છે કે, એ સર્વ ધર્મ જ્ઞાની પુરૂષને મોક્ષ સ્થાનમાં લઈ જનારા વિમાન જેવા છે. ૨૨ માટે જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપીને પોતાને ઘેરથી સંન્યાસ ધારણ કરીને નીકળેછે તે પુરૂષને તેજોમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને તે અનંતકાળ સુધી રહે છે. ૨૩

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा च प्रव्रजेद् गृहात् ।
लो[illegible]स्तेजोमयास्तस्य तथानंत्याय कल्पते ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां हारीतगीतायां पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

અધ્યાય ૧૦૬ ઠ્ઠો-વૃત્રાસુર અને શુક્રાચાર્યનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धन्या धन्या इति जनाः सर्वेस्मान्प्रवदन्त्युत ॥
॥ न दुःखिततरः कश्चित् मानस्माभिरस्ति ह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-અમને સર્વ લોકો " તમે ધન્ય છો, તમે ધન્ય છો ! " એમ કહે છે, પરંતુ આલોકમાં અમારા કરતાં કોઇ વધારે દુઃખી મનુષ્ય છે નહિ. ૧ હે કુરૂકુળમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! મનુષ્યોમાં દેવતાઓથી જન્મ પામીને અને લોકોમાં સંભાવિત થઇને પણ અમે જે દુઃખ પામ્યા છીએ તેથી અમને એમ લાગે છે કે, શરીર ધારણ કરવું એજ મોટું દુઃખ છે; માટે અમે દુઃખને નાશ કરનારો સંન્યાસ ધર્મ કયારે આચરીશું ? ૨, ૩ હે પિતામહ ! પ્રાણ, ઉદાન, સમાન, અપાન અને વ્યાન એ પાંચ પ્રાણ, વાણી, હસ્ત, ચરણ, ગુદા તથા ઉપસ્થ, એ પાંચ કર્મેંદ્રિયો; કર્ણ ત્વચા, જીહ્વા, નાસિકા અને નેત્ર એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; મન અને બુદ્ધિ, એ સત્તર તથા મુક્તિનાં વિરોધી હોવાથી સંસારના હેતુભૂત પાંચ યોગદોષ જેવા કે, કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને નિદ્રા એ પાંચ તથા શબ્દાદિ દશ ઇન્દ્રિયોના અર્થ એટલે વિષય; પંચ સ્થૂલ ભૂત અને અવિદ્યા, કામ, કર્મ, એ આઠ; એમ સર્વ મળીને અડત્રીસ થાય છે. તે અડત્રીસથી જેઓનું વ્રત પ્રસંશા કરવા યોગ્ય છે એવા મુનિઓ મુક્ત થઇને પરમપદને પામે છે તથા પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. હે શત્રુને પરિતાપ કરનારા પિતામહ ! અમે રાજ્ય છોડીને એવા કયારે થઇશું ? ૪,૫ ભીષ્મ કહે છે કેઃ- હે મહારાજ ! આલોકમાં કોઈ પણ વસ્તુ અંત વગરની નથી, સર્વ પદાર્થની ગણના થઇ શકે એમ છે. તમે જેને પ્રસિદ્ધ એવો પુનર્જન્મ કહો છો તેનો પણ અંત છે, માટે આલોકમાં કોઈ વસ્તુ અચળ અને નિત્ય નથી, એમ સમજીને તમારે જાણવું કે, દુઃખનો પણ અંત છે. ૬ તમે કહેશો કે, ઐશ્વર્યમાં લુબ્ધ થયેલા અમો પરમ ગતિ પામવાના છીએ શું ? તો ઐશ્વર્યનો પણ અંત છે અને તેના અંતની સાથે તમને વૈરાગ્ય થશે ત્યારે તમે પરમગતિને પામશો. હે રાજન્ ! તમે એમ માનો છો કે ઐશ્વર્ય દોષરૂપ છે, પણ એમ નથી. તેનું કારણ એમ છે કે, ઐશ્વર્યમાં આશા રહે છે ત્યારે તે મોક્ષનો પ્રતિબંધ કરનારૂં થાય છે. તથાપિ તમે ધર્મજ્ઞ છો માટે શમાદિ-સાધનનો અભ્યાસ કરવાવડે કેટલાક કાળે મોક્ષ પામશો. ૭ તે રાજન્ ! પુણ્ય અને પાપ મનુષ્યને નિરંતર વિવશ કરી રાખવાને સમર્થ નથી તથાપિ પુણ્ય અને પાપથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારવડે તે રોધાય છે ખરો. ૮ જેમ કાજળની રજયુક્ત વાયુ મનશીલના પથ્થરાઓની રજ સાથે મળીને અનેક રંગનો દેખાય છે તથા આકાશને પણ તેવા રંગનું કરી મૂકે છે. ૯ તેજ પ્રમાણે તમોગુણથી વીંટાયલો અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો જીવ રંગ વિનાનો છતાં રાગાદિ સહિત હોવાથી (રાગાદિના ધર્મવડે) સુખી દુઃખી ભાસે છે અને જેમ વાયુ પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન આકાશને પણ પોતાના જેવા વર્ણનું કરી મૂકે છે, તેમ તે પણ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાન અંતર્યામી ત્રિગુણાતીત આત્માને પણ પોતાના જેવો સુખ-દુઃખવાળો દેખાડે છે અને જેમ

વાયુ આકાશમાં ભમે છે, તેમ તે પણ અનેક પ્રકારની યોનિમાં જન્મ લેતો ભમે છે. બિંબ અને પ્રતિબિંબમાં ભેદ નથી માટે પ્રતિબિંબમાં રહેલા કંપાદિ ધર્મ બિંબ વિષે માનવામાં આવે છે. એજ રીતે જીવમાં રહેલો સંસાર (જન્મ–મરણાદિ) બ્રહ્મમાં ભાસે છે. માટે દુઃખાદિ આત્માના ધર્મ નથી તેથી જેમ વાયુમાંથી કાજળની રજ શમી જાય છે, તેમ આત્મામાંથી પણ સુખ–દુઃખાદિ ભાવ સહેલથી નાશ થઈ શકે તેવા છે તેથી ત્હારે શોચના કરવા જેવું નથી. ૧૦ તું એમ કહીશ કે, દેહ અને આત્માનો યોગ અનાદિ છે માટે તેનો ઉચ્છેદ થવો અશક્ય છે, તો જાણવું કે, દેહ અને આત્માનો યોગ અજ્ઞાનથી ઉપજ્યો છે–અર્થાત્ આત્મા અસંગ છે છતાં તેને દુઃખવાળો અને સુખવાળો ઇત્યાદિ માનવું એ માત્ર ભ્રમ છે. તે ભ્રમ અથવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારને પ્રાણી જ્યારે જ્ઞાન-રૂપી દિપકથી દૂર કરે છે ત્યારે સનાતન બ્રહ્મનો પ્રકાશ થાય છે. ૧૧ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ યત્ન કર્યા વિના સાધ્ય થાય એવી છે. કર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમ કે, કર્મથી ઉપજેલો પદાર્થ સંસ્કાર્ય કે, વિકાર્ય હોય છે. માટે સંસ્કાર્ય કે, વિકાર્ય પદાર્થની પેઠે બ્રહ્મ જો કર્મથી પ્રાપ્ત થાય એવું હોત તો તે સંસ્કાર્ય કે, વિકાર્ય પદાર્થની પેઠે અનિત્ય હોત. જેમ ચાકર શેઠની સેવા કરીને ભોજન પામે છે તેમ બ્રહ્મ ઉપાસન (સેવા) કરવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. જો હોત તો ભોજનની પેઠે અનિત્ય હોત. જેમ ચાલવાથી ગામ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ બ્રહ્મ આત્મા હોવાથી ગમનથી પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. જેમ ડાંગરને ખાંડવાથી ચોખા નીકળે છે, તેમ ઉપાસન કરીને દોષ દૂર કરવાથી બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય તેવુ નથી, કારણ કે, તે ડાંગરની પેઠે છોડાંરૂપી સંગવાળું નથી. તે સંસ્કાર આપવાથી શુદ્ધ થાય તેવું નથી કેમ કે, તે અસંગ હોવાથી તેને સંસ્કારનું પ્રયોજન નથી, જેમ દૂધને વિકાર પમાડીને દહીં કરવામાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મને વિકાર પમાડીને મુક્તિ મેળવાતી નથી, કેમ કે, જો તે વિકાર પામે તેવું હોય તો દહીંની પેઠે અનિત્ય હોય, માટે જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ કરવાથી કંઠમાં રહેલા અને ભૂલથી બીજી જગ્યોએ શોધાતા મણિની પેઠે પ્રાપ્ત છતાં પણ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મુનિઓ જે એમ કહે છે કે, બ્રહ્મ અયત્નસાધ્ય છે તે યોગ્યજ છે. એટલા માટે હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હારે, બીજા લોકોએ અને દેવોએ પણ મુક્ત પુરૂષોનું ઉપાસન કરવું. બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સંબંધી વિદ્વાનોનો અનુભવ એવોજ છે. અને જેઓ વિદ્વાન એટલે જ્ઞાની છે તેઓ બ્રહ્મનું ઉપાસન કરવાથી વિરામ પામતા નથી, માટે ત્હારે પણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યોગ કરવો, કેમ કે, ઉદ્યોગી પુરૂષને અવશ્ય બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદ્યોગ એવો છે કે, બ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ્ઞાની પુરૂષો પાસેથી પ્રાપ્ત કરવું. ૧૨ હે રાજન્ ! એ સંબંધી એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવાય છે તેને તું એકચિત્તે સાંભળ. પૂર્વે "વૃત્રાસુર" દૈત્યનું ઐશ્વર્ય નાશ પામ્યું ત્યારે તેણે શું કર્યું હતું ? તે હું તને કહું છું. ૧૩ હે ભારત ! જ્યારે વૃત્રાસુર પોતાના શત્રુઓથી પરાજય પામ્યો, જ્યારે તેને સહાય કરનાર કોઈ રહ્યો નહિ અને જ્યારે શત્રુઓએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે તે સંગરહિત બુદ્ધિને ધારણ કરીને શોક કર્યા વિના વર્તતો હતો. પછી પૂર્વે વૃત્રાસુરને રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલો જોઇને એક વખતે શુક્રાચાર્યે પૂછ્યું કે,–હે દાનવ ! તું પરાજય પામ્યો છે તેથી તને વ્યથા તો થતી નથી ? ૧૫ વૃત્રાસુર કહે છે કે,–હું સત્યવડે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા લયને નિઃસંશય જાણું છું તેથી શોક પામતો નથી કે, હર્ષ પણ પામતો નથી. ૧૬ કાળે પ્રેરેલા જીવો અવશ થઇને પાપવડે

નરકમાં ડૂબે છે અને પુણ્ય કરવાથી, જ્યાં સંતોષ પામવા યોગ્ય સર્વ ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા સ્વર્ગને પામે છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષો કહે છે. ૧૭ પછી નરકમાં કે, સ્વર્ગમાં પોતાનો તે કાળ વીતાવીને પુણ્ય-પાપની તેઓ સમાપ્તિ કરે છે; તથા તેમાંથી જે કાંઇ પુણ્ય-પાપ અવશેષ રહ્યાં હોય છે તે વડે મનુષ્યો કાળથી પ્રેરાઇને પશુ આદિ યોનિમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને મરે છે. ૧૮ જે જીવો કામના પાશથી બંધાયલા છે તેઓ અવશ થઇને હજારો વાર તિર્યક્ (પશુ-પક્ષી)ની યોનિમાં ઉત્પન્ન થઇને હજારોવાર નરકમાં પડે છે અને નીકળે છે. ૧૯ એ પ્રમાણે અતીન્દ્રિય વસ્તુને જાણનારો હું, એ રીતે જન્મ-મરણને પામતા અનેક જીવોને જાણું છું તથા કર્મ પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ જાણું છું. ૨૦ મનુષ્યોએ પૂર્વ જન્મમાં જેવું આચરણ કર્યું હોય છે, તેના અનુસારે યમયાતના ભોગવ્યા પછી તેઓને તિર્યક્ યોનિ, નરક, ભાગ્ય, સુખ, દુઃખ, પ્રિય કે, દ્વેષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે સર્વ પ્રાણીઓ જે માર્ગે આવે છે તે માર્ગે પાછા જાય છે. તે માર્ગ કાળની ગણનાથી ગણાયલો એટલે કાળના સ્વાધીનમાં છે તથા ઉત્પતિ, સ્થિતિ અને લયનું મુખ્ય સ્થાન છે; અર્થાત્ જન્મ-મરણનો પ્રવાહ અનંત છે તથા તે કાળના માપથી મપાયલો છે તેથી જેઓ નૈષ્કર્મ્યનો આશ્રય કરે છે તેઓને જન્મ-મરણરૂપી માર્ગે જવું-આવવું પડતું નથી. એવી રીતે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું પરાયણ પરમાત્મા છે. વૃત્રાસુર એવી રીતે બોલતો હતો તેથી ભગવાન શુક્રાચાર્યને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, અસુર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવને પણ આવું જ્ઞાન છે ? પછી શુક્રાચાર્ય તેની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે બોલ્યા કે,-હે બુદ્ધિમાન ! હે તાત ! તું આવા દુષ્ટ (દોષયુક્ત) લવારા કેમ કરે છે ? ૨૧-૨૩ વૃત્રાસુર બોલ્યો કે, પૂર્વે મેં જય પ્રાપ્ત કરવાના લોભથી મોટું તપ કર્યું હતું તે તો તમે તથા બીજા બુદ્ધિમાન ઋષિઓએ પણ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ૨૪ મેં ગંધ અને બીજા વિવિધ રસાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી મ્હારા તેજવડે ત્રણ લોકને વશ કરીને કેટલાંક પ્રાણીઓનો નાશ કર્યો હતો. ૨૫ હું અગ્નિની જ્વાળાઓમાં પ્રવેશ કરતો હતો તથા વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં ઉડતો હતો અને એવી રીતે પ્રાણીમાત્રથી નિર્ભય થઇને નિરંતર સર્વથી અજેય હતો. ૨૬ એ પ્રમાણે મેં પોતાના કર્મવડે તથા તપવડે પ્રાપ્ત કરેલું ઐશ્વર્ય નાશ કર્યું છે. હે ભગવાન ! તેથી હવે હું ધીરજ રાખીને શોક કરતો નથી. ૨૭ જ્યારે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા મહાત્મા મહેંદ્રની સાથે ભગવાન આવ્યા હતા ત્યારે મેં સર્વ ઐશ્વર્યવાન, પાપને હરણ કરનારા, જીવ સમુદાયના સ્થાનભૂત અને સમર્થ એવા ભગવાનને જોયા હતા. ૨૮ તે ભગવાન વિકુંઠાના પુત્ર છે માટે "વૈકુંઠ" કહેવાય છે, તે પૂર્ણ છે માટે "અનંત" કહેવાય છે, તે શુદ્ધ છે માટે "શુકલ" કહેવાય છે, તે વ્યાપક છે માટે "વિષ્ણુ" કહેવાય છે, વળી તે સનાતન એટલે કૂટસ્થ, મુંજના જેવા પાળા કેશવાળા, હિરણ્યના સરખી દેદીપ્યમાન દાઢી, મુંછવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓના પિતામહ છે. ૨૯ હે ભગવાન ! મેં જે તપ કર્યું હતું તેના પુણ્યનો કાંઇક ભાગ હજી અવશેષ હશે એમાં ફેર નથી, કેમકે, જેથી હું કર્મના ફળ વિષે આપને પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છું છું. ૩૦ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણમાં ઉત્તમ ઐશ્વર્ય ક્યા વર્ણ વિષે રહેલું છે અને તે ઉત્તમ ઐશ્વર્ય શી રીતે નાશ પામે છે ? ૩૧ વળી પ્રાણીઓ શા વડે જીવે છે તથા પુનઃ સૃષ્ટિ વિષે શી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે ? અથવા જીવ કયું પરમ ફળ પામીને અજરામર થઇને રહે છે ? ૩૨. હે વિપ્ર ! તે ફળ ક્યા કર્મવડે અથવા ક્યા જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થવું શકય છે, એ મને કહેવું જોઇએ. ૩૩ એ પ્રમાણે વૃત્રાસુરે પ્રશ્ન કરવાથી

તે શુક્રાચાર્ય મુનિએ જે પ્રત્યુત્તર કહ્યો તે પ્રત્યુત્તર, હે રાજસિંહ! હું તને કહું છું, તેને હે પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! તું ત્હારા ભાઇઓ સહિત એકચિત્તે શ્રવણ કર. ૩૪

इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्वमनन्यचेताः सहितो ऽनुजैः ३४

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वृत्रगीतासु षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

અધ્યાય ૧૦૭ મો–સનત્કુમારે વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય કહ્યું.

उशनोवाच–नमस्तस्मै भगवते देवाय प્રभविष्णवे
यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरम् १

શુક્રાચાર્ય કહે છે કેઃ–હે તાત! જે સમર્થ દેવ ભગવાનના બન્ને બાહુઓની વચ્ચે આકાશ સહિત પૃથ્વીનું પૃષ્ટ આવી રહેલું છે તે ભગવાનને નમસ્કાર છે. ૧ હે દાનવોને વિષે શ્રેષ્ઠ! જેણે મોક્ષસ્થાનને પોતાના મસ્તકવડે ધારણ કરેલું છે તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય હું તને કહીશ. ૨ એ પ્રમાણે વૃત્રાસુર અને શુક્રાચાર્ય સંભાષણ કરતા હતા તેવામાંધ ર્મા-ત્મા સનત્કુમાર તેમના સંશયનું છેદન કરવાને તે સ્થળમાં આવી પહોંચ્યા. ૩ હે રાજન્! તે ધર્માત્મા સનત્કુમારનો વૃત્રાસુરે તથા શુક્રાચાર્યે સત્કાર કર્યો. તે પછી તે મુનિશ્રેષ્ઠ મોટા યોગ્ય આસન ઉપર બેઠા. ૪ ત્યાર પછી શુક્રાચાર્યે મોટી બુદ્ધિવાળા સનત્કુમારને કહ્યું કે,–આ દાનવોના રાજા વૃત્રાસુરને વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય કહો. ૫ પછી સનત્કુમાર, શુક્રાચાર્યનાં એવાં વચન સાંભળીને, બુદ્ધિમાન અને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુર પ્રત્યે વિષ્ણુના માહાત્મ્યયુક્ત અર્થવાળું વચન બોલ્યા કે, હે દૈત્ય! હું તને વિષ્ણુનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય કહું છું તે તું સાંભળ. હે શત્રુઓને પરિતાપ કરનાર વૃત્ર! આ સકળ જગત વિષ્ણુને વિષે રહેલું એમ તું જાણજે ૬ ૭ હે મહાબાહો! વિષ્ણુજ સચરાચર પ્રાણી સમુદાયને સરજે છે અને સમય પ્રાપ્ત થયે સંહાર કરે છે. વળી તેજ પુનઃ જગતને સરજે છે. ૮ તે વિષ્ણુને વિષે જગત લય પામે છે તથા તેનાથીજ તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિષ્ણુ જ્ઞાનવાળા પુરૂષથી પણ જાણવામાં આવવા શકય નથી તેમ તપવડે કે, યજ્ઞ કરવાવડે પણ જાણવામાં આવે તેવા નથી (ત્યારે કોઈ કહેશે કે તેની પ્રાપ્તિ થવાનો માર્ગ નહિ હોય શું? પણ એમ નથી;) ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાથી તેની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. યજ્ઞાદિ કર્મ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરે છે તથા શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, સમાધાન ઇત્યાદિ ગુણો અંતરને નિર્મળ કરે છે. એવી રીતે ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરીને જે મનમાં સંકલ્પ માત્ર રહીને બુદ્ધિવડે મનને પણ નિર્મળ કરે છે; અર્થાત્ સમાધિ અવસ્થામાં બુદ્ધિ વિષે મનનો લય કરે છે, તે પુરૂષ પરલોકમાં જઇને મોક્ષ પામે છે ૧૦ જેમ સોની રૂપાને ઘણા પ્રયત્નથી અગ્નિમાં શુદ્ધ કરે છે, તેમ જીવ પોતે કરેલા કર્મ વડે અનેક જન્મને પામીને ઉપર કહેલા કર્મથી શુદ્ધ થાય છે. કદાપિ કોઇ અતિશય યત્ન કરે તો તે એક જન્મવડેજ શુદ્ધ થાય છે. ૧૧ ૧૨ શરીર ઉપર થોડીક રજ પડી હોય તો તેને કોઇ પુરૂષ અલ્પ પ્રયત્નથી શુદ્ધ કરે છે, પણ શરીરમાં ઘણી રજ ચોંટી ગઈ હોય તો તેને કાઢવાને માટે મોટો યત્ન કરવો પડે છે,

તે પ્રમાણે જીવના પણ અલ્પ દોષનો નાશ કરવાને અલ્પ પ્રયત્ન કરવા પડે છે અને ઘણા દોષનો નાશ કરવાને ઘણા પ્રયત્ન કરવા પડે છે. ૧૩ (કોઈ કહેશે કે, કર્મ કરવા છતાં પણ ચિત્તની શુદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી માટે કર્મ કરવાં વ્યર્થ છે, તો એમ નથી, તેજ કર્મની વારંવાર આવૃત્તિ થવાથી ફળની સિદ્ધિ થાય છે.) જેમ થોડાંક પુષ્પવડે તલ કે, સરસવને પાસ દેવાથી તલ કે, સરસવ પોતાની વાસને છોડતા નથી; પણ ઘણાં પુષ્પવડે એવાજ પાસ ઘણીવાર દેવાથી તે પુષ્પનો વાસ તલ કે, સરસવમાંથી જતો નથી પરંતુ તલ કે, સરસવ પુષ્પના વાસમાં વાસિત થઇ રહે છે, તેમજ કર્મ વારંવાર કરવાથી ચિત્તને તેનો પાસ બેસી જાય છે તે પછી જતો નથી. એટલે અનેક જન્મોમાં સ્ત્રી–આદિનો સંગ કર્યો છે માટે તેમાં બેઠેલો પાસ એકાએક છૂટતો નથી; પરંતુ બુદ્ધિથી વિચાર કરવાથી અને યત્નવડે અભ્યાસ કરવાથી તે દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. ૧૪–૧૬ હે દાનવ ! કર્મવડે મનુષ્ય વિષયોમાં પ્રીતિવાળો અને અપ્રીતિવાળો થાય છે. હવે તે કર્મના વિષે પ્રીતિના હેતુઓ જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંભળ. ૧૭ વળી મનુષ્ય જે રીતે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તથા વિદ્યાદશામાં જે નિમિત્તથી રહે છે કે, જેથી તે કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે તે સર્વ હું તને અનુક્રમે કહું છું. હે વિભો ! તે સર્વ તું એકચિત્ત થઇને સાંભળ. ૧૮ જેને આદિ નથી અને અંત નથી એવા શ્રીમાન્ હરિ પ્રાણી માત્રના સ્થાનરૂપ છે તે સમર્થ ભગવાન સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીને સરજે છે. ૧૯ તે પરમેશ્વરજ સર્વ પ્રાણીમાં ક્ષર એટલે જડરૂપ અને અક્ષર એટલે જીવરૂપ થાય છે તથા તે જીવ એકાદશ વિકારરૂપ થઇને ઇન્દ્રિયોવડે જગતનું પાન કરે છે એટલે અગિયાર ઇન્દ્રિયોવડે જગતને જાણે છે–ગ્રહણ કરે છે. આ જગ્યોએ જે ક્ષર એટલે જડ સૃષ્ટિ કહી તે મહત્તત્વથી થયેલો પ્રથમ સર્ગ (સૃષ્ટિ) છે. "પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે" એમ જે કહ્યું છે તે "ભૂતસર્ગ" નામે બીજો સર્ગ છે અને ઇન્દ્રિયોના ત્રીજા સર્ગને "વૈકારિક સર્ગ" કહે છે. એ ત્રણે સર્ગ પ્રકૃતિથી થયેલા છે માટે તેને "પ્રાકૃતસર્ગ" કહે છે. ૨૦ હે દૈત્ય ! તે જગતરૂપ ઇશ્વરના ચરણ પૃથ્વી છે, સ્વર્ગલોક મસ્તક છે, દિશાઓ બાહુ છે, આકાશ કાન છે. ૨૧ સૂર્ય નેત્ર છે, ચંદ્ર મન છે, મહત્તત્વ બુદ્ધિ છે અને જળ રસ છે. ૨૨ હે દાનવશ્રેષ્ઠ ! આકાશમાં રહેલા ગ્રહો ભમરની પાસે રહેલા છે અને નક્ષત્રનો સમુદાય બન્ને નેત્રની પાસે છે; અને વિષ્ણુના ચરણને વિષે પૃથ્વી રહેલી છે. ૨૩ રજોગુણ, તમોગુણ અને સત્વગુણ, એ પણ નારાયણરૂપ છે એમ તું જાણ. હે તાત ! સર્વ આશ્રમનું ફળ નારાયણ છે અને સર્વ કર્મનું ફળ પણ એજ છે એમ કહેલું છે. ૨૪ તેજ પ્રમાણે અકર્મનું ફળ પણ પરમાત્મા છે. તે પરમાત્માનાં રૂવાં વેદના મંત્રો છે. પ્રણવ અક્ષર સરસ્વતી (વાણી) છે. ૨૫ ઘણા વર્ણ અને ઘણા આશ્રમના આશ્રયવાળો પરમ ધર્મ પણ તેજ છે અને એજ બ્રહ્મ સત્ (કારણરૂપ) અને અસત્ (કાર્યરૂપ) તપરૂપ પણ છે. ૨૭ શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, ઇન્દ્રાદિ ગ્રહ અને એ સર્વથી યુક્ત જે યજ્ઞ, તે બ્રહ્મજ છે. એજ પિતામહ બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, અશ્વિનીકુમાર, ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરૂણ, યમ અને કુબેર છે એ સર્વ તેનાંજ જૂદાં જૂદાં રૂપ છે તથા તેઓ તેની સાથે એકપણાને પામે છે. આ સકળ જગત તે એકજ દેવના સ્વાધીનમાં છે એમ તું જાણ. ૨૭, ૨૮ હે દૈત્યેંદ્ર ! જગતમાં વિવિધ પ્રકારે તેજ થયેલો છે; વેદમાં તેની એકતા કહેલી છે. જ્યારે પ્રાણી બ્રહ્મને વિજ્ઞાનથી જુએ છે ત્યારે બ્રહ્મનો પ્રકાશ થાય છે. ૨૯ જગતમાં ઘણા જીવો સંહાર અને ઉત્પત્તિની હજારો કોટિઓનો અનુભવ કરે છે અને તેમાં ભમે છે. હે દૈત્ય ! પ્રજાની ઉત્પત્તિ

અને લયનું પરિમાણુ અનેક હજાર વાપીઓ જેટલું છે. ૩૦ તે વાપીઓ એક યોજન પહોળી છે, એક યોજન ઉંડી છે અને પાંચસો યોજન લાંબી છે. વળી તે એક વાપી એકસો એક યોજન વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૧ હવે તે પૈકીની એક વાપીનું જળ વાળના અગ્ર ભાગવડે દિવસમાં એક વાર કાઢી નાખવું; બીજી વાર નહિ. એ રીતે દરરોજ એક એક વાળના અગ્ર બિંદુ જેટલું જળ કાઢી નાખતાં નાખતાં જ્યારે તે સઘળી વાપીઓનું જળ ઉલેચાઇ રહે અને સુકાઇ જાય ત્યારે સંસારનો પણ જ્ઞાન વિના ઉચ્છેદ થાય એમ જાણવું. અર્થાત્ જેમ તે કાર્ય બનવું અશક્ય છે, તેમ જ્ઞાન વિના સંસારનો નાશ થવો પણ દુર્ઘટ છે. કદાચ પૂર્વોક્ત રીતે કોટી યુગો જતાં એકાદ વાપીનું શોષણ થયું તો તેથી પણ શું ફળ છે? એકનો મોક્ષ થયો છતાં બીજા અનંત કોટી જીવો તેમના તેમ છે, માટે જ્ઞાનવિના સંસારનો નાશ થતો નથી. ૩૨ જીવના છ વર્ણ છે, એવું ઉત્તમ પ્રમાણ છે. એક કૃષ્ણવર્ણ, બીજો ધુમ્રવર્ણ, ત્રીજો નીલવર્ણ. ચોથો રક્તવર્ણ, પાંચમો હારિદ્રવર્ણ અને છઠ્ઠો શુકલવર્ણ, તેમાંથી જ્યારે તમોગુણનું આધિક્ય થાય, સત્વગુણની ન્યુનતા થાય અને રજોગુણની સમાનતા થાય ત્યારે કૃષ્ણવર્ણ જાણવો. જ્યારે તમોગુણનું આધિક્ય થાય, સત્વગુણની સમાનતા થાય અને રજોગુણની ન્યુનતા થાય ત્યારે ધુમ્રવર્ણ જાણવો. જ્યારે રજોગુણની અધિકતા થાય, સત્વગુણની ન્યૂનતા થાય અને તમોગુણની સમતા થાય ત્યારે નીલવર્ણ જાણવો. જ્યારે રજોગુણની અધિકતા થાય, સત્વગુણની સમતા થાય અને તમોગુણની ન્યૂનતા થાય, ત્યારે મધ્યમ એટલે રક્તવર્ણ થાય છે. એ રક્તવર્ણ પ્રવૃત્તિમાં કુશળ લોકોને અત્યંત સહ્ય છે. જ્યારે સત્વની અધિકતા થાય, રજોગુણની ન્યૂનતા થાય અને તમોગુણની સમતા થાય ત્યારે પીળો (હારિદ્ર) વર્ણ જાણવો. એ વર્ણ સુખકર છે. જ્યારે સત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય, રજોગુણની સમાનતા થાય અને તમોગુણની ન્યૂનતા થાય ત્યારે શુકલવર્ણ જાણવો. એ વર્ણ અત્યંત સુખ કરનારો છે. એ પ્રમાણે વર્ણને અનુસરતી જીવની સુખ–દુઃખની સ્થિતિ છે. તેમાંથી કૃષ્ણવર્ણ સ્થાવર સૃષ્ટિનો મુખ્ય સર્ગ છે. તે ચોથો સર્ગ છે. (મહત્તત્વનો પ્રથમ સર્ગ, બીજો ભૂતસર્ગ અને ત્રીજો વૈકારિક સર્ગ, એ પાછળ કહેલું છે). ચોથો સ્થાવર સૃષ્ટિનો સર્ગ છે, ધૂમ્રવર્ણનો તિર્યક્ યોનિનો સર્ગ પાંચમો છે, પીળો દેવસર્ગ છઠ્ઠો છે, નીલવર્ણનો માનુષસર્ગ સાતમો છે, મધ્યમ (રક્ત) વર્ણનો અનુગ્રહ+ સર્ગ આઠમો છે, શ્વેત વર્ણનો કૌમારસર્ગ નવમો છે. ૩૩ એ સર્વમાં શુકલવર્ણનો કૌમારસર્ગ નિર્મળ છે તથા શોકરહિત છે. હે દાનવોના ઇન્દ્ર! એ સર્ગમાં શ્રમવિના મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે અન્યથા, હે દૈત્ય ! જીવ હજારો યોનિઓમાં જન્મ લીધા પછી સિદ્ધિને પામે છે. ૩૪ ઇન્દ્રે સત્શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પામીને જે ગતિને આત્માના અનુભવની કહેલી હતી તે ગતિ શુકલવર્ણની છે. પ્રજાઓના જીવોની ગતિનો આધાર વર્ણ ઉપર છે અને વર્ણનો આધાર કાળ ઉપર છે, અર્થાત્ હે અસુરેંદ્ર ! જીવ ચાર યુગરૂપ છે. એટલે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા જીવને સત્યયુગનો કાળ કહેવો, ધર્મમાં આલંબન કરનારા જીવને ત્રેતાયુગનો કાળ કહેવો, અધર્મથી દૂર રહેલા જીવને દ્વાપરયુગનો કાળ કહેવો અને અધર્મમાં પ્રીતિવાળા જીવને કળિયુગનો કાળ કહેવો. એવા જીવના પૂર્વ જન્મના સંસ્કારના બળથી જેવો જેવો સત્યવાદિ ગુણનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેવી તેવી ગતિ થાય છે. ૩૫ દશ

+ પ્રજાપતિ કે, જે સર્વ સૃષ્ટિ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તેનો.

ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ મળીને જીવની ચૌદ ગતિઓ છે. તે પ્રત્યેક ગતિની એક એક લાખ (વિષય ભેદે કરીને) વૃત્તિઓ છે. એવી ચૌદ લાખ વૃત્તિઓરૂપી ગુણ જીવની પરમગતિ છે. તે અનેક વૃત્તિઓવડે તે જીવ ઉંચા પદને ચડે છે. ત્યાં સ્થિર થાય છે અને ત્યાંથી પડે છે. એ રીતે ચઢવું, સ્થિર થવું અને પડવું, એ સર્વ તેનુંજ કરેલું છે એમ તું જાણજે. ૩૬ કૃષ્ણવર્ણની ગતિ અત્યંત અધમ થાય છે તથા તે પોતાની ચૌદ લાખ વૃત્તિઓને દુર્માર્ગે પ્રવર્તાવીને નરકમાં રંધાયા કરે છે—નરકમાં પડે છે અને તેમાં અનેક કલ્પ સુધી સ્થિતિ કરે છે એમ કહેલું છે. ૩૭ એવી રીતે લાખો યુગ નરકમાં રહ્યા પછી તે તિર્યક્‌યોનિરૂપ ધૂમ્રવર્ણને પામે છે. તે યોનિમાં શીત તથા વાયુ આદિથી પીડાઇને તે દીન સરખો નિવાસ કરે છે. જ્યારે તેના પાપના ભોગનો ક્ષય થાય છે ત્યારે દૈવયોગથી પ્રાચીન પુણ્યનો ઉદય થવાથી તે જીવ વિવેકયુક્ત ચિત્તવાળો થાય છે. *જ્યારે તે જીવ સત્વગુણથી યુક્ત થઇને તથા પોતાની બુદ્ધિથી તમોગુણની પ્રવૃત્તિને દૂર કરીને કલ્યાણના માટે યત્ન કરે છે, ત્યારે સત્વગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. તો શમદમાદિની અભિમાની દેવતાની સૃષ્ટિને પામે છે—આઠમા રક્તવર્ણના અનુગ્રહ સર્ગને પામે છે. જો સત્વગુણ ઓછો હોય તો નીલપણાને પામીને મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે અને મરે છે. ૩૮–૩૯ એ મનુષ્યલોકમાં ઉત્પત્તિ અને લય પામતો તથા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મરૂપી બેડીમાં કલેશ પામતો સેંકડો કલ્પ કાઢી નાખે છે તથા તે પછી દેવસર્ગરૂપ હારિદ્રવર્ણને પામે છે. તે હારિદ્રવર્ણમાં એટલે દેવરૂપમાં પણ હજારો કલ્પ સુધી વસે છે, ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્ય થાય છે અને મનુષ્યમાંથી પુનઃ દેવ થાય છે. એ રીતે ફરતો તે સ્વર્ગરૂપી નરકમાં પણ મુક્તિ પામતો નથી અને ત્યાં ઓગણીસ હજાર કલ્પ સુધી રહે છે. એટલા સમય સુધી ત્યાં રહ્યા પછી તેને એ નરકમાંથી મુક્ત થયેલો જાણવો. ૪૦–૪૧ મનુષ્યયોનિ વિના બીજી સ્થાવરયોનિમાં અને તિર્યક્‌યોનિમાં જેમ મુક્તિ મળતી નથી તેમ દેવયોનિમાં પણ મુક્તિ મળતી નથી; તે માત્ર પુણ્ય ભોગવવાનું સ્થાન છે; અર્થાત્ જેમ તિર્યક્‌સૃષ્ટિ ત્યાગ કરવા જેવી છે તેમ દેવસૃષ્ટિ પણ અનિત્ય હોવાથી ત્યાગ કરવા જેવી છે. ૪૨ દેવલોકમાં ગયેલો જીવ જ્યારે જ્યારે દેવલોકમાંથી પડે છે, ત્યારે ત્યારે મનુષ્યપણાને પામે છે અને આઠસો કલ્પ સુધી મનુષ્યયોનિમાં રહીને મુક્તિને પામે છે. ૪૩ જો તે મનુષ્યયોનિમાં કલિરૂપ થાય છે તો કાળના યોગથી સર્વથી અધમ એવી સ્થાવરયોનિમાં—કૃષ્ણવર્ણમાં પડે છે. હે અસુરના વિષે વીર ! હવે જીવ જે રીતે સિદ્ધ થાય છે—મુક્તિ પામે છે તે હું કહું છું. ૪૪ મુમુક્ષુ પુરૂષ પ્રથમ સાતસો વ્યૂહનો આશ્રય કરીને રક્ત, પછી હારિદ્ર અને પછી શુક્લ થઇને બીજા લોકને પામે છે. અર્થ એ છે કે, શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સાત પ્રકારે બુદ્ધિ થયેલી છે માટે એ સાતનો વ્યૂહ એટલે સમુદાય કહેવાય છે. તેઓની વૃત્તિઓ સેંકડો છે માટે તે વ્યૂહ સાતસો કહેવાય છે. તેમાંથી જે દૈવી એટલે સાત્વિક વૃત્તિઓ છે તે રક્તવર્ણ છે. તેનો પ્રથમ આશ્રય કરીને એટલે શમાદિ ગુણને ધારણ કરીને પછી હારિદ્રવર્ણનો આશ્રય કરવો. એટલે શમદમાદિના અભિમાની પ્રજાપતિ દેવો તુલ્ય થવું. પછી શુક્લવર્ણના એટલે કૌમારસર્ગના વિષે જવું; અર્થાત્ બાળકની પેઠે રાગ–દ્વેષરહિત થવું. પછી તે અનુત્કૃષ્ટ અને અર્ચ્યતમ +એવા સગુણાત્મભૂત

---

* કૃષ્ણવર્ણ અને ધુમ્રવર્ણ અથવા સ્થાવરયોનિ તથા તિર્યક્‌યોનિ એ બે માત્ર ભોગભૂમિ છે. એમાં માત્ર પાપાદિ ભોગવવાનાં છે.

+ ચંદ્રલોક અર્ચ્ય, બ્રહ્મલોક અર્ચ્યતર અને યોગફળરૂપ જ્ઞાનૈકપ્રાપ્ય લોક અર્ચ્યતમ છે.

આઠ (આઠ પુરીરૂપ) લોકોને પામે છે. ૪૫ હે મોટા પ્રતાપવાળા ! એ આઠ પુરીઓ, બીજો સાઠનો સમુદાય અને બીજા સોના સમુદાય એ સર્વને મોટા તેજસ્વી પુરૂષોએ મન- વડે રોકેલાં છે; અર્થાત્ પંચ તત્વ, પંચ પ્રાણ, પંચ કોશ, દશ ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણચતુષ્ટય, અવિદ્યા, કામ, કર્મ, એને " આઠ પુરીઓ " કહે છે; દશ ઇંદ્રિયો, દશ ઇંદ્રિયોના દશ વિષયો, પાંચ પ્રાણ, ચિત્તચતુષ્ટય, અવિદ્યાદિસમૂહ, એ ત્રીસ જાગ્રતના તથા ત્રીસ સ્વપ્નના મળીને સાઠનો સમુદાય થાય છે. જે આઠ છે તેજ સાઠ છે તથા તેની વૃત્તિઓરૂપે તેજ સોસો છે. એ સર્વને મહા તેજસ્વી પુરૂષ મનવડે રોકે છે. પરંતુ શુક્લવર્ણની એવી ગતિ છે કે, તેમાં જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થાનોજ રોધ થાય છે અને ચતુર્થ– અદ્વૈત–શિવનો પ્રકાશ થાય છે. કર્મના ભોગના અર્થે આરંભ થયેલા એક દેહના વિષે દષ્ટિ– સૃષ્ટિના–અભિપ્રાય પ્રમાણે સેંકડો લય અને ઉદયરૂપ જન્મ રહેલા છે. ૪૬ જે યોગી જીવ- ન્મુક્ત થયાં છતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવી ન રહ્યો હોય તેને અનિષ્ટ એવો એક જન્મ લેવો પડે છે અને પછી યોગના ઐશ્વર્યથી ઉપસ્થિત થયેલા દિવ્ય ભોગનો ત્યાગ કરવાને તે સમર્થ ન હોય તો મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક એવા ચાર લોકમાં દિવ્ય ભોગને ભોગવે છે. પોતાના યોગબળની અધિકતા પ્રમાણે કે, ન્યૂનતા પ્રમાણે તેને તે લોક પ્રાપ્ત થાય છે કેમ કે, યોગીની સત્વ શુદ્ધાત્મક જે છઠ્ઠી ગતિ છે તેની સિદ્ધિ થયા છતાં પણ જે સિદ્ધ ન થયો હોય–બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા છતાં પણ જીવન્મુક્તિ ન પામ્યો હોય, પરંતુ રાગાદિ દોષ નાશ પામ્યા હોય તે પુરૂષ યોગમાં સિદ્ધ થયા છતાં પણ ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી થાય છે. ૪૭ એ રીતે જે રૂડે પ્રકારે યોગનું અનુષ્ઠાન કરવાને અશક્ત હોય તે પરોક્ષપણે બતાવેલા સ્વર્ગલોકમાં પૂર્વે કહેલા બુદ્ધિના સમવ્યૂહમાં અવશપણે સો કલ્પ સુધી નિવાસ કરે છે તથા કર્મનાં શેષ ફળને ભોગવે છે. ત્યાંથી પુનઃ મનુષ્યલોકમાં આવીને કુળ- વાન, ધનવાન અને શાળવાન ઇત્યાદિ ગુણયુક્ત પુરૂષના ઘરમાં જન્મ પામે છે. ૪૮ પછી તે મનુષ્યલોકમાંથી પુનઃ સ્વર્ગમાં જાય છે અને ત્યાંથી આવીને પુનઃ મનુષ્ય થાય છે. વળી ત્યાંથી આગળના લોકમાં જાય છે અને પુનઃ મનુષ્ય થાય છે. એ પ્રમાણે કરતાં તે સાતમી ભૂમિકામાં જાય છે. એવી રીતે તે સાતવાર ફરે છે અર્થાત્ જો યોગીપુરૂષ ધ્યેય વસ્તુમાં અહંગ્રહ ન કરે તો સાતમા બ્રહ્મલોકને પામીને પણ પુનઃ મૃત્યુલોકમાં આવે છે. પણ જો અહંગ્રહ કરે તો બ્રહ્મદેવની સાથે તેની પણ મુક્તિ થાય છે. ૪૯ જે પૃથ્વી આદિ સાત લોકનો સંહારના બીજરૂપ પ્રલય માનીને જીવલોકમાં રહે છે–અર્થાત્ જે પુરૂષ મન અને બુદ્ધિસહિત પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયરૂપી સાત લોકનો જ્ઞાનવડે બાધ કરીને જીવલોકમાં રહે છે–શોક– મોહભાવથી સારી રીતે દૂર રહે છે તે પુરૂષ દેહનો અંત થવાથી પરિણામરહિત, આદિ– મધ્ય–અંતરૂપ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદશૂન્ય શુદ્ધ બ્રહ્મને પામે છે. એ શુદ્ધ બ્રહ્મને કેટલાક શૈવો " કૈલાસ " કહે છે, કેટલાક વૈષ્ણવો " વૈકુંઠ " કહે છે, કેટલાક હૈરણ્યગર્ભ બ્રહ્માનો " બ્રહ્મલોક " કહે છે, કેટલાક વૈશેષિક શેષનું " સ્થાન " કહે છે, કેટલાક સાંખ્યો નર એટલે જીવનું " પરમસ્થાન " કહે છે અને કેટલાક ઉપનિષદને માનનારા ચિન્માત્ર દેવ વિષ્ણુ કે, જે પરમબ્રહ્મ તૂર્યમૂર્તિ છે તે (વિષ્ણુ)નું " પરમપદ " કહે છે. ૫૦ જ્યારે પ્રજાનો સંહાર થવા માંડે છે ત્યારે જેઓની કાયાઓ દગ્ધ થયેલી છે એવી પ્રજાઓ અને ચેષ્ટા કરનારા સર્વ દેવો બ્રહ્માની પાસે આવે છે તથા જે બ્રહ્મલોકથી જૂદા છે તે પણ

બ્રહ્મલોકમાં આવે છે. એનો અર્થ એવો છે કે, જ્ઞાનરૂપ પ્રલયાગ્નિવડે જેઓના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણુ દેહ ભસ્મ થયેલા છે એવા જીવો તથા ચેષ્ટાત્મક ઇંદ્રિયોરૂપી દેવતાના સમૂહ એ સર્વ બ્રહ્મને પામે છે, તેમજ પ્રકૃતિ વગેરે પણુ બ્રહ્મલોકને પામે છે. ૫૧ (એ પ્રમાણે આત્મબોધરૂપ આત્યંતિક પ્રલય કહ્યા પછી અવાંતર પ્રલય વિષે કહે છે કે)-પ્રલય કાળે જેઓ દેવપણાને પામેલા છે અને કર્મનાં સમગ્ર ફળને ભોગવી રહ્યા નથી તે જીવો પૂર્વ કલ્પમાં પ્રાપ્ત કરેલા પોતપોતાના સ્થાનને પામે છે. કેમ કે, સર્વ કલ્પ પોતપોતાથી પૂર્વના કલ્પના હોય છે. જ્યારે કર્મ નિઃશેષપણે ભોગવાઇ રહે છે ત્યારે અંતે બ્રહ્મના પદને પામે છે. એજ પ્રમાણે સર્વ દેવ પણુ સ્વર્ગનો નાશ થવાથી બીજાની પેઠે મનુષ્યપણાને પામે છે અને જ્યારે સમગ્ર કર્મનો ભોગ થઈ રહે છે ત્યારે બ્રહ્મલોકને પામે છે. ૫૨ જે યોગીઓ સિદ્ધલોકથી પતન પામેલા છે તેઓ પણુ કર્મનો ભોગ સમાપ્ત કરીને પુનઃ સિદ્ધની ગતિથી ક્રમે કરીને મુક્તિને પામે છે અને બીજા જીવો કે, જેઓ તેઓના જેવા બળવાળાં અને સિદ્ધિવાળા હોય છે પરંતુ સિદ્ધિઓના ભોગને ઇચ્છતા નથી તેઓ તેઓનાથી ઉલટા માર્ગે એટલે ક્રમને છોડીને-જીવન્મુક્ત થઇને બ્રહ્મભાવને પામે છે. જીવોએ જેવાં જેવાં કર્મ કરેલાં હોય છે તેવાં તેવાં ફળ તે એક કલ્પમાં એકવાર કે, બેવાર આરોહ-અવરોહ-કરીને પણુ ભોગવે છે. તાત્પર્ય કે, સોવાર પ્રલય થાય તથાપિ કૃત કર્મનો નાશ નથી. પણુ જો તત્વ-જ્ઞાન થાય તો તે (પ્રાચીન કર્મ)નો નાશ થાય છે. માટે સંસારથી ભય પામેલા મનુષ્યે તત્વજ્ઞાનનોજ આશ્રય કરવો. ૫૩ (એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યા કહ્યા પછી કહે છે કે)-બ્રહ્મને જાણુ-નારો પુરૂષ જ્યાં સુધી પોતાના શેષ પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવે છે ત્યાં સુધી તેના અંગમાં તે કર્મને અનુસરતી પ્રજા તથા પરવિદ્યા અને અપર વિદ્યારૂપ શુકલ વર્ણુની દેવીઓ રહે છે. અર્થાત્ વિશુદ્ધ કૈવલ્યભાવ થતાં સુધી સમગ્ર જગત છે, તે પછી નથી. યોગવડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણુાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણુા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમનું અનુષ્ઠાન કરીને જે આકાશાદિ પાંચ તત્વ દેખાય છે તેને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ જાણુવાં. એમ ઇન્દ્રિયોથી જગતને ઇન્દ્રજાળની પેઠે દેખાવ માત્ર જાણ્યું એટલે તેનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય છે, આવી રીતે પુરૂષ, વિશુદ્ધ કૈવલ્યભાવથી જગતનો લય કરવાથી બ્રહ્મભાવને પામે છે. તે મનુષ્યયોનિમાં રહીને શુદ્ધ મનથી બ્રહ્મનું શોધન કરતાં કરતાં પરમ શુદ્ધ ગતિને પામે છે-બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તથા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવા પછી દુઃખ વડે પ્રાપ્ત થાય તેવું બ્રહ્મસ્થાન કે, જે નિર્વિકાર, નિત્ય અને શાશ્વત છે તેને પામે છે ૫૪, ૫૫. હે અતિ બળવાળા વૃત્રાસુર! નારાયણુનું બળ મેં તને એ રીતે કહ્યું છે. ૫૬ વૃત્રાસુર કહે છે કેઃ-હે અદીનસત્વ! એમ છે ત્યારે મ્હારે કાંઇ પણુ ખેદ નથી તથા તમે જે વચન કહ્યાં તેને હું સારી રીતે સમજી શકું છું. હવે હું તમારા વચનને સાંભળીને પાપ તથા કલ્મષ વિનાનો થયો છું. ૫૭ હે મહર્ષે! હે ભગવન્! મહા કાંતિવાળા તથા અનંત સ્વરૂપવાળા વિષ્ણુનું તે સનાતન અને અનંત બળવાળું ચક્ર પ્રવૃત્ત થયેલું છે કે, જેના વિષે સર્વ ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પ્રવૃત્ત થયેલી છે, તે મહાત્મા અને ઉત્તમ પુરૂષ છે તથા તેના વિષે આ સર્વ વિશ્વની સ્થિતિ થયેલી છે. ૫૮ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે કહીને વૃત્રાસુરે આત્માનો યોગ કરીને-સમાધિ કરીને પોતાના પ્રાણુનો ત્યાગ કર્યો તથા પરમસ્થાન (મુક્તિ) ને પામ્યો. ૫૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-હે પિતામહ! પૂર્વે સનત્કુમારે વૃત્રાસુરને ભગવાનના વિષે જે ઉપદેશ કર્યો હતો તે જનાર્દન ભગવાન આ દેવ છે. ૬૦ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-એ

ભગવાન જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્વિકારપણે રહેનારા મહાદેવ છે તે ઉદાર મનવાળા ભગવાન પોતાના તેજવડે તેના વિષે રહીને અનેક પ્રકારના જગત આદિ ભાવોને સરજે છે. ૬૧ તે મૂળસ્થાનરૂપ ચિન્માત્રના અષ્ટમાંશવડે નિષ્પન્ન થયેલા મૂર્તિમાન કેશવને તું જાણજે. જ્યાં સુધી તે મૂર્તિમાન છે ત્યાં સુધીજ અનિત્ય છે, પણ તે ભગવાનનું અમૂર્ત સ્વરૂપ નિત્ય છે એમ સમજવું. એ બુદ્ધિમાન ભગવાન અવશેષ રહેલા અષ્ટમાંશવડે ત્રણે લોકની ભાવના કરે છે. ૬૨ સમષ્ટિ કાર્યાત્મા ઇશ્વર આ લોકના મનુષ્યોનાં શરીરની અપેક્ષાથી નિત્ય છતાં પણ કલ્પનો અંત થવાની સાથે નાશ પામે છે અને તે ભગવાન્ કે જે અતિશય બળવાન અને સમર્થ છે તે જળના વિષે શયન કરે છે તથા નિર્મળ આત્માવાળા વિધાતા તે બ્રહ્મને પામે છે. ૬૩ તે અનંત પરમાત્મા સર્વ કારણોને પોતાની સત્તા સ્ફૂર્તિ આપીને પરિપૂર્ણ કરે છે. તે સનાતન એટલે સર્વદા એકરૂપ છતાં પણ લોકોના વિષે માયિક ઉપાધિવિશિષ્ટ શ્રીકૃષ્ણરૂપે ફરે છે. એવા છતાં પણ તે શ્રીકૃષ્ણ, આપણી પેઠે ઉપાધિધર્મવડે રોધાતા નથી માટે "અનિરૂદ્ધ" કહેવાય છે. સર્વને આધાર આપવા યોગ્ય અનિરૂદ્ધ અહંકારરૂપ થઇને જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના વિષે જેમ બીજમાં વૃક્ષ અને ફળમાં બીજ છે, તેમ સર્વ જગત છે. ૬૪ યુધિષ્ઠર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ! વૃત્રાસુરે આત્માની શુભ ગતિ જોયેલી હશે એમ હું માનું છું અને એટલાજ માટે તે સુખી થઇને શોક કરતો નથી અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યામાં વૃત્રાસુરનો અધિકાર હશે? પણ મ્હારો અધિકાર હશે કે, નહિ? એ સંદેહ છે. ૬૫ હે પિતામહ! જે શુકલવર્ણનો અને શુકલ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો "સાધ્ય" નામે દેવ હોય તથા હે પાપરહિત! જે તિર્યક્‌ગતિથી તથા નરકથી મુક્ત થયેલો હોય, તે પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી. ૬૬ જે પુરૂષ હારિદ્ર વર્ણનો એટલે અધિક સત્વવાળો, અલ્પ રજોગુણવાળો અને સમાન તમોગુણવાળો અર્થાત્ છઠ્ઠા દેવસર્ગમાં હોય તથા જે રક્તવર્ણનો એટલે અધિક રજોગુણવાળો, સમાન સત્વગુણવાળો તથા અલ્પ તમોગુણવાળો, અર્થાત્ મધ્યમ અનુગ્રહસર્ગમાં હોય અને તેથી કદાચિત રજોગુણ સમાન હોવાથી આવરણની પ્રવૃત્તિનો ઉદ્રેક (અતિશયપણું) હોય, તો હે રાજન્! તેની તિર્યક્ આદિ ગતિ થવાનો સંભવ છે. ૬૭ પરંતુ અમે તો હારિદ્રગતિથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને અસુખકારક સુખ–દુઃખમાં આસક્ત એવા કેવળ રજોગુણપ્રધાન રક્તવર્ણમાં રહેલા છીએ, તેથી નીલ કે, કૃષ્ણ એવી અધમ ગતિમાંથી ત્રાણ જાણે કેવીએ ગતિને પામીશું. ૬૮ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–તમે પાંડવો શુદ્ધ વંશવડે સંપન્ન છો તથા તમારાં આચરણ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે માટે તમો દેવલોકમાં વિહાર કરીને પુનઃ મનુષ્યપણાને પામશો. ૬૯ તમે પ્રજાની ઉત્પત્તિના કાળમાં સમય પ્રાપ્ત થશે ત્યારે સુખપૂર્વક દેવલોકમાં જઇને તથા ત્યાં સુખ ભોગવીને પછી સુખપૂર્વક સિદ્ધોની ગણનાને પામશો; તમે સર્વે નિર્મળ છો માટે તમારે ભય રાખવો નહિ. ૭૦

प्रजाविसर्गं च सुखेन काले प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ॥७०॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वृत्रगीतासु सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો–વૃત્રાસુરવધકથા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो धर्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે તાત! જે અમાપ તેજવાળા વૃત્રાસુરનું જ્ઞાન તુલના વિનાનું હતું તથા તેની વિષ્ણુભક્તિ પણ તેવીજ (તુલના વિનાની) હતી તે વૃત્રાસુરની ધર્મિષ્ઠતા આશ્ચર્યકારક છે, ૧ રાજાઓના વિષે વ્યાઘ્ર જેવા હે પિતામહ! અમિત તેજવાળા વિષ્ણુનું પદ દુર્વિજ્ઞેય (દુઃખથી જાણી શકાય તેવું) છે છતાં પણ તે પદનું વૃત્રાસુરને શી રીતે જ્ઞાન થયું? ૨ વૃત્રાસુરના વધને પ્રસિદ્ધ કરનારા તમારા વચન ઉપર મને શ્રદ્ધા છે તથાપિ જોઇએ તેવી સ્પષ્ટતા થઇ નથી માટે મને પુનઃ પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. અર્થાત્ તમે વૃત્રાસુરનો વધ કહ્યો એ વાત સત્ય છે, તેમ વૃત્રાસુર વૈષ્ણવ હતો માટે તે વધ પામવાને યોગ્ય નહોતો એ વાત પણ સત્ય છે. એ રીતે આ બે વિરૂદ્ધ કોટી એકત્ર પ્રાપ્ત થવાથી મને સંશય છે. ૩ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! વૃત્રાસુર ધાર્મિક, વિષ્ણુનો ભક્ત અને વેદાંતવાક્યના વિષે તત્વજ્ઞ હતો. ઇન્દ્રે તેનો વધ શી રીતે અને શા માટે કર્યો? તે મને સંશય છે. ૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ઇન્દ્રે જે રીતે વૃત્રાસુરને જીત્યો તે વિષે મારો પ્રશ્ન છે, તેનો ઉત્તર કહો. ૫ હે પિતામહ! જે રીતે બન્નેનું યુદ્ધ થયું તે પણ મને વિસ્તારથી કહો કેમ કે, તે જાણવાનું મને મોટું કુતૂહલ છે. ૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પૂર્વે ઇન્દ્ર રથમાં બેસીને તથા સઘળા દેવોને લઇને વૃત્રાસુરની સાથે યુદ્ધ કરવાને ગયો તે વખતે તેણે પોતાની પાસે પાંચસો યોજન ઉંચો અને ત્રણસો યોજન પહોળો એવો મોટો પર્વત પડેલો હોય તેવા વૃત્રાસુરને ઉભેલો જોયો. ૭ ૮ હે શત્રુને દમન કરનાર યુધિષ્ઠિર! દેવતાઓ, ત્રણે લોક એકત્ર મળીને આવે તથાપિ જીતવાને કઠિન એવા વૃત્રાસુરના રૂપને જોઇ ત્રાસ પામ્યા અને કોઇ પ્રકારે શાંતિ ઉત્પન્ન થઇ નહિ. ૯ વૃત્રાસુરનું એવું અદ્દભુત મોટું સ્વરૂપ જોઇને તેના ભયથી તેજ કાળે ઇન્દ્રના ચરણ તો જડ થઇ ગયા હે રાજન્! પછી દેવ અને અસુર એ સર્વેનું યુદ્ધ થવાનો આરંભ થયો. તે વખતે ભારે કોલાહલ થયો અને વાદિત્રના ધ્વનિ થવા લાગ્યા. ૧૦ ૧૧ હે કૌરવ્ય! હે રાજન્! વૃત્રાસુરે ઇન્દ્રને જોયો પણ તેના મનમાં કાંઇ ગભરાટ કે, કાંઇ ભય કે, "એ પરાક્રમ કરશે" એવી કલ્પના પણ ઉત્પન્ન થઇ નહિ. ૧૨ પછી ત્રણ લોકને ભય ઉત્પન્ન કરે એવું દેવતાના રાજા ઇન્દ્રનું તથા મહાત્મા વૃત્રાસુરનું યુદ્ધ થયું. ૧૩ તેઓ તરવારોથી, "પટ્ટિશ" નામે આયુધથી, ભાલાથી, "શક્તિ" નામે આયુધથી, તોમરથી મુદ્દગરથી, અનેક પ્રકારની શિલાઓથી, મોટા શબ્દવાળાં ધનુષ્યોથી, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય શસ્ત્રોથી, અગ્નિથી અને બળતા કાષ્ઠોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ વખતે દેવ અને અસુરના સૈન્યવડે સઘળી રણભૂમિ વ્યાપ્ત થઇ ગઇ હતી. ૧૪, ૧૫ બ્રહ્મદેવ વગેરે સર્વ દેવતાઓ અને મહાભાગ ઋષિઓ પણ તે યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા. ૧૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ઉત્તમ પ્રકારનાં વિમાનોમાં બેસીને સિદ્ધો તથા અપ્સરાઓસહિત શ્રેષ્ઠ વિમાનોમાં બેસીને ગંધર્વો તે યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હતા. ૧૭ પછી ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુરે અંતરિક્ષને વીંટી લઇને તથા ઘણી ચપળતાથી દેવતાઓના રાજા ઇંદ્ર ઉપર પાષાણની વૃષ્ટિ કરીને તેને ઢાંકી નાખ્યો. ૧૮ તે જોઇને સંગ્રામમાં ક્રોધ પામેલા દેવતાઓના સમુદાયે ચારે

બાજુ બાણની વૃષ્ટિ કરી અને તેથી વૃત્રાસુરે કરેલી પાષાણની વૃષ્ટિને દૂર કરી. ૧૯ કુરૂકુળમાં વ્યાઘ્ર જેવા હે યુધિષ્ઠિર! પછી મોટી માયાવાળા તથા મોટા બળવાળા વૃત્રાસુરે સર્વ રીતે માયાયુદ્ધ કરીને દેવના રાજા ઇન્દ્રને મોહિત કર્યો. ૨૦ વૃત્રાસુરની માયાથી પીડિત થયેલા ઇન્દ્રને મોહ ઉત્પન્ન થયેલો જોઇને અન્ય રથમાં બેઠેલા ઇન્દ્રને વસિષ્ઠ ઋષિ બોધ કરવા લાગ્યા. ૨૧ વસિષ્ઠ કહે છે કેઃ—હે ઇન્દ્ર! તું દેવતાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તું દૈત્ય અને અસુરનો નાશ કરનારો છે અને ત્હારામાં ત્રણે લોકનું બળ રહેલું છે તો તું શા માટે ખેદ પામે છે? ૨૨ આ બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ અને જગતના પતિ શિવ, ભગવાન સોમદેવ અને સર્વ મોટા ઋષિઓ ત્હારી સહાયતા કરે છે. ૨૩ હે ઇન્દ્ર! જેમ કોઇ સાધારણ મનુષ્ય ખેદ કરે તેમ ત્હારે ખેદ કરવો નહિ, પરંતુ હે સુરાધિપ આર્ય પુરૂષને યોગ્ય યુદ્ધના વિષે બુદ્ધિ કરીને શત્રુનો નાશ કર. ૨૪ જેને સર્વ લોક નમસ્કાર કરે છે, એવા જગતના ગુરૂ અને ત્રણ નેત્રવાળા દેવ ભગવાન શંકર તને જૂએ છે માટે હે સુરાધિપતે! મોહનો ત્યાગ કર. ૨૫ વળી હે ઇન્દ્ર! બૃહસ્પતિ આદિ સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ દિવ્ય સ્તવનવડે ત્હારો જય થવાના અર્થે ત્હારી સ્તુતિ કરે છે. ૨૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—મહાત્મા વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે બોધ કરવાથી ઉત્તમ તેજવાળા ઇન્દ્રમાં અતિશય બળ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭ પછી ભગવાન ઇન્દ્રે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને તથા મોટા યોગવડે યુક્ત થઇને માયાનું આકર્ષણ કર્યું. ૨૮ પછી શ્રીમાન અંગિરાના પુત્ર તથા બીજા મોટા ઋષિઓ વૃત્રાસુરના પરાક્રમને જોઇને મહાદેવની પાસે ગયા અને લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી વૃત્રાસુરનો વિનાશ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. ૨૯ તેથી ભગવાન જગત્પતિ મહાદેવ જ્વરરૂપે થયા અને તે રૌદ્ર (રૂદ્ર સંબંધી) તેજે (જ્વરે) લોકોના પતિ વૃત્રાસુરના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૩૦ તેજ પ્રમાણે સર્વ લોકોએ પૂજેલા અને લોકોનું રક્ષણ કરવામાં પ્રીતિવાળા દેવ ભગવાન વિષ્ણુએ પણ ઇન્દ્રના વજ્રના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૩૧ પછી બુદ્ધિમાન બૃહસ્પતિ, મોટા તેજવાળા વસિષ્ઠ અને સર્વ મહર્ષિઓ ઇન્દ્રની પાસે ગયા. તથા લોકોએ સત્કાર આપેલા ઇન્દ્રને મળીને એકાગ્ર ચિત્તથી બોલ્યા કેઃ—હે પ્રભો! તું વૃત્રાસુરનો સંહાર કર. ૩૨, ૩૩ મહાદેવ કહે છે કેઃ—હે ઇન્દ્ર! આ મહાન વૃત્રાસુર મોટા બળથી વીંટાયલો છે તથા વિશ્વનો આત્મારૂપ, સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો અને ઘણી માયાવાળો છે. ૩૪ એવી રીતે તે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. માટે તું યોગને ધારણ કરીને ત્રણ લોકથી પણ દુર્જય અને અસુરમાં શ્રેષ્ઠ એવા અસુરને હણ. હે દેવાધિપતિ! તું તેની અવગણના કરીશ નહિ. હે અમરોના અધીશ્વર! તે અસુરે બળ પ્રાપ્ત કરવાને સાઠ હજાર વર્ષ તપ કર્યું છે તથા બ્રહ્મદેવે તેને વરદાન આપેલું છે. ૩૬ હે સુરેશ્વર! તેને વરદાન એવું આપ્યું છે કે, તું યોગીઓના જેવું મહત્વ પામીશ, તું મોટી માયાવાળો થઇશ, ત્હારા વિષે મોટું બળ પ્રાપ્ત થશે તથા તને સર્વોત્તમ તેજ પ્રાપ્ત થશે. ૩૭ હે ઇન્દ્ર! આ મ્હારૂં તેજ ત્હારા વિષે પ્રવેશ કરે છે, માટે તું પણ વ્યગ્ર થયેલા દાનવને વજ્રવડે હણ. ૩૮ ઇન્દ્ર કહે છે કેઃ—હે ભગવન્! હે દેવશ્રેષ્ઠ! હું તમારી કૃપાવડે અત્યંત દુર્જય દાનવને તમારા દેખતાં વજ્રવડે હણીશ. ૩૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—પછી વૃત્રાસુરના વિષે જ્વરનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો. જે વખતે તે મહાસુરના વિષે જ્વરે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો તે વખતે હર્ષવડે દેવતાઓનો અને ઋષિઓનો મોટો નાદ થયો તથા હજારો દુંદુભીઓ, મોટા શબ્દ કરનારા શંખ, “મુરજ” નામે વાદ્ય અને “ડિંડિમ” નામે વાદ્ય

વાગવા લાગ્યાં, તેવડે સર્વ અસુરોની સ્મૃતિનો લોપ થયો અને વૃત્રાસુરની માયાનો એક ક્ષણમાં નાશ થયો. ૪૦, ૪૨ "વૃત્રાસુર જ્વરવડે આવિષ્ટ થયો છે" એમ જાણીને ઋષિઓ તથા દેવતાઓ ઇન્દ્રની તથા મહાદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને ઇન્દ્રને યુદ્ધ કરવાને પ્રેરવા લાગ્યા. ૪૩ પછી યુદ્ધના સમયે જેની ઋષિયો સ્તુતિ કરે છે એવા અને રથમાં બેઠેલા મહાત્મા ઇન્દ્રનું રૂપ અત્યંત દુર્દર્શ (ન જોઇ શકાય તેવું) થયું. ૪૪

रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः ।
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत् सुदुर्दृशम् ॥ ४४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां वृत्रवधे अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

અધ્યાય ૧૦૯ મો-વૃત્રાસુરવધ અને બ્રહ્મહત્યાના વિભાગ.

भीष्म उवाच ॥ वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ॥
॥ अभवन् यानि लिंगानि शरीरे तानि मे शृणु ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:—હે મહારાજ ! સર્વ પ્રકારે જ્વરથી આવિષ્ટ થયેલા વૃત્રાસુરના શરીરના વિષે જે જે ચિહ્નં થવા લાગ્યાં તે હું તને કહું છું સાંભળ. ૧ તેનું મુખ બળવા લાગ્યું, આકૃતિ ભયાનક થવા લાગી, શરીરનો વર્ણ બદલાઇ જવા લાગ્યો અને શરીરમાં મોટો કંપ થવા લાગ્યો. ૨ વળી તેને મોટો શ્વાસ ઉપડયો, તીવ્ર એવો રોમહર્ષ (રૂવાં ઉભાં થવાં તે) થયો અને હે રાજન્! મોટા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો તથા તેના મુખમાંથી શિવના સરખી એક દારૂણ અને અતિ ભયાનક શિયાળ બહાર નીકળી. હે ભારત ! એ તેની સ્મૃતિ હતી. તેનાં બન્ને પાસાં આગળ પ્રજ્વલિત ઉમાંડીઆં પ્રાપ્ત થયાં, ગીધ, કંક અને ચીબડીઓ અત્યંત દારૂણ શબ્દ કરવા લાગી તથા તેઓને જાણે કોઇએ છોડી મૂકી હોય તેમ, વૃત્રાસુરના મસ્તક ઉપર ચક્રની પેઠે ફરવા લાગી. ૩, ૫ પછી ઇન્દ્રે રથમાં બેસીને તથા હાથમાં વજ્ર ઉગામીને દેવતાઓએ સહાયવડે પૂર્ણ કરેલા સંગ્રામના વિષે તે દૈત્યના સામે જોયું. ૬ હે રાજેંદ્ર ! પછી તે મોટા દૈત્યે અમાનુષ નાદ કર્યો તથા તીવ્ર જ્વરથી યુક્ત થઇને બગાસું ખાધું. ૭ જે વખતે વૃત્રાસુર બગાસું ખાતો હતો તે વખતે ઇન્દ્રે વજ્રનો પ્રહાર કર્યો અને પ્રલયકાળના અગ્નિના સરખા, અત્યંત મોટા તેજવાળા વજ્રવડે તત્કાળ મોટી કાયાવાળા વૃત્રાસુર દૈત્યને નીચે પાડયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વૃત્રને પૃથ્વી ઉપર પડેલો જોઇને પુનઃ પણ ચારે બાજુથી દેવોનો મોટો હર્ષનાદ થયો. ૮, ૯ એ પ્રમાણે દાનવોના શત્રુ, મોટા યશવાળા વિષ્ણુયુક્ત ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરને હણીને વજ્રસહિત સ્વર્ગના વિષે પ્રવેશ કર્યો. હે કૌરવ્ય ! હવે વૃત્રાસુરના શરીરથી મહાભયાનક બ્રહ્મહત્યા નીકળી તે સર્વ લોકોને ભય ઉત્પન્ન કરનારી, વિકરાલ દાંતવાળી, બિહામણી, વિકૃત વેશવાળી તથા કાળા અને પિંગટ વર્ણની હતી. ૧૦, ૧૨ તેના કેશ મસ્તક ઉપર છૂટા અને વેરાયલા હતા. તેનાં નેત્ર ભયાનક હતાં, તેણે મનુષ્યનાં મસ્તકોની ખોપરીઓની માળા પહેરી હતી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે કૃત્યા સરખી હતી. ૧૩ હે ધર્મજ્ઞ ! તેનું શરીર રૂધિરમાં ખરડાયલું હતું તથા તેણે વૃક્ષની છાલોનાં વલ્કલ પહેર્યાં હતાં. હે રાજેંદ્ર ! એવા રૂપવાળી અને ભય

ઉત્પન્ન કરે એવી બ્રહ્મહત્યા વૃત્રાસુરના શરીરમાંથી નીકળીને ઇંદ્રને શોધવા લાગી. હે ભરતસત્તમ! હે કુરૂનંદન! કોઇએક સમયે ઇંદ્ર લોકોનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગની સામે જોઇને જતો હતો, તે વખતે તે બ્રહ્મહત્યાએ મોટા બળવાળા ઇંદ્રને બહાર નીકળેલો જોઇને તે (દેવતાઓના સ્વામી)ને પકડયો તથા તેને અત્યંત ચોંટી પડી. ઇંદ્રે જોયું કે, આ બ્રહ્મહત્યાથી ઉપજેલો ભય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ વિચારીને તે નાઠો અને ઘણાં વર્ષ સુધી કમળના બિસ (નળી)માં પેસીને સંતાઇ રહ્યો. પણ હે કૌરવ્ય! બ્રહ્મહત્યા તેની પાછળ પડી અને યત્નથી તેને શોધી કાઢીને પુનઃ તેને પકડયો, તે વખતે ઇંદ્ર તેજરહિત થઈ ગયો. પછી ઇંદ્રે બ્રહ્મહત્યાને દૂર કરવાને અત્યંત યત્ન કર્યું તથાપિ દેવનો રાજા ઇંદ્ર બ્રહ્મહત્યાને દૂર કરી શકયો નહિ. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! બ્રહ્મહત્યાએ ગ્રહણ કરેલો દેવનો રાજા પછી પિતામહની પાસે ગયો અને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કરી તેમનું પૂજન કર્યું. હે ભરતર્ષભ! બ્રહ્મદેવે જાણ્યું કે, ઇંદ્રને શ્રેષ્ટ બ્રાહ્મણની હત્યાએ ગ્રહણ કરેલો છે, તેથી બ્રહ્મદેવ પણ વિચાર કરવા લાગ્યા. હે મહાબાહો! પછી બ્રહ્મા તે બ્રહ્મહત્યાને શાંત કરતા હોય તેમ, મધુર સ્વરથી બોલ્યા કે, હે સ્ત્રી! આ ઇંદ્ર છે, તું એને મૂકી દે અને મ્હારૂં પ્રિય કર. ૧૪–૨૩ બોલ કે, તું શું ઇચ્છે છે? હું ત્હારા અર્થે ત્હારી કયી કામના સંપાદન કરૂં? ૨૪ બ્રહ્મહત્યા કહે છે કે,–ત્રણ લોકને બનાવનારા અને ત્રણ લોકવડે પૂજેલા એવા તમો મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો તો મ્હારાં સર્વ કાર્ય થયેલાંજ છે; હવે હું જાઉં છું, પણ મ્હારે કયાં રહેવું? તે નક્કી કરી આપો. ૨૫ તમે લોકોનું સંરક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી આવી મર્યાદા કરી છે તથા હે દેવ! આ ધર્મની સ્થાપના પણ તમેજ કરી છે. ૨૬ હે ધર્મજ્ઞ! હે સર્વ લોકના ઇશ્વર! હે સમર્થ! તમે પ્રસન્ન થયા એટલે હવે હું ઇંદ્રથી દૂર જઇશ, પણ તમે મ્હારો નિવાસ નક્કી કરો. ૨૭ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પછી બ્રહ્મદેવે તે (બ્રહ્મહત્યા)ને કહ્યું કે,–ત્હારા કહેવા પ્રમાણે ત્હારો નિવાસ નક્કી કરીશું. (એવી રીતે ઉપાય કરીને બ્રહ્મદેવે ઇંદ્રની બ્રહ્મહત્યા દૂર કરી.) ૨૮ પછી મહાત્મા બ્રહ્મદેવે અગ્નિનું ધ્યાન કર્યું તેથી અગ્નિ બ્રહ્માની પાસે આવીને આ વચન બોલ્યો કે, હે ભગવન્! હે દેવ! હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય દેવ! હું તમારી પાસે આવ્યો છું માટે મને જે કામ કરવાની આજ્ઞા કરવી હોય તે કહેવું જોઇએ. ૨૯,૩૦ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ–ઇંદ્રનો બ્રહ્મહત્યાથી છુટકારો કરવાને હું તેને ઘણે પ્રકારે વિભક્ત કરી નાખવાનો છું માટે તેનો ચતુર્થાંશ તું ગ્રહણ કર. ૩૧ અગ્નિ કહે છે કેઃ–હે બ્રહ્મન્! હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યાના ચતુર્થાંશને ગ્રહણ તો કરીશ, પણ તેથી મ્હારો મોક્ષ થવાનો અંત ક્યારે આવશે? તે હે પ્રભુ! તમે વિચારી નિશ્ચય કરો. હે સર્વ લોકોએ પૂજેલા દેવ! તમારાથી એટલું જાણવાની મને ઇચ્છા છે. ૩૨ બ્રહ્મા કહે છે કે;–જે વખતે તું પ્રજ્વલિત થયો હોઇશ, તે વખતે અજ્ઞાનથી વીંટાયલો જે પુરૂષ તને પ્રાપ્ત કરીને પણ બીજ, ઔષધી અને રસવડે ત્હારૂં યજન નહિ કરે તો તે પુરૂષના વિષે બ્રહ્મહત્યા જશે અને તેજ સ્થળમાં નિવાસ કરીને રહેશે, હે અગ્નિ! ત્હારે હવે મનમાં એ વિષે સંતાપ કરવો નહિ. ૩૩, ૩૪ એવું પિતામહનું વચન સાંભળીને હવ્ય અને કવ્યનું વહન કરનાર ભગવાન અગ્નિએ તેમનું વચન અંગીકાર કર્યું અને હે પ્રભો! તે પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા અગ્નિને પ્રાપ્ત થઇ. ૩૫ હે મહારાજ! પછી પિતામહે વૃક્ષ, ઔષધીઓ અને ઘાસ આદિને બોલાવીને, તેમને પણ એજ અર્થ કહ્યો. ૩૬ હે રાજન્! બ્રહ્માએ વૃક્ષ, ઔષધીઓ અને તૃણ એ સર્વને જેમ હતું તેમ સર્વ કહ્યું તે સાંભળીને તેઓ પણ અગ્નિની પેઠે મનમાં વ્યથિત થઇને બ્રહ્મદેવ

પ્રત્યે આ પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યાં કે,-હે પિતામહ ! બ્રહ્મહત્યા અમને વળગશે તેનો અંત ક્યારે આવશે ? અમને દૈવે હણ્યાંજ છે તેને તમારે પુનઃ હણવાં યોગ્ય નથી. ૩૭, ૩૮ હે દેવ ! અમે અગ્નિ, તાપ, ટાઢ અને પવને પ્રેરેલો વરસાદ, એ સઘળું નિરંતર સહન કરીએ છીએ, તેમ અમને કોઇ કાપે છે કે, તોડે છે તો તેને પણ સહન કરીએ છીએ, છતાં પણ અમે તમારી આજ્ઞાથી બ્રહ્મહત્યાને ગ્રહણ કરીશું. પણ હે ત્રણ લોકના સ્વામિન્ ! બ્રહ્મહત્યાથી અમારો છૂટકો ક્યારે થશે ? તેની તમે કલ્પના કરો. ૩૯, ૪૦ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ-જે પુરૂષ પર્વ સમય પ્રાપ્ત થયો છતાં મોહથી તમારૂં છેદન કે, ભેદન કરશે તેની પાછળ બ્રહ્મહત્યા જશે; અર્થાત્ પવિત્ર દિવસોમાં વૃક્ષાદિનું છેદન કરનારને બ્રહ્મહત્યાનો અંશ મળશે. ૪૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-પછી વૃક્ષ, ઔષધીઓ અને તૃણ, મહાત્મા બ્રહ્માએ જે આજ્ઞા કરી તેને માન્ય કરી અને જ્યાંથી આવ્યાં હતાં ત્યાં ગયાં. ૪૨ હે ભારત ! પછી લોકોના પિતામહ બ્રહ્મદેવે અપ્સરાઓને બોલાવીને મધુર વાણીથી શાંત કરતા હોય તેમ કહ્યું કે,- ઇન્દ્રથી પ્રાપ્ત થયેલી આ "બ્રહ્મહત્યા" નામે ઉત્તમ સ્ત્રી છે માટે તેના એક ચતુર્થાંશ ભાગને મ્હારા વચનથી તમે અંગીકાર કરો. ૪૩, ૪૪ અપ્સરાઓ કહે છે કેઃ-હે દેવેશ્વર ! અમે તમારી આજ્ઞાથી બ્રહ્મહત્યાનું ગ્રહણ કરવાને તત્પર છીએ તથાપિ હે પિતામહ ! એથી અમારો છૂટકો થશે ? તેનો નિશ્ચય કરો. ૪૫ બ્રહ્મા કહે છે કેઃજે પુરૂષ રજસ્વળા સ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરશે તેને તે બ્રહ્મહત્યા તત્કાળ લાગશે, માટે તમે તમારા મનના પરિતાપને દૂર કરો. ૪૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પિતામહનું એવું વચન સાંભળીને આનંદ પામેલી અપ્સરાઓનો સમુદાય પોતપોતાના સ્થાનમાં જઇને આનંદ પામ્યો. ૪૭ પછી મોટા તપવાળા અને ત્રણલોકને બનાવનારા દેવે પુનઃ પણ જળનું ધ્યાન કર્યું અને ધ્યાન કરવાની સાથે તે જળ આવીને હાજર થયું. ૪૮ હે રાજન્ ! તે જળ, અમિત બળવાળા બ્રહ્મદેવની પાસે આવીને પિતામહને પ્રણામ કરીને આવું વચન બોલ્યું કે,-હે દેવ ! હે શત્રુને દમન કરનારા ! હે લોકેશ્વર ! હે પ્રભો ! અમે તમારી આજ્ઞાથી તમારી પાસે આવ્યાં છીએ, માટે અમને આજ્ઞા કરો. ૪૯, ૫૦ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ-આ મહાભયાનક બ્રહ્મહત્યા વૃત્રાસુરમાંથી નીકળીને ઇન્દ્રને વળગેલી છે માટે તેનો એક ચતુર્થાંશ તમે ગ્રહણ કરો. ૫૧ જળ કહે છે કેઃ-હે લોકેશ્વર ! હે પ્રભો ! તમે જેમ કહો છો તેમ થાઓ; પરંતુ તમારે એ બ્રહ્મહત્યાથી કાળાંતરે અમારો મોક્ષ થાય એવો સંકેત કરવો જોઇએ. ૫૨ હે દેવેશ્વર ! તમે સર્વ જગતની પરમગતિરૂપ છો, માટે તમારા વિના અમારાપર બીજો કોણ કૃપા કરશે કે, જે અમને સંકટથી બહાર કાઢશે ? ૫૩ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ-જે મૂઢ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ "જળ તો અલ્પ છે." એમ જાણીને તેના વિષે કફ, મૂત્ર કે, મળ નાખશે તેના વિષે આ બ્રહ્મહત્યા તત્કાળ જશે. અને પછીથી તેના વિષેજ નિવાસ કરશે તથા તમારો એ બ્રહ્મહત્યાથી મોક્ષ થશે, એ હું તમને સાચું કહું છું. ૫૪, ૫૫ પછી હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રહ્મહત્યાએ ઇન્દ્રનો ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મદેવે તેને જે પ્રમાણે વહેંચી નાખી હતી તે પ્રમાણે તેણે બ્રહ્માની આજ્ઞાથી તે તે સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો. ૫૬ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા પ્રાપ્ત થઇ હતી. પછી ઇન્દ્રે પિતામહની આજ્ઞાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, ૫૭ હે મહારાજ ! અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા પ્રાપ્ત થઇ હતી તેથી તે અશ્વમેધ કરવાવડે શુદ્ધ થયો હતો. ૫૮ હે પૃથ્વીપતે ! એ રીતે ઇન્દ્રદેવ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરીને તથા હજારો શત્રુઓનો

નાશ કરીને અત્યંત હર્ષ પામ્યો. ૫૯ હે પાર્થ ! વૃત્રાસુરના રૂધિરથી શિખંડ (ચણોઠી) ઉત્પન્ન થયેલ છે તેથી તે દીક્ષિત અને તપોધન બ્રાહ્મણોએ ભક્ષણ કરવાને અયોગ્ય છે. ૬૦ હે કુરૂનંદન ! તું પણ સર્વ અવસ્થાઓના વિષે બ્રાહ્મણોનું પ્રિય કર કેમ કે, પૃથ્વી ઉપર એ પ્રખ્યાતિ પામેલા દેવ છે. ૬૧ હે કૌરવ્ય ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાવડે અમિત તેજવાળા ઇન્દ્રે " વૃત્રાસુર " નામે મોટા અસુરનો ઉપાયપૂર્વક વધ કર્યો. ૬૨ હે કૌંતેય ! જે પ્રમાણે શત્રુઓનો નાશ કરનાર દેવ ઇન્દ્ર છે તેવોજ તું પણ પૃથ્વીમાં અપરાજિત થઇશ. ૬૩ જે બ્રાહ્મણો આ ઇન્દ્રની દિવ્ય કથાને પર્વે પર્વે મધ્ય ભાગે કથન કરશે તેને પાપ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ૬૪ હે તાત ! એ પ્રમાણે વૃત્રાસુરની કથાના નિમિત્તથી ઇન્દ્રનું અતિ અદ્ભુત મહત્કૃત્ય મેં તને કહ્યું, હવે બીજું તું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? ૬૫

इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वृत्रवधो नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

અધ્યાય ૧૧૦ મો-જ્વરોત્પત્તિ કથા-મહાદેવે દક્ષયજ્ઞનો ભંગ કર્યો.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥
॥ अस्मिन् वृत्रवधे देव विवक्षा मम जायते ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! હે સર્વ શાસ્ત્રના વિષે નિપુણ ! હે દેવ ! આ વૃત્રવધના વિષે મને કાંઇક કહેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ હે રાજન્ ! હે નિષ્પાપ ! તમે કહ્યું કે, વૃત્રાસુર જ્વરવડે મોહિત થયો હતો તે વખતે ઇન્દ્રે તેને પોતાના વજ્રથી માર્યો. ૨ હે મહાપ્રાજ્ઞ ! એ જ્વર કેવી રીતે અને કયા સ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થયો ? હે પ્રભો ! હું જ્વરની ઉત્પત્તિ બરાબર સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૩ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હે રાજન્ ! હું તને લોકમાં પ્રખ્યાત એવી જ્વરની ઉત્પત્તિ કહું તે સાંભળ. હે ભારત ! તેનો જેવો વિસ્તાર છે તેવો કહીશ. ૪ હે મહારાજ ! ત્રણ લોકના વિષે પૂજવા યોગ્ય એવું મેરૂનું " જ્યોતિષ્ક " નામે સૂર્ય સંબંધી શિખર છે. તે શિખર સર્વ પ્રકારનાં રત્નોવડે અલંકૃત્ત, બુદ્ધિના તર્કમાં ન આવે એવું અમાપ અને જ્યાં સર્વ લોકોમાં કોઇ પણ જઇ ન શકે એવું છે. હે ભારત ! પૂર્વે એક વખત તે શિખર ઉપર સુવર્ણથી અલંકૃત પર્વતના તટના વિષે મહાદેવ, જેમ પલંગના વિષે શોભતા હોય તેમ, બેઠા હતા. પર્વતના રાજા હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી પણ તેમની પાસે નિરંતર બેઠેલાં હતાં તથા મહાત્મા દેવો, અમાપ બળવાળા વસુઓ, દેવના ઉત્તમ વૈદ્ય બન્ને અશ્વિનીકુમારો તથા ગુહ્યકોવડે વીંટાયલો યક્ષોનો સ્વામી કે, જે કૈલાસના વિષે રહે છે તે સમર્થ રાજા કુબેર પણ પાસે બેઠેલો હતો. વળી મહામુનિ શુક્રાચાર્ય, સનત્કુમાર આદિ મહર્ષિઓ, અંગિરા આદિ દેવર્ષિઓ, વિશ્વાવસુ ગંધર્વ, નારદ, પર્વત અને અપ્સરાઓના અનેક સમુદાય ત્યાં આવીને મહાદેવનું ઉપાસન કરતા હતા. ૫, ૧૧ તે વખતે કલ્યાણકારી અને અનેક પ્રકારના સુગંધને વેહેનારો સુખાકારી વાયુ વાતો હતો. સર્વ ઋતુઓનાં પુષ્પથી યુક્ત પુષ્પવાળાં વૃક્ષ પણ ફૂલી રહ્યાં

હતાં. ૧૨ વળી જેમ વિદ્યાધરો મહાદેવનું ઉપાસન કરતા હતા, તેમ હે ભારત ! તે સ્થળમાં પશુના પતિ મહાદેવની તપરૂપી ધનવાળા સિદ્ધો ઉપાસના કરતા હતા. ૧૩ હે મહારાજ ! અનેક પ્રકારનાં રૂપને ધારણ કરનારાં ભૂત, મહારૌદ્રસ્વરૂપવાળા રાક્ષસો, મોટા બળવાળા પિશાચો અને બહુરૂપને ધારણ કરનારા, અનેક પ્રકારનાં આયુધને ઉગામીને રહેલા, વાયુના સરખા વેગવાળા અને બળવાન, મહાદેવના અનુચરો પણ ત્યાં ઉભા હતા, ૧૪, ૧૫ તે સમયે ભગવાન નંદીશ્વર પણ પોતાના તેજથી પ્રજ્વલિત થઇને તથા હાથના વિષે દેદીપ્યમાન ત્રિશૂળ ધારણ કરીને મહાદેવની આજ્ઞાના વિષે ઉભો રહ્યો હતો. ૧૬ હે કુરૂનંદન ! સર્વ નદીઓના વિષે શ્રેષ્ઠ અને સર્વ તીર્થના જળથી ઉત્પન્ન થયેલી નદી ગંગા પણ મૂર્તિમાન થઇને તે દેવનું ઉપાસન કરતી હતી. ૧૭ એ પ્રમાણે દેવર્ષિ અને દેવોએ પૂજ્યમાન અને અત્યંત મોટા તેજવાળા ભગવાન મહાદેવ તે સ્થળમાં બેઠેલા હતા. ૧૮ હવે કોઇક સમયે દક્ષપ્રજાપતિ પૂર્વે કહેલા યજ્ઞનાં વિધાન પ્રમાણે યજ્ઞ કરતો હતો. ૧૯ ઇન્દ્રાદિ સર્વ દેવોએ તેના યજ્ઞમાં જવાની બુદ્ધિ કરી. ૨૦ અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, પછી તે મહાત્માઓ મહાદેવની રજા લઇને તથા અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા વિમાનમાં બેસીને ગંગાદ્વારના વિષે ગયા. ૨૧ સર્વ દેવતાઓ યજ્ઞમાં જવાના અર્થે નીકળ્યાં. તેને જોઇને પર્વતરાજની પુત્રી સાધ્વી પાર્વતીએ પોતાના સ્વામી પશુપતિ (મહાદેવ) ને આવું વચન કહ્યું કેઃ–હે ભગવન્ ! આ ઇન્દ્રાદિ દેવો ક્યાં જાય છે ? તે મને સત્ય કહો. હે તત્વજ્ઞ ! એ વિષે મને મોટો સંશય છે. ૨૨, ૨૩ મહાદેવ કહે છે કેઃ–હે મહાભાગે ! “ દક્ષ ” નામે ઉત્તમ પ્રજાપતિ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યાં સર્વ દેવો જાય છે. ૨૪ પાર્વતી કહે છે કેઃ–હે મહાદેવ તમે એ યજ્ઞમાં કેમ જતા નથી ? અથવા કયા અટકાવથી તમારૂં જવું ત્યાં થતું નથી ? ૨૫ મહાદેવ કહે છે કેઃ–હે મહાભાગે ! પૂર્વે દેવતાઓએજ એમ કર્યું છે કે, કોઇ પણ યજ્ઞમાં મ્હારો ભાગ કાઢ્યો નથી. ૨૬ હે ઉત્તમ પુરૂષોએ વર્ણન કરવા યોગ્ય સતિ ! એવા પૂર્વથી ચાલતા આવેલા સંપ્રદાયથી દેવતાઓ યજ્ઞમાં મ્હારો ભાગ કે. જે ધર્મ પ્રમાણે આપવો જોઇએ તે આપતા નથી. ૨૭ પાર્વતી કહે છે કેઃ–હે ભગવન્ ! સર્વ પ્રાણીના વિષે તમારો પ્રભાવ તથા તમારો ગુણ અધિક છે. વળી તમે તમારા તેજ, યશ અને લક્ષ્મીવડે બીજાઓથી અજેય અને અધૃષ્ય છો. ૨૮ હે મહાભાગ ! યજ્ઞમાં તમારા ભાગનો પ્રતિષેધ થવાથી મને અત્યંત દુઃખ ઉપજ્યું છે તથા હે અનઘ ! તે સાંભળીને મને ધ્રૂજારી આવે છે. ૨૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–એ પ્રમાણે તે દેવી પોતાના સ્વામી મહાદેવને કહીને અંતઃકરણમાં પરિતાપ પામતી છાની રહી. ૩૦ પછી મહાદેવે દેવીના મતને જાણીને તથા તેના હૃદયમાં જે કરવાની ઇચ્છા હતી તેને જાણીને નંદીને આજ્ઞા કરી કેઃ–હે નંદિન્ ! તું ઉભો રહે. પછી સર્વ યોગેશ્વરના ઇશ્વર, મોટા તેજવાળા મહાદેવે પોતાના યોગબળવડે ભયાનક અનુચરોદ્વારા તે દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો. ૩૨ દેવનાદેવ અને પિનાક ધનુષ્યને ધારણ કરનારા મહાદેવે તે યજ્ઞનો એકાએક નાશ કર્યો. તેમના કેટલાક અનુચરોએ ત્યાં જઇને હોકારા કરવા માંડ્યા, કેટલાકે હાસ્ય કરવા માંડ્યું. ૩૩ કેટલાકે રૂધિરવડે અગ્નિને છાંટવા માંડ્યો, કેટલાક યજ્ઞસ્તંભને ઉપાડીને વિકૃત મુખવાળા થઇને ફરવા લાગ્યા. ૩૪ કેટલાક યજ્ઞના પરિચારકોને મુખવડે ગળી જવા લાગ્યા. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે ચારે બાજૂથી ભંગ થતો તે યજ્ઞ મૃગનું રૂપ ધારણ કરીને આકાશમાં જવા લાગ્યો. “ યજ્ઞ મૃગરૂપે આકાશમાં નાશી

જાય છે " એવું જોઇને, હાથમાં ધનુષ્ય લઇને અને તેમાં બાણુ યોજીને મહાદેવ તેની પછ-વાડે પડ્યા. ત્યારે દેવના ઇશ્વર અને અમાપ જતેવાળા મહાદેવના કપાળમાંથી ક્રોધવડે પ્રસરેલો પરસેવાનો બિંદુ ઉત્પન્ન થયો અને તે (બિંદુ) પૃથ્વી ઉપર પડયો કે, તરત પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખો અત્યંત મોટો અગ્નિ પ્રકટ થયો. હે પુરૂષ-શ્રેષ્ઠ! તે અગ્નિના વિષે એક પુરૂષ પ્રકટ થયો; તે અત્યંત ઠીંગણો, રાતી આંખવાળો, માંજરી દાઢીવાળો, ભયાનક, ઉભા કેશવાળો, અત્યંત રૂંવાટાંવાળો, બાજ અને ઘુવડ જેવો, વિકાળ, કાળા રંગનો અને રાતાં વસ્ત્રવાળો હતો. જેમ અગ્નિ વનને બાળી મૂકે, તેમ મોટા બળવાળા તે પુરૂષે યજ્ઞને બાળી મૂકયો. ૩૫, ૪૧ તથા દેવતાઓને અને ઋષિઓને નસાડતો સર્વ દિશાઓમાં ફરવા લાગ્યો. સર્વ દેવતાઓ પણ એનાથી ભય પામીને દસે દિશાઓમાં નાસી ગયા. ૪૨ હે પૃથ્વીપતે! તે સ્થળમાં ભ્રમણ કરતા તે પુરૂષવડે પૃથ્વી પણ અત્યંત ચલાયમાન થઈ. ૪૩ અને સઘળા જગતમાં હાહાકાર થઈ ગયો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે જોઇને સમર્થ પિતામહ બ્રહ્મા, મહાદેવની પાસે ગયા તથા તેમનું દર્શન કરીને બોલ્યા. ૪૪ બ્રહ્મા કહે છે કે:-હે પ્રભો! હે સર્વ દેવના ઇશ્વર! સર્વ દેવો તમારો ભાગ આપશે. માટે હવે તમે તમારા ક્રોધનો પ્રતિસંહાર કરો-તમારા ક્રોધને પાછો ખેંચી લો. ૪૫ હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર મહાદેવ! આ સર્વ દેવતાઓ અને ઋષિઓ તમારા ક્રોધથી શાન્તિ પામતા નથી. ૪૬ હે દેવશ્રેષ્ઠ! હે ધર્મજ્ઞ! તમારા પરસેવાથી આ જે પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો છે તે "જ્વર" એવા નામે પ્રખ્યાત થઇને લોકોના વિષે ફરશે. ૪૭ પરંતુ હે પ્રભો! એ સઘળું તેજ એક પુરૂષના વિષે એકત્ર થયેલું છે માટે, તેને ધારણ કરવાને સઘળી પૃથ્વી પણ સમર્થ નથી માટે તેને ઘણે પ્રકારે વિભક્ત કરીને ઉત્પન્ન કરો. ૪૮ એ પ્રમાણે યજ્ઞના વિષે પોતાનો ભાગ કલ્પ્યો તથા બ્રહ્મદેવે પ્રાર્થના કરી તેથી મહાદેવે અમાપ બળવાળા ભગવાન બ્રહ્માને "તથાસ્તુ" એ પ્રમાણે કહ્યું. ૪૯ અને "પિનાક" નામના ધનુષ્યને ધારણ કરનારા મહાદેવ હાસ્ય કરીને પરમ પ્રસન્ન થયા પછી બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે મહાદેવને યજ્ઞનો ભાગ મળવા લાગ્યો. ૫૦ હે પુત્ર! પછી સર્વ પ્રાણીઓને શાંતિ થવા માટે ધર્મજ્ઞ મહાદેવે એક જ્વરના અનેક પ્રકાર કર્યા, તે તું સાંભળ. ૫૧ હાથીઓને માટે "શીર્ષાભિતાપ" (મસ્તકનું દુઃખવું) નામે જ્વર ઉત્પન્ન કર્યો, પર્વતોને શિલાજીત જ્વર છે, જળને લીલ જ્વર છે, સર્પને કાંચળી જ્વર છે. ૫૨ બળદને ખરવાળો જ્વર છે. પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર ઉખર જ્વર છે. હે ધર્મજ્ઞ! પશુઓને પણ નેત્રથી દેખાય નહિ તે જ્વર છે. ૫૩ ઘોડાઓને રંધ્રાગત-ગળામાં માંસ બાઝે છે તે જ્વર છે. મોરને મસ્તકપર શિખા ફુટે છે તે જ્વર છે, કોયલને નેત્ર-રોગ જ્વર છે, એમ મહાત્માએ કહ્યું છે. ૫૪ સર્વ બકરીઓને પિત્તભેદ થાય છે તે જ્વર છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. સઘળા પોપટોને ઝીણી હેડકી થાય છે તે જ્વર છે. ૫૫ હે ધર્મજ્ઞ! વ્યાઘ્રને થાક લાગે તે જ્વર છે. હે ભારત! મનુષ્યોને તો જ્વર તે જ્વરજ કહે-વાય છે. ૫૬ એ માહેશ્વરનું તેજ અત્યંત દારૂણ છે. તે મરણ સમયે જન્મ સમયે અને જન્મ-મરણની મધ્યે મનુષ્યના દેહના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૫૭ એ જ્વર સર્વ પ્રાણીઓએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય તથા માન આપવા યોગ્ય ઇશ્વર છે. ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ વૃત્રાસુર એ જ્વરવડે ઘેરાયો હતો. ૫૮ એ જ્વરના બળથી તેને બગાસું આવ્યું હતું તે વખતે ઇન્દ્રે તેને વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હતો તથા હે ભારત! તે વજ્રે વૃત્રાસુરના દેહમાં પ્રવેશ કરીને તેને ચીરી

નાંખ્યો હતો. ૫૯ વજ્રવડે ચીરી નાખેલો તે મહાયોગી વૃત્રાસુર અમાપ તેજવાળા વિષ્ણુના પરમસ્થાનને પામ્યો હતો. ૬૦ તે કારણથી તે સમયે વિષ્ણુની ભક્તિવડે જગત વ્યાપ્ત થયેલું હતું અને તેથી યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલો તે વૃત્રાસુર વિષ્ણુના સ્થાનને પામ્યો હતો. ૬૧ એ પ્રમાણે મેં તને વૃત્રાસુરની કથાના પ્રસંગથી જ્વરનો મહા વિસ્તાર કહ્યો. હે પુત્ર ! હવે હું બીજું શું કહું ? ૬૨ જે પુરૂષ દઢચિત્તવાળો થઈને આ જ્વરની ઉત્પત્તિનું શ્રવણ કરે છે અથવા સારી રીતે ધ્યાન આપીને એનું પઠન કરે છે તે પુરૂષ રોગથી મુક્ત, સુખી અને આનંદયુક્ત થાય છે તથા તેણે જે જે કામનાઓ ધારી હોય છે તે તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩

इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ॥
विमुक्तरोगः स सुखी मुदायुतो लभेत कामान् स यथामनीषितान् ॥६३॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां ज्वरोत्पत्तिर्नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

અધ્યાય ૧૧૧ મો-વીરભદ્રે દક્ષયજ્ઞનો ભંગ કર્યો.

जनमेजय उवाच ॥ प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेंतरे ॥
॥ विनाशमगमद्ब्रह्मन् हयमेधः प्रजापतेः ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે કે:–હે બ્રહ્મન્! વૈવસ્વત મન્વંતરમાં પ્રચેતાના પુત્ર દક્ષપ્રજાપતિનો અશ્વમેધ કેવી રીતે નાશ થયો ? તે કહો. ૧ પાર્વતીદેવીને તે યજ્ઞથી પરિતાપ થયો તે જોઈને સર્વના આત્મારૂપ પ્રભુ મહાદેવ કોપ પામ્યા હતા, પણ પછી દક્ષે તેમની કૃપા સંપાદન કરીને યજ્ઞ શી રીતે પૂરો કર્યો ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું માટે તે મને યથાસ્થિત કહો. ૨ વૈશંપાયન કહે છે કે:–પૂર્વે હિમાચળના પૃષ્ઠ ઉપર કે, જ્યાં ગંગા નદીનું દ્વાર છે, જે પ્રદેશનું સિદ્ધ અને ઋષિઓ સેવન કરે છે. ૩ જે પ્રદેશ ગંધર્વ અને અપ્સરાઓથી વ્યાપ્ત છે તથા જે અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા વેલીઓથી વીંટાયલો છે, ત્યાં દક્ષપ્રજાપતિએ યજ્ઞ કરવા માંડયો હતો. ૪ તે વખતે જે લોકો પૃથ્વીનાં અને અંતરિક્ષમાં રહેતા હતા તથા જેઓ સ્વર્ગલોકમાં રહેતા હતા તે સર્વ ઋષિઓના સમુદાયથી વીંટાયલા અને ધર્મ આચરનારાઓમાં શ્રેષ્ટ પ્રજાપતિ દક્ષની આગળ હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા હતા. ૫ તેના યજ્ઞમાં ભાગ લેવાને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઉરગ, રાક્ષસ, "હાહા" અને "હૂહૂ" નામના ગંધર્વો, તુંબરૂ, નારદ, વિશ્વાવસુ, વિશ્વસેન, તથા બીજા ગંધર્વ અને અપ્સરાઓ, આદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્ર સાધ્યાદેવો અને મરૂત્ સમુદાય, એ સર્વ ઇન્દ્રસહિત આવ્યા હતા. વળી ઊષ્મપા, સોમપા, ધૂમપા, આજ્યપા તથા બીજા ઋષિઓ અને પિતૃઓ યુજ, બ્રહ્મા સહિત આવ્યા હતા, એ સર્વ તથા એ વિના બીજા પણ ઘણા આવ્યા હતા. જરાયુજ, અંડજ, ઉદ્ભિજ્જ અને સ્વદેજ, એ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ પણ ત્યાં આવ્યાં હતાં. દક્ષ પ્રજાપતિએ નોતરૂં (નિમંત્રણ) દઈને તેડાવેલા સર્વ દેવતાઓ પોતાની પત્નીઓસહિત વિમાનમાં બેસીને આવેલા હતા. ૬–૧૦ તેઓ પ્રજ્જવલિત અગ્નિની પેઠે શોભતા હતા તે સર્વને જોઈને ક્રોધવડે યુક્ત થયેલા દધીચિ ઋષિ બોલ્યા કે,–આ તો યજ્ઞ નથી અથવા ધર્મ પણ નથી કે, જ્યાં રૂદ્રનું પૂજન થતું નથી. આ શું તમો સર્વના વધ અને બંધન

પ્રાપ્ત થયાં છે અથવા શું કાળ વિપરિત થઈ ગયો છે? ૧૧ ૧૨ અથવા શું તમો પ્રાપ્ત થયેલા વિનાશને મોહથી દેખતા નથી? આ મહાભયાનક વિનાશ આ મોટા યજ્ઞમાં ઉપસ્થિત થયો છે તેને તમો સર્વ દેખતા નથી. ૧૩ એ પ્રમાણે કહીને મહાયોગી દધીચિએ પોતાના ધ્યાનરૂપી નેત્રવડે જોયું તો, મહાદેવ, વરદાન આપનારી દેવી પાર્વતી તથા તે (દેવી)ના સમીપમાં ઉભેલા નારદ મુનિને જોયા અને પરમ સંતોષ પામ્યા. પછી યોગ જાણનારા દધીચિ મુનિએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો કે, આ સર્વ એક વિચારવાળા થયા છે કે, જેથી તેઓએ મહાદેવને નિમંત્રણ મોકલ્યું નથી. એવો નિશ્ચય કરીને દધિચિ મુનિ તે સ્થળમાં તેમની પાસે ગયા અને બોલ્યા કે,—અપૂજ્યનું પૂજન કરવાથી તથા પૂજન કરવા યોગ્યનું પૂજન ન કરવાથી મનુષ્યને નિરંતર પુરૂષહત્યાસમાન પાપ થાય છે. ૧૪ ૧૭ હું પૂર્વે કોઇ સમયે અસત્ય બોલ્યો નથી અને હવે પછી પણ કદાપિ અસત્ય બોલવાનો નથી, તેથી દેવતાઓ અને ઋષિઓની વચ્ચે સત્ય કહું છું કે, પશુઓ (મનુષ્યો)ના ભર્તા, જગતના સ્રષ્ટા સર્વના સ્વામી તથા યજ્ઞમાં સર્વથી આગળ ભાગ લેનારા પ્રભુ મહાદેવ આ સ્થળમાં આવ્યા છે એમ જાણજો; અર્થાત્ થોડીવારમાં તે આવશે. ૧૮ ૧૯ દક્ષ કહે છે કેઃ—જેઓના હાથમાં ત્રિશુળ છે અને જેઓ કપર્દી (જટા)ને ધારણ કરનારા છે એવા રૂદ્ર ઘણા છે, હું તે રૂદ્રોનાં અગિયારે સ્થાનમાં ફરી વળ્યો છું, પણ તેમાં કોઇ મહાદેવ છે, એમ જાણતો નથી—તેમા કોઇ મહાદેવ કહેવાતો હોય તેવાને ઓળખતો નથી. ૨૦ દધીચિ કહે છે કેઃ—તમો સર્વનો એક મંત્ર (વિચાર) છે તેથી તમોએ મહાદેવને નિમંત્રણ કર્યું નથી. પણ જેમ હું શંકરથી પર બીજું કાંઈ દૈવત દેખતો નથી તેમ આ પણ સત્ય કહું છું કે, દક્ષનો આ મોટો યજ્ઞ પૂર્ણ થનાર નથી. ૨૧ દક્ષ કહે છે કેઃ—અપ્રતિમ દેવ વિષ્ણુનો સમસ્ત હવિરૂપ તથા વિધિ પૂર્વક મંત્રથી પવિત્ર થયેલો ભાગ સુવર્ણના પાત્ર મૂકીને આ યજ્ઞના સ્વામીને હું અર્પણ કરૂં છું કેમકે, તેજ પ્રભુ, વિભુ અને આહુતિ પમાડવા યોગ્ય છે. ૨૨ સતી દેવી કહે છે કેઃ—હું શું દાન, નિયમ કે, તપ કરૂં? કે જેથી અચિંત્ય ભગવાન મ્હારા પતિ આજ યજ્ઞમાં અરધો તથા ત્રીજો ભાગ પામે. ૨૩ એ પ્રમાણે બોલતી તથા ક્ષોભ પામેલી પોતાની પત્ની સતીને અત્યંત હર્ષ પામેલા ભગવાન મહાદેવ કહેવા લાગ્યા કે,—હે દેવિ! હે કૃશોદરાંગિ! તું મને જાણતી નથી, હું યજ્ઞનો સ્વામી છું માટે મને "મખેશ" (મખ—યજ્ઞ તેનો ઇશ—સ્વામી) કહે છે, તો મને—મખેશને ત્હારે કયું વચન કહેવું યોગ્ય છે? ૨૪ હે વિશાળ નેત્રવાળી સ્ત્રી! હું જાણું છું કે, જે સત્પુરૂષો નથી અને જેઓ ધ્યાન વિનાના છે તેઓ મને જાણતા નથી. આજ તને મ્હારા સ્વરૂપના વિષે મોહ થયો છે તો એમજ જાણજે કે, ઇન્દ્રસહિત સર્વ દેવો અને ત્રણે લોક પણ સર્વ પ્રકારે મૂઢ થઇને મને જાણતા નથી. ૨૫ યજ્ઞમાં સ્તવન કરનારા મ્હારૂં સ્તવન કરે છે, સામગાન કરનારા બ્રાહ્મણો મ્હારૂં પૂજન કરે છે અને અધ્વર્યુઓ મ્હારા ભાગની કલ્પના કરે છે. ૨૬ સતી દેવી કહે છે કેઃ—અત્યંત પ્રાકૃત પુરૂષ સ્ત્રીઓની સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરે છે અને ગર્વ કરે છે એમાં કાંઇ સંશય નથી. ૨૭ મહાદેવ કહે છે કેઃ—હે દેવિ! હે તનુમધ્યમે! હે ઉત્તમ પુરૂષોએ વર્ણન કરવા યોગ્ય દેવિ! હું પોતાની પ્રશંસા કરતો નથી. હે વરારોહે! તું મ્હારા સામર્થ્યને જો કે, હું યજ્ઞના અર્થે શું ઉત્પન્ન કરૂં છું. ૨૮ એ પ્રમાણે પોતાના પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય એવી પોતાની પત્ની સતીને કહીને ભગવાન મહાદેવે પોતાના મુખમાંથી એક ભયાનક અને

રૂવાં ઉભાં કરે એવો ભૂત ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૯ તેને મહાદેવે કહ્યું કે,–જા તું દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર. પછી પોતાના મુખમાંથી છોડેલા સિંહ જેવા તે એક ભૂતે, જાણે રમત કરતો હોય તેમ, દેવીનો ક્રોધ સમાવવાના અર્થે, દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો. વળી દેવીના ક્રોધથી ઉપજેલી મહા ભયાનક મહાકાળી પણ તે વીર "પોતાના ક્રોધને યોગ્ય કર્મ કરે છે કે, નહિ" તેના સાક્ષીપણાને માટે–જોવાને માટે મહાદેવની રજા લઇને તથા મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને તે વીરની સાથે ગઇ. ૩૦–૩૨ તે વીરનું શૌર્ય, બળ અને રૂપ મહાદેવની સમાન હતું તેથી તે વીર, ભગવાન મહાદેવજ ક્રોધરૂપે મૂર્તિમાન થયા હોય એવો, દેખાતો હતો. ૩૩ દેવીના ક્રોધનો નાશ કરનાર તે વીર અનંત બળવાળો, અનંત વીર્યવાળો અને અનંત બળવાન પુરૂષત્વવાળો હતો તથા તે "વીરભદ્ર" એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. ૩૪ તે વીરભદ્રે પોતાના રોમ કૂપથી "રૌમ્ય" નામે ગણના ઇશ્વરોને સરજ્યા તથા રૂદ્રના સરખા જે ગણને સરજ્યા તે "રૌદ્ર" નામે પ્રખ્યાત થયા. તેઓનાં પરાક્રમ પણ રૂદ્રની બરોબર હતાં. ૩૫ મોટી કાયાવાળા સેંકડો અને હજારો વીરો ઉત્પન્ન થઇને દક્ષનો યજ્ઞ નાશ કરવાની ઇચ્છાથી તત્કાળ તૂટી પડ્યા. ૩૬ અને પછી તેઓએ "કિલકિલ" એવી કિલકારીઓ કરીને આકાશને ભરી કાઢ્યું, તેઓના મોટા શબ્દવડે આકાશમાં રહેલા દેવો ત્રાસ પામ્યા. ૩૭ પર્વતો જમીન ઉપર પડવા લાગ્યા, પૃથ્વી કંપવા લાગી, વાયુઓ ભમવા લાગ્યા, જળનાં સ્થાન ક્ષોભ પામવા લાગ્યાં અને અગ્નિ ઝાંખા થઇ જવા લાગ્યા. ૩૮ વળી સૂર્ય પ્રકાશવા ન લાગ્યો તથા ગ્રહો, નક્ષત્રો અને ચંદ્રમા પણ પ્રકાશ ન આપવા લાગ્યા. ૩૯ ઋષિઓ પણ પ્રકાશ થતા નહોતા તેમ દેવ કે, મનુષ્યો પણ પ્રકાશ થતા નહોતા. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અંધકાર થઇ જવાની સાથે અપમાન પામેલા તે ગણોએ યજ્ઞનો ભંગ કર્યો. ૪૦ કેટલાક ભયાનક વીરો પ્રહાર કરવા લાગ્યા; કેટલાક યજ્ઞસ્તંભને ઉપાડી નાખવા લાગ્યા, કેટલાક ચોળી નાખવા લાગ્યા તથા કેટલાક કચરી નાખવા લાગ્યા. ૪૧ વાયુના જેવા વેગવાળા તથા મનના જેવી ગતિવાળા તેઓ આમ તેમ દોડવા લાગ્યા, તે સ્થળમાં જે યજ્ઞના પાત્ર તથા દિવ્ય અલંકાર હતાં તેનો ચૂરો કરી નાખ્યો. ૪૨ તથા તેને આસપાસ વેરી નાંખ્યાં, તેથી જેમ આકાશના પૃષ્ટ ઉપર તારાઓ દેખાતા હોય તેમ, દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાં દિવ્ય એવાં અન્ન અને પાન પદાર્થના પર્વત જેવડા જે ઢગલા કરેલા હતા તે સર્વ વેરી નાખ્યાં. ૪૩ દૂધની નદીઓ ચાલવા લાગી, તેમાં ઘી અને દૂધપાકનો કાદવ થયો, તેમાં દહીંનું દિવ્ય જળ હતું, ખાંડ અને સાકરરૂપી રેતી હતી. ૪૪ તે નદી છ રસની વહેતી હતી તથા ગોળના કિનારા થયા હતા તેથી તે મનોરમ દેખાતી હતી. તે સ્થળમાં ઉત્તમ મત્સ–માંસ, અનેક પ્રકારના ભક્ષ્ય, દિવ્ય શરબત, દિવ્ય ચાટણ અને ચુસીને ખાવાના પદાર્થ હતા. તે સર્વને રૂદ્રના ગણો પોતાનાં અનેક પ્રકારનાં મુખવડે ભક્ષણ કરવા લાગ્યા, બગાડવા લાગ્યા અને ફેંકી દેવા લાગ્યા. ૪૫,૪૬ રૂદ્રના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા તેઓ મોટી કાયાવાળા અને પ્રલય કાળના અગ્નિ સરખા ભયાનક હતા. તેઓએ દેવોના સૈન્યને નસાડી મૂક્યું તથા ચારે બાજૂ ફરીને બ્હીવરાવવા લાગ્યા. ૪૭ તેઓ અનેક પ્રકારના આકારવાળા થઇને રમવા લાગ્યા તથા દેવતાઓની સ્ત્રીઓને ઉચકીને ફેંકી દેવા લાગ્યા. એ રીતે રૂદ્રના ક્રોધથી રૂદ્રના સમાન કર્મવાળા તે વીરે, દેવતાઓએ પ્રયત્નથી રક્ષિત કરેલા તે યજ્ઞને સર્વ બાજૂથી શીઘ્ર દગ્ધ કર્યો અને સર્વે પ્રાણીઓને ભય ઉત્પન્ન કરે તેવો ભયાનક નાદ કર્યો. ૪૮,૪૯ પછી વીરભદ્રે

યજ્ઞનું મસ્તક છેદી નાખ્યું અને મોટો નાદ કર્યો તથા હર્ષ પામ્યો. ત્યારે બ્રહ્માદિ દેવ અને દક્ષ પ્રજાપતિ તેનાં આવા ભયંકર કર્મોને જોઇને હાથ જોડીને તેની પાસે આવ્યા તથા બોલ્યા કે,–તમે કોણ છો ? તે કહો. વીરભદ્ર કહે છે કે:–હું રૂદ્ર નથી કે, દેવી નથી, તેમ યજ્ઞનો ભાગ લેવાને પણ આવ્યો નથી. ૫૦,૫૧ પણ સતી દેવીને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેથી સર્વના આત્મારૂપ પ્રભુ મહાદેવ કોપ પામ્યા. હું તમારા યજ્ઞનું દર્શન કરવાને આવ્યો નથી કે, કોઈ વિપ્રેન્દ્રે મોકલવાથી કૌતુકવડે પણ આવ્યો નથી. ૫૨ પરંતુ હું ત્હારા યજ્ઞનો નાશ કરવાને આવ્યો છું એમ જાણજે. મ્હારૂં નામ વીરભદ્ર છે તથા હું રૂદ્રના કોપથી ઉત્પન્ન થયો છું. ૫૩ તેમ જે આ દેવી “ ભદ્રકાળી ” નામની છે, તે દેવીના કોપથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. દેવના દેવ મહાદેવે મોકલેલાં અમે બન્ને આ યજ્ઞમાં આવ્યાં છીએ. ૫૪ માટે હે વિપ્રેંદ્ર ! તું દેવના દેવ સતીના પતિને શરણે જા. કેમ કે, દેવનો ક્રોધ પણ હિતકર છે પરંતુ બીજાથી વરદાન પ્રાપ્ત થાય તે પણ ઠીક નથી. ૫૫ વીરભદ્રનું એવું વચન સાંભળીને ધર્મ આચરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ દક્ષ પ્રજાપતિએ મહાદેવને પ્રણામ કર્યાં અને સ્તોત્ર પાઠવડે તેમને પ્રસન્ન કર્યા. ૫૬ દક્ષ બોલ્યો કે,–હું ઇશાન, અવિનાશી, સ્થિર, નિર્વિકાર અને સર્વ જગતના પતિ એવા મહાત્મા મહાદેવને શરણે જાઉં છું. ૫૭ એ પ્રમાણે પ્રજાપતિ દક્ષે સારી રીતે સંપાદન કરેલા દ્રવ્યવડે અને યજ્ઞવડે દેવતાઓનું યજન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો તથા તેમાં સર્વ દેવોને અને તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓને બોલાવ્યા હતા. ૫૮ પરંતુ વિશ્વપાલન જેનું કર્મ છે એવા મહેશ્વર દેવને બોલાવ્યા નહોતા તેથી મહાદેવે ક્રોધ પામીને યજ્ઞનો ભંગ કરવાને ગણોને મોકલ્યા. ૫૯ તે ગણોએ જઇને યજ્ઞમંડપને સળગાવી દીધો, બ્રાહ્મણો નાસી ગયા અને સાહિત્ય તારા તારા (છૂટું છૂટું–વેરાયલું) થઇ ગયું, મહાત્મા રૂદ્રના ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થઇને યજ્ઞની પરિચર્યા કરનાર મનુષ્યોનાં હૃદયને ગણોએ શરવડે ભેદી નાખ્યાં હતાં, તેથી તેઓ બૂમો પાડતા પડ્યા હતા. તેઓએ યજ્ઞ સ્તંભને ખોદીને ઉપાડી નાંખ્યો હતો તથા છેદી નાખ્યો હતો. તે જગ્યોએ ઉંચે ઉડતા અને ઉડીને નીચે બેસતા, માંસના લોભી ગીધની પાંખોના વાયુવડે સઘળું કંપાયમાન થઇ રહ્યું હતું. સેંકડો શિયાળીઆં ભૂકતાં હતાં, તે ભૂમિ યક્ષ અને ગંધર્વનાં ટોળાં, પિશાચ, ઉરગ તથા રાક્ષસોથી ભરાઇ ગઇ હતી. દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞની એવી દશા થયેલી જોઇને પ્રાણ તથા અપાન વાયુને રોકીને–મનને એકાગ્ર કરીને યત્નથી મહાદેવની સ્તુતી કરી તેથી બહુ નેત્રવાળા અને શત્રુને જીતનારા દેવના દેવ ઇશ્વર ચારે બાજૂ દૃષ્ટિ ફેરવીને યજ્ઞ કુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા ૬૦ ૬૪ તેમનું તેજ હજાર સૂર્ય સરખું હતું તથા તે પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખા પ્રતાપવાળા હતા. તેમણે (મહાદેવે) હાસ્ય કરીને દક્ષને કહ્યું કે,–હે દક્ષ ! બોલ, હું ત્હારૂં શું પ્રિય કરૂં ? ૬૫ પછી દેવોના ગુરૂ મહાદેવે તેને યજ્ઞાધ્યાય કહી સંભળાવ્યો ત્યારે પ્રજાપતિ દક્ષે તેમ (મહાદેવ)ને હાથ જોડીને અને શક્તિહીન ભય પામેલા મનુષ્યની પેઠે મુખ તથા નેત્રમાં આંસુ આણીને ગદ્‌ગદ્‌ વાણીવડે કહ્યું કે,–હે દેવ જો તમો મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો, જો હું તમોને પ્રિય હોઉં, જો હું અનુગ્રહ પામવાને યોગ્ય હોઉં અથવા જો તમે મને વરદાન આપતા હો તો, મેં ઘણે કાળે અને ઘણે પ્રયત્ને સારી રીતે સંપાદન કરેલી જે યજ્ઞસામગ્રી તમારા ગણોએ બાળી નાખી છે, ખાઇ ગયા છે, પી ગયા છે, નાશ કરી છે, ચૂરો કરી નાખ્યો છે અને છેદી નાખી છે, તે સર્વ–આ પ્રકારની મ્હારી યજ્ઞની સામગ્રી મિથ્યા ન થાઓ એવું હું વરદાન માગું

શ્લો. ૬૬, ૬૯ દક્ષનું એવું વચન સાંભળીને ધર્મના અધ્યક્ષ, વિરૂપ નેત્રવાળા, ત્રણ નેત્રવાળા, પ્રજાના પતિ અને “ ભગ ” નામે દેવના નેત્રનું હરણ કરનાર મહાદેવે કહ્યું કે,–તથાસ્તુ–એમ થાઓ. ૭૦ એ રીતે મહાદેવથી વરદાન પામીને પછી દક્ષે ઘૂંટણવડે પૃથ્વી ઉપર પડીને એક હજાર અને આઠ નામવડે વૃષભધ્વજ મહાદેવની સ્તુતિ કરી. ૭૧

जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम् ।
नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान् वृषभध्वजम् ॥ ७१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां दक्षयज्ञभंगो नाम एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો–શિવસહસ્રનામ–સ્તોત્રપાઠ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्नामधेयैः स्तुतवान् दक्षो देवं प्रजापतिः ।
वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धा ममानघ ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:–હે તાત ! પ્રજાપતિ દક્ષે જે નામોવડે મહાદેવની સ્તુતિ કરી હોય તે નામ મને કહેવાં યોગ્ય છે. હે નિષ્પાપ ! તે સાંભળવાની મ્હારી શ્રદ્ધા છે. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે:–દેવના દેવ, અદ્‌ભૂત કર્મવાળા તથા ગુપ્ત વ્રતવાળા મહાદેવનાં નામ હું તને કહું તે સાંભળ. હે ભારત ! જે નામ અશ્રદ્ધાદિ દુર્ગુણવાળા પુરૂષને કહેવાં યોગ્ય નથી તથા જે નામ પ્રકાશ છે તે સર્વ હું તને કહીશ. ૨ હે *દેવ ! હે દેવેશ ! હે દેવારિબલસૂદન–ઇંદ્રિયોના શત્રુ કામાદિના બળને નાશ કરનાર અથવા દેવના શત્રુઓના બળને નાશ કરનાર મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. દેવના રાજા ઇંદ્રના બળને આશ્રય આપનાર તથા દેવ અને દાનવોએ પૂજેલા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩ હે સહસ્રાક્ષ ! એટલે યોગમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત એવી સાંબ મૂર્ત્તિ જેને એક સમયે સમગ્ર વિષયોને પ્રકાશ કરવાનાં અનેક ઇંદ્રિય છે એવા હે દેવ ! મનુષ્યાદિની ઇંદ્રિયોથી વિલક્ષણ ઇંદ્રિયોવાળા હે દેવ ! સોમ, સૂર્ય અને અગ્નિરૂપ ત્રણ નેત્રવાળા હે દેવ ! હે યક્ષના સ્વામી કુબેરના પ્રિય ! તમને નમસ્કાર છે. સર્વ સ્થળમાં જેના ચરણ છે, સર્વ સ્થળમાં જેના હાથ છે, સર્વ સ્થળમાં જેનાં નેત્ર, મસ્તક અને મુખ છે તથા સર્વ સ્થળમાં જેના કાન છે એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે સર્વને વીંટીને રહેલા છો. હે શંકુકર્ણ !+ હે મહાકર્ણ ! હે કુંભકર્ણ ! હે અર્ણવાલય ! (સમુદ્ર જેનું સ્થાન છે એવા) હે ગજેંદ્રકર્ણ ! હે ગોકર્ણ ! હે પાણીકર્ણ ! તમને પ્રણામ છે. હે સો ઉદરવાળા ! હે સો આવર્તવાળા ! હે સો જીહ્‌વાવાળા ! તમને નમસ્કાર છે. ૪–૬ ગાયત્રીને જાણનારા તમારૂં ગાયત્રીવડે ગાન કરે છે. સૂર્યનું ઉપાસન કરનારા તમને સૂર્યરૂપ

* એક હજાર અને આઠ નામનો અહિં આરંભ થાય છે. તેટલાં નામની સંખ્યા પૂરેપૂરી નહિ પણ થોડી વધારે હશે, તથાપિ તેનો પાઠ કરવાથી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે એવો લેખ છે. આ જગ્યાએ મૂળમાં કહેલાં નામ માત્ર લખીને પતાવી ન દેતાં તે તે નામના અર્થ કર્યા છે. એ નામનું પઠન કરવાથી મુક્તિ મળે છે માટે તેનો અર્થ અધ્યાત્મ ઉપર ઘટાડવો. જેમ દેવ એટલે ઇંદ્રિયો, દેવેશ એટલે ઇંદ્રિયોનો સ્વામી બુદ્ધિ, દેવારિ–એટલે કામાદિ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

+ શંકુકર્ણ આદિ સાત ગણ છે તે મહાદેવથી અભિન્ન છે માટે તેઓને મહાદેવરૂપ ગણ્યા છે,

માનીને પૂજે છે, ઋષિઓ તમને બ્રહ્મા, ઈંદ્ર અને ઉંચે રહેલા આકાશરૂપ માનીને પૂજે છે માટે તમે ગાયત્રીગેય, અર્કઅર્ચ્ય, બ્રહ્મા, શતક્રતુ, ઉર્ધ્વ અને આકાશ છો. ૭ હે મહામૂર્તે! હે સમુદ્રતુલ્ય! હે આકાશતુલ્ય! તમારી પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને યજમાનરૂપ આઠ મૂર્તિરૂપ મૂર્તિના વિષે, જેમ ગાયો વાડામાં રહે છે તેમ, સર્વ દેવતાઓ રહે છે. ૮ હું તમારા શરીરના વિષે ચંદ્ર, અગ્નિ, વરૂણ, સૂર્ય, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને બૃહસ્પતિને જોઉં છું. ૯ હે ભગવન્! તમેજ કારણરૂપ, કાર્યરૂપ, ક્રિયારૂપ તથા સત્ અને અસતના કારણરૂપ છો. તમેજ જગતના ઉત્પત્તિસ્થાન તથા વિનાશસ્થાન છો. ૧૦ તમે જગતને ઉત્પન્ન કરો છો માટે ભવ છો, તમે રૂ(પાપ)ને દ્ર (વ) એટલે નસાડી મૂકનારા છો માટે રૂદ્ર છો, તમે જગતની હિંસા કરો છો માટે શર્વ છો, તમે વરદાનને આપો છો માટે વરદ છો, તમે બ્રહ્માદિ સ્થાવર પર્યંત જીવો કે, જે "પશુ" કહેવાય છે તેના પતિ છો માટે પશુપતિ છો, તમે અજ્ઞાનરૂપ અંધકનો ઘાત કરો છો માટે અંધકઘાતી છો. હે ભવ! હે શર્વ! હે રૂદ્ર! હે વરદ! હે પશુપતિ! હે અંધકઘાતિન્! તમને નમસ્કાર છે. ૧૧ હે ત્રણુ જટાવાળા! હે ત્રણુ શીર્ષવાળા! હે ત્રણુ શૂળવાળા! હે ત્રિશૂળવડે વ્યવહાર કરનારા! હે શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને ધ્યાનરૂપ ત્રણુ નેત્રવાળા! અને હે ત્રિપુરનો નાશ કરનારા! તમને નમસ્કાર છે. ૧૨ સર્વને સહન કરવાને યોગ્ય એવા હે ચંડ! સર્વના વિષે સર્વને ધારણુ કરવાને સમર્થ હે કુંડરૂપ! હે બ્રહ્માંડને ધારણુ કરનારા! હે દંડને ધારણુ કરનારા–શાસ્તા! હે સમાનરૂપ અને કર્ણરૂપ–વક્રરૂપ! અને હે સંન્યાસીરૂપ તમને પ્રણામ છે. ૧૩ જેની દાઢો તથા કેશ ઊર્ધ્વ છે, જેનો વર્ણ શુક્લ છે, જેનું શરીર જગતરૂપે વિસ્તાર પામેલું છે, જેનો વર્ણ રજોગુણરૂપ રક્ત છે તથા જેનું સ્વરૂપ તમોગુણરૂપ ધૂમ્ર છે અને જગતનું રક્ષણુ કરવાના અર્થે કંઠમાં વિષને ધારણુ કરવાથી જેનો કંઠ નીલ થયો છે એવા તમને નમસ્કાર છે. ૧૪ જેના સમાન બીજો નથી એવા તમે છો, તમે વિરૂપ એટલે વિવિધ રૂપવાળા છો, તમે શિવ એટલે પરમ કલ્યાણુકારી છો, તમે સૂર્ય એટલે સૂર્યમંડળરૂપ છો, તમે સૂર્યમંડળમાં શોભનારા છો તથા તમારી ધ્વજા અને પતાકા સૂર્યના સરખી તેજસ્વી છે એવા હે શિવ! તમને પ્રણામ છે. ૧૫ તમે ગણોના નાથ છો, તમારો સ્કંધ વૃષના સમાન બળવાળો છે, તમે હાથમાં ધનુષ્યને ઝાલેલું છે, તમે શત્રુને દમન કરો છો, તમે જગત (દુષ્ટ)ને દંડ કરો છો તથા તમે પાંદડાં અને વલ્કલનાં વસ્ત્રને ધારણુ કરો છો એવા હે મહાદેવ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૬ તમે હિરણ્યગર્ભ–બ્રહ્મારૂપ છો. તમારૂં કવચ હિરણ્ય (સુવર્ણ) છે તમે હિરણ્યવડે શિખા કરેલી છે એવા હે હિરણ્યપતિ! તમને પ્રણામ છે. ૧૭ પૂર્વે દેવાદિ સૃષ્ટિએ તમારી સ્તુતિ કરેલી છે, તમે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છો, તમારૂં સ્તવન વર્તમાનકાળના વિષે પણુ થાય છે, માટે હે સ્તુતિપાત્ર દેવ! તમને પ્રણામ છે. તમે સર્વરૂપ છો, તમે સર્વનું ભક્ષણુ કરનારા-સંહાર કરનારા છો, તમે સર્વ પ્રાણીના અંતરાત્મા છો, હે સર્વરૂપ મહાદેવ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૮ યજ્ઞમાં હોમ કરનારા તમે હોતા છો; તમે મંત્ર છો; તમારી ધ્વજા અને પતાકા શુક્લ વર્ણની છે. હે મહાદેવ! તમને નમસ્કાર છે. તમારી નાભિના વિષે જગત રહેલું છે, જગતના નાભિ (નાઇડી)ના સ્થાનમાં તમે છો તથા સર્વ જગત, જેમ આરા નાભિના આધારે રહે છે, તેમ તમારા આધારે રહેલું છે. સર્વત્ર ફરનારા સર્વ કરતાં પણુ તમે શ્રેષ્ઠ

ફરનારા છો—અર્થાત્ તમે જગતની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત છો, માટે હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૧૯ *તમારી નાસિકા કૃશ છે; તમારૂં અંગ કૃશ છે; તમે પોતે પણ કૃશ છો. હે કૃશરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે નિરંતર રૂડી રીતે હર્ષ પામેલા રહો છો અને કિલકારીઓ કરો છો, માટે હે હૃષ્ટરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૦ +તમે વર્તમાનકાળમાં પ્રાણીઓના દેહોના વિષે શયન કરો છો, તમે (જગતમાં અંતર્ધાન થઇને) શયન કરેલું છે, તમે (વિશ્વરૂપે) શયન કરીને ઉઠેલા છો, તમે :(આત્મારૂપે) સ્થિતિમાન છો, તમે (કાળરૂપે) દોડો છો, તમે (સન્યાસીરૂપે) મુંડ છો અને તમે (યોગી કે, બ્રહ્મચારી રૂપે) જટાધારી છો. હે સર્વ ક્રિયાના કરનારરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૧ હે મહાદેવ ! નૃત્ય કરવાનું તમારૂં આચરણ છે, તમે મુખવડે વાદિત્ર વગાડો છો, તમે નદીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કમળની ભેટના લોભી છો અને તમે ગીત તથા વાદિત્રમાં શોભતા છો, હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૨ તમે સર્વથી પ્રાચીન છો માટે જ્યેષ્ઠ છો, તમે ગુણો વડે અધિક છો માટે શ્રેષ્ઠ છો તમે, બળના અભિમાની દેવ ઇન્દ્રનો પરાજ્ય કર્યો છે માટે બળપ્રમથન છો, તમે કાળને પણ નિયમમાં રાખો છો માટે કાળનાથ છો, તમે સમર્થ છો માટે કલ્પ છો, તમે મહાપ્રલયરૂપ છો માટે ક્ષય છો અને તમે અવાંતર પ્રલયરૂપ છો માટે અક્ષય છો. હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૩ ભયાનક દુંદુભિ જેવું તમારૂં હાસ્ય છે, તમે ભોજન કરવારૂપ ભયાનક વ્રતને ધારણ કર્યું છે, તમે ઉગ્ર છો અને તમારે દશ દિશાઓરૂપ દશ બાહુઓ છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૪ તમારા હાથમાં કપાળ (મનુષ્યના મસ્તકની ખોપરી) છે, ચિતાની ભસ્મ તમને પ્રિય છે, તમેજ ભયંકર છો અને તમોએ શર્માદિ ભયંકર વ્રત કલ્પાંત સુધી ધારણ કર્યાં છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૫ તમારા મુખ ઉપર અનેક પ્રકારનાં ક્ષત થયાં છે (ઘા વાગ્યા છે), તમારી જીહ્વા ખડ્ગના જેવી છે, તમે મોટી દાઢોવાળા છો, તમે યજ્ઞમાં રાંધેલા માંસના તથા સ્મશાનમાંના કાચા માંસના લોભી છો, તુંબડીની બનાવેલી વીણા તમને વ્હાલી છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૬ તમે વૃષ્ટિ કરનારા વૃષરૂપ છો, તમે ધર્મનું હિત કરનારા—ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારા વૃષ્ય છો; તમે નંદીરૂપ બળદ છો, તમે ધર્મરૂપે વૃષ છો, તમે વાયુરૂપે સર્વત્ર ગમન કરનારા અથવા કાળરૂપે ગતિમાન કાંકટ છો, તમે નિયંતારૂપે દંડ છો, તમે સર્વે પ્રાણીને નિરંતર પકવ કરનાર ધર્મપચ છો એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. ૨૭ તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, તમે વરદાનરૂપ છો, તમે વરદાન આપનારા છો, તમે ઉત્તમ માળાઓ ઉત્તમ સુગંધ અને ઉત્તમ વસ્ત્રરૂપ છો તથા તમે શ્રેષ્ઠ એવાં અતિશય વરદાન આપો છો, હે વરદાતા મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૨૮ તમે રાગ (પ્રીતિવાળા) છો અને રાગ વિનાના (વિરક્ત) પણ છો; તમે ભાવનારૂપ છો, તમે અક્ષની માળાને ધારણ કરો છો; તમે કારણરૂપે જગતથી જૂદા છો અને કાર્યરૂપે જગતમાં મળેલા પણ છો, તમે વૃક્ષાદિરૂપે છાયારૂપ છો અને સૂર્યાદિરૂપે તાપરૂપ પણ છો; હે ઉભયરૂપધારી મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. ૨૯ તમે અઘોરરૂપ છો અને ઘોરરૂપ છો, તમે ઘોરમાં પણ વિશેષ ઘોરરૂપ છો, તમે કલ્યાણરૂપ છો અને શાંતરૂપ છો તથા શાંતમાં પણ વિશેષ શાંતરૂપ છો. હે ઘોર અને શાંતરૂપ મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૦ તમે (આત્મારૂપ) એક વેગવાળા છો, તમે

* સૂક્ષ્મરૂપ વર્ણવ્યું છે. + સર્વ ક્રિયાના કર્તારૂપે વર્ણવ્યા છે.

(જ્ઞાનરૂપ) બહુ નેત્રવાળા છો, તમે (આનંદરૂપ) એક મસ્તકવાળા છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે રૂદ્ર છો, ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં તમને લોભ છે, વિભાગ કરીને આપવું તમને પ્રિય છે—બલિદાન આપવામાં તમે પ્રીતિવાળા છો એવા હે શંકર ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૧ તમે વિશ્વકર્મા (કારીગર) છો, તમે શ્વેત અંગવાળા છો, તમે નિરંતર શમ ગુણવાળા છો, ચંડિકારૂપ શત્રુને ભયંકર તમારે ઘંટા છે, તમે ઘંટનાદરૂપ છો, નાદના હેતુનો અભાવ છતાં પણ તમે નાદવાળા છો—અનાહત ધ્વનિવાળા છો. એવા હે શંકર ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૨ એક હજાર પુરૂષોએ સાથે વગાડેલી ઘંટા એક છતાં પણ જેના વિષે પરિસમાપ્ત થાય છે એવા યોગ બળવાળા તમે તે ઘંટારૂપ છો, જેને એવી ઘંટાઓની માળા પ્રિય છે એવા તમે છો, પાંચ પ્રાણ વાયુઓ ઘંટાની પેઠે જેને શબ્દનો હેતુ છે એવા તમે છો, તમે વાયુએ વહન કરેલા ગંધરૂપ છો, તમે કોલાહલરૂપ છો એવા હે શંકર ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૩ હૂંકારે ક્રોધનો વર્ણ છે. હૂંકાર શમગુણ છે, અને હૂં ભૂરાદિ લોક છે તથા હૂંકારની પાર શાંત બ્રહ્મ છે. એવી રીતે કે, હકાર આકાશ છે અને ઉકાર છટ્ઠી શિવની મૂર્તિ સૂર્ય છે, એ બંનેવડે નામ રૂપાત્મક પ્રપંચ જોવામાં આવે છે. હૂંકાર એ તેનું કારણ ઇશ્વર છે, તેની પાર તુરીય શાંત બ્રહ્મ છે. માટે હૂં હૂં હૂંકારની પાર શાંત બ્રહ્મરૂપ તમે છો. ક્રોધરહિત એ હૂંકાર તમને પ્રિય છે. તમે " શાંત થા, શાંત થા. " એ પ્રમાણે નિત્ય કહો છો માટે શમશમ છો તથા તમે પર્વત અને વૃક્ષમાં સ્થાન કરીને રહો છો માટે ગિરિવૃક્ષાલય કહેવાઓ છો એવા હે શિવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૪ તમે હૃદય, જીહ્વા, છાતી આદિ અંતર માંસના વિષે શિયાળના જેવા લોભી છો, તમે પાપ સમુદ્રથી તારનારા છો, તમે તરનારા છો, તમે યજ્ઞરૂપ છો, તમે યજમાનરૂપ છો, તમે બ્રાહ્મણના મુખમાં પડેલી આહુતિથી તૃપ્ત થનારા છો તથા અગ્નિના મુખમાં પડેલી આહુતિથી પણ તૃપ્ત થનારા છો એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૫ તમે ઋત્વિગાદિરૂપથી યજ્ઞને વહન કરનારા છો, તમે જીતેંદ્રિય છો, તમે સત્વમય છો, તમે રજોમય છો, તમે તટ યોગ નદીરૂપ છો તથા તમે તટવાળી નદીઓના પતિ સમુદ્રરૂપ છો એવા હે શિવ તમને નમસ્કાર છે. ૩૬ તમે અન્નને આપનારા છો, તમે અન્નના પતિ છો, તમે અન્નનું ભોજન કરનારા છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. તમારે હજાર મસ્તક છે, હજાર ચરણ છે. ૩૭ તમોએ હજાર ત્રિશૂળ ઉગામેલાં છે અને તમારે હજાર નેત્ર છે એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ઉગતા સૂર્ય સમાન તમારો વર્ણ છે; તમે *બાળકના સરખું રૂપ ધારણ કરો છો. ૩૮ તમે બાળક એવા અનુચરનું રક્ષણ કરો છો તથા બાળકની સાથે રમત કરો છો એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. હે વૃદ્ધરૂપ ! હે લુબ્ધરૂપ ! હે ક્ષુધારૂપ ! અને હે ક્ષોભ કરનાર મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૩૯ તમારા કેશ ગંગાના તરંગવડે ચિહ્નિત છે, તમારા કેશ મુંજ સમાન છે, છ કર્મવડે તમે સંતોષ પામો છો, યજન, અધ્યયન અને દાન એવાં ત્રણ કર્મમાં તમે આસક્ત છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૦ તમે વર્ણાશ્રમનાં જૂદાં જૂદાં કર્મ વિધિપ્રમાણે સંપૂર્ણ કરાવો છો, જેના વિષે અથવા જેના પ્રત્યે ઘોષ (ધ્વનિ) કરવામાં આવે છે તે તમે છો, ઘોષરૂપ પણ તમે છો અને કોલાહલરૂપ પણ તમે છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર

---

* એવડે બાળકૃષ્ણની લીલાના કરનાર પણ તમેજ છો એમ સૂચવ્યું છે.

છે. ૪૧ તમારાં નેત્ર ધોળાં અને પિંગટ વર્ણનાં છે, તમારી દૃષ્ટિ કૃષ્ણ અને રક્ત વર્ણની છે, તમે શ્વાસને જીત્યો છે. તમે આયુધરૂપ છો, તમે વિદારણ રૂપ છો, તમે કૃશરૂપ છો એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૨ તમે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના વિષે કથનીય (કથા કરવા યોગ્ય) છો, તમે ધર્માદિની કથારૂપ પણ છો, તમે નિરીશ્વર સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તાવનારા કપિલ પણ છો; તમે સેશ્વર સાંખ્યયોગ પ્રવર્તાવનાર પાતંજલ પણ છો, તમે વેદાંત વિચારરૂપ સાંખ્ય છો તથા તમે નિદિધ્યાસનરૂપ યોગ પણ છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૩ તમે રથને યોગ્ય છો, તમે વિરથ (રથવિનાના ગમન કરનારા) પણાને પણ યોગ્ય છો, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને આકાશ, એ ચાર માર્ગના વિષે તમારા રથની ગતિ છે, કૃષ્ણ એવા મૃગચર્મનું તમારે ઉત્તરીય છે અને સર્પનું તમારે ઉપવીત છે એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૪ તમે સર્વ લોકોના ઇશ છો માટે તમે ઇશાન છો, તમારૂં શરીર વજ્રના સમુદાયની પેઠે કઠિન છે, તમારા કેશ પિળા વર્ણના છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. તમે ત્રણ અંબક (નેત્ર)ના નાથ છો, તમે અંબિકાના પણ નાથ છો. તમે વ્યક્તસ્વરૂપ છો અને અવ્યક્તસ્વરૂપ છો, એવા હે મહાદેવ તમને નમસ્કાર છે. ૪૫ તમે કામરૂપ છો, તમે કામને આપનારા–મનોરથને પૂરનારા છો, તમે કામનો નાશ કરનારા છો, તમે તૃપ્ત થઇને કે, અતૃપ્ત થઇને ફરો છો, તમે સર્વરૂપ છો, તમે સર્વ વસ્તુને આપનારા છો, તમે સર્વનો નાશ કરનારા છો, તમારો સંધ્યાસમાન વર્ણ છે, એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૬ મોટા મેઘસમાન તમારૂં રૂપ છે અને તમે મહાકાળસ્વરૂપ છો. એવા હે શિવ ! તમને પ્રણામ છે. હે સ્થૂલ ! હે જીર્ણાંગ ! હે જટિલ ! હે વલ્કલધારિન્ ! હે અજિન (મૃગચર્મ) ધારિન્ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૭ પ્રકાશિત સૂર્ય અને અગ્નિસમાન દેદીપ્યમાન તમારી જટા છે, વલ્કલ અને અજિન તમારાં વસ્ત્ર છે, હજાર સૂર્યસમાન નિરંતર તમારો તાપ છે એવા હે મહાદેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૪૮ તમે જગતને મોહ પમાડનારા છો; જેમાં સેંકડો આવર્ત છે એવા ગંગાજળવડે ભીના થયેલા તમારા કેશ છે, તમે ચંદ્રનું વારંવાર આવર્તન કરો છો, તમે યુગનું પણ આવર્તન કરો છો અને તમે મેઘનું પણ આવર્તન કરો છો, એવા હે મહાદેવ ! તમને પ્રણામ છે. ૪૯ તમે અન્ન છો, તમે ભોક્તા છો, તમે અન્ન આપનાર છો તમે અન્નનું ભોજન કરનારા છો; વળી તમેજ અન્નના સ્રષ્ટા તથા પકવનારા, તે પકવેલા અન્નને ખાનારા અને પવન તથા અગ્નિરૂપ છો; એવા હે દેવ ! તમને નમસ્કાર છે. ૫૦ હે દેવના દેવ ! હે ઇશ ! તમે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ એવા ચાર પ્રકારના પ્રાણીના સમુદાય છો. ૫૧ તમે ચરાચર વિશ્વના સરજનારા તથા સંહાર કરનારા છો. બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષોમાં ઉત્તમ એવા હે દેવ ! બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ તમને "બ્રહ્મ" કહે છે. ૫૨ બ્રહ્મવાદીઓ તમને "મનનું છેવટનું ઉત્પત્તિ સ્થાન–આકાશ, વાયુ" અને "તેજના ભંડારરૂપ–ઋગ, યજુર અને સામવેદરૂપ" તથા "ઓંકારરૂપ" કહે છે. ૫૩ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે મહાદેવ ! સામવેદનું ગાન કરનાર બ્રહ્મવાદીઓ "**हायि हायि हु वा हायि हायि हायि**" એ પ્રમાણે વારંવાર તમારૂં ગાન કરે છે. ૫૪ તમે યજુર્મય છો, તમે ઋગ્વેદમય છો અને તમે આહુતિમય છો. વેદ અને ઉપનિષદના ગણો (સ્તુતિ કરીને) તમારૂં સ્તવન કરે છે. ૫૫ તમે બ્રાહ્મણ છો, તમે ક્ષત્રિય છો. તમે વૈશ્ય છો. તમે શૂદ્ર છો અને બીજા જે અધમવર્ણ

છે તે પણ તમેજ છો. મેઘસમુદાય, વિજળી અને ગર્જના પણ તમેજ છો. ૫૬ સંવત્સર, ઋતુઓ, માસ, અર્ધમાસ, યુગ, નિમેષ, કાષ્ઠા, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને કળા, એ સર્વ તમેજ છો. ૫૭ વૃક્ષોમાં તમે થડ છો, પર્વતમાં તમે શિખર છો, પશુઓમાં તમે વ્યાઘ્ર છો, પક્ષીઓમાં તમે ગરૂડ છો અને સર્પોમાં તમે શેષ છો. ૫૮ સમુદ્રમાં તમે ક્ષીરસાગર છો, યંત્રોમાં તમે ધનુષ છો, આયુધમાં તમે વજ્ર છો અને વ્રતમાં તમે સત્ય છો. ૫૯ દ્વેષ, ઇચ્છા, પ્રીતિ, મોહ, ક્ષમા, અક્ષમા, વ્યવસાય, ધીરજ, લોભ, કામ, ક્રોધ, જય, પરાજય, એ સર્વ તમેજ છો. ૬૦ તમે ગદાધારી છો, તમે બાણધારી છો, તમે "ખટ્વાંગ" નામે આયુધધારી છો અને તમે પડઘમને ધારણ કરનારા છો, તમે છેદનારા, ભેદનારા, પ્રહાર કરનારા, લઇ જનારા, માનનારા અને પિતા છો એમ અમે માન્ય કરેલું છે. ૬૧ તમે દસ+ લક્ષણયુક્ત છો, તમે ધર્મ અર્થ અને કામ છો, તમે ગંગા, સમુદ્ર, નદીઓ, તળાવો અને સરોવર છો. ૬૨ વેલા, વેલીઓ, ઘાસ, ઔષધીઓ, પશુઓ, મૃગો, પક્ષીઓ, દ્રવ્ય, કર્મ, સમારંભ, કાળ, પુષ્પ, ફળ, ફળપુષ્પને આપનાર, એ સર્વ તમેજ છો. ૬૩ તમે દેવતાઓમાં આદિ પુરૂષ છો અને તેઓમાં અંતે પણ તમેજ રહેવાના છો, તમે ગાયત્રી અને ઓંકાર છો, તમે હરિતવર્ણ, તમે નીલવર્ણ, તમે રક્તવર્ણ, તમે રોહિતવર્ણ તથા તમે અરૂણવર્ણ છો. વળી તમે કદ્રુવર્ણ, કપિલવર્ણ કપોતવર્ણ અને શ્યામવર્ણના છો. ૬૪ તેમજ તમે વર્ણરહિત છો; ઉત્તમ (સુંદર) વર્ણના છો, વર્ણને ઉત્પન્ન કરનારા છો અને અનુપમ છો. તમે સુવર્ણ નામવાળા તથા સુવર્ણપ્રિય છો. ૬૫ તમે ઇન્દ્ર, યમ. વરૂણ, કુબેર, અગ્નિ, પ્રલય, ચિત્રભાનુ. સ્વર્ભાનુ અને ભાનુ છો. ૬૬ તમે અગ્નિહોત્ર, હોમ કરનારા, હોમ કરવા યોગ્ય અને હુતદ્રવ્ય છો, તમે સમર્થ છો, તમારૂં નામ ત્રિસુપર્ણના વિષે પ્રસિદ્ધ છે તથા યજુર્વેદીના શતરૂદ્રીયમાં પણ તમે વિદિત છો. ૬૭ તમે બ્રહ્મ છો, તમે પવિત્રમાં પવિત્ર છો, મંગળમાં મંગળ છો, તમે દેહને શબ્દયુક્ત કરો છો માટે ગિરિક છો, તમે દેહને ગતિયુક્ત કરો છો માટે તમે હિંડિક કહેવાઓ છો, ઉપાધિવિશિષ્ટ રૂપવડે તમે વૃક્ષની પેઠે નાશવાન છો માટે વૃક્ષ કહેવાઓ છો, તમે શુદ્ધસ્વરૂપવડે પ્રાણીને જીવાડો છો માટે જીવ કહેવાઓ છો અને તમે દેહરૂપ પણ છો. ૬૮ તમે પ્રાણ, સત્વ, રજ અને તમ છો, તમે સ્ત્રીરહિત છો માટે અપ્રમદ છો, અર્થાત્ ઉર્ધ્વરેતા છો તથા તમે પ્રાણ, અપાન, સમાન ઉદાન અને વ્યાનસ્વરૂપ છો. ૬૯ તમે ઉન્મેષ, નિમેષ, છીંક અને બગાસારૂપ છો, તમારી દૃષ્ટિ રક્ત છે અને તે અંતર્ગત છે, તમારૂં મુખ મોટું છે તથા તમારૂં ઉદર પણ મોટું છે. ૭૦ તમારો રોમ નિર્મળ અથવા શ્વેત છે, તમારી દાઢી ભૂંખરી છે, તમારા કેશ ઉભા છે તથા તમે અત્યંત ગતિવાળા છો. તમે ગીત અને વાદિત્રના તત્વને જાણનારા છો. ગીત અને વાદિત્ર તમને પ્રિય છે. ૭૧ તમે સંસારરૂપી નદીમાં ફરનારા જળચર મત્સ્યરૂપ જીવ છો, જેમ મત્સ્ય જાળમાં બંધાય છે, તેમ વાસનારૂપી જાળમાં બંધાનારા જીવ પણ તમેજ છો, તમે દુર્ધર છો, તમે લીલાવડે બીજાને ધારણ કરો એવા છો તમે કલિને પણ વશ કર્યો છે અને તમે અકાળ, અતિકાળ, દુષ્કાળ અને કાળરૂપ છો. ૭૨ તમે મૃત્યુ છો, તમે છેદ કરવાનું સાધન છો, છેદનરૂપ કર્મ છો, તમે મિત્ર છો, તમે શત્રુનો ક્ષય કરનાર છો,

---

+ અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, શૌચ; સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન, એ દશ (યમ-નિયમ.)

તમે મેઘકાળ છો, તમે મોટી દાઢવાળા છો તથા તમે સંવર્તક મેઘરૂપ એટલે પ્રલયકાળના મેઘરૂપ છો. ૭૩ તમે પ્રકાશવાળા છો માટે તમને "ઘંટ" કહે છે, તમે માયાથી વીંટાયલા હોવાથી તમારો પ્રકાશ ઢાંકેલો છે માટે તમે અઘંટ છો, તમે મનુષ્યોને કર્મના ફળવડે યોજો છો માટે તમે ઘંટી છો, તમે ઘંટા રાખો છો, સ્થાવર અને જંગમને ચર એટલે ચાલનારા (નાશવંત) કહે છે. એ ચરવડે તમે ક્રીડા કરો છો (જેમ સોગઠાંવડે રમાય છે તેમ) માટે તમે ચરચેલી છો, તમે સર્વ કાર્યમાં કારણરૂપે મળેલા છો માટે તમને "મિલીમિલી" કહે છે, તમે પ્રણવરૂપ બ્રહ્મ છો, તમે અગ્નિના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા *અષ્ટાદશાર્ણ મંત્રરૂપ છો, તમે પરમ હંસ છો તથા તમે ત્રણ દંડને ધારણ કરનારા છો. ૭૪ તમે ચાર યુગ છો, તમે ચાર વેદ છો, તમે ચાતુર્હોત્રના પ્રવર્તાવનારા છો, તમે ચાર આશ્રમના નેતા છો તથા તમે ચાર વર્ણને ઉત્પન્ન કરનારા છો. ૭૫ સદૈવ તમને અક્ષ (રૂદ્રાક્ષ કે, પાસા) પ્રિય છે, તમે ધૂર્ત છો, તમે ગણના અધ્યક્ષ છો, તમે ગણના અધિપતિ છો, તમે રાતાં વસ્ત્ર તથા રાતાં પુષ્પને ધારણ કરો છો, તમે વાણીના ઇશ છો અને તમને ગેરૂ પ્રિય છે. ૭૬ તમે અલ્પશિલ્પી છો, તમે શિલ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે સર્વ શિલ્પને પ્રવર્તાવનાર છો, તમે ભગદેવનાં નેત્રને ફોડી નાખવાના અંકુશરૂપ છો, તમે ચંડ છો અને તમે પૂષાના દાંત નાશ કર્યા છે. ૭૭ તમે સ્વાહારૂપ છો, તમે સ્વધારૂપ છો, તમે વષટ્કારરૂપ છો અને તમે નમસ્કારરૂપ છો. એવા હે દેવ ! તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. તમારૂં વ્રત ગૂઢ છે, તમારૂં તપ ગુપ્ત છે, તમે તારક મંત્રરૂપ છો અને તમે અત્યંત નક્ષત્રવાળા આકાશરૂપ છો. ૭૮ તમે જગતના આદિ કર્તા છો, તમે ભૌતિક સૃષ્ટિના ઉત્પન્ન કર્તા છો, તમે જગતને એકત્ર કરીને સ્થાપન કરનારા છો, તમે અદૃષ્ટ વિધિરૂપ છો, તમે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છો, તમારો કોઈ ધારણકર્તા નથી, તમે બ્રહ્મા એટલે બ્રહ્મવેત્તા છો, તમે તપ છો, તમે સત્ય છો, તમે બ્રહ્મચર્ય છો અને તમે આર્જવરૂપ છો; અર્થાત્ તમે તપ આદિ ચાર બ્રહ્મવિદ્યાનાં સાધનરૂપ છો. ૭૯ તમે જરાયુજાદિ પ્રાણીના આત્મારૂપ છો, તમે પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનારા છો, તમે પ્રાણીરૂપ છો, તમે ભૂત અને ભવિષ્ય સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિ સ્થાન છો, તમે ભૂર્લોક, ભૂવર્લોક અને સ્વર્લોકરૂપ છો, તમે નિશ્ચયરૂપ છો, તમે દશ-ગુણયુક્ત છો તથા તમે મહેશ્વર છો. ૮૦ તમે દીક્ષાને ધારણ કરેલી છે તથાપિ તમે દીક્ષારહિતજ છો, તમે ક્ષમાવાન છો, તમારૂં દમન કરવાને કોઈ શક્તિમાન નથી, જેઓ ઉન્મત્ત થઇને વર્તે છે તેનો તમે નાશ કરો છો, તમે ચંદ્રને આવર્તાવો છો-પુનઃ લાવો છો માટે તમે માસ છો, તમે યુગને પુનઃ લાવો છો માટે કલ્પ છો, તમે પ્રલય કરો છો માટે સંવર્ત છો અને તમે સૃષ્ટિને પુનઃ ઉત્પન્ન કરો છો માટે સંપ્રવર્તક છો. ૮૧ તમે સ્ત્રીની અભિલાષારૂપ કામ છો. તમે સત્પુત્રની ઉત્પત્તિના હેતુ બિંદુરૂપ છો, તમે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અણુ છો, તમે સ્થૂલ છો, તમને કરેણની માળા બહુ વહાલી છે, તમારૂં મુખ નંદીના સરખું છે, તમે ભયાનક મુખવાળા, સુંદર મુખવાળા, નઠારા મુખવાળા અને મુખરહિત છો. ૮૨ વળી તમે ચાર મુખવાળા, બહુ મુખવાળા અને સંગ્રામમાં અગ્નિના સમાન મુખવાળા છો, તમે હિરણ્યગર્ભ છો, તમે પક્ષીની પેઠે અસંગ છો, તમે શેષરૂપ છો તથા તમે વિરાટ્રૂપ છો. ૮૩ તમે અધર્મનો નાશ કરનારા

---

* "**ॐ रुद्र चीलिचीलिचीलिमिलिमिलिमिलि ॐ स्वाहा**" એ અષ્ટાદશાર્ણ મંત્ર છે.

છો, તમારો પાર્શ્વ ભાગ મહાન છે, તમે અત્યંત તીક્ષ્ણ (વિષ)ને ધારણ કરનારા છો. તમે ગણના અધિપતિ છો, તમે કૃષ્ણાવતારમાં રમતના વિષે ગાયની પેઠે બરાડનારા છો, વિષજ્વાળાદિથી ગાયોને ઉગારનારા પણ તમે છો તથા તમે બળદ ઉપર વાહન કરનારા છો. ૮૪ તમે ત્રણ લોકના રક્ષણ કરનારા છો, તમે ગોવિંદ છો, તમે ઇંદ્રિયોના માર્ગની પેઠે ગતિના આશ્રયભૂત છો માટે ગોમાર્ગ કહેવાઓ છો, તમે ઇંદ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છો માટે અમાર્ગ છો, તમે સર્વથી પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છો, તમે સ્થિર છો, તમે ત્રણ લોકને ધારણ કરવામાં સ્તંભરૂપ છો, માટે તમને "સ્થાણુ" કહે છે તથા તમે કોઇથી કંપાયમાન થાઓ તેવા નથી પણ તમે પોતેજ બીજાને કંપાવનારા છો. ૮૫ તમે મૃત્યરૂપે પ્રાપ્ત થાઓ ત્યારે દુઃખથી પણ તમને અટકાવી શકાય નહિ, તમે જ્યારે અમૃતરૂપે અનુગ્રહ કરો છો ત્યારે દુષ્ટ વિષનો પણ નાશ કરો છો, સંગ્રામમાં તમે દુઃખથી પણ સહન કરી શકાઓ એવા નથી, તમારૂં ઉલ્લંઘન કરવાને કોઇ સમર્થ નથી, તમારી ધર્ષણા કોઇથી કરાય એમ નથી. તમે કોઇથી કંપાવ્યા કંપો તેમ નથી, તમારા વિષે વ્યાપ્ત થવાને કે, તમને વીંટી લેવાને કોઇ સમર્થ નથી. તમે કોઇથી જીતાઓ તેવા નથી તથા તમે જયસ્વરૂપી ધર્મરાજા છો, તમે શીઘ્ર ગતિ કરવાવાળા છો. ૮૬ તમે ચંદ્રસ્વરૂપ છો, તમે યજ્ઞસ્વરૂપ છો. તમે શીત, ઉષ્ણ, ભૂખ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા આધિ આદિને ધારણ કરનારા છો. આધિઓ અને વ્યાધિઓને પણ તમેજ ધારણ કરી રહ્યા છો. તમે વ્યાધિના નાશ કરનારા છો અને સ્વતઃ વ્યાધિરૂપ પણ છો. ૮૭ તમે મ્હારા યજ્ઞરૂપી મૃગના નાશ કરનારા પારધિ છો. તમે વ્યાધિઓના ઉત્પત્તિસ્થાન છો. વ્યાધિ તમારા પ્રત્યે આવતા નથી. તમે શિખંડી એટલે શિખંડવાળા છો. કમળસમાન તમારાં નેત્ર છે, કમળના વનમાં તમે નિવાસ કરો છો. ૮૮ તમે દંડને ધારણ કરનારા છો. તમે ત્રણ વેદરૂપી ત્રણ નેત્રવાળા છો, તમારો દંડ ભયંકર છે અને તે બ્રહ્માંડનો નાશ કરનાર છે. તમે વિષરૂપ અગ્નિનું પાન કરનારા છો, તમે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે સોમપાન કરનારા અને દેવતાઓના પતિ છો. ૮૯ હે જગન્નાથ! તમે અમૃતનું પાન કરનારા છો. હે દેવનાદેવ! તમે ગણના ઇશ્વર છો. તમે વિષ તથા અગ્નિથી રક્ષણ કરનારા છો. તમે મૃત્યુથી રક્ષણ કરનારા છો. તમે દૂધનું પાન કરનારા છો. તમે સોમમાં અમૃત આપીને જગતનું રક્ષણ કરનારા છો, તમે સ્વર્ગાદિ સુખથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓનું રક્ષણ કરનારા છો. તમે "તુષિતા" નામે દેવોના આદિ બ્રહ્માનું રક્ષણ કરનારા છો. ૯૦ તમે હિરણ્યરેતા (અગ્નિ) પુરૂષ છો. તમેજ સ્ત્રી પુરૂષ અને નપુંસક છો. તમે બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ છો. જેની દાઢો જીર્ણ થઇને ખરી પડી છે એવા નાગેંદ્ર (મોટા હાથી) તમે છો. તમે ઇન્દ્ર છો. હે વિશ્વના કરનારા! તમેજ વિશ્વના કર્તા છો. ૯૧ તમે વિશ્વના સંહાર કરનારા છો. તમે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રજાપતિઓને વરદાન આપનારા છો. તમે વિશ્વનું પાલન-પોષણ કરીને પોતાના વિષે ધારણ કરો છો. તમે વિશ્વરૂપ છો, તમે તેજસ્વી છો અને તમારૂં મુખ સર્વ તરફ છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય તમારાં નેત્ર છે, પિતામહ તમારૂં હૃદય છે. ૯૨ મહોદધિ તમારી કૂખ છે, સરસ્વતી તમારી વાણી છે, વાયુ તમારૂં બળ છે, અગ્નિ તમારૂં વીર્ય છે, દિવસ અને રાત્રિ તમારૂં નિમેષ અને ઉન્મેષરૂપ કર્મ છે. ૯૩ હે શિવ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ કે, પ્રાચીન ઋષિઓ પણ તમારૂં મહાત્મ્ય યથાર્થ જાણવાને શક્તિમાન નથી. ૯૪ જે તમારી મૂર્તિઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી મ્હારી

દૃષ્ટિએ પડતી નથી તેવડે, જેમ પિતા ઔરસ પુત્રનું રક્ષણ કરે, તેમ તમે મ્હારૂં નિરંતર રક્ષણ કરો. ૯૫ હે નિષ્પાપ ! હું તમારે રક્ષણ કરવા યોગ્ય છું માટે તમે મ્હારૂં રક્ષણ કરો. હે ભગવન્ ! તમને નમસ્કાર છે. તમે ભક્તના ઉપર દયા કરનારા ભગવાન છો અને હું તમારો સદૈવ ભક્ત છું. ૯૬ જે અજ્ઞેય આત્મા હજારો જીવોને અજ્ઞાનવડે વીંટીને પોતે જ્ઞેય, જ્ઞાન અને જ્ઞાતૃ ભાવથી શૂન્ય થઇને કામરૂપી સમુદ્રની અંતે–કામ સમુદ્રનો નાશ થયા પછી આત્મારૂપે પ્રકાશે છે તે શિવ મ્હારૂં નિરંતર રક્ષણ કરો. ૯૭ નિદ્રારહિત, જેમણે શ્વાસને જીત્યો છે, સત્વ વિષે રહેલા અને જેમણે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરેલો છે એવા સમાધિ કરનારા યોગીઓ જેને જ્યોતિઃસ્વરૂપે જૂએ છે તે યોગાત્મા મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૯૮ જે નિરંતર જટા રાખે છે, દંડને ધારણ કરે છે, જેનું ઉદર લાંબુ છે, જેનો બાણનો ભાથો કમંડળ છે–અર્થાત્ કમંડળના જળવડે યક્ષ–રાક્ષસાદિનો નાશ કરે છે એવા બ્રહ્મારૂપ મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૯૯ જેના કેશ વિષે મેઘ છે, જેના સર્વ અંગના સંધિઓ વિષે નદીઓ છે અને જેની કૂખ વિષે ચાર સમુદ્ર છે એવા જળાત્મક મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૦ જ્યારે યુગનો અંત આવે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીનું ભક્ષણ કરીને–પોતાને વિષે લીન કરીને જળની મધ્યે શયન કરે છે તે જળશાયી મહાદેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૧ જે રાહુના મુખમાં પ્રવેશ કરીને રાત્રિમાં સોમરસને પીએ છે તથા જે રાહુ થઇને સૂર્ય—ચંદ્રને ગળે છે તે મ્હારૂં રક્ષણ કરો. અર્થ એવો છે કે, ગળાની બારી આગળ તાળવાની મધ્યમાં જે માંસ લટકે છે તેને “ ઘંટિકા ” કહે છે. તે ઘંટિકાનું બીજું નામ “ લંબિકા ” છે. ઇડા અને પિંગળા નાડીઓ કે, જેનું દૈવત ચંદ્ર અને સૂર્ય છે તેનો એ રોધ કરે છે માટે ઘંટિકાને રાહુનું મુખ કહે છે. એ ઘંટિકા આગળ જીહ્વાનું અગ્ર ધારણ કરવાથી વાયુ રોકાય છે. હઠયોગીઓ તેને “ ખેચરીમુદ્રા ” કહે છે. તે જગ્યોએ જે અમૃત છે તેનું પાન રાત્રિમાં કરે છે એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે, જ્ઞાતૃ, જ્ઞાન અને જ્ઞેય ભાવરહિત સમાધિ અવસ્થામાં તે અમૃતનું પાન કરાય છે, માટે એ ત્રિપુટીરહિત અવસ્થા રાત્રિ છે અને ત્યાં અમૃતબિંદુ ઝરે છે તે સોમ છે. તે સોમનું પાન કરનાર શિવ મ્હારૂં રક્ષણ કરો. ૧૦૨ ચતુર્મુખ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અત્યંત બાળક રૂપ દેવો અને પિતૃઓ કે જેઓ યજ્ઞમા યથાયોગ્ય બળિદાનને ગ્રહણ કરે છે તથા જેઓ સ્વાહા અને સ્વધા શબ્દવડે હર્ષ પામે છે તેઓ હર્ષ પામો, તેઓને મ્હારા નમસ્કાર છે. ૧૦૩ સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં જે અંગુષ્ઠ માત્ર પુરૂષો રહેલા છે તેઓ નિરંતર મ્હારૂં રક્ષણ કરો તથા મને નિરંતર તૃપ્ત કરો. ૧૦૪ જેઓ દેહમાં રહીને રૂદન કરતા નથી પણ જેઓ દેહધારીઓને રૂદન કરાવે છે, જેઓ દેહમાં રહીને હર્ષ પામતા નથી પણ દેહધારીઓને હર્ષ પમાડે છે, તેઓને* નિરંતર નમસ્કાર છે. ૧૦૫ જે રૂદ્ર દેવતાઓ નદીમાં, પર્વતમાં, ગુફાઓમાં, વૃક્ષોનાં મૂળમાં, ગાયોના ગોઠાઓમાં, વનમાં, દુર્ગમ જગ્યામાં, ચાર માર્ગના ચકલામાં, રાજમાર્ગમાં, ચોતરા ઉપર, નદીઓ આદિના તટમાં, હસ્તિશાળામાં, ઘોડશાળામાં, રથશાળામાં, જીર્ણ થયેલા બાગવાળા બંગલાઓમાં, પાંચ ભૂતોમાં, દિશાઓમાં, વિદિશાઓમાં, ચંદ્ર અને સૂર્યના મધ્યમાં, ચંદ્ર અને સૂર્યના કિરણમાં, રસાતાળમાં તથા તેની પણ પાર રહેલા છે, તે રૂદ્ર દેવતાઓને નિત્ય નિત્ય વારંવાર નમસ્કાર છે. જેઓની સંખ્યા નથી, જેઓનું પ્રમાણ નથી અને જેઓનું રૂપ

* પ્રાણરૂપી રૂદ્રને.

નથી એવા અસંખ્યેય ગુણવાળા રૂદ્રોને નિત્ય નિત્ય નમસ્કાર છે. ૧૦૯, ૧૧૦ તમે સર્વ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનારા છો અને તમે સર્વ પ્રાણીના પતિહર છો, તેમજ તમે સર્વ પ્રાણીના અંતરાત્મા છો, તેથી તમને અમે નિમંત્રણ કર્યું નથી. ૧૧૧ અનેક પ્રકારની દક્ષિણાઓવાળા યજ્ઞોવડે તમારૂં યજન થાય છે તથા તમે સર્વના કર્ત્તા છો માટે તમને નિમંત્રણ કર્યું નથી. ૧૧૨ અથવા હે દેવ ! હું તમારી સૂક્ષ્મ માયાવડે મોહ પામેલો હતો તે કારણથી તમને નિમંત્રણ કર્યું નથી. ૧૧૩ હે ભવ ! તમે સૃષ્ટિ વિષે મને અધિકાર આપ્યો તેથી હું રાજસભાવને પામી ગયો છું અને તમે તો કેવળ સત્વગુણવડે ગ્રહણ થાઓ એવા છો માટે હું તમને જાણી શકયો નથી. હે દેવ ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ, મ્હારા ઉપર કૃપા કરો. હે દેવ ! મ્હારૂં હૃદય તમારા વિષે છે, મ્હારી બુદ્ધિ તમારા વિષે છે અને મ્હારૂં મન પણ તમારા વિષે છે. ૧૧૪ દક્ષ પ્રજાપતિ એ પ્રમાણે મહાદેવની સ્તુતિ કરીને વિરામ પામ્યો તથા ભગવાન મહાદેવ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થઇને પુનઃ આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા કેઃ—હે દક્ષ ! હે સુવ્રત ! આ સ્તોત્રવડે હું સંતોષ પામ્યો છું, હું તને ઘણું શું કહું ? પણ આ સ્તોત્રથી તું નિરંતર મ્હારી પાસે રહીશ—મ્હારા લોકને પામીશ. ૧૧૫, ૧૧૬ હે પ્રજાપતે ! એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞનું અને એક સો વાજપેય યજ્ઞનું ફળ તને મ્હારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થશે. ૧૧૭ એવી રીતે કહીને પછી લોકના અધિપતિ મહાદેવે વાક્યને બોલી જાણનારા પુરૂષોએ માન્ય કરેલું તથા દક્ષને આશ્વાસન આપનારૂં આવું વચન કહ્યું કેઃ—હે દક્ષ ! હે દક્ષ ! આ વિઘ્ન જોઇને ત્હારે મનમાં ક્રોધ કરવો નહિ કેમ કે, હું ત્હારા યજ્ઞને ભંગ કરનારો છું એ તેં પૂર્વકલ્પે પણ જોયુંજ છે—અર્થાત્ સર્વ કલ્પ સમાન હોવાથી જે પૂર્વ કલ્પમાં બન્યું હતું તે આ કલ્પે પણ અવશ્ય બન્યા કરે છે માટે જે અવશ્યભાવી છે તેનો શોક શો કરવો. ૧૧૮–૧૧૯ હે સુવ્રત ! હું તને પુનઃ પણ વરદાન આપું છું તે તું પ્રસન્ન મુખવાળો થઇને ગ્રહણ કર. તે વરદાનને તું એકચિત્તે સાંભળ. ૧૨૦ મેં છ અંગવાળા વેદમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તથા સાંખ્ય અને યોગમાંથી યુક્તિપૂર્વક ઉદ્ધાર કરીને અત્યંત મોટું તપ કર્યું છે. તે તપ દેવ દાનવોથી થવું કઠિન છે, પૂર્વે કોઇએ તેવું તપ કર્યું નથી. તે સાધન કાળે અને ફળ કાળે સર્વદા કલ્યાણકારી છે. તેને સર્વ વર્ણ અને સર્વ આશ્રમવાળા પુરૂષો આચરી શકે છે-સર્વને એ વ્રત આચરવાનો અધિકાર છે. તે મોક્ષનું હેતુભૂત છે. તે ઘણાં વર્ષ આચરવાથી સિદ્ધ થાય તેવું છે, તે પાંચ યમ અને પાંચ નિયમથી સંયુક્ત છે, તે ઘણું ગુપ્ત છે—તેને ઘણા જણ તત્વથી જાણતા નથી અને એટલાજ માટે અપ્રાજ્ઞ—કર્મઠ પુરૂષોએ તેને નિંદેલું છે પરંતુ બુદ્ધિમાન—જ્ઞાની પુરૂષે નિંદેલું નથી, તે વર્ણાશ્રમના ધર્મથી કોઈ જગ્યોએ વિપરીત અને કોઇ જગ્યોએ સમાન છે—અર્થાત્ તે વિપરીત છતાં પણ વસ્તુતઃ સમાન છે. જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતવડે તેનો નિશ્ચય થયેલો છે, એવું આ વ્રત આશ્રમ ધર્મને ઉલ્લંઘીને આચરેલું છે. ૧૨૧–૧૨૩ હે દક્ષ ! તેને "પાશુપત વ્રત" કહે છે અને પૂર્વે એ વ્રતને મેં ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ વ્રતને રૂડી રીતે આચરવાથી ઘણું ફળ થાય છે. ૧૨૪ હે મહાભાગ ! તને તે વ્રતનું ફળ પ્રાપ્ત થાઓ અને તેથી ત્હારા મનનો પરિતાપ નાશ પામો. એ પ્રમાણે વરદાન આપીને અમાપ પરાક્રમવાળા મહાદેવ પોતાની પત્નીસહિત અને પોતાના અનુચરસહિત દક્ષ પ્રજાપતિની આગળથી અદર્શન થઈ ગયા. ૧૨૫ જે પુરૂષ દક્ષે કહેલા આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરે છે કે, કીર્તન કરે છે તે કોઇ પ્રકારના

અશુભ ફળને પામતો નથી તથા દીર્ઘ આયુષ્યવાળો થાય છે. ૧૨૬ જે પ્રમાણે સર્વ દેવોમાં ભગવાન મહાદેવ ઉત્તમ છે, તેમ સઘળાં સ્તોત્રમાં વેદતુલ્ય આ સ્તોત્ર ઉત્તમ છે. ૧૨૭ જે મનુષ્યોને યશ, રાજ્ય, સુખ, ઐશ્વર્ય, કામ, અર્થ અને ધનની ઇચ્છા હોય તેઓએ આ સ્તોત્રવડે ભક્તિપુરઃસર મહાદેવનું સ્તવન કરવું. ૧૨૮ તથા જેઓને વિદ્યાની ઇચ્છા હોય તેઓએ તો યત્નવડે પણ શ્રવણ કરવું. આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરવાથી પુરૂષ વ્યાધિત હોય, દુઃખિત હોય, દીન હોય, લૂંટારાઓએ ઘેરેલો હોય, ભયથી પીડાયેલો હોય કે, રાજકાર્યમાં ગુન્હેગાર થયો હોય તથાપિ તેમાંથી મુક્ત થાય છે. તેમ બીજા પણ મોટા ભયથી મુક્ત થાય છે. ૧૨૯ વળી આજ દેહવડે શિવના ગણની સમાનતાને પામે છે અને તેજ તથા યશવડે યુક્ત થઇને નિર્મળ થાય છે. ૧૩૦ જે ઘરમાં આ સ્તવનનો પાઠ થાય છે તે ઘરમાં રાક્ષસ, પિશાચ, ભૂત કે, વિનાયક, એમાંનું કોઇ વિઘ્ન કરતું નથી. ૧૩૧ જે સ્ત્રી શિવ ઉપર ભક્તિ રાખીને તથા બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને આ સ્તવનનું શ્રવણ કરે છે તે સ્ત્રી પિતાના પક્ષ (પિયર)માં અને માતાના પક્ષ (મોસાળ)માં દેવની પેઠે પૂજાય છે. ૧૩૨ જે પુરૂષ એકાગ્ર થઇને આ સંપૂર્ણ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરે છે અથવા કીર્તન કરે છે તેનાં સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૩ આ સ્તોત્રનું કીર્તન કરવાથી મનમાં જે ધાર્યું હોય તથા વાણીવડે જે ઉચ્ચાર્યું હોય તે સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩૪ જે પુરૂષ મહાદેવને, સ્વામી કાર્તિકેયને, પાર્વતી દેવીને અને નંદીશ્વરને ઉત્તમ પ્રકારે બલિ આપીને, ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને તથા નિયમ પાળીને આ શિવસહસ્રસ્તવનનાં નામ ક્રમે કરીને ગ્રહણ કરે છે તે મનુષ્ય ઇચ્છેલા અર્થને, ભોગને અને કામને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩૫,૧૩૬ અને મરણ પછી સ્વર્ગને પામે છે અને તેનો જન્મ તિર્યકયોનિમાં થતો નથી. એ પ્રમાણે પરાશરના સમર્થ પુત્ર ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે. ૧૩૭

मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षु च न जायते ।
इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ॥ १३७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शिवसहस्रनामस्तवो नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

અધ્યાય ૧૧૩ મો-અધ્યાત્મ કથન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह विद्यते ॥
यदध्यात्मं यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર* કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! પુરૂષના આત્મા સંબંધી જે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહેવાય છે તે અધ્યાત્મ શું છે તથા તે કયાંથી ઉત્પન્ન થયું છે ? તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે તાત ! જેમાં સર્વ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે તથા જે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વિષે તું ત્હારી બુદ્ધિવડે મને પૂછે છે તો હું સ્પષ્ટ કથન કરીશ. હે તાત !

* એ પ્રમાણે સ્તવન પાઠાદિથી ચિત્તની શુદ્ધિ થયા પછી પુરૂષે શું જાણવું ? તે વિષે યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન કરે છે.

તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળ. ૨ પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને પાંચમો અગ્નિ, એ મહાભૂત કહેવાય છે તથા તે સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં ઉત્પત્તિસ્થાન અને નાશસ્થાન છે. ૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ ભૂતોનો ગુણસમુદાય એટલે કાર્યસમૂહ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર તથા બુદ્ધિ આદિ ભૌતિક સર્વ ભાવ પરમ કારણરૂપ આત્મામાં નિરંતર લીન થાય છે તથા તેમાંથી પુનઃ પેદા થાય છે. ૪ તે આત્મામાંથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે અને તેમાંજ પુનઃ પુનઃ લય પામે છે. જેમ સમુદ્રમાંથી લહેરો ઉત્પન્ન થઇને પુનઃ તેમાંજ લીન થાય છે, તેમ ભૂતોથી મહાભૂત ઉત્પન્ન થઇને પુનઃ તેમાં લીન થાય છે. ૫ જેમ કાચબો પોતાના અંગને પ્રસારીને પુનઃ પોતાને વિષે ખેંચી લે છે, તેમ નાનાં ભૂત મોટાં ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થઇને પુનઃ તેમાંજ સમાઈ જાય છે. ૬ આકાશથી શબ્દ ઉપજે છે, કઠિનતા પૃથ્વીનો ગુણ છે, વાયુથી પ્રાણ ઉપજે છે, જળથી રસ ઉપજે છે. તેજથી રૂપ ઉપજે છે. ૭ એ પ્રમાણે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ ભૂતમય છે તથા પ્રલયકાળમાં પુનઃ ભૂતમાંજ લીન થાય છે. એમ છે માટે ભૂતના કર્તા બ્રહ્માને ઉદ્દેશીને સૃષ્ટિ થાય છે એ કહેવા માત્ર છે. પણ વસ્તુતઃ જેમ દોરડીમાંથી સર્પ ઉપજે છે, તેમ સૃષ્ટિ ઉપજે છે. ૮ ભૂતને ઉત્પન્ન કરનાર અહંકાર સર્વ દેહો આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતની અને તેના વિષયોની કલ્પના કરે છે તથા જે ભૂતમાં જે કાર્ય જૂએ છે તે હું કહું છું તે સાંભળ. ૯ શબ્દ, એ શ્રોત્ર તથા છિદ્ર, એ સર્વ આકાશથી ઉપજેલાં છે એટલે તે આકાશના ગુણ છે. રસ, સ્નેહ અને જીહ્વા એ જળના ગુણ છે. ૧૦ રૂપ, ચક્ષુ અને જ્યોતિ, એ ત્રણ પ્રકારનું તેજ છે–તેજના ત્રણ ગુણ છે. ઘ્રેય (સુંઘવાનો પદાર્થ), ઘ્રાણ (સુંઘવાની ઇંદ્રિય) અને શરીર, એ ત્રણ પૃથ્વીના ગુણ છે. ૧૧ પ્રાણ (શ્વાસોચ્છ્વાસ), સ્પર્શ અને ચેષ્ટા, એ ત્રણ વાયુના ગુણ છે. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે મેં પાંચ ભૂતથી ઉપજેલા સર્વ ગુણોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૧૨ એ પંદર સત્વ, રજ, તમ, કાળ, કર્મ, બુદ્ધિ અને છઠ્ઠું મન, એ ૭ વાનાં ઇશ્વરે કલ્પ્યાં છે. ૧૩ એ પ્રમાણે તું ચરણના તળિયાથી ઉપર અને મસ્તકથી નીચે જે શરીરને જુએ છે તે સર્વમાં એકવીશ તત્વાત્મક બુદ્ધિ રહેલી છે. અર્થાત્ બુદ્ધિજ તે તે રૂપે થયેલી છે. ૧૪ મનુષ્યમાં પાંચ ઇંદ્રિયો છે, છઠ્ઠું મન છે, સાતમી બુદ્ધિ છે અને આઠમો ક્ષેત્રજ્ઞ છે. ૧૫ એ સર્વમાં ઇંદ્રિયો અને કર્તા તે તેના કાર્ય ભાગે કરીને જૂદા જૂદા જાણવા. તથા સત્વ, રજ અને તમ એ ભાવ પણ ઇંદ્રિયોને આશ્રયે રહેલા છે તેને પણ જૂદા જાણવા. ૧૬ જેમ કે, નેત્ર જુએ છે, મન સંશય કરે છે, બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ સાક્ષી છે. ૧૭ હે ભારત ! તમ, સત્વ, રજ. કાળ અને કર્મ, ગુણોને વારંવાર વિષયો પ્રતિ લઇ જાય છે. એ બુદ્ધિજ મનસહિત ઇંદ્રિયોરૂપે થયેલી છે તથા તમ આદિ પાંચ ગુણો પણ બુદ્ધિનુંજ કાર્ય છે. બુદ્ધિ ન હોય તો ગુણો ક્યાંથી હોય ? ૧૮ જેનાથી જોવાય છે તેને "નેત્ર" કહેવું, જેનાથી સંભળાય છે તેને "શ્રોત્ર" કહેવું. જેનાથી સુંઘાય છે તેને "ઘ્રાણ" કહેવું. જેનાથી રસ લેવાય છે તેને "રસના" કહેવી. ૧૯ જેનાથી સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તેને "સ્પર્શ ઇંદ્રિય ત્વચા" કહેવી. એ સર્વ બુદ્ધિના વિકાર છે. જ્યારે બુદ્ધિ કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તેને "મન" કહે છે. ૨૦ પાંચ ઇંદ્રિયો એ બુદ્ધિનાં પાંચ જૂદાં જૂદાં અધિષ્ઠાન છે અને તેને "ઇંદ્રિયો" એવી સંજ્ઞા આપી છે. તે ઇંદ્રિયો જ્યારે દૂષિત થાય છે ત્યારે બુદ્ધિ પણ દૂષિત થાય છે. ૨૧ પુરૂષમાં રહેલી બુદ્ધિ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ભાવોમાં વર્તે છે, તેથી પુરૂષ જ્યારે

વખત આનંદ મેળવે છે અને કોઇ વખત શોચે છે. ૨૨ તથા કોઇ વખત સુખ કે, દુઃખ-રહિત થઇને રહે છે. જેમ નદીઓનો સ્વામી તરંગવાળો સાગર કોઇ વખત કાંઠા ઉપર ફરી વળે છે અને કાંઠાની માંહે રહે છે, તેમ ભાવાત્મિક બુદ્ધિ ત્રણે ગુણોમાં ફરી વળે છે—એ પ્રમાણે સત્વાદિ ભાવયુક્ત બુદ્ધિ સુખાદિ ભાવયુક્ત મનમાં વર્તે છે. ૨૩, ૨૪ જેમ, જ્યારે રજોગુણમય ભાવ પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે શોકાદિ ભાવ તેને અનુસરે છે. પુરૂષમાં કોઇક વખત હર્ષ, પ્રીતિ, આનંદ, સુખ, શાંતચિત્તતા વગેરે સાત્વિક ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે પરિતાપ, શોક, સંતાપ, અક્ષમા, એ આદિ ચિહ્ન રજોગુણનાં છે તે હેતુઓવડે કે, હેતુઓ વિના પણ જોવામાં આવે છે. અવિદ્યા, રાગ (પ્રીતિ), મોહ, પ્રમાદ, જડતા, ભય, અસમૃદ્ધિ, દીનતા, નિદ્રા, તંદ્રા. એ આદિ અનેક પ્રકારના ગુણો પણ હેતુસહિત કે, હેતુ વિના ઉપજે છે, તેને તમોગુણના ભાવ જાણવા. ૨૫—૨૮ તે ભાવોમાંથી શરીર કે, મનને જો કાંઈ પ્રીતિયુક્ત દેખાય તો એમ ધારવું કે, તે સમયે મનમાં સાત્વિક ભાવ પ્રવૃત્ત થયો છે; એમ સમજીને તેની ઉપેક્ષા કરવી, પણ તેમાં આસક્ત થવું નહિ. ૨૯ હવે જે કાંઇ દુઃખયુક્ત અથવા પોતાને અપ્રીતિકર દેખાય તો એમ જાણવું કે, રજોગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે, માટે તેનાથી ક્ષુભિત થવું નહિ. ૩૦ જો શરીર કે, મનમાં ન જાણવામાં આવે એવું કે જેનો તર્ક થાય નહિ એવું મોહયુક્ત જોવામાં આવે તો જાણવું કે, તમોગુણ પ્રવૃત્ત થયો છે. ૩૧ એ પ્રમાણે બુદ્ધિની જેટલી ગતિઓ છે તે સઘળી મેં તને સ્પષ્ટ કહી બતાવી છે. એ સર્વને જાણીને જ્ઞાની થવું કેમ કે, એ વિના જ્ઞાનીનું બીજું લક્ષણ શું છે? ૩૨ સત્વ (બુદ્ધિ—સત્વ) અને ક્ષેત્રજ્ઞ એ બન્ને સૂક્ષ્મ છે, એ બન્નેનાં જે અંતર છે તેને તું જાણ કે તેમાંનું એક ગુણોને સરજે છે અને બીજું ગુણોને સરજતું નથી. ૩૩ જેમ માછલું જળથી જૂદું છે તથાપિ તેમાં મળીનેજ રહે છે, તેમ બુદ્ધિસત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞ સ્વભાવથી તો જૂદાંજ છે તથાપિ તે બન્ને સર્વદા જોડાયલાં રહે છે. ૩૪ ગુણો આત્માને જાણતા નથી પણ આત્મા ગુણોને સર્વ પ્રકારે જાણે છે, માટે જે મૂઢ પુરૂષ હોય છે તેજ આત્મા અને ગુણોને એક જાણે છે. વસ્તુતઃ જોઇએ તો આત્માને જળ અને માછલાંની પેઠે, ગુણોનો યોગ થયેલો છે અને તે માત્ર ગુણોનો દ્રષ્ટા છે. ૩૫ કોઇ કહેશે કે, ગુણો શાનો આશ્રય કરીને પ્રવર્તે છે? તો,—બુદ્ધિસત્વરૂપ ગુણોને કોઈનો આશ્રય—ઉપાદાન કારણ નથી કેમ કે, અજ્ઞાનસ્વરૂપને ઉપાદાનરૂપે કલ્પી શકાય પણ તે તો તુચ્છ છે. આ ગુણની સૃષ્ટિનું અધિષ્ઠાન ચેતનસત્તા છે. એ ચેતનમાં ગુણોને અધ્યસ્ત કરેલા છે. "ગુણોનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય હોવાથી ગુણોને કોઈ પુરૂષ કોઇ વખત જાણે છે" એમ કહેવાય નહિ. કેમ કે, જેમ દોરડીમાં જોયેલા સર્પનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાન છે, તેનું કાર્યદ્વારા અનુમાન થાય છે પણ તે આકાશના પુષ્પ જેવું હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેમ ગુણોનો પણ સત્વમાં અધ્યાસ હોવાથી, તેનું ઉપાદાન કારણ માત્ર અનુમાનથી જાણવામાં આવે છે. એ રીતે હોવાથી જેનું ઉપાદાન આકાશના પુષ્પની પેઠે મિથ્યા હોવાથી તેનું કાર્ય પણ મિથ્યાજ હોય માટે તેને કોઇ જાણી શકે નહિ. ૩૬ સત્વ, ગુણોને સરજે છે અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેને જૂએ છે, એ સત્વ અને ક્ષેત્રજ્ઞનો યોગ અનાદિ છે. ૩૭ ઇન્દ્રિયો અચેતન અને જડ છે પણ તે બુદ્ધિને દીપકની પેઠે, વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, માટે ઇન્દ્રિયો દીપકની પેઠે સહકારિણીઓ છે. બુદ્ધિ કારણ છે અને ચિદાત્મા પ્રમાતાની પેઠે ત્રીજો છે.

એ ઉપરથી ચેતન બુદ્ધિથી જૂદું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૮ એ રીતે જેમ બુદ્ધિવાળા પુરૂષને દીપક અને નેત્રના સાધનથી દોરડીમાં સર્પનો ભાસ થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિના સાધનથી ચેતન ઘડાને જાણે છે. તે સર્વ એવા સ્વભાવવાળું છે એમ જાણીને પુરૂષે જગતમાં રહેવું પણ શોક કે, હર્ષ કરવો નહિ તથા મત્સર પણ રાખવો નહિ. ૩૯ જો બુદ્ધિ આ ગુણોને સરજે છે તો તે સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે. જેમ કરોળિયો તાંતણો કાઢે છે, તેમ ગુણો વિષે સમજવું. ૪૦ જેમ ઘડો ભાગે છે તથાપિ કાચલાંરૂપે જણાય છે, તેમ ગુણો વિષે પણ સમજવું. તેઓનો પ્રધ્વંસ થાય છે તથાપિ નિવૃત્તિ થતી નથી, તેમ તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ સૂક્ષ્મ અવયવદ્વારા જોવામાં આવતી નથી, એવો કેટલાકનો નિશ્ચય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, ગુણોનો ધ્વંસ થયો એટલે તેની નિવૃત્તિ થાય છે. ૪૧ એ રીતે આત્મા અને મનના તાદાત્મ્યપણારૂપ હૃદયનો દૃઢ ગ્રંથિ જે બુદ્ધિ અને ચિંતામય છે તેને છોડીને તથા શોકરહિત થઇને અને સંશયમુક્ત થઇને સુખથી બેસવું. ૪૨ જેમ અજ્ઞાની પુરૂષો પૃથ્વી ઉપર મોહરૂપી જળથી ભરેલી સંસારરૂપી નદીને તળિયે પડે છે અને દુઃખ પામે છે, તેમજ આ પુરૂષ પણ બુદ્ધિ યોગની પાછળ પડીને દુઃખ પામે છે. ૪૩ જે પુરૂષો વિદ્વાન, ધીર અને અધ્યાત્મને જાણનારા હોય છે તેઓ જળની પાર તરી જાય છે તેથી તેઓ દુઃખ પામતા નથી કેમ કે, જ્ઞાનજ સર્વોત્તમ નાવ છે. ૪૪ અજ્ઞાનીઓને જે મોટો ભય હોય છે તે જ્ઞાનીઓને નથી તથા મુક્તિમાં કોઇને વધતું-ઓછું સુખ મળતું નથી કેમ કે, એકવાર જેને બ્રહ્મનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ થયો તેને સર્વ કાળ તે બ્રહ્માનંદ જેવુંજ સુખ આપે છે તથા તે જ્ઞાન જેને જેને થાય છે તે સર્વને તેવુંજ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫ જ્ઞાની પુરૂષ બહુ દોષવાળું જે કર્મ વર્તમાનકાળમાં કરે છે તથા તેણે જે પૂર્વ કાળમાં દોષવાળું કર્મ કરેલું હોય છે તે સર્વને તે પોતાના એક જ્ઞાનવડેજ નાશ કરે છે. વળી તે પુરૂષ પોતાની અજ્ઞાન દશામાં બીજાએ કરેલા અનિષ્ટને જે દોષ આપે છે તથા રાગાદિ દોષથી પોતે જે અનિષ્ટ કરે છે તે બન્ને અનિષ્ટને દોષ આપવારૂપ કર્મ કરતો નથી. કેમ કે, તે કોઈ સ્થળમાં દ્વૈતભાવ જોતો નથી તેથી દોષ રહિત થઇને બીજાના દોષને પણ જોતો નથી. ૪૬

यत्करोति बहुदोषमेकतस्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतम् ॥
नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ यच्च दूषयति यत्करोति च ॥ ४६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पंचभौतिके त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

અધ્યાય ૧૧૪ મો–નારદ અને સમંગનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सुदुःखाच्च सुमृत्योश्च त्रसन्ते प्राणिनः सदा ॥
॥ उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ! પ્રાણીઓ સુખ-દુઃખ અને મૃત્યુ એ બેથી સદા ત્રાસ પામે છે, એ બન્ને જે પ્રકારે અમને પ્રાપ્ત ન થાય તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે ભારત! આની ઉપર પણ નારદ અને સમંગના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપ-

વામાં આવે છે. ૨ નારદ કહે છે કેઃ-હે સમંગ ઋષિ! અન્ય સર્વ લોકો મસ્તકવડે પ્રણામ કરે છે પણ તમે છાતીવડે પ્રણામ કરો છો-અર્થાત્ અત્યંત નમ્ર છો, તમે પોતાના બાહુવડેજ નદીને તરો છો-અર્થાત્ અત્યંત નિરપેક્ષ છો તથા તમે નિરંતર શોકરહિત અને મનમાં હર્ષવાળા દેખાઓ છો. ૩ તમારા મનમાં સૂક્ષ્મ પણ ઉદ્વેગ હોય તેમ દેખાતું નથી, તમે નિરંતર તૃપ્ત હો તેમ સ્વસ્થ દેખાઓ છો અને બાળકની પેઠે ચેષ્ટા કરો છો. ૪ સમંગ કહે છે કેઃ-હે માન આપનારા! હું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ સર્વનાં તત્વને જાણું છું તેથી ઉદાસ નથી. ૫ આ જગતમાં "આરંભ માત્ર પુનઃ ફળ આપનાર છે" એમ હું જાણું છું તથા તે ફળ જગતમાં વિચિત્ર મળે છે તે પણ જાણું છું તેથી હું મનમાં ખેદ પામતો નથી-અર્થાત્ હું આરંભજ કરતો નથી તેથી મને "તેનું ફળ ભોગવવું પડશે" એવો ખેદ થતો નથી. ૬ હે નારદ! મૂર્ખ, ધન, સ્ત્રીઆદિથી રહિત, પ્રતિષ્ઠાવાળા, ધનાદિથી યુક્ત, આંધળા અને જડ, એ સર્વ જીવે છે અને અમે પણ જીવીએ છીએ તે તું જો. ૭ જેઓના શરીરમાં રોગ નથી એવા પુરૂષો, દેવો, બળવાન અને નિર્બળ એ સર્વ પોતાના પૂર્વ કર્મવડે જીવે છે, કાંઇ આરંભ કરવાવડે જીવતા નથી, માટે આરંભરહિત એવા અમને તું પૂજજે. ૮ જેના ધનની ગણત્રી હજારોથી થાય તેઓ પણ જીવે છે; જેના ધનની ગણત્રી સેંકડોથી થાય તેઓ પણ જીવે છે; (કેટલાક) માત્ર શાકવડે જીવે છે અને અમારી પાસે કશુંએ નથી તોપણ અમે જીવીએ છીએ તે તું જો. ૯ શોકનું મૂળ અજ્ઞાન છે, તે અમારામાં નથી તે તું જો!! અમે શોક કરતા નથી, તો હે નારદ! અમારે ધર્મનો શો ઉપયોગ છે? કે, યજ્ઞાદિ કર્મનો પણ શો ઉપયોગ છે? જો સુખ કે, દુઃખ દૈવનેજ આધીન છે તો તે અમને ભય ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. ૧૦ બુદ્ધિમાન પુરૂષો એમ કહે છે કે, ઇન્દ્રિયો મોહાદિથીરહિત થાય છે તેનું મૂળ બુદ્ધિ છે તથા ઇન્દ્રિયોજ મોહ પામે છે અને શોક પામે છે. જેની ઇન્દ્રિયો મૂઢ થઇ ગયેલી છે તેને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતીજ નથી. તાત્પર્ય કે, જે મોહાદિ દશ્ય પદાર્થ છે તે બુદ્ધિ આદિ અનેક ભેદવાળા અહંકારરૂપી દશ્યનોજ ધર્મ છે, પણ અદશ્ય એવા દ્રષ્ટાનો ધર્મ નથી. ૧૧ મૂઢ પુરૂષનો ગર્વ તે પણ મોહજ સમજવો. જે પુરૂષ મૂઢ હોય છે તેને આ લોક સુખાવહ નથી ને પરલોક પણ સુખાવહ નથી. દુઃખ પણ નિરંતર થતાં નથી કે, સુખનો લાભ પણ નિરંતર પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે સુખાદિને આગમાપાયી (પ્રાપ્ત થાય અને નાશ થાય એવાં) જાણીને "હું સુખી છું" એવો ગર્વ ન કરવો કે, "હું દુઃખી છું" એમ દીનતા પણ ન રાખવી. ૧૨ ચક્રના પેરાની પેઠે આ સંસારચક્રને ફરતું જોઇને મ્હારા સરખો આત્મજ્ઞ પુરૂષ કદાપિ પરિતાપ પામે નહિ, પ્રિય ભોગ અથવા સુખની કદાપિ અભિલાષા કરવી નહિ કે, પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખનું પણ ચિંતન કરવું નહિ. ૧૩ જે પુરૂષ યોગારૂઢ થયો હોય તે પુરૂષે બીજા પુરૂષનું સુખ જોઇને તે (સુખ) ની સ્પૃહા કરવી નહિ તથા જે લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી તે (લાભ) ની ઇચ્છા પણ કરવી નહિ. કદાચિત્ પુષ્કળ દ્રવ્યનો લાભ થાય તથાપિ હર્ષ પામવો નહિ. તેમજ અર્થનો નાશ થવાથી ખેદ પણ કરવો નહિ. ૧૪ જ્યારે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેથી મુક્ત થવાને બાંધવો, દ્રવ્ય, કુળવાનપણું, વિદ્વત્તા, મંત્ર અને વીર્ય, એમાંનું કાંઈ પણ સમર્થ નથી, માત્ર શમદમાદિરૂપ ઉત્તમ શીલવડેજ શાંતિ પમાય છે. ૧૫ યોગ વિના બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી અને યોગ વિના સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે રાજન્! મનુ

પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનું સ્તંભન કરવાના સામર્થ્યને "યોગ" કહે છે, એ યોગ અને તેથી થયેલો દુઃખનો ત્યાગ એ બેનેજ સુખ જાણવું. ૧૬ પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિથી હર્ષ ઉપજે છે અને હર્ષથી ગર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ગર્વ નરકમાં નાખે છે, માટે હું તે પ્રિય વસ્તુનોજ ત્યાગ કરૂં છું. ૧૭ માટેજ હું શોક, ભય અને ગર્વ કે, જે સુખ–દુઃખમાં મનુષ્યને મોહ પમાડે છે તેને જ્યાં સુધી આ દેહ ચેષ્ટા કરે છે–હાલે છે ચાલે છે, ત્યાં સુધી સાક્ષીની પેઠે જોયા કરૂં છું, અર્થાત્ જે જ્ઞાન થયા પછી પણ દેહ પડતાં સુધી સાક્ષીની પેઠે જોયા કરતો નથી પણ વિષયમાં સંગ કરે છે તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છતાં પણ નાશ પામે છે. ૧૮ માટે હું અર્થ અને કામનો ત્યાગ કરીને, શોક–સંતાપરહિત થઇને તથા તૃષ્ણા અને મોહને તજીને આ પૃથ્વીમાં ફરૂં છું. ૧૯ જેમ મેં અમૃત પીધું હોય તેમ, મને મૃત્યુથી, અધર્મથી, લોભથી કે, કોઇથી પણ ભય નથી, મને આ લોકમાં કે, પર-લોકમાં પણ કોઇથી ભય નથી. ૨૦ હે નારદ ! હે બ્રહ્મન્ ! હું નિશ્ચય એવું યોગરૂપી તપ કરીને મહા બ્રહ્મને જાણું છું અને તેને જાણવાવડે મને શોક પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ બાધ કરતો નથી–અર્થાત્ શીતોષ્ણાદિથી ઉપજેલા શોક દેહના સ્વભાવથી અવશ્ય પ્રાપ્ત તો થાય પરંતુ જેમ મૂઢ પુરૂષને બાધ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને બાધ કરતો નથી. ૨૧

एतद् ब्रह्मन् विजानामि महत् कृत्वा तपोऽव्ययम् ।
तेन नारद संप्राप्तो न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां समंग-नारदसंवादे चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

અધ્યાય ૧૧૫ મો–નારદ અને ગાલવઋષિનો સંવાદ.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां संततं संशयात्मनः ।
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ ! જે પુરૂષ શાસ્ત્રોના તત્વને જાણતો ન હોય તથા જે નિરંતર સંશયાત્મા હોય અને જેણે એક પણ નિશ્ચય ન કર્યો હોય તેવા પુરૂષનું કલ્યાણ શી રીતે થાય ? તે કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–ગુરૂજનનું પૂજન, નિરંતર વૃદ્ધોનું સેવન અને શાસ્ત્રોનું શ્રવણ, એ ત્રણને "આત્યંતિક કલ્યાણ" કહે છે. ૨ આ વિષે પણ ગાલવ મુનિ અને દેવર્ષિ નાદરના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૩ એક સમયે મોહ અને ક્લેશરહિત, જ્ઞાનવડે તૃપ્ત, જીતેન્દ્રિય, કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા તથા જેણે મનનો નિગ્રહ કરેલો છે એવા નારદને ગાલવ મુનિએ કહ્યું કે,–હે નારદમુનિ ! આ લોકમાં પુરૂષ જે ગુણોવડે માનવંતો થાય છે તે સર્વ ગુણો તમારામાં સ્થિર થયેલા છે એમ અમે જોઇએ છીએ. ૪,૫ તમે મોહરહિત છો માટે અમે જે ઘણા કાળથી મોહિત થઇ રહેલા તથા લોકતત્વ (આત્મતત્વ)ને નહિ જાણનારા છીએ તેમનો સંશય દૂર કર-વાને યોગ્ય છો. ૬ અનેક શાસ્ત્રોમાં ચૈત્યવંદન, તપ્તશિલારોહણ અને અગ્નિહોત્ર આદિ અનેક કર્મ કહેલાં છે, પણ "તેમાં આ કલ્યાણ કરનારૂં છે અને આ કલ્યાણ કરનારૂં નથી" એવી વિશેષતા અમે જાણી શકતા નથી કેમ કે, એવી રીતે સારૂં–માઠું જાણવાનો

કોઈ હેતુ અમને જડતો નથી, માટે અમે સર્વ કર્મને સમાન જાણીએ છીએ. પરંતુ તે કર્મમાંહેલાં કેટલાંક એવાં છે કે, તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે અને એવા બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ આચરવાથી પુરૂષ ઉભયભ્રષ્ટ થાય, એવો ભય રહે છે. માટે તે સર્વ કર્મોમાંથી અમારે કરવાને યોગ્ય કયું કર્મ છે ? તેનો અમે નિશ્ચય કરી શકતા નથી કેમકે, સર્વ કર્મ કલ્યાણકારી છે એમ અમારી સમાન બુદ્ધિ રહે છે. પણ તમે વિશેષ જ્ઞાનવાળા છો તેથી તમારે અમને કહેવું યોગ્ય છે. ૭ હે ભગવન્ ! સર્વ શાસ્ત્ર જૂદા જૂદા ધર્મ આચરવાનો બોધ કરે છે અને તે શાસ્ત્રોવડે લોકોને એવો બોધ મળેલો છે કે, આ કલ્યાણકારી છે, અમુક કલ્યાણકારી નથી તથા વળી અમુક કલ્યાણકારી છે, આ કલ્યાણકારી નથી ઇત્યાદિ. એવી રીતે વિવિધ શાસ્ત્રથી વિવિધ રીતે બોધ પામેલા લોકો વિવિધ માર્ગે ચઢી ગયા છે તથા "પોતપોતાનાજ શાસ્ત્રમાં કલ્યાણ છે—બીજામાં નથી" એમ માનીને પોતાના શાસ્ત્રનું અભિનંદન કરીને સંતુષ્ટ રહે છે. જેમ અમે અમારા શાસ્ત્રથી સંતુષ્ટ રહીએ છીએ તેમ તેઓ પોતાના શાસ્ત્રથી પણ સંતુષ્ટ રહે છે. તે જોઇને અમને સંદેહ થાય છે કે, કાંતો અમારૂં શાસ્ત્ર અયથાર્થ છે, કાંતો બીજાનું શાસ્ત્ર અયથાર્થ છે. પણ જેમ અમને અમારા શાસ્ત્રમાં અયથાર્થતા દેખાતી નથી તેમ બીજાને પણ પોતાના શાસ્ત્રમાં અયથાર્થતા દેખાતી નથી તેથી અમારા મનમાં સંદેહ ઉપજે છે અને એમાંથી ખરેખરૂં કલ્યાણકારી શું છે ? તેનો અમે નિશ્ચય કરવાને સમર્થ થતા નથી. ૮,૯ જો એકજ શાસ્ત્ર હોય તો તેમાંથી શું કલ્યાણકારી છે ? તે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે, પણ શાસ્ત્ર ઘણાં હોવાથી કલ્યાણની વસ્તુ ગુપ્ત થઇ ગઇ છે. ૧૦ એ કારણથી મને કલ્યાણ વસ્તુ અનેક પ્રકારની શંકાયુક્ત જણાય છે, તેથી હે ભગવન્ ! હું તમારી પાસે શિષ્ય થઇને આવ્યો છું. તમે મને ઉપદેશ કરો. ૧૧ નારદ કહે છે કેઃ—હે તાત ! હે ગાલવ ! મનુષ્યના સંકલ્પથી ઉપજેલાં જૂદા જૂદા વિચારનાં શાસ્ત્ર ચાર પ્રકારનાં છે. એટલે "ધર્મ નથી" એમ બોધ આપનારૂં એક નાસ્તિકોનું અવૈદિક શાસ્ત્ર છે, "ચૈત્યાદિનું વંદન કરવું એજ ધર્મ છે" એવો બોધ કરનારૂં બૌદ્ધાદિનું કલ્પેલું એક બીજું શાસ્ત્ર છે, "વેદોક્ત એજ ધર્મ છે" એમ બોધ કરનારૂં વેદને અનુસરનારાએ કલ્પેલું ત્રીજું શાસ્ત્ર છે તથા "ધર્મ અને અધર્મથી અતીત વસ્તુ માત્ર છે." એમ બોધ કરનારૂં ચોથું શાસ્ત્ર છે. એ સર્વમાં જેણે કલ્યાણ બુદ્ધિથી જે માન્યું તેજ તેનું શ્રેય છે. માટે એ શાસ્ત્રોનો આશ્રય કરીને—ગુરૂ પાસેથી પ્રાપ્ત કરીને પોતાની બુદ્ધિવડે તેનું સારી રીતે મનન કર એટલે તેમાં સત્ય કયું છે ? તેને તું સ્વયમેવ જાણીશ. ૧૨ હે વિપ્ર ! તે તે શાસ્ત્રના અનેક પ્રકારના ગુણરૂપ ધર્મનું કથન જૂદું જૂદું છે તે પણ જો. જેમ બીજાઓ તપ્તશિલાપર આરોહણ કરવાને ધર્મ સમજે છે, તે આપણા મતમાં અધર્મ છે, અને આપણે યજ્ઞમાં પશુવધ કરીએ છીએ તે તેઓના મતમાં અધર્મ છે. ૧૩ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ જોઇએ તો, તેઓના શાસ્ત્રનું જે અભિપ્રેત છે તે સિદ્ધ થતું નથી. તેઓ પરમ ગતિને પામતા નથી અને જેઓ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરે છે તેઓને પણ તે તે શાસ્ત્રમાં કહેલાં ફળ અને સાધન યદ્યપિ નિંદ્ય દેખાતાં નથી તથાપિ તે પરમ ગતિ પમાડે છે એમ નિઃસંશયપણે માલૂમ પડતું નથી. ૧૪ પરંતુ જે રૂડે પ્રકારે કલ્યાણ કરનારૂં તથા સંશયરહિત છે તે એ છે કે, પોતાના મિત્રો ઉપર કૃપા કરવી, શત્રુઓનો નિગ્રહ કરવો, ધર્મ, અર્થ અને કામ એ, ત્રિવર્ગનો સંગ્રહ કરવો, એનેજ બુદ્ધિમાન પુરૂષો "કલ્યાણ" કહે છે. વળી પાપ

કર્મથી સદૈવ નિવૃત્ત થવું, નિરંતર પુણ્ય કરવાનું આચરણ રાખવું તથા સત્પુરૂષો સાથે સમાગમ રાખવો, એ નિઃસંશય કલ્યાણકારી છે. વળી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કોમળ મન રાખવું, વ્યવહારમાં સરળપણું રાખવું અને મધુર વાણી બોલવી એ સંદેહ વિનાનું કલ્યાણ છે. દેવ, પિતૃઓ અને અતિથિને બલિદાન આપવાં તથા પોતાના પોષ્ય વર્ગનો ત્યાગ ન કરવો એ સંશય વિનાનું કલ્યાણ છે. અબાધિત આત્મતત્વને "સત્ય" કહે છે. તે સત્યનું શ્રવણ કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્યનું જ્ઞાન થવું ઘણું દુષ્કર છે. ૧૫-૧૯ જેથી પ્રાણીઓનું અત્યંત હિત થાય તેને હું સત્ય કહું છું. અહંકારનો ત્યાગ કરવો, પ્રમાદનો નિગ્રહ કરવો, ૨૦ સંતોષ રાખવો, એકલા રહીને ધર્મનું આચરણ કરવું તેને "આત્યંતિક કલ્યાણ" કહે છે. ધર્મવડે વેદનું અધ્યયન કરવું–વેદાંતનું અધ્યયન કરવું. ૨૧ તથા જ્ઞાનના અર્થરૂપ આત્માનંદનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છાને નિઃસંશય "શ્રેય" કહે છે. જેને કલ્યાણનો અર્થ હોય તેણે શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધ, એ વિષયોનેજ કેવળ કોઇ પણ પ્રકારે સેવવા નહિ. ૨૨ જેને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તેણે રાત્રિમાં જાગરણ, દિવસે નિદ્રા, આળસ, ચાડી અને મદ, એ સર્વને સેવવાં નહિ તથા આહારાદિને પણ અતિશય સેવવો નહિ કે, છેક તેનો ત્યાગ પણ કરવો નહિ. ૨૩,૨૪ બીજાની નિંદા કરીને કદાપિ પોતાનો ઉત્કર્ષ દેખાડવો નહિ, પરંતુ પોતાના ગુણોવડેજ ઉત્કર્ષની ઇચ્છા કરવી. વળી પોતાથી જે નીચો હોય તેનાથી પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો નહિ, પરંતુ જે પોતાથી ઉત્તમ હોય તેનાથી ઉત્કર્ષ ઇચ્છવો. ૨૫ જે પુરૂષો ગુણ–રહિત અને આત્મસંભાવિત હોય છે તેઓ પોતાના ઐશ્વર્ય તથા ગુણોનો ક્ષય થવાથી બીજા ગુણવાન પુરૂષની વારંવાર નિંદા કરે છે. ૨૬ જ્યારે તેઓને કોઈ બોધ કરે છે ત્યારે તેઓ કબૂલ કરે છે કે, અમુક પુરૂષો અમારાથી મોટા છે. પરંતુ પોતાના માનથી ગર્વ પામેલા તેઓ પોતાને તો વિશેષ ગુણવાનજ માને છે. ૨૭ જે પંડિત અને ગુણવાન મનુષ્ય કોઇની નિંદા કરતો નથી કે, પોતાના ગુણનું વર્ણન કરતો નથી તે ઉત્તમ યશને પામે છે. ૨૮ પવિત્ર એવાં પુષ્પો પોતાના સુગંધને કહેતાં નથી પણ તેના ગુણવડે તે વખણાય છે, તેમજ નિર્મળ એવો સૂર્ય પોતાના મુખથી કહેતો નથી પણ તે આકાશમાં શોભે છે. ૨૯ એજ પ્રમાણે બીજાં પણ જે પોતાના મુખથી પોતાનાં વખાણ કરતાં નથી તે યશવડે લોકોમાં પ્રકાશ પામે છે. ૩૦ પરંતુ જે મૂર્ખ મનુષ્ય લોકોમાં પોતાનાં વખાણ પોતાના મુખથી કરે છે તે શોભતો નથી. વિદ્વાન માણસને ખાડામાં પૂર્યો હોય તથાપિ શોભે છે. ૩૧ મોટી બૂમો પાડીને પણ જે અસત્ વચન કહ્યાં હોય છે તે સ્વમેવ શમી જાય છે, પરંતુ ધીમેથી પણ જે સુભાષિત વચન ઉચ્ચાર્યું હોય છે તે લોકોમાં દીપી નીકળે છે. ૩૨ જેમ સૂર્યકાંતના યોગથી સૂર્ય પોતાના અગ્નિરૂપને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ મૂર્ખ અને ગર્વિષ્ઠ પુરૂષો ઘણાં તુચ્છ વચન ઉચ્ચારે છે તેથી તેની અંદર રહેલું માત્ર હલકાપણું જાણવામાં આવે છે. ૩૩ માટે પંડિતો અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રવડે ભિન્ન ભિન્ન થઇ ગયેલા જ્ઞાનને પણ શોધે છે કેમકે, મનુષ્યોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ મને સમજાય છે. ૩૪ પૂછ્યા વિના કોઇને કાંઇ પણ કહેવું નહિ, કદાપિ કોઇ કાંઇ પૂછે પરંતુ તે અન્યાયથી પૂછતો હોય તો, તેને કહેવું નહિ. બુદ્ધિમાન પુરૂષ પોતે જ્ઞાનવાળો હોય તથાપિ તેણે જડની પેઠે બેસી રહેવુંજ ઠીક છે. ૩૫ માટે જ્યાં નિરંતર ધર્મને આચરનારા, ઉદાર અને પોતાના ધર્મમાં આસક્ત એવા સત્પુ-

રૂષો રહેતા હોય ત્યાં નિવાસ કરવાની ઇચ્છા કરવી. ૩૬ જેને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તેણે, જ્યાં ચારે વર્ણના લોકો પોતાનો ધર્મ છોડીને વર્તતા હોય ત્યાં કોઇ પણ પ્રકારે નિવાસ કરવો નહિ. ૩૭ કોઇ મનુષ્ય કર્મ કરતોજ નથી તથા દૈવયોગે જે મળે તેવડે નિર્વાહ ચલાવતો હોય તથાપિ પુણ્યવાનના સંગથી તે નિર્મળ પુણ્યને પામે છે અને પાપીઓના સંગથી તેને પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮ જેમ મનુષ્ય જળ, અગ્નિ અને ચંદ્રનો સ્પર્શ જાણી શકે છે, તેમ પાપ અને પુણ્ય એ બન્નેના સ્પર્શને પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. ૩૯ જે પુરૂષો દેવ આદિને નૈવેદ્ય કર્યા પછી મધુર અને તીખા ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના રસ ઉપર લક્ષ્ય ન રાખતાં માત્ર ઉદર પૂરણ કરવાના હેતુથીજ ભોજન કરે છે તેઓને શિષ્ટ પુરૂષો જાણવા, પણ જેઓ ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરવાના હેતુથી અનેક પ્રકારના રસની પરીક્ષા કરીને ભોજન કરે છે તેઓને કર્મના પાશમાં બંધાયલા જાણવા—અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરનારાઓનો સંસાર કદાપિ નિવૃત્ત થતોજ નથી. ૪૦ જે દેશમાં ધર્મ પૂછનારાઓ પોતાને પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન થાય, એવી રીતે પૂછતા હોય (અર્થાત્ પ્રશ્ન કરનારને શાસ્ત્રના વચન ઉપરજ શ્રદ્ધા ન હોય) તથા તે સત્કારપૂર્વક પ્રશ્ન ન કરતા હોય, તેઓને જે દેશમાં બ્રાહ્મણધર્મનો નિર્ણય કહેલો હોય તે દેશને જ્ઞાની (આત્મવેત્તા) પુરૂષે તજવો. ૪૧ જ્યાં શિષ્ય અને ગુરૂની વૃત્તિ સારી રીતે સ્થાપન થયેલી હોય તથા તે વૃત્તિ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે યથાયોગ્ય ચાલતી હોય તે દેશનો કોણ ત્યાગ કરે ? ૪૨ જે દેશમાં લોકો કાંઇ પણ આધાર વિના અને ન હોય તેવા દોષ પંડિતમાં કાઢીને, તે દોષ " નિશ્ચય છે " એમ બોલતા હોય તે દેશમાં પોતાનું સન્માન થવાને ઇચ્છનારો કયો પંડિત નિવાસ કરે? ૪૩ જે દેશમાં લોભી પુરૂષોએ બહુધા ધર્મના સેતુઓને તોડી નાખ્યા હોય તેવા દેશને, જેનો છેડો સળગી ઉઠયો છે એવા વસ્ત્રની પેઠે, કોણ નહિ ત્યાગ કરે ? ૪૪ જે દેશમાં મત્સરરહિત થઇને નિઃશંકપણે ધર્મનું આચરણ કરતા હોય ત્યાં પુણ્યવાન સત્પુરૂષોમાં નિવાસ કરવો. ૪૫ જે દેશમાં મનુષ્યો પોતાનો કોઈ પણ સ્વાર્થ સિદ્ધ થવાના કારણથી ધર્મ અને અર્થનું સેવન કરતા હોય તે દેશમાં કોઇ પણ દિવસ રહેવું નહિ. ૪૬ કેમ કે, તે લોકો પાપ કરનારા હોય છે એમ જાણવું. જ્યાં આગળ પોતાની જીવિકા ચલાવવાને ઇચ્છનારા પુરૂષો પાપ કર્મથી જીવિકા ચલાવે છે તે દેશમાંથી, જેમ સાપના રાફડાથી નાસી જઇએ, તેમ નાસી જવું. ૪૭ જે કર્મ કરવાથી તીવ્ર દુઃખમાં ડૂબી જવું પડે તથા પૂર્વ કર્મની વાસનાથી બંધનમાં પડવું પડે તે કર્મ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરૂષે પ્રથમથીજ તજવું. ૪૮ જે દેશમાં રાજા તથા રાજાના સમીપના પુરૂષો પોતાના કુટુંબિયોથી પેહેલાં ભોજન કરે છે તે દેશને જ્ઞાની પુરૂષે તજવો. ૪૯ જે દેશમાં નિરંતર ધર્મ પાળનારા તથા વેદને ભણનારા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણો પ્રથમ ભોજન કરતા હોય તથા તેઓ યજ્ઞ કરાવવામાં તથા યજ્ઞ કરવામાં પ્રીતિવાળા અને ઉદ્યોગી હોય તે દેશમાં નિરંતર નિવાસ કરવો. ૫૦ જે દેશમાં સ્વાહા, સ્વધા અને વષટકારના ઉચ્ચાર બોલીને નિરંતર વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન થતાં હોય ત્યાં પંડિત પુરૂષે વસવું, વિચારવા રહેવું નહિ. ૫૧ જે દેશમાં વૃત્તિહીન થયેલા અપવિત્ર બ્રાહ્મણો જોવામાં આવે તે દેશને વિષયુક્ત માંસની પેઠે, પાસે હોય તથાપિ તજીને દૂર જવું. ૫૨ જે દેશમાં લોકો પ્રસન્ન થઇને વગર માગ્યે આપતા હોય તે દેશમાં જીતેન્દ્રિય પુરૂષે કૃતકૃત્ય થઇને સ્વસ્થચિત્તે વસવું. ૫૩ જે દેશમાં અવિનયવાળા પુરૂષનો દંડ થતો હોય

તથા સત્પુરૂષોનો સત્કાર થતો હોય તે દેશમાં ફરવું તથા પુણ્યવાન સત્પુરૂષો સાથે નિવાસ કરવો. ૫૪ જે દેશમાં જે લોકો દમગુણયુક્ત પુરૂષો ઉપર ક્રોધ કરતા હોય તથા સત્પુરૂષો પ્રત્યે દુરાચારી થઇને વર્તતા હોય તેવા અવિનયવાળા અને લોભી પુરૂષો ઉપર મોટો દંડ પડતો હોય તે દેશમાં વસવું. ૫૫ જે દેશમાં રાજા નિરંતર ધર્માચરણ કરતો હોય તથા ધર્મવડે રાજ્યનું પાલન કરતો હોય, તેમજ સર્વ સંપત્તિથી યુક્ત થઇને વિષયાભિલાષને દૂર રાખતો હોય, ત્યાં વિચાર કર્યા વિના પણ નિવાસ કરવો. ૫૬ રાજાએ જેવું આચરણ કરવા યોગ્ય હોય તેવું આચરણ કરવું. શુભ આચરણ કરનારા રાજાઓ પોતાના સર્વ દેશમાં રહેનારી પ્રજાઓને અકલ્યાણ પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવ્યો હોય તથાપિ તત્કાળ તેઓનું કલ્યાણ થાય એવી યોજના કરે છે. ૫૭ હે તાત ! ત્હારા પૂછવાથી કલ્યાણ વિષે મેં તને કહ્યું, પરંતુ પોતાના આત્માનું શ્રેય પ્રાધાન્યથી ગણાવવું શકય નથી. ૫૮ માટે જે પુરૂષ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જીવિકા ચલાવીને તથા સ્વધર્મરૂપ તપવડે પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર કરીને વર્તે છે તેને "મોક્ષ" નામે શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૯

एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्रणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयोव्यक्तं भविष्यति ॥ ५९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां श्रेयोवाचिको नाम पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

અધ્યાય ૧૧૬ મો–અરિષ્ટનેમિ અને સગરરાજાનો સંવાદ-જીવન્મુક્તલક્ષણ

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं नु युक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ॥
॥ नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः संगपाशाद्विमुच्यते ॥ १ ॥

*યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કેઃ—અમારા જેવા રાજાએ કેવો યોગ રાખીને પૃથ્વીમાં ફરવું ? તથા નિરંતર કેવા ગુણોને ધારણ કરવા કે, જેથી સંસારાદિના સંગરૂપી પાશથી મુક્ત થવાય ? ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–એ વિષે હું તને, પૂર્વે સગરે પ્રશ્ન કરવાથી અરિષ્ટનેમિએ કહેલાં વચનનો પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળ. ૨ સગર કહે છે કેઃ–હે બ્રહ્મન્ ! આ લોકમાં પુરૂષ કયું પરમ કલ્યાણકારી કર્મ કરવાથી સુખ ભોગવે છે તથા કયું પરમ કલ્યાણકારી કર્મ કરવાથી શોક કરતો નથી અને ક્ષોભ પામતો નથી ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૩ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–એ પ્રમાણે સાંભળીને સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અરિષ્ટનેમિએ વૈરાગ્યને સર્વથી ઉત્તમ સંપત્તિરૂપ જાણીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪ અરિષ્ટનેમિ બોલ્યો કેઃ–લોકમાં મોક્ષસુખજ સર્વોત્તમ સુખ છે, પણ જે પુરૂષ પુત્ર, પશુ, અને ધાન્ય ઇત્યાદિમાં અત્યંત આસક્ત હોય છે તે મૂઢ એ મોક્ષસુખને જાણતો નથી. ૫ જે પુરૂષની બુદ્ધિ ધન–પુત્રાદિમાં આસક્ત થયેલી છે તેના મનને કોઇ દિવસ શાંતિ મળતી નથી તથા તેની ચિકિત્સા (ઉપાય) કરવી પણ અશકય છે. જે પુરૂષ સ્નેહરૂપી પાશથી બંધાએલો

* આ અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિર, "સર્વ શાસ્ત્રમાં મોક્ષધર્મ અહિંસાપ્રધાન કહેલો છે" તે સાંભળીને તથા "રાજાએ હિંસા કર્યા વિના વર્તવું કઠિન છે" એમ માનીને પૂછે છે.

હોય તેનો મોક્ષ થતો નથી. ૬ હું તને સ્નેહથી ઉત્પન્ન થયેલો પાશ કહું તે સાંભળ; એ પાશને મનુષ્ય કાનવાળો તથા મસ્તકવાળો છે અર્થાત્ જીવતો અને સાવધાન છે તેજ જ્ઞાની મનુષ્ય સાંભળી શકે છે. ૭ તું સમય પ્રાપ્ત થયે પુત્રોની સંભાવના કર અને જ્યારે તેઓ યુવાન થાય તથા પોતાની મેળે પોતાની વૃત્તિ ચલાવવાને સમર્થ થાય ત્યારે તેઓને તજીને તથા મુક્ત થઇને ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેમ ફર. ૮ તું જુવાનીમાં ત્હારી સ્ત્રીને આનંદથી લાડ લડાવજે, પરંતુ કાળે કરીને જ્યારે તે પુત્રવાળી અને વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને તજી દેજે અને પરમ અર્થરૂપ મોક્ષને જાણીને સુખથી વિહાર કરજે. ૯ તું ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોના અર્થને–વિષયોને વિધિ પ્રમાણે ભોગવીને, પછી ભલે પુત્રવાળો કે, પુત્ર વિનાનો હોઇને પણ ત્યાગી થઇને સુખ ઉપજે એવી રીતે વિચરજે. ૧૦ તું ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોના અર્થને યથાવિધિ ભોગવીને, પછી તેમાંથી ઉત્સુકતાને તજીને સુખ ઉપજે એમ વિચરજે. સંસારમાં તને જે જે વિષય પ્રાપ્ત થાય છે તે તે " દૈવ ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય છે " એમ જાણીને તેની પ્રાપ્તિ વિષે રાગ–દ્વેષરહિત થા. ૧૧ એ પ્રમાણે મેં તને સંક્ષેપમાં મોક્ષાર્થ કહ્યો છે. હવે તેજ હું તને પુનઃ વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળ. ૧૨ જે પુરૂષો મુક્ત હોય છે તે પુરૂષો જગતમાં નિર્ભય અને સુખી થઇને ફરે છે, પરંતુ જેઓની વાસના સંસારના વિષયોમાં ચોંટી રહેલી હોય છે તે પુરૂષો નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી. ૧૩ એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત એવું છે કે, જે જીવડાં તથા કીડીઓ આદિ આહારનો સંચય કરી રાખે છે તે નાશ પામે છે, માટે જે પુરૂષો આસક્તિરહિત છે તે સુખી છે અને આસક્તિવાળા છે તે નાશ પામે છે. ૧૪ ત્હારી બુદ્ધિ મોક્ષ વિષે હોય તો ત્હારે ત્હારાં સ્વજન વિષે એવી ચિંતા ન કરવી કે, આ મ્હારાં સ્ત્રી–પુત્રાદિ મ્હારા વિનાનાં થઇને શું કરશે ? ૧૫ મનુષ્ય પોતાની મેળેજ (એકલોજ) જન્મે છે અને પોતાની મેળેજ (એકલો) વૃદ્ધિ પામે છે. તેમજ સુખ, દુઃખ અને મૃત્યુ પણ પોતાની મેળેજ (એકલો) પામે છે. ૧૬ જેને ભોજન અને વસ્ત્ર મળે છે તથા માતા–પિતા જેનું રક્ષણ કરે છે તે મનુષ્ય પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મથી ફળ પામે છે. ૧૭ જગતમાં એવું કાંઈ નથી કે, જે ન કર્યું હોય અને પ્રાપ્ત થાય. પૂર્વે કરેલાં કર્મના ફળનો વિભાગ આપનારા વિધાતાએ ભક્ષ્ય, સર્વ પ્રાણી અને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી મૂકયાં છે તેનું રક્ષણ પોતપોતાના કર્મવડે થઇને જેનું હોય તેને પ્રાપ્ત થવાને તે દોડધામ કરે છે. ૧૮ પુરૂષ પોતેજ મૃતિકાનો એક ગોળો છે તથા સર્વદા પરતંત્ર છે, એવા અદૃઢ પુરૂષે પોતાના સ્વજનનું પોષણ કરવાને કે, રક્ષણ કરવાને મમત્વ રાખવું તેમાં શો હેતુ છે વારૂ ? ૧૯ તું ત્હારા સ્વજનનું રક્ષણ કરવાને મોટો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ જ્યારે ત્હારા દેખતાં તેને મૃત્યુ હણે છે ત્યારે એજ જોઇને ત્હારે મનમાં સમજવું જોઇએ કે, હું કંઈ કરવાને સમર્થ નથી. ૨૦ કદાચિત્ તે સ્વજનો જીવતા રહેશે અને તુંજ તેઓનું ભરણ તથા રક્ષણ પૂરૂં કર્યા વિના તેઓને તજીને ચાલ્યો જઇશ–મરી જઇશ. ૨૧ અથવા પરદેશમાં ગયેલા ત્હારૂં સ્વજન કે, જે મૃત્યુ પામ્યું હશે અથવા દુઃખી હશે અથવા સુખી હશે, તેને તું જાણીશ પણ નહિ, એ પ્રમાણે પોતાના અસામર્થ્યને જાણીને પણ ત્હારે પોતાની મેળે જ્ઞાન પામવું જોઇએ. ૨૨ અથવા તું મૃત્યુ પામીશ કે, જીવતો રહીશ તથાપિ " મનુષ્ય–પ્રાણી પોતપોતાનું કૃત કર્મ હશે તે પ્રમાણેજ ફળ ભોગવશે " એમ જાણીને ત્હારે પોતે–પોતાનું હિત કરવુંજ ઉત્તમ છે. ૨૩ તું " આ લોકમાં કોણ

કોનું છે ?" એવો નિશ્ચય રાખીને મોક્ષને વિષે મન ધારણ કર તથા હું તને પુનઃ પણ કહું છું તે તું સાંભળ. ૨૪ જે પુરૂષે ક્ષુધા અને તૃષા આદિ ભાવને જીતેલા છે તથા જેણે ક્રોધ, લોભ, મોહ ઇત્યાદિ ભાવને જીતેલા છે, એવા સત્યવાન પુરૂષને મુક્ત જાણવો. ૨૫ જે પુરૂષ દ્યૂત રમવામાં, સ્ત્રીઓ ભોગવવામાં, મદ્યપાન કરવામાં અને મૃગયા કરવામાં ગાફલ થઇને મોહથી આસક્ત થઇ જતો નથી તેનેજ નિરંતર મુક્ત જાણવો. ૨૬ જે પુરૂષ નિરંતર એવો વિચાર કરે છે કે, મ્હારે હજી દિવસે દિવસે કેટલાક ભોગ ભોગવવાના બાકી છે અને રાત્રિએ રાત્રિએ હજી કેટલાક ભોગ ભોગવવાના બાકી છે ? એમ ભોગ ભોગવવાથી કંટાળીને તેમાં દોષબુદ્ધિ કરે છે તેને મુક્ત જાણવો. ૨૭ જે પુરૂષ સદા જીતેન્દ્રિય થઇને "વિષયભૂત સ્ત્રીઓ ઉપર આસક્તિજ પુનઃ પુનઃ જન્મ થવાનો હેતુ છે" એમ માને છે તથા તેનાથી પોતાને મુક્ત થયેલો-સ્ત્રીની અભિલાષારહિત થયેલો જોવાને ઇચ્છે છે તેને બરોબર મુક્તજ સમજવો. ૨૮ જે પુરૂષ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, નાશ, અને કર્મ, એ સર્વને તત્વથી જાણે છે-અર્થાત્ જે જન્મ, મરણ અને જીવનરૂપી કલેશને જાણે છે, તેને આ લોકમાં મુક્ત સમજવો. ૨૯ જે પુરૂષ હજારો અને કરોડો ગાડાં અન્નમાંથી માત્ર બશેર અન્નનેજ નિર્વાહને અર્થે પોતાનું માને છે તથા સઘળા મહેલમાંથી એક શય્યા કરવા જેટલી જગ્યાનેજ પોતાને માટે પૂરતી જગ્યા માને છે તે પુરૂષ મુક્ત થાય છે. ૩૦ જે પુરૂષ સમગ્ર લોકને મૃત્યુવડે હણાયલા, વ્યાધિથી પીડા પામેલા અને જીવિકાના સાધન વિના કૃશ થયેલા માને છે તેજ મુક્ત થાય છે. ૩૧ જે પુરૂષ એ પ્રકારે જુએ છે તેને સંતોષી જાણવો અને જે એવી રીતે જોતો નથી તે હણાય છે. જે પુરૂષ અલ્પથી પણ સંતુષ્ટ રહે છે તેને આ લોકમાં મુક્ત જાણવો. ૩૨ "આ સઘળું જગત અગ્નિરૂપ છે અને ચંદ્રરૂપ છે" એમ જે જાણે છે-અર્થાત્ જે એમ જાણે છે કે, જઠરાગ્નિ સર્વનો ભોક્તા છે અને અન્ન સર્વનું ભોજ્ય છે, તે પુરૂષને માયા કૃત સુખ-દુઃખાત્મક અદ્દભુત ભાવો સ્પર્શ કરતા નથી, અને તેનેજ મુક્ત જાણવો. ૩૩ શયન કરવાને પલંગ પ્રાપ્ત થયો હોય અથવા ભૂમિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તથાપિ એ બન્ને જે પુરૂષને સમાન છે તથા ભોજનને માટે ઉંચા પ્રકારની શાળના ચોખા પ્રાપ્ત થયા હોય અથવા કોદરા જેવું કદન્ન પ્રાપ્ત થયું હોય, તથાપિ તે બન્ને જેને સમાન છે તેને સદૈવ મુક્ત જાણવો. ૩૪ પહેરવા માટે દુકૂળ-દર્ભનું ગુંથેલું વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર, વલ્કલ કે, ઘેટાનું ચામડું પણ પ્રાપ્ત થયું હોય તથાપિ જે પુરૂષને સમાન હોય તેને મુક્ત જાણવો. ૩૫ જે પુરૂષ સર્વ લોકને પાંચ ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થએલા દેખે છે તથા તે સર્વને જોઇને આ લોકમાં સમાન બુદ્ધિથી વર્તે છે તેને મુક્ત જાણવો. જે પુરૂષના મનમાં સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય, ઇચ્છા અને દ્વેષ, ભય અને ઉદ્વેગ, એ સર્વ સમાન છે, તે પુરૂષને સર્વથા મુક્ત જાણવો. જે પુરૂષ પોતાના શરીરને રક્ત, મૂત્ર, મળ અને વાત-પિત્ત-કફાદિ દોષના સમુદાયરૂપ ઇત્યાદિ ઘણા દોષથી ભરેલું જૂએ છે તેને સર્વ પ્રકારે મુક્ત જાણવો. ૩૮ જે પુરૂષ પોતાના શરીરને, જેમાં કરચલીઓ પડી જાય છે એવું, જેમાં પળીઆં આવે છે એવું, જેને વિવર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે એવું અને વૃદ્ધાવસ્થાથી વાંકું વળી જનારૂં જૂએ છે તે મુક્તિ પામે છે. ૩૯ જે પુરૂષ એમ જાણે છે કે, શરીરમાંથી કાળે કરીને પુરૂષતત્વનો નાશ થાય છે, નેત્રની જોવાની શક્તિ પણ જતી રહે છે, બહેરાપણું પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને બળ પણ ઘટી જાય છે, તે પુરૂષ

મુક્તિ પામે છે. ૪૦ જે પુરૂષ, ઋષિઓ, દેવો અને અસુરોને આ લોકમાંથી પરલોકમાં ગયેલા જુએ છે તે મુક્ત થાય છે. ૪૧ જે પુરૂષ "આ પૃથ્વીમાં હજારો ભૂપતિઓ કે, જેઓ મોટા પ્રતાપવાળા હતા તેઓ પણ પૃથ્વીને તજીને ચાલ્યા ગયા છે." એમ વિચારે છે તે મુક્તિને પામે છે. ૪૨ જે પુરૂષ એમ વિચારે છે કે, આ લોકમાં દ્રવ્ય અથવા વિષયો પ્રાપ્ત થવા દુર્લભ છે, કલેશ પ્રાપ્ત થવો સુલભ છે તથા કુટુંબના અર્થે દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તે પુરૂષ મુક્ત થાય છે. ૪૩ જગતમાં પોતાનાં સંતાન ગુણરહિત ઉત્પન્ન થાય છે તથા પોતાનાં સ્વજન પણ વિપરીત ગુણવાળાં થઈ જાય છે અને એવું વારંવાર ઘણી જગ્યોએ થાય છે, છતાં પણ એવો મૂર્ખ કોણ હશે કે, જે મોક્ષનો આદર નહિ કરે ? ૪૪ જે પુરૂષ શાસ્ત્રથી અને લોકથી જ્ઞાન પામીને મનુષ્યપણાને સારરહિત દેખે છે તે પુરૂષ સર્વ પ્રકારે મુકતજ થાય છે. ૪૫ માટે તમારે આ મ્હારાં વચન સાંભળીને ગમે તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને અથવા મોક્ષાશ્રમ (સંન્યસ્તાશ્રમ) માં રહીને પણ બુદ્ધિ અવિકળ રાખવી અને મુક્તની પેઠે ફરવું. ૪૬ અરિષ્ટનેમિનું એવું રૂડું વચન સાંભળી સગરરાજાએ મોક્ષના ગુણોવડે યુક્ત થઇને પ્રજાનું પાલન કરવા માંડયું. ૪૭

तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक् स पृथिवीपतिः ॥
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ॥ ४७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां सगरारिष्टनेमिसंवादे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

અધ્યાય ૧૧૭ મો. ઉશના-શુક્રચાર્યનું ચરિત્ર.

युधिष्ठिर उवाच ॥ तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ॥
॥ तदहं श्रो॒तुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે તાત ! હે કુરૂવંશના પિતામહ ! મ્હારા મનમાં આ એક કૌતૂહલ નિરંતર રહે છે તે હું તમારાથી સાંભળવાને ઈચ્છું છું. ૧ દેવર્ષિ મોટી બુદ્ધિવાળા ઉશના કે, જેનું "કાવ્ય" એવું નામ છે તે સદૈવ અસુરોનું પ્રિય શા માટે કરે છે અને દેવોનું અપ્રિય શા માટે કરે છે ? ૨ અમાપ બળવાળા દાનવો કે, જેઓ દેવોની સાથે નિરંતર વૈર બાંધીને રહેલા છે તેઓના તેજની તેણે શા માટે વૃદ્ધિ કરી છે ? ૩ વળી દેવના સરખી કાંતિવાળો ઉશના (શુક્રાચાર્ય) શુક્રત્વ (શુક્ર-વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાપણા)ને કેમ પામ્યો ? અને સમૃદ્ધિને પણ શી રીતે પામ્યો ? એ સર્વ મને કહો. ૪ હે પિતામહ ! તેજસ્વી શુક્ર આકાશની મધ્યે થઇને, જેમ વસિષ્ઠાદિ મુનિઓ આકાશ માર્ગે સ્વર્ગાદિ લોકમાં જાય છે, તેમ કેમ જતો નથી ? એ સર્વ હું જાણવાને ઇચ્છું છું. ૫ ભીષ્મ કહે છે કે:— હે રાજન્ ! હે પાપરહિત પૂર્વે એ સર્વ મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે હું યથામતિ તને કહું છું તે તું સાવધાન થઇને સાંભળ. ૬ તે ભૃગુનો વંશજ મુનિ દૃઢ વ્રતવાળો

અને સર્વને માન્ય છે, તે દેવતાઓનું અહિત કરનારો કોઇ *કારણથી થયો છે. એ ભૃગુનો પુત્ર યોગસિદ્ધ અને મહામુનિ છે. ૭ તેણે એક સમયે પોતાના યોગબળથી જગતના પ્રભુ ઇન્દ્રના કોશના અધિપતિ, યક્ષ અને રાક્ષસોના સ્વામી ધનદ–કુબેરના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તથા તે ધનપતિને રોકીને યોગવડે તે (કુબેર) ના દ્રવ્યનું હરણ કર્યું. ૮, ૯ જ્યારે પોતાના ધનનું હરણ કર્યું ત્યારે કુબેરને ઘણો સંતાપ થયો અને તેથી તે કુબેર ક્રોધ કરીને તથા મનમાં ઉદ્વેગ પામીને દેવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાદેવની પાસે ગયો. ૧૦ અને તેણે અમિત તેજવાળા મહાદેવને સર્વ નિવેદન કર્યું. કુબેરે દેવશ્રેષ્ઠ, બહુરૂપને ધારણ કરનારા અને સૌમ્ય-મૂર્તિ રૂદ્રને કહ્યું કે,–હે દેવ ! ઉશનાએ (શુક્રે) યોગબળવડે મને રોકીને મ્હારૂં ધન લઇ લીધું તથા મોટા તપવાળો તે સર્વને સ્વાધીનમાં કરીને, પછી મ્હારા શરીરમાંથી નીકળી ગયો. ૧૧, ૧૨ કુબેરનું એવું વચન સાંભળીને મહાયોગી મહાદેવ ક્રોધ પામ્યા અને હે રાજન્ ! પોતાનાં નેત્રને રક્ત કરીને હાથમાં ત્રિશૂળ લઇને ઉભા થયા. ૧૩ “ ઉશના ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? ” એમ કહીને અને પોતાનું શ્રેષ્ઠ આયુધ લઇને મહાદેવ જ્યારે ઉઠ્યા ત્યારે ઉશના પણ શિવની ઇચ્છાને જાણીને દૂર ઉભો રહ્યો. ૧૪ ઉશનાએ (શુક્રે) તે મહાત્મા યોગીનો ક્રોધ જાણ્યો, પરંતુ ઉશના પણ સમર્થ હતો તેથી તે તેમનું જવું, આવવું અને સ્થિર રહેવું, એ સર્વને જાણી ગયો. ૧૫ પછી પોતાના ઉગ્ર તપવડે મહાત્મા મહાદેવનું ચિંતન કરીને, જેનું શરીર યોગવડે સિદ્ધ થયેલું છે એવો ઉશના ત્રિશૂળના અગ્ર ભાગ ઉપર સૂક્ષ્મરૂપે વળગી ગયો. ૧૬ તે વખતે શંકરે જાણ્યું કે, એ તપવડે સિદ્ધ થયેલો છે માટે સૂક્ષ્મ થઇને ત્રિશૂળના અગ્ર ભાગને વળગી ગયો છે તેથી હવે ત્રિશૂળ મારવું કોને ? એમ વિચાર કરીને મહાદેવે તે ત્રિશૂળને ધનુષ્યરૂપ કરવાને પોતાના હાથવડે નમાવ્યું. ૧૭ અમાપ તેજવાળા મહાદેવે ત્રિશૂળને પોતાના હાથવડે નમાવ્યું તેથી તે સમર્થ અને ભયંકર આયુધને ધારણ કરનારા દેવે તેને “ +પિનાક ” એવું નામ આપ્યું. ૧૮ એ પ્રમાણે કર-વાથી ઉશના (શુક્ર) શિવના હાથમાં પકડાયો. મહાદેવે તેને પોતાના હાથમાં આવેલો જોઇને, હાથવડે ધીમે રહીને પોતાના મુખમાં નાખ્યો. ૧૯ એ રીતે સમર્થ ભૃગુપુત્ર ઉશના મહાદેવના પેટમાં પેઠો તથા પેટમાં ફરવા લાગ્યો. ૨૦ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે રાજન્ ! ઉશના (શુક્ર) બુદ્ધિમાન અને દેવના દેવ મહાદેવના જઠરમાં શું કરવા ફરવા લાગ્યો તથા મોટા તેજવાળા શુક્રે ત્યાં શું કર્યું ? ૨૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પૂર્વે મહાવ્રતવાળા શુક્રે થાંભ-લાની પેઠે સ્થિર થઇને જળની મધ્યે અનેક દશ કોટિ અને અનેક લક્ષ વર્ષ તપ કરવામાં કાઢયાં હતાં. ૨૨ જ્યારે તે મહાદુશ્ચર તપ કરીને મોટા ધરામાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે

---

* આ સંબંધમાં એવી આખ્યાયિકા છે કે, પૂર્વે દૈત્યો દેવતાઓને દુઃખ આપીને ભૃગુની પત્નીના આશ્રમમાં જતા રહેતા હતા અને દેવો તે આશ્રમમાં પેસી શકતા નહોતા તેથી તેઓ વિષ્ણુના શરણે ગયા. પછી વિષ્ણુએ ચક્રવડે ભૃગુની પત્નીનું શિર છેદી નાંખ્યું અને ઘણા અસુરોને પણ માર્યા. મરતાં બાકી રહેલા અસુરો શુક્રના શરણે ગયા. પછી પોતાની માતાના વધથી ખેદ પામીને શુક્રે, અસુરોને અભયદાન આપ્યું તથા તે દિવસથી શુક્રાચાર્ય દેવોને બાધ કરવા લાગ્યો. શુક્ર દેવોનું અપ્રિય કેમ કરે છે ? તેનું આજ કારણ છે.

+ “ હાથવડે ” કહેવું હોય ત્યારે સંસ્કૃતમાં **पाणिना** એમ કહેવાય છે. એનો મધ્યમ વર્ણ કાઢી નાખીને તે ઉપર **क** પ્રત્યય મૂકતાં **पिनाक** શબ્દ સિદ્ધ થાય છે.

સર્વ દેવથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મા તેની પાસે ગયા. ૨૩ અને તેને પૂછ્યું કે,-કેમ ભાઇ ! ત્હારૂં તપ વૃદ્ધિ તો પામ્યું છે ? વિષ્ણુ પણ ત્યાં ગયા અને પૂછ્યું કે, કેમ ભાઇ ! તું કુશળ તો છે? અને મહાદેવે પણ ત્યાં જઇને પૂછ્યું કે, કેમ ભાઈ ! તપ સારી રીતે તો કર્યું છે ? એવી રીતે પૂર્વે ઉશનાએ તપ કર્યું હતું તેથી તે મહાદેવના જઠરમાં અન્નની પેઠે પચી ગયો નહિ પણ ફરવા લાગ્યો. ૨૪ મોટી બુદ્ધિવાળા, અચિંત્યસ્વરૂપ અને સદા સત્ય ધર્મમાં આસક્ત એવા મહાદેવે શુક્રના તપનો પોતાના શરીરમાં યોગ થવાથી તથા પોતાનો યોગ શુક્રને થવાથી પોતાના શરીરમાં શુક્રની વૃદ્ધિ થતી જોઇ. ૨૫ હે મહારાજ ! તે શુક્રવડે તથા તપ અને ધનવડે ભરપૂર થઇને મહાયોગી મહાદેવ ત્રણ લોકમાં વીર્યવાન્ થઇને શોભવા લાગ્યા. ૨૬ પછી યોગાત્મા મહાદેવે સમાધિ કરવા માંડી એટલે વાયુ આદિનો રોધ થવાથી ઉદરમાં રહેલો ઉશના ઉદ્વેગ પામવા લાગ્યો અને ગભરાઇને જઠરમાં આમ-તેમ બહુજ ફરવા લાગ્યો. ૨૭ શુક્રાચાર્ય શંકરના શરીરમાંથી બહાર નીકળી જવાનું શોધતો હતો પણ શંકર તેને રોકી રાખતા હતા તેથી તે, તેજ સ્થળમાં રહીને મહાયોગી શંકરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ૨૮ જઠરમાં રહેલો મુનિ ઉશના વારંવાર બોલવા લાગ્યો કેઃ-હે શત્રુઓનું દમન કરનાર દેવ ! મ્હારા ઉપર કૃપા કરો, કૃપા કરો. ૨૯ તે વખતે દેવશ્રેષ્ઠ મહાદેવે પોતાનાં સર્વ છિદ્ર રોકીને તેને કહ્યું કે,-તું મ્હારા લિંગદ્વારથી બહાર નીકળી જા. ૩૦ મહાદેવે એમ કહ્યું પરંતુ સર્વ તરફથી બંધ થઇ રહેલા તે મુનિને દ્વાર જડતું નહોતું તથા શંકરના તેજવડે બળ્યો-બળ્યો થઇને તે આમ-તેમ ભમવા લાગ્યો. ૩૧ છેવટે તે દ્વાર તેને જડ્યું એટલે લિંગદ્વારે બહાર નીકળીને શુક્રપણા (વીર્યરૂપ)ને પામ્યો. એ રીતેથી તે મનુષ્યની પેઠે વીર્યથી ઉપજેલો હોવાથી બીજા ઋષિઓની પેઠે આકાશમાર્ગે ગમન કરી શકતો નથી. ૩૨ તેજથી જાણે બળતો હોય તેમ પ્રકાશમાન થતો તેને બહાર નીકળેલો જોઇને શિવને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા હાથમાં ત્રિશૂળ ઉગામીને ઉભા થયા. ૩૩ તે વખતે પશુપતિ એવા પોતાના પતિને દેવીએ વાર્યા; દેવીએ શંકરને વાર્યા એટલે શુક્ર દેવીનો પુત્ર થઇને તેના શરણે ગયો. ૩૪ તે જોઇને દેવી બોલી કેઃ-આ શુક્ર પુત્ર થઇને મ્હારી પાસે આવ્યો છે માટે તમારે એની હિંસા કરવી નહિ; મહાદેવના ઉદરમાંથી નીકળેલા કોઇનો નાશ થવો યોગ્ય નથી. ૩૫ હે રાજન્ ! શંકર, દેવીનું એવું વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયા અને હસીને બોલ્યા કેઃ-શુક્ર પોતાની ઇચ્છિત જગ્યાએ જાય. હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે શંકરે વારંવાર કહ્યું. ૩૬ તે સાંભળીને બુદ્ધિમાન મહામુનિ ઉશના વરદાન આપનારા મહાદેવને તથા ઉમાદેવીને પ્રણામ કરીને પોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં ચાલ્યો ગયો. ૩૭ હે તાત ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તું મને મહાત્મા ભાર્ગવનું જે ચરિત્ર પૂછે છે તે મેં તને એ રીતે કહ્યું. ૩૮

एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः ।
चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे उत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां भवभार्गवसमागमे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો–પરાશરગીતા–જનકરાજા અને પરાશરમુનિનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद् ब्रवीहि मे ।
न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १ ॥

*યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે,—હે મહાબાહો ! હવે સર્વ સંગદોષનો નાશ કરનાર જે કલ્યાણ હોય તે મને કહો. હે પિતામહ ! જેમ અમૃત પીવાથી કોઈ તૃપ્ત થાય નહિ તેમ હું તમારાં વચન સાંભળીને તૃપ્ત થતો નથી. ૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! પુરૂષ કયું શુભ કર્મ કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પરમ કલ્યાણને પામે છે ? તે મને કહો. ૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પૂર્વે મોટા યશવાળા જનકે મહાત્મા પરાશરને જે પૂછ્યું હતું તે હું તને આ જગ્યોએ કહું છું. ૩ જનકે પૂછ્યું કે,–હે પરાશર ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પ્રાણીઓનું કલ્યાણ શું છે ? તથા તે કલ્યાણના અર્થે જે જાણવા જેવું હોય તે મને કહો. ૪ એ સાંભળી તપવડે યુક્ત, સર્વ ધર્મના વિધાનને જાણનારા અને અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છાવાળા મુનિએ રાજાને આ વચન કહ્યું. ૫ પરાશર કહે છે કે,–આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ધર્મજ કલ્યાણકારી છે. "ધર્મથી પરમ કલ્યાણ બીજું નથી" એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કહેલું છે. ૬ પુરૂષ ધર્મ આચરવાથી સ્વર્ગલોકમાં પૂજન પામે છે. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યોનો કર્મવિધિ પણ ધર્માત્મકજ છે. ૭ માટેજ સત્પુરૂષો ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા થઇને આ લોકમાં કર્મ આચરે છે. ૮ હે તાત ! આ લોકમાં મનુષ્યો જેના વિષે પ્રવૃત્ત થયેલા છે તે જીવિકા ચાર પ્રકારની છે તથા તે (જીવિકા) કામ (સંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ચાર પ્રકારની જીવિકા એવી છે કે, બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ કરવો, ક્ષત્રિયે કર લેવો, વૈશ્યે ખેતી આદિ કર્મ કરવાં અને શૂદ્રે સેવા કરીને પગાર લેવો. ૯ એ રીતે પાપ અને પુણ્યવાળાં કર્મનું અનેક પ્રકારના ક્રમથી સેવન કરીને પોતાની જીવિકા ઇચ્છનાર પાંચ ભૂતરૂપ વિભાગમાં વહેંચાઇ ગયેલાં પ્રાણીઓની વૃત્તિ ચાર પ્રકારની છતાં પણ અવાંતર ભેદના તારતમ્યથી અનેક પ્રકારની થાય છે. તાત્પર્ય કે, પાપીઓને તેવા કર્મથી તિર્યક્‌જાતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પુણ્યવાનને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, પાપપુણ્ય સમાન હોય તો મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્ય કે, પાપ ન હોય તો તત્વજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. ૧૦ જેમ ત્રાંબા આદિ હલકી ધાતુના પાત્રને સોનાનો કે, રૂપાનો ઢોળ ચઢાવવામાં આવે છે, તેમ પ્રાણી પૂર્વ કર્મના વશ થઇને તે કર્મથી રંગાઈ જાય છે. ૧૧ જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ધૂળમાં મળી ગયેલાં બીજ જોવામાં આવતાં નથી તથાપિ વર્ષાઋતુમાં વરસાદનો યોગ થતાં ફૂટી નીકળે છે, તેમ કૃત કર્મ જોવામાં આવતાં નથી પણ સમય આવે છે ત્યારે તે કર્માનુરૂપ ફળ આપે છે. એ રીતે સુકૃત કર્યું ન હોય તો સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી અને સુકૃત કર્યું હોય છે તો, પુરૂષ દેહનો નાશ થયા પછી તે કર્મના ફળરૂપ સુખને ભોગવે છે. ૧૨ હે તાત ! જેને "દૈવ" કહે છે તે હું કાંઇ દેખતો નથી, દૈવ ઉત્પન્ન થવાને કાંઇ સાધન નથી પણ સ્વભાવવડેજ દેવ, ગંધર્વ અને દાનવ સિદ્ધ થયેલા છે. ૧૩ વળી મરણ પામ્યા પછી અકૃત કર્મ તેને પ્રાપ્ત થાય છે

---

* શુક કે, જેને રૂદ્ર પણ હણવાને સમર્થ ન થયા, જે તેના જઠરમાં પણ પચી ન ગયો અને જે પાર્વતીદેવીના પુત્રપણાને પામ્યો, એવો સમર્થ છતાં પણ કુબેરના ધનનો માત્ર સંગ કરવાના કારણથી તેની ઊર્ધ્વ ગતિનો પ્રતિબંધ થયો. તો પછી તે ધનાદિનો સંગ બીજાને શું ન કરે ? એવા ભયથી હવે યુધિષ્ઠિર પૂછે છે.

કેમ કે, જો કર્મ કર્યું હોય તો તે મનુષ્યને સાંભરવું જોઇએ. પણ તે સાંભરતું નથી ત્યારે ફળની પ્રાપ્તિ જોઇને લોકો માત્ર ચાર પ્રકારનાં કર્મની કલ્પના કરે છે. એમ ચાર્વાકાદિ સ્વભાવનેજ મુખ્ય માનીને કર્મને સુખ–દુઃખનું કારણ ગણતા નથી. પણ જો કર્મ ન કર્યું હોય તો મૃત્યુ થયા પછી તે પ્રાપ્ત ન થવું જોઇએ. જે કર્મ કર્યું નથી તે કર્મ મૃત્યુ પછી પ્રાપ્ત થતું નથી કેમ કે, જો કર્મ કર્યા વિના ફળ મળે અથવા કર્મ કર્યા છતાં ફળ ન મળે તો ફળહાનાદિ દોષ પ્રાપ્ત થાય, તેમ લોકવચનથી પણ વિરૂદ્ધ કહેવાય. કેમ કે, માર્ગે જતાં રાજમાર્ગમાંથી ધન જડે ત્યારે લોકો તેના કારણમાં ચાર પ્રકારનાં કર્મ કહે છે. એવાં કે, પુણ્ય, પાપ, નીતિ અને અનીતિ તેમાં પણ નીતિમાનને દુઃખ અને અનીતિમાનને સુખ થતું જોવામાં આવે છે ત્યારે તેના કારણરૂપે પુણ્ય કર્મ કે, પાપ કર્મ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪ જેમ લોકમાં પુણ્યાદિ ચાર કર્મ સુખાદિના હેતુ કહેવાય છે તેમ વેદમાં પણ એવું સાંભળીએ છીએ, પરંતુ વેદનાં વચન કે, જે કર્મની પ્રધાનતા બતાવે છે, તે મનની શાંતિના અર્થે છે. જેમ ત્હારો શત્રુ સુખી છે અને તું દુઃખી છે એમાં ત્હારો દોષ નથી માટે ત્હારે સંતાપ કરવો નહિ કેમ કે, એ દૈવકૃત છે. એમ દૈવનું પ્રતિપાદન બૃહસ્પતિ આદિ લૌકાયતિક શાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરનારાઓને માન્ય નથી કેમ કે, તેઓ પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણ માનતા હતા અને ધર્મ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી તેમ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તે (અનુમાન)નો પણ વિષય નથી. માટે જે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બન્નેનો વિષય નથી એવો ધર્મ માત્ર બોલવાનેજ અર્થે છે એમ તેઓનું કહેવું છે. પણ તે યથાર્થ નથી. ૧૫ કેમ કે, ફળવૈચિત્ર્યને જોઇને કર્મવૈચિત્ર્ય પણ માનવુંજ જોઇએ. માટે પુરૂષે ચક્ષુવડે, મનવડે, વાણીવડે કે, કર્મવડે ચાર પ્રકારનું જેવું જેવું કર્મ કર્યું હોય છે તેવું તેવું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ હે રાજન્ ! કોઈ વખત નિરંતર દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે, કોઇ વખત સુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ વખત સુખ અને દુઃખ બન્ને મિશ્ર પ્રાપ્ત થાય છે–એટલે પગમાં દુઃખ તો હાથમાં સુખ એમ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વભાવવાદીના મતમાં એમ થઇ શકવું ન જોઇએ. કેમ કે, અગ્નિ કે, જેનો ઉષ્ણ સ્વભાવ છે તે કેટલોક વખત ઉષ્ણ, કેટલોક વખત શીત અને કેટલોક વખત નહિ ઉષ્ણ અને નહિ શીત, એવું જોવામાં આવતું નથી. કોઇ કહેશે કે, કર્મ તો જલદી વિનાશ પામે છે તો તે કાળાંતરે સુખ–દુઃખ આપવાને કેમ સમર્થ થાય ? તો કહેવાનું કે, કર્મ ગમે તો ભલું હો કે, ભૂંડું હો પણ તેનો નાશ થતો નથી. ૧૭ હે તાત ! કોઇક વખત સંસાર સમુદ્રમાં મગ્ન થયેલો પુરૂષ જ્યાં સુધી દુઃખમાંથી મુક્ત થાય ત્યાં સુધી તેનું સુકૃત કર્મ પક્ષપાતરહિત કૂટસ્થપણે પણ રહે છે. ૧૮ અને દુષ્કૃતનો ક્ષય થયો એટલે પેલું કૂટસ્થપણે રહેલું સુકૃત તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સુકૃત કર્મનો ક્ષય થયો એટલે પાછું દુષ્કૃત કર્મ આવીને ઉભું રહે છે. હે રાજન્ ! કર્મની ગતિ ત્હારે એ પ્રકારે જાણવી. ૧૯ પુણ્ય અને પાપ બન્નેને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખવાવડે જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખને ઉત્પન્ન કરનારા ગુણ, દમ, ક્ષમા, ધૃતિ, તેજ, સંતોષ, સત્ય વચન બોલવાપણું, લજ્જા. અહિંસા, અવ્યસનીપણું અને દક્ષતા, એટલા છે. ૨૦ પ્રાણીને સંપૂર્ણ જીવિત સુધી એકલું સુખ કે, એકલું દુઃખજ પ્રાપ્ત થતું નથી માટે વિચક્ષણ પુરૂષે સુખ અને દુઃખ બન્નેને ક્ષણભંગુર જાણીને નિરંતર બ્રહ્મદર્શનરૂપ સમાધિમાં યત્ન કરવો. ૨૧ બીજાએ કરેલું સુકૃત કે, દુષ્કૃત બીજાને પ્રાપ્ત

થતું નથી પણ જે પુરૂષ જેવું કર્મ કરે છે તેનેજ તેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ જે પુરૂષ સુખ અને દુઃખના હેતુ પુણ્ય અને પાપને તત્વજ્ઞાનવડે આત્મામાં લીન કરીને જ્ઞાનમાર્ગ વડે ગમન કરે છે તે પુરૂષ ઇષ્ટ વસ્તુને પામે છે; તેમજ જે પુરૂષ પૃથ્વીમાં રહીને સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ, ઘર. ધન અને વાડી આદિમાં આસક્ત રહે છે તે પુરૂષ સ્વર્ગ–નરકાદિ માર્ગે જાય છે. ૨૩ આપણે બીજાએ કરેલા જે કર્મની નિંદા કરીએ તે કર્મ પોતે પણ કરવું નહિ; તેમ જે યોગી પુરૂષ બીજાના કર્મની નિંદા કરે છે તે પણ ઉપહાસને પામે છે. માટે સંગ અને અસૂયા બન્નેથી રહિત થઇને યોગીએ યોગયુક્ત થવું એ ઉત્તમ છે. ૨૪ જેમ અસૂયા દોષવાળો યોગી નિંદાને પાત્ર છે તેજ પ્રમાણે હે રાજન્ ! જે ક્ષત્રિય થઇને ભય પામતો હોય, બ્રાહ્મણ થઇને સર્વ પદાર્થનું ભક્ષણ કરતો હોય, વૈશ્ય થઇને ઇચ્છાનો ત્યાગ કરતો હોય, શૂદ્ર થઇને સેવારૂપી કર્મ કરવામાં આળસુ હોય, વિદ્વાન થઇને નીચ આચરણવાળો હોય, કુળવાન થઇને સદાચરણથી હીન હોય, બ્રાહ્મણ થઇને સત્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો હોય, સ્ત્રી થઇને શીલરહિત હોય. ૨૫ સંસારના પદાર્થમાં પ્રીતિવાળો થઇને યોગસાધના કરતો હોય, અન્નાદિનો પાક પોતાનેજ અર્થે કરતો હોય, મૂર્ખ થઇને ઉપદેશ કરનારો હોય, દેશમાં નિવાસ કરનારો થઇને રાજાથી રહિત હોય અને રાજા યોગરહિત થઇને પોતાની પ્રજાપર સ્નેહરહિત હોય તે સર્વ શોક કરવા યોગ્ય છે. ૨૬

रागी युक्तः पचमानोत्महेतोर्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राजन् यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥२६॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

અધ્યાય ૧૧૯ મો–પરાશર ગીતા–આયુષ્ય દુર્લભ છે.

पराशर उवाच ॥ मनोरथरथं प्राप्य इंद्रियार्थहयं नरः ॥
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १ ॥

પરાશર કહે છે કેઃ—જે પુરૂષ લોકાંતરમાં ગતિ કરવાના સાધનરૂપ મનોરથરૂપી રથ કે, જેને શબ્દાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપી અશ્વ જોડેલા છે, તેને પામીને–મન–ઇન્દ્રિયો સહિત દેહને પામીને જ્ઞાનરૂપી રાશોવડે ઘોડાને સત્ય માર્ગે ચલાવીને મોક્ષ માર્ગમાં જાય છે તેને બુદ્ધિમાન જાણવો–અર્થાત્ જે દેહને પામીને સઘળા વિશ્વને બ્રહ્મભાવવડે જુએ છે તે મુક્તિ પામે છે. ૧ જે પુરૂષ કાંઇ પણ આલંબન વિના–નિરાલંબ મનવડે રહેલો હોય અને તેથી વૃત્તિહીન થયેલો હોય તે પુરૂષને ધ્યાનરૂપ ઇશ્વરભક્તિ પ્રશસ્ત છે–અર્થાત્ તે પુરૂષે નિર્વિકલ્પ સમાધિવડે સ્થિતિ કરવી શ્રેષ્ઠ છે. તે ભક્તિ પોતાના જેવા પરોક્ષજ્ઞાનવાળા આચાર્ય પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી ન જોઇએ પરંતુ અપરોક્ષજ્ઞાની કે, જેણે સર્વ કર્મનું ઉલ્લંઘન કરેલું છે તેની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી જોઇએ–અર્થાત્ અપરોક્ષજ્ઞાનવાળા ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું યોગ્ય છે. ૨ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં વાર લગાડવી નહિ કે, દિવસ વૃથા જવા દેવા નહિ. કેમ કે, આયુષ્યનું રક્ષણ થવું મહા કઠિન છે; પરંતુ જ્યાં સુધી આયુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે ત્યાં સુધી પુણ્ય કર્મ કરીને પોતાના આત્માનો ઉત્કર્ષ થવાને માટે યત્ન કરવો, પણ હે રાજન્ !

એવા અસુલભ આયુષ્યને ગુમાવવું* નહિ. ૩ વૃત્રગીતામાં કહેલા કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, નીલ, રક્ત, હારિદ્ર અને શુક્લ, એવા છ વર્ણથી જે ભ્રષ્ટ થયેલો છે એટલે ઉચ્ચ વર્ણથી નીચ વર્ણમાં જાય છે તથા જે વિક્રિયા પામીને રાજસ કર્મનું સેવન કરે છે તે સન્માનને પામતો નથી. ૪ પુરૂષ પુણ્યકર્મ કરવાવડે નીચ વર્ણમાંથી ઉચ્ચ વર્ણમાં જઇ શકે છે તથા દુર્લભ વર્ણને પામીને પણ પાપ કર્મ કરવાવડે પુરૂષ પુનઃ નીચવર્ણમાં પણ પડે છે. ૫ અજ્ઞાનવડે કદાચિત્ પાપકર્મ થઇ ગયું હોય તો તપવડેજ તેનો નાશ કરવો. જે પાપકર્મ પોતાની મેળે કર્યું હોય તે દુઃખરૂપે ફળે છે. માટે જેમાંથી દુઃખરૂપી ફળનો ઉદય થાય છે તેવા પાપકર્મનું સેવન કરવું નહિ. ૬ પાપયુક્ત કોઇક કર્મ કદાપિ મોટા ફળને આપનારૂં હોય તથાપિ, જેમ પવિત્ર પુરૂષ ચાંડાલનું સેવન કરતો નથી, તેમ બુદ્ધિમાન પુરૂષે તે કર્મનું સેવન કરવું નહિ. ૭ "પાપકર્મનું ફળ નીચ અને કષ્ટદાયક છે" એમ હું જોઉં છું કેમ કે, પાપકર્મ કરનારની બુદ્ધિ વિપરીત થઇ જાય છે તેથી દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ થાય છે અને તેથી આત્મા શોભતો નથી. ૮ જે મૂર્ખ પુરૂષને યોગમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી તે પુરૂષને મોટો પરિતાપ થાય છે કેમ કે, તેને યોગની ઉત્તર ભૂમિકાનો લાભ થતો નથી. ૯ જે વસ્ત્ર સ્વયં શુદ્ધ હોય પણ તેને બીજા કશાનો ડાઘ બેસી ગયો હોય તો તેને પુનઃ શુદ્ધ કરવાનો યત્ન કરાય છે, પણ જે વસ્ત્ર ભિલામા આદિથી રંગેલું હોય તેની શુદ્ધિ કરવાનો યત્ન થતો નથી. હે રાજન્! એજ પ્રમાણે કેટલાંક પાપની શુદ્ધિ થઇ શકે છે અને કેટલાંક પાપની શુદ્ધિ થઇ શકતી નથી તે તું જાણ. ૧૦ જે પુરૂષ બુદ્ધિપૂર્વક પાપકર્મ કરીને પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને શુભકર્મ કરે છે તે પુરૂષ શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મનાં જૂદાં જૂદાં ફળ ભોગવે છે. ૧૧ અજ્ઞાનવડે જે હિંસાદિ કર્મ કર્યું હોય તે, અહિંસારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી નાશ થાય છે. એ પ્રમાણે વેદના વચનને અનુસરીને સ્મૃતિકાર કહે છે. ૧૨ તેજ પ્રમાણે જાણી-બૂઝીને જે હિંસાદિ કર્મ કર્યું હોય તેને અહિંસારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત નાશ કરી શકતું નથી, એમ વેદને જાણનારા સ્મૃતિકાર બ્રાહ્મણો કહે છે. ૧૩ બીજાઓનો એવો મત છે; પણ મ્હારા મતમાં તો એમ છે કે, ગમે તેવું પુણ્યવાળું કર્મ બુદ્ધિપૂર્વક કર્યું હોય કે, જેમાં પાપ મળ્યું હોય કે, ન મળ્યું હોય તોપણ તેનો થોડો કે, ઘણો ભાગ ભોગવ્યા વિના નાશ થતું નથી. ૧૪ પ્રથમ મનવડે સંકલ્પ થયો કે, આ કામ આવી રીતે કરવું છે અને પછી બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કર્યો કે, એ એમજ કરવું છે, એમ મન તથા બુદ્ધિવડે જે સ્થૂલ કર્મ કર્યાં હોય તે કર્મ સ્થૂલ કે, સૂક્ષ્મ સુખ-દુઃખાદિ ભોગ આપે છે. ૧૫ હે ધર્મજ્ઞ! કોઇ નરકપ્રાપક કર્મ હિંસાયુક્ત કર્મવડે અબુદ્ધિપૂર્વક (અજાણતાં) કર્યું હોય તો તેનું અલ્પ ફળ આપે છે; પણ ફળ તો આપેજ છે. ૧૬ કોઈ કહેશે કે, વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠના સો પુત્ર માર્યા તો તેનું નરકપાતરૂપ ફળ તેને કેમ પ્રાપ્ત થયું નહિ? માટે આપણે પણ તેની પેઠે હિંસક કર્મ કરીશું અને પછી તપ કરીશું

---

* કોઇ એક રાજાનો એકનો એક પ્રિય પુત્ર મરણ પથારીએ પડયો હતો. તેને બચાવવાને માટે રાજાએ વૈદ્યને પોતાનું સઘળું રાજ્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું કે,-આ મ્હારા પ્રિય પુત્રને જો એક ક્ષણવારનું આયુષ્ય આપો તો હું આપને આ મ્હારૂં સઘળું રાજ્ય અર્પણ કરૂં. પરંતુ વૈદ્ય કે, અન્ય કોઇ પણ તે કામ કરી શકયા નહિ. માટેજ એક કવિએ કહ્યું છે કેઃ "**આયુઃક્ષણમાત્રં न लभ्यते हेमकोटिभिः क्वापि**। એક ક્ષણ કે, એક નિમેષ માત્ર પણ આયુષ્ય કરોડો સોના મહોરોવડે પણ મળી શકતું નથી." સંશોધક.

તો તે કર્મ આપણને બાધ કરશે નહિ, એમ કોઇએ જાણવું નહિ; પણ ધર્માત્મા પુરૂષે દેવ અને મુનિઓએ કરેલાં કર્મને જોઇને તેવાં કર્મ કરવાં નહિ તથા તેઓનાં તેવાં કર્મ સાંભળીને તેઓની નિંદા પણ કરવી નહિ. ૧૭ હે રાજન્ ! જે પુરૂષ તે સર્વ વાતનું મનમાં ચિંતન કરીને તથા પોતાથી શું બનવું શક્ય છે ? તે જાણીને શુભ કર્મ કરે છે તેને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮ જેમ કાચા ઘડામાં જળ ભર્યું હોય તો, તે જળ તેમાં રહેતું નથી એટલુંજ નહિ પણ તે ઘડાનો નાશ થાય છે; પરંતુ પાકા ઘડામાં જળ ભર્યું હોય તો તેમાં રહે છે, એજ રીતે તેજસ્વી પુરૂષને પુણ્ય કર્મ, પાપ કર્મ કે, ઉદાસીન કર્મ બાધ કરી શકતું નથી. ૧૯ વળી જે ઘડામાં જળ ભર્યું હોય છે તેમાં કોઈ બીજું જળ રેડે તો વૃદ્ધિ પામેલા જળમાં બીજું જળ પડીને વૃદ્ધિ પામે છે, તેજ પ્રમાણે કર્મ-યુક્ત પ્રાણી બીજું કર્મ કરે તેથી તે કર્મ માત્ર વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે જે જે પુણ્ય કર્મ બુદ્ધિપૂર્વક કર્યાં હોય છે તેમાં જે સમ હોય છે તે સમાન ફળ આપે છે અને વિષમ હોય છે તે વિષમ ફળ આપે છે. એવા સર્વના સાધારણ ધર્મ છે. ૨૧ રાજાના વિશેષ ધર્મ એ છે કે, રાજાએ વૃદ્ધિ પામેલા શત્રુઓને જીતવા, પ્રજાનું રૂડી રીતે પાલન કરવું, ઘણા યજ્ઞો કરીને અગ્નિનું પૂજન કરવું તથા વૈરાગ્ય હોય તો આયુષ્યના મધ્ય ભાગમાં તથા વૈરાગ્ય ન હોય તો આયુષ્યના અંત ભાગમાં વનમાં જઇને રહેવું ૨૨ હે રાજેંદ્ર ! દમગુણયુક્ત તથા ધર્મશીલ પુરૂષે બીજાં પ્રાણીઓને પોતાના સમાન જોવાં-જાણવાં તથા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિના અર્થે અને શીલના અર્થે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાથી મોટા એવા બ્રહ્મવિદ્યા આપનારા ગુરૂઓનું પૂજન કરવું. હે રાજન્ ! સત્ય અને શીલવડે સુખપ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણવું. ૨૩

दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ॥
गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशर-गीतायां ऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

અધ્યાય ૧૨૦ મો-પરાશરગીતા-દાનમહાત્મ્ય.

पराशर उवाच ॥ कः कस्य चापकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ॥
॥ प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १ ॥

પરાશર કહે છે કે,-કોણ કોના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને કોણ કોને આપે છે ? પ્રાણી પોતે પોતાના અર્થે સર્વ કર્મ કરે છે. ૧ લોકો ગુરૂતાહીન અને સ્નેહરહિત પોતાના સગાભાઇનો પણ ત્યાગ કરે છે તોપછી બીજા મનુષ્યનો ત્યાગ કરે એમાં શું કહેવું ? અ-ર્થાત્ પોતે કરેલું કર્મ પોતેજ ભોગવે છે માટે જેથી આત્માનું હિત થાય તેવું કર્મ જાતેજ કરવું. ૨ શ્રેષ્ઠ પુરૂષે શ્રેષ્ઠ પુરૂષને દાન આપવું તથા શ્રેષ્ઠ પુરૂષ પાસેથી દાન લેવું એ બન્ને સમાન છે. તે એમાંથી દાન કરવું-અને તે વળી બ્રાહ્મણને કરવું શ્રેષ્ઠ છે. ૩ ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનની ન્યાયવડે વૃદ્ધિ કરવી તથા યત્નથી ધર્મના અર્થે તેનું રક્ષણ કરવું એ નિશ્ચય છે. ૪ ધર્મ કરવાને માટે પણ દુષ્ટ કર્મથી ધન પ્રાપ્ત કરવું નહિ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

સર્વ કાર્ય કરવાં પણ સમૃદ્ધિનું ચિંતન કરવું નહિ. ૫ કદાપિ પોતાની શક્તિ અલ્પ હોય તો અતિથિને પીવાને ઠંડું જળ અથવા ન્હાવાને અગ્નિથી તપાવેલું જળ કે, ઠંડુંજ જળ આપવું અને શક્તિ હોય તો ક્ષુધાતુરને ભોજન આપવું, તેથી પણ દાનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ રંતિદેવે ફળવડે, પાંદડાંવડે અને મૂળવડે મુનિઓનો સત્કાર કર્યો હતો તેથી તે મહાત્મા રંતિદેવે લોકોમાં ઇષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત કરી હતી. ૭ એવાંજ ફળ, પત્રવડે શૈબ્ય રાજાએ "માઠર" નામના મુનિને સંતોષ્યા હતા તેથી તેને પરમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. ૮ મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી દેવતા, અતિથિ, પોષ્યવર્ગ, પિતૃઓ અને પોતે, એટલાનો દેવાદાર થાય છે માટે તેઓનું દેવું આપી મુક્ત થવું. ૯ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરીને મહર્ષિઓના ઋણથી મુક્ત થવું. યજ્ઞ કર્મ કરીને દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થવું. શ્રાદ્ધદાન કરીને પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થવું અને સત્કાર કરીને મનુષ્યોના ઋણથી મુક્ત થવું. ૧૦ વેદશાસ્ત્રમય કરવાવડે ઉચ્ચાર કરવાવડે તથા પંચયજ્ઞ કરતાં વધેલા અન્નવડે તેમજ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાવડે પોતાના ઋણથી પણ મુક્ત થવું. તેમ પુત્રાદિ પોષ્યવર્ગનું પણ વિધિપૂર્વક જાતકર્માદિ કર્મ કરીને તેઓના ઋણથી મુક્ત થવું. ૧૧ મુનિઓ કે, જેઓની પાસે ધન નહોતું તથાપિ તેઓ અગ્નિમાં સારી રીતે હોમ કરવાથી તથા ધ્યાન–ધારણાદિ કરીને પ્રયત્નથી સિદ્ધ થઇને સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧૨ હે મહાબાહો! ઋચીકનો પુત્ર યજ્ઞનો ભાગ લેનારા દેવોની ઋગ્વેદના મંત્રોથી સ્તુતિ કરીને વિશ્વામિત્રના પુત્રપણાને પામ્યો. ૧૩ દેવના દેવ મહાદેવની કૃપાથી ઉશના શુક્રપણાને પામ્યો અને દેવીની સ્તુતિ કરીને યશવડે આવૃત્ત થઇને આકાશમાં આનંદ કરે છે. ૧૪ અસિત, દેવલ, નારદ, પર્વત, કક્ષિવાન, જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ અને બુદ્ધિમાન તાંડય ૧૫ વસિષ્ઠ, જમદગ્નિ, વિશ્વામિત્ર, અત્રિ, ભરદ્વાજ, હરિશ્મશ્રુ, કુંડધાર તથા શ્રુતશ્રવા ૧૬ એ મહર્ષિઓ સાવધાન થઇને તથા ઋગ્ મંત્રોવડે વિષ્ણુની સ્તુતિ કરીને બુદ્ધિમાન વિષ્ણુની કૃપાથી તપવડે સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૧૭ અયોગ્ય પુરૂષો પણ વિષ્ણુનું સ્તવન કરવાથી યોગ્યતાને પામ્યા છે; માટે નિંદ્ય કર્મ કરીને આ લોકમાં વૃદ્ધિ ઇચ્છવી નહિ. ૧૮ જે ધન ધર્મવડે મળે તે ધનને ધન્ય છે, જે ધન અધર્મવડે મળે તે ધનને ધિક્ છે. ધનની આકાંક્ષાવડે સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. ૧૯ જે પુરૂષે અગ્નિહોત્ર લીધું હોય તેને ઉત્તમ પુણ્યવાન મનુષ્ય જાણવો. હે રાજેંદ્ર! હે પ્રભો! સર્વ વેદ ત્રણ અગ્નિઓમાં રહેલા છે. ૨૦ અગ્નિહોત્ર ધારણ કરનારો તેનેજ માનવો કે, જેની ક્રિયાનો લોપ થતો નથી કેમ કે, કાંતો અગ્નિહોત્ર ધારણ નજ કરવું એ શ્રેષ્ઠ છે, પણ અગ્નિહોત્ર ધારણ કર્યા પછી તેની ક્રિયાનો લોપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ નથી. ૨૧ અગ્નિજ આત્મા, માતા, પિતા, ઉત્પન્નકર્તા અને ગુરૂ છે. હે નરવ્યાઘ્ર! અગ્નિનીજ સેવા કરવી યોગ્ય છે. ૨૨ જે પુરૂષ માનને તજીને વૃદ્ધોનું સેવન કરે છે, જે વિદ્વાન થઇને કામથી રહિત છે, જે કૃપાદષ્ટિવડે પ્રાણીમાત્રને જૂએ છે, જે આયાસશલ્ય થઇને ધર્મ આચરે છે તથા આ લોકમાં જે હિંસાયુક્ત નથી તે આર્યપુરૂષનું સત્પુરૂષો પૂજન કરે છે. ૨૩

मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी विद्वान् क्लीबः पश्यति प्रीतियोगात् ॥
दाक्ष्येण हीनो धर्मयुक्तो न दान्तो लोकेस्मिन् वै पूज्यते सद्भिरार्यः ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

અધ્યાય ૧૨૧ મો–પરાશરગીતા–ચાતુર્વર્ણ્યકર્તવ્ય.

पराशर उवाच ॥ वृत्तिः शकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना ॥
॥ प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान् कुरुते सदा ॥ १ ॥

પરાશર કહે છે કે:–બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણે વર્ણથી હીન એવા શૂદ્રની વૃત્તિ ઉત્તમ છે. કેમકે, વૃદ્ધની સેવા પ્રીતિથી કરી હોય તો તે સેવકોને ધર્મિષ્ઠ કરે છે. (એ વૃત્તિને સુંદર કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે, સેવામાં દૃષ્ટ (આ લોકનું) ફળ અને અદૃષ્ટ (પરલોકનું) ફળ, બન્ને રહેલાં છે. વળી બ્રાહ્મણની વૃત્તિ જે યજ્ઞ કરાવવારૂપ, ક્ષત્રિયની વૃત્તિ જે કર લેવારૂપ તથા વૈશ્યની વૃત્તિ જે વેપારરૂપ, તેને આચરવાથી શૂદ્રને ધર્મિષ્ઠપણું પ્રાપ્ત થતું નથી). ૧ શૂદ્રને પિતાથી અને પિતામહથી મળેલી નિશ્ચિત વૃત્તિ હોય નહિ તોપણ તેણે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવા સિવાય બીજી વૃત્તિની શોધ કરવી નહિ, પરંતુ સેવાવૃત્તિની યોજના કરવી. ૨ સર્વકાળ અને સર્વ અવસ્થાના વિષે ધર્મને જાણનારા સત્પુરૂષો સાથે સમાગમ કરવો પણ અસત્ પુરૂષો સાથે સમાગમ કરવો નહિ એમ મ્હારૂં માનવું છે. ૩ જેમ ઉદયગિરિના વિષે રહેલો મણિકાંચનાદિ પદાર્થ સૂર્યના કિરણના યોગથી પ્રકાશિત દેખાય છે, તેમ સત્પુરૂષના યોગથી હીનવર્ણનો પુરૂષ પણ દીપે છે. ૪ શ્વેત વસ્ત્રને જેવા રંગવડે રંગવામાં આવે છે તેવું રૂપ તે (વસ્ત્ર) નું થાય છે એટલુંજ તું મ્હારી પાસેથી જાણજે. ૫ અને એમ જાણીને તું ગુણોમાંજ રંગાજે–ગુણવાળો થજે, પણ કોઇ સમયે દોષમાં પ્રીતિ કરીશ નહિ કેમ કે, આ લોકમાં મનુષ્યોનું જીવિત અનિત્ય અને અત્યંત ચલસ્વભાવવાળું છે. ૬ જે પુરૂષ સુખમાં કે, દુઃખમાં રહીને પણ શુભ કર્મજ કર્યા કરે છે તેનેજ સર્વ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા જાણવો. ૭ બુદ્ધિમાન પુરૂષે જે કર્મ ધર્મરહિત છતાં પણ તે મોટું ફળ આપનારૂં હોય તો તેવા કર્મનું કદાપિ સેવન કરવું નહિ. કેમ કે, આ લોકમાં સજ્જનો તેને હિતકર કહેતા નથી. ૮ જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરનારો ન હોય અને કોઈની હજાર ગાયો લાવીને દાન કરે તો તે રાજાને ગોદાનનું શબ્દ માત્રથીજ ફળ મળે છે. સત્ય રીતે જોતાં તો તે રાજાને ચોર જાણવો. ૯ સ્વયંભૂ પરમાત્માએ પૂર્વે લોકમાં સત્કાર પામેલા બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યા અને બ્રહ્માએ લોકોનું ધારણ કરવામાં પ્રીતિવાળા એક પુત્રને–મેઘ દેવતાને સરજ્યો. ૧૦ વૈશ્યે એ મેઘદેવતાનું પૂજન કરીને ખેતી અને પશુપાલન આદિ ધનોપાર્જનનાં કર્મ કરવાં, રાજાએ રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતપોતાના કર્મમાં યોજવાં. ૧૧ તેજ પ્રમાણે શૂદ્રોએ પણ સરળપણે વર્તીને, શઠતાને તજીને, ક્રોધને તજીને તથા હવ્ય અને કવ્યની યોજના કરીને–દેવને તથા પિતૃઓને બળિદાન આપીને પૃથ્વી શુદ્ધ કરવી આદિ કર્મ કરવાં કેમ કે, એમ કરવાથી ધર્મનો નાશ થતો નથી. ૧૨ ધર્મનો નાશ થતો નથી ત્યારે પ્રજાઓ સુખી થાય છે. હે રાજેન્દ્ર ! પ્રજાઓનાં સુખવડે સ્વર્ગમાં દેવતાઓ હર્ષ પામે છે. ૧૩ માટે જે રાજા સ્વધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તે પૂજાય છે, તેમજ જે બ્રાહ્મણ અધ્યયન કરે છે, જે વૈશ્ય ધન પ્રાપ્તિ કરે છે અને જે શૂદ્ર નિરંતર ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને સેવા કરે છે તે પણ પૂજન પામે છે. હે નરપતે ! એથી ઉલટી રીતે ચાલવાથી મનુષ્ય સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૧૪, ૧૫ પ્રાણને સંતાપ આપીને પણ ન્યાયથી પેદા કરેલી ત્રણ કાકિની (૬૦ કોડીઓ) જેટલું દાન કર્યું હોય તથાપિ તે મોટું ફળ આપે છે, તો જે પુરૂષ તેવી હજારો કાકિનીઓ દાનમાં આપે

તેનું ફળ કેટલું થાય? ૧૬ હે રાજન્! જે પુરૂષ બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરીને જેવું જેવું તેઓને આપે છે તેવું તેવું વૃદ્ધિ પામેલું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ જે દાન સામા જઈને સંતોષથી આપ્યું હોય તે દાન સર્વથી "ઉત્તમ" (પ્રશસ્ત) કહેવાય છે, જે દાન માગવાથી આપ્યું હોય તેને પંડિતો "મધ્યમ" કહે છે. જે દાન અવજ્ઞા કરીને તથા શ્રદ્ધાવિના આપવામાં આવે છે તેને સત્યદર્શી મુનિઓ "અધમ દાન" કહે છે. ૧૮, ૧૯ સંસાર સાગરમાં ડુબતા પુરૂષે તેમાંથી વિવિધ ઉપાય કરીને તરી જવું તથા જે રીતે કરવાથી ગૃહપાશમાંથી મુક્ત થવાય તેવો પ્રયત્ન કરવો. ૨૦ બ્રાહ્મણ દમગુણવડે શોભે છે, ક્ષત્રિય વિજયવડે શોભે છે, વૈશ્ય ધનવડે શોભે છે તથા શૂદ્ર નિરંતર સેવા કરવાના ઉત્સાહ વડે શોભે છે. ૨૧

दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

અધ્યાય ૧૨૨ મો. પરાશરગીતા—દેવ અને અસુરોનું વર્ણન.

पराशर उवाच ॥ प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये युधि निर्जिताः ॥
॥ वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ॥ १ ॥

પરાશર કહે છે કેઃ—બ્રાહ્મણે પ્રતિગ્રહ કરવાથી જે ધન મેળવ્યું હોય, ક્ષત્રિયે યુદ્ધમાં જય મેળવીને જે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય, વૈશ્યે વ્યવહારમાં ન્યાયથી વર્તીને જે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તથા શૂદ્રે સેવાવૃત્તિથી જે ધન સંપાદન કર્યું હોય. ૧ તે સ્વલ્પ હોય તથાપિ, જો ધર્મના અર્થે વાપર્યું હોય તો મોટું ફળ આપે છે. ત્રણે વર્ણની નિરંતર સેવા કરનારાને "શૂદ્ર" કહે છે. ૨ બ્રાહ્મણ જો બ્રાહ્મણના ધર્મ પ્રમાણે જીવિકા સંપાદન ન કરી શકતો હોય તો તેણે ક્ષત્રિયધર્મથી કે, વૈશ્યધર્મથી વર્તીને પણ પોતાની જીવિકા ચલાવવી, તેથી તે ધર્મભ્રષ્ટ થતો નથી, પણ જ્યારે શૂદ્રના ધર્મને આચરે છે ત્યારે ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે. ૩ જ્યારે જીવિકા ન મળે ત્યારે શૂદ્રે પણ વેપાર, પશુપાલન તથા શિલ્પ ઉપર જીવિકા ચલાવાય, એવા રોજગાર કરવા. ૪ જે પુરૂષે પૂર્વે કોઈ સમયે નાટકમાં વેષ લેવાનું તથા અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરીને જીવિકા ચલાવવાનું, મદ્ય—માંસ ઉપર જીવિકા ચલાવવાનું, લોહ કે, ચર્મનો વિક્રય કરવાનું. એવા જે કર્મ ન કર્યા હોય તે કર્મ કરવાં નહિ કેમ કે, તે કર્મ લોકોમાં નિંદિત છે. પણ જો પૂર્વે તે કર્મ કર્યું હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાથી મોટો ધર્મ થાય છે એમ વેદમાં કહેલું છે. ૫. ૬ જે પુરૂષને ધન—ધાન્ય આદિ સમૃદ્ધિ મળેલી છે તેવો પુરૂષ જો મદમાં નિમગ્ન થઈને પાપ કર્મ આચારે. તો ડાહ્યા પુરૂષે તેનું આચરણ ગ્રહણ કરવું નહિ. ૭ પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે પ્રજાઓ દમ ગુણયુક્ત ધર્મયુક્ત અને ન્યાયથી ધર્મને અનુસરનારી હતી. તેઓને જ્યારે દંડ કરવો હોય ત્યારે રાજા મુખથી "ધિક્" એટલુંજ બોલતો તેથી સજા થતી હતી. ૮ હે રાજન્! આ લોકમાં સદૈવ ધર્મજ પ્રશંસાને પાત્ર છે. પૃથ્વી ઉપર જે પુરૂષો ધર્મ વૃદ્ધ છે એટલે જેઓના

ધર્મની વૃદ્ધિ થએલી છે તેઓ ગુણોનુંજ સેવન કરે છે. ૯ હે રાજન્ ! હે તાત ! વૃદ્ધિ પામતા ધર્મને જોઇને અસુરોથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથી ક્રમે કરીને વૃદ્ધિ પામતા અસુરોએ પ્રજાઓમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૦ પ્રજાઓમાં એ અસુરો એટલે કામ–ક્રોધાદિની વૃદ્ધિ થવાથી ધર્મનો નાશ કરનારો ગર્વ ઉત્પન્ન થયો. પ્રજા જ્યારે ગર્વવાળી થઇ ત્યારે ગર્વની પાછળ ક્રોધ પણ ઉત્પન્ન થયો. ૧૧ હે રાજન્ ! જ્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે પ્રજાઓનું જે લજ્જાયુક્ત આચરણ હતું તે લજ્જા પણ નાશ પામી અને તેઓને મોહ (વિવેકશૂન્યતા) ઉપજ્યો. ૧૨ જ્યારે એ રીતે સર્વ પ્રજાઓ મોહવડે વીંટાઇ ત્યારે તેઓ પ્રથમ જે પ્રકારે ધર્મને જોતી હતી તે પ્રકારે જોવા ન લાગી. દેવ અને બ્રાહ્મણ આદિની અવગણના કરવા લાગી તથા પરસ્પર નાશ કરીને વૃદ્ધિ પામવા લાગી. ૧૩ તે સમયે " ધિક્ " એવો દંડ તેઓને પ્રાપ્ત થયા છતાં તેઓનું નિયમન થઈ શક્યું નહિ અને દેવ તથા બ્રાહ્મણનું અપમાન કરીને તેઓ વિષયને સેવવા લાગી. ૧૪ એ સમયે દેવતાઓ *દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, બહુ રૂપને ધારણ કરનારા, ગુણોથી અધિક અને ધીર એવા શિવના+ શરણે ગયા. ૧૫ ત્યારે શિવે દેવતાઓના તેજયુક્ત પોતાના એક બાણવડે આકાશમાં ફરનારા તે ત્રણે અસુરોને પોતાનાં નગરોસહિત પૃથ્વી ઉપર પાડ્યા. તાત્પર્ય કે, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી કામ, ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણે અસુરો માયારૂપી આકાશમાં રહેતા હતા, ત્યાંથી સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરરૂપી નગરોસહિત શુદ્ધ ચિન્માત્ર ઐશ્વર્યરૂપી પૃથ્વીમાં પડ્યા એટલે લીન થયા. તેઓને પાડનાર એક બાણના સ્થાને જીવાત્માને સમજવો અને દેવોના સ્થાને ઇંદ્રિયોને સમજવી. ૧૬ તે સર્વ કામાદિ અસુરોનો અધિપતિ, ભયંકર પરાક્રમવાળો, દેવોને ભય ઉપજાવનારો તથા મહાભીમ (ભયંકર) મહામોહ હતો તેને શૂળપાણિએ (શિવે) અર્થાત્ શૂળના જેવી તીક્ષ્ણ અને હાથમાં રહેલી એટલે સ્વાધીન બુદ્ધિવડે તે (મહામોહ)નો નાશ કર્યો. ૧૭ એ રીતે જ્યારે " મહામોહ " નામે અસુરનો નાશ થયો ત્યારે મનુષ્યો પોતાના મૂળ સ્વભાવને પામ્યા. જીવ પોતાના મૂળરૂપે–બ્રહ્મરૂપે થયો. તથા પૂર્વે મરીચિ આદિ જે ઋષિયો વેદમાંજ સ્થિતિવાળા હતા તેઓ પણ બ્રહ્મદશાને પામ્યા પછી વેદમાંજ સ્થિતિવાળા થયા. ૧૮ પછી વસિષ્ઠાદિ સપ્તર્ષિઓ સ્વર્ગના વિષે ઇંદ્રને રાજગાદીએ સ્થાપન કરીને એટલે ઇંદ્રિઓને વશ કરવાના કામમાં હૃદયાકાશમાં ચિદાત્માને સ્થાપન કરીને લોકોને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. ૧૯ એ સપ્તર્ષિ કરતાં પણ બ્રહ્મવેત્તા શ્રેષ્ઠ છે કેમ કે, એ સપ્તર્ષિઓરૂપી અવયવો ઉપર શરીરમાં રહેલો અશરીરિ છે તથા તે શરીરમાં ગણેશાદિ ષટ્ચક્રના અધિપતિઓ કે, જેઓ યોગવિઘ્નનો નાશ કરનારા છે તેઓ છે. " ગૌતમ અને ભરદ્વાજ શ્રોત્રના સ્થાને છે. " ઇત્યાદિ વચનો શ્રુતિમાં છે તેથી ઋષિયોને અવયવ કહ્યા છે. ૨૦ જે પુરૂષો મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે, જેઓ વૃદ્ધ છે અને જેઓ નૂતન પ્રજાથી પૂર્વના છે, તેઓના હૃદયમાંથી પણ કામાદિ આસુરભાવ નાશ પામતો નથી. ૨૧ અને તેથીજ શરીરધારી પુરૂષો એવા આસુરભાવના યોગથી ભયાનક પરાક્રમવાળા થઇને આસુરભાવવાળાં કર્મોનું સેવન કરે છે. ૨૨ જે પુરૂષો અત્યંત મૂર્ખ છે તેઓ તેવાંજ કામાદિ કર્મના વિષે સ્થિતિ કરીને રહેલા છે, તેનુંજ સ્થાપન કરે છે તથા અદ્યાપિ તેનેજ સેવે છે. ૨૩ માટે

---

* શમ, દમાદિ દેવો. + જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિના અભિમાની વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ–વિરાટ્, સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામી, એ ત્રણથી શ્રેષ્ઠ અદ્વૈતસ્વરૂપ શિવના શરણે ગયા.

હે રાજન્! હું તને શાસ્ત્રથી વિચાર કરીને કહું છું કે, નિત્ય સાધનયુક્ત થઇને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી અને હિંસાયુક્ત કર્મનો ત્યાગ કરવો. ૨૪ ડાહ્યા પુરૂષે ધર્મના અર્થે પણ ન્યાયનો ત્યાગ કરીને સંકર માર્ગથી (નીચ કર્મથી) દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવી નહિ કેમ કે, સત્પુરૂષો તેને કલ્યાણકારી કર્મ કહેતા નથી. ૨૫ માટે તું પણ એવા ધર્મને જાણનારો બાંધવોનો પ્રિય, દમગુણયુક્ત અને ક્ષત્રિય છે માટે પ્રજા, સેવક તથા પુત્રોનું પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પાલન કર. ૨૬ પ્રત્યેક જન્મમાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટનો યોગ થયાજ કરે છે, વૈર અને સ્નેહ પણ થાય છે, તેમજ અનેક જાતિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭ માટે તું આત્માના ગુણોના વિષે પ્રીતિયુક્ત થા, પણ દોષોના વિષે કદાપિ પ્રીતિવાળો થઇશ નહિ. કેમ કે, ગુણરહિત અને દુર્બુદ્ધિવાળો માણસ પણ પોતાના ગુણોના વિષે તો અતિશય સંતોષજ પામે છે. ૨૮ હે મહારાજ! ધર્મ અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ મનુષ્યોમાં થાય છે, પણ મનુષ્ય વિના બીજા પ્રાણીના વિષે ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૨૯ માટે પુરૂષે ધર્મશીલ, જ્ઞાની, અન્નાદિની ઇચ્છા રાખીને કે, ઇચ્છા રાખ્યા વગર આત્મરૂપ થઇને લોકોમાં ફરવું તથા કોઇની હિંસા (દ્રોહ) કરવી નહિ. ૩૦ જ્યારે તેવા પુરૂષનું ચિત્ત એમ કરતાં કરતાં વાસનારહિત અને અહંકારરહિત થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્માનંદરૂપી કલ્યાણને પામે છે. ૩૧

यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै ।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ॥ ३१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

અધ્યાય ૧૨૩ મો-પરાશરગીતા-ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય.

पराशर उवाच ॥ एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।
तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १ ॥

પરાશર કહે છે કે:-હે તાત! ગૃહસ્થના ધર્મનો વિધિ એ પ્રમાણે તને કહ્યો, હવે હું તને ગૃહસ્થના ધર્મનો તથા તપનો વિધિ કહું છું તે તું સાંભળ. ૧ હે નરશ્રેષ્ઠ! ગૃહસ્થ પુરૂષને વિશેષે કરીને રાજસ તથા તામસ ભાવોવડે તે તે પદાર્થોના સંગથી પ્રાપ્ત થયેલું મમત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨ મનુષ્ય, ઘર, બળદ, ખેતર, ધન, સ્ત્રીઓ, પુત્ર અને ચાકર આદિ પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે તેથી તેમાં મમત્વ (મ્હારાપણું) ઉપજે છે. ૩ એ પ્રમાણે મમત્વમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય તે તે પદાર્થમાં રહેલું અનિત્યપણું દેખતો નથી પણ તેમાં નિત્યતા જુએ છે તેથી રાગ-દ્વેષ વૃદ્ધિ પામે છે. ૪ હે રાજન્! એ પ્રમાણે રાગ અને દ્વેષથી પરાભવ પામેલા તથા દ્રવ્યને વશ થઇને અનુસરનારા મનુષ્યને મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી રતિ પ્રાપ્ત થાય છે-મોહથી દ્રવ્યમાં અધિક અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫ રતિસુખ પ્રાપ્ત થયું એટલે તે રતિપરાયણ સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાને કૃતાર્થ માને છે તથા ગ્રામ્ય સુખરૂપ રતિ કરતાં બીજા કોઇ ઉત્તમ લાભને માનતા નથી. ૬ પછી લોભથી પરાજય પામીને તે મનુષ્ય દ્રવ્યાદિના સંગથી તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજા લોકો પાસેથી

વ્યાજ-વટન્તર આદિ રોજગારથી દ્રવ્ય એકઠું કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૭ એવો પુરૂષ એમ જાણે છે કે, આ કર્મ કરવા જેવું નથી-આ અકાર્ય છે-છતાં પણ દ્રવ્યની ઇચ્છાથી તેનું સેવન કરે છે. વળી તે પોતાનાં બાળકોમાં સ્નેહ રાખે છે તથા સ્નેહથી વિંટાઇને પછી જ્યારે બાળકોનો નાશ થાય છે ત્યારે પરિતાપ પામે છે. ૮ વળી તે માનવડે યુક્ત થઇને જેનાથી પોતાનો પરાજય થાય છે એવાં સ્ત્રી આદિનું રક્ષણ કરે છે અને તે ભોગી પુરૂષ એમ ધારે છે કે, હું આ સ્ત્રીઆદિવડે ભોગસંપન્ન થઇશ. પણ જેનાથી ભોગસંપન્ન થવાની આશા રાખે છે તેનાથીજ તેનો વિનાશ થાય છે. ૯ માટે જે પુરૂષો બુદ્ધિથી યુક્ત છે તથા અવિનાશી બ્રહ્મને જાણનારા છે તે પુરૂષો જો શુભ કર્મની ઇચ્છા રાખતા હોય તો તેઓએ નિષિધ એવાં કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવો કેમ કે, તેમ કરવાથીજ સુખ મળે છે. ૧૦ હે રાજન્! પુરૂષ જેના વિષે સ્નેહ કરે છે એ સ્નેહનું પાત્ર જ્યારે નાશ પામે છે તથા જ્યારે ધન નાશ પામે છે, તેમજ જ્યારે આધિ, વ્યાધિ અને પરિતાપ ઉપજે છે, ત્યારે તે, સર્વથી વૈરાગ્ય પામે છે. ૧૧ જ્યારે તે વૈરાગ્ય પામે છે ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થાય છે અને આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે શાસ્ત્રને જુએ છે. હે રાજન્! શાસ્ત્રને જોવાથી તેને તપજ દૃષ્ટિએ આવે છે. ૧૨ જે પુરૂપ સ્ત્રીઆદિથી ઉપજતા સુખના વિષે દોષબુદ્ધિ આણીને તપ કરવાનો નિશ્ચય કરે છે એવો સારાસારનો વિવેક કરનાર મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ-દુર્લભ છે. ૧૩ હે તાત! તપ સર્વને આચરવા યોગ્ય છે, જીતેંદ્રિય તથા દમગુણવાળો શૂદ્ર હોય તથાપિ તે તપ આચરવાને યોગ્ય છે. ૧૪ હે રાજન્! સમર્થ એવા પ્રજાપતિએ કોઇ કોઇ દેશ-કાળમાં બ્રહ્મના વિષે પ્રીતિવાળા થઇને અને વ્રતાદિ કરીને પોતાના તપવડે પ્રજાઓને સરજી છે. ૧૫ એજ પ્રમાણે આદિત્ય, વસુઓ, રૂદ્રો, અગ્નિ, અશ્વિનીકુમારો, વાયુઓ, વિશ્વેદેવો, સાધ્યાદેવો, પિતૃઓ, દેવતાઓ, યક્ષો, રાક્ષસો. ગંધર્વો. સિદ્ધો અને બીજા જે જે સ્વર્ગમાં વસે છે તે સર્વ દેવો પણ પૂર્વે તપ કરીને સિદ્ધિ પામ્યા છે. ૧૬,૧૭ વળી બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણોને તપવડે પૂર્વે સરજેલા છે તેઓ પણ પોતાના તપવડે પૃથ્વી અને સ્વર્ગને સુખી કરતા ફરે છે. ૧૮ મૃત્યુલોકમાં પણ રાજાઓ, ગૃહસ્થો અને મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે પુરૂષો દેખાય છે તે સર્વ તપનુંજ ફળ છે. ૧૯ પહેરવાના અર્થે જે રેશમનાં વસ્ત્ર મળે છે તથા ઉત્તમ અલંકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ વાહન, આસન અને પાન પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ તપનુંજ ફળ છે. ૨૦ મનને અનુકૂળ તથા રૂપવાળી એવી હજારો સ્ત્રીઓ, પ્રાપ્ત થવી તથા હવેલીના પૃષ્ઠ ઉપર નિવાસ પ્રાપ્ત થવો તે સર્વ તપનુંજ ફળ છે. ૨૧ જેઓએ તપરૂપ શુભ કર્મ કર્યું છે તેઓને શ્રેષ્ઠ શયન, અનેક પ્રકારનાં ભોજન અને જે જે પદાર્થની ઇચ્છા થાય તે તે પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ હે પરંતપ! તપ કરનારને ત્રણ લોકમાં પણ કાંઇ અપ્રાપ્ય વસ્તુ નથી. પણ જેઓને તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી એવા પુરૂષને જે ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય તે તથા વૈરાગ્ય ઉપજે તે તપનુંજ ફળ છે.૨૩ હે નૃપશ્રેષ્ઠ! પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિવડે અને મનવડે શાસ્ત્રને જોઇને-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને અને તે ઉપર વિચાર કરીને સુખી છતાં કે, દુઃખી છતાં પણ લોભનો ત્યાગ કરવો. ૨૪ પુરૂષને અસંતોષજ દુઃખ આપનારો છે તથા લોભથીજ ઇન્દ્રિયો ભમી જાય છે. ઇન્દ્રિયોના ભમવાથી બુદ્ધિ, જેમ અભ્યાસ વિનાની વિદ્યા નાશ પામે, તેમ નાશ પામે છે. ૨૫ જ્યારે બુદ્ધિ નાશ પામે છે ત્યારે પુરૂષને કોઇ વાતનો નિર્ણય જડતો નથી, માટે

જ્યારે સુખનો ક્ષય થાય ત્યારે પુરૂષે ઉગ્ર તપ કરવુંજ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૬ જે પદાર્થ મનુષ્યને ઇષ્ટ હોય છે તેને "સુખ" કહે છે અને જે પદાર્થ અણગમતો હોય છે તેને "દુઃખ" કહે છે. જે પુરૂષ દોષરહિત તપ કરે છે તે પુરૂષને નિરંતર કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેની જગતમાં પ્રખ્યાતિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે વિષયોને પણ ભોગવી શકે છે. ૨૭, ૨૮ પણ જે પુરૂષ ફળની ઇચ્છારૂપ દોષયુક્ત કર્મ કરે છે તેને તેનું રૂડું ફળ મળતું નથી પણ વિષયાત્મક, અપ્રિય, અપમાનયુક્ત અને અનેક પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯ એવા પુરૂષને ધર્મ, તપ અને દાનરૂપ કર્મમાં અવિહિત કર્મ કરવાની ઇચ્છા ઉપજે છે તથા તેથી પાપકર્મ કરીને નરકને પામે છે. ૩૦ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જે પુરૂષ સુખ કે, દુઃખમાં છતાં સારા આચરણથી ચલાયમાન થતો નથી તે પુરૂષને શાસ્ત્રદૃષ્ટિવાળો કહેવો. ૩૧ હે પૃથ્વીપતે ! ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણને પૃથ્વીપર પડતાં જેટલીવાર લાગે તેટલીવાર પણ જો સ્ત્રીના સ્પર્શમાં, રસમાં, રૂપમાં, સુવાસમાં કે, શ્રવણમાં પ્રીતિ થઇ ગઇ તો પછી, તે વિષયનો નાશ થવાથી પ્રાણીને તીવ્ર વેદના થાય છે. પણ એવા મૂર્ખ પુરૂષો સર્વોત્તમ મોક્ષસુખને વખાણતા નથી. ૩૨, ૩૩ માટે જે જ્ઞાની હોય છે તેઓને મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ફળના અર્થે ક્ષમાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે નિરંતર ધર્મવૃત્તિવડે વર્તીને કામ તથા લોભથી પરાભવ પામતો નથી. ૩૪ ગૃહસ્થ પુરૂષે પ્રયત્ન કર્યા વિના જે વિષય પ્રાપ્ત થાય તે સેવવા યોગ્ય છે તથા પ્રયત્ને કરીને સ્વધર્મનુંજ સેવન કરવું યોગ્ય છે. એવી મ્હારી બુદ્ધિ છે. ૩૫ જે પુરૂષો માનવાળા, મોટા કુળમાં જન્મેલા, નિરંતર શાસ્ત્રનું અવલોકન કરનારા, ક્રિયા અને ધર્મ વિનાના તથા જેઓનાં મન અશક્તિવડે મૂઢ થઇ ગયાં છે એવાં મનુષ્યોનાં જ્યારે માનવીક્રિયમાણ કર્મ નાશ પામે છે ત્યારે આ લોકમાં તેઓને માટે તપ કરવા કરતાં બીજું કોઇ ઉત્તમ કર્મ નથી. ૩૬, ૩૭ હે રાજન્ ! ગૃહસ્થ પુરૂષે સ્વધર્મમાં રહીને પોતાના સઘળા પ્રયત્નથી યજ્ઞ અને શ્રાદ્ધના અર્થે ડહાપણથી કર્મ કરવાનો નિશ્ચય કરવો. ૩૮ કેમ કે, જેમ સઘળી નદીઓ અને નદ છેવટે સમુદ્રમાં સ્થિતિ પામે છે તેમ સર્વ આશ્રયવાળા મનુષ્યો ગૃહસ્થના વિષે સ્થિતિ પામે છે. ૩૯

यथा नदी नदाः सर्वे सागरे यांति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिम् ॥ ३९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

અધ્યાય ૧૨૪ મો—પરાશરગીતા—ચારે વર્ણોના વિશેષ ધર્મ.

जनक उवाच ॥ वर्णो विशेषो वर्णानां महर्षे केन जायते ॥
॥ [illegible]म्यहं ज्ञातुं तं ब्रूहि वदतां वर ॥ १ ॥

જનક કહે છે કેઃ—હે મહર્ષે ! પૂર્વે કહેલા કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, નીલ, રક્ત, પીત, શ્વેત એ ૭ વર્ણ છે. તેમાંથી એક વિશેષ વર્ણ સ્વાભાવિક વર્ણથી અધિકતારૂપ વર્ણ શા કારણથી ઉપજે છે તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે મુનિ ! તે મને કહો. ૧ "જેનાથી જે સંતાન થાય તેજ (પિતા) તે (સંતાન) જાણવું" એમ શ્રુતિમાં

કહ્યું છે. ત્યારે પ્રથમ બ્રાહ્મણથી થયેલી સૃષ્ટિમાં ક્ષત્રિય વર્ણ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો ? ૨ પરાશર કહે છે કેઃ—હે મહારાજ ! તમે કહો છો તે પ્રમાણેજ જેનાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે તે જાતિનોજ તે થાય. પણ તપનો ભાગ કમી થવાથી જૂદી જૂદી જાતિઓ થઇ છે. ૩ બીજ ઉત્તમ હોય છે અને ક્ષેત્ર પણ ઉત્તમ હોય છે તો તેમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઉત્તમજ હોય છે. પરંતુ બીજ અને ક્ષેત્રમાંથી એકાદ હીન ગુણવાળું હોય છે તો જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તેથી અધમ થાય છે. ૪ ધર્મને જાણનારા પુરૂષો જાણે છે કે, જ્યારે પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માંડી ત્યારે તેમના મુખમાંથી, બાહુમાંથી, જંઘામાંથી અને પગમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઇ છે. ૫ એ પ્રમાણે એકજ બ્રહ્માથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થયેલી છતાં પણ સ્થાનભેદે કરીને ભિન્ન વર્ણવાળી થઈ છે. હે તાત ! જેઓ મુખમાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ બ્રાહ્મણો છે; જેઓ બાહુમાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ ક્ષત્રિય છે, જેઓ જંઘામાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ વૈશ્ય છે અને જેઓ ચરણમાંથી ઉપજ્યા છે તેઓ શૂદ્ર છે. ૬ હે ! પુરૂષશ્રેષ્ઠ એ પ્રમાણે ચારે વર્ણની ઉત્પત્તિ જાણવી. એઓથી બીજા જે વર્ણ છે તે સર્વ એ જાતિઓના મિશ્ર થવાથી ઉપજ્યા છે. ૭ ક્ષત્રિય, અતિરથ, અંબષ્ઠ, ઉગ્ર, વૈદેહ, શ્વપાક, પુલ્કસ, સ્તેન, નિષાદ, સૂત, માગધ, અયોગ, કારણ, વ્રાત્ય અને ચાંડાલ, એ સર્વ જાતિઓ ચારે વર્ણોમાં પરસ્પર સંકરપણું ઉપજવાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૮, ૯ જનક કહે છે કેઃ—હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! એક બ્રહ્માથી એ સર્વ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઇ છે ત્યારે તેઓનાં ગોત્ર જૂદાં જૂદાં કેમ ? આ લોકમાં અનેક ગોત્ર છે તેનું શું કારણ ? ૧૦ વળી પૂર્વે ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલા મુનિઓ પણ પોતાની જાતિને પામેલા છે. જેમ કાક્ષીવાને શૂદ્રા સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરેલા પુત્રોને બ્રાહ્મણ કર્યા હતા, તેમજ બીજા પણ જેઓ શુદ્ધ જાતિમાંથી કે, અશુદ્ધ જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં તેઓ પોતાની મૂળ જાતિને પામ્યા છે તેનું શું કારણ ? ૧૧ પરાશર કહે છે કેઃ—હે રાજન્ ! જેઓએ આત્માને ભાવિત કર્યો છે એવા મહાત્મા ઋષિઓની ઉત્પત્તિ એવા હીન જન્મવડે થાય એમ સમજવાનું નથી. ૧૨ કેમકે, મુનિઓ ગમે ત્યાં પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને પોતાના તપવડેજ તેઓને ઋષિપણું ધારણ કરાવતા હતા. ૧૩ હે જનક ! મ્હારા પિતામહ, ઋષ્યશ્રૃંગ, કાશ્યપ, વેદ, તાંડ્ય, કૃપ, કાક્ષીવાન્, કમઠ, યવક્રીત, ભાષણ કરવામાં ઉત્તમ દ્રોણ, આયુ, મતંગ, દત્ત, દ્રુમદ અને માત્સ્ય, એ આદિ ઘણા ઋષિઓ પૂર્વે તપ કરવાવડે પોતાની પ્રકૃતિને—મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રાહ્મણપણાને પામ્યા છે તથા તેઓ દમગુણવડે તથા તપવડે વેદને જાણનારા થઇને સ્થિર થયા છે ૧૪, ૧૬ હે રાજન્ ! મૂળ ચાર ગોત્ર ઉપજ્યાં હતાં. જેવાં કેઃ—અંગિરા, કાશ્યપ, વસિષ્ઠ અને ભૃગુ. ૧૭ હે રાજન્ ! બીજાં ગોત્ર કર્મવડે ઉત્પન્ન થયાં છે તથા તપવડે તે નામ તેમને પ્રાપ્ત થયાં છે તથા સત્પુરૂષોએ વરણ—વિવાહ આદિ શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મમાં તેઓને ગ્રહણ કર્યાં છે. ૧૮ જનક કહે છે કેઃ—હે ભગવન્ ! તમે સર્વ વિષયમાં કુશળ છો માટે વર્ણોના વિશેષ ધર્મ મને કહો તથા તે પછી સામાન્ય ધર્મ પણ કહો. ૧૯ પરાશર કહે છે કેઃ—હે રાજન્ ! પ્રતિગ્રહ કરવો, યજ્ઞ કરાવવો અને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો એ બ્રાહ્મણના વિશેષ ધર્મ છે. ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ એ છે કે, તેણે સર્વનું રક્ષણ કરવું. એજ શોભા આપનારૂં છે. ૨૦ વૈશ્યના વિશેષ ધર્મ ખેતી, ઢોર પાળવાં તથા વેપાર કરવો એ છે. હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણોનું સેવન કરવું એ

શૂદ્રનું કર્મ છે. ૨૧ હે રાજન્! એ મેં તમને વર્ણોના વિશેષ ધર્મ કહ્યા. હવે હું તેઓના સામાન્ય ધર્મ વિસ્તારથી કહું છું તે સાંભળો. ૨૨ સજ્જનતા, અહિંસા, અપ્રમાદ, સંવિભાગ (દેવતા, અતિથિ અને પોષ્યવર્ગ આદિને ભોજન આપવું તે), શ્રાદ્ધકર્મ, અતિથિસેવન, સત્ય, અક્રોધ, પોતાની સ્ત્રીના વિષે સંતોષ, પવિત્રતા, નિરંતર અસૂયારહિત થવું, આત્મજ્ઞાન અને સહનશીલતા એ તેર ધર્મ સર્વ વર્ણને માટે સાધારણ છે. ૨૩, ૨૪ હે હે નરપતિ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણને "દ્વિજાતિ" કહે છે. તે દ્વિજાતિનો એ ધર્મના વિષે અધિકાર છે. ૨૫ હે રાજન્! એ ત્રણ જ્યારે નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ કરે છે ત્યારે ધર્મથી પડે છે તથા જ્યારે પોતાના વિધેય કર્મનું આચરણ કરે છે ત્યારે અભ્યુદયને પામે છે. ૨૬ એથી સમજવું કે, જે, જાતિવડે શૂદ્ર હોય એટલાથી તે નરકમાં પડે છે એમ નિશ્ચય નથી, તેમ તે ધર્મ પાળવાને માટે સંસ્કાર પામવો જોઇએ એમ પણ નથી. સંસ્કાર પામ્યા વિના વેદમાં કહેલા ધર્મ આચરવાને તે યોગ્ય થતો નથી; પણ ઉપર કહેલા તેર ધર્મ આચરવાને કોઇને પ્રતિષેધ કરેલો નથી. ૨૭ હે મહારાજ! વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો શૂદ્રને "પ્રજાપતિ–બ્રાહ્મણતુલ્ય" કહે છે, પણ હે રાજન્! હું તો શૂદ્રને જગતના વિષે મુખ્ય દેવ વિષ્ણુતુલ્ય જોઉં છું. તાત્પર્ય કે, શૂદ્ર એ સ્થૂળ શરીરના અભિમાનરૂપ છે માટે સ્થૂળનો ત્યાગ કરીને સૂક્ષ્મ શરીરને પામે છે તે પણ શૂદ્ર છે અને તેને "વિદેહ" કહે છે. જે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બન્નેને તજીને પ્રધાન કારણને આત્મારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રકૃતિમાં લય થનારા કહેવાય છે. એ ત્રણને ઉલ્લંઘીને જે, બ્રહ્મને પામે છે તે બ્રાહ્મણ છે. શૂદ્ર જ્યારે ઉત્તમ કર્મ કરે છે ત્યારે વૈશ્ય થાય છે. વૈશ્યમાંથી ક્ષત્રિય અને ક્ષત્રિયમાંથી બ્રાહ્મણ થાય છે. વૈશ્યને બે જન્મે મુક્તિ મળે છે. ક્ષત્રિયને એક જન્મે અને બ્રાહ્મણને તત્કાળ મુક્તિ મળે છે. માટે બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયો શૂદ્રને "વિદેહ" એટલે દેહરહિત કહે છે. જ્યારે તે દેહને પામે છે એટલે ક્રમે કરીને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ થાય છે ત્યારે મુક્તિ પામે છે, એવું કેટલાકનું માનવું છે. પણ મ્હારૂં (પરાશરનું) માનવું તો એમ છે કે, તે પણ આત્મજ્ઞાન પામવાથી એકજ જન્મે મુક્તિને પામે છે.૨૮ શૂદ્ર જાતિના પુરૂષો પણ પોતાના કામાદિ દોષનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી સત્પુરૂષોના આચરણને અનુસરીને પોતાના ધર્મને પુષ્ટિ આપનારી–કલ્યાણકારી ક્રિયાઓ મંત્રરહિત આચરે તો તેથી તેઓને દોષ લાગતો નથી. ૨૯ જેમ જેમ પુરૂષો સદાચરણનું અવલંબન કરે છે તેમ તેમ સુખ પામીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનંદ પામે છે. ૩૦ જનક કહે છે કેઃ–હે મહામુનિ! શૂદ્ર અવિહિત કર્મ કરવાથી દોષનો ભાગી થાય છે? કે, તે "શૂદ્ર છે" એટલાજ માટે દૂષિત છે? એવો સંદેહ મને ઉપજ્યો છે તેનું નિરાકરણ કરવું જોઇએ. ૩૧ પરાશર કહે છે કેઃ–હે મહારાજ! કર્મ અને જાતિ બંને શૂદ્રને દોષ આપનાર છે એમાં સંશય નથી, પણ તેમાં જે વિશેષ છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૩૨ જે પુરૂષ જાતિથી દુષ્ટ છતાં પાપ કરતો નથી તે પુરૂષ "જાતિવડે કે, કર્મવડે પણ દૂષિત છે" એમ જાણવું નહિ. ૩૩ તેમ પુરૂષ જાતિવડે શ્રેષ્ઠ હોય તથાપિ ધિક્કારવા યોગ્ય કર્મ કરતો હોય તો તે કર્મ તેને દૂષિત કરે છે માટે તેનું "તે કર્મ ઉત્તમ છે" એમ માનવું નહિ. ૩૪ જનક કહે છે કેઃ–હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આ લોકમાં કયાં કર્મ ધર્મવાળાં છે તે કહો કે, જે કર્મ કરવાથી પ્રાણીઓ બીજાઓનો નાશ કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ કેવાં કર્મ કરવાથી

પ્રાણીઓ હિંસાદોષથી દૂષિત થાય નહિ તે કહો. ૩૫ પારાશર કહે છે કે:—હે મહારાજ ! તમે મને જે પૂછો છો તે હું કહું છું તે સાંભળો, જે હિંસારહિત કર્મ મનુષ્યોને સદૈવ તારે છે તે હું કહું છું. ૩૬ અગ્નિનો ત્યાગ કરીને ઉદાસીનપણે રહેલા અને પરિતાપ વિનાના મુનિઓ કલ્યાણકારી કર્મમાર્ગને ક્રમે કરીને ચઢે છે—અર્થાત્ સંન્યસ્ત ધારણ કરીને—ત્યાગી થઇને વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા નામની યોગભૂમિઓમાંથી અનુક્રમે પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં ચઢવારૂપ યોગમાર્ગનો આશ્રય કરે છે. ૩૭ તથા વિનયવાળા નિરંતર દમગુણયુક્ત, અત્યંત વખાણવા યોગ્ય આચરણવાળા ત્યાગીઓ તે યોગમાર્ગે ચઢીને સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરે છે તથા જરા અને મૃત્યુરહિત અવિનાશી સ્થાનને પામે છે. ૩૮ હે રાજન્ ! સર્વ વર્ણના લોકો ધર્મનાં કાર્ય કરીને તથા સત્ય વચન બોલીને તેમજ જીવલોકમાં જે દારૂણ અધર્મ છે તેને તજીને સ્વર્ગલોકને પામે છે જેમાં કાંઇ વિચારવા જેવું નથી. ૩૯

सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।
त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोके यांति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ॥ ३९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

અધ્યાય ૧૨૫ મો—પરાશરગીતા—ક્ષત્રિયધર્મની પ્રશંસા અને મરણવિધિ.

पराशर उवाच ॥ पिता सखायो गुरवस्त्रियश्च न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके ॥
॥ अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन् ॥१॥

પરાશર કહે છે કે:—હે રાજન્ ! જે પુરૂષો ભક્તિ આદિ ગુણોથી રહિત છે તેઓને પિતા, મિત્ર, ગુરૂઓ અને સ્ત્રીઓ પણ યથોક્ત સેવાફળ આપવાને સમર્થ નથી, પણ જેઓ અનન્ય ભક્તિ કરનારા, પ્રિય વચન બોલનારા, હિત આચરનારા તથા ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારા છે તેઓજ પિતૃ આદિ સેવાનું ફળ પામે છે. ૧ મનુષ્યોને પિતાજ પરમ દૈવત છે અને પિતાને માતાથી પણ વિશેષ કહેલો છે. જ્ઞાનનો લાભજ મોટો લાભ છે તથા જેઓએ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીતેલા છે તેઓ પરમ લાભને પામે છે. ૨ સંગ્રામના આંગણામાં કે, જ્યાં બાણોમાંથી ઉપજેલા અગ્નિની શય્યા પડેલી હોય છે ત્યાં કોઇ રાજપુત્ર હણાય છે અને દહન થાય છે. પણ તે રાજપુત્ર મૃત્યુ પામ્યા પછી દેવોને પણ અત્યંત દુર્લભ એવા લોકને પામે છે તથા સુખ થાય એવી રીતે સ્વર્ગના ફળને ભોગવે છે. ૩ હે રાજન્ ! જે શત્રુ થાકી ગયો હોય, ભય પામ્યો હોય, જેના હાથમાંથી હથીઆર પડી ગયું હોય, જે રડતો હોય, અવળા મુખથી નાસતો હોય, રથ, ઘોડા, કવચ વગેરે સામગ્રી વિનાનો હોય, હથિયાર ઉગામીને મારવા ન આવતો હોય, રોગી હોય, જીવિતદાન માગતો હોય, બાળક હોય અથવા વૃદ્ધ હોય, એવા શત્રુને મારવો નહિ. ૪ પણ જે ક્ષત્રિયના પુત્રની પાસે રથ, અશ્વ, કવચ આદિ સામગ્રી હોય, જેણે હથિયાર ઉગામ્યું હોય અને જે પોતાનો બરોબરીઓ હોય, એવા શત્રુની સાથે રાજાએ યુદ્ધ કરવું. ૫ કેમ કે, બરોબરીઓ હોય તેનાથી ક્ષત્ર-

ચિત્ પોતાનું મૃત્યુ થાય તો પણ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પોતાથી વિશિષ્ટ હોય તેનાથી મૃત્યુ થાય, તે પણ શ્રેષ્ઠ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું; પણ કોઇ પુરૂષ કે, જે પોતાથી નાનો, કાયર અથવા દીન હોય. તેનાથી પોતાનો વધ થાય એ નિંદવા જેવું છે. ૬ હે નરપતિ! જે પુરૂષ પાપી, પાપ આચરણવાળો અને પોતાથી અધમ હોય તેથી વધ થાય તો, એ વધ મહા કષ્ટકારક સમજવો; કેમ કે, તેવા પુરૂષને હાથે મૃત્યુ થવાથી નિશ્ચય નરકમાં પડવું પડે છે. ૭ હે રાજન્! જે પુરૂષ મૃત્યુના પાશમાં આવી પડ્યો હોય તેનું રક્ષણ કોઇ કરી શકતું નથી. તેમ જેનું આયુષ્ય બાકી છે તેને કોઇ મારી શકતું નથી. ૮ પોતાની ઉપર સ્નેહ રાખનાર મનુષ્યો, જે હિંસાત્મક કર્મ કરતા હોય તેથી તેઓને અટકાવવા તથા બીજાના પ્રાણવડે પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરવાની ઇચ્છા કરવી નહિ. ૯ હે તાત! ગૃહસ્થ પુરૂષો કે, જેઓ સંસારબંધનથી મુક્તિ પામવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓએ તીર્થસ્થળમાં જઇને તીર્થવાસીને ઉચિત ક્રિયા કરીને મૃત્યુ પામવું એ ઠીક છે. ૧૦ કેમ કે, આયુષ્યનો ક્ષય થવાથી મૃત્યુ તો અવશ્ય થાય છેજ; ત્યારે તે મૃત્યુ તીર્થમાં પ્રાપ્ત કરવાથી તીર્થ માહાત્મ્યનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે–અર્થાત્ “આ મુક્તિક્ષેત્ર છે” એટલું પણ જેઓ જાણતા નથી એવા મૂઢ અંતઃકરણવાળા પણ તીર્થમાં મૃત્યુ પામે છે તો તેઓને ક્ષેત્રનું ફળ મળે છે, તો પછી જે ક્ષેત્રના ફળને જાણે છે તેને તે ફળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? તીર્થમાં જઇને પણ યોગસમાધિ સિદ્ધ કરીને મરવાથી અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મરવાથીજ મોક્ષ થાય છે. ૧૧ માટે જે પુરૂષ તીર્થમાં જઇને પણ બળાત્કારે જળમાં પડીને કે, બીજી રીતે દેહનો ત્યાગ કરે છે તેને પોતાના પૂર્વના દેહ જેવુંજ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે–અર્થાત્ એક દેહને તજીને પુનઃ બીજા યાતના શરીરને પામે છે. એવા પુરૂષને એકાદ વટેમાર્ગુ કરતાં પણ અધમ જાણવો. કેમ કે, વટેમાર્ગુ તો પોતાના ઘરમાંથી નીકળીને બીજી ધારેલી જગ્યાએ જાય છે, પણ આ તો પોતાના દેહમાંથી નીકળીને પુનઃ તેવાજ દેહમાં જાય છે–અર્થાત્ તેણે જે હેતુથી દેહ તજ્યો તે હેતુ પણ તેનો સિદ્ધ થતો નથી. ૧૨ (આ સ્થળે કોઇ શંકા કરશે કે, ત્યારે કાશી આદિ ક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામનારનો મોક્ષ નહિજ થાય શું? તો તેનું સમાધાન એવું છે કે,) તીર્થમાં મૃત્યુ પામનારને બીજો યાતનાદેહ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ, તેણે કરેલો આત્મઘાત છે, પણ તે દેહ કર્મથી ઉપજેલા ભોગદેહ જેવો ન હોવાથી, તે દેહવડે માત્ર પાપકૃત્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે–અર્થાત્ તે દેહ રૂદ્ર, પિશાચ આદિ જેવો મોક્ષને યોગ્ય છે. ૧૩ એ યાતનાદેહ પણ શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિસમુદાય, બીભત્સ પદાર્થ તથા અમેધ્ય વસ્તુઓથી વ્યાપ્ત હોય છે તથા તેમાં પણ ભૂત અને ઇંદ્રિયો સાથે મળેલાં હોય છે. ૧૪ અધ્યાત્મનું ચિંતન કરનારા એમ પણ કહે છે કે, તે યાતનાદેહ માત્ર ત્વચા અને અસ્થિમય હોય છે. તેમાં મેદ, માંસ આદિ કાંઇ હોતું નથી. તેમ સૌંદર્યાદિ ગુણ પણ હોતા નથી. પરંતુ પૂર્વ વાસનાથી માત્ર મનુષ્યપણાને પામ્યો હોય તેવો તે દેહ હોય છે. ૧૫ જ્યારે જીવ તે દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે મનુષ્યદેહની પેઠે, તે પણ ચેષ્ટારહિત અને ચેતના વિનાનો થઇને પૃથ્વીમાં લય પામે છે અને તેમાંનાં ભૂત પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે. ૧૬ તે પિશાચનું શરીર પણ, આત્મહત્યાના જેવાંજ બ્રહ્મહત્યાદિ અનેક જન્મ આપનારાં અનેક કર્મ કે, જે કાશી આદિ ક્ષેત્રમાં કર્યાં હોય છે તેથી તે તે સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હે વૈદેહ! આ શરીર જે જે સ્થાનમાં મરણ પામે છે તે તે સ્થાનનો

સ્વભાવ તેમાં મુખ્યત્વે દેખાય છે તથા કર્મનાં ફળ પણ તે તે સ્થાનમાં સ્વભાવને અનુસરીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ હે રાજન્ ! યાતનાશરીરનો સ્વભાવ એથી વિલક્ષણ છે. રુદ્ર, પિશાચ આદિ યાતના દેહનો નાશ થયા પછી પણ તે, જેમ આકાશમાં મોટો મેઘ ભ્રમણ કરે છે, તેમ પાપનો ક્ષય થતાં સુધી કેટલાક કાળ પર્યંત પોતાનેરૂપે પ્રકટ થતો નથી, પણ વાસનાથી વીંટાઇને ભમ્યા કરે છે. ૧૮ હે નૃપતે ! પછી જ્યારે ઉપાધિથી ઉપજેલી મલિનતાનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે અધિષ્ઠાનને પામીને સ્થિર થાય છે, તે અધિષ્ઠાન ઇંદ્રિયો મનરૂપી છે. ઇંદ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે અને મનથી આત્મા શ્રેષ્ઠ છે–અર્થાત્ જ્યારે તે સંકલ્પરહિત થાય છે ત્યારે મોક્ષ પામે છે. ૧૯ હે રાજન્ ! સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી જંગમ પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, જંગમ પ્રાણીઓમાં પણ બે ચરણવાળાં પ્રાણીઓ ઉત્તમ છે, બે ચરણવાળાં પ્રાણીઓમાં પણ દ્વિજ (ત્રૈવર્ણિક) ઉત્તમ છે. ૨૦ હે રાજેન્દ્ર ! દ્વિજોમાં પણ જેઓ પ્રજ્ઞાવાળા છે તેઓ ઉત્તમ છે, પ્રજ્ઞાવાળાઓમાં પણ જેઓ આત્મજ્ઞાની છે તેઓ ઉત્તમ છે અને આત્મજ્ઞાનીઓમાં પણ જેઓ ગર્વ વિનાના છે તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૧ જે જન્મ ધારણ કરે છે તેની પાછળ મરણ અવશ્ય આવેજ એવો નિશ્ચય છે. મનુષ્યો ઇંદ્રિયોવડે જે કર્મનું સેવન કરે છે તે સર્વ અંતવાળાં છે, એમ જાણીને ગર્વ કરવો નહિ. ૨૨ હે રાજન્ ! જ્યારે સૂર્ય ઉત્તર દિશાને પામે છે–ઉત્તરાયણના સૂર્ય થાય છે, ત્યારે પુણ્ય નક્ષત્ર અને પુણ્ય મુહૂર્તમાં જે મરણ પામે છે તેને પુણ્યશાળી સમજવો. ૨૩ પુણ્યશાળી પુરૂષનું મરણ એવું હોય છે કે, તે પોતાની પાસેના મનુષ્યોને ક્લેશ આપતો નથી, પોતાના દુષ્કૃતનો નાશ કરે છે, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પુણ્ય કર્મ કરે છે તથા પછી કાળકૃત મરણવડે દેહને તજે છે. ૨૪ ઝેરથી મરવું, ફાંસો ખાઇને મરવું, બળીને મરવું, ચોરના હાથથી મરવું અથવા વ્યાઘ્ર, સર્પ આદિ દાઢોવાળા પ્રાણીથી મરવું એ સર્વ પ્રાકૃતવધ કહેવાય છે. ૨૫ એવા અકાળમૃત્યુથી પુણ્યશાળી પુરૂષો દેહને તજતા નથી. એવાં અને એ વિના બીજાં પણ પ્રાકૃતમૃત્યુ કહેવાય છે તેથી પુણ્યશાળી પુરૂષોનું મરણ થતું નથી. ૨૬ હે રાજન્ ! પુણ્યવાન પુરૂષોના પ્રાણ મસ્તકને ફોડીને નીકળે છે, મધ્યમ પુણ્યવાળા પુરૂષોના પ્રાણ શરીરના મધ્ય ભાગમાંથી નીકળે છે અને દુષ્કૃત કર્મ કરનારા પુરૂષોના પ્રાણ શરીરના નીચેના ભાગમાંથી નીકળી જાય છે. ૨૭ હે રાજન્ ! અજ્ઞાનના જેવો બીજો શત્રુ નથી, અજ્ઞાનજ પુરૂષનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે; કેમ કે, મનુષ્ય અજ્ઞાનથી વીંટાઇનેજ મહા દારૂણ તથા ઘોર કર્મ કરે છે. ૨૮ હે રાજપુત્ર ! માટે વેદમાં કહેલા ધર્મથી યુક્ત થઇને તથા વૃદ્ધોનું સેવન કરીને તે અજ્ઞાનરૂપી શત્રુનો બાધ કરવાને સમર્થ થવું તથા બુદ્ધિરૂપી બાણવડે તેનો નાશ કરવો. ૨૯ વળી ધર્મની ઇચ્છાવાળા પુરૂષે, વેદનું અધ્યયન કરીને તપવડે બ્રહ્મચારી થવું, શક્તિ પ્રમાણે પંચ મહાયજ્ઞ કરવા તથા પોતાના વંશનું સ્થાપન કરીને તથા ધર્મમાં તત્પર થઇને કલ્યાણને અર્થે વનમાં જવું. ૩૦ પુરૂષે ઉપભોગનો ત્યાગ કર્યા છતાં પણ દેહનો નાશ કરવો નહિ; કેમ કે, હે તાત ! ચાંડાલપણું પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ મનુષ્યજન્મ સર્વદા રૂડોજ છે. ૩૧ હે પૃથ્વીપતે ! એજ સર્વોત્તમ જાતિ છે તથા જેને પામીને અને સારાં કર્મ કરીને આત્માનું રક્ષણ કરી શકાય છે. ૩૨ મનુષ્યો વેદનું પ્રમાણ જાણીને પણ એમ સમજે છે કે, અમે મનુષ્યયોનિથી શી રીતે ભ્રષ્ટ ન થઇએ ? એમ સમજીને ધર્મ કરે છે. ૩૩ જે પુરૂષ અત્યંત દુર્લભ એવા મનુષ્યદેહને પામીને ધર્મનો દ્વેષ

કરે છે તે કામાત્મા થાય છે અને કામવડે ઠગાય છે. ૩૪ જે પુરૂષ દીપકની પેઠે સ્નેહથી વૃદ્ધિ પામનારાં* પ્રાણીમાત્રને પ્રીતિયુક્ત દૃષ્ટિથી જૂએ છે પણ વિષયોને પ્રીતિયુક્તદૃષ્ટિથી જોતો નથી. ૩૫ તેમજ જે સર્વ પ્રાણીઓને સાંત્વ વચન બોલીને, અન્ન આપીને અને મધુર વચન કહીને પ્રસન્ન રાખે છે તથા સુખ-દુઃખને સમાન માને છે તે પરલોકને વિષે માન પામે છે. ૩૬ હે રાજન્! દાન અને ત્યાગજ જેનું સુંદર સ્વરૂપ છે એવા પુરૂષે સરસ્વતી, પુષ્કર ક્ષેત્ર, નૈમિષ ક્ષેત્ર અને પૃથ્વીમાં જે બીજાં પુણ્ય ક્ષેત્ર છે ત્યાં જઇને તપવડે અને જળવડે, શરીરનું શોધન કરવું. ૩૭ જે પુરૂષનો દેહ ઘરને વિષે પડે છે તેને જલાંજલિ આપવી ઉત્તમ છે. તેમજ તેને ઉંચકીને શ્મશાનમાં લઇ જવો, સૂતક પાળવું અને વિધિપૂર્વક તેની દાહાદિ ક્રિયાઓ કરવી એ પણ ઉત્તમ છે. ૩૮ વળી મનુષ્ય પુષ્ટિ કરે છે, પોષણ કરે છે, યજ્ઞ કરે છે, યજ્ઞ કરાવે છે, દાન કરે છે, પુણ્ય કર્મ કરે છે, શક્તિ પ્રમાણે પિતૃકાર્ય કરે છે અને બીજું પણ જે પ્રશસ્ત કર્મ કરે છે તે સર્વ દેવ, પિતૃ આદિને ઉદ્દેશીને પોતાનાજ અર્થે કરે છે. ૩૯ હે રાજન્! જે પુરૂષનાં કર્મ ક્લેશયુક્ત નથી તે પુરૂષને ધર્મશાસ્ત્ર, વેદ અને વેદનાં છ અંગ, એ સર્વ કલ્યાણકારી છે. ૪૦ ભીષ્મ કહે છે કે:-હે નરાધિપ! આ સર્વ મહાત્મા મુનિ પરાશરે પૂર્વે વિદેહ રાજાને કલ્યાણને અર્થે કહ્યું હતું. ૪૧

एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।
विदेहराजाय पुरा श्रेयसोर्थे नराधिप ॥ ४१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां पंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

અધ્યાય ૧૨૬ મો-પરાશરગીતા-પૂર્વકર્મ અવશ્ય ફળ આપે છે.

भीष्म उवाच ॥ पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।
पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-મિથિલાના રાજા જનકે મહાત્મા પરાશરને પુનઃ પણ ધર્મને વિષે પરમ નિશ્ચય શો છે? તે વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૧ જનક કહે છે કે.-હે બ્રહ્મન્! કલ્યાણનું સાધન શું છે? ઉત્તમ ગતિ કયી છે? શું કર્યું હોય તો તે નાશ પામે નહિ? અને ક્યાં ગયેલો પાછો આવે નહિ? હે મોટી બુદ્ધિવાળા મુનિ! તે મને કહો. ૨ પરાશર કહે છે કે:-સંગ ન કરવો એ કલ્યાણનું મૂળ છે. હે જ્ઞાનસ્વરૂપ જનક! જ્ઞાનજ પરમગતિ છે, તપ આચર્યું હોય તો તે નાશ થતું નથી તથા સત્પાત્રને દાન આપ્યું હોય તે નાશ પામતું નથી. ૩ જ્યારે પુરૂષ અધર્મમય પાશને છેદીને ધર્મમાં પ્રીતિવાળો થાય છે તથા અભયથી ઉત્પન્ન થયેલું દાન-અભયદાન આપે છે ત્યારે તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ જે પુરૂષ એક હજાર ગાયો અને સો ઘોડા આપે છે તેને સર્વ પ્રાણીઓથી અભય પ્રાપ્ત થાય છે.

---

* "स्नेह" શબ્દનો "પ્રીતિ" અને "તેલ" એવા બન્ને અર્થ છે, માટે દીપક જેમ સ્નેહ (તેલ)થી વૃદ્ધિ પામે છે તેમ પ્રાણીઓ પણ સ્નેહ (પ્રીતિ)થી વૃદ્ધિ પામે છે, એવો શ્લેષ છે.

સંશોધક.

પ બુદ્ધિમાન પુરૂષ વિષયોની મધ્યે વસે છે, તથાપિ તે તેમાં નથીજ વસતો એમ જાણવું અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ વિષયો અસત્ છતાં પણ તેમાં નિરંતર વસેલોજ છે. ૬ જે પુરૂષ જ્ઞાની છે તેને, જેમ કમળના પત્રને જળ સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ અધર્મ સ્પર્શ કરતો નથી, પણ જે પુરૂષ અજ્ઞાની છે તેને, જેમ લાકડાને લાખ વળગે છે, તેમ અત્યંત પાપ વળગે છે. ૭ અધર્મનો સ્વભાવ એવો છે કે, તેને આચરનારને અવશ્ય ફળદાન આપ્યા વિના છોડતો નથી અને અધર્મનો કરનારો પણ તેના ફળ ભોગવવાને સમયે ફળને પામેજ છે. ૮ પણ જે આત્મદર્શી પુરૂષો છે તેઓને કર્મનું અભિમાન હોતું નથી તેથી તેઓને કર્મફળ ભોગવવું પડતું નથી. જે અસાવધ પુરૂષ પાપ કર્મ અને પુણ્ય કર્મમાં આસક્તિ તજીને બુદ્ધિ, કર્મ અને ઇંદ્રિયોનાં શુભાશુભ કર્મને જાણતો નથી તે મોટા ભયને પામે છે. ૯ જે પુરૂષ પ્રીતિરહિત અને ક્રોધરહિત હોય છે તે વિષયમાં રહેવા છતાં પણ પાપથી લેપાતો નથી. ૧૦ જેમ નદીની મર્યાદામાં બાંધેલો સેતુ તૂટતો નથી અને પ્રવાહમાં વધારો કરે છે, તેમ જે પુરૂષ આસક્તિ તજીને ધર્મકાર્ય કરે છે તેનો ધર્મરૂપ સેતુ તૂટતો નથી પરંતુ તપની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૧ જેમ શુદ્ધ સૂર્યકાંત મણિ સૂર્યના તેજને એકત્ર આણીને ગ્રહણ કરે છે, તેમજ હે રાજસિંહ ! જીવ પણ ધ્યાનવડે બ્રહ્મભાવને ધારણ કરે છે. ૧૨ જેમ તલને બહુવાર જૂદાં જૂદાં પુષ્પની ભાવના દેવાથી તે (તલ)માં સુગંધી વધારે આવતી જાય છે, તેમ પુરૂષને પણ ધર્માદિ ગુણોની ભાવના આપવાથી સત્વ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૩ જ્યારે સ્ત્રીઓને તજી દે છે, સંપત્તિનો ત્યાગ કરે છે, મહત્પદને મૂકી દે છે, વાહનનો ત્યાગ કરે છે, અનેક પ્રકારના સત્કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને કેવળ મોક્ષને વિષેજ બુદ્ધિ પરોવાય છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે. જે પુરૂષની બુદ્ધિ વિષયોમાં આસક્ત છે તે કોઇ પણ પ્રકારે પોતાના હિતને સમજી શકતો નથી. ૧૪ હે રાજન્ ! જેમ માંછલું માંસના લોભથી કાંટામાં પરોવાઇને ખેંચાય છે, તેમ તે મનુષ્ય સર્વ વિષયોમાં લુબ્ધ થઇને ખેંચાય છે. ૧૫ દેહ અને ઇંદ્રિયાદિ સમુદાયવાળો આ મૃત્યુલોક પરસ્પર ઉપકાર કરીને રહેલો છે. એ મૃત્યુલોક કેળના ગર્ભની પેઠે સારરહિત છે તથા જેમ તૂટેલી હોડી સમુદ્રમાં ડૂબે છે, તેમ છેવટે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબે છે. ૧૬ મનુષ્યે અમુક સમયેજ ધર્મ કરવો, એવી રીતે ધર્મ કરવાનો સમય નિશ્ચિત કરેલો નથી તથા મૃત્યુ પણ પુરૂષના ધર્મ કરવાના સમયની વાટ જોતું નથી માટે પુરૂષે “ હું મૃત્યુના મુખમાં છું ” એમ જાણીને સદૈવ ધર્મની ક્રિયાજ કરવી ઉત્તમ છે. ૧૭ ધર્મવડે ચિત્તની શુદ્ધિ સંપાદન કરીને યોગાભ્યાસ કરવો; કેમ કે, તેથી જેમ, આંધળો પુરૂષ નિત્યના અભ્યાસથી પોતાના ઘરમાં ફરે છે, તેમ જ્ઞાની પુરૂષ ગુરૂએ કહેલી યુક્તિવડે અભ્યાસ કરવાથી અગોચર માર્ગને વિષે પણ જઇ શકે છે. ૧૮ જન્મમાં મરણ રહેલું છે અને મરણના આધારે જન્મ રહેલો છે માટે જે પુરૂષ મોક્ષધર્મને જાણતો નથી તે પુરૂષ ચક્રની પેઠે બંધનમાં આવી પડે છે. ૧૯ માટે જે પુરૂષ જ્ઞાનમાર્ગે ગમન કરે છે તેને આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ થાય છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના વિસ્તાર ક્લેશયુક્ત છે અને ત્યાગાદિ સુખ આપનારા છે. સર્વ વિસ્તારયુક્ત કર્મ અનાત્મભૂત વિષય સુખને અર્થે છે અને ત્યાગમાત્ર આત્માનું હિત કરનારો છે. ૨૦ જેમ કમળના તંતુને કાદવ વળગેલો હોય છે તેને તે તત્કાળ તજી દે છે, તેમ પુરૂષનો આત્મા મનને પણ જલદીથી તજી દે છે. મનથી કરેલો

સંસાર મનવડેજ નાશ પામે છે; એટલે મનજ આત્માને યોગોન્મુખ કરે છે અને યોગી તે મનને આત્માને વિષે લીન કરી શકે છે. ૨૧ જ્યારે એ પ્રમાણે આત્મા મનવડે સર્વથી છેલ્લી સ્થિતિમાં મુક્ત થાય છે ત્યારે તે સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત આત્માને જુએ છે. ૨૨ જે પુરૂષ ઇંદ્રિયતૃપ્તિરૂપ પારકા કાર્યમાં આસક્ત રહીને પોતાના કાર્યરૂપ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરવાને ઇચ્છે છે તે પુરૂષ વિષયોમાં આસક્ત થઇને પોતાના કાર્યથી મુક્ત થાય છે–અર્થાત્ તે પોતાનું કાર્ય સાધી શકતો નથી. ૨૩ જે પુરૂષ યોગથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે, કાંતો તિર્યક્ યોનિમાં અધોગતિને પામે છે અથવા સ્વર્ગમાં પરમગતિને પામે છે. જ્ઞાની પુરૂષ યોગભ્રષ્ટ થયા છતાં પણ યોગરૂપી સુકૃતવડે ઉત્તમ ગતિને પામે છે અને અજ્ઞાની પુરૂષ અધમગતિને પામે છે એમ જાણવું. ૨૪ જેમ મત્તિકાના બનાવેલા પાકા પાત્રમાં પક્વ કરેલો પ્રવાહી પદાર્થ જતો નથી, તેમ તપવડે પક્વ કરેલા શરીરમાં તે (યોગી) બ્રહ્મલોક પર્યંતના વિષયોને ભોગવે છે, પણ તેથી નાશ પામતો નથી. ૨૫ " જે પુરૂષ વિષયોને ભોગવે છે તે બ્રહ્મસુખને ભોગવશે નહિ " એમ નિશ્ચય જાણવું. પણ જે આત્મારૂપ પુરૂષ ભોગનો ત્યાગ કરે છે તે નિશ્ચય બ્રહ્મસુખને ભોગવે છે. ૨૬ સ્પર્શસુખ અને સ્વાદસુખ એ બેમાં આસક્ત થયેલો પુરૂષ ધુમસથી વીંટાયલા પુરૂષની પેઠે, બ્રહ્મદિશાને જોઇ શકતો નથી, પણ જેમ જન્માંધ પુરૂષ અંધત્વથી વીંટાઇને માર્ગને જાણી શકતો નથી, તેમ તે પુરૂષ આત્માના માર્ગને જાણી શકતો નથી. ૨૭ જેમ વેપારી મનુષ્ય સમુદ્રને માર્ગે વેપાર કરીને પોતાની મુડીના પ્રમાણમાં ધન મેળવે છે, તેમ મૃત્યુલોકરૂપી સમુદ્રમાં પણ કર્મના અનુસારે પ્રાણીને ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ આ લોક રાત્રિ અને દિવસમય (કાળ પ્રધાન) છે. તેમાં મનુષ્ય પરિણામ પામવારૂપ અવસ્થામાં ગતિ કરે છે અને જેમ સર્પ વાયુનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ મૃત્યુ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરે છે, માટે પ્રાણીમાત્રે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. ૨૯ આ લોકમાં જન્મ પામેલો જીવ પોતે કરેલાં કર્મનાં ફળને પામે છે, પરંતુ કોઇ પણ પ્રાણી શુભ કે, અશુભ કર્મ કર્યા સિવાય સુખ કે, દુઃખને પામતો નથી. ૩૦ ગમે તો પુરૂષ શયન કરતો હોય, ગમે તો ચાલતો હોય અથવા ગમે તો બેસી રહ્યો હોય તથા ગમે તો વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય પરંતુ તે તે અવસ્થામાં પ્રાણીને પૂર્વનાં કરેલાં સારાં કે, માઠાં કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧ જે પુરૂષ એકવાર તરીને સામે કિનારે ગયો છે તેને પુનઃ જળમાં પડવાની ઇચ્છા થતી નથી, તેમ જે પુરૂષ મુક્ત થયો છે તેને પુનઃ જન્મ લેવો પડતો નથી. આ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પડીને પછી પાર ઉતરવું કઠિન છે. ૩૨ જેમ નાવને ચલાવનાર ખલાસી દોરડાવડે ઘણા જળમાંથી નાવને ખેંચીને સામે કિનારે લઈ જાય છે, તેમ મનરૂપી દોરડાવડે શરીર પણ ખેંચાઈ જાય છે. ૩૩ જેમ નદીઓ ચારે પાસથી આવીને છેવટે સમુદ્રને મળે છે, તેમ મન પણ સર્વ વિષયોસહિત છેવટે મૂળ પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે. ૩૪ જેમ વેળુનું ઘર બાંધ્યું હોય, તે જળ આવવાથી નાશ પામે છે, તેમ અનેક સ્નેહપાશથી આસક્ત થયેલા મનવાળા પુરૂષો સ્વભાવના યોગથી નાશ પામે છે–અર્થાત્ મૂળ પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાનમાંથી લય પામે છે અને પુનઃ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫ જે પુરૂષ શરીરરૂપી ઘરનાં નામ અને રૂપ આત્માને લાગુ કરે છે એવો પુરૂષ જ્યારે પવિત્રતારૂપી તીર્થ પ્રત્યે બુદ્ધિરૂપી માર્ગે ચાલીને જાય છે ત્યારે તેને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૬ કર્મના વિસ્તાર ક્લેશવાળા છે અને આત્મ-

જ્ઞાનરૂપી સંક્ષેપ સુખાવહ છે. સર્વ વિસ્તારયુક્ત કર્મ ઇન્દ્રિયોના સુખને અર્થ છે અને ત્યાગજ આત્માનું હિત કરનાર છે એમ મહાપુરૂષો કહે છે. ૩૭ કુટુંબની ચિંતા યોગમાં વિઘ્ન કરનારી છે માટે તે કરવી નહિ. કેમ કે, મિત્રવર્ગ સંકલ્પથી ઉપજેલો છે. (જેને માન્યો તે મિત્ર, એ રીતે છે.) જ્ઞાતિજન કારણથી ઉપજેલાં છે, તેમ સ્ત્રી, પુત્ર અને દાસ પણ પોતપોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા અર્થને ભોગવે છે. ૩૮ માતા કે, પિતા કોઇને કાંઇ આપતાં નથી, પોતે જે દાન કર્યું હોય તેજ સ્વર્ગમાર્ગનું ભાતું થાય છે તથા તેજ ઉપયોગમાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રાણી પોતાના કરેલા કર્મનુંજ ફળ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ભોગવે છે. ૩૯ હે દક્ષ પુરૂષ ! માતા, પુત્ર, પિતા, ભાઇ, સ્ત્રી અને મિત્રજન, એ સર્વ સોનાની મહોરમાં પાડેલી છાપના લીટા જેવા છે, જેમ સોનાની મહોર લીટાના યોગથી સિક્કો ગણાય છે તેટલુંજ તેમાં વિશેષ છે. નહિ તો કિંમત તો સોનાના પ્રમાણમાં ઉપજે છે. મૃત્તિકાના ઠીકરા ઉપર તેવી છાપના લીટા કર્યા હોય તો કાંઇ સોનાની કિંમત ઉપજતી નથી એથી સમજવું કે, પોતાનું અદષ્ટજ સોનાની પેઠે ફળદાતા છે–માતા, પિતા, ભાઇ, સ્ત્રી આદિ સર્વ નિમિત્તરૂપ છે. ૪૦ પ્રાણીએ પૂર્વે પોતે શુભ કે, અશુભ જેવાં કર્મ કર્યાં હશે તે તે તેને પ્રાપ્ત થશે. માટે તને જે જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે તે "કરેલા કર્મનું ફળ છે" એમ ત્હારે જાણવું. જે સમયે કર્મનું ફળ ભોગ આપવાને ઉપસ્થિત થાય છે તે સમયે અંતરાત્મા બુદ્ધિને તેવો ભોગ લેવાની પ્રેરણા કરે છે. તાત્પર્ય કે, કર્મ પ્રમાણેજ બુદ્ધિ સૂઝે છે. ૪૧ માટે જે પુરૂષ ઉદ્યોગનો આશ્રય કરીને પછી સહાયને પ્રાપ્ત કરે છે તે પુરૂષનો કોઇ પણ આરંભ નાશ થતો નથી. ૪૨ જે પુરૂષનું મન એકાગ્ર છે એવા ઉદ્યોગી શૂરા, ધીર અને પંડિત પુરૂષને, જેમ સૂર્યને કિરણ તજતાં નથી, તેમ લક્ષ્મી તજતી નથી. ૪૩ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય જે પુરૂષ આસ્થાથી, નિશ્ચયથી, ઉપાયથી, ગર્વરહિતપણાથી અને બુદ્ધિથી કાર્યનો આરંભ કરે છે તેનું કાર્ય બગડતું નથી. ૪૪ પ્રાણીએ પૂર્વે સારાં કે, માઠાં જેવાં કર્મ કર્યાં હોય છે તે બન્ને પ્રકારનાં કર્મફળ પ્રાણીને ગર્ભમાંથીજ નિયમિત રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેમ સમાન ગતિવાળો વાયુ કરવતથી વહેરેલા લાકડાના વહેરને વેરી નાખે છે, તેમ સમાન ગતિવાળું અને અનિવાર્ય મૃત્યુ કાળે કરીને પ્રાણીનો દેહથી વિયોગ કરીને તેને પોતાના કર્મની સમીપ લાવી મૂકે છે. ૪૫ સર્વ પુરૂષ પોતાને યોગ્ય દ્રવ્ય, વિવાહ, પશુ આદિ સ્વયમેવ કરેલો વિસ્તાર એટલે પુત્રાદિ, સંતતિ સારા કુળમાં જન્મ, દ્રવ્યની સમૃદ્ધિ અને ભંડાર એ સઘળું પોતાના કરેલા શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે પામે છે; તેથી તેને માટે યત્ન ન કરતાં આત્મતત્વના સાક્ષાત્કારને અર્થે યત્ન કરવો. ૪૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પરાશરે યથાર્થ વચન કહ્યાં તેને સાંભળીને ધર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ જનકરાજા પરમ આનંદ પામ્યો. ૪૭

इत्युक्तो जनको राजन् याथातथ्यं मनीषिणा ।
श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ ४७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पराशरगीतायां षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

અધ્યાય ૧૯૭ મો–હંસગીતા–હંસ અને સાધ્યા દેવોનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સત્યં દમં ક્ષમાં પ્રજ્ઞાં પ્રશંસંતિ પિતામહ ॥
॥ વિદ્વાંસો મનુજા લોકે કથમેતન્મતં તવ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ! વિદ્વાન્ પુરૂષો સત્ય, દમ, ક્ષમા અને બુદ્ધિની પ્રશંસા કરે છે, એ વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે. ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે યુધિષ્ઠિર! એ વિષે હું તને સાધ્યા દેવોના અને હંસના સંવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું. ૨ એક સમયે જન્મરહિત અને નિત્ય એવા ભગવાન પ્રજાપતિ પક્ષીઓના કુળને વિષે હંસનું રૂપ લઇને ત્રણે લોકમાં ફરતા ફરતા સાધ્યા દેવોની પાસે જઇ પહોંચ્યા. ૩ સાધ્યાદેવો તે હંસને જોઇને બોલ્યા કે,–હે પક્ષિન્! અમે સાધ્યા દેવો છીએ. તું મોક્ષને જાણનારો છે માટે તને મોક્ષધર્મ વિષે પ્રશ્ન કરીએ છીએ. ૪ હે પક્ષિન્! તું પંડિત અને ધીર વચન બોલનારો છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. "સાધુ" શબ્દ ત્હારા વિષે સાર્થક થાયછે. હે પક્ષિન્! તું આ જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ શાને માને છે! અને હે મહાત્મન્! ત્હારૂં મન શાને વિષે આનંદ પામે છે? ૫ હે પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ હંસ! તું સર્વ કાર્યોમાં જેને શ્રેષ્ઠ કાર્ય માનતો હોય તે કાર્યનો અમને ઉપદેશ કર. હે પક્ષીરાજ! પુરૂષ જે કાર્ય કરીને સર્વ બંધનોમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થાય તે કાર્ય અમને કહે. ૬ હંસ કહે છે કેઃ–હે અમૃત ભોજન કરનારા દેવો! તપ, દમ (બહારની ઇન્દ્રિયોનો જય) તથા સત્યને પાળીને, મનનો જય કરીને અને હૃદયના રાગાદિ સર્વ ગ્રંથિઓને છોડીને પ્રિય તથા અપ્રિયને વશ કરવાં એટલે પ્રિયથી હર્ષ ન પામવો કે, અપ્રિયથી શોક ન કરવો, એ કાર્ય છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. ૭ પુરૂષે બીજાના મર્મને છેદન કરે એવું વચન બોલવું નહિ, નિષ્ઠુર–કઠોર વચન બોલવું નહિ. હીન પુરૂષની પાસેથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવો નહિ, જે વચન બોલવાથી બીજો કોઇ ઉદ્વેગ પામે, તેવી અકલ્યાણી અને નરકમાં નાખનારી વાણી બોલવી નહિ. ૮ મુખમાંથી નીકળનારાં વાણીરૂપી બાણથી હણાયલો પુરૂષ રાત્રિમાં અને દિવસે શોક કરે છે. તે બાણ બીજાઓના મર્મસ્થાનમાં પડે છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે બીજાઓ પ્રત્યે વચનરૂપી બાણ ફેંકવાં નહિ. ૯ જો બીજો પુરૂષ તે (ડાહ્યા પુરૂષ) ને એવાં નિષ્ઠુર વચનરૂપી બાણોથી હૃદયમાં વીંધે તો તેણે (ડાહ્યા પુરૂષે) મનમાં શાંતિજ ધારણ કરવી કેમ કે, જે પુરૂષ બીજો પુરૂષ ક્રોધ ઉત્પન્ન થવા ચેષ્ટા કરે છે, છતાં ક્રોધ પામતો નથી પણ હર્ષ પામે છે તે બીજાનું સુકૃત હરણ કરે છે. ૧૦ કોઇ મનુષ્ય અસત્ય અભિશાપ આપે છે છતાં જે અગ્નિની પેઠે સળગી ઉઠેલા ક્રોધને શમાવી દેછે તથા જેનું ચિત્ત બીજાઓને સમજાતું નથી એવા અસૂયારહિત આનંદી પુરૂષ બીજાના સુકૃતને ગ્રહણ કરે છે. ૧૧ જ્યારે કોઇ મ્હારી નિંદા કરે છે ત્યારે હું કાંઇ પણ બોલતો નથી અને જ્યારે કોઇ મને મારે છે ત્યારે હું તેને ક્ષમા કરૂં છું. આર્ય પુરૂષો જેને "ક્ષમા" કહે છે તે તથા સત્ય, સરળતા અને સૌજન્ય, એ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨ વેદનું રહસ્ય સત્ય છે, સત્યનું રહસ્ય દમ છે અને દમનું રહસ્ય મોક્ષ છે. માટે સત્ય અને દમજ મોક્ષ આપનારા છે. ૧૩ વાણીનો વેગ બોલવારૂપી છે, મનનો વેગ "ક્રોધ" નામે છે તથા કાંઇક કાર્ય કરી નાખવાનો પણ વેગ છે, ઉદરનો વેગ ક્ષુધારૂપી છે અને ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો વેગ મૈથુનેચ્છારૂપી છે, એ સર્વ વેગ ઉત્પન્ન થયાં છતાં તેને જે પુરૂષ સહન કરે છે–ધારણ કરે છે–અટકાવે છે, તેનેજ હું બ્રાહ્મણ અને મુનિ માનું છું. ૧૪

ક્રોધ કરનારાઓમાં જે ક્રોધ નથી કરતા તે શ્રેષ્ઠ છે, સહન ન કરનારાઓમાં જે સહન કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે, અમાનુષ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય પ્રાણી શ્રેષ્ઠ છે અને અજ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાની પુરૂષજ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫ કોઇ પુરૂષ પોતાની નિંદા કરે તો તેને સાંભળીને તેની નિંદા કરવી નહિ કેમ કે, જે પુરૂષ નિંદાને સહન કરે છે તેનો ક્રોધ નિંદા કરનારા પુરૂષને બાળી નાખે છે અને તેનું સુકૃત, સહન કરનારને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ બીજા પુરૂષે કરેલી અત્યંત સ્તુતિ અથવા નિંદાને સાંભળીને પણ જે પુરૂષ મધુર કે, કઠોર વચન બોલતો નથી, જે બીજાથી હણાયા છતાં ધીરજથી બીજાને હણતો નથી તથા તે (હણનારા)નું અશુભ પણ ઇચ્છતો નથી, તેની દેવ લોકો પણ નિરંતર સ્પૃહા કરે છે. ૧૭ પાપી પુરૂષે અપમાન કર્યું હોય, નિંદા કરી હોય કે, હણ્યો હોય, તથાપિ તેને ક્ષમાજ કરવી. કેમ કે, એમ કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮ હું સદૈવ પરિપૂર્ણ છું છતાં પણ સત્પુરૂષોની પદ્ધતિનું સેવન કરૂં છું. મને તૃષ્ણા નથી, મને ક્રોધ નથી, હું કોઈ પ્રકારની લાલચ કરીને ધર્મને તજતો નથી કે, હું વિષયના લાભને અર્થે દેવતાદિની પ્રાર્થના કરતો નથી. ૧૯ મને કોઇ ગાળ દે તો, હું તેને સામી ગાળ દેતો નથી, પણ " દમજ મોક્ષનું દ્વાર છે " એમ જાણું છું. હું આ વાત અતિશય મોટી કહું છું કે, મનુષ્ય જન્મ કરતાં બીજું કાંઇ વધારે શ્રેષ્ઠ નથી. ૨૦ ધીર પુરૂષ, જેમ ચંદ્રમા મેઘથી મુક્ત થઇને નિર્મળ થાય છે, તેમ પાપથી મુક્ત થઇને કાળની વાટ જુએ છે તથા પોતાના ધૈર્યથી સિદ્ધિને પામે છે. ૨૧ જે પુરૂષ સર્વ કોઇથી પૂજન કરવા જેવો થાય છે, જે બ્રહ્માંડમંડપના થાંભલા જેવો સર્વનો આધારભૂત થાય છે અને જેને સર્વ લોકો અત્યંત નિર્મળ વાણી કહે છે તે સંયમવાળો પુરૂષ દેવોને પામે છે. ૨૨ સ્પર્દ્ધાવાળા લોકો પુરૂષની નિર્ગુણતા કહેવાને જેટલી ઇચ્છા રાખે તેટલી સારા ગુણો કહેવાની રાખતા નથી. ૨૩ માટે જે પુરૂષનાં મન અને વાણી સારી રીતે રક્ષિત કરેલાં તથા એકાગ્ર કરેલાં હોય છે તથા જેણે વેદ, તપ અને ત્યાગ એ સર્વને સારી રીતે રક્ષિત અને સ્થિર કરેલાં હોય છે તે પુરૂષ આ સર્વ ફળને પામે છે. ૨૪ જે પુરૂષ બીજાઓની નિંદા કરતો હોય તેની નિંદા કરીને તથા તેનું અપમાન કરીને પંડિતે ઉપદેશ આપવો નહિ. એવા પુરૂષની પાસે બીજાની હિંસા કરાવવી નહિ કે, પોતાની પણ હિંસા થવા દેવી નહિ. ૨૫ પંડિત પુરૂષે અપમાન પામીને જેમ અમૃત પામ્યો હોય, તેમ તૃપ્ત થવું કેમ કે, અપમાન પામેલો પુરૂષ સુખથી શયન કર છે અને અપમાન કરનારો પુરૂષ નાશ પામે છે. ૨૬ ક્રોધરહિત પુરૂષ જે યજ્ઞ કરે છે, આપે છે, તપ કરે છે કે, હોમ કરે છે તે સર્વ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ક્રોધી પુરૂષના તે સર્વ કર્મને યમરાજા હરણ કરે છે અને શ્રમ નિષ્ફળ થાય છે. ૨૭ હે શ્રેષ્ઠ દેવો ! જે પુરૂષનાં ઉપસ્થ, ઉદર, હાથ અને વાણી એ ચાર દ્વાર સારી રીતે રક્ષિત કરેલાં હોય તેને ધર્મજ્ઞ જાણવો. ૨૮ જે પુરૂષ સત્ય, દમ, સરળતા, સુજનતા, ધીરજ અને સહનતા, એ ગુણોનું અતિશય સેવન કરતો હોય, જે પુરૂષ નિરંતર સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતો હોય, જે બીજાઓની સ્પૃહા ન રાખતો હોય અને જે એકાંતમાં નિવાસ કરતો હોય, તે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ૨૯ જેમ વાછરડું પોતાની માતાના ચાર આંચળનું સેવન કરીને અમૃત-(દૂધ)ને પામે છે, તેમ પુરૂષ સત્ય, દમ, ક્ષમા, અને પ્રજ્ઞા, એ ચારનું સેવન કરીને અમૃત-(મોક્ષ)ને પામે છે. સત્યથી વધારે પવિત્ર કરનારો કોઇ પદાર્થ મને મળ્યો નથી. ૩૦ જેમ સમુદ્રને તરવાનું સાધન નૌકા છે, તેમ સ્વર્ગમાં

ચડવાને સત્ય એ પગથીઆં છે એમ હું દેવ અને મનુષ્ય સર્વ પ્રત્યે ગમન કરતાં કરતાં કહું છું. ૩૧ પુરૂષ જેવાઓની સાથે નિવાસ કરે છે, જેવાઓનું સેવન કરે છે તથા જેવો થવાની ઇચ્છા કરે છે તેવો થાય છે. ૩૨ જેમ વસ્ત્ર રંગને વશ થઇને, જે રંગમાં બોળ્યું હોય તેના જેવું થાય છે, તેમ પુરૂષ પણ સત્ પુરૂષ કે અસત્ પુરૂષનું, તપસ્વી કે, ચોરનું; એમ જેવા જેવા પુરૂષનું સેવન કરે છે તેવો તેવો થાય છે. ૩૩ દેવતાઓ સર્વદા સત્પુરૂષોની સાથે સંવાદ કરે છે પણ મનુષ્યના વિષયોને જોવાને જતાજ નથી, કેમ કે, મનુષ્યના સર્વ વિષયભોગ વિનાશવાળા છે. ચંદ્રમા અમૃતમય છતાં પણ ક્ષય-વૃદ્ધિ ધર્મવાળો-અસમાન છે, વાયુ પણ મંદ, મધ્યમ અને તીવ્ર ભેદવાળો હોવાથી અસમાન છે. એ પ્રમાણે જે મનુષ્યના અને દેવના વિષયોને ક્ષય-વૃદ્ધિવાળા જુએ છે તેનેજ જ્ઞાની સમજવો. ૩૪ હૃદયના મધ્યમાં રહેલો આત્મપુરૂષ રાગ-દ્વેષાદિ શૂન્ય છે તથા તે રાગદ્વેષરહિત અંતર્યામી પુરૂષવડે દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. એ અંતર્યામી પુરૂષજ જીવ છે અને તે સત્પુરૂષોએ કહેલા માર્ગમાં વર્તે છે ત્યારેજ દેવો તેનાથી પ્રસન્ન થાય છે. ૩૫ જે પુરૂષો સદૈવ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય તથા ઉદરના વિષયમાં આસક્ત છે તથા જે પુરૂષો ચોરી કરવામાં અને કઠોર વચન બોલવામાં આસક્ત છે, તે પુરૂષો દોષરહિત હોય તથાપિ દેવતાઓ તેઓને જોઇને દૂરથીજ તેઓનો ત્યાગ કરે છે. ૩૬ (વળી) દેવતાઓ નીચ બુદ્ધિવાળા પુરૂષથી સંતુષ્ટ થતા નથી, તેમજ જે પુરૂષ સર્વ પદાર્થોનું ભોજન કરે છે અને દુષ્કૃત કર્મ કરે છે તેનાથી પણ સંતોષ પામતા નથી. જે પુરૂષો સત્યે વ્રતવાળા, કૃતજ્ઞ અને ધર્મમાં આસક્ત હોય છે તેઓની સાથે દેવો સુખનો વિભાગ કરીને સુખનું સેવન કરે છે. ૩૭ કાંઇ પણ બોલવા કરતાં ન બોલવું એજ પ્રથમ શ્રેય છે, સાચું બોલવું એ બીજું શ્રેય છે, ધર્મયુક્ત વચન બોલવું એ ત્રીજું શ્રેય છે અને પ્રિય બોલવું એ ચોથું શ્રેય છે. ૩૮ સાધ્યા દેવો કહે છે કેઃ—આ લોક કોનાવડે વિંટાયેલો છે ? કોનાવડે પ્રકાશતો નથી ? મિત્રો શા હેતુથી તજી દે છે ? અને શા હેતુથી સ્વર્ગે જવાતું નથી ? ૩૯ હંસ કહે છે કેઃ—લોક અજ્ઞાનથી વીંટાયલો છે. અદેખાઇથી પ્રકાશતો નથી, મિત્રો લોભના હેતુથી તજે છે અને સંગના હેતુથી સ્વર્ગમાં જવાતું નથી. ૪૦ સાધ્યા દેવો કહે છે કેઃ—બ્રાહ્મણોમાં એકલો થઇને કોણ આનંદ પામે છે ? એકલો છતાં ઘણાઓની સાથે છાનોમાનો કોણ બેસી રહે છે ? દુર્બળ છતાં એકલો બળવાન કોણ છે ? અને ઘણા જણના કલહમાં એકલો છતાં કોણ પડતો નથી. ? ૪૧ હંસ કહે છે કેઃ—બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાનીજ એકલો આનંદ પામે છે. જ્ઞાનીજ એકલો થઇને ઘણાઓની સાથે છાનોમાનો બેસી રહે છે. જ્ઞાનીજ એકલો દુર્બળ છતાં બળવાન છે અને જ્ઞાનીજ તેઓના કલહમાં પડતો નથી. ૪૨ સાધ્યા દેવો કહે છે કેઃ—બ્રાહ્મણોનું દેવપણું શું છે ? સાધુપણું શું છે ? અસાધુપણું શું છે અને મનુષ્યપણું શું છે ? ૪૩ હંસ કહે છે કેઃ—સ્વાધ્યાય એ બ્રાહ્મણોનું દેવપણું છે, વ્રત એ સાધુપણું છે, નિંદા એ અસાધુપણું છે અને મૃત્યુ એ મનુષ્યપણું છે. ૪૪ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—મેં એ રીતે સાધ્યા દેવોનો ઉત્તમ સંવાદ કહ્યો. સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ભેદોવડે બે પ્રકારનું જે ક્ષેત્ર (દેહ) છે, તે અવસ્થા આદિને અનુકૂળ અભ્યાસવડે જીવનારા જીવોનાં કર્મનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે અને તેનું કારણ જે સત્તામાત્ર છે તે સત્ય અને અબાધિત છે. એથી સમજવું કે, દેહાદિ સર્વ બાધિત છે. ૪૫

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः ।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते ॥ ४५ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां हंसगीतायां सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

અધ્યાય ૧૨૮ મો–યોગવિધિવર્ણન.

**युधिष्ठिर उवाच ॥ सांख्ये योगे च मे तात विशेषं वक्तुमर्हसि ॥
॥ तव धर्मज्ञ सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ १ ॥**

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે તાત ! હે કુરૂઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! સાંખ્ય અને યોગમાં શો ફેર છે ? તે મને કહેવો જોઇએ; કેમ કે, હે ધર્મજ્ઞ ! તમે સર્વને જાણનારા છો ૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–સાંખ્યવાળાનું એવું કહેવું છે કે, આ સર્વ આત્મા છે. યોગવાળાનું એમ કહેવું છે કે, જીવ અનેક છે તથા જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ છે. સાંખ્યમતવાળા સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રશંસા કરે છે તથા યોગમતને જાણનારા બ્રાહ્મણો યોગની પ્રશંસા કરે છે. એ બન્ને પક્ષવાળાઓ પોતપોતાના હેતુઓ (યુક્તિઓ) વડે પોતાના પક્ષને શ્રેષ્ઠ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૨ યોગમતવાળાઓની એવી યુક્તિ છે કે, ઈશ્વરજ શુભ કર્મ કરાવે છે અને તે શુભ કર્મ કરનારાઓને આ લોકમાંથી ઉંચા સ્થાનમાં લઇ જાય છે અને ઈશ્વર અશુભ કર્મ કરાવે છે તથા તેઓને અધોગતિ પમાડે છે. જીવ અજ્ઞ તથા અસમર્થ છે માટે ઇશ્વરની પ્રેરણાથી તે પોતપોતાનાં સુખ–દુઃખને ભોગવે છે તથા ઈશ્વરની પ્રેરણાથીજ સ્વર્ગમાં કે, નરકમાં જાય છે. પૃથ્વી અને અંકુરાદિ સર્વ સકર્તૃક (કર્તાની અપેક્ષાવાળું) છે કેમ કે, તે કાર્ય છે. જેમ ઘડો કાર્ય છે માટે તે સકર્તૃક છે તેમ. યોગમતવાળા એ પ્રમાણે યુક્તિવડે " ઇશ્વર તટસ્થ છે " એમ કહે છે. વળી તેઓ કહે છે કે, જો ઈશ્વર ન હોય તો સ્વતંત્ર ચેતન (જીવ) અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ અને જો પ્રવર્તે તો તે જાણેજ છે કે, આમાંથી અનિષ્ટ થવાનું છે. માટે કોઇ ચેતન અધિષ્ઠાતા આ જગતમાં છે. કર્મ પ્રેરણા કરે છે એમ કહેવું સંભવતું નથી, કેમ કે, કર્મ તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે માટે જડ છે અને જડને પ્રેરકપણું સંભવતું નથી. માટે અયસ્કાંત મણિની પેઠે ઈશ્વર ઉદાસીન છતાં પણ પોતાની સત્તામાત્રવડે પ્રધાન તત્વને પ્રવર્તાવે છે અને ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. માટે મોક્ષને આપનાર ઈશ્વર અવશ્ય છે એવો યોગનો મત છે. હે શત્રુનો ક્ષય કરનારા યુધિષ્ઠિર ! સારી રીતે વિચાર કરનારા યોગાચાર્યો પોતાના હેતુની ઉત્તમતા એવી રીતે બતાવે છે કે, જો ઇશ્વર ન હોય તો જીવ બંધનમાંથી મુક્ત કેમ થાય ? ૩ સાંખ્ય મતને અનુસરનારા બ્રાહ્મણો પોતાના પક્ષની સ્થાપનાને અર્થે એવો હેતુ કહે છે કે, આ લોકમાં જે મનુષ્ય સર્વ ગતિઓને જાણીને વિષયોથી વિરક્ત થાય છે તે, દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી મુક્ત થાય છે એ સ્પષ્ટ છે, એથી બીજે પ્રકારે થતું નથી. મોટી બુદ્ધિવાળા આચાર્યો સાંખ્યશાસ્ત્રનું તત્વ એવી રીતે બતાવે છે–અર્થાત્ સાંખ્યાચાર્યોનો મત એવો છે કે, જેમ સ્ફટિક શુદ્ધ છતાં રાતાં પુષ્પની સાથે મૂકવાથી રાતો જણાય છે. એજ રાતા દેખાતા સ્ફટિકને જોઇને બુદ્ધિ ભ્રમિત થવાથી તે " પદ્મરાગ " નામનો લાલરંગનો મણિ જાણવા (જોવા)માં આવે છે અને પદ્મરાગ પણ ચંદ્રના અજવાળામાં જોવાથી ઈન્દ્રનીલ મણિરૂપે ભાસે છે. એ રીતે અસાધ્ય પરંપરા થાય છે તેમજ ચિદાત્મા સ્વતઃ

શુદ્ધ છતાં માયાના યોગથી ઈશ્વર જોવામાં આવે છે અને અવિદ્યાવડે "તે બ્રહ્મ છે" એવી બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી સૂત્રાત્મા થાય છે. વળી અવિદ્યાની પ્રબળતાથી તેજ સૂત્રાત્મા વિરાટ થાય છે. અવિદ્યા અતિ પ્રબળ થાય છે ત્યારે તેજ વિરાટ્ વ્યષ્ટિ દેહમાત્રનો અભિમાની વિશ્વ થાય છે. જેમ ઘડામાં રહેલા દીપકનો પ્રકાશ માત્ર ઘડાનેજ અજવાળું કરે છે. જો ઘડાનાં છિદ્રોમાંથી કાંઈક પ્રકાશ બહાર નીકળતો હોય છે તો ઘરમાં રહેલા થોડા ભાગને પણ પ્રકાશ કરે છે. ઘડામાંથી દીપક બહાર નીકળે તો સઘળા ઘરમાં પ્રકાશ કરે છે, તેમજ પ્રત્યગાત્મા દેહથી વીંટાયલો થઈને માત્ર દેહને જાણે છે, દેહની ઇન્દ્રિયોદ્વારા બહાર નીકળીને બ્રહ્માંડની માંહે રહેલા શબ્દાદિ કેટલાક વિષયોને જાણે છે અને ગુરૂએ કહેલી યુક્તિથી જ્યારે સર્વ પ્રકારે દેહના અધ્યાસનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે સઘળા ત્રિભુવનના ઉદરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. તે વખતે "હું સર્વાત્મા વિરાટ્ છું" એમ માને છે. પછી અવિદ્યા ન્યૂન થવાથી પોતાને સૂત્રાત્મા માને છે, તે અવિદ્યાને પોતાના વશમાં કરીને પછી પોતાને ઈશ્વર માને છે અને જ્યારે માયાનો નાશ થાય છે ત્યારે શુદ્ધચિન્માત્રરૂપે પ્રકાશે છે, એવો અનુભવનો ક્રમ છે. તેમાં વિશ્વની વિરાટ્, સૂત્રાત્મા, ઈશ્વર અને શુદ્ધ, એ ચાર ગતિઓ ક્રમે કરીને છે. જો તે સર્વ ગતિઓનો સાક્ષાત્કાર થાય–તે ગતિઓ અનુભવવામાં આવે તો એ ચારે દેહમાંથી પાર જઈને પછી બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષ મુક્ત થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. બ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાનના બળથી ક્રમે કરીને ઇશથી આરંભીને વિશ્વપર્યંત દેહનો અધ્યાસ ઘટી જાય છે અને તેથી પૂર્વ પૂર્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે સર્વ પ્રકારે અધ્યાસની નિવૃત્તિ થવાથી તે સ્ફટિકની પેઠે, ઉપાધિરહિત થઈને પ્રકાશે છે. એ સર્વ અનુભવના બળથીજ સિદ્ધ થાય છે. માટે "ઈશ્વર–તટસ્થ છે" એમ માનવાથી શું સિદ્ધ થાય છે? એવું સાંખ્યનું માનવું છે. ૪, ૫ એ રીતે બન્નેનો મત છે તો તેમાંથી જે પક્ષ પોતાનો હોય તેની યુક્તિ ગ્રહણ કરવી. કેમ કે, ત્હારા સરખા શિષ્ટ પુરૂષોએ માનેલા પુરૂષે શિષ્ટ પુરૂષોનાજ મતને ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે અને તેથી જે વચન પોતાના મતને હિતકર હોય તેને ગ્રહણ કરવું. ૬ હે યુધિષ્ઠિર! એ બન્ને મત જૂદા જૂદા જણાય છે છતાં પણ તે બન્ને તત્વ મ્હારે તો માન્ય છે; કેમ કે, યોગશાસ્ત્રનો મત પ્રત્યક્ષ હેતુવાળો છે અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો મત શાસ્ત્રના નિશ્ચયવાળો છે. ૭ હે રાજન્! એ બન્ને મત શિષ્ટ પુરૂષોએ માનેલા છે. જો શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો તે, પરમ ગતિને આપે છે. ૮ હે પાપરહિત! સાંખ્ય અને યોગ એ બન્નેમાં પવિત્રતા, તપ, પ્રાણીઓ ઉપર દયા અને વ્રતધારણ ઇત્યાદિ સર્વ સાધન સમાન છે, માત્ર તેમનું શાસ્ત્ર સમાન નથી તે એવી રીતે કે, મહદાદિ કારણ–સહિત જગત, જેમ દોરડીમાં સર્પનો અધ્યાસ થયેલો હોય છે, તેમ આત્માને વિષે અધ્યસ્ત છે–અધ્યાસરૂપ છે. જગતરૂપ અધ્યાસનો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનવડે બાધ થાય છે ત્યારે સંસારના બીજનો ઉચ્છેદ થાય છે એવો સાંખ્યનો મત છે. યોગનો મત એવો છે કે, અપ્રાપ્ત દુઃખનો ત્યાગ કરવો. એ રીતે હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય) વસ્તુનો ઉપન્યાસ કરીને પછી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો સંયોગ એ હેય વસ્તુનો હેતુ છે. એ રીતે હેયનું નિમિત્ત કહી બતાવે છે. તેમજ મહદાદિ દૃશ્યાકાર થયેલી વૃત્તિનો નિરોધ કરવાથી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો વિયોગ થવાથી વૃત્તિ દૃશ્યરૂપ થશે નહિ પણ તે વૃત્તિની સ્વરૂપમાં–આત્મારૂપમાં સ્થિતિ થશે અને એવી રીતે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થશે.

જેમ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તેનું નામ યોગ." તે યોગનું– દૃષ્ટાનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન (સ્થિતિ) થાય છે. યોગવિના બીજા સ્થળમાં દૃષ્ટાની વૃત્તિ દૃશ્ય વસ્તુના સરખી થાય છે. એ પ્રમાણે દૃષ્ટા અને દૃશ્યના સંયોગરૂપ હેતુનો નાશ થવાથી તેના કાર્યરૂપ દુઃખનો નાશ થાય છે માટે જગતને મિથ્યા કહેવું વ્યર્થ છે. એ વિષે યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે, "ચિત્તનો નાશ કરવાના બે ક્રમ છે. યોગ અને જ્ઞાન." વૃત્તિના નિરોધને "યોગ" કહે છે અને રૂડે પ્રકારે વિચાર કરવો તેને "જ્ઞાન" કહે છે. કેટલાક પુરૂષને યોગ અસાધ્ય છે અને કેટલાક પુરૂષને તત્વજ્ઞાન અસાધ્ય છે. માટે પરમ-શિવે એ બે પ્રકાર કહેલા છે. ૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પિતામહ! જો યોગ અને સાંખ્યના સાધન–વ્રત, શૌચ અને દયા આદિ સમાન છે તથા તેનું ફળ પણ સમાન છે ત્યારે તે શાસ્ત્રો શા કારણથી સમાન નથી? તે મને કહો. ૧૦ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–રાગ, મોહ, સ્નેહ, કામ અને ક્રોધ, એ પાંચ દોષનો યોગવડે એકવાર ઉચ્છેદ કર્યા છતાં તે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે અને સાંખ્યમાં તેમ થતું નથી, તાત્પર્ય કે, જ્ઞાનપક્ષમાં વસ્તુતત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી એકજવાર બાધિત થયેલા દ્વૈતસત્યત્વના સંસ્કારનો પુનઃ ઉદય થતો નથી. જેમ એક વાર બિંબનું જ્ઞાન થવાથી પ્રતિબંબ બાધિત થયું એટલે પુનઃ વિસ્મૃત થતું નથી, કેમ કે, તે "મિથ્યા છે" એવો નિશ્ચય થઇ જાય છે. તેજ પ્રમાણે જગતને મિથ્યા જાણ્યું એટલે રાગાદિનો ઉદય થતો નથી માટે કર્મ પણ તેને વળગતાં નથી અને કર્મ વળગતાં નથી તેથી તે સંબંધી દુઃખ પણ વળગતું નથી અને એ રીતે સંસારની ઉત્પત્તિના કારણનો અભાવ થવાથી તે, સુખવડે મુક્ત થાય છે. યોગ પક્ષમાં તો ચિત્તનો નિરોધ કરવાના સંસ્કારના બળથીજ દૃશ્ય સંસ્કારનો નાશ કરવો પડે છે અને એવી રીતે દૃશ્ય સંસ્કારનો નાશ થયો એટલે રાગાદિનો ઉચ્છેદ થાય છે અને ક્રમે કરીને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિરોધ સંસ્કારનું બળ ન હોય તો વારંવાર નિરોધનો અભ્યાસ કર્યા છતાં પણ રાગા-દિથી ચિત્ત આક્રાંત થઇને, યોગી યોગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. એવી રીતે યોગમાર્ગે જતાં મોક્ષમાં વિઘ્નનો સંભવ છે માટે સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્ર જૂદાં જૂદાં કહેલાં છે. ૧૧ જેમ મોટાં મત્સ્ય જાળને તોડીને પુનઃ જળને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દોષરહિત થયેલા યોગીઓ પણ પોતાના યોગબળથી સંસારરૂપી જાળને તોડીને આત્મસ્વરૂપને પામે છે. ૧૨ જેમ બળવાન હરણો ફાંસાને તોડીને અને સર્વ બંધનથી છૂટા થઇને નિર્મળ માર્ગે ચાલ્યા જાય છે, તેમ યોગીઓ પણ સંસારના બંધનને તોડીને અને નિર્દોષ માર્ગે જઇને સ્વાત્મામાં મળે છે. ૧૩ હે રાજન્! બળવાન યોગીઓ લોભરૂપી બંધનને તોડીને ઉત્તમ, નિર્મળ અને કલ્યાણરૂપ માર્ગે જાય છે. ૧૪ હે રાજન્! જેમ સ્નાયુમયી જાળમાં પકડાયેલા નિર્બળ મૃગ તે (જાળ)ને તોડી શકતા નથી અને અંતે નાશ પામે છે, તેમ જીવો યોગના બળ વિના સંસારના બંધનમાં પડીને નાશ પામે છે. ૧૫ હે કૌંતેય! જેમ જાળમાં સપડાયેલા નિર્બળ મૃગ મૃત્યુ પામે છે, તેમ હે રાજેન્દ્ર! અત્યંત નિર્બળ યોગીઓ પણ સંસારરૂપી જાળને ન તોડી શકવાથી નાશ પામે છે. ૧૬ હે શત્રુદમન! જેમ પક્ષીઓ જાળ સૂક્ષ્મ છતાં પણ તેમાં ગૂંચાઈ જાય છે અને બહાર નીકળી શકતાં નથી તથા નાશ પામે છે અને જે બળવાન હોય છે તે છટકી જાય છે. ૧૭ તેમ હે શત્રુતાપન! કર્મરૂપી બંધનથી બંધાયલા નિર્બળ યોગીઓ નાશ પામે છે અને જેઓ બળવાન હોય છે તેઓ

મુક્ત થાય છે. ૧૮ હે રાજન્! જેમ અલ્પ અગ્નિ હોય અને તે ઉપર ભારે ભારે કાષ્ઠ પડે તો તે (અગ્નિ) શમી જાય છે-હોલાઇ જાય છે, તેમ નિર્બળ યોગી પણ શમી જાય છે. ૧૯ પણ હે રાજન્! એજ અગ્નિ જ્યારે બળવાન થાય છે તથા તેને વાયુનું બળ આવી મળે છે ત્યારે તે સમગ્ર પૃથ્વીને પણ બાળવાને સમર્થ થાય છે. ૨૦ તેમ યોગના બળવાળો તથા પ્રદીપ્ત તેજવાળો મહા બળવાન યોગી પ્રલયકાળના સૂર્યની પેઠે સમગ્ર જગતને પણ શોષી લેવાને સમર્થ થાય છે. ૨૧ હે રાજન્! જેમ જળનો પ્રવાહ દુર્બળ માણસને ખેંચી જાય છે, તેમ વિષયો બળહીન યોગીને ખેંચી જાય છે. ૨૨ પણ જો એવા પ્રવાહની મધ્યે મોટા હાથીને ઉભો કર્યો હોય તો તે, પ્રવાહને અટકાવે છે, તેમ યોગી પણ યોગનું બળ પામીને ઘણા વિષયોને અટકાવે છે. ૨૩ હે પાર્થ! યોગના બળથી યુક્ત થયેલા યોગીઓ અવશ થઇને પ્રજાપતિ, ઋષિઓ, દેવો અને મહાભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે, કેમ કે, તેઓ તેમ કરવાને સમર્થ છે. ૨૪ હે રાજન્! અમાપ તેજવાળા યોગીના ઉપર સત્તા ચલાવવાને યમ અથવા ક્રોધ પામેલો અંતક અથવા ભયાનક પરાક્રમવાળો મૃત્યુ પણ સમર્થ થતો નથી. ૨૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યોગી યોગબળને પામીને પોતાનાં અનેકરૂપ કરીને તેવડે સઘળી પૃથ્વીમાં ફરે છે. ૨૬ કોઈ યોગી દેહવડે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે તથા પુનઃ ઉગ્ર તપ આચરે છે, હે તાત! વળી જેમ સૂર્ય પોતાના તેજના ગુણનું આકર્ષણ કરી લે છે, તેમ તે પોતાના યોગસામર્થ્યનું આકર્ષણ પણ કરે છે. ૨૭ હે રાજન્! બળયોગી બંધનને છેદવાને સમર્થ છે માટે તે મોક્ષ કરવાને પણ સમર્થ છે એમાં સંશય નથી. ૨૮ હે પૃથ્વીપતે! યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે એવાં બળ મેં તને કહ્યાં છે. વળી દૃષ્ટાંતને માટે બીજાં કેટલાંક નાનાં બળ પણ હું તને પુનઃ કહું છું. ૨૯ હું સમાધિની સિદ્ધિને અર્થે નાભિ આદિ દેહના કોઇ એક ભાગમાં ચિત્તને સ્થિર કરવારૂપ ધારણા વિષે તને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટાંત કહું છું તે હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તું સાંભળ. ૩૦ જેમ સાવધાન ધનુષ્યધારી એકાગ્ર થઇને નિશાનને હણે છે, તેમ સારી રીતે યોગને સાધનારો યોગી મોક્ષ પામે છે એમાં સંદેહ નથી. ૩૧ જેવી રીતે કોઈ પુરૂષ તેલથી પૂર્ણભરેલા પાત્રને લઇને નીસરણી ઉપર ચઢતો હોય તે વખતે જેવું તેમાં નિશ્ચળ મન રાખે છે તેવુંજ નિશ્ચળ મન રાખીને યોગી યોગસાધના કરે તો તે (યોગી) પોતાના આત્માને સૂર્યના સમાન નિર્મળ બનાવે છે. ૩૨, ૩૩ હે રાજશ્રેષ્ઠ! હે કૌંતેય! જેમ ખલાસી ભરસમુદ્રમાં પડીને અને સાવધાન થઇને સુકાન ઝાલે છે તથા તેમ કરીને સમુદ્રમાંથી ઉતાવળે પાર ઉતારે છે, તેમ તત્વને જાણનારો યોગી યોગવડે સમાધિ કરીને અને આ દેહનો ત્યાગ કરીને દુર્ગમ સ્થાનને પામે છે. ૩૪, ૩૫ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! હે રાજન્! જેમ સારી રીતે સાવધ રહેલો સારથી સારા ઘોડાઓને જોડીને ધારેલા દેશ પ્રત્યે ધનુષ્યધારીના રથને પહોંચાડે છે, તેમ હે નૃપતિ! ધારણાના વિષે સારી રીતે એકાગ્ર થયેલો યોગી ઉતાવળે સર્વોત્તમ સ્થાનને પામે છે. જેમ નિશાન તાકનારાએ ધનુષ્યમાંથી છોડેલું બાણ નિશાનમાં જઇને ચોંટે છે, તેમ યોગી પુરૂષ આત્માને પામે છે. ૩૬, ૩૭ જે યોગી આત્માના (પોતાના) વિષે આત્માને જોઇને-તેનું ધ્યાન ધરીને નિશ્ચળ થઇને રહે છે તેનું પાપ નષ્ટ થાય છે તથા તે પવિત્ર પુરૂષોના અવિનાશી પદને પામે છે. ૩૮ હે અમિત પરાક્રમવાળા યુધિષ્ઠિર! નાભિને વિષે મણિપૂર ચક્રમાં, કંઠના વિષે વિશુદ્ધ ચક્રમાં, મસ્તકના વિષે સહસ્રદળ ચક્રમાં, હૃદય વિષે અનાહત

કંઠમાં અને છાતી, પાસાં, નેત્ર, શ્રવણ અને નાસિકા આદિ સ્થાનમાં ચિત્તની ધારણા કરવી. જે યોગી સાવધાન થઇને એ સ્થાનના વિષે પોતા સૂક્ષ્મ આત્માનો યોગ કરે છે, હે પૃથ્વીપતે ! તે યોગી પોતાનાં શુભાશુભ કર્મનો નાશ કરીને તથા નિશ્ચળ એવા ઉત્તમ યોગને ધારણ કરીને જો મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરે તો મુક્ત થાય છે. ૩૯, ૪૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે ભારત ! યોગી કેવો આહાર કરવાથી તથા શું શું જીતવાથી બળને પામે છે ? તે તમારે કહેવું જોઇએ. ૪૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે ભારત ! જે યોગી દાણા વીણી ભોજન કરતો હોય, ખોળ ખાતો હોય, તેમજ જેણે સ્નેહ (ચીકાશવાળા ઘી, તેલ આદિ પદાર્થો)ને તજ્યો હોય તે યોગી બળ પામે છે. ૪૩ હે શત્રુને દમન કરનાર ! જે ઘણા કાળ પર્યંત લૂખા સાથવાનું એકવાર ભક્ષણ કરતો હોય એવો શુદ્ધ યોગી બળ પામે છે. ૪૪ યોગી ઘણાં પખવાડીઆં, માસ, ઋતુઓ અને સંવત્સર સુધી દૂધમાં મિશ્ર કરેલું જળ પીવાથી બળ પામે છે. ૪૫ સદાકાળ યોગીએ માંસનો ત્યાગ કરવો એટલે માંસને તજવું. હે નરાધિપ ! યોગી માંસનો સદાકાળ ત્યાગ કરીને બળ પામે છે. માંસની સાથે તજવા જેવા બીજા પદાર્થ પણ હઠયોગમાં કહેલા છે. તે એવા છે કે,–માંસ, દહીં, કળથી, લસણ, શાક, તીખો પદાર્થ, ખાટો પદાર્થ, કડવો પદાર્થ, ખોળ, હીંગ, સૌવીર (એક જાતનું મદ્ય), સરસવ અને તેલ, એટલા પદાર્થો યોગીએ યત્નથી વર્જવા. ૪૬ વળી કામ, ક્રોધ, શીત, ઉષ્ણ, વૃષ્ટિ, ભય, શોક, શ્વાસ, પુરૂષને યોગ્ય વિષયો, અપ્રીતિ, ભયાનક તથા દુર્જય તૃષ્ણા, સ્પર્શ વિષય, નિદ્રા અને તંદ્રા આદિ ગુણો કે જે દુર્જય છે, યોગી તે સર્વને જીતવાથી બળ પામે છે. મહાત્મા વૈરાગ્યવાન અને મોટી બુદ્ધિવાળા જે યોગીઓ હોય છે તેઓ પોતાની અધ્યયન અને ધ્યાનરૂપી સંપત્તિવડે સૂક્ષ્મ આત્માને સ્વયમેવ પ્રકાશિત કરે છે. ૪૭, ૪૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પંડિત બ્રાહ્મણોથી પણ એ માર્ગ મહાદુર્ગમ છે, એ માર્ગે કોઇકજ કુશળપણે પાર જઇ શકે છે. જેમ મહાઘોર અરણ્યમાં ઘણા સર્પ તથા અજગર આદિ હોય, તેમાં ઘણા ખાડા હોય, જળ મળતું ન હોય, દુર્ગમ હોય, ઘણા કાંટા હોય, ભોજન ન મળે એવું હોય, ઝાડીથી ગૂંચાયલા માર્ગવાળું હોય, જેમાંનાં ઝાડ દાવાનળ લાગવાથી સળગી ઉઠયાં હોય અને જેના માર્ગમાં ચોર ભમતા હોય એવા વનમાં થઇને કોઇકજ જુવાન પુરૂષ કુશળ–ક્ષેમ જઇ શકે છે. તેમ યોગનો માર્ગ પણ ઘણાં વિઘ્નવાળો હોવાથી કોઇકજ બ્રાહ્મણ તે માર્ગે કુશળ–ક્ષેમ જઇ શકે છે. પણ ઘણા તો તે માર્ગને જોઇનેજ વિરામ પામે છે કેમ કે, તે માર્ગ ઘણા દોષવાળો છે. ૫૦, ૫૩ હે રાજન્ ! તીક્ષ્ણ અસ્ત્રાની ધાર ઉપર તો કદાચિત્ સુખવડે સ્થિર રહી શકાય, પણ અકૃતાત્મા પુરૂષોએ યોગની ધારણા ઉપર સ્થિર રહેવું મહા કઠિન છે. ૫૪ હે રાજન્ ! જો યોગી યોગ સાધતાં ધારણામાં ભ્રષ્ટ થાય છે તો, જેમ ખલાસી વિનાનું વહાણ ઉતારૂઓને સમુદ્રમાં ડૂબાડે છે, તેમ તે યોગીને રોગાદિ આઘાતવાળી અશુભ ગતિને પમાડે છે. ૫૫ હે કૌંતેય ! પણ જે પુરૂષ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે ધારણામાં રહે છે તે પુરૂષ મરણ, જન્મ, સુખ અને દુઃખ એ સર્વને તજી દે છે. ૫૬ અનેક પ્રકારનાં (અનેક) શાસ્ત્રોમાં નિષ્પન્ન થયેલું યોગનું ફળ શું છે ? તે મેં તને આ પ્રમાણે કહ્યું છે પણ યોગશાસ્ત્રનું જે શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે તે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ દ્વિજાતિઓમાં નિશ્ચિત થયેલું છે. ૫૭ હે મહાત્મન્ ! તે કાર્ય અથવા ફળ પરમ બ્રહ્મમય છે. એ કાર્ય સિદ્ધ કરીને મહાત્મા યોગી તત્કાળ

મુક્ત થાય છે તથા બ્રહ્મા, ઈશ્વર, વરદાન આપનારા વિષ્ણુ, શિવ, ધર્મ ષડાનન (કાર્તિકેય) મોટા પ્રતાપવાળા બ્રહ્માના પુત્રો, કષ્ટકારી તમોગુણ, અત્યંત મોટો રજોગુણ, શુદ્ધ સત્વગુણ, પરમ પ્રકૃતિ, વરૂણની પત્ની સિદ્ધિદેવી, સમગ્ર તેજ, અત્યંત મોટું ધૈર્ય, આકાશમાં તારાઓનો સ્વામી નિર્મળ ચંદ્ર, વિશ્વેદેવો, ઉરગ લોક, પિતૃઓ, સર્વ પર્વતો, ભયંકર સમુદ્રો સર્વ નદીઓ, સર્વ વન, મેઘ, નાગ, વૃક્ષો, યક્ષોના સમુદાય, દિશાઓ ગંધર્વનાં ટોળાં, પુરૂષો, સ્ત્રીઓ, એ સર્વમાં જય પામે છે—અર્થાત્ તે સર્વને જીતનારો થાય છે—તે તે રૂપે થઈ શકે છે તથા તે સર્વને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તાવે છે. ૫૮, ૬૧ (કોઈ કહેશે કે, જેમ અગ્નિમાંથી ઝીણા તણખા ઉડે છે, તેમ આત્મામાંથી સર્વ જીવ નીકળીને ફરે છે, એવું વેદમાં કહ્યું છે માટે આત્મા—પુરૂષથીજ બ્રહ્માદિની સૃષ્ટિ સંભળાય છે તો યોગી પૂર્વથી સિદ્ધ એવા બ્રહ્માદિમાં પ્રવેશ કરે છે, એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? એનો ખુલાસો કરતાં પિતામહ કહે છે કે,)—હે રાજન્! મોટા વીર્યવાળા અને મોટી બુદ્ધિવાળા પરમાત્માને વિષે જગતકર્તૃત્વાદિનું નિરૂપણ કરનારી તથા " આત્મામાંથી આકાશ ઉપજ્યું " ઈત્યાદિ વેદમાં કહેલી કથા શુભજ છે—અમારા મતથી વિરૂદ્ધ નથી. કેમ કે, યોગી નારાયણરૂપ છે. જેણે ચતુર્થ મૂર્તિ નારાયણ વિષે " હું નારાયણ છું " એમ અહંગ્રહવડે આત્મા (પોતા) નું સ્થાપન કર્યું છે એવો યોગી નારાયણ ભાવને પામે છે તથા તે મહાત્માનું ચિત્ત સર્વત્ર વ્યાપક થાય છે. એમ થવાથી તે સર્વનો પરાભવ કરીને પંચ ભૂતના દેહવાળા પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે—સંકલ્પ માત્રે રહીને સરજે છે. માટે યોગની સંપ્રજ્ઞાત અવસ્થામાં યોગીઓમાં પ્રાણીઓને સરજવાપણું છે અને વ્યુત્થાન દશામાં ભૌતિક પ્રાણીઓને સરજવાપણું છે માટે કાંઇ પણ શ્રુતિથી યોગશાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ નથી. વેદાંતીઓ પણ યોગીના યોગૈશ્વર્યનું હરણ કરી શકતા નથી. ૬૨

कथा च येयं नृपते प्रसक्ता देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ॥
योगी स सर्वानभिभूय मर्त्यान्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां योगविधौ शतोपरि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

અધ્યાય ૧૨૯ મો—સાંખ્યજ્ઞાન કથન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सम्यक्त्वयायं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः ॥
॥ योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:—હે રાજન્! શિષ્ટ પુરૂષોએ માનેલો આ યોગમાર્ગ હિત ઈચ્છનારા અને ગુરૂ તમોએ મને—શિષ્યને રૂડે પ્રકારે યથાન્યાય—જેમ ઘટે તેમ—વર્ણવી બતાવ્યો. ૧ હવે હું તમને પૂછું છું માટે મને સમગ્ર સાંખ્યનો વિધિ કહો કેમ કે, ત્રણે લોકમાં જે જ્ઞાન છે તે સર્વ તમોએ જાણેલું છે. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:—કપિલાદિ સમર્થ યતિઓએ આત્માને જાણનારા ઋષભાદિ સાંખ્યાચાર્યોના જે સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને પ્રકાશ કરેલું છે તે, તું મ્હારી પાસેથી સાંભળ. ૩ હે મનુજશ્રેષ્ઠ! જેમાં બીજાં શાસ્ત્રો જેવા ભ્રમ જણાતા નથી

જેમાં ઘણા ગુણ છે અને કેવળ દોષની હાનિ કરનાર છે એવું તે સાંખ્યશાસ્ત્ર છે—અર્થાત્ કોઇ જગ્યોએ જીવને સત્ય કહેલો છે, કોઇ જગ્યોએ અનેક આત્મા કહેલો છે અને કોઇ જગ્યો-એ એકજ આત્મા કહેલો છે; એવા ભ્રમ બીજાં શાસ્ત્રોમાં છે તેવો સાંખ્યશાસ્ત્રમાં નથી. વળી કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડનો વિરોધ પણ આ સાંખ્યશાસ્ત્રથી નીકળી જાય છે એ ગુણ છે. વળી "એક આત્મા છે" એમ કહેવાથી, બહુ આત્મા માનનારનો એ દોષ ઉપજે છે કે. સર્વ આત્માઓ સમાન હોવાથી એક દેહના આત્માને જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વને થવો જોઇએ, એ દોષ પણ સાંખ્ય મતવડે નિરસ્ત થાય છે. ૪ હે રાજન્! જ્ઞાનવડે દોષવાળા વિષયોની સંખ્યા (ગણના) કરીને તથા દુર્જય એવા મનુષ્યના તથા પિશાચના વિષયોની ગણના કરીને. ૫ તેમજ રાક્ષસોના વિષયોને તથા પક્ષિઓના વિષયોને જાણીને તથા ઉરગના અને ગંધર્વના વિષયોને જાણીને. ૬ વળી પિતૃઓના વિષયોને તથા તિર્યક્ જાતિઓના પ્રાણી-ઓનાં વિષયોને જાણીને, ગરૂડ આદિ પક્ષીઓના વિષયોને અને વાયુઓના વિષયોને જાણીને. ૭ રાજર્ષિ અને બ્રહ્મર્ષિઓના વિષયોને જાણીને, અસુરના અને વિશ્વેદેવોના વિષયોને જાણીને. ૮ દેવર્ષિઓના વિષયોને તથા યોગીઓનાં ઐશ્વર્યને જાણીને, પ્રજાપતિના અને બ્રહ્માના વિષયોને જાણીને. ૯ તેમજ લોકમાં આયુષ્યના પરમ અવધિ (કાળ)ને પણ તત્વથી જાણીને, હે બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! સુખના પરમ તત્વને જાણીને. ૧૦ નિરંતર વિષયને ઇચ્છનારા પ્રાણીઓને સમય પ્રાપ્ત થયે જે દુઃખ થાય છે તેને જાણીને, તિર્યક્-યોનિઓમાં પડનારા જીવોનાં અને નરકમાં પડનારા જીવોનાં દુઃખોને જાણીને. ૧૧ હે ભારત! સ્વર્ગના સમગ્ર ગુણોને તથા દોષોને જાણીને, વેદનાં વચનોમાં રહેલા દોષને તથા ગુણને જાણીને. ૧૨ હે રાજન્! જ્ઞાનયોગમાં રહેલા ગુણ–દોષને તથા યોગશાસ્ત્રમાં રહેલા ગુણ–દોષને જાણીને, હે નૃપ! સાંખ્ય જ્ઞાનમાં રહેલા ગુણ–દોષને જાણીને. ૧૩ સત્વના દશ ગુણોને, રજના નવ ગુણોને તથા તમના આઠ ગુણોને જાણીને, બુદ્ધિના સાત ગુણોને, મનના છ ગુણોને અને આકાશના પાંચ ગુણોને જાણીને, વળી પુનઃ બુદ્ધિના ચાર ગુણોને, તમના ત્રણ ગુણોને, રજના બે ગુણોને અને સત્વના એક ગુણને જાણીને—અર્થાત્ વિદ્વત્વ-પણાના અભિમાનરૂપ સાંખ્યમાં દોષ છે તેને જાણીને તથા અદ્વેષત્વાદિ સાંખ્યમાં રહેલા ગુણને જાણીને, આનંદ, પ્રીતિ, ઉદ્રેગ, પ્રકાશપણું, પુણ્યશીલપણું, સંતોષ, શ્રદ્ધા રાખવા-પણું, આર્જવ (સરળતા), ત્યાગશીલપણું અને ઐશ્વર્ય, એવા સત્વના દશ સ્વાભાવિક ગુણો છે. સુખ–દુઃખને ભોગવવું, ભેદ, પુરૂષપરાક્રમ, કામ, ક્રોધ, મદ, ગર્વ, દ્વેષ, નિંદા, એ નવ રજોગુણના સ્વાભાવિક ગુણો છે. અંધકાર (અજ્ઞાન), મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, નિદ્રા, પ્રમાદ, આલસ્ય એ આઠ તમોગુણના ગુણો છે. મહદ્, અહંકાર અને પંચતન્માત્રા, એ સાત બુદ્ધિના ગુણો છે. શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇંદ્રિય તથા મન, એ મનનાં છ રૂપ છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂત એ આકાશના પાંચ ગુણ છે. સંશય, નિશ્ચય, ગર્વ, અને સ્મરણ, એ ચાર બુદ્ધિના પ્રકાર છે. અપ્રતિપત્તિ, વિપ્રતિપત્તિ અને વિપરીતપ્રતિપત્તિરૂપ તમ ત્રણ પ્રકારનું છે. પ્રવૃત્તિરૂપ અને દુઃખરૂપ એવા બે પ્રકારના રજોગુણ છે, પ્રકાશ સત્વનું રૂપ છે. બુદ્ધિ આદિનું પુનઃ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એ છે કે, પ્રતિલોમ માર્ગે સત્વમાં તેનો લય કરવો, એમ બતાવ્યું છે. એ પ્રમાણે પંચાવન ગુણોમાંથી સત્વાદિ ગુણો યથાર્થ રીતે આત્માની પ્રાપ્તિ કરનારા છે, તેને જાણીને તથા રજોગુણ, તમોગુણ વગેરે

ગુણો આત્મમાર્ગે જતાં પ્રતિબંધ કરનારા છે તેનો ત્યાગ કરવાને માટે તેને પણ જાણીને, તેમજ પ્રાકૃત લયને વિષે તથા આત્મતત્વના વિચારને વિષે પણ તે સર્વને જાણીને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી યુક્ત થયેલા-ગ્રંથથી અને અનુભવથી સંપન્ન થયેલા તથા મોક્ષોપયોગી સાત્વિકાદિ ભાવથી વાસિત ચિત્તવાળા થયેલા શુભ પુરૂષો, જેમ સૂર્યનાં સૂક્ષ્મ કિરણો આકાશને પામે છે તેમ, શુભ મોક્ષને પામે છે. ૧૪-૧૭ જેમ કુંડળની સાથે સુવર્ણ મળેલું (સંયુક્ત) છે, તેમ રૂપવાળા દ્રવ્યની સાથે ચક્ષુ ઇંદ્રિય સંયુક્ત છે–અર્થાત્ ચક્ષુથી વ્યતિરિક્ત રૂપ, દ્રવ્ય કે, દેવતાદિ વિષય નથી. એજ પ્રમાણે ગંધ ગુણની સાથે ઘ્રાણ ઇંદ્રિય સંયુક્ત છે, શબ્દની સાથે શ્રોત્ર ઇંદ્રિય સંયુક્ત છે, રસ ગુણની સાથે જીહ્વા ઇંદ્રિય સંયુક્ત છે. ૧૮ અને સ્પર્શની સાથે ત્વચા ઇંદ્રિય સંયુક્ત છે. એજ પ્રમાણે ત્વચા ઇંદ્રિયનો દેવતા વાયુ આકાશમાં રહેલો છે, મોહ તમોગુણમાં રહેલો છે, લોભ અર્થ (દ્રવ્ય–વિષય)માં રહેલો છે–અર્થાત્ રજોગુણનું કાર્ય લોભ અર્થમાં રહેલો છે અને તમોગુણનું કાર્ય મોહ તમોગુણ–અજ્ઞાનાવસ્થામાં રહેલો છે. ૧૯ પગલાં મૂકવારૂપ પાદક્રમણમાં વિષ્ણુદેવ રહેલા છે, બળરૂપ હસ્તઇંદ્રિયના વિષે ઇંદ્ર રહેલા છે, ઉદરમાં અગ્નિદેવ રહેલા છે, જળના વિષે પૃથ્વીદેવી રહેલી છે, જળ તેજના વિષે રહેલું છે. ૨૦ તેજ વાયુમાં રહેલું છે, વાયુ આકાશમાં રહેલો છે, આકાશ મહત્તત્વ (અહંકાર)માં રહેલું છે, મહત્તત્વ બુદ્ધિમાં રહેલું છે. ૨૧ બુદ્ધિ તમોગુણમાં રહેલી છે, તમોગુણ રજોગુણમાં રહેલો છે, રજોગુણ સત્વગુણમાં રહેલો છે, સત્વગુણ આત્મા (જીવ)માં રહેલો છે. ૨૨ જીવ ઇશ્વર વિષે રહેલો છે અને ઇશ્વર તે નારાયણ દેવ છે. તે દેવ મોક્ષ વિષે રહેલા છે અને તે મોક્ષ અન્ય કોઇના વિષે આસક્ત નથી. ૨૩ જે નિર્વિકલ્પ કૈવલ્ય વસ્તુ છે તે પોતાના મહિમાને વિષેજ સ્થિત છે. સત્વગુણવાળો દેહ કે, જે બુદ્ધિ સત્વમય સ્વપ્ન શરીર છે તે પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી ઇંદ્રિય, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ મંત્ર, અકર્મ, લોક અને નામ એ સોળ વેદમાં કહેલા ગુણોથી વીંટાયલું છે તેને જાણીને તથા સ્વભાવ અને ચેતનાને દેહમાં આશ્રયેલી જાણીને–સ્વભાવ એટલે પૂર્વકર્મ તથા તેની ઉત્પત્તિનું કારણ બુદ્ધિની વૃત્તિ કે, જે તેને પ્રકાશ કરે છે તેને લિંગ દેહના આશ્રયે રહેલી જાણીને પછી મધ્યસ્થ–ઉદાસીન આત્મા કે, જેને વિષે પાપ નથી તેને અસંગ જાણવો. જેમ એકજ કર્મવડે સ્થૂલ શરીરના કર્મની અનુવૃત્તિથી સ્વપ્નાના પ્રપંચનો ભ્રમ થાય છે તથા ત્યારે પણ " આત્મા અસંગ છે " એમ જણાય છે. તેમજ જાગ્રતરૂપી ભ્રમમાં પણ વિષયની વાસનાવાળાઓને કર્મજ એ ભ્રમનું કારણ છે તથા આત્મા અસંગ છે. અને ઇંદ્રિયાદિ આત્મા વિષેજ રહેલાં છે એટલે ઇંદ્રિયાદિનો આત્મા વિષે અધ્યારોપ કરેલો છે એમ જાણવું. તાત્પર્ય કે, જેમ સ્વપ્નામાં એકજ આત્મા વાસનાના બળથી સર્વ જગતરૂપે થઇને ભાસે છે પરંતુ અસંગ છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ પૂર્વની વાસનાના બળથી આત્મા સર્વ જગતરૂપે ભાસે છે તથાપિ અસંગ છે. ૨૪,૨૫ એ રીતે ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોના અર્થને એ સર્વને વિષે રહેલા જાણીને તથા શ્રુતિપૂર્વક મોક્ષની દુર્લભતા જાણીને, પ્રાણ, અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાન, અધોવાયુ અને ઉર્ધ્વવાયુ કે, જેને " પ્રવાહ " કહે છે તે સર્વને જાણીને, એ સાત*

* જેમ એક વડના એક બીજમાં અનંત બીજ સમાયલાં છે તથા તેમાંના એક બીજમાં અનંત બીજ છે, તેમ એક વાયુમાં સાત વાયુઓ અને તે પ્રત્યેકમાં સાત એ રીતે જગતને અનંત જાણવું.

વાયુઓને વળી સાત સાત પ્રકારે થયેલા જાણીને, પ્રજાપતિ, ઋષિયો અને બીજા અનેક ઉત્તમ માર્ગોને જાણીને, અનેક સપ્તર્ષિઓને જાણીને, હે શત્રુતાપન ! રાજર્ષિઓને પણ અનેક જાણીને, તેજ પ્રમાણે મોટા દેવર્ષિઓને તથા સૂર્ય સરખા બ્રહ્મર્ષિઓને પણ અનેક જાણીને. ૨૬–૨૯ હે રાજન્ ! તે સર્વને કાળે કરીને ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા જાણીને, હે પૃથ્વીપતિ ! મોટા મોટા પ્રાણીના સમુદાયોનો નાશ થયેલો સાંભળીને. ૩૦ પાપ કર્મ કરનારાઓની અશુભ ગતિને જોઇને યમલોકના વિષે વૈતરણી નદીમાં પડનારાઓના દુઃખને જોઇને. ૩૧ અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં આવતા અશુભ જન્મને જોઇને, શોણિત (લોહી) તથા જળનાં પાત્રરૂપ અશુભ જઠર (માતાના ગર્ભ)માં વાસ થાય છે તેને જાણીને. ૩૨ કફ, મૂત્ર, મળ અને તે સર્વના તીવ્ર ગંધથી યુક્ત વીર્ય, રૂધિરના સમુદાયમાં તથા મજ્જા અને સ્નાયુઓના સ્થાનમાં જીવનો વાસ થાય છે તેને જાણીને અને જીવ સેંકડો નસોથી વ્યાપ્ત તથા નવદ્વારવાળા અપવિત્ર દેહમાં ભટકે છે તેને જાણીને પોતાના આત્માના હિતનો વિચાર કરવો તથા હે રાજન્ ! અનેક પ્રકારના યોગનું સાધન કરવું. ૩૩,૩૪ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તમોગુણવાળા જીવ કે, જે વિષયોને રમણીય માનીને તેનાથી વીંટાયા છે તેને સત્વગુણવાળા જીવ નિંદિત માને છે. ૩૫ જેઓએ આત્માને જાણેલો છે એવા મોટા સાંખ્યાચાર્યો તે વિષયોની નિંદા કરે છે. વળી સૂર્ય અને ચંદ્રને મોટાં મોટાં ગ્રહણ લાગે છે. ૩૬ તારાઓ પડે છે; નક્ષત્રો અવળા–સવળી થઈ જાય છે, સ્ત્રી–પુરૂષનાં દાંપત્યનો વિયોગ થાય છે, મનુષ્યો દીન થઈ જાય છે. ૩૭ પ્રાણીઓ પણ એક બીજાને અશુભ રીતે ભક્ષણ કરી જાય છે, બાલ્યાવસ્થા મૂઢતા ભરેલી જાય છે. દેહનો અશુભ ક્ષય થાય છે. ૩૮ ઘણા મનુષ્યોને રાગ અને મોહ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્વગુણ કોઈનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હજારોમાં કોઇકજ પુરૂષ મોક્ષ બુદ્ધિને ધારણ કરે છે. ૩૯ "મોક્ષ દુર્લભ છે" એમ વેદ કહે છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ નથી તેને વિષે બહુ ભાવના–માન રહે છે, લબ્ધ વસ્તુ વિષે ઉદાસીનતા રહે છે. ૪૦ હે રાજન્ ! વિષયો બંધન કરવાના હેતુ એ સર્વ જાણીને પણ મોક્ષના અર્થે યત્ન કરવો. વળી હે કૌંતેય ! મૃત્યુ પામેલાઓના અશુભ દેહોને. ૪૧ હે ભારત ! "ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનારા પ્રાણીઓના ઘરમાં વસવું પણ દુઃખભરેલું છે એમ જાણીને બ્રહ્મહત્યા કરનારાઓની અને પતિતની દુર્ગતિ થાય છે તેને જાણીને, ૪૨ દુરાત્મા બ્રાહ્મણો કે, જેઓ સુરાપાન કરવામાં આસક્ત છે તેઓની દુર્ગતિને જાણીને, ગુરૂની પત્ની સાથે આસક્ત થનારાઓની અશુભ ગતિને જાણીને, ૪૪ હે યુધિષ્ઠિર ! જેઓ પોતાની માતાની સાથે સારી રીતે વર્તતા નથી તેઓની નઠારી ગતિને જાણીને, લોકોમાં જે મનુષ્યો સારી રીતે વર્તતા નથી તેઓની અશુભ ગતિને જાણીને, ૪૪ અશુભ કર્મ કરનાઓની તે જ્ઞાનવડે અશુભ ગતિને જાણીને, તિર્યક્‌યોનિમાં પડેલા જંતુઓની અનેક પ્રકારની ગતિઓને જાણીને, ૪૫ અનેક પ્રકારનાં વેદનાં વચનને જાણીને, ઋતુઓનો વિપર્યય થતો જાણીને, સંવત્સરનો અને *માસનો ક્ષય થતો જાણીને, ૪૬ +પક્ષનો ક્ષય અને =દિવસનો ક્ષય થતો જાણીને, ચંદ્રની ક્ષય–વૃદ્ધિ પ્રત્યક્ષ થતી જોઈને,

---

* બે અમાસની વચ્ચે બે સંક્રાંતિઓ આવે ત્યારે "માસ ક્ષય" થાય છે. તેને "ક્ષયમાસ" કહે છે.

+ સાડા ચૌદ દિવસની વચમાં બે પર્વ થાય ત્યારે તેર દિવસનું પક્ષ થાય તેને "પક્ષ ક્ષય" કહે છે.

= એક વખત સૂર્ય ઉગે, ત્યારથી બીજી વખત સૂર્ય ઉગે તેટલામાં ત્રણ તિથિનો સ્પર્શ હોય ત્યારે દિવસનો ક્ષય થાય તેને "ક્ષયતિથિ" કહે છે.

૪૭ સમુદ્રની વૃદ્ધિ (ભરતી) અને વળી તેનો ક્ષય (ઓટ) થતો જોઇને, ધનનો ક્ષય અને વળી તેની વૃદ્ધિને જોઈને, ૪૮ સંયોગનો ક્ષય જોઇને તથા વિશેષે કરીને યુગોનો ક્ષય જોઇને, પર્વતોનો અને નદીઓનો ક્ષય થતો જોઇને, ૪૯ વર્ણોનો ક્ષય થતો જોઇને તથા તે ક્ષયનો પણ અંત થતો જોઇને, જરા, મૃત્યુ, જન્મ તથા તેનાં દુઃખને જોઇને, ૫૦ દેહના દોષને તથા દુઃખને જાણીને, દેહની વિકૃલવતા (ખોડ-ખાપણ) યથાર્થ જાણીને. ૫૧ પોતાના આત્માને વિષે રહેલા સર્વ દોષને જાણીને તથા પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ અશુભ ગંધને જાણીને પુરૂષે મોક્ષના અર્થે યત્ન કરવો. ૫૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે અપાર વિક્રમવાળા પિતામહ! તમે પોતાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કયા દોષને જુઓ છો? તે મને સંશય છે માટે તે (સંશય)નું તત્વથી નિવારણ કરવું યોગ્ય છે, ૫૩ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે રાજન્! બુદ્ધિમાન અને મર્મને જાણનારા કપિલ આચાર્યના સાંખ્યમતવાળા પુરૂષો "દેહમાં પાંચ દોષ છે" એમ કહે છે. હે શત્રુનાશન! તે દોષને સાંભળ. ૫૪ કામ, ક્રોધ, ભય, નિદ્રા અને પાંચમો શ્વાસ, ૫૫ એ પાંચ દોષ સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં દેખાય છે. +ક્ષમાવડે ક્રોધનો ઉચ્છેદ કરવો, સંકલ્પ વર્જવાવડે કામનો ક્ષય કરવો, ૫૬ સત્વનું સેવન કરવાવડે નિદ્રાનો ક્ષય કરવો, અપ્રમાદવડે ભયનો ક્ષય કરવો. હે રાજન્! અલ્પ ભોજન કરવાવડે પાંચમા શ્વાસનો ક્ષય કરવો—શ્વાસને તજવો. ૫૭ સેંકડો ગુણવડે બીજા ગુણોને જાણવા, સેંકડો દોષોને જાણવા અને સેંકડો વિચિત્ર હેતુઓવડે બીજા વિચિત્ર હેતુઓને યથાર્થ જાણવા. વિષ્ણુની અનેક માયાઓવડે વીંટાયલો આ લોક જળના ફીણ સરખો, ચિત્રામણની ભીંત સરખો, અને "નલ" નામે ઘાસના સરખો અંદરથી સારરહિત છે. ૫૮ વળી આ લોક અંધારા ખાડા જેવો અને વરસાદના પરપોટા જેવો અત્યંત નાશવાળો, સુખથી રહિત પરિણામે નાશવાળો અને અસ્વતંત્ર છે. ૬૦ આ લોક, જેમ કાદવમાં કળેલો હાથી બહાર નીકળવાને અસ્વતંત્ર છે, તેમ રજોગુણમાં ડૂબેલો હોવાથી અસ્વતંત્ર છે. માટે હે રાજન્! મોટી બુદ્ધિવાળા સાંખ્યજ્ઞાનીઓ પ્રજાઓમાં થયેલા સ્નેહનો ત્યાગ કરીને સર્વવ્યાપી મહાન સાંખ્યજ્ઞાનના યોગથી રાજસ તથા તામસ અશુભ ગંધને તથા દેહમાં રહેલા સ્પર્શથી ઉપજેલા સાત્વિક શુભ ગંધને તપરૂપી હાથાવાળા જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રવડે છેદી નાખે છે. અને પછી તેઓ દુઃખરૂપી જળથી ભરેલા, ભયાનક, જેમાં ચિંતા અને શોકરૂપી મોટા ધરા છે, જેમાં વ્યાધિ અને મૃત્યુરૂપી મોટા મગર છે, જેમાં ભયરૂપી મોટા સર્પ છે, જેમાં તમોગુણરૂપી મોટા કાચબા છે અને જેમાં રજોગુણરૂપી મોટા મત્સ્ય છે એવા સમુદ્રને જ્ઞાનરૂપી નાવમાં બેસીને તરી જાય છે. હે શત્રુદમન! તે સમુદ્રમાં સ્નેહરૂપી કાદવ છે, જરારૂપી ખડક છે, જ્ઞાનરૂપી દ્વીપ છે, કર્મરૂપી ઉંડાણ છે, સ્થિરવ્રતયુક્ત સત્યરૂપી જળ છે, હિંસારૂપી શીઘ્રવહન કરનારો પ્રવાહ છે, તેમાં અનેક પ્રકારના રસરૂપી ખાણો છે, તેમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રીતિરૂપી રત્નો છે, તેમાં દુઃખ અને પરિતાપરૂપી તોફાની પવન વાય છે, તેમાં શોક અને તૃષ્ણારૂપી મોટાં વમળ થાય છે, તેમાં તીક્ષ્ણ વ્યાધિરૂપ મોટા હાથીઓ છે, હે અરિંદમ! અસ્થિઓના સમુદાયરૂપી તેની ઘાડાઈ છે, તેમાં કફરૂપી ફીણ આવે છે, તેમાં દાનરૂપી ભયાનક મોતીઓની ખાણો છે, રૂધિરના ધરારૂપી પરવાળાં છે, હાસ્ય અને નિંદારૂપી ગર્જના થયા કરે છે, તે અનેક પ્રકારના જ્ઞાનવડે અત્યંત દુસ્તર (ન તરાય તેવો) છે

+ હવે તે પાંચે દોષોને જીતવાના ઉપાય કહે છે.

અને તેમાં વેદાંતશાસ્ત્રરૂપી બેટ છે એવો સર્વ પ્રાણીમય સમુદ્ર કે, જેમાં મોક્ષરૂપી રત્ન ન જડે એવો વિષય એજ વડવાનળ છે તેને, હે ભારત! જ્ઞાનરૂપી નાવવડે સિદ્ધ લોકો તરી જાય છે. તેઓ આવા જ્ઞાનવડે જન્મયુક્ત, દુસ્તર અને સ્થૂળ શરીરને તરીને–વીસરીને નિર્મળ આકાશના વિષે–હૃદયાકાશના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૬૧–૭૨ પછી જેમ કમળનાળમાં છિદ્રદ્વારા જળ પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોવડે તે સાંખ્યયોગવાળા પુણ્યશાળી પુરૂષોનાં હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરીને વિષયો પ્રાપ્ત કરી આપે છે કે, જેમ કમળના નાળને જળમાં મૂકી મુખથી જળ ખેંચીએ તો તે જળ કમળનાં છિદ્રોમાં થઇને મુખમાં આવે છે, તેમ સૂર્ય આત્માના વિષે એકાગ્ર કરેલા મનદ્વારા અંતરમાં પ્રવેશ કરીને તેજ હૃદયાકાશમાં સાંખ્યોને પોતાની નાડિઓવડે ચૌદ ભુવનના વિષયોને પમાડે છે. અર્થાત્ વ્યોમસંવિત્‌ના ઉદયથી સાંખ્ય મુનિને સર્વજ્ઞતા, સર્વાત્મતા અને સર્વભોગપ્રાપ્તિપણું ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩ હે ભારત! "પ્રવહ" નામે વાયુ હાર્દાકાશમાં તેજ, જળ અને અન્નાત્મક વિષયોને આત્મસાત્ કરે છે–અર્થાત્ પ્રીતિરૂપી દોષ વગરના વીર્યયુક્ત, તપરૂપી ધનવાળા અને સિદ્ધ યતિયોના વિષયો વાયુ સંહાર કરતો નથી. ૭૪ હે ભારત! સાત વાયુઓમાં જે શ્રેષ્ઠ, સૂક્ષ્મ, શીતળ, યોગીઓને આકાશની પરમગતિ પમાડે છે. ૭૫ હે પ્રજાના પતિ કૌંતેય! આકાશ તે યોગીઓને રજોગુણની પરમગતિને પમાડે છે. હે રાજેંદ્ર! રજોગુણ સત્વગુણની પરમ ગતિને પમાડે છે. ૭૬ હે શુદ્ધાત્માવાળા યુધિષ્ઠિર! સત્વગુણ પરમ સમર્થ નારાયણ દેવ પ્રત્યે પહોંચાડે છે અને શુદ્ધ આત્માવાળા પ્રભુ પોતાની શક્તિથી પરમાત્મા પ્રત્યે પમાડે છે. ૭૭ હે વિભો! એ રીતે યોગીઓ પરમાત્માને પામીને તથા નિર્મળ થઇને તેના વિષેજ રહે છે અને પછી મોક્ષ પામે છે તથા ત્યાંથી પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. ૭૮ હે પાર્થ! દ્વંદ્વરહિત, સત્ય અને સરળતાવાળા તથા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળા તે મહાત્મા-પુરૂષોની તે પરમગતિ છે. ૭૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–હે પાપરહિત પિતામહ! એવા ઉત્તમ સ્થાનરૂપ ભગવાનને પામીને સ્થિરવ્રતવાળા તે મહાત્માઓ સર્વજ્ઞપણાને પામે છે ત્યારે તેઓએ પૂર્વે અનુભવેલા જન્મ–મરણની સ્મૃતિ રહે છે કે, નથી રહેતી? ૮૦ હે કૌરવ! એના વિષે જે સત્ય હોય તે તમારે મને યથાવત્ કહેવું યોગ્ય છે કેમ કે, તમારા વિના બીજા પુરૂષને પૂછવું યોગ્ય માનતો નથી. ૮૧ મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રોને પામીને એ મોટો દોષ મનમાં સ્ફુરે છે. હે રાજન્! જો મોક્ષમાં પણ મોટા યતિયોને એવું વિશેષ દર્શન થતું હોય તો કર્મરૂપ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે, એમ હું માનું છું. સંન્યાસાદિ શ્રમની કાંઇ જરૂર નથી. જો મોક્ષદશામાં કાંઇ જ્ઞાન નજ થતું હોય, તો પણ મોટો દોષ છે કેમ કે, સુષુપ્તિની પેઠે જ્ઞાન શૂન્યાવસ્થામાં પણ જ્ઞાન છે, એમ કહેવા જેવું બીજું વિશેષ દુઃખ કયું છે?–શું વધારે અયોગ્ય છે? ૮૨,૮૩ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હે તાત! તેં આ પ્રશ્ન મહા કઠિન પૂછ્યો છે કે, જેના વિષે પંડિતો પણ મોહ પામી જાય એવો એ પ્રશ્ન છે. તથાપિ યથાન્યાય છે. ૮૪ હું એ પ્રશ્નના ઉત્તર વિષે તને જે પરમતત્વ કહું છું તે તું સારી રીતે સાંભળ. કપિલના સાંખ્યમતને અનુસરનારા મહાત્માઓની પરમ બુદ્ધિ તને એ વિષે જણાશે. ૮૫ પ્રાણીઓને પોતાના દેહમાં રહેલી મનસહિત ઇંદ્રિયોજ વિશેષ જ્ઞાનનો હેતુ છે. કેમ કે, તે આત્માના યોગથી વિષયનું જ્ઞાન કરે છે અને તે ઇંદ્રિયોદ્વારા સૂક્ષ્મ ચિદાત્માને વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. ભાવાર્થ કે, પ્રત્યક્ષ એવા બહારના પદા-

ર્થનું જ્ઞાન નેત્રવડેજ થાય છે, જો નેત્ર ન હોય તો બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. આથી નેત્ર વિનાના પ્રાણીને બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ તેટલાથી કાંઇ આત્માની જ્ઞાનશક્તિને બાધ આવતો નથી અથવા તેટલાથી કાંઇ આત્માની જ્ઞાતૃશક્તિ નથી કે, ન્યૂન થઈ એમ થતું નથી કેમ કે, નેત્ર વિનાનો પુરૂષ સ્વપ્નામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થને દેખે છે. એજ પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં અને સમાધિમાં મનનો લય થાય છે તથાપિ તેથી આત્માની જ્ઞાનશક્તિનો કાંઇ નાશ થતો નથી એથી સમજાય છે કે, આત્મા તો સદૈવ જ્ઞાનરૂપ છે તથાપિ ઇંદ્રિયાદિ સાધનના વિયોગથી જ્ઞાનરહિત હોય તેવો દેખાય છે, કાંઈ અજ્ઞાનતાથી નહિ. એ રીતે મોક્ષદશામાં પણ આત્માના સર્વજ્ઞપણાની કાંઇ હાનિ થઇ શકતી નથી. ૮૬ કોઇ કહેશે કે, જ્યારે આત્માને વિશેષ જ્ઞાન ઇંદ્રિયોના યોગથી થાય છે ત્યારે ઇંદ્રિયોજ જ્ઞાનરૂપ હશે તો જાણવું કે, જેમ સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થતું ફીણ સમુદ્રના જળથી ભિન્ન જણાય છે ખરૂં, પણ તેમાં જળ વિના બીજું કાંઇજ હોતું નથી, જ્યારે તેમાંથી જળ દૂર થાય છે ત્યારે તે ફીણનો પણ નાશ થાય છે; તેમ આત્મામાંથી અધ્યાસપૂર્વક ઇંદ્રિયો ઉપજે છે પણ આત્મા વિના તે કાષ્ઠ જેવી અને ભીંત જેવી જડ છે તથા જે કાળે તેનાથી આત્માનો વિયોગ થાય છે તે કાળે સમુદ્રના ફીણની પેઠે નાશ પામે છે, એમાં સંદેહ નથી. ૮૭ હે શત્રુતાપન! જેમ આકાશમાં વાયુ સર્વત્ર ફરે છે, તેમ ઇંદ્રિયો સહિત સુતેલા દેહધારીનો આત્મા પણ સ્વપ્નામાં સર્વત્ર (વિષયોમાં) ફરે છે. ૮૮ હે ભારત! જેવી રીતે આત્મા જાગ્રતમાં સર્વત્ર ફરે છે, સર્વત્ર જૂએ છે, સર્વત્ર સ્પર્શ કરે છે; તેજ પ્રમાણે વિષયોને જાણતો તે જૂએ છે અને સ્પર્શ વિષયોનો સ્પર્શ કરે છે. ૮૯ તેમ સર્વ ઇંદ્રિયોના વિષયોને જાણે છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સર્વ ઇંદ્રિયોનો પ્રવર્તક ચૈતન્ય આત્મા તે (ઇંદ્રિયો)ને સહાયક ન હોવાથી ઇંદ્રિયો, જેમ વિષ વિનાનો સર્પ સંતાઇ જાય છે, તેમ પોતપોતાના સ્થાનમાં લીન થઇ જાય છે. ૯૦ જ્યારે સર્વ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના સ્થાનમાં લીન થઇને રહેલી હોય છે ત્યારે આત્મા તેની સૂક્ષ્મ ગતિઓનું અતિક્રમણ કરીને ફરે છે એમાં સંશય નથી—ઇંદ્રિયોના સૂક્ષ્મભાવ આત્માથી વ્યાપ્ત થઇને સૂક્ષ્મપણે વિષયોનો બોધ કરે છે. ૯૧ હે ભારત! સત્વના સર્વ ગુણો, રજોગુણના સર્વ ગુણો, તમોગુણના સર્વ ગુણો, બુદ્ધિના ગુણો, મનના અને આકાશના ગુણો, હે ધર્માત્મન્! વાયુના અને સ્નેહના ગુણો, હે પાર્થ! પૃથ્વીના અને જળના ગુણો, હે યુધિષ્ઠિર! એ સર્વ ગુણો કે, જેઓ ક્ષેત્રજ્ઞ પુરૂષોમાં સન્નિહિત છે તે માયિક ગુણોવડે આત્મા જીવના વિષે વ્યાપ્ત થાય છે અને શુભ તથા અશુભ કર્મ પણ તે જીવના વિષે વ્યાપ્ત થાય છે. હે પ્રભો! જેમ શિષ્યો પોતાના મહાત્મા ગુરૂની પાસે આવે છે, તેમ મનસહિત ઇંદ્રિયો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨—૯૫ જ્યારે તે જીવ પ્રકૃતિનું અતિક્રમણ કરીને નિર્વિકાર આત્માને પામે છે. હે ભારત! અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ, આત્મા નારાયણ કે, જે દ્વંદ્વરહિત તથા પ્રકૃતિથી પર છે, જે વિકારરહિત છે તથા જે ગુણથી રહિત છે. ૯૬ જ્યારે પુરૂષ તે પરમાત્માના વિષે પુણ્ય અને પાપથી રહિત થઇને અને સ્નેહાદિ પાશથી મુક્ત થઇને પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ત્યાંથી પાછો આવતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સમાધિદશામાં તે પુણ્ય પાપાદિથી રહિત થઇને પરમાત્માને પામે છે. પણ હે ભારત! વ્યુત્થાનદશામાં તે પાછો આવે છે. ૯૭ કેમ કે, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો નાશ થયો હોતો નથી તેથી પ્રારબ્ધ કર્મને અનુસરનારી ઇશ્વરપ્રેરણાને આધીન થઇને સમય પ્રાપ્ત

થયેથી (વ્યુત્થાન કાળમાં) પાછો આવે છે. ૯૮ ગુણુના અર્થવાળા પુરૂષે વર્તમાન દેહનો નાશ થાય એટલા સમયમાં વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરવું શક્ય છે. ૯૯ હે કૌંતેય ! હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે મેં કહેલા મોક્ષ આપનારા સાંખ્યજ્ઞાનવડે મોટી બુદ્ધિવાળા સાંખ્યજ્ઞાનીઓ પરમગતિને પામે છે. ૧૦૦ હે કૌંતેય ! આ જ્ઞાનની તુલ્ય બીજું જ્ઞાન નથી તેના વિષે ત્હારે સંશય રાખવો નહિ. સાંખ્યજ્ઞાનજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તે સાંખ્યજ્ઞાનજ અક્ષર, અચંચળ, સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ અને સદા એક રૂપવાળું છે. ૧૦૧ વળી તેનો આદિ, મધ્ય કે, અંત નથી, તે દ્વૈતભાવથી રહિત છે, જગતના જન્માદિનું હેતુભૂત છે, અખંડ દંડની પેઠે શાશ્વત છે, નિર્વિકાર છે અને બુદ્ધિમાન્ પુરૂષો જેને "નિત્ય" કહે છે તે એ જ્ઞાન છે. ૧૦૨ જેનાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, લય અને વિકાર પ્રવર્તે છે, શાસ્ત્રોમાં જેનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, મોટા ઋષિઓ જેની પ્રશંસા કરે છે. ૧૦૩ સર્વ બ્રાહ્મણો, દેવો અને શમ ગુણને ધારણ કરનારા પુરૂષો જેને વખાણે છે, બ્રાહ્મણ જાતિને જે હિતકર છે. ગુણ બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણો "શ્રેષ્ઠ દેવ, અનંત, સર્વોત્કૃષ્ટ અને અચ્યુત" એમ કહીને જેની પ્રાર્થના કરે છે, તે સાંખ્યજ્ઞાન છે. હે કૌંતેય ! અમિત દર્શનવાળા સાંખ્યોએ સારી રીતે યોગને સિદ્ધ કર્યા છે એમ જાણવું. ૧૦૪, ૧૦૫ પરમાત્મા મૂર્તિ વિનાનો છે તથાપિ સાંખ્યજ્ઞાન તેની મૂર્તિ છે એમ વેદમાં કહેલું છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેનું પ્રમાણ એ છે કે ઘટાદિનાં જ્ઞાન છે. ઘટાદિનાં જ્ઞાનજ તેનું અભિજ્ઞાન—જ્ઞાનસાધન છે. ૧૦૬ હે પૃથ્વીપતે ! પૃથ્વી ઉપર બે પ્રકારનાં પ્રાણી છે, તેમાં કેટલાંક જંગમ છે અને કેટલાંક સ્થાવર છે. સ્થાવરથી જંગમ શ્રેષ્ઠ છે. તાત્પર્ય કે, સ્થાવર વસ્તુમાં બ્રહ્મ સત્‌રૂપે ભાસે છે, જંગમમાં સત્ અને ચિત્ બન્નેરૂપે ભાસે છે તથા જ્ઞાની પુરૂષમાં સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપે ભાસે છે. ૧૦૭ હે નરેંદ્ર ! હે રાજન્ ! જે જ્ઞાન બ્રહ્મવેત્તા મહાત્માઓમાં રહેલું છે, જે જ્ઞાન વેદ, સાંખ્ય અને યોગમાં રહેલું છે, જે વિવિધ જ્ઞાન પુરાણમાં રહેલું છે તે સર્વ જ્ઞાનનો સાંખ્યમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ૧૦૮ હે મહાત્મા ! જે જ્ઞાન મોટા ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. જેને રાજાઓ અને શિષ્ટ પુરૂષો સેવે છે એવા અર્થશાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન રહેલું છે, તેમજ જે જ્ઞાન આ લોકમાં છે તે સર્વનો અંતર્ભાવ સાંખ્યમાં થાય છે. ૧૦૯ હે રાજન્ ! પરમ બળરૂપ, શમ ગુણ, શાસ્ત્રમાં યથાવત્ કહેલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, સૂક્ષ્મ તપ અને બીજાં અનેક સુખ, એ સર્વ સાંખ્ય વિજ્ઞાનના નિમિત્તે કહેલાં છે. ૧૧૦ હે પાર્થ ! સાંખ્યજ્ઞાન સંપાદન કરતાં કાંઇક સાધનની વિકળતા થવાથી પુરૂષો સુખથી નિરંતર દેવલોકમાં જાય છે તથા ત્યાં તેઓના અધિપતિપણાને ભોગવીને કૃતાર્થ થાય છે અને પછી તે પુનઃ મનને નિયમમાં રાખનાર બ્રાહ્મણોના વિષે જન્મ લે છે. ૧૧૧ હે રાજન્ ! જેમ દેવતાઓ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ જે સાંખ્યજ્ઞાની દ્વિજો અતિશય પૂજવા યોગ્ય અને શિષ્ટ પુરૂષોએ સેવેલા સાંખ્યજ્ઞાનમાં અત્યંત પ્રીતિવાળા થાય છે, તેઓ પોતાનો દેહ તજ્યા પછી તત્ પુરૂષસંજ્ઞક દેવના વિષે—પરમાત્માના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૧૨ હે રાજન્ ! જેઓને પરોક્ષ જ્ઞાન થયેલું છે અને જેઓ સાંખ્યજ્ઞાનના વિષે માત્ર આસક્ત છે તે દ્વિજોને તિર્યક્‌ગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી તથા પાપ કરનારાઓના નિવાસરૂપ અધોગતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ પ્રધાન પુરૂષની ગતિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૩ હે રાજન્ ! સાંખ્યજ્ઞાન વિશાળ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ, પ્રાચીન, મોટા સમુદ્ર જેવું અપાર, અગાધ, નિર્મળ, ઉદાર

અને શોભાયુક્ત છે. હે નૃપતિ ! મહાત્મા નારાયણજ અપ્રમેય સમગ્ર સાંખ્યશાસ્ત્રને જાણે છે. ૧૧૪ હે નરદેવ ! એવી રીતે મેં તને સાંખ્યશાસ્ત્રનું તત્વ કહ્યું. જગતનો અંતરાત્મા નારાયણ સૃષ્ટિ કાળે આ પ્રાચીન વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે અને સંહાર કાળમાં પુનઃ તેનો લય કરે છે. ૧૧૫ એટલે સર્વનો સંહાર કરીને તેને પોતાના દેહમાં શમાવી દઈને જળના વિષે શયન કરે છે. ૧૧૬

संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वाप्सु शेते जगदंतरात्मा ॥ ११६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां सांख्यकथनं नाम शतोपरि ऊनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

અધ્યાય ૧૩૦ મો-વસિષ્ઠ અને જનકનો સંવાદ-ક્ષર તથા અક્ષરનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मिन्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-જેને પામીને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી અને જેને “ અક્ષર ” કહે છે તે શું છે ? અને જેને પામીને પુનઃ સંસારમાં પડવું પડે છે તથા જેને “ ક્ષર ” કહે છે તે શું છે ? ૧ હે શત્રુનાશન ! હે મહાબાહો ! હે કુરુનંદન ! અક્ષર અને ક્ષરનો સ્પષ્ટ ભેદ મને સમજાય તે રીતે કહો. કેમ કે, તે અર્થ મને સ્પષ્ટ અને યથાર્થ સમજાય માટે હું પૂછું છું. ૨ કારણ કે, જ્ઞાની તથા વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણો, મોટા ભાગ્યવાળા ઋષિઓ અને મહાત્મા યતિઓ એમ કહે છે કે, હવે દક્ષિણાયનના થોડા દિવસ બાકી રહ્યા છે, તે વીતી જશે અને ભગવાન સૂર્ય ઉત્તરમાં ગમન કરશે એટલે આપ પરમ ગતિને પામવાના છો. જ્યારે એ રીતે આપ પરલોકમાં જશો ત્યારે આ કલ્યાણકારી તત્વ અમે કોની પાસેથી સાંભળીશું ? તમે કૌરવના વંશમાં દીપકતુલ્ય છો તથા જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી પ્રકાશિત છો. ૩, ૫ કુરુવંશના બળને ધારણ કરનારા હે રાજેંદ્ર ! માટે હું તમારી પાસેથી આ પ્રશ્નનો ખુલાસો સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે રાજેન્દ્ર ! હું આવું અમૃત સાંભળીને તૃપ્ત થતો નથી; ૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-આ વિષે હું તને વસિષ્ઠ અને “કરાળ” નામના જનકના સંવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું. ૭ એક સમયે ઋષિઓની મધ્યે સૂર્યસમાન કાંતિવાળા શ્રેષ્ઠ મુનિ વસિષ્ઠ બેઠેલા હતા તે સમયે જનક રાજાએ તેમને મોક્ષસંબંધી ઉત્તમ જ્ઞાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો. ૮ અધ્યાત્મના વિષે પરમ કુશળ તથા અધ્યાત્મના અનુભવવાળા શ્રેષ્ઠ ઋષિ મૈત્રાવરૂણિ (વસિષ્ઠ) બેઠા હતા તેમના આગળ હાથ જોડીને તથા પ્રણામ કરીને કરાળ જનકે શબ્દવડે કોમળ, મધુર, નમ્રતાયુક્ત અને કુતર્કથી રહિત એવું વચન કહ્યું. ૯, ૧૦ જનક બોલ્યો કેઃ-હે ભગવન્ ! શ્રેષ્ઠ એવું સનાતન બ્રહ્મ કે,-જેને પામીને જ્ઞાનીઓ પુનઃ સંસારમાં જન્મ પામતા નથી તે વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧૧ વળી જેના વિષે આ જગત લય પામે છે તથા જેને “ ક્ષર ” કહે છે તે વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું તેમજ જેને “ આનંદસ્વરૂપ, સંસારમોચક, કલ્યાણરૂપ, દ્વંદ્વરહિત, અક્ષર ” કહે છે તે વિષે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧૨ વસિષ્ઠ કહે છે કેઃ-હે રાજન્ ! આ

જગત જેવી રીતે લય પામે છે તે તથા પૂર્વથી કાળના અંતસુધી પણ લય પામતું નથી તે, હું તને કહું છું; સાંભળ. સમગ્ર ક્ષર પદાર્થ જેટલા કાળે નાશ પામે છે તેનું પ્રમાણ કહું છું. ૧૩ દેવનાં બાર હજાર વર્ષ થાય ત્યારે એક યુગ થાય છે. એવા ચાર યુગ થાયતેને "ચતુર્યુગ" કહે છે. એવા ચતુર્યુગ એક હજાર થાય ત્યારે તેને "કલ્પ" કહે છે અને એવો એક કલ્પ થાય ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે. ૧૪ એટલીજ બ્રહ્માની રાત્રિ થાય છે–અર્થાત્ બે કલ્પવડે બ્રહ્માનું અહોરાત્ર થાય છે. હે રાજન્ ! બ્રહ્મા તે રાત્રિના અંતે જાગે છે, ત્યારે અનંત કર્મ કરવાવાળા મહાભૂત હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫ અમૂર્ત આત્મા શંભુ કે, જેને અણિમા, લઘિમા અને પ્રાપ્તિ આદિ સિદ્ધિઓ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે પરિણામરહિત જ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્મા ઉપર કહેલા મૂર્તિમાન અને સર્વના નિયંતા હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬ તે અક્ષરસ્વરૂપ ચોતરફ હાથ, ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, મુખ અને કર્ણવાળું છે અને તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલું છે. ૧૭ એ હિરણ્યગર્ભ કે, જેને "અક્ષર" કહે છે તેજ સૂત્રાત્મા ભગવાન છે. તે સર્વ ઐશ્વર્યથી સંપન્ન બુદ્ધિવાળો છે. વેદાંતીઓ તેને "સમાન દૃષ્ટિવાળી બુદ્ધિ" કહે છે અને યોગીઓ તેને "પ્રથમ કાર્યરૂપ મહત્તત્વ" કહે છે પુરાણમાં તેને "વિરંચિ" અને "બ્રહ્મા" કહે છે. ૧૮ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તેને અનેક નામોથી "અનેક રૂપે થયેલો" કહે છે. અને વિચિત્ર રૂપવાળો વિશ્વનો આત્મા છે અને તેને "અક્ષર" કહે છે. ૧૯ તેણે પોતાના રૂપવડે ત્રૈલોક્યને અનેક આત્માવાળું કર્યું છે, તેમજ તે બહુરૂપયુક્ત હોવાથી તેને "વિશ્વરૂપ" પણ કહે છે. ૨૦ તે મોટા તેજવાળો સૂત્રાત્મા વિકાર પામીને સ્વયં પોતાના બીજા રૂપને સરજે છે તેને "અહંકાર" નામે તત્વ કહે છે તે અહંકાર તત્વનો અભિમાની પ્રજાપતિ વિરાટ્ છે. ૨૧ એ રીતે અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વિદ્યાસર્ગ વ્યક્તપણાને પામે છે ત્યારે તે સૃષ્ટિને "અવિદ્યાસર્ગ" કહે છે. મહાન અને અહંકાર એ અવિદ્યાસર્ગ પણ છે. ૨૨ એકજ ભાવથી અવિધિ અને વિધિ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને વેદશાસ્ત્રના અર્થનું ચિંતન કરનાર પુરૂષો "વિદ્યા" અને "અવિદ્યા" કહે છે–અર્થાત્ અક્ષરથી હિરણ્યગર્ભની સૃષ્ટિ ઉપજે છે તે પ્રથમ છે અને વિરાટની સૃષ્ટિ ઉપજે છે તે બીજી છે એ ત્રણમાંથી એકના વિષે જે વિધિ તે વિદ્યા. એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે એક ઉદાહરણ છે કે, જેમ કોઇ પુરૂષ દોરડીને દેખીને સર્પ જાણવાથી ભય પામતો હોય, તેવામાં બીજો પુરૂષ આવીને કહે કે,–એ તો દોરડી છે, સર્પ નથી. એવું સાંભળીને તેને તત્કાળ સાક્ષાત્કાર થવાથી સર્પની ભ્રાંતિ મટીને ભય પણ તત્કાળ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. એ વિધિને વિદ્યા જાણવી. બીજો કોઇ પુરૂષ પણ દોરડીને જોઇને તેને સર્પ માનીને ભય પામ્યો હોય, પણ તેને આપ્ત પુરૂષના વચનમાં શ્રદ્ધા ન હોવાથી તે રજ્જુ (દોરડી)ને "આ સર્પ નથી પણ દોરડી છે" એમ માની શકતો ન હોય. તેને કોઇ ડાહ્યો પુરૂષ ઉપદેશ કરે છે કે, ત્હારા જોયેલા સર્પના વિષે તું "એ દોરડી છે" એવી ભાવના કર, તેથી એ સર્પ દોરડી થઇ જશે અને એવી રીતે તે કર્મ શ્રદ્ધાજડ પુરૂષના ભાવનાના બળથી છેવટે તે સર્પ તેને દોરડીરૂપે દેખાય છે. તેમજ સર્પનો દંશ થયો હોય ત્યારે ગરૂડની ભાવના કરવાથી ચઢેલું ઝેર ઉતરી જાય છે ઇત્યાદિ અવિદ્યાવિધિ છે. ૨૩ (પાછળ કહેલા મહત્ અને અહંકાર કે, જેના "સૂત્રાત્મા" અને "વિરાટ્" એવાં પણ નામ છે તેની સૃષ્ટિ કહ્યા પછી તેના ઉપાધિની સૃષ્ટિ કહે છે કે,) હે

રાજન્ ભૂતસૃષ્ટિ એ અહંકારથી ત્રીજી સૃષ્ટિ છે એમ તું જાણજે. એ ભૂત તે પાંચ તન્માત્રરૂપ જાણવાં એ પાંચ ભૂત સાત્વિક, રાજસ અને તામસ અહંકારમાં વિકાર પામે છે તેને ચોથો "વૈકૃતસર્ગ" કહે છે. ૨૪ હે રાજન્! વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, જળ અને પૃથ્વી તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ. ૨૫ એ દશ, એકે કાળે ઉત્પન્ન થયાં તેને "અર્થમય ભૌતિકસર્ગ" કહે છે. એ સર્ગ પાંચમો છે. ૨૬ શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા, ઘ્રાણ અને વાક્ (વાણી), હાથ, પગ, ગુદા તથા લિંગ, એ દશ બુદ્ધીંદ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય છે. ૨૭, ૨૮. એ રીતે સત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણ, પાંચ ભૂત, પાંચ તન્માત્રા, દશ ઇન્દ્રિયો અને મન આ સર્વ મળીને ચોવીશ તત્વ થાય છે. હે રાજન્! એ ચોવીશ તત્વમાંથી પાંચ ભૂત તામસ છે, મન અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાત્વિક છે અને વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો રાજસ છે. તમોગુણમાં જડતા રહેલી છે, સત્વગુણમાં પ્રકાશ રહેલો છે અને રજોગુણમાં પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. એ ચોવીશ તત્વનો સમુદાય પ્રત્યેક આકૃતિમાં રહેલો છે. તત્વને જાણનારા બ્રાહ્મણો ચોવીશ તત્વાત્મક સમુદાયને જાણીને શોચ કરતા નથી. ૨૯ સર્વ પ્રાણીઓનો ચોવીશ તત્વાત્મક દેહ સમાન છે. હે નરશ્રેષ્ઠ! દેવ, દાનવ અને મનુષ્ય, એ સર્વને તે દેહ તો સમાનજ છે એમ જાણવું. ૩૦ યક્ષ, ભૂત, ગંધર્વ, કિન્નર, મોટા સર્પ, ચારણ, પિશાચ, દેવ ઋષિ, રાક્ષસ, દંશ, કીડા, મશક (મચ્છર), દુર્ગંધમાં પડેલા જીવડા ઊંદર, કૂતરું, ચાંડાલ, હરણ, અંત્યજ, ભિલ્લ, હાથી, ઘોડા, ગધેડાં, વ્યાઘ્ર, ઝાડ, બળદ તથા જે જે કાંઇ મૂર્તિમાન છે તે તે સર્વ વસ્તુમાં એ ચોવીશ તત્વ દેખાય છે. ૩૧—૩૩ પૃથ્વી ઉપર, જળમાં તથા આકાશમાં દેહધારીઓનાં સ્થાન છે, બીજી કોઇ જગ્યોએ નથી એમ અમે સાંભળીએ છીએ—અર્થાત્ પંચ ભૂતાંતર્વર્તી દેહવાળો પ્રાણી જીવ છે અને પંચભૂતની બહાર જે છે તેજ આત્મા છે. ૩૪ હે તાત! અક્ષરપર્યંત જે કાંઇ વ્યક્ત છે તે ચોવીશ તત્વાત્મક સમુદાય છે અને તે દિવસે દિવસે લય પામે છે માટે તે સર્વ ક્ષર છે. જગત ક્ષય પામે છે માટે ક્ષર છે. અવ્યક્તથી ઉત્પન્ન થયેલું વ્યક્ત જગત મોહાત્મક છે અને ક્ષર છે. માત્ર પરબ્રહ્મ કે, જેથી અવ્યક્તાદિ ઉપન્યાં છે તેજ અક્ષર છે. મહત્તત્વ અને હિરણ્યગર્ભ એ પણ અવ્યક્તમાંથી પ્રકટે છે માટે ક્ષર છે કેમ કે, અવ્યક્ત પણ ક્ષર છે. હે મહારાજ! તું જે વિષે મને પ્રશ્ન કરે છે તેનો ઉત્તર મેં તને કહ્યો. ૩૫—૩૭ ચોવીશ તત્વાત્મક સમુદાય વિના પચીસમો વિષ્ણુતત્વરહિત છતાં પંડિતોએ તેની તત્વમાં ગણના કરી છે કેમ કે, તે તત્વનો આશ્રય કરે છે. ૩૮ વિષ્ણુ જે જે વ્યક્તને સરજે છે તેની તેની મૂર્તિના વિષે પોતે અધિષ્ઠાતા ન થતાં, તે મૂર્તિજ ચેતનના વિષે અધિષ્ઠાન કરે છે. કેમ કે, ચોવીશ તત્વાત્મક સમુદાય મૂર્તિવાળો છે માટે તે અધિષ્ઠાતા છે અને પચીસમો આત્મા અમૂર્ત હોવાથી અધિષ્ઠાતા થતો નથી. ૩૯ ચોવીશ તત્વાત્મક સમુદાયજ સર્વ મૂર્તિઓના વિષે હૃદયમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહે છે કેમ કે તે ચિત્તની છાયાવાળો છે અને જે કેવળ ચેતન છે તે તો સર્વની મૂર્તિઓનું કારણ છતાં અમૂર્ત છે. ૪૦ કેવળ અનુપાધિ ચેતન પણ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ધર્મવાળી પ્રકૃતિથી મૂર્તિમાન થાય છે તથાપિ જો કે, પોતે તો અમૂર્તજ છે અને તેજ પ્રકૃતિથી તે ચેતન નિર્ગુણ છતાં પણ નિરંતર ગુણયુક્ત થઇને ગોચર થઇ શકે છે. જેમ પ્રાણીથી પોતાનું મુખ જોવું બનતું નથી તથાપિ દર્પણના યોગથી જોઈ શકાય છે તેમ અગોચર આત્મા પણ પ્રકૃતિના યોગથી જાણવામાં આવે છે. ૪૧ એ પ્રમાણે મહાન

આત્મા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય કરનારો છતાં વિકાર પામીને પ્રકૃતિથી મુક્ત થાય ત્યારે બુદ્ધિ વિનાનો મૂઢ પુરૂષ તેને ઉત્પત્તિ-લયવાળો જાણીને "હું-અહંકારજ આત્મા છું" એમ માને છે-ભૂત સમુદાય સાથે તેનું તાદાત્મ્ય માને છે. ૪૨ વળી તે તમોગુણ રજોગુણ અને સત્વગુણથી યુક્ત થઇને તે તે યોનિમાં લય પામે છે અને ઉદય પામે છે. વળી તે, બુદ્ધિરહિત મનુષ્યોનું સેવન કરવાથી અને તેઓના સહવાસમાં રહેવાથી પોતાને તેઓનાથી વિલક્ષણ માનતો નથી અને "હું અમુકનો પુત્ર છું; મ્હારી અમુક જાતિ છે, મ્હારા અમુક ગુણ છે" એમ તન્મય થાય છે. ૪૩, ૪૪ તે તમોગુણના આશ્રયથી તમોભાવને પામી જાય છે, રજોગુણનો આશ્રય કરવાથી રજોભાવને પામી જાય છે અને સત્વગુણનો આશ્રય કરવાથી સત્વભાવને પામી જાય છે. એવી રીતે અનેક પ્રકારના ભાવને પામી જાય છે. ૪૫ સત્વગુણ સ્વચ્છ છે માટે તેને શુક્લ કહ્યો છે, રજોગુણ રંજક છે માટે તેને રક્ત કહ્યો છે અને તમોગુણ મલિન છે માટે તેને કૃષ્ણ કહ્યો છે. એ ત્રણ ગુણનાં ત્રણ રૂપ છે. આ લોકમાં જે જે પ્રકૃતરૂપ છે તે સર્વ એ ત્રણમાંથી થયેલા છે. ૪૬ તેમાંથી જે તામસ જીવો છે તે નરકમાં પડે છે, જેઓ રાજસ છે તે મનુષ્યયોનિમાં જન્મે છે અને જે સાત્વિક છે તે દેવલોકમાં જઇને સુખ ભોગવે છે. ૪૭ કેવળ પાપકર્મ કરવાથી તિર્યક્‌યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે, પાપ અને પુણ્ય બન્ને કરવાથી મનુષ્યયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કેવળ પુણ્ય કરવાથી દેવયોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૮ એ પ્રમાણે જ્યારે પચીસમું તત્વ માયાગોચર થાય છે ત્યારે પંડિતો તેને "ક્ષર" કહે છે, જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે માયાપટલ દૂર થઇને તે પચીસમું તત્વ પ્રકાશે છે-અર્થાત્ **तत्** પદાર્થજ અજ્ઞાનપણાથી જીવભાવને પામેલો છે અને જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે. (એ રીતે આ અધ્યાયમાં **तत्वमसि** મહાવાક્યનો અર્થ જે જીવ બ્રહ્મનો અભેદ છે તે સિદ્ધ કર્યો છે). ૪૯

॥ एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पंचविंशतिमो योयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥४९॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठकरालजनकसंवादे शतोपरि त्रिंशोऽध्यायः ॥ १३० ॥

અધ્યાય ૧૩૧ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-અજ્ઞાનદશાનું વર્ણન.

वसिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते
॥ देहाद्देहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ કહે છે કે:-એ પ્રમાણે જીવાત્મા જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહિ થવાથી અજ્ઞાનનું અનુવર્તન કરે છે-પુરૂષ પ્રકૃતિનો સંયોગ થવાથી તે (પ્રકૃતિ)નુંજ અનુવર્તન કરે છે અને તેથી એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં; એમ હજારો દેહને પામે છે. ૧ તે, હજારો તિર્યક્‌યોનિઓમાં જન્મ પામે છે તથા કોઇ વખત દેવતાઓના વિષે જન્મ પામે છે. એ રીતે ગુણો સાથે સંયોગ થવાથી તે તે સાત્વિકાદિ ગુણોના સામર્થ્યથી અનેક યોનિમાં ભમે છે. ૨ તે, મનુષ્ય થઇને પછી સ્વર્ગલોકને પામે છે; સ્વર્ગલોકમાંથી વળી મનુષ્યલોકને પામે છે. મનુષ્યલોકમાંથી નરકમાં જાય

છે અને ક્વચિત્ મોક્ષને પણ પામે છે. ૩ જેમ રેશમનો કીડો પોતે તંતુમય ન છતાં પણ પોતાનામાંથી તાંતણા કાઢીને તેવડે પોતાને વીંટે છે, તેમ જીવ પણ પોતે ગુણમય ન છતાં ગુણવડે દિવસાનુદિવસ વીંટાયા કરે છે. ૪ જીવ પોતે સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત છતાં પણ તે તે યોનિઓમાં જન્મધારણ કરીને સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વને પામે છે. તે સ્વતઃ દેહરહિત છતાં પણ તેને મસ્તકનો રોગ થાય છે, નેત્રનો રોગ થાય છે, દંતશૂળ થાય છે, ગલગ્રહ રોગ થાય છે. ૫ જળોદર થાય છે, તૃષારોગ થાય છે, તાવ આવે છે, ગૂમડાં થાય છે, મૂર્છા થાય છે, ધોળા કોઢ થાય છે, અગ્નિવડે દાઝે છે, ઠાંસો અને શ્વાસ થાય છે, ફેફરાનો રોગ થાય છે અને શરીરધારીઓને બીજાં પણ જે જે સુખ–દુઃખ સ્વાભાવિક છે–પ્રકૃતિજન્ય છે તે તે અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર દ્વંદ્વ ઉપજે છે અને તેમાં તેમાં તે અભિમાન રાખીને " હું સુખી–દુઃખી છું " એમ માને છે. તે હજારો પશુ–પક્ષ્યાદિની યોનિઓમાં જાય છે તથા દેવતાઓની યોનિઓમાં જાય છે, ત્યાં ત્યાં પણ અભિમાન લાવીને તે સર્વને પોતાના વિષે માની લે છે. તેજ પ્રમાણે વળી તે પોતાને પુણ્ય અને પાપનો કર્તા પણ માની લે છે. ૬, ૮ તે, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરે છે, ખરાબ વસ્ત્રો પહેરે છે, શય્યામાં પૃથ્વી ઉપર નિત્ય સૂઇ રહે છે, દેડકાની પેઠે હાથ–ચરણને સંકોચીને સૂઇ રહે છે, વીરાસન વાળીને બેસે છે. ૯ ચીરો પહેરે છે, ખુલ્લા મેદાનમાં પડી રહે છે, ઉઘાડી જગ્યોમાં બેસે છે, ઇંટોના ચોતરા ઉપર સૂઈ રહે છે, કાંટાના ઉપાડામાં પડી રહે છે. ૧૦ રાખોડીના ઢગલામાં પડી રહે છે, પૃથ્વી ઉપર કાંઇ પાથર્યા વિના સૂઇ રહે છે, વીર પુરૂષોને યોગ્ય રણભૂમિમાં શયન કરે છે, જળમાં ઉભો થઇ રહે છે, કાદવમાં પડી રહે છે, ભાલાઓ ઉપર સૂઈ રહે છે. ૧૧ અને બીજી એવી અનેક પ્રકારની શય્યાઓ ઉપર સૂઇ રહે છે, તેમજ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આશાવાળો થઇને માત્ર કૌપીન ધારણ કરે છે, ઉંચા પ્રકારનાં શણનાં વસ્ત્ર પહેરે છે, કાળા હરણના ચર્મનું (વસ્ત્ર) ધારણ કરે છે. ૧૨ બકરીના વાળના કાંમળા પહેરે છે, વ્યાઘ્રના ચર્મથી શરીર ઢાંકે છે, સિંહનું ચર્મ શરીરપર વીંટે છે, ઉંચા કપાસનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. ૧૩ ભોજ-પત્ર પહેરે છે, શીમળાના તૂલનાં વસ્ત્ર પહેરે છે, રેશમના કીડાએ ઉત્પન્ન કરેલાં રેશમી વસ્ત્ર પહેરે છે, ચીર વસ્ત્ર પહેરે છે ૧૪ અને બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરે છે તથા બુદ્ધિ વિનાનો તે પુરૂષ તે સર્વના વિષે અભિમાન રાખે છે. વળી તે, વિચિત્ર ભોજન જમે છે, અનેક પ્રકારનાં રત્નો ધારણ કરે છે. ૧૫ એક રાત્રિના આંતરે ભોજન કરે છે, એકવાર ભોજન કરે છે, દિવસના ચોથા, આઠમા કે છઠ્ઠા કાળના વિષે ભોજન કરે છે. ૧૬ છ રાત્રિઓ વીત્યા પછી એક વાર ભોજન કરે છે, આઠ દિવસે એકવાર જમે છે, સાત દિવસમાં એકવાર, દસ દિવસમાં એકવાર કે બાર દિવસમાં એકવાર ભોજન કરે છે. ૧૭ એક માસના ઉપવાસ કરે છે, વનસ્પતિ આદિનાં મૂળનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, ફળ ખાઇને રહે છે, વાયુનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, માત્ર જળ પીનેજ રહે છે, ખોળનું ભોજન કરીને રહે છે, દહીં ભક્ષણ કરીને રહે છે, ગોમયનું ભોજન કરીને રહે છે. ૧૮ ગોમૂત્રનું પાન કરીને રહે છે, શાકનું ભક્ષણ કરીને રહે છે, પુષ્પનું ભોજન કરીને રહે છે, શેવાળનું ભોજન કરે છે, ભાતનું ઓસામણ પીને રહે છે. ૧૯ ખરી પડેલાં પાંદડાંનું ભક્ષણ કરીને નિર્વાહ કરે છે, વૃક્ષપરથી પડી વેરાઈ ગયેલાં ફળનું ભોજન કરીને રહે છે, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની આશાથી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટને વેઠે છે. ૨૦ વિધિપૂર્વક ચાંદ્રાયણવ્રત આચરે છે, અનેક

પ્રકારનાં ચિહ્નો ધારણ કરે છે, ચાર આશ્રમના ધર્મને પાળે છે, આશ્રમને તજીને અમાર્ગે પ્રવર્તે છે. ૨૧ બીજા ઉપઆશ્રમોના ધર્મને આચરે છે, અનેક પ્રકારના પાખંડમતને અનુસરે છે, એકાંત પ્રદેશમાં જઇને પથ્થર ઉપર બેસે છે, એકાંત છાયામાં બેસે છે, જળનાં ઝરણુ પાસે નિવાસ કરે છે. ૨૨ એકાંત નદીના કિનારા ઉપર રહીને તપ કરે છે, એકાંત વનમાં રહીને તપ કરે છે, પુણ્યમય દેવસ્થાનમાં રહે છે, એકાંત સરોવરના કિનારે રહે છે. ૨૩ ઘરના સરખી પર્વતોની એકાંત ગુફાઓમાં રહે છે, એકાંતમાં જપ કરે છે, અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરે છે. ૨૪ અનેક પ્રકારના નિયમોને ધારણ કરે છે, અનેક પ્રકારનાં તપ કરે છે, અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે, અનેક પ્રકારના વિધિ કરે છે. ૨૫ જળમાર્ગે કે, વણજારમાં જઇને વેપાર ખેડે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની વૃત્તિ આચરે છે, દીન, આંધળા અને અનાથ મનુષ્યોને અનેક પ્રકારનું દાન આપે છે. ૨૬ પણ તે પુરૂષ, એ સર્વના વિષે અજ્ઞાનથી " હું કરૂં છું " એવું અભિમાન લાવે છે. તેજ રીતે અનેક પ્રકારના ગુણો સત્વ, રજ અને તમ; ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ સર્વના વિષે પણ અભિમાનને ધારણ કરે છે. પણ જાણતો નથી કે, આત્મા પ્રકૃતિના યોગથી પોતાને તે તે કર્મના વિષે વિભક્ત કરે છે. સ્વાહા, સ્વધા, વષટ્કાર, નમસ્કાર, યાજન, અધ્યાપન, દાન, પ્રતિગ્રહ, યજન, અધ્યયન અને બીજું પણ જે કાંઇ હોય તે તથા જન્મ, મૃત્યુ અને વિવાદમાં તથા ઘાત કરવામાં પણ જે શુભ અને અશુભ ક્રિયાનો માર્ગ છે તે સર્વ પ્રકૃતિદેવી કરે છે. તે પ્રકૃતિજ ઉત્પત્તિ અને લયને કરે છે. જેમ સૂર્ય દિવસના અંતમાં કિરણના સમુદાયનો સંહાર કરીને પોતે એકલોજ રહે છે, તેમ તે આત્મા સૃષ્ટિના અંતમાં અથવા કલ્પના અંતમાં સર્વ ગુણોનો સંહાર કરીને એકલોજ રહે છે. એ રીતે આત્મા પૂર્વે વારંવાર આત્માના વિષે કલ્પેલા રૂપવાળા, ગુણવાળા અને હૃદયને પ્રિય એવા આકાર ક્રીડાના અર્થે ઉત્પન્ન કરીને તેના વિષે અભિમાનવાળો થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રિયાના માર્ગના વિષે પ્રીતિવાળો તથા ત્રણ ગુણનો અધિપતિ તે, ઉત્પત્તિ અને લયરૂપ ધર્મવાળી તથા ત્રણ ગુણવાળી ક્રિયાના વિષે વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે. હે તાત ! વળી તે ક્રિયાના માર્ગથી યુક્ત થઇને " આ કર્મ આવા ગુણવાળું અને આવા ફળવાળું છે " ઇત્યાદિ અવશ્ય માને છે. ૨૭, ૩૪ હે રાજન્ ! પ્રકૃતિએ આ સઘળાંને આંધળું કરી નાખેલું છે તથા રજોગુણ અને તમોગુણવડે તે જગત અનેક પ્રકારે વ્યાપ્ત થયેલું છે. ૩૫ એ પ્રમાણે સુખ–દુઃખાદિ અનેક દ્વંદ્વ નિરંતર અભિમાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, અભિમાનના વિષે રહે છે અને અભિમાનના વિષે લય પામે છે. ૩૬ હે રાજન્ ! પુરૂષ, અજ્ઞાનપણાથી " એ સર્વ તરવાનાં છે " એમ માને છે. તેમજ તે, સુકૃત કરીને એમ માને છે કે, મેં સુકૃત કર્યાં છે અને હું દેવલોકમાં જઇને તે (સુકૃત) ભોગવીશ અને મ્હારાં જે શુભ અને અશુભ કર્મ છે તે જ્યારે ઉદય પામશે ત્યારે તેનાં શુભાશુભ ફળ આ લોકમાંજ ભોગવીશ' ૩૭, ૩૮ મ્હારે સુખ ઉપજે એવું કર્મ કરવું કે, જેથી તે સુખકારક કર્મ એકવાર કરવાથી જન્મોજન્મ સુખ આપનારૂં થશે. ૩૯ હું દુઃખકારક કર્મ કરીશ તો તેથી, મને આ લોકમાં અનંત દુઃખ પ્રાપ્ત થશે. મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થવો એ મોટું દુઃખ છે તથા નરકમાં ડૂબવું એ પણ મોટું દુઃખ છે. ૪૦ હું નરકમાં પડીને વળી પુનઃ મનુષ્યદેહ પામીશ. મનુષ્યદેહમાંથી દેવલોકને પામીશ અને દેવલોકમાંથી પુનઃ મનુષ્ય થઇશ. વળી મનુષ્યપણામાંથી નરકમાં પડીશ એવી રીતે મનુષ્યયોનિમાંથી ક્રમે કરીને સ્વર્ગ

અને નરક પ્રાપ્ત થયા કરે છે. એ રીતે જે આત્માના ગુણથી વીંટાયલા દેહેંદ્રિયાદિ સમુદાયવાળો પુરૂષ તે દેહાદિ સમુદાયને નિત્ય જાણે છે. ૪૨ તે પુરૂષ પોતાના અજ્ઞાનવડે દેવયોનિમાં, મનુષ્યયોનિમાં અને નરકમાં પડે છે. જેનો અનેક હજારકોટિ જન્મ તથા મરણથી અંત થાય છે એવા અનેક દેહના વિષે મમતાયુક્ત થવાથી પ્રાણી નિરંતર ભમ્યા કરે છે એ પ્રમાણે જે પુરૂષ મમતાયુક્ત થઇને શુભાશુભ ફળને આપનારૂં કર્મ કરે છે તે પુરૂષ ત્રણ લોકમાં દેહધારી થઈને તે તે ફળને ભોગવે છે. ૪૩, ૪૪ શુભાશુભ ફળરૂપ કર્મ કરનારી પ્રકૃતિજ છે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં ગમન કરનારી પ્રકૃતિજ તે ફળને ભોગવે છે. ૪૫ તિર્યક્‌યોનિ, મનુષ્યપણું અને દેવલોક, એ ત્રણ સ્થાન પ્રકૃતિથી થયેલાં છે એમ જાણવું. ૪૬ જેમ અગ્નિ ધૂમાદિ હેતુથી અનુમેય થાય છે છતાં કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ પણ થાય છે, તેમ પ્રકૃતિ કોઈ વખત પ્રત્યક્ષ થતી નથી પણ સર્વદા અનુમેયજ છે, એમ છતાં પણ આપણે મહદાદિ કાર્યને જોઈને તે મહદાદિની કારણભૂત પ્રકૃતિનું અનુમાન કરીએ છીએ અને તેજ પ્રમાણે આત્મ પુરૂષનું પણ અનુમાનજ કરીએ છીએ. એટલે દેહાદિમાં રહેલા ચૈતન્યને જોઈને ચિત્સત્તાનું પણ અનુમાન કરીએ છીએ. ૪૭ એ ચૈતન્ય નિર્વિકાર પ્રકૃતિના લિંગને પામીને, લિંગ દેહને પામે છે તથા દેહના શ્રોત્રાદિ દ્વારના વિષે રહીને કર્મના યોગથી "શ્રોત્રાદિ મ્હારા વિષે છે" એમ માને છે. ૪૮ એટલે શ્રોત્ર આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિઓ અને વાક્ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એ સર્વ સત્વાદિ ગુણોસહિત પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪૯ નિરિન્દ્રિય પુરૂષ "ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ હું છું તથા ઇન્દ્રિયો મ્હારા વિષે છે." એ રીતે માને છે. વળી તે, ઇન્દ્રિયોરહિત છતાં પણ પોતાને ઇન્દ્રિયોસહિત માને છે. ૫૦ લિંગરહિત છતાં પણ પોતાને લિંગસહિત માને છે, કાળરહિત છતાં પણ પોતાને કાળસહિત માને છે, દેહાદિરહિત છતાં પણ પોતાને દેહાદિસહિત માને છે, અવસ્તુ છતાં પણ પોતાને વસ્તુ માને છે. ૫૧ હણનારો ન છતાં પણ પોતાને હણનારો માને છે, ચર ન છતાં પણ ચર માને છે, ક્ષેત્ર ન છતાં પણ પોતાને ક્ષેત્ર માને છે, પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કરનાર ન છતાં પણ પોતાને પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કરનાર માને છે. ૫૨ તપસ્વી ન છતાં પણ પોતાને તપસ્વી માને છે, ગમનશીલ ન છતાં પણ પોતાને ગમનશીલ માને છે. ૫૩ સંસારી ન છતાં પણ પોતાને સંસારી (જન્મ–મરણવાળો) માને છે તથા નિર્ભય છતાં પણ પોતાને ભયયુક્ત અથવા ભયરૂપ માને છે અને એવીજ રીતે તે અજ્ઞાની પુરૂષ, પોતે અક્ષર છતાં પણ પોતાને ક્ષર (નાશવાળો) માને છે. ૫૪

अभयो भयमात्मानमभयो भयमात्मन: ।
अक्षर: क्षरमात्मानमबुद्धस्त्वभिमन्यते ।।५४।।

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठकरालजनकसंवादे शतोपरि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

અધ્યાય ૧૩૨ મો–વસિષ્ઠ–જનકસંવાદ–અજ્ઞાન દશાથી સંસાર થાય છે.

वसिष्ठ उवाच ॥ एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥
॥ सर्गकोटिसहस्राणि पतनांतानि गच्छति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ કહે છે કેઃ—એ રીતે પ્રાણી અજ્ઞાનપણાથી તથા અજ્ઞાની પુરૂષોનું સેવન કરવાથી કરોડો અને હજારો લોક (સૃષ્ટિ–ઉત્પત્તિ) ને પામે છે તથા તે લોકમાંથી અંતે પાછો પડે છે. ૧ તેજ પ્રમાણે તિર્યક્ર્યોનિમાં, મનુષ્યપણામાં અને દેવલોકમાં એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં એમ હજારો દેહમાં જાય છે તથા અન્તે મરણ પામે છે. ૨ જેમ ચંદ્રમા હજારોવાર ક્ષયવૃદ્ધિને પામે છે, તેમ જ્ઞાન વિનાનો પ્રાણી પોતાના અજ્ઞાનવડે હજારોવાર જન્મ–મરણને પામે છે. ૩ દશ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ એ ચૌદની અપેક્ષાએ મૂળ પ્રકૃતિ પંદરમી કળા કહેવાય છે અને એ પંદર કળારૂપ દેહ છે, એમ જાણવું, એ પંદરથી પર જે સોળમી કળા છે તે સંપૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે અમૃતરૂપ–મોક્ષરૂપ છે. સોળમી કળા એ ચિદાત્મા છે અને તે ધામ નિત્ય છે. ૪ જ્ઞાન વિનાનો પ્રાણી યોનિભૂત પંદરમી અવિદ્યા પ્રકૃતિના વિષે વારંવાર જન્મ પામે છે. જ્યારે તે જન્મ પામે છે—ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સોળમી કળા આનંદરૂપ ધામ તેમાં યુક્ત થાય છે. સોળમી કળા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તેને સોમરૂપ—અમૃતમય જાણવી. દેવતાઓ (ઇંદ્રિયો) એ સોળમી કળાનું પાલન કરતી નથી પણ દેવતાઓને સત્તા–સ્ફૂર્તિ આપીને તેજ તેઓને પાળે છે. એ સોળમી કળાનો નાશ થયા વિનાજ આ સઘળું જગત, જેમ દોરડી સાપ થાય છે, તેમ ઉપજે છે. નાશ ન થવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે; જેમાંથી કાર્ય ઉપજે છે અને જેમાં પુનઃ લય પામે છે તેને "પ્રકૃતિ" કહે છે. મૃત્તિકાના ગોળામાં ઘડો લય પામતો નથી પણ તે ગોળાની પ્રકૃતિ જે મૃત્તિકા છે તેના વિષે લય પામે છે. માટે ઘડા વગેરેની ઉત્પત્તિનું જે ગોળો વગેરે પૂર્વ કાર્ય છે તેના વિષેજ ઘડો લય પામે છે એમ ન જાણવું અને તેથી તે પૂર્વ કાર્યને પ્રકૃતિ પણ ન કહેવી કેમ કે, કાર્યપરંપરા આશ્રય વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમ પુષ્પની માળામાં અનેક પુષ્પમાં દોરો એકજ હોય છે, તેમ ઘડો કોડીઆં, ચૈડવા ઇત્યાદિમાં એક મૃત્તિકાજ સર્વત્ર કારણભૂત છે. માટે કાર્યથી કારણ એટલે ઉત્પત્તિ–લય સ્થાન જૂદું છે એમ જાણવું. એ રીતે સોળમી કળા તો સર્વની મૂળ પ્રકૃતિ છે માટે તેનો નાશ થતો નથી. (કોઇ કહેશે કે, મૃત્તિકા પણ ભૂતનો વિકાર છે માટે તેનો પણ નાશ થશે, તો એ વાત સત્ય છે કેમ કે, જળ મૃત્તિકાનું નિર્વિકાર રૂપ છે. જળનું નિર્વિકાર રૂપ તેજ, તેજનું વાયુ, વાયુનું આકાશ અને એ રીતે સત્તા માત્ર સર્વનું નિર્વિકાર રૂપ છે કેમ કે, તે સર્વ કાર્યમાં વ્યાપ્ત છે માટે સત્યજ સત્ય સમજવું અને બીજા સર્વ વિકારરૂપ હોવાથી મિથ્યા છે. જો સત્‌ને પણ વિકારરૂપ માનીશું તો અનવસ્થા દોષ લાગશે વળી જો સત્ વિના બીજું કાંઇ હોય તો તે માત્ર અસત્જ હોવું જોઇએ અને અસત્ એ શૂન્ય છે માટે શૂન્યમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ નથી. માટે સર્વ વિકારનો ક્ષય થયા છતાં પણ સત્તા માત્ર બ્રહ્મ હું છું, એવી રીતે બ્રહ્મભાવને પામવું તે મોક્ષ છે. એ રીતે હે રાજન્! પ્રાણી મૂળ પ્રકૃતિનો નાશ થયા વિના વારંવાર જન્મ પામે છે કેમ કે, પ્રાણીને જન્મ–મરણ થવામાં કારણભૂત મૂળ પ્રકૃતિ છે. એ મૂળ પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થયો એમ કહેવાય છે. ૫, ૭ જેને "ધામ" કહે છે અથવા જેને "મોક્ષ" કહે છે તેજ આનંદાત્મક વસ્તુ જડ ચેતનના યોગવાળી થઇને પિંડ–બ્રહ્માંડાત્મક થાય છે. તે પિંડના વિષે જીવ "આ હું દેહ છું, આ મ્હારો દેહ છે" એમ અહં–મમતા કરવાથી તેના વિષેજ ભમે છે. ૮ (એ અહં-મમતા કરનારો જીવ કોણ છે? એવી શંકા દૂર કરવાના હેતુથી કહે છે કે,) જે પચીસમો મહાન આત્મા છે, જે નિર્મળ

અને અત્યંત શુદ્ધ છે, તે અજ્ઞાનથી પોતાને મલિન માને છે અને તેથી ક્રમે કરીને શુદ્ધ ચેતન તથા અશુદ્ધ પ્રકૃતિના યોગથી અશુદ્ધ થાય છે. ૯ હે રાજન્ ! એ આત્મા અશુદ્ધ એવી અહં–મમતાનું સેવન કરવાથી જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાની થઇ જાય છે. ૧૦ હે રાજેંદ્ર ! તેજ પ્રમાણે આત્મા અજ્ઞાન અવસ્થામાં પડીને ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિનું સેવન કરવાથી પોતે પણ ત્રણ ગુણવાળો થઇ જાય છે, એમ જાણવું. ૧૧

तथैवाप्रतिबुद्धोपि विज्ञेयो नृपसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात् त्रिगुणो भवेत् ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठकरालसंवादो नाम शतोपरि द्वात्रिंशो ऽध्यायः ॥ १३२ ॥

અધ્યાય ૧૩૩ મો–વસિષ્ઠ–જનકસંવાદ. ક્ષર અને અક્ષરનું વિવેચન.

जनक उवाच ॥ अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः संबंध इष्यते ॥
॥ स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन् संबंधस्तद्वदुच्यते ॥ १ ॥

જનક કહે છે કેઃ–હે ભગવાન ! તમે પૂર્વે કહ્યું કે, પ્રકૃતિનો ક્ષય થવાથી મોક્ષ થાય છે પણ અક્ષર અને ક્ષર, એ બેનો તો સદૈવ સંબંધ હોવો યોગ્ય છે, જેમ જગત (પ્રજા) ની ઉત્પત્તિ કરવામાં સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ આવશ્યક છે, તેમ અક્ષર અને ક્ષરનો અથવા પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો પણ સંબંધ આવશ્યક છે. ૧ પુરૂષ વિના સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરતી નથી અને સ્ત્રી વિના પુરૂષ સંતાનરૂપ આકૃતિને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. ૨ સ્ત્રી અને પુરૂષના અન્યોન્યના સંબંધથી અને અન્યોન્યના ગુણનો આશ્રય કરવાથી આકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વ જાતિઓમાં જાણવું. ૩ સ્ત્રી—પુરૂષ મૈથુનેચ્છાના અર્થે એક બીજાનો સંબંધ કરે છે અને એક બીજાના ગુણનો આશ્રય કરે છે. એમ થવાથી ઋતુકાળમાં તેનું રૂપ બંધાય છે. એ દૃષ્ટાંત હું આ સ્થળમાં આપું છું. ૪ હે દ્વિજ ! જે ગુણો પિતાના છે તથા જે ગુણો માતાના છે તે સર્વ સંતાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્થિ, સ્નાયુ અને મજ્જા, એ ગુણો પિતાથી મળેલા છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. ૫ તેમજ ત્વચા, માંસ અને રૂધિર એ ગુણો માતાથી મળેલા છે એમ પણ અમે જાણીએ છીએ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! વેદ અને શાસ્ત્રમાં પણ એજ રીતે કહેલું છે. ૬ વેદમાં કહેલું હોય તેને પ્રમાણ જાણવું તથા શાસ્ત્રમાં કહેલું હોય તેને પણ પ્રમાણ જાણવું કેમ કે, વેદ અને શાસ્ત્ર એ સનાતન કાળથી પ્રમાણ મનાતાં આવેલાં છે. ૭ એજ પ્રમાણે એક બીજાના ગુણ ગૂંથાઇ ગયેલા હોવાથી તથા એક બીજાના ગુણનો પરસ્પર આશ્રય હોવાથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષ પણ નિરંતર એક બીજા સાથે બંધાયલાંજ છે. ૮ હે ભગવન્ ! એથી મને તો એમ જણાય છે કે, મોક્ષધર્મ પણ છે નહિ કેમ કે, ચિત્ અને અચિત્–ચૈતન્ય અને જડ–પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એવાં તો દૃઢ ગુંથાયલાં છે કે, તે છુટાંજ પડી શકે નહિ. અથવા જો મોક્ષના વિષે સાક્ષાત્કાર થાય એવું કાંઇ દૃષ્ટાંત હોય તો, તે કહો કેમકે, તમે તો સર્વદા પ્રત્યક્ષદર્શી છો. ૯ અને અમે પણ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા થઈને દુઃખ વિનાના દેહ વિનાના, જરા વિનાના, ઇન્દ્રિય વિનાનાં,

નિત્ય તથા જેના ઉપર કોઈનું સ્વામિત્વ નથી એવા સ્થાનને ઇચ્છીએ છીએ. ૧૦ વસિષ્ઠ કહે છે કેઃ–તમે વેદ અને શાસ્ત્રનું જે દૃષ્ટાંત આપ્યું તેને તમે જે પ્રમાણે પ્રમાણ માનો છો તેજ પ્રમાણે પ્રમાણ છે, પણ તમે ચિત્ અને અચિતના ત્રૈકાલિક સંબંધને જાણતા નથી. ૧૧ હે રાજન્! તમે વેદ અને શાસ્ત્ર બન્નેના ગ્રંથોને ધારણ કરો છો–જાણો છો, એ વાત સત્ય છે. તથાપિ તમે ગ્રંથના તત્વને જાણતા નથી. ૧૨ જે પુરૂષ વેદ અને શાસ્ત્રના ગ્રંથને ભણી જાણે છે પણ તે (ગ્રંથ)ના અર્થના તત્વને જાણતો નથી તેનું ભણવું મિથ્યા છે. ૧૩ જે પુરૂષ ગ્રંથના અર્થને જાણતો નથી તે તેના માત્ર ભારને વહન કરે છે. પણ જે ગ્રંથના અર્થના તત્વને જાણે છે તેનું ભણવું મિથ્યા થતું નથી. ૧૪ જે એવો પુરૂષ (ગ્રંથના અર્થ–તત્વને જાણનારો) હોય તેજ ગ્રંથાર્થ કહેવાને યોગ્ય છે અને તે પણ એવી રીતે કહેવું જોઇએ કે, તત્વનો બોધ થવાની સાથે ગ્રંથનો અર્થ શ્રોતાને પ્રાપ્ત થાય. ૧૫ જે જાડી બુદ્ધિનો પુરૂષ સભામાં ગ્રંથના અર્થને પણ કહી શકે નહિ તે મંદ વિજ્ઞાનવાળો પુરૂષ ગ્રંથનો તાત્પર્યાર્થ શી રીતે સમજી શકે? ૧૬ વળી જે જ્ઞાન વિનાનો પુરૂષ ગ્રંથના નિર્ણયને તત્વવડે જાણી શકતો નથી તે પુરૂષ આત્મજ્ઞાની હોય તથાપિ સભાના વિષે ઉપહાસ પામે છે. ૧૭ માટે હે રાજેંદ્ર! મહાત્મા સાંખ્યાચાર્યો અને યોગાચાર્યો યથાર્થપણે જે તત્વને જાણે છે તે તું સાંભળ. ૧૮ યોગશાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યો જે જાણે છે તેજ તત્વ સાંખ્ય શાસ્ત્રવડે પણ જાણવામાં આવે છે, જે પુરૂષ સાંખ્યને અને યોગને એક જાણે છે તેનેજ બુદ્ધિમાન જાણવો. ૧૯ હે તાત! ત્વચા, માંસ, રૂધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા સ્નાયુ અને ઇંદ્રિયોનો સમુદાય, એ સર્વ માતા–પિતાના સંયોગથી–માતાથી અને પિતાથી ઉપજે છે એમ તું મને કહે છે. ૨૦ પણ તે વિષે ત્હારે જાણવું કે, ઇંદ્રિયોસહિત સાતે ધાતુઓ, જેમ બીજમાંથી બીજ ઉપજે છે, તેમ એક બીજમાંથી ઉપજે છે. એક કાર્ય કાંઇ બે બીજથી ઉત્પન્ન થતું નથી. માટે દ્રવ્યથી દ્રવ્ય બને છે, ઇંદ્રિયોથી ઇંદ્રિયો બને છે, દેહથી દેહ બને છે અને બીજથી બીજ બને છે. ૨૧ પુરૂષ તો ઇંદ્રિયોરહિત બીજ વિનાનો, દ્રવ્યરહિત અને દેહ વિનાનો છે, તે મહાત્મા એવી રીતે નિર્ગુણ છે તો તેનાથી ગુણો શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ૨૨ માટે ગુણો ગુણોના વિષે ઉપજે છે અને પુનઃ તેમાંજ લય થાય છે. એ પ્રમાણે ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા પુનઃ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. ૨૩ ત્વચા, માંસ, રૂધિર, મેદ, પિત્ત, મજ્જા, અસ્થિ, સ્નાયુ અને વીર્ય, એ આઠ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એમ ત્હારે જાણવું, જીવ, આકાશાદિ અને પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એવાં ત્રણ લિંગ, એ સર્વ પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં છે. ૨૪ અવિદ્યામાં કે, અંતઃકરણમાં ચિત્તનું જે પ્રતિબિંબ છે તે "જીવ" કહેવાય છે. આત્મા પુરૂષ એ જીવ અને જગત બન્નેથી વિલક્ષણ છે. ૨૫ જેમ ઋતુઓ અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છતાં તે તે કાળમાં થતાં ફળ પુષ્પ આદિથી જાણવામાં આવે છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ અમૂર્ત છતાં પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા મહદાદિ કાર્યવડે જાણવામાં આવે છે. ૨૬ હે તાત! એજ પ્રમાણે જેમ દૃશ્ય વસ્તુનો પ્રકાશ કરવાવડે દૃષ્ટિના આત્મા સૂર્યનું અનુમાન થાય છે, તેમ જડ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનાર ચિત્ આત્માનું પણ અનુમાન થાય છે. કેમ કે, જેમ પ્રત્યેક દૃશ્ય વસ્તુ સાથે સૂર્યનો સંબંધ છે, તેમ પ્રત્યેક જડ વસ્તુ સાથે ચેતનનો પણ સંબંધ છે. અથવા પ્રકૃતિ સાથે પુરૂષનો સંબંધ છે. પણ જેમ સૂર્ય દૃશ્ય વસ્તુના વિકારથી વિકાર-

વાળો થતો નથી, તેમ પુરૂષ (આત્મા) પ્રકૃતિ (જડ)ના વિકારવડે વિકારવાળો થતો નથી. અર્થાત્ પ્રકૃતિના હર્ષ–વિષાદાદિ ભાવ આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. ૨૭ એ રીતે આત્મા અનાદિ, અંતરહિત, અવિનાશી, સવદર્શી અને દુઃખાદિ વિકારરહિત છતાં પણ ગુણોના વિષે કેવળ અભિમાનવડે પોતે ગુણવાળો થઈ પડેલો છે. અર્થાત્ દેહાદિ આકારમાં પ્રતિબિંબિત થઇને તેના સુખ–દુઃખાદિ ભાવ પોતાના વિષે માને છે. પણ જેઓ ગુણને જાણનારા છે તેઓ તો એ રીતે જાણે છે કે, ગુણવાળાને ગુણ હોય, પણ ગુણ વિનાનાને ગુણ ક્યાંથી હોય ? ૨૮,૨૯ જ્યારે આત્મા પ્રાકૃત ગુણોને પોતાના વિષે માની લે છે ત્યારે તે માની લીધેલા ગુણોની હાનિ થવાથીજ તે પોતાના પર સ્વરૂપને જાણે છે. ૩૦ તે પર-સ્વરૂપ બુદ્ધિથી પર છે અને સાંખ્યાચાર્યો તથા યોગાચાર્યો જડ અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી તેને મહા જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણે છે. " હું તે છું " અથવા " આ તે છે " એમ જેના વિષે કહેવાતું નથી એવું તે છે અને તેથી તે અજ્ઞાત છે તથા અવ્યક્ત છે, વળી તે ગુણરહિત છે અને અંતર્યામી છે. તે ગુણના સંબંધરહિત ઈશ્વર અને નિત્ય છે તથા સર્વ કાર્યનું નિર્માણ કરનારૂં છે. ૩૧,૩૩ તે પ્રકૃતિ અને ગુણોથી પચ્ચીસમું છે. જે પુરૂષો સાંખ્ય અને યોગમાં કુશળ છે, તથા જેઓ શ્રેષ્ઠ સામર્થ્યવાળા છે તેઓ તેને જાણે છે. જે પુરૂષો બાલ્યાદિ અવસ્થાથી તથા જાગ્રદાદિ અવસ્થાથી અને જન્મથી ભય પામેલા છે તેઓ જ્યારે તે તત્વને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તેને જાણવાની સાથેજ બ્રહ્મભાવને પામી જાય છે. ૩૪ એ રીતે જીવ અને ઈશ્વરના અભેદને પ્રતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર સચ્છાસ્ત્ર છે અને એથી ઉલટું શાસ્ત્ર અસચ્છાસ્ત્ર છે. હે શત્રુદમન ! સચ્છાસ્ત્ર જ્ઞાનીઓનું અને અસચ્છાસ્ત્ર અજ્ઞાનીઓનું છે, એમ જૂદું જૂદું જાણવું. ક્ષર અને અક્ષરનું નિદર્શન એટલે જડ અને અજડ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનારૂં આ શાસ્ત્ર એવી રીતે કહ્યું છે કે, જેમાં પોતાનો મત સત્ય છે અને બીજાનો (એથી ઉલટો) મત અસત્ય છે, એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. એક-પણાને " અક્ષર " કહે છે અને અનેકપણાને " ક્ષર " કહે છે એવું તે શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. ૩૫,૩૬ જ્યારે પુરૂષ પચીસમા તત્વ (આત્મા)ના વિષે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે એકત્વ પ્રતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત થાય છે અને અનેકત્વ પ્રતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર અશાસ્ત્ર થાય છે. ૩૭ એ રીતે જન્ય અને અજન્ય તત્વનો બોધ કરનારૂં શાસ્ત્ર જૂદું છે. તેમાંથી બુદ્ધિમાન પુરૂષો પચીશ તત્વની સૃષ્ટિને " જન્ય " કહે છે. અર્થ એવો છે કે, જન્ય જગતનો કર્તા અજન્ય આત્મા છે. એમ જન્ય અને અજન્યનો પૃથક્ અનુભવ કરનારૂં શાસ્ત્ર તથા એ જન્ય અને અજન્ય એક છે એમ બોધ કરનારૂં શાસ્ત્ર ભિન્ન–ભિન્ન છે. તથાપિ વસ્તુતાએ ભિન્ન નથી. જે પુરૂષો આત્માને " કર્તા " કહે છે તે પણ સમાધિના વિષે બુદ્ધિ આદિના અભાવવડે આત્માના વિષે કર્તૃત્વ દેખતા નથી. અને કદાચિત્ આત્માના વિષે બુદ્ધયાદિનો ભાવ જોવામાં આવે તથાપિ દોરડીમાં દેખાતા સર્પની પેઠે, મિથ્યા છે. પચીસ તત્વથી પર જે અનુભવ છે તેને " નિસ્તત્વ " કહે છે. એ નિસ્તત્વ શું છે ? દૃશ્યમાન સૃષ્ટિની વર્ગ વર્ગ પ્રત્યે, વિષય વિષય પ્રત્યે જે ઉપલબ્ધિ છે તે છવીસમું નિસ્તત્વ નામનું તત્વ છે અને એ પચીસ તત્વથી સનાતન તત્વ છે. ભાવાર્થ એવો છે કે, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ ભૂત, પાંચ શબ્દાદિ વિષય અને મન, બુદ્ધિ, અહં-કાર, પ્રકૃતિ અને ચિદાભાસ એ પાંચ, એમ પાંચ વર્ગમાં દૃશ્ય વિષયનું જે જ્ઞાન થાય છે,

એ જ્ઞાન છવીસમું તત્વ છે તથા પચીસ તત્વથી પર છે માટે તે બીજાં તત્વની પેઠે જન્ય નથી, તેથી તે નિસ્તત્વ કહેવાય છે. ૨૮,૩૯

निस्तत्वं पंचविंशत्य परमाहुर्निदर्शनम् ।
सर्गस्य वर्गमाचारं तत्वं तत्वात् सनातनम् ॥ ३९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वासिष्ठ-कराळजनकसंवादे शतोपरि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

અધ્યાય ૧૩૪ મો–વસિષ્ઠ–જનકસંવાદ–સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન.

जनक उवाच ॥ नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम ।
पश्याम्येतद्धिसंदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ १ ॥

જનક કહે છે કે:–હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! તમે પૂર્વે કહ્યું કે, એકત્વ એ અક્ષરનું સ્વરૂપ છે અને અનેકત્વ એ ક્ષરનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે આત્મા એકજ છે એમ કહો છો ત્યારે તો બંધ–મોક્ષની વ્યવસ્થા સંભવશે નહિ અને અનેકત્વ કહેશો તો આત્મ નાશનો પ્રસંગ આવશે માટે એ બન્ને પક્ષમાંથી તત્વનો નિશ્ચય કરવો મને સંદેહયુક્ત જણાય છે. તેમજ હે પાપરહિત ! તમે જે કહ્યું કે, પચીસમા તત્વના વિષે સ્થિતિવાળા પુરૂષો અનુભવના બળથીજ છવીસમા તત્વનો નિશ્ચય કરે છે, તેમાં હું સ્થૂલ બુદ્ધિથી અબુદ્ધ અને પ્રબુદ્ધ–જડ અને ચેતન એ બેમાંથી આત્મ વસ્તુના તત્વને જાણી શકતો નથી–અનુભવ દુઃસાધ્ય છે માટે મ્હારો સંદેહ મટતો નથી. માટે યુક્તિથી તમારે તત્વનું પ્રતિપાદન કરવું ઘટે છે. ૧,૨ વળી તમે "એકત્વ અક્ષરનું કારણ છે અને નાનાત્વ ક્ષરનું કારણ છે." એમ કહ્યું તે પણ મ્હારી બુદ્ધિ અસ્થિર હોવાથી–કલ્પનાઓથી ગ્રસ્ત હોવાથી મ્હારા મનમાંથી નાશ પામ્યું હોય તેમ થયું છે. કેમ કે, જો તમે સ્વગત અને સજાતીયાદિ ત્રિવિધ ભેદશૂન્યત્વને એકત્વ કહેતા હશો તો તે હેતુવડે સિદ્ધ થશે નહિ કેમ કે, એવું એકત્વ કોઇ જગોએ પ્રસિદ્ધ નથી. (દૃષ્ટાંતહાનિ.) જો એક વ્યક્તિને એકત્વ માનશો તો આકાશ પણ એક વ્યક્તિ છે માટે તેના વિષે પણ આત્માના જેવું એકત્વ ઘટશે અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિરોધ આવશે. જો અનેક વ્યક્તિઓના સમૂહને એકત્વ માનશો તો પ્રધાન તથા પરમાણુઆદિમાં પણ એકત્વ ઘટશે. જો ભિન્નત્વ માત્રને ક્ષર માનશો તો સાંખ્યમત પ્રમાણે આત્મા પણ ક્ષર થશે. માટે એ વિષે મ્હારી બુદ્ધિ તત્વનો નિશ્ચય કરી શકતી નથી. તો હે અનઘ ! એકત્વ તથા અનેકત્વના શાસ્ત્ર–(ભેદાભેદ) ને અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, જડસ્વરૂપ પ્રધાનાદિ અને બુધ્યમાન જીવ, એ સર્વને પણ તત્વથી (યથાર્થ) જાણવાને ઇચ્છું છું. ૩–૪ હે ભગવન્ ! વળી જ્ઞાનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ (વિદ્યા), આવરણ (અવિદ્યા), અક્ષર (નિત્ય), ક્ષર (અનિત્ય), સાંખ્ય (વસ્તુતત્વનો વિવેક), યોગ (ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ), ભેદ તથા અભેદ, એ સર્વ જાણવાને ઇચ્છું છું. ૫ વસિષ્ઠ કહે છે કે:–હે મહારાજ ! તું મને જે પૂછે છે તે હું તને કહીશ, પ્રથમ તેમાંથી યોગનું કૃત્ય તને જૂદું કહું છું તે સાંભળ. ૬ યોગીઓએ યોગશાસ્ત્રમાં કરવા યોગ્ય મુખ્ય કર્તવ્ય ધ્યાનજ કહ્યું છે કેમ કે, તે પરમ બળ છે–અવિદ્યાનો જય કરવામાં એ પરમ સામર્થ્યરૂપ છે. યોગવિદ્યાને જાણનારા પુરૂષો

એ ધ્યાનને બે પ્રકારનું કહે છે. "ભાવના" અને "પ્રણિધાન" એવા ધ્યાનના બે પ્રકાર છે. ૭ મનની એકાગ્રતાને "પ્રાણાયામ" કહે છે. એ પ્રાણાયામ બે પ્રકારનો છે. સગુણ અને નિર્ગુણ. સગુણને "સગર્ભ" કહે છે અને નિર્ગુણને "નિર્ગર્ભ" કહે છે. પ્રણવ, ગાયત્રી આદિ જપસહિત પ્રાણાયામ કરવો તેને "સગર્ભ" કહે છે. જપ વિના પ્રાણાયામ કરવો તેને "નિર્ગર્ભ" કહે છે. હે રાજન્! મળ, મૂત્ર અને ભોજન એવાં કર્મ કરતી વખતે યોગ (ધ્યાનાદિ) કરવો નહિ અને એ ત્રણ વિના બાકીના ગમે તે સમયે યોગસાધના કરવી. ૮,૯ એ પ્રમાણે પ્રાણાયામ તથા તે સાથે યમ, નિયમ અને આસન પણ કે, જે યોગનાં અંગ છે તેને જાણવાં. હવે પ્રત્યાહારનો પ્રકાર એવો છે કે, શબ્દાદિ ઇંદ્રિયોના વિષયથી મનવડે ઇંદ્રિયોને નિવૃત્ત કરવી. પછી પવિત્ર એવા યોગીએ ચિત્તરૂપી અશ્વને દશ અને બાર એટલે બાવીશ પ્રેરણાઓવડે અર્થાત્ ચાબુક જેવી પ્રેરણાઓવડે ચોવીશમા સ્થાનથી—પ્રકૃતિરૂપી અજ્ઞાનથી—આગળ પ્રેરવો એ બુદ્ધિમાનનું કૃત્ય છે. એવી રીતે ચોવીશમા અજ્ઞાન (પ્રકૃતિ તત્વ)થી જીવને આગળ હાંકીને પચીસમું તત્વ કે, જેને પંડિતો "અજર" કહે છે તેને આત્મા તરફ લઇ જવું. (તેમાં અઢાર સ્થાનમાંથી વાયુને ખેંચી લેવો એમ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે કે,) એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં, એમ વાયુનું આકર્ષણ કરીને તેને અઢાર મર્મસ્થાનમાં ધારણ કરીને આગળ ખેંચતાં જવો તેને "પ્રત્યાહાર" કહે છે. જેમ વાયુવડે ઘડો ભરેલો હોય તેમ પ્રાણવાયુને મસ્તકમાં પૂર્ણ ભરીને બુદ્ધિપૂર્વક ધારણ કરવો તેને "પ્રાણાયામ" કહે છે અથવા પ્રાણાયામના કુંભક પ્રકારવડે મસ્તકના વિષે વાયુને પૂર્ણ ભરીને ધારણ કરવો. મસ્તકમાંથી ખેંચીને લલાટના વિષે વાયુને ધારણ કરવો. લલાટમાંથી વાયુને ખેંચીને બન્ને ભ્રમરની મધ્યે ધારણ કરવો, બન્ને ભ્રમરની મધ્યેથી ખેંચીને નેત્રસ્થાનમાં રોકવો. નેત્રમાંથી ખેંચીને નાકના મૂળ આગળ રોકવો. નાકના મૂળ આગળથી ખેંચીને જીભના મૂળ આગળ રોકવો. જીભના મૂળ આગળથી કંઠના ખાડા આગળ રોકવો. કંઠના ખાડામાંથી હૃદયમાં અને હૃદયમાંથી નાભિના મધ્યમાં રોકવો. નાભિના મધ્યમાંથી લિંગમાં અને લિંગમાંથી જઠરમાં લાવીને રોકવો. જઠરમાંથી ગુદામાં, ગુદામાંથી જાંઘના મૂળમાં, જાંઘના મૂળમાંથી જાંઘની મધ્યે અને ત્યાંથી ઘૂંટણમાં લાવીને રોકવો. ઘૂંટણમાંથી ચરણના મૂળમાં, ત્યાંથી ચરણની મધ્યે, ત્યાંથી ઘૂંટીમાં, ઘૂંટીથી અંગૂઠામાં અને અંગૂઠામાંથી ચરણનાં તળિયાંમાં રોકવો. એ પ્રમાણે જે પ્રત્યેક સ્થાનમાંથી વાયુને ખેંચીને ધારણ કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને ચંદ્ર તથા તારા રહે ત્યાં સુધી જીવે છે. એ અઢાર અને "ધારણા" "ધ્યાન" તથા "સમાધિ" નામની ત્રણ પ્રેરણા અને 'સત્વ પુરૂષાન્યતાખ્યાતિ" નામે ચોથી મળીને બાવીશ પ્રેરણાઓ થાય છે. એ માર્ગે પ્રેરાયલો જીવ નદી—સમુદ્ર ન્યાયથી નિર્વિશેષ ચિન્માત્રને પામે છે. ૧૦ એ બાવીશ પ્રેરણાઓવડે આત્માને નિરંતર પ્રાપ્ત કરવો એમ અમે સાંભળ્યું છે. કામાદિથી સ્ખલિત નહિ થયેલા મનવાળા પુરૂષનું એ "યોગ" નામનું વ્રત છે. તે બીજાઓને સિદ્ધ થતું નથી એમાં સંદેહ નથી. ૧૧,૧૨ "હું કર્તા છું" એવી આસક્તિથી અથવા સ્ત્રી આદિની આસક્તિથી મુક્ત થઇને, અલ્પ આહાર કરીને અને ઇંદ્રિયોને જીતીને પૂર્વ રાત્રિએ તથા પાછલી રાત્રિયે આત્માના વિષે મનને ધારણ કરવું. ૧૩ હે મિથિલેશ્વર! ઇંદ્રિયોના સમુદાયને મનવડે સ્થિર કરીને તથા બુદ્ધિવડે મનને સ્થિર કરીને પથ્થરની પેઠે નિશ્ચલ થવું. ૧૪ થાંભલાની પેઠે કંપરહિત થવું અને પર્વતની પેઠે અડગ થવું

જ્યારે એમ થાય છે ત્યારે યોગવિધિના વિધાનને જાણનારા પંડિતો તેને "યોગયુક્ત" કહે છે. ૧૫ જ્યારે યોગી કાંઈ સાંભળતો નથી, સૂંઘતો નથી, બોલતો નથી, જોતો નથી, સ્પર્શ કરતો નથી, મનમાં સંકલ્પ કરતો નથી. ૧૬ કોઇ વસ્તુનું અભિમાન કરતો નથી અને કાષ્ઠની પેઠે કાંઇ જાણતો નથી ત્યારે પંડિતો તેને " શુદ્ધ મૂળરૂપને પામ્યો " એમ કહે છે. ૧૭ જેમ વાયુ વિનાની જગ્યોએ મૂકેલો દીપક નિશ્ચલપણે પ્રકાશ્યા કરે છે. તેમ બુદ્ધિ આદિ લિંગ-(વ્યંજના) રહિત તથા વ્યાપકપણાથી અવિચળ થઇને તે ઉંચે, નીચે કે, આડે માર્ગે કહીં પણ ગતિ કરતો નથી. ૧૮ જ્યારે જાણવા યોગ્ય આત્માને હૃદયમાં રહેલો આત્મા જાણે છે ત્યારે સર્વ વૃત્તિનો નિરોધ થવાથી, આત્માને જાણીને પણ કહી શકતો નથી. હે તાત ! ત્યારેજ તે આત્માને અનુભવબળથી જાણે છે. અન્યથા સ્વં પદાર્થનો માત્ર સાક્ષાત્કાર થવાથી આત્મદર્શી થવાતું નથી. ૧૯ જેમ ધુમાડા વિનાનો અગ્નિ હોય. જેમ કિરણોવાળો સૂર્ય હોય, જેમ આકાશમાં વીજળીનો અગ્નિ હોય, તેમ આત્મા અંતરના વિષે જોવો અર્થાત્ આત્મા શુદ્ધ પ્રકાશાત્મક છે. ૨૦ ધીરજવાળા, બુદ્ધિવાળા, મહાત્મા અને બ્રહ્મને જાણવાના શાસ્ત્રના વિષે સ્થિતિવાળા બ્રાહ્મણો જેને જન્મ વિનાનો અને મોક્ષસ્વરૂપ જુએ છે. ૨૧ તે આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને મોટાથી પણ મોટો છે. એ તત્વ સર્વ પ્રાણીના વિષે નિશ્ચળ થઇને જોવામાં આવતું નથી. ૨૨ લોકને ઉત્પન્ન કરનારૂં તે તત્વ જોવું હોય તો, મનરૂપી દીપક કરીને તેમાં બુદ્ધિરૂપી દીવેલ પૂરવું તો, હે તાત ! મોટા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારની પેલી પાર પ્રકાશાત્મક આત્માનું દર્શન થશે. વેદમાં પરંપાર ગયેલા એવા સર્વજ્ઞ મહાત્માઓએ તેને અંધકારનાશક, નિર્મળ, અંધકારરહિત, વ્યંજનારહિત અને ઉપાધિરહિત કહેલો છે. ૨૪ યોગી પુરૂષોનો જે યોગ કહેવાય છે તે એજ યોગ છે, યોગનું બીજું શું લક્ષણ છે ? કાંઇ નથી. જે એ પ્રકારે જાણે છે તે અજર અને પર આત્માને જાણે છે. ૨૫ આ યોગદર્શન મેં તને તત્વથી કહ્યું. હવે જેનું ત્યાગ અથવા લય લક્ષણ છે એવું સાંખ્યજ્ઞાન હું તને કહું છું. ૨૬ પ્રકૃતિવાદી પુરૂષો અવ્યક્તને પ્રથમ-સર્વથી આદિ " પ્રકૃતિ " કહે છે. તે પ્રકૃતિથી મહત્તત્વ ઉત્પન્ન થયું છે. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! તે બીજું તત્વ છે. ૨૭ મહત્તત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો છે એ ત્રીજું તત્વ છે એમ અમે સાંભળ્યું છે અને તે અહંકારથી પંચભૂત ઉપજ્યાં છે એમ સાંખ્યમતના આત્મદર્શી પુરૂષો કહે છે. ૨૮ એ આઠને " પ્રકૃતિઓ " અથવા " મૂળ તત્વો " કહે છે. એમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ સ્થૂલ ભૂત મળીને સોળ તત્વને "વિકાર" અથવા "વિકૃતિ" કહે છે. તેમાંના પાંચ ભૂતને " પાંચ વિશેષ " કહે છે તથા તે પાંચ ઇન્દ્રિયોના અભિવ્યંજક છે. જેમ આકાશતત્વ શબ્દ વિષયનું અને કર્ણ ઇન્દ્રિયનું અભિવ્યંજક છે, એ રીતે બીજાં તત્વ, વિષય અને ઇન્દ્રિયોના વિષે પણ જાણવું. ૨૯ એનેજ સાંખ્યાચાર્યનું "સાંખ્ય" કહે છે, એમ સાંખ્યશાસ્ત્રની વિધિના વિધાનને જાણનારા તથા નિરંતર સાંખ્યમાર્ગમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળા પુરૂષોનું કહેવું છે. ૩૦ જે તત્વ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તત્વ તેના વિષેજ લય પામે છે. તત્વો પ્રતિલોમપણે એટલે પોતાના કારણના વિષે ગમન કરે છે, તે તેનો લય છે અને તે સર્વ અંતરાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧ જેમ સમુદ્રમાંથી તરંગ ઉપજે છે અને પુનઃ તેમાંજ લય પામે છે, તેમ ગુણો ગુણોમાથી અનુલોમ પ્રકારે ઉપજે છે અને પ્રતિલોમ પ્રકારે લય પામે છે. એ ક્રમ નિરંતર થયાજ-ચાલ્યાજ કરે છે. હે

રાજશ્રેષ્ઠ ! પ્રકૃતિની સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય એટલોજ જાણવો. ૩૨ હે રાજેન્દ્ર ? જ્ઞાનના વિષે કુશળ પુરૂષોએ એજ પ્રકારે જાણવું કે, આત્મા પ્રલયકાળમાં એકત્વરૂપે રહે છે અને સૃષ્ટિકાળમાં બહુરૂપે થાય છે. ૩૩ તું શંકા કરશે કે, વારૂ એ પ્રમાણે સૃષ્ટિકાળમાં અનેકપણું ધારણ કરવાની શક્તિવાળા આત્માનુંજ એકત્વ કેમ સંભવે ? તો હું કહું છું કે, અવ્યક્ત એટલે અવિદ્યા માયાજ આત્મા-પુરૂષને અનેક રૂપવાળો કરે છે, તથાપિ તુચ્છ માયાવડે પુરૂષ સદ્વિતીય થઈ શકતો નથી. જેમ દોરડીમાં કલ્પેલા સર્પવડે દોરડી સદ્વિતીય થતી નથી, તેમ અહીં પણ જાણવું. જે પુરૂષ અર્થના તત્વને રૂડે પ્રકારે જાણતો હોય તેણે સુષુપ્તિકાળે તથા પ્રલયકાળે આત્માનું એકપણું અને જાગ્રત તથા સૃષ્ટિકાળમાં અનેકપણું જાણીને તે દૃષ્ટાંત પૃથ્વી આદિના વિષે પણ જાણવું અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ પ્રલયકાળે પોતાના કારણમાં લય પામી જાય છે તેથી માત્ર કારણ ભાસે છે અને સૃષ્ટિકાળે કારણ અને કાર્ય બન્ને ભાસે છે. ૩૪ તું શંકા કરશે કે, એ પ્રમાણે તો ઉત્પત્તિ-પ્રલયનું અધિષ્ઠાન અવ્યક્ત છે ત્યારે નિરીશ્વર સાંખ્યવાળાનો સિદ્ધાંતજ યથાર્થ છે; તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-પ્રલય એટલે મોક્ષકાળમાં આત્મા એક સનારૂપે રહે છે અને સૃષ્ટિકાળમાં લોહચુંબકની પેઠે, સ્વરૂપ-સત્તા માત્રથી પ્રકૃતિને પ્રવર્તાવીને બહુ રૂપે વિસ્તારે છે, તેથી તે પ્રકૃતિ જગતને ઉત્પન્ન કરનારી થાય છે. પ્રકૃતિ અને વિકૃતિથી જે ક્ષેત્ર (દેહ) ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પચીસમો (આઠ પ્રકૃતિ અને સોળ વિકૃતિ મળીને ચોવીશ તત્વનું ક્ષેત્ર જાણવું અને તેમાં જીવ એ પચીસમું તત્વ છે) મહાન્ આત્મા અધિષ્ઠાન કરે છે. ૩૫,૩૬ હે રાજેંદ્ર ! સત્પુરૂષો તેને તે કારણથી અધિષ્ઠાતા કહે છે. અનેક ક્ષેત્રના વિષે અધિષ્ઠાન કરે છે માટે તે (આત્મા)ને " અધિષ્ઠાતા કહે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૩૭ તથા અવ્યક્તમાંથી ઉપજેલા ક્ષેત્રને જાણે છે માટે " ક્ષેત્રજ્ઞ " કહે છે. પુરૂષ અવિદ્યાકૃત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે અને તેથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ જૂદા છે એમ કહેવાય છે. ૩૮ જેમ સૂર્ય સ્વરૂપની સત્તામાત્રવડે તૃણને પ્રકાશ કરે છે, માટે સૂર્ય સ્વરૂપવડે તૃણનો પ્રકાશક છે અને સૂર્યકાંત કાચદ્વારા તૃણને બાળે છે અને તૃણમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે આત્મા પણ અવ્યક્તદ્વારા સર્વ કાર્યભૂત જગતના વિષે અધિષ્ઠાન કરે છે અને તેને પ્રકાશ પણ કરે છે. પરંતુ જેમ કુંભાર ઘડાનો અધિષ્ઠાતા છે તેવો તે અધિષ્ઠાતા નથી; તેમજ જેમ બુદ્ધિનું પ્રકાશકત્વ ઇંદ્રિયોના વ્યાપારને આધીન છે, તેમ આત્માનું પ્રકાશકત્વ કોઇને આધીન નથી. જેમ કુંડમાં બોર પડ્યું હોય, તેમ આત્મા કોઇમાં પ્રવિષ્ટ નથી પરંતુ જેમ કાષ્ઠમાં રહેલો અગ્નિ ઘર્ષણાદિક પ્રયોગથી માત્ર પ્રકટ થાય છે, તેમ આત્મા ચિત્તાદિના યોગથી માત્ર પ્રકટ થાય છે. એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અથવા અવિદ્યા માયાનું કાર્ય પ્રકૃતિ છે અને તેનાં કાર્યને " ક્ષેત્ર " કહે છે તથા પચીસમું તત્વ તેનું જ્ઞાતા (જાણનારૂં) છે. ૩૯ નેત્રાદિક પ્રમાણથી ઉપજેલી વૃત્તિને " જ્ઞાન " કહે છે એ જ્ઞાન જ્ઞાતાથી જૂદું છે અને તેનું જ્ઞેય-પ્રમારૂપ ફળ-જાણવાનો પદાર્થ તે પણ જૂદોજ છે. એ અવ્યક્તને " જ્ઞાન " કહે છે અને પચીસમા તત્વને " જ્ઞેય " કહે છે. ૪૦ તેમજ તેજ અવ્યક્તને " ક્ષેત્ર, સત્વ અને ઈશ્વર " કહે છે. પણ જે ઈશ્વરાદિ પદથી પણ પેલીપાર છે તથા જે નિત્ય અપરોક્ષ દૃષ્ટાનું સ્વરૂપ છે તેજ પચીસમું તત્વ છે. ૪૧ તે તત્વ અનારોપિત છે અને બીજું સર્વ ઇશ્વરાદિ દૃશ્ય આરોપિત છે. સાંખ્યમતના આચાર્યો પ્રકૃતિને " જગતનું કારણ " કહે છે અને સ્થૂળ-

સૂક્ષ્મ ક્રમે કરીને ચિદાત્માના વિષે સર્વ પ્રપંચનો લય કરવાથી સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું કથન છે. ૪૨ એવી રીતે સાંખ્યાચાર્ય જે તત્વોનો લય કરવાનું કહે છે તે તત્વો પ્રકૃતિસહિત ચોવીસ છે અને પચીસમો આત્મા પરોક્ષ છે. ૪૩ પચીસમો જે અપ્રકૃતિરૂપ આત્મા છે તેને "જીવ" કહે છે. જ્યારે તે જીવ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન પામે છે ત્યારે તે કેવળ આત્મા થાય છે. ૪૪ એ રીતે સાંખ્ય શાસ્ત્ર મેં તને રૂડી રીતે યથાર્થ કહ્યું; પુરૂષ એ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૪૫ જેમ મહદાદિ ભાવ વ્યાવહારિક પ્રમારૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ નિર્ગુણ પુરૂષોને પણ આત્મસ્વરૂપ ભ્રમરહિત પ્રત્યક્ષ થાય છે. બ્રહ્મના વિષે બ્રહ્મનું દર્શનજ યથાર્થ દર્શન જાણવું પણ અબ્રહ્મના વિષે બ્રહ્મનું દર્શન એ યથાર્થ દર્શન નથી. જેમ દોરડીમાં દોરડી જોવી તે યથાર્થ દર્શન છે, પણ દોરડીમાં સર્પ જોવો તે યથાર્થ દર્શન નથી. ૪૬ જે પુરૂષો એવી રીતે વિદેહાવસ્થાને પામેલા છે તેઓને પુનઃ સંસારમાં આવવાનું છે નહિ. પણ જેઓ સદેહ છે તેઓને તો અક્ષર ભાવ પ્રાપ્ત થવાથી સત્યકામત્વ, સત્યસંકલ્પત્વ આદિ ઐશ્વર્ય અને સમાધિકાળમાં નિરૂપાધિપણું છે અને તે અવિનાશી છે. ૪૭ હે શત્રુદમન! જે પુરૂષો અનેકાગ્રબુદ્ધિવાળા છે અથવા જેઓ આત્માના વિષે એકપણું ન દેખતાં અનેકપણું દેખે છે, તે પુરૂષો વારંવાર દેહને ધારણ કરે છે. ૪૮ જે પુરૂષો આત્માને સર્વરૂપ જાણવાવડે સર્વ પદાર્થોને એક આત્મારૂપે દેખે છે તે પુરૂષો વારવાર દેહને ધારણ કરતા નથી, પરંતુ જેઓ તેમ નથી જાણતા, તેઓ વ્યક્ત એટલે દેહને વશ પડીને-દેહને ધારણ કરીને અવતાર પામે છે. ૪૯ સર્વ જગત અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે માટે અવ્યક્ત છે એમ કહેલું છે, પચીસમો જીવ અવ્યક્તનું કાર્ય નથી, માટે તેની ગણના સર્વમાં થતી નથી. જે પુરૂષ એ પચીસમા અસર્વને જાણે છે તેને સંસારનું દુઃખ બાધ કરતું નથી. ૫૦

> सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पंचविंशकः ।
> य एनमभिजानंति न भयं तेषु विद्यते ॥ ५० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां वसिष्ठ-करालजनकसंवादे शतोपरिचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

અધ્યાય ૧૩૫ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ. મુક્તદશા.

वसिष्ठ उवाच ॥ सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ કહે છે કેઃ-હે રાજશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે યોગસહિત સાંખ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું, હવે વિદ્યા અને અવિદ્યા શું છે? તે કહું છું તે તું ક્રમે કરીને સાંભળ. ૧ સૃષ્ટિ અને લય જેનો ધર્મ છે એવા અવ્યક્તને "અવિદ્યા" કહે છે અને સૃષ્ટિ તથા લયરૂપ ધર્મથી મુક્ત પચીસમા તત્વને "વિદ્યા" કહે છે. એ ઉપરથી સમજવું કે અવિદ્યા તે વિદ્યાના અભાવ માત્રનેજ નથી કહેતા; જો તેમ હોય તો તેનાથી ઉત્પત્તિ-ક્ષયરૂપ કાર્ય બને નહિ. ૨ હે તાત! સાંખ્યના જાણનારા ઋષિઓએ જે રીતે અવાંતર વિદ્યાનો ભેદ કહેલો છે તે

હું તને કહું તે તું અનુક્રમે સાંભળ. ૩ કર્મેન્દ્રિયનો વ્યાપાર તજીને કેવળ “ બુદ્ધીદ્રિયોજ હું છું ” એવું ચિંતન કરવું તેને “ બુદ્ધીંદ્રિય વિદ્યા ” કહે છે અને બુદ્ધીદ્રિયોનો વ્યાપાર તજીને ભૂતોના વિષે અહંભાવના કરવી તેને “ વિશેષ વિદ્યા ” કહે છે. ૪ દેહનો આરંભ કરનારાં સ્થૂલભૂતોને “ વિશેષ ” કહે છે તે વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ચરણથી જાનુપર્યંત પૃથ્વીનું સ્થાન જાણવું, જાનુથી ગુદાપર્યંત જળનું સ્થાન જાણવું; ઇત્યાદિ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ભૂતનો પૂર્વ પૂર્વ ભૂતના વિષે લય કરવાવડે અને તે ભૂતરૂપે માત્ર સ્થિતિ કરવાથી પાંચ ભૂત વિદ્યાઓ પ્રથક્ પ્રથક્ ફળ આપનારી થાય છે એને “ વિશેષ વિદ્યા ” કહે છે. એ વિશેષોનો મનમાં લય કરીને માત્ર મનવડે રહેવું તેને “ મનોવિદ્યા ” કહે છે. વિષયની કલ્પના કરવામાં અભિમુખ મનને પણ પંચભૂતની શબ્દાદિ માત્રાઓમાં લીન કરીને પાંચ તન્માત્રારૂપે સ્થિતિ કરવી તેને “ સૂક્ષ્મભૂત વિદ્યા ” કહે છે. ૫ એ સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતનો અહંકારમાં લય કરવો તેને “ અહંકાર વિદ્યા ” કહે છે, એમાં સંશય નથી. હે રાજન્! એ અહંકારનો બુદ્ધિમાં લય કરવો તેને “ બુદ્ધિ વિદ્યા ” કહે છે. ૬ એ બુદ્ધિનું બીજું નામ મહત્તત્વ છે. મહત્તત્વનો પ્રકૃતિમાં લય કરવો તેને “ પ્રકૃતિ વિદ્યા ” કહે છે. એ વિદ્યા પરમ ઐશ્વર્ય આપનારી છે. એ પ્રકૃતિને “ અવ્યક્ત ” કહે છે અને તેને “ અવ્યક્ત વિદ્યા ” પણ કહે છે. હે નરશ્રેષ્ઠ! એ વિદ્યાઓ જાણવી તથા તેનો લય કરવાનો વિધિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૭ હે રાજન્! એ અવ્યક્તનો પણ પચીસમા આત્માના વિષે લય કરવો, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ સર્વ જ્ઞેયનું જ્ઞાન આત્મા છે એમ કહેલું છે. ૮ અવ્યક્તને “ જ્ઞાન ” કહે છે અને પચીસમાને “ જ્ઞેય ” કહે છે. તાત્પર્ય કે, બુદ્ધિની વૃત્તિ જ્ઞાન છે અને તેથી અભિવ્યંજિત થયેલો બોધ જ્ઞેય છે. એ જ્ઞેયનો પ્રમાતા એજ પચીસમો છે અને તે બોધસ્વરૂપ છે. ૯ એ રીતે મેં તને વિદ્યા અને અવિદ્યા યથાર્થ નિરૂપિત કરી. હવે જેને “ અક્ષર ” અને “ ક્ષર ” કહે છે તેનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ. ૧૦ પ્રકૃતિ અને જીવ એ બન્નેને “ અક્ષર ” કહે છે અને એ બન્નેને “ ક્ષર ” પણ કહે છે. એનું કારણ હું તને યથાર્થ કહીશ તે એવી રીતે કે, તે બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાંથી ઉપજેલાં છે. ૧૧ એ બન્ને અનાદિ અને નાશરહિત છે. એ બન્ને ઇશ્વર છે. જ્ઞાનનું ચિંતન કરનારા પુરૂષો એ બન્નેને “ તત્વ ” કહે છે. ૧૨ અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ)ને સૃષ્ટિ અને લય કરવાનો તેનો ધર્મ હોવાથી “ અક્ષર ” કહે છે. તે અવ્યક્ત જ્યારે જ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે ત્યારે ગુણમય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૩ પછી મહત્તત્વાદિ ગુણોની ઉત્પત્તિ પરસ્પર થાય છે. એ સર્વનું અધિષ્ઠાન ચિદાભાસ છે માટે તેને પણ ગુણોનું ક્ષેત્ર એટલે “ ઉત્પત્તિસ્થાન ’ કહે છે. ૧૪ જ્યારે યોગી પુરૂષ પ્રકૃતિ આદિ ગુણનો સમૂહ અનુભવ ગોચર બ્રહ્મના વિષે લીન કરે છે ત્યારે ઉપાધિનો નાશ થવાથી આભાસનો પણ નાશ થાય છે. એ રીતે જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને કે, જે પૂર્વે અક્ષરરૂપે કહ્યાં છે તે ક્ષરરૂપે થાય છે. ૧૫ હે તાત! જ્યારે ગુણો ગુણોના વિષે લીન થાય છે ત્યારે માત્ર પ્રકૃતિ રહે છે અને જ્યારે ક્ષેત્ર લય પામે છે ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ રહે છે. અને તે બન્ને (પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞ) છવીસમા પરમાત્માના વિષે લય પામે છે. ૧૬ એ રીતે ગુણનો આશ્રય કરીને રહેલી પ્રકૃતિ અક્ષરપણાને પામે છે. હે વૈદેહ! પછી તે પ્રકૃતિ ગુણના વિષે પ્રવર્તમાન થતી નથી તેથી નિર્ગુણ કહેવાય છે. ૧૭ એજ ન્યાય ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે જીવને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જ્યારે

ક્ષેત્રનું જ્ઞાન ક્ષય પામે છે-ક્ષેત્રનો લય થાય છે ત્યારે ક્ષેત્રજ્ઞ પણ છવીસમા પરમાત્મામાં લીન થઇ જાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ્ઞમાં એટલો ભેદ છે કે, તે (ક્ષેત્રજ્ઞ) તો સ્વભાવથીજ નિર્ગુણ છે એવુ અમે શ્રુતિના વિષે સાંભળ્યું છે. ૧૮ એ ક્ષેત્રજ્ઞ જ્યારે અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ અવસ્થાનાં ક્ષર થાય છે-લીન થાય છે-સાક્ષિત્વનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે માત્ર ગુણવાળી પ્રકૃતિનેજ જાણે છે તથા પોતાના નિર્ગુણપણાને જાણે છે ૧૯ જ્યારે તે બુદ્ધિમાન પુરૂષ એમ જાણે છે કે, હું પ્રકૃતિથી જૂદો છું અને મ્હારાથી પ્રકૃતિ જૂદી છે અને એમ જાણીને જ્યારે તે પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ૨૦ એ જ્યારે શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે તાત્વિકપણાને પામીને પુનઃ પ્રકૃતિ સાથે મિશ્ર થતો નથી. હે રાજેંદ્ર ! તે સમયે તેને આ સર્વ લોક પ્રકૃતિથી મિશ્ર થયેલો દેખાય છે. ૨૧ જ્યારે પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ગુણના સમુદાયની નિંદા કરે છે અને તેથી ઉત્તમ એવા જ્ઞેયને જાણે છે-અનુભવે છે ત્યારે પુનઃ તેનો ત્યાગ કરતો નથી. ૨૨ ત્યારે તે જાણે છે કે, અરે મેં આ શું કર્યું ? કે, આટલા કાળ સુધી, જેમ માછલું જળમાં ગૂંચાઇ રહે તેમ, આ સર્વ લોકમાં હું ગૂંચાઇ રહ્યો ? ૨૩ જેમ માછલું મોહથી એક જળમાથી બીજા જળમાં જઇને તેમાં સુખ માનીને રહે છે, તેમ હું પણ મોહથી એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં સુખ માનીને આસક્ત રહ્યો. ૨૪,૨૫ મને-બુદ્ધિહીનને ધિક્કાર છે કે, જેથી હું મોહથી વિપત્તિમાં ડૂબેલા એક મનુષ્યને કે, જન્મને તજીને બીજા મનુષ્યને કે જન્મને વળગી રહ્યો. ૨૬ આ મ્હારો બાંધવ છે, આની સાથે વસવાથી મ્હારૂં હિત છે, આની સાથે મ્હારી સમાનતા છે, આની સાથે મ્હારી એકતા છે, હુ જેવો છું તેવોજ છું, હું આની સાથે બરોબરી કરી શકું છું, હું આ પુરૂષના સરખોજ છું, આ નિર્મળ છે, એ સ્પષ્ટ છે અને હું આવો છું; એવી રીતે અજ્ઞ એવી પ્રકૃતિવડે પ્રેરાયલો હું અજ્ઞાન અને મોહથી એમ જાણતો હતો તથા હું નિઃસંગ છતાં સંગવાળી પ્રકૃતિની સાથે આટલા કાળ સુધી રહ્યો અને તેનાથી વશ કરેલો હું આટલા કાળ સુધી જ્ઞાન પામ્યો નહિ. હવે હું ઉચ્ચ, મધ્યમ અને નીચ અથવા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યક્ પ્રાણીઓના સંબંધવાળી માયા (પ્રકૃતિ)ના વિષે કેમ રહું ? ૨૭,૩૦ તેમજ હું સમાન એવી પ્રકૃતિની સાથે કેવી રીતે રહું ? અર્થાત્ નજ રહેવાય. આટલા કાળ પર્યંત અજ્ઞાનપણામાં રહીને મેં પ્રકૃતિનો સંગ રાખ્યો પણ હવે હું સ્થિર થઇને આત્મા (પોતા)ને જાણું છું. ૩૧ આટલા કાળ સુધી પ્રકૃતિએ મને છેતર્યો માટે હું તેની સાથે હવે નિવાસ કરનાર નથી. હું નિર્વિકાર છતાં વિકારવાળી પ્રકૃતિએ મને ઠગ્યો છે. ૩૨ તેમાં તેનો અપરાધ નથી પણ મ્હારોજ અપરાધ છે. હું આત્માથી વિમુખ થઇને એ પ્રકૃતિના વિષે આસક્ત થયો તેથી હું અરૂપ છતાં પણ રૂપવાળો થયો અને અમૂર્ત છતાં મૂર્તિમાન થયો એટલુંજ નહિ પણ મમત્વરૂપી બંધનથી બંધાઇ ગયો તથા એવી મમતા કરવાવડે તે તે અનેક યોનિઓમાં મ્હારે ભટકવા વારો આવ્યો. પણ મ્હારૂં સ્વરૂપ મમતારહિત છે, છતાં તે તે યોનિઓમાં મમતા રાખવાથી શું સિદ્ધિ થઇ ? કાંઇ નહિ. ૩૩-૩૫ માત્ર હું તે તે યોનિઓમાં બુદ્ધિહીન થઇને રહ્યો. એ પ્રકૃતિનો આત્મા અહંકાર છે માટે હવે મ્હારે એનું કામ નથી. ૩૬ કેમ કે, મને તે અનેક પ્રકારનો કરીને વારંવાર અનેક યોનિઓમાં યોજે છે પણ હવે હું જ્ઞાન પામ્યો છું તથા અહંકાર અને મમતાથી મુક્ત થયો છું. ૩૭ તથા મેં અહંકારયુક્ત પ્રકૃતિના વિષે મમતા તજી દીધી છે. માટે હવે હું એનાથી દૂર

જઇને વિકારરહિત આત્માનો આશ્રય કરીશ. ૩૮ તથા હું આત્માની સાથે સમાનતા પામીશ, પણ આ જડ પ્રકૃતિની સાથે સમાનતા પામવાનો નથી. એ પ્રકૃતિની સાથે એકત્વ કરવાથી મ્હારૂં હિત નથી પણ આત્માની સાથે એકત્વ કરવાથીજ કલ્યાણ છે. ૩૯ એ રીતે પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પચીસમો જીવ જ્ઞાની થઇને તથા ક્ષરનો ત્યાગ કરીને દુઃખાદિરહિત અક્ષર ભાવને પામે છે. ૪૦ હે મૈથિલ ! વ્યક્ત ધર્મવાળા તથા સગુણ અવ્યક્તને જોઇને જીવ તેના જેવો થઇ ગયો છે, તે જ્યારે પોતાના પ્રથમ નિર્ગુણ સ્વરૂપને જાણે છે ત્યારે તેવો થાય છે. ૪૧ એ રીતે મેં તને વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ્ઞાનયુક્ત અક્ષર અને ક્ષરનું નિરૂપણ કહ્યું. ૪૨ વળી સંદેહરહિત, સૂક્ષ્મ, અત્યંત શુદ્ધ અને નિર્દોષ જ્ઞાન મેં જેવું સાંભળ્યું છે તેવું હું તને પુનઃ પણ કહું છું તે તું સાંભળ. ૪૩ મેં તને બન્ને શાસ્ત્રનાં દષ્ટાંત આપીને સાંખ્ય અને યોગ કહ્યા; સાંખ્યોએ જે શાસ્ત્ર કહ્યું છે તેજ યોગશાસ્ત્ર પણ છે. ૪૪ હે પૃથ્વીપતે ! સાંખ્યોનું જ્ઞાન પ્રબોધન કરનારૂં છે અને શિષ્યોના હિતના અર્થે તેમાં અત્યંત સ્પષ્ટપણે તત્વજ્ઞાનનું કથન કરેલું છે. ૪૫ "આ શાસ્ત્ર બુદ્ધિમાન શિષ્યોને તત્કાળ શુદ્ધિ આપનારૂં અને મોટું છે" એમ પંડિતો કહે છે. વળી જે યોગીઓ છે તેઓ પણ આ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં અત્યંત આદર કરે છે. ૪૬ કેમ કે, હે રાજન્ ! યોગના મતમાં પચીસમાથી બીજું પર તત્વ નથી અને તેથી પચીસમું તત્વ અસંગ છે માટે તેના વિષે કર્તૃત્વ સંભવતું નથી અને પ્રકૃત્યાદિ જડ છે માટે તેના વિષે કર્તૃત્વ સંભવતું નથી. આમ થવાથી કર્તારૂપ આત્માનો લોપ થાય છે અને તેથી વિધિનિષેધાત્મક શાસ્ત્ર અનર્થક થાય છે. સાંખ્યના મતમાં છવીસમું તત્વ છે માટે પચીસમું તત્વ કર્તા ઠરે છે માટે તેવો દોષ આવતો નથી. ૪૭ તો પણ તે દોષનું સમાધાન યથાકથંચિત્ એવી રીતે બને છે કે, જે નિત્ય પ્રબુદ્ધ ચિદાત્મસ્વરૂપ છે તેજ સ્વરૂપવૃત્તિસારૂપ્યદશામાં (પદાર્થને જોઇને તેની તેવી વૃત્તિ થાય છે ત્યારે) કેવળ સ્વરૂપે જાણવામાં આવતું નથી અને તેથી તે સ્વરૂપ જાણવાનો વિષય બને છે. એ પ્રમાણે વૃત્તિસારૂપ્યદશામાં આત્માને કેવળ સ્વરૂપે જાણવો બની શકે છે; તેથી તેના બે રૂપ છે એમ કાંઇ તત્વતઃ થતું નથી. માટે પચીસમા કર્તાનો લોપ કરનાર યોગશાસ્ત્રવાળાઓના મતમાં પણ દશ્ય-પ્રધાન અને બોધ-ચિદાત્મા એવા બેજ પદાર્થ છે. ૪૮

बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद् बुध्यमानं च तत्वतः ।
बुध्यमानं च बुद्धं च प्रा[illegible]योगानेदर्शनम ॥ ४८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्ष[illegible] गुर्जरभाषायां वसिष्ठ-करालजनकसंवादे शतोपरि पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

અધ્યાય ૧૩૬ મો-વસિષ્ઠ-જનકસંવાદ-બુદ્ધાબુદ્ધ ભેદ વર્ણન.

वसिष्ठ उवाच ॥ अथ [illegible]मिमं गुणविधिं शृणु ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव प्रविचक्षते ॥ १ ॥

*વસિષ્ઠ કહે છે કે,—હે જનક! શુદ્ધ—પરમાત્મા અને અશુદ્ધ—જીવનું વિશેષણ—સત્વાદિ ગુણનો પ્રભાવ તું સાંભળ. બ્રાહ્મણ છતાં પણ તે સ્વપ્નમાં પોતાને રાજા માને અને પોતાને બ્રાહ્મણ માને નહિ એ પ્રભાવ ગુણનોજ છે. વળી તે, આત્માને પણ વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ, વિરાટ્, સૂત્ર અને અંતર્યામીરૂપે અનેક પ્રકારે દેખાડે છે, એ પણ ગુણનોજ પ્રભાવ છે—અર્થાત્ આત્મા જે રૂપે થાય છે તેજ રૂપને પોતે માયાના બળથી જુએ છે. એ રીતે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એ બે પ્રધાનથી ભિન્ન ઠરે છે તેમાંથી અશુદ્ધ અધિકારી નિમિત્ત શાસ્ત્ર કહેલું છે. ૧ કોઇ કહેશે કે, એમ થવાથી ભેદવાદી જય પામશે તો તેમ નથી, કેમ કે, આત્મા—પુરૂષ માયાથી વિકાર પામીને "હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું પોતાને જાણતો નથી." એમ માને છે એટલે તે જીવ કહેવાય છે, પણ વસ્તુતઃ આત્મા તત્વથી ભિન્ન નથી. માત્ર જ્યારે તે, માયાના ગુણોને ધારણ કરે છે ત્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરે છે અને લય કરે છે—અર્થાત્, ઉત્પત્તિલયરૂપ કાર્ય ગુણોના યોગથી થાય છે—આત્માથી નથી બનતું. ૨ હે રાજન્! તે (આત્મા) આ સૃષ્ટિમાં ક્રીડાના અર્થે વારંવાર વિકાર પામે છે જેથી તે ઘટાદિ અજ્ઞાન—અવ્યક્તને જાણે છે તેથી તે જીવ બુધ્યમાન કહેવાય છે. ૩ કોઈ કહેશે કે, જાણવાપણું એ સત્વનો ધર્મ છે, ચેતનનો નથી; તો—રૂપાદિમાન અને પ્રધાન પુરૂષ આદિ રૂપરહિત ભાવોને અવ્યક્ત જાણી શકતું નથી અને એટલા માટે તે જડ કહેવાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક જડ પદાર્થમાં સત્વ એટલે સત્તા તો છે પણ તેનામાં જાણવાપણું નથી, માટે તે જડ છે. ૪ એ રીતે ચોવીસ તત્વનો સમુદાય જડ છે માટે તે બીજાને—પચીસમાને જાણી શકતો નથી, પણ ચિત્ (ચેતન) અને જડની ગાંઠ પડી હોય તેવો અહંકાર જે પચીસમું તત્વ છે—જેને "જીવ" કહે છે, તે ચોવીસ તત્વને જાણી શકે છે માટે તેને "બુધ્યમાન" કહે છે. એ જીવની દેહાદિ જડની સાથે ગાંઠ પડી જવાથી તે પોતાના નિર્વિકાર આત્મારૂપને પણ જાણી શકતો નથી. ૫ એ રીતે પચીસમા મહાત્માને "બુધ્યમાન" કહે છે કેમ કે, તે અવ્યક્ત તત્વો (જડ તત્વો)ને જાણી શકે છે પણ તેને તે જડ તત્વો જાણી શકતાં નથી. ૬ પણ જે નિર્મળ, અપ્રમેય અને સનાતન છવીસમું તત્વ આત્મા છે તે પચીસમા તત્વ (જીવ)ને અને ચોવીસ તત્વના સમુદાયને જાણે છે. ૭ હે મોટા તેજવાળા જનક! હે તાત! તે છવીસમું તત્વ દશ્ય અને અદશ્ય સર્વ પદાર્થોમાં સ્વભાવથીજ પરોવાયલું છે—સત્તારૂપે રહેલું છે. તે બ્રહ્મ છે અને તે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે. ૮ જ્યારે બુધ્યમાન તત્વ અથવા જીવ પોતાને આત્માથી જૂદો—શરીરધારી જુએ છે ત્યારે તે પચીસમાને અને ચોવીસમાને જૂદાં જૂદાં દેખતો નથી, પણ એકરૂપે-જગતરૂપે દેખે છે. ૯ પરંતુ જ્યારે તે અવ્યાકૃત વિકાર વિનાના પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપ ઉપર દષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે પ્રકૃતિને જીતે છે—ત્યારેજ તે બ્રહ્મસંબંધી નિર્મળ, શુદ્ધ અને ઉત્કૃષ્ટવિદ્યાને પામે છે. ૧૦ હે રાજન્! એ રીતે જ્યારે બુધ્યમાન જીવ પ્રકૃતિને જીતે છે ત્યારે તે બુદ્ધ એટલે આત્મા થાય છે અને પછી જેનો ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ધર્મ છે એવી અવ્યક્ત સૃષ્ટિને તજી દે છે. ૧૧ જ્યારે એ જીવ અવ્યક્તને પોતાથી ભિન્ન ગુણવાળું અને જડ જાણે છે તથા પોતાને ગુણરહિત જાણે છે ત્યારે તે અવ્યક્તનો દષ્ટા થઇને કૈવલ્યપદને પામે છે. ૧૨ એવી રીતે

* હવે વસિષ્ઠ ઋષિ ભોક્તા, ભોગ્ય અને પ્રેરણા કરનાર, એવાં શ્રુતિમાં કહેલા ત્રણ પદાર્થને અનુસરીને શુદ્ધ અને અશુદ્ધનો ભેદ બતાવે છે.

કૈવલ્યપદને પામીને જીવ, ત્રણે ઉપાધિથી મુક્ત થાય છે અને આત્મસ્વરૂપને પામે છે. એમ તત્વને પામવું તેને "તત્વ" એટલે "અનારોપિતરૂપ" કહે છે અને બ્રહ્મનું જે રૂપ નિત્ય અપરોક્ષ છે તેને "નિસ્તત્વ" કહે છે. એ નિસ્તત્વરૂપ અજર અને અમર છે. ૧૩ (કૈવલ્યસ્વરૂપ પામ્યા પછી પણ તેને તત્વ અને બ્રહ્મને નિસ્તત્વ કહેવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે:–) હે માનદ! ચોવીસ તત્વનો આશ્રય કરીને રહેલું જીવસ્વરૂપ પોતાથી બીજા સર્વને પૃથક્ જાણે છે અને બ્રહ્મ કોઇ પણ તત્વનો આશ્રય કર્યા વિના રહેલું છે એટલો એ બેમાં ફેર છે. માટેજ વિદ્વાનો જીવસુદ્ધાં પચીસ તત્વ ગણે છે, માટેજ અહીં પણ તત્વ અને નિસ્તત્વ એવી બે સંજ્ઞાઓ રાખી છે. જે નિસ્તત્વ છે તે તો "**अहं ब्रह्मास्मि**" એ વૃત્તિને પણ છોડી દે છે. હે તાત! એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી અને તત્વરહિત હોવાથી નિસ્તત્વ કહેવાય છે. બુદ્ધનું એટલે બ્રહ્મનું એ લક્ષણ છે. ૧૪,૧૫ કોઇ કહે કે, એ નિસ્તત્વ બ્રહ્મરૂપ થવું દુર્ઘટ છે કેમ કે, જે નિસ્તત્વ છે તે નિરૂપાધિક છે અને "હું છવીસમો છું" એવી વૃત્તિ સોપાધિક છે, (વૃત્તિ એજ ઉપાધિ છે). માટે ઉપાધિરૂપ વૃત્તિવડે નિરૂપાધિક છવીસમા તત્વનું ગ્રહણ થવું અશક્ય છે. તેનું સમાધાન એ છે કે, જેમ "કતક" નામે ફળની રજ જળમાં નાખવાથી જળનો મેલ નીચે બેસી જાય છે અને કતકની રજ પણ નીચે બેસી જાય છે તથા કેવળ શુદ્ધ જળ રહે છે, તેમ કેવળ તદાકાર વૃત્તિના બળથીજ બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે અને વૃત્તિ તથા ઉપાધિ સર્વ શમી જાય છે. ૧૬ જે પુરૂષ એ છવીસ તત્વના પ્રકાશવડે પચીસમા તત્વ આ પ્રપંચને જુએ છે તે છવીસ તત્વને જાણતો નથી. તે અબુદ્ધ પુરૂષને આ અનેક પ્રકારનો વિશ્વ પ્રપંચ નજરે પડે છે એમ સાંખ્યની શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. ૧૭ એ છવીસમા તત્વના અનુભવની રીત એવી છે કે, જેમ સુષુપ્તિમાં અહંવૃત્તિનો લય થાય છે તેમ જ્યારે જાગ્રતમાં પણ અહંવૃત્તિનો લય થઇને બ્રહ્મની સાથે પોતાની એકતા જાણે–જુએ, તેમજ જ્યારે બુદ્ધિવડે પણ "આ હું" એમ પોતાને જાણે નહિ, ત્યારે તે છવીસમા તત્વનો અનુભવ કરે છે એમ જાણવું. તાત્પર્ય કે, સુખાદિ સંગધર્મવાળો જીવ, જ્યારે વાણી અને મનનડે અગોચર છવીસમા તત્વ સાથે સમાનતા પામે છે, ત્યારે તે નિઃસંગ થઇને પાપ–પુણ્યાદિના સ્પર્શ વિનાનો થાય છે. ૧૮,૧૯ જ્યારે વિભુ જીવ જન્મરહિત, સંગરહિત અને વિભુ એવા છવીસમા તત્વને–બ્રહ્મને પામે છે ત્યારે તે અવ્યક્તને તજી દે છે. અર્થાત્ જ્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનું ઓળખાણ થાય છે ત્યારે તે જડ પદાર્થના વિષેથી અહંભાવ કાઢી લે છે. ૨૦ જ્યારે છવીસમા આત્માનો પ્રબોધ થાય છે ત્યારે ચોવીસ તત્વાત્મક જડ સમુદાય રજ્જુના સર્પની પેઠે, મિથ્યા થઇ જાય છે. હે પાપરહિત રાજા! એ પ્રમાણે મેં તને અપ્રતિબુદ્ધ એટલે જડ અથવા ક્ષર, બુધ્યમાન એટલે જીવ અથવા અક્ષર અને બુદ્ધ એટલે ઇશ્વર અથવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ વેદ–શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તત્વથી કહ્યું. એ ચોવીસ તત્વની સાથે પચીસમા જીવનું અનેકપણું અને એકપણું શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. ૨૧,૨૨ એટલે જેમ ઉમૈડાના ફળમાં રહેલા જંતુ ઉમૈડાથી ભિન્ન છે તથા ઉમૈડામાંથીજ ઉપજેલા છે અને ઉમૈડામાંથી બહાર નીકળવાની સાથે નાશ પામે છે–અર્થાત્ ઉમૈડા વિના રહી શકતા નથી માટે તેનું ઉમૈડાની સાથે એકત્વ પણ છે, તેમજ જળમાં રહેલાં મત્સ્ય જળથી ભિન્ન છે તથા જળ વિના જીવી શકતાં નથી અને જળમાંથી ઉપજેલાં છે માટે જળરૂપ પણ છે, એજ

રીતે પચીસમો જીવ ચોવીસ તત્વથી ભિન્ન થઇને એ ચોવીસ તત્વના આશ્રયથી વ્યક્ત થાય છે માટે તે ચોવીશ તત્વ સાથે તેનું એકત્વ પણ છે. જેમ જળ અને મત્સ્યને એકરૂપે જોવાથી કેવળ જળ માત્ર ભાસે છે, તેમ ચોવીસના સમુદાયસહિત પચીસમા તત્વને ચોવીસ તત્વરૂપે જોવાથી કેવળ ચોવીસ તત્વ ભાસે છે. જૂદા જૂદા દેહમાં રહેલો જીવ એ પ્રકારે અનેક છે તથા જ્યારે તે અનેક દેહને પોતાથી જૂદા જાણે છે ત્યારે કેવળ પોતે આત્માજ અવશિષ્ટ રહે છે. જેમ મચ્છર પોતાને ઉમૈડાથી જૂદો માને અને મત્સ્ય પોતાને જળથી જૂદો માને, તેમ જીવ પણ પોતાને ચોવીસથી જૂદો માને ત્યારે તેનું નામજ મોક્ષ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે યોગનો મત છે. એનો સાર એ છે કે, દેહાદિ જડ સમુદાય અને જીવ એ એકજ છે, એવા જ્ઞાનનું નામ બંધ અને જડ સમુદાયથી જીવ જૂદો છે, એવા જ્ઞાનનું નામ મોક્ષ. ૨૩,૨૪ હવે સાંખ્યનો મત કહે છેઃ—પચીસ તત્વના દેહોમાં જે ચેતનસત્તા રહેલી છે તેને અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનના વિષય મહદાદિથી મુક્ત કરવી—અર્થાત્ મહદાદિ અજ્ઞાનના વિષય અને અજ્ઞાનનો બાધ કરવાથી જે કેવળ ચેતન માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે તે "હું છું" એવું જ્ઞાન થવાથીજ મુક્તિ થાય છે, બીજે પ્રકારે થતી નથી એ નિશ્ચય છે. એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો મત છે. જ્યારે ચિદાત્મા ક્ષેત્રની સાથે એકીભૂત થાય છે ત્યારે તે ક્ષેત્રના ધર્મવાળો થાય છે. ૨૫,૨૬ તેજ પ્રમાણે જ્યારે ચિદાત્મા શુદ્ધની સાથે એકીભૂત થાય છે ત્યારે તે વિશુદ્ધધર્મા થાય છે, બુદ્ધની સાથે એકીભૂત થઇને બુદ્ધિમાન થાય છે, મુક્તની સાથે મળીને વિમુક્તધર્મા થાય છે. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! વિયોગ ધર્મવાળાની સાથે મળીને વિમુક્તાત્મા થાય છે અને તેજ પ્રમાણે વિમોક્ષધર્મીની સાથે એકત્ર થઇને વિમોક્ષાત્મા થાય છે. ૨૭,૨૮ અપાર તેજવાળો તે ચિદાત્મા પવિત્રની સાથે એકત્ર થઈને પવિત્ર થાય છે, નિર્મળની સાથે મળીને નિર્મળ થાય છે. ૨૯ કેવળાત્માની સાથે મળીને કેવળાત્મા થાય છે અને સ્વતંત્ર ચિદાત્મા સ્વતંત્રની સાથે એકીભૂત થઇને સ્વતંત્ર થાય છે. ૩૦ હે મહારાજ ! એ પ્રમાણે મેં તને યથાર્થ તત્વવાળું આ સત્ય કહ્યું છે, માટે મત્સરરહિત એવો તું સનાતન, વિશુદ્ધ, આદ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ અર્થનું ગ્રહણ કરીને મુક્તિ પામીશ. ૩૧ હે રાજન્ ! જે પુરૂષો કર્મશ્રદ્ધાવડે જડ ન થયેલા હોય તેને ત્હારે આ પરમ તત્વ આપવું યોગ્ય છે. જેઓને આ જ્ઞાનની તૃષ્ણા હોય તેઓના પ્રબોધનું કારણ આ જ્ઞાન છે તથા જેઓ પ્રણામ કરીને ઉપદેશ લેવા આવ્યા હોય તેઓને પ્રબોધ થવાને માટે આ ઉપદેશરૂપ જ્ઞાન છે. ૩૨ જે પુરૂષ અસત્યવાદી, શઠ, બાયલા, કુટિલ બુદ્ધિવાળા તથા પોતાની પંડિતાઇના જ્ઞાનવડે બીજાને પરિતાપ કરનારા હોય, તેઓને આ જ્ઞાન આપવું નહિ. ત્યારે એ જ્ઞાન કોને આપવું ? તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૩૩ જે પુરૂષ શ્રદ્ધાવાળા, ગુણવાળા, બીજાને અપવાદ આપવાથી નિરંતર વિરામ પામેલા, વિશુદ્ધ યોગવાળા, પંડિત, નિરંતર ક્રિયાવાળા, ક્ષમાવાળા, સર્વનું હિત કરનારા. ૩૪ વિવેકશીલ, વિધિ પ્રમાણે કર્મ આચરવામાં પ્રીતિવાળા, વિવાદ ન કરનારા, બહુશ્રુત, જ્ઞાની, કોઇનું અહિત થતું જોઇને સહન ન કરનારા, દમગુણવાળા, શમગુણવાળા અને શક્તિમાન હોય તેઓને આ જ્ઞાન આપવું ૩૫ જે પુરૂષ એ ગુણોથી રહિત હોય તેઓને આ જ્ઞાન આપવું નહિ કેમ કે, એ જ્ઞાનને પરમ "વિશુદ્ધ બ્રહ્મ" કહે છે. એવા અનધિકારી પુરૂષોને આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાથી ઉપદેશ કરનારને પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ અપાત્રને દાન કરવાથી દાતા પણ નરકમાં પડે છે. તેમ અનધિકારીને જ્ઞાન

આપવાથી જ્ઞાન આપનારા આચાર્યનું પણ અકલ્યાણ થાય છે. ૩૬ જો અનધિકારી ઉપર બહુ પ્રીતિ હોય તો ભલે, તેને રત્નથી ભરેલી આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી આપી દેવી, પરંતુ પૂર્વોક્ત વ્રતહીન પુરૂષને આ જ્ઞાન તો નજ આપવું. હે રાજન્! આ શ્રેષ્ઠ! જ્ઞાન ત્હારે જીતેન્દ્રિય પુરૂષને અવશ્ય આપવું. ૩૭ હે કરાલ જનક! તને હવે કોઇ પ્રકારનો ભય નથી. તેં શ્રેષ્ઠ એવું બ્રહ્મજ્ઞાન આજ સાંભળ્યું છે. એ બ્રહ્મજ્ઞાન કે, જે પરમપવિત્ર, શોકની અત્યંત નિવૃત્તિ કરનાર તથા આદિ, અંત અને મધ્યરહિત છે, તે મેં તને યથાવત્ કહ્યું છે. ૩૮ વળી હે રંજન્! ને બ્રહ્મજ્ઞાન કે, જેનો થાગ (છેડો) ન લાગે તેવું, જન્મનિવર્તક, મરણનિવર્તક, વિકાર વિનાનું, ભય વિનાનું અને કલ્યાણરૂપ છે તેને જાણીને તને જો કાંઇ મોહ હોય તો આ જ્ઞાનનો તત્વાર્થ જાણીને તેને તજી દે. ૩૯ હે રાજન્! મેં આ જ્ઞાન બ્રહ્મદેવના મુખથી સાંભળ્યું છે. હે નિષ્પાપ! જે રીતે તેં મને આજે પૂછ્યું તથા મેં તને જે કહ્યું તે પ્રમાણે યત્નવડે ઉગ્ર ચિત્તવાળા બ્રહ્મદેવને મેં પ્રસન્ન કરીને સનાતન બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રશ્ન કર્યો હતો તથા તેમણે મને કહ્યું હતું. હે રાજન્! મુમુક્ષુ પુરૂષોનું પરમ શરણરૂપ આ મહાજ્ઞાન મેં એવી રીતે બ્રહ્મદેવ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૪૦,૪૧ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે મહારાજ! જેને પામીને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી તે પરબ્રહ્મ તથા પચીસમું તત્વ કે, જે જીવ છે તેનું નિરૂપણ મેં મોટા ઋષિઓએ કહેલા શાસ્ત્ર પ્રમાણે ત્હારી આગળ કહ્યું છે. ૪૨ જ્યારે જીવ અજરામર બ્રહ્મતત્વને યથાર્થ જાણતો નથી ત્યારે પુનઃ સંસારમાં આવૃત્તિ પામે છે, પણ જ્યારે પરમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને સંસારનો ફેરો મટી જાય છે. ૪૩ હે રાજન્! હું નારદમુનિ પાસેથી આ જ્ઞાનને પામ્યો હતો. તે કલ્યાણ કરનારૂં પરમ જ્ઞાન મેં તને યથાર્થ કહ્યું. ૪૪ એ જ્ઞાન પ્રથમ બ્રહ્મદેવ પાસેથી વસિષ્ઠે પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને મહાત્મા વસિષ્ઠઋષિ પાસેથી નારદમુનિએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૪૫ નારદમુનિ પાસેથી એ સનાતન બ્રહ્મજ્ઞાન મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે અને હે કૌરવેંદ્ર! મ્હારી પાસેથી પરમ પદરૂપી આ જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થયું છે માટે ત્હારે હવે શોક કરવો નહિ. ૪૬ હે રાજન્! જે ક્ષર અને અક્ષરનો વિવેક જાણે છે તેને ભય નથી; પણ જે જાણતો નથી તેને ભય છે. ૪૭ તે મૂઢ પુરૂષ અજ્ઞાનથી વારંવાર ક્લેશ પામે છે તથા પરલોક અને આલોકમાં ભટકતો ભટકતો હજારોવાર જન્મ–મરણરૂપ દુઃખને ભોગવે છે. ૪૮ વળી તે કોઇ વખત દેવયોનિ, કોઇ વખત મનુષ્યયોનિ અને કોઇ વખત તિર્યક્ (પશ્વાદિ) યોનિને પણ ભોગવે છે. તે પોતાની ઇચ્છાઓવડે, અજ્ઞાન સમુદ્રવડે ક્લેશ પામે છે. ૪૯ અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્ર ઘોર, અગાધ અને અવ્યક્ત કહેવાય છે. હે ભારત! તેમાં નિત્ય નિત્ય પ્રાણીઓ ડૂબે છે. ૫૦ તું એ અગાધ, અવ્યક્ત અને સનાતન એવા અજ્ઞાન સમુદ્રને તરી ગયો છે તેથી હે રાજન્! તું રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત થયો છું–અર્થાત્ તું નિર્મળ અને જ્ઞાની થયો છે. ૫૧

यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।
तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ॥ ५१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जर भाषायां वसिष्ठकरालसंवादसमाप्तौ षड्विंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

અધ્યાય ૧૩૭ મો–વસુમાન અને ભૃગુવંશી મુનિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ मृगयां विचरन् कश्चिद्विजने जनकात्मजः ॥
॥ वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે–જનકનો "વસુમાન" નામે પુત્ર કોઇ સમયે મનુષ્યરહિત અરણ્યમાં મૃગયા કરતો ફરતો હતો, તેણે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભૃગુવંશી ઋષિને જોયા. ૧ વસુમાન પોતાની પાસે બેઠેલા ઋષિને જોઇને તથા પ્રણામ કરીને તેમની પાસે બેઠો અને પછી તેમની આજ્ઞા પામીને આ પ્રમાણે બોલ્યો કે:–હે ભગવન્! કામના સ્વાધીનમાં વર્તનારા પુરૂષને ક્ષણભંગુર આ દેહમાં રહ્યા છતાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કલ્યાણકારી શું છે! તે મને કહો ૨, ૩. એ રીતે સત્કારપૂર્વક પ્રશ્ન કરવાથી મહાત્માને અને અત્યંત તપ કરનારા તે મુનિએ તેને કલ્યાણકારી આવું વચન કહ્યું. ૪ ઋષિ કહે છે કે:–જો ત્હારી ઇચ્છા એમ હોય કે, આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ત્હારા મનને જે અપ્રતિકૂળ હોય તે પ્રાપ્ત ન થાય, તો તું ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને જે જે કર્મ પ્રાણીઓને પ્રતિકૂળ હોય તે તે કર્મ કરીશ નહિ. ૫ હે તાત! સત્પુરૂષોને ધર્મજ હિત કરનારો છે અને ધર્મજ આશ્રય આપનારો છે. હે તાત! સચરાચર ત્રણે લોક ધર્મથીજ પ્રવૃત્ત થયા છે. ૬ હે મધુર ભક્ષણને તું ઇચ્છનાર! ઇચ્છાઓથી વિરામ કેમ પામતો નથી? હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા! તું મધુને જુએ છે, પણ મધુપાન કર્યા પછી બેભાન થઇને પડી જવાય છે તેને જોતો નથી?. ૭ જેમ જે વસ્તુના ફળની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુના જ્ઞાનનો પરિચય કરવાની જરૂર છે, તેમ જેને ધર્મના ફળની જરૂર હોય તેને ધર્મનો પણ પરિચય (અભ્યાસ) કરવાની જરૂર છે. ૮ ધર્મની ઇચ્છાવાળા અસત્મનુષ્યને જે શુદ્ધ અને સહેલું કર્મ હશે તે પણ દુષ્કર છે, પણ જો સત્પુરૂષ ધર્મની ઇચ્છાવાળો હશે તો તેને ધર્મના અર્થે દુષ્કર કર્મ પણ સહેલું છે. ૯ જે પુરૂષ વનમાં રહીને પણ ગ્રામ્ય સુખના સમાન આચરણ કરે છે તે પુરૂષને ગ્રામવાસીજ જાણવો અને જે પુરૂષ ગામમાં રહ્યા છતાં પણ વનવાસીઓના જેવાં તપ આદિ આચરણ કરે છે તેને વનવાસીજ જાણવો. ૧૦ માટે તું માનસિક, કાયિક અને વાચિક ધર્મ ઉપર સાવધાન થઇને શ્રદ્ધા રાખ તથા નિવૃત્તિમાં ગુણ છે અને પ્રવૃત્તિમાં અવગુણ છે એવો નિશ્ચય કર. ૧૧ સત્પુરૂષો ઉપર અસૂયા ન રાખીને, દેશ અને કાળ પ્રમાણે તેઓનો સત્કાર કરવો તથા વ્રત અને પવિત્રતા રાખીને, સત્પુરૂષો જે જે માગે, તે તે આપવું અને એ રીતે ઘણું દાન કરવું. ૧૨ સારા પ્રકારથી જે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે યોગ્ય પુરૂષને આપવું. દાન આપતી વખતે ક્રોધ કરવો નહિ મનમાં પરિતાપ કરવો નહિ અને દાન આપીને કહી બતાવવું નહિ. ૧૩ જે પુરૂષ સુજન, પવિત્ર, દમવાળો, સત્ય વચન બોલનારો, સરળ સ્વભાવવાળો, જન્મથી શુદ્ધ, શુદ્ધ કર્મ કરનારો, વેદને જાણનારો અને દ્વિજ હોય તેને પાત્ર જાણવો. ૧૪ (જન્મથી શુદ્ધ કહેવાનો એવો અભિપ્રાય છે કે) જે પુરૂષને એકજ પત્ની પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાના સ્થાનરૂપ હોય છે તે પુરૂષ જન્મશુદ્ધ કહેવાય છે. એવા જન્મશુદ્ધને પાત્ર કહેલો છે. (શુદ્ધ કર્મ કરનારો કોને જાણવો? તે વિષે કહે છે કે), જે બ્રાહ્મણ ઋગ્વેદાધ્યાયી, યજુર્વેદાધ્યાયી કે, સામવેદાધ્યાયી થઇને પોતાના સ્નાન, સંધ્યા, જપ, યજ્ઞ, વૈશ્વદેવ અને દેવતાર્ચન એવાં છ કર્મને કરતો હોય તેને શુદ્ધ કર્મ કરનારો કહેલો છે. એ

શુદ્ધ કર્મ કરનારો પાત્ર કહેવાય છે, ૧૫ જેવું પાત્ર કે, જેવું કર્મ હોય તે પ્રમાણે દેશ-કાળના અનુસારે એક આચાર કે, જે એક પુરૂષને માટે ધર્મરૂપ થાય છે અને તેજ બીજા પુરૂષને માટે અધર્મરૂપ થાય છે. જેમ શસ્ત્રધારણ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મરૂપ છે અને તેજ બ્રાહ્મણને માટે અધર્મરૂપ છે. ૧૬ જેમ શરીરમાં થોડી ધૂળ ચોટી હોય તો સહજમાં તેને શરીરથી દૂર કરી શકાય છે, તેમ થોડું પાપ થોડા યત્નથી દૂર થાય છે, પણ જેમ ઘણો કાદવ ચોંટયો હોય તે સહેજમાં જતો નથી, તેમ ઘણું પાપ દૂર કરવાને પણ મોટો યત્ન કરવો પડે છે. ૧૭ જેમ શરીરમાંના વાત–પિત્તાદિ દોષ વિરેચનવડે કાઢી નાંખ્યા પછી ઘૃત ઉત્તમ ઔષધરૂપ થાય છે—સારૂં ફળ આપે છે, તેમ જેણે પોતાના દોષને દૂર કર્યા છે તેને ધર્મ પરલોકમાં સુખ આપનારો થાય છે. ૧૮ માટે સર્વ પ્રાણીઓનાં શુભ કે અ-શુભ મનવડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સર્વદા અશુભ સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને શુભ સંકલ્પ કરવા, કેમકે અશુભ સંકલ્પો શુભ સંકલ્પને બગાડે છે. ૧૯ સર્વ પુરૂષો સર્વ સ્થાનમાં સર્વ કર્મ કરે છે તે સર્વને જોઇને તેની નિંદા ન કરતાં આદર કરવો તેને સ્વધર્મ ઉપર જે પ્રીતિ છે તેજ પ્રીતિ ત્હારે સર્વ ધર્મ ઉપર કરવી. અર્થાત્ પોતાના ધર્મને વખાણીને બીજાના ધર્મની નિંદા કરવી નહિ, પણ " સર્વ પોતપોતાના ધર્મને આચારે છે " એમ જાણીને સમાધાન પામવું. ૨૦ હે ધીરજ વિનાના ! તું ધીરજવાળો થા, હે દુષ્ટ બુદ્ધિ-વાળા ! તું સારી બુદ્ધિવાળો થા, હે શાંતિ વિનાના ! તું શાંત થા અને હે જ્ઞાન વિનાના! તું જ્ઞાનીના જેવું વર્તન રાખ ૨૧ પોતાને ગમન કરનારા પોતાના તેજવડે કલ્યાણનો માર્ગ પામી શકાય છે અને તેથી કલ્યાણ થાય છે, પણ તેનું મૂળ ધૃતિ છે. અર્થાત્ ધૃતિવડે દૃઢતાથી ધર્મ આચરી શકાય છે અને તેથી પરલોકમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ "મહા-ભિષ" નામે રાજર્ષિ ધૃતિ વિનાનો હતો તેથી તે, સ્વર્ગમાંથી પણ પતન પામ્યો અને ય-યાતિ રાજા ધૃતિવાળો હતો તેથી તે ક્ષીણ પુણ્ય થયેલો છતાં ઉત્તમ લોકને પામ્યો. ૨૩ તપસ્વી ધર્મવાળા અને વિદ્વાનોનું સેવન કરવાથી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે તથા કલ્યાણ થશે. ૨૪ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—ઉત્તમ સ્વભાવવાળા જનકના પુત્રે મુનિનું ઉપર્યુક્ત વચન સાંભળીને મનને કામથી નિવૃત્ત કર્યું અને બુદ્ધિને ધર્મના વિષે સ્થિર કરી. ૨૫

॥ स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम् ।
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह ॥ २५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां जनकानुशासने शतोपरि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

અધ્યાય ૧૩૮ મો—યાજ્ઞવલ્કય અને જનકનો સંવાદ—ચોવીસ તત્ત્વો.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशयात् ॥
॥ जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—હે પિતામહ ! જે અક્ષર બ્રહ્મ ધર્મ અને અધર્મથી મુક્ત છે, જે સર્વ સંશયથી મુક્ત છે, જે જન્મ અને મૃત્યુથી મુક્ત છે. જે પાપ અને પુણ્યથી પણ

મુક્ત છે. ૧ કલ્યાણસ્વરૂપ છે, જે નિરંતર ભયરહિત છે, જે અવિનાશી છે, જે પવિત્ર છે. જે નિત્ય છે અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને શ્રમ કરવો પડતો નથી, તે અક્ષર બ્રહ્મના વિષે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—હે ભારત ! આ વિષે હું તને યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જનકના પુરાતન ઈતિહાસનું દૃષ્ટાંત આપું છું. ૩ એક સમયે મોટા યશવાળા "દેવરાત" જનકે પ્રશ્નને જાણનારાએમાં શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જનક કહે છે કે,—હે વિપ્રર્ષિ ! ઇન્દ્રિયો કેટલી છે ? પ્રકૃતિઓ કેટલી છે ? અવ્યક્ત એટલે કારણ બ્રહ્મ શું છે ? પરબ્રહ્મ શું છે ? તેથી પર નિર્ગુણ બ્રહ્મ શું છે ?. ૫ જગતની ઉત્પત્તિ કેવા પ્રકારે થાય છે ? તેનો નાશ કેવા પ્રકારે છે ? કાળની સંખ્યા કેટલી છે ? હે વિપ્રેંદ્ર ! અમે તમારા અનુગ્રહની ઇચ્છા રાખનારા છીએ માટે તમારે તે સર્વ મને કહેવું યોગ્ય છે. ૬ હું અજ્ઞાન છું માટે પૂછું છું અને તમે જ્ઞાનના સમુદ્ર છો, માટે હું એ સર્વ સાંભળવાને ઇચ્છું છું ૭ યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે,—હે રાજન્ ! તું મને જે પૂછે છે તે વિષે તને કહું છું તે સાંભળ. યોગનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને વિશેષે કરીને સાંખ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન, એમાંથી કાંઇ પણ તને અજ્ઞાત નથી તથાપિ તું મ્હારો અભિપ્રાય જાણવાને મને પૂછે છે, તો "કોઈ પૂછે ત્યારે તો કહેવુંજ" એવો સનાતન ધર્મ છે માટે હું તને કહું છું. ૮,૯ પ્રકૃતિઓ આઠ છે અને વિકૃતિઓ સોળ છે. તેમાંથી અધ્યાત્મને ચિંતન કરનારા પુરૂષોએ આઠપ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે કહેલી છે. ૧૦ અવ્યક્ત, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ. ૧૧ એ આઠ પ્રકૃતિઓ કહેવાય છે. હવે વિકૃતિઓ અથવા તેના વિકાર કહું તે સાંભળ. શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા, ઘ્રાણ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, વાણી, હાથ, પગ, ગુદા મેઢ (લિંગ), એ પંદર તથા સોળમું મન, એ સોળ વિકાર છે. ૧૨, ૧૩ હે રાજેંદ્ર ! પાંચ મહાભૂતોમાં શબ્દાદિ દશ વિશેષ છે, હે મૈથિલ ! એમાંથી બુદ્ધીન્દ્રિયો સવિશેષ છે—અર્થાત્ શ્રોત્રાદિ વિશેષ નથી. ૧૪ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા પુરૂષો મનને સોળમું કહે છે તેમ તું અને તત્વજ્ઞાનમાં પ્રવિણ અન્ય પુરૂષો પણ તેને સોળમું તત્વ કહે છે કેમ કે, તે અનુભવવામાં આવે છે. ૧૫ હે રાજન્ ! અવ્યક્તથી મહાન્ આત્મા (મહત્તત્ત્વ) ઉત્પન્ન થાય છે. પંડિતો તે ઉત્પત્તિને "પ્રધાનિક" નામે પ્રથમ સર્ગ (સૃષ્ટિ) કહે છે. ૧૬ મહત્તત્વથી અહંકાર ઉપજ્યો છે, હે નરાધિપ ! તેને "બુદ્ધયાત્મક" બીજો સર્ગ કહે છે, ૧૭ અહંકારથી ભૂતગણાત્મક મન ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેને "અહંકારિક" નામે ત્રીજો સર્ગ કહે છે, ૧૮ મનથી મહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે, હે રાજન્ ! તે ચોથા સર્ગને " માનસસર્ગ " કહે છે. ૧૯ મહાભૂતથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, ભૂતવિજ્ઞાને જાણનારા પુરૂષો તેને "ભૌતિક" નામે પાંચમો સર્ગ કહે છે. ૨૦ શબ્દાદિથી અનુક્રમે શ્રોત્ર ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા અને ઘ્રાણ, એ ઇંદ્રિય ઉત્પન્ન થયાં છે, તેને " બહુચિત્તાત્મક " (માનસ) નામે છઠ્ઠો સર્ગ કહે છે. ૨૧ શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોથી વાક્ આદિ બીજી ઇંદ્રિયોનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે. હે રાજન્ ! તેને " ઐંદ્રિયક " નામે સાતમો સર્ગ કહે છે. ૨૨ હે નરેશ્વર ! વાગાદિ ઇંદ્રિયોથી ઉંચે ગમન કરનારો પ્રાણ વાયુનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩ તેમજ તિર્યક્ ગમન કરનાર ઉદાન, સમાન અને વ્યાન વાયુનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અધોગમન કરનાર અપાન વાયુનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થાય છે, પંડિતો તેને "આર્જવક" નામે નવમો સર્ગ કહે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! એ નવ સર્ગ અને ચોવીશ તત્વ વેદમાં કહ્યા

પ્રમાણે મેં તને કહેલાં છે—અર્થાત્ અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર, મન, પાંચ ભૂત, પાંચ શબ્દાદિ વિષય, પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય, એ ચોવીસ તત્વ છે. પાંચ પ્રાણનો ઇંદ્રિઓમાં સમાવેશ હોવાથી તેને જૂદાં તત્વ ગણ્યાં નથી. ૨૫ હે મહારાજ ! હવે મહાત્મા પુરૂષોએ એ ગુણસર્ગના કાળની સંખ્યા જે કહેલી છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૬

अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्वतः ।
महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यदेवरातजनकसंवादे शतोपरि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

અધ્યાય ૧૩૯ મો—યાજ્ઞવલ્કય-જનકસંવાદ-સૃષ્ટિઉત્પત્તિ.

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे ।
पंचकल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે:—હે નરશ્રેષ્ઠ ! હું તને અવ્યક્તની કાળસંખ્યા કહું તે તું મહારાથી સાંભળ. પાંચ હજાર કલ્પને બમણા કરતાં જે થાય તે, (એટલે દશ હજાર કલ્પનો) અવ્યક્તનો એક દિવસ થાય છે. ૧ હે રાજન્ ! જેટલો તેનો દિવસ છે તેટલીજ તેની રાત્રિ છે. તે જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે તે પ્રથમ સર્વ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ ઔષધીઓને સરજે છે. ૨ પછી અવ્યક્ત મનોદ્વારા હિરણ્યના અંડમાંથી બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા સર્વ ભૂત માત્રની મૂર્ત્તિ છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૩ બ્રહ્મા એક સંવત્સરપર્યંત તે અંડમાં રહીને, પછી તેમાંથી બહાર નીકળે છે. તે અંડના ફૂટવાથી તેના ઉપરના ભાગનું ઉપરનું બ્રહ્માંડ (સ્વર્ગ) અને નીચેના ભાગનું નીચેનું બ્રહ્માંડ (પૃથ્વી) થાય છે તથા પ્રજાપતિ તેને ધારણ કરે છે. (બ્રહ્માંડ એટલે વાસનામય અંડ સમજવું.) ૪ હે રાજન્ ! વેદમાં જેને " દ્યાવા-પૃથિવી " અથવા " પૃથ્વી અને સ્વર્ગ " કહે છે તે એ બન્નેને સમજવાં અને તે બન્નેની મધ્યે ભગવાન પ્રજાપતિ આકાશને સરજે છે. (એ પ્રજાપતિ એ મહાન્ છે.) ૫ તે મહત્તત્વના સર્ગની કાળસંખ્યા પણ વેદ અને વેદાંગમાં પારંગત મહાત્માઓએ કહેલી છે. તે એવી કે, સાડાસાત હજાર કલ્પનો એક દિવસ છે. ૬ અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા ઋષિયોએ તેટલીજ રાત્રિ કહેલી છે. હવે એ પ્રજાપતિઋષિ (મહત્) દિવ્યાત્મક ભૂત—અહંકારને સરજે છે. ૭ તથા તે મહાઋષિ મહાભૂતરૂપ ઉપાદાન કારણથી ચાર ઉત્તમ પુત્રોને પણ સરજે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, એ ચાર પુત્રો છે. એ ચાર પુત્રો પિતૃઓના પણ પિતૃઓ છે, એમ સાંભળ્યું છે—અર્થાત્ મહાભૂતોની કલ્પના પણ મન આદિથીજ છે. ૮ મહાભૂતરૂપી પિતૃઓના ઇંદ્રિયાદિ દેવો પુત્ર છે. તે ઇંદ્રિય અને ભૂત આદિ દેવોવડે ચૌદ લોક વ્યાપ્ત છે. હે નરશ્રેષ્ઠ ! અમે એવું સાંભળ્યું છે કે, સ્થાવર-જંગમ સર્વલોક એ દેવોથી વીંટાયલા છે. ૯ અહંકારરૂપ પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મા) ભૂતોને પાંચ પ્રકારે સરજે છે. તે પાંચ ભૂતનાં નામ:-પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ. ૧૦ એ ત્રીજા સર્ગની રાત્રિ પાંચ હજાર કલ્પની છે તથા તેટલોજ તેનો દિવસ છે.

૧૧ હે રાજેન્દ્ર ! એ પાંચ મહાભૂતોમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિશેષ કહેવાય છે. ૧૨ હે પાર્થિવ ! સર્વ ભૂત એ પાંચ વિશેષવડે વ્યાપ્ત થઇને નિત્ય નિત્ય એક બીજાની સ્પૃહા રાખે છે, એક બીજાના હિતમાં પ્રીતિવાળા થાય છે. ૧૩ એક બીજાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, એક બીજાની સ્પર્ધા કરે છે, એક બીજાનો વધ કરે છે અને જેઓનું શીલ હરણ કરવાનું છે એવા રૂપાદિ નિર્વિકાર ગુણોવડે તિર્યક્યોનિમાં જન્મ લઇને આજ બ્રહ્માંડમાં ભટકે છે. એ સર્ગનો કાળ ત્રણ હજાર કલ્પનો છે. એટલે હે રાજન્ ! એ ત્રીજા અહંકારિક અથવા મનની ઉત્પત્તિના સર્ગનો દિવસ ત્રણ હજાર કલ્પનો છે તથા તેની રાત્રિ પણ તેટલીજ છે. ઇંદ્રિયો પોતાનું કાર્ય ન કરે તથાપિ મન ગતિ કરી શકે છે. ૧૪,૧૬ અને ઇંદ્રિયો જોતી નથી તથાપિ મન જુએ છે. એ રીતે ઇંદ્રિયો કરતાં મનની શક્તિ વિશેષ છે. જેમ નેત્ર રૂપને જુએ છે પણ તે મનના બળવડેજ જુએ છે. નેત્ર કાંઇ પોતાની સત્તાથી રૂપને જોઇ શકતું નથી. ૧૭ જો મન વ્યાકુળ હોય તો નેત્ર ખૂલ્લાં છતાં કાંઇ દેખી શકાતું નથી. તેજ પ્રમાણે " ઇંદ્રિયો જુએ છે " એમ કહેવામાં આવે છે. ૧૮ પણ ઇંદ્રિયો કાંઇ જોતી (જ્ઞાન કરતી) નથી પણ મનજ જુએ છે (જાણે છે). ૧૯ હે રાજન્ ! જો મન વિરામ પામે તો ઇંદ્રિયો પણ એની મેળેજ વિરામ પામે, માટે મનનો વિરામ તેજ ઇંદ્રિયોનો વિરામ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે મનજ મુખ્ય મુખ્ય ઇંદ્રિયોને સામર્થ્ય આપે છે. ૨૦ માટે સર્વ ઇંદ્રિયોનું સ્વામી મન કહેવાય છે. એ મોટા યશવાળું મન સર્વ પ્રાણીઓના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૧

इंद्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
एतद्विशंति भूतानि सर्वाणीह महायशाः ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसंवादे शतोपरि ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

અધ્યાય ૧૪૦ મો–યાજ્ઞવલ્કય–જનકસંવાદ–સૃષ્ટિ–પ્રલયવર્ણન.

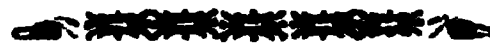
याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तत्वानां सर्वसंख्या च कालसंख्या तथैव च ।
मया प्रोक्तानुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે:–એ પ્રમાણે મેં તને સર્વ તત્વોની સંખ્યા તથા સર્ગના કાળની સંખ્યા અનુક્રમે કહી. હવે તેના સંહારને પણ સાંભળ. ૧ આદિ અને અંતરહિત, નિત્ય અને અક્ષર એવા બ્રહ્મદેવ જેવી રીતે પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે તથા વારંવાર સરજે છે તે હું તને કહું છું. ૨ જ્યારે દિવસનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ક્ષયકાળને જાણીને રાત્રિમાં શયન કરવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન અવ્યક્ત અહંકારને અથવા અહંકારયુક્ત પુરૂષ (રૂદ્ર)ને પ્રેરણા કરે છે. ૩ હે રાજન્ ! તે સમયે એક લક્ષ કિરણવાળો પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખો સૂર્ય (રૂદ્ર) અવ્યક્તથી પ્રેરાઇને પોતાના તેજવડે ચાર પ્રકારના જીવોને દહન કરે છે. ૪ તે ચાર પ્રકારના જીવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે–જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ્જ. ૫ એટલામાં નેત્ર મીંચીને ઉઘાડીએ તેટલીવારમાં સઘળું સ્થાવર-જંગમ બળીને ભસ્મ થઇ

જાય છે અને પૃથ્વી કાચબાની પીઠ જેવી બની રહે છે. અમાપ બળવાળો સૂર્ય એ રીતે જગતને બાળીને પછી રહેલી પૃથ્વીને બળવાન જળવડે સર્વ બાજૂથી ડૂબાવી દે છે. ૬,૭ પછી કાળાગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી જળ લય પામે છે. હે રાજેંદ્ર ! એ રીતે જળનો લય થવાથી કેવળ મહાન્ અગ્નિ પ્રજ્વળે છે. ૮ પછી અતિ બળવાન અને સર્વે પ્રાણીઓના તેજરૂપ પ્રજ્વલિત સાત જ્વાળાઓવાળા મહા અગ્નિને અપ્રમેય તથા અષ્ટાત્મા બળવાન વાયુ મોટા પ્રવાહથી વાઇને તિર્યક્, ઉર્ધ્વ અને નીચે સર્વત્ર ફરતો ફરતો ઉતાવળે ભક્ષણ કરે છે–અર્થાત્ વાયુ અગ્નિનો લય કરે છે. ૯,૧૦ સર્વથી અધિક બળવાળા ભયાનક વાયુને આકાશ ગળી જાય છે. શબ્દ કરતા આકાશને પણ સર્વ પ્રકારે મન ગળી જાય છે. ૧૧ મનને પણ ભૂતાત્મા અહંકાર પ્રજાપતિ ગળી જાય છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને જાણનારો મહાનાત્મા (મહત્તત્વ મનને પણ ગળી જાય છે. ૧૨ તેને પણ ઉપમારહિત, વિશ્વરૂપ, અણિમા–લઘિમાદિ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિવાળા, નિર્વિકાર અને જ્યોતિઃસ્વરૂપ પ્રજાપતિ ઇશ્વર ગળી જાય છે–અર્થાત્ મહત્તત્વનો ઇશ્વરના વિષે લય થાય છે. ૧૩ તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે; તેના હસ્ત–ચરણ સર્વત્ર છે, તેનાં નેત્ર, મસ્તક અને મુખ પણ સર્વત્ર છે, તેના કાન સર્વ દિશાએ છે અને તે સર્વને વીંટીને રહેલો છે. ૧૪ તે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રાણીઓનું હૃદય છે, તે અંગુઠાના પર્વ જેટલો છે–અર્થાત્ તે ઇશ્વર "બુદ્ધિ ઉપાધિના કારણથી અંગુષ્ઠપર્વમાત્ર છે" એમ કહેલું છે. એવો સમષ્ટિ આત્મા અનંત ઇશ્વર વિશ્વને પોતાના વિષે લીન કરે છે. જ્યારે એ મહાન્ આત્માનો પણ લય થાય છે ત્યારે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું ઉત્પન્ન કરનારૂં માયાદોષવાળું તત્વ તથા સર્વ કાંઇ અક્ષય, અવિનાશ, છિદ્રરહિત (સઘન અથવા પરિણામરહિત અને માયાદોષરહિત થાય છે. ૧૫,૧૬ હે રાજેંદ્ર ! એ રીતે મેં તને સૃષ્ટિના લયનો પ્રકાર જેવો થાય છે તેવો કહી બતાવ્યો. હવે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવના વિષે સાંભળ. ૧૭

एषोऽप्ययस्ते राजेंद्र यथावत्समुदाहृतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् ॥ १७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसं० शतोपरि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४० ॥

અધ્યાય ૧૪૧ મો–યાજ્ઞવલ્કય–જનક સંવાદ–અધ્યાત્માદિભેદ કથન

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्वदर्शिनः ॥
॥ गंतव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કેઃ–તત્વને જાણનારા બ્રાહ્મણો બન્ને ચરણને અધ્યાત્મ કહે છે, ગમનક્રિયાને અધિભૂત કહે છે અને વિષ્ણુને અધિદૈવ કહે છે. ૧ યથાર્થતત્વને જાણનારા મુનિઓ ગુદાને અધ્યાત્મ કહે છે, વિસર્ગ (બહાર કાઢી નાખવું તે) ને અધિભૂત કહે છે અને મિત્ર દેવને અધિદૈવત કહે છે. ૨ યોગશાસ્ત્રને યથાર્થ જાણનારા મુનિઓ ઉપસ્થને અધ્યાત્મ કહે છે આનંદને અધિભૂત કહે છે અને પ્રજાપતિને અધિદૈવ કહે છે. ૩ સાંખ્યશાસ્ત્રને

યથાર્થ જાણુવાવાળા મહર્ષિઓ બન્ને હાથને અધ્યાત્મ કહે છે, કર્ત્તવ્યને અધિભૂત કહે છે અને ઇંદ્રને અધિદૈવ કહે છે. ૪ વેદને યથાર્થ જાણુનારા આચાર્યો વાણીને અધ્યાત્મ કહે છે, બોલવારૂપ કર્મને અધિભૂત કહે છે અને અગ્નિને અધિદૈવ કહે છે. ૫ વેદને યથાર્થ જાણુ-વાવાળા ઋષિઓ ચક્ષુને અધ્યાત્મ, રૂપને અધિભૂત અને સૂર્યને અધિદૈવ કહે છે. ૬ વેદને યથાર્થ જાણુનારા પુરૂષો શ્રોત્રને અધ્યાત્મ, શબ્દને અધિભૂત અને દિશાઓને અધિદૈવ કહે છે. ૭ શ્રુતિને યથાવત્ જાણુનારા પુરૂષો જીહ્વાને અધ્યાત્મ, રસને અધિભૂત અને જ-ળને અધિદૈવ કહે છે. ૮ શ્રુતિને યથાવત્ જાણુનારા પુરૂષો ઘ્રાણુને અધ્યાત્મ, ગંધને અ-ધિભૂત અને પૃથ્વીને અધિદૈવ કહે છે. ૯ તત્વબુદ્ધિમાં પ્રવીણુ થયેલા પુરૂષો ત્વચાને અ-ધ્યાત્મ, સ્પર્શને અધિભૂત અને પવનને અધિદૈવ કહે છે. ૧૦ શાસ્ત્રમાં યથાવત્ કુશળ પુરૂષો મનને અધ્યાત્મ, માનવારૂપ કર્મને અધિભૂત અને ચંદ્રમાને અધિદૈવ કહે છે. ૧૧ તત્વવેત્તા પુરૂષો અહંકારને અધ્યાત્મ, અભિમાનને અધિભૂત અને બુદ્ધિને અધિદૈવ કહે છે. ૧૨ યથાવત્ વિચાર કરનારા પુરૂષો, બુદ્ધિને અધ્યાત્મ, જાણુવારૂપ કર્મને અધિભૂત અને ક્ષેત્રજ્ઞને અધિદૈવ કહે છે. ૧૩ હે રાજન્ ! એ રીતે સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, મધ્યકાળમાં અને અંતકાળમાં પરમાત્માની જે વિભૂતિ રહેલી છે તે મેં તને વ્યક્તિપૂર્વક તત્વથી કહી બતાવી છે. ૧૪ હે મહારાજ ! પ્રકૃતિ પોતાની ઇચ્છાવડે સ્વતંત્રપણું ગુણોમાં ક્રીડાના અર્થે સેંકડો અને હજારો પ્રકારે વિકાર કરે છે. ૧૫ જેમ મનુષ્યો એક દીપકથી હજારો દીપ-કને પ્રકટાવે છે, તેમ પ્રકૃતિ પણ પુરૂષના ગુણોને ઘણે પ્રકારે વિકારયુક્ત કરે છે. ૧૬ જેમ પ્રકૃતિ એકજ સત્વગુણુમાંથી આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છેઃ—ધીરજ આનંદ, ઐશ્વર્ય, પ્રીતિ પ્રકાશપણું, સુખ, શુદ્ધિ, આરોગ્ય, સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું. ૧૭ અદી-નતા, અક્રોધ, ક્ષમા ધારણ કરી રહેવાનો ગુણ (ધૃતિ), અહિંસાપણું, સમતા (સમાનપણું), સત્ય, આનૃણ્ય (દેવામાંથી મુક્ત થવાપણું), કોમળતા, લજ્જા, દઢતા. ૧૮ પવિત્રતા, સર-ળતા આચાર, અલૌલ્ય (લલુતા નહિ હોવાનો ગુણ) હૃદયમાં ગભરાટ ન હોવાનો ગુણ, ઇષ્ટ કે, અનિષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવાથી તે સંબંધી કથન ન કરવાનો ગુણ, કરેલા કર્મને કહી ન બતાવવાનો ગુણ, ૧૯ દાન કરીને "મેં કર્યું" એમ ન માનવાનો ગુણ, અસ્પૃહત્વ, પરોપકાર અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, એટલા ગુણ સત્વના છે. ૨૦ રજોગુણુમાંથી પ્રકૃતિ જે વિકારને ઉત્પન્ન કરે છે તેને રજોગુણનો સમુદાય કહે છે. તે સમુદાય આ પ્રમાણે છેઃ—રૂપ અને ઐશ્વર્ય આદિનું ગ્રહણ કરવામાં અત્યાગીપણું, અકારૂણ્ય, સુખ–દુઃખનું સેવન. ૨૧ બીજાને અપવાદ આપવામાં પ્રીતિ, વિવાદ કરવો, અહંકાર સત્કાર ન કરવાનો ગુણ, ચિંતા, વૈર કરવાની ટેવ, ૨૨ પરિતાપ, બીજાનું હરણ કરી લાવવું, લજ્જાનો નાશ, કુટિ-લતા, ભય ઉત્પન્ન કરવાપણું, કઠોરતા, કામ, ક્રોધ, મદ, ૨૩, ગર્વ દ્વેષ અને નિંદા એટલા રાજસ ગુણો છે. હવે હું તને તમોગુણુનો સમુદાય કહું છું તે તું સાંભળ. ૨૪ મોહ. અ-જ્ઞાન (અપ્રકાશ), તામિસ્ર (ક્રોધ), અંધતામિસ્ર (મરણ). ૨૫ વળી તમોગુણુનાં બીજાં પણ લક્ષણુ એવાં છે કે, ભક્ષણાદિ ઉપર અભિરૂચિ, ખાતાં ખાતાં તૃપ્ત ન થવાનો ગુણ પીવામાં પણ અતૃપ્તપણું, ૨૬ સુગંધી પદાર્થ, વસ્ત્ર, વિહાર, શયન, આસન દિવસે નિદ્રા, બહુ બોલવું, પ્રમાદ, એ સર્વમાં પ્રીતિ. ૨૭ નૃત્ય, વાદિત્ર અને ગીતના વિષે અજ્ઞાનપણાથી શ્રદ્ધાળુપણું અને ધર્મના પ્રકારો ઉપર દ્વેષ, એટલા તામસ ગુણો છે. ૨૮

॥ नृत्यवादित्रगीतानां अज्ञानाच्छ्रद्दधानता ।
द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः ॥२८॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनसंवादे शतोपरि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

અધ્યાય ૧૪૨ મો-યાજ્ઞવલ્કય-જનકસંવાદ-ગુણત્રય વિવેચન.

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ॥
॥ कृत्स्नस्य चैव जगतः तिष्ठंत्यनपगाः सदा ॥१॥

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કેઃ-હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! એ ત્રણ ગુણો પ્રધાનના છે તથા તેજ ગુણો સમગ્ર જગતમાં નિશ્ચય રહેલા છે. ૧ અવ્યક્તરૂપી ભગવાન સો પ્રકારે અને હજાર પ્રકારે થાય છે. તે વળી પુનઃ સો પ્રકારે અને હજાર પ્રકારે થાય છે. પુનઃ પણ સો પ્રકારે અને હજાર પ્રકારે થાય છે. ૨ એ રીતે જે પોતાની મેળે અંતરાત્માને કોટિ પ્રકારે કરે છે. ગુણોના એવા કરોડો વિકારોમાંથી સાત્વિકનું ઉત્તમ સ્થાન છે, રાજસનું મધ્યમ સ્થાન છે, અને તામસનું અધમ સ્થાન છે, એ પ્રકારે અધ્યાત્મનો વિચાર કરનારા કહે છે. મનુષ્ય કેવળ પુણ્યવડે ઉર્ધ્વગતિ (ઉત્તમ ગતિ)ને પામે છે. ૩,૪ પાપ અને પુણ્યવડે મધ્યમ અથવા મનુષ્યની ગતિને પામે છે અને કેવળ પાપવડે અધમગતિને પામે છે. ૫ સત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોમાંથી બે બે ગુણો મળીને દ્વંદ્વ થાય છે તથા ત્રણે મળીને સન્નિપાત થાય છે, તે હું તને કહું છુંઃ સાંભળ. અવ્યક્ત પુરૂષ સત્વગુણવાળો થઇને રજોગુણવાળો જોવામાં આવે છે, રજોગુણમાં તમોગુણ દેખાય છે. ૬ તમોગુણમાં સત્વગુણ દેખાય છે અને વખતે કેવળ સત્વગુણયુક્તજ દેખાય છે. જ્યારે અવ્યક્ત પુરૂષ સત્વગુણયુક્ત હોય છે ત્યારે દેવલોકને પામે છે. ૭ જ્યારે રજોગુણ અને સત્વગુણયુક્ત હોય છે ત્યારે મનુષ્યલોકને પામે છે, તેમજ જ્યારે રજો અને તમોગુણયુક્ત હોય છે ત્યારે તિર્યક્યોનિ (પશુ, પક્ષી આદિની યોનિ)માં ઉપજે છે. ૮ વળી તે રાજસ તામસ અને સાત્વિક ગુણોથી યુક્ત થઇને મનુષ્યભાવને પણ પામે છે. જ્યારે ત્રણે ગુણોથી રહિત થાય છે ત્યારે પુણ્ય અને પાપથી રહિત મહાત્માઓના સ્થાનને પામે છે. ૯ એ સ્થાન શાશ્વત, નિર્વિકાર, અક્ષય, અમૃત શ્રેષ્ઠ, પરિણામરહિત, પતન ન પામે એવું અતીંદ્રિય, બીજરહિત તથા જન્મ, મૃત્યુ અને અજ્ઞાનનો નાશ કરનારૂં છે. જ્ઞાની પુરૂષોની તે સ્થાનમાં ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦ હે રાજન્ ! અવ્યક્ત બ્રહ્મના વિષે જે સ્થાન રહેલું છે, અર્થાત્ અવ્યક્તદ્વારા જે સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વિષે તેં મને પૂછેલું હતું તે સ્થાન એ છે. એ આત્મા પુરૂષ પ્રકૃતિને ધારણ કરે છે ત્યારે "તે પ્રકૃતિમાં રહેલો છે" એમ કહેવાય છે. ૧૧ હે રાજન્ ! પ્રકૃતિને જડ માનેલી છે, પરંતુ તેમાં જ્યારે આત્મા પુરૂષ અધિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે તે જગતને સરજે છે અને સંહાર પણ કરે છે. ૧૨ જનક કહે છે કેઃ-હે મહામતે ! પ્રકૃતિ અને પુરૂષ બન્ને આદિ તથા અંતરહિત છે, બન્ને મૂર્તિરહિત છે, બન્ને અસ્ખલિત સ્વભાવવાળાં છે. ૧૩ અને હે ઋષિઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! તે બન્ને અગ્રાહ્ય છે. એમ છે ત્યારે તેમાંથી તમે એકને ક્ષેત્રજ્ઞ ચેતન કહ્યો તથા બીજાને અચેતન કહ્યો તેનું શું કારણ છે ?. ૧૪ હે વિપ્રશ્રેષ્ઠ ! તમે સમગ્ર

મોક્ષધર્મને જાણો છો માટે હું તમારી પાસેથી સમગ્ર મોક્ષધર્મને તત્વથી જાણવાને ઇચ્છું છું. ૧૫ જેમ અગ્નિની પ્રકૃતિ ઉષ્ણતા છે, તેમ પુરૂષની પ્રકૃતિ હોય તો, એક જડ અને એક ચેતન એમ થઇ શકે નહિ; તેમજ પ્રકૃતિના નાશની સાથે પુરૂષનો પણ નાશ થાય. વળી પ્રકૃતિ છતાં પુરૂષનું કેવળત્વ કેમ સંભવે? આત્મા અને મનની પેઠે તેમનો સંયોગ કહેશો તો પુરૂષ અને પ્રકૃતિ કે, જે નિરવયવ છે તેમનો સંયોગ પણ કેમ સંભવે? પ્રકૃતિને મિથ્યા કહેશો તો, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે માટે એ વિષે મને સમાધાન કહો. વળી દેહના વિષે જે જે દેવતા રહેલા હોય તે પણ મને કહો. ૧૬ વળી પ્રાણી મૃત્યુ પામ્યા પછી, જે સ્થાનમાં રહે છે તે તથા કાળે કરીને જે સ્થાનને પામે છે તે પણ મને કહો. ૧૭ હે સત્તમ! સાંખ્યજ્ઞાનમાં તથા યોગજ્ઞાનમાં જે ભિન્ન ભિન્ન મૃત્યુસૂચક નિમિત્ત કહેલાં હોય તે પણ કહેવાં યોગ્ય છે કેમ કે, હાથમાં રાખેલું આમળું સર્વ બાજૂથી જોવામાં આવે છે, તેમ તે સર્વ તમારૂં જાણેલું છે. ૧૮

अरिष्टानि च तत्वानि वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसंवादे शतोपरि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

અધ્યાય ૧૪૩ મો-યાજ્ઞવલ્કય-જનકસંવાદ. નિર્ગુણ-સગુણ તથા ચેતન અચેતનનું વર્ણન.

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशांपते ।
गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्वं निबोध मे ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કેઃ-હે પૃથ્વીપતે! હે તાત! નિર્ગુણ આત્માને પ્રકૃતિના સરખો ગુણવાન કરવો શકય નથી, તેમ ગુણવાળી પ્રકૃતિને નિર્ગુણ કરવી પણ શકય નથી. માટે હું તને એ વિષે યથાર્થ તત્વ કહું છું તે સાંભળ. ૧ જયારે તું ચેતન અને અચેતન વિભાગ ઉપર આક્ષેપ આણે છે ત્યારે અમે તને પૂછીએ છીએ કે, ત્હારા મતમાં બન્ને ચેતન છે કે, બન્ને અચેતન છે? જો બન્ને અચેતન હોય તો સઘળું જગત જડ અને અજ્ઞાન-આંધળું હોવું જોઇએ. જો બન્ને ચેતન હોય તો, એક ચેતન બીજા ચેતનનો દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય બન્ને થઈ શકતો નથી. તું કહેશે કે, જેમ મલયમાં ચંદન અને અચંદન બન્ને છતાં તે ચંદનજ કહેવાય છે, તેમ ચેતનમાં ચેતન અને જડ બન્ને છતાં તે ચેતનજ કહેવાય છે, તો તે પણ સંભવિત નથી કેમ કે, ચેતન અને જડ પોતપોતાના સ્વભાવને તજીને એકરૂપ થઈ શકતાં નથી. અને તે ઉપરથી મહાત્મા તત્વજ્ઞાનીઓ ગુણોને જોઇને તેને ગુણવાન કહે છે અને ગુણોને ન જોઇને નિર્ગુણ કહે છે. ૨ અવ્યક્ત પુરૂષ ગુણના સ્વભાવવાળો છે તે, ગુણોને તજીને વર્તી શકતો નથી, પરંતુ તે સ્વભાવથી અજ્ઞાન છતાં પોતાના વિષે આરોપિત થયેલા જ્ઞાનવડે ગુણોને ભોગવે છે. અવ્યક્ત પુરૂષ તો સ્વભાવથીજ જડ છે. ૩ પણ આત્મા પુરૂષના ચેતન ગુણનું તેમાં આરોપણ થવાથી તે એમ જાણે છે કે; હું નિત્ય છું

તથા સર્વનો દૃષ્ટા છું અને મ્હારાથી અન્ય પર પુરૂષ નથી. ૪ એ કારણથી તે અવ્યક્ત અચેતન છતાં નિત્ય અક્ષરના યોગથી ભોક્તા હોય તેમ દેખાય છે, પણ તે ક્ષર છે માટે કાષ્ઠ કે, ભીંતની પેઠે અભોક્તા થઇ શકતું નથી-અર્થાત્ અવ્યક્ત અક્ષર અને ક્ષર બન્ને સ્વરૂપવાળું છે માટે તે ભોક્તા છે અને જડ પણ છે. ૫ તું કહેશે કે, લાખ અને કાષ્ઠ એ બન્ને તુલ્ય સ્વભાવવાળાં છે માટે તેમનો યોગ બને છે પણ કાષ્ઠ અને આકાશ અતુલ્ય સ્વભાવવાળાં હોવાથી તેમનો યોગ બનતો નથી. એ રીતે ચેતન અને અચેતનનો યોગ અશક્ય છે. એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે. જ્યારે તે (અવ્યક્ત) અજ્ઞાનવડે આત્માના વિષે ગુણનો સંસર્ગ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે આત્માને જાણતું નથી અને ત્યારે તે આત્મ-સ્વરૂપ છતાં પણ અજ્ઞાનકૃત ગુણસંસર્ગથી મુક્ત થતું નથી. અર્થાત્ આત્માના વિષે ગુણ ન છતાં આરોપિત છે. ૬ તે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સર્ગધર્મા કહેવાય છે અને તે યોગ કરે છે માટે યોગધર્મા કહેવાય છે. ૭ વળી તે પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે માટે પ્રકૃ-તિધર્મા કહેવાય છે. ૮ અને તે બીજ (સ્થાવર)ને ઉત્પન્ન કરે છે માટે બીજધર્મા કહે-વાય છે. તે કામ-શમાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો લય કરે છે માટે ગુણવાન કહેવાય છે. ૯ તું કહેશે કે, આત્મા એવો છતાં તેને કેવળ શી રીતે કહેવો ? તો, તે આત્મા એવો છે, છતાં પણ સાક્ષીરૂપ છે માટે તે વિક્રિયારહિત હોવાથી કેવળ છે. વળી તે અનન્ય છે. દુઃખાદિ સ્વરૂપ સર્વ અસત્ છે માટે તેનો સંબંધ આત્માના વિષે હોઈ શકતો નથી માટે તે કેવળ છે. તું કહેશે કે, દુઃખ નથી ત્યારે દુઃખનું ભાન કેમ થાય છે ? તો, તે ભાન અભિમાનથી થાય છે એમ જાણવું. જ્યારે પુરૂષ પુત્રને પોતાનો માને છે ત્યારે પુત્રસંબંધી દુઃખ ઉપજે છે, પણ જ્યારે પુત્રને પોતાનો માનતો નથી ત્યારે પુત્ર-સંબંધી દુઃખ ઉપજતું નથી-અર્થાત્ જ્યારે બુદ્ધિની વૃત્તિ “ મ્હારો પુત્ર ” એમ તાદાત્મ્ય-પણાને પામે છે ત્યારે તે દુઃખી થાય છે પણ જ્યારે તેવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેનું કેવળત્વ નિત્યસિદ્ધ જોવામાં આવે છે. જે અધ્યાત્મને જાણનારા અને પરિતાપ વિનાના સિદ્ધ યોગીઓ હોય છે તેઓ એ રીતે આત્માને કેવળ જાણે છે. એ રીતે નિત્ય એવું અવ્યક્ત-કારણ તથા અનિત્ય એવું વ્યક્ત કાર્ય એ બન્ને અનિત્ય છે એમ અમે જાણીએ છીએ. ૧૦ એ વિષે મતાંતર પણ છે તે એવા કે, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખનારા અને કેવળ જ્ઞાનના વિષેજ આશ્રય કરીને રહેલા પુરૂષો તે અવ્યક્તને એક કહે છે અને પુરૂષોને અનેક કહે છે. ૧૧ આવો મત નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓનો છે. જેમ મુંજની માંહે ઇષીકા હોય છે, તેમ આત્મા પુરૂષની બહાર અવ્યક્ત આદિ હોય છે. એ રીતે આત્મા પુરૂષ જૂદો છે અને અવ્યક્ત જૂદો છે. આત્મા ધ્રુવ છે અને અવ્યક્ત અધ્રુવ છે છતાં આત્માના યોગથી ધ્રુવ મનાયલો છે. મુંજ અથવા સરકટના ભોથામાંથી જે સળીઓ નીકળે છે તેમાંના એકાદને ઉકેલીને જોવાથી જણાશે કે, સૌની મધ્યમાં એક અંકુરરૂપ સળી હોય છે જેને “ ઇષીકા ” કહે છે. તેની ઉપર એક પડ વીંટાયલું હોય છે, તેની ઉપર બીજું પડ હોય છે અને તેની ઉપર ત્રીજું પડ હોય છે, એમ અનેક પડ વીંટાયલાં હોય છે. તેમ ઇષીકાના સ્થળે આત્મા પુરૂષ અને તેની ઉપરના પડોના સ્થળે અવ્યક્તાદિ જાણવા. ૧૨ વળી બીજું ઉદાહરણ કે, ઉમૈડામાં મચ્છર છે, પરંતુ મચ્છર જૂદું છે અને ઉમૈડું જૂદું છે. ઉમૈડાના યોગથી મચ્છર કાંઇ લેપાયમાન થતું નથી. ૧૩ વળી ત્રીજું ઉદા-

હરણ કે, મત્સ્ય જૂદું છે અને જળ જૂદું છે, મત્સ્ય અને જળના સંયોગથી મત્સ્ય કાંઇ સર્વથા લેપાતું નથી. ૧૪ વળી ચોથું દષ્ટાંત કે, અગ્નિ જૂદો છે અને સગડી જૂદી છે, એવી રીતે હમ્મેશાં જાણવું. પણ સગડીના સ્પર્શથી અગ્નિ કાંઇ લેપાતો નથી. ૧૫ વળી પાંચમું ઉદાહરણ કે, કમળ જૂદું છે અને જળ જૂદું છે, કમળ અને જળના સંયોગથી-જળના સ્પર્શવડે કમળ કાંઇ લેપાતું નથી. ૧૬ જે પુરૂષો પ્રાકૃત છે તેઓ એ સર્વની પાસે વસે છે તથા તેમને નિત્ય જૂએ છે તથાપિ તેઓ તેમની વસવાની રીતને યથાર્થ જોતા નથી. ૧૭ જે પુરૂષો જૂએ છે છતાં, ઉપર કહ્યું તેથી ઉલટી રીતે જૂએ છે તેઓ વારંવાર કાર્યરૂપ ઘોર નરકમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૮ આ પ્રમાણે મેં તને સાંખ્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પરિસંખ્યાન કહ્યું; એજ પ્રમાણે સાંખ્યજ્ઞાનવાળા પુરૂષો નિત્યાનિત્યનો વિવેક કરીને કેવળપણાને પામી ગયા છે. ૧૯ બીજા પણ જેઓ સાંખ્યજ્ઞાનમાં કુશળ છે તેઓનો એજ મત જ્ઞાન છે. હવે હું તને યોગશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કથન કરીશ. ૨૦

॥ ये त्वन्ये तत्र कुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनम् ॥२०॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसंवादे शतोपरि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

અધ્યાય ૧૪૪ મો-યાજ્ઞવલ્કય-જનકસંવાદ-યોગજ્ઞાન.

**याज्ञवल्क्य उवाच ॥ सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे ॥
॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्वेन नृपसत्तम ॥ १ ॥**

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કેઃ-હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મેં તને સાંખ્યજ્ઞાન કહ્યું. હવે હું તને યોગનું જ્ઞાન કે, જેવું મેં સાંભળ્યું છે તથા દીઠું છે-જેવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તથા જેવુ મેં અનુભવ્યું છે તેવું હું તને તત્વથી કહું છું. ૧ સાંખ્યના જેવું બીજું ઉત્તમ જ્ઞાન નથી અને યોગના સરખું બીજું ઉત્તમ બળ નથી. તે બન્નેને આચરવાની શમ-દમાદિ એકજ રીત છે, તથા બન્ને મૃત્યુનાશક છે. ૨ જે પુરૂષો અબુદ્ધિમાન છે તેઓ એ બન્નેને જૂદા જૂદા જુએ છે. પણ હે રાજન્ ! અમે તો એ બન્નેને નિશ્ચયપણે એકજ જાણીએ છીએ. ૩ યોગીઓ જે તત્વને જૂએ છે તેજ તત્વને સાંખ્યજ્ઞાનવાળાઓ પણ જૂએ છે. જે પુરૂષ સાંખ્ય અને યોગને એકરૂપે જૂએ છે તેને તત્વવેત્તા જાણવો. ૪૦ હે શત્રુને દમન કરનાર ! બીજા કેટલાક યોગ રૂદ્રપ્રધાન છે, પ્રાણોત્ક્રમણ સમયે દેહીને રડાવે છે તેઓને "રૂદ્ર" કહે છે. પ્રાણ અને ઇંદ્રિયો દેહત્યાગ સમયે પ્રાણીને રૂદન કરાવનારા છે માટે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને રૂદ્ર કહે છે. એ પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો કે, જેમાં પ્રધાનભૂત આલંબન છે તે રૂદ્રપ્રધાન યોગ કહેવાય છે-અર્થાત્ પ્રાણને રેચન કરવાથી અને ધારણ કરવાથી મનની પ્રવૃત્તિ વિષયમાં જતી નથી તથા સ્થિર થાય છે. તેમજ નાસિકાના અગ્રમાં ગંધસંવિત્, જિહ્વાના અગ્રમાં રસસંવિત્, તાલુમાં રૂપસંવિત્, જિહ્વાના મધ્યમાં સ્પર્શસંવિત્ જિહ્વાના મૂળમાં શબ્દસંવિત્ રહેલી છે (સંવિત્ એટલે જ્ઞાન) માટે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો એ યોગમાં પ્રધાન છે.

માટે તે તે સ્થળોમા મનની ધારણા કરવાથી તે તે વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. વાયુની ધારણા કરવાથી વાયુની પેઠે દસે દિશામાં ગમન કરવાપણું એટલે આકાશગામીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ એ રીતે કરીને પુર્યષ્ટકમવ સૂક્ષ્મ આઠ ગુણોસહિત જ્યાંસુધી પ્રલય થાય, ત્યાંસુધી હે અનઘ ! ગોગવડે લોકમાં ફરવું તથા પછી ઇચ્છામાં આવે ત્યારે દેહનો ત્યાગ કરવો. તાત્પર્ય કે, મોક્ષ થતાં સુધી યોગધર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાને માટે જે દષ્ટફળ કહેવામાં આવે છે તે યોગીઓએ અવસ્ય આદર કરવા જેવું નથી. ૬ બુદ્ધિમાન પુરૂષો કહે છે કે, વેદમાં અણિમાદિ આઠ ગુણવાળો યોગ કહેલો છે. હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! એ અણિમાદિ આઠ ગુણવાળો યોગ મંદાધિકારીના અર્થે છે. પણ યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, તર્ક (યોગ સિદ્ધિઓમાં ઉપસ્થિત થયેલા દોષને દૂર કરવારૂપ તર્ક) અને સમાધિ, એ આઠ અંગવાળો જે યોગ છે તે સૂક્ષ્મ યોગ છે. બીજો—અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિવાળો યોગ સૂક્ષ્મ નથી. ૭ યોગીઓએ યોગમાં બે પ્રકારનું કર્મ કરવાનું કહેલું છે. એક સગુણ યોગકર્મ અને બીજું નિર્ગુણ યોગકર્મ, એને શાસ્ત્રમાં "સબીજ" અને "નિર્બીજ" યોગ કહે છે. ૮ હે રાજન્ ! પ્રાણાયામપૂર્વક ચરણના અંગુઠાથી માંડીને નેત્રાધારપર્યંત સોળ સ્થાનમાં મનની ધારણા અથવા પૂર્વે કહેલા અઢાર સ્થાનમાં મનની ધારણા અથવા પંચભૂતના વિષે મનની ધારણાને "સગુણ ધારણા" કહે છે. તેમાંથી પંચભૂતની ધારણા આ જગ્યાએ બતાવીએ છીએ. ચરણથી ઘૂંટણપર્યંત પૃથ્વીનું સ્થાન જાણવું, ઘૂંટણથી ગુદાપર્યંત જળનું સ્થાન જાણવું, ગુદાથી હૃદયપર્યંત અગ્નિનું સ્થાન જાણવું, હૃદયથી ભ્રૃકુટીપર્યંત વાયુનું સ્થાન જાણવું અને ભૃકુટીથી મસ્તકપર્યંત આકાશનું સ્થાન જાણવું. હવે પૃથ્વીના વિષે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માની ધારણા કરવી, જળમાં વિષ્ણુની ધારણા કરવી, અગ્નિમાં રૂદ્રની ધારણા કરવી, વાયુમાં ઇશ્વરની ધારણા કરવી અને આકાશમાં સદાશિવની ધારણા કરવી. હવે પૃથ્વીમાં લકારસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને સૃષ્ટિના કારણભૂત બ્રહ્માની ધારણા પાંચ ઘડી સુધી કરવી, તેથી પૃથ્વીતત્વને જીતી શકાય છે. જળમાં વકારસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને ચાર બાહુવાળા સુંદર હાસ્યવાળા, શુદ્ધ સ્ફટિકના જેવા, નિર્મળ વર્ણવાળા અને પીળાં વસ્ત્રવાળા નારાયણદેવની પાંચ ઘડી ધારણા કરવાથી જળતત્વનો જય કરી શકાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થવાય છે. અગ્નિના વિષે રકારસહિત વાયુનો આરોપ કરીને ત્રણ નેત્રવાળા, વરદાન આપનારા, ઉગતા સૂર્યસમાન વર્ણવાળા, સકળ શરીરે ભસ્મ ધારણ કરનારા અને પ્રસન્ન મુખવાળા રૂદ્રની પાંચ ઘડી ધારણા કરવાથી અગ્નિ તત્વનો જય કરી શકાય છે. વાયુમાં વાયુના તે અક્ષરસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી વાયુતત્ત્વનો જય કરી શકાય છે—અર્થાત્ વાયુની પેઠે આકાશગામી થવાય છે. આકાશના વિષે હકારસહિત વાયુનું આરોપણ કરીને સર્વ લોકના એક કારણભૂત બિંદુરૂપ મહાદેવનું ધ્યાન એક મુહૂર્ત માત્ર કરવાથી યોગ સિદ્ધ થાય છે, એને " સગુણ ધારણા " કહે છે. પ્રાણાયામપૂર્વક ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી તેને " નિર્ગુણ ધારણા " કહે છે. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને મન, એ સર્વને કબજે કરીને ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયના વિભાગરહિત મન જ્યારે નિર્વિકલ્પ થાય છે ત્યારે તે એકાગ્ર થયું કહેવાય છે. એ એકાગ્રપણારૂપ ધારણાને " નિર્ગુણ ધારણા " કહે છે. ૯ સગુણ પ્રાણાયામ અને નિર્ગુણ પ્રાણાયામનો અંગાંગી ભાવ જાણવો. તે એવી રીતે કે, સગુણ પ્રાણાયામ નિર્ગુણ એટલે વૃત્તિરહિત મનને સ્થિર કરે છે. માટે સગુણ

પ્રાણાયામ ઉપયોગી છે. હે મૈથિલસત્તમ! પ્રાણાયામ કરતી વખતે વાયુનું મોચનસ્થાન જાણ્યા સિવાય વાયુ મૂકે તો વાતાધિક્ય (વાયુનું અધિકપણું–વાયુના રોગ) થઇ જાય, માટે મોચનસ્થાન જાણ્યા વિના વાયુમોચન ક્રિયા કરવી નહિ. આનું તાત્પર્ય સમજાવવા માટે પ્રાણાયામનો વિધિ કહીએ છીએ. નાસિકાના બે દ્વારપૈકી એક જમણા દ્વારવડે વાયુને ખેંચવો, પછી તેને અમુક કાળ સુધી અટકાવી રાખવો અને પછી બીજા (ડાબા) દ્વારથી છોડવો. એ ક્રિયાને "પ્રાણાયામ" કહે છે. એક દ્વારથી જે વાયુ ખેંચવામાં આવે છે તેને "પૂરકક્રિયા" કહે છે. ખેંચ્યા પછી વાયુ જે અટકાવી રાખવામાં આવે છે તેને "કુંભકક્રિયા" કહે છે અને અટકાવી રાખેલા વાયુને જે બીજાદ્વારે છોડવામાં આવે છે તેને "રેચકક્રિયા" કહે છે. એ પૂરક, કુંભક અને રેચક કરતી વખતે, જો અભ્યાસ કરનારો પુરૂષ તે તે સ્થાનના દેવતાનું ધ્યાન કરે છે તો અભ્યાસ સિદ્ધ થાય છે પણ જો ધ્યાન ન કરે તો વાયુના મોટા રોગ થાય છે, એવું કહેવાનું તાત્પર્ય છે. પ્રાણાયામમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય દેવ આ પ્રમાણે છેઃ—પૂરક કરતી વખતે કાળા કમળના પત્ર જેવા શ્યામ, નાભિના મધ્યમાં રહેલા, ચાર હાથવાળા, મહાત્મા વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું. કુંભક કરતી વખતે રાતા અને ગૌર શરીરવાળા, ચાર મુખવાળા, કમળ ઉપર બેઠેલા અને હૃદયમાં રહેલા બ્રહ્માનું ધ્યાન કરવું. રેચક કરવા સમયે શુદ્ધ સ્ફટિક સરખા વર્ણવાળા, પાપના નાશ કરનારા અને લલાટમાં રહેલા મહેશ્વરનું ધ્યાન કરવું. એ રીતે ધ્યાનસહિત પ્રાણાયામ કરવાથી સર્વ રોગનો ક્ષય થાય છે અને ધ્યાનરહિત પ્રાણાયામ કરવાથી મોટા રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦ યોગીએ રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરનાં આ બાર નોદનાઓનો અભ્યાસ કરવો અને પછી થોડીવાર નિદ્રા કરીને ઉઠયા પછી પુનઃ તેની તેજ બાર નોદનાઓનો અભ્યાસ કરવો. ૧૧ (તે બારે નોદનાઓ બીજા ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે કહેલી છે કે, (૧) મૂળાધારમાં ત્રણ આવર્તવાળું બ્રહ્મચક્ર છે, તેનો આકાર યોનિ સરખો છે, તેનો કંદ અગ્નિમય છે, તેના ઉપર અધઃશક્તિ વિરાજીત છે અને તે શક્તિ અભીષ્ટ ફળને આપનારી છે. તે (શક્તિ) નું ધ્યાન કરવું. પછી (૨) સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે, તે ચાર પાંખડીવાળા કમળના આકારનું છે. તેમાં પશ્ચિમાભિમુખ ઉડ્ડીયન શિવ છે, તેનું ધ્યાન કરવું. પછી (૩) નાભિચક્રમાં પાંચ આવર્તવાળું ચક્ર છે, તેની આકૃતિ મેઘના સરખી છે; તે વિજળી સરખું પ્રકાશિત છે, તેમાં સિદ્ધિને આપનારી "કુંડલિની" નામે નીચા મુખની શક્તિ છે તેનું ધ્યાન કરવું. પછી (૪) આઠ પાંખડીનું નીચા મુખનું કમળ છે તેને "હૃદયચક્ર" કહે છે. તે ઇષ્ટ ફળને આપનારૂં છે. તેની મધ્યે તેજોમય લિંગ જેવી કર્ણિકા છે તેનું ધ્યાન કરવું. (૫) કંઠચક્ર છે. તેનું પરિમાણ ચાર આંગળાનું છે, તેમાં ઇડા અને પિંગલા નાડીની મધ્યે સુષુમ્ણા નાડી છે તેનું ધ્યાન કરવું. (૬) ઘંટિકા નામે ચક્ર છે. જે ગળાની બારીમાં ખીલા જેવું લટકે છે તેને "ઘંટિકા' કહે છે. તે સ્થાનમાં સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવા માટે દસમા દ્વારનું ધ્યાન કરવું. (૭) ભ્રૂકુટીચક્ર છે. તે એક નાલ જેવું તથા વાણી આપનારૂં છે. તેનો આકાર દિવ્ય જ્યોતિ જેવો છે. તેની મધ્યે જ્ઞાનલોચનનું ધ્યાન કરવું. પછી (૮) ચક્ર બ્રહ્મરંધ્રમાં છે. તેનું નામ "નિર્વાણ" છે. તે અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. તેની મધ્યે મોક્ષને આપનારા અતિ સૂક્ષ્મ જાલંધરનું ધ્યાન કરવું. (૯) "આકાશ બીજ" નામે (હૂંકાર) ચક્ર છે. તે બહુ પ્રશસ્ત છે. તેને ત્રણ શિખર છે, તે સંપૂર્ણ પર્વતના પૃષ્ઠ ઉપર છે. ત્યાં

આગળ આઠ દળના કમળ મધ્યે કલ્યાણને આપવાવાળી અને અત્યંત શૂન્ય ઉર્ધ્વશક્તિ છે તેનું ધ્યાન કરવું—અર્થાત્ કારના સ્મરણપૂર્વક મસ્તક ઉપર રહેલા આકાશનું ધ્યાન કરવું. પછી (૧૦) સમષ્ટિ કાર્યમાં મનને ધારણ કરવું. પછી (૧૧) કારણના વિષે મનને ધારણ કરવું અને પછી (૧૨) નિષ્કળ બ્રહ્મના વિષે મનને ધારણ કરવું. એ બાર નોદનાઓનું ધ્યાન યોગીએ આગલી રાત્રિમાં તથા પાછલી રાત્રિમાં કરવું) એ પ્રમાણે કબજામાં ન રહી શકે એવા મનનો વાયુધારણ કરવાના ઉપાયથી, નિગ્રહ કરીને એકાંતમાં વસનારા, શાંત તથા આત્માથીજ આનંદ માનનારા બુદ્ધિમાન યોગીએ યોગ કરવો. ૧૨ તે એવી રીતે કે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના અપ્રાપ્તની સ્પૃહારૂપ અને પ્રાપ્તના અત્યાગરૂપ, દોષને પાંચ પ્રકારે કાઢી નાખવા. ૧૩ તથા હે મૈથિલ ! વિક્ષેપ તથા લયનો પ્રતિસંહાર કરવો. પ્રતિસંહાર કરવાની યુક્તિ એવી છે કે, સમગ્ર ઇન્દ્રિય સમુદાયનો મનના વિષે લય કરવો. ૧૪ તથા હે રાજન્ ! મનનો અહંકારમાં લય કરવો, અહંકારનો બુદ્ધિમાં તથા બુદ્ધિનો પ્રકૃતિમાં લય કરવો. ૧૫ એ પ્રમાણે લય કરીને પછી કેવળ, મળરહિત, પરિપૂર્ણ, નિત્ય, અનંત, શુદ્ધ, પરિણામરહિત, સ્થિર (કૂટસ્થ), નિરંતર, અભેદ્ય, અજરામર, શાશ્વત, હ્રાસ (ઘટાડો) શૂન્ય, સર્વના ઈશ (ઈશ્વરશક્તિ સમેત) અને અનશ્વર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું. ૧૬, ૧૭ હે મહારાજ ! યોગવડે સિદ્ધ થયેલા પુરૂષનાં તથા પ્રાસાદનાં લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ કે, જેથી યોગીઓ તૃપ્ત રહીને સુખેથી શયન કરે છે. ૧૮ જેમ તેલથી ભરેલો દીપક વાયુ વિનાના પ્રદેશમાં નિશ્ચળ અને ઉંચી શિખાવાળો રહીને પ્રજ્વળે છે, તેમ સમાધિસ્થિત પુરૂષની પણ તેવી સ્થિતિ હોય છે. એમ બુદ્ધિમાન પંડિતો કહે છે. ૧૯ મેઘની ગર્જનાસમાન ગર્જનાવાળાં નગારાં વગાડવાથી પણ જે પુરૂષ, જડેલા પાષાણની પેઠે, ચલાયમાન થતો નથી તેને સમાધિસ્થ જાણવો. ૨૦ જેની પાસે શંખ અને નગારાંનો ઘોષ કરવામાં આવે, અનેક પ્રકારનાં ગીત ગાવામાં અને વાદિત્ર વગાડવામાં આવે તથાપિ જે કંપે નહિ તેને યોગી અને મુક્ત જાણવો. ૨૧ જેમ કોઈ પુરૂષ તેલથી ભરેલા પૂર્ણ પાત્રને બન્ને હાથથી ગ્રહણ કરીને પગથીઆં ઉપર ચઢતો હોય તથા “ જો તે તેલમાંથી એક છાંટો પણ નીચે પડશે તો, ઉઘાડી તરવાર હાથમાં ઝાલીને પાસે ઉભેલો માણસ મસ્તકને છેદી નાખશે ” એવો તેના મનમાં ભય હોય, તેવો પુરૂષ ભયથી જેવો એકાગ્ર થઇને પાત્રમાંથી એક બિંદુ પણ નીચે ન પડવા દે, તેમ જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતાવડે તથા મનના નિશ્ચળપણાવડે ઉત્તમ પ્રકારની એકાગ્રતાને પામે છે તેને મનની એકાગ્રતાવાળો જાણવો. એ પ્રમાણે સમાધિસ્થિત થયેલા મુનિનાં લક્ષણ જાણવાં. ૨૨,૨૪ જે એવો મુનિ હોય તે, જેમ મોટા અંધકારની મધ્યે રહેલો અગ્નિ પ્રકાશમાન દેખાય છે તેમ અવિનશ્વર પરમ બ્રહ્મને પોતાની સમાધિસ્થિતિમાં દેખે છે ૨૫ એ યોગવડે તે પોતાના અસાક્ષિક દેહને તજીને ઘણે કાળે પરમાત્માના કેવળ સ્વરૂપને પામે છે એવું સનાતન શ્રુતિનું વચન છે. ૨૬ એનેજ યોગીઓનો યોગ જાણવો કેમ કે, એ વિના બીજું યોગનું લક્ષણ નથી. બુદ્ધિમાન પુરૂષો એવા યોગને જાણીને પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ૨૭

एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ २७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसंवादे शतोपरि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

અધ્યાય ૧૪૫ મો–જનક–યાજ્ઞવલ્કયસંવાદ–પ્રાણોત્ક્રમણપ્રકાર.

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्वावहितो नृप ।
पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते ॥ १ ॥

*યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કેઃ–હે રાજન્! તેજ પ્રમાણે પ્રાણના ઉત્ક્રમણનો વિધિ પણ સાંભળ. જે પુરૂષ બન્ને ચરણના વિષે મનસહિત વાયુનું આમરણાંત ધારણ કરી રાખીને તેજ દ્વારથી પ્રાણવાયુનું ઉત્ક્રમણ કરીને દેહને તજે છે તે વિષ્ણુના સ્થાનને પામે છે, માટે તે સ્થાનમાંથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનારનું વૈષ્ણવસ્થાન કહેવાય છે. ૧ (એજ પ્રમાણે જે આધાર સ્થાનનો જે દેવ હોય તેના વિષે મરણ સુધી મનસહિત વાયુનું ધારણ કરી રાખનાર પુરૂષ તે તે દેવના લોકને પામે છે એમ સમજવું.) જેમ બન્ને જંઘાના વિષે મનસહિત વાયુનું ધારણ કરી રાખીને પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર વસુઓને પામે છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ઘુંટણથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર મહાભાગ સાધ્યાદેવોને પામે છે. ૨ ગુદાથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર મિત્રદેવના સ્થાનને પામે છે. જઘનસ્થાનથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરનાર પૃથ્વીદેવતાના સ્થાનને પામે છે. ઊરૂસ્થાનથી પ્રાણને તજનાર પ્રજાપતિના સ્થાનને પામે છે. ૩ બન્ને પાસાંથી પ્રાણને તજીને મરૂત દેવોને તથા નાભિથી પ્રાણને તજીને ઇંદ્રત્વને પામે છે. બન્ને બાહુથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરીને ઇંદ્રને પામે છે અને છાતીથી પ્રાણને તજીને રૂદ્રને પામે છે. ૪ ગ્રીવા સ્થાનથી પ્રાણને તજીને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સર્વોત્તમ નરદેવને પામે છે. પ્રાણને મુખથી તજીને વિશ્વેદેવોને પામે છે. શ્રોત્રથી પ્રાણને તજીને દિશાઓને પામે છે. ૫ ઘ્રાણથી તજીને ગંધવહન કરનાર વાયુને પામે છે અને બન્ને નેત્રથી તજીને અગ્નિને પામે છે. બન્ને ભ્રમરોથી તજીને અશ્વિનીપુત્રોને પામે છે તથા લલાટ માર્ગથી તજીને પિતૃઓને પામે છે. ૬ મૂર્ધાસ્થાનથી પ્રાણને તજીને સર્વથી પ્રથમ ઉપજેલા બ્રહ્મદેવને પામે છે. હે મિથિલેશ્વર! મેં તને પ્રાણોત્ક્રમણ કરનારાનાં સ્થાન એ પ્રમાણે કહ્યાં. ૭ હવે બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ કહેલાં અરિષ્ટ કહું છું. તે અરિષ્ટ જાણવાનો એવો અર્થ છે કે, મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એમ જાણીને મનુષ્ય પોતાનું હિત કરી શકે. ૮ જે પુરૂષ પૂર્વે જોએલી પોતાની અરૂંધતીને અથવા અરૂંધતીના તારાને અને ધ્રુવસ્થાનને જુએ નહિ+–જોતાં દેખાય નહિ: તેમજ દીપક અથવા પૂર્ણચંદ્ર જમણી બાજૂથી ખંડિત દેખાય, તેનું આયુષ્ય એક સંવત્સરનું જાણવું. હે રાજન્! જે બીજાના નેત્રમાં પોતાની આકૃતિ (છાયા)ને દેખતા નથી તે પણ એક સંવત્સર જીવે છે. ૯,૧૦ જે મનુષ્ય બહુ કાંતિવાળો અને બહુ બુદ્ધિવાળો હોય તે કાંતિહીન તથા બુદ્ધિહીન થઈ જાય અથવા જેની જે પ્રકૃતિ હોય તે બદલાઇ જાય તો તે છ માસમાં મરણ પામે છે; એમ જાણવું. જે પુરૂષ દેવતાઓની અવગણના કરે છે, બ્રાહ્મણોની સાથે

---

* "રાજયોગનું ફળ કૈવલ્યપ્રાપ્તિ છે" તે કહીને હવે હઠયોગનું ફળ કહે છે.

+ જીહ્વાના અગ્રભાગને "અરૂંધતી" કહે છે અને નાસિકાના અગ્રભાગને "ધ્રુવ" કહે છે.

સંશોધક.

વિરોધ કરે છે, જેના શરીરની કાંતિ તથા છાયા કાળી કે, સામળી પડી જાય છે તે છ માસમાં મરે છે એમ જાણવું. કરોળીઆની જાળમાં જેવું ચક્ર હોય છે અને જેવાં છિદ્ર હોય છે તેવાં છિદ્રવાળો સૂર્ય કે, ચંદ્ર દેખે, તો સાત રાત્રિમાં મૃત્યુ પામે છે. જે મનુષ્ય દેવાલયમાં રહીને સુગંધવાળા પદાર્થના વાયુને પણ શબના સરખો જાણે તે સાત રાત્રિમાં મૃત્યુ પામે છે. જેના કાન અને નાક વળી (નમી) જાય, જેના દાંત અને નેત્રનો રંગ બદલાઇ જાય અને જેની સંજ્ઞાનો લોપ થાય (બેભાન થાય), તે તત્કાળ મરણ પામે છે. હે રાજન્! એકાએક જેનું ડાબું નેત્ર ઝરવા માંડે અને મસ્તકમાંથી ધૂમાડો નીકળે તેનું તત્કાળ મૃત્યુ થાય. એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે અરિષ્ટોને જાણીને રાત્રિયે અને દિવસે પોતાના આત્માને પરમાત્મામાં યોજવો. જે પુરૂષ યોગી હોય છે તેને મરણ વિના બીજું કર્ત્તવ્ય નથી, માટે તેણે જે સમયે મૃત્યુ થાય તે સમયની પ્રતીક્ષા કર્યા કરવી. ૧૧-૧૮ હવે જો યોગીને મરણ ઇષ્ટ ન હોય તો તેણે આ ક્રિયા કરવી. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ તત્વનો જય કરવો. કેમ કે, તત્વનો જય કર્યાથી ગંધ તથા રસ આદિનો જય થાય છે. હે રાજન્! એ રીતે સર્વ તત્વોનો જય કર્યાથી મૃત્યુનો પણ જય થાય છે-મૃત્યુ પણ જીતાય છે. ૧૯ હે નરશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે સાંખ્ય અને યોગ બન્નેવડે આત્માને જાણીને અંતરાત્માવડે તદ્રૂપ થઇને યોગવડે મૃત્યુને જીતવું. ૨૦ અને મૃત્યુને જીત્યા પછી પણ ઇચ્છામાં આવે ત્યારે, જે સ્થાનને અકૃતાત્મા પુરૂષો પામી શકતા નથી તેવા અચલ, શાશ્વત, અવિનશ્વર, કલ્યાણકારી, જન્મ આપનાર, સર્વરૂપ અને અક્ષય સ્થાનને પામવું. ૨૧

गच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।
शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसंवादे शतोपरि पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

અધ્યાય ૧૪૬ મો-યાજ્ઞવલ્કય-જનકસંવાદ-યાજ્ઞવલ્કયનું ચરિત્ર.

याज्ञवल्क्य उवाच ॥ अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेहं नराधिप ।
परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १ ॥

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે:-હે નરપતે! અવ્યક્ત પરબ્રહ્મ શું છે તથા તેનાથી પર શું છે? એવો જે પ્રશ્ન તેં મને પૂછ્યો છે તે પ્રશ્ન પરમ ગુહ્ય છે માટે હે રાજન્! તું તે પ્રશ્ન વિષે સાવધાન થઇને સાંભળ. ૧ હે મિથિલાધિપ! મેં ઋષિને યોગ્ય વિધિવડે નમ્રતાપૂર્વક આચરણ કરીને સૂર્ય પાસેથી જે રીતે યજુર્વેદ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે હું તને કહું છું. ૨ મેં મોટું તપ કરીને સૂર્યદેવનું સેવન કર્યું હતું. હે નિષ્પાપ! જ્યારે વ્યાપક એવા સૂર્યનારાયણ પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે,-હે વિપ્રર્ષિ! અત્યંત દુર્લભ છતાં પણ તને જે ઇષ્ટ હોય એવું તું વરદાન માગ કેમ કે, હું પ્રસન્ન થયો છું. મ્હારી પ્રસન્નતા દુર્લભ છે. ૩,૪ પછી હું સૂર્યનારાયણને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરીને બોલ્યો કે,-યજુર્વેદ મ્હારે ઉપયોગી છે માટે હું તેને તત્કાળ જાણવાને ઇચ્છું છું. ત્યારે ભગવાન સૂર્યદેવે મને કહ્યું કે,-હે દ્વિજ! હું તને યજુર્વેદ આપીશ. વાણીરૂપ સરસ્વતી ત્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કરશે. ૫,૬ એમ કહીને

વળી તે ભગવાને કહ્યું કે,—ત્હારૂં મુખ પહોળું કર. પછી મેં મ્હારા મુખને પહોળું કર્યું. એટલે મ્હારા મુખમાં સરસ્વતીએ પ્રવેશ કર્યો. ૭ હે પાપરહિત રાજન્ ! સરસ્વતીએ મ્હારા મુખમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે મ્હારા શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થયો તે ન સહેવાયાથી અને "આ દાહ મહાત્મા સૂર્યનારાયણના તેજથી ઉપજ્યો છે" એમ ન જાણવાથી મેં જળમાં પ્રવેશ કર્યો. ૮ પછી મને દાહથી બળતો જોઇને, ભગવાન્ સૂર્યદેવે કહ્યું કે:—તું એક મુહૂર્ત પર્યંત દાહને સહન કર; પછી ઠંડો પડીશ. ૯ મને ઠંડો પડેલો જોઇને, ભગવાન ભાસ્કરે કહ્યું કે,—હે દ્વિજ ! વેદનો જે ભાગ પર શાખાનો છતાં અપેક્ષાવશાત્ ત્હારી શાખામાં ભણાતો હશે તે સુદ્ધાં તથા ઉપનિષત્ સુદ્ધાં વેદ ત્હારા વિષે સ્થિર થશે. ૧૦ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તું સમગ્ર શતપથ બ્રાહ્મણનો પ્રણેતા (રચનાર) થઇશ અને તે પછી ત્હારી બુદ્ધિ મોક્ષના વિષે તથા સાંખ્યયોગમાં જે પદ તને ઇષ્ટ હશે તે તને પ્રાપ્ત થશે. એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન સૂર્યનારાયણે મને તે સર્વ આપ્યું અને અંતર્ધાન થયા. ૧૧,૧૨ સૂર્યનારાયણ અંતર્ધાન થયા પછી હું તેમનું વચન સાંભળીને ઘેર આવ્યો તથા મેં સરસ્વતીનું ચિંતન કર્યું એટલે તત્કાળ સ્વર અને વ્યંજનથી અલંકૃત એવી અતિ સુંદર સરસ્વતી **ओम्**કારને આગળ કરીને મ્હારા આગળ પ્રાપ્ત થઇ. (**ओम्**કારથી આરંભ કરીને મ્હારા મુખમાંથી પ્રવૃત્ત થઇ). ૧૩,૧૪ પછી મેં મ્હારી પ્રાર્થના સરસ્વતીને અને સૂર્યને નિવેદન કરી અને તેમનોજ આશ્રય મનમાં રાખીને બેઠો. ૧૫ એટલે પછી રહસ્ય અને પરિશેષ (પરિશિષ્ટ) સુદ્ધાં સમગ્ર શતપથ મંત્રો સ્વયં પ્રકટ થયા અને તેથી મને પરમ હર્ષ થયો. ૧૬ મેં શતપથનું અધ્યયન કરીને પછી મ્હારા મામા* તથા તેના શિષ્યોના વિપ્રિય (ખોટું લાગવા)ના અર્થે ઉત્તમ એવા સો શિષ્યોને તે (શતપથ)નું અધ્યયન કરાવ્યું. ૧૭ હે મહારાજ ! પછી પોતાના કિરણસહિત સૂર્યની પેઠે મેં મ્હારા શિષ્યોસહિત ત્હારા પિતાનો યજ્ઞ કરાવ્યો. પછી પોતાના વેદની દક્ષિણા માટે મ્હારા મામાની સાથે મ્હારે કજિયો થયો, તેથી દેવલ ઋષિની સમક્ષ વેદદક્ષિણા અર્ધો અર્ધ વહેંચી લેવી ઠરાવી અને તે વાત પૈલના પુત્ર સુમંતુ, જૈમિનિ, ત્હારા પિતા અને બીજા મુનિઓએ મળીને મને માન્ય કરાવી. ૧૮,૨૦ હે અનઘ ! એ રીતે મેં સૂર્ય પાસેથી પંદર યજુર્ પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને રોમહર્ષે પુરાણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૨૧ હે રાજન્ ! એ પંદર યજુરરૂપી બીજને તથા સરસ્વતીદેવીને આગળ કરીને, હું સૂર્યના પ્રભાવથી આ શતપથ બ્રાહ્મણ ગ્રંથ બનાવવાને પ્રવૃત્ત થયો અને તે મેં અપૂર્વ બનાવ્યો છે. મ્હારા પેહેલાં બીજા કોઇએ બનાવેલો નથી. પછી જેને જે અભીષ્ટ હતું તેને તે મેં આપ્યું. ૨૨, ૨૩. એટલે મેં મ્હારા શિષ્યોને પરિશિષ્ટ સહિત અને સંગ્રહસહિત, સમગ્ર જ્ઞાન આપ્યું. તેથી મ્હારા સર્વ પવિત્ર શિષ્યો પરમ હર્ષ પામીને પોતપોતાના સ્થળે ગયા. ૨૪ સૂર્યે આપેલી આ વીદ્યાની એ રીતે પંદર શાખાઓ છે. એનું સ્થાપન કરીને પછી જે વેદ્ય

---

* આ વાતની સમજ પડવા માટે નીચેની કથા ઉપયોગી છે.—વૈશંપાયન યાજ્ઞવલ્ક્યના મામા અને યજુર્વેદના મુખ્ય આચાર્ય હતા. યાજ્ઞવલ્કયે તેમની પાસેથી યજુર્વેદનું અધ્યયન કર્યું પણ મામ—ભાણેજને તકરાર પડવાથી મામાએ પોતાનો ભણાવેલો વેદ પાછો આપવા કહ્યું. યાજ્ઞવલ્કયે તે વેદને ઓકી કાઢયો અને વૈશંપાયનના શિષ્યોએ તેતર થઇને તેને વીણી લીધો, તેથી "તૈત્તિરીય શાખા" નામ પડેલું છે, પછી યાજ્ઞવલ્કયે સૂર્યનું ઉપાસન કરીને આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે યજુર્વેદ પ્રાપ્ત કર્યો તે શુકલયજુર્વેદ કહેવાય છે. મામા—ભાણેજનો આવો અણબનાવ હોવાથી મામાનું વિપ્રિય કરવા માટે પોતે જૂદી શાખા સ્થાપન કરી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

(જાણુવાયોગ્ય) વસ્તુનું એમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે તેનું મેં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચિંતન કર્યું. ૨૫ હે રાજન્ ! એનું ચિંતન કરતો, વેદાંતમાં પ્રવીણ વિશ્વાવસુ ગંધર્વ એક સમયે મને આવીને પૂછવા લાગ્યો કે,-તમોએ સ્થાપન કરેલી શાખાઓમાં બ્રાહ્મણ જાતિને હિતકર્તા શું છે ? સત્ય શું છે ? સર્વોત્તમ વેદ શું છે ? હે રાજન્ ! એવા એવા એણે મને વેદના ચોવીસ પ્રશ્ન પૂછ્યા. ૨૬, ૨૭ પછી પચીસમો આન્વિક્ષિકીસંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો. યુક્તિપૂર્વક મનન કરવું તેનું નામ "અન્વિક્ષા" અને જેમાં અન્વિક્ષા મુખ્ય છે તેને આન્વિક્ષિકી જાણવી. અર્થાત્ ચોવીસ પ્રશ્ન વેદના આધારથી પૂછ્યા અને પચીસમો પ્રશ્ન યુક્તિના આધારથી પૂછ્યો. એ ચોવીસ પ્રશ્નમાં આન્વિક્ષિકી વિદ્યાનો પ્રશ્ન કર્યો એ પહેલો પ્રશ્ન છે. (એ પછીના ત્રેવીસ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે, સમગ્ર શાસ્ત્ર માયાશબળનું પ્રતિપાદન કરે છે, બ્રહ્મ નિષ્કળ નથી. અને એ પૂર્વ પક્ષનું સમાધાન એ છે કે, બ્રહ્મ નિષ્કળ છે; માયાજ નથી. એ પૂર્વ પક્ષ તથા સિદ્ધાંતને મનમાં રાખીને એક પ્રશ્ન સામાના પક્ષને દૂષણ આપનારો અને બીજો પ્રશ્ન પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરનારો એવા ચોવીસ પ્રશ્ન કર્યા છે.) તે પ્રશ્નો આ રીતે છેઃ—વિશ્વા અને વિશ્વ શું છે ? અશ્વી અને અશ્વ શું છે ? મિત્ર શું ? વરૂણ શું ? ૨૮ જ્ઞાન શું ? જ્ઞેય શું ? જ્ઞ (જાણુવાવાળો) કોણ ? અજ્ઞ કોણ? તપા (તપ કરનારો) કોણ ? અતપા (તપ નહિ કરનારો) કોણ ? સૂર્યાદ કોણ ? સૂર્ય કોણ ? વિદ્યા કયી ? અવિદ્યા કયી ?. ૨૯ વેદ્ય (જાણવા યોગ્ય) શું ? અવેદ્ય શું ? અચલ શું ? ચલ શું ? અપૂર્વ શું ? અક્ષય્ય શું ? ક્ષય શું ? એ સર્વોત્તમ પ્રશ્નો છે. ૩૦ હે મહારાજ ! એ રીતે અર્થવાળા અને ઉત્તમ પ્રશ્નો તે ગંધર્વે અનુક્રમે પૂછ્યા. ૩૧ તેને મેં કહ્યું કે, જ્યાંસુધી હું એ પ્રશ્નોના ઉત્તરનો વિચાર કરૂં ત્યાંસુધી બે ઘડીવાર તમે બેસો, ત્યારે ગંધર્વ "વારૂ" એમ કહીને છાનોમાનો બેઠો. ૩૨ પછી મેં પુનઃ સરસ્વતીદેવીનું ચિંતન કર્યું અને દહીંમાંથી ઘી કાઢેલું હોય, તેવા શ્રુતિના સારરૂપ પ્રશ્નોનો હું મનવડે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૩ હે તાત ! તે સમયે હું ઉપનિષદ્ અને પરિશિષ્ટનું મથન કરવા લાગ્યો તથા ઉત્તમ આન્વક્ષિકી વિદ્યાને જોવા લાગ્યો ૩૪ હે રાજસિંહ ! ત્રયી, વાર્તા અને દંડનીતિ, એ ત્રણ વિદ્યાઓની અપેક્ષાએ એ ચોથી વિદ્યા છે તથા તે મોક્ષને હિત કરનારી છે. એ વિદ્યા મેં તને પાછળ કહી છે, જે ચોવીસથી પર પચીસમા તત્વને આશ્રયે રહેલી છે. ૩૫ હે રાજન્ ! પછી મેં વિશ્વાવસુને કહ્યું કે.-તમે જે પ્રશ્ન મને પૂછ્યા છે તેના ઉત્તર સાંભળો. ૩૬ હે ગંધર્વના રાજા ! તમે જે વિશ્વા-વિશ્વનો પ્રશ્ન પૂછ્યો તેમાંથી વિશ્વાનો અર્થ કહું છું. ભૂત અને ભવિષ્યરૂપી ભય (સંસાર)ને ઉત્પન્ન કરનાર અવ્યક્તને "વિશ્વા" કહે છે. ૩૭ તેની ઉત્પત્તિ ગુણમાંથી થયેલી છે માટે તે ત્રણ ગુણવાળું છે અને તેનાથી જૂદો નિષ્કલ આત્મા "વિશ્વ" કહેવાય છે. અશ્વી અને અશ્વનો જે અર્થ પૂછ્યો તે એવો છે કે, જેમ અશ્વી અને અશ્વના મૈથુનથી અશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ માયાના વિષે પ્રતિબિંબિત ચિદાભાસથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે અશ્વી અને અશ્વને મિથુન (જોડું) જાણવું. ૩૮ અવ્યક્તને "પ્રકૃતિ" કહે છે અને નિર્ગુણને "પુરૂષ" કહે છે તથા પ્રકૃતિ અને પુરૂષના યોગથી સંસાર ઉપજે છે તેજ પ્રમાણે મિત્ર તે પુરૂષ છે અને વરૂણ તે પ્રકૃતિ છે. ૩૯ વળી તેમજ જ્ઞાન તે પ્રકૃતિ છે અને નિષ્કલ બ્રહ્મ તે જ્ઞેય છે. અજ્ઞ તે જીવ છે અને જ્ઞ તે ઇશ્વર છે. જીવ કાર્યોપાધિવાળો છે અને ઇશ્વર કારણોપાધિ-

વાળો છે. બન્ને ઉપાધિરહિત થવાથી નિષ્કલ બ્રહ્મરૂપ છે. માટે અજ્ઞ તથા જ્ઞ બન્ને એકજ છે. ૪૦ હવે તેં જે પૂછ્યું કે, તપા કોણ અને અતપા કોણ ? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે, પ્રકૃતિને "તપ" કહે છે અને નિષ્કલ બ્રહ્મને "અતપા" કહે છે. ૪૧ અવ્યક્તને "અવેદ્ય" કહે છે અને પુરૂષ (બ્રહ્મ)ને "વેદ્ય" કહે છે. વળી તમે ચલ શું અને અચલ શું ? એમ પૂછ્યું છે તેનો ઉત્તર પણ સાંભળો. ૪૨ ઉત્પત્તિ અને લયના કારણરૂપ પ્રકૃતિને "ચલ" કહે છે અને ઉત્પત્તિ અને લયના કર્તા પુરૂષને "નિશ્ચલ" કહે છે. ૪૩ તેજ પ્રમાણે અવ્યક્ત એ અવેદ્ય છે અને પુરૂષ એ વેદ્ય છે. વળી પ્રકૃતિ જડ છે માટે તેનામાં જાણવાની સત્તા નથી અને પુરૂષ ઉપાધિરહિત હોવાથી, વૃત્તિરહિત હોવાથી અને બીજું વેદ્ય (જાણવાનું) ન હોવાથી તે પણ જાણતો નથી માટે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ બન્ને અજ્ઞ પણ છે, તે બન્ને નિશ્ચલ પણ છે અને તે બન્ને અક્ષય્ય પણ છે. ૪૪ વળી તે બન્નેને "અજ" (જન્મરહિત) પણ કહે છે. કેમ કે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું મનન કરીને નિશ્ચય કરવાથી તે બન્નેની ઉત્પત્તિ જણાતી નથી. ૪૫ અજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં અક્ષય છે —અર્થાત્ તેનાથી સૃષ્ટિ ઉપજે છે અને લય પામે છે તથાપિ તેનો ક્ષય થતો નથી માટે તેને "અવિનાશી" કહે છે. જેનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી એવા તે અજને "અક્ષય પુરૂષ" કહે છે. ૪૬ જગતનો ક્ષય થાય છે ત્યારે ગુણનો ક્ષય થાય છે પણ પ્રકૃતિનો ક્ષય થતો નથી. માટે પંડિતો પ્રકૃતિને "અક્ષય" કહે છે. વળી તે જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે માટે તેને "પ્રકૃતિ" કહે છે. એ રીતે મેં તને મોક્ષમાં હિતકર એવી આ ચોથી આન્વિક્ષિકી વિદ્યા કહી. ૪૭ હે વિશ્વાવસુ ! આન્વિક્ષિકી વિદ્યાસહિત સર્વ વેદોનું અધ્યયન કરીને ગુરૂસેવા આદિ કર્મવડે પોતાના નિત્યકર્મમાં વેદોનું અધ્યયન કરવું તથા વેદાંતનું શ્રવણ—મનન કરવું. ૪૮ હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ ! જે પુરૂષો વેદપ્રતિપાદ્ય આત્માને જાણતા નથી તેઓ મોક્ષથી પતિત થાય છે અને વારંવાર જન્મે છે તથા મરે છે. ૪૯ વળી જે પુરૂષ સાંગોપાંગ વેદનું અધ્યયન કરે છે તથાપિ વેદવડે વેદ્ય (જાણવા યોગ્ય) પુરૂષને જાણતા નથી તેને વેદરૂપી ભારને માત્ર વહન કરનારો જાણવો. ૫૦ હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ ! ઘૃતની ઇચ્છાવાળો જે પુરૂષ ગધેડીના દૂધને વલોવે છે તે પુરૂષને તેમાંથી શુદ્ધ માંખણ કે, શુદ્ધ ઘી પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ વિષ્ઠાસમાન ફીણ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૧ તેજ પ્રમાણે જે મનુષ્ય વેદને જાણનારો છતાં વેદ્ય અને અવેદ્ય એટલે બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિને નથી જાણતો તે મૂઢ પુરૂષ માત્ર જ્ઞાનના ભારને વેહેનારો છે એમ જાણવું. ૫૨ માટે પુરૂષે સર્વદા તેમાં આસક્ત થઇને પોતાના અંતરાત્માવડે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ એ બન્નેને જાણવાં કે, જેથી વારંવાર જન્મમરણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૫૧ "કર્મકાંડમય વેદોક્ત ધર્મ ક્ષય કરનાર અને વારંવાર જન્મમરણ આપનાર છે" એમ વિચારીને અક્ષય એવા જ્ઞાનકાંડમાં કહેલા ધર્મમાં સ્થિતિ કરવી. ૫૪ હે કાશ્યપ! જ્યારે પુરૂષ દિવસ—દિવસ પ્રત્યે અત્યંત ક્ષયધર્મવાળા પદાર્થોને જોઇને તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે કેવળ આત્માસ્વરૂપ થઇને છવીસમા પરમાત્માને જુએ છે. ૫૫ "શાશ્વત ઇશ્વર જૂદો છે અને જીવ જૂદો છે" એમ મૂઢ પુરૂષો જાણે છે, પણ વેદાંતનિષ્ઠ સત્પુરૂષો તે બન્નેને એકજ વસ્તુ દેખે છે અને તેથીજ મહત્પદાર્થની ઇચ્છાવાળા સાંખ્યજ્ઞાનીઓ જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ અંગીકાર કરતા નથી કેમ કે, એ ભેદ અંગીકાર કરવાથી જન્મ અને મૃત્યુના ભયનો ઉદ્વેગ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગજ્ઞાનીઓ યદ્યપિ નિર્વિકલ્પ

સમાધિમાં સર્વ ક્લેશરહિત, ચિન્માત્ર, નિર્વિશેષ સ્વરૂપને પામીને ઈશ્વર સાથે તેનો અભેદ માને છે. ૫૬, ૫૭ વિશ્વાવસુ કહે છે કે:—હે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ યાજ્ઞવલ્ક્ય! તમે જે પચીસમું તત્વ જીવ કહ્યો તે કહ્યો તેવોજ છે? અર્થાત્ તે અવિનાશી છે કે નહિ? જો જીવપણું એજ સત્ય હોય તો તેનું ઈશ્વરપણું દુર્ઘટ છે. "ઘડો વસ્ત્ર છે" એમ સિદ્ધ કરવાને શાસ્ત્ર પણ શક્તિમાન નથી. જો જીવ અસત્ હોય તો વેદનો જ્ઞાનકાંડ નિરર્થક થાય છે. માટે તમારે એનું સમાધાન કરવું જોઈએ. ૫૮ હે વિપ્રશ્રેષ્ઠ! મેં પૂર્વે જૈગીષવ્ય. અસિત, દેવલ, પરાશર અને બુદ્ધિમાન વાર્ષગણ્ય મુનિની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે, વેદ બ્રહ્મ નિત્ય છે. ૫૯ વળી ભૃગુ, પંચશિખ, કપિલ, શુક, ગૌતમ, આર્ષ્ટિષેણ, મહાત્મા ગર્ગ. ૬૦ નારદ, આસુરિ, બુદ્ધિમાન પુલસ્ત્ય, સનત્કુમાર, મહાત્મા શુક અને મ્હારા પિતા કશ્યપ પાસેથી પણ પૂર્વે મેં તેવુંજ સાંભળ્યું છે. વળી તે પછી રૂદ્ર પાસેથી, બુદ્ધિમાન વિશ્વરૂપ પાસેથી, દેવતાઓ પાસેથી, પિતૃઓ પાસેથી અને દિતિના પુત્રો પાસેથી પણ મેં એવુંજ જાણ્યું છે અને તે સર્વ એમજ કહે છે કે, વેદ બ્રહ્મ નિત્ય છે. ૬૧-૬૩ હે બ્રાહ્મણ! તેથી તે તત્વ હું તમારી બુદ્ધિથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું, કેમ કે, તમે શ્રેષ્ઠ, શાસ્ત્રોના વક્તા અને બુદ્ધિમાન છો. ૬૪ તમારાથી કાંઇ અજાણ્યું નથી, કેમ કે, તમે વેદના ભંડારરૂપ છો. હે બ્રાહ્મણ! દેવલોકમાં અને પિતૃલોકમાં એમ કહેવાય છે કે, તમે સાક્ષાત્ સૂર્યનારાયણ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે અને બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા મહર્ષિઓ પણ એમજ કહે છે. ૬૫,૬૬ હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! હે બ્રહ્મન્! તમે સમગ્ર સાંખ્યજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તમે યોગશાસ્ત્રને પણ વિશેષે કરીને જાણ્યું છે. ૬૭ એથી તમે જ્ઞાની છો અને સ્થાવર-જંગમ સર્વના જાણનારા છો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. માટે હું તમારી પાસેથી માખણરૂપ-ઘીના જેવું અતિ સ્વાદુ (પ્રીતિકર) તત્વજ્ઞાન સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૬૮ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે:-હે ગંધર્વશ્રેષ્ઠ! તું સમગ્ર જ્ઞાનને ધારણ કરનારો છે એમ હું માનું છું, તથાપિ હે રાજન્! તું મ્હારી પાસેથી જે જાણવાને ઇચ્છે છે તે હું તને મ્હારા જાણવા પ્રમાણે કહું છું તે સાંભળ. ૬૯ હે ગંધર્વ! પ્રકૃતિ જડ છે, તેમાં જાણવાની સત્તા નથી, પણ પચીસમા જીવમાં જાણવાની સત્તા છે. પ્રકૃતિ એ પચીસમા તત્વ (જીવ)ને જાણી શકતી નથી. ૭૦ જીવ પ્રકૃતિને જાણે છે માટે સાંખ્યાચાર્યો અને યોગાચાર્યો કે, જેઓ તત્વજ્ઞાનીઓ છે તેઓ વેદનાં દૃષ્ટાંત-સહિત પ્રકૃતિને "પ્રધાન" કહે છે. અર્થાત્ બોધસ્વરૂપ આત્માનું પ્રતિબિંબ પ્રકૃતિમાં પડે છે માટે તેને "પ્રધાન" કહે છે. એથી એમ સમજવું કે, ચિત્સ્વરૂપના વિષે પ્રતિબિંબિત બુદ્ધિજ "અહં" પ્રત્યયનો વિષય છે. ૭૧ હે અનઘ! ચિદાભાસથી જૂદો જે સાક્ષી, જાગ્રદાદિ અવસ્થામાં પુરૂષ અને પ્રકૃતિના વિવેકવડે ચોવીસ તત્વાત્મક વિકારને જુએ છે અને સુષુપ્ત્યાદિ અવસ્થામાં જોતો નથી, છતાં પણ તે સદા જુએજ છે. જાગ્રદાદિ અવસ્થામાં તે ચોવીસ તત્વાત્મક પ્રકૃતિને અને પચીસમા જીવને જુએ છે અને સુષુપ્તિ તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં છવીસમા આત્માને જુએ છે. તાત્પર્ય કે, સાક્ષી જ્યારે સાક્ષ્ય પદાર્થની સાથે સંબંધવાળો થાય છે ત્યારે જીવ કહેવાય છે અને સંબંધરહિત થાય છે ત્યારે છવીસમો આત્મા કહેવાય છે. પચીસમો જીવ એમ માને કે, મ્હારાથી બીજો-પર કોઇ છે નહિ તથા જ્ઞાનદર્શી મનુષ્યોએ એ ચોવીસ તત્વાત્મક સમુદાયને આત્મબુદ્ધિએ જોવો નહિ. જેમ મત્સ્ય જળમાં આવે છે અને જળ વહે છે તેની

સાથે તે પણ વહે છે. ૭૨-૭૪ પણ જેમ મત્સ્ય જળથી જૂદો જણાઇ આવે છે, તેમ ચોવીસ તત્વાત્મક સમુદાયથી જીવ જૂદો છે તે પણ જણાઈ આવે છે. જેમ મત્સ્ય જળમાં નિવાસ કરીને રહેવાથી, તેની સાથે સ્નેહ થવાથી અને તેના ઉપર નિરંતર અભિમાન બાંધવાથી કાળે કરીને તેમાં ડુબી જાય છે તથા તે સમયે તે જોવામાં આવતો નથી, તેમ જીવ પણ પ્રકૃતિમાં નિવાસ કરીને રહેવાથી તેના વિષે અભિમાન કરીને પોતાનો બ્રહ્મથી અભેદ જાણતો નથી અને દેહમાંજ લીન થઈ જાય છે, પણ જેમ મત્સ્ય કાળે કરીને બહાર નીકળે છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મજ્ઞાનના સંસ્કારવાળો થાય છે ત્યારે સંસારથી મુક્ત થાય છે. હે ગંધર્વ ! જ્યારે જીવ એમ માને છે કે, હું જૂદો છું અને આ ચોવીસ તત્વાત્મક સમુદાય જૂદો છે ત્યારે તે કેવળ આત્મસ્વરૂપ થઇને છવીસમાને જુએ છે. ૭૫-૭૭ હે ગંધર્વરાજ ! છવીસમો આત્મા જૂદો છે અને પચીસમો જીવ જૂદો છે. પણ દોરડીના સાપની પેઠે, પચીસમાનો બાધ કરીને સત્પુરૂષો તેને એકજ રૂપે જુએ છે. ૭૮ હે કશ્યપના પુત્ર ! સાંખ્યાચાર્યો અને યોગાચાર્યો જન્મ અને મૃત્યુના ભયથી ભય પામીને અચ્યુત એવા પચીસમા જીવને જોઇને આનંદ પામતા નથી, કેમ કે, જીવદશામાં જન્મ-મરણનો ભય છે અને બ્રહ્મદશામાં નથી. પરંતુ પવિત્ર અને આત્મપરાયણ જ્ઞાનીઓ છવીસમા બ્રહ્મને જોઈનેજ આનંદ પામે છે. ૭૯ જ્યારે પુરૂષ કેવળસ્વરૂપ થઇને છવીસમાને જુએ છે ત્યારે તે સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાની થઇને પુનર્જન્મ પામતો નથી. ૮૦ હે અનઘ ! એ પ્રમાણે મેં તને શ્રુતિના પ્રમાણથી અપ્રતિબુદ્ધ એટલે પ્રધાન, બુદ્ધમાન એટલે જીવ અને બુદ્ધ એટલે બ્રહ્મ વિષે તત્વથી કહ્યું. ૮૧ જે પુરૂષ દ્રષ્ટા અને દશ્યને, કલ્યાણને, દૃષ્ટિ તથા દશ્યના ભેદને, કેવળ અને અકેવળ સ્વરૂપને તથા જીવને અને પરમાત્માને પણ નિર્વિકલ્પપણાથી જોતો નથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. ૮૨ વિશ્વાવસુ કહે છે કેઃ-હે વિભો ! તમે મને સત્ય, શુભ, કલ્યાણકારી અને રૂડું બ્રહ્મજ્ઞાન બરાબર રીતે કહ્યું, માટે નિરંતર તમારૂં કલ્યાણ થાઓ અને તમે અક્ષય રહો. તમારૂં મન સદૈવ જ્ઞાનથી યુક્ત રહે છે એમ હું જાણું છું. ૮૩ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કેઃ-એ પ્રમાણે કહીને તે મહાત્મા ગંધર્વે પરમ સંતોષથી આનંદ પામીને મ્હારી પ્રદક્ષિણા કરી અને શોભાયમાન કાંતિથી વિરાજમાન થતો તે સ્વર્ગમાં ગયો. ૮૪ બ્રહ્મલોકાદિ આકાશમાં ગમન કરનારા, પૃથ્વીમાં વસનારા તથા પાતાળમાં વસનારા જે લોકો કલ્યાણના માર્ગને આશ્રયે રહેલા છે તેઓને આ શાસ્ત્ર બતાવવા લાગ્યો. ૮૫ જે સાંખ્યાચાર્યો સાંખ્યધર્મ ઉપર પ્રીતિવાળા છે તથા જે યોગાચાર્યો યોગધર્મ ઉપર પ્રીતિવાળા છે, તેમજ જે મનુષ્યો મોક્ષની ઇચ્છાવાળા છે તેઓને આ શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ ફળ આપનારૂં છે. ૮૬ હે રાજસિંહ ! જ્ઞાનથીજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. હે નરેંદ્ર ! અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત નથીજ થતો, એમ પંડિતોનું કહેવું છે. માટે પુરૂષે જેથી જન્મ-મૃત્યુથી છૂટકો થાય એવા જ્ઞાનનું તત્વથી અન્વેષણ (શોધન) કરવું. ૮૭ એવી રીતે અન્વેષણ કરતાં બ્રાહ્મણ પાસેથી, ક્ષત્રિય પાસેથી, વૈશ્ય પાસેથી કે, છેવટ નીચ (શૂદ્ર) પાસેથી પણ નિરંતર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી. જે એ જ્ઞાન ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તેને જન્મ-મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૮૮ સર્વ વર્ણના લોકો અને બ્રાહ્મણો બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે સર્વ નિરંતર બ્રહ્મનો ઉચ્ચાર કરે છે. હું જે તને તત્વજ્ઞાન કહું છું તે પણ બ્રહ્મબુદ્ધિથી કહું છું અને આ સઘળું વિશ્વ પણ બ્રહ્મજ છે. ૮,૯ બ્રહ્મના મુખથી બ્રાહ્મણ

ઉત્પન્ન થયા છે, બાહુઓથી ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થયા છે, નાભિથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા છે અને ચરણથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે. સર્વ વર્ણ એજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થઇ છે, બીજે પ્રકારે ઉપજી નથી. ૯૦ હે રાજન્ ! મનુષ્યો પોતાના અજ્ઞાનવડે તે તે કર્મયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાંથી નાશ પામે છે અને તેજ રીતે સર્વ વર્ણો પણ પોતાના ઘોર અજ્ઞાનથી પ્રકૃતિમય યોનિ-સમુદાયને પામે છે. તેઓને જન્મ-મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૧ માટે સર્વ પ્રકારે ત્હારે જ્ઞાનનો શોધ કરવો ઘટે છે અને તે જ્ઞાન સર્વત્ર છે એમ મેં તને પૂર્વે કહ્યું છે. હે નરેંદ્ર ! જે બ્રાહ્મણ તે જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળો હોય અથવા ક્ષત્રિયાદિ બીજો પણ કોઇ તે જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળો હોય તો તેને નિરંતર મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨ હે રાજન્ ! એ રીતે તેં મને જે પૂછ્યું, તેનો મેં તને ઉપદેશ કર્યો માટે તું આ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અર્થનો પાર પામ. મેં તને તે રૂડે પ્રકારે કહ્યો છે. હવે ત્હારૂં સદૈવ કલ્યાણ હો. ૯૩ ભીષ્મ કહે છે કેઃ-બુદ્ધિમાન યાજ્ઞવલ્કયે એ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો તેથી મિથિલાનો અધિપતિ દેવરાત રાજા મનમાં ઘણો આનંદ પામ્યો અને તે (મુનિ)ની પ્રદક્ષિણા કરી ચરણમાં પડયો. ૯૪ પછી મુનિ ગયા તે સમયે મોક્ષને જાણનારા દેવરાત રાજાએ ત્યાં બેસીનેજ એક કોટિ ગાયો, સુવર્ણ અને એક પોશ ભરીને રત્ન બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. ૯૫, ૯૬ તે પછી મિથિલાપતિએ વિદેહનું રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપીને અને સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરી વનમાં નિવાસ કર્યો. ૯૭ તેણે સાંખ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું અને સમગ્ર યોગશાસ્ત્રનું પણ અધ્યયન કર્યું તથા હે રાજેંદ્ર ! તે પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ધર્મ અને અધર્મનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો. ૯૮ હે રાજેંદ્ર ! તે દેવરાત રાજા " હું ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદશૂન્ય છું " એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને તથા " ધર્મ-અધર્મ, પુણ્ય-પાપ, સત્ય-અસત્ય, જન્મ-મૃત્યુ, એ સર્વ પ્રકૃતિથી ઉપજેલાં અને મિથ્યા છે " એમ જાણીને કેવળ બ્રહ્મનુંજ ચિંતન કરવા લાગ્યો. ૯૯, ૧૦૦ હે રાજન્ ! યોગીઓ આ સર્વ વિશ્વને ધર્માદિ વ્યક્તનું અને બુદ્ધયાદિ અવ્યક્તનું કાર્ય જૂએ છે અને પોતાના શાસ્ત્રવડે જેઓએ એ લક્ષણનો નિશ્ચય કર્યો છે એવા સાંખ્યવેત્તાઓ જાણે છે. બ્રહ્મ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટથી વિમુક્ત છે, પરથી પણ પર છે, વૃક્ષની પેઠે અચલ છે, નિત્ય છે અને પવિત્ર છે, એમ પંડિતો કહે છે માટે તું પણ પવિત્ર થા. જે કોઇ આપે છે, જે પામે છે તે બ્રહ્મ પામે છે, જે એમ માને છે કે, મેં આપ્યું તે પણ બ્રહ્મજ માને છે, જે દાન કરે છે તે બ્રહ્મ કરે છે અને પ્રતિગ્રહ કરે છે તે પણ બ્રહ્મ કરે છે, એ રીતે તું માન. હે નરશ્રેષ્ઠ ! પોતે પણ આત્મા છે અને પોતાનું પણ આત્મા છે, આત્મા એકજ છે, માટે બીજો કોણ હોઇ શકે ? ત્હારે નિરંતર એવી રીતે માનવું. પણ બીજે પ્રકારે-એથી ઉલટું માનવું નહિ. ૧૦૧, ૧૦૪ જે પુરૂષ સગુણ અને નિર્ગુણ અવ્યક્તને જાણતો નથી તેવા પુરૂષે તીર્થનું સેવન કરવું અને યજ્ઞોનું ઉપાસન કરવું. ૧૦૫ હે કુરૂનંદન ! સ્વાધ્યાયનું પઠન કરવાથી, તપ કરવાથી કે, યજ્ઞ કરવાથી અવ્યક્તનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી, માત્ર અવ્યક્તને જાણવાવડેજ તેનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૬ તેમજ શાસ્ત્રમાં આસક્ત પુરૂષો કે, જેઓ અવ્યક્તથી પર, જન્મ-મૃત્યુથી રહિત, મુક્ત અને સત્ તથા અસત્થી રહિત નિત્ય તત્વને જાણે છે તેઓ મહત્ના સ્થાનને, અહંકારના સ્થાનને અને અહંકારથી પર જે સ્થાનો છે, તેને પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પામે છે. ૧૦૭, ૧૦૮ હે રાજન્ ! એ જ્ઞાન મેં જનક રાજા પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે રાજાએ પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય પાસેથી પ્રાપ્ત

કર્યું છે. એ જ્ઞાન જેવું શ્રેષ્ઠ છે તેવા યજ્ઞો શ્રેષ્ઠ નથી. પુરૂષ જ્ઞાનવડે સંકટમાંથી તરી જાય છે પણ યજ્ઞવડે તરી શકતો નથી. ૧૦૯ હે રાજન્! "સંકટ, જન્મ તથા મૃત્યુ, એ સર્વ અભૌતિક છે" એમ જ્ઞાનીપુરૂષો કહે છે. યજ્ઞોવડે તે મટતાં નથી. પ્રાણી, યજ્ઞ, તપ, નિયમ અને વ્રતો આચરવાથી તો સ્વર્ગને પામીને પુનઃ પૃથ્વી ઉપર પડે છે. ૧૧૦ માટે તું પરમ પવિત્ર, કલ્યાણકારી, મોક્ષસ્વરૂપ, નિર્મમ, શુદ્ધ અને પરમક્ષેત્રને જાણીને તેનું ઉપાસન કર. હે રાજન્! મનુષ્ય જ્ઞાનયજ્ઞરૂપી તત્વનું ઉપાસન કરવાવડે શોકરહિત થાય છે અને તું પણ તેનું ઉપાસન કરવાવડે ઋષિ થઇશ. ૧૧૧ પૂર્વે યાજ્ઞવલ્કયે જનકરાજાને માટે જે ઉપનિષદનું કથન કરેલું છે તથા જે તત્વને શાશ્વત અને અવિનાશી ગણેલું છે તે તત્વ શુભ અને મોક્ષસ્વરૂપ છે તથા તે શોકનો નાશ કરીને આનંદ આપે છે. ૧૧૨

यदुपनिषदमुपाकरोत्तथासौ जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ॥
यदुपगणितशाश्वताव्ययं तच्छुभममृतत्वमशोकमर्च्छति ॥ ११२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां याज्ञवल्क्यजनकसंवादे शतोपरि षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

અધ્યાય ૧૪૭ મો-પંચશિખ અને જનકરાજાનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ ऐश्वर्य वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ॥
॥ दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે ભરતશ્રેષ્ઠ! મનુષ્ય મોટું ઐશ્વર્ય પામીને, ઘણું ધન પામીને અથવા દીર્ઘ આયુષ્ય પામીને પણ મૃત્યુને શી રીતે ઉલ્લંઘી શકે? તે મને કહો. ૧ મોટું તપ કરવાવડે, મોટું કર્મ કરવાવડે, મોટી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાવડે અથવા રસાયનાદિનો પ્રયોગ યોજવાવડે કે શાવડે વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય નહિ? ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-આ વિષે પણ "પંચશિખ" નામના ભિક્ષુ અને જનકના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ વિદેહનો રાજા જનક એક સમયે વેદને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ "પંચશિખ" નામના મહર્ષિને ધર્મ અને અર્થસંબંધી સંશય પૂછવા લાગ્યો કે,-હે ભગવન્! જરા અને મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કયા આચરણવડે વર્તવાથીં કરી શકાય? તથા કયા તપવડે કે, કયી બુદ્ધિવડે કે, કયા જ્ઞાનવડે જરા અને મૃત્યુને ઉલ્લંઘન કરી શકાય? ૪, ૫ એવું સાંભળીને અપરોક્ષ બ્રહ્મને જાણનાર તે પંચશિખઋષિએ ઉત્તર દીધો કે, જરા અને મૃત્યુની નિવૃત્તિ થઇ શકતી નથી અને તેમની અનિવૃત્તિ પણ કોઇ પ્રકારે થઇ શકતી નથી. ૬ દિવસો, માસ કે, રાત્રિઓની નિવૃત્તિ થતી નથી, પણ જે ચલ અથવા અસ્થિર ભૂતાત્મક દેહી છે તે નિશ્ચય અથવા સ્થિર માર્ગ ઉપર અનંતકાળ પર્યંત ચાલ્યો જાય છે. ૭ એ કાળરૂપી પ્રવાહવડે સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર તણાયાં જાય છે અને કાળ સર્વ પ્રાણીનો નાશ કરનાર છે. કાળરૂપી સમુદ્રમાં તરવાનું વહાણ નથી, તેથી સર્વ પ્રાણી તેમાં વહ્યાં જાય છે અને ડુબે છે. ૮ તે સાગરમાં રહેલા જરા અને મૃત્યુરૂપી મોટા મગરથી પણ તેને કોઈ છોડાવી શકતું નથી. તેને કોઇ શરણ આપતું નથી તેમ કાળ મહાસાગરમાં તે પણ કોઇને શરણ આપતો નથી-કોઇ કોઇનું રક્ષણ કરતું નથી. ૯ આ લોકમાં સ્ત્રીઓ અને

અન્ય સંબંધી જનોની સાથે જે સમાગમ થાય છે તે માર્ગમાં મળેલા પ્રવાસીના સમાગમ જેવો છે. આ લોકમાં અનંતકાળ પર્યંત કોઇનો સમાગમ કોઇની સાથે રહ્યો હોય એમ પૂર્વે પણ કોઇ વખત બનેલું નથી. ૧૦ જેમ વાયુવડે વાદળાંના સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે, આગળ દેખાય છે, સ્થિર રહે છે અને પડે છે, તેમ કાળવડે પ્રાણીનો સમુદાય પણ ઉત્પન્ન થાય છે, ગતિ કરે છે, સ્થિર રહે છે અને નાશ પામે છે. ૧૧ જરા અને મૃત્યુ પ્રાણીઓને ભક્ષણ કરનારાં બે વરૂ જેવાં છે તથા તે બળવાન અને દુર્બળ તથા મોટા અને નાના સર્વનું ભક્ષણ કરી જાય છે. ૧૨ એ રીતે નાશવંત પ્રાણીઓમાં ભૂતાત્મા બ્રહ્મ સદૈવ નિત્યરૂપે રહેલું છે તે નાશ પામતું નથી. માટે મનુષ્યોનો જન્મ થવાથી હર્ષ કેમ પામવો અને મૃત્યુ પામવાથી શોક કેમ કરવો ? ૧૩ માટે હું ક્યાંથી આવ્યો ? હું કોણ છું ? હું ક્યાં જઇશ ? હું કોનો છું ? હું શામાં રહેલો છું ? હું ક્યાં જન્મ પામીશ ? એ રીતે તું શોક શા માટે કરે છે ? અને શાનો શોક કરે છે ? ૧૪ સ્વર્ગ અને નરકના દ્રષ્ટા ત્હારા વિના બીજો કોણ છે ? અર્થાત્ સ્વર્ગ-નરકાદિ સર્વ ત્હારૂં દૃશ્ય છે અને તું તેનો દ્રષ્ટા છે માટે શાસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન ન કરીને દાન કરવું અને યજ્ઞ કરવા. ૧૫

द्रष्टा स्वर्गस्य कोन्योस्ति तथैव नरकस्य च ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य दद्याच्चैव यजेत च ॥ १५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पंचशिखजनकसंवादे शतोपरि सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

અધ્યાય ૧૪૮ મો-સુલભા અને જનકનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरु राजर्षिसत्तम ॥
कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે:-હે કુરૂવંશમાં રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ ! ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા વિના બુદ્ધિના લયના સ્થાનરૂપ મોક્ષતત્વને કોણ પામ્યો ? તે કહો. ૧ વળી આત્મા જે રીતે લિંગ દેહને તજે છે તથા જે રીતે સ્થૂલ દેહસ્વરૂપને તજે છે, તે મને કહો. વળી મોક્ષનું સર્વોત્તમ તત્વ શું છે ? તે પણ મને કહો. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે:-હે ભારત ! આ વિષે પણ જનક અને સુલભાના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ પૂર્વે મિથિલામાં "ધર્મધ્વજ" નામનો એક જનકવંશનો રાજા થયો હતો. તે એમ માનતો હતો કે, સંન્યાસ (ત્યાગ)નું ફળજ ઉત્તમ છે. ૪ તેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું હતું તથા પોતાના શાસ્ત્રમાં એટલે દંડનીતિ આદિમાં પણ શ્રમ લીધેલો હતો. તે રાજા પોતાની ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. ૫ હે પુરૂષેશ્વર ! તેની સાધુવૃત્તિને સાંભળીને વેદને જાણનારા બીજા જ્ઞાની પુરૂષો લોકોમાં તેની સાધુવૃત્તિની સ્પૃહા કરતા હતા. હવે તે સત્યયુગના સમયમાં યોગધર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારી એક "સુલભા" નામે *સંન્યાસિની પૃથ્વીમાં ફરતી હતી. ૭ એ સ્ત્રીએ આ સઘળા જગતમાં ફરતાં ફરતાં ત્રિદંડી સંન્યાસી-

* આથી સ્ત્રીઓને પણ વિવાહની પૂર્વે અથવા વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સંન્યાસનો અધિકાર હતો એમ જણાય છે.

એના મુખથી સાંભળ્યું કે, મિથિલાનો રાજા મોક્ષધર્મમાં બહુ કુશળ છે. ૮ એવી રીતે અતિશય સૂક્ષ્મ એવી તે (જનક)ની વાતોને સાંભળીને "તે સત્ય હશે કે, નહિ?" એવો તેને સંશય થયો અને તેથી તેના મનમાં જનકનું દર્શન કરવાનો વિચાર થયો. ૯ પછી તેણે પોતાના સંન્યાસિનીના પૂર્વરૂપને પોતાના યોગસામર્થ્યથી તજીને અત્યંત સુંદર અને ખામી વગરનું બીજું રૂપ ધારણ કર્યું. ૧૦ પછી તે સુંદર ભ્રમરવાળી તથા કમળસમાન નેત્રવાળી સ્ત્રી, નેત્ર મીંચીને ઉઘાડે તેટલી વારમાં અતિ વેગવાળા અસ્ત્રની ગતિની પેઠે ગમન કરીને વિદેહ રાજાની નગરીમાં ગઈ. ૧૧ પછી અનેક મનુષ્યોની વસ્તીથી ભરપૂર અને રમણીય મિથિલા નગરીમાં ગયા પછી તેણે ભિક્ષાવૃત્તિના બહાને જનકરાજાનું દર્શન કર્યું. ૧૨ રાજા પણ તેના અતિશય સુકુમાર શરીરને જોઇને મનમાં અત્યંત વિસ્મય પામી વિચારવા લાગ્યો કે, આ સ્ત્રી કોણ છે? કોની છે? અને ક્યાંથી આવી છે? ૧૩ પછી રાજાએ તેનો આદર–સત્કાર કરીને ઉત્તમ આસન આપ્યું તથા તેના ચરણ ધોઇને તેનું પૂજન કર્યું અને ઉત્તમ અન્ન આપીને તેને તૃપ્ત કરી. ૧૪ ભોજનથી તૃપ્ત થઇને પ્રસન્ન થયેલી સંન્યાસિની સુલભાએ પછી મંત્રીઓથી વીંટાયલા તે રાજાને સર્વ ભાષ્ય જાણનારાઓની મધ્યે મોક્ષધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યા. ૧૫ તે વખતે સુલભાને સંશય થયો કે, આ જનક રાજા મુક્ત છે કે નહિ? પછી તે જાણવાને માટે યોગને જાણનારી તે સ્ત્રીએ પોતાના બુદ્ધિસત્વવડે રાજાના બુદ્ધિસત્વમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૬ પોતાનાં બન્ને નેત્રવડે અને તેનાં કિરણવડે રાજાનાં નેત્રને અને તેનાં કિરણોને બાંધીને તેને પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છતી સુલભાએ તેને યોગબંધનથી બાંધી લીધો. ૧૭ હે નૃપશ્રેષ્ઠ! જનક રાજાએ પણ પોતાના અજેયપણાનો ગર્વ કરીને તથા "હું રાજાને બોલતો બંધ કરીશ" એવા સુલભાના આશયનો પરાજય કરીને પોતાના આશયવડે તેના આશયને ગ્રહણ કર્યો. ૧૮ પછી એકજ દેહમાં જેણે છત્રાદિ સ્થૂલ દેહના ઉપસ્કરનો ત્યાગ કર્યો છે એવા રાજાનો તથા ત્રિદંડયુક્ત સુલભાનો સંવાદ થયો તે સાંભળો. ૧૯ (અર્થાત્ જનકના દેહમાં પ્રવેશ કર્યાથી બન્નેએ સ્થૂલ દેહનો ઉપસ્કર તજ્યો હતો પરંતુ તેમના સૂક્ષ્મ દેહનો સંવાદ થયો તે આ રીતે છે. આખ્યાનનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક ઘરમાં બે મનુષ્ય રહે છે તેમ એકજ સ્થૂલ કે, સૂક્ષ્મ દેહમાં પણ બે જીવ રહી શકે છે. માટે સ્થૂળ–સૂક્ષ્મ એ જીવનાં ઘર છે પણ તેજ આત્મા નથી, એમ હોવાથી પોતે તેથી પરાભવ પામ્યો નથી એમ બતાવીને) જનક કહે છે કે:–હે ભગવતિ! તેં આ સંન્યાસચર્યા ક્યાં ગ્રહણ કરી? ત્હારે ક્યાં જવાની ઇચ્છા છે? તું કોની છે? અને તું ક્યાંથી આવી છે? (એ રીતે રાજાએ તેને પૂછ્યું). ૨૦ બીજા મનુષ્યની વિદ્વત્તા, વય અને જ્ઞાતિ પૂછ્યા વિના માલૂમ પડતી નથી, માટે એ સંબંધી હું તને પૂછું છું અને ત્હારે તે મને નિવેદન કરવું યોગ્ય છે. ૨૧ હું છત્રાદિ રાજ્યના ઉપસ્કરથી મુક્ત છું એમ તું મને તત્વથી જાણજે અને હું એવો છું માટે તને જાણવાને ઇચ્છું છું. કેમ કે, તું માન આપવા યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું અથવા તને જાણવાને મ્હારે પ્રમાણની જરૂર છે, એમ હું માનું છું. ૨૨ પૂર્વે મને જેનાથી વૈશેષિકશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયું છે અને જેનો બીજો કોઇ વક્તા છે નહિ, તે મોક્ષજ્ઞાન તું મ્હારી પાસેથી સાંભળ. ૨૩ પરાશરનો સગોત્ર વૃદ્ધ મહાત્મા "પંચશિખ" નામે સંન્યાસી છે તેનો હું પરમ શ્રેષ્ઠ શિષ્ય છું. ૨૪ તે સાંખ્યજ્ઞાનમાં, યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં અને પૃથ્વીનું પાલન કરવાના વિધિમાં–

અર્થાત્ જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મકાંડરૂપ ત્રણ પ્રકારના મોક્ષ ધર્મમાં જ્ઞાનવાળા અને છિન્નસંશય (સંશય વિનાના) છે. ૨૫ તે સંન્યાસી શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગે આચરણ કરતા કરતા, આ પૃથ્વી ઉપર ફરતા હતા. તે એક સમયે પૂર્વે વર્ષાઋતુના ચાર મહિના મ્હારી પાસે સુખથી રહ્યા હતા. ૨૬ એ સાંખ્યાચાર્યોમાં મુખ્ય ઋષિ કે, જેમણે તત્વજ્ઞાન સારી રીતે જાણેલું હતું તેમણે મને યથાર્થ ત્રણ પ્રકારના મોક્ષનું શ્રવણ કરાવ્યું અને રાજ્યથી મને ચલાયમાન કર્યો નહિ. ૨૭ એથી હું વિષયો ઉપરથી પ્રીતિને તજી દઇને અને પરમપદમાં સ્થિતિ કરીને મોક્ષ આપનારી ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિને સ્ખલિત કર્યા વિના કર્મ આચરૂં છું. ૨૮ એ મોક્ષનો પરમવિધિ વૈરાગ્ય છે અને તે વૈરાગ્ય કે, જેથી મુક્તિ થાય છે—તે જ્ઞાનથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯ પ્રાણી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાવડે યત્ન કરે છે, યત્ન કરવાથી મોટો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. મોટો પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સુખ—દુઃખાદિ દ્વંદ્વનો નાશ થાય છે. સુખ—દુઃખનો નાશ થવાથી સિદ્ધિ (મોક્ષસિદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય છે અને સિદ્ધથી મૃત્યુને જીતી શકાય છે. આ લોકમાં હું મોહને તજીને અને સંગનો ત્યાગ કરીને ફરૂં છું તેથી નિર્દ્વંદ્વપણારૂપ પરમ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ મને પ્રાપ્ત થઇ છે. ૩૦,૩૧ જેમ ખેડીને પોચા કરેલા અને જળથી ડૂબાવી બીના કરેલા ખેતરમાં વાવેલા બીજનો અંકુર ફૂટે છે, તેમ એક દેહમાં રહીને કરેલા કર્મનો પુનર્જન્મરૂપ અંકુર ફૂટે છે. ૩૨ તેમજ તપાવેલું બીજ પણ મૃત્તિકાના ઠીકરામાં કે, બીજી ત્રીજી ગમે તે જગ્યોએ પડીને પણ કદાચિત અંકુર ઉત્પન્ન કરવાના હેતુરૂપ થાય છે. પરંતુ જો બીજનોજ નાશ થયો હોય તો પુનઃ અંકુર ઉપજતો નથી.૩૩ તેમ ભગવાન પંચશિખમુનિએ જ્ઞાનવડે મ્હારા વાસનાબીજને નાશ કર્યું છે માટે મારૂં મન વિષયોમાં અંકુરિત થતું નથી. ૩૪ મ્હારૂં મન શત્રુવધાદિ અનર્થમાં કે, સ્ત્રી આદિના પરિગ્રહમાં પ્રીતિવાળું થતું નથી, તેમજ પ્રીતિ અને દ્વેષ એ સર્વને વ્યર્થ માનીને તેમાં પણ મ્હારૂં મન આસક્ત થતું નથી. ૩૫ જો કોઈ મ્હારા જમણા હાથને ચંદન ચોપડે અને ડાબા હાથને વાંસલાવડે છોલવા માંડે તોપણ મ્હારા મનમાં તે બન્ને કર્મ સમાન છે. ૩૬ એ રીતે હું પૂર્ણકામ છું અને તેથી સુખી છું. મ્હારા મનથી મૃત્તિકાનું ઢેફું, પથ્થરો અને સોનું એ સઘળું સરખું છે. હું સર્વ સંગથી મુક્ત થઇને રાજ્યાસન ઉપર રહેલો છું તથા તેથી હું અન્ય ત્રિદંડીઓથી વિશેષ મોટો છું. ૩૭ મોક્ષશાસ્ત્રને જાણનારા પુરૂષોએ મોક્ષમાં ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ કહેલી છે, એક જ્ઞાન, બીજી ઉપાસના અને ત્રીજુ કર્મ. તેમાંથી લોકોત્તર જ્ઞાન અને કર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એને કેટલાક મોક્ષશાસ્ત્રને જાણનારા આચાર્યો “ જ્ઞાનનિષ્ઠા ” કહે છે. તેમજ કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી મુનિઓ જ્ઞાનને તજીને કર્મજ કરવું એને “કર્મનિષ્ઠા ” કહે છે. અને તેનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે. ૩૮,૩૯ પણ મહાત્મા પંચશિખે તો કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ કર્મ એ બન્નેથી યુક્ત ત્રીજી નિષ્ટા કહેલી છે. તે એ કે, કર્મથી ઉપકાર થવા છતાં પણ કર્મની અપેક્ષા ન રાખવી અને કર્મનું પ્રયોજન ન છતાં પણ તેનો ત્યાગ ન કરવો. ૪૦ એ નિષ્ઠાવાળા પુરષો યમ, નિયમ, દ્વેષ, પરિગ્રહ, માન, દંભ, સ્નેહ, એ સર્વ વિષયોમાં બીજા પોતાના કુટુંબીઓના જેવાજ રહે છે, છતાં તેઓની બુદ્ધિ એ સર્વના વિષે સમાન રહે છે. ૪૧ જો જ્ઞાનવડે ત્રિદંડનું ધારણ કરવામાંજ મોક્ષ છે તો, તેજ જ્ઞાનવડેજ છત્રધારણ કરવામાં મોક્ષ કેમ નહિ હોય ? કેમ કે, ત્રિદંડધારણ અને છત્રધારણ એ બન્નેનું ગ્રહણ તો સરખુંજ છે. ૪૨ માટે જે જે કારણવડે જે જે કર્મમાં જેને જેને અર્થ હોય તે તે

કારણવડે તે તે કર્મમાં પોતાના સ્વાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે—તો તે વસ્તુનું આલંબન કારણપરત્વે કરે છે. પણ તેમાં જો આસક્તિ નથી હોતી તો તે બંધનનો હેતુ નથી; માત્ર આસક્તિ બંધનનો હેતુ છે. ૪૩ જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં દોષને દેખીને તથા બીજા આશ્રમમાં દોષને દેખીને ત્રીજા આશ્રમમાં જાય છે તો તે એક પરિગ્રહ તજીને બીજા પરિગ્રહને ધારણ કરે છે, પણ તેથી તે કાંઇ સંગથી મુક્ત થતો નથી. ૪૪ *નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવારૂપ અધિપતિપણું સમાન હોવાથી સંન્યાસીઓ પણ રાજાઓના સરખાજ છે તો તેઓ કયા હેતુવડે મુક્ત થઇ શકે ? પરંતુ અધિપતિપણું છતાં, કેવળ જ્ઞાનવડેજ ઉત્તમ દેહમાં રહીને સર્વ પાપથી તેઓ મુક્ત થાય છે. ૪૫, ૪૬ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, મસ્તક મુંડાવવું, ત્રિદંડધારણ કરવા, કમંડળ ઝાલવું, એ સર્વ ચિહ્ન ઉન્માર્ગભૂત છે, પણ કાંઈ મોક્ષનાં હેતુ નથી, એવી મ્હારી બુદ્ધિ છે. ૪૭ વારૂ, કદાપિ એવાં ચિહ્ન છતાં પણ જો મોક્ષનું કારણ જ્ઞાનજ છે તો દુઃખનો મોક્ષ થવાને માટે માત્ર ચિહ્ન નિરર્થકજ છે. ૪૮ અથવા જો "ચિહ્નધારણ કરવાથી દુઃખ ઓછું થશે" એમ માનીને ચિહ્ન ધારણ કર્યાં હોય તો, તેજ દુઃખ ઓછું થવારૂપ અર્થ છત્રાદિ રાજ્યચિહ્ન ધારણ કરવાથી નથી થતો શું ? માટે સર્વનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ નથી અને કોઇ વસ્તુનો પરિગ્રહ કરવાથી બંધન નથી. ૪૯ દ્રવ્યાદિનો સંગ્રહ કરવા છતાં કે, સર્વનો ત્યાગ કરવા છતાં પણ પ્રાણીમાત્ર જ્ઞાનવડેજ મુક્ત થાય છે. ૫૦ માટે હું ધર્મ અર્થ, કામ અને રાજ્યપરિગ્રહ, એ સર્વ બંધનના સ્થાનમાં રહેલો છતાં પણ મને બંધન વિનાના સ્થાનમાં રહેલો જાણજે. ૫૧ રાજ્યના ઐશ્વર્યરૂપી પાશ કે, જે સ્નેહરૂપી બંધનથી બંધાયલો છે, તેને મોક્ષરૂપી પથ્થર ઉપર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલા ત્યગારૂપી ખડગથી મેં કાપી નાખ્યો છે. ૫૨ હું એવો મુક્ત છું તથાપિ તને યોગના પ્રભાવવાળી જોઇને ત્હારા વિષે મ્હારો આદર થયો છે. હે ભિક્ષુકિનિ! તથાપિ ત્હારો વર્ણ યોગને યોગ્ય નથી તે હું તને કહું છું. સાંભળ ૫૩ ત્હારા વિષે સુકુમારતા છે, રૂપ છે, શરીર સુંદર છે અને યુવાવસ્થા છે. ત્હારા વિષે યોગમાં અસંભવિત એ સર્વ છે અને તેની સાથે વળી નિયમ (યોગ) પણ છે એ વિષે મને મોટો સંશય છે. ૫૪ ત્હારામાં ત્રિદંડધારણને યોગ્ય શરીરશોષણાદિ જણાતું નથી તેથી "આ મુક્ત હશે કે, નહિ ?" એમ મ્હારી સભા સંશયયુક્ત થઇ છે—અર્થાત્ બીજાને સંશયયુક્ત કરવા તથા જે સ્થિતિને જે ઘટે તેવો વેષ ન રાખવો એ મુક્તનું લક્ષણ નથી. ૫૫ તું કહેશે કે, જેમ નંદિનીએ દિલીપના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેને છળ્યો હતો, તેમ મેં ત્હારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી ત્હારો છળ કર્યો છે, તો તે યોગ્ય નથી. બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવારૂપી કામનાવાળા યોગીને સંન્યાસનું ફળ નથી કેમ કે, તેણે તેટલી કામનાનો પણ ત્યાગ કર્યો નથી. ૫૬ વળી મ્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તને મ્હારા શરીરનો સંગ થયો છે તેથી તું ત્હારા આશ્રમના ચિહ્નનું પણ રક્ષણ કરી શકી નથી. આથી મુક્ત થયા છતાં પણ વ્યભિચારાદિ અકૃત્યથી પોતાનું રક્ષણ કરવું જોઇએ તે ત્હારાથી બની શક્યું નથી. વળી તેં પોતાના ચિત્તવડે મ્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મેં એ શરીરનો પ્રથમથી સ્વીકાર કરેલો છે માટે એમાં પણ અપરાધ કર્યો છે તે સાંભળ. ૫૭ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પણ બીજાના નગરમાં કે, ઘરમાં કોઇની સાથે સંકેત કરી મળીને

* સંન્યાસીઓ તેઓના શિષ્યોના રાજા છે, એવી મતલબથી આ વચન કહ્યું છે.

પેસે છે, તો તેં મ્હારા દેશમાં કે, નગરમાં કોની સાથે સંકેત કરીને પ્રવેશ કર્યો છે ? અથવા કોની સાથે સંકેત કરીને તેં મ્હારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૫૮ વારૂ, તેમ કરવાથી પણ ત્હારૂં અભીષ્ટ સિદ્ધ થાય તેમ નથી કેમ કે; તું સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિય છું, માટે આપણો એકત્ર યોગ થઇ શકે એમ નથી અને તેથી તું વર્ણમાં સંકરપણું કરીશ નહિ. ૫૯ વળી મ્હારા શરીરમાં પ્રવેશ કરવાવડે તેં બીજો-આશ્રમસંકર કર્યો છે તે એવી રીતે કે, તું મોક્ષધર્મના સંન્યાસાશ્રમમાં રહેલી છે અને હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલો છું, માટે મ્હારી સાથે ત્હારો સમાગમ પણ આશ્રમમાં સંકરપણું ઉપજાવનારો છે. ૬૦ વળી હું ત્હારો સગોત્ર છું કે, અસગોત્ર છું તે તું મને જાણતી નથી કે, હું તને જાણતો નથી; માટે મ્હારા અસગોત્રના શરીરમાં તેં પ્રવેશ કરવાવડે ત્રીજો ગોત્રસંકર કર્યો છે. ૬૧ વળી પરદેશમાં કે, કોઇ પણ જગ્યોએ ત્હારો સ્વામી જીવે છે તેથી તું પરસ્ત્રી છે અને એવી અગમ્યા પરસ્ત્રીનો સમાગમ કરવાથી ચોથો ધર્મસંકર થાય છે. ૬૨ એવી રીતે તું કોઇક કાર્યની ઇચ્છાથી એટલાં એટલાં અકાર્ય કરવાને નિશ્ચય કરી બેઠી છે તો તેં એ નિશ્ચય ત્હારા અજ્ઞાનથી અથવા મિથ્યાજ્ઞાનથી કર્યો હોય એમ મને લાગે છે. કેમ કે, "સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા આપવી યોગ્ય નથી*" એવા શાસ્ત્રવચનનું તેં ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેથી શાસ્ત્રનો વ્યતિક્રમ કરવાથી ત્હારૂં જ્ઞાન વ્યર્થ છે. ૬૩ અથવા એમ છતાં પણ જો તું કોઇ કારણથી સ્વાતંત્ર્ય પામી હોય તો, ત્હારા દોષથીજ તને સ્વાતંત્ર્ય મળેલું હોવું જોઇએ, માટે જો તેં કાંઇ અધ્યયન કર્યું હોય તો ત્હારા તેજ દોષથી તે પણ વ્યર્થ છે. ૬૪ વળી તેં ત્હારા ચિત્તનો મ્હારા ચિત્તની સાથે સ્પર્શ કર્યો છે અને પોતાનું સંન્યાસચિહ્ન પ્રકટ કરતાં મ્હારા ચિત્તની સાથે ત્હારા ચિત્તની એકતા કરીને તું દૂષિત થયેલી છે એ ત્હારા દોષનું ત્રીજું લક્ષણ છે. ૬૫ એવી રીતે કે, તેં મ્હારો જય મેળવવાનેજ નિશ્ચય કર્યો છે એમ નથી, પણ તું આ મ્હારી સમગ્ર સભાને પણ જીતવાને ઇચ્છે છે. ૬૬ તું મ્હારા પક્ષનો નાશ કરવાને અને પોતાના પક્ષને પ્રબળ કરવાને મ્હારી સભામાંહેના પૂજ્ય પુરૂષોને ઉદ્દેશીને ત્હારી દૃષ્ટિ તેઓના સામી કરે છે. ૬૭ પોતાના અમર્ષરૂપ સમૃદ્ધિના મોહથી મોહિત થયેલી તું, જેમ ઝેર અને અમૃતને એકત્ર કર્યું હોય, તેમ બીજાની બુદ્ધિની સાથે પોતાની બુદ્ધિના યોગને પુનઃ પણ ઉત્પન્ન કરે છે-અર્થાત્ તું બીજાના ચિત્તની સાથે ત્હારા ચિત્તને મેળવે છે. ૬૮ કેમ કે, ત્હારી પ્રીતિથી ત્હારા વિષે પ્રીતિવાળો થયેલો પુરૂષ જે લાભને ઇચ્છે છે તે અમૃતતુલ્ય છે, પરંતુ તેથી તેને લાભ ન થતાં જે અલાભ થાય છે તે વિષ જેવો છે. વારૂ, હવે તું ત્હારા ધર્મને તજીશ નહિ. ત્હારૂં શાસ્ત્ર (સંન્યસ્તધર્મ બતાવનારૂં શાસ્ત્ર) સારૂં છે. તેનું તું પાલન કરજે-તે પ્રમાણે તું આચરજે. ૬૯, ૭૦ આ જનક મુક્ત છે કે, નહિ ? એવી તેં મ્હારા વિષે જાણવાની જે ઇચ્છા કરી એ સર્વ તેં ગુપ્ત રીતે કર્યું છે અને બીજું કોઇ જાણતું નથી; પણ મ્હારા આગળ તે વાત સંતાડવી યોગ્ય નથી. જો કદાપી તું કોઇક કાર્ય માટે બીજા કોઇના વિષે એમ જાણવાની ઇચ્છા કરે તો તે નભે, પણ બીજો વેષ લઇને ગુપ્તપણે આવી મ્હારા આગળ ત્હારી વાતને સંતાડવા ઇચ્છે તે તને યોગ્ય નથી. ૭૧ રાજાની પાસે કાંઇ કાર્ય વિના વૃથાજ જવું નહિ, બ્રાહ્મણની પાસે પણ કાંઇ કાર્ય વિના વૃથાજ જવું નહિ, તેમજ સ્ત્રીને યોગ્ય

* न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति । એ વચન પ્રમાણે.

ગુણવાળી સ્ત્રીની પાસે પણ વિના પ્રયોજને જવું નહિ. કેમ કે, એ સર્વ વિના પ્રયોજને પોતાની પાસે આવનારનો નાશ કરે છે. ૭૨ રાજાનું ઐશ્વર્ય બળ છે, બ્રાહ્મણોનું બળ વેદ છે અને સ્ત્રીઓનું સર્વોત્તમ બળરૂપ, યૌવન તથા સૌભાગ્ય છે. ૭૩ એ બળવડે તે સર્વ બળવાન છે માટે જે, તેઓની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ તેઓની પાસે વિનય અને સરળતા પૂર્વક જવું, પણ જો વિનય તજીને અને સરળતા તજીને તેઓની પાસે જવામાં આવે તો મોટો વિનાશ ઉપજે છે. ૭૪ માટે તું પણ પોતાની જાતિ, વેદાધ્યયન, આચરણ, ભાવ, પ્રકૃતિ અને અહિં આવવાનું જે કારણ હોય તે સર્વ યથાર્થ કહે. ૭૫ ભીષ્મ કહે છે કે:—એ પ્રમાણે જનકે દુઃખ ઉપજાવે એવાં અયોગ્ય અને હલકાં વચન કહીને તેનો તિરસ્કાર કર્યો તથાપિ સુલભા પોતાના મનમાં લગાર પણ કંપાયમાન થઈ નહિ. ૭૬ પરંતુ જ્યારે રાજા બોલી રહ્યો, ત્યારે સુંદર આકૃતિવાળી સુલભાએ આ પ્રમાણે વચન બોલવાનો આરંભ કર્યો. ૭૭ સુલભા કહે છે કે:—હે રાજન્! વાણીને દૂષણ આપનારા નવ દોષ છે તથા બુદ્ધિને દૂષણ આપનારા નવ દોષ છે, એ અઢાર દોષથી રહિત અને એ દોષથી વિપરીત જે અઢાર ગુણ તે યુક્ત તથા સૌક્ષ્મ્ય, સાંખ્ય, ક્રમ, નિર્ણય અને પ્રયોજન, એ પાંચ અર્થવાળું જે વચન હોય તેને "વાક્ય" કહે છે—(ઉપર કહેલા અઢાર દોષ તથા અઢાર ગુણ આગળ કહેવાશે. સંશયવાળા અર્થને કહેવામાં જે વચન બોલવામાં આવે છે તેને "સૌક્ષ્મ્ય" કહે છે. પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતમાં ગુણ–દોષની ગણના કરવી તેને "સાંખ્ય" કહે છે. એ રીતે ગણેલા ગુણ–દોષમાં દોષ બળવાન છે કે, ગુણ બળવાન છે, એવો વિચાર કરવાના વચનને "ક્રમ" કહે છે. સિદ્ધાંત કરનારા વચનને "નિર્ણય" કહે છે અને પ્રયોજનરૂપી અર્થને બતાવનારા વચનને "પ્રયોજન" કહે છે.) ૭૮,૭૯ એ સૌક્ષ્મ્ય આદિ પ્રત્યેક વ્યવહારમાં કેવી રીતે આવે છે? તેનાં લક્ષણ તું સાંભળ. તે લક્ષણ પણ ચાર પ્રકારે કહેવાય છે: શબ્દવડે, વાક્યવડે, શબ્દાર્થવડે અને વાક્યાર્થવડે. ૮૦ જ્યારે વાક્યના પ્રમેયપણે રહેલા વિષયમાં અનેક અર્થ થતા હોય ત્યારે બુદ્ધિ, તેમાં ભેદ પામીને નિર્ણય કરી શકતી નથી. ત્યારે જે સંશયાત્મિકા બુદ્ધિ થાય છે—બુદ્ધિને અનેક કોટિમાં સ્પર્શ કરનારૂં જે જ્ઞાન થાય છે તેને સૌક્ષ્મ્ય એટલે વાક્યનું "દુર્જ્ઞેયત્વ" કહે છે. ૮૧ પૂર્વપક્ષ કે, સિદ્ધાંતમાં કોઇક અર્થ ઉપર અભિપ્રાય આપતાં દોષ અને ગુણનો પ્રમાણમાં વિભાગ કરવો તેને "સંખ્યા" કહે છે, સંખ્યાસૂચક અર્થને "સાંખ્ય" કહે છે. આ વચન પ્રથમ બોલવા યોગ્ય છે અને આ વચન પછી બોલવા યોગ્ય છે, એમ બોલવાના વચનનો જે ક્રમયોગ છે તેને વાક્ય જાણનારા પુરૂષો "ક્રમ" કહે છે—અર્થાત્ ગુણ–દોષમાંથી આ ગુણ પ્રથમ કહીને પછી આ દોષ લગાવવા જેવું છે કે, આ દોષ પ્રથમ કહીને આ ગુણ બતાવવા જેવો છે એવા ગુણ–દોષના બળાબળ વિચારને "ક્રમ" કહે છે. ૮૨, ૮૩ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ વિષયોમાંથી એકાદ કે, સમગ્ર વિષયોનું નિરૂપણ કરતાં વાક્યના અંતે "જે કહેવાનું હતું તે આ" એમ જે બતાવવામાં આવે છે તેને "નિર્ણય" કહે છે. ૮૪ હે રાજન્! જે વિષયમાં ઇચ્છા વિષયનું દુઃખ થાય છે એટલે "આ તો જરૂર કરવું જોઇએ." એવી જે ઉત્સુકતા થાય છે અને "આ તો અવશ્ય તજવું જ જોઇએ" એવા દ્વેષથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ જે વિષયમાં થાય છે તેમાં પ્રવૃત્તિરૂપ કે નિવૃત્તિરૂપ મનની વૃત્તિને 'પ્રયોજન" કહે છે. ૮૫ હે જનાધિપ! મેં તને સૌક્ષ્મ્ય આદિ

અર્થનાં લક્ષણ કહ્યાં તે સર્વે એક વાક્યરૂપ અર્થમાંજ પરિણામ પામે છે. અર્થાત્ એ પાંચ અંગવાળું "વાક્ય" કહેવાય છે. હવે હું વાક્ય વિષે કહું તે સાંભળ. ૮૬ જે વચન બોલવાથી બોલવાનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવતો હોય તેને "ઉપેતાર્થવાક્ય" કહે છે, જે વચન બોલવાથી અનેક અર્થ ઉપજતા ન હોય તેને "અભિન્નાર્થવાક્ય" કહે છે, જે વચન પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વિશેષણોએ યુક્ત હોય તેને "ન્યાયવૃત્તવાક્ય" કહે છે. જે વાક્ય થોડા શબ્દમાં કહેલું હોય તેને "સંક્ષિપ્તવાક્ય" કહે છે. શ્લેષ, સામ્ય, કાંતિ, ઓજ, ઔર્જસ, ઔદાર્ય, રીતિ અને ગતિ એ આઠ ગુણવાળા વાક્યને "શ્લક્ષ્ણ" (કોમળ) કહે છે. એ આઠ ગુણવિનાના વાક્યને "અશ્લક્ષ્ણ" કહે છે. સંદેહ વિનાના વાક્યને "અસંદિગ્ધ" કહે છે. એમ ઉપેતાર્થતા, અભિન્નાર્થતા, ન્યાયવૃત્તતા, અનધિકતા (સંક્ષિપ્તતા), શ્લક્ષ્ણતા અને અસંદિગ્ધતા, એવા વાક્યના છ ગુણ છે અને એથી ઉલટા વાક્યના છ દોષ છે. ૮૭ હવે પદના નવ દોષ છે તે પણ ઉલટા થાય એટલે વાક્યના નવ ગુણો થાય છે. ઘણા ગુરૂ અક્ષરવાળા વાક્યને "ગુર્વક્ષરવાક્ય" કહે છે. *ગુર્વક્ષરવાક્ય કઠોર હોય છે માટે અગુર્વક્ષર વાક્ય બોલવું. પરાઙ્મુખ મનુષ્યોને સુખકર ગ્રામ્ય વાક્ય પણ ન બોલવું. +અનૃત એટલે નિર્મૂળ વાક્ય ન બોલવું. ×ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ)થી વિરૂદ્ધ વચન પણ ન બોલવું, જે વ્યાકરણાદિ દોષવાળું હોય તેને "અસંસ્કૃત" કહે છે. એવું અસંસ્કૃત વાક્ય પણ ન બોલવું. ૮૮ જે વચન અસંગત હોય એટલે કહેવાના અર્થને લાગુ ન પડતું હોય તેને "ન્યુનવાક્ય" કહે છે, તેવું ન્યૂનવાક્ય ન બોલવું. જે વચન, છંદ કે, વ્યાકરણના દોષવાળું હોય-ક્લિષ્ટ હોય તેને "કષ્ટશબ્દવાક્ય" કહે છે. કષ્ટશબ્દ વાક્ય પણ ન બોલવું. જે વાક્યમાં શબ્દો ક્રમ પ્રમાણે ન હોય તેને "વિક્રમાભિહતવાક્ય" કહે છે. એ પણ વાક્યનો દોષ જાણવો. જેમાં બીજા શબ્દનો અધ્યાહાર હોય તેને "શેષવાક્ય" કહે છે. એવું શેષ વાક્ય પણ ન બોલવું. લક્ષણથી યુક્ત ન હોય તેવું, પ્રયોજન વિનાનું અને યુક્તિ વિનાનું (હેતુરૂપ યુક્તિ વિનાનું) વાક્ય ન બોલવું. એ રીતે વાક્યના નવ દોષ છે. ૮૯ હવે બુદ્ધિના નવ દોષ સાંભળ. કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, દૈન્ય, ગર્વ, લજ્જા, દયા અને માન, એ નવ બુદ્ધિના દોષ છે. એ નવ બુદ્ધિના દોષસહિત હું કોઇ સમયમાં પણ બોલતી નથી. ૯૦ જ્યારે વાક્યનો વક્તા, શ્રોતા અને વાક્ય એ ત્રણ દોષરહિત અને અવ્યગ્ર તથા બોલવાના અર્થને અનુકૂળ થાય છે ત્યારે અર્થ પ્રકાશિત થાય છે. ૯૧ જ્યારે ભાષણ કરવામાં વક્તા પુરૂષ શ્રોતાનું અપમાન કરીને પોતે જે અર્થને ગ્રહણ કર્યો હોય તે કહે છે ત્યારે, તે વાક્ય ઉત્કૃષ્ટ અર્થવાળું થઇને શ્રોતાના હૃદયમાં ચોટતું નથી. ૯૨ જ્યારે કોઇ પુરૂષ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને, જેમાં બીજાનો અર્થ હોય એવુ વચન બોલે છે ત્યારે તે વચનમાં પણ શંકા ઉપજે છે અને તેથી તે વાક્ય પણ દોષવાળું થાય છે. ૯૩ હે રાજન્ ! જે વક્તા પોતાનો અને પારકો બન્નેનો અર્થ, વિરોધ ન આવે એવી રીતે કહી બતાવે છે તેનેજ વક્તા જાણવો બીજાને વક્તા જાણવો નહિ. ૯૪ માટે હે નૃપ !

---

* 'शुष्को वृक्षस्तिष्ठत्यग्रे' એ ગુર્વક્ષરવાક્યનું ઉદાહરણ છે;

\+ જેમ "મેઘની સાથે સંદેશો કહાવવો" એ પુરાણાદિ મૂળ વિનાનું છે માટે તે અનૃત છે.

× જેમ "આ બાળકને ઉપવીત ન આપ્યા છતાં પણ તે ગુરૂ પાસેથી વેદ ભણ્યો" એ ધર્મવિરૂદ્ધ વાક્ય છે, એજ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ વાક્યનાં ઉદાહરણો જાણવાં.

હું તને જે અર્થવાળું વચન કહું, તેને તું એકચિત્તે સાંભળ. જેમ લાખ અને કાષ્ઠ, રજ અને જળના છાંટા, એ સર્વ એક બીજાની સાથે સ્વભાવથીજ વળગી રહે છે, તેમ પ્રાણીઓના દેહ પણ તેવાજ છે. એટલે દેહથી ભિન્ન આત્માને શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, એ પાંચ ઇન્દ્રિયો વળગી રહેલી છે. માટે એ વિષે કાંઇ પૂછવા જેવું નથી એજ વાત નક્કી સમજવી. અર્થાત્ તું " તું કોણ છે " ઇત્યાદિ પ્રશ્ન મને કરે છે પણ તે પ્રશ્ન નિરર્થક છે કેમ કે, લાખ અને કાષ્ઠના સંયોગની પેઠે, જડ અને ચેતનના સંયોગથી હું નિર્માણ થએલી છું. તેમાં જો તું જડનો પ્રશ્ન કરતો હોય તો જે જડ ત્હારામાં છે તેજ મ્હારામાં છે અને ચેતનનો પ્રશ્ન કરતો હોય તો જે ચેતન ત્હારામાં છે તેજ મ્હારામાં છે. સમુદાયનો પ્રશ્ન કરતો હોયતો જે સમુદાય ત્હારામાં છે તેજ મ્હારામાં છે. માટે ત્હારો પ્રશ્ન નિરર્થક છે. કેમ કે, જ્યારે પોતાનામાં તથા બીજામાં એકજ જડ-ચેતન રહેલાં છે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જૂદું જૂદું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જડ એવું નેત્ર નેત્રપણાને જાણતું નથી. શ્રોત્ર પણ પોતાને જાણી શકતું નથી, તેમજ તેઓ એક બીજાને પણ જાણી શકતાં નથી. ૯૫-૯૮ જેમ રેતીના કણ એક-બીજાને વળગી રહેછે છતાં તેઓ એક-બીજાને જાણી શક્તા નથી, તેમજ નેત્રાદિ પણ જાણી શકતાં નથી. જેમ નેત્રાદિ બીજી વસ્તુઓને જોવામાં સૂર્યના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ સૂર્ય કાંઇ અપેક્ષા રાખતો નથી. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો પણ બીજા પદાર્થનો પ્રકાશ કરવા માટે બીજા બહારના ગુણોની અપેક્ષા રાખે છે. ૯૯ તે ગુણો ક્યા છે ? તે હું તને કહું છું. દર્શનરૂપ જ્ઞાનના હેતુ રૂપ ચક્ષુ અને પ્રકાશ, એ ત્રણ છે. ૧૦૦ અને એજ પ્રમાણે બીજાં પણ જ્ઞાન અને જ્ઞેયના હેતુઓને જાણવા. જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ બેની વચ્ચે " મન " નામે અગિયારમો ગુણ (ઇન્દ્રિય) છે કે, જેવડે પુરૂષ સારૂં-માઠું વિચારી શકે છે. બારમો એક ગુણ છે તેને " બુદ્ધિ " કહે છે. એ બુદ્ધિવડે સંશયાત્મક બોદ્ધવ્ય (જાણવા યોગ્ય) વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે. ૧૦૧, ૧૦૨ એ બારમા બુદ્ધિગુણમાં એક " સત્વ " નામે બીજો ગુણ રહેલો છે. તે સત્વ ગુણવડે પ્રાણી મહાસત્વ (ઘણા અંશે સત્વ ગુણવાળો) કે, અલ્પસત્વ છે તેનું અનુમાન થઇ શકે છે. ૧૦૩ વળી ચૌદમો ગુણ " અહંકાર " નામે છે. તેવડે પ્રાણી " હું કર્ત્તા છું, આ મ્હારૂં છે, આ મ્હારૂં નથી " એમ માને છે. ૧૦૪ હે રાજન્ ! એક પંદરમો ગુણ પણ અહિં કહેલો છે, તે પ્રાણ, શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, ઇન્દ્રિય, મન, અન્ન, વીર્ય, તપ, મંત્ર, કર્મ, લોક, નામ, એ વેદમાં કહેલી જૂદી જૂદી સોળ કળાઓના સમુદાયરૂપ છે. અર્થાત્ વાસનાત્મક જગત જે અહંકારમાં રહેલું છે તે પંદરમો ગુણ છે. ૧૦૫ વળી જગત ત્રણ ગુણમય હોવાથી ત્રણ ગુણના સંઘાત (સમુદાય) રૂપ જગતરૂપી અંકુરનો બીજભૂત " અવિદ્યા " નામે એક ગુણ છે તે સોળમો છે. એ અવિદ્યાના વિષે પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિ એ બે ગુણ રહેલા છે. તે સત્તર અને અઢારમા ગુણ છે. ૧૦૬ સુખ અને દુઃખ, જરા અને મરણ, લાભ અને હાનિ તથા પ્રિય અને અપ્રિય, એ રીતે દ્વંદ્વ (જોડાં) નો યોગ એ ઓગણીસમો ગુણ છે. ૧૦૭ એ ઓગણીસમાથી ઉપર " કાળ " નામે બીજો ગુણ છે, તે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને મરણ કરનારો છે. ૧૦૮ એ પ્રમાણે વીસ ગુણોનો સમુદાય, પાંચ મહાભૂત અને સદ્ભાવ તથા અસદ્ભાવ, એ બીજા બે ગુણ કે, જે પ્રકાશ કરનારા છે. ૧૦૯ એ રીતે વીસ અને સાત ગુણો કહેલા છે. એ ઉપરાંત વળી વિધિ, વીર્ય અને

બળ, એ ત્રણ ગુણ છે. ૧૧૦ એ રીતે વીસ અને દસ ગુણોની સંખ્યા થાય છે. એ ત્રીસે ગુણ જ્યાં સમગ્રપણે હોય ત્યાં " શરીર " એવી સંજ્ઞા પડે છે. ૧૧૧ " આ ત્રીસ કળાઓની ઉત્પત્તિ (ઉપાદાન) અવ્યક્ત–પ્રધાન છે " એમ નિરીશ્વર સાંખ્યવાળા માને છે અને કણાદાદિ સ્થૂળદર્શી આચાર્યો " અવ્યક્ત એટલે પરમાણુ અને અવ્યક્ત એટલે કાળ, અદૃષ્ટ ઈશ્વરાદિ એ ત્રીસ કળાઓનું ઉપાદાન છે " એમ માને છે. ૧૧૨ એ રીતે કાપિલ મતાનુસારીઓ અવ્યક્તને, ચાર્વાકો ચાર પ્રકારના પરમાણુરૂપ વ્યક્તને, કાણાદ મતાનુસારીઓ બન્નેને અને વેદાંત મતાનુસારીઓ વ્યવહારમાં પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા જીવ–ઈશ્વર જે પોતાની ઉપાધિથીજ યુક્ત થઇને પોતાને વૃત્તિવડે જૂએ છે એ મતને ઉપાદાનરૂપે માને છે. એ સર્વ વ્યાવહારિક અર્થમાં અધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓને અવિરૂદ્ધજ છે. ૧૧૩ હે રાજેંદ્ર ! જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ પૂર્વે કહેલી કળાઓવડે વ્યક્તપણાને પામી છે તેજ હું, તું અને બીજા જે જે શરીરધારીઓ છે, તે સર્વ પણ તેજ છે. અર્થાત્ " તું કોણ છે ? " એ પ્રશ્ન કરવાનો તને અવકાશજ નથી. ૧૧૪ વળી સ્ત્રીની યોનિમાં બિંદુનું સ્થાપન થવું, ત્યાંથી આરંભીને વીર્ય અને રૂધિરથી ઉત્પન્ન થયેલી જે જે અવસ્થાઓ છે તે તે અવસ્થાનેજ- તે મિશ્રણનેજ " કલલ " કહે છે. ૧૧૫ એ કલલથી બુદ્બુદ ઉપજે છે, બુદ્બુદથી પેશી બંધાય છે. પેશીમાંથી અંગ ઉપજે છે અને અંગમાંથી નખ અને રોમ ઉપજે. ૧૧૬ હે મૈથિલ ! જ્યારે નવમો માસ સંપૂર્ણ થાય છે ત્યારે પ્રાણી જન્મ પામે છે અને ત્યારે તેને નામ–રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ચિહ્નવડે તે સ્ત્રી કે, પુરૂષ કહેવાય છે. ૧૧૭ જન્મ થયો કે, બાળકનું રાતા નખવાળું અને રાતી આંગળીઓવાળું રૂપ જોઇને તેને " કુમાર " કહે છે. એ રીતે તેને " કુમાર " એવું નામ અને કૌમારાવસ્થાનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૮ પણ કુમારાવસ્થા થઈ રહ્યા પછી તે કૌમારરૂપ નાશ થાય છે અને તે પુનઃ મળતું નથી. કૌમારાવસ્થા પછી યૌવનાવસ્થાને પામે છે અને યૌવનાવસ્થા પછી વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે. એ ક્રમે કરીને તેનું પૂર્વ રૂપ નાશ થાય છે અને પુનઃ તે પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૧૯ પાછળ દેહની જે સોળ કળાઓ કહેલી છે તે ક્ષણે ક્ષણે ભેદ પામે છે–બદલાતી જાય છે અને એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓમાં થાય છે પણ તે ભેદ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી જોવામાં આવતો નથી. ૧૨૦ હે રાજન્ ! એ કળાઓ નાશ થઇને તેની જગ્યોએ જે પ્રતિક્ષણે નવી કળાઓ ઉપજે છે તે, જેમ દીપકની જ્યોતિ પ્રતિક્ષણે બદલાય છે પણ જોવામાં આવતી નથી, તેમ જોવામાં આવતી નથી. ૧૨૧ જેમ ઉત્તમ ઘોડો દોડતો હોય તે પ્રતિક્ષણે પોતાના સ્થાનને બદલે છે. તેમ આ દેહ પણ પ્રતિક્ષણે બદલાતો જાય છે. સર્વ લોકની નિરંતર એવી ગતિ ચાલુજ છે. તેમાં કોણ ક્યાંથી આવ્યો અને કોણ ક્યાંથી ન આવ્યો ? એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિતજ શાનો થાય ? અર્થાત્ તું મને જે પૂછે છે કે, તું કોની છે અને ક્યાંથી આવી ? તો તે ત્હારો પ્રશ્નજ નિર્મૂળ છે. ૧૨૨ આ કોનું છે અને આ કોનું નથી ? આ ક્યાંથી આવ્યું અને આ ક્યાંથી ન આવ્યું ? એ પ્રશ્નનો પ્રાણીઓની સાથે શો સંબંધ છે ? પ્રાણીઓને પોતના અવયવોની સાથેજ સંબંધ નથી તો પછી બીજા કોઇની સાથે શાનો સંબંધ હોય ? કે, જેથી તું મને " તું કોની છે ? " એમ પૂછે છે. ૧૨૩ જેમ સૂર્યકાંતની સાથે સૂર્યનો સંબંધ થવાથી, ચકમક પાષાણની સાથે લોહનો સંબંધ થવાથી અને વેલીઓને પરસ્પર મંથન કરવાથી અગ્નિ પ્રકટે છે, તેમ પ્રાણીઓ કળાઓનો સમુદાય મળવાથી પ્રકટ

થાય છે. ૧૨૪ જેવી રીતે તું ત્હારાવિષે સ્વયં આત્માને જૂએ છે તેવીજ રીતે તું સ્વયં બીજાના વિષે આત્માને કેમ જોતો નથી ? ૧૨૫ જો તું ત્હારા પોતાના વિષે અને બીજાના વિષે સમાનપણાનો નિશ્ચય કરીને રહેલો છે તો તું મને " તું કોણ છે ? તું કોની છે ?" એ પ્રમાણે શા માટે પૂછે છે ? ૧૨૬ હે મૈથિલ ! "આ મ્હારૂં છે અને આ મ્હારૂં નથી" એવાં દ્વંદ્વથી જે મુક્ત થયેલો હોય તેની પ્રત્યે " તું કોણ છે ? તું કોની છે ? તું કયાંથી આવી છે ?" ઈત્યાદિ વચનો બોલવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૧૨૭ જે રાજા શત્રુ, મિત્ર, મધ્યસ્થ, વિજય, સંધિ અને વિગ્રહ, એ સર્વના વિષે યથાર્થતા માનીને તેના પ્રત્યે યોગ્ય ક્રિયાજ આચરે છે, તો તેનામાં મુક્તનું શું લક્ષણ છે ? ૧૨૮ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગ કર્મો વિષે* સાત પ્રકારે પ્રકટ જોવામાં જેને આવતો નથી અને જે એ ત્રિવર્ગના સંગવાળો છે, એવા પુરૂષમાં મુક્તનું લક્ષણ શું છે ? ૧૨૯ જે પુરૂષની દૃષ્ટિ પ્રિય કે, અપ્રિયમાં અને દુર્બળ કે, બળવાનમાં સમાન નથી તેના વિષે મુક્તનું લક્ષણ શું છે ? ૧૩૦ માટે હે રાજન્ ! યોગ સિદ્ધ કર્યા વિના તને મોક્ષના વિષે જે અભિમાન થાય છે, તે અભિમાનને તું સારાં કામ કરીને નિવારણ કરવા ઇચ્છતો હોય તો, તે પથ્ય ન પાળનારને ઔષધ આપવા જેવું છે. ૧૩૧ હે શત્રુને દમન કરનાર ! એવાં ને એવાંજ સંગનાં સ્થાન પોતાની મેળે પોતાના વિષેજ છે એમ મનુષ્યે વિચાર કરવો. એથી મુક્તનું બીજું લક્ષણ શું છે ? ૧૩૨ પુરૂષે મોક્ષનો આશ્રય કર્યા પછી પણ શયન, ઉપભોગ, ભોજન અને આચ્છાદન, એ ચાર અંગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં સંગનાં સૂક્ષ્મ સ્થાન છે તેને જાણવાં જોઇએ અને તે હું તને કહું છું, સાંભળ. ૧૩૩ જે રાજા ચક્રવર્તી થઇને એકલોજ પોતે સઘળી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરે છે, પરંતુ તે રાજા નગરમાં રહે છે, માટે તેનું પૃથ્વીનું સ્વામિત્વ વ્યર્થ છે. ૧૩૪ વળી નગરમાં પણ એકજ ઘરમાં રહે છે માટે નગરનું સ્વામિત્વ પણ વ્યર્થ છે, ઘરમાં પણ એક પલંગ કે, જેના ઉપર તે, રાત્રિયે સુઇ રહે છે, તેમાંજ બેસે છે માટે તેનું ઘર ઉપરનું પણ સ્વામિત્વ વ્યર્થ છે. ૧૩૫ વળી પલંગમાં પણ તે, અર્ધાજ પલંગમાં સુઇ રહે છે માટે આખા પલંગ ઉપરનું તેનં સ્વામિત્વ વ્યર્થ છે. વળી તેમાં પણ પ્રથમ સ્ત્રી બેઠેલી હોય છે. અર્થાત્ જેટલા-વડે કાર્યનો નિર્વાહ થાય છે તેથી અધિક ઉપર મમતા રાખવી એ માત્ર મોહ છે. આવી રીતનું ત્હારૂં સ્વામિત્વ છે, તેમાં તું મને પ્રશ્ન કરે છે કે, તેં મ્હારા રાજ્યમાં કે, મ્હારા નગરમાં કોની આજ્ઞાથી પ્રવેશ કર્યો ? એ કેવો નિરર્થક પ્રશ્ન છે. ૧૩૬ આ એકજ ઉદાહરણથી ત્હારે બીજું પણ સમજી લેવું કે, ભોજનાચ્છાદન અને ઉપભોગ આદિમાં પણ મમત્વ (મ્હારાપણું) રાખવું વ્યર્થ છે. કેમ કે, રાજા ઉપભોગ કરવામાં, ભોજન કરવામાં, વસ્ત્ર પહેરવામાં ગુણોને જાણવામાં અને બીજાનો નિગ્રહ કરવામાં કે, અનુગ્રહ કરવામાં, સદા પરતંત્ર છે અને લગાર જેટલી વસ્તુમાં પણ રાજાને સંગ-દોષ લાગે છે, તો સંધિ અને વિગ્રહના યોગમાં રાજાને સ્વતંત્રતા કયાંથી ? ૧૩૭,૧૩૮ રાજાને સ્ત્રીઓમાં અને ક્રીડા-વિહારમાં સ્વતંત્રતા નથી તો રાજાને મંત્રમાં, પ્રધાનમંડળમાં સ્વતંત્રતા કયાંથી હોય. ૧૩૯ જ્યારે રાજા બીજાઓને આજ્ઞા આપે છે ત્યારે તેમાં સ્વતંત્રતા પામે છે. રાજાને એટલાં બધાં કામ હોય છે કે, તે તે કામમાં તેને ક્ષણે ક્ષણે દૃષ્ટિ કર્યા, વિના ચાલતું નથી અને તેને અવશ થઇને વર્તવું પડે છે. ૧૪૦

* ધર્મ, અર્થ, કામ, ધર્માર્થ, ધર્મકામ, કામાર્થ, ધર્માર્થકામ, એ સાત પ્રકાર.

રાજાને સુવાની ઇચ્છા હોય પણ કાર્ય માટે આવેલા મનુષ્યોથી તે, સુઇ પણ શકતો નથી. તેને સુવું હોય ત્યારે પણ જાણે તેને બીજાની રજા લેવી પડતી ન હોય? અને તે સુતો હોય ત્યાંથી તેને ઉઠવાની ઇચ્છા ન હોય તથાપિ બળાત્કારે તેને ઉઠાડવામાં આવે છે. ૧૪૧ તેને બીજાઓ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, તમે સ્નાન કરો, આને સ્પર્શ કરો, આનું પાન કરો, આનું ભક્ષણ કરો, આ હોમો, અગ્નિનું પૂજન કરો. બોલો, સાંભળો અને તે પ્રમાણે તેને પોતાની મરજી ઉપરાંત કરવું પડે છે. ૧૪૨ પુરૂષો તેની પાસે વારંવાર દ્રવ્ય માગે છે, પણ દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળો તે રાજા ઘણા પુરૂષોને દ્રવ્ય આપવાનો ઉત્સાહ રાખી શકતો નથી. ૧૪૩ કારણ કે, જો દાન કરવા માંડે છે તો ભંડાર ખાલી થાય છે અને જો દાન નથી કરતો તો, બીજાઓને માઠું લાગવાથી વૈર ઉપજે છે. આમ હોવાથી એક ક્ષણમાં તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા દોષ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૪૪ જે પુરૂષો બુદ્ધિમાન, શૂરા અને મુખ્ય હોય છે અને તેઓ જો પોતાની સાથેજ રહેતા હોય છે તથાપિ તે તેઓથી શંકિત રહે છે. વળી જેઓ નિત્ય તેનું સેવન કરે છે તેઓથી પણ રાજાના મનમાં ભય હોય છે. અભયસ્થાનમાં પણ રાજાને ભય લાગે છે. ૧૪૫ હે રાજન્! મેં જે પાછળ કહ્યા તેઓ જ્યારે દૂષિત થાય છે ત્યારે રાજાને તેઓથી પણ જેવું ભય ઉપજે છે તે કેવું છે? તે જો. ૧૪૬ સર્વ પુરૂષો પોત-પોતાના ઘરમાં રાજા છે, સર્વ પુરૂષો પોતપોતાના ઘરમાં ગૃહસ્થાશ્રમી છે અને સર્વ પુરૂષો પોતપોતાના ઘરમાં નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ હોવાથી જનક રાજાની બરોબર છે. ૧૪૭ પુત્ર, સ્ત્રીઓ, આત્મા, ભંડાર, મિત્રો, સંચય, એ સર્વ અનેક પ્રકારના હેતુઓવડે, જેમ તને તેમ, બીજાને પણ પ્રાપ્ત થયેલા છે માટે બીજાની સાથે ત્હારે તે સાધારણ છે. ૧૪૮ છતાં પણ મ્હારો દેશ હણાયો, નગર બળી ગયું, મુખ્ય હાથી મરી ગયો, એમ સર્વ લોકને સાધારણ વસ્તુ ઉપર મિથ્યા જ્ઞાનવડે રાજા પરિતાપને પામે છે. ૧૪૯ વળી રાજા ઇચ્છા, દ્વેષ અને ભયથી ઉપજેલાં માનસિક દુઃખથી નિત્ય બંધાયલો છે, તેમ શિરોરોગાદિ રોગવડે અને બીજાં આધિદૈવિક દુઃખવડે પણ દુઃખી છે. ૧૫૦ તે અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વવડે હણાય છે અને સર્વ તરફથી શંકાકુળ રહે છે. વળી રાજ્યની ઇચ્છા કરનારા ઘણા હોય છે તેઓ રાજાનીજ પાસે રહીને રાત્રીઓ ગણતા ગણતા તેની સેવા કરે છે. ૧૫૧ માટે ઘાસના અગ્રી જેવું અને ફીણના પરપોટા જેવું રાજ્ય બહુ દુઃખથી ભરેલું અને થોડા સુખવાળું હોવાથી સારરહિત છે. ૧૫૨ માટે જેને ઉપશમની પ્રાપ્તી થઇ હોય એવો કયો પુરૂષ રાજ્યપ્રાપ્તીની ઇચ્છા કરે અથવા વગર ઇચ્છાએ પ્રાપ્ત થયું છતાં તેનો સ્વીકાર કરે? હે રાજન્! તું જે એમ માને છે કે, આ નગર, દેશ, બળ, ભંડાર અને પ્રધાનમંડળ; એ મ્હારાં છે; તો મને કહે કે, એ કોનાં નથી? મિત્ર, પ્રધાન, નગર, દેશ, દંડ, ભંડાર અને રાજા, એ સાત અંગવાળું રાજ્ય ત્રણ પાયાના ત્રિપાયાની પેઠે એક બીજાના આશ્રયથી ટકી રહેલું છે તેમાં કયું અંગ કોનાથી ગુણવડે અધિક છે? જ્યારે તે તે કાળ આવે છે ત્યારે તે તે અંગ શ્રેષ્ઠતાને ધારણ કરે છે, તેમાંથી જે અંગવડે જે કાર્ય થાય છે તે અંગ તે કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૫૩-૧૫૬ હે નૃપશ્રેષ્ઠ! સાત અંગનો સમુદાય અને વૃદ્ધિ, ક્ષય તથા સ્થાન, એ ત્રણ મળીને દસ અંગ થાય છે. તે સર્વ અંગ રાજાની પેઠે રાજ્યને ભોગવે છે. જે રાજા મોટા ઉત્સાહવાળો અને ક્ષાત્ર ધર્મમાં પ્રીતિવાળો હોય છે તે પોતાના દસમા અંગના

ભાગે આવેલા દસમા ભાગવડે સંતુષ્ટ થાય છે અને બીજા દસ ભાગોવડે બીજા સંતુષ્ટ થાય છે. રાજા સર્વને સાધારણ છે માટે અસાધારણ રાજા કોઇ જગ્યોએ છે નહિ અને રાજા વિનાનું રાજ્ય પણ કોઈ. જગ્યોએ છે નહિ. ૧૫૭–૧૫૮ રાજ્ય ન હોય તો ધર્મ ક્યાંથી હોય અને ધર્મ ન હોય તો પરમપદ ક્યાંથી હોય? જે રાજ્યમાં રાજા અને રાજ્યને પવિત્ર કરનારો ધર્મ છે તે રાજા, જેમાં પૃથ્વીની દક્ષિણા આપી હોય એવા અશ્વમેધના ફળવડે યુક્ત થાય છે. હે મૈથિલ! હું રાજાને દુઃખ આપનારાં એવાં સેંકડો અથવા હજારો કર્મ કહેવાને સમર્થ છું. ૧૫૯,૧૬૦ વળી તેં એમ કહ્યું કે, તેં બીજાના પરિગ્રહનો સંબંધ કરીને સંકરપણું ઉત્પન્ન કર્યું છે, એ પણ અસત્ય છે. કેમ કે, મેં મ્હારા પૂર્વ દેહને તજીને બીજા દેહને ધારણ કર્યો છે તેથી ત્હારા જાણવામાં આવ્યું હશે કે, મ્હારા પોતાના દેહ સાથેજ સંબંધ નથી તો પછી બીજાના પરિગ્રહની સાથે સંબંધ તો શાનોજ હોય? ૧૬૧ મ્હારા સરખી યોગમાં સ્થિત થયેલી સ્ત્રીને ત્હારે એ પ્રમાણે કહેવું યોગ્ય નથી. વારૂ, તેં પંચશિખની પાસેથી ઉપાયસહિત, ઉપનિષત્સહિત, ઉપાંગસહિત અને નિશ્ચયસહિત મોક્ષનો ઉપદેશ લીધો છે, તો હે નૃપ! ત્હારા સરખા સંગરહિત અને મૃત્યુના પાશ ઉપર ચરણ મૂકીને ઉભા રહેલા પુરૂષને પુનઃ છત્રાદિ વિશેષમાં સંગ કેમ ઉત્પન્ન થયો? તેં જે શાસ્ત્ર સાંભળ્યું છે તે હું એમજ માનું છું કે, તેં નથી સાંભળ્યું. અથવા સાંભળ્યું છે તો મિથ્યા (દંભવડે) સાંભળ્યું છે. અથવા શાસ્ત્રાભાસરૂપ સાંભળ્યું છે. ૧૬૨-૧૬૪ અથવા શાસ્ત્રને બદલે કાંઇક બીજુંજ સાંભળ્યું છે. તેં શાસ્ત્ર સાંભળ્યું છે એમ છતાં પણ તેના સંગ અને અવરોધવડે આ લૌકિક સંજ્ઞાઓમાં તું સ્થિતિવાળો છે. એથી મને એમ જણાય છે કે, બીજાં પ્રાકૃત મનુષ્યોની પેઠેજ તું પણ વૃદ્ધ થયો છે.–અર્થાત્ તું જ્ઞાનવૃદ્ધ નથી. ૧૬૫,૧૬૬ જો તું સર્વ પ્રકારે મુક્તજ હોય તો મેં બુદ્ધિસત્વવડે ત્હારામાં પ્રવેશ કર્યો તેમાં મેં ત્હારૂં શું બગાડયું? ચારે વર્ણમાં એવો નિયમ છે કે, જે સંન્યાસી હોય તેણે વનમાં વસવું. ૧૬૭ તો શૂન્ય સ્થળમાં મેં પ્રવેશ કર્યો તેમાં મેં કોઈનું શું બગાડયું? હે રાજન્! નથી હું તને હાથવડે અડકતી કે, નથી બાહુવડે અડકતી. ૧૬૮ હે નિષ્પાપ! નથી પગવડે કે, શરીરના બીજા અવયવવડે અડકતી. તું મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે, લાજવાળો છે અને દીર્ઘદર્શી છે, તો સારૂં કે, મારું જે બન્નેએ મળીને કર્યું હોય તે ત્હારે સભામાં બોલવું યોગ્ય નથી. ૧૬૯ આ બ્રાહ્મણો સર્વના ગુરૂઓ છે, આ માન્ય પુરૂષો પણ ઉત્તમ ગુરૂઓ છે, તું પણ તેઓનો ગુરૂ છે, એ રીતે તમારૂં અન્યોન્ય ગૌરવ રહેલું છે. ૧૭૦ છતાં એઓને જોઇને તથા તું પોતે વાચ્ય–અવાચ્યની પરીક્ષા કરવાને શક્તિમાન છતાં પણ સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ ત્હારે સભામાં બોલવા યોગ્ય નથી. ૧૭૧ જેમ કમળના પત્રમાં જળ રહે છે તે જળ તેના પત્રને સ્પર્શ કરી રહે છે તથાપિ તેનો સ્પર્શ કરતું નથી, તેમ હે મૈથિલ! હું ત્હારા વિષે રહ્યા છતાં તને સ્પર્શ કરતી નથી. ૧૭૨ જો આ સમયે હું ત્હારો સ્પર્શ કરૂં છું તે સ્પર્શને તું જાણતો હોય તો, પંચશિખ સંન્યાસીએ ત્હારૂં નિર્બીજ (નિર્વાસનિક) જ્ઞાન કેવી રીતે કર્યું છે? અર્થાત્ નથીજ કર્યું. ૧૭૩ અને એમ છે તો તું ગૃહસ્થાશ્રમથી ભ્રષ્ટ થયો છે અને દુઃખવડે જાણવા યોગ્ય મોક્ષ પણ તને પ્રાપ્ત થયો નથી; પણ તે બન્નેની વચ્ચે માત્ર મોક્ષની વાર્તાને જાણનારો (મુક્ત નહિ એવો) તું લટકે છે. ૧૭૪ ચિદાત્મા ભાવરૂપ છે અને પ્રકૃતિ અભાવરૂપ છે. ભાવ અને ભાવના સમાગમથી

વર્ણસંકરતા ઉપજતી નથી, તેમ મુક્તની સાથે મુક્તના યોગથી પણ વર્ણસંકરતા ઉપજતી નથી. અર્થાત્ ચિદાત્મા મુક્ત છે અને એક છે, માટે ચિદાત્માનો ચિદાત્માની સાથે યોગ કહેવો દુર્ઘટ છે. યોગજ દુર્ઘટ છે તો વર્ણસંકરતાની વાતજ શી કરવી? પ્રકૃતિ મિથ્યા છે માટે તેની સાથે ચિદાત્માનો યોગ કહેવો તે પણ મિથ્યાજ છે. માટે તું મને વર્ણસંકર કરનારી કહીને આક્ષેપ આપે છે તે પણ મિથ્યા છે. ૧૭૫ વળી વર્ણાશ્રમના અભિમાન-વાળાને વર્ણાશ્રમ આત્માથી પૃથક્ છે. પણ જે "આત્મા વ્યતિરિક્ત કાંઇ બીજું નથી," એમ જાણે છે તેને તો બીજું જે કાંઇ છે તે સર્વ આત્માજ છે. માટે મ્હારૂં બીજું કાંઇ (બુદ્ધિ સત્વ) ત્હારા વિષે છેજ નહિ. અર્થાત્ આત્માથી બીજું કાંઇ હોય ત્યારે તે ત્હારા વિષે આવે, પણ બીજું કાંઇ છે ત્યારે ત્હારા વિષે પ્રવેશ કોણે કર્યો? તાત્પર્ય કે, તું તો બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એટલેજ ત્હારા મનમાં વર્ણાભિમાન છેજ નહિ, ત્યાં વર્ણસંકરની બુદ્ધિ તને ક્યાંથી થઇ? ૧૭૬ જેમ હાથમાં કુંડું હોય, કુંડામાં દૂધ હોય અને દૂધમાં મક્ષિકા હોય, તે સર્વે પરસ્પર આશ્રિત અને આશ્રયભાવથી રહેલાં છે તથાપિ તે જૂદાં જૂદાંજ છે. ૧૭૭ કેમ કે, કુંડાને વિષે દૂધપણું થતું નથી અને દૂધને વિષે મક્ષિકાભાવ થતો નથી. પણ ભાવો પોતાની મેળેજ બીજાના આશ્રયને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ એક ભાવ બીજા ભાવનો આશ્રય કરે છે તેથી તે કાંઈ મિશ્ર થઇ જતા નથી પણ જૂદાજ રહે છે. ૧૭૮ આશ્રય જૂદા છે અને વર્ણ જૂદા છે, એ રીતે આશ્રય અને વર્ણ પરસ્પર જૂદા છે, તો ત્હારા મતથી વર્ણસંકરતા કેવી રીતે થાય છે? ૧૭૯ હું જાતિથી બ્રાહ્મણી નથી, વૈશ્ય નથી કે, શૂદ્રી નથી, પરંતુ હે રાજન્! ત્હારી સવર્ણ એટલે ક્ષત્રિયજાતિની છું અને મ્હારી ઉત્પત્તિ શુદ્ધ છે તથા હું ભ્રષ્ટ થયેલી નથી. ૧૮૦ "પ્રધાન" નામે પ્રસિદ્ધ રાજર્ષિ છે, તેનું નામ તેં સાંભળ્યું હશે, હું તેના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છું અને મ્હારૂં નામ "સુલભા" છે. ૧૮૧ મ્હારા પૂર્વજોએ યજ્ઞ કરેલા, તેઓના યજ્ઞમાં ઇષ્ટકાના સ્થાનમાં દ્રોણાચળ, શતશૃંગ અને ચક્રદ્વાર, એ પર્વતો ઇન્દ્રે મૂકેલા છે. ૧૮૨ હું તેઓના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છું અને મને મ્હારા સરખો સ્વામી મળ્યો નહિ ત્યારે મોક્ષધર્મમાં વિનયવાળી થઇને હું મુનિવ્રત-ધારણ કરીને પૃથ્વીપર એકલી ફરૂં છું. ૧૮૩ હું કપટવડે ઢંકાયલી નથી, હું બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરનારી નથી કે, હું ધર્મનો સંકર કરનારી નથી, પણ પોતાના ધર્મમાં દૃઢ વ્રત પાળનારી છું. ૧૮૪ હે રાજન્! હું મ્હારી પ્રતિજ્ઞામાં સ્થિર છું, હું વિચાર્યા વિના બોલતી નથી અને હે નરાધિપ! હું વિચાર કર્યા વિના ત્હારી પાસે આવી નથી. ૧૮૫ પણ "મોક્ષના વિષે ત્હારી બુદ્ધિ વાસિત છે" એમ સાંભળીને કુશળ ઇચ્છનારી હું ત્હારા મોક્ષને જાણવાની ઇચ્છાથી અહિં આવી છું. ૧૮૬ હું પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવાને અને સામાના પક્ષનું ખંડન કરવાને એક પક્ષવાળી થઇને બોલતી નથી પણ ત્હારા હિતને અર્થે બોલું છું. તું કહેશે કે, હું તો મુક્ત છું માટે મ્હારે ત્હારાં હિતવચન શું કરવાં છે? તો, જે પુરૂષ મલ્લની પેઠે પોતાનો જય થવાને માટે વાદશ્રમરૂપી વ્યાયામ કરતો નથી અને જે બ્રહ્મના વિષે શાંત થાય છે તેજ મુક્ત છે. પણ તું તો પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવાને વાદ કરે છે માટે મુક્ત નથી અને તેથી ત્હારે મ્હારાં વચનનો આદર કરવો યોગ્ય છે. ૧૮૭ જેમ નગરમાં કોઇ શૂન્ય ઘરમાં સંન્યાસી એકાદ રાત્રિ રહે છે, તેમ હું પણ આ ત્હારા શરીરમાં આટલી રાત્રિ રહીશ. ૧૮૮ માટે તું મને માન આપીને અને વાણીવડે

મ્હારો આદર કરીને મ્હારો સત્કાર કરીશ એટલે હું પ્રસન્ન થઇને, આ રૂડા ઘરમાં એક રાત્રિ શયન કરીને રહીશ અને હે મૈથિલ ! હું સવારે મ્હારા માર્ગે જઇશ. ૧૮૯ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—એ પ્રમાણે યુક્તિવાળાં અને પ્રયોજનવાળાં સુલભાનાં વચન સાંભળીને રાજા જનક, પછીથી બીજું કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. તાત્પર્ય કે " ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુક્તિ દુર્લભ છે અને સંન્યાસજ શ્રેયસ્કર છે " એવો સુલભાનો મત સિદ્ધાંત રૂપ છે. ૧૯૦

इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च ।
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किंचिदन्यदतः परम् ॥ १९० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां सुलभाजनकसंवादे शतोपरि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

અધ્યાય ૧૪૯ મો—વ્યાસ અને શુકનો સંવાદ—વૈરાગ્યબોધ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—વ્યાસનો પુત્ર શુક શી રીતે વૈરાગ્ય પામ્યો ? તે સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું કેમ કે, તે વિષે મને મોટું કૌતૂક લાગે છે. ૧ વળી હે કૌરવ્ય ! અવ્યક્ત એટલે કારણ અને વ્યક્ત એટલે કાર્ય તેનાં તત્વોનો નિશ્ચય, બુદ્ધિનો નિશ્ચય અને જન્મરહિત એવા નારાયણની લીલાઓ અથવા સગુણરૂપ, એ વિષે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૨ ભીષ્મ કહે છે કેઃ—વ્યાસમુનિએ પ્રાકૃત સાધારણ મનુષ્યની પેઠે ફરતા અને કોઇ તરફથી પણ ભય વિનાના પોતાના પુત્રને સમગ્ર સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરાવીને ઉપદેશ કર્યો. ૩ વ્યાસ કહે છે કેઃ—હે પુત્ર ! નિરંતર તું ધર્મનું સેવન કર, ટાઢ અને તાપ તથા ક્ષુધા અને તૃષા આદિ અત્યંત તીક્ષ્ણ ઊર્મિઓને સહન કર, વાયુને જીત અને નિરંતર જીતેન્દ્રિય થા. ૪ વળી તું સત્ય, સરળતા, અક્રોધ, અનસૂયા, દમ, તપ, અહિંસા અને આનૃશંસ્ય (સૌજન્ય), એ ગુણોનું વિધિ પ્રમાણે પાલન કર. ૫ સત્યના વિષે સ્થિતિ કર, ધર્મના વિષે આસક્ત થા, સર્વ કુટિલતાનો નાશ કર તથા દેવતા અને અતિથિને આપતાં શેષ રહેલા અન્નવડે પ્રાણનો નિર્વાહ કર. ૬ હે પુત્ર ! આ દેહ ફીણના પરપોટા સરખો છે, તેમાં જીવ પક્ષીના જેવો રહેલો છે અને પ્રિય મનુષ્યોની સાથે કથાવાર્તા અનિત્ય છે, તો તું કેમ નિરાતે શયન કરે છે ? ત્હારા કામક્રોધરૂપી શત્રુઓ નિરંતર સાવધ છે, જાગ્રત છે, નિત્ય ઉદ્યોગમાં છે અને ત્હારામાં છિદ્ર જૂએ છે, છતાં તું તેને બાળકની પેઠે ઓળખતો નથી—જાણતો નથી. ૮ અરે ! ત્હારા દિવસો ગણાયા જાય છે, આયુષ્ય કમી થતું જાય છે અને જીવતર નષ્ટ થતું જાય છે, તો તું ઉઠીને કેમ દોડતો નથી ? અર્થાત્ તું દેવ કે, ગુરૂના શરણે કેમ જતો નથી ? ૯ જે નાસ્તિક પુરૂષો હોય છે તે પારલૌકિક કાર્યમાં ચિત્ત રાખતા નથી પણ આ લોકમાંજ પોતાના શરીરના માંસ અને રૂધિરને વધારવાને ઇચ્છે છે. તેઓની તું અવગણના કરજે—તું તેઓની ચાલે ચાલીશ નહિ. ૧૦ જે પુરૂષો બુદ્ધિ મલિન થવાથી ધર્મનો ઉત્કર્ષ સહન કરી શકતા નથી એવા પુરૂષો અવળે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે અને જેઓ તેઓની પછવાડે પછવાડે જાય છે તેઓ પણ પીડા પામે છે. ૧૧ માટે જે મહાત્માઓ સદા સંતુષ્ટ, વેદમાં

આસક્ત, મોટા બળવાળા (ધર્મબળવાળા) અને ધર્મના માર્ગે ચાલનારા છે. તેઓની તું ઉપાસના કર અને તેઓને પૂછ. ૧૨ તેઓ જે કહે તેને તું સાંભળીને તે ધર્મદર્શી જ્ઞાનીઓના મતને ગ્રહણ કર તથા તેમ કરીને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવડે અવળે માર્ગે જનારા મ્હારા ચિત્તને કબજામાં રાખ. ૧૩ જે પુરૂષો માત્ર વર્તમાન સમયનેજ જોઇને વર્તનારા છે તથા " કાળ બહુ દૂર છે " એમ માનીને નિર્ભય રહે છે તે સર્વભક્ષણ કરનારા જડ પુરૂષો કર્મભૂમિને દેખતા નથી—તેઓ એમ જાણતા નથી કે, અહીં કરેલાં કર્મ પરલોકમાં ભોગવવાં પડશે. ૧૪ તું ધર્મરૂપી મેહેલ ઉપર નીસરણી મૂકીને થોડે થોડે ચઢ; કેમ કે, કોશેટાના કીડાની પેઠે તું પોતાને વીંટે છે પણ જાણતો નથી—અર્થાત્ જેમ રેશમનો કીડો પોતાના શરીરમાંથી તંતુ કાઢીને પોતાને બાંધે છે, તેમ તું પણ ત્હારી પોતાની વાસનાઓવડે બંધાતો જાય છે, પણ તેની તને સમજણ પડતી નથી. ૧૫ માટે તું આ મ્હારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તથા દૃઢ થઇને. મહા નદીના મોટા પૂર જેવા અને મર્યાદાને તજીને આગળ વધનારા નાસ્તિક પુરૂષોને, ઉખાડી નાખેલા વાંસની પેઠે, ડાબા કરીને ચાલ્યો જા. ૧૬ તું કામ, ક્રોધ, મૃત્યુ અને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જળથી ભરેલી નદીને ધીરજરૂપી નાવવડે તરી જા; કેમ કે, તેથી તું જન્મ—મૃત્યુરૂપી સંકટને તરી જઇશ. ૧૭ આ સઘળા લોક મૃત્યુવડે હણાયલા છે અને જરાવડે ચારે બાજૂથી ઘેરાયલા છે તથા આયુષ્યને હરણ કરવામાં આળસ નહિ કરનારી રાત્રિઓ એક પછી એક પછી એક પડતી જાય છે, માટે તું ધર્મરૂપ નાવવડે તેને તરી જા. ૧૮ મનુષ્ય ઉભો હોય છે કે, સુતો હોય છે, છતાં પણ મૃત્યુ તેને ખોળે છે અને અકસ્માત તેનો નાશ કરે છે ત્યારે, તું તે જોઇને પણ નિશ્ચિંત થઇને કેમ બેસી રહે છે ? ૧૯ મનુષ્ય ધનાદિનો સંચય કરતો હશે અને કામ—ભોગ ભોગવીને તૃપ્ત નહિ થયો હશે, એટલામાં તો, વરૂ જેમ ઘેટાને પકડીને લઇ જાય છે, તેમ મૃત્યુ તેને પકડીને લઈ જાય છે. ૨૦ સંસારરૂપી અંધકારમાંથી આગળ પ્રવેશ કરવો છે માટે ક્રમે કરીને ધર્મસંચય કરવારૂપ શિખા (જ્યોતિ) વાળો એવો ધર્મબુદ્ધિમય મોટો જ્ઞાનરૂપ દીપક યત્નવડે હાથમાં ઝાલ—અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશ તો તું સંસારરૂપ અજ્ઞાનમાંથી પાર પડીશ. ૨૧ હે પુત્ર ! અનેક દેહોમાં જન્મતાં જન્મતાં કોઇ વખત મનુષ્યપણું આવે છે અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણપણું તો કોઇકજ વખત પ્રાપ્ત થાય છે માટે બ્રાહ્મણપણાને પામીને તેનું પાલન કર—અર્થાત્ બ્રાહ્મણના ધર્મ આચાર. ૨૨ બ્રાહ્મણનો દેહ આ લોકમાં કામોપભોગ કરવાને માટે ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ આ લોકમાં તે દેહ તપરૂપી ક્લેશને ભોગવવા માટેજ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેથી તેને પરલોકમાં ગયા પછી અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩ બ્રાહ્મણપણું ઘણું તપ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેને, વિષયોમાં પ્રીતિવાળા થઇને ગુમાવી નાખવું નહિ, પણ તું પોતાના વેદાધ્યયનમાં, તપ કરવામાં અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવામાં નિરંતર ઉદ્યોગી થઇને કલ્યાણના અર્થવાળો તથા મોક્ષ માટે તત્પર થા, વળી મોક્ષ માટે સદા યત્ન કર. ૨૪ મનુષ્યોનો આયુષ્યરૂપી ઘોડો દોડ્યો જાય છે. એ ઘોડો અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, સોળ કળાઓનું તેનું શરીર છે, સૂક્ષ્મ તેનો આત્મા છે, ક્ષણ, ત્રુટિ અને નિમેષ, એ તેનાં રૂવાટાં છે, પ્રાતર્ અને સાયાહ્ન એ બે સંધ્યાઓ તેના પડખા છે, વર્ષ તેનું બળ છે, શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ બે પક્ષ તેનાં નેત્ર છે અને બારમાસ તેના અવયવો છે. એ ઘોડો મોટા વેગવાળો છે અને કોઇથી નહિ પકડાતાં નિરંતર સર્વની અવગ-

જુના કરીને રાત્રિ–દિવસ વહો જાય છે, એ રીતે તે ઘણું ચાલી ગયો છે તે જોઇને પણ જો તું આંધળાની પેઠે, બીજાનો દોરવ્યો ન દોરાતો હોય તો–ત્હારામાં ત્હારી પોતાની કાંઇ પણ બુદ્ધિ હોય તો, પરલોકની વાર્ત્તા સાંભળીને ત્હારી બુદ્ધિ ધર્મમાં થવી જોઇએ. કેમ કે, આ લોકમાં જેઓ ધર્મથી ચલાયમાન થઇને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તેઓને પોતાની અનેક અધર્મ ભરેલી ક્રિયાઓવડે યમલોકની યાતનાઓ ભોગવવાની પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં તેઓ નિરંતર અનિષ્ટ વસ્તુઓનો યોગ થવાથી બૂમો પાડે છે તથા શરીરમાં અત્યંત વેદનાઓ થવાથી ક્લેશ પામે છે. ૨૫, ૨૭ (આવો ભય સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા ભય પામ્યા તેથી તેનું આશ્વાસન કરવાને ભીષ્મ કહે છે કે,) જે રાજા નિરંતર પોતાની ઉત્તમ અને અધમ સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તથા સદૈવ વિચાર કરીને ધર્મમાં તત્પર રહે છે તેને પુણ્યવાન પુરૂષોના લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં તે અનેક પ્રકારના વૈભવને ભોગવે છે તથા પછી અનેક યોનિઓમાં પ્રાપ્ત નહિ થયેલું એવું અનુપમ મોક્ષસુખ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૮ જે પુરૂષો માતા–પિતા આદિ ગુરૂજનોનાં વચનને માનતા નથી, મરણ પામ્યા પછી તે દુષ્ટ પુરૂષોને, મનુષ્યોનો કચ્ચરઘાણ થવાનાં સ્થાનરૂપ નરકમાં ભયાનક શરીરવાળા કૂતરા, લોહમુખી પક્ષિઓ, બગલા, ગીધ આદિ પક્ષીઓના સમૂહ અને રૂધિરને પીનારા જંતુઓ ભક્ષણ કરે છે. ૨૯ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન, એ પાંચ વિધિરૂપ અને અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ નિષેધરૂપ, એવી દસ પ્રકારની જે મર્યાદા બ્રહ્મદેવે (વેદે) નિર્માણ કરેલી છે તેને જે પુરૂષ પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તીને તોડે છે તે પાપી પુરૂષ અત્યંત દુઃખ આપનાર યમલોકના અસિપત્ર (તરવાર જેવાં પાંદડાંવાળા) વનમાં પેસીને તેમાંજ રહે છે. ૩૦ જે લોભી પુરૂષ અત્યંત મીઠું અને જૂઠું બોલનારો હોય છે, જે પુરૂષ નિરંતર કપટ અને ઠગાઇ કરવામાં પ્રીતિ-વાળો હોય છે તથા જે પુરૂષ છળવડે બીજાઓને દુઃખ કરતો હોય છે તે દુષ્કૃત કર્મ કરનારો પુરૂષ મોટા નરકમાં પડીને અત્યંત દુઃખનો અનુભવ કરે છે. ૩૧ વળી તે પુરૂષ ઉકળતા જળવાળી " વૈતરણી " નામની નદીમાં ડૂબે છે, તેનાં અંગ અસિપત્રના વનમાં કપાઇ જાય છે, તે પરશુ (ફરશી જેવાં પત્રવાળા) વનમાં શયન કરે છે અને તે મોટા નરકમાં પડીને અતિશય વેદના વેઠતો વસે છે. ૩૨ (એ પ્રમાણે નરકથી ઉદ્વેગ પામવાનો બોધ આપીને હવે " સ્વર્ગથી પણ સંતોપ ન માનવો, એથી પણ વિરક્ત થવું, " એવો બોધ આપે છે.) તું બ્રહ્માદિનાં મોટાં મોટાં સ્થાનને જોઇને એમ માને છે કે, મને ધન્ય છે, પરંતુ બ્રહ્મને જોતો નથી. આકાશમાં ગમન કરનારા મૃત્યુના દૂત જેવી જરાવસ્થા જ્યાં સુધી આવી નથી ત્યાં સુધીમાં તું બોધ પામી જતો નથી. ૩૩ અરે ! ઉઠય અને ચાલવા માંડય, શું બેસી રહ્યો છે. ત્હારા સુખનો નાશ કરનાર મહા દારૂણ અને મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો છે, માટે તું હવે જલદી યત્ન કર. ૩૪ અરે ! જ્યાં સુધી તું યમરાજાની આજ્ઞાથી મરી ગયો નથી અને તેની સમક્ષમાં લઇ જવામાં આવ્યો નથી ત્યાંસુધીમાં તું ભવિષ્યના સુખના માટે કૃચ્છ્રાદિ તપનું આચરણ કરીને મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કર. ૩૫ જ્યાં સુધી પ્રાણીઓના દુઃખને ન જાણનારો સમર્થ યમરાજા કે જેને કોઇ વારનારો નથી તે ત્હારા બાંધવો અને મૂળ સહિત ત્હારૂં જીવિત નથી હરી લેતો; ૩૬ જ્યાંસુધી યમરાજાની આગળ જે વાયુ વાય છે તે વાયુ નથી વાયો; અને જ્યાંસુધી

તને એકલાનેજ લઇ જવામાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધીમાં-તે પહેલાં પરલોકનું હિત સાધ. ૩૭ હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી હેડકીઓ આવીને અંતકાળનો પવન ઉપડયો નથી, જ્યાંસુધી મૃત્યુરૂપી મોટો ભય ઉપસ્થિત થવાથી ત્હારી દૃષ્ટિએ દિશાઓ ભમતી દેખાતી નથી, જ્યાંસુધી પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઇને જવાને તૈયાર થએલો નથી અને ત્હારા કાન બ્હેરા થઇ ગયા નથી, ત્યાં સુધીમાં ઉત્તમ સમાધિ કરી લે. ૩૮,૩૯ તેં પૂર્વે અસાવધાનપણાથી શુભ અને અશુભ કર્મ કર્યાં હશે તેને સંભારીને, જ્યાં સુધી ત્હારે પરિતાપ પામવાનો સમય નથી આવ્યો ત્યાં સુધી કેવળ બ્રહ્મરૂપ ભંડારને ભરી લે. ૪૦ જ્યાં સુધી બળ અને અંગના રૂપને હરનારી જરાવસ્થા ત્હારા કલેવરને જીર્ણ નથી કરી નાખતી ત્યાં સુધીમાં તું કેવળ બ્રહ્મરૂપ ભંડારને પોતાનો કરી લે. ૪૧ જ્યાં સુધીમાં, જેનો સારથી રોગ છે એવો કાળ જીવતરનો બળાત્કારે ક્ષય કરવા માટે શરીરને તોડી નથી નાખતો ત્યાં સુધીમાં તું મોટું તપ કરી લે. ૪૨ જ્યાં સુધી મનુષ્યના દેહમાં ફરનારા કામાદિ ભયંકર વરૂઓ ચારે બાજુ દોડવા નથી લાગ્યા ત્યાં સુધીમાં પુણ્ય આચરવાનો યત્ન કર. ૪૩ જ્યાં સુધી તું એકલો અંધકારને જોતો નથી ત્યાં સુધીમાં ત્વરા કર. જ્યાં સુધી પર્વતના મથાળા ઉપર *સુવર્ણનું વૃક્ષ જોવામાં નથી આવ્યું. ૪૪ જ્યાં સુધી મિત્ર શત્રુ આદિ કુસંગતિઓ ત્હારી દૃષ્ટિથી ખસી ગએલી છે ત્યાં સુધીમાં જે વસ્તુ સર્વોત્તમ છે તેને પ્રાપ્ત કર. ૪૫ જે ધનને રાજાથી કે ચોરથી ભય નથી અને મરણ પછી પણ જે ધન પોતાનો ત્યાગ ન કરે તે ધર્મરૂપી ધનને પ્રાપ્ત કર. ૪૬ પરલોકમાં પોતાના કર્મની સાથે પરસ્પર વિયોગ થતો નથી; પરંતુ જે પુરૂષનું જે પલ્લું (કર્મરૂપી) હોય છે તેજ ત્યાં તેને ભોગવવાનું છે. ૪૭ હે પુત્ર ! પરલોકમાં જેનાવડે જઈ શકાય તેજ ધનનું તું દાન કર અને તેના બદલામાં અક્ષરરૂપી નિશ્ચય ધનને પ્રાપ્ત કર. ૪૮ જ્યાં સુધીમાં તું ઘણા મનુષ્યોને બાળી નાખનાર શ્મશાનાગ્નિમાં રંધાઇ ગયો નથી અને જલેબી આદિ મિષ્ટાન્ન જમ્યા પેહેલાંજ ત્હારો નાશ થઇ ગયો નથી ત્યાં સુધીમાં તું ધર્મ સાધવાની ત્વરા કર. અર્થાત્ તું એમ જાણતો હોઇશ કે ભોજનાદિ ભોગ ભોગવી લીધા પછી મોક્ષ મેળવવાને માટે યત્ન કરીશું, તો એ ત્હારી ભૂલ છે, કેમ કે જેઓએ ભોગ નથી ભોગવ્યા તેઓ પણ મરણ પામે છે; માટે ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાને તજીને સર્વથી પ્રથમ મોક્ષનું સાધન કર. ૪૯ જ્યારે મૃત્યુરૂપી સંકટમાં પડીને પ્રાણી એકલો જ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે માતા-પિતા, બાંધવો અને સારી રીતે વખાણેલાં પ્રિય મનુષ્યો પણ તેની પાછળ જતાં નથી; ૫૦ પરંતુ હે પુત્ર ! પૂર્વે (મૃત્યુ પૂર્વે) પ્રાણીએ સારૂં કે માઠું જે કર્મ કર્યું હશે તેજ કેવળ પરલોકમાં જનારા પ્રાણીની સાથે જાય છે. ૫૧ જે તેણે સારાં કે માઠાં કર્મ કરીને સુવર્ણ અને રત્નના ભંડાર ભર્યા હશે તે સર્વ તેના દેહનો નાશ થયો એટલે કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર થતા નથી-કાંઈ કામ આવતા નથી. ૫૨ જે વખતે તું પરલોકમાં જઇશ તે વખતે, તેં જે કર્મ કર્યાં હશે કે નહિ કર્યાં હોય તેનો સાક્ષી તુંજ છે; કેમ કે મનુષ્યોનાં કૃત કર્મનો સાક્ષી પોતાના સરખો આત્મા બીજો કોઇ નથી. અર્થાત્ " મને બીજો જાણતો નથી " એમ જાણીને પાપ કરવું નહિ, કેમ કે બીજો જાણતો નથી પણ તું તો જાણે છેજ. ૫૩ જ્યારે જીવ દેહને તજીને પરલોકમાં જાય છે ત્યારે તેનો દેહ શૂન્ય થઇ જાય છે, કેમ કે બુદ્ધિરૂપી નેત્રવડે તેમાં પ્રવેશ કરીને જોવાથી તે

* સોનાનું વૃક્ષ જોવામાં આવે તે મરણનું ચિહ્ન છે.

શૂન્યજ દેખાય છે. અર્થાત્ બીજા સર્વ એમ જાણે છે કે દેહ પડ્યો રહે છે, પણ યોગીની દૃષ્ટિવડે મનુષ્યનો દેહ નાશ થાય છે, અને યોગીઓ તે હાર્દાકાશમાં પ્રવેશ કરીને જૂએ છે. ૫૪ વળી મનુષ્ય જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે તેના બીજા પણ ધર્મદર્શી સાક્ષીઓ છે. તે એ કે સૂર્ય, અગ્નિ અને વાયુ, એ ત્રણ શરીરમાંજ રહેલા છે. તે સઘળા કૃત કર્મને જાણે છે. ૫૫ રાત્રિ અને દિવસ સર્વ પ્રકારે સર્વ સ્થળમાં ગમન કરે છે અને તે પ્રકટ રીતે ચાલ્યાં જાય છે તેમજ ગુપ્ત રીતે પણ ચાલ્યાં જાય છે, તો તું પોતાના ધર્મનું પાલન કર. ૫૬ પરલોકના માર્ગમાં લોઢાની ચાંચોવાળા પક્ષીઓ વગેરે અનેક શત્રુઓ છે, અને અનેક રૂપવાળી અથવા બિહામણા રૂપવાળી વિકરાળ મક્ષિકાઓ છે, માટે તું પોતાના ધર્મનુંજ પાલન કર; કેમ કે કરેલું કર્મજ ત્યાં સાથે આવે છે. ૫૭ તે લોકમાં પોતાનું કર્મ બીજાને આપીને બીજાનું કર્મ પોતાથી લેવાતું નથી, પણ પોતાના કર્મવડે જે ફળ ભોગવવાનું નિર્માણ થયેલું હોય છે તેજ ભોગવવું પડે છે. ૫૮ જેમ મહર્ષિઓની સાથે અપ્સરાઓનાં ટોળાં સુખરૂપી ફળને ભોગવે છે, તેમ સત્કર્મ કરનારા મનુષ્યો પણ વિમાનમાં બેસીને અને પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઇને પોતાનાં સત્કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં ફળને ભોગવે છે. ૫૯ આ લોકમાં પાપી પુરૂષોએ કે પુણ્યશાલી પુરૂષોએ જેવાં કર્મ કર્યા હોય છે તેવાં ફળને તેઓ પરલોકમાં ભોગવે છે. પાપી મનુષ્યોને પોતાનાં કરેલાં પાપનાં અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને શુદ્ધ મનુષ્યોને પોતાના કરેલાં પુણ્યનાં શુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૦ જે પુરૂષો ગૃહસ્થધર્મની મર્યાદાને પાળે છે તેઓ પ્રજાપતિના, બૃહસ્પતિના કે ઇંદ્રના ઉત્તમ લોકને પામે છે. ૬૧ અમે તને હજાર પ્રકારે અને વળી અનેક પ્રકારે કહેવાને ઉત્સાહ રાખીએ છીએ કે બુદ્ધિ વિનાના પુરૂષોને જે વસ્તુ મોહ પમાડનારી છે તેને સમર્થ એવો ધર્મ દૂર કરનારો છે—અર્થાત્ તું ધર્મ કરીશ તો ત્હારો મોહ દૂર થશે. ૬૨ ત્હારાં ચોવીસ વર્ષ તો વીતી ગયાં અને હવે તું પચીસ વર્ષનો થયો છે એમાં સંદેહ નથી, માટે ત્હારૂં "આયુષ્ય ચાલ્યું જાય છે" એમ જાણીને ધર્મનો સંચય કર. ૬૩ જ્યાં સુધી "કાળ" નામે નૃપતિ "પ્રમાદ" નામના ઘરમાં સૂઈ રહેલો છે અને જ્યાં સુધી તેણે ત્હારી ઇંદ્રિયરૂપ સેનાને વિષય ભોગરહિત નથી કરી ત્યાં સુધીમાં તું જેવો દેહ પ્રાપ્ત થયો કે તરતજ ઉઠીને ધર્મ પાળવામાં ત્વરાવાળો થા. ૬૪ જેમ તું બીજાઓની પછી જન્મેલો છે તેમજ બીજાઓની પહેલો જઇશ. કાંઇ પાછળથી જન્મેલો તું પાછળથી મરીશ એમ નથી. પ્રથમ જે ગતિ હતી તે ગતિ આગળ પણ થવાની છે એટલે પ્રથમ તું આત્મા હતો અને પછીથી પણ આત્માજ છે. એવી રીતે જો તું ત્હારી મૂળગતિનેજ પામવાનો છે તો પછી ત્હારે દેહની સાથે શું કામ છે, અને પુત્રાદિ બીજાઓની સાથે પણ શું કામ છે? ૬૫ મરણરૂપી ભય આવવાથી એકલાજ પરલોકમાં જનારાની સાથે જે પરલોકમાં હિત કરનારો છે એવા કેવળ—શુદ્ધ અને નિષ્કામ જ્ઞાનરૂપ ભંડારને સાથે લેવો. ૬૬ સમર્થ કાળ કે જેનો અટકાવનાર કોઇ નથી એવો તે એકલોજ મૂળથી ટોચ પર્યંત ત્હારા બાંધવોને લઈ જાય છે—તે આબાળ—વૃદ્ધ સર્વને લઇ જાય છે, માટે તું ધર્મની પડોશમાં રહે—ધર્મનો સંચય કર. ૬૭ હે પુત્ર! હમણાં આ ઉપદેશ મ્હેં તને મ્હારા શાસ્ત્ર પ્રમાણે કર્યો છે માટે તે પ્રમાણે વર્તજે. ૬૮ જે પુરૂષ કર્મ કરીને એમ માને છે કે એ મ્હેં કર્મ કર્યા છે. જે ફળની ઇચ્છા કરીને દાન આપે છે તે પુરૂષ અજ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાનના ગુણોવડે યુક્ત થાય છે, પણ જે

પુરૂષ આત્મરૂપ એક તત્વમાં ચિત્તને ધારણ કરે છે અને પોતાની પાસે જે કાંઈ હોય તેનો ત્યાગ કરે છે તે પુરૂષ અજ્ઞાન અને મોહના ગુણોથી મુક્ત થાય છે. ૬૯ "તત્ત્વમસિ" આદી વાક્યનું જ્ઞાન સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત થાય છે; કેમ કે વેદમાં કહ્યું છે કે જે પુરૂષ એમ જાણે છે કે હું બ્રહ્મ છું, તે સર્વ વિશ્વરૂપ થાય છે. એવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞ પુરૂષ સર્વનો આત્મા થાય છે, માટે જે પુરૂષ ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરે છે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી તે સર્વજ્ઞ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનજ મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થનું દર્શન છે, બીજું નથી. એ જ્ઞાનવિદ્યા કૃતજ્ઞ પુરૂષને આપવાથી તેને પુરૂષાર્થ મોક્ષ-સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે; પણ કૃતઘ્નને આપવાથી ફળતી નથી. અર્થાત્ એ વિદ્યા ઉત્તમ પુરૂષનેજ આપવી. ૭૦ ગામમાં વસનારાને સંસાર ઉપર જે પ્રીતિ થાય છે તેજ તેને બાંધનારી દોરી છે. પુણ્યશાળી પુરૂષો એ દોરીને કાપીને ચાલ્યા જાય છે, પણ પાપી પુરૂષો તેને કાપી શકતા નથી. ૭૧ હે પુત્ર ! તું કે જે મરણ પામવાનોજ છે તેને ધનવડે શું ? બાંધવોવડે શું ? અને છોકરાઓવડે પણ શું ફળ છે ? આ સંસારરૂપી અંધારી ગુફામાં તું ભૂલો પડી ગયો છે ત્યાંથી નીકળીને સારે માર્ગે લાગ; અને ત્હારા સર્વે વડવાઓ ક્યાં ગયા ? તેનો વિચાર કર. ૭૨ "આ કામ મ્હારે કાલે કરવું છે, આ કામ આજ કરવું અને આ કામ દિવસના પહેલા ભાગમાં તથા આ કામ દિવસના પાછલા ભાગમાં કરવું છે" એવો તું વિચાર કરે છે, પરંતુ કાળ કાંઈ એમ જોવાનો નથી કે આ કામ તેણે કર્યું છે કે નથી કર્યું ? તેનું કામ પૂરૂં થયું છે કે નથી થયું ? ૭૩ જ્યારે દેહમાંથી જીવ નીકળી જાય છે ત્યારે બાંધવો, જ્ઞાતિઓ અને મિત્રો તેની પાછળ જાય છે, તથા મરનાર પુરૂષને અગ્નિમાં નાંખીને પાછા વળી જાય છે. ૭૪ માટે જો તને ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો દયાવિનાના અને પાપીમતમાં રહેલા નાસ્તિકોથી સાવધ થઈને અને વેદવચન ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને ડાબા કર-તેઓના તરફ જોઈશ નહિ. ૭૫ એ રીતે તું સર્વ લોકને કાળવડે હણાયલા અને પીડાયલા જોઈને મોટું ધૈર્ય રાખીને અંતઃકરણથી ધર્મનુંજ આચરણ કર. ૭૬ જે પુરૂષ આ ઉપદેશને સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને સારી રીતે સ્વધર્મનું આચરણ કરે છે, તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ ભોગવે છે. ૭૭ જે પુરૂષો જ્ઞાની છે તેઓના મનમાં દેહનો નાશ થવાથી મરણ નથી અને જે પુરૂષો પોતાના ધર્મમાર્ગનું સારી રીતે પાલન કરે છે તેઓનો નાશ થતો નથી, માટે જે ધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે તેનેજ "પંડિત" કહેવો. જે ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે મોહને પામે છે. ૭૮ પુરૂષ કર્મના માર્ગમાં જેવાં શુભાશુભ કર્મની યોજના કરે છે તે પ્રમાણે (જેવાં કર્મ કર્યાં હોય તેવાં) ફળને પામે છે. જે પુરૂષ પાપકર્મ કરે છે તે અધોગતિને પામે છે, અને જે પુરૂષ ધર્મમાં પારંગત છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે. ૭૯ સ્વર્ગની નીસરણી સમાન મનુષ્યજન્મને પામીને પોતાના આત્માનું એવું શ્રેય સાધન કરવું કે જેથી પુનઃ સંસારમાં પડવા વારો આવે નહિ. ૮૦ સ્વર્ગમાર્ગને અનુસરનારી જેની બુદ્ધિ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી તે પુરૂષને "પુણ્ય કર્મ કરનારો" કહે છે, અને પુત્ર તથા બાંધવો તેનોજ શોક કરતા નથી. ૮૧ જે પુરૂષની સ્વસ્થ એવી બુદ્ધિ નિશ્ચયના વિષે સ્થિર થાય છે-ધર્મના નિશ્ચય ઉપર ટકી રહે છે, તે પુરૂષ સ્વર્ગમાં માર્ગ કરે છે, અને મૃત્યુનો ભય તેને બાધ કરતો નથી. ૮૨ જે પુરૂષો તપોવનમાં જન્મ પામીને ત્યાંજ નાશ પામે છે તે પુરૂષો કામભોગને જાણતા નથી તેથી તેઓ જે ધર્મ આચરે છે તેનું ફળ તેઓને થોડું

છે. ૮૩ પણ જે પુરૂષ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગને તજીને પોતાના શરીરવડે તપ કરે છે તેને પ્રાપ્ત નથી થયું એવું ફળ કાંઇ નથી. અર્થાત્ તેને સઘળુંજ પ્રાપ્ત થયેલું છે. એવા પ્રાપ્ત થયેલા ફળનેજ હું ઘણું માનું છું ૮૪ હજારો માતા-પિતા અને સેંકડો સ્ત્રી-પુત્ર પ્રાપ્ત થયાં છે અને પ્રાપ્ત થશે; પણ તે કોનાં છે અને આપણે કોના છીએ ? અર્થાત્ કોઇકોઇનું નથી. ૮૫ " હું તો એકલોજ છું: મ્હારૂં કોઇ નથી કે હું કોઇનો નથી; હું જેનો હોઉં એવા કોઇને હું દેખતો નથી અને જે મ્હારો હોય એવા પણ કોઇને દેખતો નથી. ૮૬ " એમ જાણીને ત્હારે સમજવું કે ત્હારે તેઓનું કામ નથી કે તેઓને ત્હારૂં કામ નથી; તેઓ પોતાનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તું પણ ત્હારા કર્મથી ઉત્પન્ન થયો છે. તું કર્મભોગ પૂરાં થયે ચાલતો થઇશ. ૮૭ આ લોકમાં જે પુરૂષ ધનવાન હોય છે તેના સ્વજન પણ તેના સગા થતા જાય છે, અને સ્વજનને યોગ્ય કાર્ય કરે છે; પરંતુ જે પુરૂષ દરિદ્ર હોય છે તેઓ જીવતા છતાં પણ સ્વજન તેમના તરફ જોતાં નથી. ૮૮ મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રીને માટે અશુભ કર્મ કરે છે અને પછી આલોકમાં અને પરલોકમાં ઘણા કલેશને પામે છે. ૮૯ જ્ઞાની પુરૂષો આ જીવ લોકને પોતપોતાનાં કર્મવડે છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયેલો દેખે છે, માટે હે પુત્ર ! મ્હેં તને જેટલું કહ્યું છે તે સઘળું (ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ૯૦) આચર. ૯૦ એ જ્ઞાનનો વિચાર કરીને તથા આ કર્મભૂમિ (જેવાં કર્મ કરે તેવાં ફળ પામવાની ભૂમિ)ને જોઇને પરલોકની ઇચ્છા કરનાર પુરૂષે સારાં કર્મ કરવાં. ૯૧ આ લોકમાં " કાળ " નામનો રસોઇઓ સઘળાં પ્રાણીઓને બળાત્કારે ઝાલી-ઝાલીને રાંધે છે, માસ અને ઋતુઓ પ્રાણીઓને ફેરવવાનો તાવેતો છે, સૂર્યરૂપી અગ્નિ સળગાવેલો છે, તે અગ્નિમાં રાત્રિ અને દિવસરૂપી કાષ્ઠ નંખાયા કરે છે, તથા પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતે કરેલાં કર્મના વિષે સ્થિતિ કરનારાં ફળ તેના સાક્ષી છે. એ રીતે કાળ સર્વ પ્રાણીઓને બળાત્કારે રાંધે છે-નાશ કરે છે. ૯૨ જે પુરૂષની પાસે ધન હોય પણ તે પુરૂષ કોઇને ધન આપતો ન હોય કે પોતે વાપરતો પણ ન હોય તો તે ધનવડે તેને શું ફળ છે ? તેમજ કોઇ પુરૂષ બળવાન હોય પણ પોતાના બળવડે જ્યારે તે શત્રુઓને અટકાવી શકયો નહિ કે બાધ કરી શકયો નહિ, ત્યારે તે બળવડે પણ તેને શું ફળ છે ? કોઈ પુરૂષ બહુ જ્ઞાની હોય પણ તે જ્ઞાનવડે તે જો ધર્મ ન આચરતો હોય તો તેના જ્ઞાનથી પણ શું ફળ છે ? તેમજ જે પુરૂષ જીતેંદ્રિય અને મનને કબજામાં રાખનારો નથી તે પુરૂષને આત્મા છે તેથી પણ શું ફળ છે ? અર્થાત્ તે સર્વ વ્યર્થ છે. ૯૩ ભીષ્મ કહે છેઃ-આ પ્રમાણે વ્યાસ મુનિનાં હિતકારક વચન સાંભળીને પોતાને મોક્ષનો ઉપદેશ કરનારા પિતાને તજીને શુકમુનિ ચાલ્યા ગયા. ૯૪

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु ।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकम् ॥ ९४ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां पावकाध्ययनं नाम शतोपरि ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

અધ્યાય ૧૫૦ મો—કૃતકર્મ પ્રાપ્તિ વર્ણન.

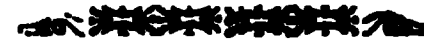
યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યદ્યસ્તિ દત્તમિષ્ટં વા તપસ્તપ્તં તથૈવ ચ ।
ગુરૂણાં વાપિ શુશ્રૂષા તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—હે પિતામહ ! આપેલું દાન, કરેલા યજ્ઞ, કરેલું તપ કે ગુરૂઓની સેવા, એ સર્વે સત્ છે કે અસત્, તે મને કહો. ૧ ભીષ્મ કહે છે કે—જ્યારે આત્મા અનર્થ-યુક્ત થાય છે, ત્યારે મન પાપમાં પડે છે, અને તેથી મનુષ્ય મલીન કર્મ કરીને મોટા ક્લેશમાં પડે છે. ૨ મનુષ્ય બીજાને દુકાળ પાડવાથી પોતે દુકાળમાં પડે છે, ક્લેશ આપ-વાથી ક્લેશને પામે છે, ભય આપનારથી ભયને પામે છે, મારવાથી મરે છે અને પાપકર્મ કરવાથી દરિદ્રી થાય છે. ૩ તેમજ શ્રદ્ધાવાળા, દમગુણવાળા, ધનવાન અને શુભકર્મ કરનારા પુરૂષો ઉત્સવ આપવાથી ઉત્સવને પામે છે, સ્વર્ગ પમાડવાથી સ્વર્ગને પામે છે અને સુખ આપવાથી સુખને પામે છે. ૪ જે પુરૂષો નાસ્તિક હોય છે તે સર્પ અને હાથીઓવડે સંકટવાળા તથા સર્પ અને ચોરના ભયવાળા માર્ગમાં થઇને કરેલાં કર્મથી ચાલે છે. ૫ જે પુરૂષો દેવતા અને અતિથિ ઉપર પ્રેમ રાખે છે, ઉદાર છે અને જેઓને સત્પુરૂષો પ્રિય છે, તે પુરૂષો જ્ઞાનીઓના કુશળ માર્ગમાં થઇને તથા હાથમાં દક્ષિણા ગ્રહણ કરીને ચાલ્યા જાય છે. ૬ જે પુરૂષો ધર્મ કરતા નથી તેઓ ધાન્યમાં પરાળ જેવા અને પક્ષીઓમાં કુદાં જેવા છે. જ્યારે મનુષ્ય અત્યંત ઉતાવળે દોડે છે ત્યારે તેનું કર્મ પણ તેની પાછળ દોડયા કરે છે અને જ્યારે સૂઇ જાય છે ત્યારે તેનું કૃત–કર્મ પણ સૂઇ રહે છે. ૮ જ્યારે મનુષ્ય ઉભો રહે છે ત્યારે તેનું કર્મ ઉભું રહે છે, દોડે છે ત્યારે દોડે છે, કર્મ કરે છે ત્યારે તે પણ કર્મ કરે છે, એ રીતે કર્મ છાયાની પેઠે તેનું અનુસરણ કર્યા કરે છે. ૯ જે પુરૂષે જે રીતે પૂર્વે જે કર્મ કરેલું છે તે પુરૂષ તે કર્મને નિશ્ચય ભોગવે છે. ૧૦ પ્રાણી માત્રે જેવાં જેવાં કર્મ કર્યા હોય છે તેવાં તેવાં કર્મ ફળને આપવાને તે સદા તત્પર રહે છે; અને કર્મને વશ થયેલા પ્રાણી સમુદાયને કાળ ચારે બાજુથી ખેંચે છે. ૧૧ જેમ પુષ્પ અને ફળને કોઇ કહેતું નથી કે તમારે પ્રકટ થવાનો સમય થયો છે તથાપિ પોતાનો સમય આવે છે તેમ પૂર્વે કરેલું કર્મ પણ સમય આવ્યે સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ સમાન અને અસ-માન, લાભ અને હાનિ, ક્ષય અને અક્ષય, એ સર્વ પગલે પગલે પ્રવૃત્ત થાય છે, અને મરતાં સુધી મટતાં નથી. ૧૩ પ્રાણીએ પોતાની મેળેજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરેલું છે, અને પોતાની મેળેજ સુખ ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ રીતે પૂર્વ દેહમાં કરેલું કર્મ જ્યારે પ્રાણી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી તેને લાગુ થવા માંડે છે. ૧૪ બાળક, જુવાન કે વૃદ્ધ, જે જે શુભાશુભ કર્મ કરે છે તે તે કર્મનું ફળ તે તે અવસ્થામાં જન્મો જન્મ ભોગવે છે. જેમ હજાર ગાયના ટોળામાંથી વાછરડું પોતાની માતાને શોધી કાઢે છે, તેમ પૂર્વે કરેલું કર્મ કર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ જેમ મલિન વસ્ત્ર જળવડે ધોવાથી શુદ્ધ થાય છે, તેમ જે ઉપવાસા-દિવડે તપ કરે છે તેને ઘણા કાળ પર્યંત અનંત સુખ મળે છે. ૧૭ હે મોટી બુદ્ધિવાળા રાજા ! ઘણા લાંબા કાળ સુધી તપનું સેવન કરવારૂપ ધર્મથી પાપ નાશ થઇને મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. ૧૮ જેમ આકાશમાં ફરનારાં પક્ષીઓનાં પગલાં આકાશમાં દેખાતાં નથી તથા મત્સ્યનાં પગલાં જળમાં દેખાતાં નથી, તેમ પુણ્યવાળાઓની ગતિ પણ અદશ્ય છે,

૧૯ હવે બીજાં આચરવા જેવાં કર્મ અને જેથી ધર્મની મર્યાદા ઉલ્લંઘન થાય એવાં કર્મ કહી બતાવવાનું પ્રયોજન નથી. ટુંકામાં એટલુંજ કે શુભ અને ઘટે તેવું જે પોતાનું હિત હોય તે કરવું. ૨૦

अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।
पेशलं चानुरूपं च कर्त्तव्यं हितमात्मनः ॥ २० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेपूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां धर्ममूलको नाम शतोपरि पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

અધ્યાય ૧૫૧ મો-શુકોત્પત્તિ વર્ણન-વ્યાસે કરેલું તપ અને શંકરથી વરપ્રાપ્તિ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः ॥
॥ सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-હે પિતામહ ! વ્યાસ મુનિથી મોટા તપવાળો ધર્માત્મા શુક શી રીતે ઉત્પન્ન થયો તથા તે પરમસિદ્ધિને શી રીતે પામ્યો, તે મને કહો. ૧ તપ છે ધન જેનું, એવા વ્યાસે કયી સ્ત્રીને વિષે શુકને ઉત્પન્ન કર્યો ? અમે મહાત્મા શુકની માતાને અને તેના ઉત્તમ જન્મને જાણતા નથી. ૨ શુક બાળક છતાં એની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મજ્ઞાનમાં શી રીતે થઇ ? કેમ કે બાળક છતાં બીજા કોઇની એવા સૂક્ષ્મજ્ઞાનમાં બુદ્ધિ થયેલી હોય એમ અમે જાણતા નથી. ૩ હે મોટી બુદ્ધિવાળા ભીષ્મ ! એ સર્વ હું વિસ્તારથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું; કેમ કે એ ઉત્તમ અમૃત સાંભળતાં મ્હારી તૃપ્તિ થતી નથી. ૪ હે પિતામહ ! શુકનું માહાત્મ્ય, તેનો આત્મયોગ અને તેનું જ્ઞાન, એ સર્વ જેમ હોય તેમ મને અનુક્રમે કહો. ૫ ભીષ્મ કહે છેઃ-વર્ષવડે, પળિયાં આવવાવડે, ધનવડે કે બાંધવોવડે જે મોટો ગણાતો હોય તે અમારા મનથી મોટો નથી, પણ ઋષિઓ ધર્મ કરતા હતા અને જે એ પ્રમાણે ધર્મ કરે તે અમારા મનથી મોટો છે. ૬ હે પાંડવ ! તું મને જે પૂછે છે તે સર્વનું મૂળ તપ છે. એ તપ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાથી થાય છે, બીજે પ્રકારે થતું નથી. ૭ ઇન્દ્રિયોનો પ્રસંગ રાખવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંદેહ નથી; અને જો ઇંદ્રિયોનેજ નિયમમાં રાખી હોય તો મનુષ્ય સિદ્ધિને પામે છે, એમાં પણ સંશય નથી. ૮ હે તાત ! એક હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે અને એક સો વાજપેય યજ્ઞ કરે તોપણ તેનું ફળ યોગની એક કળાની બરોબર પણ થતું નથી. ૯ આ જગ્યોએ હું તને શુકનો જન્મ, તેના યોગનું ફળ અને જે પાપી પુરૂષોથી દુર્જ્ઞેય એવી તેની ઉત્તમ ગતિ, એ સર્વ યથાવત્ કહું છું. ૧૦ પૂર્વે એક સમયે મેરૂના શિખર ઉપર કે જ્યાં હજારો કરેણુનાં વન ફાલ્યાં હતાં, ત્યાં ભયાનક ભૂતના ગણુસહિત મહાદેવ વિહાર કરતા હતા. ૧૧ તે સમયે પર્વતરાજ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતીદેવી પણ તેમની સાથે હતાં. એ જગ્યોએ તે સમયે કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ) મુનિ પણ તપ કરતા હતા, ૧૨ હે કુરૂસત્તમ ! યોગધર્મમાં પરાયણ એવા તે મુનિ યોગવડે આત્માના વિશે પ્રવેશ કરીને અને યોગવડેજ દેહ ધારણ કરીને પુત્રના અર્થે તપ કરતા

હતા. ૧૩ તેમની ઇચ્છા એવી હતી કે અગ્નિ. વાયુ, પૃથ્વી જળ અને આકાશ, એ સર્વનું જેવું ધૈર્ય છે તેવા ધૈર્યવાળો મને પુત્ર થાય. ૧૪ પછી વ્યાસે ઉત્તમ તપ આદરીને અકૃતાત્મા પુરૂષો જેને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી એવા મહાદેવને પોતાના સંકલ્પવડે અને યોગ વડે આરાધવા માંડ્યા. ૧૫ વ્યાસમુનિ વાયુનું ભક્ષણ કરીને સો વરસ સુધી ઉભા રહ્યા અને પાર્વતીના પતિ બહુ રૂપવાળા મહાદેવની આરાધના કરી. ૧૬ એ સ્થળમાં સર્વ બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, લોકપાળ, સાધ્યદેવો, વસુઓ, આદિત્યો, રૂદ્રો, સૂર્ય, ચંદ્રમા, વસુઓ, વાયુઓ, સમુદ્રો, નદીઓ, અશ્વિનીકુમારો, દેવો, ગંધર્વો, નારદ, પર્વત, વિશ્વાવસુ, ગંધર્વો, સિદ્ધો, અપ્સરાઓ, એ સર્વ આવ્યાં હતાં. ૧૭, ૧૯ તે સ્થળમાં કરેણનાં પુષ્પની સુંદર માળા પહેરીને બેઠેલા મહાદેવ જેમ જ્યોત્સ્ના (ચંદ્રનો પ્રકાશ) ને ધારણ કરનારો ચંદ્રમા શોભતો હોય તેમ શોભતા હતા. ૨૦ એ પ્રમાણે દેવ અને દેવર્ષિવડે વ્યાપ્ત તથા રમણીય વનમાં તે ઋષિ વ્યાસજી પુત્રના અર્થે અખંડિત યોગને ધારણ કરીને તપ કરતા હતા. ૨૧ એમ છતાં પણ તેમનું બળ કમી થતું નહોતું કે તેમને ગ્લાનિ પ્રાપ્ત થતી નહોતી, તે ત્રણ લોકમાં અદ્ભુત જેવું થયું. ૨૨ યોગને ધારણ કરીને ઉભેલા અને અમિત તેજવાળા વ્યાસમુનિની જટા તેજવડે અગ્નિની જ્યોતિ જેવી જાજ્વલ્યમાન દેખાતી હતી. ૨૩ આ ભગવાન માર્કંડેય મુનિએ મને કહી હતી અને તે મને નિરંતર સત્પુરૂષોનાં ચરિત્ર કહેતા હતા. ૨૪ માર્કંડેય કહેતા હતા કે,–હે તાત ! વ્યાસમુનિના તે સમયના તપથી પ્રકાશમાન થયેલી તેની અગ્નિના વર્ણ જેવી જટા તે (મહાત્મા)ના મસ્તકપર અદ્યાપિ પણ પ્રકાશમાન દેખાય છે. ૨૫ હે ભારત ! તેના એવા તપથી અને ભક્તિથી મહાદેવ પોતાના મનમાં પ્રસન્ન થયા અને તેનું અભીષ્ટ આપવાનો પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ૨૬ ભગવાન ત્રિનેત્ર મહાદેવ જાણે હસતા હોય તેમ તેની પાસે આવીને બોલ્યા કે,–હે દ્વૈપાયન ! તું જેવો ઇચ્છે છે તેવો પુત્ર તને પ્રાપ્ત થશે. ૨૭ જેવો વાયુ છે, જેવો અગ્નિ છે, જેવી પૃથ્વી છે, જેવું જળ છે અને જેવું આકાશ છે તેવો મહાન અને શુદ્ધ પુત્ર તને પ્રાપ્ત થશે ૨૮ ત્હારો પુત્ર બ્રહ્મની ભાવનાવાળો, બ્રહ્મરૂપ, બ્રહ્મના વિષે નિશ્ચયવાળો, બ્રહ્માત્મા અને બ્રહ્મના વિષે નિરંતર સ્થિરતાથી સ્થિતિવાળો થશે. વળી ત્હારો પુત્ર પોતાના તેજવડે ત્રણે લોકને વીંટીને યશનું પાત્ર થશે. ૨૯

तद्भावभावी तद्बुद्धिस्तदात्मा तदपाश्रयः ।
तेजसावृत्य लोकांस्त्रीन्यशः प्राप्स्यति ते सुतः ॥ २९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकोत्पत्तौ शतोपरि एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

અધ્યાય ૧૫૨ મો–શુકોત્પત્તિ–વર્ણન–શુકજન્મ મહોત્સવ.

भीष्म उवाच ॥ स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणीसहिते गृह्य ममंथाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥

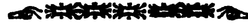
ભીષ્મ કહે છે:–સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસ મહાદેવજીની પાસેથી ઉત્તમ વરદાનને પામીને, પછી અગ્નિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બન્ને અરણીઓને એકઠી કરીને મંથન કરવા લાગ્યા.

૧ હે રાજન્! એવામાં ભગવાન વ્યાસ ઋષિએ પોતાના તેજવડે સર્વોત્તમ રૂપને ધારણ કરતી "ઘૃતાચી" નામની અપ્સરાને જોઇ. ૨ હે યુધિષ્ઠિર! ભગવાન વ્યાસ ઋષિ વનમાં તે અપ્સરાને જોઇને એકાએક કામથી મોહિત થઇ ગયા. ૩ હે મહારાજ! તે અપ્સરાએ વ્યાસમુનિને કામથી વિકળ થયેલા મનવાળા જોયા અને તેથી ઘૃતાચી શુકી (પોપટી) થઇને તેમની પાસે ગઇ. ૪ મુનિએ અપ્સરાને બીજા રૂપમાં ફરી ગએલી જોઈ અને તેથી તે (વ્યાસ)ના સઘળા શરીરમાં વ્યાપી ગયેલા કામી મનવડે શરીરમાંથી વીર્ય વહન થવા લાગ્યું. ૫ વ્યાસમુનિએ તે સમયે ધૈર્યથી પોતાના કામ વિકારને દબાવી દેવાનો યત્ન કર્યો, પણ ફેલાઇ ગયેલું ચિત્ત કબજામાં રહી શકયું નહિ. ૬ હવે બનવાકાળ હોવાથી, ઘૃતાચીના શરીરને જોવાથી વિહ્વળ થયેલું મુનિનું મન યત્નવડે કબજે રાખવા છતાં પણ ન રહ્યું અને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી તે જે અરણીનું મંથન કરતા હતા તેમાં એકાએક વીર્ય પડયું. હે રાજન્! વીર્ય અરણીમાં પડયું છતાં પણ તે વાતની શંકા ન રાખીને તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ વ્યાસે અરણીનું મંથન કર્યા કીધું અને તે અરણીમાંથી શુક ઉત્પન્ન થયો. શુક્ર (વીર્ય)નું મંથન થવાથી ઉત્પન્ન થયો માટે તે મોટા તપવાળો પુત્ર "શુક" કહેવાય છે. ૭–૯ એ મોટો યોગી અને શ્રેષ્ઠઋષિ અરણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલો છે જેમ યજ્ઞમાં પ્રજ્વલિત કરેલો અગ્નિ આહુતિને વહન કરીને શોભે છે તેમ તેવાજ રૂપવાળો શુકમુનિ તેજવડે પ્રજ્વલિત થઇને ઉત્પન્ન થયો. હે કૌરવ્ય! પોતાના પિતાના સર્વોત્તમરૂપ અને વર્ણને ધારણ કરતો ભાવિતાત્મા તે શુક ધૂમાડા વિનાના અગ્નિ સમાન શોભતો હતો. હે નરેશ્વર! મેરૂના પૃષ્ઠ ઉપર નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી ગંગા પોતાના સ્વરૂપથી આવીને જળવડે તેને તૃપ્ત કરવા લાગી. હે રાજેન્દ્ર! મહાત્મા શુકના અર્થે આકાશમાંથી દંડ અને કૃષ્ણાજિન પૃથ્વી ઉપર પડયાં. તે સમયે ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. ૧૦–૧૪ અને મોટા નાદવાળાં દેવનાં દુંદુભિ વાગવા લાગ્યાં. ગંધર્વ, વિશ્વાવસુ, તુંબરૂ અને નારદ તથા હાહા અને હૂહૂ ગંધર્વો શુકના જન્મની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે સ્થળમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ આવ્યા, દેવ, દેવર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓ પણ આવ્યા. વાયુએ દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. ૧૫-૧૭ સ્થાવર અને જંગમ સર્વ જગત હર્ષ પામ્યું. મોટા તેજવાળા મહાત્મા મહાદેવ પણ દેવીસહિત ત્યાં આવ્યા અને શુક જન્મ્યો કે તરતજ પ્રીતિથી તે (મુનિના પુત્ર)ને વિધિપૂર્વક પોતાનો શિષ્ય કર્યો. દેવના ઈશ્વર ઇન્દ્રે તેને પ્રીતિસહિત દિવ્ય અને અદ્ભુત શોભાવાળું કમંડળ તથા દિવ્ય વસ્ત્ર આપ્યાં. હે ભારત! તે સમયે હજારો હંસ, કંક, સારસ, પોપટ અને ચાસ, જમણી બાજુ શબ્દ કરવા લાગ્યાં. એ રીતે અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો મોટા તેજવાળો બુદ્ધિમાન શુક દિવ્ય જન્મ પામીને, તેજ સ્થળમાં બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરીને સાવધાન થઇને રહ્યો. હે મહારાજ! શુક ઉત્પન્ન થયો કે તરત રહસ્ય અને સંગ્રહસહિત સર્વ વેદો જેમ તેના પિતાને પ્રાપ્ત થયા હતા તેમ તેને પ્રાપ્ત થયા. હે મહારાજ! વેદ, વેદાંગ અને ભાષ્યને જાણનારા તે શુકમુનિએ ધર્મનુંજ ચિંતન કરીને બૃહસ્પતિને પોતાના ગુરૂ કર્યા. હે વિભો! તે મહામુનિ રહસ્ય અને સંગ્રહસહિત સર્વ વેદોનું, ઇતિહાસનું તથા સર્વ રાજશાસ્ત્રોનું પઠન કરીને અને ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપીને અધ્યયન સમાપ્ત કરી ગુરૂની આજ્ઞા લઇને પોતાને ઘેર આવ્યો. ૧૮–૨૫ મનને નિયમમાં રાખનારો તે બ્રહ્મચારીની વૃત્તિથી વર્તીને ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યો. તે મહાતપસ્વી

शुक बाळक हतो तथापि पोताना ज्ञान अने तपवडे देवता अने ऋषिओने मान्य तथा विचार पूछवा जेवो थयो हतो. २६ हे नरपते ! मोक्षधर्मने श्रेष्ठ जाणनारा शुकनी बुद्धि, जेनुं मूळ गृहस्थाश्रम छे एवा त्रण आश्रमोमां आनंद पामती नहोती. २७

न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः ॥ २७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शतोपरि द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

अध्याय १५३ मो-शुकमुनिनुं मिथिलामां गमन.

भीष्म उवाच ॥ स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात् ।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः ॥ १ ॥

भीष्म कहे छेः-हवे शुक मोक्षनेज ग्रहण करवा योग्य मानीने पोताना पितानी पासे गयो अने कल्याणना अर्थवाळो तथा विनययुक्त ते शुक पोताना गुरु (पिता)ने प्रणाम करीने कहेवा लाग्यो के, हे प्रभो ! तमो मोक्षधर्ममां कुशळ छो माटे जेथी म्हारा मननी परम शांति थाय एवुं कहो. १,२ पोताना पुत्रनुं आवुं वचन सांभळीने मोटा ऋषि व्यास कहेवा लाग्या के, हे पुत्र ! तुं मोक्षनुं तथा बीजा अनेक प्रकारना धर्मोनुं अध्ययन कर. ३ हे भारत ! पछी पोताना पितानी आज्ञाथी धर्मवाळाओमां श्रेष्ठ शुके समग्र योगशास्त्र तथा सांख्यशास्त्रनुं अध्ययन कर्युं. ४ पछी ज्यारे "सरस्वतीनी लक्ष्मीथी युक्त अने ब्रह्मतुल्य पराक्रमवाळो पुत्र थयो छे" एम व्यासने जणायुं त्यारे व्यासे मोक्षधर्ममां कुशळ एवा पोताना पुत्रने कह्युं के,-हे पुत्र ! तुं मिथिलाना राजा जनकनी पासे जा; ते मिथिलानो राजा तने समग्र मोक्षरूप अर्थ कहेशे. ५-६ हे राजन् ! पछी शुक पितानी आज्ञा लइने धर्मनी निष्ठा तथा मोक्षनुं परायण शुं छे ? ते पूछवाने मिथिला तरफ गयो. ७ प्रयाण करती वखते व्यासजीए शुकने कह्युं के-तने आवेलो जाणीने जेम कोइ विस्मय न पामे, एम मनुष्यनी रीतिथी त्हारे जवुं, पण योगना प्रभाववडे अंतरीक्ष मार्गे जवुं नहि ८ वळी त्हारे सरळभावथी जवुं अने सुखने शोधवुं नहि. त्यां जइने विषयोनी शोध करवी नहि, केम के विषयोनी शोध करवाथी संग लागी जाय छे. ९ ते जनकराजा पूजन करवा योग्य छे, तेना आगळ त्हारे अहंकार करवो नहि, पण तेनी आज्ञामां रहेवुं. ते त्हारा संशयने छेदे एवो छे. १० ते राजा धर्ममां कुशळ अने मोक्षधर्ममां विशारद छे. ते म्हारो यजमान जनकराजा तने जे कहे तेमां शंका राख्या विना त्हारे ते मान्य करवुं. ११ एवां पितानां वचन सांभळीने धर्मात्मा शुकमुनि, जो के ते अंतरिक्ष मार्गे समुद्रसहित सघळी पृथ्वी ओळंगीने जवाने समर्थ हतो, तथापि पगे चालीने त्यां गयो. ते पर्वत, नदी, तीर्थ, सरोवर, घणा सर्प अने पशुओथी व्याप्त जंगल अने वननुं अतिक्रमण करीने इलावृतखंड, हरिवर्षखंड अने किंपुरुषखंड ए सर्व खंडने ओळंगीने भारतवर्ष-भरतखंडमां आव्यो. १२-१४ ते महामुनि शुक "चीन" अने "हूण" नामना लोको ज्यां वसे छे एवा अनेक प्रकारना देशोने जोइने आर्यावर्त

દેશમાં આવ્યો. જેમ આકાશચારી પ્રાણી આકાશમાં ફરતો હોય તેમ તે શુકમુનિએ પિતાના વચનને માનીને તેમણે કહેલા અર્થનો વિચાર કરીને ચરણવડે ચાલીને સર્વ માર્ગ ઉલ્લંઘન કર્યો. ૧૫,૧૬ માર્ગમાં શુકમુનિ રમણીય પટ્ટણો, વિશાળ નગરો અને વિચિત્ર રત્નોને જોતો જોતો આવતો હતો છતાં તે કાંઈજ જોતો નહોતો અર્થાત્ તેમાં તેનું ચિત્ત નહોતું. ૧૭ માર્ગે ચાલતો તે રમણીય બાગ, મહેલો અને પવિત્ર રત્નોને જોતો જોતો આગળ જતો હતો. ૧૮ એમ કરતાં તે થોડે દિવસે ધર્મરાજ મહાત્મા જનકે રક્ષણ કરેલા વિદેહદેશમાં આવી પહોંચ્યો. ૧૯ તે દેશમાં તેણે ઘણાં અન્ન અને રસવાળાં તથા ઘણાં ભોજન પદાર્થવાળાં બહુ ગામ જોયાં, ઘણા સમૃદ્ધિવાળા તથા ઘણી ગાયોના સમુદાયથી ભરપૂર ઘણા નેહ જોયા. ૨૦ ડાંગરના છોડથી ભરપૂર, હંસ અને સારસે સેવેલા અને શોભાયમાન સેંકડો કમળવાળાં તળાવોથી અલંકૃત અને સમૃદ્ધિમાન પુરૂષોએ સેવેલા વિદેહદેશને ઓળંગીને તે વિદેહનગરીના સમીપના સમૃદ્ધિવાળા વનમાં આવ્યો. ૨૧,૨૨ તે વન હાથી, ઘોડા અને રથથી ભરેલું હતું, નર અને નારીઓથી વ્યાપ્ત હતું. એ સર્વને જોવા છતાં ન જોતો તે અખંડિત વૃત્તિવાળો તેને તજીને આગળ ચાલ્યો. ૨૩ અને પોતાના મનમાં જે અર્થ હતો તેનુંજ ચિંતન કરતો તથા મનવડે તેજ ભારને વહન કરતો આત્મામાં આનંદ પામનારો શુક પ્રસન્ન મનથી મિથિલા નગરીમાં પહોંચ્યો. ૨૪ મિથિલેશ્વરના દ્વાર આગળ આવીને શંકા વિનાનો તે શુક આગળ ચાલ્યો ગયો, તથાપિ ત્યાં જે દ્વારપાળ હતા તેઓએ તેને કઠોર વાણીથી અટકાવ્યો. ૨૫ તે સાંભળીને તાપ અને શ્રમથી પરિતાપ પામ્યા વિનાનો તથા ક્ષુધા, તૃષા અને શ્રમ વિનાનો તે શુક ક્રોધરહિત થઇને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ૨૬ તે તડકામાં ગ્લાનિ પામતો નહોતો, તેમ તડકાથી દૂર પણ ખસતો નહોતો; તે જોઇને સર્વ દ્વારપાળમાંથી એક દ્વારપાળનો શોક ઉત્પન્ન થયો અને મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સરખા તેજસ્વી શુકને તડકામાં ઉભા રહેલા જોઇને, હાથ જોડી અને પ્રણામ કરીને યોગ્ય રીતે તેમનો સત્કાર કર્યો અને રાજગૃહની બીજી ચોકીએ પ્રવેશ કરાવ્યો. તે જગ્યોએ બેસીને શુકમુનિ મોક્ષનુંજ ચિંતવન કરતા હતા. ૨૭-૨૯ કેમ કે છાયા અને તડકો એ બન્નેને તે મોટા તેજવાળો શુક સમાન ગણતો હતો. શુક બે ઘડી ત્યાં બેઠા, એટલામાં રાજાનો મંત્રી તેની પાસે આવ્યો અને રાજગૃહની ત્રીજી ચોકીએ પ્રવેશ કરાવ્યો. તે સ્થળમાં ચૈત્રરથવન જેવું અને અંતઃપુરની સાથે સંબંધ રાખનારૂં (સ્ત્રીઓને હરવા-ફરવાનું) મોટું ઉપવન હતું. તેમાં સારી રીતની રચનાવડે રચેલાં જળક્રીડા કરવાનાં સ્થાન અને રમણીય પુષ્પવાળાં વૃક્ષો હતાં. મંત્રીએ શુકને આ ઉત્તમ પ્રમદવનમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ૩૦-૩૨ અને મંત્રી તેને બેસવાનું આસન બતાવી જતો રહ્યો, પછી શુકની પાસે પચાસ વારાંગના સ્ત્રીઓ આવી. તે સર્વે સુંદર વેષવાળી, સુંદર શ્રેણિવાળી, તરૂણ અવસ્થાવાળી અને પ્રીતિકર રૂપવાળી હતી. તેમણે સૂક્ષ્મ રાતાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં, તપાવેલા સુવર્ણના ઝગઝગાટ અલંકાર ધારણ કરેલા હતા, તેઓ બોલવામાં અને વાતચિત કરવામાં પ્રવીણ હતી અને નૃત્ય તથા ગાનકળામાં વિશારદ હતી. તેઓ સર્વ પ્રથમ હાસ્ય કરીને બોલનારી તથા અપ્સરાસમાન રૂપવાળી હતી. વળી તે કામના ઉપચારમાં કુશળ, ભાવને જાણનારી અને સર્વ બાબતમાં માહિતગાર હતી. એવી પચાસ સ્ત્રીઓએ પાદ્યાદિ સાહિત્ય લઇને ઉત્તમ પ્રકારે તેનું પૂજન કર્યું અને સત્કાર કર્યો. ૩૩-૩૬ તે ઋતુમાં જે જે પ્રાપ્ત થતું હતું તે તે મધુર અને સ્વા-

દિષ્ટ અન્ન ભોજન માટે આપીને તેને તૃપ્ત કર્યો. હે ભારત ! તે ભોજન કરી રહ્યો એટલે અંતઃપુરનું ઉપવન કે જે અતિશય રમણીય હતું તે સર્વ તેને બતાવ્યું. સત્વને જાણનારી તે સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરીને, હાસ્ય કરીને અને સુંદર ગાન કરીને ઉદાર સત્વવાળા શુકની સેવા કરવા લાગી; પરંતુ અરણીનો પુત્ર શુક તો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, સંદેહ વિનાનો, પોતાનું કર્મ કરનારો, ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારો અને જેણે ક્રોધને જીત્યો છે એવો હતો, તેથી તે કોપ પામતો નહોતો કે હર્ષ પણ પામતો નહોતો. પછી તેને સ્ત્રીઓએ સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય આસ્તરણવાળું, રત્નથી અલંકૃત અને દેવોને યોગ્ય એવું દિવ્ય શય્યાસન આપ્યું. શુકમુનિ પણ હાથ–પગ ધોઇને તથા સંધ્યાવંદન કરીને પોતાના પિતાએ કહેલા અર્થનુંજ ચિંતન કરતો તે સુંદર આસન ઉપર બેઠો. તે શુક રાત્રિના પ્રથમ ભાગમાં ધ્યાનપરાયણ થઇને રહ્યો અને મધ્યરાત્રિયે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે નિદ્રા લીધી. પછી એક મુહૂર્તમાં ઉઠીને શૌચવિધિ કર્યો અને સ્ત્રીઓવડે વીંટાયલો બુદ્ધિમાન શુક ધ્યાન કરવામાં આસક્ત થયો. ૩૭–૪૩ હે ભારત ! વ્યાસના પુત્ર શુકે એ રીતે રાજાના મહેલમાં અખંડિત રીતે રહીને તે દિવસનો બાકીનો ભાગ અને સઘળી રાત્રિ નિર્ગમન કરી. ૪૪

अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ॥ ४४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकाख्याने शतोपरि त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

અધ્યાય ૧૫૪ મો–જનક અને શુકનો સમાગમ તથા સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ ततः स राजा जनको मंत्रिभिः सह भारत ।
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यंतःपुराणि च ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે ભારત ! પછી રાજા જનક પોતાના સર્વ અંતઃપુરને તથા પુરોહિતને આગળ કરીને, આસન અને અનેક પ્રકારનાં રત્નોને લઇને તથા મસ્તક ઉપર અર્ઘ્ય મૂકીને મંત્રીઓસહિત પોતાના ગુરૂના પુત્રની પાસે આવ્યા. ૧,૨ પછી જનકે ઘણા રત્નથી અલંકૃત અને સ્પર્ધા કરવા યોગ્ય ઉત્તમ આસ્તરણથી બિછાવેલું મોટા મૂલ્યનું સર્વતોભદ્ર આસન પુરોહિતના હાથમાં આપ્યું. ૩ પુરોહિતે તે ગ્રહણ કર્યું અને રાજાએ તેને હાથવડે સ્પર્શ કર્યો. પછી તે આસન પરમ પૂજન કરેલા શુકને આપ્યું. ૪ શુકને આસન ઉપર બેસાડીને પછી જનકે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમનું પૂજન કર્યું. પ્રથમ પાદ્ય (ચરણ ધોવાનું જળ) આપ્યું અને પછી ફળાદિકથી ભરેલું અર્ઘ્ય અને ગાય આપી. ૫ શુકે પણ મંત્રપૂર્વક કરેલું તે પૂજન યથાવિધિ ગ્રહણ કર્યું. ઉત્તમ બ્રાહ્મણ શુકે જનકની પાસેથી પૂજન ગ્રહણ કરીને ૬ ગાયને છોડી મૂકવાની આજ્ઞા આપી અને રાજાને માન–સન્માન આપીને પછી તે મોટા તેજવાળા શુકે રાજાનું ક્ષેમ–કુશળ પૂછ્યું. ૭ શુક બોલ્યો કે,–હે રાજેંદ્ર ! તમે અનુચરસહિત કુશળ છો ? એમ પૂછીને પછી તેણે રાજાને બેસવાનું કહ્યું ત્યારે ઉદાર બુદ્ધિવાળો અને ઉત્તમ કુળનો તે રાજા પોતાના અનુગામી મનુષ્યોસહિત હાથ જોડીને પૃથ્વી ઉપર બેઠો.

પછી રાજાએ વ્યાસના પુત્રને ક્ષેમ—કુશળ પૂછીને પુનઃ પૂછ્યું કે,—આપને અહીં સુધી પધારવાનું કારણ શું છે? ૮,૯ શુક કહે છે કેઃ—તમારૂં કલ્યાણ થાઓ! મ્હારા પિતાએ મને કહ્યું છે કે, મ્હારો યજમાન વિદેહનો રાજા કે જે "જનક" નામે પ્રખ્યાત છે તે મોક્ષધર્મના અર્થમાં નિપુણ છે; માટે જો ત્હારા મનમાં કાંઇ સંશય હોય તો તું ઉતાવળો ત્યાં જા, કેમ કે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં કે નિવૃત્તિમાર્ગમાં—ગમે તેમાં તને જે સંશય હશે તેને તે છેદશે. ૧૦, ૧૧ એ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞાથી હું મોક્ષધર્મ પૂછવાને અહિં આવ્યો છું, માટે હે ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તમારે મને યથાવત્ મોક્ષધર્મ કહેવો જોઇએ. ૧૨ બ્રાહ્મણે આ લોકમાં શું કરવું? આત્માનો (પોતાનો) મોક્ષાર્થ શું છે? મોક્ષ જ્ઞાનવડે પામવો કે તપવડે પામવો? કેવી રીતે પામવો? તે મને કહો. ૧૩ જનક કહે છે કેઃ— બ્રાહ્મણે જન્મથી આરંભીને આ લોકમાં શું કરવું? તે સાંભળો. હે તાત! બ્રાહ્મણે ઉપવીત ધારણ કર્યા પછી વેદાભ્યાસ કરવો. ૧૪ વેદાભ્યાસ કરતી વખતે તપ કરીને, ગુરૂની થવું, સેવા કરીને કે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરીને રહેવું, દેવતા અને પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત બીજાના ઉત્કર્ષને જોઈ અદેખાઇ ન કરવી. ૧૫ એ રીતે વ્રત પાળીને અને વેદનું અધ્યયન કરીને ગુરૂને ગુરૂદક્ષિણા આપવી તથા ગુરૂની આજ્ઞા લઇને અને વેદાધ્યયન સમાપ્ત કરીને પોતાના આશ્રમે જવું. ૧૬ ગુરૂના ઘેરથી આવીને સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવી તથા પોતાની સ્ત્રીના વિષેજ આસક્ત થઇ ગૃહસ્થાશ્રમી થઇને રહેવું. તે સમયે પણ અસૂયા (બીજાના ઉત્કર્ષને સહન ન કરવો તે) નો ત્યાગ કરવો અને અગ્નિ ધારણ કરીને નિરંતર અગ્નિનું સેવન કરવું. ૧૭ પછી પુત્ર અને પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ કરીને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં વસવું અને તે આશ્રમમાં પણ તેજ અગ્નિનું યથાશાસ્ત્ર પૂજન કરવું તથા અતિથિનો સત્કાર કરવો. ૧૮ વાનપ્રસ્થાશ્રમ સમાપ્ત થયા પછી ધર્મને જાણનારા બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક તે અગ્નિને આત્માના વિષે આરોપીને દ્વંદ્વરહિત તથા વીતરાગ (વિષયોમાં પ્રીતિ વિનાના) થઇને બ્રહ્માશ્રમના સ્થાન (સંન્યસ્ત) માં વસવું. ૧૯ શુક કહે છે કેઃ—જો પુરૂષને શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન અને અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલું વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તો બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમોમાં તેને શું આવશ્યક છે? ૨૦ એ હું તમને પૂછું છું તે તમારે મને કહેવું જોઇએ. હે નરાધિપ! તે મને વેદાર્થના રહસ્ય પ્રમાણે કહો. ૨૧ જનક કહે છે કેઃ—હે શુક! ગુરૂ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે જેને પોતાની મેળે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેને મોક્ષ મળતો નથી. ૨૨ ગુરૂ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનાર છે અને જ્ઞાન એ નાવ છે. જે પુરૂષ જ્ઞાન પામીને તરી જાય તેણે પછી જ્ઞાન અને ગુરૂ બન્નેને તજી દેવા. ૨૩ કદાપિ વામદેવની પેઠે, પોતાની મેળેજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તથાપિ લોકના ધર્મસેતુનો નાશ થાય માટે અને કર્મની શ્રેણીનો નાશ ન થાય માટે—લોકશિક્ષાના અર્થે પણ ચાર આશ્રમરૂપી ધર્મને પૂર્વજોએ આચરેલો છે. ૨૪ એ ક્રમવડે ધર્મ આચરવાથી અનેક જન્મે પણ શુભાશુભ કર્મનો ત્યાગ થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો સંસારમાં ઘણા જન્મ પામીને તે તે જન્મની વાસનાઓવડે વાસિત થઈ ગયેલી હોય છે, તેમાંથી જ્યારે મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે ત્યારેજ પ્રથમાશ્રમમાં મોક્ષ પામે છે. ૨૬ એ રીતે પ્રથમાશ્રમમાં જેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો હોય એવો જ્ઞાની કે જે જ્ઞાતતત્વ અને મુક્ત હોય તેને મોક્ષના અર્થે ત્રણે આશ્રમોમાં રહેવાનો શો

અર્થ છે ? ૨૭ તેવા પુરૂષે તો માત્ર નિરંતર રાજસ અને તામસ દોષને વર્જવા તથા સાત્વિક માર્ગમાં સ્થિતિ કરીને પોતાની મેળે પોતાના આત્માને જોવો. ૨૮ જે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માને જૂએ છે અને આત્માના વિષે સર્વ પ્રાણીઓને જૂએ છે તે સર્વ પદાર્થને જોઇને, પણ જેમ જળમાં ચાલનાર પક્ષી જળથી લેપાતો નથી તેમ તે લેપાતો નથી. ૨૯ જેમ પક્ષી નીચાણમાંથી એકાએક આકાશમાં ઉડે છે, પણ મનુષ્યની પેઠે ક્રમે કરીને ચઢતું નથી તેમ શાંતિને પામેલો અને સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વરહિત મુક્ત પુરૂષ પણ દેહને તજી એકાએક મોક્ષ પામે છે. ૩૦ હે તાત ! આ વિષે પૂર્વે યયાતિ રાજાએ એક શ્લોક કહેલો છે. મોક્ષ–શાસ્ત્રમાં નિપૂણ પુરૂષો સર્વદા સ્મૃતિમાં જે રાખે છે તે હું તને કહું તે સાંભળ. ૩૧ ચિન્માત્ર બ્રહ્મજ્યોતિ પોતાના વિષેજ છે. તે બીજાના વિષે નથી અને જ્યારે મનુષ્ય સારી રીતે સાવધાન થઇને ચિત્તને યોગમાં આરૂઢ કરે છે ત્યારે પોતે પોતાની મેળે તેને જોઈ શકે છે. ૩૨ જેનાથી બીજો કોઇ ભય પામતો નથી તેમ જે કોઇ બીજાથી ભય પામતો નથી, તેમજ જે કોઇ પદાર્થનો દ્વેષ કરતો નથી કે ઇચ્છા કરતો નથી, એવી સ્થિતિ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ દર્શનનાં એવાં ચિહ્ન છે. ૩૩ જ્યારે મનુષ્ય મન, કર્મ અને વચનવડે સર્વ પ્રાણીના વિષે પાપભાવ કરતો નથી ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૪ જ્યારે મનુષ્ય મનવડે આત્માનો યોગ કરે છે અને મોહ પમાડનારી ઇર્ષ્યાનો ત્યાગ કરે છે, તેમજ કામ અને લોભનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૫ જ્યારે મનુષ્ય સાંભળવાના તથા જોવાના વિષયોમાં અને સર્વ પ્રાણીના વિષે સમાન અને દ્વંદ્વરહિત થાય છે ત્યારે બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૩૬ જ્યારે મનુષ્ય સ્તુતિ અને નિંદાને સમાન જુએ છે; સોનું અને લોઢું, સુખ અને દુઃખ, શીત અને ઉષ્ણ, અર્થ અને અનર્થ, પ્રિય અને અપ્રિય તથા જીવિત અને મરણ, એ સર્વને પણ સમાન જાણે છે ત્યારે બ્રહ્મને પામ્યો કહેવાય છે. ૩૭,૩૮ જેમ કાચબો પોતાનાં અંગને પ્રસારીને પુનઃ ખેંચી લે છે, તેમ સંન્યાસીએ પણ પોતાના મનવડે ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી જોઇએ. ૩૯ જેમ અંધકારયુક્ત ઘર દીવાવડે જોવામાં આવે છે, તેમ બુદ્ધિરૂપી આત્માવડે આત્મા જોઇ શકાય છે. ૪૦ હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ શુક ! એ સર્વ હું ત્હારા વિષે જોઉં છું અને બીજું પણ જે જાણવાયોગ્ય છે તે તું યથાર્થ જાણે છે. ૪૧ હે બ્રહ્મર્ષિ ! તું ત્હારા પિતાની કૃપાથી તથા ત્હારા આચરણથી મ્હારા દેશમાં આવ્યો છે ત્યારથી મેં તને જાણ્યો છે. ૪૨ હે મહામુનિ ! ત્હારા પિતાની કૃપાથી મને પણ દિવ્યજ્ઞાન પ્રકટ થયું છે તેથી મેં તને ઓળખ્યો છે. ૪૩ ત્હારા અધિક વિજ્ઞાનને, અધિક ગતિને અને અધિક ઐશ્વર્યને હું જાણું છું પણ તું જાણતો નથી. ૪૪ ગમે તો તું બાળક છે તેથી અથવા સંશયથી અથવા અશ્રુ આવવાથી જે ભય ઉપજે તેથી, ગમે તેમ પણ તને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છતાં તેની ગતિ તને પ્રાપ્ત થઇ નથી; ૪૫ પણ જ્યારે મ્હારા સરખા તત્વજ્ઞાની પાસેથી ત્હારા સર્વ સંશયો છેદાઇ જશે અને શુદ્ધ નિશ્ચયવડે ત્હારા હૃદયની ગાંઠ છૂટી જશે, ત્યારે તું તે ગતિને પામીશ. ૪૬ હે બ્રહ્મન્ ! તને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, ત્હારી બુદ્ધિ સ્થિર છે અને તું લોલુપ નથી, પણ તું નિશ્ચય વિના પર વસ્તુને પામતો નથી. ૪૭ સુખ અને દુઃખમાં તને વિશેષપણાની બુદ્ધિ નથી, નૃત્ય અને ગાનમાં તને ઉત્સુકતા નથી, તને પ્રિય વિષયોમાં પ્રીતિ ઉપજતી નથી, બાંધવોમાં ત્હારો પ્રેમ બંધાઈ રહેલો નથી, ભયવાળા સ્થાનકોમાં તને ભય નથી;

પરંતુ હે મહાભાગ્ય ! જેના મનથી મૃત્તિકાનું ઢેફું, પથરો અને સુવર્ણ સમાન છે એવો હું તને દેખું છું. ૪૮,૪૯ હું અને બીજા જે જે બુદ્ધિવાળા છે તે સર્વ તને નિર્વિકાર, અક્ષય અને સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગમાં સ્થિતિવાળો જોઇએ છીએ. ૫૦ હે બ્રહ્મન્ ! આ લોકમાં બ્રાહ્મણનું જે ફળ છે અને મોક્ષનો અર્થ જેનાં રૂપ છે, તે સ્થિતિમાં તું રહેલો છે. હવે તું મને બીજું શું પૂછે છે ? તે કહે. ૫૧

यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन् वै वर्तसे ब्रह्मन् किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकोत्पत्तौ शतोपरि चतुपंचशत्तमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

અધ્યાય ૧૫૫ મો-શુકમુનિ પુનઃ આશ્રમ પ્રતિ ગયા-હિમાલયનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं कृतात्मा कृतनिश्चयः ॥
॥ आत्मानात्मानमास्थाय दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે,-જનકનું એવું વચન સાંભળીને નિશ્ચય કર્યો છે જેણે એવો દૃઢ બુદ્ધિવાળો શુક પોતાના મનવડે આત્માના વિષે સ્થિત થઇને અને બુદ્ધિવડે આત્માને જોઇને તથા પોતાનું કાર્ય થયું તેથી સુખી અને શાંત થઇને છાનોમાનો હિમાચળ પ્રતિ વાયુના સરખા વેગથી ઉત્તર દિશામાં મુખ કરીને ચાલ્યો. ૧,૨ એજ સમયે દેવર્ષિ નારદ પણ સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા હિમાચળ જોવાને આવ્યા હતા. ૩ તે હિમાચળ પર્વત અપ્સરાઓના સમુદાયવડે વ્યાપ્ત હતો. શાંત એવા ધ્વનિવડે તે નાદયુક્ત થઇ રહેલો હતો. તેના ઉપર હજારો કિન્નર ફરતા હતા તથા ત્યાં અનેક ભ્રમર ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. ૪ તેના ઉપરના વનમાં મદ્ગુ, ખંજરીટ, જીવંજીવક અને વિચિત્રવર્ણવાળાં મોર સેંકડો પ્રકારે પોતાના શબ્દ ઉચ્ચારતાં હતાં. ત્યાં અનેક રાજહંસનાં ટોળાં ફરતાં હતાં તથા કાળા વર્ણની કોયલો ટૌકા કરતી હતી. ૫,૬ પક્ષીનો રાજા ગરૂડ તો નિરંતર તેના ઉપરજ રહેતો હતો. ચારે લોકપાળ, દેવો તથા ઋષિઓના સમૂહ પણ તેના ઉપર જગતનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી નિરંતર આવતા હતા. મહાત્મા વિષ્ણુએ તે પર્વત ઉપર પુત્રનાઅર્થે તપ કર્યું હતું. ૭,૮ વળી કુમારસ્વામીએ બાળકપણામાં દેવતાઓને તેના ઉપર ફેંકી દીધા હતા. અને તેણે ત્રણેલોકનું અપમાન કરીને પોતાની શક્તિને ત્યાં પૃથ્વીપર મૂકી હતી. ૯ તે વખતે જગતના સ્વામી સ્કંદે આવું વચન કહ્યું હતું કે, જે પુરૂષ મ્હારાથી અધીક હશે, ૧૦ જેને બ્રાહ્મણો ઘણા પ્રિય હશે, જે બ્રાહ્મણોનું પાલન કરનાર હશે અને જે ત્રણેલોકમાં સર્વથી વધારે વીર્યવાન હોય તે આ શક્તિને ઉપાડો અથવા હલાવો. ૧૧ એવું સ્કંદનું વચન સાંભળીને સર્વ લોકો વ્યથીત થયા કે આ શક્તિને હવે કોણ ઉપાડશે ? ૧૨ પછી ભગવાન વિષ્ણુએ વિચાર્યું કે, આ આક્ષેપથી સર્વ દેવોનાં મન અને ઇન્દ્રિયો ભ્રમિત થઇ ગયાં છે અને અસુર તથા રાક્ષસોસહિત હારી ગયા છે, માટે હવે શું કરવાથી ઠીક થાય ? એમ તેમણે વિચાર કર્યો. ૧૩ પછી સ્કંદે ભગવાન પુરૂષોત્તમે મૂકેલા આક્ષેપને સહન કર્યો નહિ

અને તેમણે અગ્નીમય શક્તિ તરફ દષ્ટિ કરી. ૧૪ પછી વિશુદ્ધાત્મા ભગવાને તે પ્રજ્વલિત શક્તિને ડાબા હાથવડે ઝાલીને હલાવી નાખી. જે સમયે બળવાન વિષ્ણુએ તે શક્તિને કંપાવી તે સમયે પર્વત, વન અને અરણ્યસહિત સઘળી પૃથ્વી કંપાયમાન થઇ. ૧૫,૧૬ વિષ્ણુ શક્તિને ઉપાડવાને સમર્થ હતા, તથાપી તે શક્તિ સ્કંદરાજે રક્ષણ કરેલી હોવાથી સ્કંદરાજની માત્ર ધર્ષણા કરવાનેજ વિષ્ણુએ તેને કંપાયમાન કરી. શક્તિને કંપાવીને ભગવાને પ્રહ્લાદને કહ્યું કે કુમારસ્વામીનું સામર્થ્ય જો, એના જેવું બીજાથી નહિ થાય; પરંતુ એવા વચનને પ્રહ્લાદે સહન ન કરીને તેને ઉપાડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેજ વેળાએ શક્તિને ગ્રહણ કરી પણ તેને કંપાવી શક્યો નહિ. પછી હિરણ્યકશિપુનો પુત્ર પ્રહ્લાદ મોટા નાદ કરીને હલાવવા ગયો પરંતુ વિહ્વળ અને મૂર્છિત થઇને પર્વતના શિખર ઉપર પૃથ્વીપર પડ્યો. વૃષધ્વજ શંકર તે પર્વતની ઉત્તર દિશાએ જઇને પર્વતરાજની એક બાજુ ઉપર દુર્ધર્ષ તપ કરતા હતા અને તેમના આશ્રમની ચારે બાજુ પ્રજ્વલિત અગ્નિએ "આદિત્ય પર્વત નામે પ્રજ્વલિત પર્વત નાખ્યો હતો. તે પર્વતની પાસે અકૃતાત્મા પાપી પુરૂષો જઇ શકતા નહોતા અને યક્ષ, રાક્ષસ તથા દાનવો પણ જઇ શકતા નહોતા. ૧૫,૨૨ તે પર્વત દશ યોજન વિસ્તારવાળો અને અગ્નિની જ્વાળાઓથી વીંટાયલો હતો તથા વીર્યવાન ભગવાન અગ્નિ તેના ઉપર નિવાસ કરીને, બુદ્ધિમાન મહાદેવનાં સર્વ વિઘ્નને સમાવી દેતો હતો. તે સ્થળમાં સર્વ દેવોને પરિતાપ પમાડતા મોટા વ્રતવાળા મહાદેવે એક ચરણ ઉપર ઉભા રહીને દેવનાં એક હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું. વળી તે બુદ્ધિમાન પર્વતરાજની પૂર્વ દિશામાં પર્વતના એકાંત તટ ઉપર મોટા તપવાળા પરાશરના પુત્ર વ્યાસ મહાત્મા પોતાના શિષ્યોને વેદનું અધ્યયન કરાવતા હતા. ૨૩, ૨૬ તેમના એક શિષ્ય મહાભાગ્ય સુમંતુ હતા, બીજા શિષ્ય વૈશંપાયન હતા, ત્રીજા શિષ્ય મોટી બુદ્ધિવાળા જૈમિનિ હતા અને ચોથા શિષ્ય તપસ્વી પૈલ હતા. ૨૭ એ વિના બીજા પણ અનેક શિષ્યોથી વીંટાયલા મોટા તપવાળા વ્યાસ ત્યાં રહેતા હતા. શુક મુનિએ તે સ્થળમાં આવીને પોતાના પિતાના રમણીય અને ઉત્તમ આશ્રમને જોયો. ૨૮ જેમ આકાશમાં સૂર્ય હોય તેમ વિશુદ્ધ મનવાળો અરણીપુત્ર શુક તે સ્થળમાં ગયો. પછી વ્યાસે જાણે દેદીપ્યમાન અગ્નિ આવતો હોય, તેવા સૂર્યની સરખી કાંતિવાળા પોતાના પુત્રને આવતો જોયો. જેમ ધનુષ્યની પણછમાંથી છૂટેલાં બાણ ચાલ્યાં આવતાં હોય તેમ વૃક્ષ, પર્વત અથવા વિજયમાં આસક્તિ વિનાનો યોગયુક્ત મહાત્મા શુક ચાલ્યો આવતો હતો. ૨૯,૩૦ પછી તે અરણીપુત્રે પોતાના પિતાની પાસે આવીને ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને મહામુનિ શુક પિતાના બીજા શિષ્યોને પણ જેમ ઘટે તેમ મળ્યો. ૩૧ પછી શુકમુનિએ જનકની સાથે જે સંવાદ થયો હતો તે સર્વ પ્રસન્ન મનથી નિવેદન કર્યો. ૩૨ પછી એ સ્થિતિમાં હિમાલયના પૃષ્ઠ ઉપર પરાશરના પુત્ર મહામુનિ વીર્યવાન વ્યાસ પોતાના પુત્રને અને બીજા શિષ્યોને અધ્યયન કરાવતા નિવાસ કરીને રહ્યા. ૩૩ એક સમયે વેદના અધ્યયનથી સંપન્ન થયેલા, શાંત મનવાળા અને જીતેન્દ્રિય વ્યાસના શિષ્યો તે (વ્યાસ) ની આસપાસ વીંટાઇને બેઠા હતા. ૩૪ તે સર્વની સ્થિતિ અંગસહિત સમગ્ર વેદના વિષે થયેલી હતી. એ વખતે તપસ્વી શિષ્યોએ હાથ જોડીને પોતાના ગુરૂ વ્યાસને આ પ્રમાણે કહ્યું; ૩૫ શિષ્યો કહે છે કેઃ—હે ગુરો ! તમે અમને મોટા તેજથી યુક્ત કર્યા અને અમારો યશ પણ વધાર્યો હવે ગુરૂજી અમારા ઉપર એક અનુગ્રહ કરે એમ અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ. ૩૬ શિષ્યોનું

એવું વચન સાંભળીને તે બ્રહ્મર્ષિ વ્યાસે તેઓને કહ્યું કે, હે પુત્રો ! તમારૂં જે પ્રિય કરવાનું હોય તે મને કહો. ૩૭ હે રાજન્ ! ગુરૂનું એવું વચન સાંભળીને મનમાં હર્ષ પામેલા શિષ્યો પુનઃ હાથ જોડીને, મસ્તક નમાવીને તથા ગુરૂને પ્રણામ કરીને એક સાથે આ પ્રમાણે ઉત્તમ વચન બોલ્યા કે; હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! જો ઉપાધ્યાય અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હોય તો અમને ધન્ય છે. ૩૮,૩૯ અમારી એવી ઇચ્છા છે કે મહર્ષિએ અમને એક વરદાન આપવું. તે એવું કે અમે જે વેદનું તમારી પાસેથી અધ્યયન કર્યું તે વિષે અમને કોઈ પ્રશ્ન કરે, તેને અમે એ વિદ્યા શીખવીએ અને એ રીતે તે વિદ્યા મનુષ્યના વિષે પ્રસિદ્ધિ પામે, અમારા ઉપર કૃપા કરીને અમને એટલું વરદાન આપો. અમે તમારા ચાર શિષ્ય છીએ અને અમારો ગુરૂપુત્ર પાંચમો છે. એ સર્વના વિષે વેદ સ્થિતિ કરીને રહે (અમે વેદના આચાર્ય થઇએ) એ અમારે ઇચ્છિત વરદાન માગવાનું છે. ૪૦,૪૧ પોતાના શિષ્યોનું વચન સાંભળીને વેદના અર્થના તત્વને જાણનાર, લોકમાં બુદ્ધિમાન અને પરલોકના અર્થનું ચિંતન કરનાર ધર્માત્મા પરાશરના પુત્ર વ્યાસમુનિએ ધર્મયુક્ત અને કલ્યાણ કરનારૂં વચન કહ્યું કે.—જે પુરૂષ જાતિથી બ્રાહ્મણ હોય તેને સર્વદા એ જ્ઞાન આપવું. વળી જે બ્રહ્મની સેવા કરતો હોય અને જે પુરૂષ બ્રહ્મલોકમાં નિવાસની ઇચ્છા કરતો હોય તેને એ જ્ઞાન આપવું. તમે ઘણા થાઓ અને આ વેદનો વિસ્તાર કરો. ૪૨,૪૪ જે પુરૂષ શિષ્ય થયા વિના વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને આવે તેને એ વેદનું જ્ઞાન આપવું નહિ; તેમજ જે પુરૂષ વ્રતધારી ન હોય તથા અદૃઢમનવાળો હોય તેને પણ એ વેદનું જ્ઞાન આપવું નહિ. એ રીતે પ્રથમ શિષ્યના સર્વ ગુણોને યથાર્થ જાણીને વિદ્યા આપવી; ૪૫ પરંતુ તે (શિષ્ય)ના ગુણો અને ચરિત્રની પરિક્ષા કર્યા વિના કોઈ પણ પ્રકારે વિદ્યા આપવી નહિ જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા તાપ દેવાથી, કાપવાથી અને કસોટીપર કસ કાઢવાથી થાય છે તેમ શિષ્યને પણ તેના કુળ અને ગુણ આદિથી તપાસી લેવો. વળી તમારે શિષ્યોને યોજી ન શકાય એવા કામમાં તથા મોટા ભયના કામમાં યોજવા નહિ. ૪૬,૪૭ પરંતુ જેની જેવી બુદ્ધિ અને જેનું જેવું પઠન હશે તેને તેવી વિદ્યા ફળશે. સર્વ લોકો એ વિદ્યાથી સંકટને તરી જાઓ અને સર્વ લોકો કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરો એવી મ્હારી આશીષ છે. ૪૮ એ વેદનું જ્ઞાન ચારે વર્ણને સંભળાવવું; પણ બ્રાહ્મણને શ્રોતારૂપે આગળ રાખીને સંભળાવવું, કેમકે વેદનું અધ્યયન કાંઇ નાનું સુનું કામ નથી—અર્થાત્ તે મહત્કાર્ય છે. ૪૯ ભગવાન બ્રહ્મદેવે દેવતાઓનું સ્તવન કરવાને વેદ ઉત્પન્ન કર્યા છે, માટે જે પુરૂષ વેદપારગ બ્રાહ્મણની મોહથી નિંદા કરશે તે પુરૂષ બ્રાહ્મણના શાપથી નિઃસંશય પરાભવને પામશે. વળી જે પુરૂષ અધર્મવડે તેનું વિપરીત બોલશે અથવા જે અધર્મથી તેને પ્રશ્ન કરશે તેમાંનો કોઇપણ પુરૂષ મૃત્યુ પામશે અથવા લોકમાં દ્વેષને પાત્ર થશે. ૫૦,૫૨ આ પ્રમાણે મેં તમને સ્વાધ્યાયના વિધિના વિષે સર્વ વાર્તા નિરૂપણ કરી અને વિશેષમાં " શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરવો " એ વાર્તા તમારે ધ્યાનમાં રાખવી. ૫૩

एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति ।
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥ ५३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुको-

स्पर्शौ शतोपरि पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

અધ્યાય ૧૫૬ મો વ્યાસ-નારદ સમાગમ અને સાત પ્રકારના વાયુનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः ॥
॥ अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजीरे तदा ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-એ પ્રમાણે ગુરૂનાં વચનને સાંભળીને મોટા તેજવાળા વ્યાસના શિષ્યો મનમાં હર્ષ પામીને, તે સમયે એક બીજાને ભેટવા લાગ્યા. ૧ અને બોલ્યા કે,- ભગવાન વ્યાસે જે કહ્યું છે તે જે સમયે કરીશું તે સમયે અને તે પછીના સમયે પણ શ્રેષ્ઠ હિત કરનારૂં છે; માટે તે વચન આપણા ચિત્તમાં આરૂઢ થયું છે અને આપણે તેજ પ્રમાણે કરીશું. ૨ એવી રીતે મનમાં સારી રીતે પ્રસન્ન થઇને અને એક-બીજાને કહીને વાક્ય બોલવામાં કુશળ શિષ્યોએ પુનઃ ગુરૂને વિજ્ઞાપના કરી. તેઓ બોલ્યા કે,-હે મહામુનિ ! હે પ્રભો ! જો તમારી આજ્ઞા હોય તો આ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર જઇને વેદને અનેક પ્રકારે વિસ્તારવાની અમારી ઇચ્છા છે. ૪ એવી રીતે શિષ્યોનું વચન સાંભળીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર વ્યાસે ધર્મ અને અર્થસહિત તથા હિતકારક આવું વચન કહ્યું. ૫ વ્યાસજી બોલ્યા કે,-પૃથ્વી ઉપર અથવા દેવલોકમાં જ્યાં તમને ગમે ત્યાં જાઓ પણ તમારે પ્રમાદ કરવો નહિ, કેમ કે વેદ એ અત્યંત છળભરેલો છે-અર્થાત્ મનુષ્ય ગુરૂની પાસે ભણ્યા વિના વેદનો અર્થ વિચારવા જાય તો ઉલટે માર્ગે ચઢી જાય છે. ૬ પછી તે સર્વે શિષ્યો સત્યવાદી ગુરૂની આજ્ઞા લઇને, ગુરૂની પ્રદક્ષિણા કરીને તથા મસ્તક નમાવીને ગયા. ૭ પછી તેમણે પૃથ્વી ઉપર ઉતરીને ચાતુર્હોત્રની કલ્પના કરી અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને યજ્ઞ કરાવવા લાગ્યા. ૮ અને બ્રાહ્મણોથી પૂજન પામીને નિરંતર આનંદ પામતા તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી થયા તથા યાજન અને અધ્યાપનકર્મમાં આસક્ત થઇને શ્રીમંત તથા લોકમાં પ્રખ્યાત થયા. ૯ હવે જ્યારે શિષ્યો ગયા ત્યારે પોતાના પુત્રસહિત બુદ્ધિમાન વ્યાસ છાના-માના ધ્યાનાસક્ત થઇને એકાંતમાં બેઠા. ૧૦ એવામાં એક સમયે અત્યંત મોટું તપ કરનારા નારદ મુનિએ તે આશ્રમમાં વ્યાસને જોયા, ત્યારે નારદ મધુરાક્ષરવાળી વાણીવડે બોલ્યા કે,- હે બ્રહ્મર્ષિશ્રેષ્ઠ ! અહીં આજ વેદનો ધ્વનિ સંભળાતો નથી, પણ તમે એકલા ધ્યાનાસક્ત થઇને છાનામાના કાંઇ ચિંતન કરતા હો તેમ બેઠા છો તેનું શું કારણ છે ? ૧૧,૧૨ જેમ રાહુએ ગળેલો ચંદ્રમા ગ્રહણના વિષે શોભતો નથી, તેમ વેદના ધ્વનિથી રહિત થયેલો આ પર્વત રજવડે શોભતો નથી. ૧૩ આ પર્વત ઉપર દેવોના સમુદાય રહે છે તથાપિ તેના ઉપર હવે વેદધ્વનિ થતો નથી તેથી ભિલના ઘર જેવો જણાતો તે, પેહેલાંના જેવો પ્રકા-શતો નથી. ૧૪ તેમજ વેદના ધ્વનિ વિનાના પર્વતપર રહેનારા ઋષિઓ, દેવો અને મોટા બળવાળા ગંધર્વો પણ પૂર્વની પેઠે શોભતા નથી. ૧૫ એવું નારદનું વચન સાંભળીને કૃષ્ણ-દ્વૈપાયન (વ્યાસ) મુનિ બોલ્યા કે, હે વેદવાદના વિષે વિચિક્ષણ મહર્ષિ ! તમે જે બોલ્યા તે સર્વ મ્હારા મનને અનુકૂળ છે અને તમે એવું બોલવાને યોગ્યજ છો, કેમકે તમે સર્વજ્ઞ,

સર્વદર્શી અને સર્વત્ર કુતૂહલવાળા છો. ૧૬,૧૭ ત્રણે લોકમાં જે બને છે તે સર્વને તમે જાણો છો અને જે થાય છે તે તમારા અભિપ્રાયમાંજ છે. માટે હે વિપ્રર્ષે ! મને આજ્ઞા કરો; હું શું કરૂં ? ૧૮ હે બ્રહ્મર્ષે ! મ્હારે હવે જે કરવું જોઇએ તે મને કહો. મ્હારા શિષ્યો મને તજીને ગયા ત્યારપછી મ્હારૂં મન અતિશય હર્ષયુક્ત રહેતું નથી. ૧૯ નારદ કહે છે કે,–વેદનું આવર્તન ન કરવું એ વેદનું દૂષણ છે, વ્રત ન પાળવું એ બ્રાહ્મણનું દૂષણ છે, *વાહીક દેશ એ પૃથ્વીનું દૂષણ છે અને કૌતૂહલ એ સ્ત્રીઓનું દૂષણ છે. ૨૦ માટે તમે તમારા બુદ્ધિમાન્ પુત્રની સાથે વેદનું અધ્યયન કરો. તેથી વેદના ધ્વનિવડે રાક્ષસોના ભયથી થયેલો અંધકાર નાશ પામશે. ૨૧ ભીષ્મ કહે છે કે,–નારદનું વચન સાંભળીને પરમ ધર્મને જાણનારા તથા વેદાભ્યાસમાં દૃઢ વ્રતવાળા વ્યાસે હર્ષ પામીને કહ્યું કે,–બહુ સારૂં હું તેમ કરીશ. પછી વ્યાસ શિક્ષાયુક્ત સ્વર કે જે જાણે ત્રણ લોકને પૂરી નાખશે તેવા ઉચ્ચ સ્વરવડે પોતાના પુત્ર શુકની સાથે વેદાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ૨૨,૨૩ એ રીતે અનેક ધર્મનો વાદ કરતા તે પિતા–પુત્ર વેદનું અધ્યયન કરતા હતા એટલામાં સમુદ્રના વાયુથી કંપાવેલો વાયુ અત્યંત વાવા લાગ્યો. ૨૪ તે જોઇને વ્યાસે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,–ભાઇ ! હમણાં અનધ્યાય (અધ્યયન કરવાને નિષિદ્ધ સમય) છે માટે અધ્યયન કરીશ નહિ એ રીતે પિતાએ શુકને માત્ર અધ્યયન કરતાં વાર્યો તેથી તે (શુક)ના મનમાં કુતૂહલ ઉપજ્યું. ૨૫ અને તેણે પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે,–હે બ્રહ્મન્ ! આ વાયુ કયાંથી ઉત્પન્ન થયો ? તેમજ એ વાયુનું સઘળું કર્મ પણ તમારે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૨૬ આ પ્રમાણે અનધ્યાયના નિમિત્તથી શુકનો આવો પ્રશ્ન સાંભળીને વ્યાસમુનિ પરમ વિસ્મય પામ્યા અને આવું વચન બોલ્યા કેઃ—હે પુત્ર ! તને દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત થયાં છે, ત્હારૂં મન સ્વભાવથીજ નિર્મળ છે, તમોગુણ અને રજોગુણ ત્હારામાં છે નહિ, તું નિરંતર સત્વગુણમાં રહેલો છે. ૨૭,૨૮ અને જેમ મનુષ્ય આરસીમાં પોતાની છાયાને જૂએ, તેમ તું સ્વયમેવ ત્હારા આત્માને જૂએ છે; માટે તું ત્હારી બુદ્ધિમાં ત્યાગ–ભાગવડે વેદના અર્થનું ચિંતન કરીને નિશ્ચય કર અને શોધી કાઢ કે વાયુ કયાંથી ઉત્પન્ન થયો અને તેનું શું કર્મ છે ? ૨૯ વિષ્ણુ કે જે વ્યાપક પરમાત્મા છે તે સંબંધી " અર્ચિ " નામનો માર્ગ દેવયાન છે. સાત્વિક ઉપાસકો કે જે તે માર્ગે જાય છે તેઓને તે માર્ગ જ્યાંથી પુનઃ પડવું પડતું નથી તેવા વિષ્ણુલોકને પમાડે છે; અને પિતૃયાન એટલે ધૂમમાર્ગ તામસ છે, જે પુરૂષો તે માર્ગે જાય છે તેઓની પુનરાવૃત્તિ થાય છે. એ રીતે સ્વર્ગમાં અને અધોદેશમાં જવાના બે માર્ગ છે. પૃથ્વી ઉપર અને અંતરિક્ષમાં જ્યાં જ્યાં વાયુઓ વાય છે ત્યાં ત્યાં વાયુના સાત માર્ગ છે; તે તું અનુક્રમે સાંભળ. ૩૦,૩૧ દેહમાં અને બ્રહ્માંડમાં દેવના સમૂહો, સાધ્યદેવો અને મોટા બળવાળા મહાભૂતો છે. તેઓનો પુત્ર " સમાન " નામે થયો તે ઘણો દુર્જય છે. ૩૨ સમાનનો પુત્ર ઉદાન થયો, તેનો પુત્ર વ્યાન થયો, તેનો પુત્ર અપાન થયો અને તેનો પુત્ર પ્રાણ થયો. દુર્ધર્ષ અને શત્રુને તપાવનારા પ્રાણવાયુને પુત્ર નથી. હવે હું તને એ વાયુઓનાં જૂદાં જૂદાં કર્મ કહું છું તે સાંભળ. ૩૩,૩૪ પ્રાણવાયુ સર્વ પ્રાણીઓને જૂદી જૂદી ચેષ્ટાઓ કરવામાં શક્તિ આપે છે, તથા પ્રાણીઓને શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને જીવાડે છે, માટે તેને " પ્રાણ " કહે છે. ૩૫ જે વાયુ આકાશમાં

---

* પૂર્વે પંજાબના એક ભાગનું નામ " વાહીક " હતું.

રહેલા અને વરાળથી તથા ગરમીથી થયેલાં વાદળાંના સમુદાયને વાયુના પ્રથમ માર્ગમાં પ્રેરણા કરે છે તે "પ્રવાહ" નામે પહેલો વાયુ છે; અને તેજ વાયુ ધુમ, જ્યોતિ તથા સ્નેહ, એ ક્રમથી વીજળીપણાને પામીને મોટા તેજવાળો થાય છે. તાત્પર્ય કે યોગી ઘ્રાણ, હૃદય, નાભિ, પાદાંગુષ્ઠ, એમાંથી કોઇ પણ સ્થાને પ્રાણવાયુને રોકીને નીલવર્ણના તથા **ઓમ્** એવા બીજવાળા પ્રાણનું ચિંતન કરવાથી કેટલેક કાળે સિદ્ધિને પામે છે, અને જીવતાં છતાંજ પ્રવહમાર્ગે સંચાર કરે છે, તથા જ્યારે દેહનો અંત થાય છે ત્યારે પ્રવહમાર્ગેજ તાદાત્મ્યને પામે છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર યોગના વિષે યોજના કરવી. "આવહ" નામે બીજો વાયુ ગર્જના કરતો વહન કરે છે. ૩૬,૩૭ તે ચંદ્રાદિનક્ષત્રમંડળનો ઉદય કરે છે, તથા દેહની માંહે જઠરાગ્નિને પ્રજ્વલિત કરે છે, એમ પંડિતો કહે છે. અર્થાત્ નક્ષત્રમંડળની ચારે બાજુ જે વાયુ વાય છે તે "આવહ' નામે વાયુ કહેવાય છે. ૩૮ ત્રીજો વાયુ "ઉદ્વહ" નામે છે. એ સર્વથી મોટો વાયુ ચારે સમુદ્રમાંથી જળ લાવીને તેનું ધારણ કરે છે, અને તે જળને આકાશમાં ચઢાવીને મેઘને આપે છે, તથા મેઘને જળની સાથે સંયુક્ત કરીને તેની વૃષ્ટિ કરાવે છે. એ વાયુ સદૈવ ગતિમાન છે. ૩૯,૪૦ એજ વાયુ આકાશમાં જે અનેક મેઘ ફરે છે તેને ખેંચી જઇને છુટા છુટા કરી નાખે છે, અને જ્યારે તે મેઘ વૃષ્ટિનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે "ઘનાઘન" કહેવાય છે. ૪૧ તે મેઘ એકત્ર થયેલા છતાં પણ વાયુથી જ્યારે જૂદા જૂદા પ્રક્ષિપ્ત થાય છે અને વેણુની પેઠે શબ્દ કરે છે, ત્યારે તે "નદ" કહેવાય છે. વળી તે મેઘ જગતનું રક્ષણ કરવાને માટે જળ વર્ષાવીને ખાલી થાય છે તથાપિ તે વાયુવડે પુનઃ મેઘપણાને ધારણ કરે છે. ૪૨ જે વાયુ પ્રાણીઓનાં વિમાનને આકાશ માર્ગે વહન કરે છે તે ચોથો "સંવહ" નામે વાયુ કહેવાય છે. એ વાયુ પર્વતોને ભાગી નાખે છે. ૪૩ એ વાયુ ઘણો રૂક્ષ હોય છે અને ઘણો વેગવાળો હોય છે. તેનાથી પર્વતો પીડા પામે છે. જ્યારે મેઘ એ વાયુસહિત થાય છે ત્યારે તે (મેઘ) "બલાહક" કહેવાય છે. ૪૪ જે વાયુ દારૂણ ઉત્પાતસહિત આકાશમાં સંચાર કરીને મેઘગર્જના ઉત્પન્ન કરે છે તે મોટા વેગવાળા પાંચમા વાયુને "વિવહ" કહે છે. ૪૫ જે વાયુમાં દિવ્ય એવું આકાશગંગાનું પવિત્ર જળ આકાશ માર્ગે ઉંચું ચઢે છે, અને જે વાયુ તે જળને નીચે ન પડવા દેતાં ઉપરજ વહન કરાવે છે. ૪૬ જે વાયુમાં સૂર્યનાં કિરણો દૂરથી અથડાઇને પાછાં પડવાથી તે હજાર કિરણવાળો થઇને શોભે છે, અને જેનાવડે પૃથ્વી શોભે છે. ૪૭ જ્યારે ચંદ્રમા ક્ષીણ થઇ જાય ત્યારે જેનાવડે તે (ચંદ્ર) પુનઃ તૃપ્તિ પામીને પૂર્ણ મંડળવાળો થાય છે, તે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છઠ્ઠો "પરિવહ" નામે વાયુ છે. ૪૮ જે વાયુ સર્વ પ્રાણધારણ કરનારાઓના પ્રાણને સમય આવ્યે દૂર કરે છે, જેના માર્ગમાં મૃત્યુ અને યમ બન્ને પાછળ પાછળ જાય છે. ૪૯ હે અધ્યાત્મચિંતક પુત્ર! ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવામાં સુંદર એવા યોગીઓ જેને શાંત બુદ્ધિવડે રૂડી રીતે જૂએ છે તેથી જે તેઓને મોક્ષ આપે છે. ૫૦ જે વાયુને પામીને દક્ષપ્રજાપતિના દસહજાર પુત્રો બ્રહ્માંડને ભેદીને નીકળી ગયા છે. ૫૧ જેનો સ્પર્શ થવાથી કર્મભોગ નાશ થઇને મરણ પામેલો પુરૂષ મોક્ષનેજ પામે છે અને પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી, એ સાતમા વાયુને "પરાવહ" નામે ઉત્તમ વાયુ કહે છે. ૫૨ એ વાયુનું અતિક્રમણ કરવું બહુ કઠિન છે. એ પ્રમાણે તે દિતિના પુત્ર સાત વાયુઓ પરમ અદ્ભુત છે, સર્વ સ્થાનમાં ગમન કરનારા અને સર્વને ધારણ કરનારા

તે સર્વ નિરંતર વાયા કરે છે. ૫૩ આ એક મોટું આશ્ચર્ય છે કે આ પર્વતશ્રેષ્ઠને અતિશય વેગથી વાતા તે વાયુએ એકાએક કંપાવ્યો. ૫૪ હે તાત ! વિષ્ણુના નિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો આ વાયુ જ્યારે વેગવડે પ્રેરાય છે અને એકાએક વાવા માંડે છે ત્યારે જગત વ્યથિત થાય છે. ૫૫ વાયુથી વાયુનું ભય જગતરૂપ બ્રહ્મ-(વેદ)ને થાય છે, તેથી વાયુ વાતો હોય ત્યારે વેદાધ્યયન કરવાથી બ્રહ્મ પીડિત થાય છે, માટે બ્રહ્મવેત્તાઓ વાયુ વાતો હોય ત્યારે વેદનું અધ્યયન કરતા નથી. ૫૬ એ પ્રમાણે કહીને પરાશરના સમર્થ પુત્ર વ્યાસે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,-હવે અધ્યયન કર. એમ કહીને આકાશગંગા તરફ ગયા. ૫૭

एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगंगामगात्तदा ॥ ५७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकोत्पत्तिर्नाम शतोपरि षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

અધ્યાય ૧૫૭ મો-નારદ અને શુકમુનિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे शून्ये नारदः समुपागतम् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान् प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-એક સમયે એકાંત સ્થળમાં સ્વાધ્યાયના વિષે આસક્ત થયેલા શુક મુનિને વેદાર્થ પૂછવાની ઇચ્છાથી નારદમુનિ આવ્યા. ૧ શુકમુનિએ દેવર્ષિ નારદને આવેલા જોઇને વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે અર્ઘ્યપૂર્વક તેમનું પૂજન કર્યું. ૨ ત્યાર પછી નારદ પ્રસન્ન થઇને બોલ્યા કે,-હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હે વત્સ ! હર્ષ પામેલો હું તને કયા કલ્યાણથી યુક્ત કરૂં ? ૩ હે ભારત ! નારદનું એવું વચન સાંભળીને શુકમુનિ બોલ્યા કે,-આ લોકમાં જે હિત હોય તેની સાથે મ્હારી યોજના કરો. ૪ નારદ કહે છે કે-પૂર્વે જેઓનાં સારા સંસ્કારવાળાં મન છે એવા ઋષિઓને તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઇ, ત્યારે ભગવાન સનત્કુમારે આવું વચન કહ્યું હતું કે,-વિદ્યાસમાન બીજું નેત્ર નથી, સત્યસમાન બીજું તપ નથી, પ્રીતિસમાન બીજું દુઃખ નથી અને ત્યાગસમાન બીજું સુખ નથી. ૫,૬ પાપકર્મથી નિવૃત્તિ, નિરંતર પુણ્યશીલ થવું, સારી વૃત્તિ રાખવી અને સારો આચાર પાળવો, એજ સર્વોત્તમ કલ્યાણ છે. મનુષ્યજન્મ સુખ ભોગવવા માટે નથી; જે પુરૂષ મનુષ્ય જન્મને પામીને સંસારની વસ્તુઓમાં પ્રીતિ કરી આસક્ત થાય છે તે મોહને પામે છે, કેમ કે સંસારની વસ્તુનો યોગજ દુઃખનું લક્ષણ છે. તે દુઃખથી મૂકાવવાને સમર્થ નથી. ૮ જે પુરૂષ સંસારની વસ્તુઓમાં આસક્ત થાય છે તેની બુદ્ધિ મોહરૂપી જાળને વધારનારી થાય છે; અને જ્યારે પુરૂષ મોહની જાળથી વીંટાય છે ત્યારે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખ ભોગવે છે. ૯ જે પુરૂષને કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તેણે સર્વ ઉપાયવડે કામ અને ક્રોધનો નિગ્રહજ કરવો, કેમ કે તે બે વિકારજ કલ્યાણનો નાશ કરવાને સદા તત્પર રહેલા છે. ૧૦ ક્રોધથી નિરંતર તપનું રક્ષણ કરવું, મત્સર (અદેખાઇ)થી નિરંતર લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરવું, માન અને અપમાનથી નિરંતર વિદ્યાનું રક્ષણ કરવું અને પ્રમાદથી નિરંતર આત્માનું રક્ષણ કરવું. ૧૧ સૌજન્ય એ પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા એ પરમ બળ છે, આત્મજ્ઞાન એ પરમ

જ્ઞાન છે, અને સત્યથી તો બીજું પરમ (શ્રેષ્ઠ) છેજ નહિ. ૧૨ સત્યવચન સદા કલ્યાણકારી છે, એ સત્યથી પણ હિતકર કહેવું વધારે શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે પ્રાણીઓનું જે અત્યંત હિત કરનારૂં છે, એજ સત્ય છે, એમ હું માનું છું. ૧૩ જે પુરૂષ સર્વે આરંભનો ત્યાગ કરનારો છે, કોઇના આશિર્વાદને ઇચ્છતો નથી, કોઇ વસ્તુને " મ્હારી છે " એમ માનીને ગ્રહણ કરતો નથી તથા જેણે મમણું તજી દીધું છે તેનેજ વિદ્વાન્ અને તેનેજ પંડિત માનવો. ૧૪ જે પુરૂષ ઇંદ્રિયોને પોતાના કબજામાં રાખીને વિષયોને ભોગવે છે, પરંતુ શાંત મનવાળો, નિર્વિકારી તથા સાવધાન રહેનારો પુરૂષ તેમાં આસક્ત થતો નથી, તેમજ દેહાદિની સાથે આત્મા (પોતા)ના તાદાત્મ્યપણાનો બાધ કરીને કેવળરૂપ થઇને દેહ અને ઇંદ્રિયોસહિત વર્તે છે, તેમ તે વિના પણ વર્તે છે, તેને મુક્ત પુરૂષ જાણવો અને તેજ થોડા કાળમાં પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૫-૧૭ વળી પુરૂષે સર્વ પ્રાણીની સાથે મિત્રભાવ માનીને કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ, તેમજ મનુષ્ય જન્મ પામીને કોઇની સાથે વેર પણ કરવું નહિ. ૧૮ જે પુરૂષ આત્મજ્ઞાની અને જીતેંદ્રિય હોય છે તેનું અકિંચન્ય (પાસે કાંઇજ નહિ હોવું—નિષ્કિંચન ભાવ), અત્યંત સંતોષ, કોઈની પાસેથી કશાની ઇચ્છા ન રાખવાનો ગુણ અને ગાંભીર્ય (અચપળતા) એજ સર્વોત્તમ શ્રેય છે. ૧૯ હે તાત ! તું પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને જીતેંદ્રિય થા અને આ લોક તથા પરલોકમાં અભય સ્થાનમાં સ્થિર થા. અર્થાત્ તેથી તું અભયસ્થાન પામીશ. ૨૦ જેની પાસે માંસ (કાંઇ પણ વસ્તુ) નથી તે શોક કરતો નથી, માટે પોતાની પાસે જે માંસ હોય તેને તજી દેવું. હે સૌમ્ય ! તું માંસને તજીને દુઃખ અને સંતાપથી મુક્ત થઇશ. તાત્પર્ય કે જે કૂતરાની પાસે માંસનો કકડો હોય તો તે લેવાને બીજા કૂતરાઓ તેને મારે છે અને બચકાં ભરે છે, પણ જ્યારે તે કૂતરો માંસના કકડાને તજી દે છે ત્યારે બીજા કૂતરા તેને દુઃખ દેતા નથી, તેમજ સંસારમાં પણ જેની પાસે ધનાદિ હોય છે તેને બીજાં સગાંવહાલાં કે ઇતર જનો પૈસા મેળવવાને અનેક ઉપાયથી આપદા પાડયા કરે છે, પણ જ્યારે નિષ્કિંચન થાય છે ત્યારે તેને કોઇ વિપત્તિ આપવાને આવતું નથી. ૨૧ વળી મુનિએ અજીત કામને જીતવાને માટે નિરંતર તપ કરવું, દમ ગુણ રાખવો, ઇંદ્રિયો તથા મનને કબજે રાખવું અને સર્વના સંગમાં રહેતાં છતાં અસંગી રહેવું. ૨૨ જે બ્રાહ્મણ ઇંદ્રિયો અને તેના વિષયોના સંગમાં રહીને તેના વિષે આસક્ત રહેતો ન હોય અને જે પુરૂષ સદા એકલોજ ફર્યા કરતો હોય, તે બ્રાહ્મણ થોડા કાળમાં સર્વોત્તમ મોક્ષને પામે છે. ૨૩ સર્વ પ્રાણીમાત્ર સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વમાં રમે છે, તેમાં જે મુનિ એકલોજ રમતો હોય તેને પ્રજ્ઞાનવડે તૃપ્ત થયેલો જાણવો અને એવી રીતે પ્રજ્ઞાનવડે તૃપ્ત થયેલો મુનિ શોક કરતો નથી. ૨૪ જે પુરૂષ શુભ કર્મ કરે છે તે પુરૂષ પોતાના શુભ કર્મવડે દેવપણાને પામે છે, શુભ અને અશુભ મિશ્ર કર્મવડે મનુષ્યપણું પામે છે, તથા અશુભ કર્મવડે અધોગતિને પામે છે. એ રીતે જેવાં જેવાં કર્મ તે તે પ્રમાણે પ્રાણી અવશપણે ફળને ભોગવે છે. ૨૫ પ્રાણી કર્મવડે એવા સંસારને પ્રાપ્ત થઇને મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખવડે પીડાય છે, તથા સંસારમાં રંધાય છે (દુઃખી થાય છે), તેને તું કેમ સમજતો નથી ? ૨૬ જે વસ્તુ હિત કરનારી નથી તેને તું હિત કરનારી સમજે છે, જે વસ્તુ નિશ્ચલ નથી તેને તું નિશ્ચલ સમજે છે, અને જે વસ્તુ અનર્થકારક છે તેને તું અર્થકારક સમજે છે, પણ તું તે વસ્તુઓને અહિતકારી, ચલ અને અનર્થકારી

કેમ સમજતો નથી? ૨૭ જેમ કોશેટાનો કીડો પોતાના શરીરમાંથી ઘણા તાંતણા કાઢીને તેવડે વીંટાય છે, પણ સમજતો નથી કે એથી હું બંધાતો જાઉં છું, તેમ તું પણ પોતાના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રાદિ અને રાગાદિ બંધનોવડે વીંટાઇને મોહથી કેમ સમજતો નથી કે આ બંધનોથી બંધાતો જાઉં છું? માટે તું પરિગ્રહ કરીશ નહિ. ૨૮ કેમ કે સ્ત્રી આદિનો પરિગ્રહજ દોષવાળો છે, જોની! જે કોશેટાનો કીડો બંધાય છે તે પરિગ્રહ કરવાથીજ બંધાય છે. ૨૯ જેમ ઘરડા વન–હાથી સરોવરના કાદવરૂપી સમુદ્રમાં પડ્યા હોય ત્યાંથી નીકળી ન શકાવાથી દુઃખી થયા કરે છે, તેમ પુત્ર અને સ્ત્રીરૂપી કુટુંબમાં ડૂબેલા પ્રાણીઓ દુઃખી થયાજ કરે છે. ૩૦ જેમ મોટી જાળમાં ખેંચી લાવીને પૃથ્વી ઉપર નાખેલા મત્સ્યો તરફડે છે, તેમ સ્નેહરૂપી જાળમાં પકડીને ખેંચી આણેલા મનુષ્યો પણ અત્યંત દુઃખી થઇ તરફડે છે, તેઓને તું જો. ૩૧ કુટુંબ, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, શરીર અને ધનના ભંડાર, એ સર્વ પારકા અને વળી નાશવંત છે, તો તેમાંથી ત્હારૂં પોતાનું શું છે? અને તેઓના અર્થે તું સુકૃત કે દુષ્કૃત કરીને તેને પોતાના શું કરવા કરી લે છે? ૩૨ જો એ સર્વને તજીને છેવટે જવું (મરવું) એજ શેષ રહેલું છે તો તું નકામા વિષયોમાં શામાટે લાગી રહ્યો છે અને ત્હારા પોતાના સત્ય અર્થ માટે શામાટે ઉદ્યોગ કરતો નથી? ૩૩ પરલોકના માર્ગમાં સાથે આવનારો ધર્મરૂપી વળાવો શોધી રાખતો નથી તો, જેમાં વિસામો આવવાનો નથી, જેમાં મુકામ કરવાની જગ્યો કે પૂછવાનું ઠેકાણું આવવાનું નથી, જેમાં ભોજન કરવાનું ભાથું મળવાનું નથી, જેમાં વાટ પૂછવાનો ભોમીઓ મળવાનો નથી અને જ્યાં કેવળ અંધકાર વ્યાપી રહેલો છે, એવા જંગલનો જે માર્ગ છે, તેમાં તું એકલો શી રીતે જઇશ? ૩૪ તું એ માર્ગે ચાલવા માંડીશ ત્યારે ત્હારી પાછળ કોઇ આવવાનું નથી, પણ તેં સઘળા જન્મમાં તે સુકૃત કે દુષ્કૃત કર્મ કર્યું હશે તેજ માત્ર ત્હારી સાથે આવશે. ૩૫ વિદ્યા, કર્મ, પવિત્રતા અને ઘણા વિસ્તારવાળું જ્ઞાન, એ સર્વ પોતાના અર્થ માટે આપણે સંઘરીએ છીએ અને અર્થ સિદ્ધ થાય છે એટલે તેને તજી દઇએ છીએ. ૩૬ ગામમાં વસનારા પુરૂષને, ગામના વિષયોમાં જે પ્રીતિ થાય છે તેજ બાંધનારી દોરી છે. પુણ્યશાળી પુરૂષો એ દોરીને કાપીને જાય છે, પણ પાપીઓ તેને કાપીને જઈ શકતા નથી. ૩૭ સંસારરૂપી નદી છે તેના રૂપરૂપી કિનારા છે, મનરૂપી તેનો પ્રવાહ છે, સ્પર્શરૂપી તેમાં બેટ છે, રસરૂપી તેનું વહન છે, ગંધરૂપી તેમાં કાદવ છે, શબ્દરૂપી તેમાં જળ છે, તે સ્વર્ગના માર્ગમાં મોટા વેગથી વહે છે, તે નદી તરવી બહુ મુશ્કેલ છે. ૩૮ તે નદીમાં સત્યરૂપી નાવ છે, ક્ષમારૂપી હલેસાં છે, ધર્મ અને સ્થિરતા એ બે ખેંચવાના દોર છે, અને તેમાં ત્યાગવાર્તારૂપી ઉતારૂઓ બેઠેલાં છે; માટે એ સંસારરૂપી વેગથી વ્હેનારી નદી સત્યરૂપી નૌકાથી તરાય છે તો તેથી તેને તરી જવી. ૩૯ ધર્મને અને અધર્મને તજ, તેમજ સત્ય અને અસત્યને પણ તજ; એ પ્રમાણે સત્ય અને અસત્ય બન્નેને તજ્યા પછી જે સાધનવડે તે તજી દેવાય છે તે સાધનને પણ તજ. ૪૦ તું સંકલ્પનો ત્યાગ કરીને ધર્મને તજ અને લાલચનો ત્યાગ કરીને અધર્મને તજ તથા સત્ય અને અસત્યને બુદ્ધિવડે તજ અને શ્રેષ્ઠ વસ્તુના નિશ્ચયવડે બુદ્ધિને પણ તજ. ૪૧ આ દેહરૂપી ઘરમાં અસ્થિરૂપી થાંભલા છે, તે ઘર સ્નાયુઓથી યુક્ત છે, દોરડાંના સ્થળે સ્નાયુઓથી બાંધેલું છે, માંસ અને શોણિત (લોહી)થી લીંપેલું છે, ચર્મવડે મઢેલું છે, મૂત્ર અને મળથી

ભરેલું હોવાથી દુર્ગંધવાળું છે. ૪૨ જરા અને શોકથી વીંટાયલું છે, રોગને વસવાનું દુઃખયુક્ત સ્થાન છે, રજોગુણથી યુક્ત અથવા રજોગુણરૂપી ધુળથી યુક્ત છે, અને વળી અનિત્ય છે; એવાં પંચભૂતથી બનેલા આ દેહરૂપી ઘરને તું તજી દે. અર્થાત્ એનાપરથી મમત્વને તજી દે. ૪૩ આ સઘળા વિશ્વમાં સ્થાવર અને જંગમ, એ બે ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પાંચ મહાભૂત, બુદ્ધિ, પાંચ ઇંદ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને ત્રણ ગુણનો સમુદાય (એક), એમ સત્તર તત્વથી બનેલું છે, અને તેજ દેહનો નાશ થયા પછી પરલોકમાં ગમન કરે છે. એ સત્તર તત્વના સમુદાયને "અવ્યક્ત" પણ કહે છે. એ સત્તર તત્વમાં પાંચ ઇંદ્રિયોના પાંચ વિષય, મન અને અહંકાર, એ સાત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત મળીને ચોવીસ તત્વ થાય છે. એ ચોવીસ તત્ત્વોપૈકી કેટલાંક વ્યક્ત છે અને કેટલાંક અવ્યક્ત છે. ૪૪,૪૬ એ ચોવીસ તત્ત્વની સાથે યુક્ત થયેલા ચૈતન્યને "પુરૂષ" કહે છે. એવો જે પુરૂષ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ, સુખ, દુઃખ, જીવીત, મરણ અને પરંપરાથી જે જ્ઞાન જાણવામાં આવે છે, એ સર્વને તત્ત્વથી જાણે છે, તે પુરૂષ ઉત્પત્તિ અને લયને પણ જાણે છે. જે કાંઇ ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે તે "વ્યક્ત" કહેવાય છે, અને જે લિંગવડે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને ઇન્દ્રિયોથી જેનું ગ્રહણ થઇ શકતું નથી તે "અવ્યક્ત" કહેવાય છે. ૪૭,૪૯ જો ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી હોય તો જેમ દૂધની ધારાઓથી પ્રાણી તૃપ્ત થાય છે તેમ તૃપ્ત થાય છે, અને પોતાના આત્માને સર્વ લોકમાં વ્યાપક તથા સર્વ લોકને પોતાના વિષે વ્યાપક જુએ છે. ૫૦ જે પુરૂષ પરમાત્માને જુએ છે તે પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ અવસ્થામાં સર્વ કાળ જુએ છે. એમ જાણવું; કેમ કે જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલી તેની શક્તિ નાશ પામતી નથી. જે પુરૂષ મોહથી ઉપજેલા અનેક પ્રકારના કલેશને પોતાના જ્ઞાનવડે ઉલ્લંઘી જાય છે એવા કોઇ પણ પુરૂષનો અશુભની સાથે યોગ થતો નથી, એટલુંજ નહી પણ લોકના વિષે તે બુદ્ધિના પ્રકાશથી વર્તે છે માટે લોકના માર્ગનો પણ નાશ થતો નથી. મોક્ષનો ઉપાય જાણનાર ભગવાને કહ્યું છે કે,-પોતાના વિષે જે ચેતન રહેલું છે તે અનાદિ અને અવિનાશી છે, વિકારરહિત છે, અકર્ત્તા છે, અને અમૂર્ત (મૂર્તિરહિત) છે. જે પુરૂષ પોતાનાં કરેલાં અનેક કર્મથી નિરંતર દુઃખી છે તે પુરૂષ પોતાનાં તે તે દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અનેક પ્રકારે જંતુઓનો વધ કરે છે, અને એ રીતે પુનઃ નવાં નવાં અનેક કર્મોને એકઠાં કરતો જાય છે; ૫૧-૫૫ તેથી જેમ રોગી પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અપથ્યનું ભોજન કરીને ઘણો ઘણો દુઃખી થતો જાય છે, તેમ તે પ્રાણી પણ દુઃખી થતો જાય છે. ૫૬ એ રીતે મોહથી આંધળો થયેલો પુરૂષ નિરંતર દુઃખમાં સુખ માની બેઠેલો હોવાથી વલોણાની ગોળીમાં નાખેલા દહીંની પેઠે સદા વીંધાય છે અને મથાય છે, પછી પોતાનાં કરેલાં કર્મનો ઉદય થવાથી પોતાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનમાં બદ્ધ થાય છે, અને ઘણી વેદનાવાળો થઇને ચક્રની પેઠે સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. માટે તું પણ બંધન વિનાનો થઇને કર્મથી નિવૃત્ત થા તથા વાસના-રહિત થઇને-સર્વને જાણનારો, સર્વને જીતનારો અને સિદ્ધ થા. ૫૭,૫૮ કેમ કે ઘણા પુરૂષો સંયમ રાખવાવડે નવીન બંધનનો ત્યાગ કરીને પોતાના તપના બળથી સુખના ઉદયવાળી અને બાધરહિત સિદ્ધિને પામી ગયા છે. ૫૯

संयमेन नवं बंधं निवर्त्य तपसो बलात् ।
संप्राप्ता बहवः सिद्धिमप्यबाधां सुखोदयाम् ॥ ५९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारद-शुकसंवादे शतोपरि सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

અધ્યાય ૧૫૮ મો–નારદ–શુકસંવાદ–ગતવસ્તુનો શોક નહિ કરવા વિષે.

नारद उवाच ॥ अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शांतिकरं शिवम् ।
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते ॥ १ ॥

નારદ કહે છેઃ–પુરૂષ પોતાના શોકનો નાશ કરવાના અર્થે શોકનો નાશ કરનાર શાન્તિ ઉત્પન્ન કરનારા અને કલ્યાણકારી શાસ્ત્રને સાંભળીને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને બુદ્ધિને પામીને સુખ મેળવે છે. ૧ શોકનાં હજારો સ્થાન છે અને ભયનાં સેંકડો સ્થાન છે; પણ તે હજારો અને સેંકડો સ્થાન મૂઢ પુરૂષના વિષે દરરોજ પ્રવેશ કરે છે, પરંતુ પંડિતનાવિષે પ્રવેશ કરતાં નથી. ૨ માટે તું અનિષ્ટનો નાશ કરવાના અર્થે મ્હારો કહેલો ઇતિહાસ સાંભળ જો બુદ્ધિ વશમાં રહે છે તો શોકનો નાશ થાય છે. ૩ જે મનુષ્યો ઓછી બુદ્ધિના હોય છે તેઓને જ્યારે અનિચ્છિત વસ્તુ આવી મળે છે, અને પ્રિય–ઇચ્છિત વસ્તુ જતી રહે છે, ત્યારે તેઓ માનસ દુઃખવડે યુક્ત થાય છે. ૪ જો પોતાની પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહે તો તેમાં રહેલા ગુણોનો વિચાર કરવો નહિ. જે પુરૂષ દ્રવ્યના ગુણોનો આદર કરે તેનાથી સ્નેહનું બંધન તજી શકાતું નથી. ૫ જે જે વસ્તુના વિષે પ્રીતિ થવા માંડે તે તે વસ્તુમાં દોષદર્શી થવું અને "તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાના અનિષ્ટની વૃદ્ધિ થશે" એમ માનવું. એવી રીતે વર્તવાથી શીઘ્ર વિરાગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ જે પુરૂષ ગયેલી વસ્તુનો શોક કરે છે તેને અર્થ પ્રાપ્તિ થતી નથી, ધર્મ થતો નથી કે યશ પણ મળતો નથી; માત્ર તે પુરૂષ તે વસ્તુના જવાથી, તેની વાસનાથી રહિત થાય છે, પરંતુ શોક કરવાથી વાસના નિવૃત્ત થતી નથી. ૭ પ્રાણીઓ ગુણોવડે સંયોગ પામે છે અને વિયોગ પામે છે. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓનો સંયોગ અને વિયોગ થાય છે, માટે તે સંયોગ કે વિયોગ કાંઇ એકલાજ પુરૂષને શોકનું સ્થાન નથી. અર્થાત્ જો શોક કરવોજ ઘટતો હોત તો સર્વેએજ કરવા જોઇએ, પણ સર્વનો વિયોગ થવાથી બીજા પ્રાણી શોક ન કરે અને એકજ પ્રાણી શોક કરે એ યોગ્ય નથી. ૮ જે પ્રાણી પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી કે ઇષ્ટજનનું મરણ થવાથી શોક કરે છે તેને બે અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે; એક તો જે તેની ઇષ્ટ વસ્તુ ગઇ તે, અને બીજું શોક કરવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે. ૯ જે પુરૂષો પોતાની બુદ્ધિવડે લોકમાં સૃષ્ટિના વિસ્તારને દેખીને મરનારની પાછળ રૂદન કરતા નથી તેઓનેજ બુદ્ધિમાન કહેવા; કેમકે જ્યારે મનુષ્ય સર્વ જગતને સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોઇને વિચાર કરે છે કે, પુરૂષ કે સ્ત્રી જેને હું મ્હારૂં માનતો હતો તે વસ્તુતઃ મ્હારૂં નથી અને તેના જવાથી સૃષ્ટિમાં કાંઈ ખોટ પડી જણાતી નથી, ત્યારે તેને રડવાનું કાંઈ કારણ જડતું નથી. ૧૦ વળી શરીરસંબંધી કે મનસંબંધી દુઃખનો ઉપઘાત પ્રાપ્ત થયા પછી પણ, જેમાં મનુષ્યનો યત્ન ચાલી શકતો નથી તેનું ચિંતનજ કરવું નહિ. ૧૧ ગયેલી વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું એજ દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય છેઃ કેમકે તેનું ચિતન કરવામાં આવે છે તેથી દુઃખ કાંઇ જતું રહેતું નથી પણ ઉલટું વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૨ માટે ડાહ્યા પુરૂષે જ્ઞાનવડે મનના દુઃખનો નાશ કરવો અને

શરીરના દુઃખનો ઓષધોવડે નાશ કરવો. જ્ઞાનનું સામર્થ્ય એજ છે કે જ્ઞાનીઓ મૂર્ખ મનુષ્યોની પેઠે શોક કરે નહિ. ૧૩ યુવાની, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્યના ભંડાર, આરોગ્ય, પ્રિય મનુષ્યો સાથે એકઠાં રહેવું, એ સર્વ અનિત્ય એટલે નાશવંત છે; માટે જે જ્ઞાની પુરૂષ હોય તેણે તેમાં લોભાવું નહિ. ૧૪ જે દુઃખ સઘળા દેશના ઉપર પડયું હોય તેનો શોક એકજ પુરૂષે કરવો યોગ્ય નથી; પણ જો તે દુઃખનો કાંઇ ઉપાય માલૂમ પડતો હોય તો શોક કર્યા વિના તેનો ઉપાયજ કરવો. ૧૫ મનુષ્યના જીવતરમાં સુખ કરતાં દુઃખ બહુ છે, એમાં સંશય નથી, પરંતુ મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર સ્નેહ રાખે છે અને મરણને અપ્રિય માને છે, તેનું કારણ માત્ર મોહજ છે. ૧૬ માટે જે પુરૂષ સુખ અને દુઃખ બન્નેને તજી દે છે તે અંત વિનાના બ્રહ્મને પામે છે, અને પંડિતો તેવા પુરૂષનો શોક કરતા નથી. ૧૭ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ઘણી મહેનત–દુઃખ પડે છે, દ્રવ્ય મળ્યા પછી તેનું રક્ષણ કરવામાં પણ સુખ નથી અને રક્ષણ કરવા પછી તેનો ત્યાગ કરવો એ પણ મોટા દુઃખની વાત છે; માટે દ્રવ્યનો નાશ થાય તો તેનો વિચારજ ન કરવો. ૧૮ કોઇ પુરૂષને ઇચ્છિત ધન પ્રાપ્ત થાય, તો તે, તેથી વધારે ધનવાન થવાને ઇચ્છે છે, અને વધારે ધન પ્રાપ્ત થયું તો વળી તેથી પણ વધારે ધનવાનની અવસ્થાને પામવા ઇચ્છે છે. એવી રીતે પુરૂષ તૃપ્ત થયા વિનાજ મરણ પામે છે. તેને જોઇને પંડિત પુરૂષો સંતોષનેજ ગ્રહણ કરે છે. ૧૯ જેટલા જેટલા સંચય છે તે સર્વનો કોઇ કાળે ક્ષય થવાનો અને ત્યારે તેનો અંત પણ આવવાનો; જે જે ઉંચા વધ્યા છે તે તે પડવાના અને તેની સાથે તેઓના ઉંચાપણાનો અંત પણ આવવાનો. તેજ પ્રમાણે જે સંયોગ છે તેનો અંત વિયોગમાં આવવાનો અને જીવતરનો અંત પણ મરણમાં આવવાનો. ૨૦ એ સર્વનો અંત છે, પણ તૃષ્ણાનો અંત નથી; માટે સંતોષજ પરમ સુખ છે, એવું સમજીને પંડિતો સંતોષરૂપી ધનનેજ ઇચ્છે છે. ૨૧ મનુષ્યનું આયુષ્ય ચાલવા લાગેલું છે, તે એક નિમેષ માત્ર પણ અટકતું નથી, તથા શરીર પણ અનિત્ય છે; ત્યારે તેમાં કયા નિત્ય પદાર્થનું ચિંતન કરવું ? અર્થાત્ એમાં ચિંતન કરવા જેવો એકકે પદાર્થ નથી. ૨૨ જે પુરૂષો પ્રાણી માત્રમાં "પરમાત્મા છે" એમ મનવડે વિચારે છે, તથા બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરે છે, તે પરમ ગતિ (મોક્ષ) ને જૂએ છે, તથા મોક્ષના માર્ગને ઉલ્લંઘન કરીને શોક કરતા નથી. ૨૩ પણ જે પુરૂષ કામવાસનાથી તૃપ્ત થતો નથી અને તેનોજ શોધ કર્યા કરે છે તે પુરૂષને વ્યાઘ્ર જેમ ઓચિંતો આવીને પશુને લઇ જાય છે તેમ મૃત્યુ આવીને લઈ જાય છે. ૨૪ માટે દુઃખથી મુક્ત થવાય, એવા ઉપાયનો શોધ કરવો અને શોકને તજીને આરંભજ કરવો નહિ તથા દુઃખમાંથી મુક્ત થયા પછી વિષયોના વ્યસનથી દૂર રહેવું, ૨૫ કેમકે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ વિષયોમાં ધનવાન કે નિર્ધન, કોઇને પણ માત્ર ઉપભોગ કરવા કરતાં વિશેષ લાભ નથી. ૨૬ જ્યાં સુધી વિષયાદિનો સમાગમ થયો નથી ત્યાંસુધી તે વિષયો પ્રાણીને દુઃખ ઉપજાવતા નથી, પણ એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછીજ તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે જ્ઞાની પુરૂષે પોતાની પ્રકૃતિમાં સ્થિર થઇને તે (વિષયો) નો વિયોગ થયા છતાં પણ શોક કરવો નહિ. ૨૭ ધીરજવડે ઉપસ્થ અને ઉદરનું રક્ષણ કરવું (મૈથુનની કે ભોજનની ઇચ્છાને ધીરજથી અટકાવવી), નેત્રવડે હાથ–પગનું રક્ષણ કરવું, નેત્ર અને કાનનું મનવડે રક્ષણ કરવું તથા મન અને વાણીનું અધ્યાત્મવિદ્યાવડે રક્ષણ કરવું. ૨૮ જે પુરૂષ પોતાના મિત્ર અને બીજા સર્વના

ઉપરથી પ્રેમભાવને ખેંચી લઈને તથા સ્નેહરહિત થઇને વર્તે તેનેજ પંડિત અને તેનેજ સુખી જાણવો. ૨૯ વળી જે પુરૂષ અધ્યાત્મમાં પ્રીતિવાળો, અપેક્ષા તજીને બેઠેલો, માંસનું ભોજન ન કરનારો (અહિંસક) અને પોતાની સહાયવાળો થઇને સંસારમાં ફરે છે તે સુખી થાય છે. ૩૦

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत् ॥ ३० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकाभिपतने शतोपरि अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

અધ્યાય ૧૫૯ મો–શુકમુનિએ સર્વ સંગનો ત્યાગ કર્યો.

नारद उवाच ॥ सुखदुःखविपर्यासो यदा समनुपद्यते ॥
॥ नैनं प्रज्ञासु नीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् ॥ १ ॥

નારદ કહે છેઃ—જ્યારે મનુષ્ય સુખના વિષે દુઃખબુદ્ધિ કરે છે, અને દુઃખના વિષે સુખબુદ્ધિ કરે છે, ત્યારે જ્ઞાન, સુનીતિ કે પૌરૂષ પણ તેનું રક્ષણ કરતું નથી. ૧ માટે એ વિપર્યાસમાંથી બચવાને માટે સ્વભાવથીજ યત્ન કરવો, કેમ કે જે પુરૂષ યત્નવાળો હોય છે તે દુઃખને પામતો નથી. એવી રીતે યત્ન કરીને જરા, મરણ તથા રોગમાંથી પોતાના પ્રિય આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. ૨ શરીરના અને મનના રોગ, દૃઢ ધનુષ્યધારીએ યોજેલા તીક્ષ્ણ અગ્રવાળાં બાણની પેઠે, શરીરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. ૩ જે વખતે પ્રાણી તૃષ્ણાઓવડે આકુળ થયેલો હોય છે, અને જીવિતની ઇચ્છા રાખીને દુઃખ પામતો હોય છે, તે વખતે તે ઓચિંતો અવશ થઇ જાય છે, અને તેનું શરીર નાશના અર્થે ખેંચાય છે. ૪ જેમ નદીઓના પ્રવાહ વહ્યા જાય છે ને અટકતા નથી, તેમ રાત્રિ–દિવસ મનુષ્યોના આયુષ્યને લઇને વારંવાર દોડ્યાં જાય છે, તે પાછાં વળતાં કે અટકતાં નથી. ૫ શુક્લપક્ષ કે જે વારાફરતી જાય છે અને આવે છે, તે જન્મેલા મનુષ્યોને ક્ષણે ક્ષણે જીર્ણ કરે છે, અને એક નિમેષ પણ અટકતા નથી. ૬ વળી જીર્ણ ન થાય એવો આ સૂર્ય કે જે અસ્ત પામે છે, અને વળી પુનઃ ઉદય પામે છે, તે મનુષ્યોનાં સુખ અને દુઃખને જીર્ણ કરે છે. ૭ મનુષ્યોએ જે જે ભાવો પૂર્વે જોયા નથી કે જેઓના વિષે તેઓએ શંકા પણ રાખી નથી, તેવા તેઓના ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ભાવોને લઇને રાત્રિઓ પણ વીતી જાય છે. ૮ જો ક્રિયાનું ફળ પરાધીન ન હોય તો, જે પુરૂષ જે મનોરથની ઇચ્છા કરે છે તે મનોરથ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ, પણ તેમ થતું નથી. ૯ ઘણા સંયમશાળી, ડાહ્યા અને બુદ્ધિવાળા પુરૂષો પણ સર્વ કર્મથી હીન થઇને નિષ્ફળ થતા દેખાય છે. ૧૦ મૂર્ખ પુરૂષો ભાગ્યશાળી થાય છે એમ પણ નથી, કેમ કે કેટલાક મૂર્ખ, નિર્ગુણ અને અધમ પુરૂષો પણ સર્વ મનોરથથી હીન થઇને ભાગ્યથી રહિત થાય છે. ૧૧ માટે પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં અને લોકોને છેતરવામાં સદા તત્પર એવો કોઇક છે કે જે સુખવાળા લોકોમાંજ જીર્ણ થાય છે. ૧૨ લક્ષ્મીનો સ્વભાવ એવો છે કે જે પુરૂષ કાંઇજ કામ કરતો નથી તેની પાસે જઇને તે

હાજર રહે છે, વળી જે પુરૂષ કામ કરે છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે; અને કોઈ વખત તે બન્નેને પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, ૧૩ વારૂ, સ્વભાવથી પુરૂષનો શો અપરાધ છે? તે કહે. કોઈક જગ્યોએ વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને વળી બીજી જગ્યાએ તે જાય છે. ૧૪ તે વીર્યનો યોનિમાં સંયોગ કરવાથી ગર્ભ થાય છે કે નથી પણ થતો, અને તેથી તે વીર્ય આંબાના મોહોરની પેઠે ખરી જાય છે કે બંધાય છે. ૧૫ કેટલાક પુરૂષો પુત્રની કામના રાખીને પોતાની પાછળ સંતતિ મૂકી જવાને ઇચ્છે છે, તથા તે કાર્યની સિદ્ધિને માટે બહુ બહુ યત્ન કરે છે, પરંતુ સંતાન ઉત્પન્ન થતું નથી. ૧૬ કેટલાંક મનુષ્યો, જેમ ક્રોધ પામેલા સર્પથી ભય પામે, તેમ ગર્ભથી ભય પામે છે, છતાં તેઓને લાંબા આવરદાવાળો પુત્ર થાય છે; અને તે વળી સ્વર્ગમાંથી આવ્યો હોય તેવો (દેવ જેવો) થાય છે. ૧૭ પુત્રની લાલસાવાળા કેટલાક દેવતાઓનું યજન કરે છે, અને તપ કરે છે, તથા તેમ કરવાથી દશ માસ સુધી ગર્ભમાં રાખીને પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, તે પુત્ર કદાચ કુળને ડુબાડનારો પણ થાય છે. ૧૮ કેટલાક જીવો પોતાના પિતાએ સંચિત કરેલાં પુષ્કળ ધન, ધાન્ય અને ભોગરૂપ સમૃદ્ધિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેજ સુખકારક વસ્તુઓ તેઓને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ જ્યારે સ્ત્રી અને પુરૂષ વિલાસના અર્થેજ અભિપ્રાય રાખીને મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે કોઈ ઉપદ્રવ આવ્યો હોય તેમ, ગર્ભ યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. ૨૦ પ્રાણી સ્વર્ગ અને નરકરૂપ અંકુરના બીજભૂત સ્થૂલ શરીરને તજે છે કે તરતજ બીજા દેહને પામે છે. જેવો પ્રાણનો રોધ થયો કે તરતજ માંસ અને શ્લેષ્મ આદિ બીભત્સ વસ્તુઓથી ભરેલા દેહને પામે છે. અર્થાત્ પ્રાણી મરણ થયા પછી બીજા શરીરને પામે છે, પણ દેહબંધનનો નાશ થતો નથી. ૨૧ પ્રાણી એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે, ત્યાં પણ તેનો નાશ થતો જોવામાં આવે છે; કેમ કે બીજો દેહ પણ પરિણામવાળો હોય છે, તેથી તે દેહનો નાશ થવાની સાથે તેને નાશ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ એક નાવમાં બીજું નાવ મૂકયું હોય છે તે પેલા મોટા નાવનો નાશ થવાની સાથે તેની અંદર મૂકેલું નાવ પણ નાશ પામે છે, તેમ દેહના આશ્રયે રહેલો જીવ પણ નાશ પામે છે. ૨૨ સ્ત્રી-પુરૂષના સમાગમથી અચેતન સરખું વીર્યનું બિંદુ સ્ત્રીના ઉદરમાં પડે છે અને ત્યાં તેનો ગર્ભ થાય છે. હવે તું મને કહે કે એ ગર્ભ શો યત્ન કરે છે કે જેથી તે ત્યાં જીવે છે? ૨૩ જે ઉદર (જઠર)માં ભક્ષણ કરેલો પદાર્થ-અન્નપાન વગેરે પણ પચી જાય છે તેજ ઉદરમાં ગર્ભ કેમ પચી જતો નથી? ૨૪ વળી ઉદરમાં ગર્ભ રહ્યા છતાં ગર્ભધારણ કરનારી માતાના મળ-મૂત્ર વગેરેની ગતિ સ્વભાવ પ્રમાણે (નિયમિત) થયાં કરે છે, પણ કાંઇ મળ-મૂત્ર વગેરેનું ધારણ કરવામાં કે ત્યાગ કરવામાં ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા અવશ (પરતંત્ર) થઇ જતી નથી. ૨૫ કેટલાક ગર્ભ જન્મતાં પહેલાં ઉદરમાંથી સ્રવી જાય છે, અને કેટલાક ગર્ભનો જન્મ થવાથી બીજાઓનો નાશ થાય છે. ૨૬ એજ રીતે કેટલાક જીવો યોનિના સંબંધથી મૂકાય છે (જન્મે છે) અને તેથી પુત્ર કે પુત્રીરૂપ કાંઈક પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તે જીવ પ્રજારૂપે ઉત્પન્ન થયો કે પુનઃ પૂર્વ દેહની પેઠે, આ દેહમાં પણ સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વમાં આસક્ત થાય છે. ૨૭ શરીરની દશાઓ દસ છે. ૧ ગર્ભવાસ, ૨ જન્મ. ૩ બાલ્ય, ૪ કૌમાર, ૫ પૌગંડ, ૬ યૌવન, ૭ સ્થવિરતા, ૮ જરા, ૯ પ્રાણરોધ, ૧૦ નાશ. જ્યારે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાણી અનુક્રમે સાતમી દશા પામે છે ત્યારે તે કુટુંબભરણાદિ ચિંતાથી વ્યાકુળ થાય છે. તે "પ્રાણરોધ" નામે નવમી દશાને

પામે છે અને પછી જ્યારે તેનું આયુષ્ય સમાપ્ત થાય છે ત્યારે પાંચભૂતથી બંધાયેલું તેનું શરીર નાશ પામે છે. ૨૮ જેમ પારધીઓ નાનાં પશુઓને બાંધી લે છે, તેમ વ્યાધિઓ પ્રાણીઓને પીડે છે, અને તેઓને પોતાની મેળે ઉઠીને જવા જેટલું પણ સામર્થ્ય રહેતું નથી—અર્થાત્ તેઓ રોગોનો નાશ કરી શકતા નથી. ૨૯ કોઇ કહેશે કે તેઓ વૈદ્યોની સહાયથી રોગને દૂર કરી શકશે, તો તેમ પણ નથી, કેમ કે તેઓ વ્યાધિઓવડે પીડાવાથી ઘણું ધન આપી દે છે, અને વૈદ્યો પણ તેઓને વ્યાધિથી મુક્ત કરવાને ઘણો યત્ન કરે છે, તથાપિ તેઓની વેદનાને ઓછી કરી શકતા નથી. ૩૦ અરે ! એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઔષધીઓથી પરિપૂર્ણ અને અતિ નિપુણ વૈદ્યો પણ પારધીઓથી પીડાતાં હરણાંની પેઠે રોગોવડે ખેંચાય છે. ૩૧ તેઓ અનેક પ્રકારના ક્વાથ અને અનેક પ્રકારનાં ઘૃત પીએ છે, તથાપિ મદોન્મત્ત હાથીએ ભાંગી નાખેલા મોટા વૃક્ષોની પેઠે જરાવસ્થાવડે ભાંગી જાય છે. ૩૨ હવે આ પૃથ્વીમાં બીજી બાજુએ જોઇએ તો રોગથી પીડાતા પશુ, પક્ષીઓ, શિકારી પશુઓ અને દરિદ્રી મનુષ્યોની ચિકિત્સા કોણ કરે છે ? કોઇ નથી કરતું; પરંતુ તેઓ ઘણે ભાગે રોગથી પીડાયલા જોવામાં આવતા નથી. ૩૩ જેમ બળવાન પશુઓ નિર્બળ પશુઓને પકડીને મારે છે, તેમ રોગો ભયાનક, જેની ધર્ષણા ન કરી શકાય એવા અને ઉગ્ર તેજવાળા રાજાઓને પકડીને આક્રમણ કરે છે. ૩૪ એ રીતે સર્વ લોક વેદનાથી મૂઢ થઇ ગયેલા છે, મોહ અને શોકથી ચારે બાજુ ડૂબેલા છે, તથા એકાએક જન્મ–મરણરૂપ પ્રવાહમાં પડીને તે બળવાન પ્રવાહવડે તણાઇ જાય છે. ૩૫ એ પ્રવાહમાં પડેલા દેહધારીઓ પોતાના ધનવડે, રાજ્યવડે અને ઉગ્ર તપવડે પણ સ્વભાવનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. ૩૬ જો તેઓ સ્વભાવથી મુક્ત થઇ શકતા હોત તો કોઈ મરણ પામત નહિ, વૃદ્ધ થાત નહિ, અપ્રિય વસ્તુને જોત નહિ અને પોત પોતાના મનના ઇચ્છેલા સર્વ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી લેત. ૩૭ આ લોકમાં સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાની સ્થિતિથી ઉન્નત સ્થિતિમાં જવાને ઇચ્છે છે, અને તે માટે પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે યત્ન પણ કરે છે; પરંતુ તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. ૩૮ જે પુરૂષો ઐશ્વર્યના મદથી ઉન્મત્ત થયેલા છે, તથા મદ્યપાનના મદથી મત્ત થયેલા છે, તેઓને સાવધ, શઠ, શૂર અને પરાક્રમી પુરૂષો ઉપાસે છે—તેઓનું સેવન કરે છે. ૩૯ કેટલાક પુરૂષો પોતાના કલેશોનો નાશ થવા માટે યત્નજ કરતા નથી તથાપિ તેઓના કલેશ ટળી જાય છે, અને કેટલાક યત્ન કરે છે તથાપિ ટળતા નથી. માટે મનુષ્ય પોતપોતાના કર્મના ફળને ભોગવે છે, પણ બીજાએ કરેલા કર્મનું ફળ કદાપિ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૦ કર્મની સંધિના વિષે ફળની મોટી વિષમતા જોવામાં આવે છે. ૪૧ તે એવી રીતે કે કેટલાક પુરૂષો પાલખી ઉચકીને ચાલે છે, અને કેટલાક પાલખીમાં બેસીને જાય છે. ૪૨ સર્વ મનુષ્યને સમૃદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે જ, પરંતુ કેટલાક રથમાં બેસીને જાય છે અને કેટલાક રથની આગળ દોડે છે. કેટલાક પુરૂષોને એક સ્ત્રી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, ત્યારે કેટલાકને સો સો સ્ત્રીઓ હોય છે. એ રીતે પ્રાણીઓ સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વમાં રમે છે, અને એકે એકે નાશ થતાં જાય છે. માટે તું એવા દ્વંદ્વ વિનાના નિર્દ્વંદ્વ સ્થાનને જો. તેમાં તને મોહ થશે નહિ. ૪૩ તું ધર્મ અને અધર્મ બન્નેને તજી દે તથા સત્ય અને અસત્ય બન્નેને પણ તજી દે. સત્ય અને અસત્ય એ બેને તજ્યા પછી જે સાધનવડે તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તે સાધનનો પણ ત્યાગ કરી દે. ૪૪ હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! દેવલોકમાં

જેવડે મૃત્યુલોકને તજીને દેવલોકને પામ્યા છે એવું પરમ ગુહ્ય જ્ઞાન મ્હેં તને કહ્યું છે. ૪૫ નારદનું એવું વચન સાંભળીને પરમ બુદ્ધિમાન શુકે મનમાં વિચાર કર્યો, પણ કાંઇ નિશ્ચય થયો નહિ; તેથી વિચારવા લાગ્યો કે, પુત્ર અને સ્ત્રીઓવડે મોટો કલેશ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિદ્યા તથા વેદનું પઠન કરવામાં મોટો શ્રમ ઉપજે છે, ત્યારે જેમાં અલ્પ કલેશ હોય અને મોટું સુખ હોય એવું શાશ્વત સ્થાન શું હશે ? ૪૬,૪૭ એવો વિચાર કરીને પછી ઉત્તમોત્તમ ધર્મને જાણનારા શુકમુનિ પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણકારી ગતિને વિષે એક મુહૂર્તપર્યંત વિચાર કરીને મનમાં કહેવા લાગ્યા કે,-હું સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઇને ઉત્તમ ગતિને શાથી પામું ? જેથી પુનઃ જન્માદિ સમુદ્રમાં પડવું ન પડે, એવો ઉપાય શાથી થાય ? જેને પામ્યા પછી પુનઃ આ લોકમાં આવવું પડે નહિ એવા સર્વોત્તમ ભાવની હું આકાંક્ષા રાખું છું. એમ કહીને પછી તેણે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને મનવડે પોતાની ગતિનો નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં મ્હારો આત્મા શાંતિ (કલ્યાણ) પામશે ત્યાં હું જઇશ; તેમજ જે સ્થાન અક્ષય અને અવ્યય છે ત્યાં હું શાશ્વત થઇને રહીશ. ૪૮,૫૧ પણ એ ગતિ યોગ વિના પામવી અશક્ય છે. હું જ્ઞાની છું, માટે કર્મવડે નીચ દેહનો સંબંધ મને પ્રાપ્ત થવાનો નથી. ૫૨ માટે હું યોગનું ધારણ કરીને, જીવના ઘર જેવા આ દેહને તજીને અને વાયુરૂપ થઇને તેજના ભંડાર એવા સૂર્યમાં પ્રવેશ કરીશ. અર્થાત્ અર્ચિમાર્ગવડે મોક્ષ પામીશ. ૫૩ કેમ કે એ અર્ચિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલું આદિત્યમંડળ ચંદ્રની પેઠે ક્ષય પામતું નથી. જેઓ ધુમ-માર્ગથી ચંદ્રમંડળને પામે છે તેઓને દેવતાઓના સમૂહ કંપાવે છે, તેથી તેઓ પુનઃ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. ૫૪ ચંદ્રમા સર્વદા ક્ષય પામે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. એ રીતે હું તેના વારંવાર થતા ક્ષય તથા વૃદ્ધિને જાણવાથી તેની ઇચ્છા કરતો નથી, કેમ કે જે પોતે ક્ષય-વૃદ્ધિવાળો છે તેના લોકમાં રહેનારા પણ તેવાજ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? ૫૫ અને સૂર્ય તો પોતાનાં તીવ્ર કિરણોવડે લોકને તપાવે છે અને નિરંતર અક્ષય મંડળવાળો રહીને સર્વ બાજુથી તેજનું ગ્રહણ કરે છે. ૫૬ માટે પ્રદીપ્ત તેજવાળા સૂર્યમંડળમાં જવાનું મને રૂચે છે. હું એ મંડળમાં નિઃશંક થઇને રહીશ તથા ત્યાં મ્હારી કોઇ ધર્ષણા કરી શકશે નહિ. ૫૭ હું આ કલેવરને સૂર્યના મંડળમાં નાખીને પછી, ઋષિઓની સાથે સૂર્યના અતિશય દુઃસહ તેજની સામે ગમન કરીશ. (આ જગ્યાએ એમ સમજવાનું છે કે યોગીઓ સૂર્યમંડળની મધ્યે રહીને તથા નિર્મળ થઇને પેલી પાર જાય છે, પણ તેમાં રહેતા નથી. નિવાસભૂત સૂર્યમંડળ તો તેજોમય બ્રહ્મ છે). ૫૮ હવે હું પર્વતોને, નાગલોકોને, વૃક્ષોને, પૃથ્વીને, દિશાઓને, સ્વર્ગને, દેવને, દાનવને, ગંધર્વોને, પિશાચોને, ઉરગોને, રાક્ષસોને. ૫૯ અને લોકમાંહેના સર્વ પ્રાણીઓને વિદિત કરીને તેઓની આજ્ઞા લઉં છું, અને સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરૂં છું. એમાં કાંઈ સંશય નથી, હવે ઋષિઓ સહિત સર્વ દેવો મ્હારા યોગવીર્યને જુઓ. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પછી તેણે લોકોમાં પ્રખ્યાત એવા નારદ ઋષિની આજ્ઞા માગી અને તેમની આજ્ઞા પામીને પોતાના પિતા વ્યાસ પ્રત્યે ગયા. ૬૧ પછી શુકે મહાત્મા કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસમુનિને પ્રણામ કરી તેમની પ્રદક્ષિણા કરી આજ્ઞા માગી. ૬૨ મહાત્મા વ્યાસ મુનિ પોતાના પુત્રનું વચન સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થયા તથા કહેવા લાગ્યા કે-હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી હું તને જોઇને પ્રસન્ન થાઉં ત્યાં સુધી તું ઉભો રહે. ૬૩ પછી અપેક્ષા અને સ્નેહ વિનાના તથા સંશયરહિત શુકમુનિએ મોક્ષનુંજ ચિંતન કરીને ત્યાંથી જવાનો

વિચાર કર્યો. ૬૪ અને મુનિશ્રેષ્ઠ શુક પોતાના પિતાને તજીને સિદ્ધોના સમુદાયે સેવેલા વિશાળ કૈલાસ પર્વતના પૃષ્ઠ ઉપર ગયા. ૬૫

पितरं संपरित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः ।
कैलासपृष्ठं विपुल सिद्धसंघनिषेवितम् ॥ ६५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकाभिगमने शतोपरि ऊनषष्टितमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

અધ્યાય ૧૬૦ મો–શુકમુનિની પરમગતિ.

भीष्म उवाच ॥ गिरिशृंगं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत ॥
॥ समे देशे विविक्ते स निःशलाक उपाविशत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–હે ભારત ! વ્યાસના પુત્ર શુકમુનિ પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને ત્યાં એકાંત, ઘાસ વગરની તથા સમાન ભૂમિ ઉપર બેઠા. ૧ પછી ક્રમયોગને જાણનારા શુકે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અને વિધિપૂર્વક ચરણથી આરંભીને સર્વ અંગો વિષે આત્માની ધારણા અને પદનું ગ્રહણ કરીને વિનયવાળાની પેઠે બેઠા. ૩ વ્યાસના પુત્ર બુદ્ધિમાન શુક જે સ્થળમાં યોગ સાધવાનો આરંભ કરીને બેઠા હતા ત્યાં પક્ષીઓનાં ટોળાં નહોતાં, કોઇનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો અને અન્ય કોઇનું દર્શન પણ થતું નહોતું. ૪ પછી શુકે સર્વ સંગને તજીને નીકળેલા પોતાના આત્માને જોયો પણ પુનઃ તેને સંગમાં આસક્ત થતો જોઇને હાસ્ય ઉપજ્યું. ૫ પછી તેણે મોક્ષના માર્ગની પ્રાપ્તિના અર્થે પુનઃ યોગને ધારણ કર્યો અને મોટા યોગીશ્વર થયેલા તેણે આકાશનું ઉલ્લંઘન કર્યું. ૬ પછી દેવના ઋષિ નારદની પ્રદક્ષિણા કરીને તે મહર્ષિને પોતાનો યોગ નિવેદન કર્યો. ૭ શુક કહે છેઃ–હે તપોધન ! મ્હેં યોગનો માર્ગ જોયો અને યોગના વિષે મ્હારી પ્રવૃત્તિ થઇ છે. હે મોટા તેજવાળા મુનિ ! હું તમારી કૃપાથી ઇચ્છિત ગતિને પામીશ. ૮ પછી દ્વૈપાયનના પુત્ર શુકે નારદની આજ્ઞા પામીને તેમને પ્રણામ કર્યો અને પુનઃ યોગનું ધારણ કરીને આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. ૯ તે પછી કૈલાસના પૃષ્ઠ ઉપરથી ઉપડયા અને વાયુરૂપ થઇને અંતરિક્ષ માર્ગે ચાલ્યા. ૧૦ શુકમુનિ જ્યારે આકાશ માર્ગે ચાલ્યા ત્યારે તે ગરૂડના સરખા શોભવા લાગ્યા; અને સર્વ પ્રાણીઓએ તેનો મન તથા વાયુના જેવો વેગ જોયો. ૧૧ તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે 'હું સર્વનો આત્મા છું,' એમ તે ત્રણે લોકનું ચિંતન કરવા લાગ્યા તથા જેમ તેજસ્વી અગ્નિ કે સૂર્ય દેખાય છે તેમ તેજસ્વી થયેલા શુક સર્વથી લાંબે માર્ગે ચાલ્યા. ૧૨ સ્થાવર–જંગમ પ્રાણીઓ એક ચિત્તે, અવ્યગ્રપણે અને નિર્ભયપણે જનારા તેને જોવા લાગ્યાં. ૧૩ સર્વેએ યથાશક્તિ તેનું પૂજન કર્યું. દેવતાઓ તેને દિવ્ય પુષ્પની વૃષ્ટિથી પૂજવા લાગ્યા. ૧૪ તેને જોઇને સર્વ ગંધર્વ અને અપ્સરાઓના સમુદાય વિસ્મિત થયા અને ઋષિઓ તથા સિદ્ધો પરમ વિસ્મય પામ્યા. ૧૫ તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, તપવડે સિદ્ધિને પામેલો તથા અંતરિક્ષમાં નીચે શરીર અને ઉંચે મુખવાળો આ કોણ છે ? તે પોતાનાં નેત્રવડે સૂર્યની સામું જુએ છે અને તેથી પોતાના દેહના અધોભાગને જોતો નથી. ૧૬ પછી પરમ ધર્મ-

સ્વરૂપ અને ત્રણે લોકમાં કીર્તિમાન શુક મૌનધારણ કરીને, સૂર્યની સામું જોઇને તથા પૂર્વ તરફ મુખ રાખીને ચાલ્યા. ૧૭ તે વેગથી જતા હતા, માટે મોટો સુસવાટો થઇને સર્વ દિશાઓનું સઘળું આકાશ ગાજી રહ્યું હતું. હે રાજન્! તેમને આવતા જોઇને, અપ્સરાઓનાં સર્વ ટોળાં એકાએક મનમાં મોટી ભ્રાંતિ પામ્યાં તથા પરમ વિસ્મિત થયાં. પંચચૂડા આદિ અપ્સરાઓ અત્યંત પ્રફુલ્લ નેત્રથી બોલી કે–આ ઉત્તમ ગતિને પામેલા અને વિમુક્ત પુરૂષના સરખો નિસ્પૃહ કયો દેવતા છે કે જે દૃઢ નિશ્ચયથી અહીં આવે છે? ૧૮–૨૦ પછી તે 'મલય' નામે પર્વત આગળ થઇને ચાલ્યા કે જે પર્વત ઉપર "ઉર્વશી" અને "પૂર્વચિત્તિ" નામે અપ્સરાઓ નિરંતર રહે છે. ૨૧ તે ઉર્વશી અને પૂર્વચિત્તિ અપ્સરાઓ આ બ્રહ્મર્ષિના પુત્રને જોઇને પરમ વિસ્મય પામી અને બોલી કે વેદાભ્યાસમાં પ્રીતિવાળા બ્રાહ્મણની બુદ્ધિનું સમાધાન આશ્ચર્ય જેવું છે. ૨૨ જેથી આ અલ્પકાળમાં ચંદ્રની પેઠે આકાશમાં ફરવા લાગ્યો છે. પિતાની સેવાથી આ ઉત્તમ બુદ્ધિને પામ્યો છે. ૨૩ આ પુત્ર પિતાનો ભક્ત, દૃઢ તપ કરનારો અને પિતાને અત્યંત પ્રિય છે. એના વિના એના પિતાનું મન બીજાં કશામાં નથી. છતાં પણ એના પિતાએ એને કેમ જવા દીધો હશે? ૨૪ ઉર્વશીનું વચન સાંભળીને પરમ ધર્મને જાણનારા શુક મુનિનું ચિત્ત તે (ઉર્વશી)ના વચનમાં ગયું અને તેથી તેણે સર્વ દિશાઓ તરફ જોયું. ૨૫ ત્યારે તેણે અંતરિક્ષ, પર્વત, વન અને જંગલસુદ્ધાં સઘળી પૃથ્વી તથા તે ઉપરનાં સરોવર અને નદીઓને જોયાં. ૨૬ તે સમયે સર્વ દેવતાઓ હાથ જોડીને માનપૂર્વક ચારે બાજુથી વ્યાસપુત્રને જોવા લાગ્યા. ૨૭ તે સમયે પરમ ધર્મને જાણનાર શુકે તેઓને કહ્યું કે, જો મ્હારા પિતા "હે શુક! હે શુક" એ રીતે શબ્દ કરતા મ્હારી પાછળ આવે તો તમો સર્વેએ સાવધાન થઇને પ્રત્યુત્તર આપવો. મ્હારા સ્નેહથી મ્હારૂં એટલું વચન તમારે માન્ય કરવું ઘટે છે. ૨૮,૨૯ શુકનું એવું વચન સાંભળીને જંગલસુદ્ધાં સર્વ દિશાઓ, સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતોએ તેને ચારે બાજુથી કહ્યું કે,–હે વિપ્ર! જેવી ત્હારી આજ્ઞા છે, તે પ્રમાણે અમે કરીશું. જ્યારે ઋષિ (વ્યાસ) તમને બોલાવશે ત્યારે અમે તેમના વચનનો પ્રત્યુત્તર આપીશું. ૩૦–૩૧

यथाज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति ।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ॥ ३१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकाभिपतने शतोपरि षष्टितमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

અધ્યાય ૧૬૧ મો–વ્યાસે કરેલો પુત્ર શોક અને મહાદેવે "છાયા શુકનું દર્શન થશે" એવો વર આપ્યો.

भीष्म उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः ।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं हित्वा दोषांश्चतुर्विधान् ॥

ભીષ્મ કહે છે:–અત્યંત મોટા તપવાળા શુક એ પ્રમાણે વચન બોલીને અને ચાર પ્રકારના દોષને તજીને સિદ્ધિને પામ્યા. (પાપ, કિલ્બિષ, સંસર્ગ અને અનૈશ્વર્ય એ ચાર

દોષ અથવા યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા વિતર્ક, વિચાર, આનંદ અને અસ્મિતા, એ ચાર દોષ જાણવા). ૧ આઠ પ્રકારનું (પુર્યષ્ટક) તમ અને વિષયપંચકમાં પ્રવર્તમાન રજોગુણ, એ બન્નેને તજીને પછી તે બુદ્ધિમાન શુકે સત્વનો પણ ત્યાગ કર્યો, એ મોટા આશ્ચર્ય સરખું થયું. ૨ પછી જેમ ધૂમાડા વિનાના પ્રજ્વલિત અગ્નિ સરખા તે શુક નિત્ય, નિર્ગુણ અને લિંગરહિત બ્રહ્મપદના વિષે સ્થિર થયા. ૩ તે સમયે ઉલ્કાપાત (આકાશમાંથી બળતા પદાર્થો પડવા તે) થવા લાગ્યો, દિશાઓ બળવા લાગી અને પૃથ્વી કંપવા લાગી. તે સમયે એવાં એવાં ચિહ્ન પ્રકટ થયાં, એ એક આશ્ચર્ય જેવું થયું. અર્થાત્ જ્યારે મહાપુરૂષ વિરામ પામે છે, ત્યારે જગતના અભાગ્યને સૂચવનારા ઉત્પાતો થાય છે, તેવા ઉત્પાત થયા. ૪ પર્વતોની ડાળીઓ ભાગી પડવા લાગી અને પર્વતોનાં શિખરો પણ ભાગી પડવા લાગ્યાં; તથા હિમવાન પર્વત જેમ ફાટી જતો હોય તેમ ગર્જના થવા લાગી. ૫ તે સમયે સૂર્ય પ્રકાશતો નહોતો, અગ્નિ બળતો નહોતો અને જળના હ્રદ, નદીઓ અને સમુદ્રો ક્ષોભ પામવા લાગ્યા. ૬ શુક આકાશમાં ચાલ્યા તેના શકુનરૂપે ઇંદ્ર રસવાળી અને સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી તથા વાયુ પણ પવિત્ર અને દિવ્યગંધસહિત વાવાં લાગ્યો. ૭ પછી તે ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા ત્યારે હિમાલય અને મેરૂનાં દિવ્ય શિખર પ્રથમ દેખાયાં. તે બન્ને શિખર એકત્ર મળેલાં છે અને એક સુવર્ણનું તથા બીજું રૂપાનું હોવાથી એક પીળા રંગનું તથા બીજું શ્વેત રંગનું દેખાય છે. ૮ હે ભારત ! તે તિર્યક્ અને ઉર્ધ્વ એ બન્ને દિશાઓમાં સો સો યોજન વિસ્તારવાળાં છે. ૯ શુકમુનિ નિઃશંક થઇને ત્યાં આગળથી ચાલ્યા એટલે પર્વતનાં બન્ને શિખર એકાએક જુદાં થઇ ગયાં. ૧૦ હે મહારાજ ! એ સર્વ દેવતાઓએ જોયું અને તેઓને તે મોટા અદ્દભુત સરખું જણાયું. પછી શુક બન્ને પર્વતના શિખરો વચ્ચેથી નીકળી ગયા પણ તે ઉત્તમ પર્વતે તેમની ગતિને અંતરાય કર્યો નહિ. એ રીતે શુકને પર્વતની પેલી પાર ગયેલા જોઇને તથા પર્વતને દ્વિધા કરેલો જોઇને આકાશમાં સર્વ દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ અને બીજા જેઓ પર્વતમાં નિવાસ કરતા હતા તે સર્વેએ "ધન્ય છે ! ધન્ય ! !" એવો મોટો શબ્દ કર્યો. હે ભારત ! પછી દેવ, ગંધર્વ, ઋષિઓ, યક્ષ, રાક્ષસ, વિદ્યાધર, એ સર્વ તેનું પૂજન કરવા લાગ્યા. હે મહારાજ ! દિવ્ય પુરૂષોવડે સઘળું આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. પછી ધર્માત્મા શુકે આકાશ માર્ગે ગમન કરતાં કરતાં રમણીય તથા પુષ્પિત વૃક્ષ અને વનવાળી મંદાકિનીને જોઈ. તે નદીમાં અપ્સરાઓનાં ટોળાં નગ્ન થઇને રમતાં હતાં. ૧૧-૧૭ તેઓ શૂન્યાકાર શુકને જોઇને મનમાં વિક્રિયા પામ્યા વિના ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. પછી પોતાના પુત્રને જતો જોઇને તેમના સ્નેહયુક્ત પિતાએ મોટા વેગથી તેની પછવાડે દોડવા માંડ્યું, પણ શુક તો અંતરિક્ષમાં વાયુથી પણ વધારે વેગથી ગમન કરીને અને પોતાનો પ્રભાવ દેખાડીને બ્રહ્મરૂપ થયા હતા. પછી મોટા તપવાળા વ્યાસ બીજી મોટી ગતિને ધારણ કરીને જે માર્ગે શુક દોડતા હતા તે માર્ગે એક નિમેષમાં ગયા. ત્યારે તેમણે પર્વતના શિખરના બે ભાગ કરીને જ્યાંથી શુક ગયા હતા તે સ્થળને જોયું; તથા સર્વ મુનિઓએ વ્યાસના આગળ શુકના તે કર્મની સ્તુતિ કરી. પછી વ્યાસે "હે શુક !" એમ લાંબા શબ્દથી અને ઉંચા સ્વરથી ત્રણ લોકમાં સંભળાય એમ બૂમ પાડી શુકને બોલાવ્યા. તે સમયે શુકમુનિ કે જે સર્વના વિષે રહેલા, સર્વના આત્મા તથા સર્વ દિશાએ મુખવાળા હતા તેણે "હોઃ"! એવા શબ્દથી ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે સ્થાવર-

જંગમ સઘળું જગત તેના એક અક્ષરના "હો:" એવા નાદને બોલીને તે નાદને ઉંચા સ્વરથી વધારવા લાગ્યું અને ત્યારથી આરંભીને આજ સુધી પણ તે પર્વતનાં પૃષ્ઠ અને ગુફાઓ જૂદા જૂદા શબ્દના ઉચ્ચાર કર્યા હોય તેના પ્રતિધ્વનિ આપે છે. એ પ્રમાણે શુક પોતાનો પ્રભાવ દેખાડીને અંતર્ધાન પામ્યા તથા શબ્દાદિ ગુણોને તજીને પરમપદને પામ્યા. પછી વ્યાસ પણ પોતાના અમાપ તેજવાળા પુત્રના મહિમાને જોઇને પોતાના પુત્રનુંજ ચિંતન કરતા પર્વતના પૃષ્ઠ ઉપર બેઠા. આ સમયે મંદાકિની નદીના કિનારા ઉપર જે અપ્સરાઓ ક્રીડા કરતી હતી તે સર્વ ઋષિને જોઇને ભ્રાંતિ પામી ગઈ અને લજ્જાથી તેમનું ચિત્ત ભ્રમિત થઇ ગયું. પછી તે મુનિને જોઇને તેમાંથી કેટલીક જળમાં સંતાઇ ગઈ, કેટલીક ઘાસમાં સંતાઇ ગઇ અને કેટલીક વસ્ત્ર પહેરી લીધાં. "તેમણે વ્યાસમુનિના પુત્રને મુક્ત જાણીને, તેને જોઇને વસ્ત્ર પહેર્યાં નહોતાં પણ વ્યાસને સંસારાસક્ત જાણીને લજ્જા પામીને વસ્ત્ર પહેર્યાં." એ જાણીને વ્યાસ પ્રસન્ન થયા તથા લજ્જા પણ પામ્યા. ૧૮–૩૧ પછી મહર્ષિના સમુદાયથી પૂજાયલા તથા દેવ અને ગંધર્વથી વીંટાયલા ભગવાન શંકર કે જેમણે પોતાના હાથમાં "પિનાક" નામે ધનુષ્ય ગ્રહણ કરેલું છે તે વ્યાસની પાસે આવ્યા. ૩૨ અને કૃષ્ણદ્વૈપાયન (વ્યાસ)ને પુત્રના શોકથી સંતપ્ત થયેલા જોઇને તેમનું સાંત્વન કરીને મહાદેવે વચન કહ્યું કે,–હે વ્યાસ! પૂર્વે તેં મ્હારી પાસે વરદાન માગ્યું હતું કે અગ્નિ, પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને આકાશ, એમના જેવા વીર્યવાળો મને પુત્ર થાઓ. ૩૩–૩૪ તેથી મ્હારી કૃપાથી અને ત્હારા તપથી સંપૂર્ણ તેવાજ લક્ષણવાળો, બ્રહ્મના તેજથી યુક્ત તથા પવિત્ર પુત્ર તને પ્રાપ્ત થયો. ૩૫ અને તે અજીતેન્દ્રિય પુરૂષોથી દુષ્પ્રાપ્ય અને દેવોને પણ દુર્લભ એવી પરમ ગતિને પામ્યો. હે વિપ્રર્ષે! એવા ત્હારા પુત્રનો તું શું કરવા શોક કરે છે? ૩૬ જ્યાં સુધી પર્વતો રહેશે અને જ્યાં સુધી સમુદ્રો રહેશે ત્યાં સુધી ત્હારા પુત્રસહિત ત્હારી કીર્ત્તિ અક્ષય થશે. ૩૭ હે મહામુનિ! તું મ્હારી કૃપાથી આ લોકના વિષે ત્હારા પુત્રના સરખા અને સર્વ કાળ નાશ ન થાય તેવી ત્હારા પુત્રની છાયાને દેખીશ. ૩૮ હે ભારત! એ રીતે ભગવાન મહાદેવે વ્યાસના મનનું સમાધાન કર્યું એટલે તે મુનિ પોતાના પુત્રની છાયાને જોઇને પરમહર્ષસહિત ત્યાંથી પાછા વળ્યા. ૩૯ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે શુકનો જન્મ તથા શુકની ગતિ કે જે તેં મને પૂછી હતી તે તને વિસ્તારથી કહી. ૪૦ હે રાજન્! પૂર્વે આ ઇતિહાસ મને દેવર્ષિ નારદે કહ્યો હતો અને મહાયોગી વ્યાસ સાથે સંભાષણ થતાં પણ મને વારંવાર આ ઇતિહાસ તેઓ કહેતા હતા. ૪૧ જે પુરૂષ શમયુક્ત થઇને આ પવિત્ર અને મોક્ષધર્મ સંયુક્ત ઇતિહાસનું શ્રવણ કરે છે તે પરમ ગતિને પામે છે. ૪૨

इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मोपसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां शुकोत्पत्तिर्नाम शतोपरि एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

અધ્યાય ૧૬૨ મો–નારદ અને નર–નારાયણનો સમાગમ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
य इच्छेत् सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–જે પુરૂષ ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ–સંન્યાસી થઇને મોક્ષ-સિદ્ધિને પામવાને ઇચ્છતો હોય તેણે કયા દેવની ભક્તિ કરવી ? ૧ કયી રીતે નિશ્ચય એવું સ્વર્ગ તેને મળે ? કયી રીતે તેને પરમ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ? તે પુરૂષે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કયા વિધિ પ્રમાણે કરવાં ? ૨ તેમજ મુક્ત થયેલો તેવો પુરૂષ કઇ ગતિને પામે છે ? અને તે મોક્ષનું શું લક્ષણ છે ? તથા સ્વર્ગમાં જઇને પછી ત્યાંથી પાછા ન પડવું પડે તેવું તેણે શું કરવું ? ૩ હે પિતામહ ! વળી દેવોનો પણ દેવ કોણ છે ? પિતૃઓનો પણ પિતા કોણ છે ? અને તે દેવ તથા પિતૃઓના પિતાથી પણ પર વસ્તુ શી છે ? તે તમે મને કહો. ૪ ભીષ્મ કહે છે કે, હે પ્રશ્ન કરી જાણનાર યુધિષ્ઠિર ! તું મને બહુ ગૂઢ પ્રશ્ન પૂછે છે, અને ત્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તર્ક કરવાથી તો સો વરસે પણ અપાય તેમ નથી. ૫ હે શત્રુહંતા ! દેવીની કૃપાવિના કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયાવિના આ ગહન પ્રશ્નના ઉત્તરનું વ્યાખ્યાન ત્હારા આગળ થઇ શકે તેમ નથી, ૬ પણ આ વિષે નારદ અને નારાયણ ઋષિના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે તે હું તને કહું છું. ૭ મ્હારા પિતાએ મને કહ્યું હતું કે, વિશ્વના આત્મા, સનાતન અને જેની ચાર મૂર્તિઓ છે એવા "નારાયણ" નામે ધર્મના પુત્ર થયા હતા. હે મહારાજ ! પૂર્વે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં સત્યયુગમાં નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણ, એ ચાર મૂર્તિઓ સ્વયંભૂથી ઉપજી હતી. ૯ તેમાંથી અવિનાશી નારાયણ અને નર એ બન્ને બદ્રિકાશ્રમમાં જઇને શકટની પેઠે પરપ્રેર્ય તથા સુવર્ણની પેઠે મોહ ઉત્પન્ન કરનારા શરીરના વિષે રહીને તપ કરવા લાગ્યા. ૧૦ તેમના શરીરરૂપી શકટને આઠ ચક્ર હતાં તથા તે મનોરમ શકટ પંચભૂતમય હતું. અર્થાત્ નર–નારાયણનાં શરીર માયામય હતાં. એવા નર અને નારાયણ દેવ પોતાના તપવડે કૃશ થઇ ગયા અને તેમના શરીરમાં માત્ર નસો દેખાતી હતી. ૧૧ લોકના નાથ એવા તે નર–નારાયણના તપનું તેજ એવું હતું કે દેવતાઓ પણ તેમના સામું જોઈ શકતા નહોતા. તે બન્ને દેવ, જે પુરૂષના ઉપર અનુગ્રહ કરે, તેના હૃદયમાં અંતર્યામી પ્રેરણા કરે, અને એ રીતે તે બન્ને દેવના અનુમતથી તે પુરૂષને તે બન્ને દેવનાં દર્શન થાય. હવે એક સમયે મોટા સામર્થ્યવાળા નારદમુનિ મેરૂ પર્વતના શિખર ઉપરથી ગંધમાદન પર્વત ઉપર થઇને સર્વ લોકમાં ફરતા હતા. હે રાજન્ એમ ફરતાં ફરતાં ત્વરાથી ગમન કરનાર તે નારદ બદર્યાશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. ૧૨–૧૪ તે સમયે નર–નારાયણના આહ્નિક કર્મનો સમય હતો. નર–નારાયણ સરખા દેવ પણ આહ્નિક કર્મ કરતા હતા, તે જોઇને નારદને પરમ વિસ્મય થયો કે આ સર્વ લોક જેના વિષે રહ્યા છે તે સ્થાનરૂપ આ બન્ને દેવ છે. ૧૫ દેવ, અસુર, ગંધર્વ, કિન્નર અને મોટા ઉરગ, એ સર્વ આ દેવોમાં સ્થિતિ કરીને રહેલા છે. પૂર્વે આ એકજ મૂર્ત્તિ હતી તે વળી ચારરૂપે થયેલી છે. ૧૬ એ ચાર મૂર્ત્તિ ધર્મના કુળનો વિસ્તાર પમાડવાને માટે ધર્માદિકે વૃદ્ધિ પમાડેલી છે; અહો ! નર, નારાયણ, કૃષ્ણ અને હરિ એ દેવતાઓએ આ સ્થળમાં ધર્મના ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે ! કોઇક કાર-

ણુથી કૃષ્ણુ અને હરિ એ બન્ને આ સ્થળમાં રહેલા છે; તથા ધર્મરૂપ આ બન્ને પણ તપ કરવામાં આસક્ત થઇને રહેલા પરમ તત્વરૂપ છે; એમને બ્રહ્મયજ્ઞાદિ આહ્નિક કર્મ શામાટે કરવાં પડે? ૧૭,૧૯ એ બન્ને યશવાળા દેવ સર્વ પ્રાણીઓના પિતા અને દેવતા છે. તો પછી મોટી બુદ્ધિવાળા તેઓ કયા દેવનું કયા પિતૃઓનું અને કયા મનોરથનું પૂજન કરે છે? ૨૦ એ પ્રમાણે નારદે નારાયણુ ઉપર ભક્તિભાવ આણીને મનમાં વિચાર કર્યો અને પછી તે બન્ને દેવની પાસે એકાએક આવીને ઉભા રહ્યા. ૨૧ પછી જ્યારે તે બન્ને દેવ દેવકર્મ અને પિતૃકર્મથી પરવારી રહ્યા ત્યારે તેમણે નારદના સામું જોયું અને શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તે (નારદ)નું પૂજન કર્યું. ૨૨ ભગવાન નારદઋષિ આ મોટા વિધિયુક્ત અને અપૂર્વ એવું મોટું આશ્ચર્ય જોઇને તથા પ્રસન્ન થઇને તેમની પાસે બેઠા. ૨૩ પછી નારદે મનમાં આનંદ પામીને, નારાયણુદેવનું દર્શન કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૨૪ નારદ કહે છે કેઃ–હે દેવ! પુરાણુસહિત અને અંગ તથા ઉપાંગસહિત વેદોમાં તમને જન્મરહિત, સનાતન, ધાતા અને સર્વોત્તમ મુક્તિ (મોક્ષ) સ્વરૂપ માનેલા અને કહેલા છે. ૨૫ હે જુગલ દેવ! જે જગત થઈ ગયું અને જે જગત થશે, એ સર્વ સહિત જે જગત હમણાં છે તે સર્વ તમારા વિષે રહેલું છે; તેમજ ગૃહસ્થાશ્રમના આધારથી રહેલા ચારે આશ્રમ પણ તમારા વિષેજ રહેલા છે. ૨૬ સર્વ જગત નિત્ય પ્રતિ અનેક મૂર્તિમાં રહેલા તમોને પૂજે છે, તથા સર્વ જગતના પિતા, માતા અને સનાતન ગુરૂ પણુ તમેજ છો; છતાં તમે આજે જે દેવનું તથા જે પિતૃનું પૂજન કરો છો તે કોણુ છે? તે અમે જાણુતા નથી. ૨૭ શ્રી ભગવાન કહે છે કેઃ–એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઇને કહેવા યોગ્ય નથી, કેમ કે તે અમારી સનાતન ગુપ્ત વાર્તા છે; પરંતુ હે બ્રહ્મન્! તું પરમ ભક્તિવાળો છે માટે તને હું યથાર્થ કહીશ. ૨૮ જે તત્વ સૂક્ષ્મ, અવિજ્ઞેય (જાણી ન શકાય એવું), અવ્યક્ત, અચળ, ધ્રુવ તથા ઇંદ્રિયો, ઇંદ્રિયોના વિષયો અને સર્વ ભૂતથી રહિત છે. ૨૯ તે તત્વ સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા છે. એને તું "ક્ષેત્રજ્ઞ" કહે છે, અને ત્રણુ ગુણુથી રહિત એવા તેનેજ શરીરના યોગવાળો જોઇને "પુરૂષ" એવી કલ્પના કરે છે. ૩૦ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! એ તત્વથી ત્રણુ ગુણુવાળું અવ્યક્તતત્વ ઉપન્યું છે, તથા જે સત્તા વાસ્તવિક અવ્યક્ત છે પરંતુ ઘટાદિના યોગથી વ્યક્ત થાય છે તે અવિનાશી તત્વને "પ્રકૃતિ" કહે છે. ૩૧ એ પ્રકૃતિ એ અમારૂં ઉત્પત્તિસ્થાન છે. જે નિષ્કળ આત્મા સદસદાત્મક એટલે કાંઇ કારણુરૂપે કલ્પાયલો છે તેને અમે બન્ને (જીવ અને ઈશ્વર) પૂજીએ છીએ, તથા દેવાર્ચનમાં અને પિતૃના પૂજનમાં તેનીજ કલ્પના કરીએ છીએ. ૩૨ એથી બીજો "પિતૃ" નામે કોઇ દેવ કે બ્રાહ્મણુ શ્રેષ્ઠ નથી, પણુ એ આત્માજ અમારે માત્ર જાણુવાયોગ્ય છે; માટે અમે તેનું પૂજન કરીએ છીએ. ૩૩ હે બ્રહ્મન્! લોકની સ્થિતિ કરનારી આ મર્યાદા પણુ તેણેજ કરેલી છે, અને દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરવાની આજ્ઞા પણુ તેણેજ આપેલી છે. ૩૪ બ્રહ્મા, રૂદ્ર, મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ, યમ, મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ. ૩૫ વસિષ્ઠ, પરમેષ્ઠી, સૂર્ય, સોમ, કર્દમ, ક્રોધ અને વિક્રીત. ૩૬ (એ વીસ તથા કશ્યપ સુદ્ધાં) એકવીસ પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયેલા છે તે સર્વ જે દેવની સનાતન મર્યાદાનું પૂજન કરે છે. ૩૭ તે સર્વ ઉત્તમ દ્વિજો તે આત્માએ નિર્માણુ કરેલાં દેવકર્મ અને પિતૃકર્મને યથાર્થ જાણીને કરે છે, તથા તે સર્વ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ માનીને

તેને પામે છે. અર્થાત્ તેઓ સર્વ કર્મ આત્માને અર્પણ કરે છે, તેથી તે પોતાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮ જે મનુષ્યો સ્વર્ગમાં રહેલા છતાં પણ તેઓને નમસ્કાર કરશે, તેઓ તેમની કૃપાથી તેમણે કહેલી ગતિને પામશે. ૩૯ જે પુરૂષો પાંચ પ્રાણ, દસ ઇંદ્રિયો અને મન તથા બુદ્ધિ એ સત્તર તત્વથી મુક્ત હોય, સત્વાદિ ત્રણ ગુણથી મુક્ત હોય, શુક્લ-કૃષ્ણ કર્મથી મુક્ત હોય તથા જેઓએ વિરાટ્‌ની પંદર કળાનો ત્યાગ કર્યો હોય તેઓને નિશ્ચય મુક્ત જાણવા. ૪૦ હે બ્રહ્મન્! મુક્ત પુરૂષોની ગતિ ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે ચિદાત્માજ છે. એ ક્ષેત્રજ્ઞ માયાથી યુક્ત હોય ત્યારે સર્વ ગુણવાળો હોય છે, પરંતુ સ્વતઃ નિર્ગુણ છે. ૪૧ અમે બન્ને પણ તેમાંથી પ્રકટેલા છીએ. તે જ્ઞાન યોગવડે જાણવામાં આવે છે, એમ જાણીને અમે બન્ને તે સનાતન તત્વનું પૂજન કરીએ છીએ. ૪૨ તે પુરૂષને સર્વ વેદ તથા અનેક, મતમાં રહેલા આશ્રમવાસીઓ ભક્તિવડે પૂજે છે, તથા તે તેઓને સદ્‌ગતિ આપે છે. ૪૩ જે પુરૂષો તે તત્વની ભાવનાવાળા થાય છે તેઓ એકાંતીપણાને ધારણ કરે છે તથા તેઓ તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે, એ આ લોકમાં મોટી વાત છે. ૪૪ હે નારદ! અમોએ તને આ અત્યંત ગુહ્ય વાર્તા કહી તથા હે વિપ્રર્ષિ! અમારી તે ભક્તિ તેં ભક્તિ તથા પ્રેમપૂર્વક સાંભળી. ૪૫

इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या चते श्रुतः ॥ ४५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नाराणीये शतोपरि द्विषष्टितमोऽध्याय ॥ १६२ ॥

અધ્યાય ૧૬૩ મો–પરિચર રાજાની કથા અને પંચરાત્ર ગ્રંથની ઉત્પત્તિ.

भीष्म उवाच ॥ स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो नारायणेनोत्तमपूरुषेण ॥
॥ जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥१॥

ભીષ્મ કહે છેઃ—હે દ્વિપદ પ્રાણીઓ (મનુષ્યો)માં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર! ઉત્તમ પુરૂષ નારાયણે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે નારદમુનિ, સર્વ લોકના કલ્યાણના સ્થાનરૂપ નારાયણ પ્રત્યે આવું વચન બોલ્યા ૧ નારદ કહે છેઃ–હે સ્વયંભૂ! તમે જેના અર્થે ધર્મના ઘેર ચાર રૂપે જન્મ ધારણ કર્યો છે તે લોકના કલ્યાણરૂપ અર્થને તમે સિદ્ધ કરો. હવે હું તમારી આદ્યમૂર્તિ કે જે શ્વેતદ્વીપમાં રહેલી છે તેને જોવાને જાઉં છું ૨ હે લોકનાથ! હું નિરંતર ગુરૂઓનું પૂજન કરૂં છું, પૂર્વે મેં કદાપિ બીજાઓની ગુહ્ય વાર્તા પ્રકટ કરી નથી, મેં વેદોનું સારી રીતે અધ્યયન કરેલું છે, મેં તપ કર્યું છે અને હું પૂર્વે કોઇ દિવસ પણ અસત્ય બોલ્યો નથી વળી મેં શાસ્ત્ર પ્રમાણે હાથ, ચરણ, ઉદર અને ઉપસ્થનું રક્ષણ કર્યું છે; અર્થાત્ મેં તેવડે નિષિદ્ધ કર્મ આચર્યું નથી. હું શત્રુ અને મિત્ર પ્રત્યે સદૈવ સમાનદષ્ટિવાળો છું, તથા સદૈવ શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણના શરણે રહીને નિરંતર તેની એકાન્તભાવે ભક્તિ કરૂં છું ૪ એ સર્વ સાધનોથી મ્હારી બુદ્ધિ નિર્મળ થયેલી છે. તો તે અનંત ઈશ્વરનું દર્શન મને કેમ નહિ થાય? એ પ્રમાણે બ્રહ્માના પુત્ર નારદનું વચન સાંભળીને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર

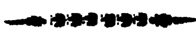
નારાયણે તેનું આત્મવિધિથી અને આત્મક્રિયાઓથી પૂજન કરીને કહ્યું:—હે નારદ ! તું શ્વેત-દ્વીપમાં જા. એ પ્રમાણે નારાયણની આજ્ઞા લઇને તથા પ્રાચીન એવા તે નારાયણ ઋષિનું પૂજન કરીને ઉત્તમ યોગવાળા નારદ આકાશમાં ઉડયા અને એકાએક મેરૂના શીખર ઉપર આવીને ઉભા રહ્યા. પછી નારદમુનિ મેરૂના શિખર ઉપર એકાંત સ્થાન જોઇને બે ઘટિકા સુધી ઉભા રહ્યા, ૫—૭ તથા ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશાની મધ્યે (વાયવ્ય કોણમાં) દૃષ્ટિ કરીને જોયું એટલે નારાયણે કહેલું અદ્દભુત સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું. ક્ષીર—સાગરની ઉત્તરમાં જે દ્વીપ છે તેને "શ્વેતદ્વીપ" કહે છે. તે દ્વીપ વિશાળ અને પ્રખ્યાત છે. ૮ "શ્વેતદ્વીપ મેરૂના મૂળથી બત્રીસ હજાર યોજન ઉપર છે" એમ કવિઓએ કહેલું છે. જે પુરૂષો તે દ્વીપમાં વસે છે તેઓ સ્થૂલ દેહના સંગરહિત છે અને તેથીજ ઇન્દ્રિયભોગ વિનાના છે. તેઓ કોઇ પ્રકારની ચેષ્ટા કરતા નથી અને પરમાત્મરૂપ ઉત્તમ સુગંધવાળા છે. ૯ તેઓ શ્વેત છે એટલે શુદ્ધ સત્વપ્રધાન છે. વળી તેઓ પાપી પુરૂષોનાં નેત્રથી જોવામાં ન આવે એવા તેજસ્વી અને પાપવિનાના છે. તેઓની કાયામાં વજ્રસરખાં કઠિન અસ્થિ છે, અર્થાત્ તેઓ બીજા કશાથી ભેદ પામે એવા નથી. તેઓના મનમાં માન અને અપમાન સમાન છે. તેઓના અવયવ દિવ્ય છે. તેઓ યોગના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલા બળવાળા છે. ૧૦ તેઓનું મસ્તક છત્રના સમાન છે, કેમ કે તેઓના શરીરમાં માંસ નથી તથા તેઓને માંસયુક્ત ગ્રીવા નથી. તેઓની ધ્વનિ મેઘની ગર્જનાસમાન છે. તેઓના ચાર બાહુ સમાન છે. તેઓના ચરણ પંક્તિયુક્ત સો રેખાઓયુક્ત છે. તેઓ જગતરૂપી ચણાને ચાવવાને યોગ્ય સાઠ સંવત્સરરૂપી સાઠ દાંતવાળા છે. તેઓ સર્વની આશ્રયભૂત આઠ દિશાઓરૂપી આઠ દાઢોથી યુક્ત છે, અર્થાત્ દેશ અને કાળ તેઓના મુખમાંજ છે; એટલે કે તેઓ દેશ અને કાળ કરતાં મોટા છે. જેના મુખમાં સઘળું વિશ્વ છે એવા મહાકાળ કે, જેને દિન, માસ, ઋતુ, સંવત્સર એ રૂપે સ્પષ્ટ કરે છે એવા સૂર્ય સરખા મહાકાળને તેઓ પોતાની જીહ્વાઓવડે ચાટે છે—ચાટણની પેઠે ચાટે છે અર્થાત્ તેઓ કાળનું પણ ભક્ષણ કરી ગયેલા છે. ૧૧ તેઓ શા કારણથી કાળને પણ ગળી જવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે કે, આ વિશ્વ જેનાથી ઉત્પન્ન થયું છે અને સર્વ લોક, વેદ, વેદના ધર્મ, મુનિઓ, શાંત એવા દેવ એ સર્વ જેની સૃષ્ટિ છે એવા દેવને તેઓ પોતાના ધ્યાનરૂપ બળથી હૃદયમાં પ્રકટ કરે છે માટે તેઓ એટલા બળવાન છે. ૧૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—ઇન્દ્રિયો વિનાના, આહાર વિનાના, ચેષ્ટા વિનાના અને સુગંધવાળા તે પુરૂષો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા; અને તેમની કયી ઉત્તમ ગતિ છે ? તે કહો. ૧૩ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ લોકમાં જે પુરૂષો મુક્ત કહેવાય છે તેઓનાં લક્ષણ અને શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારા પુરૂષોનાં લક્ષણ એક સરખાંજ જણાય છે, ૧૪ માટે એ વિષે મને મોટો સંશય છે. તમે મ્હારા એ સંશયને દૂર કરો; કેમ કે તમે સર્વ કથાઓને જાણનારા છો અને અમે તમારા શરણે આવેલા છીએ. ૧૫ ભીષ્મ કહે છે:—હે રાજન્ ! એ કથા મોટી છે અને તે મેં મ્હારા પિતાની પાસેથી સાંભળી હતી, પણ એ કથા તને કહેવી જોઇએ; કેમ કે એ કથા સર્વ કથાઓના સારભૂત છે. ૧૬ પૂર્વે "પરિચર" નામે સઘળી પૃથ્વીનો (ચક્રવર્તી) રાજા હતો. તે રાજા ઇન્દ્રનો મિત્ર હતો અને નારાયણ—હરિનો ભક્ત હતો. ૧૭ વળી તે ધર્મવાળો અને સાવધાન થઇને નિરંતર પિતાનું સેવન કરનારો હતો. પૂર્વે તેને નારાયણના વરદાનથી ચક્રવર્તીપણું પ્રાપ્ત થયું હતું.

૧૮ તે રાજા પૂર્વે સૂર્યના મુખમાંથી નીકળેલા પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિષ્ણુનું પૂજન કરતો હતો અને પૂજન કરતાં શેષ રહેલા દ્રવ્યવડે પિતૃઓનું પૂજન કરતો હતો. ૧૯ પિતૃઓનું પૂજન કરતાં શેષ રહેલા દ્રવ્યવડે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતો હતો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતાં શેષ રહેલા દ્રવ્યને વિભાગપુરઃસર પોતાના આશ્રિતોને આપતો હતો તથા તેમાંથી શેષ રહેલા અન્નને પોતે જમતો હતો. વળી તે રાજા સત્યવાદી હતો અને કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતો નહિ. ૨૦ તથા તે સર્વ ભાવવડે દેવના દેવ જનાર્દન, કે જેનો આદિ, મધ્ય કે અંત નથી, જે લોકના કર્તા અને અવિનાશી છે તેનો ભક્ત હતો. ૨૧ શત્રુઓને નાશ કરનાર અને ઇશ્વરની ભક્તિ કરનાર તે રાજાને ઇન્દ્ર પોતાની સાથે એક આસન ઉપર બેસાડતો હતો અને તેને શયન કરવાને માટે પોતાનો ખાસ પલંગ આપતો હતો. ૨૨ તે રાજા એમ માનતો હતો કે, જેટલું મ્હારૂં રાજ્ય અને ધન તથા જે સ્ત્રીઓ અને વાહન છે તે સર્વ ભગવાનનું છે. ૨૩ તે રાજા કામ્ય અને નૈમિત્તિક સર્વ યજ્ઞની ક્રિયાઓ સાત્વત (પંચરાત્રોક્ત) વિધિને અનુસરીને સાવધાનપણે કરતો હતો. ૨૪ જે મહાત્માઓ પંચરાત્રને જાણનારા હતા તેઓ તે રાજાના ઘેર ભગવાને કહેલા (ભગવાને જેની આજ્ઞા આપેલી એવા) ભોજનનું નૈવેદ્ય કરતા હતા. ૨૫ તે શત્રુનાશક રાજા જ્યારે ધર્મવડે રાજ્ય ચલાવતો હતો ત્યારે કોઇ અસત્ય વાણી બોલતું નહોતું અને કોઇનું મન દૂષિત થતું નહોતું. ૨૬ વળી તે રાજા દેહવડે એક પરમાણુ જેટલું પણ પાપ કરતો નહોતો. તે રાજા જે “ પંચરાત્ર ” નામના શાસ્ત્રનું અનુવર્તન કરતો હતો તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર સાત ઋષિઓએ એકઠા થઇને કહેલું છે, તે સાત ઋષિઓ “ ચિત્રશિખંડી ” કહેવાય છે. ૨૭ એ ચિત્રશિખંડી મુનિઓએ ચાર વેદવડે પ્રમાણ થયેલું અને જેમાં સર્વોત્તમ લોકધર્મ કહેલા છે એવું તે શાસ્ત્ર મહાગિરિ મેરૂ ઉપર રહીને પોતાનાં સાત મુખવડે કહેલું છે. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય. પુલહ, ક્રતુ અને મોટા તેજવાળા વસિષ્ઠ, એ સાતને “ ચિત્રશિખિંડી ” કહેલા છે. ૨૮,૨૯ એ સાત મહદ્, અહંકાર આદિ સાત પ્રકૃતિઓનાં સ્વરૂપ છે તથા સ્વયંભૂ બ્રહ્મા આઠમી પ્રકૃતિ છે. એ આઠ પ્રકૃતિઓ આ સર્વ લોકોને ધારણ કરી રહેલી છે અને તેમાંથી એ શાસ્ત્ર નીકળેલું છે. ૩૦ એ મુનિઓ એકાગ્ર મનવાળા, દમગુણવાળા, સંયમમાં પ્રીતિવાળા, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને જાણનારા તથા સત્ય ધર્મને આચરનારા છે. ૩૧ તેઓએ “ આ કલ્યાણ છે, આ બ્રહ્મ છે, અને આ સર્વોત્તમ હિત છે ’ એમ મનમાં વિચારીને તે શાસ્ત્ર રચેલું છે. ૩૨ તે શાસ્ત્રમાં ધર્મ, અર્થ કામ તથા મોક્ષ કહેલો છે. વળી તેમાં સ્વર્ગમાં તથા પૃથ્વીમાં સ્થાપન કરેલી અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ કહેલી છે. ૩૩ તે સર્વ ઋષિઓએ એકત્ર મળીને દેવના એક હજાર વર્ષ પર્યંત તપ કરીને સમર્થ એવા હરિ–નારાયણ દેવને પ્રસન્ન કર્યા. ૩૪ ત્યારે નારાયણે સરસ્વતીદેવીને આજ્ઞા કરી કે તું આ મુનિઓના મુખમાં પ્રવેશ કર; તેથી સરસ્વતી દેવીએ લોકોનું હિત ઇચ્છીને તે મુનિઓને વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૩૫ તે પછી રૂડા પ્રકારે તપને જાણનારા તે ઋષિઓએ સરસ્વતીની પ્રવૃત્તિ શબ્દમાં, અર્થમાં અને હેતુમાં કરી. એ સરસ્વતીની પ્રથમ સૃષ્ટિ જાણવી. ૩૬ પ્રથમ તે શાસ્ત્ર ઓંકાર સ્વરવડે પૂજિત કરીને, જ્યાં તે દયાળુ ભગવાન રહે છે ત્યાં જઇને ઋષિઓએ સંભળાવ્યું. ૩૭ તે સાંભળીને અદૃશ્ય શરીરમાં રહેલા ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને અદૃશ્ય પુરૂષોત્તમ ભગવાને સર્વે ઋષિઓને કહ્યું કે,–જેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય

છે એવા સમગ્ર લોકતંત્રના વિષે તમે જે આ એક લક્ષ શ્લોક કર્યા છે તે ઉત્તમ છે, એ તંત્ર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્નેના વિષે પ્રમાણ થશે. જેમ મેં બ્રહ્માની કૃપાથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અંગિરાનો અથર્વવેદ પ્રમાણ કર્યો છે. વળી હે વિપ્રો ! ક્રોધથી ઉત્પન્ન થએલા રૂદ્ર, તમે પ્રકૃતિઓ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, જળ, અગ્નિ, સર્વ નક્ષત્રોના સમૂહ અને જે જે "ભૂત" શબ્દથી સમજાય છે તે તે સર્વ પોતપોતાના અધિકારમાં વર્તીને જેમ પ્રમાણ છે તેમજ બ્રહ્મવાદીઓ પણ પ્રમાણ છે, તેમ આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર પણ પ્રમાણ થશે એવી મ્હારી આજ્ઞા છે. એ શાસ્ત્ર ઉપરથી સ્વયંભૂ મનુ ધર્મનું કથન કરશે. ૩૮,૪૪ વળી જ્યારે શુક્ર અને બૃહસ્પતિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે તમારી બુદ્ધિઓવડે રચાયલા શાસ્ત્રનું તેઓ કથન કરશે. પ્રથમ સ્વયંભૂ મનુ એ ધર્મનું કથન કરશે. ૪૫ પછી શુક્ર પણ એ શાસ્ત્રનું કથન કરશે અને પછી બૃહસ્પતિના મત (એ શાસ્ત્ર)નો લોકમાં પ્રચાર થશે. ૪૬ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પછી "પ્રજાપાલ" નામે વસુ આ તમારા કરેલા શાસ્ત્રને બૃહસ્પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરશે. ૪૭ તે સારા ભાવવાળો રાજા મ્હારો ભક્ત થશે અને તે તેજ શાસ્ત્રવડે સઘળી ક્રિયાઓ કરશે. ૪૮ તમારાં કરેલાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં એજ શાસ્ત્ર સર્વોત્તમ છે. એજ શાસ્ત્ર ધર્મ અને અર્થ આપનારૂં તથા ઉત્તમ રહસ્યયુક્ત છે. ૪૯ તમે આ શાસ્ત્રને પ્રવર્તાવવાથી પ્રજાવાળા થશો અને જે રાજા આ શાસ્ત્રને પ્રવર્તાવશે તે રાજ્યલક્ષ્મી યુક્ત થઇને અત્યંત ધનવાળો થશે. ૫૦ જ્યારે તે રાજા મૃત્યુ પામશે ત્યારે આ સનાતન શાસ્ત્ર અંતર્ધાન પામશે એ મેં તમોને કહ્યું છે. ૫૧ એ પ્રમાણે કહીને અદૃશ્ય પુરૂષોત્તમ ભગવાન તે સર્વ ઋષિઓને ત્યાં રહેવા દઇને કોઇક દિશામાં જતા રહ્યા. ૫૨ તે પછી લોકોના પિતૃઓ અને સર્વ લોકના અર્થનું ચિંતન કરનારા ઋષિઓએ ધર્મની ઉત્પત્તિનું સ્થાનભૂત અને સનાતન એવું તે શાસ્ત્ર પ્રવર્તાવ્યું. ૫૩ જ્યારે પ્રથમ યુગના વિષે અંગિરાના પુત્ર બૃહસ્પતિ ઉત્પન્ન થયા ત્યારે અંગસહિત અને ઉપનિષદસહિત તે શાસ્ત્ર બૃહસ્પતિને આપીને તપ કરવાના નિશ્ચયવાળા સર્વ લોકનું ધારણ કરનારા અને સર્વ લોકની પ્રવૃત્તિ કરનારા તે મુનિઓ પોતપોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં તપ કરવાને ગયા. ૫૪,૫૫

जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्वलोकानां सर्वलोकप्रवर्तकाः ॥ ५५ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेपूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणी येशतोपरि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

અધ્યાય ૧૬૪ મો–શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણ ભગવાનનું દર્શન દુર્લભ છે.

भीष्म उवाच ॥ ततोतीते महाकल्पे उत्पन्नेंगिरसः सुते ॥
॥ बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ–મહાકલ્પ વ્યતીત થયા પછી અંગિરાનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો–દેવનો પુરોહિત જન્મ્યો–એટલે દેવો નિવૃત્તિ પામ્યા. ૧ હે રાજન્ ! "બૃહત્," બ્રહ્મ "અને" "મહત્" એ ત્રણ શબ્દોનો એક અર્થ છે. એ સઘળા ગુણોવડે બૃહસ્પતિ યુક્ત હતો. ૨

એ બૃહસ્પતિનો મુખ્ય શિષ્ય રાજા "પરિચય" નામે વસુ થયો હતો. તેણે બૃહસ્પતિની પાસેથી ચિત્રશિખંડી મુનિઓએ કરેલા પંચરાત્રશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું. ૩ એ રાજાને પૂર્વે દેવના વિધિવડે વસુ કર્યો હતો, તે જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગને પાળે છે તેમ પૃથ્વીને પાળતો હતો. ૪ તે મહાત્માએ એક મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો, તેમાં દેવના ગુરૂ બૃહસ્પતિ હોતા થયા હતા, ૫ તથા પ્રજાપતિના એકત, દ્વિત અને ત્રિત એ ત્રણ પુત્રો સદસ્ય થયા હતા. ૬ વળી ધનુષ, રૈભ્ય, અર્વાવસુ, પરાવસુ, મેધાતિથી, "તાંડ્ય" નામે મહર્ષિ, ૭ શાન્તીઋષિ મહાભાગ વેદશિરા, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ટ કપિલ, શાળીહોત્રનો પિતા અદ્ય, તૈત્રિરિ શાખાનો અને વૈશંપાયનનો પૂર્વજ કટ ઋષિ, કણ્વઋષિ અને દેવહોત્ર ઋષિ એ તેર તથા ત્રણ પૂર્વે કહેલા એક આદિ મળીને સોળ મહર્ષિઓ તે યજ્ઞમાં હતા. ૮,૯ હે રાજન્! તે મોટા યજ્ઞમાં સર્વ સામગ્રીઓ પુષ્કળ હતી. તે યજ્ઞમાં પશુનો વધ થયો નહોતો, કેમ કે તે રાજાની એવીજ અવસ્થા હતી. ૧૦ તે રાજા અહિંસક, પવીત્ર, ઉદાર, કામનારહિત અને કર્મના વિષે પ્રશંસનીય હતો. ૧૧ તે યજ્ઞમાં આરણ્યક મંત્રોના પદથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાગોની કલ્પના કરી હતી. તે યજ્ઞથી દેવના દેવ સનાતન ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને તેને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું, પણ બીજા કોઇએ તે ભગવાનને જોયા નહિ. ૧૨ પછી તે ભગવાને પોતાના ભાગને સુંઘીને પુરોડાશનું ગ્રહણ કર્યું તથા અદૃશ્યપણે પોતાના ભાગનું હરણ કર્યું. ૧૩ આ જોઇને બૃહસ્પતિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તેથી તેણે વેગથી શરવો ઉગામીને આકાશમાં ફેંકયો અને ક્રોધવડે તેના નેત્રમાં જળ આવવા લાગ્યું ૧૪ પછી તે પરિચરને કહેવા લાગ્યો કે,–મેં આ ભાગ દેવને આપવાને માટે તૈયાર કર્યો છે તે મ્હારા પ્રત્યક્ષ આવીને દેવે લેવો જોઇએ એમાં સંદેહ નથી. ૧૫ યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ–એ યજ્ઞમાં બૃહસ્પતીએ આપવાને નિર્માણ કરેલા યજ્ઞભાગ દેવોને સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત થતા હતા ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાં પ્રત્યક્ષ કેમ ન આવ્યા ! ૧૬ ભીષ્મ કહે છે કેઃ–પછી રાજા પરિચર વસુ અને સર્વ સદસ્યો ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા બૃહસ્પતીને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. ૧૭ તેઓ સાવધાન થઇને બોલ્યા કે.–હે બૃહસ્પતિ ! તમારે ક્રોધ ન કરવો જોઇએ. તમે ક્રોધ કરો છો પણ કૃતયુગમાં ક્રોધને ધર્મ માન્યો નથી. ૧૮ વળી તમે જેનો ભાગ તૈયાર કર્યો હતો તે દેવ પણ ક્રોધવાળો નથી. હે બૃહસ્પતિ ! તે દેવ તમારે કે અમારે કોઇએ જોઇ શકવો સુલભ નથી. ૧૯ તે દેવ જેના ઉપર કૃપા કરે છે તેજ તેનું દર્શન કરી શકે છે. એ પ્રમાણે એકત, દ્વિત અને ત્રિત મુનિઓએ કહ્યું. વળી તે પછી ચિત્રશિખંડી મુનિઓ બોલ્યા કે,–અમે બ્રહ્માના માનસ પુત્ર છીએ, અમે કોઇક સમયે કલ્યાણના અર્થે ઉત્તર દિશા તરફ ગયા. ૨૦,૨૧ અને ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારે હજારો વર્ષ સુધી તપ કર્યું તથા એક ચરણથી ઉભા રહીને કાષ્ટ સરખા થઇ ગયા. તથાપિ અમે સાવધાન રહીને તપ કર્યું હતું. ૨૨ અમે જે દેશમાં તે પરમ દારૂણ તપ કર્યું હતું તે દેશ મેરૂથી ઉત્તરમાં ક્ષીરસમુદ્રના પાસે છે. ૨૩ અમારા મનમાં એજ ઇચ્છા હતી કે, અમે તે વરદાનને આપનારા, દેવના દેવ સનાતન ભગવાનને શી રીતે જોઇએ ? અમે શ્રીનારાયણ દેવનું દર્શન શી રીતે કરીએ ? ૨૪ હે વિપ્રો ! પછી જ્યારે અમે તપ સમાપ્ત કરીને સ્નાન કરતા હતા ત્યારે સ્નિગ્ધ અને ગંભીર તથા હર્ષ કરનારી આકાશવાણી થઇ કે;–હે વિપ્રો ! તમે પ્રસન્ન મનથી ઘણું ઉત્તમ તપ કર્યું છે. ૨૫,૨૬ તથા નારાયણ ભગવાનનું શી રીતે દર્શન થાય ? તે જાણવાની તમારી ઇચ્છા છે, માટે

સાંભળો. ક્ષીરસમુદ્રની ઉત્તરમાં મોટો તેજસ્વી શ્વેતદ્વીપ છે ત્યાં ચંદ્રના સરખી કાંતિવાળા અને નારાયણના પરમ ભક્ત મનુષ્યો છે. તે સર્વ એકાંત ભાવથી પુરૂષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. ૨૭,૨૮ વળી તે સર્વ ઇન્દ્રિયો વિનાના નિરાહાર, ચેષ્ટા વિનાના અને સુગંધવાળા થઇને હજાર કિરણવાળા ભગવાન નારાયણના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૨૯ એ શ્વેતદ્વીપમાં રહેનારા પુરૂષો મ્હારા એકાંતિક ભક્ત છે. હે મુનિઓ ! તમે ત્યાં જાઓ; ત્યાં તમને મ્હારૂં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. ૩૦ એ પ્રમાણે તે આકાશવાણી સાંભળીને અમે સર્વે તેણે જે જે માર્ગ કહ્યો હતો તે માર્ગથી તે સ્થળમાં ગયા, ૩૧ અમારા મનમાં એમ હતું કે, શ્વેતદ્વીપમાં જઇને તે દ્વીપ જોઇશું, પણ આગળ જતાં તો અમારાં નેત્ર તેજથી અંજાઈ ગયાં અને અમે જોઇ શકયા નહિ. ૩૨. તેમના તેજથી અમારી દૃષ્ટિ નાશ પામી અને અમારાથી તે પુરૂષનું દર્શન થયું નહિ. પછી અમને દૈવના યોગથી જ્ઞાન ઉપજ્યું કે–તપ કર્યાવિના એકાએક ભગવાનનું દર્શન થવું શકય નથી તેથી અમે તત્કાળ એક સો વર્ષ સુધી મોટું તપ કર્યું. ૩૩,૩૪ પછી જ્યારે અમારૂં તપ સંપૂર્ણ થયું ત્યારે અમે તે ઉત્તમ પુરૂષોને જોયા. તે સર્વ પુરૂષો ચંદ્રના સરખી શ્વેત કાંતિવાળા અને ઉત્તમ લક્ષણોથી યુક્ત હતા. ૩૫ તેઓ નિરંતર ઉત્તરમાં હાથ જોડીને જપ કરતા હતા. એ મહાત્માઓ જે જપ કરતા હતા તે “માનસ” નામે મોટો જપ હતો; તથા એકાગ્ર મનવડે તે જપ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. હે મુનિશાર્દૂલ ! યુગનો ક્ષય થતી વખતે જેવી સૂર્યની કાંતિ થાય છે તેવી કાંતિ પ્રત્યેક પુરૂષની માનસ જપ કરતી વખતે દેખાતી હતી. આવું જોઇને અમે માન્યું કે, ભગવાનનો નિવાસ જે દ્વીપમાં છે તે આજ દ્વીપ હોવો જોઇએ. કેમ કે તે દ્વીપ કાંઈ ઓછો–વત્તો નહોતો પણ તે સર્વ સમાન તેજવાળો હતો. હે બૃહસ્પતિ ! પછી જેમ એક હજાર સૂર્યનું તેજ એકજ સમયે એકજ સ્થળમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ અમારી દૃષ્ટિએ પુનઃ તેજઃપુંજ દેખાયો. એ જોઇને તે દ્વીપના પુરૂષો એકસાથે લાંબા હાથ જોડીને “નમોનમો” એમ બોલતા તેના તરફ દોડયા. તે સર્વ બોલતા હતા, તેઓનો મોટો ધ્વનિ અમે સાંભળ્યો; અને તેથી અમે જાણ્યું કે, તે પુરૂષો ભગવાનને નૈવેદ્ય આપે છે. અમે તો તે દેવના તેજથી અંજાઇ ગયા હતા, તથા અમારી દૃષ્ટિનું બળ જતું રહ્યું હતું તેથી કાંઇ જોઈ શકતા નહોતા. એ સર્વમાં અમે એક શબ્દ મોટેથી બોલાતો સાંભળ્યો. ૩૬,૪૩ તે એવો હતો કે,–હે પુંડરીકાક્ષ ! તમારો જય થયો છે. હે વિશ્વભાનુ ! તમને નમસ્કાર છે, હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી તમને પ્રણામ છે, હે મહાપુરૂષ ! હે પૂર્વજોના પૂર્વજ ! અમે તમને નમીએ છીએ. ૪૪ એ પ્રમાણે અમે વેદમાં કહેલા સ્વરસહિત પઠન થતો શબ્દ સાંભળ્યો. એવામાં સર્વ સુગંધનું વહન કરનારો અને પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, તે દિવ્ય પુષ્પ અને પૂજન કર્મમાં આવેલી ઔષધીઓને વહન કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ભગવાનના તે એકાંતિક અને પાંચ કાળને જાણનારા ભકતોએ પરમ ભક્તિસહિત મન, વાણી અને કર્મવડે ભગવાનનું પૂજન કર્યું. તેઓએ જે વાણીનો ઉચ્ચાર કર્યો તે ઉપરથી અમે સમજ્યા કે, નિશ્ચય ત્યાં ભગવાન પધાર્યા હતા. ૪૫,૪૭ પણ દેવની માયાથી મોહિત થયેલા અમો તેનું દર્શન કરી શકયા નહિ. હે આંગિરસકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! જ્યારે વાયુ વાતો બંધ થયો અને બલિકર્મ સમાપ્ત થયું. ૪૮ ત્યારે અમારૂં મન ચિંતાથી વ્યાકુળ થયું. અમારા મનમાં એમ આવ્યું કે, શુદ્ધ જાતિના આ હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઇએ મનવડે કે નેત્રવડે પણ અમારો

આદર કર્યો નહિ. પછી તે મુનિઓએ પણ સ્વસ્થ, એક ભાવમાં સ્થિતિવાળા તથા બ્રહ્મમાં પ્રીતિવાળા થઇને અમારા વિષે ભાવ કર્યો નહિ, પણ એટલામાં અતિશય શ્રમિત થઇ ગયેલા તપવડે કૃશ થયેલા અમોને કોઇ એક શરીર વિનાનું સત્વ આવીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યું. ૪૯,૫૨ દેવ (સત્વ) કહે છે કેઃ-તમોએ આ સર્વ ઇન્દ્રિય વિનાના અને શ્વેત વર્ણના પુરૂષોને જોયા. હે દ્વિજો! તમોને જોવાથીજ દેવનાં દર્શન થાય છે. હે મુનિઓ! હવે તમે જ્યાંથી આવ્યા છો ત્યાં ઉતાવળે જાઓ. ૫૩ તે દેવનું દર્શન ભક્તિ વિનાના પુરૂષથી થવું અશક્ય છે. ઘણા કાળ સુધી એકાંતિક ભક્તિ કરવાવડે તે ભગવાન કે જે પોતાના તેજોમંડળવડે બીજાઓથી જોવાઇ શકાતા નથી તે જોવાને શક્ય થાય છે, હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હજી તમારે એક મહત્ કાર્ય કરવાનું છે. ૫૪,૫૫ આ કૃતયુગ થઇ રહ્યા પછી બદલાઇ જશે અને પુનઃ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં ત્રેતાયુગ આવશે ત્યારે દેવતાઓના કાર્યની સિદ્ધિના અર્થે તમે સહાયભૂત થશો. પછી એ પ્રમાણે તે અદૃસ્ય (સત્વની) વાણીનું અમૃતના સરખું અદ્ભુત વચન સાંભળીને અમે આનંદ પામ્યા. ૫૬,૫૭ અને તે દેવની કૃપાથી અમે જે દેશમાં જવાની ઇચ્છા કરી તે દેશમાં તત્કાળ આવી પહોંચ્યા. એ પ્રમાણે અત્યંત તપવડે તથા હવ્ય અને કવ્યવડે જે ભગવાનનું દર્શન અમને ન થયું તે ભગવાનનું દર્શન કરવાને તું શી રીતે યોગ્ય થઇશ? નારાયણ એ મોટું સત્ય છે, તે જગતનો સરજનાર અને હવ્ય તથા કવ્યનો ભોક્તા છે. અર્થાત્ યજ્ઞમાં આપેલાં અને શ્રાદ્ધમાં આપેલાં બળિદાન તેને પહોંચે છે. ૫૮,૫૯ વળી તે દેવ અનાદિ છે તથા તેનો અંત નથી. દેવ અને દાનવ તેનું પૂજન કરે છે તથા તે અવ્યક્ત છે. એ રીતે એકત મુનિના વચનથી તથા દ્વિત અને ત્રિત મુનિઓના અનુમતથી સદસ્યોએ ઉદાર બુદ્ધિવાળા બુહસ્પતિને શાંત કર્યો. પછી તેમણે યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો અને દેવતાનું પૂજન કર્યું. ૬૦,૬૧ તથા યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી વસુ પરિચર રાજાએ પણ પ્રજાનું પાલન કર્યું. પછી એ રાજાને બ્રાહ્મણોનો શાપ થવાથી તેણે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૬૨ હે રાજાઓમાં વ્યાઘ્ર જેવા યુધિષ્ઠિર! સત્ય ધર્મમાં પરાયણ અને નિરંતર ધર્મને પાળનાર તે રાજા પૃથ્વી ઉપર રહીને તથા નારાયણપરાયણ થઇને નારાયણનો જપ જપતો હતો. તે તેજ દેવની કૃપાથી પુનઃ ઉઠયો. ૬૩,૬૪ અને પુનઃ પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપરથી નૈષ્ઠિક પુરૂષોને યોગ્ય બ્રહ્માના સ્થાનને પામ્યો અને ત્યાંથી તત્કાળ પરમ ગતિને પામ્યો—મુક્ત થયો. ૬૫

महीतलाद् गतः स्थानं ब्रह्मणः समनंतरम् ।
परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमंजसा ॥ ६५ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नारायणीये शतोपरि चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

અધ્યાય ૧૬૫ મો—યજ્ઞમાં પશુવધનો મત આપવાથી પરિચર રાજાની અધોગતિ થઇ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा भागवतोऽत्यर्थमासीद्राजा महाम्वसुः ॥
॥ किमर्थं स परिभ्रष्टो विवरं विवरं भुवः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—જ્યારે મહાન્ વસુ પરિચર રાજા અત્યંત ભગવદ્ભક્ત હતો ત્યારે તે શા માટે પૃથ્વી ઉપર પડયો અને તેણે પૃથ્વીના પોલાણમાં શા માટે પ્રવેશ કર્યો ? ૧ ભીષ્મ કહે છેઃ—હે ભારત ! આ વિષે પણ ઋષિઓના અને દેવોના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે ૨ દેવોએ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કેઃ—તમારે 'અજ' (બકરા) વડે યજ્ઞ કરવો અને વાછરડાસહિત ગાયને પણ અજ જાણવો એમ નિર્ણય થયેલો છે ૩ ત્યારે ઋષિઓએ કહ્યું કેઃ-"બીજવડે યજ્ઞ કરવો" એમ વેદમાં કહેલું છે, કેમ કે "અજ" શબ્દવડે બીજ સમજવામાં આવે છે માટે બકરાને હણવો યોગ્ય નથી ૪ હે દેવો ! જે યજ્ઞમાં પશુનો વધ થાય છે તે યજ્ઞ કરવો એ સત્પુરૂષોનો ધર્મ નથી, તેમાં વળી આ તો શ્રેષ્ઠ સત્યયુગ છે ત્યારે તેમાં પશુનો વધ શા માટે થવો જોઇએ ? ૫ ભીષ્મ કહે છેઃ—એ પ્રમાણે ઋષિઓ દેવતાઓની સાથે સંવાદ કરતા હતા, એવામાં રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ વસુ પરિચર રાજા ફરતો ફરતો તે માર્ગે થઇને જતો હતો તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે શોભાયમાન રાજા અંતરિક્ષ માર્ગે ફરતો હતો તથા તેની સાથે તેની સકળ સેના અને વાહન પણ હતાં. એ વસુને અંતરિક્ષમાંથી એકાએક આવતો જોઇને સર્વ બ્રાહ્મણોએ દેવોને કહ્યું કે,— આ રાજા પરિચર આવે છે તે આપણા સંશયને દૂર કરશે. એ રાજા યજ્ઞ કરનારો, દાન આપનારો, શ્રેષ્ઠ, જેને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત વ્હાલું છે એવો; અને મોટો વસુ છે તે અસત્ય વાકય શા માટે બોલશે ? એ પ્રમાણે દેવોએ તથા ઋષિઓએ ઠરાવ કરીને એકાએક તે વસુ રાજાની પાસે જઇને પ્રશ્ન કર્યો કે,—હે રાજન્ ! કહે, અજવડે યજ્ઞ કરવો કે ઔષધીવડે યજ્ઞ કરવો ? ૬–૧૦ અમોને એ સંશય છે તે તું દૂર કર, કેમ કે અમોએ તને પ્રમાણું માન્યો છે. તે સાંભળીને વસુ રાજાએ હાથ જોડીને તેમને પૂછ્યું કે,—હે દ્વિજોત્તમો ! સાચેસાચું હોય તે કહેજો; તમારામાંથી કોણ બકરાવડે યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે છે અને કોણ ઔષધીઓવડે યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છે છે ? ઋષિઓ કહે છે કે,—હે રાજન્ ધાન્યવડે યજ્ઞ કરવો એ અમારો પક્ષ છે ૧૧,૧૨ અને પશુવડે યજ્ઞ કરવો એ દેવોનો પક્ષ છે; માટે તું તેનો નિર્ણય કર. ભીષ્મ કહે છે કે,—પછી તે વસુએ દેવોનું મન જાણીને પોતે પણ દેવોના પક્ષનો હતો માટે તેણે કહ્યું કે,—અજ એટલે બકરાવડે યજ્ઞ કરવો. તે રાજાનું એ પ્રમાણે પક્ષપાતયુક્ત વચન સાંભળીને સૂર્યસમાન તેજવાળા સર્વ મુનિઓ કોપ પામ્યા અને દેવના પક્ષનો અર્થ કહેનાર વિમાનમાં રહેલા વસુને કહ્યું કે,—તેં દેવોના પક્ષનું ગ્રહણ કર્યું તેથી અંતરિક્ષમાંથી નીચે પડ ૧૩–૧૫ હે રાજન્ ! આજથી ત્હારી ગતિ આકાશમાં થશે નહિ, તેમ અમારા શાપથી તું પૃથ્વીને ફોડીને તેમાં પ્રવેશ કરીશ ૧૬ હે રાજન્ ! પછી તેજ સમયે રાજા પરિચર વસુ પૃથ્વી ઉપર પડયો અને તેના પોલાણમાં પેઠો ૧૭ પણ તે સમયે નારાયણની આજ્ઞાથી તેની સ્મૃતિનો લોપ થયો નહિ, પછી સર્વ દેવો એકત્ર મળીને વસુના શાપનું નિવારણ શી રીતે થાય ? તે વિષે એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કરવા લાગ્યા, કેમ કે તે રાજાનું પુણ્ય એવુંજ હતું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે,—આ મહાત્મા રાજાને આપણે માટે શાપ પ્રાપ્ત થયો ૧૮,૧૯ માટે હે દેવો ! આપણે સર્વેએ એકત્ર મળીને તેનું હિત કરવું યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિવડે નિશ્ચય કરીને, તે સમર્થ દેવો મનમાં હર્ષ પામીને પરિચર રાજાને કહેવા લાગ્યા કે;—તું બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા દેવ વિષ્ણુનો ભક્ત છે માટે દેવ અને દૈત્યના ગુરૂ હરિ પ્રસન્ન થઇને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શાપની મુક્તિ કરો. ત્હારે મહાત્મા દ્વિજાતિઓનું

સન્માન નિરંતર કરવું જોઇએ ૨૦-૨૨ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તેમનું તપ અવશ્ય ફળવા જેવું છે. હે રાજન્ ! જેથી તું આકાશમાંથી એકાએક પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પડયો છે ૨૩ તેથી એક અનુગ્રહ તો અમારે તને આપવો યોગ્યજ છે. તે એવો કે હે નિષ્પાપ ! જ્યાં સુધી તું શાપના દોષથી પૃથ્વીના પોલાણમાં વસીને કામની ઇચ્છા કરીશ ત્યાં સુધી તને કામ પ્રાપ્ત થશે. વળી યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો સાવધાન થઇને વસુની ધારાનો હોમ કરશે તે તું અમારૂં ધ્યાન કરવાથી પામીશ અને તને ગ્લાનિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. હે રાજેંદ્ર ! પૃથ્વીના પોલાણમાં તને ક્ષુધા તૃષા પણ લાગશે નહિ ૨૩-૨૬ કેમ કે તું વસોર્ધારાનું પાલન કરીશ અને તેના તેજથી તૃપ્ત થઇશ. વળી તે દેવ (નારાયણ) અમારા વરદાનથી ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થઇને તને બ્રહ્મલોકમાં લઇ જશે ૨૭ એ પ્રમાણે રાજાને વરદાન આપીને સર્વ દેવો તથા તપરૂપી ધનવાળા ઋષિયો પોત પોતાને સ્થાને ગયા ૨૮ હે ભારત ! પછી તે વસુએ ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવા માંડયું તથા નારાયણના નામનો મુખથી જપ કરવા માંડયો ૨૯ હે શત્રુને દમન કરનાર રાજા ! તે રાજા પૃથ્વીના પોલાણમાં રહીને પણ પાંચ સમયે પાંચ યજ્ઞોવડે દેવના પતિ ભગવાનનું પૂજન કરતો હતો ૩૦ એવી રીતે આ રાજાની ભક્તિ જોઇને નારાયણ હરિ ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, કેમ કે તે રાજા ભગવાનનો અનન્ય ભક્ત, ભગવત્પરાયણ અને જીતેંદ્રિય હતો ૩૧ પછી વરદાનને આપનારા ભગવાન વિષ્ણુએ પોતાની પાસે ઉભેલા મોટા વેગવાળા પક્ષીરાજ ગરૂડને આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા કહી બતાવી. ભગવાન બોલ્યા કે,-હે દ્વિજોત્તમ ! હે મહાભાગ ! તું મ્હારા વચનથી જા અને જો. એક ધર્માત્મા તથા વખાણવા યોગ્ય વ્રતવાળો ચક્રવર્તી રાજા "વસુ" નામે છે તે બ્રાહ્મણોના કોપથી પૃથ્વીપર પડયો છે. તે બ્રાહ્મણોને તેણે માન આપ્યું છે અને શાપ અંગીકાર કર્યો છે, માટે હે પક્ષીશ્રેષ્ઠ ! તું તેની પાસે જા ૩૨-૩૪ હે ગરૂડ ! તું પૃથ્વીના પોલાણમાં સંતાઈ રહેલા તે ભૂમિચર રાજાને મ્હારી આજ્ઞાથી આકાશમાં ગમન કરનારો પરિચર કર. જા વાર ન લગાડીશ ૩૫ પછી વાયુના સરખા વેગવાળા ગુરૂડે પોતાની બન્ને પાંખોને પ્રસારીને જ્યાં વસુ રાજા હતો ત્યાં પૃથ્વીના પોલાણમાં પેઠો ૩૬ પછી ત્યાંથી તે વિનતાનો પુત્ર ગરૂડ તેને એકાએક ઉપાડીને ત્વરાથી આકાશમાં ઉડયો અને ત્યાં લાવીને તેને મૂકી દીધો ૩૭ આ ઘડીએ તે પુનઃ પરિચર રાજા થયો અને તે ઉત્તમ રાજા પોતાના શરીરસહિત બ્રહ્મલોકમાં ગયો ૩૮ હે કૌંતેય ! એ પ્રમાણે તે મહાત્માએ પણ દેવતાની આજ્ઞાથી વાણીનો દોષ કરવાવડે બ્રાહ્મણના શાપથી અધોગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી ૩૯ પણ તેણે સમર્થ એવા ભગવાનનું જે સેવન કર્યું તેથી તે તત્કાળ શાપથી મુક્ત થયો અને બ્રહ્મલોકને પામ્યો. ભીષ્મ કહે છેઃ-એ રીતે શ્વેતદ્વીપના મનુષ્યો જે રીતે થયેલા છે તે મેં તને કહ્યું ૪૦ હવે નારદઋષિ જે રીતે શ્વેતદ્વીપમાં ગયા તે સર્વ હું તને કહું છું. હે રાજન્ ! તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૪૧

नारदोपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः।
तत्तेसर्वं प्रवक्ष्यामि शृण्वेकमना नृप ॥ ४१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नारायणीये सप्तोपरि-पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

અધ્યાય ૧૯૯ મો-નારદે મહાપુરૂષ (નારાયણ)નું સ્તવન કર્યું.

भीष्म उवाच ॥ प्राप्य श्वेतं महाद्वीप नारदो भगवानृषिः ॥
॥ ददर्श तानेव नरान् श्वेतांश्चन्द्रसमप्रभान् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છેઃ-ભગવાન નારદઋષિએ મોટા શ્વેતદ્વીપને પામીને ચંદ્રસમાન કાંતિવાળા શ્વેત પુરૂષોને જોયા ૧ તે પુરૂષોએ મનવડે નારદનો સત્કાર કર્યો અને નારદે મસ્તક નમાવી તેઓનો સત્કાર કર્યો. પછી સર્વ પ્રકારના સંકટમાં રહીને ઉત્તમ જપ કરનારા અને તેમનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મુનિ એકાગ્ર થયા તથા સાવધાનપણે ઉંચા હાથ કરીને નિર્ગુણ તથા ગુણાત્મા વિશ્વરૂપ ભગવાનનું સ્તવન કરવા લાગ્યા ૨,૩ *નારદ બોલ્યાઃ-હે દેવના દેવ! તમને પ્રણામ છે. હે ક્રિયારહિત! હે નિર્ગુણ! હે લોકસાક્ષિન્! હે ક્ષેત્રજ્ઞ! હે પુરૂષોત્તમ! હે અનંત! હે પુરૂષ! હે મહાપુરૂષ! હે અન્નમયાદિમાં ઉત્તમ પુરૂષ! હે ત્રિગુણ! હે પ્રધાનરૂપ! હે અમૃતરૂપ! હે દેવરૂપ! હે શેષરૂપ! હે વ્યોમરૂપ! હે સનાતન! હે સતરૂપ અને અસતરૂપ! હે વ્યક્તરૂપ અને અવ્યક્તરૂપ! હે અવિકારી પ્રકાશવાળા! હે નારાયણ! હે કર્મફળના આપનારા! હે પ્રજાના પતિ! હે સનકાદિરૂપ ઉત્તમ પ્રજાપતિ! હે અશ્વત્થાદિ વનસ્પતિરૂપ! હે બ્રહ્મદેવરૂપ! મહા પ્રજાપતિ! હે બ્રહ્માદિ જીવરૂપી પશુઓના પતિ! હે બૃહસ્પતિરૂપ! હે ઇન્દ્રરૂપ! હે સૂત્રાત્મા! હે સૂર્યરૂપ! હે પ્રાણવાયુરૂપ! હે વરૂણરૂપ! હે રાજારૂપ! હે દિશાઓના પતિરૂપ! હે મહાપ્રલયમાં જગતના આધારભૂત! હે અપ્રકાસ્ય! હે બ્રહ્માને વેદ આપનાર! હે બ્રાહ્મણના શરીરથી સાધ્ય એવા યજ્ઞાદિરૂપ! હે મહારાજિક દેવ! હે ચાતુર્ય મહારાજિક દેવ! હે આભાસુર (સર્વત્ર પ્રકાશમાન)! હે મહાભાસુર! હે સપ્ત મહાભાગ! (જેને ગાયત્રી આદિ સાત મંત્રોથી સાત મહાયજ્ઞભાગ આપવામાં આવે છે એવા દેવ) હે યમના ગણરૂપ! હે ચિત્રગુપ્તાદિ રૂપ! હે યમપત્ની સંજ્ઞારૂપ! હે તુષિતદેવ! હે મહાતુષિતદેવ! હે મૃત્યુરૂપ! હે પરિનિર્મિત એટલે મૃત્યુની સહાયથી કામરોગાદિ કલ્પ્યાં છે એવા દેવ! હે શમ આરોગ્યાદિરૂપ! હે કામાદિગ્રસ્ત! હે શમાદિ ગુણવાળા અપરિનિંદિત! હે અપરિમિત! હે વશવર્તિન્ (સ્વતંત્ર અથવા શાસ્ય)! હે અવશવર્તિન્ અથવા શાસ્તા! હે યજ્ઞરૂપ! હે મહાયજ્ઞરૂપ! હે યજ્ઞના ઉત્પત્તિસ્થાન! હે વેદરૂપ! હે યજ્ઞગર્ભ-અગ્નિરૂપ! હે યજ્ઞાંગ ઉપાસનારૂપ! હે યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! હે યજ્ઞના ભાગને લેનાર દેવ! હે પંચ યજ્ઞરૂપ! હે (૧) પંચકાળ અને (૨) પંચકર્તાના પતિ! હે પંચરાત્રશાસ્ત્રવડે ગમ્ય દેવ! હે વિકુંઠાના પુત્ર વૈકુંઠ! હે અપરાજીત! હે મન આદિરૂપ! હે નામ પ્રત્યે નામવાળા તથા જેના વિષે સર્વ નામ પ્રવેશ કરે છે એવા દેવ! હે બ્રહ્માના સ્વામિન્! જેણે વેદવ્રત સમાપ્ત કર્યું છે એવા હે દેવ! હે ત્રિદંડીરૂપ! હે પરમહંસરૂપ! (હે એકદંડિન્!) હે મહાહંસ (દંડાદિરહિત)! હે પરમ યાજ્ઞિક! હે સાંખ્ય-યોગરૂપ! હે સાંખ્યમૂર્તિ! હે અમૃત (જીવ)માં શયન કરનાર! હે હિરણ્ય (હૃદય)માં શયન કરનાર! હે દેવો (ઇંદ્રિયો)માં શયન કરનાર! હે કુશ (સમુદ્રજળ)માં શયન કરનાર! હે બ્રહ્મ (વેદ)માં

---

* અહિંથી ગદ્ય છે.

(૧) અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, અયન અને સંવત્સર, એ પાંચ કાળ.

(૨) અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા અને દેવ, એ પાંચ કર્તા.

શયન કરનાર ! હે પદ્મ (બ્રહ્માંડ)માં શયન કરનાર ! હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વક્સેન ! તમેજ જગતમાં અન્વયરૂપે રહેલા છો, તમેજ જગતરૂપ છો, અગ્નિ તમારૂં મુખ છે, વડવાના મુખથી ઉપજેલો અગ્નિ તમેજ છો, તમે આહુતિરૂપ છો, તમે સારથિરૂપ છો, તમે વષટ્કારરૂપ છો, તમે તપરૂપ છો, તમે મનરૂપ છો, તમે ચંદ્રમા છો, જોવાવડે સંસ્કાર પામેલું યજ્ઞનું ઘૃત તમેજ છો, તમે સૂર્ય છો, તમે દિગ્ગજ છો, તમે દિશાઓને પ્રકાશ કરનારા છો, તમે વિદિશાઓ (ખૂણાઓ)ને પ્રકાશ કરનારા છો, તમે હયશિરા છો, તમે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાંના (ત્રિસુપર્ણ મંત્રરૂપ) છો, તમે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના ધારણ કરનારા છો, તમે પંચ અગ્નિરૂપ (૩) છો. હે ત્રિનાચિકેત ! (ત્રણવાર ચયન કરેલા અગ્નિને " ત્રિનાચિકેત " કહે છે.) હે છ અંગ (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ)ના ભંડારરૂપ ! હે (૪) પ્રાગ્જ્યોતિષ ! હે જ્યેષ્ઠ સામવડે ગવાનાર ! હે સામ વેદવાળાઓના સામિક વ્રતને ધારણ કરનાર ! હે " અથર્વશિર " નામે ઉપનિષદ્ રૂપ ! હે પંચમહાકલ્પ ! (સૂર્ય, શક્તિ, ગણેશ, શિવ અને વિષ્ણુ, એ દેવને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રને " મહાકલ્પ " કહે છે તે રૂપ !) હે ફેનપાચાર્ય ! હે વાલખિલ્ય ! હે વૈખાનસ ! હે અખંડ યોગવાળા ! હે અખંડ વિચારવાળા ! હે યુગના આદિરૂપ ! હે યુગના મધ્યરૂપ ! હે યુગના અંતરૂપ ! હે ઇંદ્રરૂપ ! હે પ્રાચીન ગર્ભ મુનિરૂપ ! હે કૌશિક મુનિરૂપ ! હે બહુ સ્તુતિપાત્ર થયેલા ! હે પુરૂહૂત (ઇંદ્ર) રૂપ ! હે વિશ્વકર્ત્તા ! હે વિશ્વરૂપ ! હે અનંત ગતિવાળા ! હે અનંત શરીરવાળા ! હે અનંત ! હે અનાદિ ! હે અમધ્ય ! હે અવ્યક્ત (અસ્પષ્ટ) મધ્યવાળા ! હે અસ્પષ્ટ અંતવાળા ! હે વ્રતના સ્થાનરૂપ! હે સમુદ્રમાં નિવાસ કરનારા! હે યશમાં નિવાસ કરનારા! હે તપમાં વાસ કરનારા ! હે દમમાં વાસ કરનારા ! હે લક્ષ્મીના નિવાસભૂત ! હે વિદ્યાના નિવાસભૂત ! હે કીર્તિના નિવાસભૂત ! હે શોભાના નિવાસભૂત ! હે સર્વના નિવાસભૂત ! હે વાસુદેવ ! હે સર્વ છંદ ! હે (૫) હરિહય ! હે (૬) હરિમેધ ! હે મોટા યજ્ઞમાં ભાગ હરણ કરનારા ! હે વરદાન આપનારા અને સુખ આપનારા ! હે ધન આપનારા ! હે હરિભક્તરૂપ ! હે દ્વાદશ યમ (ગુણ) રૂપ ! હે નિયમરૂપ ! હે મહાસુનિયમરૂપ ! હે કૃચ્છ્ર વ્રતરૂપ ! હે અતિકૃચ્છ્ર વ્રતરૂપ ! હે મહાકૃચ્છ્ર વ્રતરૂપ ! હે સર્વકૃચ્છ્ર વ્રતરૂપ ! હે નિયમના ધારણ કરનાર ! હે ભ્રમરરહિત ! હે અધ્યયનના વિષે રહેલા ! હે પૃથ્વિગર્ભના વિષે પ્રવૃત્ત થયેલા ! હે વેદક્રિયાઓને પ્રવર્તાવનાર ! હે અજ ! હે સર્વસ્થાનમાં ગમન કરનારા ! હે સર્વનું દર્શન કરનાર ! હે અગ્રાહ્ય ! હે અચળ ! હે મોટી વિભૂતિવાળા ! હે માહાત્મ્યયુક્ત " વિરાટ્ " નામે શરીરવાળા ! હે પવિત્ર ! હે મહાપવિત્ર ! હે હિરણ્યમય ! હે બૃહત્ (બ્રહ્મ) ! હે તર્કથી ન જણાય એવા ! હે અવિજ્ઞેય ! હે કાર્ય, કારણ અને મહાકારણમાં શ્રેષ્ઠ ! હે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરનાર ! હે પ્રજાનો નાશ કરનાર ! હે મહામાયાને ધારણ કરનાર ! હે ચિત્રશિખંડી મુનિઓરૂપ ! હે વરદાનને આપનાર ! હે પુરોડાશના ભાગને હરણ કરનારા ! હે યજ્ઞના ભોક્તા ! હે તૃષ્ણારહિત ! હે સંશયરહિત ! હે સર્વ સ્થાનમાં વૃત્તિવાળા ! હે નિવૃત્તરૂપ ! હે બ્રાહ્મણરૂપ ! હે બ્રાહ્મણપ્રિય ! હે વિશ્વમૂર્તે ! હે મહામૂર્તે ! હે

---

(૩) ગાર્હપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ, આહ્વનીય, સભ્ય, આવસથ્ય એ પાંચ અગ્નિ છે.

(૪) એ બે સામવેદના મંત્રો છે.

(૫) રામ. (૬) અશ્વમેધરૂપ.

બાંધવ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર ! હું વેદનો ભક્ત છું અને તમારૂં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળો છું. જેનું દર્શન નિર્વિકલ્પક છે એવા મોક્ષસ્વરૂપ તમોને વારંવાર નમસ્કાર છે.

भक्तोहं त्वां दिदृक्षुरेकांतदर्शनाय नमो नमः ।

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां महापुरुषस्तवे शतोपरि षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

અધ્યાય ૧૬૭ મો–નારદને મહાપુરૂષનું દર્શન થયું.

**भीष्म उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः ।
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् ॥ १ ॥**

ભીષ્મ કહે છેઃ–એ પ્રમાણે નારદે ગુહ્ય અને યથાર્થ નામવડે સ્તુતિ કરી તેથી સર્વરૂપને ધારણ કરનારા ભગવાને તે નારદમુનિને દર્શન આપ્યું. ૧ તે દર્શન એવું હતું કે ચંદ્રથી કાંઇક વધારે નિર્મળ, ચંદ્રથી કાંઇક વિશેષતા યુક્ત, કાંઇક અગ્નિના વર્ણ જેવું. ૨ કાંઇક પોપટના બચ્ચા જેવા વર્ણનું, કાંઇક સ્ફટિક જેવું, કાંઇક કાળા કાજળ જેવું, કાંઇક રૂપા જેવું. ૩ કાંઇક પરવાળા જેવું, કાંઇક નવા અંકુર જેવું, કોઇક જગ્યોએ શ્વેત, કોઇ જગ્યોએ સુવર્ણના સમાન વર્ણવાળું, કોઇ જગ્યોએ વૈદૂર્યમણિ જેવું, કોઇ જગ્યોએ કાળા વૈદૂર્યમણિના સરખું. ૪ કોઇ જગ્યોએ ઇંદ્રનીલમણિ જેવું, કોઇ જગ્યોએ મોરની ગ્રીવા સરખી વર્ણનું અને કોઇ જગ્યોએ મોતીના હાર જેવું. ૫ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વર્ણને ધારણ કરતા સનાતન ભગવાન નારદને દેખાયા. તે ભગવાનને અનંત નેત્ર હતાં, અનંત મસ્તક હતાં, અનંત ચરણ હતા. ૬ અનંત ઉદર હતાં, અનંત બાહુ હતા અને વળી કોઇ જગ્યોએ તે અવ્યક્ત હતા. તે મુખથી ઓંકાર અને તેની સાથે ગાયત્રી બોલતા હતા. ૭ તથા તે સ્વતંત્ર–સંયમશીલ હરિ–નારાયણ દેવ બીજાં મુખોવડે ઘણા વેદના તથા આરણ્યક મંત્રોને બોલતા હતા. ૮ વળી ભગવાન યજ્ઞપતિ તે દેવે વેદી, કમંડલુ, શ્વેત મણિ સરખા દેદીપ્યમાન દર્ભ, મૃગચર્મ, દંડકાષ્ઠ અને પ્રજ્વલિત અગ્નિ. ૯ એટલા પદાર્થ હાથ વડે ધારણ કરેલા હતા. એવા પ્રસન્ન ભગવાનને જોઇને નારદનું મન પ્રસન્ન થયું. ૧૦ તેથી તે દ્વિજશ્રેષ્ઠ મૌન ધારણ કરીને તથા પ્રણામ કરીને તે દેવની વંદના કરવા લાગ્યા. પછી મસ્તકવડે નમેલા નારદને દેવોના આદિ દેવ અવ્યય ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૧ શ્રીભગવાન કહે છેઃ–હે નારદ ! એકત, દ્વિત અને ત્રિત મુનિઓ મ્હારા દર્શનની ઇચ્છાથી આ દેશમાં આવ્યા હતા. ૧૨ પણ તેઓને મ્હારૂં દર્શન થયું નહિ. તેમજ મ્હારા એકાંતિક ભક્ત વિના મ્હારૂં દર્શન કોઇને પણ થવાનું નથી. તું મ્હારા એકાંતિક ભક્તમાં સર્વોત્તમ છે. ૧૩ હે દ્વિજ ! ધર્મના ઘરના વિષે મ્હારાં જે શરીર ઉત્પન્ન થયાં છે તેમનું તું સદૈવ ભજન કર અને ત્હારા મનની ઇચ્છાઓને સિદ્ધ કર. ૧૪ હે વિપ્ર ! જો ત્હારા મનમાં કાંઇ ઇચ્છા હોય તો તું મ્હારી પાસેથી વર માગ, કેમ કે વિશ્વમૂર્તિ અને અવ્યય એવો હું ત્હારા ઉપર આજ પ્રસન્ન થયો છું. ૧૫ નારદ કહે છેઃ–હે દેવ ! આજે મને ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તેથી મ્હારા તપનું તથા યમ અને નિયમનું સર્વ ફળ મને તત્કાળ

પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૬ હે ભગવાન ! તમે વિશ્વના દષ્ટિરૂપ, વિશ્વના ઉત્તમ દષ્ટા, સર્વ મૂર્તિરૂપ અને મહા સમર્થ છો. એવાં સનાતન ભગવાનનાં મને દર્શન થયાં એજ મોટું વરદાન છે. ૧૭ ભીષ્મ કહે છેઃ–ભગવાને બ્રહ્માના પુત્ર નારદને એ પ્રકારે દર્શન આપીને પુનઃ કહ્યું:–હે નારદ ! હવે તું ઉતાવળો અહીંથી જા, ૧૮ આ ચંદ્રની કાંતિ જેવી કાંતિવાળા મ્હારા ભક્તો ઇન્દ્રિયરહિત અને નિરહારી છે, તે સર્વ એકાગ્ર થઇને મ્હારૂં ચિંતન કરે છે તેઓને વિઘ્ન થવું ન જોઇએ. ૧૯ એ મોટા ભાગ્યવાળા પુરૂષો હમણાં સિદ્ધ થયા છે અને પૂર્વે તેઓ મ્હારા એકાંતિક ભક્ત હતા. એ સર્વ તમોગુણ અને રજોગુણથી નિર્મુક્ત છે. તે મ્હારા વિષે પ્રવેશ કરશે એમાં સંશય નથી. ૨૦ હે નારદ ! આ પુરૂષો જેના વિષે પ્રવેશ કરશે તે દેવ નેત્રવડે જોવા યોગ્ય નથી, સ્પર્શેંદ્રિયવડે સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી, ઘ્રાણવડે ગંધ લેવા યોગ્ય નથી, રસેંદ્રિયવડે રસ લેવા યોગ્ય નથી. ૨૧ તેના વિષે સત્વ, રજ અને તમોગુણ નથી, તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, તે સર્વનો સાક્ષી છે, તેને સર્વ લોકનો " આત્મા " કહે છે. ૨૨ ભૂતના સમુદાયથી ઉપજેલું આ શરીર નાશ પામે છે છતાં તે નાશ પામતો નથી, તે જન્માદિ ભાવથી રહિત છે, નિત્ય છે, તે પ્રકૃતિની પેઠે પરિણામ પામતો નથી, તે નિર્ગુણ છે, તે નિષ્કળ (અવયવાદિરહિત) છે. ૨૩ ચોવીસ તત્વથી જૂદો પચીસમા તત્વરૂપ છે, તે ક્રિયારહિત પુરૂષ છે; અને જ્ઞાનવડે જોવા યોગ્ય છે. ઉત્તમ દ્વિજો તેના વિષે પ્રવેશ કરીને મુક્ત થાય છે, એ દેવ તે સનાતન વાસુદેવ પરમાત્મા જાણવા. ૨૫ હે નારદ ! તું તે દેવનું માહાત્મ્ય જો, કે તે શુભ અને અશુભ કર્મવડે કદાપિ લિપ્ત થતોજ નથી. ૨૬ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણગુણો છે તે ત્રણગુણો સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહ્યા છે; અને ફરે છે. ૨૭ ક્ષેત્રજ્ઞ સર્વ ગુણો (વિષયો)ને ભોગવે છે પણ ગુણો ક્ષેત્રજ્ઞને ભોગવતા નથી, તે દેવ નિર્ગુણ છતાં ગુણોનો ભોક્તા છે; ગુણોનો સરજનાર છતાં ગુણથી રહિત છે. ૨૮ હે દેવર્ષિ ! જગતના સ્થાનરૂપ પૃથ્વી જળમાં લય પામે છે, જળ તેજમાં લય પામે છે, તેજ વાયુમાં લય પામે છે. ૨૯ વાયુ આકાશમાં લય પામે છે, આકાશ મનમાં લય પામે છે, મન અવ્યક્તમાં લય પામે છે. હે બ્રહ્મન્ ! તે અવ્યક્ત નિષ્ક્રિય પુરૂષના વિષે લય પામે છે એ સનાતન પુરૂષથી પર બીજું કાંઇ નથી. ૩૧ સનાતન વાસુદેવરૂપ એક પુરૂષ વિના આ જગતમાં કાંઈ પણ સ્થાવર કે જંગમ વસ્તુ નિત્ય નથી. ૩૨ મોટા બળવાળા તે વાસુદેવ સર્વે પ્રાણીના આત્મારૂપ છે, જ્યારે પૃથ્વી, વાયુ આકાશ, જળ અને અગ્નિ એ મહાભૂતો એકત્ર થાય છે ત્યારે તે શરીર કહેવાય છે. હે બ્રહ્મન્ ! તે શરીરમાં ચપળ પરાક્રમવાળો જે દેવ પ્રવેશ કરે છે તે દૃશ્ય નથી. ૩૩,૩૪ તે દેવ શરીર ઉત્પન્ન થયું કે તેને ચેષ્ટાયુક્ત કરીને ઉત્પન્ન* થાય છે. ધાતુઓના સમુદાય વિના કોઇ જગ્યાએ શરીર ઉપજતું નથી. ૩૫ અને હે બ્રહ્મન્ ! જીવ વિના વાયુઓ કોઈ સ્થળમાં ચેષ્ટા પણ કરતા નથી; એ રીતે જે જીવ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તેને શેષ એટલે સંકર્ષણ પ્રભુ કહે છે. ૩૬ અને તેજ

* આકાશમાં ઘડો સ્થાપન કરવાથી ઘટાકાશ ઉપજે છે; અને આકાશે તે ઘડામાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ દેખાય છે. પણ વસ્તુતઃ આકાશમાં ઘડાએ પ્રવેશ કર્યો એમ કહેવું જોઇએ, તેથીજ સર્વત્ર વ્યાપ્ત આત્માને વિષે શરીરરૂપ ઉપાધિ પ્રવેશ કરે છે; તેથી તે ચેષ્ટાયુક્ત થાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે, શરીરમાં જીવ ઉપજ્યો છે. એ રીતે જીવની ઉત્પત્તિ માત્ર કહેવામાંજ આવે છે, પણ સત્ય જોતાં તે ઉપજતોજ નથી, શરીર ઉપજે છે.

જીવ ધ્યાનાર્ચનાદિ કર્મવડે સનત્કુમારપણા (જીવન્મુક્તપણા)ને પામે છે. વળી પ્રલયકાળમાં જેના વિષે સર્વ પ્રાણી લય થાય છે એવા સર્વ પ્રાણીઓના મનથી પ્રદ્યુમ્ન ઉપજ્યા છે; અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય મનના વિષે રહેલા છે, માટે મન પ્રદ્યુમ્ન છે, એ મન અથવા પ્રદ્યુમ્નથી જે ઉત્પન્ન થયેલો છે તે કર્તા, કારણ અને કાર્યરૂપે ભાસમાન થાય છે. ૩૭,૩૮ તેનાથી સર્વ સ્થાવર-જંગમ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. એ દેવને " અનિરૂદ્ધ " અને " ઇશાન " (ઈશ્વર) કહે છે; તથા સર્વ કર્મમાં વ્યક્ત-પ્રકટ જણાય છે, અહંકાર તે એ છે; અર્થાત્ મનરૂપ પ્રદ્યુમ્નથી ઉપજેલો અહંકાર-અનિરૂદ્ધ છે. ૩૯ વાસુદેવ ભગવાન કે જે ક્ષેત્રજ્ઞ અને નિર્ગુણાત્મક છે તેને જીવ અથવા સંકર્ષણ પ્રભુ જાણવો. ૪૦ તે સંકર્ષણથી પ્રદ્યુમ્ન અથવા મન ઉપજે છે: અને પ્રદ્યુમ્નથી જે ઇશ્વર અનિરૂદ્ધ ઉપજ્યો છે તે અહંકાર છે. ૪૧ હે નારદ ! સઘળું સ્થાવર અને જંગમ જગત, ક્ષર અને અક્ષર, તથા સત્ અને અસત્, એ સર્વ મ્હારાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૨ જે મ્હારા ભક્ત છે તે મ્હારાવિષે પ્રવેશ કરીને મુક્ત થાય છે અને જે પચીસમો ક્રિયારહિત પુરૂષ છે, તેજ હું છું. ૪૩ હું નિર્ગુણ, નિષ્કળ, દ્વંદ્વરહિત અને પરિગ્રહરહિત છું. મને વિશ્વરૂપ જોઇને ત્હારે એમ ન જાણવું, કે આ ભગવાન જોવા યોગ્ય રૂપવાન છે. ૪૪ કેમ કે હું જગતનો ગુરૂ અને ઇશ્વર છું, માટે હું એક ઘડીમાં મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે એ રૂપનો નાશ કરીને અદૃશ્ય થઇ જાઉં છું. હે નારદ ! તું મ્હારૂં જે રૂપ જૂએ છે તે મ્હારી સરજેલી માયા છે. ૪૫ માટે તું મને આવી રીતે સર્વ ભૂતોના ગુણથી યુક્ત જાણીશ નહિ. એ રીતે મ્હેં તને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓનું રૂડી રીતે કથન કર્યું. ૪૬ તેથી ત્હારે સમજવું કે હું જીવના સમુદાયરૂપ છું અને જીવમાત્ર મ્હારા વિષે રહેલા છે, પણ એથી ત્હારે એવો નિશ્ચય ન કરવો કે મ્હેં જીવ જોયો છે. કેમ કે હે બ્રહ્મન્ ! હું સર્વત્ર ગતિવાળો તથા સમુદાયનો અંતરાત્મા છું, તે પ્રાણી સમુદાયથી થયેલાં શરીરો નાશ પામે પણ હું નાશ પામતો નથી. ૪૮ મ્હારા એકાંતિક ભક્તો મોટા ભાગ્યવાળા અને સિદ્ધ થાય છે તથા તેઓ તમોગુણ અને રજોગુણથી મુક્ત થઇને મ્હારા વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૩૯ લોકોના આદિ દેવ અને ચાર મુખવાળા હિરણ્યગર્ભ કે જેનું નિરૂક્તમાં ગાન કરેલું છે અને જે ઘણા અર્થનો વિચાર કરનાર છે તે સનાતન બ્રહ્મદેવ મ્હારા લલાટેથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. મ્હારા ક્રોધથી રૂદ્ર દેવ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તું મ્હારા જમણી બાજુમાં રહેલા અગિયાર રૂદ્રોને જો. ૫૦,૫૧ અને ડાબી બાજુમાં રહેલા બાર આદિત્યોને જો તથા આગળના ભાગમાં આઠ વસુઓને જો. ૫૨ મ્હારી પાછળ અશ્વિનીકુમારને જો. વળી મ્હારા વિષે સર્વ પ્રજાપતિઓને, સપ્ત ઋષિઓને. ૫૩ વેદોને, સેંકડો યજ્ઞોને, અમૃતને, ઔષધીઓને. તપને, નિયમને, અનેક પ્રકારના યમોને. ૫૪ અને આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યને મૂર્તિમાન થઇને એકત્ર રહેલું જો. વળી મ્હારા વિષે રહેલી શ્રી (શોભા) લક્ષ્મી, કીર્તિ, સમુદ્રસહિત પૃથ્વી. ૫૫ અને વેદની માતા દેવી સરસ્વતી એ સર્વને જો. હે નારદ ! આકાશચારી નક્ષત્રોમાં શ્રેષ્ઠ ધ્રુવને તથા મેઘને, સમુદ્રને, સરોવરને અને નદીઓને તું મ્હારા વિષે રહેલાં જો. હે સત્તમ ! પિતૃઓના ચાર મૂર્તિમાન ગણોને તથા સત્વાદિ ત્રણ ગુણોને મૂર્તિરહિત થઇને મ્હારા વિષે રહેલાં જો. હે મુનિ ! દેવકાર્ય કરતાં પણ પિતૃઓનું કાર્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૫૬,૫૮ દેવ અને પિતૃઓનો પણ હું અનાદિ કાળથી પિતા છું. હું વાયવ્ય કોણના સમુદ્રમાં હયશિરા થઇને શ્રદ્ધાયુક્ત સારા વિધિથી હોમેલું

હવ્ય અને કવ્યનું પાન કરૂં છું. પૂર્વે મ્હેં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેમણે મને યજ્ઞ કરીને પૂજ્યો હતો ૫૯,૬૦ તેથી મ્હેં તેમને પ્રસન્ન થઇને ઉત્તમ વરદાન આપ્યાં હતાં; કે તું કલ્પના આદિ કાળમાં મ્હારો પુત્ર થઈશ; અને સર્વ લોકોનો અધ્યક્ષ થઇશ તથા ત્હારૂં નામ અહંકારના સમાન અર્થનું થશે. તું જે મર્યાદા કરીશ તેનું ઉલ્લંઘન કોઇ કરશે નહિ ૬૧,૬૨ હે બ્રહ્મન્! તું વરદાન ઇચ્છનારાઓને વરદાન આપનારો થઈશ. હે તપોધન! હે મહાભાગ! હે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વ્રતવાળા! તું દેવ, દૈત્ય, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓને ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવ થઇશ ૬૩–૬૪ વળી હું દેવોનું કાર્ય કરવાને વારંવાર જન્મ ધારણ કરીશ, ત્યારે હે બ્રહ્મન્! ત્હારે મને પુત્રની પેઠે માનીને ઉપદેશ આપવો અને કર્મ કરવાને યોજના કરવી ૬૫ એવાં અને બીજાં પણ ઘણાં ઉત્તમ વરદાન અમાપ તેજવાળા બ્રહ્માને આપીને પછી હું પ્રસન્નતા સાથે નિવૃત્ત થયો ૬૬ સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરવો એ ઉત્તમ નિવૃત્ત છે માટે ધર્મનાં સર્વ અંગનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિ પામીને વર્તવું ૬૭ જેઓએ સાંખ્યશાસ્ત્રવડે નિશ્ચય કરેલો છે એવા આચાર્યો કપિલને વિદ્યાસહિત આદિત્યમાં સમાધિસ્થ થઇને રહેલો કહે છે ૬૮ એ આદિત્ય ભગવાનને "હિરણ્યગર્ભ" કહીને વેદમાં તેની સારી સ્તુતિ કરેલી છે. હે બ્રહ્મન્! તે હિરણ્યગર્ભ હું છું અને યોગશાસ્ત્રમાં મને યોગમાં પ્રીતિવાળો કહેલો છે ૬૯ તે હું પ્રકટ થઇને આકાશમાં નિરંતર સૂર્યરૂપે રહું છું તથા એક હજાર યુગ વીત્યા પછી જગતનો સંહાર કરીશ ૭૦ તે સમયે વિદ્યાસહિત હું એકલોજ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી માત્રને પોતાના વિષે ધારણ કરીને જગતનો સંહાર કરીશ ૭૧ વળી પુનઃ વિદ્યાના યોગથી જગતને ઉત્પન્ન કરીશ. મ્હારી મૂર્તિઓમાં જે "અનિરૂદ્ધ" નામની ચોથી મૂર્તિ છે તે આ સઘળા જગતને યથાસ્થિત ઉત્પન્ન કરશે ૭૨ જે મૂર્તિ જગતનો સંહાર કરે છે, તેને "સંકર્ષણ" કહે છે. તે સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્નને ઉત્પન્ન કરે છે અને હું તે પ્રદ્યુમ્નથી પુનઃ અનિરૂદ્ધરૂપે જન્મ પામું છું એવી રીતે મ્હારી સૃષ્ટિ વારંવાર ઉપજે છે ૭૩ મ્હારા અનિરૂદ્ધરૂપથી નાભિમાં ઉપજેલા કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉપજે છે. તે બ્રહ્માથી સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે ૭૪ જેવી રીતે સૂર્ય આકાશમાં વારંવાર ઉદય પામે અને અસ્ત પામે છે તેવીજ રીતે કલ્પના આદિ કાળમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને કલ્પના અંતકાળમાં સૃષ્ટિનો ક્ષય થાય છે ૭૫ જેમ અમાપ તેજવાળો સૂર્ય પોતાના ઉદયનો નાશ થવાથી તે (ઉદય)ને બળાત્કારે પુનઃ પાછો લાવે છે અને તેજ પ્રમાણે અસ્તને પણ લાવે છે, તેમ હું પણ પ્રલયકાળમાં નાશ પામેલી પૃથ્વીને સર્વ પ્રાણીઓના હિતના અર્થે પુનઃ પાછી લાવું છું ૭૬ જેના સર્વ ભાગ ઉપર અનેક જંતુઓ વ્યાપ્ત થયેલાં છે. અને જેની ચારે બાજૂ સમુદ્ર વીંટાએલા છે એવી નાશ પામેલી પૃથ્વીને હું વારાહરૂપ ધારણ કરીને પાછી લાવીશ ૭૭ તથા તે સમયે બળથી ગર્વિત થયેલા દૈત્ય હિરણ્યાક્ષનો વધ કરીશ. વળી હું દેવના કાર્યના અર્થે, યજ્ઞનો નાશ કરનાર દિતિના હિરણ્યકશિપુને નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને હણીશ. વળી આગળ વિરોચનના પુત્ર "બલિ" નામે મોટો બળવાન અસુર થશે તેને સર્વે લોકમાં દેવ અસુર કે રાક્ષસ કોઈ હણી શકશે નહિ. તે બલિરાજા ઇન્દ્રને સ્થાનથી ભ્રષ્ટ કરશે ૭૮–૮૦ અને ત્રણ લોકનું રાજ્ય લઇ લેશે. તે સમયે ઇન્દ્ર નાસી જશે ત્યારે હું અદિતિના વિષે કશ્યપથી બાર આદિત્યરૂપે જન્મ ધારણ કરીશ ૮૧ હે નારદ! અમાપ તેજવાળા ઇન્દ્રને રાજ્ય આપીશ અને

દેવોને પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરીશ ૮૨ તથા સર્વ દેવતાઓ જેને હણી શકે નહિ એવા; અને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ બલિરાજાને હું પાતાળમાં નિવાસ આપીશ ૮૩ પછી ત્રેતાયુગમાં હું ભૃગુના કુળને ધારણ કરનારો પરશુરામ થઇને સમૃદ્ધિવાળી સેનાઓ અને વાહનસહિત ક્ષત્રિય વર્ગનું નિકંદન કરીશ ૮૪ ત્રેતા અને દ્વાપર યુગના સંધિના અંશમાં હું દશરથનો પુત્ર રામ થઇને જગત્પતિ થઇશ ૮૫ તે સમયે "દ્વિત" અને "એકત" નામે બ્રહ્માના બે પુત્રો ત્રિતને હણવાના દોષથી વિરૂપપણું પામીને વાંદર થશે ૮૬ એ બેના વંશમા જે વાંદરો ઉત્પન્ન થશે તે મોટા બળવાળા અને મોટા ઉત્સાહવાળા થશે; તથા તેઓનું પરાક્રમ ઇન્દ્રના સરખું થશે. હે દ્વિજ! દેવતાઓનું કાર્ય કરવામાં તેઓ મને સહાયક થશે. તે પછી હું પુલસ્ત્યકુળને દૂષિત કરનાર, રાક્ષસોના પતિ, ભયાનક, નિર્દય અને લોકોને પીડા કરનાર રાવણને હણીશ. પછી દ્વાપરના અંતમાં અને કલિના આરંભમાં યુગના અવસાનની સંધિના વિષે હું મથુરામાં કંસને હણવાના અર્થે પ્રકટ થઇશ તથા ત્યાં દેવોને દુ:ખ કરનારા અનેક દાનવોને હણીને પછી કુશસ્થલીમાં–દ્વારકાનગરીમાં નિવાસ કરીશ. તે નગરીમાં રહીને અદિતિનું અપ્રિય કરનારા "નરકાસુર–ભૌમાસુર" "ઉરૂ" અને "પીઠ" નામે દાનવોને હણીશ તથા તે દાનવોશ્રેષ્ઠને મારીને, અનેક પ્રકારના ધનથી યુક્ત તેનું "પ્રાગ્જ્યોતિષ" નામે નગર હું કુશસ્થલીમાં લાવીશ. તે પછી બાણુ રાજાનું પ્રિય કરનારા તથા હિત ઇચ્છિનારા મહેશ્વર અને મહાસેન એ બન્ને દેવ કે જેને સર્વ લોક નમસ્કાર કરે છે તે મ્હારી સાથે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થશે, તેમનો હું પરાજ્ય કરીશ; તથા હું બલિના પુત્ર બાણુને જીતીને તેના હજાર હાથનો વિનાશ કરીશ, પછી હું સૌભ દેશમાં રહેનારા સર્વ દાનવોનો વધ કરીશ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! ગર્ગના તેજથી બળ પામેલો "કાળયવન" નામે દૈત્ય થશે તેનો વધ પણ મ્હારાથીજ થશે. પછી ગિરિવ્રજ (મગધ) ના વિષે બળવાન, સર્વ રાજાઓ સાથે વિરોધ કરનાર અને અસુરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જરાસંધ થશે તેનો વધ પણ મ્હારી બુદ્ધિના પ્રભાવથીજ થશે ૮૭–૯૭ વળી ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના સર્વ બળવાન રાજાઓ આવશે ત્યારે હું શિશુપાળનો વધ કરીશ ૯૮ વળી ઇંદ્રનો પુત્ર અર્જુનજ મને સહાય કરનારો થશે અને તેને સાથે રાખીને ભાઇઓસહિત યુધિષ્ઠિરને રાજ્યમાં સ્થાપન કરીશ ૯૯ તે સમયે લોકો એમ કહેશે કે લોકોના વિષે કાર્યને માટે ઉત્પન્ન થયેલા ઇશ્વર, નર અને નારાયણ ઋષિઓ અર્જુન અને કૃષ્ણના રૂપે અવતરીને ક્ષત્રીઓનો નાશ કરે છે ૧૦૦ પછી હું મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારીને સર્વ મોટા મોટા યાદવોનો તથા દ્વારકાનો પણ આત્મજ્ઞાનયુક્ત ભયાનક પ્રલય કરીશ. એ રીતે ચાર મૂર્તિને ધારણ કરનારો હું અપરિમેય કર્મ કરીને બ્રહ્માએ પૂજન કરેલા એવા પોતાના લોકના વિષે જઇશ. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હંસ, કુર્મ, મત્સ્ય, વારાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિ, રામ કૃષ્ણ અને કલ્કિ એ મ્હારા અવતાર છે ૧૦૧,૧૦૪ જ્યારે વેદની શ્રુતિઓ નાશ પામી હતી ત્યારે હું તેને પાછી લાવ્યો હતો અને પૂર્વે કૃતયુગમાં મ્હેં લોકોને વેદ તથા શ્રુતિયુક્ત કર્યા હતા ૧૦૫ જો ત્હેં પુરાણોમાં મ્હારા અવતાર થઇ ગયેલા સાંભળ્યા હોય તો ત્હારે જાણવું કે, પૂર્વે મ્હારા અનેક ઉત્તમ અવતારો થઈ ગયેલા છે ૧૦૬ અને હું તે તે અવતારવડે લોકનું કાર્ય કરીને પુનઃ પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પામ્યો છું હે નારદ! ત્હેં એકાંતિક ભાવવડે જે મ્હારૂં દર્શન કર્યું છે તે દર્શન બ્રહ્માએ પણ કર્યું નથી. હે બ્રહ્મન્! હે સત્તમ!

ત્હારી ભક્તિને જોઇને એ રીતે મેં તને રહસ્યસહિત પૂર્વની અને ભવિષ્યની કથા કહી છે. ભીષ્મ કહે છેઃ—એ પ્રમાણે ભગવાન વિશ્વમૂર્તિને ધારણ કરનારા અવિનાશી દેવે નારદને કહ્યું અને પછી તેજ સ્થળમાં અંતર્ધાન થયા. પછી મોટા તેજવાળા નારદ પણ પોતાનો ઇચ્છિત અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને નારાયણનું દર્શન કરવાને બદ્રિકાશ્રમ પ્રત્યે ગયા ચાર વેદ અને સાંખ્ય તથા યોગસહિત આ "પંચરાત્ર" નામે મોટું ઉપનિષત્ તેણે કરેલું છે હે તાત ! નારદે એ ઉપનિષત્ નારાયણના મુખથી જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું અને જે પ્રમાણે જોયું હતું, તે પ્રમાણે બ્રહ્માના લોકમાં કહી સંભળાવ્યું. યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ—એ મોટું આશ્ચર્ય છે કે મહાત્મા નારાયણનું માહાત્મ્ય બ્રહ્મા જાણતા નહોતા કે જેથી તેમણે બુદ્ધિમાન નારદની પાસેથી સાંભળ્યું ? ભગવાન પિતામહ પણ તે દેવની પછી થયેલા છે, તો અમાપ બળવાન નારાયણના પ્રભાવને કેમ જાણે ? ભીષ્મ કહે છેઃ—હે રાજેન્દ્ર ! સેંકડો અને હજારો મહાકલ્પ વીતી ગયા, હજારોવાર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ અને હજારોવાર નાશ પામી. જ્યારે સૃષ્ટિનો ઉત્પત્તિકાળ થાય છે ત્યારે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરનાર સમર્થ બ્રહ્મદેવ ઉપજે છે. ૧૦૭. ૧૧૬, અને દેવમાં શ્રેષ્ટ એવા નારાયણ તે જાણે છે. હે નૃપ ! તે પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર ઇશ્વર પરમાત્માને જાણે છે. ૧૧૭ પણ બ્રહ્મલોકમાં જે સિદ્ધોના સમુદાય આવ્યા હતા તેઓને નારદે વેદથી પ્રમાણ કરેલું તે પુરાણ સંભળાવ્યું હતું. ૧૧૮ તેઓની પાસે તે શાસ્ત્ર સૂર્યે સાંભળ્યું અને પછી આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા ભાવિક પુરૂષોને તેણે સંભળાવ્યું. ૧૧૯ વળી સૂર્યના રથની આગળ પાછળ જે છાસઠ હજાર ઋષિઓ ચાલે છે તે ઘણા ભાવિક છે. ૧૨૦ તેઓને સૂર્યે એ શાસ્ત્ર કહ્યું. સૂર્યની પાછળ ચાલનારા મહાત્મા ઋષિઓએ મેરૂ ઉપર આવેલા દેવોને તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર સંભળાવ્યું. દેવતાઓની પાસેથી "અસિત" નામે ઉત્તમ મુનિએ તે શાસ્ત્ર સાંભળીને પિતૃઓને સંભળાવ્યું; અને હે ભારત ! મને પણ તે શાસ્ત્ર મ્હારા પિતા શાંતનુએ કહ્યું હતું. ૧૨૧.૧૨૨ તેની પાસેથી સાભળીને મ્હેં તને કહ્યું છે. જે દેવ કે મુનિઓ આ પુરાણને સાંભળે છે તે સર્વ તેને સાંભળીને તેની પ્રશંસા કરે છે. ૧૨૪ હે રાજન્ ! આ આખ્યાન ઋષિપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું છે તે ત્હારે જે પુરૂષ વાસુદેવનો ભક્ત ન હોય તેને કોઇ પ્રકારે કહેવું નહિ. હે રાજન્ ! ત્હેં મ્હારી પાસેથી બીજાં સેંકડો ઉપખ્યાન સાંભળ્યાં હશે પણ મ્હેં તે સર્વમાંથી સારરૂપ કાઢીને આ આખ્યાન તને કહ્યું છે. હે રાજન્ ! જેમ પૂર્વે દેવ દૈત્યોએ સમુદ્રનું મંથન કરીને અમૃત કાઢયું હતું, તેમ પૂર્વે બ્રાહ્મણોએ આ કથારૂપી અમૃત કાઢેલું છે. જે પુરૂષ એકાંત (અનન્ય) ભાવથી એકાંતમાં એકાગ્ર થઇને આ આખ્યાનનું પઠન કરે અથવા શ્રાવણ કરે. ૧૨૫.૧૨૬ તે પુરૂષ "શ્વેત" નામે મહાદ્વીપને પામીને ચંદ્રસમાન કાંતિવાળો થાય તથા ત્યાં જઇને સહસ્ત્ર કિરણવાળો દેવના વિષે પ્રવેશ કરે એમાં સંશય નથી. આ કથાને પ્રથમથી સાંભળવાથી રોગથી પીડાતો પુરૂષ રોગથી મુક્ત થાય છે. ૧૨૯.૧૩૦ જે પુરૂષ કામની ઇચ્છાવાળો હોય તેને કામ (ઇષ્ટ મનોરથ) પ્રાપ્ત થાય છે અને ભક્ત પુરૂષને ભક્તની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજન્ ! ત્હારે પણ નિરંતર પુરૂષોત્તમનું પૂજન કરવું. ૧૩૧ કેમકે તેજ જગતના માતા—પિતા અને ગુરૂ છે. હે યુધિષ્ઠિર ! હે મહાબાહો ! તે ભગવાન્ બ્રહ્મણ્યદેવ અને સનાતન છે. તે મોટી બુદ્ધિવાળા જનાર્દન ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૧૩૨ વૈશંપાયન કહે છે કે,—હે જનમેજય ! આ ઉત્તમ આખ્યાન સાંભળીને ધર્મરાજા તથા તેના

સર્વે બ્રાહ્મણો નારાયણમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિવાળા થયા. ૧૩૩,૧૩૪ હે ભારત! તેઓ નિરંતર જપયુક્ત થઈને એમ બોલતા હતા કે-મહાપુરૂષ ભગવાનનો જય થયો છે. વળી તે કહેવા લાગ્યા કે, અમારા જે શ્રેષ્ઠ ગુરૂ કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ છે, ૧૧૫ તે પણ "નારાયણ" એ પ્રમાણે બોલીને પરમ જપ કરતા હતા. તે નિરંતર અંતરિક્ષ માર્ગે અમૃતના સ્થાનરૂપ ક્ષીર સમુદ્રમાં જતા હતા; અને ત્યાં દેવના દેવનું પૂજન કરીને પોતાના આશ્રમમાં આવતા હતા. ભીષ્મ કહે છે કે:-હે યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે નારદે કહેલું સર્વ વૃત્તાંત મ્હેં તને કહ્યું. ૧૩૬,૧૩૭ એ આખ્યાન પરંપરાથી ચાલતું આવેલું છે અને મને મ્હારા પિતાએ કહેલું છે. સૂત કહે છે હે શૌનક! વૈશંપાયને કહેલું એ સર્વ વૃત્તાંત મ્હેં તને કહ્યું. ૧૩૮ તથા જનમેજયે પણ તે સાંભળીને વિધિ પ્રમાણે તે આચર્યું હતું. તમે સર્વ તપ કરનારા છો તથા તપ કર્યું છે. તમો સર્વએ વ્રત આચર્યા છે, તમો સર્વ વેદને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો; અને નૈમિષારણ્યમાં વસનારા છો, તમે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો સર્વ શૌનકના મોટા યજ્ઞમાં આવેલા છો. ૧૩૯,૧૪૦ માટે સારી રીતે હોમ કરેલા યજ્ઞોવડે સનાતન પરમેશ્વરનું પૂજન કરો. આ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલું આખ્યાન મને પૂર્વે મ્હારા પિતાએ કહેલું છે. ૧૪૧

यजध्वं सुहुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरम् ।
पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रा मे कथितं पुरा ॥ १४१ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

અધ્યાય ૧૬૮ મો-વિષ્ણુ ભગવાન યજ્ઞમાં અગ્રભાગને યોગ્ય છે.

शौनक उवाच ॥ कथं स भगवान् देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
यज्ञधारी च सततं वेदवेदांगवित्तथा ॥ १ ॥

શૌનક કહે છે કે-ભગવાન સમર્થ નારાયણ દેવ યજ્ઞોમાં સર્વથી આગળ ભાગ લેનારા શા માટે? અને વેદવેદાંગને જાણનારા તે યજ્ઞને ધારણ કરનારા શા માટે? તે મને કહો. અર્થાત્ પોતેજ યજ્ઞ કરનાર અને પોતેજ યજ્ઞના ભોક્તા એ અત્યંત વિરૂદ્ધ છે, માટે તેનું સમાધાન કરો. ૧ વળી ભગવાન પ્રભુ નિવૃત્તિધર્મને ધારણ કરીને રહેલા છે તથા તેમણેજ નિવૃત્તિધર્મ કહેલા છે, ૨ ત્યારે દેવતાઓને પ્રવૃત્તિધર્મરૂપ યજ્ઞોમાં ભાગ લેવાને યોગ્ય શા કારણથી કર્યા? તથા તેઓની બુદ્ધિઓ પ્રવૃત્તિધર્મમાંથી પાછી વાળીને પુનઃ તેઓને નિવૃત્તિધર્મવાળા કેમ કર્યા? ૩ હે સૂત! આ અમને સનાતન અને ગૂઢ સંશય છે તેનું તમે છેદન કરો; કેમ કે તમે ધર્મયુક્ત નારાયણની કથાઓને સાંભળી છે. ૪ સૂતપુત્ર કહે છે:-હે ઉત્તમ શૌનક! જનમેજયે બુદ્ધિમાન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયનને જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે પ્રાચીન કથાસંબંધી પ્રશ્ન હું તમને કહું છું. ૫ પ્રાણીઓના અંતરાત્માનું માહાત્મ્ય સાંભળીને મોટી બુદ્ધિવાળા જનમેજયે વૈશંપાયનને પૂછ્યું. ૬ જનમેજય કહે છે:-બ્રહ્મા-સહિત આ સર્વે લોક કે જેમાં દેવ, અસુર અને મનુષ્યો રહેલાં છે તે સર્વ અભ્યુદયના અર્થે કહેલી ક્રિયાઓમાં સર્વત્ર આસક્ત થયેલા દેખાય છે, ૭ અને હે બ્રાહ્મન્! તમે તો એમ કહ્યું છે કે, નિવૃત્તિજ પરમ સુખ છે અને તેજ મોક્ષ છે. જે પુરૂષો પાપ અને પુણ્ય

બંનેથી મુક્ત થાય છે તેઓ સહસ્ર જ્યોતિવાળા દેવના વિષે પ્રવેશ કરે છે એમ પણ અમે સાંભળ્યું છે; માટે નિવૃત્તિરૂપ સનાતન મોક્ષધર્મ તો આચરવાને ઘણો કઠિન છે. ૮,૯ અને તેથીજ સર્વ દેવતાઓ તેને તજીને હવ્ય અને કવ્યના ભોક્તા થયેલા છે. વળી બ્રહ્મા, રૂદ્ર, "બળ" નામે દૈત્યને હણનાર સમર્થ ઇન્દ્ર, સૂર્ય, તારાઓનો સ્વામી ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, વરૂણ, આકાશ, પૃથ્વી અને સર્વ દેવો. ૧૦,૧૧ તે સર્વ "આત્માનો પ્રલય થાય છે" એમ જાણતા નથી પણ "આત્માનો પ્રલય થવાનો નથી" એમ જાણે છે અને તેથીજ તેઓ સ્થિર, અસ્થિર અને અવિનાશી માર્ગનો આશ્રય લે છે. ૧૨ જે પુરૂષો ક્રિયાના માર્ગનો આશ્રય કરીને સ્મૃતિમાં કહેલા કાળના પરિમાણરૂપ પ્રવૃત્તિને આશ્રયે રહેલા છે તે ક્રિયાવાળાઓને કાળના પરિમાણમાં મોટો દોષ આવે છે, કેમ કે કાળનું પરિમાણ થઇ શકે એમ નથી તથાપિ તેઓ તેનું પરિમાણ કહે છે. ૧૨ હે વિપ્ર ! એ સંશય મ્હારા હૃદયમાં શલ્યની પેઠે ખૂંચે છે, માટે ઇતિહાસનું કથન કરીને મ્હારા એ સંશયને નિવૃત્ત કરો, કેમ કે તે જાણવામાં મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે. ૧૪ હે દ્વિજ ! યજ્ઞમાં દેવતાઓને ભાગ લેનારા શા માટે કહેલા છે ? તથા હે બ્રહ્મન્ ! યજ્ઞમાં દેવતાઓનું પૂજન શા માટે થાય છે ? ૧૫ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! યજ્ઞોમાં જેઓ ભાગનું ગ્રહણ કરે છે તેઓ મોટા યજ્ઞો કરે છે ત્યારે તેમાં તેઓ કોને ભાગ આપે છે. ૧૬ વૈશંપાયન કહે છેઃ—હે નરપતિ ! ત્હેં અત્યંત ગૂઢ અને આશ્ચર્યકારક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જેના—તેનાથી દેવાય એવો નથી. જેણે તપ કર્યું નથી, જેણે વેદને જાણ્યા નથી અને જે પુરાણને જાણતો નથી તેનાથી આનો ઉત્તર જલદી અપાય એમ નથી; પણ હું તને મોટા હર્ષથી કહું છું કે એ પ્રશ્ન પહેલાં અમે મ્હારા ગુરૂ મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયનને—વેદવ્યાસને પૂછ્યો હતો. તેમના આગળ સુમંતુ, જૈમિનિ, દૃઢ વ્રતવાળો પૈલ, ચોથો હું અને પાંચમો શુક હતા. તેમના એ સર્વે શિષ્યો ઇંદ્રિયોનું દમન કરનાર, શૌચ અને આચારયુક્ત, ક્રોધને જીતેલા અને ઇંદ્રિયોને જીતેલા હતા. વ્યાસ મહાત્મા તે સર્વને ચાર વેદ તથા પાંચમો વેદ ભારત ભણાવતા હતા. ૧૭,૨૧ તે સર્વ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ તથા સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા રમણીય મેરૂ ઉપર વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેવામાં ત્હેં જે હમણાં પૂછ્યો તેવોજ સંશય તેઓને થયો હતો. ૨૨ અને તેનો ઉત્તર વ્યાસ મહાત્માએ જે કહ્યો હતો તે મ્હેં સાંભળ્યો છે. હે ભારત ! તે આજ હું તને કહીશ. ૨૩ શિષ્યોનું વચન સાંભળીને સર્વ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને નાશ કરનાર અને પરાશરના પુત્ર શ્રીમાન્ ! વેદવ્યાસ આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કેઃ—હે સત્તમો ! મ્હારા મનમાં એવી ઇચ્છા થઈ હતી કે હું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય સઘળું જાણું. ૨૪,૨૫ અને તે કારણથી મ્હેં અતિશય કઠિન તપ કર્યું. જ્યારે મ્હેં ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને ક્ષીરસમુદ્રના કિનારા ઉપર તપ કર્યું ત્યારે નારાયણની કૃપાથી મને મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ ત્રિકાળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; માટે તમારા ઉત્તમ સંયમનું સમાધાન હું તમને યથાન્યાય કહું છું તે તમે સાંભળો. ૨૬,૨૭ કલ્પના આદિ કાળમાં જે બન્યું હતું તે મ્હારા નેત્રવડે મ્હેં જોયું છે. સાંખ્ય અને યોગને જાણનારા પુરૂષો જેને "પરમાત્મા" કહે છે. ૨૮ તે, પોતાના કર્મવડે મહાપુરૂષ એવી સંજ્ઞાને પામે છે. એ મહાપુરૂષથી અવ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું, તેને પંડિતો "પ્રધાન" કહે છે. ૨૯ એ અવ્યક્તરૂપ ઇશ્વરથી જગતની ઉત્પત્તિના અર્થે વ્યક્ત ઉત્પન્ન થયું છે. એ વ્યક્તને લોકો "અનિરૂદ્ધ" કહે છે અને કોઇ તેને

"મહત્તત્ત્વ" પણ કહે છે. ૩૦ એ મહાન્ આત્માએ વ્યક્તપણાને પામીને પિતામહ (બ્રહ્મદેવ)ને ઉત્પન્ન કર્યા, તેને "અહંકાર" કહે છે. તે અહંકાર સર્વ તેજોમય છે. ૩૧ પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ અને તેજ એ પાંચ મહાભૂતોને અહંકારે પાંચ પ્રકારે સરજ્યાં છે. ૩૨ એ મહાભૂતને સરજીને પછી તેના ગુણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ ભૂતથી ઉપજેલા મૂર્તિમાન ગુણો હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. ૩૩ મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, મહાત્મા વસિષ્ઠ અને સ્વાયંભુ મનુ, ૩૪ એ આઠ પ્રકૃતિઓ જાણવી. એ આઠ પ્રકૃતિઓના વિષે લોકો રહેલા છે. લોકના પિતામહ બ્રહ્માએ તથા વેદયુક્ત વેદાંગથી યુક્ત અને યજ્ઞ તથા યજ્ઞનાં અંગસહિત તે આઠને કર્યા, કે જેથી મનુષ્યો પરલોકની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે. એ આઠ પ્રકૃતિઓથી આ સઘળું વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. ૩૫,૩૬ તે બ્રહ્માના રોષથી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો. તેણે બીજા દસ રુદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. એ અગિયાર રુદ્ર તે વિકારરૂપ પુરુષો છે. ૩૭ તે રુદ્રો પ્રકૃતિઓ અને સર્વ દેવર્ષિઓ ઉત્પન્ન થઇને લોકની સિદ્ધિને માટે બ્રહ્મદેવની પાસે આવ્યા. ૩૮ અને બોલ્યા:—હે ભગવન્! સમર્થ એવા તમોએ અમને સરજ્યા છે. હે પિતામહ! હવે જેણે જે અધિકાર ઉપર વર્તવું યોગ્ય હોય તે અમને કહો. ૩૯ તમે અમને જે અર્થનું ચિંતન કરવારૂપ અધિકાર સોંપ્યો છે તે કર્ત્તાપણાના અભિમાનસહિત અમોએ કેવી રીતે પરિપાલન કરવો? ૪૦ માટે અમને અર્થનું ચિંતન કરવારૂપ અધિકારનું બળ આપો. એવાં તેઓનાં વચન સાંભળીને તે મોટા દેવ બ્રહ્માએ તે દેવોને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૪૧ બ્રહ્મા કહે છે:—હે દેવો! તમોએ મને બહુ રૂડે પ્રકારે વિજ્ઞાપના કરી છે. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. તમોને જે ચિંતા ઉપજી છે તેજ ચિંતા મને પણ થઇ છે. ૪૨ આ ત્રણે લોકનો પરિગ્રહ શી રીતે કરવો તથા તમારા અને મ્હારા બળનો ક્ષય શી રીતે ન થાય? એ વિચારવા જેવું છે. ૪૩ માટે આપણ સર્વ અહીંઆંથી લોકોના સાક્ષી કે જે મહાપુરૂષ અવ્યક્ત છે તેના શરણે જઇએ: અને તે જે રીતે આપણું હિત થાય તેમ હશે તે આપણને કહેશે. ૪૪ પછી તે સર્વ દેવો બ્રહ્માની સાથે ક્ષીરસમુદ્રના ઉત્તર કિનારે ગયા, કેમકે તેઓના મનમાં લોકનું હિત કરવાનો અર્થ રહેલો હતો. ૪૫ પછી ત્યાં જઇને તેમણે બ્રહ્માએ જે તપ કરવાની આજ્ઞા કરી તે વેદમાં કહેલું તપ કરવા માંડયું. એ પરમ કઠિન તપનું નામ "મહાનિયમ" હતું. ૪૬ તેઓની દૃષ્ટિ ઉંચે હતી, તેઓના બાહુઓ ઉંચા રાખેલા હતા, તેઓનું મન એકાગ્ર હતું, તેઓ સર્વ એક ચરણ ઉપર ઉભા રહેલા હતા અને તેઓ સાવધાન થઇને કાષ્ઠવત્ નિશ્ચયપણે તપ કરતા હતા. ૪૭ એ રીતે દેવનાં હજાર વર્ષ વીતતાં સુધી તેમણે મહા કઠિન તપ કર્યું ત્યારે તેમણે વેદ અને વેદાંગથી યુક્ત એવી મધુર વાણી સાંભળી. ૪૮ શ્રીભગવાન કહે છે:—બ્રહ્મા સહિત હે દેવો! તથા તપરૂપ ધનવાળા હે ઋષિઓ! હું તમો સર્વને સ્વાગત (ભલે પધાર્યા) કહીને તથા તમારૂં પૂજન કરીને પછી તમને ઉત્તમ વચન સંભળાવું છું. ૪૯ તમારે જે કાર્ય છે તે મ્હેં જાણ્યું છે. એથી લોકનું મોટું હિત થશે, માટે તે કાર્ય પ્રવૃત્તિયુક્ત છતાં પણ તમારે કરવા યોગ્ય છે. વળી તે કાર્ય તમારા પ્રાણને પુષ્ટિ આપનારૂં છે. ૫૦ હે દેવો! મોટા સત્વવાળા! તમોએ જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છાથી સારી રીતે તપ કર્યું છે તે તપનું ઉત્તમ ફળ તમે ભોગવશો. ૫૧ બ્રહ્મા લોકના ગુરૂ અને પિતામહ છે, તથા તમે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. તમે સર્વ મળીને એકાગ્ર ચિત્તે મ્હારૂં પૂજન કરો. ૫૨ હે ઈશ્વરો!

તમે સર્વ મળીને જે જે યજ્ઞ કરો તેમાં નિરંતર મ્હારા ભાગની કલ્પના કરો; અને હે દેવો ! હું તમને તમારા અધિકાર પ્રમાણે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરીશ. ૫૩ વૈશંપાયન કહે છેઃ— દેવના દેવ ભગવાનનું એવું વચન સાંભળીને બ્રહ્મા, સર્વ દેવો અને મહર્ષિઓ હર્ષથી રોમાંચિત થયા. ૫૪ પછી તેઓએ વેદમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિષ્ણુયાગ કર્યો અને તે યજ્ઞમાં બ્રહ્માએ વિષ્ણુના ભાગની કલ્પના કરી, તેમજ દેવ અને દેવર્ષિઓએ પણ સ્વયમેવ વિષ્ણુના ભાગની કલ્પના કરી. પછી કૃતયુગના ધર્મવાળા વિષ્ણુને અર્પણ કરેલા તે સર્વ ભાગોએ અંધકારથી પર, આદિત્યસમાન વર્ણવાળા, સર્વથી મોટા, સર્વ સ્થાનમાં ગતિવાળા, સર્વના ઇશ, વરદાનને આપનારા, સર્વથી સમર્થ, મહાપુરૂષ દેવને કથન કર્યું કે તમને પ્રાપ્ત થવાને અર્પણ કરેલા અમો સર્વ તમારી પાસે આવ્યા છીએ. ૫૬,૫૭ એવું સાંભળી મહેશ્વર અને વરદાન આપનાર તે દેવે સ્વસ્થ થઇને આકાશવાણીવડે સર્વ દેવોને કહ્યુંઃ—જેણે જે ભાગ મ્હારા અર્થે કલ્પ્યો હતો તે ભાગ મને પ્રાપ્ત થયો છે, અને હું તે ભાગને પામીને પ્રસન્ન થયો છું, તેથી આ સ્થળમાં આવૃત્તિલક્ષણ તેનું ફળ આપું છું. ૫૮,૫૯ હે દેવો ! મ્હારી કૃપાથી ઉત્પન્ન થયેલા ફળનું એ લક્ષણ છે કે તમે યુગે યુગે મોટા મોટા અને રૂડે પ્રકારે ઉત્તમ દક્ષિણાઓ સાથે સમાપ્ત થયેલા યજ્ઞોમાં પૂજાશો અને યજ્ઞની પ્રવૃત્તિના ફળને ભોગવનારા થશો, હે દેવો ! સર્વ લોકમાં જે યજ્ઞ કરશે તે સર્વ વેદમાં કહેલા ભાગ તમારા અર્થે કલ્પશે. જે દેવે આ મોટા યજ્ઞમાં મ્હારો ભાગ જેવી રીતે કલ્પ્યો છે તેજ પ્રમાણે યજ્ઞનો ભાગ તેને મળે, એમ મ્હેં વેદસૂત્રમાં કહેલું છે. યજ્ઞના ભાગનું જે ફળ, તે તમને પ્રાપ્ત થશે. તેવડે તમે સર્વ લોકનું પાલન કરો. ૬૦,૬૩ બ્રહ્મદેવે તમને જે જે અધિકાર ઉપર નિર્માણ કર્યા હોય તે તે અધિકાર ઉપર રહીને તમે સર્વ અર્થનું ચિંતન કરશો, લોકમાં પ્રવૃત્તિધર્મના ફળથી સત્કાર પામેલી જે જે ક્રિયાઓ ચાલશે તે તે ક્રિયાઓવડે તમારૂં બળ પુષ્ટ થશે અને તેથી તમે લોકને ધારણ કરી શકશો. મનુષ્યો સર્વ યજ્ઞોમાં તમારો સત્કાર કરશે અને એવી રીતે તમે યજ્ઞોવડે સત્કાર પામીને મ્હારો સત્કાર કરશો; અને હું તમને જે વરદાન આપું છું તે મ્હારા તરફથી થયેલો તમારો સત્કાર માનવો. મ્હેં વેદ અને ઔષધિઓસહિત યજ્ઞો એટલા માટે નિર્માણ કર્યા છે કે એ સર્વની રૂડે પ્રકારે યોજના થવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. હે સુરશ્રેષ્ઠો ! જ્યારથી કલ્પનો ક્ષય થયો છે ત્યારથી મ્હેં પ્રવૃત્તિના ગુણથી કલ્પના કરીને તમારૂં નિર્માણ કરેલું છે. ૬૪,૬૭ માટે હે ઇશ્વરો ! તમે તમારા અધિકાર પ્રમાણે લોકનું હિત થાય તેવું ચિંન્વન કરો. ૬૮ વળી મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ એ સાતને મ્હેં મનવડે નિર્માણ કર્યા છે. ૬૯ એ સાતે વેદને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, અને મ્હેં તેઓને "વેદાચાર્ય" નિર્માણ કર્યા છે. વળી તેઓ પ્રવૃત્તિધર્મવાળા છે, અને મ્હેં તેઓને પ્રજાપતિ કલ્પ્યા છે. ૭૦ ક્રિયાવાળા (કર્મમાર્ગી) નો સનાતન માર્ગ આ પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે તેને "અનિરૂદ્ધ" એવું નામ આપેલું છે, અને તે પ્રભુ લોકોની સૃષ્ટિ કરનારો છે, અર્થાત્ કર્મ માર્ગથી લોકસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭ વળી સનત્, સનત્સુજાત, સનક, સનંદન, સનત્કુમાર, કપિલ અને સનાતન. ૭૨ એ સાતે બ્રહ્માના માનસિક પુત્ર કહેવાય છે, એ સર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી નિવૃત્તિધર્મને આશ્રયેલા છે. ૭૩ એ સર્વ યોગને જાણનારાઓમાં મુખ્ય છે તથા સાંખ્ય જ્ઞાનમાં પ્રવીણ છે. વળી તે ધર્મશાસ્ત્રના આચાર્ય છે અને મોક્ષધ-

ર્મને પ્રવર્તાવનારા છે. ૭૪ જેનાવડે અવ્યક્તના ત્રણ ગુણવાળો મોટો અહંકાર વિસ્તાર પામ્યો—સાત્વિકાહંકાર, રાજસાહંકાર અને તામસાહંકાર ઉપજ્યો, તેનાથી પર ક્ષેત્રજ્ઞને જે પામે છે તે મુક્ત થાય છે. અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારના અહંકારથી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ થયેલી છે. જેઓ અત્યંત સાત્વિક છે તેઓ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યના બળથી અહંકારથી પર ક્ષેત્રને સંહારક્રમે કરીને પ્રવેશ કરે છે; જેઓ રાજસ છે તેઓ અહંકારથી પરાધીન શબ્દાદિ કર્મને પુરૂષાર્થ માનીને પ્રવૃત્તિમાં અધિકાર પામે છે. ૭૫ હું નિવૃત્તિ—માર્ગરૂપ છું, તેથી કર્મરૂપ પ્રવૃત્તિમાર્ગવાળાને દુર્લભ છું; કેમકે કર્મમાર્ગવાળાને પુનરાવૃત્તિ (જન્મ—મરણાદિ) પ્રાપ્ત થયા કરે છે, અને નિવૃત્તિમાર્ગવાળાને જન્મ—મરણાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જે પ્રાણીને જે કર્મમાં નિર્માણ કરેલો છે તે પ્રાણી તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પામીને તેનાં મોટાં ફળને અનુભવે છે. અર્થાત્ કર્મની પ્રવૃત્તિથી પુનરાવૃત્તિરૂપ ફળ મળે છે અને કર્મની નિવૃત્તિથી મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે. જે પ્રાણીને પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિરૂપ જેવા જેવા કર્મમાં નિર્માણ કર્યો છે તે તે કર્મનું મોટું ફળ તે ભોગવે છે. આ સમર્થ બ્રહ્મા જગતનો આરંભ કરનાર અને લોકના ગુરૂ છે. ૭૬,૭૭ તે તમારા માતા, પિતા અને પિતામહ છે. મ્હારા ઉપદેશથી તે સર્વ પ્રાણીઓને વરદાન આપનારા થશે. ૭૮ એનો પુત્ર કે જે તેના લલાટથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તે સર્વ ભૂતને ધારણ કરનાર, પ્રભુને ઉપદેશ કરનાર બ્રહ્મા થશે. ૭૯ હે દેવો! હવે તમે જાઓ અને વિધિપૂર્વક પોતપોતાના અધિકારનો વિચાર કરો તથા સર્વ લોકમાં સર્વ ક્રિયાઓને શીઘ્ર પ્રવર્તાવો. ૮૦ વળી તમે પ્રાણીઓને કર્ત્તવ્ય કર્મ તથા તેઓની ગતિઓનો ઉપદેશ કરો. હે ઉત્તમ દેવો! પ્રાણીઓનાં કાળે કરીને સ્થિતિવાળાં થયેલાં આયુષ્યનો પણ નિયમ કરો. ૮૧ હમણાં "કૃતયુગ" નામે શ્રેષ્ઠ કાળ પ્રવર્તમાન થયેલો છે, આ યુગના વિષે યજ્ઞના પશુઓની હિંસા ન થવી જોઇએ આ વિધિ નિશ્ચિત જાણવો. ૮૨ હે દેવો! આ યુગના વિષે સઘળા ધર્મને ચતુષ્પાદ જાણવો. (ધર્મના ચાર પાયા જાણવા) પછી "ત્રેતા" નામે યુગ થશે તથા તેના વિષે વેદત્રયી (ત્રણ વેદ) થશે. ૮૩ એ યુગમાં યજ્ઞના વિષે પશુઓનું પ્રોક્ષણ માત્ર કરવાથી વધ કર્યો કહેવાશે. એ યુગમાં ધર્મનો ચોથો પાદ નાશ પામશે. ૮૪ પછી "દ્વાપર" નામે મિશ્રકાળ ઉત્પન્ન થશે તે યુગમાં ધર્મના બે પાદ ન્યુન થશે. ૮૫ પછી "કલિ" નામનો ચોથો યુગ પ્રાપ્ત થશે તેમાં જ્યાં ત્યાં ધર્મ એક પાદ ઉપર રહેલો જોવામાં આવશે. ૮૬ એ પ્રમાણે બોલતા જગદ્ગુરૂ ભગવાનનાં વચન સાંભળીને દેવ તથા દેવર્ષિઓ બોલ્યા કે,—હે ભગવન્! જ્યારે એક પાદ ઉપર રહેલો ધર્મ પ્રવર્ત્તશે ત્યારે અમારે શું કરવું, તે અમને કહો. શ્રીભગવાન કહે છેઃ—હે ઉત્તમ દેવો! જ્યાં વેદ, યજ્ઞ, તપ, સત્ય, ઇંદ્રિય—દમન અને ધર્મસહિત અહિંસા પ્રવર્તતાં હોય તે દેશને તમારે સેવવો. એથી અધર્મ તમને પાદવડે સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. ૮૭,૮૯ વ્યાસ કહે છેઃ—પછી એ પ્રમાણે ઋષિઓના ગણ (સમૂહ) સહિત દેવોને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો તે સાંભળીને તે સર્વ દેવો પોતાની ઇચ્છામાં આવ્યું ત્યાં ગયા. ૯૦ સર્વ દેવતાઓ ગયા એટલે બ્રહ્મા તે સ્થળમાં ઉભા રહ્યા, કેમકે તેમની ઇચ્છા અનિરૂદ્ધના શરીરમાં રહેલા (અનિરૂદ્ધરૂપે રહેલા) ભગવાનનું દર્શન કરવાની હતી. ૯૧ પછી ભગવાને હયશિરરૂપ ધારણ કરીને બ્રહ્માને પોતાનું રૂપ દેખાડ્યું. તે રૂપને ઘોડાના જેવું મોટું મસ્તક હતું તથા તે અંગસહિત વેદનું પઠન કરતા હતા અને તેણે હાથમાં ત્રિદંડ તથા કમંડળ ધારણ

કર્યું હતું. ૯૨ વ્યાસ કહે છેઃ—પછી અમાપ બળવાળા તે દેવ હયશિરા જોઇને, લોકનું હિત કરવાની ઇચ્છાથી લોકના કર્તા સમર્થ બ્રહ્મદેવે તે વરદાન આપનારા દેવને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યો તથા તેમની પાસે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા, ત્યારે તે દેવે બ્રહ્માને આલિંગન આપ્યું તથા આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૯૩,૯૪ ભગવાન કહે છેઃ—હે બ્રહ્મન્! તું લોકનાં કર્મ અને તેમની સર્વ ગતિઓનો યથાવિધિ વિચાર કર, કેમકે તું સર્વ પ્રાણીઓનો બનાવનાર અને જગતનો સમર્થ ગુરૂ છે. ૯૫ ત્હારા વિષે ભાર આરોપીને હું તત્કાળ સંતોષ પામીશ. જ્યારે દેવોને અવિસહ્ય (ન સહેવાય એવું) સંકટ આવી પડશે અને ત્હારે તેઓનું કાર્ય કરવું હશે. ૯૬ તે સમયે હું આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારો અવતાર ધારણ કરીશ. એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન હયશિરા ત્યાંજ અંતર્ધાન થયા. ૯૭ બ્રહ્મા પણ તેમનો ઉપદેશ પામીને થોડીવારમાં પોતાના લોકના વિષે ગયા. હે મહાભાગ! સનાતન નારાયણ કે જેની નાભિથી કમળ ઉત્પન્ન થયેલું છે તે એ રીતે યજ્ઞમાં સર્વથી આગળ ભાગ લેનારા અને નિરંતર યજ્ઞને ધારણ કરનારા થયેલા છે, તેણે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓના અર્થે નિવૃત્તિધર્મ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને સંસારની ઇચ્છાવાળાઓના અર્થે પ્રવૃત્તિધર્મ કર્યો છે. એ રીતે લોકમાં વિચિત્રતા ઉત્પન્ન કરી છે ૯૮,૯૯ તે દેવ જગતનો આદિ, મધ્ય અને અંત છે; વળી તેજ દેવ ધારણ કરનાર, ધારણ કરવા યોગ્ય વસ્તુ, કર્ત્તા અને કાર્ય છે. જ્યારે તે યુગના અંતે શયન કરે છે ત્યારે સર્વ લોકનું આકર્ષણ થઇ જાય છે, અને યુગના આદિ કાળમાં જ્યારે જાગ્રત થાય છે ત્યારે જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૦ એ દેવ નિર્ગુણ, મહાત્મા, જન્મરહિત, વિશ્વરૂપ તથા સર્વ દેવના ધામરૂપ છે, તેને નમસ્કાર હજો. ૧૦૧ વળી તે મહાભૂતના અધિપતિ, રૂદ્રોના પતિ, આદિત્યના પતિ અને વસુઓના પતિ છે, એવા તે દેવને પ્રણામ છે. ૧૦૨ તે બન્ને અશ્વિનીપુત્રોના પતિ, વાયુઓના પતિ, વેદ અને યજ્ઞના અધિપતિ તથા વેદાંગના પતિ છે, એવા તે દેવને પ્રણામ છે. ૧૦૩ તે નિરંતર સમુદ્રમાં વસનાર, હરિ, મુંજકેશી, શાંત અને સર્વ પ્રાણીને મોક્ષ ધર્મના કહેનાર છે, એવા તે દેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૪ તે તપ, તેજ અને યશના પતિ છે, તે નિરંતર વચન (સરસ્વતી)ના પતિ છે અને તે નદીઓના પણ પતિ છે, એવા તે દેવને નમસ્કાર છે. ૧૦૫ તે કપર્દી, એક શીંગડાવાળા બુદ્ધિમાન વરાહ, સૂર્યરૂપ, હયશિરા અને સદૈવ વાસુદેવાદિ ચાર મૂર્તિઓને ધારણ કરી રહેલા દેવ છે. ૧૦૬ વળી તે ગુહ્ય અને માત્ર જ્ઞાનવડે દશ્ય છે, તેમજ તે ક્ષરરૂપ અને અક્ષરરૂપ છે, એવા તે દેવને નમસ્કાર છે. એજ દેવ સર્વત્ર ગતિવાળા તથા નિર્વિકારી થઇને વ્યાપ્ત છે. ૧૦૭ તથા વિજ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળા પુરૂષોનું જ્ઞેય બ્રહ્મ પણ એજ દેવ છે. પૂર્વે મ્હેં જ્ઞાનરૂપી નેત્રવડે એ પ્રમાણે જે જોયું હતું તે સર્વ તમારા પૂછવાથી તમને કહ્યું. હે શિષ્યો! તમે મ્હારા કહેવા પ્રમાણે કરો અને સમર્થ હરિનું સેવન કરો. વેદના શબ્દોવડે તેનું ગાન કરો અને યથાવિધિ તેનું પૂજન કરો. ૧૦૮,૧૦૯ વૈશંપાયન કહે છેઃ—એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ વ્યાસે અમને કહેલું છે, પછી અમે સર્વ શિષ્યો, પરમ ધર્મને જાણનારો તેમનો પુત્ર શુક, ૧૧૦ અને હે પૃથ્વીપતે! તે અમારા ગુરૂ વ્યાસ, એ સર્વ મળીને ચાર વેદના મંત્રોવડે તે દેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧૧૧ હે જનમેજય! તું જે મને પૂછે છે તે વિષે એ પ્રમાણે મ્હેં તને સર્વ કહ્યું. હે રાજન્! અમારા ગુરૂ વ્યાસ–દ્વૈપાયને અમને પૂર્વે એ પ્રમાણેજ કહેલું છે. ૧૧૨ જે પુરૂષ "ભગવાનને પ્રણામ છે"

એવી રીતે બોલીને તથા એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઇને આ કથાનું નિત્ય શ્રવણ કરે અથવા કીર્તન કરે તે પુરૂષ રોગરહિત, બુદ્ધિમાન્, બળવાન અને રૂપવાળો થાય, રોગી પુરૂષ આ કથાના શ્રવણથી રોગથી મુક્ત થાય. કેદી હોય તે બંધનથી મુક્ત થાય. ૧૧૩,૧૧૪ કામી પુરૂષ પોતાની કામનાને પૂર્ણ કરે તથા દીર્ઘ આયુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય. આ કથાનું શ્રવણ કરનાર બ્રાહ્મણને સર્વ વેદ પ્રાપ્ત થાય, ક્ષત્રિયને વિજય પ્રાપ્ત થાય. ૧૧૫ વૈશ્યને પુષ્કળ લાભ થાય અને શૂદ્રને સુખ પ્રાપ્ત થાય. પુત્ર વિનાનો પુરૂષ આ કથા સાંભળે તો તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય, કન્યાને ઇચ્છિત વર મળે. ૧૧૬ સંતાન જન્મતાં સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય તો તેનો છૂટકારો થાય અને ગર્ભવતીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય. જો વંધ્યા આ કથાને સાંભળે તો પુત્ર અને પૌત્રની સમૃદ્ધિવાળું સંતાન પામે. ૧૧૭ અને માર્ગમાં જતાં જતાં આ કથાનું પઠન કરે તો તે કુશળપણે માર્ગમાં ચાલ્યો જાય. જે પુરૂષ જે મનોરથની ઇચ્છા કરે તે મનોરથ તેને નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય. ૧૧૮ મહર્ષિ વ્યાસનું આ નિશ્ચયવાળું વચન છે કે. ઉત્તમ-પુરૂષ મહાત્મા નારાયણના તથા ઋષિ અને દેવના સમાગમનું આ જે કીર્તન કર્યું છે તેને સાંભળીને ભક્ત પુરૂષો ઉત્તમ સુખને પામે છે.

इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितम् ॥
समागमं चर्षिदिवौकसामिमं निशम्य भक्ताः सुसुखं लभंते ॥ ११९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि अष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

અધ્યાય ૧૬૯ મો–શ્રી ભગવાને અર્જુનને પોતાના નામનું વર્ણન કરી બતાવ્યું.

जनमेजय उवाच ॥ अस्तौषीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम् ॥
॥ नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છેઃ—હે ભગવન્! શિષ્યોસહિત વ્યાસમુનિએ જે અનેક પ્રકારનાં નામ-વડે મધુસૂદનનું સ્તવન કર્યું હતું તે સઘળાં નામનું વિવેચન મને કહેવું યોગ્ય છે. ૧ કેમ કે હું પ્રજાના પતિ બ્રહ્મદેવના ઇશ્વર હરિનું સેવન કરનારો છું; માટે તેમનાં નામનું વિવેચન સાંભળીને હું, શરદઋતુના ચંદ્રસમાન નિર્મળ થાઉં. ૨ વૈશંપાયન કહે છેઃ–હે રાજન્! સમર્થ તથા શત્રુવીરને હણનાર હરિએ પ્રસન્ન થઇને સર્વજ્ઞત્વાદિ પોતાના ગુણ તથા જગતને ઉત્પન્ન કરવા આદિ પોતાનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં નામનું જે વિવેચન અર્જુનને કર્યું હતું તે હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. હે રાજન્! શત્રુના વીરને હણનાર અર્જુન, મહાત્મા કેશવનાં જે જે નામ ઋષિઓએ કહેલાં હતાં, તે તે નામનું વિવેચન ભગવાન કેશવને પૂછવા લાગ્યો. ૩.૪ અર્જુન કહે છે કે,–હે ભગવન્! હે ભૂત અને ભવિષ્યના ઇશ્વર! હે સર્વ ભૂતના સૃષ્ટા! હે અવ્યય! હે લોકના સ્થાનરૂપ! હે જગતના નાથ! હે લોકને અભય આપનાર! ૫ હે દેવ! હે કેશવ! વેદ અને પુરાણોમાં મહર્ષિઓએ તમારાં જે જે નામ કહેલાં છે તથા જે નામ કર્મવડે ગુણ છે. ૬ તે સર્વ નામનું વિવેચન હું તમારી પાસેથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે પ્રભો! તમારા વિના બીજો કોઇ તે નામનું વિવેચન

કરી શકશો નહિ, ૭ શ્રીભગવાન કહે છે;—હે અર્જુન! શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ્, જ્યોતિષ, સાંખ્ય, યોગ તેમજ આયુર્વેદમાં મ્હારાં નામ ઘણાં કહેલાં છે. ૮,૯ તેમાં કેટલાંક નામ ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, અને કેટલાંક નામ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે નિષ્પાપ! તેમાંથી કર્મવડે ઉત્પન્ન થયેલાં નામનું વિવેચન તું સાવધાન થઇને સાંભળ, ૧૦ હે તાત! તું મ્હારૂં અર્ધ છે, એમ પૂર્વે ઋષિઓએ કહેલું છે, માટે હું તને મ્હારા નામનું વિવેચન કહું છું. પ્રાણીઓ સર્વોત્તમ યશરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૧૧ જે પરમાત્મા નારાયણ, વિશ્વરૂપ, નિર્ગુણ અને ગુણાત્મક છે, જેની પ્રસન્નતામાંથી બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, જેના ક્રોધમાંથી રૂદ્રદેવ ઉત્પન્ન થયા છે. ૧૨ તથા જે સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીમાત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેને નમસ્કાર છે. હે સત્વવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! અઢાર પ્રકારના ગુણવાળી જે મ્હારી પરમ પ્રકૃતિ* છે, જે પૃથ્વ્યાત્મક અને સ્વર્ગાત્મક થઇને યોગવડે લોકોનું ધારણ કરે છે, તે અઢાર ગુણના વાચક નામવડે હું પણ નામવાળો કહેવાઉં છું. મ્હારી એ પ્રકૃતિઓમાંથી ઋતા પ્રકૃતિ કર્મના ફળરૂપ છે, તે બ્રહ્મલોકપર્યંતનું સુખ આપે છે. સત્યા અબાધિત ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે. અમરા મોક્ષ આપે છે. અજય્યા કોઇથી જીતાતી નથી. ૧૩,૧૪ એ સર્વ પ્રકૃતિઓથી જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયરૂપ વિકાર ઉપજે છે. તપ, યજ્ઞ, યજ્ઞ કરનાર, પ્રાચીન પુરૂષ, વિરાટ્. એ સર્વ મ્હારા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપનાં નામ છે. મ્હારૂં એ સ્વરૂપ જગતની ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર છે. હે કમળસમાન નેત્રવાળા અર્જુન! જ્યારે બ્રહ્માની રાત્રિનો ક્ષય થાય છે ત્યારે અમાપ તેજવાળા અનિરૂદ્ધસ્વરૂપની કૃપાથી એક કમળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી તેજ દેવની કૃપાથી બ્રહ્મા ઉપજે છે. ૧૫,૧૭ જ્યારે દિવસનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે દેવ ક્રોધાવિષ્ટ થાય છે અને તેના લલાટથી જગતના સંહાર કરનાર પુત્ર "રૂદ્ર" નામે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮ એ રીતે બ્રહ્મા અને રૂદ્ર બન્ને દેવ અનુક્રમે પ્રસન્નતા અને ક્રોધથી ઉપજેલા છે; અને તે દેવની આજ્ઞા પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરે છે. ૧૯ તે બન્ને દેવ સર્વ પ્રાણીઓને વરદાન આપનારા છે પણ તે નિમિત્ત માત્રજ છે, કેમ કે તેઓની ઉત્પત્તિના કારણ જે આદિદેવ છે તેમણે બતાવેલા માર્ગેજ તેઓ કાર્ય કરે છે. હે પાંડુના પુત્ર! એમાં પ્રલય કરનાર દેવને "કપર્દી, જટિલ, સ્મશાનવાસી. ૨૦ ઉગ્ર વ્રત આચરનાર, રૂદ્ર, યોગી, પરમ દારૂણ, દક્ષના યજ્ઞનો ભંગ કરનાર અને ભગ દેવતાનાં નેત્ર હરણ કરનાર" એ રીતે કહે છે. ૨૧ હે અર્જુન! એ દેવને પ્રત્યેક યુગમાં નારાયણસ્વરૂપ જાણવા. હે કુંતિપુત્ર! એ દેવના દેવ મહેશ્વરનું પૂજન કરવાથી સમર્થ નારાયણ દેવનું પૂજન કર્યા સમાન ફળ થાય છે. હે પાંડુનંદન! હું સમગ્ર લોકનો આત્મા છું, અને મ્હારો આત્મા રૂદ્ર છે. ૨૨,૨૩ માટે પ્રથમ હું મ્હારા આત્મસ્વરૂપ રૂદ્રનું પૂજન કરૂં છું. હું મનમાં એમ જાણું છું કે જો હું વરદાન આપનારા અને કલ્યાણસ્વરૂપ મહાદેવનું પૂજન કરૂં નહિ તો પછી મ્હારા આત્માનું અન્ય કોઈ પૂજન કરે નહિ, કેમ કે હું જેને પ્રમાણ કરૂં છું તેનું લોક અનુવર્તન કરે છે ૨૪,૨૫ માટે મ્હેં જેને પૂજવા યોગ્ય પ્રમાણ કર્યા હોય તેનું મ્હારે પૂજન કરવું જોઇએ, એમ સમજીને હું તેને પૂજું છું.

---

* પ્રીતિ, પ્રકાશપણું, વૃદ્ધિ, લઘુતા, સુખ, અદીનતા, અસંરંભ, સંતોષ, શ્રદ્ધાળુપણું, ક્ષમા, ધૃતિ, અહિંસા, શૌચ, અક્રોધ, સરળતા, સમતા, સત્ય અને અનસૂયા, એ અઢાર ગુણવાળી પ્રકૃતિ છે.

જે પુરૂષ તે રૂદ્રને જાણે છે તે મનેજ જાણે છે, અને જે તેને પૂજે છે તે મનેજ પૂજે છે. ૨૬ રૂદ્ર અને નારાયણ એ એકજ સત્વને બે પ્રકારે કરેલું છે, અર્થાત્ તે બે એકજ છે. હે કૌંતેય! એજ સત્વ સર્વ કર્મના વિષે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં રહીને વિચરે છે. ૨૭ હે પાંડવનંદન! "મને કોઇ વરદાન આપવાને સમર્થ નથી" એમ મનમાં વિચારીને મ્હેં મનવડે પુત્રના અર્થે તે આત્માસ્વરૂપ દેવનું આરાધન કર્યું હતું. વિષ્ણુ, આત્મા વિના બીજા કોઇ દેવને પ્રમાણ કરતા નથી, માટે હું રૂદ્રની ભક્તિ કરૂં છું. વળી બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ઇંદ્ર અને ઋષિઓસહિત સર્વ દેવો, દેવના વિષે શ્રેષ્ઠ એવા નારાયણ–હરિનું પૂજન કરે છે. હે ભારત! જે પ્રાણીઓ ભૂતકાળમાં થઇ ગયા છે, જે પ્રાણીઓ ભવિષ્યકાળમાં થશે અને જે પ્રાણીઓ વર્તમાનકાળમાં છે, એ સર્વનો અગ્રણી (મુખ્ય) વિષ્ણુ છે; અને તેજ દેવ નિરંતર સેવન કરવા યોગ્ય તથા પૂજન કરવા યોગ્ય છે. હે કૌંતેય! તું હવિષ્ (બલિદાન)ને આપનાર વિષ્ણુને પ્રણામ કર; તેમજ તું શરણ આપનાર વિષ્ણુને પણ પ્રણામ કર. ૨૮,૩૨ વળી તું વરદાનને આપનાર અને હવ્ય તથા કવ્યના ભોક્તા એવા વિષ્ણુને પણ પ્રણામ કર. હે અર્જુન! ચાર* પ્રકારના પુરૂષો મ્હારા ભક્ત હોય છે, એમ ત્હેં મ્હારાથી સાંભળ્યું છે. ૩૩ તેમાંથી જે એકાંતિક ભક્ત હોય છે તથા જે આત્મવ્યતિરિક્ત બીજા દેવને ભજતા નથી તેજ શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ કર્મ કરીને તેના ફળની અપેક્ષા રાખતા નથી, માટે તેઓની ગતિ હુંજ થાઉં છું. ૩૪ એ વિના જે બાકીના ત્રણ પ્રકારના ભક્તો છે તે સર્વ ફળની ઇચ્છાથી ભક્તિ કરે છે અને તેઓને જન્મ–મરણ મટતું નથી. માત્ર જ્ઞાનીનેજ શ્રેષ્ઠ ફળ મળે છે. ૩૫ જે ભક્તો જ્ઞાન પામીને બ્રહ્માને, રૂદ્રને કે, બીજા દેવોને ભજતા હશે તે સર્વ મોક્ષસ્વરૂપ મ્હારા પદને પામશે. ૩૬ હે અર્જુન! ભક્તના વિષે જે ભેદ રહેલો છે તે મ્હેં તને એ પ્રમાણે કહ્યો. હે કૌંતેય! તું અને હું નરનારાયણ છીએ. ૩૭ અને આપણે પૃથ્વી ઉપરથી ભાર ઉતારવાને મનુષ્યયોનિમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હે ભારત! હું અધ્યાત્મયોગને જાણું છું. ૩૮ મ્હારાથી નિવૃત્તિલક્ષણ તથા અભ્યુદયલક્ષણ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો છે. હું સનાતન દેવ એકલોજ નર (પ્રાણીઓ)નું અયન (સ્થાન) છું. ૩૯ વળી જળને "નારા" કહે છે તથા મનુષ્યોના પ્રાણને જળ કહે છે, તેથી મનુષ્યોના પ્રાણ તે નારા કહેવાય છે, એ નારા એ મ્હારૂં પૂર્વથી અયન (સ્થાન) છે, તેથી હું "નારાયણ" કહેવાઉં છું. ૪૦ સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોવડે જગતને ઢાંકે છે, તેમ હું પણ સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત છું તથા સર્વ પ્રાણીઓ મ્હારા વિષે રહેલાં છે, તેથી હું "વાસુદેવ" કહેવાઉં છું ૪૧ હે ભારત! હું સર્વ પ્રાણીઓની ગતિ છું, સર્વ પ્રાણીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છું, હે પાર્થ! હું પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં વ્યાપ્ત છું, મ્હારૂં તેજ સર્વથી અધિક છે. ૪૨ હે ભારત! પ્રાણી માત્ર દેહનો અંત થવાથી મ્હારી ઇચ્છા કરે છે, તથા હું સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં પ્રવેશ કરૂં છું. હે પાર્થ એ સર્વ હેતુથી મને "વિષ્ણુ" કહે છે. ૪૩ મનુષ્યો પોતાની ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને તથા પૃથ્વી, સ્વર્ગ, અને અંતરિક્ષમાં જઇને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને મ્હારી ઇચ્છા કરે છે માટે હું "દામોદર" કહેવાઉં છું. ૪૪ અન્ન, વેદ, જળ અને અમૃત, એમાંના પ્રત્યેકનું નામ "પૃશ્નિ" છે. એ સર્વ મ્હારા ગર્ભમાં છે માટે હું "પૃશ્નિગર્ભ" કહેવાઉં છું. ૪૫ "ત્રિત" નામે મુનિને કૂવામાં પડેલા જોઇને ઋષિઓ મને કહેવા લાગ્યા

* શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં કહેલા આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની.

કે, એકત અને દ્વિત મુનિઓએ ત્રિતને કૂવામાં નાખ્યા છે, માટે હે પૃશ્નિગર્ભ ! તમે ત્રિતનું રક્ષણ કરો. ૪૬ એ રીતે પૃશ્નિગર્ભનું કીર્તન કરવાથી ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્માના આદ્ય પુત્ર કૂવામાંથી બહાર નીકળ્યા. એવું પૃશ્નિગર્ભનું કીર્તન કરવાનું ફળ છે. ૪૭ સૂર્ય, અગ્નિ અને ચંદ્ર, લોકમાં પ્રકાશે છે તેનાં કિરણો તે મ્હારા કેશ કહેવાય છે, એ કારણથી સર્વજ્ઞ બ્રાહ્મણો મ્હારૂં નામ "કેશવ" કહે છે. ૪૮ "કેશવ" નામની ઉત્પત્તિ તથા તેનું ફળ કહું તે તું સાંભળ. મહાત્મા ઉત્તથ્ય મુનિએ કોઇ એક સમયે પોતાની પત્નીના વિષે ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો. ૪૯ પછી કોઇક સમયે દેવની માયાવડે ઉતથ્ય અંતર્ધાન થયા હતા (જડતા નહોતા કે બહાર ગયા હતા) તે સમયે તે મહાત્માની પત્નીની પાસે બૃહસ્પતિ આવ્યા. ૫૦ હે કૌંતેય ! પછી મૈથુનના અર્થે આવેલા તે ઋષિશ્રેષ્ઠ બૃહસ્પતિને પાંચ ભૂતથી યુક્ત થયેલા તે ગર્ભે કહ્યું કે,–હે વરદાન આપનારા ઋષિ ! હું પ્રથમથીજ આ ગર્ભસ્થાનમાં આવેલો છું. માટે તમારે મ્હારી માતાને પીડા કરવી યોગ્ય નથી. આવું વચન સાંભળીને બૃહસ્પતિને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો તથા ગર્ભને શાપ દીધો કે,–મૈથુનની ઇચ્છાથી આવેલા મને ત્હેં નિવારણ કર્યો તેથી તું મ્હારા શાપવડે આંધળો થઇશ એમાં સંશય નથી. ૫૧–૫૩ પછી તે ઋષિશ્રેષ્ઠના શાપવડે તે ગર્ભને અંધકાર પ્રાપ્ત થયો–તે આંધળો થયો અને તેથી તે ઋષિનું નામ "દીર્ઘતમા" એવું પડયું હતું. ૫૪ એ દીર્ઘતમાએ અંગ તથા ઉપાંગસહિત સનાતન ચારે વેદને પામીને મ્હારાં આ ગુહ્ય નામની યોજના કરી. ૫૫ અને વારંવાર ક્રમે કરીને "કેશવ" એ પ્રકારે બોલવા લાગ્યા; તેથી તેને નેત્ર પ્રાપ્ત થયાં તથા તે ઇંદ્રિયયુક્ત થયા. ૫૬ હે અર્જુન ! એ પ્રકારે મ્હારૂં "કેશવ" એવું નામ સર્વ દેવ અને મહાત્મા ઋષિઓને વરદાન આપનારૂં છે. હવે હૃષીકેશ શબ્દની ઉત્પત્તિ કહું છું. આ જગત અગ્નિ–સોમમય છે, અને જઠરાગ્નિને અગ્નિ કહે છે તથા અન્નને સોમ કહે છે. એ રીતે અગ્નિ સોમની સાથે યુક્ત થઇને એક યોનિપણાને પામેલો છે, કેમ કે જો બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક ન હોય તો તેના વિષે ભોક્તૃભાવ અને ભોગ્યભાવ હોય નહિ. આ સકળ જગતમાં ભોક્તૃભાવ અને ભોગ્યભાવ બન્ને માલૂમ પડે છે, માટે સ્થાવર–જંગમ જગત અગ્નિમય અને સોમમય છે. ૫૭,૫૮ વળી પુરાણનો એક શ્લોક છે કે–અગ્નિ અને સોમ એ બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક છે, અને તેમાં દેવોનું મુખ અગ્નિ છે. તે બન્નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન એક હોવાથી તેઓ પરસ્પર યોગ્ય થઇને જગતનું ધારણ કરે છે. ૫૯

अपि हि पुराणो भवति एकयोन्यात्मकावाग्नीषोमौ देवाश्चाग्निमुखा इति ।
एकयोनित्वाच्च परस्परमर्हंतो लोकान् धारयंत इति ॥ ५९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि नवषष्ठितमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

અધ્યાય ૧૭૦ મો–ભગવન્નામ વર્ણન અને બ્રાહ્મણોની સર્વથી શ્રેષ્ઠતા.

अर्जुन उवाच ॥ अग्निषोमौ कथं पूर्वमेकयोनिप्रवर्तितौ ।
एष मे संशयो जातस्तं छिंधि मधुसूदन ॥ १ ॥

અર્જુન કહે છેઃ–હે મધુસૂદન ! પૂર્વે અગ્નિ અને સોમ એ બન્ને એકજ યોનિમાંથી

થી રીતે પ્રવૃત્ત થયા, એ વિષયમાં મને સંશય ઉપજ્યો છે, તેને નિવૃત્ત કરો. ૧ શ્રી ભગવાન કહે છે;-હે પાંડુપુત્ર ! એ વિષે આત્માના તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું પુરાણ હું તને કહું છું તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૨ જ્યારે પ્રલયકાળ વ્યતીત થયો, જ્યારે એક હજાર વાર ચાર યુગ વહી ગયા, જ્યારે સર્વ ભૂત અવ્યક્ત સ્થિતિમાં હતાં, જ્યારે સર્વ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી પ્રલયમાં લીન થઇ ગયાં હતાં, જ્યારે તેજ, પૃથ્વી અને વાયુરહિત અંધકારમય સમય હતો, જ્યારે સર્વત્ર એક જળના મહાસાગરમય સર્વ લોક થઈ ગયા હતા. ૩ જ્યારે જળની પેઠે બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ પોતાના અદ્વિતીય મહિમામાં સ્થિત થયેલું હતું. ૪ જ્યારે રાત્રિ કે, દિવસ હતો નહિ, જ્યારે સત્ કે, અસત્ હતું નહિ અને જ્યારે વ્યક્ત કે, અવ્યક્તની કાંઇ વ્યવસ્થા હતી નહિ. ૫ એવી સ્થિતિ હતી ત્યારે નારાયણના ગુણો ઐશ્વર્યના આશ્રય અજરામર, ઇંદ્રિયરહિત, અગ્રાહ્ય, અસંભવ, સત્ય, અહિંસક, રમણીય, અનેક પ્રકારની અનેક પ્રવૃત્તિરૂપ, વૈરરહિત, અક્ષય, અમર, અમૂર્ત, સર્વવ્યાપી, સર્વકર્તા અને શાશ્વત, એવા અંધકારમાંથી નિર્વિકાર અવિનાશી ભગવાન પ્રકટ થયા. તાત્પર્ય કે, તમમાંથી ચિદાત્મા પ્રકટ થયો એટલે આત્મા અહંપ્રત્યયના વિષયપણાને પામ્યો-"હું છું" એવું ભાન ઉત્પન્ન થયું. ૬ એ વિષે શ્રુતિરૂપ પ્રમાણ પણ છે. ૭ તે એવું કે "રાત્રિ નહોતી, દિવસ નહોતો અને સત્ નહોતું, પણ સઘળે વિશ્વરૂપ અંધકાર માત્ર હતું." એનો અર્થ એવો કરવો કે, એ તમોયુક્ત (અંધકારયુક્ત) કાળને વિશ્વરૂપની રાત્રિ જાણવી. ૮ તમમાંથી જે પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તેને બ્રહ્માનું ઉત્પત્તિસ્થાન જાણવો. તેનાથી બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા અને તેણે જ્યારે પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તે પુરૂષે પોતાના બે નેત્રમાંથી અગ્નિ અને સોમને ઉત્પન્ન કર્યા. પછી ભૂતસર્ગને ઉત્પન્ન કર્યો અને પ્રજાના ક્રમથી બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણજાતિ) અને ક્ષત્ર (ક્ષત્રિયજાતિ) ઉત્પન્ન થયું. જે સોમ ઉત્પન્ન થયો હતો તેને બ્રહ્મ જાણવું અને બ્રહ્મનેજ બ્રાહ્મણ જાણવું, અર્થાત્ સોમથી બ્રાહ્મણ થયા. જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો તેને ક્ષત્ર (ક્ષત્રિય) જાણવું. ક્ષત્રજાતિથી બ્રાહ્મણજાતિ બળવત્તર છે. કોઈ કહેશે કે, શા કારણથી ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ બળવાન છે ? તો તે પ્રત્યક્ષજ છે કે, ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણના ગુણો ઉત્તમ છે, માટે ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ બળવાન છે. જેમ,-"પૂર્વે કોઇ એવું પ્રાણી ઉત્પન્ન થયું નથી કે, જે બ્રાહ્મણથી શ્રેષ્ઠ હોય. જે પુરૂષ બ્રાહ્મણના મુખમાં હોમે છે તે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમે છે એમ જાણવું" માટે હું કહું છું કે, "બ્રહ્માએ (બ્રાહ્મણે) ભૂતસૃષ્ટિ કરી અને ભૂતોની સૃષ્ટિમાં સ્થિતિ કરી તથા ત્રણ લોકને ધારણ કરી રાખ્યા." એવું મંત્રનું વચન પણ છે. ૯ અગ્નિથી પણ બ્રાહ્મણ અધિક છે, તે વેદમાં કહેલી અગ્નિની સ્તુતિના મંત્રથી સિદ્ધ થાય છે. "હે અગ્નિ ! તું યજ્ઞનો હોતા (ઋત્વિક્) છે અને સઘળા દેવ, મનુષ્ય તથા જગતનું હિત કરનારો છે." અર્થાત્ અગ્નિથી હોતા શ્રેષ્ઠ છે અને હોતા બ્રાહ્મણ છે માટે બ્રાહ્મણ અગ્નિથી શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦ એ વિષે વેદની શ્રુતિ છે કે "હે અગ્નિ ! તું સઘળા યજ્ઞનો હોતા છે. જગતના દેવ અને મનુષ્યો તને ધારણ કરે છે" ૧૧ વળી "અગ્નિ યજ્ઞનો હોતા અને કર્તા છે. અગ્નિ બ્રહ્મ છે." ૧૨ મંત્ર વિના હોમ થતો નથી અને પુરૂષ વિના તપનો સંભવ નથી. દેવ, મનુષ્ય અને ઋષિઓને હવિ તથા મંત્રોની સામગ્રી પૂજનના અર્થે છે. અર્થાત્ દેવ, મનુષ્ય અને ઋષિઓ મંત્ર તથા હવિવડે અગ્નિનું પૂજન કરે છે માટે તું હોતા છે, એમ

મંત્રમાં કહેલું છે, તેમાંથી મનુષ્યને જે અગ્નિહોત્રનો અધિકાર છે તે માત્ર બ્રાહ્મણનેજ છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય દ્વિજાતિ છે ખરા, પણ તેમને હોમવાનો અધિકાર નથી, માટે બ્રાહ્મણોજ અગ્નિસ્વરૂપ થઇને યજ્ઞોનું વહન કરે છે. યજ્ઞો દેવોને તૃપ્ત કરે છે અને દેવો પૃથ્વીની સંભાવના કરે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં પણ "અગ્નિ બ્રાહ્મણનું મુખ છે" એમ કહેલું છે. ૧૩ જે જ્ઞાની પુરૂષ બ્રાહ્મણના મુખમાં આહુતિ હોમે છે તે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં હોમે છે એમ જાણવું. ૧૪ એ પ્રમાણે અગ્નિસ્વરૂપ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અગ્નિને તૃપ્ત કરે છે અને અગ્નિ વિષ્ણુરૂપ છે તે સર્વ પ્રાણીમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણોનું ધારણ કરે છે. ૧૫ એ વિષે સનત્કુમારગીતામાં શ્લોકો કહેલા છે તે એવા કે, "સર્વના આદિ બ્રહ્માએ પૂર્વે વ્યવસ્થિત જગત ઉત્પન્ન કર્યું; તેમાં બ્રહ્મથી ઉપજેલા દેવો—બ્રાહ્મણના બળથી દેવપણાને પામેલા પુરૂષો વેદના ઘોષની સાથે સ્વર્ગ પામતા હતા. ૧૬ જેમ શીકું ઘી આદિ પદાર્થોને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ બ્રાહ્મણોની વાણીરૂપ શીકું, બુદ્ધિ, વચન, કર્મ, શ્રદ્ધા, તપ, પૃથ્વી અને સ્વર્ગ, એ સર્વને ધારણ કરી રાખે છે. ૧૭ સત્યથી મોટો ધર્મ નથી, માતાના સરખો ઉત્તમ ગુરૂ નથી, તેમજ આલોક અને પરલોકમાં ઉન્નતિ આપનાર બ્રાહ્મણ વિના બીજું કાંઇ નથી. ૧૮ જે રાજાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણો વૃત્તિહીન થઇને ભટકે છે તે રાજાના રથને બળદ કે, ઘોડા ખેંચતા નથી. તેના રાજ્યમાં રસાદિ ઉત્પન્ન કરવાનાં યંત્રો રસાદિને ઉત્પન્ન કરતાં નથી અને તે રાજાનો પ્રદેશ ચોરથી વ્યાપ્ત થાય છે અને તેઓ પોતે પણ નાશ પામે છે. ૧૯ વેદ, પુરાણ અને ઇતિહાસના પ્રમાણથી જણાય છે કે, બ્રાહ્મણો નારાયણના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તે સર્વના આત્મારૂપ છે. તે સર્વના કર્તા છે અને તે સર્વને સુખ આપનાર છે. ૨૦ વરદાનને આપનારા તે દેવના દેવ જે સમયે વાણીનો સંયમ કરીને રહેલા હતા તે સમયે તેનાથી બ્રાહ્મણો પ્રકટ થયા. ૨૧ અને બ્રાહ્મણોથી બાકીના ચાર વર્ણ ઉત્પન્ન થયા. એ પ્રકારે સુર (દેવ), અસુર (દાનવો) અને બ્રાહ્મણોને હું કે, જે બ્રહ્મસ્વરૂપ છું તેણે અર્થાત્ મેં પોતેજ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યા છે. મેંજ સુર, અસુર અને મહર્ષિઓને તથા બીજા પ્રાણીઓને સ્થાપન કર્યાં છે અને તેમના ઉપર કૃપા કરી છે. ૨૨* ઇન્દ્રે અહલ્યાનું ધર્ષણ કર્યું તેથી તે હરિશ્મશ્રુપણાને પામ્યો. કૌશિકના નિમિત્તથી ઇન્દ્ર મુષ્ક વિનાનો થયો તથા ઘેટાપણાને અને બળદપણાને પામ્યો. ૨૩ ઇન્દ્રે અશ્વિનીકુમારને યજ્ઞમાં ભાગ લેતા અટકાવવાને વજ્ર ઉગામ્યું ત્યારે ચ્યવનઋષિએ તેના બન્ને હાથને સ્તંભિત કર્યા. ૨૪ દક્ષનો યજ્ઞ ભંગ થયો તેથી ક્રોધ ઉપજવાથી તે દક્ષે પુનઃ તપ કરીને રૂદ્રના કપાળમાં ત્રીજા નેત્રની આકૃતિ ઉત્પન્ન કરી. ૨૫ રૂદ્રે ત્રિપુરનો વધ કરવાને દીક્ષા ધારણ કરી તેથી શુક્રે પોતાના મસ્તકની જટા ઉપાડીને રૂદ્રના તરફ ફેંકી અને તે જટામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સર્પ રૂદ્રના કંઠની ચારે બાજૂ વીંટાઇ ગયા તેથી તેમનો કંઠ નીલવર્ણનો થઇ ગયો, જેથી તે "નીલકંઠ" કહેવાય છે. પૂર્વના સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં નારાયણના હાથેથી ઝલાવાથી નીલકંઠપણું પ્રાપ્ત થયું હતું. ૨૬ અંગિરાનો પુત્ર બૃહસ્પતિ અમૃત ઉત્પન્ન કરવાને પુરશ્ચરણ કરતો હતો, તેણે આચમન કરવા માટે જળનો સ્પર્શ કર્યો. પરંતુ તે જળ સ્વચ્છ થયું નહિ. તેથી બૃહસ્પતિને જળ ઉપર ક્રોધ થયો અને બોલ્યો કે,—હે જળ ! હું ત્હારો સ્પર્શ કરૂં છું તથાપિ તું મલિન રહે છે અને નિર્મળ થતું નથી માટે આજથી આરંભીને મચ્છ, મગર અને કાચબા આદિ જંતુ-

* હવે ઐતિહાસિક દ્દષ્ટાંતોની બ્રાહ્મણોની સર્વ શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.

વડે તું મલિન થઇશ. તે દિવસથી જળમાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થયાં (બ્રાહ્મણોનું એવું મહાત્મ્ય છે)૨૭ ત્વષ્ટાનો પુત્ર વિશ્વરૂપ દેવોનો પુરોહિત હતો અને અસુરોનો ભાણેજ હતો. તે વિશ્વરૂપ દેવોને પ્રત્યક્ષ યજ્ઞનો ભાગ આપતો હતો અને અસુરોને પરોક્ષ (દેવો ન જાણે તેમ) ભાગ આપતો હતો. ૨૮ પછી સર્વ અસુરો, હિરણ્યકશિપુને આગળ કરીને વિશ્વરૂપની માતાની પાસે ગયા અને તેની પાસે વરદાન માગ્યું કે,—હે બ્હેન! આ ત્હારો પુત્ર ત્રણ મસ્તકવાળો ત્વાષ્ટ્ર-વિશ્વરૂપ દેવોનો પુરોહિત છે તે દેવોને પ્રત્યક્ષ ભાગ આપે છે અને અમને પરોક્ષ ભાગ આપે છે. તેથી દેવો વૃદ્ધિ પામે છે અને અમે ક્ષય પામીએ છીએ. માટે ત્હારે એને વારવો જોઇએ. કે, જેથી એ અમારા પક્ષમાં આવે. ૨૯ પછી વિશ્વરૂપ કોઇ સમયે નંદનવનમાં આવ્યો ત્યારે તેની માતાએ તેને કહ્યું કે,—હે પુત્ર! શું તું શત્રુના પક્ષની વૃદ્ધિ કરીને માતુલ પક્ષનો નાશ કરે છે? જો એમ હોય તો હવે પછી એમ કરવું યોગ્ય નથી. એવું માતાનું વચન સાંભળીને વિશ્વરૂપે વિચાર્યું કે, માતાના વચનનું ઉલ્લંઘન કરવું, યોગ્ય નથી. એમ ધારીને અને તેના વચનનો આદર કરીને હિરણ્યકશિપુના પક્ષમાં ગયો. ૩૦ તે જોઇને બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠે અયોગ્ય જણાવાથી હિરણ્યકશિપુને શાપ દીધો કે, મ્હેં ત્હારા યજ્ઞમાં બીજો હોતા કર્યો તેથી ત્હારો યજ્ઞ સમાપ્ત થશે નહિ અને તું અપૂર્વ પ્રાણીથી વધ પામીશ. આ શાપથી હિરણ્યકશિપુ વધ પામ્યો. ૩૧ આથી વિશ્વરૂપ ખેદ પામ્યો અને તેણે પોતાની માતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરવાને માટે અત્યંત તપ કરવા માંડયું. તેના તપનો ભંગ કરવાના અર્થે ઇન્દ્ર તથા અગ્નિએ શોભાયમાન અપ્સરાઓ મોકલી. તે અપ્સરાઓને જોઇને તેનું મન ક્ષોભ પામ્યું અને અલ્પ સમયમાં તે અપ્સરાઓ ઉપર આસક્ત થયો. અપ્સરાઓ વિશ્વરૂપને આસક્ત થયેલો જોઇને બોલી કે,—અમે જે રીતે આવ્યાં છીએ તે રીતે જઇએ છીએ. ૩૨ તે સાંભળીને વિશ્વરૂપે કહ્યું કે,—તમે ક્યાં જશો? મ્હારીજ સાથે બેસોની કે, જેથી રૂડાંવાનાં થશે. ત્યારે અપ્સરાઓએ કહ્યું કેઃ—અમે દેવની સ્ત્રીઓ અપ્સરાઓ છીએ. અમે વરદાન આપનારા સમર્થ દેવ ઇન્દ્રના ઉપર પૂર્વથી આશક છીએ—અમે તેને વરેલીઓ છીએ. ૩૩ તે સાંભળીને વિશ્વરૂપે કહ્યું કે,—વારૂ, ત્યારે આજેજ ઇન્દ્રસહિત દેવો હતા—નહતા થઇ જશે—નાશ પામશે, એમ કહીને તે મંત્ર જપવા બેઠો અને મંત્રોના બળથી ત્રિશિરા (વિશ્વરૂપ) વધવા લાગ્યો અને પછી તે પોતાના એક મુખથી, સર્વ લોકમાં ક્રિયાવાળા બ્રાહ્મણો જે જે યજ્ઞ કરતા હતા તેમાં સારી રીતે જે સોમરસ હોમાતો હતો તેને પી જવા લાગ્યો, બીજા મુખવડે યજ્ઞમાંના અન્નને ભક્ષણ કરવા લાગ્યો અને ત્રીજા મુખવડે ઇન્દ્રસહિત સર્વ દેવોને ભક્ષણ કરવા તત્પર થયો. ત્યારે ઇન્દ્ર તથા સર્વ દેવો તેને વૃદ્ધિ પામતો તથા સોમપાન કરવાથી સબળે શરીરે પુષ્ટ થયેલો જોઇને ચિંતાતુર થયા. ૩૪ અને ઇંદ્રસહિત દેવો બ્રહ્માની પાસે ગયા અને બોલ્યા કેઃ—વિશ્વરૂપ સર્વ યજ્ઞોમાં રૂડે પ્રકારે હોમેલો સોમરસ પી જાય છે અને અમને ભાગ મળતો નથી. અસુરનો પક્ષ વૃદ્ધિ પામે છે અને અમે ક્ષય પામીએ છીએ. માટે હવે અમારૂં શ્રેય થાય એમ કરવું ઘટે છે. ૩૫ ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું કેઃ—ભૃગુવંશના ઋષિ દધીચ તપ કરે છે તેની પાસે એવું વરદાન માગો કે, તેથી તે ઋષિ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે. દધીચઋષિ દેહનો ત્યાગ કરે એટલે તેના અસ્થિવડે વજ્ર કરો. બ્રહ્મદેવનાં એવાં વચન સાંભળીને સર્વ દેવો જે સ્થળમાં દધીચઋષિ તપ કરતા હતા ત્યાં ગયા. ઇન્દ્રસહિત દેવો તેની પાસે જઇને, બોલ્યા કે,—હે

ભગવન્ ! આપનું તપ નિર્વિઘ્ન અને નિરંતરાય તો છે ? ૩૭ તેઓને જોઇને દધીચ બોલ્યા કેઃ-તમે સર્વ ભલે પધાર્યા. મને શી આજ્ઞા છે તે કહો. તમે જે કહેશો તે હું કરીશ. ત્યારે દેવોએ કહ્યું કે,-લોકના અર્થે ભગવાને (તમોએ) શરીરનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ૩૯ આવું દેવોનું વચન સાંભળીને દધીચઋષિ લગાર પણ ક્ષોભ પામ્યા નહિ. કેમ કે, તેમના મનથી સુખ અને દુઃખ સમાન હતું તથા તે મોટા યોગી હતા તેથી તેમણે તત્કાળ સમાધિ કરીને પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો ૪૦ દધીચઋષિ પરમાત્મ સ્વરૂપને પામ્યા એટલે બ્રહ્માએ તેનાં અસ્થિ લઇને એક વજ્ર કર્યું. તે બ્રાહ્મણનાં અસ્થિથી ઘડેલું વજ્ર અભેદ્ય અને અપ્રધ્રુષ્ય હતું તે વજ્રમાં વિષ્ણુએ પ્રવેશ કર્યો અને તેવડે ઇન્દ્રે વિશ્વરૂપને હણ્યો. ઇન્દ્રે વિશ્વરૂપનું મસ્તક કાપી નાંખ્યું એટલે ત્વષ્ટ્રાએ તેના શરીરનું મથન કરીને ઇન્દ્રનો શત્રુ વૃત્રાસુર ઉત્પન્ન કર્યો તેને પણ ઇન્દ્રે માર્યો. ૪૧ એ રીતે બે પ્રકારની બ્રહ્મહત્યા થવાથી ઇન્દ્ર ભય પામ્યો અને તેથી તે દેવરાજ્યનો ત્યાગ કરી માનસ સરોવરના જળની મધ્યે ઉત્પન્ન થયેલા શીતળ કમળના નાળની પાસે ગયો. ત્યાં જઇને તે પોતાનાં ઐશ્વર્યના યોગથી અણુ સરખો થઇને કમળના નાળની ગાંઠમાં સંતાઇ પેઠો. ૪૨ હવે બ્રહ્મહત્યાના ભયથી શચીનો સ્વામી અને ત્રણ લોકનો રાજા ઇન્દ્ર નાસી ગયો; ત્યારે જગત અનીશ્વર (સ્વામીરહિત) થયું તેથી વેદમાં રજોગુણ અને તમોગુણરૂપ મળ ભરાયો, મહર્ષિઓના મંત્ર પ્રવૃત્ત ન થવા લાગ્યા, રાક્ષસો ઉત્પન્ન થયા, બ્રહ્મવિદ્યા નાશ પામી અને ઇન્દ્ર (રાજા) વિનાના લોકો નિર્બળ અને સહેલથી પરાજય પામી શકે એવા થયા. ૪૩ પછી દેવ અને ઋષિઓએ મળીને આયુના પુત્ર નહુષને દેવના રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો. નહુષ રાજાના લલાટ ઉપર સર્વના તેજનું હરણ કરનાર પાંચસો તેજસ્વી રત્ન પ્રકાશતાં હતાં અને તે સાથે તે સ્વર્ગનું પાલન કરવા લાગ્યો. ૪૪ રાજા પ્રાપ્ત થયો એટલે લોકો પોતાના મનની સ્થિરતાને પામ્યા તથા સ્વસ્થ અને હર્ષયુક્ત થયા. ૪૫ પછી નહુષ બોલ્યો કે,-ઇન્દ્રની સ્ત્રી શચી વિના ઇન્દ્રના ઉપભોગની સઘળી સામગ્રી મને પ્રાપ્ત થઈ છે. એમ કહીને તે શચીની પાસે ગયો અને બોલ્યો કે,-હે સુભગે ! હું દેવોનો ઇન્દ્ર છું માટે તું મને ભજ. ત્યારે શચીએ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે,-તું સ્વભાવથી ધર્મવત્સલ છે તથા ચંદ્રવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે ત્હારે પરસ્ત્રીની આબરૂ લેવા વિચાર કરવો ઉચિત નથી. ૪૬ ત્યારે તેને નહુષે કહ્યું કેઃ-હમણાં હું ઇન્દ્રની પદ્દિ ઉપર બેઠેલો છું. ઇન્દ્રનું રાજ્ય અને રત્ન મને પ્રાપ્ત થયાં છે, તે લેવામાં જેમ મને કોઇ પ્રકારનો અધર્મ નથી. તેમ તું પણ ઇંદ્રની ભોગ સામગ્રી પૈકી એક છે માટે તને ભોગવવામાં પણ કાંઇ અધર્મ નથી. એ સાંભળીને શચીએ નહુષને કહ્યું કેઃ-મ્હેં એક વ્રત કર્યું છે તે હજી પૂર્ણ થયું નથી, તે થોડા દિવસમાં પૂર્ણ થશે ત્યારે હું અવભૃથ સ્નાન કરીને ત્હારી પાસે આવીશ શચીનું એવું વચન સાંભળીને નહુષ ત્યાંથી પાછો ગયો. ૪૭ પણ પછી દુઃખ અને શોકથી પીડાયલી તથા સ્વામીના દર્શનની ઇચ્છાવાળી શચી નહુષના ભયથી વ્યાકુળ થઇને બૃહસ્પતિની પાસે ગઈ. બૃહસ્પતિએ તેને અતિશય ઉદ્વિગ્ન જોઇને ધ્યાન કરી જોયું તો, તેના મનમાં પોતાના સ્વામીનું કાર્ય સુધારવાનો ચિંતા (બૃહસ્પતિમ:) જાણવામાં આવી એ સર્વ જાણીને બૃહસ્પતિએ તેને કહ્યું કે,-હે શચિ ! તું જે વ્રત અને તપયુક્ત રહીને વરદાન આપનારી દેવી ઉપશ્રુતિનું આવાહન કર, એટલે તે તને ઇન્દ્ર દેખાડશે. બૃહસ્પતિનું એવું વચન સાંભળીને શચીએ

મોટો નિયમ ધારણ કર્યો અને પછી મંત્રોવડે વરદાન આપનારી દેવી ઉપશ્રુતિનું આવાહન કર્યું તેથી ઉપશ્રુતિ દેવી શચીની પાસે આવી અને બોલી કે,—હું આવી છું. ત્હેં મને બોલાવી માટે આવી છું, હવે હું ત્હારૂં શું પ્રિય આચરૂં ? ત્યારે તે દેવીને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરીને શચીએ કહ્યું કે,—હે ભગવતિ ! તું સત્ય છે અને ઋત (યથાર્થ) છે માટે મ્હારો સ્વામી ક્યાં છે ? તે તું મને બતાવ તે ઉપરથી તે દેવી શચીને માનસરોવરમાં લઇ ગઈ અને બિસ (કમળના) ની ગાંઠમાં સંતાઇ રહેલા તેના સ્વામી ઇન્દ્રને બતાવ્યો. ૪૮ ઇન્દ્ર તે સમયે પોતાની પત્નીને કૃશ અને ગ્લાનિ પામેલી જોઇને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અરે! આ મને કેવું મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે કે, મ્હારી દુઃખથી પીડાયલી પત્ની મને સંતાઈ ગયેલો છતાં પણ શોધી કાઢી મ્હારી પાછળ આવી છે. પછી ઇન્દ્રે તેને કહ્યું કે,—હે સ્ત્રી ! શી રીતે તું ત્હારા દિવસ કાઢે છે ? ત્યારે શચીએ ઉત્તર આપ્યો કે,- નહુષ મને પોતાની સ્ત્રી કરવા બોલાવે છે અને તેને મ્હેં મુદત આપી છે. એવું સાંભળીને ઇન્દ્રે કહ્યું કે,—જા, તું નહુષને એ રીતે કહે કે, "આજ સુધીમાં જેના ઉપર કોઈ બેઠો ન હોય એવા અપૂર્વ ઋષિયુક્ત (ઋષિઓ જેનું વહન કરે એવા) વાહન ઉપર બેસીને તું મને પરણી જા. ઇન્દ્રનાં મોટાં મોટાં મનને પ્રસન્ન કરે એવાં વાહન છે તેના ઉપર તો હું બેસી ચૂકી છું માટે તું મેં કહ્યા તેવા બીજી જાતના વાહન ઉપર બેસીને આવ અને મને લઇ જા." એવું સાંભળીને શચી હર્ષ પામીને પોતાના ઘેર ગઇ અને ઈન્દ્રે પણ પુનઃ બિસની ગ્રંથિમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૯ પછી ઇન્દ્રાણીને આવેલી જોઇને તેને નહુષે કહ્યું કે,—તેં જે મુદત કરી હતી તે પૂરી થઇ છે. એવું સાંભળીને શચીએ ઇન્દ્રે શીખવાડયું હતું તે પ્રમાણે તેને કહ્યું. એટલે તે નહુષ મહર્ષિઓએ ઉંચકેલા વાહન ઉપર ચઢીને શચીની પાસે જવા લાગ્યો. ૫૦ તેવામાં મિત્રાવરૂણના પુત્ર અને કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઋષિશ્રેષ્ઠ અગસ્ત્યે વિચાર્યું કે, નહુષ રાજા આ મહર્ષિઓનો ધિક્કાર કરે છે. એવામાં નહુષે પોતાના બન્ને ચરણવડે અગસ્ત્યને સ્પર્શ કર્યો. એટલે અગસ્ત્યે નહુષને કહ્યું કે,—હે પાપિન્ ! હે અકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ! જ્યાં સુધી પૃથ્વી અને પર્વત રહે, ત્યાં સુધી તું પૃથ્વીપર પડ અને સર્પ થા. મહર્ષિના એવા વચનની સાથેજ તે, વાહનમાંથી નીચે પડયો. ૫૧ હવે પુનઃ પણ ત્રૈલોક્ય ઇન્દ્ર (રાજા) વિનાનું થયું. તેથી ઇન્દ્રની પ્રાપ્તિના અર્થે દેવ અને ઋષિઓ ભગવાન વિષ્ણુના શરણે ગયા અને કહ્યું કે,—હે ભગવન્ ! બ્રહ્મહત્યાઓથી ઇન્દ્રનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. પછી તે વરદાન આપનારા દેવે તેઓને કહ્યું કે,—ઈન્દ્રે "અશ્વમેધ" નામે વૈષ્ણવ યજ્ઞ કરવો કે, જેથી પુનઃ પોતાના પદને પામશે. પછી દેવ તથા ઋષિઓએ ઇન્દ્રને શોધવા માંડયો પણ જ્યારે તેઓને ઇંદ્ર જડયો નહિ ત્યારે તેઓએ શચીને કહ્યું કે,—હે સુભગે ! તું જા, અને ઇન્દ્રને શોધી લાવ. પછી શચી પુનઃ તે સરોવર ઉપર ગઈ એટલે ઇન્દ્ર તે સરોવરમાંથી નીકળીને બૃહસ્પતિની પાસે ગયો. બૃહસ્પતિએ "અશ્વમેધ" નામે મોટો યજ્ઞ ઈન્દ્રના અર્થે આરંભ્યો. તે યજ્ઞમાં કૃષ્ણસાર એવો મેધ્ય અશ્વ છોડયો અને તેનુંજ વાહન કરીને બૃહસ્પતિએ દેવોના રાજા ઇન્દ્રને તેનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું. ૫૨ પછી દેવોએ અને ઋષિઓએ દેવોના રાજા ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી તથા ઇન્દ્ર પણ સ્વર્ગમાં રહીને નિષ્પાપ થયો, બ્રહ્મહત્યાને પણ સ્ત્રી, અગ્નિ, વનસ્પતિ અને ગાય, એ ચાર સ્થાનમાં વેહેંચી નાખી. એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના તેજના પ્રભાવથી વૃદ્ધિ પામેલો ઇન્દ્ર શત્રુઓનો વધ કરીને પોતાના

સ્થાનને પામ્યો. ૫૩ પૂર્વે ભરદ્વાજમહર્ષિ આકાશગંગાના વિષે જઇને જળ સ્પર્શ (સ્નાન) કરતા હતા તે સમયે વિષ્ણુ ત્રણુ પગલાં ભરતા ભરતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તે સમયે ભરદ્વાજે હાથમાં જળ લઇને તેવડે વિષ્ણુના હૃદયમાં તાડન કર્યું તેથી વિષ્ણુના હૃદયમાં તેનું ચિહ્ન રહી ગયું. ૫૪ મહર્ષિ ભૃગુએ અગ્નિને શાપ દઇને તેને સર્વભક્ષી બનાવી દીધો. ૫૫ અદિતિ દેવોના અર્થે અન્ન રાંધતી હતી, તેનો હેતુ એવો હતો કે, એ અન્નનું ભક્ષણ કરીને દેવો અસુરોને હણશે. એવામાં બ્રાહ્મણ થયેલો બુધ પોતાની વ્રતચર્યા સમાપ્ત કરીને આવ્યો અને અદિતિને કહેવા લાગ્યો કે,–મને ભિક્ષા આપો. પણ "એ અન્ન પ્રથમ દેવોએ ભક્ષણ કરવાનું છે, બીજાઓને ભક્ષણ કરવાનું નથી," એમ વિચારીને અદિતિએ તેને ભિક્ષા આપી નહિ. એવી રીતે ભિક્ષા ન આપવાથી બ્રાહ્મણ થયેલા બુધને ક્રોધ ચઢયો તેથી તેણે અદિતિને શાપ દીધો કે, અદિતિના ઉદરમાં વ્યથા થશે. તે વ્યથા જ્યારે અંડસંજ્ઞિત વિવસ્વાનનો બીજો જન્મ થયો ત્યારે તેણે તે અંડની માતા અદિતિને સંભારી આપી હતી. તે માર્તંડ વિવસ્વાન્ શ્રાદ્ધદેવ થયો. ૫૬ દક્ષને જે સાઠ કન્યાઓ હતી તેમાંથી તેર કન્યાઓ કશ્યપને પરણાવી હતી, દસ ધર્મને આપી હતી, દસ મનુને આપી હતી અને સત્તાવીશ ચંદ્રને આપી હતી. તે સત્તાવીસ સ્ત્રીઓ સમાન હતી અને તે સર્વ નક્ષત્રના નામથી ઓળખાતી હતી. ચંદ્રે તેમાથી રોહિણી ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખવા માંડી તેથી બાકીની સર્વ પત્નીઓ ઈર્ષ્યા કરીને પોતાના પિતાની પાસે ગઇ અને એ વાર્તા પિતાના કાને નાખી કે,–હે ભગવન્! અમે સર્વ સમાન જન્મવાળી છતાં અમારો સ્વામી ચંદ્ર રોહિણી ઉપર વધારે પ્રીતિ રાખે છે, તે સાંભળીને તેમના પિતા દક્ષે કહ્યું કે,–એને ક્ષયરોગ થશે. દક્ષના શાપથી સોમ (ચંદ્ર) રાજાને ક્ષયરોગ થયો. જ્યારે ક્ષયરોગ થયો ત્યારે ચંદ્ર દક્ષની પાસે ગયો અને દક્ષે તેને કહ્યું કે,–તું સમાનપણે વર્તતો નથી તેનું એ ફળ છે. પછી ઋષિઓએ ચંદ્રને કહ્યું કે,–જો તું ક્ષયરોગથી ક્ષય પામતો હોય તો પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્ર કિનારે "હિરણ્યસર" નામે તીર્થ છે ત્યાં જઇને પોતાના ઉપર અભિષેક કર. તે સાંભળીને ચંદ્ર તે હિરણ્યસર તીર્થ ઉપર ગયો અને ત્યાં જઇને પોતાને અભિષેક કર્યો તથા સ્નાન કરીને પોતાને ક્ષયથી મુક્ત કર્યો. જ્યારથી ચંદ્રે તે અવભાસિત (પ્રસિદ્ધ–પ્રકાશયુક્ત) તીર્થમાં સ્નાન કર્યું ત્યારથી તે તીર્થ "પ્રભાસ" નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયું. ૫૭ દક્ષના શાપથી આજે પણ અમાવાસ્યાના દિવસે ચંદ્ર મેઘથી ઢંકાઇ ગયેલો હોય તેવો કાળો દેખાય છે અને ત્યારથી આરંભાને તે મેઘના જેવી કાળાશ થોડી થોડી પ્રતિદિન ઘટતાં ઘટતાં પૌર્ણમાસીના દિવસે સંપૂર્ણ નિર્મળ થાય છે. તેનો મેઘના જેવો વર્ણ તે દિવસે જતો રહે છે અને તેનું શશલાનું ચિહ્ન પણ નિર્મળ દેખાય છે. ૫૮ પૂર્વે "સ્થૂલશિરા" નામે મહર્ષિ મેરૂના ઈશાનકોણમાં તપ કરતો હતો. તે તપ કરતો હતો તે સમયે સર્વ ગંધને વેહેનારો પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો, અને તેણે તેના શરીરને સ્પર્શ કર્યો. તે મહર્ષિ તપવડે શરીરે તપેલો તથા કૃશ થયેલો હતો; તેથી પવનથી વાયુભક્ષણ કરીને હૃદયમાં સંતોષ પામ્યો. વાયુના વાવાથી તે સંતોષ પામ્યો હતો તે સમયે તત્કાળ વનસ્પતિઓએ તેને પોતાનાં પુષ્પની શોભા દેખાડી તેથી તે મુનિએ તેમને શાપ દીધો કે,–તમે સર્વકાળ પુષ્પવાળાં નહિ થાઓ. ૫૯ પૂર્વે લોકના હિતના અર્થે નારાયણ "વડવામુખ" નામના મહર્ષિ થયા હતા. તે મેરૂ ઉપર તપ કરતા હતા, તે સમયે તેમણે

સમુદ્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ. તેથી ક્રોધ કરીને પોતાના શરીરની ગરમીથી સમુદ્રના જળને સ્થિર કરી દીધું અને તેનું જળ પરસેવાના જળ જેવું ખારૂં કરી નાંખ્યું. ૬૦ વળી તે ઋષિએ તેને કહ્યું કે, ત્હારૂં જળ કોઇથી પીવાય નહિ એવું થશે. પણ "વડવામુખ" નામે જે ત્હારૂં જળ પાશે તેને તે મધુર લાગશે, તેથી અદ્યાપિ "વડવામુખ" નામે જળ સમુદ્રમાંથી પીવાય છે. ૬૧ હિમાચલને "ઉમા" નામની કન્યા હતી, રૂદ્રે તેની ઇચ્છા કરી હતી. ભૃગુમહર્ષિ પછી હિમાચળની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે, આ કન્યા તું મને આપ. તેને હિમાચલે ઉત્તર આપ્યો કે, અમોએ પ્રથમ રૂદ્રને વર જોયો છે માટે તમને આ કન્યા અપાય એમ નથી. તેથી ભૃગુએ તેને કહ્યું કે,—ત્હારી કન્યાને વરવાની ઇચ્છાવાળા મને તેં જેથી પાછો કાઢયો તેથી તું રત્નની ઉત્પત્તિનું પાત્ર થઇશ નહિ. ૬૨ એ ઋષિનું વચન આજ પણ હિમાચલમાં સત્ય થયેલું જોવામાં આવે છે. માટે બ્રાહ્મણોનું માહાત્મ્ય મોટું છે. ૬૩ ક્ષત્રિયો પણ સનાતન કાળથી નાશ ન પામે એવી પૃથ્વીરૂપ પત્નીને પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે તે બ્રાહ્મણોનીજ કૃપા છે. ૬૪ એવી રીતે અગ્નિરૂપ અને સોમરૂપ બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) છે તે આ જગતને ધારણ કરે છે. ૬૫ કહેવાય છે કે, સૂર્ય અને ચંદ્ર પરમેશ્વરનાં નેત્ર છે અને સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કિરણો તે પરમેશ્વરના કેશ છે. તે બન્નેમાંથી ચંદ્ર જગતને જાગ્રત કરે છે અને સૂર્ય જગતને તપાવે છે. એમ બે રીતે તેઓ જગતને હર્ષ આપે છે તેમાં અગ્નિ અને સોમ હૃષી કહેવાય છે અને કિરણો કેશ કહેવાય છે. એવી રીતે હૃષીકેશ શબ્દ સિદ્ધ થયેલો છે. હે પાંડુપુત્ર! અગ્નિ અને સોમે કરેલા કર્મવડે હું "હૃષીકેશ, ઇશાન, વરદ" (વર આપનાર) અને "લોકભાવન" (લોકને જીવાડનાર) કહેવાઉં છું. ૬૬,૬૭ મને પૃથ્વીએ બોલાવ્યાથી યોગવડે મ્હેં યજ્ઞના ભાગનું હરણ કર્યું તેથી તથા મ્હારો વર્ણ પણ હરિ (લીલા મણિ જેવો) છે તેથી મને "હરિ" કહે છે. ૬૮ લોકોના બળને અથવા લોકોના આધારને "ધામ" કહે છે અને અબાધિત સત્તાને "ઋત" કહે છે. તે અબાધિત સત્તા સ્ફૂર્તિ જેની છે એવો અર્થ કરીને બ્રાહ્મણો મને "ઋતધામ" કહે છે. ૬૯ પૂર્વે પૃથ્વી જળરૂપી ગુહામાં નષ્ટ થઇ ગઇ હતી તેને મેં પ્રાપ્ત કરી માટે દેવોએ "ગોવિંદ"* એવી રીતે વાણી બોલીને મ્હારૂં સ્તવન કર્યું હતું. ૭૦ વળી મ્હારૂં નામ "શિપિવિષ્ટ" છે. "શિપિ" નામ રોમહીનનું છે. રોમરૂપી કિરણો એટલે અવયવો જેણે ત્યાગ કર્યા છે તેને શિપિ એટલે નિષ્કળ જાણવો. તે શિપિરૂપવડે સર્વ જગત જેણે વ્યાપ્ત કર્યું છે (પ્રવેશ કર્યો છે) તે શિપિવિષ્ટ કહેવાય છે, એ રીતે મને "શિપિવિષ્ટ" કહે છે. ૭૧ "યસ્ક" નામના ઋષિએ અનેક યજ્ઞોમાં શિપિવિષ્ટ નામથી મ્હારૂં ગાન કર્યું છે તેથી મ્હારૂં એવું ગુહ્ય નામ પડયું છે. ૭૨ ઉદારબુદ્ધિવાળા યાસ્કઋષિએ શિપિવિષ્ટ નામવડે મ્હારી સ્તુતિ કરીને મ્હારી કૃપાથી પાતાળમાં અંતર્ધાન થયેલા "નિરૂક્ત" નામે વેદાંગને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૭૩ હું કોઇ વખત જન્મ પામ્યો નથી, જન્મ પામતો નથી કે, જન્મ પામવાનો નથી. એવો હું સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષેત્રજ્ઞ છું માટે મને "અજ" કહેલો છે. ૭૪ મેં પૂર્વે કોઇ સમયે ક્ષુદ્ર કે, ગ્રામ્ય વચન કહ્યું નથી તથા મ્હારાથી ઉપજેલી બ્રહ્માની પુત્રી દેવી સરસ્વતી—અર્થાત્ મ્હારી વાણી અબાધિત અને સત્ય છે. ૭૫ હે કૌંતેય! સત્ અને અસત્ બન્નેને મેં મ્હારા વિષે આવિષ્ટ કર્યાં છે. એ કારણોથી મ્હારા

* गो=પૃથ્વી+विंद=પ્રાપ્ત કરવું.

નાભિકમળરૂપ બ્રહ્મલોકમાં ઋષિઓ મને " સત્ય " એવા નામથી જાણે છે. ૭૬ હે ધનંજય ! પૂર્વે હું સત્વ (પાલનકર્મ)થી ભ્રષ્ટ થયો નથી અને સત્વ (જગતનો વિસ્તાર) મ્હારાથીજ થયેલો છે. આ જન્મમાં પણ હું સર્વ કર્મ સત્વપૂર્વક આચરૂં છું, માટે મ્હારૂં નામ " સાત્વત " પડેલું છે. વળી હું નિષ્કામ કર્મયુક્ત છું, સત્વવાન્ છું, પાપરહિત છું, પાંચરાત્રના જ્ઞાનવડે જોવામાં આવું છું તથા સત્‌રૂપ સત્તાવાળો છું તેથી પણ મને "સાત્વત" કહે છે. ૭૭,૭૮ હે અર્જુન ! હું કાળરૂપી* હળની મોટી કોશરૂપ થઇને સઘળી પૃથ્વીને ખેડું છું+ તથા મ્હારો વર્ણ પણ કૃષ્ણ છે માટે મને " કૃષ્ણ !' કહે છે. ૭૯ મેં પૃથ્વીને જળની સાથે મેળવી છે અને આકાશને વાયુની સાથે મેળવ્યું છે તથા વાયુને તેજની સાથે મેળવ્યો છે માટે મને " વૈકુંઠ "× કહે છે. ૮૦ મોક્ષજ પરમ બ્રહ્મ છે અને મોક્ષધર્મજ પરમ ધર્મ છે. એ પરમ ધર્મથી હું પૂર્વે ભ્રષ્ટ થયો નથી માટે મને " અચ્યુત " કહે છે. ૮૧ પૃથ્વીને " અધસ " કહે છે અને આકાશ વ્યાપક છે માટે તેને " અક્ષ " કહે છે એ બન્નેને હું વેગથી એકઠાં કરીને જુતું છું, અર્થાત્ ધારણ કરૂં છું, માટે મને " અધોક્ષજ" કહે છે. ૮૨ વેદને જાણનારા અને વેદના શબ્દોના અર્થનું મનન કરનારા પુરૂષો યજ્ઞશાળાના " પ્રાગ્વંશ " નામે સ્થાનમાં " અધોક્ષજ " કહીને મ્હારૂં ગાન કરે છે. તેમનું કરેલું નિરૂક્ત એવું છે કે, अ નિરંતર ગમન કરવું+धोक्ष પૂર્ણ કરવું+ज જન્મ આપવો. અર્થાત્ જેનાથી જગતનો લય, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિ થાય છે તેને " અધોક્ષજ " જાણવા. ૮૩ એ રીતે શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ એકજ શબ્દનાં જૂદાં જૂદાં પદોવડે મ્હારાં લય, સ્થિતિ અને ઉત્પત્તિરૂપ કર્મ કહેલાં છે અને તેઓ કહે છે કે, સમર્થ નારાયણવિના બીજો કોઇ લોકમાં અધોક્ષજ નથી. ૮૪ હું અગ્નિસ્વરૂપ છું તેની વૃદ્ધિ કરનાર અને પ્રાણીઓના પ્રાણને ધારણ કરનાર ઘૃત છે, માટે વેદને જાણનારા પુરૂષોએ મને " ઘૃતાર્ચિ " કહેલો છે. ૮૫ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ધાતુઓ ત્રણ છે. તેનાં નામઃ-પિત્ત, કફ અને વાયુ, એ ત્રણના સમુદાયને " ત્રિધાતુ " કહે છે. ૮૬ એ ત્રિધાતુવડે પ્રાણીનું શરીર ધારણ કરી શકાય છે તથા એ ત્રણ ક્ષય પામે તો પ્રાણી પણ ક્ષય પામે છે. માટે આયુર્વેદને જાણનારા પુરૂષો મને " ત્રિધાતુ " કહે છે. ૮૭ હે ભારત ! કોશમાં જ્યાં શબ્દોનું વ્યાખ્યાન કરેલું હોય છે ત્યાં ભગવાન્ ધર્મને " વૃષ " કહે છે. માટે મને પણ તું ઉત્તમ " વૃષ " જાણજે. ૮૮ ઉત્તમ વરાહને " કપિ " કહે છે અને ધર્મને " વૃષ " કહે છે, માટે કશ્યપ પ્રજાપતિ મને " વૃષાકપિ " કહે છે. ૮૯ દેવો કે, અસુરો કોઇ મ્હારો આદિ, મધ્ય કે, અંત કહેતા નથી, એવો હું અનાદિ અમધ્ય અને અનંત છું. વળી હું વાણીનો અધિપતિ અને ઇશ્વર છું તથા લોકનો સાક્ષી છું માટે મને " વિભુ " કહે છે. ૯૦ હે ધનંજય ! જે પવિત્ર અને શ્રવણ કરવા યોગ્ય વચન છે, તેને હું શ્રવણ કરૂં છું, અને જે પાપયુક્ત વચન છે તેને ગ્રહણ કરતો નથી. માટે હું " શુચિશ્રવા " કહેવાઉં છું. ૯૧ મેં પૂર્વે એક શીંગડાવાળા વરાહનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો માટે હું " એકશૃંગ " કહેવાઉં છું. ૯૨ વળી મેં વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે ખાંધ, સુંઢ અને દાઢ, એવા ત્રણ ઉંચા ભાગ મ્હારા શરીર ઉપર હતા. એવી રીતે શરીરનું પ્રમાણ હોવાથી મ્હારૂં નામ "ત્રિકકુપ" એવી રીતે વિખ્યાત થયેલું છે. ૯૩ હું વિશેષે કરીને તત્વોનો પરિસંખ્યાન નામે ક્રમ કરૂં

---

* कार्ष्णायस.+कृषामि×वि (નહિ) कुंठा પાંચ ભૂતોને યુક્ત કરવાનું અસામર્થ્ય.

છું માટે મને કપિલના સાંખ્યનું ચિંતન કરનારા પુરૂષો "વિરિંચ" કહે છે. ૯૪ વળી હું યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રાણના રેચન પ્રકારથી જગતને ચેતન આપું છું તેથી સર્વ લોકનો કરનારો અને પ્રજાનો પતિ હું "વિરિંચ" કહેવાઉં છું. નિશ્ચિત નિશ્ચયવાળો સાંખ્યાચાર્યો વિદ્યાની સહાયવાળો અને આદિત્યમાં રહેલો સનાતન દેવ "કપિલ*" એ પ્રમાણે કહે છે. ૯૫ મને વેદમાં જેને સમષ્ટિ લિંગનો અભિમાની હિરણ્યગર્ભ કહેલો છે, તેજ હું યોગવડે પૃથ્વીપર ચતુર્મુખરૂપે નિરંતર પૂજાઉં છું. ૯૬ મને એકવીસ હજાર ઋગ્વેદ કહે છે તથા હજાર શાખાવાળો જે સામવેદ છે તે પણ મ્હારૂંજ ગાન કરે છે. ૯૭ જે મ્હારા ભક્ત અને વેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો આરણ્યક મંત્રોવડે મ્હારૂં ગાન કરે છે તે પણ દુર્લભ છે. ૯૮ યજુર્વેદની જે એકસો અને એક શાખાઓ છે તે અધ્વર્યુના યજુર્વેદમાં મ્હારૂં ગાન કરેલું છે. અથર્વવેદને જાણનારા બ્રાહ્મણો કૃત્યાઓવડે વૃદ્ધિ પામેલા પાંચ કલ્પવાળા અથર્વવેદના વિષે પણ મ્હારી કલ્પના કરે છે. ૯૯ વળી શાખાના જે ભેદ છે તથા શાખાઓમાં જે મંત્રો, સ્વર અને વર્ણના ઉચ્ચાર છે તે સર્વ મ્હારા કરેલા છે એમ તું જાણજે. હે અર્જુન ! વરદાનને આપનારો જે હયશિરાનો ભાગ પ્રકટ થાય છે તથા ઉત્તર ભાગમાં જે અક્ષર અને પદનો ક્રમ વિભાગ છે તે સર્વનો જાણનારો હું છું. વામદેવે બતાવેલા માર્ગથી મ્હારૂં આરાધન કરીને મહાત્મા પાંચાલે મને પ્રસન્ન કર્યો અને મ્હારી પાસેથી વેદનો ક્રમ પ્રાપ્ત કર્યો. એ સનાતન ક્રમ તેની પાસેથી શીખીને બાભ્રવ્ય ગોત્રનો ગાલવ ક્રમવિદ્યામાં પારંગત થયો. ૧૦૦,૧૦૩ તે ગાલવમુનિએ નારાયણની પાસેથી વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું તથા સર્વોત્તમ યોગ પણ પ્રાપ્ત કર્યો અને તેથી ક્રમ રચીને પછી શિક્ષા રચી. ૧૦૪ તથા જન્માંતરે "બ્રહ્મદત્ત" નામે પ્રતાપી રાજા થયો. તે જન્મ–મરણનું દુઃખ વારંવાર સંભારી સંભારીને સાત જન્મમાં મુખ્યતાને પામ્યો અને તેણે યોગની સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કરી. હે પાર્થ ! હે કુરૂશાર્દૂલ ! પૂર્વે હું કોઇક કારણ માટે ધર્મનો પુત્ર થયો હતો માટે હું "ધર્મપુત્ર" કહેવાઉં છું. પૂર્વે નર અને નારાયણ બન્ને ધર્મરૂપી વાહન ઉપર ચઢીને ગંધમાદન પર્વત ઉપર અસ્ખલિત તપ કરતા હતા. હે ભારત ! તે સમયે દક્ષ પ્રજાપતિ યજ્ઞ કરતા હતા. ૧૦૫,૧૦૮ તેમણે રૂદ્રનો ભાગ યજ્ઞમાં કાઢયો નહિ. તે ઉપરથી દધીચિના કહેવાથી રૂદ્રે દક્ષના યજ્ઞનો નાશ કર્યો અને પોતાના કોપથી વારંવાર પ્રજ્વલિત થતું શૂળ (ભાલો) ઉત્પન્ન કર્યું. તે શૂળ દક્ષના મોટા યજ્ઞને ભસ્મસાત્ કરીને એકાએક અમારી પાસે બદર્યાશ્રમમાં આવ્યું. હે પાર્થ ! તે મોટા વેગથી નારાયણના હૃદય ઉપર પડયું. ૧૦૯, ૧૧૧ અને તેના તેજથી નારાયણના કેશ મુંજ સરખા વર્ણવાળા થયા, તેથી હું "મુંજકેશવાન્" કહેવાઉં છું, ૧૧૨ પછી મહાત્મા નારાયણે હોંકારો કરીને તે શૂળને પાછું ફેંક્યું તેથી તે શંકરના હાથમાં જઇને પડયું. ૧૧૩ પોતાના શૂળને પાછું ફેંકેલું જોઇને શંકરને ક્રોધ થયો તેથી તે, તપ કરનારા નરનારાયણ ઋષિની તરફ દોડયા. શંકરને દોડતા આવતા જોઇને વિશ્વાત્મા નારાયણે પોતાના હાથથી તેમનો કંઠ ઝાલ્યો તેથી શંકર નીલકંઠ થયા. પછી રૂદ્રને હણવા માટે નરે દર્ભની સળીમાંથી મધ્ય ભાગ ખેંચી કાઢીને તત્કાળ મંત્રવડે તેનો પ્રયોગ કર્યો તેથી તે મોટી ફરસી બની રહી. નરે તે ફરસી એકાએક ફેંકી તેથી તે

---

* પીતવર્ણનો–સોનાના જેવા રંગવાળો.

ભાગી ગઈ, તે કારણથી મને *"ખંડપરશુ" કહે છે. અર્જુન કહે છે કેઃ–હે વાર્ષ્ણેય ! ત્રણ લોકને શમાવનારા (નાશ કરનારા) એ યુદ્ધમાં તે સમયે કોણ જય પામ્યું ? હે જનાર્દન ! તે મને કહો. શ્રીભગવાન કહે છે કેઃ–જ્યારે તે સ્થળમાં રૂદ્ર અને નારાયણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ત્યારે સર્વ લોક એકાએક ઉદ્વેગ પામી ગયા, યજ્ઞમાં અગ્નિ રૂડે પ્રકારે હોમેલું શ્વેત બલિદાન લેવા ન લાગ્યો. ૧૧૪,૧૧૯ આત્મદર્શી ઋષિઓને પણ વેદ સમજાવા ન લાગ્યા, દેવતાઓને રજોગુણ અને તમોગુણ લાગી ગયો. ૧૨૦ પૃથ્વી ધ્રૂજવા લાગી, આકાશ ફૂટવા લાગ્યું, તેજ કાંતિરહિત થઇ ગયાં, બ્રહ્મા આસનથી ડગ્યા. ૧૨૧ સમુદ્ર સુકાઈ ગયો અને હિમાલયનાં શિખર નીચે તૂટી પડવા લાગ્યાં. હે પાંડુપુત્ર ! એ પ્રમાણે નિમિત્ત જણાવા લાગ્યાં. ત્યારે મહાત્મા ઋષિઓ અને દેવોસહિત બ્રહ્મા તત્કાળ જ્યાં યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યાં આવ્યા. ૧૨૩ પછી નિરૂક્તમાં જેનું જ્ઞાન કહેલું છે એવા ચતુર્મુખ બ્રહ્માએ બન્ને હાથ જોડીને રૂદ્રને કહ્યું કેઃ–હવે તમારાથી લોકોને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ. હે વિશ્વના ઇશ્વર ! લોકનું હિત ઇચ્છીને તમે તમારાં આયુધને નીચે મૂકો, હે રૂદ્ર ! જેને અક્ષર, અવ્યક્ત અને લોકનું પાલન કરનાર "ઈશ્વર" કહે છે. ૧૨૪,૧૨૫ જે કુટસ્થ, કર્તા અને દ્વંદ્વરહિત છે, વળી જેને "અકર્તા" પણ કહે છે; તે પરમાત્મા એક વ્યક્તિપણાને પ્રાપ્ત થયા છે તેની આ મંગળ મૂર્તિ છે. ૧૨૬ એ ભગવાન્ નર અને નારાયણરૂપે ધર્મકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે તથા એ બે શ્રેષ્ઠ દેવ મોટું વ્રત ધારણ કરીને ઉગ્ર તપ કરે છે. ૧૨૭ કોઇક કારણથી હું તેમની પ્રસન્નતામાંથી ઉપજ્યો છું અને હે તાત ! પૂર્વ સર્ગમાં તેમના ક્રોધથી સનાતન એવા તમો ઉપજ્યા છો. ૧૨૮ માટે હે વરદાન આપનારા દેવ ! હું, દેવ અને મહર્ષિઓ-સહિત તમે, સર્વ મળીને આપણે તેમને પ્રસન્ન કરવા જોઇએ કે, જેથી લોકોમાં શાંતિ થાય, આ કામમાં વાર કરવી યોગ્ય નથી. ૧૨૯ બ્રહ્માનાં એવાં વચન સાંભળીને રૂદ્રે પોતાના ક્રોધાગ્નિનો ત્યાગ કર્યો અને સર્વ દેવ નારાયણને પ્રસન્ન કરવા માંડયા. પછી તે આદ્ય, વરદાતા, વરવા યોગ્ય અને સમર્થ નારાયણના શરણે ગયા. ૧૩૦ તેથી, જેણે ક્રોધને જીતેલો છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરેલી છે એવા નારાયણદેવ પ્રસન્ન થયા તથા રૂદ્રની સાથે મેળ કર્યો. ૧૩૧ પછી ઋષિઓ, દેવો અને બ્રહ્માએ નારાયણનું પૂજન કર્યું એટલે તે જગતના ઈશ્વર હરિ રૂદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા કે,–હે રૂદ્ર ! જે તને જાણે છે તે મને જાણે છે અને જે તને ભજે છે તે મને ભજે છે, આપણા બન્નેની વચ્ચે કાંઇ અંતર નથી, માટે ત્હારે અન્યથા બુદ્ધિ રાખવી નહિ, ૧૩૨,૧૩૩ આજથી આરંભીને ત્હારા શૂળનું જે ચિહ્ન મ્હારા હૃદયમાં છે તે "શ્રીવત્સ" નામે લાંછનને ધારણ કરીશ. અને મ્હારા હાથના ચિહ્નવડે તું પણ "શ્રીકંઠ" થઇશ. ૧૩૪ શ્રીભગવાન કહે છે કેઃ–એ પ્રમાણે પર-સ્પરે કરેલાં એવાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન કરીને તથા રૂદ્રની સાથે અતુલ મિત્રતા ઉત્પન્ન કરીને તે બન્ને ઋષિઓએ સર્વ દેવોને રજા આપી તથા પોતે અવ્યગ્રચિત્તથી તપ કરવા લાગ્યા. હે પાર્થ ! એ રીતે તે સંગ્રામમાં નારાયણનો જય થયો તે, તથા હે ભારત ! ભગવા-નનાં ગુહ્ય નામની યોજના કેમ થઇ ? તે સર્વ મેં તને કહ્યું. ઋષિઓએ ભગવાનના જે જે નામ કહેલાં છે તે તે મેં તને કહી બતાવ્યાં. ૧૩૫,૧૩૭ હે કૌંતેય ! એ પ્રકારે હું ઘણાં રૂપને ધારણ કરીને આ પૃથ્વી ઉપર, બ્રહ્મલોકમાં તથા સનાતન ગોલોકમાં ફરૂં છું.

---

* રૂદ્રને જે "ખંડપરશુ" કહે છે તે તો નારાયણ અને રૂદ્રની એકતાના કારણથી છે.

૧૩૮ યુદ્ધમાં મેં ત્હારૂં રક્ષણ કર્યું છે અને તેથી તું મોટો જય પામ્યો છે. હમણાં જે યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું હતું તેમાં જે ત્હારી આગળ ચાલતા હતા તેને, હે કૌંતેય ! તું દેવના દેવ કપર્દી રૂદ્ર જાણજે. મેં તને કહ્યું છે કે, એ મ્હારા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવ "કાળ" છે. ૧૩૯,૧૪૦ તેં જે શત્રુઓને હણ્યા છે તેઓને તેણે પૂર્વથીજ હણેલા હતા. એ દેવનો અપ્રમેય છે. તે દેવના દેવ, ઉમાના પતિ, વિશ્વના ઇશ, ક્ષયરહિત, હર છે તેને તું એકાગ્રચિત્તે પ્રણામ કર. ૧૪૧ હે અર્જુન ! મેં તને પૂર્વે વારંવાર, જે ક્રોધથી ઉપજેલો છે એમ કહેલું છે અને જે તું પાછળ સાંભળી ગયો છું, તે રૂદ્રનો એવો મહિમા છે એમ જાણવું. ૧૪૨

यश्च ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।
तस्मिन् प्रभावमेवाग्रे यच्छ्रुतं ते धनंजय ॥ १४२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नारायणीये शतोपरिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

અધ્યાય ૧૭૧ મો. જનમેજયે નારદઋષિના સંબંધમાં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

शौनक उवाच ॥ सौते सुमुहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ॥
॥ यच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ १ ॥

શૌનક કહે છે કેઃ—હે સૂતપુત્ર ! તમે આ અત્યંત મોટું આખ્યાન કહ્યું, કે જેને સાંભળીને સર્વ મુનિઓ પરમ વિસ્મય પામ્યા છે. ૧ હે સૂતપુત્ર ! નારાયણની કથા જેવું ફળ આપે છે તેવું ફળ સર્વ તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી કે, સર્વ આશ્રમોમાં જવાથી પણ થતું નથી. ૨ સર્વ પાપનો નાશ કરનારી પવિત્ર એવી નારાયણની આ કથા પ્રથમથી સાંભળીને અમારાં સર્વનાં અંગ પવિત્ર થયાં છે. ૩ સર્વ લોકોએ ભગવાન નારાયણદેવને નમસ્કાર કરેલો છે અને બ્રહ્માસહિત સમગ્ર દેવો તથા બીજા મહર્ષિઓ પણ તેની ધર્ષણા કરવાને સમર્થ નથી. ૪ હે સૂતપુત્ર ! નારદમુનિને જે દેવ—નારાયણ હરિના દર્શન થયાં તે નિશ્ચય તે દેવના અનુમતથીજ થયેલાં હોવાં જોઇએ. નહિ તો અનિરૂદ્ધસ્વરૂપે રહેલા જગતના નાથનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ? પૂનર્ભૂ એવા નારદ દેવશ્રેષ્ઠ નરનારાયણનું દર્શન કરવાને જે કારણથી ગયા તે તમારે અમને કહેવું જોઇએ. સૂત કહે છે કેઃ—હે શૌનક ! પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો યજ્ઞ ચાલતો હતો અને તેનાં સમગ્ર કર્માતર વિધિવત્ ચાલતાં હતાં તે સમયે રાજાએ પોતાના પિતામહના પિતામહ, સમર્થ, વેદના ભંડારરૂપ, કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસઋષિને પ્રશ્ન કર્યો, જનમેજય કહે છે કેઃ—ભગવાનના વાક્યનું ચિંતન કરતા કરતા નારદ દેવર્ષિ શ્વેતદ્વીપથી પાછા વળ્યા ત્યારપછી તેમણે શું કર્યું ? તે બદર્યાશ્રમમાં આવીને નરનારાયણ ઋષિને મળ્યા ૫–૧૦ પછી ત્યાં કેટલો સમય વસ્યા તથા તેમણે કયી કયી કથાઓ તેમને પૂછી ? એક લક્ષ શ્લોકવાળું આ ભારતનું આખ્યાન છે ૧૧ તે જાણે સર્વ જ્ઞાનનો સમુદ્ર છે. જેમ સમુદ્રને મંદરાચળથી વલોવીને રત્ન કાઢ્યાં હતાં, તેમ આ ભારત સમુદ્રને વલોવવાથી પણ નારાયણની કથારૂપ રત્ન નીકળે છે. જેમ દહીંમાંથી સાર માખણ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ મલયમાંથી સાર ચંદન પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨ જેમ વેદોમાંથી

સાર આરણ્યક પ્રાપ્ત થાય છે અને જેમ ઔષધીઓમાંથી સાર અમૃત પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ હે બ્રહ્મન્! આ કથારૂપી અમૃત પણ તેજ રીતે સારભૂત ઉદ્ધાર કરેલું છે ૧૩ હે તપોનિધિ! તમે નારાયણની કથામાંથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન અમને કહ્યું તે સારરૂપ છે. તે નારાયણ સર્વના ઇશ છે અને ઐશ્વર્યથી યુક્ત છે. વળી તે દેવ સર્વ પ્રાણીઓના આત્માની સ્થિતિ કરનાર છે ૧૪ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! નારાયણનું તેજ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરે તેવું અને દુર્દશ્ય છે, કલ્પનો અંત થવાથી બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓ જેના વિષે પ્રવેશ કરે છે ૧૫ તેમજ ગંધર્વોસહિત સર્વ ઋષિઓ અને સ્થાવર–જંગમ જેના વિષે પ્રવેશ કરે છે, તે દેવના કરતાં બીજું કાંઇ આ લોકમાં કે, સ્વર્ગમાં પવિત્ર કરનારૂં છે નહિ ૧૬ નારાયણની કથા જેવી ફળ આપનારી છે તેવું સર્વ આશ્રમોમાં જવાથી કે, તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથી ફળ મળતું નથી ૧૭ અમે વિશ્વના ઇશ્વર હરિની સર્વ પાપનો નાશ કરનારી કથાઓને સાંભળીને સર્વ પ્રકારે પવિત્ર થયા છીએ ૧૮ શ્રીવાસુદેવની સહાયથી મ્હારા આર્ય અર્જુને જે ઉત્તમ જય પ્રાપ્ત કર્યો તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી ૧૯ કેમ કે, જેને શ્રીવાસુદેવ સહાય છે તેને ત્રણે લોકમાં કોઇ વસ્તુ અપ્રાપ્ય નથી ૨૦ હે બ્રહ્મન્! ત્રણ લોકના નાથ વિષ્ણુ જેઓને સહાય કરનારા હતા તેથી તે મ્હારા સર્વ પૂર્વજોને ધન્ય છે. તેઓને ધન્ય છે કે, જેથી તેઓના હિતના અર્થે અને કલ્યાણના અર્થે જનાર્દન સ્વયં યત્ન કરતા હતા ૨૧ લોકોએ પૂજેલા ભગવાનનું દર્શન તપવડેજ થાય છે. તેથી શ્રીવત્સલાંછનવાળા ભગવાનનું તેઓને સાક્ષાત્ દર્શન થતું હતું માટે તેઓને ધન્ય છે ૨૨ વળી તેઓથી બ્રહ્માના પુત્ર નારદને હું વધારે ધન્ય કહું છું કેમ કે તેમને નર નારાયણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હતાં ૨૩ અવિનાશી નારદને હું અલ્પતેજવાળા જાણતો નથી કેમકે, તેમણે શ્વેતદ્વીપમાં જઇને ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં હતાં ૨૪ તેમને જે દર્શન થયાં હતાં તે તેમના ઉપર દેવની કૃપાજ સમજવી કે, જેથી અનિરૂદ્ધ શરીરમાં રહેલા દેવનાં દર્શન થયાં. હે મુનિ! પુનઃ વળી નારદ બદ્રિકાશ્રમમાં નર–નારાયણનાં દર્શન કરવાને ગયા તેનું શું કારણ હશે? બ્રહ્માના પુત્ર નારદ શ્વેતદ્વીપથી પાછા આવીને બદર્યાશ્રમમાં ગયા, ત્યાં નર–નારાયણ ઋષિનાં દર્શન કરીને કેટલો સમય રહ્યા? તથા તેમને શા શા પ્રશ્ન પૂછ્યા ૨૫–૨૭ વળી જ્યારે તે મહાત્મા નારદ શ્વેતદ્વીપથી બદર્યાશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે મહાત્મા નર–નારાયણ ઋષિઓએ નારદને શું કહ્યું? ૨૮ એ સર્વ મને તત્વથી નિરૂપણ કરી બતાવવું યોગ્ય છે. વૈશંપાયન કહે છે કેઃ–હું જેની કૃપાથી નારાયણની કથા કહેવાને સમર્થ થયો છું એવા અમાપ તેજવાળા ભગવાન વ્યાસમુનિને નમસ્કાર છે. હે રાજન્! શ્વેત મહાદ્વીપમાં જઇને તથા ત્યાં અવનિશ્વર હરિનાં દર્શન કરીને નારદ વેગથી પાછા વળ્યા અને મેરૂ ઉપર આવ્યા. હે રાજન્! પરમાત્માએ જે કહ્યું હતું તે સર્વ ભારને પોતાના હૃદયમાં ભરીને તે આવતા હતા ૨૯–૩૧ તેથી તેમના મનમાં મોટો ગભરાટ ઉપજ્યો. મનમાં એવું થયું કે, આટલે દૂર જઇને પાછો હું ક્ષેમકુશળ આ સ્થળમાં આવ્યો છું એ ઓછી આશ્ચર્યની વાત નથી ૩૨ પછી તે ઋષિ નારદ મેરૂ પર્વત ઉપરથી ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયા અને પછી આકાશમાંથી વિશાળ બદ્રીની પાછળ ઉતર્યા ૩૩ ત્યાં આગળ તેમને પ્રાચીન અને શ્રેષ્ઠ નર–નારાયણ ઋષિનાં દર્શન થયાં. તે બે ઋષિઓ તપ કરતા હતા અને મહા આત્મનિષ્ઠાવાળા હતા ૩૪ તેઓ મોટું વ્રત કરનારા અને સર્વ લોકને પ્રકાશ કરનારા સૂર્યથી વધારે તેજવાળા હતા. તેમના હૃદયમાં શ્રીવત્સનું ચિહ્ન હતું અને તેમના

મસ્તક ઉપર જટાનું મંડલ શોભતું હતું ૩૫ તેમના હાથ (ભુજ) ઉપર હંસનાં પગલાં જેવાં ચિહ્ન હતાં તથા ચરણ ઉપર ચક્રનાં ચિહ્ન હતાં. તેમનું વક્ષઃસ્થળ પહોળું હતું, તેમના બાહુ લાંબા હતા તથા તેમના શરીરનો બાંધો મજબૂત હતો ૩૬ તેમને સાઠ દાંત હતા અને આઠ દાઢો હતી; અને તેમનો શબ્દ મેઘની ગર્જના જેવો ગંભીર હતો. તેમનું મુખ સુંદર અને લલાટ વિશાળ હતું. તેમની ભ્રૂકુટી, હડપચી તથા નાક પણ સુંદર હતાં ૩૭ તે બન્ને દેવનાં મસ્તક છત્ર જેવાં હતાં. તે બન્ને મહાપુરૂષો એ પ્રમાણેના લક્ષણથી સંપન્ન હતા ૩૮ તેમને જોઇને મનમાં હર્ષ પામ્યા તથા તે બન્નેએ પણ નારદનો સત્કાર કર્યો અને સ્વાગત કરીને ક્ષેમ–કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા. ૩૯ નારદમુનિ આ બે ઉત્તમ પુરૂષોને જોઇને મનમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા અને વિચાર કર્યો કે, શ્વેતદ્વીપમાં મુક્ત પુરૂષોની સભામાં સર્વ પ્રાણીઓએ નમસ્કૃત જે પુરૂષોને જોયા હતા તેવાજ આ બે ઉત્તમ ઋષિઓ છે. આવી રીતે મનમાં વિચાર કરીને તેમની પ્રદક્ષિણા કરી અને દર્ભની ઉત્તમ સાદડી ઉપર બેઠા. પછી તપ, યશ અને તેજના નિવાસભૂત તથા શમ અને દમથી યુક્ત તે બન્ને ઋષિઓએ પૂર્વાહ્નિક વિધિ સમાપ્ત કરીને પછી એકાગ્રચિત્તે પાદ્ય અને અર્ઘ્યવડે નારદનું પૂજન કર્યું ૪૦–૪૩ હે રાજન્ ! આહ્નિક અને આતિથ્ય બન્નેથી પરવાર્યા પછી તેઓ પોતાના આસન ઉપર બેઠા. તે બન્ને જણ બેઠા ત્યારે ઘૃતની આહુતિ અગ્નિમાં પડવાથી મોટી જ્વાળાયુક્ત અગ્નિ પ્રકાશમાન થાય અને તેથી યજ્ઞસ્થાન શોભે, તેમ તે પ્રદેશ શોભવા લાગ્યો. પછી નારદને સુખપૂર્વક બેઠેલા, શ્રમરહિત, જેણે આતિથ્ય અંગિકાર કર્યું છે એવા તથા સુખયુક્ત સ્થિતિમાં જોપને નર–નારાયણે આવું વચન કહ્યું. નર–નારાયણ કહે છે કેઃ–વારૂ, તે સનાતન પરમાત્મા કે, જે અમારા બન્નેની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તે ભગવાનનાં શ્વેતદ્વીપમાં દર્શન કર્યાં ? નારદ કહે છે કેઃ–વિશ્વરૂપને ધારણ કરનાર અવિનાશી શ્રીમાન્ પુરૂષ તથા ત્યાં રહેલા સર્વ લોક, દેવ અને ઋષિઓનાં મેં દર્શન કર્યાં. હમણાં હું તમો બન્ને સનાતન પુરૂષોને જોઉં છું ૪૪–૪૮ જે લક્ષણોયુક્ત ભગવાન અવ્યક્તરૂપે ત્યાં છે તેજ લક્ષણોયુક્ત વ્યક્તરૂપે તમે છો. ૪૯ તે દેવની પાસે મેં તમો બન્નેને જોયા હતા, પણ પાછી પરમાત્માની આજ્ઞાથી હું આજે અહીં આવ્યો છું ૫૦ ધર્મના પુત્ર તમો બેના વિના તે દેવની બરાબર તેજ, યશ અને શોભાવાળું ત્રણે લોકમાં બીજું કોણ હોઈ શકે ? અર્થાત્ તમેજ છો, બીજું કોઈ નથી. ૫૧ તે પરમાત્માએ મને સમગ્ર ક્ષેત્રજ્ઞ ધર્મ કહી સંભળાવ્યો તથા હવે પછી આ લોકમાં તેમના જે જે અવતાર થવાના છે તે પણ કહ્યા. ૫૨ તે સ્થળમાં જે શ્વેત અને પાંચ ઇંદ્રિયો વિનાના પુરૂષો છે તે સર્વ પ્રતિબુદ્ધ (મુક્ત) અને પુરૂષોત્તમના ભક્ત છે. તેઓ સર્વ પરમાત્માનું સદા પૂજન કરે છે અને પરમાત્મા તેઓની સાથે રમે છે. ભગવાનને પોતાના ભક્ત પ્રિય છે તથા તે (પરમાત્મા) દ્વિજોને પ્રિય છે. ભગવાનને ભજનારા જન જેને સદા પ્રિય છે એવા તે પરમાત્મા સદૈવ ભક્ત જનથી પૂજન પામીને રમે છે. તે દેવ માધવ વિશ્વના ભોક્તા, સર્વની ગતિવાળા ભક્તનું પાલન કરનાર ૫૩–૫૫ સર્વના કર્તા, સર્વનું કારણ, સર્વ કાર્યરૂપ, અતિશય બળવાળા અને અતિશય તેજવાળા છે, વળી તે મોટા યશવાળા સર્વના હેતુરૂપ, આજ્ઞારૂપ, વિધાનરૂપ અને તત્વરૂપ છે. ૫૬ તે પોતાને તપવડે યોજીને, શ્વેતદ્વીપથી પણ સ્વયંપ્રકાશ તેજોરૂપે કરીને રહેલા છે ૫૭ તે જગતનું પાલન કરવાની બુદ્ધિથી ત્રણે લોકમાં શાંતિ પ્રસારે છે અને તે દેવ લોકોમાં શાંતિ રહેવાના હેતુથી

શુભ બુદ્ધિવડે નૈષ્ઠિક વ્રતને ધારણ કરીને રહેલા છે ૫૮ જ્યાં તે દેવ દુશ્ચર તપ કરે છે ત્યાં સૂર્ય તપતો નથી, ચંદ્રમા પ્રકાશતો નથી વાયુ વાતો નથી. ૫૯ તે વિશ્વને કરનારા દેવ પૃથ્વી ઉપર આઠ આંગળ ઊંચી વેદી કરીને, તે ઉપર એક ચરણે ઊભા રહેલા છે તથા તેમણે ઊંચા હાથ કરીને ઉત્તર દિશામાં મુખ કરેલું છે ૬૦ એ રીતે દુશ્ચર તપ કરતાં કરતાં તે અંગોસહિત વેદોનું આવર્તન કર્યા કરે છે, બ્રહ્મા, ઋષિઓ, રૂદ્ર ૬૧ બીજા સર્વ દેવો, દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો, નાગો, સુપર્ણો, ગાંધર્વો, સિદ્ધ અને રાજર્ષિઓ ૬૨ વિધિપુરઃસર જે હવ્ય તથા કવ્યને નિરંતર યોજે છે તે સર્વ તે દેવના ચરણ આગળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૬૩ એકાંત બુદ્ધિવાળા પુરૂષો જે જે ક્રિયાઓની યોજના કરે છે તે સર્વ તે દેવ પોતાની મેળે મસ્તકવડે ગ્રહણ કરે છે. ૬૪ મહાત્મા મુક્ત પુરૂષોથી બીજા તેને વધારે પ્રિય મનુષ્ય ત્રણે લોકમાં કોઇજ નથી, એમ જાણીને હું તેનો એકાંતિક ભક્ત થયો છું. ૬૫ પણ તે પરમાત્માએ મને અહીં મોકલ્યો તેથી અહીં આવ્યો છું. ૬૬ એ પ્રમાણે મને તે દેવે-ભગવાન હરિએ કહેલું છે. માટે તેના વિષે આશક્ત થઇને હું તમો બન્નેની સાથે નિરંતર આ સ્થાનમાંજ બેસીસ (રહીશ). ૬૭

एवं मे भगवान् देवः स्वयमाख्यातवान् हरिः ।
आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः ॥ ६७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

અધ્યાય ૧૭૨ મો-નર-નારાયણે શ્વેતદ્વીપવાસી નારાયણનું માહાત્મ્ય કહ્યું.

नरनारायणावूचतुः ॥ धन्योस्यनुगृहीतोसि यत्ते दृष्टः स्वयंप्रभुः ॥
॥ न हि तं दृष्टवान् कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् ॥ १ ॥

નરનારાયણ કહે છે કેઃ-તેં પ્રત્યક્ષ પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં માટે તને ધન્ય છે અને ત્હારા ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો એમ જાણવું; કેમ કે; કોઇએ અથવા બ્રહ્માએ પણ તેમનું દર્શન કર્યું નથી. ૧ ભગવાન અવ્યક્તનું કારણ છે માટે તે પુરૂષોત્તમ દુર્દર્શ્ય છે, હે નારદ! અમે આ તને સત્ય વચન કહ્યું છે. ૨ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! ભગવાનને આલોકમાં પોતાના ભક્તથી બીજો કોઇ વધારે વહાલો નથી અને તેમણે તને દર્શન આપ્યું છે. ૩ હે દ્વિજોત્તમ! પરમાત્મા જે સ્થાનમાં તપ કરે છે તે સ્થાન અમારાવિના બીજા કોઇને પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪ જ્યાં ભગવાન વિરાજે છે ત્યાં, એક હજાર સૂર્યને એકત્ર કરવાથી જે તેજ થાય તેટલું તેજ છે. ૫ હે વિપ્ર! હે ક્ષમાવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ! સકળ પૃથ્વીના પતિ તે દેવથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે બહારની પૃથ્વીની સાથે યુક્ત થાય છે. ૬ વળી સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારા તે દેવથી રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની સાથે જળ જોડાય છે અને તે દ્રવત્વને પામે છે. ૭ તેજ દેવથી રૂપગુણાત્મક તેજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સૂર્યની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે લોકોમાં વિરાજે છે. ૮ તે પુરૂષોત્તમ દેવથી સ્પર્શ

ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વાયુની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે લોકોમાં વહન કરે છે (વાય છે). ૯ સર્વ લોકના ઇશ્વર તે સમર્થ દેવથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આકાશની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે અસંવૃત થઇને રહે છે. ૧૦ વળી તે દેવથી સર્વ ભૂતને પામેલું મન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે ચંદ્રમાની સાથે યુક્ત થાય છે તેથી તે પ્રકાશ ગુણને ધારણ કરે છે. ૧૧ એ રીતે ભૂતને ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાનને વેદમાં "સત્" કહે છે. તે સ્થાનમાં હવ્ય અને કવ્યના ભોક્તા ભગવાન વિદ્યાસહિત રહેલા છે. ૧૨ હે દ્વિજોત્તમ ! જે પુરૂષો પાપ અને પુણ્યરહિત તથા મળ વિનાના છે તેઓનો માર્ગ કુશળતા ભરેલો થાય છે. ૧૩ સર્વ લોકમાં અંધકારનો નાશક આદિત્ય એ દ્વાર કહેવાય છે. એ આદિત્યવડે જેમનાં સર્વ અંગ દગ્ધ થયાં છે એવા પુરૂષો કોઇક કારણુથી કોઇક સ્થળમાં પરમાણુરૂપ થઇ જાય છે અને પછી આદિત્યના વિષે પ્રવેશ કરે છે. તે આદિત્યથી મુક્ત થઇને અનિરૂદ્ધ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૪,૧૫ પછી મનરૂપ થઇને પ્રદ્યુમ્નમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રદ્યુમ્નથી મુક્ત થઇને જીવરૂપ સંકર્ષણમાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે પુરૂષ આદિત્યમંડળમાં રહેલા નારાયણના વિષે દૃષ્ટિ રાખીને એકાગ્ર થાય છે ત્યારે તેમાં એકાગ્ર થતાં થતાં પોતાના દેહને બિલકુલ ભૂલી જાય છે. એમ થાય ત્યારે તેનું સર્વ અંગ દગ્ધ થાય છે. પછી આદિત્યમાં રહેલા પુરૂષને આકારે થયેલું મન ક્રમે કરીને પુરૂષાકૃતિને તજીને સ્મિતમાત્ર આકારનું અથવા નખચંદ્રમાત્ર આકારનું અણુની પેઠે સૂક્ષ્મ થઇ જાય છે. એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ થયેલું મન ઓમ્કારનો અકાર અર્થ કે, જે અનિરૂદ્ધરૂપ અહંકાર છે તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે. પછી અનિરૂદ્ધાકારને તજીને ઉકારનો અર્થ કે, જે સૂત્રાત્મા અથવા પ્રદ્યુમ્ન છે તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે. તેને તજીને પછી મકારનો અર્થ કે જે અંતર્યામી "સંકર્ષણ" નામે જીવ–શુદ્ધ ત્વં પદનો અર્થ છે તેના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૬ પછી સાંખ્યજ્ઞાનને જાણનારા વિપ્રશ્રેષ્ઠો ભાગવત પુરૂષોસહિત ત્રણ ગુણથી રહિત થઇને વેગવડે પરમાત્માના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૭ એ પરમાત્મા ક્ષેત્રજ્ઞ અને નિર્ગુણાત્મક છે. સર્વના સ્થાનરૂપ વાસુદેવને ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવા એ તને તત્વે કરીને (યથાર્થ) કહ્યું છે. ૧૮ જે પુરૂષોનાં મન રૂડે પ્રકારે ધ્યાનમાં સ્થિર કરેલાં છે, જેઓ નિયમ પાળનારા છે, જેઓની ઇંદ્રિયો કબજામાં રાખેલી છે તથા જેઓ એકાંતભાવ વડે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તેઓ વાસુદેવના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૯ હે દ્વિજોત્તમ ! અમોએ પણ ધર્મને ઘેર અવતાર લીધો છે અને આ રમણીય બદરીના આશ્રમનો આશ્રય કરીને ઉગ્ર તપ કરીએ છીએ. ૨૦ હે દ્વિજ ! અમારે તપ કરવાનો હેતુ એવો છે કે, દેવોને પ્રિય એવા તે પરમાત્માના જે જે અવતાર ત્રણ લોકમાં થશે તેનું કલ્યાણ ચિંતન કરવું. ૨૧ હે દ્વિજોત્તમ ! અમે અમારા વિધિમાં પૂર્વની પેઠે યુક્ત છીએ તથા અમે ઉત્તમ એવું સર્વ પ્રકારનું કૃચ્છ્રવ્રત રૂડે પ્રકારે આચરીએ છીએ. ૨૨ માટે હે તપોધન ! શ્વેતદ્વીપ વિષે અમે તને જે પ્રશ્ન કર્યો તે તથા ભગવાનની સાથે ત્હારો જે સમાગમ થયો તે તેમજ તેં જે જે સંકલ્પ કર્યા, ૨૩ તે સર્વ અમે જાણીએ છીએ. સચરાચર ત્રણે લોકમાં જે શુભાશુભ થશે, જે થયું અને જે થાય છે, તે સર્વ અમારા જાણવામાં છે. ૨૪ વૈશંપાયન કહે છે કેઃ—નર–નારાયણનું એવું વચન સાંભળીને, નારદમુનિ ઉગ્ર તપ કરનારા તે ઋષિઓના આગળ હાથ જોડીને નારાયણપરાયણ થયા. ૨૫ અને તેમણે નારાયણસંબંધી અનેક મંત્રોના જપ વિધિવત્ કરવા માંડ્યા.

એ રીતે નર—નારાયણના આશ્રમમાં તેજ એ દેવોનું પૂજન કરતા મોટા તેજવાળા ભગવાન નારદઋષિ દેવનાં હજાર વર્ષ સુધી રહ્યા. ૨૬,૨૭

अवसत् स महातेजा नारदो भगवान् ऋषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन् देवं नरनारायणौ च तौ ॥ २७ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

અધ્યાય ૧૭૩ મો. પિતૃઓના ત્રણ પિંડ હોવાનું કારણ.

वैशंपायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ॥
॥ दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે કેઃ—કોઇક સમયના વિષે બ્રહ્માના પુત્ર નારદે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ દેવકર્મ કરીને, પછી પિતૃકર્મ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧ તે સમયે ધર્મના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નારાયણ પ્રભુએ તેને કહ્યું કે,—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! દેવકર્મ અને પિતૃકર્મની કલ્પના કરીને તું કોનું પૂજન કરે છે ? ૨ હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ વાત તું મને શાસ્ત્ર પ્રમાણથી કહે કે તું આ કર્મ શું કરે છે અને એનું શું ફળ ઇચ્છે છે ? ૩ નારદ કહે છે કેઃ—તમે એવું કહેલું છે કે, પ્રથમ દેવકર્મ કરવું કેમકે, દેવકર્મ મોટો યજ્ઞ છે અને તે સનાતન પરમાત્મારૂપ છે. ૪ તેથી હું નિત્ય તેની ભાવના કરીને અવિનાશી વૈકુંઠનું યજન કરૂં છું. એ વૈકુંઠથી પૂર્વે લોકના પિતામહ બ્રહ્મા પ્રગટ થયા છે. ૫ અને તે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઇને મ્હારા પિતાને* ઉત્પન્ન કર્યા છે. એ મ્હારા પિતાનો હું સંકલ્પથી થયેલો પ્રથમ પુત્ર છું. ૬ માટે હે સાધો ! પ્રથમ નારાયણના પૂજનનો વિધિ કર્યા પછી હું પિતૃઓનું પણ પૂજન કરૂં છું. એ રીતે પૂજન કરવાથી પણ જગતના પિતા, માતા અને પિતામહ ભગવાન કે, જે જગતના પતિ છે તેનુંજ પૂજન પિતૃયજ્ઞમાં થાય છે. વળી બીજી શ્રુતિ છે કે, પુત્રોનું યજન પિતૃઓએ કર્યું હતું. ૭,૮ પિતૃઓની પાસેથી વેદની શ્રુતિ નાશ પામી હતી તે પુનઃ પુત્રોએ ભણાવી હતી, તે દિવસથી મંત્ર આપનારા પુત્રો પણ પિતૃપણાને પામ્યા+ છે. ૯ એ વાત દેવોએ તથા આત્મનિષ્ઠ એવા તમોએ પણ જાણેલી છે કે, પુત્રો અને પિતૃઓ પરસ્પર પૂજન કરતા હતા. ૧૦ પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ દર્ભ નાખીને, પછી પિતૃ આદિને ઉદ્દેશીને અને ત્રણ પિંડ મૂકીને પિતૃઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે. હે નારાયણ ! પૂર્વે પિતૃઓને પિંડસંજ્ઞા શી રીતે પ્રાપ્ત થઇ ? તે કહો. ૧૨ નર—નારાયણ કહે છે કેઃ—પૂર્વે સમુદ્રરૂપી મેખળાવાળી આ પૃથ્વી નાશ પામી હતી તેને ભગવાન ગોવિંદે વરાહરૂપ ધારણ કરીને પાછી આણી હતી. ૧૨ જેનું અંગ જળ અને કાદવથી લેપાયલું છે તથા જે લોકના

* દક્ષના શાપથી નારદ, પ્રજાપતિથી પુનઃ જન્મ પામ્યા હતા, એવી કથા હરિવંશમાં છે.

\+ આ સંબંધમાં એવી કથા છે કે, પિતૃઓ પોતાના અગ્નિષ્વાત્તાદિ પુત્રોને વેદનું અધ્યયન કરાવીને પછી તેઓ અસુરોની સાથે યુધ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમાં ઘણો કાળ વ્યતીત થઇ જવાથી વેદ ભૂલી ગયા તે પાછા ઘેર આવીને પુત્રોની સાથે પુનઃ ભણ્યા એ રીતે પુત્રો પિતૃઓના ગુરૂ થયા.

કાર્યના અર્થે સદા તત્પર છે એવા ભગવાન પુરૂષોત્તમે પૃથ્વીને તેના સ્થાનમાં સ્થાપન કરી. ૧૩ અને સૂર્ય મધ્ય દેશને પામ્યો તથા આહ્નિકનો કાળ પ્રાપ્ત થયો એટલે પ્રથમ દર્ભ પાથરીને દાઢ ઉપર ચોંટેલા ત્રણ પિંડને ભગવાને એકાએક કંપાવીને તે ઉપર મૂક્યા. પછી તેમણે તે પિંડોના વિષે આત્માને ઉદ્દેશીને યથાવિધિ પિતૃકર્મ કર્યું. ૧૪,૧૫ ભગવાન પ્રભુએ પોતાનાજ વિધિથી ત્રણ પિંડની કલ્પના કરીને પોતાના શરીરમાંથી નીકળેલી ગરમીથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહયુક્ત તલવડે તેનું પ્રોક્ષણ કર્યું. પૂર્વમાં મુખ રાખીને રહેતા દેવના સ્વામી ભગવાને મર્યાદાસ્થાપન કરવાના હેતુથી એ રીતે પિતૃકર્મ કરીને પછી આવું વચન કહ્યું. ૧૬,૧૭ વરાહ ભગવાન કહે છે કેઃ–લોકને ઉત્પન્ન કરનારો હું પિતૃઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાને તત્પર થયો હતો અને પિતૃકર્મના ઉત્તમ વિધિઓનું ચિંતન કરતો હતો; એવામાં મ્હારી દાઢ ઉપરથી મ્હારી જમણી બાજુએ ત્રણ પિંડ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, માટે એ ત્રણ પિંડનેજ પિતૃઓ જાણવા. ૧૮,૧૯ એ ત્રણ પિંડ અવયવરહિત અને ગોળાકાર છે માટે ઉત્પન્ન કરેલા સનાતન પિતૃઓ એવાજ થાઓ. ૨૦ એ ત્રણે પિંડમાં હુંજ રહેલો છું અને તેને ક્રમે કરીને પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ જાણવા. ૨૧ મ્હારાથી બીજો અધિક કોઈ છે નહિ માટે મ્હારે કોનું પૂજન કરવું? લોકમાં મ્હારો પિતા કોણ છે? હુંજ સર્વનો પિતામહ છું. ૨૨ વળી હું પિતામહ (બ્રહ્મદેવ) નો પણ પિતા અને ઉત્પત્તિનું કારણ છું. દેવના દેવ વરાહ ભગવાને એ પ્રમાણે કહીને વરાહપર્વત ઉપર વિસ્તારસહિત પિંડ અર્પણ કર્યા તથા હે વિપ્ર! એ રીતે આત્માનું પૂજન કરીને તે સ્થળમાંજ અંતર્ધાન થયા. ૨૩,૨૪ હે વિપ્ર! પિતૃઓ પિંડના આકારે હોવાનું કારણ એ પ્રમાણે છે અને તેઓ ભગવાનના વચન પ્રમાણે નિરંતર પૂજન પામે છે. ૨૫ જે પુરૂષો, પિતૃઓ, દેવો, ગુરૂઓ, અતિથિઓ, ગાયો, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, પૃથ્વી અને માતા, એમને મન, વાણી અને કર્મવડે પૂજે છે. એ ભગવાન્ સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલા છતાં તેઓના વિષે વ્યાપ્ત છે. ૨૬,૨૭ તે ઇશ્વર છે અને સુખ-દુઃખના વિષે સર્વ પ્રાણીઓ સમાન છે. તે નારાયણ "મહાન્, મહાત્મા અને સર્વાત્મા છે" એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. ૨૮

समः सर्वेषु भुतेषु ईश्वरः सुखदुःखयो ।
महान् महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः ॥ २८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नाराणीये शतोपरि त्रिसप्ततितमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

અધ્યાય ૧૭૪ મો-શ્રીવેદવ્યાસમુનિની મહત્તા.

वैशंपायन उवाच ॥ श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम् ॥.
॥ अत्यंतं भक्तिमान् देवे एकांतित्वमुपेयिवान् ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે કેઃ–નર-નારાયણે કહેલું એવું વચન સાંભળીને નારદ તે દેવના વિષે અત્યંત ભક્તિમાન થઇને એકાંતિકપણાને પામ્યા. ૧ પછી એવી રીતે નર-નારાયણના આશ્રમમાં હજાર વર્ષ રહીને, ભગવાનનાં આખ્યાન શ્રવણ કરીને તથા અવિનાશી હરિનાં

દર્શન કરીને, જ્યાં પોતાનો આશ્રમ હતો ત્યાં હિમાચલમાં ગયા. તે બે પ્રખ્યાત તપવાળા નર–નારાયણ ઋષિ પણ તેજ રમણીય આશ્રમમાં રહીને ઉત્તમ તપ કરવા લાગ્યા. હે જનમેજય ! પાંડવોના કુળને ધારણ કરનાર અમાપ પરાક્રમવાળો તું પણ આ કથાને આરંભથી સાંભળીને પવિત્ર થયો છે. હે શ્રેષ્ઠ રાજન્ ! જે પુરૂષ મન, વચન કે, કર્મવડે અવિનાશી વિષ્ણુનો દ્વેષ કરે છે તેને આ લોકમાં કે, પરલોકમાં પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૩૬ જે પુરૂષ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ નારાયણ–હરિનો દ્વેષ કરે છે તેના પિતૃઓ અનંતકાળ સુધી નરકમાં ડૂબે છે. આ જગતમાં જે સર્વ પ્રાણીનો આત્મા છે તે કોઇનો દ્વેષ્ય (દ્વેષ કરવા યોગ્ય) કેમ થઇ શકે ? ૭ હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! તેજ વિષ્ણુ સર્વનો આત્મા છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. ગંધવતીના પુત્ર વ્યાસઋષિ કે, જે અમારા ગુરૂ છે તેમણે આ પરમ શ્રેષ્ઠ મહાત્મ્ય અમને કહેલું છે. હે તાત ! હે અનઘ ! મેં વ્યાસમુનિની પાસેથી આ માહાત્મ્ય સાંભળ્યું હતું તે મેં તને કહ્યું છે. ૮,૯ હે નૃપ ! એજ ધર્મ, જગતના નાથ સાક્ષાત્ નારાયણથી નારદે રહસ્યસહિત અને સંગ્રહસહિત પ્રાપ્ત કર્યો છે. ૧૦ હે ઉત્તમ નૃપ ! એવો એ મોટો ધર્મ પૂર્વે મેં તને સંક્ષેપમાં હરિગીતાના વિષે કહેલો છે. એનું તાત્પર્ય એવું છે કે, સર્વ પ્રાણીના આત્મારૂપ વિષ્ણુ પ્રત્યે દ્રોહ ન કરતાં રૂડી રીતે પરમેશ્વરનું આરાધન કરવું. ૧૧ હે પુરૂપશ્રેષ્ઠ ! તું કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને પૃથ્વી ઉપર નારાયણરૂપ જાણજે કેમ કે, અન્યથા મહાભારત કરવાને બીજો કોણ સમર્થ થઇ શકે ? ૧૨ તથા અનેક પ્રકારના અનેક ધર્મોને તે પ્રભુવિના બીજો કોણ રહી શકે ? ૧૩ હવે જે રીતે તેં યજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે રીતે ત્હારો મહાયજ્ઞ ચાલતો રહો. તેં અશ્વમેધનો સંકલ્પ કર્યો છે અને ધર્મ પણ સાંભળ્યો છે. ૧૪ સૂતપુત્ર કહે છે કેઃ—આવું મોટું આખ્યાન સાંભળીને તે રાજશ્રેષ્ઠ જનમેજયે યજ્ઞની સમાપ્તિને માટે સર્વ ક્રિયાઓનો આરંભ કર્યો.૧૫ નૈમિષારણ્યમાં રહેનારા શૌનકાદિ ઋષિઓના પૂછવાથી સૂતપુત્રે કહેલું આ નારાયણીય આખ્યાન મેં તને કહ્યું. ૧૬ એજ આખ્યાન પૂર્વે ઋષિઓ, પાંડવો, કૃષ્ણ અને ભીમ, એઓના સાંભળતાં નારદે બૃહસ્પતિને કહેલું હતું. ૧૭ એ નર–નારાયણ મહાન ઋષિ કે, જે મનુષ્ય અને લોકના પતિ છે, જે વિશાળ પૃથ્વીને ધારણ કરનાર છે, જે વેદમાં કહેલી નીતિનું વિધાન કરનાર છે, જે શમ અને નિયમના ભંડાર છે અને જે યમ અને નિયમમાં તત્પર છે તે હરિ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોસહિત તને ગતિ આપનાર થાઓ. ૧૮ વળી જે દેવોનું હિત કરનાર, અસુરોનો વધ કરનાર, તપનો ભંડાર, અત્યંત શ્રેષ્ઠ, યશનું પાત્ર, મધુકૈટભને હણનાર, સત્યયુગના ધર્મને જાણનારા પુરૂષોને સદ્દગતિ આપનાર તથા તેઓના ભયનો નાશ કરનાર અને યજ્ઞના ભાગને ગ્રહણ કરનાર ભગવાન છે તે તને શરણ આપો. ૧૯ વળી જે ત્રણ ગુણવાળા, ગુણથી રહિત વાસુદેવ–સંકર્ષણ–પ્રદ્યુમ્ન–અનિરૂદ્ધ એવી ચાર મૂર્તિને ધારણ કરનારા, વાપી આદિ પૂર્ત અને અગ્નિહોત્રાદિ ઇષ્ટિના ફળના ભાગને હરણ કરનાર, અજિત અને અતિશય વેગવાન ભગવાન છે તે પુણ્યશાળી ઋષિઓને નિરંતર આત્મપ્રાપ્તિરૂપ ગતિ આપો. ૨૦ તમે સર્વ એકચિત્ત થઇને લોકના સાક્ષી, જન્મરહિત, પ્રાચીન પુરૂષ, સૂર્યસમાન વર્ણવાળા, ઇશ્વર અને સર્વને ગતિ આપનારા પરમેશ્વરને પ્રણામ કરો કેમ કે, જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શેષશાયી નારાયણ પણ તે ઋષિ વાસુદેવને પ્રણામ કરે છે. ૨૧ હે ઉદાર રાજન્ ! તે અવ્યક્તાદિ લોકની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, મોક્ષનું સ્થાન

છે, સૂક્ષ્મ છે, સર્વનું પરમ સ્થાન છે; અચલ પદ છે અને સનાતન તત્વ છે કે, જેને મનોનિગ્રહ કરનારા સાંખ્ય યોગીઓ બુદ્ધિવડે વરેલા છે—બુદ્ધિવડે તેને પામેલા છે. ૨૨

स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं सूक्ष्मं परायणमचलं हि पदम् ॥
तत्सांख्ययोगिभिरुदारवृतं बुद्ध्या यतात्मभिरिदं सनातनम् ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

અધ્યાય ૧૭૫ મો—ભગવાને હયગ્રીવાવતાર ધારણ કરીને મધુ-કૈટભને માર્યા.

शौनक उवाच ॥ श्रुतं भगवतस्तस्य महात्म्यं परमात्मनः ॥
जन्म धर्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् ॥ १ ॥

શૌનક કહે છે કેઃ—પરમાત્મા ભગવાનનું માહાત્મ્ય તથા નારાયણરૂપે તેમનો ધર્મને ઘેર જન્મ એ અમે સાંભળ્યો. ૧ તેમજ મહાવરાહે ઉત્પન્ન કરેલી પુરાતન પિંડની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં જેમ જેની કલ્પના કરી છે ૨ તે પણ હે અનઘ ! હે બ્રહ્મન્ ! તમે જે રીતે કહ્યું તે રીતે અમે સાંભળ્યું. પણ પૂર્વે તમે કહી ગયા કે, સમુદ્રના કિનારા ઉપર ઈશાન કોણમાં હવ્ય અને કવ્યના ભોક્તા વિષ્ણુનું હયશિરારૂપ ભગવાન પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ જોયું હતું; તે રૂપ લોકના ધારણ કરનારા હરિએ કેવું ઉત્પન્ન કર્યું હતું ? અને હે મુનિ ? હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ હયશિરાનું રૂપ, તેનો પ્રભાવ, મોટાં સત્વોમાં તેની અપૂર્વતા, એ સર્વ જોઇને તથા દેવોના શ્રેષ્ઠનું એવું અપૂર્વ, અપાર બળવાળું, પવિત્ર હયશિરારૂપ જોઇને બ્રહ્માએ શું કર્યું ? ૩,૬ હે બ્રહ્મન્ ! હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! મહાપુરૂષે નિર્માણ કરેલા અને જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા એ પ્રાચીન રૂપ વિષે અમને એટલો સંશય છે તેનું નિરાકરણ કરો. ૭ હે બ્રહ્મન્ ! તમે અમને પવિત્ર કથાઓ કહીને પવિત્ર કરેલા છે. સૂત કહે છે કેઃ—જે જે કથાઓ ભગવાન વ્યાસે જનમેજય રાજાને કહેલી છે તે તે સર્વ વેદમાં પ્રમાણ કરેલી પુરાણની કથાઓ હું તમને કહીશ. ભગવાનની હયશિરા મૂર્તિની કથા સાંભળીને જનમેજય રાજાને પણ સંશય થયો હતો અને તેણે પણ તમારી પેઠેજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. જનમેજય કહે છે કેઃ—હે સત્તમ ! બ્રહ્માએ ઘોડાના મસ્તકને ધારણ કરનારા દેવના જે રૂપને જોયું હતું તે શાના અર્થે થયું હતું ? તે મને કહો. વૈશંપાયન કહે છે કેઃ—હે પૃથ્વીપતે ! આ લોકમાં જે જે દેહધારી પ્રાણી છે તે સર્વ ઈશ્વરની બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં પાંચ ભૂતથી આવિષ્ટ છે. ઈશ્વર જગતનો સરજનાર, પ્રભુ, નારાયણ અને વિરાટ્ છે. ૮,૧૨ વળી તે પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા, વરદાન આપનારો, સગુણ અને નિર્ગુણ છે. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હું તને પ્રાણીનો આત્યંતિક પ્રલય કહું તે તું સાંભળ. ૧૩ પૂર્વે જ્યારે જગત એક સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું ત્યારે પૃથ્વી તેમાં લય પામી ગઇ, જળ તેજમાં લય પામી ગયું, તેજ વાયુમાં લય પામી ગયું, ૧૪ વાયુ આકાશમાં લીન થયો, આકાશ મનમાં લીન થઇ ગયું, મન વ્યક્તમાં લીન થઈ ગયું, વ્યક્ત અવ્યક્તમાં લીન થયું, ૧૫ અવ્યક્ત પુરૂષમાં લીન થયું

અને પુરૂષ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઇ ગયો. તે સમયે સર્વ સ્થાનમાં અંધકાર માત્ર થઇ ગયો અને કાંઇ પણ જણાતું નહોતું. ૧૬ એ તમ–(અંધકાર)થી જગતનું કારણ પર "વ્યોમ" નામે બ્રહ્મ ઉત્પન્ન ગયું અને એ તમ મૂળ અમૃત–(ચૈતન્ય)ના વિષે અધિષ્ઠિત હતું. અર્થાત્ જેમ દોરડીમાં સર્પ જોવામાં આવે છે તે કહીંથી પણ ઉત્પન્ન થયેલો નથી, પરંતુ દોરડીમાં અધિષ્ઠિત છે, તેમ ચૈતન્યમાં પણ તેનો અધ્યાસ થયેલો હોવાથી તમ ચૈતન્યમાં અધિષ્ઠિત છે, એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એ બ્રહ્મ પુરૂષના શરીરમાં આશ્રય કરીને જગતના સમગ્ર પદાર્થરૂપે થયું છે. ૧૭ તેણે પુરૂષના શરીરનો આશ્રય કર્યો એટલે તેનું નામ "અનિરૂદ્ધ" પડ્યું અને તેનેજ "પ્રધાન" કહે છે. હે નૃપસત્તમ ! તેજ જ્યારે ત્રણ ગુણયુક્ત થયું ત્યારે અવ્યક્ત કહેવાયું. ૧૮ તે સમયે સમર્થ ભગવાન વિશ્વક્સેન દેવ નિર્વિશેષ, ચિન્માત્રાકાર, ચિત્તવૃત્તિસહિત યોગનિદ્રાને ધારણ કરીને જળમાં સૂતા હતા. ૧૯ તથા તે, અનેક ગુણને ઉત્પન્ન કરનારી વિચિત્ર સૃષ્ટિ (ઉત્પત્તિ) વાળા જગતને સરજવાનું ચિંતન કરતા હતા. તેના સૃષ્ટિને રચવાના વિચારથી આત્મારૂપ ગુણવાળું મહત્તત્ત્વ ઉપજ્યું. ૨૦ તેનાથી અહંકાર થયો તેને ચતુર્મુખ "બ્રહ્મા" કહે છે, એવી રીતે સર્વ લોકના પિતામહ ભગવાન કમળનેત્ર હિરણ્યગર્ભ કમળના વિષે અનિરૂદ્ધથી ઉત્પન્ન થયા, તે કમળના વિષે તેજસ્વી અને અદ્ભુત સરખા સનાતન પ્રભુ બ્રહ્મા બેઠા હતા. ૨૧,૨૨ તેમણે સર્વ લોકોને જળમય દીઠા. પછી તે પરમેષ્ઠી બ્રહ્મા પોતાના સત્વના વિષે સ્થિર થઇને ભૂતોના સમુદાયને સરજવા લાગ્યા. ૨૩ તેવામાં તે આદિ અને અંતરહિત દેવે સૂર્યના સરખી કાંતિવાળા તે કમળના એક પત્રમાં નારાયણે કરેલાં બે જળનાં બિંદુઓ જોયાં; તે મોટા ગુણવાળાં હતાં. તેમાનો એક બિંદુ મધના સરખો સુંદર કાંતિવાળો હતો. ૨૪,૨૫ તેમાંથી નારાયણની આજ્ઞાથી તમોગુણનું કાર્ય "મધુ" નામે દૈત્ય ઉપજ્યો. બીજો બિંદુ કઠિન હતો તે રજોગુણનું કાર્ય "કૈટભ" નામે દૈત્ય થયો. ૨૬ એવી રીતે તમોગુણ અને રજોગુણયુક્ત તે બે બળવાન અને શ્રેષ્ઠ દૈત્યો હાથમાં ગદા લઇને પદ્મના નાળને અનુસરીને બ્રહ્માની તરફ દોડ્યા. ૨૭ અને ત્યાં કમળમાં રહેલા અમાપ તેજવાળા બ્રહ્માને જોયા. તે સમયે બ્રહ્મા પ્રથમજ સુંદર દેહવાળા ચાર વેદને ઉત્પન્ન કરતા હતા. ૨૮ પાછી તે બે અસુરશ્રેષ્ઠોએ શરીરધારી વેદોને જોઇને બ્રહ્માના દેખતાં સહસા વેદોને પકડી લીધા. ૨૯ પછી તે શ્રેષ્ઠ દાનવો સનાતન વેદોને લઇને ઉતાવળેથી જળથી ભરેલા મહા સમુદ્રમાં પેશી ગયા. ૩૦ એવી રીતે વેદોનું હરણ થયું તેથી બ્રહ્માને મોટો શોક થયો અને તેથી વેદ વિનાના થયેલા બ્રહ્માએ ઇશાન (ઇશ્વર)ને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૩૧ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ–વેદ મ્હારૂં મુખ્ય નેત્ર છે અને વેદજ મ્હારૂં પરમ બળ છે, વેદજ મ્હારૂં મુખ્ય ધામ છે અને વેદજ મ્હારૂં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ છે. ૩૨ બે દાનવોએ બળાત્કારે મ્હારા વેદોનું હરણ કર્યું છે અને વેદ વિના મ્હારે સર્વ લોક અંધકારમય થઈ ગયા છે. ૩૩ હું લોકોની ઉત્તમ સૃષ્ટિ વેદો વિના શી રીતે કરૂં ? અરે ! વેદોનો નાશ થવાથી મ્હારાપર મોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે. ૩૪ આ દુઃખથી મ્હારૂં હૃદય બહુ ખેદ પામે છે અને હું આ તીવ્ર શોકથી અત્યંત દુઃખી છું. હું આ શોકના સાગરમાં ડુબ્યો છું તેમાંથી મને મુક્ત કરે એવું કોણ છે ? ૩૫ અને હું એવો કોને વહાલો છું કે, તે મ્હારા નાશ પામેલા વેદોને પાછા આણી આપે ? હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! હે બુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ ! એ પ્રકારે બોલતા બ્રહ્મદેવની બુદ્ધિ ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ અને તેથી તે

પ્રભુએ બન્ને હાથ જોડીને સર્વથી ઉત્તમ જપ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૩૬,૩૭ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ–હે બ્રહ્મહૃદય ! હે મ્હારા પૂર્વજ ! હે લોકના આદ્ય ! હે જગતમાં શ્રેષ્ઠ ! હે સાંખ્યયોગના ભંડાર ! હે પ્રભો ! તમને પ્રણામ છે. ૩૮ હે વ્યક્ત અને અવ્યક્તના ઉત્પન્ન કર્તા ! હે અચિંત્ય ! હે મોક્ષના માર્ગમાં સ્થિતિવાળા ! હે વિશ્વના ભોક્તા ! હે સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા ! હે અયોનિજ ! હે લોકધામ ! તમે સ્વયંભૂ છો અને હું તમારી કૃપાથી ઉત્પન્ન થયો છું. ૩૯ તમારાથી મ્હારો પ્રથમ માનસ જન્મ થયો છે તેનું દ્વિજો પૂજન કરે છે. મ્હારો બીજો પ્રાચીન જન્મ ચાક્ષુષ છે. ૪૦ તમારી કૃપાથી મ્હારો ત્રીજો મોટો જન્મ વાચિક થયો છે. હે વિભો ! તમારાથી મ્હારો ચોથો શ્રવણથી જન્મ થયો છે. ૪૧ તમારાથી મ્હારો ઉત્તમ જન્મ નાસત્યનો થયો છે તે પાંચમો છે. તમારાથી મ્હારો છઠ્ઠો જન્મ અંડજ થયો છે. ૪૨ હે પ્રભો ! અને આ " પદ્મજન્મા " એવો મ્હારો સાતમો જન્મ છે. હે ત્રણ ગુણરહિત દેવ ! હું પ્રત્યેક સૃષ્ટિ સમયે તમારો પુત્ર છું. આનો સ્પષ્ટાર્થ આ પ્રમાણે છે. અહંકારથી બ્રહ્મા થયા છે. તે પોતાના વિરાટ્સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને જે સમયે જે પ્રકાશે છે, તે સમયે તે ઉપજે છે, એવા વિચારથી વિરાટ્ના તેટલા જન્મ કહી બતાવે છે. માનસસૃષ્ટિ ભોગદ્વારા મનને તૃપ્ત કરે છે માટે વિરાટ્નો પ્રથમ જન્મ માનસ કહ્યો છે. પ્રપંચાત્મકરૂપ નેત્રનો ગુણ છે અને તે મનથી બાહ્ય છે, માટે તેને ચાક્ષુષ (નેત્રસંબંધી) બીજો જન્મ કહ્યો છે. વચન માત્રવડે મેરૂ–સ્વર્ગાદિની સ્થાપના કરી છે માટે તે ચાક્ષુષથી બાહ્ય છે કેમ કે, ચક્ષુથી તે જોવામાં આવતું નથી, માત્ર વાણીજ તેનું સ્થાપન કરે છે, માટે તે તેનાથી બાહ્ય તૃતીય જન્મ છે. દેવોએ સ્વર્ગાદિને ભોગ્યપણે પ્રતિપાદન કર્યા છે તે શ્રવણથી જાણવામાં આવે છે, માટે તે તેનાથી પણ બાહ્ય ચોથો જન્મ છે. " નાસત્ય " એવું નામ અશ્વિનીકુમારોનું છે તે ઘ્રાણેંદ્રિયના દેવતા છે. ઘ્રાણેંદ્રિયદ્વારા ગંધ–પ્રપંચ જાણવામાં આવે છે તે એનાથી પણ બાહ્ય છે માટે તે પાંચમો જન્મ છે. બ્રહ્માંડના દર્શનરૂપ સંસ્કારથી વાસનાત્મક સ્વપ્નનો પ્રપંચમય જન્મ તેનાથી પણ બાહ્ય છઠ્ઠો છે. તેનાથી બાહ્ય પાદ્મજન્મ છે. કેમ કે, **પદ્** ધાતુનો અર્થ જવું–પામવું એવો થાય છે. તે ઉપરથી વાસનાને પામવારૂપ સાતમો જન્મ છે. એનાથી પણ બાહ્ય શુદ્ધ ચિન્માત્ર આઠમો જન્મ છે. એ રીતે મ્હારા પ્રત્યેક કાર્યમાં તમે અનુગત છો માટે તમે પિતા છો અને હું પુત્ર છું. અર્થાત્ તમારી સત્તાવડે સાત પ્રકારનાં કાર્યરૂપે હું તમારો પુત્ર છું. ૪૩ હે પુંડરીકાક્ષ ! પ્રથમ શુદ્ધ સત્વથી તમારૂં શરીર ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તમે ઇશ્વર છો તથા આપ સ્વયંભૂને જે ઇશ્વરપણું પ્રાપ્ત થયું છે એજ તમને કર્મબંધ પ્રાપ્ત થયેલો છે–એજ સ્વભાવ છે. ૪૪ તમોએ મને વેદરૂપી નેત્ર આપીને નિર્માણ કરેલો છે તથા તમારા બળથી હું કાળને જીતનારો થયેલો છું. મ્હારા એ વેદને બે દૈત્યો લઇ ગયા છે માટે હું આંધળો થયો છું. ૪૫ હવે તમે જાગો. મ્હારાં નેત્ર મને આપો કેમકે હું તમને પ્રિય છું અને તમે મને પ્રિય છો. એ પ્રમાણે બ્રહ્માએ સર્વ દિશાએ મુખવાળા ભગવાનની સ્તુતિ કરી. ૪૬ તેથી ભગવાને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો અને વેદનું કાર્ય કરવા માટે તત્પર થયા. તે ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્યથી તથા મોટા યોગથી બીજો દેહ ધારણ કર્યો. ૪૭ અને ચંદ્રના સરખી કાંતિવાળું તથા રૂડી નાસિકાવાળું શરીર ધારણ કર્યું. તેમણે વેદના સ્થાનરૂપ ઘોડાનું શુભ મસ્તક હોય તેવું મસ્તક ધારણ કર્યું. ૪૮ તથા નક્ષત્ર અને તારાઓસહિત તેનું મસ્તક હોય તેવું તે

શોભવા લાગ્યું. તેની કેશવાળી સૂર્યના કિરણ સરખી તેજસ્વી થઇ. ૪૯ આકાશ અને પાતાળ તેના કાન થયા, પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર પૃથ્વી તેનું લલાટ થયું, ગંગા અને સરસ્વતી તેની જંઘાઓ થઇ, મોટા સમુદ્ર તેની ભમરો થઇ. ૫૦ સૂર્ય અને ચંદ્ર તેનાં નેત્ર થયાં, સંધ્યા તેની નાસિકા થઇ, ઓમ્કાર તેનો સંસ્કાર થયો અને વીજળી તેની જીહ્વા થઇ. ૫૧ હે રાજન્ ! "સોમપા" નામે પ્રખ્યાત પિતૃઓ તેના દાંત થયા, ગોલોક અને બ્રહ્મલોક તે મહાત્માના ઓઠ થયા. ૫૨ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગુણવાળી કાળરાત્રિ તેની ગ્રીવા થઇ એવી રીતે અનેક મૂર્તિઓથી વીંટાયલું હયશિરારૂપ ધારણ કરીને. ૫૩ તે ભગવાન પ્રભુ અંતર્ધાન થયા અને તેમણે સમુદ્રના જળના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં રસાતળના વિષે જઇને પછી પરમ યોગધારણ કરીને શિક્ષાયુક્ત સ્વરે ઉદ્ગીથ સ્વરનો ઉચ્ચાર કર્યો. તે અનુનાદવાળો, સર્વ પ્રકારે સ્નિગ્ધ તથા સર્વ પ્રાણીને હિતકર અને ગુણ આપનારો સ્વર પૃથ્વીની અંદર થયો. તે સાંભળીને તે બન્ને અસુરો વેદોને પ્રતિજ્ઞાથી બાંધીને અને રસાતળમાં નાંખીને જ્યાંથી શબ્દ સંભળાતો હતો ત્યાં ગયા. એવામાં ભગવાન હયશિરાદેવ રસાતળમાં રહેલા વેદોને ત્યાંથી લઇને જતા રહ્યા અને પુનઃ બ્રહ્માને આપ્યા ત્યારે તે પોતાની પ્રકૃતિને પામ્યા—સ્વસ્થ થયા. ૫૪,૫૮ પછી તે મહા સમુદ્રના કિનારે ઇશાન કોણમાં અશ્વના શિરનું સ્થાપન કર્યું અને તે સમયથી તે અશ્વશિરા ભગવાન વેદના સ્થાનરૂપ થયા. ૫૯ પછી મધુ અને કૈટભ દાનવોએ જ્યાંથી સ્વર આવતો હતો ત્યાં જઇને જોયું તો કાંઇ દીઠું નહિ, તેથી ઉતાવળે પાછા પોતાના સ્થાનમાં આવ્યા અને જોવા લાગ્યા તો, જ્યાં વેદ મૂકયા હતા તે સ્થળ શૂન્ય દીઠું; તેથી અતિશય બળવાન તે બન્ને દૈત્યો ઉત્તમ વેગ ધારણ કરીને, પુનઃ તે રસાતળથી ઉપડયા અને જ્યાં સર્વના આદિ પુરૂષ ભગવાન હતા ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. તો ચંદ્રના સરખા નિર્મળ, શ્વેતવર્ણના અનિરૂદ્ધ શરીરમાં રહેલા, અપાર પરાક્રમવાળા અને પુનઃ પણ નિદ્રાયોગને ધારણ કરી સૂતેલા તેમને જોયા. ૬૦,૬૩ તેમણે જળની ઉપર પોતાના શરીર જેવડી શય્યા કલ્પેલી હતી. તેના ઉપર નાગની ફણનું છત્ર હતું તથા તે શય્યા જ્વાળાની પંક્તિથી ચારે બાજૂ વીંટાયલી હતી. ૬૪ તે ભગવાન નિર્મળ, સત્વગુણસંપન્ન અને સુંદર કાંતિવાળા હતા. તેને જોઇને દાનવોમાં શ્રેષ્ઠ તે બન્ને મોટું હાસ્ય કરવા લાગ્યા. ૬૫ તથા રજોગુણ અને તમોગુણથી વીંટાઇને આ પ્રમાણે બોલ્યા કે,—આ શ્વેત પુરૂષ નિદ્રા ધારણ કરીને સૂઇ ગયો છે. ૬૬ એણે નિશ્ચય રસાતળમાંથી વેદોનું હરણ કર્યું છે. એ કોનો પુત્ર છે અને એ કોણ છે તથા એ શા માટે મસ્તકપર નાગછત્ર ધારણ કરીને સૂઇ રહ્યો છે. ૬૭ એ પ્રમાણે વચન બોલીને તે ભગવાનને જગાડવા લાગ્યા. ભગવાન પુરૂષોત્તમ પણ તેમને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા જાણીને જાગ્રત થયા. ૬૮ અને તે બન્ને અસુરોને જોઇને યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. પછી તે બન્ને દૈત્ય અને નારાયણનું યુદ્ધ થયું. ૬૯ તેમાં હયશિરા ભગવાને બ્રહ્માનું હિત કરવા માટે રજોગુણ તથા તમોગુણથી આવિષ્ટ થયેલા મધુ અને કૈટભ બન્ને દૈત્યોને હણ્યા. ભગવાને "મધુ" નામે દૈત્યને હણ્યો તેથી મધુસૂદન કહેવાય છે. ૭૦ એ રીતે એ બન્ને દૈત્યનો વધ કરીને તથા બ્રહ્માને વેદ પાછા લાવી આપીને પુરૂષોત્તમે બ્રહ્માના શોકને દૂર કર્યો. ૭૧ પછી વેદોથી સત્કાર પામેલા અને ભગવાનની સહાયવાળા બ્રહ્મદેવે સ્થાવર—જંગમ સઘળા લોકોનું નિર્માણ કર્યું. ૭૨ પછી ભગવાન લોકને ઉત્પન્ન કરવાની શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિ પિતામહને

આપીને જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં પાછા અંતર્ધાન થયા. ૭૩ એ પ્રમાણે ભગવાન હયશિરા હરિ પ્રકટ થયા હતા. ભગવાનનું એ રૂપ વરદાનને આપનારૂં, પ્રાચીન અને પ્રખ્યાત છે. ૭૪ ભગવાને હયશિરારૂપ ધારણ કરીને તે બન્ને દાનવને હણ્યા પછી પુન; પ્રવૃત્તિધર્મના અર્થે તેજ શરીર ધારણ કર્યું હતું. ૭૫ જે પુરૂષ આ હયશિરા ભગવાન આખ્યાનને નિરંતર સાંભળે છે, પાઠ કરે તેના અધ્યયનનો નાશ કોઇ કાળે થાય નહિ. ૭૬ પાંચાલે, દેવે બતાવેલા માર્ગે ચાલીને, ઉગ્ર તપ કરીને અને હયશિરા દેવનું આરાધન કરીને વેદનો ક્રમ* પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૭૭ હે રાજન્! તેં મને જે પૂછયું હતું તે આ હયશિરાનું આખ્યાન મેં તને કહ્યું. એ આખ્યાન પ્રાચીન અને વેદના પ્રમાણુવાળું છે. ૭૮ ભગવાન કોઇ કાર્ય કરવાના અર્થે જે જે દેહ ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે તે દેહ પોતે પોતાની મેળે વિકાર ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરી શકે છે. ૭૯ ભગવાન વેદના નિધિ છે. એજ શોભાયમાન દેવ તપના પણ નિધિ છે. એજ દેવ યોગરૂપ, સાંખ્યરૂપ, શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મરૂપ, હવિરૂપ અને વ્યાપક છે. ૮૦ વેદ, યજ્ઞ, તપ અને ગતિ એ સર્વ નારાયણના આધીન છે તથા તે સર્વ નારાયણનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. ૮૧ નારાયણુજ પરમ સત્ય છે અને ઋત પણ નારાયણરૂપજ છે. તેમજ જેને આચરવાથી પુનઃ સંસારબંધનમાં પડવું પડે નહિ એવો ધર્મ પણ નારાયણાત્મક છે. ૮૨ વળી પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ પણ નારાયણાત્મક છે. પૃથ્વીમાં જે શ્રેષ્ઠ ગંધ છે તે પણ નારાયણનું સ્વરૂપ છે. ૮૩ હે રાજન્! જળનો ગુણ રસ પણ નારાયણાત્મક છે. તેમજ તેજનો ગુણ રૂપ પણ નારાયણસ્વરૂપ છે. ૮૪ વાયુનો ગુણ સ્પર્શ અને આકાશમાંથી ઉપજેલો ગુણ શબ્દ પણ નારાયણાત્મક છે. ૮૫ "મન" નામે ભૂત કે, જેનો "અવ્યક્ત" નામે ગુણ છે તે તથા કાળ અને તારાઓનું ગમન, એ સર્વ નારાયણાત્મક છે. ૮૬ નારાયણુજ પરમ કીર્તિ, શ્રી અને લક્ષ્મી દેવતા છે. નારાયણુજ ઉત્તમ સાંખ્ય તથા યોગ છે. ૮૭ જે જે ભાવોનું કારણ પુરૂષ છે અને જે જે ભાવોનું કારણ પ્રધાન છે, તેમજ સ્વભાવ, કર્મ અને દૈવ, એ જેઓનાં કારણ છે તે સર્વ ભાવો નારાયણાત્મક છે. ૮૮ અધિષ્ઠાન, કર્તા, અનેક પ્રકારનાં કારણો, અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ અને દૈવ, એ પાંચે કારણોની સ્થિતિ પણ નારાયણના વિષેજ છે. જે પુરૂષો સર્વ જગ્યાએ લાગુ પડે એવા હેતુઓવડે તત્ત્વની જીજ્ઞાસા રાખે છે તે પુરૂષોનું તત્ત્વ પણ મહાયોગી પ્રભુ નારાયણજ છે, બ્રહ્મલોકાદિસહિત બ્રહ્માદિ દેવો, મહાત્મા ઋષિઓ, સાંખ્યાચાર્યો, યોગાચાર્યો તથા આત્માને જાણનારા યતિઓ, એ સર્વના વિચારને પરમાત્મા કેશવ જાણે છે પણ તેઓ તેના વિચારને જાણતા નથી. ૮૯,૯૨ લોકોમાં જે કોઇ મનુષ્યો દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરે છે, દાન આપે છે તથા મોટું તપ કરે છે. ૯૩ તે સર્વના આશ્રયભૂત ભગવાન વિષ્ણુ છે. એ ભગવાન પોતાના ઐશ્વર્યને ધારણ કરીને સર્વ પ્રાણીમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે તેથી તે વાસુદેવ કહેવાય છે. ૯૪ એ દેવ નિત્ય તથા શ્રેષ્ઠ મહર્ષિ છે, મોટી વિભૂતિવાળા છે, ગુણોથી રહિત છે. વળી જેમ ઋતુમાં ઋતુની સાથે યુક્ત થયેલો કાળ ગુણવાળો થાય છે, તેમ તે (ભગવાન) પણ ગુણોની સાથે તત્કાળ સંયોગ કરી શકે છે. તે મહાત્માની ગતિને કોઇ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, તેમ કોઈ તેની અગતિને પણ જોઇ

---

* પાછલો પાછલો શબ્દ પડયો મૂકીને, આગલો આગલો શબ્દ લેતા જવું તેને "ક્રમ" કહે છે. જેમ—અગ્નિમીળે ઈળે પુરોહિતં પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય યજ્ઞસ્ય દેવ દેવમૃત્વિજં ઇત્યાદિ.

શકતું નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ મહર્ષિઓજ નિરંતર ગુણોવડે અધિક એવા તે પુરૂષને જૂએ છે-જાણે છે. ૯૬

नैवास्य विंदंति गतिं महात्मनो न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति ॥
ज्ञानात्मकाः संति हि ये महर्षयः पश्यंति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ॥ ९६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

અધ્યાય ૧૭૬ મો-સાંખ્ય-યોગ વગેરેનું કથન.

जनमेजय उवाच ॥ अहो ह्येकांतिनः सर्वान् प्रीणाति भगवान् हरिः ॥
॥ विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान् स्वयम् ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે કે:-ભગવાન હરિ પોતાના સર્વ એકાંતિક ભક્તોને પ્રસન્ન કરે છે તથા વિધિપૂર્વક યોજેલા પૂજનને ગ્રહણ કરે છે એ આશ્ચર્ય છે. ૧ આ લોકમાં જે પુરૂષોની વાસનાઓ નષ્ટ થએલી છે તથા જેઓ પુણ્ય અને પાપ બન્નેથી રહિત છે તેઓને ગુરૂસંપ્રદાયથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેવડે તેઓ વાસુદેવને જાણે છે અને પુરૂષોત્તમને પામે છે; પણ જે પુરૂષો ભગવાનના નિષ્કામ ભક્ત છે તેઓ તો પરમપદને પામે છે. એકાંતિક ભક્તોનો નિષ્કામ ધર્મ નિશ્ચય નારાયણને પ્રિય છે, કેમ કે; તેથી તેઓ અનિરૂદ્ધ, સંકર્ષણ અને પ્રદ્યુમ્ન, એવી ત્રણ ગતિને પામ્યા વિના-એ ત્રણનું ઉપાસન કર્યા વિનાજ વાસુદેવને પામે છે, ૨-૪ જે પુરૂષો ઉપનિષદસહિત વેદોને રૂડી રીતે વિધિપૂર્વક ભણે છે તથા તેનું આવર્તન કરે છે તથા જેઓ સંન્યાસીના ધર્મને આચરે છે. ૫ તેઓના કરતાં પણ એકાંતિક ભક્તોની ગતિ ઉત્તમ છે એમ હું જાણું છું. હે વિભો ! એ ધર્મ કોણે કહ્યો ? કોઇ દેવ કે, કોઇ ઋષિએ એ ધર્મ કહ્યો છે ? ૬ તથા એકાંતિક ભક્તોનો આચાર કેવો હોય છે ? તેમજ તે આચાર ક્યારે ઉત્પન્ન થયો ? તમે એ મ્હારા સંશયનું નિવારણ કરો કેમ કે, એ વિષે મને મોટું કુતૂહલ છે. ૭ વૈશંપાયન કહે છે કે:-જ્યારે કૌરવ અને પાંડવના સંગ્રામમાં બન્ને તરફનાં સૈન્ય યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયાં અને અર્જુન યુદ્ધ કરવામાં ઉદાસ થયો ત્યારે ભગવાને ગીતાનું કથન કર્યું હતું. ૮ તથા તેમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસનામાર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું તે મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. એ ધર્મ ગહન છે અને પુણ્યહીન પુરૂષોથી જાણી શકાય તેવો નથી. ૯ વળી પૂર્વે આદિ (કૃત) યુગમાં તેને સામવેદના પ્રમાણવાળો કહેલો છે. અર્થાત્ જેમ સામવેદનું **तत्त्वमसि** મહાવાક્ય અધિકારીને તત્કાળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વૈષ્ણવ ધર્મ પણ શમાદિ ગુણવાળા પુરૂષોને તત્કાળ ફળ આપે છે. યોગશાસ્ત્રમાં પણ "તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાને સમાધિલાભ થાય છે" એમ કહીને પછી કહ્યું છે કે, મૃદુતીવ્ર, મધ્યતીવ્ર અને અતિતીવ્ર વૈરાગ્યવાળાઓને અનુક્રમે ઉતાવળે, વધારે ઉતાવળે અને અતિશય ઉતાવળે સમાધિલાભ થાય છે તથા ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી તો સર્વ કરતાં ઉતાવળે સમાધિલાભ થાય છે. માટે વૈષ્ણવ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. એ ધર્મને મહાદેવ ધારણ કરે છે તથા નારાયણ પણ ધારણ કરે છે. ૧૦ હે મહારાજ ! એજ

અર્થ ઋષિઓની મધ્યે કૃષ્ણ અને ભીષ્મના સાંભળતાં મહાભાગ નારદને અર્જુને પૂછેલો હતો, ૧૧ તથા હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મને પણ ગુરૂએ એજ અર્થ કહ્યો હતો અને તે સભામાં નારદે પણ તેજ પ્રમાણે કહ્યું હતું, તે તું સાંભળ. ૧૨ હે પૃથ્વીપાલ ! જ્યારે નારાયણના મુખથી બ્રહ્માનો *માનસ જન્મ થયો, ત્યારે નારાયણ એ ધર્મથી દૈવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરતા હતા. પછી માત્ર ફીણ પીને નિર્વાહ કરનારા ઋષિ(ફેનપા)ઓએ તે ધર્મ આચર્યો. ૧૩,૧૪ ફેનપા ઋષિઓની પાસેથી વૈખાનસ વૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મ આચર્યો અને વૈખાનસની પાસેથી સોમે એ ધર્મ આચર્યો. પછી એ ધર્મ લુપ્ત થયો. કેહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે, માનસ એટલે સ્થૂલ સમિત્, કુશ, ઘૃત, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ આદિ ઉપકરણ, શાલગ્રામ, બ્રાહ્મણાદિ પ્રતિમાનું આલંબન, દૈવ અને પિત્ર્યધર્મ, નારાયણે કહ્યો અને તે ફેનપા આદિ ઋષિઓએ આચર્યો. અર્થાત્ અગ્નિ, શાલગ્રામની પ્રતિમા આદિ સ્થૂલ આલંબનોમાં એકાગ્રપણે નિરંતર આદર રાખીને ઘણા કાળ સુધી દૃષ્ટિ રાખી રહેવાથી તે અગ્નિ આદિનું ચેતન રૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ દોરડીમાં સર્પનો અધ્યાસ થાય છે, તેમ ચેતન અગ્નિ આદિમાં જડ અગ્નિ આદિનો અધ્યાસ થયેલો છે. જેમ દોરડીમાં અધ્યસ્ત સર્પ ઉપર ઘણીવાર જોઇ રહેવાથી સર્પ નિવૃત્ત થઇ જાય છે અને દોરડી ભાસે છે, તેમ અગ્નિ આદિના વિષે પણ તીવ્ર અભિનિવેશપૂર્વક જોવાથી તેની જડતા નિવૃત્તિ થાય છે અને ચૈતન્ય પ્રકાશે છે. આ ધારણાને યોગશાસ્ત્રમાં "મહાવિદેહા" કહે છે. એના વિષે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે " બહાર અકલ્પિત વૃત્તિને " મહાવિદેહા " કહે છે, એનો સંયમ કરવાથી પ્રકાશને આવરણ કરનારા પદાર્થનો ક્ષય થાય છે. " દેહનું વિસ્મરણ થવાની સાથે જે બાહ્ય આકારરૂપ વૃત્તિ થવી તેને " અકલ્પિતા વૃત્તિ " કહે છે. એ વિનાની બીજી વૃત્તિને "કલ્પિતા વૃત્તિ" કહે છે. એ ધારણા સિદ્ધ થાય તોજ પ્રતિમાદિની જડતા અંતર્ધાન થાય, નહિ તો ન થાય તેજ પ્રમાણે અનંત ચૈતન્યમાં પરિચ્છેદ (અનેકપણા)નો અધ્યાસ થયેલો છે તે પણ તેજ પ્રમાણે જોવાથી નિવૃત્ત થઇને ચૈતન્યનું અનંતપણું ભાસે છે. ૧૫ હે રાજન્ ! જ્યારે બ્રહ્માનો બીજો ચાક્ષુષ જન્મ થયો ત્યારે પિતામહે સોમથી એ ધર્મ સાંભળ્યો ૧૬ હે નૃપ ! એ નારાયણાત્મક ધર્મ પિતામહે રૂદ્રને કહ્યો અને રૂદ્ર કૃતયુગમાં એ યોગને ધારણ કરીને રહેતા હતા. ૧૭ પછી તેમણે સર્વ વાલખિલ્ય ઋષિઓને એ ધર્મ શીખવ્યો. પછી તે દેવની માયાથી તે યોગ અંતર્ધાન થયો. તાત્પર્ય કે, ચક્ષુથી ગ્રહણ થાય એવો તેજ સંબંધી એ યોગ છે માટે એને ચાક્ષુષ જન્મ કહેલો છે. એનો પ્રકાર એવો છે કે સૂર્યાદિના કિરણરૂપ તેજ અથવા અત્યંત ઘન, શુક્લ અને પ્રકાશિત અંધકાર જેવું-જેમાં સમસ્ત વિશેષરૂપ જોવામાંજ ન આવે એવા તેજના વિષે દૃષ્ટિ ધારણ કરતાં કરતાં દેહનું વિસ્મરણ થાય ત્યારે વિશ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે. એ યોગનો બીજો પ્રકાર છે. આ તથા પૂર્વે કહ્યો તે બે બાહ્યાલંબન યોગ કહેવાય છે ૧૮ બ્રહ્માનો ત્રીજો જન્મ વાચિક થયો તે મોટો જન્મ છે. હે રાજન્ ! એના વિષે નારાયણથી એ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૯ "સુપર્ણ" નામે ઋષિએ પુરૂષોત્તમ પાસેથી સારી રીતે

---

* માનસ આદિ સાત જન્મમાંથી પૂર્વ પૂર્વ જન્મનું ઉત્તર ઉત્તર જન્મ કારણ છે. માટે પૂર્વના જન્મમાં ઉત્તરનો જન્મ અનુગત છે, પણ ઉત્તરમાં પૂર્વ અનુગત નથી. કાર્યમાં કારણ અનુગત હોય છે પણ કારણમાં કાર્ય અનુગત હોતું નથી.

તપ કરીને, ઇંદ્રિય દમન કરીને તથા નિયમ આચરીને એ ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો. ૨૦ આ ઉત્તમ ધર્મની સુપર્ણઋષિએ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી હતી તેથી એ વ્રત "ત્રિસૌપર્ણ" કહેવાય છે. ૨૧ એ વ્રત ઋગ્વેદના પાઠમાં પઠન કરેલું છે. તે અતિ દુશ્ચર વ્રત છે. હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! સુપર્ણની પાસેથી એ સનાતન ધર્મ જગતના આયુષ્યભૂત વાયુએ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એમ કહેવાય છે, અને વાયુ પાસેથી વિઘસાશી ઋષિઓએ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૨૨,૨૩ તેઓની પાસેથી એ ઉત્તમ ધર્મ સમુદ્રે પ્રાપ્ત કર્યો અને પછી એ ધર્મ અંતર્ધાન થયો, તે નારાયણના વિષે રહ્યો. તાત્પર્ય કે, યોગનો ત્રીજો પ્રકાર અંતરાવલંબન છે. એ પ્રકારમાં વાણીમાત્રથી થતા જપાદિનો સમાવેશ થાય છે. મંત્રના અર્થનું ચિંતન કરીને જપ કરવો અને તેમાં પણ માતૃકાસ્મરણને તજીને મંત્રના અર્થ માત્રનું ધ્યાન કરવું તથા એમ ધ્યાન કરતાં કરતાં ચિત્તવૃત્તિ તદાકાર થઈ જવાથી પૂર્વની પેઠે વિશ્વરૂપનું દર્શન થઇને ચિન્માત્ર સ્થિતિમાં રહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૪ હે પુરૂષવ્યાઘ્ર ! જ્યારે પુનઃ મહાત્મા બ્રહ્મના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થયેલી સૃષ્ટિ થઇ ત્યારે એ ધર્મ શી રીતે પ્રાપ્ત થયો ! તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨૫ જ્યારે ભગવાન નારાયણે જગતની ઉત્પત્તિ કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે જગતની ઉત્પત્તિ કરે એવા પુરૂષનું ચિંતન કર્યું ૨૬ એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં નારાયણના કાનમાંથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરનાર પુરૂષ બ્રહ્મા ઉપન્યા, તેને જગત્પતિ નારાયણે કહ્યું કેઃ—હે પુત્ર ! તું મુખથી અને ચરણથી સર્વ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કર. હે સુવ્રત ! હું ત્હારૂં કલ્યાણ કરીશ તથા તને બળ અને તેજ આપીશ. ૨૭,૨૮ તું મ્હારી પાસેથી આ "સાત્વત" નામના ધર્મનું ગ્રહણ કર તથા તેવડે તું સત્યયુગની ઉત્પત્તિ કરીને યથાવિધિ તેની સ્થાપના કર. ૨૯ પછી તેણે ભગવાન નારાયણને પ્રણામ કર્યા તથા રહસ્ય અને સંગ્રહસહિત તથા આરણ્યકસહિત નારાયણના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મનું તેણે ગ્રહણ કર્યું. નારાયણે અમિત તેજવાળા બ્રહ્માને એ ધર્મનો ઉપદેશ કરીને કહ્યું કે,—તું યુગના ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો થઇશ તથા તું નિષ્કામ કર્મને પણ ઉત્પન્ન કરીશ. એમ કહીને તે દેવ જે સ્થળમાં અવ્યક્ત રહેલું હતું તે સ્થાનમાં—અંધકારની પાર ગયા. ૩૦—૩૨ પછી વરદાનને આપનાર લોકના પિતામહ દેવ બ્રહ્માએ સ્થાવર—જંગમ સમગ્ર લોકને ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૩ તે સમયે પ્રથમ ઉત્તમ કૃતયુગ પ્રવર્ત્યો અને લોકમાં સાત્વત ધર્મ વ્યાપીને સ્થિર થયો ૩૪ એજ આદિ ધર્મવડે લોકોને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માએ દેવના દેવ હરિ—સમર્થ નારાયણનું પૂજન કર્યું. ૩૫ પછી બ્રહ્માએ ધર્મની સ્થિતિના અર્થે તથા લોકોના હિતના અર્થે તે ધર્મ સ્વારોચિષને અને સ્વારોચિષે તે ધર્મ પોતાના પુત્ર શંખપદને એકાગ્ર થઇને ભણાવ્યો. ૩૭ હે ભારત ! શંખપદે પણ પોતાના ઔરસ પુત્ર દિશાઓના પાળનાર સુવર્ણાભને ધર્મ શીખવાડયો. પછી જ્યારે ત્રેતાયુગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે પુનઃ એ ધર્મ અંતર્ધાન થયો. અનાહત નાદ એ ધર્મનું મૂળ છે, અથવા જેને "દેવનાદ" કહે છે કે, જે કાનથી સંભળાય છે, તેનું શ્રવણ કરતાં કરતાં નાદ માત્રને સાંભળીને ચિન્માત્ર સ્થિતિમાં રહેવું એ યોગનો ચોથો પ્રકાર છે ૩૮ હે ઉત્તમ પાર્થિવ ! બ્રહ્માના પાંચમા નાસત્ય જન્મમાં કમળનેત્ર ભગવાન નારાયણ પ્રભુએ એ ધર્મ બ્રહ્માના દેખતાં કહ્યો હે નૃપ ! ભગવાન્ સનત્કુમારે એ ધર્મનું ત્યાંથી પઠન કર્યું ૩૯,૪૦ હે કુરૂશાર્દૂલ ! સનત્કુમારની પાસેથી "વીરણ" નામે પ્રજાપતિએ સત્યયુગના આદિ કાળમાં એ ધર્મનું અધ્યયન કરીને તે ધર્મ રૈભ્યમુનિને આપ્યો. રૈભ્યે પોતાના શુદ્ધ અને દૃઢ વ્રતવાળા પુત્ર

સુવેધાને આપ્યો. ૪૧,૪૨ તેણે "કુક્ષિ" નામે ધર્મવાન દિક્પાળને તે ધર્મ આપ્યો, એ પછી તે નારાયણના મુખમાંથી ઉપજેલો ધર્મ અંતર્ધાન થયો. અર્થાત્ ગંધના વિષે ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તથા એ અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગંધનો અંશ તજીને સંવિત્ (વેદના જ્ઞાન) માત્ર સ્થિતિમાં રહેવું એ યોગનો પાંચમો પ્રકાર છે. ૪૩ અંડજ જન્મના વિષે નારાયણના બ્રહ્મા ઉપજ્યા તથા પુનઃ એ ધર્મ નારાયણના મુખથી ઉત્પન્ન થયો. ૪૪ અને હે રાજન્! બ્રહ્માએ તે ગ્રહણ કર્યો અને વિધિ પૂર્વક તેનો પ્રયોગ કર્યો. હે નૃપ! બ્રહ્માએ પછી "બર્હિષદ" નામે મુનિઓને તે ધર્મ ભણાવ્યો. ૪૫ બર્હિષદની પાસેથી તે ધર્મ સંપૂર્ણ સામવેદને ભણેલા એવા "જ્યેષ્ઠ" નામે બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થયો. એ જ્યેષ્ઠ સામ ભગવાનને પ્રિય છે. ૪૬ જ્યેષ્ઠની પાસેથી અવિકંપન રાજાને પ્રાપ્ત થયો. હે રાજન્! પછી ભગવાન પ્રભુનો એ ધર્મ અંતર્ધાન થયો. અર્થાત્ બ્રહ્માનો આ સૂત્રાત્મા જન્મ છે, તેના વિષે ધારણા સિદ્ધ કરવાથી **अहं ब्रह्मास्मि** વાક્યના શ્રવણ માત્રથી કૃતકૃત્યતા થાય છે, નિર્વિકલ્પ સમાધિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ છઠ્ઠો યોગ સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. ૪૭ હે નૃપ! હવે બ્રહ્માનો સાતમો જન્મ કે, જે પદ્મમાંથી થયો છે તેના વિષે પણ નારાયણે એ ધર્મ યુગના આદિમાં લોકના ધારણ કરનાર શુદ્ધ પિતામહને કહેલો છે. પિતામહે એ ધર્મ પૂર્વે દક્ષને કહ્યો હતો. ૪૮-૪૯ દક્ષે પોતાના મોટા દૌહિત્ર સૂર્યને એ ધર્મ આપ્યો. સૂર્યની પાસેથી એ ધર્મ વિવસ્વાનને પ્રાપ્ત થયો. ૫૦ ત્રેતાયુગના આદિ કાળમાં એ ધર્મ વિવસ્વાનની પાસેથી મનુને મળ્યો. મનુએ લોકના કલ્યાણના અર્થે પોતાના ઇક્ષ્વાકુ પુત્રને એ ધર્મ આપ્યો: ૫૧ અને ઇશ્વાકુની પાસેથી એ ધર્મ લોકોમાં પ્રસર્યો અને સ્થિર થઈને રહ્યો. જ્યારે તે ધર્મ ક્ષય પામશે ત્યારે, હે નૃપ! તે પુનઃ નારાયણની પાસે જશે, અર્થાત્ યોગનો આ સાતમો પ્રકાર અંતર્યામીની ઉપવાસનાનો છે, એ વિષે ગીતામાં* કહેલું છે. ૫૨ હે નૃપોત્તમ! પૂર્વે મેં તને યતિઓનો ધર્મ પણ ભગવદ્ગીતામાં સંક્ષેપથી કહેલો છે ૫૩ હે નૃપ! એ ધર્મ જગતના નાથ સાક્ષાત્ નારાયણની પાસેથી નારદે રહસ્ય અને સંગ્રહ સુદ્ધાં પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ૫૪ હે રાજન્! એ પ્રમાણે એ મોટો ધર્મ આદ્ય અને સનાતન છે તથા એ સમજાવો તથા આચરી શકવો પણ કઠિન છે. ભગવાનના જે સાત્વત ભક્તો છે તેઓ માત્ર એને નિરંતર ધારણ કરે છે. ૫૫ એ ધર્મનું જ્ઞાન થવાથી તથા તેના કર્મનો સારી રીતે પ્રયોગ કરવાથી તેમજ અહિંસા ધર્મ પાળવાથી સમર્થ પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ૫૬ એની ઉપાસનામાં કોઈ વખત કેવળ વાસુદેવની, કોઈ વખત વાસુદેવ અને સંકર્ષણની, કોઈ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ અને પ્રદ્યુમ્નની અને કોઈ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ ચારેની ઉપાસના અધિકાર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ કે, ચાર વ્યૂહની ઉપાસના કરવાની વ્યવસ્થા છે. ૫૭ ભગવાનજ નિર્મમ અને નિષ્કળ એવા ક્ષેત્રજ્ઞ છે તેના તેજ પાંચ ભૂતના ગુણો કરતાં અધિક ગુણવાળો જીવ છે. અર્થાત્ જીવ અને હરિમાં ભિન્નતા નથી. ૫૮ હે રાજન્! પાંચે ઇન્દ્રિયને પ્રેરણા કરનાર મન તથા

---

* "इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्" ॥ अ. ४ श्लो. १

ભાવાર્થ:-હે અર્જુન! મેં નાશરહિત આ યોગ સૂર્યને કહ્યો હતો અને સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો તથા મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો.

અહંકાર પણ હરિનું જ સ્વરૂપ છે. એ બુદ્ધિમાન હરિ લોકને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને એજ લોકનો લય કરનાર પણ છે. ૫૯ તે કર્તા અને અકર્તા છે તથા તે કાર્ય અને કારણ છે. હે રાજન્! તે અવ્યય પુરૂષની જેમ ઇચ્છા થાય છે તેમ ક્રીડા કરે છે. ૬૦ હે નૃપસત્તમ! ગુરૂની કૃપાથી મેં તને એ એકાંત ધર્મ કહ્યો, એ ધર્મ અકૃતાત્મા (અજીતેંદ્રિય) પુરૂષોના સમજવામાં આવે એવો નથી. ૬૧ હે નૃપ! એકાંતિક પુરૂષો ઘણા દુર્લભ છે. હે કુરૂનંદન! જો એકાંતિક, અહિંસક, ઇંદ્રિયજીત અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારા પુરૂષોવડે જગત વ્યાપ્ત થાય તો તે સત્યયુગ થાય અને સર્વ લોકો કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરે. ૬૨,૬૩ હે ભૂપતે! એ રીતે બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ અને ધર્મજ્ઞ મ્હારા ગુરૂ ભગવાન વ્યાસમુનિએ ધર્મરાજાને કહ્યું હતું. ૬૪ હે રાજન્! એ ધર્મ તેણે કૃષ્ણ અને ભીષ્મના સાંભળતાં ઋષિઓની સમક્ષ કહ્યો હતો તથા તે (વ્યાસ)ને પણ અત્યંત મોટું તપ કરનારા નારદે પૂર્વે એ નારાયણના ધર્મનું કથન કર્યું હતું, ૬૫ એ દેવ સર્વથી શ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મ, શ્વેત, ચંદ્રના સરખા કાંતિવાળા અને અવિનાશી છે. તથા જે તેના એકાંતિક ભક્ત હોય છે તેજ તેને પામે છે. ૬૬ જનમેજય કહે છે કેઃ—એ પ્રમાણે ઘણા પ્રકારનો તે ધર્મ જ્ઞાની પુરૂષોએ સેવેલો છે ત્યારે બીજા ઘણા બ્રાહ્મણો જે અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરે છે તેઓ એ ધર્મને શા માટે આચરતા નથી? ૬૭ વૈશંપાયન કહે છે કેઃ—હે રાજન્! દેહને બંધન કરવાને ત્રણ પ્રકૃતિઓ બનાવેલી છે. હે ભારત! તેને "સાત્વિકી" "રાજસી" અને "તામસી" કહે છે. ૬૮ હે કુરૂકુળને ધારણ કરનાર! દેહરૂપી બંધનવાળા જીવોમાં સાત્વિક પુરૂષ શ્રેષ્ઠ કહેલો છે અને તે પુરૂષની બુદ્ધિ મોક્ષના અર્થે નિશ્ચિત થાય છે. ૬૯ સાત્વિક ગુણવાળો પુરૂષ બ્રહ્મજ પુરૂષને જાણે છે અને તેથી નારાણાત્મક મોક્ષને સાત્વિક કહેલો છે. ૭૦ પુરૂષ પુરૂષોત્તમનું ચિંતન કરવાથી પોતાના ઇચ્છિત ફળને પામે છે. એવા જે એકાંત ભક્તિવાળા પુરૂષો હોય છે તેઓ નારાયણ પરાયણજ હોય છે. મોક્ષધર્મને આશ્રય કરનારા બુદ્ધિમાન યતિઓની તૃષ્ણા નાશ પામેલી હોય છે, તેઓને ભગવાન યોગ–ક્ષેમ આપે છે. ૭૧,૭૨ જે પુરૂષ સાત્વિક પ્રકૃતિવાળો હોય છે તેને ઉત્પન્ન થતી વખતે ભગવાન જૂએ છે. અર્થાત્ તેના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે અને તેથી તે મોક્ષમાં નિશ્ચયવાળો થાય છે. ૭૩ એકાંત ભક્તિવાળાનો ધર્મ સાંખ્યયોગની બરાબર છે, તેથી એકાંત ભક્તિવાળા પુરૂષો નારાયણાત્મક મોક્ષના વિષે પરમગતિ પામે છે ૭૪ જ્યારે નારાયણ પુરૂષના ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે—નારાયણની પુરૂષ ઉપર કૃપા થાય છે ત્યારે તે (પુરૂષ)ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજન્! એ પ્રમાણે પુરૂષની પોતાની ઇચ્છાથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ નારાયણની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે: માટે ભગવાનની ભક્તિ કરવી એ શ્રેષ્ઠ છે. ભક્તિ ન કરે તો "રાજસી" અને "તામસી" નામે દોષવાળી પ્રકૃતિઓ પુરૂષને ગ્રહણ કરે છે. હે પૃથ્વીપતિ! રજોગુણ અને તમોગુણવાળી પ્રકૃતિવાળો પુરૂષ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેના ઉપર ભગવાન દૃષ્ટિ કરતા નથી અને તેથી તે પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણયુક્ત થાય છે. એવા પુરૂષના ઉપર જન્મ થતાં થતાં વખતે લોકના પિતામહ બ્રહ્મા દૃષ્ટિ કરે છે. ૭૫,૭૭ એ પુરૂષનું મન રજોગુણ અને તમોગુણથી વ્યાપ્ત થાય છે. હે નૃપશ્રેષ્ઠ! સત્વના વિષે રહેલા દેવ કે, ઋષિઓ પણ સૂક્ષ્મ (લગાર જેટલા) સત્વથી રહિત થાય તો, તેઓ વૈકારિક કહેવાય છે અને તેઓની પણ કદાચિત્ મુક્તિ થાય છે. જનમેજય કહે છે કેઃ—વૈકારિક પુરૂષ પુરૂષોત્તમને શી રીતે પામે

છે ? ૭૮,૭૯ તે વિષે જેવું તમારા જાણવામાં હોય તે પ્રમાણે ક્રમે કરીને સર્વ મને કહો. અર્થાત્ *જીવ પુરૂષોત્તમને શી રીતે પામે છે ? કેમ કે, જે એક વસ્તુ છે તે બીજી વસ્તુ થઇ શકતી નથી, માટે જીવ, બ્રહ્મ થઇ શકે એ દુર્ઘટ વાત છે. વૈશંપાયન કહે છે કેઃ– જ્યારે પચીસમો પુરૂષ (જીવ) ક્રિયારહિત થાય છે (ઉપાધિમુક્ત થાય છે) ત્યારે અત્યંત સૂક્ષ્મ, તત્વરૂપ (અનારોપિતરૂપ) વડે યુક્ત અને અકાર, ઉકાર તથા મકાર, એવા ત્રણ અક્ષરથી યુક્ત પરપુરૂષને પામે છે. અર્થાત્ જીવ ઉપાધિરહિત થયો એટલે તે બ્રહ્મજ છે, પણ જેમ મનુષ્ય ગામને પામે છે તેમ જીવ બ્રહ્મને પામતો નથી. એ પ્રમાણે આત્મા અને અનાત્માના વિવેકરૂપ સાંખ્ય, ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવારૂપ યોગ, જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનું કથન કરનારૂં **तत्त्वमसि** આદિ મહાવાક્યના જ્ઞાનરૂપ વેદનું આરણ્યક ઉપનિષત્ તથા કરેલાં વૈદિક કર્મનું પરમ ગુરૂ ભગવાનને અર્પણ કરવા રૂપ ભક્તિમાર્ગનું કથન કરનારૂં પાંચરાત્ર, એ સર્વ એકજ અને પરસ્પરનાં અંગરૂપ છે, માટે તે વિકલ્પવાળાં નથી પણ સત્ય છે. એવો આ નારાયણ પરાત્મક એકાંતિક પુરૂષોનો ધર્મ છે. ૮૦,૮૨ હે રાજન્ ! જેમ સમુદ્રમાંથી પ્રસરેલા જળના ઓઘ પુનઃ સમુદ્રમાંજ જઇને પડે છે, તેમ આ જ્ઞાનરૂપી મોટા જળના ઓઘ નારાયણરૂપી સમુદ્રમાં ઉડે છે. હે કુરૂનંદન ! હે ભારત ! મેં તને આ સાત્વત ધર્મ કહ્યો, જો તું તેને આચારવાને શક્તિમાન હોય તો તું યથાન્યાય આચર. ૮૪ મહાભાગ નારદે મ્હારા ગુરૂ વ્યાસને એ પ્રમાણે ધર્મ કહીને શ્વેતવર્ણના યતિઓની અવિનાશી એકાંત ગતિ પણ એજ રીતે કહી હતી. ૮૫ એ આખ્યાન વ્યાસે ધર્મના પુત્ર બુદ્ધિમાન યુધિષ્ઠિરને કહ્યું હતું અને તેજ આખ્યાન ગુરૂ પાસેથી સાંભળીને મેં તને કહ્યું છે. ૭૬ હે રાજસત્તમ ! એ ધર્મ આવો દુશ્ચર છે તથા તેને આચરવાને જેમ તું મોહિત થઇ જાય છે તેમ બીજા પણ મોહિત થઈ જાય છે. ૮૭ હે પૃથ્વીપતે ! કૃષ્ણ એજ લોકોનું પાલન કરનાર, મોહન કરનાર, સંહાર કરનાર તથા કારણ છે.

कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा ।
संहारकारकश्चैव कारणं च विशांपते ॥ ८८ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये एकांतिकभावे शतोपरि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

અધ્યાય ૧૭૭ મો–કૃષ્ણદ્વૈપાયન–વ્યાસમુનિની ઉત્પત્તિ.

जनमेजय उवाच ॥ सांख्यं योगं पांचरात्रं वेदारण्यकमेव च ॥
॥ ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरंति हि ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે કેઃ–હે બ્રહ્મર્ષે ! સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર અને વેદારણ્યક, એ ચાર જ્ઞાન લોકોમાં પ્રચાર પામેલાં છે. ૧ હે મુનિ ! એ સર્વ જ્ઞાન એકત્ર મળવાથી એક તત્વને પમાય છે કે, તે પ્રત્યેક જૂદું જૂદું આચરવાથી પમાય છે ? તથા એ જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થયેલી છે ? તે તમે મને ક્રમે કરીને કહો. ૨ વૈશંપાયન કહે છે કેઃ–પરાશરસુ-

* જીવ એજ વૈકારિક અહંકાર છે.

નિના યોગથી સત્યવતીએ દ્વીપમાં બહુ જ્ઞાનવાળા, શ્રેષ્ઠ, અતિ ઉદાર અને મહર્ષિ જે પુત્રને જન્મ આપ્યો તે, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર વ્યાસને પ્રણામ છે. ૩ જે ઋષિને પિતામહથી છઠ્ઠી પેઢીએ થયેલા કહે છે તે વ્યાસમહર્ષિ હિરણ્યગર્ભની વિભૂતિથી યુક્ત હતા; વળી વેદના મોટા નિધાન દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ નારાયણના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તે (નારાયણ)ના પુત્ર કહે છે. ૪ સૃષ્ટિના આદિ કાળના વિષે ઉદાર તેજવાળા તથા મોટી વિભૂતિવાળા નારાયણે વેદના મોટા ભંડારરૂપ, મહાત્મા, અજ અને પ્રાચીન વ્યાસમુનિને પુત્રના અર્થે ઉત્પન્ન કર્યા. ૫ જનમેજય કહે છે કેઃ—હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તમેજ પૂર્વે વ્યાસની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. તેમાં કહ્યું છે કે, વસિષ્ઠના પુત્ર "શક્તિ" નામે હતા. ૬ શક્તિના પુત્ર પરાશર હતા અને પરાશરના પુત્ર કૃષ્ણદ્વૈપાયનમુનિ હતા. હવે તમે પુનઃ તેને નારાયણના પુત્ર કહો છો. ૭ ત્યારે તમે જે અમિત તેજવાળા વ્યાસનો જન્મ કહ્યો હતો તે પૂર્વનો હતો કે, શું ? માટે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા નારાયણથી વ્યાસનો જન્મ કેમ થયો ? તે મને કહો. ૮ વૈશંપાયન કહે છે કેઃ—મ્હારા ગુરૂ વ્યાસ ધર્મિષ્ઠ, તપના ભંડાર અને જ્ઞાનમાં સ્થિતિવાળા હતા તે વેદના અર્થોને જાણવાની ઇચ્છાથી હિમાલય પર્વત ઉપર ભારતનું આખ્યાન સંપૂર્ણ રચીને તથા તપથી શ્રમિત થઇને બેઠા હતા. હે રાજન્ ! અમે સર્વે સર્વદા તત્પર રહીને તેમની સેવા કરતા હતા. ૯,૧૦ વ્યાસના શિષ્યોમાં સુમંતુ જૈમિનિ, દૃઢ વ્રતવાળો પૈલ, હું (વૈશંપાયન) અને વ્યાસનો પુત્ર શુક, એ પાંચ હતા. ૧૧ એ પાંચ ઉત્તમ શિષ્યોથી વીંટાઇને, હિમાલયના શિખર ઉપર બેઠેલા વ્યાસ, જેમ પાંચ ભૂતવડે વીંટાયલા ભૂતપતિ શોભે, તેમ શોભતા હતા. ૧૨ તે અંગોએ સહિત વેદોના અર્થનું આવર્તન કરતા હતા તથા સર્વ પ્રકારે ભારતના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરતા હતા. અમે એકચિત્તવાળા તથા દમગુણયુક્ત તે મુનિની ઉપાસના કરતા હતા ૧૩ એવામાં કોઈ-એક કથામાં અમે તે દ્વિજોત્તમને વેદના અર્થ, ભારતના અર્થ તથા નારાયણથી તેમનો જન્મ કેવી રીતે થયો ? એ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. ૧૪ પછી પ્રથમ તેણે વેદના અર્થ કહ્યા, પછી તે તત્વજ્ઞાનીએ ભારતના અર્થ કહ્યા અને પછી પોતાનો જન્મ નારાયણથી કેવી રીતે થયો ? તે કહેવાનો આરંભ કર્યો. ૧૫ વ્યાસ બોલ્યા કે,—હે વિપ્રો ! તમે આ પ્રાચીન અને ઉત્તમ આખ્યાન સાંભળો. એ આદિ કાળની ઉત્પત્તિનું આખ્યાન મને તપવડે પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૬ સાતમા પદ્મની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે મહાયોગી નારાયણ કે, જે શુભ અને અશુભ બન્નેથી રહિત છે. ૧૭ તેણે પ્રથમ નાભિથી બ્રહ્માને પ્રકટ કર્યા. અમાપ તેજવાળા બ્રહ્મા પ્રકટ થયા એટલે તેને આ પ્રમાણે કહ્યું કે,—પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરનાર સમર્થ દેવ તું મ્હારી નાભિથી ઉત્પન્ન થયેલો છે માટે હે બ્રહ્મન્ ! તું જડ અને ચેતન એવી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર. ૧૮,૧૯ બ્રહ્મા આવું વચન સાંભળીને ભગવાને કહેલું કાર્ય કરવાને સન્મુખ થયા નહિ પણ ચિંતાથી તેનું મન વ્યાકુળ થઈ ગયું અને વરદાન આપનારા દેવ સર્વના ઈશ્વર હરિને પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે,—હે દેવેશ ! પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવામાં મ્હારી શી શક્તિ છે ? હે દેવ ! તમને પ્રણામ છે. હું તો મૂર્ખ છું માટે હવે જે કરવું ઘટતું હોય તે મને બતાવો. ૨૦,૨૧ એવું વચન સાંભળીને દેવના ઈશ્વર તથા બુદ્ધિવાળાએમાં શ્રેષ્ઠ દેવ ભગવાન અંતર્ધાન થયા અને બુદ્ધિનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. ૨૨ તે સમયે મૂર્તિમાન બુદ્ધિ આવીને ભગવાનની પાસે ઉભી રહી તથા યોગસત્તાવડે ભગવાને

તેને આજ્ઞા કરી. ૨૩ અવિનાશી પ્રભુ નારાયણે ઐશ્વર્યયોગના વિષે રહેલી ગતિવાળી બુદ્ધિને કહ્યું કે, તું લોકની સૃષ્ટિરૂપ અર્થની સિદ્ધિ થવા માટે બ્રહ્માના વિષે પ્રવેશ કર. ભગવાનની એવી આજ્ઞા સાંભળીને તત્કાળ બુદ્ધિએ બ્રહ્માના વિષે પ્રવેશ કર્યો. ૨૪,૨૫ બ્રહ્મા બુદ્ધિયુક્ત થયા એટલે પુનઃ ભગવાને તેને દર્શન આપ્યું અને પુનઃ પણ તેનું તેજ વચન કહ્યું કે, તું અનેક પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કર. ૨૬ તે સાંભળીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે, વારૂ હું ભગવાનની આજ્ઞા મસ્તકપર ચઢાવું છું. બ્રહ્માએ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી ભગવાન અંતર્ધાન થયા. ૨૭ અને એક ક્ષણમાં પોતાના ધામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં જઇને ભગવાન પોતાની પ્રકૃતિની સાથે યુક્ત થયા. પછી બ્રહ્માએ પ્રજા સરજી. ૨૮ તે પછી ભગવાનને એક વિચાર થયો કે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ મ્હારી આજ્ઞા પ્રમાણે આ સઘળી પ્રજા સરજી. ૨૯ અને તેથી દૈત્ય, દાનવ, ગંધર્વ અને રાક્ષસના સમુદાયથી આ તપસ્વિની પૃથ્વી ભારથી પીડાઇ ગઈ છે. ૩૦ પૃથ્વી ઉપર દૈત્ય, દાનવ અને રાક્ષસો ઘણા બળવાન છે અને થશે. તે સર્વ તપ કરશે અને ઉત્તમ વરદાન પ્રાપ્ત કરશે. ૩૧ વરદાન પ્રાપ્ત થયાં એટલે તેઓ અવશ્ય ગર્વ પામશે અને તેથી દેવોને તથા તપરૂપી ધનવાળા ઋષિઓને પીડા કરશે. ૩૨ માટે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવો એજ ન્યાય છે. મ્હારે પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારના અવતાર ધરીને ક્રમે કરીને પાપીઓનો નિગ્રહ કરવો જોઇએ તથા સત્પુરૂષોપર અનુગ્રહ કરવો જોઇએ. આ તપસ્વિની અને સત્યવાળી પૃથ્વી સર્વને ધારણ કરી રહેલી છે. ૩૩,૩૪ અને પાતાળમાં રહેલા સર્પ રૂપે મેં એનું ધારણ કરેલું છે. મેં પૃથ્વીને ધારણ કરી છે તેથી તે ચરાચર વિશ્વને ધારણ કરે છે. ૩૫ માટે મ્હારે અવતાર લઇને પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. ભગવાન મધુસૂદને એવો વિચાર કરીને, ૩૬ જગતની સ્થિતિના અર્થે પોતે પ્રકટ થવા માટે વારાહ, નારસિંહ, વામન અને માનુષ એવાં એવાં અનેક રૂપ સરજ્યાં. ૩૭ અને બોલ્યા કે, આ રૂપવડે મ્હારે દેવના અવિનયવાળા શત્રુઓનો નાશ કરવો ઉચિત છે. પછી જગતના સરજનાર ભગવાને "ભો" એવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો. ૩૮ તેમાંથી એક સારસ્વત (સરસ્વતી—વાણીમાંથી ઉપજેલો) "અપાંતરતમ" નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. એ વાણીથી થયેલો ભગવાનનો પુત્ર જાણવો. ૩૯ તે પુત્ર સમર્થ, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યને જાણનારો, સત્યવાદી અને દૃઢ વ્રતવાળો હતો. તેણે ભગવાનને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા એટલે દેવોના આદિ અવિનાશી પ્રભુ બોલ્યા કે, હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ! વેદનું આખ્યાન કરવાના અર્થે ત્હારે શ્રુતિઓ કરવી યોગ્ય છે, માટે હે મુનિ! મેં જેવી આજ્ઞા કરી છે તે પ્રમાણે તું કર. ૪૦,૪૧ પછી તે ભગવાનના પુત્રે સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં વેદ જૂદા પાડયા તથા તેના એ કર્મથી અને ઉત્તમ પ્રકારે કરેલા તપથી, યમથી તથા નિયમથી ભગવાન નારાયણ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે, હે પુત્ર! તું એજ પ્રમાણે મન્વંતરમાં વેદનો પ્રવર્તાવનારો થઇશ. વળી હે બ્રહ્મન્! તું સર્વદા અચળ થઇશ તથા કોઇ ત્હારી ધર્ષણા કરી શકશે નહિ. જ્યારે કલિયુગ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર "કુરૂ" નામે પ્રખ્યાત રાજાઓ થશે. તેઓના કુળમાં ત્હારાથી જેઓ જન્મ પામશે, તેઓના વિષે કુળનો ભેદ થશે. ૪૨,૪૫ અને હે દ્વિજસત્તમ! ત્હારા વિના તેઓ પરસ્પર વિનાશ કરશે. તે સમયે પણ તું તપવડે યુક્ત રહીને વેદોના અનેક પ્રકારે વિભાગ કરીશ. ૪૬ જ્યારે તે કૃષ્ણયુગ (કલિયુગ) આવશે ત્યારે તું કૃષ્ણવર્ણનો થઇશ અને અનેક પ્રકારના ધર્મોનો કર્તા અને જ્ઞાન આપનારો થઇશ. ૪૭ તું

તપવાળો થઈશ પરંતુ રાગ (પ્રીતિ)થી મુક્ત થઈશ નહિ; પરંતુ ત્હારો પુત્ર મહેશ્વરની કૃપાથી વીતરાગ (પ્રીતિ-વાસનારહિત) અને પરમાત્મારૂપ થશે. એ વચન અસત્ય થશે નહિ. ૪૮ બ્રાહ્મણો જેને પિતામહનો "માનસ પુત્ર" કહે છે, જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો છે, જે તપનો નિધાન અને શ્રેષ્ઠ છે, જેની કાંતિ સૂર્યથી પણ અધિક છે. ૪૯ તે વસિષ્ઠના વંશમાં "પરાશર" નામે મોટા પ્રભાવવાળો મહર્ષિ થશે. એ મોટા તપવાળો, તપનો નિવાસભૂત, વેદનો ભંડાર અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ મુનિ ત્હારો પિતા થશે. ૫૦ તે ઋષિથી તું કન્યાના વિષે પુત્ર થઇશ અને તેથી તું કાનીન પુત્ર કહેવાશે. ૫૧ તું ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના સર્વ અર્થ કહીશ તથા તે સંબંધી સમગ્ર સંશયને છેદીશ. વળી જે હજારો યુગો અતિક્રાંત થયા છે તે સર્વને તપથી યુક્ત એવો તું મ્હારી કૃપાથી જોઇ શકીશ. વળી અનેક સહસ્ર યુગના જે ફેરફાર થશે તેને પણ જાણીશ. ૫૨,૫૩ તથા હે મુનિ ! હું કે, જે આદિ અને અંતરહિત છું તેને પણ તું જ્યારે જ્યારે ધ્યાન કરીશ ત્યારે ત્યારે હાથમાં ચક્રસહિત દેખીશ, આ મ્હારૂં વચન મિથ્યા થશે નહિ. ૫૪ હે મોટા સત્વવાળા ! ત્હારી પ્રખ્યાતિ પણ અપાર થશે. સૂર્યનો પુત્ર શનૈશ્ચર મોટો મનુ થશે. ૫૫ તે મન્વંતરમાં મન્વાદિ ગણપૂર્વક તું પણ થઇશ, હે વત્સ ! મ્હારી કૃપાથી એ થશે તેમાં સંશય કરવા જેવું નથી. ૫૬ જગતમાં જે કાંઈ છે અને જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ મ્હારા કરવાથી થાય છે, તેમાં બીજા લોકો બીજું ધારે છે પણ હું તો સ્વતંત્રપણેજ મ્હારા કર્તવ્યને કરે જાઉં છું. ૫૭ એ પ્રમાણે તે ઇશ્વરે સારસ્વતને આવાં વચન કહીને, પછી કહ્યું કે, હવે તું મ્હારા કહેવા પ્રમાણે અર્થ સિદ્ધ કર. એ રીતે ભગવાન નારાયણની કૃપાથી અને તેમની આજ્ઞાથી "અપાંતરતમ" નામે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો અને પુનઃ વસિષ્ઠના કુળને આનંદ આપનારો હું પરાશરથી ઉત્પન્ન થયો. ૫૮,૫૯ એ પ્રમાણે પૂર્વે નારાયણની કૃપાથી અને નારાયણના અંશથી મ્હારો જન્મ થયો હતો તે મેં તમને કહ્યું. ૬૦ હે બુદ્ધિમાન પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ શિષ્યો ! મેં પૂર્વે અતિશય ઉગ્ર અને મહા કઠિન તપ કર્યું છે તથા તપ કરતાં પરમ સમાધિ રાખેલી હતી. ૬૧ હે પુત્રો ! મ્હારા પૂર્વ જન્મ અને હવે પછી થવાના જન્મ, એ સર્વ ભક્તોના સ્નેહથી મેં તમને કહ્યું. ૬૨ વૈશંપાયન કહે છે કે, હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે પૂર્વે અમારા ગુરૂ અક્લિષ્ટ મનવાળા વ્યાસની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ હતી તે તને કહ્યું. હવે તેં જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર સાંભળ. ૬૩ હે રાજર્ષે ! સાંખ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર, વેદ, પાશુપત, એ સર્વે જ્ઞાન તે અનેક પ્રકારના મત છે એમ જાણવું. ૬૪ સાંખ્યનો વક્તા કપિલ હતો તે મોટો ઋષિ કહેવાય છે. યોગનો જાણનારો હિરણ્યગર્ભ છે તેના વિના બીજો કોઇ પ્રાચીન યોગનો જ્ઞાતા નથી. ૬૫ અપાંતરતમામુનિ વેદાચાર્ય કહેવાય છે. કેટલાક પુરૂષો એ ઋષિને "પ્રાચીનગર્ભ" પણ કહે છે. ૬૬ ઉમાના પતિ, ભૂતોના પતિ, શ્રીકંઠ અને બ્રહ્માના પુત્ર એવા શંકરે એકાગ્રપણે પાશુપતશાસ્ત્ર કહેલું છે, ૬૭ અને શ્રેષ્ઠ પાંચરાત્રના જાણનાર તો ભગવાન પોતેજ છે. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! એ સર્વ જ્ઞાનોમાં ભેદ, જ્ઞાન અને અનુભવ, એ ત્રણે સહિત વિચાર કરી જોતાં એ સર્વનું પરમ તાત્પર્ય નારાયણ પરમાત્માજ જણાય છે. પણ હે પૃથ્વીપતે ! તમોગુણમાં આંધળા થયેલા અને મતાભિમાની મૂઢ પુરૂષો એ રીતે સમજતા નથી. ૬૮,૬૯ શાસ્ત્રને કરનારા બુદ્ધિમાન પુરૂષો નારાયણ ઋષિનેજ સર્વનું અધિષ્ઠાન કહે છે અને મ્હારો પણ મત એવો છે કે, નારાયણ

વિના બીજો કોઇ અધિષ્ઠાનભૂત નથી. ૭૦ જે પુરૂષો સંશયવિનાના છે તે સર્વના વિષે નિરંતર રહે છે, પણ જે તેના આશ્રયને તજીને તર્કના બળથી સંશયને તોડવા ઇચ્છે છે તેને નારાયણનો નિશ્ચય થતો નથી. ૭૧ હે રાજન્! જેઓ પાચરાત્રશાસ્ત્રને જાણનારા છે તથા તે પ્રમાણે ક્રમ પાળનારા છે તે સર્વ એકાંતભાવથી ભગવાનની ભક્તિ કરીને ભગવાનના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૭૨ હે રાજન્! સાંખ્ય અને યોગ એ બે સનાતન શાસ્ત્ર છે તથા સર્વ વેદો સમગ્રપણે સનાતન છે. તેમજ સર્વ ઋષિઓએ એકમત થઇને કહેલું છે કે, આ પ્રાચીન વિશ્વ પણ નારાયણ વિના બીજાનું કાંઇજ નથી. ૭૩ સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં પૃથ્વી ઉપર અને જળમાં સર્વ લોકમાં શુભ કે, અશુભ અથવા વેદમાં કહેલું જે કર્મ પ્રવર્તે છે, તે કર્મ તે ઋષિ નારાયણથી થાય છે એમ જાણવું. ૭૪

शुभाशुभं कर्म समीरितं यत्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किंचित् ॥
तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्याद् दिव्यंतरिक्षे भुवि चाप्सु चेति ॥ ७४ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे नारायणीये द्वैपायनोत्पत्तौ शतोपरि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

અધ્યાય ૧૭૮ મો—બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ.

जनमेजय उवाच ॥ बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ॥
॥ कोह्यत्र पुरुषश्रेष्ठः को वायोनिरिहोच्यते ॥ १ ॥

*જનમેજય પૂછે છે કેઃ—હે બ્રહ્મન્! પુરૂષો ઘણા છે કે, એકજ છે? જો ઘણા છે, તો તેમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કયો છે અને સર્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન શું છે? ૧ વૈશંપાયન કહે છે કેઃ—હે કુરૂકુળને ધારણ કરનાર! વ્યવહારદષ્ટિથી તો પુરૂષો ઘણા છે પણ સાંખ્યના વિચાર પ્રમાણે તે સિદ્ધાંત માન્ય કરવા જેવો નથી. સત્ય સિદ્ધાંત તો એજ છે કે, પુરૂષ એક છે. જેમ એક આકાશમાં કર્ણશષ્કુલીરૂપી ઉપાધિભેદથી શ્રોત્રભેદની કલ્પના થયેલી છે અને તે બેહેરાપણું કે, સાંભળવાપણાના વ્યવહારનો હેતુ તથા શબ્દગ્રહણમાં ગરબડ ન થઇ જવાનો હેતુ છે; તેમજ એકજ આત્માના વિષે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિભેદથી જીવભેદની કલ્પના થયેલી છે અને તે બદ્ધ કે, મુક્તના વ્યવહારનો હેતુ તથા સુખ—દુઃખાદિ ભોગની ગરબડ ન થઇ જવાનો હેતુ છે. એ ઉપરથી જૂદા જૂદા પુરૂષોનું ઉત્પત્તિસ્થાન જેમ એક છે તેમ અસ્મદાદિનં ઉત્પત્તિસ્થાન પણ એકજ પુરૂષ છે, તેનું હું વ્યાખ્યાન કરીશ. ૨,૩ જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા તપોયુક્ત, દમગુણવાળા અને વંદન કરવા યોગ્ય ગુરૂ વ્યાસમહર્ષિને પ્રણામ કરીને હું પુરૂષનું આખ્યાન કહું છું. ૪ એ પુરૂષસૂક્ત સર્વ વેદમાં ઋત અને સત્ય છે તથા હે રાજન્! ઋષિસિંહ વ્યાસમુનિએ તેનું ચિંતન કરેલું છે. ૫ હે ભારત! કપિલાદિ ઋષિઓએ અનાત્મ ભાવોનો ત્યાગ અને અપવાદ કરીને તથા અધ્યાત્મચિંતનનો

* જો જગતમાં એકજ પુરૂષ હોય તો બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા થઇ શકે નહિ, પરંતુ શ્રુતિમાં એમ સાંભળવામાં આવે છે કે, આત્મા એકજ પુરૂષ છે. અને આત્મવ્યતિરિક્ત સર્વ મિથ્યા છે. આ વિષયમાં સંશય ઉપજવાથી જનમેજય પૂછે છે.

આશ્રય કરીને શાસ્ત્ર કહેલાં છે. ૬ વ્યાસમુનિએ સંક્ષેપમાં પુરૂષનું જે એકપણું કહેલું છે તે હું તને તે અમાપ તેજવાળા ઋષિની કૃપાથી કહીશ. ૭ હે પૃથ્વીપતે ! આ વિષે પણ બ્રહ્માના સાથે રૂદ્રના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૮ હે નૃપ ! ક્ષીરસમુદ્રની મધ્યે સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળો “ વૈજયંત ” નામે એક ઉત્તમ પર્વત છે. ૯ તે પર્વત ઉપર અધ્યાત્મગતિનું એકાંતમા ચિંતવન કરવાને માટે બ્રહ્મદેવ વૈરાજલોકમાંથી વૈજયંત પર્વત ઉપર નિત્ય આવતા હતા. ૧૦ એક સમયે બુદ્ધિમાન બ્રહ્મદેવ ત્યાં બેઠેલા હતા તેવામાં તેમના લલાટથી ઉત્પન્ન થયેલા તેમના પુત્ર રૂદ્ર અકસ્માત્ ત્યાં આવી ચઢયા. ૧૧ તે મહાયોગી ત્રણ નેત્રવાળા દેવ આકાશ માર્ગે આવ્યા અને આકાશમાંથી પર્વતના તે શિખર ઉપર ઉતર્યા. ૧૨ રૂદ્રે બ્રહ્માની પાસે આવીને પ્રસન્નપણે બ્રહ્માના બન્ને ચરણમાં પ્રણામ કર્યો. રૂદ્રને પોતાના ચરણ આગળ પડેલા જોઇને સમર્થ દેવ ભગવાન પ્રજાપતિએ પોતાના ડાબા હાથવડે તેમને ઉઠાડયા અને ઘણે કાળે આવેલા પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૩,૧૪ પિતામહ કહે છે કેઃ—હે મહાબાહો ! તું ભલે પધાર્યો. તું મ્હારી પાસે આવ્યો છે, એ બહુ આનંદની વાત છે. કેમ ભાઇ ! ત્હારાં સ્વાધ્યાય અને તપ કુશળ તો છે ? ૧૫ તું નિરંતર ઉગ્ર તપ કરનારો છે તેથી હું તને પૂછું છું. ૧૬ રૂદ્ર કહે છે કેઃ—હે ભગવન્ ! તમારી કૃપાથી મ્હારાં સ્વાધ્યાય અને તપ કુશળ–ક્ષેમ છે, તેમ સઘળા જગતનાં પણ સ્વાધ્યાય અને તપ તમારી કૃપાથી કુશળ છે. ૧૭ હે ભગવન્ ! વૈરાજલોકમાં તમારાં દર્શન કર્યે મને બહુ કાળ થયો છે માટે હું તમારા ચરણવડે સેવાયલા આ પર્વત ઉપર આવ્યો છું. ૧૮ પરંતુ આ એકાંત સ્થાનમાં તમારા આવવા વિષે મને મોટું કુતૂહલ છે; હે પિતામહ ! તમો અહીં નિત્ય એકાંતમાં આવો છો તેનું કારણ કાંઈ નાનુંસુનું નહિ હોય, ૧૯ તમારૂં વૈરાજસદન ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, તે ધામ ક્ષુધા અને તૃષાથી વર્જિત છે; ત્યાં દેવ અને અસુરો વસે છે, ત્યાં અમાપ તેજવાળા ઋષિઓ નિવાસ કરે છે. ૨૦ અને ગંધર્વ તથા અપ્સરાઓ નિરંતર તેનું સેવન કરે છે. એવા ધામને તજીને તમે એકલાજ આ પર્વત ઉપર આવો છો તેનું શું કારણ છે ? ૨૧ બ્રહ્મા કહે છે કેઃ—હું આ વૈજયંત પર્વતનું નિરંતર સેવન કરૂં છું અને આ સ્થળમાં એકાગ્ર ચિત્તવડે વિરાટ્પુરૂષનું ચિંતન કરૂં છું. ૨૨ રૂદ્ર કહે છે કે;—હે બ્રહ્મન્ ! તમે તો સ્વયંભૂ છો. તમે ઘણા પુરૂષોને સરજ્યા છે અને બીજા ઘણાને સરજો છો. ત્યારે આ એક વિરાટ્ પુરૂષ કે, જેનું તમે ચિંતન કરો છો એ ઉત્તમ પુરૂષ કોણ છે ? આ મ્હારા સંશયનું નિવારણ કરો કેમ કે, એ વિષે મને મોટું કુતૂહલ છે. ૨૩–૨૪ બ્રહ્મા કહે છે કે, હે પુત્ર ! તું જે ઘણા પુરૂષ કહે છે એ વાત તો પ્રત્યક્ષજ છે માટે એમાં કાંઇ શાસ્ત્રવડે પ્રતિપાદન કરવા જેવું નથી અને તેથી તે જોવા જેવું–વિચારવા જેવું પણ નથી. જે અર્થ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને સમજાવે તેનું નામ પ્રમાણ. આત્માનો ભેદ તો પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થયેલો છે માટે તે કાંઇ શાસ્ત્રનો વિષય નથી. જો તેમ હોય તો “ટાઢનું ઔષધ અગ્નિ છે” એ વચનની પેઠે શાસ્ત્ર માત્ર અનુવાદ કરનારૂંજ ઠરશે. માટે વેદમાં કહેલા **तत्त्वमसि** આદિ વચનો ઉપાસનાદિ ગૌણ ભેદ બતાવનારાં નથી, પણ અભેદ અથવા એકત્વ બતાવનારાં છે. ૨૫ માટે એ ઘણા પુરૂષનો આધાર જે એક પુરૂષ છે તે વિષે હું તને કહીશ. તે પુરૂષ વિરાટ્ છે–તે સર્વનો અધિષ્ઠાનભૂત છે. માટે તે ઘણા પુરૂષોનું એક ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાય છે. જેમ ઉત્પત્તિસ્થાન એક છે તેમ લયસ્થાન પણ તે

એકજ હોવું જોઇએ કેમ કે, કાર્ય કારણના વિષેજ લય પામે છે, એવો ન્યાય છે તેથી જે જે પુરૂષ વિરાટ્, સૂત્રાત્મા, કારણ અને નિર્ગુણ (શુદ્ધ)-અર્થાત્ અનિરૂદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એવી ચાર મૂર્તિવાળો થઇને એકજ છે તે નિર્ગુણ સનાતન દેવના વિષે પુરૂષો નિર્ગુણ થઇને પ્રવેશ કરે છે. ૨૬-૨૭

तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ॥
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशंति सनातनम् ।२७॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

અધ્યાય ૧૭૯ મો-બ્રહ્મા અને રૂદ્રનો સંવાદ.

ब्रह्मोवाच ॥ शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ॥
॥ अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १ ॥

બ્રહ્મા કહે છે કે:-હે પુત્ર ! તે પૂર્ણ છે માટે પુરૂષ કહેવાય છે, આદિ અને અંતરહિત છે માટે શાશ્વત કહેવાય છે, પરિણામ વિનાનો છે માટે અવ્યય કહેવાય છે, અપચય વિનાનો છે માટે અક્ષય કહેવાય છે, વાણી અને મનની પેલી પાર છે માટે અપ્રમેય કહેવાય છે તથા સર્વનું ઉપાદાન કારણ છે માટે સર્વગ કહેવાય છે. ૧ હે સત્તમ ! એ પુરૂષને જોવો એ ત્હારાથી, મ્હારાથી, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયાદિવાળા સત્વોથી કે, શમાદિહીન મૂઢ પુરૂષોથી શક્ય નથી; એ તો સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી ચિન્માત્ર જ્ઞાનવડેજ જોઇ શકાય છે. ૨ તે આત્મા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર વિનાનો છતાં સર્વ શરીરોમાં રહેલો છે તથા શરીરોમાં વસવા છતાં પણ કર્મથી લેપાતો નથી. ૩ તે મ્હારો, ત્હારો અને બીજા જે દેહસંજ્ઞાવાળા છે તે સર્વનો અંતર આત્મા અને સાક્ષીભૂત છે, તથાપિ ગ્રહણ થઇ શકે એવો નથી. ૪ તેનાં મસ્તક સર્વ તરફ છે, તેની ભુજાઓ સર્વ તરફ છે, તેના ચરણ અને નાસિકા પણ સર્વ તરફ છે. તે પોતાની ઇચ્છામાં આવે એમ સર્વ શરીરોમાં એકલોજ ફરે છે. ૫ શરીરોને "ક્ષેત્ર" કહે છે અને શુભાશુભ કર્મની વાસનાઓને "બીજ" કહે છે. તે યોગાત્મા સર્વને જાણે છે. માટે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૬ પ્રાણીઓમાં તેની અગતિ નથી, કે ગતિ પણ નથી, તેમજ સાંખ્ય વિધિવડે કે, યોગવડે પણ તેને ગમનાગમન છેજ નહિ. અર્થાત્ મરણ થવાથી તે દેહને તજીને જતો નથી કે, જન્મ થવાથી દેહમાં આવતો નથી તે તો સર્વત્ર સદા સ્થિતિમાન છે. ૭ હું એની ગતિનું ચિંતન કરૂં છું પણ તેનો પાર પામતો નથી. તથાપિ તે સનાતન પુરૂષ વિષે શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવને બાધ ન આવે એવું હું કથન કરીશ. ૮ તે એક છે અને મહાન્ છે, તેના વિના બીજા કોઇને એકત્વ અને મહત્વ પ્રાપ્ત થયેલું નથી, તે એક સનાતન દેવનેજ મહાપુરૂષ શબ્દ લાગુ પડે છે. ૯ અગ્નિ એક છે પણ તે ઉપાધિવશાત્ અનેક સ્થાનમાં અનેકરૂપે દેખાય છે. સૂર્ય એક છે પણ ઉપાધિવશાત્ અનેક સ્થાનમાં અનેક પ્રતિબિંબરૂપે દેખાય છે. તપનું કારણ એક છે પણ ફળરૂપે તે અનેક દેખાય છે. વાયુ એક છે પણ ઉપાધિવશાત્ તે ઘણે પ્રકારે વાય છે. સમુદ્ર એક

છે પણ ઉપાધિવશાત્ તે અનેક પ્રકારનાં વૃષ્ટિ, ઝાકળ, કરા હિમ, ધુમ્મસ અને વરાળ આદિરૂપે ભાસે છે. વળી જેમ વાયુ સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો છતાં અસંગ છે અને મહાસાગર સર્વ જળની ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન છે, તેમ આત્મા પણ એક છતાં ઉપાધિવશાત્ અનેક સ્થાનમાં અનેકરૂપે ભાસે છે, સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો છતાં અસંગ છે અને સર્વની ઉત્પત્તિ તથા લયનું સ્થાન છે. અર્થાત્ પુરૂષ નિર્ગુણ છતાં માયાવડે વિશ્વરૂપને ધારણ કરે છે અને તે વિશ્વરૂપ પુનઃ તે નિર્ગુણ પુરૂષમાં લય પામે છે. ૧૦ જ્યારે પુરૂષ સર્વ ગુણમય વિકારનો ત્યાગ કરે છે, જ્યારે શુભાશુભ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, જ્યારે સત્ય અને અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે નિર્ગુણ થાય છે અર્થાત્ દેહેંદ્રિયાદિથી આરંભીને અહંકાર સુધી તમામ ગુણના કાર્યને તજી દે છે અને તે તજવાથી શુભ અશુભ કર્મને પણ તજી દે છે તથા અક્ષર—જીવ અને પ્રધાન ભોક્તા ભોગ્યને તજી દે છે ત્યારે તે નિર્ગુણ થાય છે અને નિર્ગુણ થઇને નિર્ગુણના વિષે પ્રવેશ કરે છે. ૧૧ જે પુરૂષ તે અચિંત્ય પુરૂષને ગુરૂની પાસેથી જાણીને-સાક્ષાત્કાર કરીને તથા ચાર પ્રકારના સૂક્ષ્મરૂપ ભેદને જાણીને અને શાંત થઇને રહે છે તે પુરૂષ નિર્ગુણ પુરૂષને પામે છે. અર્થાત્ અનિરૂદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ, એ ચાર અથવા તેનેજ બીજી રીતે કહીએ તો વિરાટ્, સૂત્રાત્મા, અંતર્યામી અને શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ અથવા વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ અને તુરીય, એવા ચાર સૂક્ષ્મ ભેદને જાણીને જે પુરૂષ અત્યંત શાંત થઇને વર્તે છે તે પુરૂષ પરમ પુરૂષને પામે છે એ વિના બીજો કોઇ તેને પામવાને યોગ્ય નથી. ૧૨ એ રીતે કેટલાક પંડિતો યોગમાર્ગે તેને "પરમાત્મા" કહે છે, સાંખ્યાચાર્યો તેને "એકાત્મા" કહે છે અને બીજા જ્ઞાનીઓ તેને "આત્મા" કહે છે યોગ અને સાંખ્યનું તાત્પર્ય એકજ આત્મા કહેવાનું છે. ૧૩ તેમાં જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય અને નિર્ગુણ છે. સર્વનો આત્મભૂત નારાયણ પુરૂષ તેજ છે. ૧૪ જેમ કમળનું પત્ર જળવડે લેપાતું નથી, તેમ તે કર્મનાં ફળથી લેપાતો નથી. બીજા જ્ઞાનીઓ જેને "આત્મા" કહે છે તે કર્માત્મા છે. તેને મોક્ષ અને બંધ લાગુ પડે છે, ૧૫ તથા તે સત્તર તત્ત્વના સમુદાયથી યુક્ત થાય છે. એ રીતે એકજ પુરૂષ અનેક પ્રકારે થાય છે તે મેં તને ક્રમે કરીને કહ્યું. ૧૬ એ રીતે તે આ સમગ્ર લોકતંત્રનું ધામ છે, તે પરમ વેદ્ય છે, તે બોધ ન કરવા યોગ્ય અને તેજ બોધ આપનાર છે. વળી તે માનનાર અને માનવા યોગ્ય, પ્રાશન કરતો અને પ્રાશન કરવા યોગ્ય, દૃષ્ટા અને દૃષ્ટવ્ય, વક્તા અને વાચ્ય, ઘ્રાતા (ગંધ લેનાર) અને ઘ્રેય (ગંધ), સ્પર્શ કરનાર અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય વસ્તુ. ૧૭ જોનાર અને જોવા યોગ્ય, શ્રવણ કરનાર અને શ્રવણ કરવા યોગ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય તથા સગુણ અને નિર્ગુણ છે. હે તાત ! જે પ્રધાન અનાત્મા કહેવાય છે તે પણ આત્મા છે. બ્રહ્મા સર્વથી પ્રથમ જે મહત્તત્વને ઉત્પન્ન કરે છે કે, જેને બ્રાહ્મણો " અનિરૂદ્ધ " કહે છે. અને લોકોમાં જે વૈદિક કર્મની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા કહેવાય છે. તે પણ તે અનાદિ અને પરિણામરહિત દેવ છે. કામ્ય કર્મ પણ તેના અર્થેજ ચિંતન કરવું જોઇએ એવો સદાચાર છે. ૧૮,૧૯ કેમ કે, તેને અર્પણ કરેલા યજ્ઞભાગને યજ્ઞશાળામાં સત્પુરૂષ શાંત દેવો તથા મુનિઓ સેવે છે. હે પુત્ર ! હું બ્રહ્મા પ્રજાઓનો આદિ ઇશ્વર છું. તે મ્હારાથી તું ઉત્પન્ન થયેલો છે. ૨૦ તેમજ સ્થાવર જંગમ જગત અને રહસ્યસહિત સઘળા વેદ પણ મ્હારાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. અર્થાત્ હું જેનું આરાધન કરૂં છું તેનું આરાધન મ્હારી પ્રજાએ પણ કરવું યોગ્ય છે. ૨૧ એ

પ્રમાણે વાસુદેવાદિ ચાર દેહમાં વિભક્ત થયેલા પરમાત્મા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ ક્રીડા કરે છે, તે સમયે તે જીવના સમાન અશુદ્ધ જોવામાં આવે છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપથી અભિન્ન જ્ઞાને કરીને તે સર્વદા પ્રતિબોધિત છે માટે તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવપણાનો ત્યાગ કરીને વાસુદેવ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાનના આરાધન વિના સંન્યાસપૂર્વક સાંખ્યનો વિચાર કરવાથી અને ચિત્તની એકાગ્રતા ન થવાથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે અને તેથી તે આરૂઢ પતિત થઇને ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે; તેમજ યોગીઓને પણ ભગવાનના આરાધન વિના પ્રત્યક્તત્ત્વની પ્રાપ્તિ તથા અંતરાયનો અભાવ થતો નથી. માટે વાસુદેવજ સાંખ્ય, યોગ અને પાંચરાત્ર આદિ સર્વનો પ્રતિપાદ્ય દેવતા છે. ૨૨ હે પુત્ર ! એ પ્રમાણે તેં જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તે મેં તને યથાવત્ કહ્યો; તેમજ સાંખ્ય અને યોગના વિષે પણ એનો ઉત્તર મેં તને ઘટે તેવો (યથાર્થ) કહ્યો; તાત્પર્ય કે, *કર્મવડે ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્તિવડે ઇશ્વરની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે, ઇશ્વરકૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩

एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः ।
सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् ॥ २३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां नारायणीये शतोपरि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

અધ્યાય ૧૮૦ મો-નારદમુનિ અને ઇંદ્રનો સમાગમ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः ॥
॥ धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ-હે પિતામહ ! મોક્ષધર્મને આશરે રહેલા ઉત્તમ ધર્મો તમોએ કહ્યા, હવે આશ્રમીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહેવો યોગ્ય છે. (આ પૂછવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, સંન્યાસધર્મ સર્વ આશ્રમોમાં શ્રેષ્ઠ છે, છતાં એ ધર્મ આચરવાને અત્યંત કઠિન છે, કેમકે, પાછળ સુલભા-જનકસંવાદમાં કહ્યું છે કે, નિગ્રહાત્મક અને અનુગ્રહાત્મક આધિપત્ય રાજા અને સંન્યાસીનું સમાન છે ત્યારે રાજા શા કારણથી મુક્ત ન થાય અને સંન્યાસી શા કારણથી મુક્ત થાય ? માટે આ કળિકાળમાં તો સંન્યાસધર્મનો આશ્રય કરનારને આરૂઢપાતિત્ય (ચઢીને પડવા જેવું) સંભવે છે, માટે "જમીનપર સૂતેલાને પડવાનો ભય નથી" એ ન્યાય પ્રમાણે જેમાં પડવાનો ભય નથી અને જેમાં સર્વ પ્રકારે ઊર્ધ્વગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો શ્રેષ્ઠ આશ્રમ કયો છે ?) ૧ ભીષ્મ કહે છે કે,-ગમે તે આશ્રમમાં રહીને ધર્મ આચર્યો હોય તો તે સ્વર્ગ આપે છે. ધર્મજ સત્ય ફળને આપનારો છે. ધર્મનાં ઘણાં દ્વાર છે, તેમાં એકકે પ્રકારની ધર્મની ક્રિયા નિષ્ફળ થતી નથી. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ આશ્રમોમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ રહેલો છે, તેમાં જે પુરૂષની જે જે ધર્મ ઉપર રૂચિ અને

* "कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भक्त्येश्वरकृपा ततः ॥ ज्ञानं तेन विमुक्तिश्चेति मोक्षधर्माभिप्रायः" અર્થ ઉપર કહ્યો છે.

નિશ્ચય થાય છે તે તે ધર્મવડે તે કૃતકૃત્ય થાય છે. ૩ હે નરવ્યાઘ્ર! એ વિષે મહર્ષિ નારદે પૂર્વે ઇન્દ્રને કહેલી આ કથાને તું મ્હારી પાસેથી સાંભળ. ૪ હે રાજન્! જેમ વાયુની ગતિને કોઇ રોકી શકતું નથી, તેમ સિદ્ધ થયેલા ત્રણે લોકમાં માન પામેલા મહર્ષિ નારદ પણ અવ્યાહત ગતિવાળા થઇને ક્રમે કરીને લોકમાં ફરે છે. ૫ એક સમયે તે મુનિ દેવોના રાજા ઇન્દ્રના ભુવનમાં જઇ ચઢયા ત્યાં ઇંદ્રે તેમનો સત્કાર કર્યો અને પોતાની પાસે તેમને બેસાડયા. ૬ તેમનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કર્યા પછી પોતાની પાસે બેઠેલા તે ઋષિને શચીના સ્વામી ઇન્દ્રે પૂછયું કે, હે મહર્ષે! હે અનઘ! તમે કાંઇ આશ્ચર્ય જોયું છે? ૭ હે વિપ્રર્ષે! તમે કૌતૂહલવાળા છો અને સિદ્ધ છતાં પણ સચરાચર ત્રૈલોક્યના વિષે નિરંતર સાક્ષીની પેઠે ફરો છો. ૮ હે દેવર્ષિ! તમારું સર્વ લોકમાં કાંઇ અજાણ્યું નથી, માટે તમે તેવું કાંઇ જોયું હોય, અનુભવ્યું હોય કે, સાંભળ્યું હોય, તો તે મને કહો ૯ હે રાજન્! ઇંદ્રે આ પ્રમાણે પૂછયું ત્યારે ભાષણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદે પોતાની પાસે બેઠેલા તથા શરણે આવેલા એવા ઇંદ્રને એક મોટી કથા કહી. ૧૦ તે દ્વિજશ્રેષ્ઠે, ઇંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો તેથી જે કલ્પમાં જે રીતે જે કથા તેને કહી, તે રીતે તે કથા હુ તને પણ કહું છું, તે તું સાંભળ. ૧૧

यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।
कथां कथितवान् पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि अशीतितमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

અધ્યાય ૧૮૧ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ आसीत्किल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ॥
॥ गंगाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-*હે નરશ્રેષ્ઠ! પૂર્વે ઉત્તમ એવા મહાપદ્મકલ્પમાં ગંગાના દક્ષિણ કિનારા ઉપર એક સમાધિનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ૧ તે સૌમ્ય વૃત્તિવાળો અત્રિગોત્રવાળો વેદમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો, સંશય વિનાનો, નિરંતર ધર્મ આચરનારો, ક્રોધ વિનાનો, નિરંતર તૃપ્ત, જીતેન્દ્રિય, ૨ તપ અને સ્વાધ્યાયમાં આસક્ત, સત્ય પાળનારો, સજ્જનોમાં માન પામેલો, ન્યાયથી પ્રાપ્ત થયેલા વિત્તવડે નિર્વાહ ચલાવનારો તથા પોતાનું શીલ પાળનારો હતો. ૩ તેની જ્ઞાતિ અને સંબંધ વિશાળ હતાં, તે પોતાના આશ્રમને યોગ્ય સત્વાદિ ગુણોને ધારણ કરતો હતો. તથા તે મોટા પ્રખ્યાત કુળમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ વૃત્તિને રાખી રહ્યો હતો. ૪ હે રાજન્! તેને ઘણા પુત્રો થયા, તેઓને જોઇને વિસ્તીર્ણ કર્મના વિષે સ્થિતિવાળો તે બ્રાહ્મણ પોતાના કુળના ધર્મને આચર્યો તથા ધર્મચર્યાના વિષે સ્થિત થયો. ૫ પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે. એક વેદોક્ત ધર્મ, બીજો શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ અને ત્રીજો શિષ્ટાચાર ધર્મ. ૬ એ ત્રણ ધર્મમાંથી કયો ધર્મ આચરવાથી

* નારદમુનિ અને ઇંદ્રના સંવાદનો આ અનુવાદ છે. સંશોધક.

મ્હારૂં શુભ થાય અને કયો ધર્મ કરવાથી પરમ કલ્યાણ થાય ? એ રીતે નિરંતર તે બ્રાહ્મણ મનમાં કલેશ પામતો હતો, પણ તેને કોઈ વાતનો નિશ્ચય થતો નહોતો. ૭ એ રીતે ખેદ પામતા અને પરમ ધર્મમાં સ્થિતિવાળા તે બ્રાહ્મણને ઘેર કોઈ સમયે એક ઉત્તમ સમાધિનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ અતિથિ આવ્યો. ૮ ત્યારે તેણે ક્રિયાયુક્ત હેતુસહિત તેની પૂજા કરી અને પછી જ્યારે તે વિશ્રાંતિ પામીને સુખપૂર્વક બેઠો ત્યારે તેને આવું વચન કહ્યું. ૯

स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ।
विश्रांतं सुखमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उञ्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

અધ્યાય ૧૮૨ મો–ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન–અતિથિનો સમાગમ.

ब्राह्मण उवाच ॥ समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेनघ ॥
॥ मित्रत्वमभिपन्नस्त्वं किंचिद्वक्ष्यामिं तच्छृणु ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ–હે નિષ્પાપ ! હું ત્હારી વાણીની મધુરતાવડે ત્હારો મિત્ર થયો છું અને તું મ્હારો મિત્ર થયો છે, માટે હું તને કાંઈક કહેવાને ઇચ્છું છું તે તું સાંભળ. ૧ હે વિપ્ર ! હવે હું ગૃહસ્થધર્મનો ભાર પુત્રને સોંપીને કોઇ ઉત્તમ ધર્મ કરવાને ઇચ્છું છું, પણ હે દ્વિજ ! તેમ કરવાનો માર્ગ કયો છે ? ૨ હવે હું મનનો સંયમ કરીને એક આત્માના વિષે વ્યસ્થિત થવાને ઇચ્છું છું, પણ સાધારણ ગુણોવડે બદ્ધ થવાને ઇચ્છતો નથી. ૩ મ્હારૂં આજ સુધીનું વય માત્ર પુત્રરૂપી ફળવાળું થયું છે; હવે બાકીનું મ્હારૂં આયુષ્ય જ્યાં સુધી વહી ગયું નથી ત્યાં સુધી હું પરલોકના માર્ગે ઉપયોગમાં આવે એવું ભાથું સાથે લેવાને રોકાવા ઇચ્છું છું. ૪ હું આ લોકની સામગ્રીઓમાંથી પેલીપાર નીકળી જવાને ઇચ્છું છું. અને તેથી મને ધર્મ સાધવાની બુદ્ધિ થઇ છે; પણ ધર્મરૂપી નાવ મને કયા આશ્રમમાં સાંપડશે ? ૫ કેમ કે, હું આ લોકમાં સર્વને સંસારદુઃખમાં જોડાતા જોઉં છું; તેમ દેવોને પણ પીડા પામતા સાંભળું છું. વળી યમની પતાકારૂપ રોગોની માળાઓ પ્રજાઓના ઉપર વેરવામાં આવે છે તે પણ જોઉં છું. ૬ એ સર્વ જોઇને મ્હારૂં મન સંસારના ભોગમાં આનંદ પામતું નથી, તેમ યતિઓ પણ બીજાઓને ત્યાં અન્ન–વસ્ત્ર માગે છે તે જોઇને યતિધર્મમાં પણ મ્હારૂં મન આસક્ત થતું નથી. માટે હે અતિથિ ! તું મ્હારા ડોલાયમાન મનને, ત્હારા બુદ્ધિબળનો આશ્રય કરનારા ધર્મવડે ધર્મમાં યોજ. અર્થાત્ મ્હારે કયા આશ્રમમાં કયો ધર્મ આચરવો ? તે તું બતાવ. ૭ એ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત વચન બોલનાર તે બ્રાહ્મણનું વચન સાંભળીને જ્ઞાનવાળા અતિથિએ મધુર વાણીવડે તેને કોમળ વચન કહ્યું. ૮ અતિથિ કહે છે કેઃ–હું પણ એ વિષે મોહ પામું છું અને મ્હારો પણ એજ મનોરથ છે, પણ સ્વર્ગને પામવાનાં ઘણાં દ્વાર છે તેમાંથી કયું પસંદ કરવા જેવું છે ? તેનો નિશ્ચય મને થતો નથી. ૯ કેટલાક બ્રાહ્મણો મોક્ષની પ્રશંસા કરે છે અને કેટલાક બ્રાહ્મણો યજ્ઞના ફળની પ્રશંસા કરે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં

રહેલા છે અને કેટલાક ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહેલા છે. ૧૦ કેટલાક રાજધર્મના ફળને વખાણે છે અને કેટલાક આત્મરૂપ ફળને આશ્રય કરનારા ધર્મને વખાણે છે. કેટલાક ગુરૂધર્મના ફળને અને કેટલાક વાણીનો સંયમ કરવાથી ઉપજતા ધર્મને વખાણે છે. ૧૧ કેટલાક માતા-પિતાની સેવા કરીને સ્વર્ગ પામેલા છે, કેટલાક અહિંસા ધર્મને આચરીને સ્વર્ગ પામેલા છે અને કેટલાક સત્યવડે સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૧૨ કેટલાક સંગ્રામમાં સામે રહી મૃત્યુ પામીને સ્વર્ગમાં ગયા છે અને કેટલાકોએ ઉંચ્છવૃત્તિવડે સિદ્ધિ પામીને સ્વર્ગના માર્ગનો આશ્રય કર્યો છે. ૧૨ કેટલાક દેવવ્રત ધારણ કરનારા અને બુદ્ધિમાન પુરૂષો સંતુષ્ટ રહીને તથા ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને અધ્યયનમાં યુક્ત રહ્યા છે અને તેથી તેઓ સ્વર્ગને પામેલા છે. ૧૪ કેટલાક પુરૂષો આર્જવ (સરળતા) રાખીને રહ્યા છે તથા તેઓને કુટિલ પુરૂષોએ હણ્યા છતાં શુદ્ધ મનવાળા તે પુરૂષો પોતાના આર્જવને ન તજવાથી સ્વર્ગના પૃષ્ઠ ઉપર સ્થિત થયા છે. ૧૫ એ પ્રમાણે ઘણા પ્રકારના લોકોએ ઘણા પ્રકારનાં ધર્મનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરેલાં છે તે જોઇને, જેમ વાયુવડે મેઘની રેખા સ્થિર થાય નહિ, તેમ મ્હારી બુદ્ધિ પણ ઉદ્વેગ પામેલી છે. ૧૬

एवं बहुविधैर्लोकैर्धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंछवृत्त्युपाख्याने शतोपरि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

અધ્યાય ૧૮૩ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-પદ્મનાભ નાગનું વર્ણન.

अतिथिरुवाच ॥ उपदेशं तु ते विप्र करिष्येहं यथाक्रमम् ॥
॥ गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वं तु मे शृणु ॥ १ ॥

અતિથિ કહે છે કેઃ-હે વિપ્ર ! હું તને એ વિષયનો ઉપદેશ ક્રમ પ્રમાણે કહીશ, મ્હારા ગુરૂએ એ વિષે જે તત્વાર્થ કહ્યો છે તે તું મ્હારી પાસેથી સાંભળ. ૧ પૂર્વે સ્વર્ગના વિષે જ્યાં ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન થયું તે નૈમિષક્ષેત્ર ગોમતીના કિનારા ઉપર છે. ત્યાં નાગાહ્વય (" નાગ " નામે) નગર છે. ૨ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં પૂર્વે સમસ્ત દેવોએ યજ્ઞ કર્યો હતો તથા રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા માંધાતારાજાએ ત્યાં ઇંદ્રનું ઉલંઘન કર્યું હતું. ૩ તે સ્થળમાં એક ધર્માત્મા મોટો નાગ રહે છે. તે મોટા નાગનું નામ "પદ્મનાભ" છે અને તે "પદ્મ" નામે પ્રખ્યાત છે. ૪ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે નાગ મન, વાણી અને કર્મવડે ત્રણ* પ્રકારના ધર્મમાર્ગમાં સ્થિતિવાળો થઇને સર્વે પ્રાણીઓને પ્રસન્ન કરે છે. ૫ જે મનુષ્ય વિષમ રીતે વર્તે છે તેને તે સામ, ભેદ, દાન અને દંડ એ ચાર ઉપાયવડે સમાન વર્તાવે છે તથા પોતાનાં ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનું ધ્યાનવડે વસ્તુતત્વમાં અનુસંધાન કરીને તેનું રક્ષણ કરે છે.

* કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ.

૬ માટે અહીંથી તેની પાસે જઇને ત્હારે વિધિ પ્રમાણે તેને પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય છે. તે તને પરમ ધર્મ બતાવશે અને તે જે બતાવશે તે મિથ્યા નહિ હોય. ૭ સર્વનું આતિથ્ય કરનાર તે નાગ બુદ્ધિવડે શાસ્ત્રમાં નિપુણ છે તથા અભીપ્સિત સમસ્ત ગુણોવડે યુક્ત છે. ૮ તેની પ્રકૃતિ નિરંતર નિર્મળ છે તથા તે નિરંતર વેદાધ્યયનમાં પ્રીતિવાળો છે, તેમજ ઉત્તમ વ્રત, તપ તથા દમગુણથી પણ યુક્ત છે. ૯ તે યજ્ઞ કરનારો, દાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, ક્ષમા ગુણવાળો, ઉત્તમ આચરણમાં સ્થિતિવાળો, સત્ય વચન બોલનારો, અસૂયારહિત, શીલગુણયુક્ત, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારો, ૧૦ દેવતા તથા અતિથિને ભોજન કરાવ્યા પછી ભોજન કરનારો, વચનવડે સર્વને અનુકૂળ (મધુર વચન) બોલનારો, બીજાનું હિત કરવામાં તથા આર્જવ કરવામાં ઉત્તમ, સારૂં કર્મ કરીને ગર્વ ન રાખનારો (અથવા કૃતાકૃતને જાણનારો), કોઇની સાથે વૈર ન કરનારો, પ્રાણી માત્રના હિતમાં આસક્ત તથા ગંગાના જળ જેવો પવિત્ર, નિર્મળ અને શીતળ છે. ૧૧

शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ।
अवैरकृद्भूतहिते नियुक्तो गंगाह्रदांभोभिजनोपपन्नः ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥ १८३ ॥

અધ્યાય ૧૮૪ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-બ્રાહ્મણે અતિથિનો ઉપકાર માન્યો.

ब्राह्मण उवाच ॥ अतिभारोद्यतस्यैव भारावतरणं महत् ॥
॥ पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ-જેમ કોઇ મનુષ્ય મોટો ભાર લઇને ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેનો ભાર ઉતારવારૂપ કર્મ મોટું છે, તેમ તમારાથી મેં જે વાક્ય સાંભળ્યું તે મને મોટું આશ્વાસન આપનારૂં છે, માટે તે પણ તેવું મોટું છે ૧ જેમ માર્ગમાં ચાલતાં થાકેલાને શયન આનંદ આપનારૂં છે. જેમ ઉભા રહીને થાકેલાને આસન(બેસવું) આનંદ આપનારૂં છે તથા જેમ તરસ્યાને જળ, ક્ષુધાતુરને ભોજન, ૨ અતિથિને જમવાનો સમય થયે ઇચ્છેલા ભોજનની પ્રાપ્તિ, વૃદ્ધને પુત્રની ઇચ્છા થતાં પુત્રની પ્રાપ્તિ. ૩ અને જે સ્નેહીનું મનમાં ચિંતન કરતા હોઇએ તે સ્નેહી મનુષ્યનું દર્શન, એ સર્વ જેમ આનંદ આપે છે, તેમ તમોએ કહેલું વાક્ય મને આનંદ આપે છે. ૪ જેમ કોઈ મનુષ્ય આકાશમાં નજર કરીને જોતો હોય અને વિચારતો હોય કે, મને કોઇ મ્હારૂં અભીષ્ટ કહી જાય તો કેવું સારૂં. (એમ વિચાર કરતા તે મનુષ્યનું અભીષ્ટ સિદ્ધ થાય અને તેથી જેમ તે કૃતાર્થ થાય છે) તેમ તમે મને આ ખબર આપીને કૃતાર્થ કરેલો છે. ૫ તમે મને એ નાગની ખબર કહીને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે હું જરૂર કરીશ. હે સાધો ! આટલી રાત્રિ હવે તમે મ્હારી સાથે રહો, ૬ અને રાત્રિમાં સુખાળા થઇને તથા વિશ્રાંતિ લઇને સવારે જજો કેમ કે, હવે સૂર્ય ભગવાનનાં કિરણ પણ મંદ થયાં છે તથા તે પણ નમ્યાં છે. ૭

ભીષ્મ કહે છે કે,–હે શત્રુને નાશ કરનારા યુધિષ્ઠિર ! પછી તેણે તેનો આતિથ્ય સત્કાર કર્યો અને તે અતિથિ તે બ્રાહ્મણની સાથે તે રાત્રિ ત્યાં રહ્યો. ૮ તે બન્ને જણ પરસ્પર સંન્યસ્તધર્મયુક્ત વાર્તા કરતા હતા. એ વાતોમાં અને વાતોમાંજ તેમની સઘળી રાત્રિ, દિવસની પેઠે, સુખમાં વીતી ગઈ. ૯ પછી પ્રાતઃકાળમાં તે બ્રાહ્મણે પોતાના કાર્યની આકાંક્ષા રાખીને યથાશક્તિ અતિથિનો સત્કાર કર્યો. ૧૦ પછી જેણે પોતાના કર્મનો નિશ્ચય કર્યો છે તથા જેણે પોતાનાં સ્વજનની પાસેથી આજ્ઞા લીધી છે એવો તે ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણ, અતિથિએ નાગરાજનું જે ધામ કહ્યું હતું ત્યાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને સમય આવ્યો ત્યારે ત્યાં ગયો. ૧૧

॥ ततः स विप्रः कृतकर्मनिश्चयः कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मकृत् ॥
॥ यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि चतुःरशीतितमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

અધ્યાય ૧૮૫ મો–ઉચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન–નાગપત્નીનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ सवनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च ॥
॥ अभिगच्छन् क्रमेण स्म कंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—પછી તે બ્રાહ્મણ ક્રમે કરીને અનેક પ્રકારનાં વન, તીર્થ અને સરોવર, એ સર્વની પાસે થઇને ચાલ્યો જતો હતો તેને કોઈ એક મુનિ મળ્યો. ૧ તેને આ બ્રાહ્મણે, અતિથિએ કહેલા નાગની વાત પૂછી. ત્યારે તે મુનિએ કહ્યું કે,–તે યથાન્યાય (સત્ય) છે. એવી રીતે સાંભળીને તે બ્રાહ્મણ પાછો પોતાના માર્ગે ચાલ્યો. ૨ પછી અર્થને જાણનારો બ્રાહ્મણ નાગના ઘેર જેવી રીતે જવું ઘટે તેવી રીતે ગયો અને બોલ્યો કેઃ–હે ! હું આવ્યો છું. ૩ તેનું વચન સાંભળીને ધર્મનું પાલન કરનાર અને પતિવ્રતાની મૂર્તિમાન નાગપત્નીએ બ્રાહ્મણને દર્શન આપ્યું, ૪ અને પછી તે ધર્મપરાયણ નાગપત્નીએ તેનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કર્યું અને "તમે ભલે પધાર્યા" એમ બોલીને તેનો સત્કાર કર્યો. પછી તે બોલી કે,–મને શી આજ્ઞા છે ? ૫ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–તમે મધુર વાણીવડે મને વિશ્રાંતિ આપી છે તથા મ્હારૂં પૂજન કર્યું છે; હવે હે બાઇ ! હું સર્વોત્તમ નાગદેવનું દર્શન ઇચ્છું છું. ૬ એજ મ્હારે પરમ કાર્ય છે, એજ મ્હારૂં પરમ ઇચ્છિત છે અને હું એજ અર્થ માટે આજે નાગદેવના આશ્રમમાં આવ્યો છું. ૭ નાગપત્ની કહે છે કેઃ–આર્ય નાગદેવને સૂર્યનો રથ વહન કરવાનો એક મહિને વારો આવે છે તે પ્રમાણે તે ગયા છે; ત્યાંથી હવે તે સાત–આઠ દિવસમાં અહીં આવશે. હે વિપ્ર ! એમાં સંશય નથી. ૮ મ્હારા સ્વામી આર્ય નાગરાજને ઘર તજીને જવાનું કારણ એ પ્રમાણે છે. હવે બીજું શું કામ છે ? તે મને કહો. ૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,–હે સાધ્વિ ! હું નાગદેવનાં દર્શન કરવાના નિશ્ચયથીજ અહીં આવેલો છું; માટે તેના આવવાથી વાટ જોઇને હું આ પાસેના મહાવનના વિષે રહીશ. ૧૦ જ્યારે નાગરાજ આવે ત્યારે "હું અહીં આવ્યો છું" તે વાતની તેમને

જરૂર ખબર કરજો; ભૂલશો નહિ જ્યારે આવે ત્યારે તમે તેને કહેજો કે એક બ્રાહ્મણ તમારૂં દર્શન કરવાને આવેલો છે. ૧૧ હું પણ નિયમિત ભોજન કરીને આ ગોમતી નદીના સુંદર કિનારા ઉપર નિવાસ કરીશ અને તમે જે કાળ કહ્યો છે તેની વાટ જોઇ રહીશ. ૧૨ પછી બ્રાહ્મણે પુનઃ પુનઃ નાગપત્નીને પોતાના આવવાની નાગને ખબર કરવાનું કહ્યું તથા બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તે, નદીના કિનારા ઉપર ગયો. ૧૩

ततः स विप्रस्तां नागीं समाभाष्य पुनः पुनः ।
तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभ ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंछवृत्त्युपाख्याने शतोपरि पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

અધ્યાય ૧૮૬ મો-ઉંછવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-બ્રાહ્મણનો દૃઢ આગ્રહ.

भीष्म उवाच ॥ अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ॥
॥ निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजंगमाः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ-હે નરશ્રેષ્ઠ ! પછી તે તપસ્વી બ્રાહ્મણ નિરાહાર રહીને ત્યાં વસતો હતો, તેથી ત્યાંના સર્વ નાગ લોકો દુઃખિત થયા. ૧ અને તેથી તે નાગ સઘળા બાંધવો, ભાઇઓ, પુત્રો તથા સ્ત્રીઓ એકત્ર મળીને બ્રાહ્મણની પાસે ગયાં. ૨ ત્યારે તેમણે નદીના તટ ઉપર એકાંતમાં નિયમિત વ્રત ધારણ કરીને જપ કરવામાં પરાયણ થયેલા તે નિરાહાર બ્રાહ્મણને દીઠો. ૩ પછી તે સર્વ નાગના બાંધવો તેની પાસે જઇને તથા વારંવાર તેનું પૂજન કરીને સંદેહ વગરનું વાક્ય બોલ્યા કે,-તમે અમારૂં આતિથ્ય ગ્રહણ કરો. ૪ હે તપોધન ! તમને અહીં આવ્યે આજ છઠ્ઠો દિવસ થયો છે; પણ હે ધર્મવત્સલ ! તમે કાંઇ આહાર લેવાનું કહેતા નથી. ૫ તમે અમારા ઘેર આવ્યા છો અને અમે તમારૂં સન્માન કરવાને આવેલા છીએ, માટે અમારે તમારૂં આતિથ્ય કરવું યોગ્ય છે કેમકે, અમે સર્વ એક કુટુંબના છીએ. ૬ હે બ્રાહ્મણ ! તેથી તમારે મૂળ, ફળ, પત્ર, દૂધ અથવા અન્ન, ગમે તે પણ આહારના અર્થે લેવું યોગ્ય છે. ૭ તમે આહારને તજીને વનમાં નિવાસ કરો છો તેથી ધર્મનો લોપ થાય છે અને તે કારણથી બાળકથી વૃદ્ધપર્યંત સર્વ લોકો પીડા પામે છે. ૮ અમારા કુળમાં કોઇને એવું સંતાન થયું નથી કે, જે બ્રહ્મહત્યા કરનાર હોય, અસત્યવાદી હોય કે, દેવ, અતિથિ અને બાંધવોની પેહેલાં ભોજન કરતો હોય. ૯ બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ-તમારા ઉપદેશથી મેં આહાર કર્યો, એમ તમો માનજો. હું અહીં આવ્યો ત્યારે નાગને આવવાને આઠ દિવસ બાકી હતા તેમાંથી હવે બે દિવસ રહ્યા છે. ૧૦ જો આઠ રાત્રિ વિત્યા પછી નાગ નહિ આવે તો હું આહાર કરીશ. નાગનું દર્શન કરીને ભોજન કરવું એવું મેં વ્રત લીધું છે. ૧૧ માટે તમારે સંતાપ કરવો નહિ અને તમે જેવી રીતે આવ્યા તેવી રીતે પાછા જાઓ. આ સર્વ મ્હારો પ્રયાસ અને વ્રત નાગના નિમિત્તે છે, તેને

તોડાવવું એ તમોને ઘટિત નથી. ૧૨ હે નરશ્રેષ્ઠ! એ રીતે તે બ્રાહ્મણે વિદાય કરેલા નાગલોકો અકૃતાર્થ થઇને પોતાના ઘેર પાછા ગયા. ૧૩

ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः ।
स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

અધ્યાય ૧૮૭ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન- સૂર્યલોકથી નાગનું આગમન.

भीष्म उवाच ॥ अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजंगमः ।
॥ दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वता ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:-હવે સર્પરાજ ઘણા દિવસ ગયા પછી, જ્યારે સમય પૂર્ણ થયો ત્યારે સૂર્યની આજ્ઞા પામીને અને પોતાનું કામ કરીને પોતાના ઘેર આવ્યો એટલે તેને ચરણ ધોવાનું જળ વગેરે સાહિત્ય લઇને તેની સ્ત્રી સામી આવી. નાગરાજે પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાની પાસે આવેલી જોઇને પૂછ્યું કે:-હે કલ્યાણિ! પૂર્વે મેં દેવ અને અતિથિનું પૂજન કરવાનો જે વિધિ તને કહેલો છે તે વિધિ પ્રમાણે યોજના કરવામાં તું સમાન તો રહેલી છે ના? હે સુશ્રોણિ! તું એ અર્થમાં સ્ત્રીબુદ્ધિથી શિથિલ તો નથી થઇ ગઈ? અથવા તેં મ્હારા વિયોગવડે ધર્મરૂપ સેતુને તજી તો નથી દીધો? ૧,૪ નાગપત્ની કહે છે કે:-ગુરૂસેવા એ શિષ્યનો ધર્મ છે, વેદને ધારણ કરવા એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે, સ્વામીનું વચન પાળવું એ સેવકનો ધર્મ છે, લોકોનું પાલન કરવું એ રાજાનો ધર્મ છે. ૫ સર્વ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે, અતિથિનું આતિથ્ય કરવાપૂર્વક યજ્ઞ કરવા એ વૈશ્યનો ધર્મ છે. ૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની સેવા કરવી એ શૂદ્રનો ધર્મ છે અને હે નાગેંદ્ર! સર્વ પ્રાણીઓનું હિત ઇચ્છવું એ ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. ૭ ધર્મના સંબંધથી નિયમિત આહાર કરવો અને ક્રમ પ્રમાણે નિરંતર વ્રત કરવું, એ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે. ૮ "હું કોણ છું? કોનો છું? ક્યાંથી આવ્યો? મ્હારૂં આ લોકમાં કોણ છે? મ્હારૂં અહીં શું પ્રયોજન છે?" એવો નિત્ય વિચાર કરવો એ મોક્ષાશ્રમીનો ધર્મ છે. ૯ અને પતિવ્રતાપણું રાખવું એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. હે નાગેંદ્ર! હું તમારા ઉપદેશથી એ ધર્મને તત્વે કરીને જાણું છું. ૧૦ એ રીતે હું એ ધર્મને જાણું છું અને તમે નિરંતર ધર્મ આચરનાર છો છતાં, હું સન્માર્ગને મૂકીને ઉલટે માર્ગે કેમ જઇશ? ૧૧ હે મહાભાગ! દેવોની ધર્મચર્યા હીન થઇ નથી અને હું અતિથિઓનો સત્કાર કરવામાં નિરંતર સાવધાન અને ઉદ્યોગી છું. ૧૨ એક બ્રાહ્મણ અહીં આવ્યો છે તેને આવ્યે આજ સાત-આઠ દિવસ થયા છે, પણ તે પોતાનું કાર્ય મને કહેતો નથી અને તમારાં દર્શનની ઇચ્છા કરે છે. ૧૩ તે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વ્રતવાળો બ્રાહ્મણ ગોમતીના કિનારા ઉપર રહીને તમારાં દર્શનની ઇચ્છાથી બેઠો છે અને વેદનું આવર્તન કરે છે. ૧૪ હે નાગેંદ્ર! તેણે મને સત્યપૂર્વક

જરૂર કરીને કહ્યું છે કે, જ્યારે તે નાગરાજ આવે ત્યારે તેને તમે મ્હારી પાસે મોકલજો. ૧૫ હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! આ મ્હારૂં વચન સાંભળીને તમારે ત્યાં જવું યોગ્ય છે, અથવા હે નાગરાજ ! તેને દર્શન આપવું ઘટે છે. ૧૬

[illegible] महामाज्ञ तत्र गंतुं त्वमर्हसि ।
दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शमश्रवः ॥ १६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेपूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

અધ્યાય ૧૮૮ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
નાગ અને નાગપત્નીનો સંવાદ.

नाग उवाच ॥ अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ॥
॥ मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते ॥ १ ॥

નાગ કહે છે કેઃ-હે સુંદર હાસ્યવાળી સ્ત્રી ! બ્રાહ્મણનું રૂપ લઇને આવેલો તેં જોયો તે કોણ છે ? એ તે કેવળ મનુષ્ય બ્રાહ્મણ છે કે, કોઇ દેવ છે ? ૧ હે યશસ્વિનિ ! મને જોવાની ઇચ્છા કરીને પણ મને જોઈ શકે એવો મનુષ્ય પુત્ર કોણ છે કે, જે મ્હારાં દર્શનની ઇચ્છા રાખીને આજ્ઞાપૂર્વક વચન બોલે છે ? ૨ હે સ્ત્રી ! દેવ, અસુરોના ગણ અને દેવર્ષિઓ, એ સર્વમાં દિવ્ય ગંધને વહન કરનારા નાગ અત્યંત વીર્યવાળા તથા વેગવાળા છે. ૩ અમે અમારા ભક્તોને વંદન કરવા યોગ્ય છીએ તથા તેને વરદાન આપનારા છીએ અને વિશેષે કરીને મનુષ્યોને તો અમે દર્શન પણ આપવા યોગ્ય નથી. એવો મ્હારો મત છે. ૪ નાગપત્ની કહે છે કેઃ-હે નાગ ! તે બ્રાહ્મણના આર્જવ ઉપરથી હું જાણું છું કે, તે દેવ નથી; પણ હે અતિ ક્રોધવાળા ! તે ભક્તિમાન છે, એવું હું તેના લક્ષણ ઉપરથી જાણું છું. ૫ જેમ જેને મેઘ પ્રિય છે એવો જળની ઇચ્છાવાળો ચાતકપક્ષી વૃષ્ટિની આકાંક્ષા રાખે છે, તેમ તે બ્રાહ્મણ પણ કોઇક કાર્યની ઇચ્છાથી તમારા દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. ૬ માટે તમો તેને દર્શન ન આપતાં, ઉલટું વિઘ્ન કરશો નહિ કેમ કે, તમારા કુળમાં તમારા સરખો બીજો કોઇ પણ એવો નથી કે, જે આવેલા અતિથિને વિમુખ ન કાઢે. અર્થાત્ તમારે એને દર્શન આપી સત્કાર કરવો યોગ્ય છે. ૭ તેથી સર્પજાતિનો સહજ (જન્મ સાથે ઉપજેલો) ક્રોધ તજીને તમારે એને મળવું જોઇએ; પણ આજે એની આશાભંગ કરીને એના આત્માને દહન કરવાની ઇચ્છા કરવી તમને ઘટતી નથી. ૮ કોઇ પ્રાણી આશા રાખીને પોતાની પાસે આવે તેનાં આંસુને જે, લોહતો નથી તે પુરૂષ ગમે તો રાજા હો કે, રાજપુત્ર હો, પણ ગર્ભહત્યાથી યુક્ત થાય છે. ૯ મૌન રાખવાથી જ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, દાન કરવાથી મોટો યશ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્ય વચન બોલવાથી વક્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તથા પરલોકમાં પૂજન પામે છે. ૧૦ પૃથ્વીનું દાન કરવાથી તે આશ્રમના પ્રમાણમાં ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ન્યાયવડે ધનની પ્રાપ્તિ કરવાથી તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ માટે જે કર્મ કરવાનો અભિપ્રાય હોય તથા જે આત્મા (પોતા)નું હિત કરનારૂં

હોય તેવું જો પાપયુક્ત ન હોય તો, તે કરવાથી કોઇ નરકમાં પડતો નથી એમ ધર્મને જાણનારા કહે છે. ૧૨ નાગ કહે છે કેઃ—હે સાધ્વિ ! મને અભિમાનથી માન નથી પણ જાતિદોષથી મને મોટું માન ઉપજે છે. તેમ ક્રોધ એ સંકલ્પથી ઉપજે છે. પણ ત્હારી વાણીરૂપ અગ્નિથી મ્હારો ક્રોધ બળી ગયો છે. ૧૩ હે સાધ્વિ ! હું ક્રોધના કરતાં બીજા અંધકાર (જડતા—અજ્ઞાન)ને જોતો (જાણતો) નથી અને તેનો દોષ વિશેષે કરીને ભુજંગમો (સર્પો) ઉપર પડે છે—સર્પો ઘણું કરીને ક્રોધના ઠપકામાં આવે છે. ૧૪ પ્રતાપવાન દશ મસ્તકવાળા તથા ઇન્દ્રના પ્રતિસ્પર્ધી રાવણને, રામે ક્રોધને વશ થઇને યુદ્ધમાં હણ્યો. ૧૫ વળી "સહસ્રાર્જુને ઘરની અંદર બાંધેલી ગાયનું હરણ કર્યું છે" એવું સાંભળીને પરશુરામે, ક્રોધયુક્ત થયેલા સહસ્રાર્જુનના પુત્રોને હણ્યા. ૧૬ વળી જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે ઇંદ્રના સરખા મોટા બળવાળા સહસ્રાર્જુનને ક્રોધથી યુદ્ધમાં માર્યો. ૧૭ માટે મેં તપના શત્રુ અને કલ્યાણના નાશ કરનાર ક્રોધને ત્હારૂં વચન સાંભળીને કબજે રાખ્યો છે. ૧૮ હે સુખ કરનારી વિશાળ નેત્રવાળી ! હુ વિશેષે કરીને પોતાને એટલા માટે વખાણું છું કે, ત્હારા સરખી ગુણવાન સ્ત્રી મ્હારે છે. ૧૯ હવે હું જ્યાં તે બ્રાહ્મણ બેઠો છે ત્યાં જઉં છું અને સર્વથા તે બ્રાહ્મણ મ્હારૂં વચન સાંભળીને અને કૃતાર્થ થઇને પોતાના ઘેર જશે. ૨૦

एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।
सर्वथा चोक्तवान् वाक्यं स कृतार्थः प्रयास्यति ॥२०॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

અધ્યાય ૧૮૯ મો—ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન—
નાગ અને બ્રાહ્મણનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ॥
॥ तमेव मनसा ध्यायन् कार्यवत्तां विचारयन् ॥१॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ—પછી તે નાગ તેના કાર્યાર્થીપણાનો વિચાર કરીને તથા મનવડે તે બ્રાહ્મણનું ધ્યાન કરીને સર્પના સરખા વેગથી તેની પાસે ગયો. ૧ હે નરેશ્વર ! તે બુદ્ધિવાળો નાગરાજા તે બ્રાહ્મણની પાસે જઇને મધુર વચન બોલ્યો કેમ કે, તે સ્વભાવથીજ ધર્મવત્સલ હતો. ૨ નાગ બોલ્યો કેઃ—હે બ્રાહ્મણ ! હું ત્હારી ક્ષમા માગીને કહું છું કે ત્હારે મ્હારા ઉપર ક્રોધ કરવો ઘટિત નથી. તું અહીં શા પ્રયોજન માટે આવેલો છે ? ૩ હે દ્વિજ ! હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન છું માટે સ્નેહથી તને પૂછું છું કે, આ ગોમતીના કિનારા ઉપર એકાંતમાં તું કોનું ઉપાસન કરે છે ? ૪ બ્રાહ્મણ કહે છે કે,—મ્હારૂં નામ "ધર્મારણ્ય"છે અને હે *દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હું "પદ્મનાભ" નામે નાગનું દર્શન કરવા માટે અહીં આવેલો છું

* નાગ અંડજ છે માટે દ્વિજ—નાગ અને નાગલોકોમાં શ્રેષ્ઠ, તેથી "હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ" એવું સંબોધન નાગને આપ્યું છે.

કેમ કે, મ્હારે તેની પાસે કાર્ય છે. ૫ પણ તે અહીં નથી, એમ સાંભળીને, જેમ ખેડૂત મેઘની વાટ જોતો હોય, તેમ હું તે સ્વજનની વાટ જોઉં છું, ૬ તથા આ સ્થળમાં રહીને યોગયુક્ત અને વિકાર વિનાનો થઇને તેના ક્લેશને નિવારણ કરનારૂં તથા તેને કલ્યાણ આપનારૂં વેદનું આવર્તન કરૂં છું. નાગ કહે છે કે, અહો ! તું કલ્યાણ આચરણવાળો તથા સજ્જનનું પાલન કરનાર સજ્જન છે. હે મહાભાગ ! તું બીજાઓને પણ સ્નેહવડે જુએ છે માટે ત્હારામાં કંઇ દોષ નથી. ૮ હે વિપ્રર્ષિ ! તું જે નાગને ઇચ્છે છે તે નાગ હું છું માટે મને ઓળખીને ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તેવી આજ્ઞા મને કર, અને કહે કે, હું ત્હારૂં શું પ્રિય કરૂં ? ૯ તું આવ્યો છે, એવા સમાચાર મને મ્હારા સ્વજનથી મળ્યા છે, તેથી હે દ્વિજ ! હું પોતેજ ત્હારૂં દર્શન કરવાને આવ્યો છું. ૧૦ તું હવે મને મળ્યો તેથી કૃતાર્થ થઇને તું પાછો પોતાને ઘેર જઇશ; માટે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! મ્હારાપર વિશ્વાસ લાવીને ત્હારે જે કામ હોય તે કહે. ૧૧ અમે સર્વ વિશેષે કરીને ત્હારા ગુણવડે વશીભૂત થયેલા છીએ કેમ કે, તું પોતાનું હિત તજીને અમારા હિતને માટે ચિંતન કરે છે. ૧૨ બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ- હે મહાભાગ ભુજંગમ ! મને કોઇ એક અર્થનું જ્ઞાન ન હોવાથી તે તમને પૂછવાના હેતુથી તમારૂં દર્શન કરવાની મને ઇચ્છા થઇ અને તેથી હું અહીં આવ્યો છું. ૧૩ હે મોટી બુદ્ધિવાળા નાગ ! વિષયોથી વ્યાવૃત્ત થયેલો હું જીવની ગતિને શોધું છું, પણઃમને તે ગતિ પ્રાપ્ત ન થવાથી આશ્રમમાં વાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા આત્માને ચંચળ ચિત્તથી હું ઉપાસું છું; અર્થાત્ હું ગૃહાસક્ત છું. પણ તેના વિષે દોષદર્શી છું તેથી હું ગૃહના વિષે રક્ત નથી કે, વિરક્ત પણ નથી. ૧૪ તમે ચંદ્રના કિરણ જેવા શીતળ સ્પર્શવાળા, હૃદયને હિતકર તથા આત્માનો પ્રકાશ કરનારા યશયુક્ત ગુણોરૂપ કિરણોથી પ્રકાશિત છો. ૧૫ પણ હે અનિલાશન ! (વાયુભક્ષક !) મને જે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે તેનું પ્રથમ તમે નિરાકરણ કરો; પછી હું જે કાર્ય કહું તે તમારે સાંભળવું જોઇશે. ૧૬

तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ॥ १६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

અધ્યાય ૧૯૦ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-
નાગ અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.

ब्राह्मण उवाच ॥ विवस्वतो गच्छति पर्ययेण वोढुं भवांस्तं र[illegible] चक्रम् ॥
॥ आश्चर्यभूतं यदि तत्र किंचि दृष्टं त्वया शंसितु मर्हसि त्वम् ॥१

બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ-તમે સૂર્યના એક ચક્રવાળા રથને વહન કરવાને માટે ક્રમે કરીને જાઓ છો, તેના વિષે જો તમે કંઇ આશ્ચર્યભૂત જોયું હોય તો તમારે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૧ નાગ કહે છે કેઃ-ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ અનેક આશ્ચર્યનું સ્થાન છે, કેમકે સર્વ ત્રૈલોક્યના પ્રાણીઓ સૂર્યનારાયણને જોઇને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨ જેમ પક્ષીઓ વૃક્ષની શાખાઓમાં રહે છે, તેમ મુનિઓ જેનાં હજાર કિરણોનો આશ્રય કરીને

દેવતાઓ સહિત સિદ્ધિ પામીને વસે છે. ૩ જે સૂર્યનાં કિરણોનો આશ્રય કરીને રહેલો મહાન્ વાયુ ઉત્પન્ન થઇને આકાશમાં ગર્જના કરે છે, એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે? ૪ હે વિપ્રર્ષે! પ્રજાઓના હિતની ઇચ્છાથી વાયુનો વિભાગ કરીને જે, વર્ષાઋતુમાં જળ ઉત્પન્ન કરે છે એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે? ૫ જેના મંડળની મધ્યે રહીને પરમ કાંતિવડે પ્રકાશિત મહાત્મા લોકોને જુએ છે એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે? ૬ જેનો "શુક" નામનો નીલ મેઘરૂપ અવયવ વર્ષાઋતુમાં આકાશથી જળને વર્ષાવે છે, એથી બીજું શું આશ્ચર્ય છે. ૭ જે આઠ માસ સુધી પોતાનાં પવિત્ર કિરણોવડે જળને ખેંચી લઇને સમય પ્રાપ્ત થયે પાછું આપે છે એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે? ૮ જેના અમુક તેજમાં આત્મા રહેલો છે તથા તે બીજ માત્રને અને આ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. ૯ હે વિપ્ર! જેના વિષે મોટા હાથવાળા, અનાદિ અને અનંત શાશ્વત દેવ પુરૂષોત્તમ રહેલા છે, એથી બીજું આશ્ચર્ય શું છે? ૧૦ અને મેં સર્વ આશ્ચર્યનું પણ આશ્ચર્ય એક જોયું તે તું સાંભળ. એ આશ્ચર્ય સૂર્યના પ્રકાશથી નિર્મળ થયેલા આકાશમાં જોયું છે. ૧૧ જ્યારે સૂર્ય મધ્યાહ્ન સમયની પહેલાં સર્વ લોકોના ઉપર તપતો હતો ત્યારે બીજા સૂર્યના જેવા તેજવાળો એક પુરૂષ જોવામાં આવ્યો, તેનું તેજ ચારે બાજૂ પ્રસરેલું હતું. ૧૨ તે પુરૂષ પોતાના તેજવડે સર્વ લોકોને તેજસ્વી કરતો કરતો, જાણે આકાશના બે ભાગ કરતો હોય તેમ સૂર્યની સામે ચાલ્યો આવતો હતો. ૧૩ તે પુરૂષ, જેમ આહુતિ આપવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ પોતાના તેજનાં કિરણોવડે સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઇને, બીજા સૂર્યની પેઠે અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપથી પ્રકાશતો આવતો હતો. ૧૪ તે પાસે આવ્યો એટલે સૂર્યનારાયણે તેને પોતાના બન્ને હાથ લાંબા કરીને આપ્યા અને તે તેજસ્વી પુરૂષે પણ પોતાનો જમણો હાથ તેના હાથમાં આપ્યો. ૧૫ પછી તેણે આકાશને તોડીને સૂર્યના કિરણમંડળમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેનું તેજ સૂર્યની સાથે એકરૂપ થઇને એક ક્ષણમાં સૂર્યરૂપ થઇ ગયું. ૧૬ જ્યારે તે બન્નેના તેજનો સમાગમ થયો ત્યારે અમને સંશય થયો કે, આ બેમાંથી ખરો સૂર્ય કોણ? આ આવ્યો છે તે કે, જે રથમાં બેઠેલો છે તે? ૧૭ એવો સંદેહ થવાથી અમે સૂર્યને પૂછ્યું કે,—સ્વર્ગનું આક્રમણ કરીને બીજા સૂર્યના સરખો આ ગયો તે કોણ છે? ૧૮

ते वयं जातसंदेहा पर्यपृच्छामहे रविम् ।
क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १८ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंछवृत्त्युपाख्याने शतोपरि नवतितमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

અધ્યાય ૧૯૧ મો—ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન—ઉંચ્છવૃત્તિનું ફળ.

सूर्य उवाच ॥ नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ॥
॥ उंछवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १ ॥

સૂર્ય કહે છે કેઃ—એ દેવ અગ્નિ નથી, અસુર નથી કે, સર્પ નથી; પણ ઉંચ્છવૃત્તિના વ્રતમાં સિદ્ધ થયેલો એ મુનિ સ્વર્ગને પામ્યો છે. એ મૂળ અને ફળનો આહાર કરનારે

અથવા ખરી પડેલાં પાંદડાનો આહાર કરનારો અથવા જળનું ભક્ષણ કરનારો કે, માત્ર વાયુ ભક્ષીને રહેનારો સમાધિનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો. ૨ આ બ્રાહ્મણે સંહિતાનું પાઠન કરીને શિવની સ્તુતિ કરી છે તથા સ્વર્ગના દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો છે તેથી તે સ્વર્ગને પામ્યો છે. ૩ હે સર્પો ! એ બ્રાહ્મણ સતતત્યાગી, આકાંક્ષારહિત, નિરંતર શિલોંચ્છ વૃત્તિવડે ભોજન કરનાર અને સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં યુક્ત છે. ૪ જે પ્રાણીઓ એવી ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે, તેઓના કરતાં દેવ, ગંધર્વ, અસુર કે, નાગ, એ કોઇ સમર્થ નથી. ૫ હે દ્વિજ ! મેં ત્યાં એવું આશ્ચર્ય જોયું. હે બ્રહ્મન્ ! તે સિદ્ધ થયેલો મનુષ્ય જે સિદ્ધની ગતિને પામ્યો છે તે, સૂર્યની સાથે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. ૬

संसिद्धो मानुषः कामं योऽसौ सिद्धगतिं गतः।
सूर्येण सहितो ब्रह्मन् पृथिवीं परिवर्तते ॥ ६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेणूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०.१ ॥

અધ્યાય ૧૯૨ મો-ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન-બ્રાહ્મણ કૃતાર્થ થયો.

ब्राह्मण उवाच ॥ आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोस्मि भुजंगम ॥
॥ अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पंथानं चास्मि दर्शितः ॥ १ ॥

બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ-હે ભુજંગમ ! આશ્ચર્ય છે, આ વાર્તા સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું. તેમજ મ્હારા ઇચ્છિત અર્થની સાથે મળતાં તમારાં વાક્યોએ મને માર્ગ પણ બતાવ્યો છે. ૧ હે સાધો ! હે સર્પશ્રેષ્ઠ ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હવે હું જઇશ: કાંઇ કામકાજ હોય કે, કાંઇ આજ્ઞા કરવી હોય તો તમારે મને સંભારવો. ૨ નાગ કહે છે કેઃ-હે દ્વિજ ! જે કાર્ય કરવાનું ત્હારા હૃદયમાં છે તે મને કહ્યા વિના તું હમણાં ને હમણાંજ ક્યાં જવાને તત્પર થયો છે ? તું જેના અર્થે અહીં આવ્યો છે તે ત્હારૂં કાર્ય મને કહે. ૩ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પૂછ્યે કે વગર પૂછ્યે સ્નેહભાવથી મેં ત્હારૂં કાર્ય કર્યું હોય તોપણ હે સુવ્રત ! મ્હારી રજા માગીને અને હું વિદાય કરૂં ત્યારે ત્હારે જવું યોગ્ય છે. ૪ હે વિપ્રર્ષિ ! જેમ એક ઝાડની નીચે મળ્યા હોઇએ, તેમ કેવળ મ્હારૂં દર્શન કરીને ત્હારા જેવા સ્નેહવાળાએ મને તજીને જવું યોગ્ય નથી. ૫ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હું ત્હારા વિષે ભક્તિમાન છું અને તું મ્હારા વિષે ભક્તિમાન છે. હે અનઘ ! મ્હારા સરખો ત્હારો મિત્ર છે તો ત્હારે શી ચિંતા છે ? આ સર્વ લોક ત્હારાજ છે. ૬ બ્રાહ્મણ કહે છે કેઃ-હે આત્મજ્ઞાની નાગરાજ ! તમે કહો છો તેમજ છે. સર્વથા દેવતાઓ પણ તમારાથી જૂદા નથી. જે પુરૂષ આદિત્ય મંડળમાં રહેલો છે તે તમે છો અને તેજ હું છું. ૭ તેમજ જે હું છું તેજ તમે પણ છો અને હું, તમે તથા બીજાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર પુરૂષોત્તમના વિષે છીએ. અર્થાત્ આત્મરૂપે સર્વ એક છે. એ વાત હું વેદમાંથી જાણતો હતો પણ તમે મને ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણે સૂર્યમાં પ્રવેશ કર્યાની જે વાત કહી તેથી તેનો નિશ્ચય થયો છે. ૮ હે સર્પરાજ ! પુણ્યનો સંચય કરવાના વિષે મને સંશય હતો. પણ હે સાધો ! હવે હું અર્થને સિદ્ધ કરનાર ઉંચ્છવ્રત આચરીશ. ૯ હે સાધો ! એ મ્હારો નિશ્ચય છે અને હું જે ઉત્તમ કારણ માટે આવ્યો

હતો તે થયું છે. હે ભુજંગમ ! હવે હું તમારી રજા માગું છું કેમ કે, હું કૃતાર્થ થયો છું. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. ૧૦

एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमम् ।
आमंत्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजंगम ॥ १० ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

અધ્યાય ૧૯૩ મો–ઉંચ્છવૃત્તિ બ્રાહ્મણનું આખ્યાન–બ્રાહ્મણનો મોક્ષ.

भीष्म उवाच ॥ स चामंत्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः ॥
॥ दीक्षाकांक्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કેઃ–હે રાજન્ ! જેણે ઉંચ્છવ્રત ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો છે એવો તે બ્રાહ્મણે ઉત્તમ નાગની આજ્ઞા માગીને, દીક્ષા ધારણ કરવાની ઇચ્છાથી ભૃગુકુળના ચ્યવનઋષિની પાસે ગયો. ૧ તથા તેની પાસેથી સંસ્કાર પામીને તે ધર્મના વિષેજ સ્થિતિ કરીને રહ્યો અને તેણે આ સર્વ કથા ભાર્ગવને નિવેદન કરી. ૨ હે રાજેન્દ્ર ! ભાર્ગવમુનિએ આ પવિત્ર કથા જનક રાજાના ઘેર મહાત્મા નારદને કહી. હે રાજેન્દ્ર ! પછી દેવોના રાજા ઇન્દ્રના સ્થાનમાં અક્લિષ્ટ કર્મવાળા નારદે, પૂછવાથી તે કથા ઇન્દ્રને કહી. ૪ હે પૃથ્વીપતે ! ઇન્દ્રે તે કથા પૂર્વે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય સમસ્ત બ્રાહ્મણોને કહી હતી. ૫ જ્યારે મ્હારે અને પરશુરામને મહા દારૂણ યુદ્ધ થયું ત્યારે, હે રાજન્ ! વસુઓએ મને આ કથા કહી હતી. ૬ હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તેં મને પૂછ્યું તેથી આ ધર્મયુક્ત પવિત્ર કથા મેં તને તત્વે કરીને કહી. ૭ હે ભારત ! હે રાજન્ ! તું મને જે પરમ ધર્મ વિષે પૂછે છે તે પરમ ધર્મ આ છે. હે નૃપ ! તે બ્રાહ્મણ આકાંક્ષા તજીને ધર્મરૂપ અર્થ કરવામાં ધીર થયો હતો. ૮ એવી રીતે સર્પરાજે જેને આત્મકૃત્યનો ઉપદેશ કર્યો હતો તથા તેથી જેણે પોતાના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કર્યો હતો એવો તે બ્રાહ્મણ અહિંસાદિ યમ અને શૌચાદિ નિયમને ધારણ કરીને વનમાં ગયો તથા ત્યાં દાણા વીણીને નિયમિત ભોજન કરવારૂપ ઉંચ્છશીલાશન વૃત્તિ ધારણ કરી તથા તેથી નાગરાજાએ કહેલી ઉંચ્છવૃત્તિની ગતિને પામ્યો. ૯

स च किल कृतनिश्चयो द्विजो भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ॥
यमनियमसहो वनांतरं परिगणितोंछशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मेषूत्तरार्द्धे गुर्जरभाषायां उंच्छवृत्त्युपाख्याने शतोपरि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

समाप्तं शांतिपर्व.